

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΝΤΟΥ

«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ
ΜΕ ΤΟΝ ΟΠΟΙΟ ΑΥΤΗ ΕΠΗΡΕΑΣΕ
ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΟΛΑΙΑ (Ε.Ο.Ν.)»

I

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

Ημερομηνία αίτησης της:

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 360/24.4.2013

Επιβλέπουσα

Λήδα Παπαστεφανάκη

Επ. Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Αθανάσιος Σφήκας

Αν. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Δέσποινα Παπαδημητρίου

Επ. Καθηγήτρια του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: 362/19.6.2013

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Προκόπης Παπαστράτης, *Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Πολιτικής Επιστήμης Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Αθανασία Μπάλτα, *Επ. Καθηγήτρια της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου*

Θεοχάρης Αθανασιάδης, *Αν. Καθηγητής του Τμήματος ΦΠΨ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Άννα Μαχαιρά, *Επ. Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.*

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 6/9/2013

Βαθμός «Λιαν Καλώς»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα» (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Αφιερώνεται

σε όσους διατηρούν πίστη σε καιρούς απιστίας

... Η Ιθάκη σ' έδωσε τ' ωραίο ταξίδι.
Χωρίς αυτήν δεν θα 'βγαινες στον δρόμο.
Άλλα δεν έχει να σε δώσει πια.

Κι αν πτωχική την βρεις, η Ιθάκη δεν σε γέλασε.
Έτσι σοφός που έγινες, με τόση πείρα,
ήδη θα το κατάλαβες οι Ιθάκες τι σημαίνουν.

Κ. Καβάφης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο τέλος αυτής της μακράς πορείας αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους με οποιονδήποτε τρόπο συνέβαλαν στη θετική έκβαση της προσπάθειάς μου.

Ευχαριστώ τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής που με τίμησαν με την εμπιστοσύνη τους. Ιδιαίτερώ ευχαριστώ

τον κ. Θανάση Δ. Σφήκα, τωρινό μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής, αλλά επιβλέποντα από το Σεπτέμβριο του 2003 μέχρι τον Ιανουάριο του 2013 - οπότε και ανέλαβε τα καθήκοντα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - για την επιστημονική ασφάλεια που μου παρείχε με τη στέρεα γνώση του, για την υπομονή με την οποία αντιμετώπισε τις πρώτες μου - μάλλον ατυχείς - απόπειρες στην ιστορική γραφή, για τον εύστοχο έλεγχο κατά τη διάρκεια της έρευνας και την καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της συγγραφής·

την κ. Λήδα Παπαστεφανάκη, πρώην μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής και επιβλέπουσα κατά τους τελευταίους μήνες, για τις λεπτομερείς της διορθώσεις, την ενθάρρυνσή της και για το ότι με οριοθέτησε χρονικά και με δίδαξε να βάζω και τελεία...

την κ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής, για τη μύηση μου στις Πολιτικές Επιστήμες κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης μαθημάτων της στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, για τις διακριτικές της επισημάνσεις κατά τις μαραθώνιες τηλεφωνικές μας συνδιαλέξεις και τις συναντήσεις μας, και για την ευγενική της παρουσία.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω

στο προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους, στην Αθήνα, για το ζεστό ενδιαφέρον και την προθυμία με την οποία μου διέθεσαν -ενίοτε και μου φωτότυπησαν - πλούσιο αρχειακό υλικό. Ιδιαίτερώ δε την Προϊσταμένη κ. Μαρία Βακαλοπούλου που μου παρέσχε πρόσβαση σε φακέλους αταξινόμητου εκπαιδευτικού υλικού·

στο προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους Ν. Αιτωλοακαρνανίας, στο Μεσολόγγι, και ιδιαίτερα στην Προϊσταμένη κ. Μαρία Μπακαδήμα, για τη θέρμη με την οποία με περιέβαλαν όλες εκείνες τις εβδομάδες της επίπονης έρευνας στα τοπικά αρχεία, καθώς και για τη συγκινητική προθυμία με την οποία μου εξασφάλισαν πρόσβαση σε αρχειακό υλικό και περιβάλλον κατάλληλο για επιτόπια μελέτη·

στον κ. Φώτη Μάλαινο, Διευθυντή του 1^{ου} Λυκείου Αγρινίου, που μου εμπιστεύθηκε προς μελέτη το μοναδικό Αρχείο του σχολείου του έχοντας ο ίδιος επίγνωση της σημασίας της φύλαξης και συντήρησης του αρχειακού υλικού. Ας μην ξεχνούμε ότι, δυστυχώς, ακόμα και σήμερα στα ελληνικά σχολεία κάθε χρόνο ένας εκπαιδευτικός επιφορτίζεται με την «καταστροφή υλικού»...

στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου για την εξαιρετική οργάνωση και τη διαρκή ενημέρωση της Βιβλιοθήκης, για την ταχύτητα στην εξυπηρέτηση και για τη διευκόλυνση στο δανεισμό και διαδανεισμό βιβλίων·

Ευχαριστώ ακόμη

το προσωπικό της Εθνικής Βιβλιοθήκης για την προθυμία με την οποία ανταποκρίθηκε στο αίτημά μου για πρόσβαση σε Αναγνωστικά και σε παλαιά περιοδικά και εξαντλημένα, πλέον, βιβλία·

το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και του παραρτήματός της (πρώην Καπνεργοστασίου) για τη βοήθειά τους στον εντοπισμό και στη φωτοτύπηση Φ.Ε.Κ. και άλλου αρχειακού υλικού·

το προσωπικό του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου που έθεσε στη διάθεσή μου αρχειακό υλικό σε έγγραφα και παλαιές εκδόσεις·

το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τη δυνατότητα που μου έδωσε να μελετήσω εκεί εκπαιδευτικό υλικό·

το προσωπικό της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την ευγενική του βοήθεια στον εντοπισμό παλαιών περιοδικών - αφιερωμάτων·

τον κ. Μιχάλη Κουρουτό, Πρόεδρο της Ο.Ι.Ε.Λ.Ε., για τη σημαντική βοήθειά του στην έγκριση της εκπαιδευτικής μου άδειας.

Ιδιαίτερώς δε ευχαριστώ

τον κ. Χρήστο Σταυράκο, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και αγαπημένο φίλο, για τη δυνατότητα που μου έδωσε να πραγματοποιήσω τη βαθιά μου επιθυμία. Χωρίς την αποφασιστική του παρέμβαση, η διατριβή αυτή δε θα είχε καν αρχίσει·

και τη συνάδελφο και αγαπημένη φίλη κ. Μαριάνθη Μάστορα - Παπαϊωάννου, διδάκτορα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, για την ηθική της στήριξη, τη διαρκή της ενθάρρυνση και τη βοήθειά της σε πρακτικά ζητήματα. Είναι ανακουφιστικό να αισθάνεσαι ότι ο άλλος σε

καταλαβαίνει χωρίς να χρειάζεται να του εξηγήσεις, διότι έχει διανύσει τον ίδιο δρόμο πριν από σένα...

Κι ερχόμενη στην Οικογένεια, τα μέγιστα οφείλω στους γονείς μου Μαρία και Γιάννη Κοντό που, από πολύ νωρίς, με ώθησαν στο βιβλίο όχι ως χρηστικό εργαλείο αλλά ως πηγή απόλαυσης, και ενστάλαξαν στην ψυχή μου το πάθος της γνώσης. Υπήρξατε για μένα εμπνευσμένοι δάσκαλοι...

στον ανεκτίμητο σύντροφό μου Λεωνίδα Κωλέττη που παρακολούθησε σχεδόν από την αρχή αυτή μου την προσπάθεια, που με περιέβαλε με κατανόηση, που ανέχτηκε τους θυμούς, την απομόνωση και τη διαρκή μου κόπωση, και που με τροφοδοτούσε συναισθηματικά με το θαυμασμό και την αγάπη του. Στερήθηκες πολλά για χάρη μου...

στο θείο μου Κώστα Κοντό που έφυγε πρόσφατα, πριν δει ολοκληρωμένη αυτή τη μελέτη, διότι με τη ζωή του με δίδαξε ότι η επιστήμη μπορεί να γίνει «αίρεσις βίου». Ξέρω ότι είσαι περήφανος για μένα...

Και τέλος, ευχαριστώ όλους εκείνους, επώνυμους και ανώνυμους, γνωστούς και αγνώστους, που, με ένα χαμόγελο ή μια χειρονομία τους, μου έδειξαν ότι υπάρχει ακόμα ευγένεια και ανιδιοτελές ενδιαφέρον.

Γεωργία Κοντού
Αθήνα, Ιούνιος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	8
----------------	---

ΜΕΡΟΣ Α

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

1. Ο Μεταξισμός ως τρίτη πρόταση μετά το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό	28
2. Διεθνείς και εγχώριες συγκυρίες που προλείαναν το έδαφος για την επιβολή του αυταρχισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	41
2. 1. Διεθνείς συγκυρίες	41
2. 2. Εγχώριες συγκυρίες	43
2. 2.1. Ελληνική διάνοηση	43
2. 2.2. Πολιτική βούληση	46
2. 2.2.1. Ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας	46
2. 2.2.2. Ιδιώνυμο	49
2. 2.2.3. Πραξικοπήματα	52
2. 2.3. Εγχώρια οικονομική σκέψη	53
2. 2.4. Τύπος -Ραδιόφωνο.....	57
2. 2.5. Ελληνικές φασιστικές οργανώσεις	59
3. Κοινωνική βάση του μεταξικού καθεστώτος. Στάση διαφόρων κοινωνικών ομάδων έναντι του μεταξικού καθεστώτος	63
4. Συστατικά στοιχεία της μεταξικής ιδεολογίας και ο τρόπος με τον οποίο μεταστοιχειώνονται σε πράξη στο πλαίσιο του μεταξικού καθεστώτος	102
4. 1. Μεταξική ιδεολογία	102
4. 1.1. Αντιφιλελευθερισμός	103
4. 1.1.1. Ανασημασιοδότηση της έννοιας της ελευθερίας	103
4. 1.1.2. Αντικοινοβουλευτισμός	105
4. 1.1.3. Αντικομμουνισμός	121
4. 1.1.4. Ολοκληρωτισμός	137
4. 1.1.5. Αντικαπιταλισμός	145
4. 1.1.6. Αγροτική και εργατική οικονομική βάση	152

4.	1.2. Βασιλοφροσύνη	179
4.	1.3. Εθνικισμός	185
4.	1.3.1. Αντιμετώπιση των μειονοτήτων της Μακεδονίας και της Θράκης από το μεταξικό καθεστώς	197
4.	1.3.2. Πρόσληψη και χρήση των Γραμμάτων και των Τεχνών	207
4.	1.4. Οικογένεια	226
4.	1.5. Θρησκεία	227
4.	2. Το Νέον Κράτος	235
4.	2.1. Κράτος εθνικό	236
4.	2.1.1. Κράτος υπερκομματικό και υπερταξικό	239
4.	2.1.2. Κοινωνική αρχή	239
4.	2.2. Ισχυρή εκτελεστική εξουσία	241
4.	2.2.1. Κράτος δικαίου και Κράτος νόμου	243
4.	2.3. Αρχή δημοκρατική. «Λαοκρατία»	244
4.	2.4. Κράτος συντεχνιακό	245
4.	2.5. Χαρισματική ηγεσία. Ηγετολατρία	248
4.	3. Γ' Ελληνικός Πολιτισμός	272
5.	Φορείς διαμόρφωσης και τρόποι διάδοσης της ιδεολογίας της 4 ^{ης} Αυγούστου	291
5.	1. Το περιοδικό <i>Το Νέον Κράτος</i>	292
5.	2. Ραδιοφωνία	298
5.	3. Νομική επιστήμη	306

ΜΕΡΟΣ Β

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1.	Αιτιολόγηση της ιδεολογικής επέμβασης της 4 ^{ης} Αυγούστου στην εκπαίδευση	311
2.	Εθνικισμός	316
2.	1. Αντικομμουνισμός	326
2.	2. Σύνδεση με τη «Στενωτέρα Πατρίδα» ως αφετηρία για αφοσίωση στη «Μεγάλη Πατρίδα»	335

2.	2.1. Σχολικά εγχειρίδια	337
2.	2.1.1. Νεοελληνικά Κείμενα	341
2.	2.1.2. Ιστορία	342
2.	2.1.3. Αναγνωστικά	346
2.	2.2. Σχολικές εορτές	361
3.	Σύνδεση με το ελληνικό τοπίο	365
3.	1. Εκπαιδευτικές εκδρομές	366
3.	2. Αναγνωστικά	370
4.	Καλλιέργεια φιλοδοσικής συνείδησης	375
4.	1. Αναγνωστικά	376
5.	Έμφαση στην καλλιέργεια της γης και στην αγροτική εκπαίδευση	380
5.	1. Εκπαιδευτικό προσωπικό	382
5.	1.1. Μόρφωση και επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού	383
5.	1.2. Σχολικός κήπος	384
5.	1.3. Γεωργική διαφώτιση των αγροτών	389
5.	1.4. Ηθικές αμοιβές και θετικές υπηρεσιακές μεταβολές	391
5.	2. Αναγνωστικά	393
5.	3. Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις	399
5.	3.1. Μεταρρύθμιση του 1937	401
5.	3.2. Μεταρρύθμιση του 1939	404
6.	Απαξίωση της πόλης	414
7.	Εξοικείωση με τα εγγειοβελτιωτικά έργα. Μύηση στην Τεχνολογία	422
7.	1. Εγγειοβελτιωτικά έργα	422
7.	2. Τεχνολογία	424
8.	Εργασία και στροφή στον πρακτικό βίο	428
8.	1. Προσωπική εργασία	428
8.	2. Στροφή στον πρακτικό βίο	433

9.	Αλτρουισμός. Πρόταξη του συμφέροντος του συνόλου έναντι του συμφέροντος του ατόμου	437
9.	1. «...οι διδάσκαλοι έχουν ψυχήν Ιεραποστόλου»	437
9.	2. ...αλλά το επίσημο κράτος αδυνατεί να δράσει προνοιακά.....	439
9.	3. ...σφετερίζεται όμως την ιδιωτική πρωτοβουλία	443
10.	Κοινωνικός πειθαναγκασμός: Ταξικά αδιαφοροποιητο κοινωνικό σύνολο. Κοινωνική στατικότητα και υποταγή	444
11.	Πολιτικός πειθαναγκασμός: Τάξη, πειθαρχία, ιεραρχία, πατερναλισμός	447
12.	«Όλοι οι εκπαιδευτικοί ... προτιμώσιν ... το πολίτευμα της αριστοκρατίας του πνεύματος»	451
12.	1. Ηγετολατρία	454
12.	2. Βασιλοφροσύνη	455
12.	2.1. Αναγνωστικά	456
12.	2.2. Σχολικές εκδηλώσεις	459
13.	4 ^η Αυγούστου	462
13.	1. Ρόλος των εκπαιδευτικών	462
13.	2. Αναγνωστικά	463
14.	Ε.Ο.Ν.	464
14.	1. Αναγνωστικά	465
14.	1.1. Κοινωφελής και εθνική δράση σκαπανέων και φαλαγγιτών	465
14.	1.2. Ο Μεταξάς ως «Αρχηγός της Νεολαίας»	470
14.	1.3 Νεολαία και Στρατός	472
14.	2. Ρόλος του εκπαιδευτικού προσωπικού	474
15.	Θρησκεία	479
15.	1. Οι δάσκαλοι «άριστοι χριστιανοί, άριστοι Έλληνες ...»	481
15.	2. Αναγνωστικά	487

15.	2.1.	Θρησκεία και Πατρίδα σε απόλυτη αλληλεξάρτηση	487
15.	2.2.	Ρόλος της Εκκλησίας στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες	489
15.	2.3.	Θρησκευτικά θαύματα	490
16.		Οικογένεια	493
16.	1.	«Η ισχυρά οικογένεια δημιουργεί και ισχυρά έθνη»	493
16.	2.	Η οικογένεια θεματοφύλακας των θρησκευτικών αξιών	494
16.	3.	Πατριαρχική οικογένεια και έμφυλες διακρίσεις	496
16.	3.1.	Αναγνωστικά	496

ΜΕΡΟΣ Γ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΝΕΟΛΑΙΑ (Ε.Ο.Ν.)

1.		Οργάνωση της Ε.Ο.Ν.	507
1.	1.	Σύσταση, οργάνωση και σκοποί της Ε.Ο.Ν.	507
1.	2.	Ονομασία και δομή της Ε.Ο.Ν.	518
1.	3.	Οικονομικοί πόροι και υλικοτεχνική υποδομή της Ε.Ο.Ν.	523
1.	4.	Χαρακτήρας της Ε.Ο.Ν.	531
1.	5.	Όρκος του Φαλαγγίτη	538
1.	6.	Προσευχή του Φαλαγγίτη	540
1.	7.	Στολή των ΕΟΝιτών	541
1.	8.	Σήμα, έμβλημα και σημαία της Ε.Ο.Ν.	543
1.	9.	Χαιρετισμός των ΕΟΝιτών	545
1.	10.	Ύμνοι	546
2.		Εσωτερική λειτουργία της Ε.Ο.Ν.	549
2.	1.	Εξάπλωση της Ε.Ο.Ν.	549
2.	2.	Βαθμοφόροι	553
2.	3.	Μέριμνα του καθεστώτος για την υγεία της νέας γενιάς	566
2.	4.	Σύστημα αξιολόγησης και ενίσχυσης της Ε.Ο.Ν.	570
2.	4.1.	Αμοιβές μελών και συμπαθούντων	570
2.	4.2.	Προνόμια, απολαβές και υποτροφίες μελών	572
2.	4.3.	Επιβολή ποινών εντός της Ε.Ο.Ν.	578
2.	5.	Οργανωτικά προβλήματα. Κατάσταση της Ε.Ο.Ν. στην επαρχία	580
2.	6.	Σχέση Εβραίων και Ε.Ο.Ν.	585

2.	7. Οργάνωση τμημάτων Ε.Ο.Ν. στο εξωτερικό	587
3.	Ιδεολογικές αρχές της Ε.Ο.Ν.	601
3.	1. Ιδεολογική διαφώτιση/προπαγάνδα	601
3.	2. Η 4 ^η Αυγούστου ως ιδεολογικός εμψυχωτής της νεολαίας	616
3.	3. Ρόλοι των δυο φύλων	640
4.	Τρόποι ιδεολογικής εγχάραξης	652
4.	1. Εκπαίδευση	652
4.	2. Διαμονή σε κατασκηνώσεις της Οργάνωσης	668
4.	3. Συμμετοχή σε ποικίλους διαγωνισμούς και κοινωφελείς δραστηριότητες	673
4.	4. Αθλητισμός	682
5.	Μέσα ιδεολογικής εγχάραξης	698
5.	1. Ο εορτασμός της επετείου της 4 ^{ης} Αυγούστου	698
5.	2. Ο εορτασμός της επετείου της ίδρύσεως της Ε.Ο.Ν.	702
5.	3. Ο εορτασμός της επετείου της 25 ^{ης} Μαρτίου	705
5.	4. Ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς	710
5.	5. Λοιπές εορτές	714
5.	6. Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός της Ε.Ο.Ν.	720
5.	7. Περιοδικά της Ε.Ο.Ν. (<i>Η Νεολαία, Φαλαγγιτική Επιθεώρησης</i>) και λοιπή εκδοτική δραστηριότητα	724
5.	8. Παρουσία της Ε.Ο.Ν. στον Τύπο	740
6.	Σχέση της Ε.Ο.Ν. με τους παραδοσιακούς φορείς εξουσίας και αγωγής	744
6.	1. Ε.Ο.Ν. και γονείς	744
6.	2. Ε.Ο.Ν. και Σχολείο	749
6.	3. Ε.Ο.Ν. και κοινό	764
6.	4. Ε.Ο.Ν. και Εκκλησία	765
6.	5. Ε.Ο.Ν. και Στρατός	768
7.	Σχέση της Ε.Ο.Ν. με άλλες νεανικές οργανώσεις της εποχής	774
7.	1. Ε.Ο.Ν. και άλλες ελληνικές νεανικές οργανώσεις	774
7.	2. Σχέσεις της Ε.Ο.Ν. με νεολαίες του εξωτερικού	785
8.	Η Ε.Ο.Ν. μετά το θάνατο του Μεταξά	787

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ796

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ866

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην επιλογή του θέματος της παρούσας διδακτορικής διατριβής συντέλεσε η συνειδητοποίηση ότι η δημόσια ιστορία αναλώνεται στην παρουσίαση μαχών και - δευτερευόντως - πολιτιστικών επιτευγμάτων· απουσιάζει δε παντελώς η εξέταση της ιδεολογικής προετοιμασίας που προηγείται κάθε πράξης. Ωστόσο, χωρίς τη μελέτη της ιδεολογίας που υπαγόρευσε την πράξη, και την αναπαράσταση του ιστορικού πλαισίου που της επέτρεψε να προχωρήσει από το «δυνάμει» στο «ενεργεία», δεν είναι δυνατή η κατανόηση ούτε της ίδιας της πράξης ούτε των αιτιωδών σχέσεων που την εντάσσουν οργανικά στο ιστορικό γίγνεσθαι, ελληνικό και διεθνές.

Η έλλειψη της μελέτης αυτής είναι περισσότερο αισθητή στις περιπτώσεις των πολιτικών μεταβολών και δη στην επιβολή δικτατορικών καθεστώτων τα οποία, ανεπαρκώς αιτιολογημένα στον άξονα της συγχρονίας και της διαχρονίας, παρουσιάζονται αποσπασματικά σαν προϊόντα παρθενογένεσης ή απλώς αποσιωπώνται.

Γι' αυτό η 4^η Αυγούστου που, ως ιδεολογία και ως καθεστώς, συνήθως εμπνέει τη χλεύη ή προκαλεί την αποστροφή λόγω της δαιμονοποίησης του ιδρυτή της Ιωάννη Μεταξά, είναι, για τον ιστορικό ερευνητή, προκλητική. Γίνεται δε ακόμα προκλητικότερη, όταν η ιστορική έρευνα φέρνει στο φως στοιχεία που αφορούν στην Ε.Ο.Ν., τη νεολαιίστικη οργάνωση του καθεστώτος, και στην Εκπαίδευση, δηλαδή στους θεσμικούς φορείς τους κατεξοχήν επιφορτισμένους από το καθεστώς με τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς.

Ωστόσο, ειδικά όσον αφορά στη μεταξική δικτατορία παρατηρείται εντυπωσιακή ένδεια ιστορικών μελετών μέχρι το πρόσφατο παρελθόν. Φαίνεται ότι ο βίαιος τερματισμός του καθεστώτος με την κατάρρευση της χώρας συνεπεία της γερμανικής κατάκτησης, καθώς και η Κατοχή και ο Εμφύλιος που ακολούθησαν, λειτούργησαν σαν τομή με το

παρελθόν, ενώ, ταυτόχρονα, τροφοδότησαν με άφθονο και ζέον υλικό την ιστορική επιστήμη. Στην ιστοριογραφική σιωπή όσον αφορά στη μεταξική δικτατορία συνέβαλε, επίσης, και η αντίφαση που δομήθηκε από τη μια πλευρά εξαιτίας της καταγραφής, στη συλλογική μνήμη, της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου ως καθεστώτος αυταρχικού και κατασταλτικού και της απόδοσης σε αυτό, τουλάχιστον εν μέρει, της ευθύνης για το ολέθριο πολιτικό κενό που σημειώθηκε στη χώρα μετά το θάνατο του δικτάτορα (Ιανουάριος 1941), και από την άλλη πλευρά λόγω της αμηχανίας των αστικών κομμάτων τα οποία ανέχθηκαν την αναρρίχηση του Μεταξά στην εξουσία υπό το πρόσχημα της αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου, καθώς και λόγω της αμηχανίας του ίδιου του λαού που αντιμετώπισε τη μεταξική δικτατορία ως έξοδο από τη σήψη της πολιτικής ζωής κατά το Μεσοπόλεμο.

Οι παραπάνω ιστορικές και ψυχολογικές συνθήκες είχαν εξασφαλίσει για δεκαετίες στο Μεταξά σταθερή θέση στο εθνικό «δαιμονολόγιο», με αποτέλεσμα την ανάσχεση κάθε προσπάθειας για ψύχραιμη αποτίμηση του καθεστώτος και της προσωπικότητας του ιδρυτή του. Γι' αυτό η 4^η Αυγούστου μέχρι πρόσφατα υποβαθμιζόταν σε μέρος μόνο ευρύτερων ιστορικών μελετών, αντί να αποτελεί αυτοτελές ερευνητικό αντικείμενο. Στο πλαίσιο αυτής της αντιμετώπισης ο Γρηγόρης Δαφνής αφιέρωσε στη μεταξική δικτατορία τα τρία τελευταία κεφάλαια του δίτομου έργου του, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, (Ίκαρος, 1955).

Από τους πρώτους που αντιμετώπισαν τη μεταξική δικτατορία ως αυτοτελές αντικείμενο ιστορικής μελέτης ήταν ο Σπύρος Λιναρδάτος, ο οποίος, στα έργα του *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου* (Θεμέλιο, 1965) και *4^η Αυγούστου* (Θεμέλιο, 1966), απέδωσε ευθύνες στην αστική τάξη για την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου. Τα βιβλία αυτά, μάλιστα, ήταν από τα πρώτα που απαγορεύθηκαν από την απριλιανή Δικτατορία αμέσως μετά το πραξικόπημα του 1967, όπως αναφέρει ο ίδιος στον Πρόλογο της β' έκδοσης του πρώτου. Ωστόσο, τα έργα του στερούνται υπομνηματισμού,

γεγονός που εμποδίζει την κριτική τους προσπέλαση, ενώ ήδη από τη σύγχρονη του βιβλιοκρισία ο Λιναρδάτος κατηγορήθηκε ότι επέτρεψε στη μαρξιστική του ιδεολογία να καθορίσει τις ιστορικές του εκτιμήσεις.¹

Η απριλιανή Δικτατορία (1967 -1974) και η αναστολή της πνευματικής παραγωγής κατά τη διάρκειά της είχε ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση της, ούτως ή άλλως πενιχρής ως τότε, μελέτης για την 4^η Αυγούστου σε πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού. Το γεγονός αυτό, καθώς και η δυσκολία μετακινήσεων και πρόσβασης σε αρχειακό υλικό στην Ελλάδα μοιραία καθόρισαν και το περιεχόμενο των μελετών.² Συγκεκριμένα, η προσπάθεια εστιάστηκε κυρίως στο να φωτιστεί η σχέση της 4^{ης} Αυγούστου με τον εξωτερικό παράγοντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διατριβή του Ιωάννη Κολιόπουλου με τίτλο *Greece and the British connection*, που περατώθηκε το 1972 στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και δημοσιεύτηκε το 1977.

Η Μεταπολίτευση σήμανε την επάνοδο της 4^{ης} Αυγούστου στο προσκήνιο είτε ως αντικείμενου ιστορικής έρευνας είτε ως μέρους ευρύτερων ιστορικών μελετών. Κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια η εγχώρια ιστοριογραφία ασχολήθηκε με μεταφράσεις σχετικών έργων, όπως αυτό του Heinz Richter, *1936 -1946: Δυο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα* (1975), χωρίς η ξενόγλωσση παραγωγή, στο μεταξύ, να σταματήσει, όπως δείχνουν τα έργα των: Ion Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime* (New York 1983), και George Mavrogordatos, *Stillborn republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922 - 1936* (Berkeley 1983).

Αποφασιστική ώθηση στην ιστορική έρευνα δόθηκε μόλις τα τελευταία χρόνια με την ανταλλαγή επιστημονικών απόψεων στο

¹ Όπως υπενθυμίζει ο Προκόπης Παπαστράτης στον «Πρόλογό» του στο έργο του Β. Αγγελή, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...» «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 13, η βιβλιοκρισία αυτή ασκήθηκε από το Λ. Καραπαναγιώτη και δημοσιεύθηκε στις *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, σσ. 70 -71.

² Πρ. Παπαστράτης, «Πρόλογος» στο: Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 13 -14.

πλαίσιο συνεδρίων των οποίων τα Πρακτικά εκδόθηκαν. Πρόκειται για τα Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου με θέμα *Η Ελλάδα 1936 -44: Δικτατορία -Κατοχή -Αντίσταση* (επιμέλεια των Χάγκεν Φλάισερ και Νίκου Σβορώνου, 1989), καθώς και για τα Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα *Η Ελλάδα '36 -'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες* (επιμέλεια του Χάγκεν Φλάισερ, 2003).

Στα συνέδρια αυτά, όπως, άλλωστε, είναι φανερό από τους τίτλους τους, έγιναν ανακοινώσεις που αφορούσαν σε ειδικότερα θέματα σχετικά με τη μεταξική δικτατορία, με έμφαση στη σχέση του καθεστώτος με ανάλογα καθεστώτα της εποχής. Ελάχιστες ήταν οι αναφορές στα συστατικά της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου και στη Νεολαία της ως προνομιακό χώρο άσκησης της ιδεολογίας αυτής.³ Πτυχές του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου εξετάζονται και στους τόμους Β1 και Β2 του συλλογικού έργου *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940* που έχουν εκδοθεί με επιμέλεια του Χρ. Χατζηιωσήφ.⁴

Με τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας και την ευκολότερη πρόσβαση στο αρχειακό υλικό (τα Γ.Α.Κ. απέκτησαν δική τους στέγη μόλις το 2003) αυξήθηκαν οι ιστοριογραφικές μελέτες. Επιπλέον, το σταδιακό σβήσιμο των παθών με την αποδημία όσων βίωσαν τα γεγονότα επέτρεψε ώστε, επιτέλους, η 4^η Αυγούστου ως ιδεολογία και πρακτική, καθώς και η καθεστωτική Νεολαία να προαχθούν βαθμιαία σε βασικά ερευνητικά αντικείμενα καινούριων μελετών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Παναγιώτη Βατικιώτη *Μια πολιτική*

³ Βλ. χαρακτηριστικά Π. Νούτσος, «Συνιστώσες της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου», και Αθ. Μπάλλα «Η Ε.Ο.Ν.: Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 -44: Δικτατορία -Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 59 -69 και 70 -76 αντίστοιχα. Επίσης βλ. Οντέτ Βαρών -Βασάρ: «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 -1946 -Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις» σε: Χ. Φλάισερ (επιμ.), *«Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες»*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 150 -165.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», και Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 9 -57 και 189 -249 αντίστοιχα. Επίσης βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», και Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο ίδιο, τ. Β2, σσ. 10 -35 και 37 -123 αντίστοιχα.

βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936 - 1941, μετάφραση από αγγλικό του ίδιου (για την ελληνική γλώσσα Ευρασία, 2005). Σκοπός του συγγραφέα, καθ' ομολογία του ίδιου, ήταν να εστιαστεί όχι στο ίδιο το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, αλλά στο πρόσωπο του Ιωάννη Μεταξά και στην πορεία του προς την εξουσία ως το 1936.⁵

Ημιτελής έμεινε ανάλογη προσπάθεια του Ιωακείμ Ιωακείμ. Στον πρώτο τόμο, ωστόσο, με τίτλο *Ιωάννης Μεταξάς: Η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση (1871 -1922)*, ο συγγραφέας παρακολουθεί την πορεία του Μεταξά από την εποχή που αυτός υπηρετούσε ως ανθυπολοχαγός (1890) ως την εποχή της ίδρυσης του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων (1921). Ο πρόωρος θάνατος του συγγραφέα δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση του έργου με το φωτισμό της κυρίως πολιτικής δράσης του Μεταξά από το 1936.

Άλλες μελέτες της περιόδου αυτής αποτελούν επεξεργασία διδακτορικών διατριβών εκπονημένων είτε στην Ελλάδα είτε στο εξωτερικό. Στις εγχώριες ανήκει το έργο του Βαγγέλη Αγγελή, *«Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...»*. «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας (Βιβλιόραμα, 2006). Ο συγγραφέας ερευνά την άσκηση προπαγάνδας από το καθεστώς στη νέα γενιά, κυρίως στους κόλπους της Ε.Ο.Ν., την επίδραση και την τυχόν αποτελεσματικότητά της.

Στις ξενόγλωσσες -μεταφρασμένες μελέτες εντάσσεται το έργο της Μαρίνας Πετράκη *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα* (για την ελληνική γλώσσα Ωκεανίδα, 2006). Η συγγραφέας επιχειρεί να καθορίσει τους στόχους της μεταξικής προπαγάνδας, τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν και τυχόν ομοιότητες με άλλα πολιτικά συστήματα, κυρίως της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας. Η μελέτη της εικόνας ως προπαγανδιστικού μέσου -κάθε είδους εικόνας

⁵ Π. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936 -1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 19 -21.

και κυρίως της κινηματογραφικής- βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της Πετράκη. Με τη φωτογραφία ως μέσο άσκησης προπαγάνδας κυρίως στους κόλπους της Ε.Ο.Ν. ασχολήθηκε προηγουμένως και η Ελένη Μαχαίρα στο έργο της *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφίες* (1987).

Αν η Μεταπολίτευση προσέφερε το πλαίσιο για την εκπόνηση μελετών που συνέβαλαν στην ψυχραιμότερη αποτίμηση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου και της Νεολαίας του, το ιστοριογραφικό κενό, όσον αφορά στις επιλογές του καθεστώτος, ώστε η Εκπαίδευση να χρησιμεύσει ως καταρχήν χώρος εφαρμογής της προπαγάνδας του, παραμένει τεράστιο. Οι παράγοντες που ενοχοποιούνται για τη σιωπή αυτή μπορούν να ανιχνευτούν: στην πενιχρή μόνο παρουσία οργανωμένων φορέων⁶ στην ιστορική έρευνα και παραγωγή που αφορά στην εκπαίδευση στην Ελλάδα⁷, στην τεράστια δυσκολία πρόσβασης σε σχετικό αρχειακό υλικό· στην, μέχρι πρόσφατα, ιστοριογραφική δυστοκία όσον αφορά στο ίδιο το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, η κατανόηση της ιδεολογίας του οποίου αποτελεί προϋπόθεση για την αποτίμηση των εκπαιδευτικών του επιλογών· τέλος, στην αντικειμενική αδυναμία να έρθουν στο φως και, πολύ περισσότερο, να εκτιμηθούν τα πραγματικά τεκταινόμενα μέσα στις σχολικές τάξεις όπου -υποτίθεται ότι - εφαρμόζεται το νομοθετημένο από την Πολιτεία, κάθε φορά, αναλυτικό πρόγραμμα.

Με προϋπόθεση την αποδοχή του τρόπου περιοδολόγησης της ελληνικής εκπαιδευτικής ιστοριογραφίας από τον Α. Δημαρά, η είσοδος της ελληνικής εκπαιδευτικής ιστοριογραφίας στην Ιστορία σημειώνεται μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '70,⁸ οπότε εκδίδεται το δίτομο έργο

⁶ Εξαίρεση αποτελούν το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και τα Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης των εκδ. Gutenberg.

⁷ Α. Δημαράς, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστοριογραφία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 19-20.

⁸ Σύμφωνα με τον Α. Δημαρά, η ελληνική εκπαιδευτική ιστοριογραφία χωρίζεται σε τρεις περιόδους: την Προϊστορική (19^{ος} αιώνας ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα), κατά τη

του Δημαρά με τίτλο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Ερμής, 1973). Στο έργο αυτό ο συγγραφέας παραθέτει και σχολιάζει τεκμήρια της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης από το 1821 έως το 1967 -και μάλιστα με έμφαση σε αυτά των πρώτων χρόνων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους - με σκοπό να καταδείξει ως βασικό και διαχρονικό χαρακτηριστικό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος την απουσία ευελιξίας και την εξάντληση των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών σε αλλαγές των εξωτερικών μόνο χαρακτηριστικών του (π.χ. χτίσιμο σχολικών κτηρίων, αλλαγές διδακτικών μεθόδων, αλλαγές αναλυτικών προγραμμάτων).⁹

Η τεράστια χρονική περίοδος που καλύπτει το έργο αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περιλαμβάνονται ελάχιστα μόνο στοιχεία που αφορούν στην εκπαιδευτική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁰ Στο δε μεταγενέστερο πόνημα του Σήφη Μπουζάκη *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 -1985): Εξαρτημένη ανάπτυξη* (Gutenberg, 1987) η αναφορά στις εκπαιδευτικές επιλογές του μεταξικού καθεστώτος καταλαμβάνει μόλις δύο σελίδες, μόνο και μόνο για να προβληθούν αυτές ως ανατροπή του ανακαινιστικού εκπαιδευτικού πνεύματος του 1929.¹¹

Στην ιστοριογραφία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης δόθηκε ώθηση στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης που οργανώθηκε στην Πάτρα το 2000. Η μεγάλη θεματική ποικιλία, όμως, των ανακοινώσεων

διάρκεια της οποίας γινόταν απλώς περιγραφική και γραμμική καταγραφή της εκπαιδευτικής νομοθεσίας χωρίς, μάλιστα, παραπομπές και υπομνηματισμό· την Πρωτοϊστορική (ως τις αρχές της δεκαετίας του '70), οπότε καταβαλλόταν προσπάθεια να απαντηθούν πιο περίπλοκα ερωτήματα, όπως τι προέβλεπε η νομοθεσία και γιατί, τι πραγματοποιήθηκε από τα νομοθετημένα, τι όχι και γιατί· τέλος, την Ιστορική (από τις αρχές της δεκαετίας του '70 ως σήμερα), οπότε η εκπαιδευτική ιστοριογραφία προχωρεί στην ερμηνεία των καταστάσεων που δημιουργούν στην εκπαίδευση οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες του καιρού μας, στην ερμηνεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων από διαφορετικές ιδεολογικές οπτικές γωνίες, τολμώντας, παράλληλα, και τη διασταύρωση με άλλες επιστήμες, όπως ιστορία και κοινωνιολογία. Δηλαδή, μόλις πρόσφατα η εγχώρια εκπαιδευτική ιστοριογραφία «έφτασε στο σημείο όπου της αξίζει το όνομα της ιστορίας» σύμφωνα με το Δημαρά· βλ. σχετικά Α. Δημαράς, «Ιστοριογραφία της Εκπαίδευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 35 -37, Δεκέμβριος 1988, σσ. 191 -197.

⁹ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, Εστία, Αθήνα 2005, τ. Α', σσ. ιη -κα.

¹⁰ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, Εστία, Αθήνα 2005, τ. Β', σσ. μς -ν, 183 -193.

¹¹ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 -1985): Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σσ. 90 -91.

οι οποίες περιλαμβάνονται στα Πρακτικά που εκδόθηκαν το 2002 με τίτλο *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης* με επιμέλεια Σήφη Μπουζάκη, δηλαδή η απουσία ενιαίας θεματικής, αποκαλύπτει ότι η εκπαιδευτική ιστοριογραφία στην Ελλάδα βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο.

Η εκπαιδευτική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου άρχισε να αποτελεί αυτοτελές ερευνητικό αντικείμενο μόλις στην εκπνοή της δεκαετίας του '90, όταν, προφανώς, είχε συσσωρευτεί αρκετή ιστορική γνώση σχετικά με το ίδιο το καθεστώς. Αξιόλογο είναι το σχετικό πόνημα της Ζαφειρούλας Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου* (Αδελφοί Κυριακίδη, 1999), επεξεργασμένη μορφή της διπλωματικής της εργασίας. Στο έργο της η συγγραφέας επιχειρεί να ανιχνεύσει την ιδεολογική επίδραση του καθεστώτος στις οργανωτικές δομές της εκπαίδευσης και να αξιολογήσει τη γλωσσική πολιτική του. Επιπλέον, η ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Ευαγγελίας Καλεράντε με τίτλο *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 -1940* (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2005) πραγματεύεται την επέμβαση του καθεστώτος στη δομή και των τριών βαθμίδων της Εκπαίδευσης, καθώς και στα αναλυτικά προγράμματα. Βασικό μειονέκτημα του έργου είναι το ότι μεγάλο μέρος των αρχειακών παραπομπών δεν είναι προσβάσιμο για περαιτέρω έλεγχο και μελέτη.

Το αντικείμενο μελέτης της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής είναι η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου και οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους η Εκπαίδευση και η Ε.Ο.Ν. χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι εφαρμογής της ιδεολογίας αυτής. Η μελέτη του σχετικού ιστορικού υλικού αποτελεί άσκηση ισορροπίας και απαιτεί διαρκή πνευματική εγρήγορση, ώστε ο ιστορικός να μη διολισθήσει στην άκοπη καταγγελία, αλλά και να μην ενδώσει στον πειρασμό της εύκολης δικαιολόγησης των μεθόδων του καθεστώτος.

Η υπόθεση εργασίας της διατριβής συνοψίζεται στο ότι η 4^η Αυγούστου δεν ήταν απλώς μια ακόμα δικτατορία του Μεσοπολέμου - άλλωστε το Κοινοβούλιο και η Δικτατορία αποτελούσαν εναλλακτικούς τρόπους άσκησης της πολιτικής εξουσίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα.¹² Τουναντίον, ο Ιωάννης Μεταξάς, εμπνευστής και ιδρυτής της, την πρόβαλε ως ριζική Μεταβολή στον τρόπο διακυβέρνησης του κράτους· έθεσε δε ως προϋπόθεσή της μια καινούρια ιδεολογία την οποία διατύπωσε, ιδεολογία ανακαινιστική του Έθνους ως υπερχρονικής οντότητας και του Κράτους ως φορέα προώθησης των εθνικών συμφερόντων. Προκειμένου, μάλιστα, να της εξασφαλίσει νομιμοποίηση και διάρκεια, ο Μεταξάς προέβη στην ίδρυση της καθεστωτικής Νεολαίας και προχώρησε σε ποικίλες επεμβάσεις στην Εκπαίδευση προορίζοντας τους δυο αυτούς θεσμούς για διαμεσολαβητές της ιδεολογίας του στο κοινωνικό σώμα - ενίοτε και ως παραγωγούς ιδεολογίας.

Από τη γενική βιβλιογραφική επισκόπηση είναι γνωστό ότι η 4^η Αυγούστου υπήρξε καθεστώς αυταρχικό που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936 από τον Ιωάννη Μεταξά, παλιό υποστηρικτή αντικοινοβουλευτικών «λύσεων» και σταθερό βασιλόφρονα. Τα δυο αυτά συστατικά στοιχεία της προσωπικής του ιδεολογίας, ο αντικοινοβουλευτισμός και η βασιλοφροσύνη, του εξασφάλισαν την υποστήριξη του τότε βασιλιά Γεωργίου Β'. Την ανοχή, ακόμα και την επιδοκίμασία, των παραδοσιακών συμμάχων της Ελλάδας, Μ. Βρετανίας και Γαλλίας, εξασφάλισε η βεβαιότητα ότι ο Μεταξάς δε θα μετέβαλε τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας, καθώς και η εκτίμηση για την πολιτική και κοινωνική σταθερότητα που αυτός πέτυχε στο εσωτερικό.

¹² Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 37.

Τέλος, την ανοχή του ελληνικού λαού εξασφάλισαν το ιδεολογικό κενό μετά τον οριστικό ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας στα ερείπια της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922· η αδυναμία των αστικών κομμάτων, Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, να διαχειριστούν το ιδεολογικό κενό, γεγονός που συνέβαλε στη διεύρυνσή της σε κρίση πολιτικοκοινωνική· οι βαθύτατοι μετασχηματισμοί στην Ευρώπη, πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί, που εγκυμονούσαν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· τέλος, η επίγνωση ότι η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας αποτελούσε «οδυνηρή αναγκαιότητα».¹³

Ο Μεταξάς πρόβαλε την 4^η Αυγούστου ως τρίτη πρόταση - υπέρβαση του Βενιζελισμού και του Αντιβενιζελισμού και φιλοδόξησε να ανασηματοδοτήσει τη Μεγάλη Ιδέα όχι πλέον με το επεκτατικό και αλυτρωτικό της περιεχόμενο, αλλά με τη σημασία του εκσυγχρονισμού της χώρας εντός των, πριν από τη Μικρασιατική Εκστρατεία, συνόρων της. Στην πραγματικότητα, ούτε ο Βενιζελισμός ούτε ο Αντιβενιζελισμός τον άφησαν ανεπηρέαστο: άντλησε ιδεολογικά στοιχεία και από τους δυο, από τον πρώτο την ιδέα του τεχνικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της χώρας, δηλαδή του εκδυτικισμού της, και από το δεύτερο την εσωστρέφεια και την προσήλωση στην παράδοση.

Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, ο Μεταξάς και οι διανοούμενοι του καθεστώτος προσπάθησαν να εμπλουτίσουν και να διευρύνουν, έτσι ώστε να γίνεται λόγος για μια καινούρια ιδεολογία, την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, με πυρήνα τον αντιφιλελευθερισμό και κυριότερα συστατικά τον αντικομμουνισμό, τον αντικοινοβουλευτισμό με την έννοια της ποιοτικής αρχής της προσωπικότητας έναντι της ποσοτικής αρχής της πλειοψηφίας, την αγροτική και εργατική οικονομική βάση, τον αντικαπιταλισμό με το περιεχόμενο της απαγόρευσης της γιγάντωσης του ιδιωτικού κεφαλαίου από τη μια, αλλά του σεβασμού στην ιδιωτική ιδιοκτησία από την άλλη.

¹³ Αυτό διαπιστώνει ο Γάλλος αρθρογράφος της εφημερίδας *Le Temps*: βλ. σχετικά: Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 61, αρ. εγγρ. 004: Robert Poulaine, «En Greece: Le Troisième Anniversaire du Gouvernement Metaxas», *Le Temps* (5 Αυγούστου 1939).

Ο πυρήνας της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, ο αντιφιλελευθερισμός, μετασχηματίστηκε σταδιακά σε εθνικισμό, σύμφωνα με τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του καθεστώτος. Ο περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας και η κατάργηση των πολιτικών δικαιωμάτων εξελίχθηκαν σε απόπειρα κατάργησης όλων των κοινωνικών ταυτοτήτων προς όφελος της εθνικής και σε προαγωγή του αιώνιου έθνους σε μοναδική αποδεκτή πραγματικότητα που νομιμοποιούσε ηθικά και πολιτικά όλες τις επιλογές του καθεστώτος.

Φιλοδοξία του Μεταξά ήταν η εθνικιστική ιδεολογία τού καθεστώτος του να αποτελέσει το όχημα για την επικράτηση μιας νέας Μεγάλης Ιδέας, ενός νέου ιδανικού με διαταξική εμβέλεια που θα λειτουργούσε ενωτικά και αναγεννητικά για το έθνος, του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Στον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό το καθεστώς απέδιδε χαρακτήρα διαχρονικότητας, με την έννοια ότι τον θεωρούσε απόδειξη της αιωνιότητας του έθνους, και χαρακτήρα παγκοσμιότητας, επειδή τον αντιμετώπιζε ως ορατή απόδειξη της παγκόσμιας πολιτιστικής κυριαρχίας, για την οποία ήταν μεταφυσικά προορισμένος ο ελληνισμός. Χαρακτηριζόταν δε ως ο δημιουργικός συγκερασμός του Α' - αρχαίου ελληνικού - πολιτισμού και του Β' - βυζαντινού - πολιτισμού, αν και παρέμενε σταθερά προσανατολισμένος στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν.

Ως μέσο για την επικράτηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού θα χρησίμευε το «Νέον Κράτος», ένα καινούριο κρατικό μόρφωμα το οποίο, σύμφωνα με το καθεστώς, θα λειτουργούσε ως οργανωμένη έκφραση του αναγεννημένου έθνους. Το καθεστώς, ωστόσο, αναγνώριζε ότι η εφαρμογή της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου και η άσκηση της εξουσίας από τους κρατικούς φορείς στο πλαίσιο του Νέου Κράτους δε θα μπορούσαν να επιφέρουν ούτε άμεσα και, ενδεχομένως, ούτε μόνιμα αποτελέσματα όσον αφορά στον ιδεολογικό επηρεασμό του λαού. Για το λόγο αυτό, η 4^η Αυγούστου στράφηκε στην Εκπαίδευση, αποπειρώμενη τη χειραγώγηση της νέας γενιάς με τον πειθαναγκασμό της στα κελεύσματα της ιδιότυπης εθνικιστικής ιδεολογίας της.

Η υποψία, όμως, ότι ούτε αυτή η ελεγχόμενη Εκπαίδευση επιτελούσε επαρκώς το ρόλο με τον οποίο την είχε επιφορτίσει το καθεστώς, οδήγησε στη συγκρότηση και γιγάντωση της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας. Η Ε.Ο.Ν., δηλαδή, υπήρξε το επιγέννημα της ανασφάλειας του καθεστώτος όσον αφορά στη δική του πολιτική δικαίωση και διαίωνιση μέσω του αποτελεσματικού ιδεολογικού επηρεασμού των παιδιών και των νέων.

Χρησίμευσε ως ιδεολογική ναυαρχίδα του καθεστώτος, εφόσον σε αυτήν θα εντάσσονταν σταδιακά, όχι μονάχα η μαθητική και η φοιτητώσα νεολαία, αλλά το σύνολο των ελληνοπαίδων. Επίσης, λειτούργησε ως προνομιακός χώρος άμεσης εφαρμογής της ιδεολογίας του, εφόσον εξαρχής ως σκοπός ίδρυσής της εμφανιζόταν η επωφελής εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου των παιδιών και των νέων προς επίτευξη της σωματικής ευρωστίας, της ηθικοπνευματικής αναγέννησης και της ενίσχυσης του εθνικού συναισθήματος της νέας γενιάς, με το περιεχόμενο, βέβαια, που τους έδινε η 4^η Αυγούστου.

Από τη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε, όμως, ότι, παρά τις αξιόλογες μελέτες, ιδίως των τελευταίων ετών, παραμένουν αρκετά κενά, μέρος των οποίων επιδιώκει να καλύψει η παρούσα διδακτορική διατριβή. Τα κενά αυτά αφορούν, κυρίως, στη συνάρθρωση των ιδιαίτερων συστατικών στοιχείων της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, όπως αυτά συνάγονται από τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του καθεστώτος: στην οργάνωση και στο ρόλο της Ε.Ο.Ν.: στην αποστολή με την οποία επιφορτίστηκε, από το καθεστώς, η Εκπαίδευση. Τα ερωτήματα πλήθυναν με την έναρξη της έρευνας: είναι δε πολλά και σημαντικά: Ποια ήταν η σχέση του Μεταξά με το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό, τις κυρίαρχες αστικές πολιτικές παρατάξεις του Μεσοπολέμου; Ποια ήταν τα συστατικά στοιχεία της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, τα κέντρα επεξεργασίας της και οι τρόποι διάδοσής της; Πώς το ιδεολογικό κενό, απόρροια της Μικρασιατικής

Καταστροφής, γέννησε την ανάγκη για ανασηματοδότηση της καταρρακωμένης Μεγάλης Ιδέας και έγινε αφορμή για τη σύλληψη του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού ως ύψιστου πολιτιστικού ιδανικού και απώτερου στόχου της 4^{ης} Αυγούστου;

Γιατί και με ποιους τρόπους το κράτος επιδιώχθηκε να μετασχηματιστεί σε Νέον εθνικό Κράτος, καινούριο πολιτικό μάρφωμα και, ταυτόχρονα πεδίο εφαρμογής της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου; Πώς δομήθηκε η Ε.Ο.Ν. ως ιδεολογική ναυαρχίδα του καθεστώτος; Σε ποιο βαθμό και με ποια μέσα επιχείρησε και πέτυχε να εγχαράξει στη νέα γενιά την ιδεολογία του; Γιατί η Εκπαίδευση, ως σύνολο θεσμιζόμενων αρχών, ως έμπυχο εκπαιδευτικό δυναμικό, ως μαθητική και σπουδάζουσα νεολαία, ως παιδαγωγική διαδικασία, ακόμα και ως υλικοτεχνικές υποδομές, αντιμετωπίστηκε ως καταρχήν χώρος εφαρμογής της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου; Με ποιους τρόπους επιχειρήθηκε η εφαρμογή αυτή;

Οι επιστημονικοί προβληματισμοί που είχαν διατυπωθεί εκ των προτέρων και άλλοι που προέκυψαν στην πορεία οδήγησαν στην έρευνα πολλών και ποικίλων πηγών. Το υλικό που επιλέχθηκε να μελετηθεί, προκειμένου να δοθούν απαντήσεις, όσο το δυνατό πληρέστερες και σαφέστερες, αντλήθηκε από:

- ❖ το Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, το Αρχείο Ε.Ο.Ν. και το Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών που βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), στην Αθήνα·
- ❖ αταξινόμητο υλικό του Αρχείου του Υπουργείου Παιδείας που βρίσκεται, επίσης, στα Γ.Α.Κ.·
- ❖ το Αρχείο Αναστασίου Θεοδοσόπουλου, το Αρχείο Χριστίνας Τζάθα και το Αρχείο Νικολάου Αποστολόπουλου, παλιών ΕΟΝιτών, τα οποία βρίσκονται στο Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), στην Αθήνα·
- ❖ τα Πρακτικά του Εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως (Ε.Σ.Σ.Ε.) Αιτωλοακαρνανίας και το Αρχείο του 1^{ου}

Λυκείου Μεσολογγίου (τότε Γυμνασίου Μεσολογγίου ή Παλαμαϊκής Σχολής) που βρίσκονται στα Γ.Α.Κ. Μεσολογγίου·

- ❖ το Αρχείο του 1^{ου} Λυκείου Αγρινίου (τότε Παπαστρατείου Γυμνασίου) που φυλάσσεται στο 1^ο Λύκειο Αγρινίου.

Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής μελετήθηκαν ακόμη και Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως της περιόδου 1936 -1941 που βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων· οι Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων (εκδιδόμενοι κατά 15θήμερον) μετά των Αιτιολογικών Εκθέσεων των νόμων, εγκυκλίων, υπουργικών αποφάσεων του 1939 του Κωνσταντίνου Σιφναίου, επίσης στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων· φύλλα των εφημερίδων *Πρωινός Τύπος* και *Ελευθερία* από τα Γ.Α.Κ. Αθηνών· διάφορα τεύχη εκδόσεων της 4^{ης} Αυγούστου και της Ε.Ο.Ν. προερχόμενα από το Ε.Λ.Ι.Α. και από την προσωπική βιβλιοθήκη της συγγραφέως.

Ακόμη, πολύτιμο υλικό αντλήθηκε από το περιοδικό του καθεστώτος *Το Νέον Κράτος* (Σεπτ. 1937 –Μάρτ. 1941) και από τα *Επίσημα Κείμενα 1929 - 1933* του Κ.Κ.Ε. που βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου· από επετειακά τεύχη περιοδικών της εποχής αφιερωμένα στο Μεταξά· από το περιοδικό *Εκπαιδευτικά Χρονικά* (Σεπτ. 1936 –Δεκ. 1940) που εντοπίστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη· από Αναγνωστικά της περιόδου 1936 - 1941, επίσης στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

Τέλος, σημαντικές πληροφορίες προσέφερε η μελέτη των τεσσάρων τόμων του *Προσωπικού Ημερολογίου*¹⁴ του Μεταξά, καθώς και των δυο τόμων οι οποίοι περιλαμβάνουν τους πολυάριθμους λόγους που αυτός είχε εκφωνήσει κατά καιρούς, και τις σκέψεις που συνήθιζε να καταγράφει (*Λόγοι και Σκέψεις*).¹⁵ Οι πληροφορίες αυτές αξιολογήθηκαν ως ιδιαίτερα σημαντικές κυρίως όσον αφορά στα σημεία προσδιορισμού των χαρακτηριστικών του «Νέου Κράτους» της 4^{ης} Αυγούστου και της αποστολής της Ε.Ο.Ν. από τον ίδιο το δικτάτορα.

¹⁴ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, τ. Α', Β', Γ', Δ', Γκοβόστης Αθήναι χ.χρ.

¹⁵ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. Α', Β', Γκοβόστης, Αθήναι χ.χρ.

Ας επισημανθεί ότι, επειδή το περιοδικό *Νεολαία*, εβδομαδιαίο περιοδικό που απευθυνόταν στα μέλη της Ε.Ο.Ν., έχει ήδη μελετηθεί διεξοδικά από την Ελ. Μαχαίρα (*Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφές*) και υπομνηματισθεί και σε άλλες μελέτες, κρίθηκε σκόπιμο να μην εξετασθεί στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Αντιθέτως, το περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, μηνιαίο περιοδικό με ύλη πολιτική, κοινωνική, οικονομική, αν και έχει γίνει ήδη αντικείμενο μελέτης από τον Γ. Κόκκινο (*Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού "Νέον Κράτος" 1937-1941*), κρίθηκε ότι ήταν απαραίτητο να αξιολογηθεί και εδώ.

Κι αυτό, επειδή στο έργο του Κόκκινου το περιοδικό αυτό αποτέλεσε τη μοναδική πηγή, καθώς ο συγγραφέας δεν αποσκοπούσε, καθ' ομολογία του, στη συναγωγή καθολικών συμπερασμάτων, αλλά σε «μια σχέση επαφής με το δεδομένο υλικό, μια προσπάθεια περιγραφικής προσπέλασης, μια επιθυμία διατύπωσης πρωταρχικών ερωτημάτων».¹⁶ Επιπλέον, *Το Νέον Κράτος*, ως ημιεπίσημο έντυπο όργανο του καθεστώτος, χρησίμευσε ως φορέας κωδικοποίησης ή και παραγωγής ιδεολογικού λόγου της 4ης Αυγούστου. Επιπλέον, αντικείμενο ενδιαφέροντος των αρθρογράφων του ήταν συχνά η νέα γενιά και η καινούρια σχέση που επεδίωκε να οικοδομήσει το καθεστώς με αυτή. Οι διαπιστώσεις τούτες κατέστησαν απαραίτητη τη μελέτη του περιοδικού.

Όσον αφορά στην Εκπαίδευση, τα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* επελέγησαν, διότι «έλαβαν εξ' αρχής το χρίσμα του κατεξοχόν εκφραστή της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου».¹⁷ Σημαντικό υλικό αντλήθηκε και από τα *Αναγνωστικά* του καθεστώτος, τόσο αυτά του 1937 όσο και αυτά του 1939¹⁸, η σύγκριση των οποίων

¹⁶ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 9.

¹⁷ Α. Δημαράς (εποπτ.), Χ. Αθανασιάδης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, σ. 179.

¹⁸ Με τα *Αναγνωστικά* του 1939 ασχολείται και ο Χρήστος Παπαθανασίου ο οποίος, στο πλαίσιο της διπλωματικής του εργασίας, ερευνά αδρομερώς την παρουσία της νεολαίας και τις αξίες της χαρισματικής ηγεσίας, της Πατρίδας, της Θρησκείας και της Οκογένειας που επιχείρησε να εγχαραίξει στη νέα γενιά το καθεστώς: βλ. Χρ. Παπαθανασίου, *Τα αναγνωστικά*

αποκάλυψε το βαθμό και τη μέθοδο της ιδεολογικής χειραγώγησης των μαθητών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης από την 4^η Αυγούστου. Επιπλέον, τα Πρακτικά του Εποπτικού Συμβουλίου της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης (Ε.Σ.Σ.Ε.) που εντοπίστηκαν στα Γ.Α.Κ. Μεσολογγίου και αξιοποιήθηκαν για πρώτη φορά στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, φωτίζουν όχι μονάχα μια άγνωστη πτυχή της τοπικής ιστορίας, αλλά κυρίως τον τρόπο με τον οποίο τα μεσαία διοικητικά στελέχη της Εκπαίδευσης ερμήνευσαν και εφάρμοσαν, στις εποπτευόμενες από αυτά σχολικές μονάδες, τις διαταγές του Υπουργείου Παιδείας.

Όσον αφορά στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, η αρχειακή έρευνα έφερε στο φως Πρακτικά Συλλόγων διδασκόντων των Γυμνασίων (τότε) Μεσολογγίου και Αγρινίου, τα οποία, εξεταζόμενα εδώ για πρώτη φορά, αποκαλύπτουν την πρόθεση του καθεστώτος να ελέγχει ιδεολογικά όχι μονάχα το μαθητικό πληθυσμό, αλλά και την τοπική κοινωνία με όργανα τους εκπαιδευτικούς, καθώς και το βαθμό που οι τελευταίοι έγιναν φορείς της ιδεολογίας του.

Αξιζει να σημειωθεί ότι οι δυο πόλεις είχαν τότε πληθυσμό πολύ διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και πολιτικής σύνθεσης, αφού στο μεν Μεσολόγγι, ως πρωτεύουσα νομού, ήταν συγκεντρωμένη η διοικητική γραφειοκρατία, ενώ το Αγρίνιο αποτελούσε πόλη υποδοχής και μόνιμης εγκατάστασης Μικρασιατών προσφύγων που απασχολήθηκαν κυρίως στα καπνεργοστάσια. Η εμφανής διαφοροποίηση στα πολιτικά φρονήματα των τοπικών πληθυσμών καθορίζει και εξηγεί σε πολλές περιπτώσεις τον τρόπο εφαρμογής των διαταγών που αποστέλλονταν από το Υπουργείο Παιδείας. Επιτρέπει, επιπλέον, τη βάσιμη εικασία ότι και σε άλλες περιοχές της χώρας εμφανίζονται τέτοιες παραλλαγές.

Η σχολαστική μελέτη προσωπικών αρχείων των παλαιών ΕΟΝιτών που εντοπίστηκαν στο Ε.Λ.Ι.Α. πρόσθεσε επιπλέον πληροφορίες

βιβλία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, 1939-1941, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», κατεύθυνση: Ιστορία και Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Ιωάννινα 2011.

αντλημένες από τις προσωπικές τους εμπειρίες. Ποικίλα καινούρια στοιχεία έφερε και η εξονόχιση των Αρχείων Ιωάννη Μεταξά, Ε.Ο.Ν. και Ακαδημίας Αθηνών στα Γ.Α.Κ.. Τέλος, το αταξινόμητο εκπαιδευτικό υλικό των Γ.Α.Κ., που μελετήθηκε εδώ στο μέτρο του δυνατού, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, διότι επαλήθευσε τα πρώτα συμπεράσματα που είχαν εξαχθεί από τη μελέτη των τοπικών εκπαιδευτικών αρχείων (Γ.Α.Κ. Αιτωλοακαρνανίας και Γυμνασίου Αγρινίου).

Η μελέτη ενός τόσο ευρέος και ποικίλου αρχειακού υλικού δεν είναι απαλλαγμένη από δυσκολίες λόγω του, συχνά, εφθαρμένου ή δυσανάγνωστου, και τελικά απροσπέλαστου χειρογράφου ή δακτυλόγραφου. Ιδιαίτερα σημαντικές δυσκολίες υπήρξαν στον εντοπισμό και στη μελέτη του αρχειακού υλικού του σχετικού ειδικά με την Εκπαίδευση. Το υλικό που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. Αθηνών παραμένει εντελώς αταξινόμητο ή εσφαλμένα ταξινομημένο στους Φακέλους και, τελικά, δύσκολα εκμεταλλεύσιμο. Η αναζήτηση άλλου σχετικού υλικού στα τοπικά Γ.Α.Κ. Αιτωλοακαρνανίας, καθώς και στο Αρχείο του 1^{ου} Λυκείου Αγρινίου επιχειρήθηκε, προκειμένου να υπερπηδηθεί αυτή η δυσχέρεια. Πρόσθετες δυσκολίες προξένησε η μεταφορά των περιοδικών από την Εθνική Βιβλιοθήκη και η αδυναμία πρόσβασης σε αυτά για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Ωστόσο, η επίμονη αναζήτηση ανεκμετάλλετων ή πλημμελώς αξιοποιημένων πρωτογενών πηγών και η μελέτη σημαντικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας είχαν ως αποτέλεσμα την ανακάλυψη, τελικά, ογκώδους υλικού γόνιμου σε πληροφορίες και προβληματισμούς. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε σκόπιμο να μη θυσιαστεί ο πλούτος των πληροφοριών, αλλά να υποσημειωθεί, ώστε να χρησιμεύσει τόσο στην πολύπλευρη τεκμηρίωση της παρούσας μελέτης, όσο και ως αφετηρία για έλεγχο και περαιτέρω έρευνα στο μέλλον.

Με αφετηρία την επιλογή του θέματος, η παρούσα εργασία ακολούθησε τα εξής ευέλικτα στάδια: ανεύρεση και μελέτη δευτερογενούς βιβλιογραφίας, διατύπωση υποθέσεων, εντοπισμός, συλλογή, αποδελτίωση και ταξινόμηση αρχειακού υλικού, μελέτη και επεξεργασία αρχειακών δεδομένων, συγγραφή και διατύπωση συμπερασμάτων. Φυσικά η ευελιξία κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας ήταν απαραίτητη, όταν - πολύ συχνά- πρόβαλλαν καινούριοι προβληματισμοί ή δεν επαληθεύονταν αρχικές υποθέσεις ή το διαθέσιμο υλικό ήταν ελλιπές ή τα αρχικά συμπεράσματα απαιτούσαν επιπλέον τεκμηρίωση.

Στην έρευνα και στην αξιοποίηση των αρχειακών πηγών ακολουθήθηκαν οι μέθοδοι της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και της θεματικής ανάλυσης, ως περισσότερο κατάλληλες για την επεξεργασία πληθώρας κειμένων. Ωστόσο, η παρακολούθηση της γέννησης και της εξέλιξης ενός ιδεολογικού φαινομένου - της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου - επέβαλε, παράλληλα, και την εξελικτική προσέγγιση. Η μέθοδος αυτή κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να αποκαλυφθούν οι απόπειρες που σταδιακά έλαβαν χώρα για συνάρθρωση των επιμέρους ιδεολογικών στοιχείων σε συμπαγή ιδεολογικό λόγο, καθώς και να φωτιστούν στον άξονα της διαχρονίας οι διαδοχικές προσπάθειες του καθεστώτος να χειραγωγήσει τη νεολαία μέσω της Εκπαίδευσης και της Ε.Ο.Ν.

Τα χρονικά όρια που καλύπτει η μελέτη τέθηκαν καταρχάς από το ίδιο το καθεστώς ως ιστορικό γεγονός: αφετηρία αποτέλεσε το έτος εγκαθίδρυσής του, 1936, και τέλος το έτος θανάτου του Μεταξά, 1941, που συμπίπτει με την έναρξη της Κατοχής και τη διάλυση της Ε.Ο.Ν. Ωστόσο, αρχειακές έρευνες και μελέτες αναφερόμενες στο άμεσο, του καθεστώτος, παρελθόν, αν και σε περιορισμένη έκταση, δεν ήταν δυνατό να αποκλειστούν, αφού η σύγκριση με παρελθούσες πρακτικές ήταν αναπόφευκτη.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από τρία μεγάλα Μέρη. Στο Μέρος Α' αναλύονται τα ποικίλα συστατικά στοιχεία της ιδεολογίας του

καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου· ο τρόπος με τον οποίο αυτά συγκροτήθηκαν σε ενιαίο σύνολο· ο τρόπος με τον οποίο ο αντιφιλελευθερισμός ως ιδεολογικός πυρήνας της 4^{ης} Αυγούστου μετασχηματίστηκε σε εθνικισμό· το είδος και τα χαρακτηριστικά του εθνικισμού αυτού· ο τρόπος με τον οποίο η ιδεολογία επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί στο «Νέον Κράτος», το νέο κρατικό μόρφωμα του καθεστώτος· η Θρησκεία και η Οικογένεια όχι ως αυταξίες, αλλά ως θεραπευτικές της Πατρίδας, όπως τη νοηματοδοτούσε το καθεστώς.

Στο πλαίσιο του Μέρους Β' της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξετάζονται οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους η ιδεολογία του καθεστώτος έγινε -στο βαθμό που έγινε- αντικείμενο αποδοχής και επεξεργασίας από τις εκπαιδευτικές αρχές και τους μάχιμους εκπαιδευτικούς· ο τρόπος με τον οποίο αυτή εκφράστηκε στα σχολικά εγχειρίδια (με έμφαση στα Αναγνωστικά του δημοτικού)· ο τρόπος με τον οποίο τα σχολικά εγχειρίδια και ποικίλες σχολικές εκδηλώσεις μεταλλάχθηκαν σταδιακά σε μέσα άσκησης καθεστωτικής προπαγάνδας· τέλος, ο τρόπος με τον οποίο διαμεσολαβούνταν η ιδεολογία στην εκπαιδευτική κοινότητα - διδάσκοντες και μαθητώρα / σπουδάζουσα νεολαία όλων των βαθμίδων - καθώς και στο κοινωνικό σύνολο.

Το Μέρος Γ', το τελευταίο, πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία του καθεστώτος αντικατοπτριζόταν στην οργάνωση και στη λειτουργία της καθεστωτικής νεολαίας, της Ε.Ο.Ν.· τους τρόπους και τα μέσα με τα οποία η ιδεολογία επιδιωκόταν να εγχαραχθεί στα μέλη της Ε.Ο.Ν.· το πώς διαμορφώθηκε η σχέση της Ε.Ο.Ν. με τους παραδοσιακούς φορείς εξουσίας και αγωγής των παιδιών και των νέων, δηλαδή τους γονείς, το Σχολείο, την Εκκλησία και το Στρατό· τέλος, τη διάλυση της Νεολαίας ως αναπόφευκτη συνέπεια του τρόπου με τον οποίο αυτή είχε προσλάβει την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου και είχε εσωτερικεύσει τις επιταγές του ιδρυτή της.

Ακολουθούν τα Συμπεράσματα και αναλυτικά η Βιβλιογραφία.

ΜΕΡΟΣ Α

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ**

1. Ο Μεταξισμός ως τρίτη πρόταση μετά το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό

Από την ίδρυση του νεότερου ελληνικού κράτους ως την τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα ποτέ στην Ελλάδα δε λειτούργησε γνήσιο δημοκρατικό πολίτευμα, ακόμα και κατά τις περιόδους που ήταν συνταγματικά κατοχυρωμένη η κοινοβουλευτική δημοκρατία. Αντιθέτως κανόνας είναι η αυταρχική διακυβέρνηση άλλοτε υπό την αιγίδα του μονάρχη, άλλοτε υπό μια ολιγαρχία, άλλοτε υπό έναν κοινοβουλευτικό αρχηγό, σε κάθε περίπτωση, όμως, νομιμοποιούμενη από το έκτακτο των περιστάσεων, από τη διασταλτική ή αυθαίρετη ερμηνεία του Συντάγματος ή από τη χαρισματική προσωπικότητα του πολιτικού ηγέτη.

Το είδος αυτής της πολιτικής διακυβέρνησης στην Ελλάδα είναι συνυφασμένο με πρακτικές όπως η εκλογική νοθεία, η διαφθορά και η ευνοιοκρατία, με λίγα λόγια με την ανάπτυξη κάθετων και οριζόντιων σχέσεων διαπλοκής τόσο στο εσωτερικό των πολιτικών ελίτ όσο και μεταξύ πολιτικών αρχηγών και εκλογικού σώματος.¹⁹ Τούτο ερμηνεύεται από τους όρους διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων και κυρίως από τον τρόπο διαμόρφωσης της αστικής και της μικροαστικής τάξης. Η αστικοποίηση επιτεύχθηκε μέσω των σχέσεων που καλλιεργήθηκαν ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό και στον τοπικό πολιτευτή, οι οποίες στηρίζονταν στην υπόσχεση της επαγγελματικής αποκατάστασης και της κοινωνικής ανέλιξης με αντάλλαγμα την παροχή ψήφου.

Το ισχυρό σύστημα διαπλοκής από την μια και η κυριαρχική παρουσία της Μεγάλης Ιδέας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως το 1922 από την άλλη εμποδίζουν την εμφάνιση άλλων ιδεολογιών και για πολλά χρόνια αναστέλλουν τους κοινωνικούς αγώνες. Το ισχύον πολιτικό σύστημα καθίσταται ιδεολογικά στείρο, εφόσον δεν υπάρχει παρά μόνο για να ικανοποιεί τα προσωπικά αιτήματα των ψηφοφόρων. Η μη ικανοποίηση των αιτημάτων

¹⁹ Em. Turczynski, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη ΝΑ Ευρώπη» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 1944: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 1, 6· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Α', σσ. 19 – 22, 44 – 52, 127 – 130.

αυτών έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της εμπιστοσύνης του εκλογικού σώματος, την αποδυνάμωση των πολιτικών πατρώνων και τελικά την απονομιμοποίηση του εκάστοτε καθεστώτος.²⁰

Η επόμενη της Μικρασιατικής Καταστροφής βρίσκει τον πληθυσμό εξουθενωμένο και ιδεολογικά μετέωρο. Άμεση συνέπεια της Καταστροφής η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας που συνυφαίνεται με τη διακοπή της αδιάλειπτης ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία και που επιδρά καταλυτικά στην εξωτερική πολιτική και στην κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας με την εισροή χιλιάδων προσφύγων· στην ιστορική συνείδηση των Ελλήνων οι οποίοι υφίστανται οδυνηρό ακρωτηριασμό της ανατολικής διάστασης του έθνους· ίσως και στο ίδιο το δικαίωμα ύπαρξης του ελλαδικού κράτους που απέτυχε να διασώσει το μικρασιατικό Ελληνισμό.²¹

Το πολιτικό φάσμα καλύπτεται από τα δυο μεγάλα κόμματα των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών, από πλήθος μικρότερων κομμάτων και πολιτικών ομάδων εκατέρωθεν αυτών και από το μικρό, αλλά πολύ συμπαγές και με σαφή ιδεολογία Κομμουνιστικό Κόμμα.²² Στην πόλωση που κυριάρχησε στην κοινωνία, στην πολιτική ζωή και στο στρατό μετά το 1915 οφείλεται η γενικευμένη χρήση των όρων «βενιζελικός» και «αντιβενιζελικός». Βενιζελικά αποκαλούνται τα κόμματα που προέρχονται από το φιλελεύθερο κίνημα του 1909. Αντίστοιχα ως αντιβενιζελικά χαρακτηρίζονται τα κόμματα της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης από το 1910 και όσα διάδοχα κόμματα σχηματίζονται μετά. Τα βενιζελικά και αντιβενιζελικά κόμματα καλύπτουν πολιτικά τον αστικό χώρο. Το Κ.Κ.Ε., αντιθέτως, τοποθετείται ιδεολογικά εναντίον όλων των αστικών κομμάτων, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, γι' αυτό δεν εντάσσεται απλώς στον αντιβενιζελικό χώρο.²³

²⁰ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1983, σ. 12.

²¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1006 - 1007.

²² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 1, σσ. 194, 195, 206, 233 – 234· Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936-1951 – Συνέχειες και ασυνέχειες» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 224 – 229.

²³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 817 - 818.

Η χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας αποκαλύπτει την έλλειψη σαφώς αρθρωμένης ιδεολογίας εκ μέρους των υπαρχόντων κομμάτων με εξαίρεση το Κ.Κ.Ε. Το πλήθος των κομμάτων είναι αντιστρόφως ανάλογο με την ιδεολογική ερημία που επικρατεί, γεγονός που δικαιολογεί την προσπάθεια για συγκρότηση νέων ιδεολογιών ικανών να συσπειρώσουν τους πολίτες και να δώσουν πειστικό λόγο ύπαρξης και δράσης στα ίδια τα κόμματα.

Τα σημαντικότερα πολιτικά ζητήματα που απασχολούν τα κόμματα και κατά συνέπεια τους πολίτες κατά το Μεσοπόλεμο σχετίζονται με το πολίτευμα και με το κοινωνικό σύστημα.²⁴ Ας σημειωθεί ότι τα ζητήματα αυτά προσφέρονται για μεγάλες ιδεολογικές προεκτάσεις και συγκρούσεις σε μια εποχή που η ιδεολογική ένδεια παρέχει πρόσφορο έδαφος για νέες ιδεολογικές αναζητήσεις.

Όσον αφορά στο πολίτευμα, αντικείμενο της διένεξης είναι η Βασιλευόμενη ή η Αβασίλευτη Δημοκρατία. Γύρω από το αίτημα της Βασιλευόμενης συσπειρώνονται οι βασιλόφρονες του Λαϊκού Κόμματος. Το Λαϊκό Κόμμα, περισσότερο από κάθε άλλο, εξήλθε από τη μικρασιατική περιπέτεια ιδεολογικά και πολιτικά χρεοκοπημένο· επιπλέον, η δίκη και η εκτέλεση των Εξ το Νοέμβριο του 1922 τού στέρησε τους επιφανέστερους φυσικούς του αρχηγούς. Είναι, λοιπόν, λογικό να αναζητεί ένα νέο ιδανικό που θα πείσει τους οπαδούς του. Η ευρύτερη φιλελεύθερη παράταξη, από την άλλη, προβάλλει την αναγκαιότητα της Αβασίλευτης. Πάντως η διένεξη για το είδος της δημοκρατίας δεν ταυτίζεται, όπως επισημαίνει ο Μαυρογορδάτος, με τη διένεξη μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, διότι και η Αριστερά είναι επίσης υπέρ της Αβασίλευτης. Όσον αφορά, όμως, στο κοινωνικό σύστημα, σύσσωμος ο αστικός πολιτικός κόσμος υποστηρίζει την ισχύουσα κατάσταση ερχόμενος σε αντίθεση με την ευάριθμη Αριστερά.²⁵

Η διαφοροποίηση της Αριστεράς φαίνεται και σε άλλο ένα χαρακτηριστικό της εποχής: μόνο τα κόμματα της Αριστεράς είναι σαφώς

²⁴ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σ. 97.

²⁵ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σ. 97.

προσανατολισμένα προς τους εργάτες και τους αγρότες.²⁶ Αντιθέτως όλα τα υπόλοιπα, συμπεριλαμβανομένων του βενιζελικού και του αντιβενιζελικού, είναι κόμματα διαταξικά, χαρακτηριστικό, άλλωστε, όλων των ευρωπαϊκών κομμάτων, το οποίο οφείλεται στις κάθετες προσωπικές πελατειακές σχέσεις μεταξύ πολιτικών ελίτ και εκλογικού σώματος, στις συμπληρωματικές οριζόντιες σχέσεις μεταξύ κομματικών στελεχών, στη θρησκευτική ομοιογένεια, στην απουσία ύπαρξης στεγανών κοινωνικοπολιτικών στρωμάτων στη χώρα και στην έλλειψη σαφώς και ευρέως διαμορφωμένης ταξικής συνείδησης στο λαό.²⁷ Είναι σημαντικό, όμως, να επισημανθεί ότι, αν και αντλούν από όλες τις κοινωνικές τάξεις, καθεμιά από τις δυο μεγάλες αστικές παρατάξεις αντλεί από διαφορετική ομάδα κάθε τάξης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Αντιβενιζελισμός αντιπροσωπεύει τους παλιούς γαιοκτήμονες, τους εισοδηματίες και τους κεφαλαιούχους, τους μικροκτηματίες, τους τεχνίτες και διάφορα μικροαστικά προκαπιταλιστικά στρώματα, πάντα υπό την ηγεμονία μιας αστικής κρατικής γραφειοκρατίας και υπό την αιγίδα της μοναρχίας. Παρά το συντηρητικό του χαρακτήρα ο Αντιβενιζελισμός δεν επιθυμεί την επιστροφή στην προ του 1909 πολιτική κατάσταση, έχοντας επίγνωση του αδιεξόδου το οποίο αυτή εγκυμονούσε. Οι συντηρητικοί Αντιβενιζελικοί δεν αντιδρούν στην ανάγκη για μεταρρυθμίσεις, αλλά δυσπιστούν όσον αφορά στην έκταση των μεταρρυθμίσεων και στις μεθόδους που θα έπρεπε να επιστρατευθούν. Ο συντηρητικός χαρακτήρας, δηλαδή, εμποδίζει τους Αντιβενιζελικούς να οραματιστούν και να τολμήσουν να πραγματοποιήσουν ένα καινούριο μέλλον, και τους εγκλωβίζει στο παρόν και στην άμεση πραγματικότητα.²⁸

Το ότι ο Αντιβενιζελισμός που εξήλθε από τη μικρασιατική περιπέτεια βαθύτατα τραυματισμένος ηθικά και πολιτικά και επιπλέον στερημένος των

²⁶ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σ. 97.

²⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Α', σσ. 19 – 22, 46, 57, 127 – 130.

²⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 818 - 819· Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 11.

σημαντικότερων ηγετών του, κατορθώνει και επιβιώνει δεν οφείλεται στο ότι βρίσκει τη δύναμη να αρθρώσει μια νέα αναγεννητική ιδεολογία. Οφείλεται στο ότι λειτουργεί σαν παραδοσιακή αντίδραση όσων αισθάνονται δέος μπροστά στις ραγδαίες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές και επιδιώκουν να διαφυλάξουν τα κεκτημένα τους από την όλο και δυναμικότερα εκφραζόμενη γενική λαϊκή δυσαρέσκεια.

Στον αντίποδα ο Βενιζελισμός συσπειρώνει γύρω του την ανερχόμενη δυναμική αστική επιχειρηματική τάξη και, αρχικά τουλάχιστον, τα φιλικά τους μικροαστικά στρώματα, τους εργάτες και κυρίως τους αγρότες. Στα αγροτικά στρώματα συνυπάρχουν οι ήδη δραστηριοποιούμενοι ως κάτοχοι κλήρου, αλλά και οι ακτήμονες καλλιεργητές, αργότερα δε και οι πρόσφυγες. Από τις δυο τελευταίες αγροτικές ομάδες θα προκύψουν οι νέοι μικροϊδιοκτήτες γης μετά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Είναι άξιο παρατήρησης ότι ο Βενιζελισμός δεν προσφέρει νέους πολιτικούς θεσμούς. Εκεί που διαφοροποιείται είναι η προβολή της αναγκαιότητας του αστικού εκσυγχρονισμού, δηλαδή του τεχνικού και τεχνολογικού εξοπλισμού της χώρας κατά τα δυτικά πρότυπα στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, με άλλα λόγια ο εξευρωπαϊσμός και εκδυτικισμός της Ελλάδας. Για να πραγματοποιηθεί το όραμα του ελλαδικού αστικού εκσυγχρονισμού, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η εξισορρόπηση των συμφερόντων των κατώτερων τάξεων και του κεφαλαίου.²⁹

Ωστόσο η διαταξική συμμαχία του Βενιζελισμού δεν μπορεί να αντέξει την κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η διαρροή αρχίζει και ως το 1922 η σταθερή εκλογική βάση του έχει περιορισθεί στους επιχειρηματίες, στους αγρότες που ευνοήθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση και σε όσους μικροαστούς και εργάτες τυχαίνει να έχουν οικονομικά συμφέροντα και προσδοκίες από τη διεύρυνση της αγοράς. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η

²⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β΄, σσ. 780 -784, 803· Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 9, 11.

Μικρασιατική Καταστροφή επηρεάζει έμμεσα και τους Βενιζελικούς, διότι, καθώς η Μεγάλη Ιδέα καταρρέει, μαζί της καταρρέει και το βενιζελικό όραμα της Μεγάλης Ελλάδας που ως τότε φαινόταν ρεαλιστικό και πραγματοποιήσιμο.

Η προσπάθεια του Βενιζέλου κατά την τελευταία πρωθυπουργία του (1928 - 1932) για εδραίωση της Αβασίλευτης και ολοκλήρωση του θεσμικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας μέσω μεγάλων αναπτυξιακών έργων με τη βοήθεια εξωτερικών δανείων πρέπει να αξιολογηθεί και ως προσπάθεια να συγκρατήσει την εύθραυστη διαταξική εκλογική του βάση, η διάβρωση της οποίας θα σήμαινε και υπονόμευση της αστικής ηγεμονίας.³⁰ Όμως ο γεωργικός υπερπληθυσμός που έχει διογκωθεί ακόμη περισσότερο με την έλευση των προσφύγων, οι κακές σοδειές της περιόδου 1928 - 1931 και η συνακόλουθη πτώση των γεωργικών εξαγωγών δυσχεραίνουν την προσπάθεια του Βενιζέλου.³¹

Επιπλέον οι αστοί επιχειρηματίες που έχουν αποκομίσει πολλά κέρδη στο παρελθόν, διστάζουν να επενδύσουν στην επανατροφοδότηση των βιομηχανικών μονάδων και προτιμούν άλλες μορφές επένδυσης (π.χ. κατασκευή και εξοπλισμό εμπορικού στόλου, μεταλλευτικές εταιρείες, εκμετάλλευση των δανειακών αναγκών του ελληνικού δημοσίου) με μικρότερο επιχειρηματικό κίνδυνο και άμεσες αποδόσεις. Άλλος λόγος για τον οποίο ο βιομηχανικός τομέας παραμένει μη ανταγωνιστικός είναι η πληθώρα των μικρών επιχειρήσεων που από τη μια αδυνατούν να εφαρμόσουν τεχνολογικές καινοτομίες και να εκμεταλλευθούν το ποιοτικό ανθρώπινο δυναμικό και από την άλλη αναγκάζονται να εισάγουν τεχνολογικό εξοπλισμό, τεχνογνωσία, καύσιμα και πρώτες ύλες από το εξωτερικό.

Τέλος η σταθερή επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου να στηρίζουν τις μικρές βιομηχανικές επιχειρήσεις, διότι εκτιμούν ότι

³⁰ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London 1983, σσ. 180 - 181.

³¹ Heinz Richter, *1936 - 1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, τ. 1, σ. 45· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 20 -22.

μακροπρόθεσμα αυτές θα συμβάλλουν στην άμβλυση των κοινωνικών συγκρούσεων, λειτουργεί ανασχετικά στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας.³² Έτσι θεωρούμενη η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, όταν έρχεται στην Ελλάδα, σηματοδοτεί την έναρξη μιας βαθιάς και παρατεταμένης κρίσης της ηγεμονίας της ελληνικής αστικής τάξης,³³ της οποίας, ωστόσο, τα σπέρματα ενυπήρχαν.

Τον πρωτεύοντα πολιτικό και κοινωνικό ρόλο της αστικής τάξης προσπαθεί να διασώσει ο Βενιζέλος με τα δυο πραξικοπήματα του 1933 και του 1935 με τα οποία επιδιώκει να διατηρηθεί ισόβια στην εξουσία ως εγγυητής της αστικής κυριαρχίας. Προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση και την αναπαραγωγή του, το υπάρχον πολιτικοκοινωνικό σύστημα εκμεταλλεύεται το στρατό, του οποίου οι δυνατότητες για επιβολή και έλεγχο είχαν εντυπωσιακά αναβαθμιστεί από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Η διαίωση του αστικού πολιτικοκοινωνικού συστήματος συνδέεται με την επιβολή του κρατισμού, της παρέμβασης, δηλαδή, του κράτους στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου με απώτερο στόχο την πρόληψη των κοινωνικών εντάσεων.³⁴

Ο Παναγής Τσαλδάρης, ως ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος, αντιλαμβάνεται ότι μετά την αποχώρηση του Βενιζέλου από το πολιτικό προσκήνιο, η αποστολή αυτή μεταβιβάζεται στον ίδιο, εφόσον οι επίγονοι του Βενιζέλου δε φαίνονται ικανοί να τη διεκπεραιώσουν. Ωστόσο και το κόμμα του αποδεικνύεται ανεπαρκές να διαφυλάξει την αστική κληρονομιά του Βενιζέλου. Κατά το Δαφνί, το Λαϊκό Κόμμα προωθώντας την Παλινόρθωση παραδέχεται ότι είναι ανίκανο να διαδραματίσει το ρόλο του αμύντορα της αστικής τάξης, που οι συνθήκες του είχαν εξασφαλίσει. Η απομάκρυνση από

³² Χρ. Χατζηωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 – 1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 283 – 292· Χρ. Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 274 – 275.

³³ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σ. 181· Χρ. Χατζηωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 43 -45.

³⁴ Χρ. Χατζηωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 – 1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 389 – 393.

τη βασιλική ιδέα είναι αδύνατη για το κόμμα αυτό, της φυσιογνωμίας του οποίου ο φιλοβασιλισμός αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό.³⁵

Έτσι η απόπειρα πραξικοπήματος του 1935, που οργανώνεται με πρόφαση να σώσει την Αβασιλευτή Δημοκρατία, στην πραγματικότητα, όμως, για να διασφαλίσει τα συμφέροντα των Βενιζελικών στην πολιτική, στο στρατό και στην κοινωνικοοικονομική ζωή, ανοίγει το δρόμο στην Παλινόρθωση και, σε συνδυασμό με την αβουλία του Τσαλδάρη, καταδεικνύει την αδυναμία του αστικού πολιτικού κόσμου συνολικά να υπερασπιστεί τον αστικό χαρακτήρα του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος.³⁶ Σημαντικότερη και πιο μακροχρόνια συνέπειά της, όμως, είναι ότι διαιρεί μόνιμα τον αστικό πολιτικό κόσμο σε δυο εχθρικά στρατόπεδα και, κατά συνέπεια, αποδυναμώνει περισσότερο την ηγεμονεύουσα αστική τάξη.

Ο Βενιζέλος προσπαθεί εκ νέου να διασώσει την αστική τάξη μερικούς μήνες αργότερα, στα τέλη του 1935, αυτή τη φορά μη διστάζοντας να περάσει στο αντίθετο στρατόπεδο και αποδεχόμενος την Παλινόρθωση από την αυτοεξορία του στη Γαλλία. Θεωρώντας ότι ο κίνδυνος για το αστικό καθεστώς προέρχεται από την Κομμουνιστική Αριστερά, δεν μπορεί ούτε αυτός να διακρίνει πως είναι η Βασιλική Δεξιά που απειλεί την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η αποδοχή της Παλινόρθωσης εκ μέρους του Βενιζέλου λειτουργεί διαλυτικά για τη βενιζελική παράταξη. Η αριστερή της πτέρυγα (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Παπανδρέου) διαχωρίζει τη θέση της αρνούμενη κάθε συμβιβασμό, ενώ η δεξιά της υπό το Σοφούλη αρχίζει διαβουλεύσεις με το Λαϊκό Κόμμα προς εξεύρεση βάσεως συνεννοήσεως.³⁷

Τα γεγονότα του 1935 και ο θάνατος του Βενιζέλου το Μάρτιο του 1936 επιδρούν καταλυτικά σε όλο τον πολιτικό κόσμο και το λαό. Η βενιζελική παράταξη χάνει τον αδιαφιλονίκητο αρχηγό της και το ήμισυ του ελληνικού

³⁵ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 357 – 358.

³⁶ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 339 – 342· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 110 – 112.

³⁷ G Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σ. 346· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 379 – 380· Heinz Richter, *1936 – 1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, τ. 1, σ. 52.

λαού τον ηγέτη του. Οι δε αντίπαλοί του χάνουν τον άνθρωπο που και μόνο με την παρουσία του τους καθόριζε διά του αντιθέτου.

Η προσωπικότης του είχε χωρίσει την Ελλάδα εις δύο στρατόπεδα, αλληλοϋποβλεπόμενα, αλληλοκατηγορούμενα, αλληλομισούμενα. Η διαίρεσις αυτή που εδικαιολογείτο το 1915 – 20 ... ήτο τελείως ανεδαφική κατά τα τελευταία έτη της ζωής του αρχηγού της Φιλελευθέρως παρατάξεως. Διτηρήθη όμως, εις όλην της την έντασιν, μόνον διότι εξηκολούθει να κυριαρχή της πολιτικής ζωής του τόπου η φυσιογνωμία εκείνου. Οι Έλληνες εγεννώντο και απέθνησκον βενιζελικοί ή αντιβενιζελικοί. Είχον πάσει να σκέπτονται πολιτικά. Οι οπαδοί του επίστευον τους λόγους του, ως δόγμα. Οι αντίπαλοί του, μόνον και μόνον διότι είχαν ευρεθή εις το αντιβενιζελικόν στρατόπεδον, ησθάνοντο υποχρέωσιν να είναι αντίθετοι προς κάθε ενέργειαν του Βενιζέλου. Έτσι το ελληνικόν πολιτικόν πρόβλημα είχε λυθή. Ο Ελ. Βενιζέλος εσκέπτετο διά λογαριασμόν όλων των Ελλήνων.³⁸

Με το θάνατο του Βενιζέλου αποδεσμεύονται δυναμικές μέχρι τη στιγμή εκείνη λανθάνουσες. Η βάση της βενιζελικής παράταξης, τώρα που δεν υπάρχει πια η μαγνητική προσωπικότητα του Βενιζέλου να λειτουργήσει συγκρατητικά και συγκολλητικά, αρχίζει να διασπάται. Ένα μέρος της, κυρίως οι πρόσφυγες, πιο ριζοσπαστικοποιημένοι, διαρρέει προς την Αριστερά, με την οποία, άλλωστε, η παράταξη είχε συμμαχήσει για την υπεράσπιση της Αβασιλευτής. Άλλο μέρος, το πιο συντηρητικό, διαρρέει προς τον Αντιβενιζελισμό, λόγω ακριβώς της συμμαχίας με την Αριστερά και του συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα.³⁹

Οι εξελίξεις αυτές ισχυροποιούν αριθμητικά τον Αντιβενιζελισμό, του οποίου, εξάλλου ο συντηρητικός και παραδοσιακός χαρακτήρας τού εξασφαλίζει συμπαγέστερη και σταθερότερη κοινωνική βάση. Η ισχυροποίηση του Αντιβενιζελισμού επαληθεύεται επαρκώς, αν λάβουμε υπόψη τη σχεδόν παντελή απουσία αντίδρασης του αστικού πολιτικού κόσμου και του λαού και

³⁸ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 397 – 398.

³⁹ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σσ. 345 - 349.

την αβίαστη παραχώρηση αυξημένων εξουσιών στο Μεταξά λίγους μόνο μήνες αργότερα. Επιπλέον οι εξελίξεις αυτές συμβάλλουν στο μύθο του κομμουνιστικού κινδύνου τον οποίο υποτίθεται ότι διατρέχει το αστικό πολίτευμα και σύστημα.

Το τελευταίο περί μύθου του κομμουνιστικού κινδύνου επαληθεύεται εν μέρει από τα αποτελέσματα των εκλογών του Ιανουαρίου του 1936, των τελευταίων ελεύθερων εκλογών στην Ελλάδα για τα επόμενα δέκα χρόνια. Κατά την εκλογική αυτή αναμέτρηση το Λαϊκό Μέτωπο λαμβάνει 5,76% των ψήφων και 15 έδρες. Η ισχυροποίηση του Λαϊκού Μετώπου, βέβαια, είναι φαινομενική, διότι σε αυτό, εκτός από το Κ.Κ.Ε., περιλαμβάνονται και αριστεροί μη κομμουνιστές. Ωστόσο, λαμβανομένης υπόψη της εκλογικής ισοδυναμίας των δύο μεγάλων αστικών παρατάξεων, με τις 15 έδρες του το Μέτωπο γίνεται ο ρυθμιστής της πολιτικής κατάστασης, γεγονός που προκαλεί φόβο στον αστικό κόσμο της εποχής.⁴⁰

Ο θάνατος του Παναγή Τσαλδάρη το Μάιο του 1936 αφήνει κενό ηγεσίας και στην αντιβενιζελική παράταξη. Ο Αντιβενιζελισμός βρίσκεται ξαφνικά ακέφαλος και επιπλέον έρχονται στην επιφάνεια όλες οι ιδιοτυπίες που χαρακτηρίζουν την παράταξη και που ο Τσαλδάρης μπορούσε να εναρμονίζει ή, τουλάχιστον, μερικώς να ελέγχει (εσωτερική σύγκρουση βασιλοφρόνων και δημοκρατικών, έλλειψη σαφούς ιδεολογίας πέρα από τον αντι - βενιζελισμό, στοιχείο που καθορίζει και τη φυσιογνωμία της εκλογικής βάσης του κόμματος, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα είναι απλώς αταξική μάζα με συντηρητική ηγεσία). Τον αντινομικό χαρακτήρα του Λαϊκού Κόμματος φαίνεται ότι γνωρίζει καλά ο Μεταξάς, του οποίου η ιδεολογία είναι σαφέστερα διαμορφωμένη και όχι απαραίτητως ταυτισμένη με αυτή των παλιών του συντρόφων· γι' αυτό και δεν προβάλλει κανένα δικαίωμα στη διαδοχή.⁴¹

⁴⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 389 - 392.

⁴¹ *Ημερολόγιο*, Σημειώσεις και Σχόλια του επιμελητή Φ. Βρανά, τ. 4, σσ. 215 - 216. Βλ. κυρίως την απάντηση του Μεταξά στην ερώτηση του *Ελευθέρου Βήματος* (5.6.1936) για τη στάση του σε περίπτωση που οι Λαϊκοί βουλευτές του προτείνουν την αρχηγία του Αντιβενιζελισμού. Βλ. και Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 413 - 414.

Αντιθέτως, ο Μεταξάς, πριν ακόμη επιβάλει δικτατορία και ενώ είναι ήδη πρωθυπουργός, επιλέγει να προβάλλει τον εαυτό του ως συνθλιβόμενο μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, γεγονός που - υποτίθεται πως - τον εμποδίζει να δώσει ικανοποιητικές λύσεις σε διάφορα προβλήματα και κυρίως στο αποτακτικό που απασχολεί τους Βενιζελικούς. Αυτό, τουλάχιστο, μαρτυρεί ο Σ. Βενιζέλος ότι του δήλωσε ο ίδιος ο Μεταξάς. Του υποσχέθηκε δε ότι η δικτατορία του θα αποτελέσει τη λύση, καθώς «μόλις κηρυχθεί δικτατορία θα έχω την ευχέρειαν να προβώ ραγδαίως εις τας λύσεις που ζητείτε...».⁴²

Ο Μεταξάς, αν και φανατικός φιλοβασιλικός, δεν επιθυμεί να φέρεται ως κληρονόμος του Λαϊκού Κόμματος, μέλη του οποίου, άλλωστε, δεν ασπάζονται τις φιλοβασιλικές του ιδέες. Εξάλλου και ο ίδιος αισθάνεται ότι το Λαϊκό Κόμμα, που για χρόνια παρέπαιε ανάμεσα στη Βασιλευομένη και στην Αβασιλευτή, δεν μπορεί να τον καλύψει ιδεολογικά. Διαθέτοντας οξύ πολιτικό αισθητήριο και αντιλαμβανόμενος ότι ο Αντιβενιζελισμός με την παρούσα του μορφή έχει χρεωκοπήσει, όπως και ο Βενιζελισμός μετά το θάνατο του Βενιζέλου, επιδιώκει να προβάλλει τον εαυτό του ως την τρίτη λύση πέρα από τον Αντιβενιζελισμό και το Βενιζελισμό.

Η προβολή του ως τρίτης λύσης δε γίνεται για πρώτη φορά. Η σημασία του πολιτικού σχηματισμού του οποίου ηγείται ήδη από το 1922 («Κόμμα των Ελευθεροφρόνων») δηλώνει απόσταση τόσο από τον ιδεολογικά αντίθετο Βενιζελισμό όσο και από τον ιδεολογικά χρεωκοπημένο Αντιβενιζελισμό. Με δήλωσή του, βέβαια, στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* στις 12 Οκτωβρίου 1922, ο Μεταξάς τοποθετεί τον εαυτό του και τους κομματικούς του φίλους στον αντιβενιζελικό χώρο απορρίπτοντας, όμως, τις πολιτικές επιλογές του Αντιβενιζελισμού της περιόδου 1920 -1922. Δηλώνει, επίσης, τα φιλοβασιλικά του φρονήματα, αλλά και το μικροαστικό και αγροτικό προσανατολισμό του κόμματος. Ειδικά τη γεωργία τη θεωρεί ως την κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή της χώρας και επομένως δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην αγροτική πολιτική.⁴³

⁴² Αναφέρεται στο: Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922 – 1936*, Φυτράκης / Ο Τύπος Α.Ε., Σύγχρονη Ιστορία, χ.τ. 1987, σ. 230.

⁴³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 968.

Ήδη το 1926 και ενώ πρόκειται να συγκροτηθεί Οικουμενική, εφόσον κανένα κόμμα δε συγκέντρωσε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926, ο Μεταξάς κηρύττει με έμφαση: «Τονίζω επί μάλλον και μάλλον την μέσην κατάστασιν. Θεωρούμαι ως διαιτητής».⁴⁴

Στην πραγματικότητα και με δεδομένο το σφοδρό αντικομμουνιστικό λόγο που αρθρώνει στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου, και η δική του προσπάθεια αποτελεί συνέχιση των προηγούμενων προσπαθειών των αστικών πολιτικών κομμάτων για διάσωση του αστικού καθεστώτος και διαφύλαξη της ηγεμονικής θέσης της αστικής τάξης υπό άλλη - αυταρχικότερη - μορφή διακυβέρνησης και υπό την αιγίδα της αναμφισβήτητης μοναρχίας. Οι κομβικές ιδέες του μεταξικού ιδεολογικού συστήματος, ο εθνικισμός και ο αντικομμουνισμός, υπάρχουν ήδη στην ιδεολογία των αστικών πολιτικών παρατάξεων πολύ πριν από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου.

Η 4^η Αυγούστου, όμως, είναι αυτή που τις προάγει σε βασικά ιδεολογικά συστατικά και τις εμπλουτίζει με επιπλέον ιδεολογικά στοιχεία, όπως ο αντικοινοβουλευτισμός, η αρχή της «λαοκρατίας»,⁴⁵ η συντεχνιακή οργάνωση του κράτους και η ηγετολατρία, υπό την επίδραση του νοσηρού κλίματος της Α΄ Ελληνικής Δημοκρατίας και σε ευθυγράμμιση με τα δικτατορικά καθεστώτα της εποχής, σε μια περίοδο που η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία διεθνώς αποδεικνύεται ανεπαρκής να αντιμετωπίσει τα καινούρια κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα· επίσης η 4^η Αυγούστου προσπαθεί να εξασφαλίσει διάρκεια στο σύστημα συναρθρώνοντάς το ιδεολογικά με παραδοσιακές αξίες ευρέως αποδεκτές, όπως η πατρίδα, η θρησκεία και η οικογένεια.

Επομένως, αν ο Βενιζελισμός χαρακτηρίζεται ως ο πιο συνεπής και ρεαλιστικός φορέας της εθνικής ολοκλήρωσης, αυτοκαθοριζόμενος από το Έθνος, και ο Αντιβενιζελισμός ως ο «εσωστρεφής πατριωτισμός της Παλαιάς

⁴⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 11 Νοεμβρίου 1926, Πέμπτη, τ. 3, σ. 489. Βλ. και ανάλογη εγγραφή της 9^{ης} Νοεμβρίου 1926, Τρίτη, τ. 3, σ. 489: «Κηρύσσω την μέσην κατάστασιν».

⁴⁵ Ν. Δ. Κούμαρος, Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 775.

Ελλάδας», αυτοκαθοριζόμενος από το Κράτος,⁴⁶ ο Μεταξισμός φιλοδοξεί να αρθρώσει μια νέα απάντηση στα ίδια προβλήματα χρησιμοποιώντας τα ίδια υλικά και προσαρμόζοντάς τα στις νέες εντόπιες και διεθνείς ιστορικές συνθήκες.

Φαινομενικά αντλεί περισσότερα στοιχεία από τον Αντιβενιζελισμό, όπως το φιλοβασιλισμό, την παράδοση και την εσωστρέφεια, στοιχεία που εν μέρει οφείλονται στις επικρατούσες τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή συγκυρίες. Από την άλλη προτάσσει την ιδέα του έθνους και του εκσυγχρονισμού· ως προς αυτό βρίσκεται στη γραμμή κυρίως του Βενιζελισμού, όχι πια στοχεύοντας στην εδαφική επέκταση, αλλά ανταποκρινόμενος στη νέα πρόκληση, που συνίσταται στην αποκατάσταση και αφομοίωση των προσφύγων και στην αναδιαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας στο πλαίσιο ενός νέου ενωτικού ιδανικού, του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.

Ο Μεταξισμός, λοιπόν, φιλοδοξεί να συνδιαλλάξει το έθνος και το κράτος καθιστώντας το έθνος σκοπό του κράτους και το κράτος εργαλείο στην υπηρεσία του έθνους. Όλα αυτά υπό την αιγίδα της μοναρχίας, μιας υπερενισχυμένης εκτελεστικής εξουσίας με ηθικά χαρακτηριστικά και ενός «χαρισματικού» ηγέτη, των οποίων την έλευση είχε καταστήσει αναπόφευκτη η ανεπάρκεια των πολιτικών κομμάτων. Αν και η προσπάθεια αυτή λαμβάνει χώρα σε περιβάλλον καταστολής των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών, κατάσταση που από μόνη της δυσχεραίνει τη συνδιαλλαγή, ο Μεταξισμός αποτελεί και αυτός, όπως ο Βενιζελισμός και ο Αντιβενιζελισμός προηγουμένως, απάντηση στην επιδίωξη της ελληνικής αστικής τάξης να διαφυλάξει τις παραδοσιακές της αξίες και τις κατακτήσεις της, την ίδια την ύπαρξή της, έναντι της κοινωνικής δυσαρέσκειας, των εργατικών διεκδικήσεων και του οφέλους που θα καρπωνόταν το Κ.Κ.Ε.

⁴⁶ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 32, 33.

2. Διεθνείς και εγχώριες συγκυρίες που προλείαναν το έδαφος για την επιβολή του αυταρχισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Παρά τη διακηρυγμένη και διακαή επιθυμία της να προβάλλεται ως βαθιά τομή στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική, ακόμα και πολιτιστική ιστορία της Ελλάδας,⁴⁷ η 4^η Αυγούστου δεν είναι προϊόν ιστορικής παρθενογένεσης. Τουναντίον, το πλήθος των παραγόντων που λειτούργησαν προηγουμένως τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, προετοίμασαν ιδεολογικά την επιβολή του καθεστώτος, με αποτέλεσμα το μεταξικό καθεστώς να αποτελεί πολύ περισσότερο αναμενόμενη συνέχεια παρά ανατροπή.

2. 1. Διεθνείς συγκυρίες

Καταρχάς ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο πιο καταστροφικός μέχρι τότε στην παγκόσμια ιστορία, έχει ως αποτέλεσμα το βαθύτατο κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό τόσο των ηττημένων όσο και των νικητριών χωρών: ο ανθρωπισμός και η ηθική της παρατεταμένης ειρήνης του 19^{ου} αιώνα ευτελίζονται· παραδοσιακές αυτοκρατορίες και μοναρχίες καταστρέφονται· πολλά κράτη θρυμματίζονται· σε άλλα η κρατική εξουσία ενισχύεται και γίνεται πιο αυταρχική· τα πολιτικά συστήματα όχι μονάχα των εμπλεκόμενων, αλλά και των ουδετέρων τίθενται υπό δοκιμασία· ένα νέο μοντέλο κρατικής οργάνωσης - αυτό της σταλινικής εκδοχής του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση - αναδεικνύεται· ο εθνικισμός και ο μιλιταρισμός οξύνονται· όλα τα διαθέσιμα μέσα μαζικής επικοινωνίας επιστρατεύονται προς άσκηση εκτεταμένης προπαγάνδας· πρωτοφανής βία και τρόποι εξόντωσης, ακόμα και

⁴⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ΄ Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 27· «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα εν Κομοτηνή» (7 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 55 – 56· «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετεία της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 219 - 220· «Λόγος προς τον λαόν της Ορεστιάδος» (2 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 320· «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 344 – 345.

μαζικής, χρησιμοποιούνται αλλάζοντας ριζικά και μόνιμα την ηθική των πολεμικών συγκρούσεων.⁴⁸

Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 έρχεται λίγα χρόνια μετά εντείνοντας τη χαώδη κατάσταση και στερώντας από τις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες το τελευταίο τους έρεισμα, την ελεύθερη οικονομία. Από τη χρεωκοπία της καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας και τις τεράστιες κοινωνικές επιπτώσεις της στα κράτη που, από την εποχή του Διαφωτισμού ως τις πρώτες δεκαετίες του Μεσοπολέμου, περιορίζονταν στη διευκόλυνση απλώς των οικονομικών δραστηριοτήτων, απορρέει η ανάγκη για εισαγωγή του νεομερκαντιστικού μοντέλου το οποίο συνεπάγεται εφαρμογή, στην οικονομία, νέων ελεγκτικών διαδικασιών από το κράτος. Η νέα κατάσταση, λαμβάνοντας ποικίλες μορφές, - από το New Deal των Η.Π.Α. ως την ανάδυση συντηρητικών ιδεολογιών σε διάφορες χώρες της Ευρώπης -, στην πραγματικότητα αποτελεί αναβίωση της παλαιότερης αντίληψης για έναν ολοένα και πιο παρεμβατικό ρόλο του κράτους.

Είναι φυσικό και ευεξήγητο οι περισσότεροι ή λιγότερο αυταρχικές ελίτ που υπόσχονται στους εξουθενωμένους λαούς τη θεραπεία των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών του Πολέμου και της Μεγάλης Κρίσης με όργανο ένα δυναμικό και παρεμβατικό κρατικό μηχανισμό, να αναρριχηθούν ή να παγιωθούν στην εξουσία. Έτσι, στη βαλκανική χερσόνησο κατά τις κρίσιμες μεσοπολεμικές δεκαετίες του '20 και του '30 επιβάλλονται δικτατορικά καθεστώτα στην Πολωνία, στη Λιθουανία, στην Αυστρία, στην Τσεχοσλοβακία και, όσον αφορά στη βαλκανική χερσόνησο, στη Γιουγκοσλαβία και στη Ρουμανία, ενώ στη δυτική λεκάνη της Μεσογείου την ίδια τύχη έχουν η Ισπανία και η Πορτογαλία. Στο μεταξύ, στη Νότια Ευρώπη όλο και περισσότερο ριζοσπαστικοποιείται η φασιστική Ιταλία υπό το Μουσολίνι και στην Κεντρική Ευρώπη όλο και σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει η ναζιστική Γερμανία υπό το Χίτλερ.

Το έδαφος έχει προλειανθεί ιδεολογικά και με το έργο του Γερμανού Oswald Spengler ήδη από τις αρχές του Μεσοπολέμου (εφόσον το θεμελιώδες

⁴⁸ Στ. Τζ. Πέιν, *Μια Ιστορία του Φασισμού 1914 – 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 113 – 125.

του *Der Untergang des Abendlandes* εκδίδεται στο Μόναχο σε δύο τόμους το 1919 και το 1922 αντίστοιχα). Στο έργο αυτό ο Spengler διακρίνει τον πολιτισμό σε τεχνικό και πνευματικό και υποβαθμίζει τον πρώτο θεωρώντας τον απλώς επακόλουθο του δευτέρου. Η μετάβαση από τον πνευματικό στον τεχνικό πολιτισμό στο πλαίσιο της δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας εκτιμά ότι έχει ως αποτέλεσμα έναν κόσμο παρακμάζοντα λόγω της εφαρμογής του φιλελευθερισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Τις αξίες αυτές απορρίπτει ως δημιουργήματα της αγγλογαλλικής σκέψης, ενώ εκθειάζει το δυναμισμό της «καθαρής» γερμανικής φυλής, η οποία φιλοδοξεί να εγκαθιδρύσει νέα τάξη πραγμάτων στη γηρασμένη Ευρώπη. Οι απόψεις του Spengler συμβάλλουν στη διαμόρφωση του ιδεολογικού υπόβαθρου του γερμανικού ναζισμού, ενώ επηρεάζουν και Έλληνες διανοητές, κυρίως όσον αφορά στην έμφαση στις δυνάμεις του έθνους και στην ανωτερότητα του πνευματικού πολιτισμού.⁴⁹

2. 2. Εγχώριες συγκυρίες

2. 2. 1. Ελληνική Διάνοηση

Ο διάλογος της Ελλάδας με την ευρωπαϊκή συγκυρία αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι επαρκή αιτία για την ιδεολογική προετοιμασία και την ευθυγράμμιση της χώρας. Καταλυτικά εδώ δρουν οι επιχώριες ζυμώσεις που έχουν αρχίσει νωρίτερα. Με την ιδεολογική προετοιμασία του μεταξικού καθεστώτος πρέπει να συσχετιστεί και η ζύμωση, μέσα στο εθνικό υποσυνείδητο, δύο σημαντικών ρευμάτων, του κλασικισμού και του ρομαντισμού.⁵⁰

Μέσω της διαλλαγής του κλασικισμού που προβάλλει ως βασικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας τα αρχαία ελληνικά ιδεώδη τα οποία

⁴⁹ Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σ. 144· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα¹ 1989, σσ. 150 - 151.

⁵⁰ Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστορ*, τεύχ. 2, 1990, σσ. 146 - 148.

εγγυώνται τη σύνδεση του ελληνισμού με το παρελθόν του, με το ρομαντισμό που τονίζει ως συστατικά της εθνικής ταυτότητας τα μνημεία του λαϊκού πολιτισμού και εστιάζει στους σύγχρονους εθνικούς αγώνες και προσδοκίες, διαγράφεται, αχνά ακόμα, το αίτημα της σύνθεσης των αντιρρόπων και της διαμόρφωσης μιας νέας ενιαίας εθνικής ιδεολογίας μετά τη χρεωκοπημένη Μεγάλη Ιδέα.

Ο νέος ρόλος που πρέπει να υιοθετήσει το κράτος προκειμένου να ανασυγκροτήσει το έθνος το οποίο παραπαίει εξαιτίας των πολύχρονων πολεμικών περιπετειών, των πολιτικών εντάσεων και, αργότερα, της Μικρασιατικής Καταστροφής, απασχολεί και τους Έλληνες αστούς διανοούμενους ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και με μεγαλύτερη ένταση από τις αρχές του Μεσοπολέμου. Στον προβληματισμό αυτό εντάσσεται μια πλειάδα συχνά ετερόκλητων διανοουμένων και λογοτεχνών της Ελλάδας και της Διασποράς που εκφράζουν την απογοήτευσή τους για την έκπτωση του κοινοβουλευτισμού και πρεσβεύουν την αναβάπτιση του έθνους στις παραδοσιακές αξίες στο πλαίσιο μιας καινούριας ισχυρής κρατικής οντότητας.⁵¹

Από τους πρώτους ο Ίων Δραγούμης, στα έργα του *Φύλλα Ημερολογίου, 1918 - 1920* και *Ηρώων και Μαρτύρων Αίμα*, οραματίζεται μια νέα τάξη πραγμάτων, ικανή να προάγει βιοτικά και ηθικά τους ταλαιπωρημένους πολίτες. Μάλιστα, αν και αυτοχαρακτηρίζεται σοσιαλιστής, σπεύδει να αποσαφηνίσει ότι γι' αυτόν ο σοσιαλισμός δε σημαίνει ισοπέδωση των ανθρώπων προς τα κάτω, αλλά απαλλαγή τους από τους κεφαλαιοκράτες δεσπότες τους. Ο Δραγούμης είναι από τους γνησιότερους εκφραστές του ελληνικού εθνικισμού και ελληνοκεντρισμού κατά το Μεσοπόλεμο, καθώς τονίζει την αναγκαιότητα της ένωσης της Φυλής, ταυτίζει τον ελληνισμό με το έθνος, τον διακρίνει από το στενό ελλαδισμό και απαξιώνει το μίζερο ελληνικό κράτος.⁵² Γι' αυτό συγκεράζει στη σκέψη του εθνικιστικά και σοσιαλιστικά

⁵¹ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936-1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 275.

⁵² Ίων Δραγούμης (Ιδας), *Ηρώων και Μαρτύρων Αίμα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα⁵ 1973, σσ. 30-31· Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 188· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα¹ 1989, σ. 37· Μ. Vitti, *Η Γενιά του*

/ανθρωπιστικά κατηγορήματα στην προσπάθειά του να οικοδομήσει ένα ιδεολογικό μόρφωμα εγγεγραμμένο σε κρατικό μηχανισμό πρόσφορο για την αναγέννηση του ελληνισμού ως εθνικής, πολιτικής και κοινωνικής οντότητας.

Αλλά και ο Ιωάννης Σκουτρής, η πιο φέρελπις ακαδημαϊκή φωνή της εποχής του, ανοιχτά ομολογεί την ανάγκη για δραστικές πολιτικές αλλαγές προς την κατεύθυνση ενός στρατιωτικού ολοκληρωτικού συστήματος, ενώ ο Φώτος Πολίτης θεωρεί το φασισμό και το ναζισμό ως νέο τρόπο σκέψης.⁵³ Δεν είναι παράξενο που η φασιστική Ιταλία και η ναζιστική Γερμανία αποτελούν την εποχή αυτή ελκυστικά πρότυπα προς μίμηση, καθώς εμφανίζουν τάξη, πειθαρχία και αποτελεσματικό διοικητικό μηχανισμό στο εσωτερικό, ενώ ακόμα δεν έχουν διαπραχθεί τα φρικαλέα εγκλήματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Επιπλέον ο Πέτρος Βλαστός, ο Περικλής Γιαννόπουλος, η Πηνελόπη Δέλτα, ο Γιώργος Θεοδοκάς, ο Γιώργος Σεφέρης, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Άγγελος Σικελιανός, γενικά η αφρόκρεμα της ελληνικής διανόησης των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, προβληματίζονται για τη νέα ταυτότητα που μέσα από ζυμώσεις διαμορφώνει ο Νέος Ελληνισμός και διατυπώνουν το αίτημα για ανασηματοδότηση του ελληνισμού ως πνευματικής έννοιας και για επανερμηνεία της ελληνικής παράδοσης. Και παρά τις ιδεολογικές διαφορές τους, καταλήγουν σε μια εθνοκεντρική αντίληψη για την εθνότητα που συνίσταται στην απόρριψη της παραδοσιακής αρχαιολατρίας και της δυτικοευρωπαϊκής εισβολής· στο όραμα ενός νέου ουμανισμού με αφετηρία τον ελληνισμό, ο οποίος ως πρωταρχικό στοιχείο θα ξαναδιδάξει την Ανατολή και τη Δύση· στην πάση θυσία διατήρηση της γλώσσας, των ηθών, των εθίμων και των παραδόσεων ως απόδειξης αρχαίας καταγωγής και αντοχής στο χρόνο· στην πεποίθηση ότι μέσα στο άτομο ζουν οι πρόγονοι και οι απόγονοι, δηλαδή όλο το έθνος - περασμένο, τωρινό και μελλούμενο - γεγονός που δημιουργεί υποχρεώσεις· στην εναρμόνιση των αντιθετικών παραδόσεων (αρχαίας ελληνικής και χριστιανικής) της ελληνικής ιδέας· στην ανάγκη για

Τριάντα, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ. 37 - 40· Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ε' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σσ. 254 - 255.

⁵³ Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 147.

ποιοτική αναβάθμιση της φυλής ακόμα και με σκληρό δικτατορικό εξαναγκασμό.⁵⁴ Άσχετα από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται και μετασχηματίζονται στο πλαίσιο της μεταξικής ιδεολογίας και του μεταξικού καθεστώτος, οι παραπάνω αντιλήψεις είναι ενδεικτικές της σύγχυσης και του ιδεολογικού κενού της εποχής, καθώς και του αιτήματος για αναγέννηση του ελληνισμού που αρθρώνεται όλο και πιο καθαρά.

2. 2. Πολιτική βούληση

2. 2. 1. Ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας

Αυτό το ιδεολογικό κενό λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και της χρεωκοπίας της Μεγάλης Ιδέας, τουλάχιστον με το παραδοσιακό της περιεχόμενο, σε συνδυασμό με τις προηγούμενες και τις επόμενες πολιτικές και κοινωνικές περιπέτειες των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, γίνεται αιτία για επαναδιαπραγμάτευση του ίδιου του αστικού κράτους με την τότε μορφή. Η προσφυγοποίηση περίπου 1.500.000 ομοεθνών, η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα και η συνακόλουθη ένταση των διεκδικήσεων των εργαζομένων, η οικονομική δυσπραγία λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η απουσία κοινωνικού κράτους που θα δρούσε προληπτικά και θεραπευτικά, άρα και καταπραϋντικά, η αδυναμία των κυρίαρχων ομάδων της αστικής τάξης να αντιμετωπίσουν μέσα σε πλαίσια συνταγματικά τα αναφύομενα προβλήματα θέτουν υπό δοκιμασία το συνταγματικό φιλελευθερισμό και βαθμιαία, με την όλο και μεγαλύτερη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, νοθεύουν το χαρακτήρα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

⁵⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 32, 165 – 176· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα¹ 1989, σσ. 95 - 112· Μ. Vittì, *Η Γενιά του Τριάντα*, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ. 199 - 207· Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ε' έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σσ. 235 – 290· Β. Αποστολίδου, «Ο Θεοτοκάς και η λογοτεχνική παράδοση», *Νέα Εστία*, έτος 79, τ. 158, τεύχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σσ. 992 – 994.

Συγκεκριμένα οι διατάξεις περί επιβολής στρατιωτικού νόμου υπό αυστηρές προϋποθέσεις που περιέχονται στο Σύνταγμα του 1911 και επαναλαμβάνονται στο Σύνταγμα του 1927, αρχίζουν να ερμηνεύονται όλο και πιο διασταλτικά από την εκτελεστική εξουσία. Ο Βενιζέλος, επιστρέφοντας θριαμβευτικά σαν Μεσσίας το 1928, διακηρύττει την αναγκαιότητα της ενίσχυσης του ρόλου του κράτους, προκειμένου αυτό να διαφυλάξει επιτυχώς την πολιτική και κοινωνική ευταξία που κινδυνεύουν από τις δυναμικές διεκδικήσεις των λαϊκών τάξεων και από ποικίλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τα οποία υποσκάπτουν την κρατική συνοχή. Η ενίσχυση αυτή, πάντα κατά το Βενιζέλο, ενδέχεται να φθάσει ως τον περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων και των προσωπικών ελευθεριών, όταν η χώρα αντιμετωπίζει έκτακτες εσωτερικές περιστάσεις, όπως αναρχία και στάση, και όχι μονάχα εξωτερικούς κινδύνους, όπως προβλέπει το ισχύον Σύνταγμα.

Με τον τρόπο αυτό ο Βενιζέλος με το τεράστιο κύρος του στην Ελλάδα αφ' ενός νομιμοποιεί εκ των υστέρων κάθε προηγούμενη αντισυνταγματική επιβολή του στρατιωτικού νόμου και αφ' ετέρου δικαιολογεί εκ των προτέρων κάθε μελλοντική αυθαίρετη ερμηνεία του Συντάγματος και κάθε καταχρηστική εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου από την εκτελεστική εξουσία, η οποία προνομιακά θα τον χρησιμοποιήσει ως εργαλείο όχι προς αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων, αλλά για τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης.⁵⁵ Τελικά είναι δικαιολογημένος ο ισχυρισμός ότι ο Βενιζέλος με τις πρακτικές του προσπαθεί, και για ένα διάστημα επιτυγχάνει, να εγκαθιδρύσει κοινοβουλευτική δικτατορία, η οποία λειτουργεί ως πρόδρομος αυταρχικών κυβερνήσεων, όπως αυτής του Μεταξά λίγο μετά.⁵⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της ολοένα και πιο αυθαίρετης επιβολής στρατιωτικού νόμου, ο ίδιος ο Βενιζέλος σε επιστολή που γράφει προς τον Πλαστήρα, θαυμαστή του Μουσολίνι και των μεθόδων του, την 27η Φεβρουαρίου, τις παραμονές του κινήματος του Μαρτίου του 1935, καθορίζει

⁵⁵ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 – 1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 38 – 52.

⁵⁶ Em. Turczynski, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη ΝΑ Ευρώπη» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936 – 44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 7.

μεταξύ άλλων και τα εξής κύρια σημεία του προγράμματος της στρατιωτικής κυβέρνησης που θα σχηματιζόταν: α) εκκαθάριση των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας από κάθε Αντιβενιζελικό, β) καθιέρωση της αρχής ότι στις Ένοπλες Δυνάμεις και στα Σώματα Ασφαλείας δε θα γίνονται δεκτοί μελλοντικά ως αξιωματικοί και υπαξιωματικοί παρά μόνο άτομα απόλυτα αφοσιωμένα στη νέα (βενιζελική) κατάσταση, γ) μεταρρύθμιση του πολιτεύματος. Το ότι λόγω της εκρήξεως του κινήματος και της διαμορφωθείσας στη συνέχεια κατάστασης η επιστολή αυτή δεν έφτασε στον προορισμό της, δεν έχει σημασία.⁵⁷

Η ολοένα και πιο συχνή επιβολή του στρατιωτικού νόμου συμβαδίζει με τη σταδιακή υποβάθμιση του ρόλου της Βουλής, η οποία, κατά το Σύνταγμα, πρέπει να διαδραματίζει ρόλο καθοριστικό σε κάθε στάδιο της κήρυξης και της εφαρμογής του νόμου αυτού και, επιπλέον, να συνεχίζει το νομοθετικό της έργο.⁵⁸ Ο ίδιος ο Βενιζέλος επιθυμεί διακαώς την απαλλαγή της εκτελεστικής εξουσίας από την κοινοβουλευτική νομοθετική διαδικασία και τη μετάλλαξη της - ακόμα και με τη βία, αν δε συναινούσε τουλάχιστον ένα μεγάλο τμήμα του λαού, - σε αυταρχική κυβέρνηση με πολίτη ως πρόεδρο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η διεθνής οικονομική κρίση και το ενδεχόμενο πολέμου.⁵⁹

Η όλο και περισσότερο ισχυροποιούμενη εκτελεστική εξουσία διεισδύει στο νομοθετικό πεδίο με την πρακτική των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων που εξελίσσεται σε αυτόνομη κυβερνητική νομοθεσία με αποτέλεσμα, τελικά, την πλήρη παραίτηση της Βουλής από το νομοθετικό της έργο. Αυτή τη δικαιопαραγωγική δράση, αν και αντισυνταγματική, υιοθετούν όχι μονάχα *de facto* κυβερνήσεις (π.χ. Επανάσταση του 1922, Δικτατορία Παγκάλου, δικτατορία Κονδύλη), αλλά και οι νόμιμα εκλεγμένες κυβερνήσεις Βενιζέλου

⁵⁷ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, υποσημ. τής σ. 339· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1195 - 1196.

⁵⁸ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 – 1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 53 - 55.

⁵⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1215 - 1216.

(το 1928 και το 1931) και Τσαλδάρη (το Φεβρουάριο και το Μάρτιο του 1935).⁶⁰

2. 2. 2. *Ιδιώνυμο*

Διάφορα είναι τα μέτρα τα οποία λαμβάνει η ισχυροποιημένη εκτελεστική εξουσία στρεφόμενη κατά των ιδεολογικών αντιπάλων του αστικού κράτους. Ένα από αυτά είναι η θέσπιση, το 1929 από τον Κωνσταντίνο Ζαβιτζιάνο, Υπουργό Εσωτερικών της τελευταίας κυβέρνησης Βενιζέλου και αργότερα μετέχοντα σε κυβέρνηση Μεταξά, της Διευθύνσεως Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους με έδρα την Αθήνα και ειδίκευση στη δίωξη των κομμουνιστών και άλλων αντιφρονούντων.⁶¹

Στα μέτρα που λαμβάνει το ισχυροποιημένο αστικό κράτος κατά των ιδεολογικών του αντιπάλων εντάσσεται η ψήφιση του Ν. 4229/1929. Αν και η διείσδυση του κομμουνισμού είναι ελάχιστη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ο Βενιζέλος επηρεάζεται από την απερίφραστη προπαγάνδα του ΚΚΕ για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», δηλαδή για εδαφικό ακρωτηριασμό των εθνικού κράτους,⁶² από τη δυτικοευρωπαϊκή κομμουνιστοφοβία και από τον Κ. Ζαβιτζιάνο που, κατά το τελευταίο έτος της πρωθυπουργίας του, τον πείθει για την αναγκαιότητα της ψήφισης ειδικού νομοθετήματος για την αποτελεσματική πάταξη του κομμουνισμού. Ο Βενιζέλος επιδιώκει τη σκλήρυνση της μέχρι τότε μάλλον μετριοπαθούς αντιμετώπισης των κατηγορούμενων κομμουνιστών από τα ελληνικά πολιτικά δικαστήρια, καθώς και την οριοθέτηση της άσκησης της δικαστικής εξουσίας που, όσον αφορά στο συγκεκριμένο θέμα, ενείχε πολλά στοιχεία αυθαιρεσίας. Ακόμα αυστηρότερα αντιμετωπίζει τους συνδικαλιστές.

⁶⁰ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 – 1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 65 - 83.

⁶¹ D. H. Close, «The power-base of Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 23.

⁶² Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 16 -17.

Ιδιαίτερος τα συνδικάτα τα ευρισκόμενα υπό κομμουνιστική ηγεσία θεωρούνται πολύ επικίνδυνα.⁶³

Για τους παραπάνω λόγους προωθεί αποφασιστικά στη Βουλή το νομοσχέδιο που ψηφιζόμενο γίνεται ο νόμος 4229/1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», το γνωστό «Ιδιώνυμο». Η ψήφιση του Ιδιωνύμου είναι άλλο ένα μέτρο στο οποίο καταφεύγει η εκτελεστική εξουσία, αυτή τη φορά συμπλέοντας με τη δικαστική, αλλά και συγκρουόμενη με κορυφαίους νομομαθείς και διανοούμενους της εποχής που το καταγγέλλουν ως αντισυνταγματικό.⁶⁴

Σύμφωνα με το «Ιδιώνυμο», ακόμα και η απλή προπαγάνδα «ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την διά βιαιών μέσων ανατροπήν κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικρατείας», χωρίς να καθορίζονται τα μέσα προς εφαρμογή των παραπάνω ιδεών και χωρίς να διαπράττεται συγκεκριμένο ποινικά κολάσιμο αδίκημα, αποτελεί λόγο δίωξης κάθε πολίτη. Το «Ιδιώνυμο», όμως, έχει κι άλλη διάσταση, εκτός από την καθαρά αντικομμουνιστική. Με το εδάφιο 2§1 του άρθρου 1 προβλέπει τις ίδιες βαριές ποινές και για όσους προκαλούν κοινωνική αναταραχή και συγκρούσεις, επωφελούμενοι απεργιών. Στοχεύει, δηλαδή, από τη μια να καθυστερήσει τους εγχώριους και ξένους εκπροσώπους της αστικής επιχειρηματικής τάξης λειτουργώντας ως απεργοσπαστικός μηχανισμός και από την άλλη να λειτουργήσει ανασχετικά στις εργατικές διεκδικήσεις.⁶⁵

⁶³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1148 - 1149.

⁶⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 92 – 94· Heinz Richter, *1936 – 1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, τ. 1, σσ. 54 - 56· D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-1945» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 201· H. Vlavianos, «The Metaxas dictatorship; the Greek Communist Party under siege» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 193 – 194· Άλ. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τ. 1, σσ. 214 – 216. Λίγοι πολιτικοί απετέλεσαν εξαίρεση στην ψήφιση του επίμαχου νομοσχεδίου, όπως οι Παπαναστασίου, Καφαντάρης, Παπανδρέου, Σοφιανόπουλος, Τσαλδάρης, Κονδύλης(!).

⁶⁵ Χρ. Χατζηωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του ασιτισμού στο μεσοπόλεμο» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 443 - 445· Ν. Αλβιζάτος, «Ο Ελ. Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 41 – 42.

Στο πλαίσιο του νόμου αυτού επιβάλλεται αστυνόμευση της ίδιας της σκέψης, αφού παράνομες δε θεωρούνται μόνο οι πράξεις, αλλά και οι ιδέες. Επιπλέον, τα όργανα της αστυνομίας ενισχύονται, αυξάνονται οι συλλήψεις των θεωρούμενων ως κομμουνιστών, έστω και αν πρόκειται για συνδικαλιστές ή απλώς για απεργούς, οι οποίοι κατά εκατοντάδες εκτοπίζονται σε νησιά και μάλιστα υπό τις εντολές όχι δικαστηρίων, αλλά αξιωματούχων των πολιτικών υπηρεσιών ασφαλείας και με αστυνομική παρέμβαση.⁶⁶ Ο εκτοπισμός, σύμφωνα με το Βενιζέλο, «είναι χρησιμώτατος διά τους συστηματικώς προπαγανδίζοντας και τους γενομένους αιτίους να έχωμεν θύματα εις την εργατικήν τάξιν. Δι' αυτούς ο εκτοπισμός είναι το καλύτερον πράγμα».⁶⁷

Όλα τα παραπάνω αυταρχικά μέτρα με κορυφαίο το Ιδιώνυμο, το οποίο - σημειωτέον - ούτε η διάδοχη φιλοβασιλική κυβέρνηση καταργεί, αποτελούν υλοποίηση της αντίληψης για βίαιη καταστολή των ιδεολογικών αντιπάλων ή απλώς αμφισβητιών της κυριαρχούσας τάξης οι οποίοι θεωρείται ότι απειλούν την ευταξία του αστικού οικοδομήματος. Μπορεί, όμως, να χρησιμοποιηθούν και εναντίον κάθε αντίθετης στη θέληση της εκτελεστικής εξουσίας κίνησης. Ειδικά το Ιδιώνυμο «είναι νομοσχέδιον περιοριστικόν της ελευθερίας της σκέψεως» κατά τον Αλ. Παπαναστασίου που το καταγγέλλει στη Βουλή, ενώ ταυτόχρονα προειδοποιεί και για τον κίνδυνο δικτατορικής εκτροπής.⁶⁸

Για τον ίδιο κίνδυνο προειδοποιεί και το Κ.Κ.Ε. λειτουργώντας ως ακούσιος προάγγελος δεινών. Η αυταρχική στροφή της εσωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου κατά την τελευταία του πρωθυπουργία

⁶⁶ D. H. Close, «The power-base of Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 23· Σπ. Μαρκέτος, «Η ελληνική Αριστερά» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 146 – 147.

Ας σημειωθεί ότι, όταν οι εργάτες δρουν συλλογικά κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, προβάλλουν αιτήματα που αφορούν συνήθως τα άμεσα συμφέροντα της εργατικής τάξης (αύξηση ημερομισθίου, κατάργηση προστίμων που επιβάλλονταν από τους εργοδότες προς εμπέδωση της εργασιακής πειθαρχίας, καθολική εφαρμογή οκταώρου, κατάργηση υπερωριών και κατ' αποκοπήν εργασίας, ίδρυση ταμείου συντάξεως και ανεργίας). Τα εργατικά αιτήματα φαίνεται ότι δεν πολιτικοποιούνται εύκολα λόγω αναλφαβητισμού των εργατών, απουσίας επαρκούς συνδικαλιστικής εμπειρίας, καθώς και εσωτερικών προβλημάτων του Κ.Κ.Ε. Βλ. σχετικά Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία: Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870 -1940*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 401, 405, 409, 411-412, 416, 432, 441.

⁶⁷ Αναφέρεται στο: G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1149.

⁶⁸ Αλ. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 214.

καταγγέλλεται το 1930 από το Κομμουνιστικό Κόμμα που υποστηρίζει ότι «η φασιστικοποίηση του καθεστώτος της κεφαλαιοκρατίας προχωρεί με πολύ γρήγορο ρυθμό», ενώ ήδη το 1929 έχει χαρακτηρίσει την κυβέρνηση Βενιζέλου, εξαιτίας των αντεργατικών της μέτρων, «κοινοβουλευτική φασιστική δικτατορία» συνεργαζόμενη «με τον ιταλικό φασισμό και το δικτάτορα Μουσοσολίνι».⁶⁹

2. 2. 3. Πραξικοπήματα

Ενδεικτική της αυταρχικής στροφής του Βενιζέλου είναι η συζήτησή του με το στρατηγό Πλαστήρα στις 6 Μαρτίου 1933, όταν τα πρώτα αποτελέσματα της εκλογικής αναμέτρησης της 5ης Μαρτίου δείχνουν ότι η βενιζελική παράταξη χάνει την εξουσία προς όφελος των Αντιβενιζελικών. Αν και τυπικά ο αρχηγός των Φιλελευθέρων νουθετεί το στρατηγό, ώστε τούτος να μην προβεί σε κίνημα, τα στοιχεία καταδεικνύουν ότι στην πραγματικότητα ο Βενιζέλος όχι μονάχα είναι ενήμερος, αλλά και εγκρίνει τις ενέργειες του Πλαστήρα προς πραγματοποίηση πραξικοπήματος.⁷⁰

Για τις φιλοδικτατορικές τάσεις που επιδεικνύουν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου επιφανή στελέχη και των δυο μεγάλων αστικών κομμάτων είναι ενήμερη τουλάχιστον η Βρετανία, όπως αποδεικνύουν σχετικές αναφορές του 1932 και του 1933 όπου εκτίθενται λεπτομερώς και αξιολογούνται οι φιλοδοξίες του Παγκάλου, του Κονδύλη, του Πλαστήρα, του Οθωναίου.⁷¹ Ο Κονδύλης, μάλιστα, είναι θαυμαστής του Χίτλερ και έχει συναντήσει και το Μουσοσολίνι ως προσκεκλημένος των Ιταλών Βετεράνων Πολέμου, οργάνωσης ελεγχόμενης από το φασιστικό κράτος. Ο Ιταλός δικτάτορας αποτελεί το πρότυπό του όσον αφορά στον τρόπο κατάληψης της εξουσίας.⁷² Δεν είναι τυχαίο που οι ηγέτες

⁶⁹ Κ.Κ.Ε., *Επίσημα Κείμενα 1929 – 1933*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1968, τ. 3, σσ. 211 και 36 – 37 (όπου τα παραθέματα αντίστοιχα).

⁷⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 182 – 184 και 202 - 204· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1194 - 1197.

⁷¹ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 51 – 55.

⁷² Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 147 - 148.

του ΣΕΚΕ(Κ) ήδη από τα μέσα του 1924 θεωρούν ότι ο Κονδυλισμός είναι θιασώτης του φασισμού στην Ελλάδα.⁷³

Τελικά ο Βενιζέλος είναι αυτός που οργανώνει νέο πραξικόπημα το Μάρτιο του 1935 με πρόσχημα την υπεράσπιση της Αβασιλευτής Δημοκρατίας η οποία υποτίθεται ότι κινδυνεύει από τους Αντιβενιζελικούς.⁷⁴ Αυτό το κάκιστα οργανωμένο και τελικά αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα αποτελεί «Δώρον Θεϊόν εξ Ουρανού» για τον αντιβενιζελικό κόσμο.⁷⁵

Συμπερασματικά, κάποια τουλάχιστον από τα στελέχη των δυο μεγάλων αστικών κομμάτων είχαν επιβάλει ή αποπειράθηκαν να επιβάλουν δικτατορικό καθεστώς πριν από την 4^η Αυγούστου με το πρόσχημα ή και την πεποίθηση ότι ενεργούν προς όφελος της χώρας. Οι χλιαρές αντιδράσεις τους κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας σε συνδυασμό με την προηγούμενη πρακτική τους αποτελούν απόδειξη ότι τα στελέχη αυτά θεωρούν την άρση των κοινοβουλευτικών θεσμών επιτρεπτή, αν πρόκειται έτσι να επιτευχθεί η επαναφορά στην ομαλότητα.⁷⁶

2. 2. 3. Εγχώρια οικονομική σκέψη

Όχι μονάχα τον πολιτικό κόσμο, αλλά και τους Έλληνες οικονομολόγους της εποχής προβληματίζει ιδιαίτερα ο βαθμός παρέμβασης του κράτους, τους τελευταίους κυρίως όσον αφορά στην αντιμετώπιση των

⁷³ Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 139 – 140.

⁷⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 277 - 278· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1221 - 1224· Γ. Δ. Καρανικόλας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για τον Γεώργιο Β' και τον Μεταξά», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, έτος Η', τεύχ. 95, Μάιος 1976, σ. 15: Ας σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος, ο εμπνευστής δύο πραξικοπημάτων, σε επιστολή του στον παλιό του συνεργάτη Περικλή Αργυρόπουλο, χρονολογούμενη στα μέσα Ιανουαρίου 1936, λίγες εβδομάδες πριν από το θάνατό του, εκφράζει δυσάρεστη έκπληξη στην είδηση της ανάληψης από το Μεταξά του Υπουργείου Στρατιωτικών: «... εκπλήττομαι πώς έγινε το σοβαρόν λάθος ν' ανατεθή εις τον Μεταξάν το υπουργείον των Στρατιωτικών». Προφανώς ο μεγάλος Βενιζέλος επιφυλάσσει στον εαυτό του την αποκλειστικότητα της σωτηρίας της Ελλάδας διά της μεθόδου της δικτατορικής εκτροπής.

⁷⁵ Έτσι το χαρακτηρίζει ο κορυφαίος πολιτικός αρθρογράφος της αντιβενιζελικής παράταξης Νίκος Κρανωτάκης την επόμενη κιόλας μέρα· βλ. σχετικά Άλ. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 – 1935*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τ. 1, σ. 289.

⁷⁶ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 383. Ο Αργυρόπουλος που αλληλογραφεί με ένα τέτοιο στέλεχος, τον Πλαστήρα, κατά τους πρώτους μήνες μετά την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου, εισηγείται το καθεστώς του Μεταξά να μην υποστηριχθεί μεν ουσιαστικά, να αντιμετωπιστεί, ωστόσο, με εγκράτεια (βλ. στο ίδιο). Για περισσότερα σχετικά με εκκολαπτόμενα πραξικοπήματα βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1194 – 1254.

συνεπειών της κρίσης του 1929 στην ελληνική οικονομία. Είναι γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου διατυπώνονται συγκρουόμενες αντιλήψεις, από τις οποίες άλλες επικεντρώνονται στη συμπληρωματικότητα και στην καλλιέργεια οικονομικών σχέσεων με τις άλλες χώρες, ενώ άλλες προβάλλουν την ανάγκη εσωστρεφούς ανάπτυξης, ακόμη και σε βάρος άλλων χωρών.

Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν είναι πρακτική άγνωστη στην ελληνική πραγματικότητα. Αντιθέτως, ήδη από την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη εφαρμόζεται ο κρατισμός ως ιδεολογία και πρακτική: το κράτος δρα προστατευτικά, κατασταλτικά ή προληπτικά, για την ευόδωση των επιδιώξεων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, πράγμα απαραίτητο σε μια χώρα όπου η «οικονομική κοινωνία» αδυνατεί να επιβληθεί από μόνη της.⁷⁷

Αλλά και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, πριν ακόμα από την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, στη Ελλάδα, μια χώρα όπου το κράτος εξακολουθεί να αποτελεί τον κυριότερο και πιο φερέγγυο εργοδότη, η πραγματοποίηση μιας σειράς δημόσιων έργων, αγροτικού χαρακτήρα κυρίως, γίνεται δυνατή ακριβώς λόγω του κρατικού παρεμβατισμού. Έκφραση του κρατικού παρεμβατισμού αποτελεί όχι μόνο η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917, αλλά και η ίδρυση γεωργικών συνεταιρισμών και οργανισμών διαχείρισης αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων υπό κρατικό έλεγχο - όπως ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός το 1925, η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Ελληνικής Σιτοπαραγωγής και το Ταμείο Κτηνοτροφίας το 1926 - καθώς και η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, η οποία διαχειρίζεται την αγροτική δανειοδότηση αποσπώντας την από την Εθνική.⁷⁸

⁷⁷ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σσ. 400 – 411 (ο όρος στη σ. 403): Χρ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900 -1922*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χρ., τ. Α1, σσ. 18 – 19.

⁷⁸ Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935 – 1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 147.

Η ίδρυση κρατικών οργανισμών μαρτυρεί την πρόθεση του οργανωμένου κράτους να παρακολουθεί και να επεμβαίνει ρυθμιστικά στην οικονομία. Η αντίληψη περί αναγκαιότητας της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία έχει εδραιωθεί ήδη από τη δεκαετία 1912 - 1922, οπότε το κράτος κινητοποίησε επιτυχώς οικονομικούς πόρους προς επίτευξη εθνικών στόχων.⁷⁹ Ο ίδιος ο Βενιζέλος από το 1928, γνωρίζοντας τα προβλήματα στη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου, υποστηρίζει την ανάγκη για εντονότερη κρατική παρέμβαση στην οικονομική και κοινωνική ζωή.⁸⁰

Η διεθνής οικονομική κρίση και η επακολουθείσα κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας το 1932 γίνονται αιτία της εισήγησης ή έστω της αποδοχής εντονότερου κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομική δραστηριότητα από φιλελεύθερους οικονομολόγους, όπως, για παράδειγμα, τον Ιωάννη Δροσόπουλο και τον Αλέξανδρο Διομήδη. Αν και η μεταστροφή τους δε μεταφράζεται σε αποκήρυξη των φιλελεύθερων απόψεών τους, θεωρούν τον κρατικό παρεμβατισμό ως λύση επιβεβλημένη από την ανάγκη, καθώς αναγνωρίζουν ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ανεπαρκής πλέον υπό τις παρούσες συνθήκες να δράσει διορθωτικά· αντιθέτως η επιδίωξη της αυτάρκειας και η προστασία και κατεύθυνση της οικονομίας από το κράτος προβάλλονται ως οι νέοι οικονομικοί στόχοι.⁸¹

Όταν, λοιπόν, ο Βενιζέλος, προκειμένου να αντιμετωπίσει την παγκόσμια οικονομική κρίση ο αντίκτυπος της οποίας φθάνει στην Ελλάδα το 1931, προχωρεί στη λήψη μιας σειράς σκληρών οικονομικών μέτρων για την προστασία του εθνικού νομίσματος με τη σύμφωνη γνώμη της αντιπολιτεύσεως,⁸² στην πραγματικότητα υλοποιεί τις εισηγήσεις των οικονομολόγων για δυναμικό παρεμβατικό κράτος.

⁷⁹ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 225 - 226.

⁸⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 97 - 98.

⁸¹ Μ. Φαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σσ. 405 - 411.

⁸² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 - 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 104 κ.ε.

Δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση το ότι, όχι μονάχα ο αστικός κόσμος, αλλά και η μη κομμουνιστική Αριστερά του Αλ. Παπαναστασίου που στην οικονομική σκέψη αντιπροσωπεύεται από τον οικονομολόγο Αντώνη Μπερνάρη, δέχεται ότι ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία αποτελεί πλέον αναγκαιότητα επιβαλλόμενη από τις συγκυρίες. Ειδικά ο Παπαναστασίου εντάσσει τις απόψεις του περί κρατικής παρέμβασης στην οικονομία στο πλαίσιο ενός γενικότερου κρατικού παρεμβατισμού στην κοινωνία και στην οικονομία, ο οποίος προϋποθέτει το μετασχηματισμό του κράτους σε κυρίως κοινωνικό όργανο με κύριο στόχο την εξασφάλιση της ευημερίας στους πολίτες.⁸³ Η άποψη αυτή σημαίνει ταυτόχρονα την εξέλιξη του φιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου σε νέο κρατικό μόρφωμα περισσότερο παρεμβατικό.

Ας σημειωθεί δε ότι η μετάβαση από το κοινοβουλευτικό στο δικτατορικό καθεστώς την 4^η Αυγούστου 1936 δε συνοδεύεται από αλλαγή στην οικονομική πολιτική της χώρας, η οποία συνεχίζεται χωρίς ουσιαστικές αλλαγές σε θεσμούς, ιδρύματα, ακόμα και σε πρόσωπα.⁸⁴ Εξάλλου το γεγονός ότι δεν έχει διατυπωθεί από κανένα θεωρητικό του καθεστώτος επίσημο οικονομικό δόγμα της 4^{ης} Αυγούστου αποδεικνύει ότι ο κρατικός παρεμβατισμός τόσο ως ιδεολογία όσο και ως πρακτική χαρακτηρίζεται από συνέχεια. Αξίζει να επισημανθεί, βέβαια, ότι στο μεταξικό καθεστώς οι επιμέρους κρατικές παρεμβάσεις συστηματοποιούνται και λαμβάνουν σαφέστερα ιδεολογική χροιά, αφού, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου, η 4^η Αυγούστου προβάλλεται ως υπερασπίστρια των εργατών και των αγροτών.⁸⁵ Το γεγονός αυτό καταδεικνύει με ποιον τρόπο ο κρατικός παρεμβατισμός στο χώρο της οικονομίας ισχυροποιεί τον κρατικό θεσμό εν γένει και

⁸³ Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος» σε *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 337 – 340.

⁸⁴ Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935 – 1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 148.

⁸⁵ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 54 – 56.

μεταστοιχειώνεται σταδιακά, στη συνέχεια, σε αυταρχικό σύστημα συνολικής διακυβέρνησης.

2. 2. 4. Τύπος - Ραδιόφωνο

Στη διαμόρφωση ευνοϊκού κλίματος για την επιβολή δικτατορίας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου συμβάλλει και ο Τύπος. Τις φιλοδικτατορικές προθέσεις του αντιβενιζελικού κόσμου εκφράζει ο Γεώργιος Βλάχος από τις στήλες της έγκριτης *Καθημερινής*: «Ο λαός λοιπόν ασθενεί. Έχει βενιζελισμόν, έχει γάγγραιναν. Πρέπει να εισαχθή εις νοσοκομείον, το οποίον θα λέγεται δικτατορία ή διευθυντήριον, και εκεί να υποστή εγχείρησιν σοβαράν: ακρωτηριασμόν των ελευθεριών του».⁸⁶

Εκτός από *Την Καθημερινή*, κλίμα ευνοϊκό για επιβολή δικτατορίας διαμορφώνουν την ίδια εποχή και άλλες εφημερίδες, βενιζελικές, αντιβενιζελικές και ακροδεξιές. Πιο συγκεκριμένα, στην τετρασέλιδη καθημερινή εφημερίδα *Νέον Κράτος* που κυκλοφορεί από τον Αύγουστο ως το Σεπτέμβριο του 1932 με κύριο σκοπό την προώθηση του εκλογικού αγώνα του Κονδύλη, ανιχνεύονται επιρροές από τις ολοκληρωτικές ιδεολογίες του εξωτερικού σε μίξη με εγχώρια ιδεολογικά στοιχεία.

Το έντυπο αυτό, εναρμονιζόμενο με το διεθνές αυταρχικό πολιτικό κλίμα της εποχής και με την εσωτερική κατάσταση, αρθρώνει έντονο αντικοινοβουλευτικό λόγο, ο οποίος φθάνει ως την επαγγελία βίαιης επανάστασης, αν η ειρηνική προσπάθεια προς υπέρβαση του χρεωκοπημένου κοινοβουλευτισμού αποβεί άκαρπη. Μάλιστα, ιδεολογικές αρχές που λίγο αργότερα θα πολιτογραφηθούν ως εκπορευόμενες αποκλειστικά από την 4^η Αυγούστου, όπως το νέο συντεχνιακό κοινωνικό κράτος και η λατρεία του ηγέτη που θα αναδημιουργήσει την παρηκμασμένη χώρα, κάνουν εδώ την πρώτη τους εμφάνιση. Ο λόγος της κονδυλικής εφημερίδας, λοιπόν, φέρνει το ελληνικό κοινό σε επαφή με τη φασιστική και τη ναζιστική ιδεολογία, έστω και αρκετά αποσπασματικά.

⁸⁶ Γ. Α. Βλάχος, «Ο ακρωτηριασμός» (24 Μαρτίου 1935), *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919 – 1951)*, επιλ. – επιμ. Μ. Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990, σσ. 287 – 288.

Ανάλογες ιδέες προπαγανδίζει και η εξασέλιδη καθημερινή πολιτική και ειδησεογραφική εφημερίδα *Κράτος* που εκδίδεται στην Αθήνα το 1934 - 1935. Σ' αυτήν αρθρογραφούν και προσωπικότητες που μετέπειτα ασπάζονται την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, γεγονός που αποδεικνύει ότι την επιβολή του μεταξικού καθεστώτος έχει προλειάνει η διείσδυση στον ελλαδικό χώρο των αυταρχικών ιδεολογιών του εξωτερικού.⁸⁷

Απόψεις υπέρ του παρεμβατικού κράτους φιλοξενούνται και στο περιοδικό *Εργασία*, παραδοσιακό υποστηρικτή του αβασιλευτού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, αλλά τωρινό εισηγητή των αρχών του φασισμού. Το γεγονός δεν πρέπει να καταπλήσσει. Απλώς αποδεικνύει ότι το κριτήριο βάσει του οποίου μερικοί, τουλάχιστον, Έλληνες διανοούμενοι και οικονομολόγοι αξιολογούν προς το παρόν το φασισμό, έγκειται στη δυνατότητά του να δίνει απαντήσεις στο οξύ κοινωνικό - οικονομικό πρόβλημα της εποχής τους.⁸⁸

Γενικά, το σύνολο, σχεδόν, του Τύπου απηχεί το φόβο του εθνικόφρονα, δηλαδή του αστού ανεξάρτητα από παραταξιακή ή κομματική ταυτότητα, μπροστά στις επικείμενες κοινωνικές ταραχές. Η κρίση του πολιτικού συστήματος και ο κομμουνιστικός κίνδυνος καθιστούν εντονότερη την επιδίωξη του να υπερασπιστεί τα κεκτημένα του, που συνοψίζονται σε συνέχιση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πρωτοκαθεδρίας. Η ανάγκη των αστών για διασφάλιση της πρωτοκαθεδρίας τους μέσω της διατήρησης της κοινωνικής γαλήνης από τη μια αμβλύνει την κυρίαρχη πολιτική διαίρεση του Μεσοπολέμου σε Βενιζελικούς και Αντιβενιζελικούς και από την άλλη προωθεί την αναζήτηση δραστικών λύσεων, ακόμα και τη δικτατορική εκτροπή.⁸⁹

Εκτός από τα έντυπα, ελληνικές εκπομπές από το ραδιοφωνικό σταθμό του Μπάρι υπό την επίβλεψη οργανώσεων όπως η «Roma - Atene»

⁸⁷ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 - 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 20 - 23.

⁸⁸ Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σσ. 189 - 191.

⁸⁹ Δ. Παπαδημητρίου, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936 - 1949: Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες» σε *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 138 - 140. Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 - 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 79 - 80, 84 - 90, 96.

προσπαθούν να ασκήσουν ιδεολογική επιρροή στον ελληνικό πληθυσμό. Σύμφωνα, όμως, με γερμανικές και ιταλικές πηγές η επιρροή αυτή είναι αμελητέα.⁹⁰

2. 2. 5. Ελληνικές φασιστικές οργανώσεις

Ωστόσο, αν και ο Τύπος και πολλά επιφανή στελέχη και των δυο παρατάξεων διακηρύττουν την ανάγκη επιβολής δικτατορίας, ώστε να αντιμετωπιστούν τα οξέα προβλήματα που ταλανίζουν τη χώρα, και αν και ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός κερδίζουν έδαφος στην Ευρώπη, οι φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι ελάχιστες. Ο Γερμανός πρεσβευτής Άιζενλορ σε αναφορά του ανιχνεύει τις αιτίες του γεγονότος αυτού με αξιοπρόσεκτη ενάργεια:

Οι αντι - κομμουνιστικές, φασιστικές και εθνικο - σοσιαλιστικές ελληνικές οργανώσεις είναι κατακερματισμένες και η ανάπτυξή τους εμποδίζεται από τη φυσική απειθαρχία του λαϊκού χαρακτήρα, την τάση να λένε πολλά λόγια και την αντίθεσή τους προς δυναμικής μορφής δράση. Ο ελληνικός λαός είναι πατριώτης, αλλά το κράτος και η ανάγκη να προσφέρει οποιαδήποτε θυσία για το κράτος τού είναι, σαν ιδέες, ξένα. Η πολιτική θεωρείται τελείως γενικά, είτε σαν αυτοσκοπός είτε σαν μέσο για την ικανοποίηση υλικών συμφερόντων.⁹¹

Από τις ελληνικές φασιστικές οργανώσεις της εποχής πιο σημαντική είναι η «Εθνική Ένωση Ελλάδος», πιο γνωστή ως ΕΕΕ, παραστρατιωτική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1927 με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Αποτελείται κυρίως από έφεδρους αξιωματικούς και αντισλαβικές εθνικιστικές ομάδες που είχαν δράσει στη Μακεδονία κατά την περίοδο της τουρκικής κατοχής. Ιδεολογικά χαρακτηρίζεται από εθνικισμό, βίαιο αντικομμουνισμό και αντισημιτισμό, αλλά

⁹⁰ J. W. Borejsza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936 – 1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 24.

⁹¹ Αναφέρεται στο: Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 56.

όταν, το 1933, επιχειρείται να οργανωθεί σε πολιτικό κόμμα, διασπάται και αποδυναμώνεται.⁹²

Άλλες οργανώσεις, όπως η φασιστική φιλοβασιλική και αντιεβραϊκή οργάνωση του Σκυλακάκη, μετέπειτα Υπουργού Εσωτερικών του Μεταξά· τα «Χαλύβδινα Κράνη» που εμφανίζονται στις αρχές του '30 κατά μίμηση ανάλογης γερμανικής οργάνωσης⁹³ η «Σιδηρά Ειρήνη» υπό την ηγεσία του απόστρατου συνταγματάρχη Νίκλαμπου, παλαιού οπαδού του Παγκάλου, με ιδεολογία που εστιάζεται στην προάσπιση της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας και με μέλη παλιούς πολεμιστές, νεολαία και κυρίως αξιωματικούς του Παγκάλου που έχουν εκδιωχθεί από το στράτευμα· το αντισημιτικό «Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Μακεδονίας - Θράκης»· η τοπική ομάδα του ιταλικού fascio δεν έχουν αντίκτυπο, ενώ ολιγομελέστατος είναι και ο αντικομμουνιστικός «Παμφοιτητικός Σύλλογος» που δραστηριοποιείται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως πληροφορούν γερμανικές πηγές το 1934. Το ίδιο ισχύει και για την «Τρίαινα».⁹⁴

Μόνο για το Ελληνικό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα υπό το Γεώργιο Μερκούρη, που ιδρύθηκε το 1932 με έδρα την Αθήνα, γίνεται εκτεταμένα λόγος σε γερμανική αναφορά του 1934. Σύμφωνα με τις γερμανικές πηγές, το κόμμα αυτό αποτελεί κακή απομίμηση του χιτλερικού κινήματος, ενώ η οικογένεια Μερκούρη ανήκει στα βασιλόφρονα αντιβενιζελικά στοιχεία. Λόγος για το κόμμα αυτό γίνεται και σε έκθεση της Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων του ιταλικού Υπουργείου Εξωτερικών με τίτλο «Ξένα Φασιστικά Κινήματα» στο πλαίσιο ιταλικής μελέτης των δραστηριοτήτων της φασιστικής δεξιάς στην Ελλάδα το ίδιο έτος.

⁹² Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 13, 56· Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 101 – 104.

⁹³ Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 148.

⁹⁴ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 13, 56 - 57· Π. Νούτσος, «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 62· Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 97.

Οι Ιταλοί παρέχουν στο κόμμα την απαραίτητη οικονομική υποστήριξη, για να το αποσπάσουν από την ιδεολογική επιρροή του γερμανικού ναζισμού, ενώ ο συνταγματάρχης Ceresone, γραμματέας της φασιστικής οργάνωσης fascio της Αθήνας, έχει επαφές με το Μερκούρη, τον οποίο δέχεται σε ακρόαση ο ίδιος ο Μουσολίνι το 1934. Στα τέλη του ίδιου έτους ο Μερκούρης ως επίσημος αντιπρόσωπος των Comitati d' Azione per l' Universalita di Roma (Επιτροπών Δράσης για την Παγκοσμιότητα της Ρώμης - CAUR) στην Ελλάδα, λαμβάνει μέρος στο μεγάλο συνέδριο της Φασιστικής Διεθνούς στο Μοντρέ.

Η διεθνιστικών βλέψεων CAUR υποστηρίζεται αρχικά από το Μουσολίνι, ο οποίος μέσω αυτής επιδιώκει να δώσει στο φιλόδοξο Χίτλερ ηχηρό μήνυμα και να επηρεάσει ευμενώς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη εν όψει των κατακτητικών σχεδίων του εις βάρος της Αιθιοπίας. Έτσι εξηγείται η συνάντησή του με το Μερκούρη, καθώς και η οικονομική αρωγή που λαμβάνει ο τελευταίος. Όμως ο Μουσολίνι διαφοροποιείται σύντομα από τις βλέψεις της CAUR και πάει να ενδιαφέρεται για τη διασπορά του φασιστικού φαινομένου εκτός Ιταλίας.⁹⁵ αντιθέτως, επιδιώκει κυρίως να εξασφαλίσει τον ηγεμονικό ρόλο της πατρίδας του, ως γενέτειρας του φασισμού, έναντι συγγενών καθεστώτων και κινημάτων της Ευρώπης, και να αποτρέψει τη δημιουργία φασιστικών κινημάτων αλλού, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τον ιταλικό φασισμό.

Η επιθυμία του Ντούτσε και η συνακόλουθη παρακμή της CAUR εξηγεί τη μειωμένη, τελικά, απήχηση του Μερκούρη στο ελληνικό κοινό -αν και ο τελευταίος φέρεται ότι διοχετεύει πληροφορίες στην ιταλική πρεσβεία της Αθήνας, τις οποίες του εξασφαλίζουν οι προσωπικοί του δεσμοί με τον Κονδύλη.⁹⁶ Στην υποστήριξη του Κονδύλη οφείλεται και η οργάνωση, από το

⁹⁵ Ήδη από το 1928 ο Μουσολίνι είχε κάνει την περίφημη δήλωση ότι «ο φασισμός δεν είναι προς εξαγωγήν»· βλ. σχετικά Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 640.

⁹⁶ J. W. Borejsza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936 - 1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 21· R. H. Rainero, «Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχηση στη φασιστική Ιταλία» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 34 - 35· Γ. Ανδρικόπουλος,

Μερκούρη, δημόσιας συγκέντρωσης το Νοέμβριο του 1935, που αξίζει να μνημονευθεί όχι για το πλήθος ή για τον παλμό της, αλλά διότι κατά τη διάρκειά της εμφανίζονται πανό με τη σβάστικα.⁹⁷

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί και η ιδιαίτερη περίπτωση των Επιστράτων που δραστηριοποιούνται δυναμικά ιδίως στην Παλαιά Ελλάδα κατά την περίοδο 1916 – 1920. Η σύγκριση του κινήματος των Επιστράτων με το ιταλικό κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών (*Ex combattenti*) και με τα γερμανικά Εθελοντικά Σώματα (*Freikorps*) που θα αποτελέσουν τον αρχικό πυρήνα του φασισμού και του ναζισμού αντίστοιχα, αποκαλύπτει εντυπωσιακές ομοιότητες: όλα στελεχώνονται από πρώην στρατιώτες με νωπή την εμπειρία του πολέμου, οι οποίοι μέσω του κινήματος ξαναβρίσκουν τον κώδικα της στρατιωτικής τους κοινότητας: ιεραρχία, πειθαρχία, συντροφικότητα, αλληλεγγύη, ισότητα στον κίνδυνο και στις κακουχίες· αποτελούν παραστρατιωτικές οργανώσεις που έχουν σκοπό την εξόντωση του εσωτερικού εχθρού με τη συνενοχή της κρατικής εξουσίας· εμφορούνται από αντικοινοβουλευτική και αντιαστική ιδεολογία· διοικούνται από αξιωματικούς, αλλά η μάζα τους αποτελείται από μικροαστούς, μικροκαλλιεργητές και φοιτητές. Η αστική και η εργατική τάξη δεν εκπροσωπούνται.

Ωστόσο οι Επίστρατοι παραμένουν ανολοκλήρωτο φασιστικό κίνημα, διότι στοχοποιούν όχι την εργατική, αλλά την επιχειρηματική αστική τάξη που αποτέλεσε την εκλογική βάση των Φιλελευθέρων· διότι δεν εκδηλώνουν επιθετικό, αλλά εσωστρεφή εθνικισμό στα όρια της Παλαιάς Ελλάδας με τη σημαία της ουδετερότητας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· διότι παραμένουν προσηλωμένοι στη μοναρχία, θεσμό που είναι ασύμβατος προς το φασισμό, ο οποίος απορρίπτει συλλήβδην όλους τους παραδοσιακούς θεσμούς, κατεξοχήν δε την κληρονομική βασιλεία.⁹⁸

Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική), Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 13, 56 – 57.

⁹⁷ Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 148.

⁹⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, πρώτη έκδοση Νοέμβριος 1996, σσ. 135 – 147· Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 – 1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, χ.χρ., σσ. 86 – 87· Γ.

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, λοιπόν, έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για δικτατορική λύση επιβαλλόμενη είτε από τη μια είτε από την άλλη παράταξη του αστικού κόσμου, καθώς η εναλλαγή μεταξύ κοινοβουλίου και δικτατορίας θεωρείται πλέον από χρόνια αποδεκτή πρακτική προς κατάκτηση ή διατήρηση της πολιτικής εξουσίας και του υφισταμένου κοινωνικού συστήματος.

Ο Ν. Αλιβιζάτος θεωρεί ότι το κράτος το έντονα παρεμβατικό σε τομείς, όπως ο οικονομικός και ο κοινωνικός, που ως τότε ξέφευγαν από τον κρατικό έλεγχο, αποτελεί επιλογή του συνόλου του αστικού πολιτικού κόσμου που αδυνατεί να αντιμετωπίσει με μέσα δημοκρατικά τις ραγδαίες οικονομικές συνέπειες και κυρίως τις διαγραφόμενες κοινωνικές εντάσεις της διεθνούς κρίσης του 1929. Προς επίρρωση, μάλιστα, των ισχυρισμών του παραθέτει τη σχετική εκτίμηση του Αλ. Σβώλου:

Η σύγχρονος Δημοκρατία είναι πολιτική, αλλά δεν έγινεν ακόμη κοινωνική (...) Σχηματικώς πάντοτε ημπορεί κανείς να υπολογίσει ότι το δημοκρατικόν και φιλελεύθερον Κράτος θα διέλθη διά της αρνήσεως του εαυτού του, πριν ή εξέλξης της κοινωνίας αγάγη προς την κοινωνικήν δημοκρατίαν. Διότι είναι φυσικόν η αστική τάξις να αμυνθή της υπεροχής της θέσεώς της, καταφεύγουσα εν ανάγκη εις την έντασιν της κοινωνικής επιβολής.⁹⁹

3. Κοινωνική βάση του μεταξικού καθεστώτος -

Στάση διαφόρων κοινωνικών ομάδων έναντι του μεταξικού καθεστώτος

Ο Μεταξάς πρωθυπουργοποιείται από το βασιλιά στις 13 Απριλίου 1936 μετά τον αιφνίδιο θάνατο του μέχρι τότε πρωθυπουργού Κ. Δεμερτζή. Στις 25 Απριλίου αναγιγνώσκει τις προγραμματικές του δηλώσεις και λαμβάνει κατά πλειοψηφία ψήφο εμπιστοσύνης από τους Φιλελεύθερους του Σοφούλη, τον Καφαντάρη, την ομάδα Γκοτζαμάνη και τους κονδυλικούς, καθώς και ψήφο

Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910 – 1920*, Ίκαρος, δευτέρα έκδοσις Δεκέμβριος 1970, Αθήναι, τ. Β', σσ. 151 – 162, 260 – 273.

⁹⁹ Αναφέτεται στο: Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 – 1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 85 – 86 (το παράθεμα στη σ. 86).

ανοχής από τους Λαϊκούς του Τσαλδάρη και το Θεοτόκη. Εχθρικοί είναι μόνο οι Παπαναστασίου, Μυλωνάς, Παπανδρέου και φυσικά οι κομμουνιστές βουλευτές.

Συνοπτικά, με 241 ψήφους υπέρ, 16 κατά και 4 αποχές¹⁰⁰ η Γ' Αναθεωρητική Βουλή περιβάλλει με την εμπιστοσύνη της το Μεταξά αποδεχόμενη προφανώς την ανικανότητα των κομμάτων, και μάλιστα των μεγαλύτερων, να επιλύσουν τα επιτακτικά προβλήματα, και αναθέτοντας την αποστολή αυτή σ' έναν πολιτικό που ποτέ δεν έκρυψε τα αντικοινοβουλευτικά του αισθήματα. Με την παροχή στην κυβέρνηση Μεταξά της δυνατότητας να κυβερνά με νομοθετικά διατάγματα τα οποία θα ενέκρινε τεσσαρακονταμελής κοινοβουλευτική επιτροπή υπό τη διεύθυνση του Προέδρου της Βουλής, και με την αυτοκατάργησή της για ένα πεντάμηνο, μέχρι τέλος Σεπτεμβρίου 1936, η Βουλή δεν αφήνει πλέον καμιά αμφιβολία για το πόσο περιττή θεωρεί η ίδια την ύπαρξή της.¹⁰¹

Η κήρυξη της δικτατορίας από το Μεταξά με την υποστήριξη του βασιλιά Γεωργίου Β' το βράδυ της 4^{ης} Αυγούστου 1936 μάλλον αιφνιδιάζει τους πάντες εκτός από τους κομμουνιστές. Από τους υπουργούς της κυβέρνησης Μεταξά μόνο δύο παραιτούνται, όταν αυτός ανακοινώνει στο υπουργικό συμβούλιο τη διάλυση της Βουλής και την αναστολή συγκεκριμένων άρθρων του Συντάγματος. Πρόκειται για τους Θ. Μαντζαβίνο, Υπουργό Οικονομικών, στη θέση του οποίου διορίζεται ο Κ. Ζαβιτσιάνος, και Δ. Ελευθεριάδη, Υπουργό Προνοίας, στη θέση του οποίου διορίζεται ο Αλ. Κοριζής.¹⁰² Οι υπόλοιποι προσυπογράφουν τα σχετικά διατάγματα.

Επιφανειακά, τουλάχιστο, τίποτε δεν άλλαξε και πρωθυπουργός είναι το ίδιο πρόσωπο από τον προηγούμενο Απρίλιο. Δηλαδή η μετάβαση στη δικτατορία γίνεται σταδιακά και το γεγονός αυτό από μόνο του αποθαρρύνει

¹⁰⁰ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1270. Ελαφρώς διαφορετικά είναι τα στοιχεία που αναφέρονται στο: Φ. Γρηγοριάδης, *4^η Αυγούστου - Αλβανία*, Κεδρηγός, Αθήνα 1972, τ. 4, σσ. 134 – 135.

¹⁰¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 1271.

¹⁰² Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σ. 40. Για τις απολύσεις, τις παραιτήσεις και τους νέους διορισμούς υπουργών, βλ. στο ίδιο, σσ. 50, 51, 55.

καταρχήν τις αντιδράσεις και διευκολύνει την αποδοχή μιας κατάστασης ήδη προετοιμασμένης προσεκτικά.¹⁰³

Ωστόσο ο Μεταξάς ποτέ δεν υπήρξε ιδιαίτερα συμπαθής. Κατ' αρχάς και όσον αφορά στους Βενιζελικούς, ο Μεταξάς είναι ένα από τα επιφανέστερα αντιβενιζελικά στελέχη με συνεπή και συνεχή παρουσία στο χώρο είτε ως στρατιωτικός είτε ως πολιτικός. Είναι γνωστή η ανάμιξη του στην Αντεπανάσταση του 1923, μετά την καταστολή της οποίας καταφεύγει στο εξωτερικό, για να αποφύγει τις συνέπειες. Είναι, επίσης, γνωστή η ανάμιξη του στις δραστηριότητες των επιστράτων για τις οποίες, μάλιστα, καυχάται.¹⁰⁴ Είναι, ακόμη, γνωστή η μονομαχία του με το Βενιζέλο μέσω δεκάδων άρθρων που δημοσιεύονται στον Τύπο το 1934 - 1935, η οποία τον αναδεικνύει ως το αντίπαλον δέος του Βενιζέλου. Είναι, τέλος, γνωστή η στενή του σχέση με το βασιλιά Κωνσταντίνο, και γενικά τα φιλομοναρχικά του αισθήματα.

Αλλά και στους ομοϊδεάτες του Αντιβενιζελικούς ο Μεταξάς ποτέ δεν υπήρξε αγαπητός. Η αντιβενιζελική παράταξη δεν του συγχωρεί το ότι αρνήθηκε κατηγορηματικά να αναλάβει τις ευθύνες των πράξεων των επικεφαλής της Μικρασιατικής Εκστρατείας, αν και ο ίδιος είχε διαγνώσει και προειδοποιήσει εγκαίρως για το ανέφικτο της επιχειρήσεως. Το μνημόνιο και η σχετική εγγραφή στο *Ημερολόγιό* του αποκαλύπτουν πώς βιώνει ο Μεταξάς αυτή τη ρήξη: «Είμαι ευχαριστημένος ότι αντέστην. Μέσα μου όμως μελαγχολώ διότι χωρίζομαι με όλους».¹⁰⁵

Η αντιβενιζελική παράταξη δεν του συγχωρεί, επίσης, το ότι δεν μεσολάβησε ώστε να σωθούν οι Εξ. Ίσως γι' αυτό την άνοιξη του 1923, αν και πολιτικά εξουθενωμένη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και ακέφαλη μετά την εκτέλεση των Εξ, δε δέχεται την πρότασή του για συγχώνευση όλων των

¹⁰³ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 - 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 290 - 291.

¹⁰⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 2 / 15 Δεκεμβρίου 1920, Τετάρτη, τ. 2, σσ. 664 - 665.

¹⁰⁵ *Ημερολόγιο*, μνημόνιο, τ. 3, σσ. 78 - 101· εγγραφή: 30 Μαρτίου 1921, Τρίτη, τ. 3, σ. 101 (όπου και το παράθεμα).

ομοϊδεατών σε ένα και κοινό ενιαίο κόμμα στελεχωμένο με τους καλύτερους και με τον ίδιο ως αρχηγό.¹⁰⁶

Στο μεταξύ από το Μάρτιο του 1923 ο Μεταξάς υφίσταται μεγάλη επίθεση από τον αντιβενιζελικό Τύπο, επειδή ακριβώς εισηγείται τη συσπείρωση του αντιβενιζελικών υπό την ηγεσία του. Ο Γ. Α. Β(λάχος) είναι αυτός που εγκαινιάζει τις εχθροπραξίες από τις στήλες *Της Καθημερινής* με τη δημοσίευση έρευνας υπό τον τίτλο «Προσκλητήριο». Εδώ εκτίθενται οι απόψεις των επιφανέστερων αντιβενιζελικών περί του πώς η παράταξη θα εξέλθει από την κρίση. Η προσφορά της ηγεσίας στο Μεταξά απορρίπτεται κατηγορηματικά.¹⁰⁷ Αλλά ούτε η απλή συμπαράταξη με το Μεταξά εγκρίνεται, διότι η παρουσία του στον πολιτικό στίβο θεωρείται πρόσκαιρη. Ο Μεταξάς σημειώνει με πικρία: «Απόγευμα Αβατάγγελος μου λέγει, ότι προ 10 ημερών του είπε Ράλλης: “Τι θέλεις και πηγαίνεις με τον Μεταξά, αυτός σε 10 ημέρας θα εξαφανισθή”».¹⁰⁸

Πραγματικά ο Μεταξάς, παρά τη διαρκή του παρουσία στο στρατό και στην πολιτική σκηνή, δεν μπόρεσε να δημιουργήσει αξιόπιστο πλέγμα προσωπικών πελατειακών σχέσεων. Δεν είναι χαρισματική προσωπικότητα ούτε ηλεκτρίζει τις μάζες, όπως ο Βενιζέλος. Το κόμμα του, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων, δεν έχει ούτε μεγάλη ούτε σταθερή κοινοβουλευτική παρουσία. Επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει εφελτήριο για την αναρρίχηση του ηγέτη του στην εξουσία και ο έντονος δικομματισμός, μεταξύ άλλων, το εμποδίζει να στεγάσει τους δυσαρεστημένους των άλλων κομμάτων. Αυτό πρέπει να το αντιλαμβάνεται κάποια στιγμή ο ίδιος ο Μεταξάς, γι’ αυτό σε ανύποπτο χρόνο υποστηρίζει ότι «ο αντιβενιζελισμός δέον να εμφανισθή υπό νέαν μορφήν μη επιβαρυνομένην από το παρελθόν και δη την των Ελευθεροφρόνων».¹⁰⁹

¹⁰⁶ *Ημερολόγιο*, ενδεικτικές εγγραφές: 23 Απριλίου 1923, Δευτέρα, τ. 3, σ. 244· 24 Απριλίου 1923, Τρίτη, τ. 3, σσ. 244 - 245· 2 Μαΐου 1923, Τετάρτη, τ. 3, σ. 246· 4 Μαΐου 1923, Παρασκευή, τ. 3, σ. 246· 7 Μαΐου 1923, Δευτέρα, τ. 3, σ. 247.

¹⁰⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31 Μαρτίου και 1, 2, 3, 4, 17, 18 Απριλίου 1923, τ. 3, σσ. 239 - 241, 243· Σημειώσεις επιμελητή Παν. Σιφναίου, τ. 3, σ. 218.

¹⁰⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 15 Ιουνίου 1923, Παρασκευή, τ. 3, σ. 254.

¹⁰⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 16 Μαΐου 1923, Τετάρτη, τ. 3, σ. 249.

Επομένως, δεν υπάρχει θετική και σταθερή πολιτική βάση ούτε για τη δημιουργία και την εγχάραξη μιας καινούριας ιδεολογίας, ούτε, πολύ περισσότερο, για την εγκαθίδρυση ενός νέου κρατικού μορφώματος. Ο παράγοντας που παίζει σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας του είναι ο βασιλιάς, ενώ η Μεγάλη Βρετανία διαδραματίζει σοβαρό ρόλο στην εδραίωσή της (βλ. *αίτια μεταξικής δικτατορίας*). Η εδραίωση ενός αυταρχικού πολιτεύματος, όμως, προϋποθέτει τη συναίνεση και άλλων παραγόντων: των άλλων πολιτικών δυνάμεων, του λαού και του στρατού.

Πολλοί ισχυρισμοί έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τις ευθύνες που έχουν οι εμπλεκόμενες πλευρές στην πρωθυπουργοποίηση του Μεταξά. Ο Δαφνής θεωρεί ότι η εφεκτική απέναντι στο Μεταξά στάση της βενιζελικής παράταξης δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Μεταξάς φαίνεται αρχικά πρόθυμος να εξασφαλίσει στους Βενιζελικούς μερικές θέσεις ισχύος στον κρατικό μηχανισμό ο οποίος έχει περιέλθει στον αποκλειστικό έλεγχο των Αντιβενιζελικών μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του Μαρτίου του 1935.

Ο Σοφούλης ιδιαίτερα πέφτει θύμα της βασιλικής διαβεβαίωσης ότι ο Μεταξάς βρίσκεται υπό τον έλεγχο του βασιλιά και ότι δεν αποτελεί κίνδυνο για τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Περισσότερο και από τη στάση του βασιλιά, τον επηρεάζει η στάση του Βενιζέλου που λίγο πριν από το θάνατό του παροτρύνει έντονα τους Φιλελευθέρους να υποστηρίξουν κυβέρνηση εξωκοινοβουλευτική και όχι συνασπισμού, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η πολιτική κρίση. Η επιρροή του Βενιζέλου και το κύρος του βασιλικού θεσμού εμποδίζουν το Σοφούλη να αξιολογήσει σωστά τη διαρκή αναβλητικότητα του Μεταξά να αποκαταστήσει τους αποταχθέντες ή εκδιωχθέντες Βενιζελικούς του 1935.¹¹⁰

Όσον αφορά στη στάση του Κόμματος των Φιλελευθέρων μετά την επιβολή της δικτατορίας, αυτό, αρχικά τουλάχιστον, δεν αντιδρά με την ελπίδα ότι ο Μεταξάς θα υλοποιήσει τις υποσχέσεις του περί επαναφοράς των

¹¹⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 405 – 408.

αποτάκτων. Ο Σοφούλης αντιδρά μόλις στα τέλη Δεκεμβρίου 1936, όταν είναι πλέον φανερό ότι ο Μεταξάς δε σκοπεύει να υλοποιήσει τις υποσχέσεις του.¹¹¹

Άμεσες διαμαρτυρίες, όμως, την επαύριον της κήρυξης της δικτατορίας εκφράζονται από τις άλλες πολιτικές προσωπικότητες. Το απόγευμα της 5^{ης} Αυγούστου 1936 οι αρχηγοί των μικρότερων κομμάτων Καφαντάρης, Παπανδρέου, Παπαναστασίου, Μυλωνάς, καθώς και το Λαϊκό Κόμμα με επιστολή διαμαρτυρίας προς το βασιλιά και συνάντηση μαζί του εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την επιβολή της δικτατορίας και απαιτούν την άμεση αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών.¹¹² Στις 7 Αυγούστου 1936 και ο βενιζελικός Γονατάς επισκέπτεται το βασιλιά για να διαμαρτυρηθεί. Δυσάρεστη έκπληξη που ο θρόνος υποστηρίζει ένα δικτατορικό καθεστώς πρωτοφανούς για την Ελλάδα στυγνότητας εκφράζει και ο παλιός βασιλικός Σταμάτης Μερκούρης.¹¹³

Τις αντιρρήσεις του διατυπώνει, επίσης, ο Ι. Θεοτόκης, επιφανής βασιλικός, με επιστολή προς το βασιλιά στις 24 Αυγούστου 1936, εξαιτίας της οποίας περιορίζεται στην Κέρκυρα υπό αυστηρή αστυνομική παρακολούθηση.¹¹⁴ Και ο Π. Κανελλόπουλος στις αρχές του 1937 υποβάλλει υπόμνημα στο βασιλιά καταγγέλλοντας τη δικτατορία και τη στάση του άνακτος. Η δημοσιοποίηση του υπομνήματος από τον Κανελλόπουλο γίνεται αιτία να σταλεί αυτός εξορία.¹¹⁵

Ουσιαστική αντιστασιακή ενέργεια στη μεταξική δικτατορία είναι η συμφωνία την οποία επιτυγχάνουν τα κόμματα τους πρώτους μήνες του 1937 περί του πολιτικού προγράμματος το οποίο σκοπεύουν να εφαρμόσουν, σε περίπτωση που κληθούν να τη διαδεχθούν. Όμως η υποβολή στο βασιλιά του προγράμματος - το οποίο, σημειωτέον, είναι πολύ αυταρχικό - μένει χωρίς αποτέλεσμα.

¹¹¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 423 – 425.

¹¹² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 423 – 425.

¹¹³ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σ. 107.

¹¹⁴ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 423 – 425.

¹¹⁵ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 428 – 429.

Τον Ιανουάριο του 1937 οι πολιτικοί αρχηγοί εκδηλώνουν εκ νέου τις αντιρρήσεις τους. Επ' ευκαιρία της βουλγαρο - γιουγκοσλαβικής προσέγγισης με τη συγκατάθεση της μεταξικής κυβερνήσεως, όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί αποστέλλουν επιστολές στις οποίες κατά πρώτον διαμαρτύρονται επειδή η κυβέρνηση δεν τους ενημέρωσε και γενικά επειδή αρνείται την επαφή με τον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο για ζητήματα κρίσιμα, όπως της εξωτερικής πολιτικής, και κατά δεύτερον καταγγέλλουν τη διαχείριση των εξωτερικών υποθέσεων από το καθεστώς ως αυθαιρέτη και επικίνδυνη για το έθνος.¹¹⁶ Από το ύφος των επιστολών αυτών είναι φανερό η έλλειψη εμπιστοσύνης προς το Μεταξά, ιδίως όσον αφορά στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και η δυσαρέσκεια των πολιτικών ηγετών για το δικό τους παραγκωνισμό.

Το 1938 σημειώνονται νέες καταγγελίες της δικτατορίας από τους πολιτικούς αρχηγούς κυρίως με δημοσίευση ενυπόγραφων προκηρύξεων. Αντιδρώντας το καθεστώς επιχειρεί την κατατρομοκράτηση του Σοφούλη και εκτοπίζει τον Καφαντάρη, το Μυλωνά, τον Παπανδρέου και πολλά κομματικά στελέχη. Τέλος, αντιμετωπίζει και το Μιχαλακόπουλο. Ο Μεταξάς απ' όλους τους παλαιούς πολιτικούς αντιπάλους του φοβάται το Μιχαλακόπουλο περισσότερο, επειδή είναι βασιλόφρων, αγγλόφιλος και χαίρει εκτιμήσεως στο εξωτερικό. Φαίνεται δε ότι η λύση Μιχαλακόπουλου ως εναλλακτική πρόταση στη δικτατορία Μεταξά δεν αφήνει αδιάφορο το μονάρχη. Για τις επαφές Μιχαλακόπουλου στο εξωτερικό έχει ήδη ενημερωθεί ο Μεταξάς από επιστολή του εμπιστού του στο Παρίσι Π. Φωκά Κοσμετάτου.¹¹⁷ Έχει επιπλέον πληροφορηθεί ότι ο ίδιος ο Μιχαλακόπουλος ισχυρίζεται πως την πολιτική του κίνηση διευθύνει ο πρίγκιπας Ανδρέας και πως την αντιμετωπίζουν με ευμένεια ο Διάδοχος και ο ίδιος ο βασιλιάς.¹¹⁸ Γι' αυτό ο δικτάτορας δρα

¹¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 28, αρ. εγγρ. 008: επιστολή Λαϊκού Εθνικού Κόμματος προς το Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1937)· 009: επιστολή Ριζοσπαστικού – Σοσιαλιστικού Κόμματος προς το Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1937)· 010: επιστολή Σοφούλη προς το Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1937)· 011: επιστολή Μυλωνά προς το Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1937)· 012: επιστολή Καφαντάρη, αρχηγού του Προοδευτικού Κόμματος, προς το Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1937).

¹¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 31, αρ. εγγρ. 009: αχρονολόγητο σπάραγμα επιστολής του Π. Φωκά Κοσμετάτου προς το Μεταξά.

¹¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 34, αρ. εγγρ. 008: χειρόγραφη επιστολή προς το Μεταξά (10 Νοεμβρίου 1936).

κεραυνοβόλα. Εξορίζει το Μιχαλακόπουλο, ο οποίος σύντομα πεθαίνει από τις κακουχίες που επιβάρυναν την ήδη επισφαλή υγεία του.

Αντίσταση κατά της δικτατορίας επιχειρείται και μέσω της έκδοσης μυστικών εφημερίδων. Η πρώτη που εκδίδεται, ένα χρόνο μετά την κήρυξη της δικτατορίας, είναι η *Παλιγγενεσία* από τον Κ. Αγγελόπουλο, πρόην υπουργό και θείο του πολιτικού συμβούλου του βασιλιά. Μυστικές εφημερίδες και προκηρύξεις από τα τέλη του 1937 ως τα μέσα του 1938 κυκλοφορεί η μυστική οργάνωση *Φιλική Εταιρεία* που ιδρύθηκε από Φιλελευθέρους, υποστηρίχθηκε, όμως, και από Βασιλόφρονες και Κομμουνιστές. Στόχος της η διάδοση των δημοκρατικών αρχών, η ένωση του πολιτικού κόσμου και η καταπολέμηση της δικτατορίας. Από το Μάρτιο του 1938 ως το Σεπτέμβριο του 1939 δραστηριοποιείται η *Μυστική Επαναστατική Οργάνωση* που ιδρύθηκε από τον ταγματάρχη ε.ε. Επαμ. Τσέλλο, υπαρχηγό του κόμματος Κανελλόπουλου. Με προκηρύξεις και πολυγραφημένα φυλλάδια επιχειρεί να πείσει τους αξιωματικούς του στρατού ότι η πρακτική της δικτατορίας είναι επιβλαβής για την ίδια την ασφάλεια της χώρας και έτσι να τους ωθήσει να κινηθούν δυναμικά.¹¹⁹

Από τη στιγμή της επιβολής της δικτατορίας, το 1936, ως τα μέσα του 1939 γίνονται και κάποιες προσπάθειες να ανατραπεί αυτή δυναμικά με την οργάνωση κινημάτων. Το σπουδαιότερο από τούτα και, στην πραγματικότητα, το μόνο που πρόλαβε να εκδηλωθεί είναι το κίνημα της Κρήτης που ξεσπά στα Χανιά τον Ιούλιο του 1938. Αν και αρκετά καλά οργανωμένο, όχι μονάχα καταστέλλεται, αλλά δίνει την ευκαιρία στη δικτατορική κυβέρνηση να εξαπολύσει κύμα συλλήψεων.¹²⁰

¹¹⁹ J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 118 - 119· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 - 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 438 - 439.

¹²⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 - 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 442 - 445· J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 146 - 167.

Μια άλλη λιγότερο γνωστή συνέπεια του κατασταλλέντος αυτού κινήματος είναι ότι παρέχει την ευκαιρία σε ορισμένα στελέχη του καθεστώτος να αναλογιστούν το λαϊκό του έρεισμα. Σε επιστολή του Θ. Τουρκοβασίλη προς το στρατηγό Γ. Ρέππα, χρονολογούμενη περίπου δυο εβδομάδες μετά την καταστολή, αναγράφεται κατ' αρχάς η εκτίμηση ότι «οι Βενιζελικοί δεν έχουν μπέσσα», διατυπώνεται δε η ελπίδα ότι η απόπειρα θα καταδείξει στο Μεταξά ότι «το έρεισμά του το Λαϊκόν είναι μόνον ο Αντιβενιζελισμός», αν και αναγνωρίζεται ότι «ο πολιτευόμενος Αντιβενιζελικός κόσμος δεν εφέρθη περίφημα προς τον κ. Μεταξάν», διότι, χωρίς να του δώσει πίστωση χρόνου, από την πρώτη στιγμή της επιβολής της δικτατορίας συνέπηξε κοινό μέτωπο με τους Βενιζελικούς.¹²¹

Η τελευταία σημαντική αντιδικτατορική ενέργεια είναι η συνωμοτική κίνηση με επικεφαλής τον τότε Διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος Εμμ. Τσουδερό, αγγλόφιλο και Βενιζελικό, που αποκαλύπτεται από σύμπτωση το καλοκαίρι του 1939, πριν ακόμα εκδηλωθεί, και έχει ως συνέπεια ανακρίσεις, συλλήψεις και εκτοπισμούς. Ο Τσουδερός εκτοπίζεται στη Σύρο και η συνωμοσία εξαρθρώνεται.¹²²

Συνεπώς, αξιόλογη αντίδραση κατά της δικτατορίας δεν υπήρξε. Όλες οι κινήσεις είναι σπασμωδικές, ασυντόνιστες, ανεπαρκώς οργανωμένες και οι περισσότερες μένουν στο στάδιο της απόπειρας. Στην αλληλογραφία του με το στρατηγό Πλαστήρα αμέσως μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, από τον Αύγουστο ως το Νοέμβριο του 1936, ο Περικλής (Πεπές) Αργυρόπουλος, δικηγόρος και επιφανές στέλεχος της βενιζελικής παράταξης, αποδίδει τη χλιαρότητα και την αναποτελεσματικότητα της αντίδρασης εναντίον του καθεστώτος, εκτός των παραπάνω, στον ισχυρό μηχανισμό κρατικής ασφάλειας

¹²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 34, αρ. εγγρ. 001: «Αντίγραφον επιστολής Θεοδώρου Τουρκοβασίλη προς Κον Γεώργιον Ρέππαν Στρατηγόν» (16 Αυγούστου 1938). Ας σημειωθεί ότι ο Τουρκοβασίλης που τόλμησε να διατυπώσει τέτοιες απόψεις εξορίστηκε· βλ. σχετικά Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 296.

¹²² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, τ. 2, Κάκτος, Αθήνα 1997, σσ. 445 – 450.

ο οποίος δρα μέσω μιας στυγνής αστυνομικής υπηρεσίας και ενός πολύ αποτελεσματικού συστήματος λογοκρισίας.¹²³

Πράγματι, ταυτόχρονα με την κήρυξη της δικτατορίας εκδίδεται νόμος με τον οποίο καταργείται η ελευθεροτυπία και επιβάλλεται λογοκρισία. Οποιαδήποτε πληροφόρηση για πολιτικούς και κόμματα απαγορεύεται· απαγορεύεται, επίσης, η δημοσίευση ειδήσεων σχετικών με συνδικαλιστικές δραστηριότητες, εκτός αν έχουν την υποστήριξη του καθεστώτος. Απαγορεύεται, τέλος, οποιαδήποτε κρίση για το έργο της κυβερνήσεως, εκτός αν είναι ευμενής.¹²⁴ Διατάσσεται δε «εν γένει όπως αι εφημερίδες δέον όπως εκθύμως και ενθουσιωδώς δί' άρθρων, σχολίων και πάσης φύσεως δημοσιευμάτων συμβάλλωσι εις το αναμορφωτικόν και δημιουργικόν έργον της κυβερνήσεως».¹²⁵

Επιπλέον στο Αρχείο Ι. Μεταξά στα Γ.Α.Κ. σώζεται σειρά εγγράφων (επιστολών, αναφορών, εκθέσεων) με τα οποία έμπιστοι του δικτάτορα τον ενημερώνουν για τα αποτελέσματα της παρακολούθησης ή της προανάκρισης διαφόρων περισσότερο ή λιγότερο επιφανών προσωπικοτήτων. Η παρακολούθηση από την αστυνομία ή από άλλα πρόσωπα αφορά όχι μόνο αντιφρονούντες ή σκεπτικιστές, αλλά και συμπαθούντες το καθεστώς. Ερευνώνται δε ποικίλοι τομείς δραστηριοτήτων σε βάθος χρόνου: σπουδές, πολιτικά φρονήματα στο παρελθόν και τώρα, ανάμιξη στην πολιτική δράση κ.λπ.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αξιολογούνται ως τόσο σημαντικά, ώστε από αυτά επηρεάζεται καταλυτικά, θετικά ή αρνητικά, το μέλλον του παρακολουθούμενου. Για παράδειγμα ο Δημήτριος Βεζανής, Διευθυντής Ι.Κ.Α. Πειραιά από το 1936 και Καθηγητής Πολιτειολογίας στην Πάντειο Σχολή από το 1937,¹²⁶ θεωρείται κατάλληλος να χρησιμοποιηθεί σε ανώτερες διοικητικές

¹²³ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 381.

¹²⁴ J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 98 – 100.

¹²⁵ Αναφέρεται στο: Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, ε' έκδοση, σσ. 72 – 73 (το παράθεμα στη σ. 73).

¹²⁶ *ΜΕΓΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ* Βαβολίνη, έκδ. Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χρ., τ. 2, λήμμα *Βεζανής Σωτήριος*, σσ. 183 -184.

θέσεις ή να αναλάβει υπουργικά καθήκοντα.¹²⁷ Δε συμβαίνει, όμως, το ίδιο με το γιατρό Μαρίνο Σιγάλα που υποχρεώνεται σε παραίτηση από τη θέση του Αντιπροέδρου του Ανωτάτου Ιατρικού Συμβουλίου του Ι.Κ.Α. και από τον Οίκο της Φοιτήτριας.¹²⁸

Από την παρακολούθηση δεν εξαιρούνται ούτε και ανώτερα στελέχη του καθεστώτος, έστω και αν υπηρετούν στο εξωτερικό. Στο στόχαστρο μπαίνει ακόμα και ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι, Νικόλαος Πολίτης. Ο έμπιστος του δικτάτορα Πέτρος Φωκάς Κοσμετάτος, διευθυντής Τύπου στο Παρίσι, εισηγείται emphatically γι' αυτόν, όταν αποσυρθεί, «να τον έχωμεν από κοντά, διότι, [...] δύνатаι όμως ενδεχομένως να προξενήση βλάβην, εάν οι εδώ αντιδραστικοί μας, κολακεύοντες αυτόν, τον βάλλουν στο χέρι»¹²⁹ (οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο).

Άλλη προσωπικότητα που τίθεται υπό παρακολούθηση είναι ο διαμένων στη Γαλλία Σοφοκλής Βενιζέλος. Οι έμπιστοι του καθεστώτος στη Γαλλία, μάλιστα, εκφράζουν φόβους ότι διαβάλλει το μεταξικό καθεστώς σε Γάλλους στρατηγούς και ότι ζητεί επανάληψη των μεθόδων του 1916 - 1917. Επίσης μεταδίδουν ότι οι εκεί Έλληνες αντιδραστικοί βρίσκουν υποστήριξη από τους Γάλλους αριστερούς.¹³⁰

Κάθε δραστηριότητα των αντιφρονούντων, ακόμα και μη πολιτική, χαρακτηρίζεται συλλήβδην κρυπτοκομμουνιστική στην ουσία και πλαστική στη βάση.¹³¹ Ο Πλαστήρας εξακολουθεί να αποτελεί τον κακό δαίμονα του καθεστώτος, το οποίο με υπερβάλλοντα ζήλο τον συνδέει με τον κομμουνισμό πιθανόν λόγω της προσέγγισης Βενιζελικών και Κομμουνιστών και της σύμπτυξης ενιαίου αντιδυναστικού μετώπου το οποίο εκφράστηκε με το

¹²⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 43, αρ. εγγρ. 016: χρονολόγητο και ανυπόγραφο χειρόγραφο σημείωμα σχετικά με τις σπουδές, τα προσόντα και τις πολιτικές απόψεις του Δημ. Βεζανή.

¹²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 33, αρ. εγγρ. 004: αναφορά του Διευθυντή Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους Αντ. Αγγελέτου προς το Μεταξά σχετικά με την υπόθεση του ιατρού Μαρίνου Σιγάλα (24 Οκτωβρίου 1939).

¹²⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 31, αρ. εγγρ. 066: επιστολή του Π. Φωκά Κοσμετάτου προς το Μεταξά απ' όπου και το παράθεμα (Εν Παρισίσις, τη 21^η Νοεμβρίου 1939)· 067: επιστολή του Π. Φ. Κοσμετάτου προς το Μεταξά (Εν Παρισίσις, τη 2 Απριλίου 1940).

¹³⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 004: επιστολή του Π. Φωκά Κοσμετάτου προς το Μεταξά (Εν Παρισίσις 21 Απριλίου 1940).

¹³¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 31, αρ. εγγρ. 066: επιστολή του Π. Φωκά Κοσμετάτου προς το Μεταξά (Εν Παρισίσις, τη 21^η Νοεμβρίου 1939)· 067: επιστολή του Π. Φ. Κοσμετάτου προς το Μεταξά (Εν Παρισίσις, τη 2 Απριλίου 1940).

αποτυχημένο πραξικόπημα του 1935. Από τις λεπτομέρειες που παρατίθενται στα έγγραφα τα αφορώντα παρακολουθήσεις, είναι εμφανής η διάρκεια και η προσοχή που επιδεικνύεται στις παρακολουθήσεις. Αποδεικνύεται, βέβαια, και η ανασφάλεια του καθεστώτος που καταφεύγει σε τέτοιες μεθόδους.

Από την άλλη τα ίδια τα πολιτικά κόμματα με την προ του 1936 τακτική τους όχι μονάχα δεν εμπόδισαν, αλλά ενίοτε προώθησαν τη δικτατορική λύση. Υποστηρίζεται ότι τα αστικά κόμματα και μάλιστα τα δυο μεγαλύτερα κόμματα εξουσίας προτίμησαν να αναμένουν βασιλική επέμβαση για να αντιμετωπιστεί η δικτατορική εκτροπή.¹³² Υποστηρίζεται, ακόμη, ότι, τουλάχιστον πριν από το 1938, δεν ανέλαβαν καμιά σημαντική προσπάθεια ανατροπής, παρά τις επανειλημμένες προσκλήσεις του Κ.Κ.Ε., διότι φοβόντουσαν μήπως η ανατροπή του Μεταξά σήμαινε το ταυτόχρονο τέλος του καπιταλιστικού συστήματος και του κοινοβουλευτισμού και την εγκαθίδρυση κάποιας μορφής σοσιαλιστικού καθεστώτος.¹³³ Η δυσπιστία, λοιπόν, του αστικού πολιτικού κόσμου για τους κομμουνιστές είναι μεγαλύτερη από τη δυσπιστία του για το Μεταξά και αυτό το γεγονός εμποδίζει τη συσπείρωση αστών και κομμουνιστών σε ενιαίο αντιδικτατορικό μέτωπο.

Επιπλέον το Κ.Κ.Ε., που το 1936 είναι ένα μικρό κόμμα με 14.000 μέλη, υφίσταται την αντικομμουνιστική υστερία του καθεστώτος. Το αυτόνομο Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Μανιαδάκη, παλιό στρατιωτικό, εξαπολύει μεγάλη εκστρατεία επιχειρώντας - και κατορθώνει σε μεγάλο βαθμό - με συλλήψεις (από τους πρώτους συνελήφθη ο Γενικός Γραμματέας του Κόμματος Νίκος Ζαχαριάδης), φυλακίσεις, εκτοπίσεις και άσκηση κάθε είδους σωματικής και ψυχολογικής βίας, να εξαρθώσει τον κομμουνιστικό οργανωτικό μηχανισμό. Βέβαια, θύματα της αντικομμουνιστικής εκστρατείας του καθεστώτος πέφτουν πολύ συχνά και

¹³² Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 451.

¹³³ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 112 – 113.

μη κομμουνιστές, διότι η κομμουνιστική ιδεολογία ή δράση αποτελεί πρόσχημα για την εξουθένωση κάθε αντικαθεστωτικής κίνησης.¹³⁴

Στην πραγματικότητα και τους Λαϊκούς και τους Φιλελευθέρους τούς εξυπηρετεί η λύση Μεταξά, γι' αυτό όχι μονάχα δεν τον αποτρέπουν, αλλά, αντιθέτως, τον βοηθούν να αναρριχηθεί στην εξουσία. Αναμένουν από αυτόν να αντιμετωπίσει ό,τι αυτοί δεν μπόρεσαν και να πετύχει εκεί που αυτοί απέτυχαν: στην ενοποίηση της αστικής τάξης και στην ανανέωση του ηγεμονικού της ρόλου με τη βοήθεια ενός νέου μεγάλου ιδανικού με διαταξική εμβέλεια. Και στη συνέχεια να τους παραδώσει τη διαχείριση μιας πολιτικής εξουσίας απαλλαγμένης από προβλήματα.

Στο γενικό δισταγμό των πολιτικών να αναλάβουν αποφασιστικές πρωτοβουλίες προς ανατροπή της δικτατορίας συμβάλλει και η κρίσιμη διεθνής κατάσταση. Μέσα στη δίνη ποικίλων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων και μπροστά στο φάσμα ενός νέου παγκοσμίου πολέμου, η ανατροπή ακόμα και ενός δικτατορικού καθεστώτος φαίνεται παρακινδυνευμένη πράξη, τη στιγμή που οι προτεινόμενες λύσεις δεν εγγυώνται την έξοδο της χώρας από την κρίση. Γι' αυτό τα πολιτικά κόμματα δεν προσανατολίζονται ούτε σε δυναμική ανατροπή της δικτατορίας ούτε σε ανακίνηση καθεστωτικού ζητήματος.¹³⁵

Επιπλέον ας σημειωθεί ότι οι κάθε είδους αντιστασιακές ενέργειες, εκτός από το κίνημα της Κρήτης, εκπορεύονται από πολιτικούς της πρωτεύουσας. Και αυτό δεν είναι παράξενο, αφού στην πρωτεύουσα υπάρχει το μεγαλύτερο ποσοστό εγγραμμάτων στους οποίους, κατά συνέπεια, η προπαγάνδα του καθεστώτος μέσω κατευθυνόμενου Τύπου και προκηρύξεων, αλλά και η αντι-

¹³⁴ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 126 - 145· D. H. Close, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 83 – 84· Σπ. Μαρκέτος, «Η ελληνική Αριστερά» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 146 - 147· Αλ. Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 200.

¹³⁵ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 429 – 430.

προπαγάνδα των αντιφρονούντων έχουν μεγαλύτερη διείσδυση απ' ό,τι στην ύπαιθρο.

Επίσης στην πρωτεύουσα κυρίως βρίσκονται οι θιγόμενοι από το δικτατορικό καθεστώς και περιθωριοποιημένοι πολιτικοί. Το καθεστώς δεν αγνοεί την αντίδρασή τους, αλλά τους αποδίδει πολύ ταπεινά ελατήρια, προκειμένου να τους απαξιώσει στα μάτια της κοινής γνώμης. Κατά *Το Νέον Κράτος* οι 50 - 100 πολιτικοί αντιδρούν «διότι είχαν το επαγγελματικόν ατύχημα να ίδουν κλειόμενας ες αεί τας θύρας του βουλευτηρίου». Για το λόγο αυτό «ηργάζοντο να κλονίσουν την πίστιν του κοινού προς την σώτειραν Μεταβολήν του 1936».¹³⁶

Αλλά τα επιφανή στελέχη, βενιζελικά και αντιβενιζελικά, που δρουν στην πρωτεύουσα, δεν έχουν ουσιαστική επαφή με τον απλό λαό του οποίου η καθημερινότητα ελάχιστα ή και καθόλου δεν έχει αλλάξει μετά την επιβολή της δικτατορίας. Έτσι οι μεγάλες λαϊκές μάζες της υπαίθρου και των αστικών κέντρων δε συμμερίζονται τις απόψεις τους και τη δράση τους. Ακόμα και όταν τα πολιτικά κόμματα αποφασίζουν την κινητοποίηση μεγάλων λαϊκών μαζών κατά της δικτατορίας με συγκεντρώσεις, παραστάσεις στο βασιλιά, ομαδικές αναφορές κ.λπ., η απόπειρα αυτή δεν ευδοκίμει. Η αποτυχία οφείλεται στο ότι είναι αντικειμενικά δύσκολη η κινητοποίηση μαζών στην επαρχία υπό δικτατορικό καθεστώς και στο ότι τα επαρχιακά κομματικά στελέχη δε διακινδυνεύουν μια δίωξη. Εκτός αυτού ευελπιστούν ότι με την ανατροπή της δικτατορίας σύντομα θα ανακτήσουν την προηγούμενη ισχύ τους. Εξάλλου η δικτατορία ούτε ευνοεί μερικούς εις βάρος άλλων ούτε αναδεικνύει νέα κομματικά στελέχη.¹³⁷

Γι' αυτό ελάχιστες λαϊκές κινητοποιήσεις μαρτυρούνται: μια εκδήλωση αγροτών σε χωριά των Σερρών στις 6 Αυγούστου 1936 που κατέληξε σε σύγκρουση με αστυνομικές δυνάμεις και σε συλλήψεις· ομοσπονδιακές απεργιακές κινητοποιήσεις σε ορισμένα εργοστάσια της πρωτεύουσας και της περιφέρειας·

¹³⁶ Άρθρο της Συντάξεως, «Ο Κυβερνήτης», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 36, Αθήναι Αύγουστος 1940, σ. 771.

¹³⁷ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 - 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 429 - 430.

αντιδικτατορικές φοιτητικές εκδηλώσεις στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια του καθεστώτος.¹³⁸

Ο λαός, λοιπόν, δεν πείθεται να εξεγερθεί. Ένας βασικός λόγος της αδράνειας αυτής αποκαλύπτεται στην αλληλογραφία του Περικλή (Πεπέ) Αργυρόπουλου με το στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα λίγο μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, από τον Αύγουστο ως το Νοέμβριο του 1936. Πρόκειται για τη βίαιη αστυνόμευση που εφαρμόζει το καθεστώς τρομοκρατώντας τον κόσμο.¹³⁹

Εκτός από τα κατασταλτικά μέτρα που αναμφίβολα εφαρμόζονται, η παθητική ανοχή του λαού πρέπει να αποδοθεί κυρίως στην παρακμή του κοινοβουλευτικού συστήματος και στην παρατεταμένη πολιτική κρίση του Μεσοπολέμου που είχε προσλάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις από το 1932 και που είχε κάνει το λαό να χάσει κάθε εμπιστοσύνη στα κόμματα εξουσιώνοντας τον επικίνδυνα με τις κοινοβουλευτικές εκτροπές.

Βέβαια το καθεστώς εκλαμβάνει, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου, την απουσία αντίδρασης και τη λαϊκή αδιαφορία ως συναίνεση και μάλιστα φανερά καυχάται για τη μεγάλη αποδοχή που απολαμβάνει από τις λαϊκές μάζες παραβλέποντας τα μέτρα καταστολής που έχουν, στο μεταξύ, επιβληθεί: «όταν η κοινή γνώμη δεν αντιδρά σημαίνει ότι συγκατανεύη και ότι έχη εμπιστοσύνη εις την Κυβέρνησιν και αισθάνεται εις την συνείδησίν της εσωτερικὴν ικανοποίησιν ἀπὸ τῆν κυβερνητικὴν δράσιν».¹⁴⁰

Η 4^η Αυγούστου βρίσκει τρόπο να δώσει άλλο νόημα στη λαϊκή απάθεια και ταυτόχρονα να ανασηματοδοτήσει το δικό της χαρακτήρα ως δικτατορίας: ο ελληνικός λαός υποδέχτηκε το μεταξικό καθεστώς όχι με τον τρόπο με τον οποίο υποδεχόταν τα δικτατορικά πειράματα του παρελθόντος, δηλαδή με ξεχείλισμα χαράς και προσδοκιών, που σύντομα το ακολουθούσε η

¹³⁸ Σπ. Λιναρδάτος, «Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 93 – 94.

¹³⁹ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 385.

¹⁴⁰ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1584.

απογοήτευση· αντιθέτως το υποδέχτηκε χωρίς αλαλαγμούς, «σαν να συνηθάνετο την ιερότητα και την σοβαρότητα του εγχειρήματος» διαπιστώνεται από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*.¹⁴¹

Ήδη το Σεπτέμβριο του 1936 ο Μεταξάς διαπιστώνει «τον ήσυχον ενθουσιασμόν του ελληνικού λαού, χωρίς κραυγάς υστερικής, χωρίς ταμπούρλα, ενθουσιασμόν ήσυχον αποδεικνύοντα την πλήρη αυτού εσωτερικήν πεποίθησιν»¹⁴² για την επιτυχία της αποστολής του καθεστώτος. Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1937, η ενθουσιώδης υποδοχή του λαού των Θηβών θεωρείται από το δικτάτορα ως πανηγυρική απόδειξη της εμπιστοσύνης του, τόσο της τωρινής όσο και της μελλοντικής.¹⁴³

Αλλά και οι συγκεντρώσεις και τα συνέδρια και τα ψηφίσματα και οι επιτροπές συμμετοχής στη διοργάνωση του εορτασμού της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου αποτελούν για το δικτάτορα απόδειξη της λαϊκής συγκατάθεσης. Διότι «αξίαν δεν έχει η εν τω κρυπτώ και με χιλίας δύο προφυλάξεις μυστικότητας διδομένη ψήφος. Αξίαν έχει η δι' ενθουσιασμού, η δι' επιδοκμασίας, η μετά θάρρους και ορμής έκφρασις γνώμης. Αυτή η γνώμη η ανοικτά διδομένη έχει αξίαν πολιτικήν, κοινωνικήν και εθνικήν».¹⁴⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι το καθεστώς και ο δικτάτορας προσωπικά καταβάλλουν αυξημένες προσπάθειες για την κατάκτηση της λαϊκής συμπάθειας και αποδοχής, γεγονός ασυνήθιστο για δικτατορία. Οι προσπάθειες αυτές μπορούν να αιτιολογηθούν από τον ίδιο το χαρακτήρα του Μεταξά. Ο ίδιος φαίνεται πως έχει επίγνωση ότι δεν έχει το χάρισμα να γίνεται εύκολα αγαπητός. Στο *Ημερολόγιό* του σε ανύποπτο χρόνο, πριν από την επιβολή της δικτατορίας του, έχει καταγράψει με πικρία: «... έχω την εντύπωσιν ότι ο Ελληνικός Λαός δεν με θέλει. Με αναγνωρίζει, αλλά δεν με θέλει».¹⁴⁵ Αλλά η

¹⁴¹ Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 535 – 536 (το παράθεμα στη σ. 535).

¹⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γέυμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 37.

¹⁴³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Θηβών» (19 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 228.

¹⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την λαϊκήν επιτροπήν κατά τον εορτασμόν της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 407 – 408 (όπου και το παράθεμα).

¹⁴⁵ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 10 Ιουνίου 1935, Δευτέρα – 26 Ιουνίου 1935, Τετάρτη, τ. 4, σ. 153.

ανάγκη του για πληθωρικές λαϊκές εκδηλώσεις είναι ακόρεστη, όπως αποκαλύπτει μια εγγραφή του Δεκεμβρίου του 1939: «Θέλω λατρείες! Διψάει η ψυχή μου. Και το παραμικρό που διαφεύγει με εκνευρίζει». Και αποδίδει αυτή τη δίψα στις αδυναμίες της ηλικίας: «Ίσως και κατέπεσα».¹⁴⁶

Είναι αλήθεια ότι στο προσωπικό του αρχείο στα Γ.Α.Κ. σώζεται πληθώρα ποιημάτων και κειμένων που πιστοποιούν την ειλικρινή αγάπη που σε πολλούς ενέπνευσε ο Μεταξάς όσο ακόμα ζούσε.¹⁴⁷ Στο δε *Ημερολόγιό* του, ο δικτάτορας καταγράφει με επιμέλεια το είδος της υποδοχής που του επιφυλάσσεται κάθε φορά από το κοινό. Όντως πολλές είναι οι εγγραφές που αναφέρονται στις εκδηλώσεις αγάπης του κόσμου προς το πρόσωπό του. Ωστόσο είναι πολύ περισσότερες αυτές, στις οποίες εκφράζει την αμφιβολία και την αγωνία του, παρ' όλες τις επευφημίες: «Παρ' όλας τας τιμάς και τας επευφημίας που έλαβα, έχω συναίσθημα δυσάρεστο, σαν να έσβησε κάτι...».¹⁴⁸

Η παραμικρή υποψία ότι ο ενθουσιασμός του κόσμου είναι μειωμένος αρκεί να τον ανησυχήσει: «Υποδοχή ζωηροτάτη, ενθουσιώδης, όχι τόσο μεγάλη όσον επερίμενα, πιθανώτατα διότι Κυριακή τελευταία Απόκριω [...]. Εν τούτοις αυτό το γεγονός, μαζί με συνωμοσίας Τσαγγαρίδη – Ματάλα, αξιωματικού Σερρών, με ανησύχησε μεγάλως».¹⁴⁹ Και όταν θεωρήσει ότι η υποδοχή είναι ψυχρή, αγωνιά: «Βράδυ Παρνασσόν Πικάρ. Παγερά υποδοχή για πρώτη φορά ύστερα από τόσοι μήνας. Τι είδους κοινόν; Όχι φιλικόν».¹⁵⁰

Αλλά ούτε η έκφραση μεγάλου λαϊκού ενθουσιασμού τον καθησυχάζει. Με αφορμή τις θερμές λαϊκές εκδηλώσεις κατά την περιοδεία του στην Πελοπόννησο το Μάϊο του 1938 γράφει: «Αυτή η μεγάλη λαϊκή χαρά με

¹⁴⁶ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 29 Δεκεμβρίου 1939, Παρασκευή, τ. 4, σ. 411.

¹⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 54β, αρ. εγγρ. 001: Ποιήματα της Όλγας Μ. Νικολαΐδου αφιερωμένα στο Μεταξά (27 Ιουλίου 1938)· αρ. εγγρ. 002: «Η Πατρίς και η 4^η Αυγούστου» ποίημα του Σπύρου Κ. Γαλάτη (1 Αυγούστου 1937)· αρ. εγγρ. 003: «Οι Παλαιοί Πολεμισταί την 4^η Αυγούστου» αχρονολόγητο ποίημα του Γεωργ. Χρονόπουλου αφιερωμένο στη Λ. Μεταξά· αρ. εγγρ. 004: αχρονολόγητος «Ύμνος Εις τον Πρωθυπουργόν μας» του Γεωργίου Λαμπίρη ή Σπανού· αρ. εγγρ. 005: «Ύμνος της 4^{ης} Αυγούστου» του Ιωάννη Δερβίση (4 Αυγούστου 1937)· αρ. εγγρ. 006: Ατίτλο και αχρονολόγητο ποίημα αφιερωμένο στον Ι. Μεταξά της 13χρονης Φωτεινής Αγαθοπούλου. Ο υπόλοιπος φάκελος περιέχει ποιήματα και πεζά που ενέπνευσε ο θάνατος του Μεταξά.

¹⁴⁸ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Ιανουαρίου 1938, Κυριακή, τ. 4, σ. 292.

¹⁴⁹ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 12 Μαρτίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σ. 298.

¹⁵⁰ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 16 Δεκεμβρίου 1939, Σάββατον, τ. 4, σ. 409.

τρομάζει. Είμαι άξιος αυτής; Ας είναι, ας μη σκέπτομαι».¹⁵¹ Το ίδιο συμβαίνει και σε εμφανίσεις του στην πρωτεύουσα: «Βράδυ γεύμα ηθοποιών. Λόγος. Ενθουσιασμός. – Αλλά και εγώ αισθάνομαι ότι κάτι είμαι. Είναι αλήθεια όλα αυτά! Ή όλοι μου λεν ψέματα και θα εξαφανισθούν σε πρώτη εναντία στιγμή;».¹⁵² Ούτε και η επαφή του με την Ε.Ο.Ν., το δημιούργημά του, τον ανακουφίζει για πολύ: «Βράδυ γεύμα μου προς την Ε.Ο.Ν. – Τι ενθουσιασμός απεριγράφτος! Μα είναι αλήθεια όλα αυτά;».¹⁵³

Ο δικτάτορας, επιπλέον, φοβάται διαρκώς ότι θα χάσει την εύνοια του βασιλιά, πράγμα που θα σημάνει και την πτώση του καθεστώτος του: «Βράδυ παράστασις γερμανική Koch. Επευφημιαί διά Βασιλέα. Ψυχρότης προς εμέ. Μου φεύγει και ο λαός; Καλά, και χαίρομαι διά Βασιλέα – Αλλά αρχίζει η κατιούσα δι' εμέ; – Ψυχική ταραχή μεγάλη – ».¹⁵⁴ Η απουσία του βασιλιά και του Διαδόχου από τους εορτασμούς της 4^{ης} Αυγούστου 1940 τον γεμίζει αγωνία: «Μου έρχεται το ότι Βασιλεύς, Διάδοχος, Αυλή των έμειναν μακράν και εχθρικοί εορτής 4^{ης} Αυγούστου. – Τίνος το τέρμα εγγίζει; -».¹⁵⁵ Η κατάσταση στην οποία θα περιέλθει το έργο του μετά το θάνατό του τον προβληματίζει πολύ: «Για τα εσωτερικά μας όσο ζω θα είναι στερεά. Άμα πεθάνω; Ιδού το ζήτημα!».¹⁵⁶

Οι αυξημένες προσπάθειες για εξασφάλιση της λαϊκής αποδοχής δικαιολογούνται και από τον αυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Η έλλειψη εκλογικών αναμετρήσεων από τη μια ισχυροποιεί την εκτελεστική εξουσία και την αφήνει απερίσπαστη να δράσει, από την άλλη, όμως, της στερεί την επαφή με την πραγματικότητα και την καθιστά φιλόπονη και άρα την κάνει να έχει περισσότερη ανάγκη τις αποδείξεις της λαϊκής συναίνεσης.

Η υποψία, λοιπόν, του δικτάτορα ότι η εύνοια του μονάρχη προς το πρόσωπό του δεν είναι σταθερή, η δική του προσωπική δίψα για αγάπη και αποδοχή, καθώς και η συνείδηση ότι δεν έχει ασφαλές λαϊκό έρεισμα είναι

¹⁵¹ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 22 Μαΐου 1938, Κυριακή, τ. 4, σ. 298.

¹⁵² Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 28 Δεκεμβρίου 1938, Τετάρτη, τ. 4, σ. 321.

¹⁵³ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Ιανουαρίου 1939, Δευτέρα, τ. 4, σ. 347.

¹⁵⁴ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 1 Απριλίου 1940, Δευτέρα, τ. 4, σ. 460.

¹⁵⁵ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 6 Αυγούστου 1940, Τρίτη, τ. 4, σ. 488.

¹⁵⁶ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Μαΐου 1940, Πέμπτη, τ. 4, σ. 467.

οι βασικοί λόγοι για τους οποίους επιδιώκει με τόσο μόχθο την άμεση επαφή με τις λαϊκές μάζες και κατ' επέκταση τη λαϊκή εμπιστοσύνη.

Για την Κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου η λαϊκή εμπιστοσύνη είναι απαραίτητη,¹⁵⁷ καθότι μόνο ο λαός που εμπιστεύεται την κυβέρνησή του είναι διατεθειμένος να καταβάλει κόπο και να υποστεί θυσίες για την αναδιοργάνωση της κρατικής μηχανής και την εθνική αναγέννηση.¹⁵⁸ Αυτή η επιλογή του τον καθιστά ενεργό συνεργάτη της κυβέρνησης. Τον καθιστά, ακόμη, πηγή έμπνευσης και στήριγμα για τον Κυβερνήτη που έχει αναλάβει το τιτάνιο έργο της εθνικής σωτηρίας: «Το έργο μου καθεαυτό είναι βαρύ. Γίνεται όμως ελαφρότερον όταν έχω την εμπιστοσύνην σας. Ζητώ δε την εμπιστοσύνην σας εις κάθε περιστάσιν, ακόμη και εις τας περιστάσεις κατά τας οποίας ήθελε φανή ότι τα πράγματα είναι αντίξοα. Διότι τότε φαίνεται η υποστήριξις ενός λαού προς τον Κυβερνήτην του»¹⁵⁹ διατείνεται ο ίδιος ο Μεταξάς απαιτώντας, στην πραγματικότητα, λαϊκή υποστήριξη εν λευκώ. Σε άλλη ομιλία του διαπιστώνει το πρωτοφανές της σύσσωμης λαϊκής εμπιστοσύνης: «Ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε καθεστώς της Ελλάδος, καθεστώς που βέβαια στηρίζεται στην εμπιστοσύνην του Βασιλέως, αλλά και που στηρίζεται επάνω στην πίστι και στην αφοσίωσιν του Ελληνικού Λαού και καθεστώς που στηρίζουν οι μάζες, οι απέραντες μάζες των ανθρώπων που εργάζονται...».¹⁶⁰

Η κυβέρνηση, συνεπώς, εξυπηρετεί διάφορες επιδιώξεις της από την άμεση επαφή της με το λαό και την πρόκληση λαϊκών εκδηλώσεων υπέρ της. Κατ' αρχάς θεωρεί ότι οι λαϊκές επευφημίες σε κάθε δημόσια εμφάνιση του Αρχηγού λειτουργούν σαν κάθαρση από την παλαιά νοσηρή κατάσταση και σαν προοίμιο της επερχόμενης αναγέννησης. Η επιστολή του Μεταξά προς την κόρη του Λουκία το καλοκαίρι του 1937 είναι αποκαλυπτική: «Το

¹⁵⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα εν Κομοτηνή» (7 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 57.

¹⁵⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 82.

¹⁵⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τον λαόν της Πρεβέζης» (15 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 207.

¹⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 283.

ξέσπασμα εδώ του εορτασμού της 4^{ης} Αυγούστου ήταν μία δυνατή λαϊκή θύελλα που συνεπήρε όλα τα συντρίμια και τα ξερόφυλλα που μας ενοχλούσαν τόσο τον καιρό και τα εσάρωσεν εις τους τέσσαρας ανέμους και τα παράχωσε στις τρύπες και τις γωνιές. Ξεκαθάρισε το έδαφος και δεν άφησε τίποτε επάνου».¹⁶¹

Η συχνή και άμεση επαφή με τις λαϊκές μάζες που αυθόρμητα εκδηλώνουν πίστη, αφοσίωση και επιδοκιμασία στο κυβερνητικό έργο πραγματοποιεί, σύμφωνα με το καθεστώς, την «άμεσον εθνικήν λαοκρατίαν» (η αραιώση στο πρωτότυπο).¹⁶² Το καθεστώς εκτιμά ότι οι ενθουσιώδεις λαϊκές εκδηλώσεις ισοδυναμούν με πανελλήνιο δημοψήφισμα, επομένως αποτελούν πανηγυρική λαϊκή ετυμηγορία και μάλιστα όχι μυστική, όπως η ψηφοφορία κατά τις εκλογές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αλλά φανερή και επώνυμη.¹⁶³ Δηλαδή η 4^η Αυγούστου χρησιμοποιεί τις λαϊκές επευφημίες ως απόδειξη ότι όχι μονάχα δεν υστερεί έναντι της δημοκρατίας, αλλά ότι έχει εξασφαλίσει τη λαϊκή συγκατάθεση και επομένως τη νομιμοποίηση της εξουσίας της.

Η επαφή με το λαό, ακόμα, παρέχει στο καθεστώς τη δυνατότητα να μελετά από κοντά τις ανάγκες του κόσμου και άρα να τις αντιμετωπίζει. Επιπλέον η 4^η Αυγούστου αισθάνεται ικανοποίηση από την ικανότητα του λαού να εμφορηθεί, υπό την καθοδήγησή της πάντα, από την ιδέα του εθνικού συμφέροντος και η ικανοποίηση αυτή λειτουργεί ενθαρρυντικά στη συνέχιση της εθνοσωτήριας αποστολής της· τέλος, θεωρεί ότι ασκεί παιδαγωγικό έργο, αφού καθιστά τις μάζες ικανές να διαγιγνώσκουν το εθνικό συμφέρον και να θυσιάζουν σε αυτό το ιδιωτικό συμφέρον. «Όσον

¹⁶¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 3β, 3γ, 4, υποφάκελλος 3β, έγγραφο χωρίς αρίθμηση: φωτοτυπία επιστολής του Ι. Μεταξά προς την κόρη του Λουλού (Λουκία) και το γαμπρό του Γιώργο Μαντζούφα (Καλοκαίρι 1937).

¹⁶² Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1584 – 1585 (ο όρος στη σ. 1585 και η αραιώση στο πρωτότυπο).

¹⁶³ Θ. Νικολούδης, «Εκ βαθέων», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 505 – 506. Το άρθρο είχε προηγουμένως εκφωνηθεί από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών στις 4 Αυγούστου 1939. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι θεωρητικοί του καθεστώτος απαξιώνουν το μυστικό χαρακτήρα της ψηφοφορίας θεωρώντας ότι η μυστικότητα καθιστά τον ψηφοφόρο ανεξέλεγκτο και ανεύθυνο· βλ. χαρακτηριστικά Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 803.

περισσότερον επιτυγχάνεται τούτο, επί τσοούτον ο λαός πλησιάζει προς το Έθνος».¹⁶⁴

Στην εκδήλωση της λαϊκής εμπιστοσύνης τίθεται, ωστόσο, μια προϋπόθεση. Η εμπιστοσύνη αποτελεί στήριγμα της κυβέρνησης, μόνο εφόσον εκφράζεται από λαό που έχει γνώση των καταστάσεων και εκτιμά το έργο της κυβέρνησης, διακηρύττει ο Μεταξάς.¹⁶⁵ Προϋποτίθεται, δηλαδή, η υψηλή παιδαγωγική επενέργεια του κράτους, του Νέου Κράτους στην προκειμένη περίπτωση, στη λαϊκή μάζα, ώστε αυτή να συλλάβει το μέγεθος και τη σημασία του κυβερνητικού έργου, διότι μόνο τότε η λαϊκή εμπιστοσύνη λειτουργεί νομιμοποιητικά για τις κρατικές επιδιώξεις και επιλογές. Ο συλλογισμός αυτός που χρησιμοποιεί ως προϋπόθεση μέρος (το σωστά διαπαιδαγωγημένο λαό) αυτού που ζητεί ως αποτέλεσμα (την εμπιστοσύνη τού σωστά διαπαιδαγωγημένου λαού), αν υποστεί λογικό έλεγχο, αποδεικνύει ότι το καθεστώς θεωρεί την εγκαθίδρυσή του ούτως ή άλλως απαραίτητη για την έκφραση συνειδητοποιημένης λαϊκής εμπιστοσύνης και αποκλείει την καλλιέργεια αυτής της εμπιστοσύνης με άλλες μεθόδους και από άλλους φορείς. Αυτή και μόνο η εκτίμηση δείχνει τον αυταρχικό και πατερναλιστικό χαρακτήρα του καθεστώτος.

Η ανοχή της μεταξικής δικτατορίας εκ μέρους του λαού δε σημαίνει απαραίτητως και ιδεολογική ευθυγράμμιση με την 4^η Αυγούστου. Στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η ύπαρξη και το εύρος αυτής της ανοχής ή της αποδοχής, όπως την χαρακτηρίζει το καθεστώς, αφού ο Τύπος υπόκειται σε αυστηρή λογοκρισία, το ραδιόφωνο βρίσκεται υπό απόλυτο κρατικό έλεγχο και δε μαρτυρούνται αξιόπιστες έρευνες της κοινής γνώμης. Εκτός αυτών είναι επισφαλές να υποστηριχθεί ότι ο λαός πείθεται για το εθνοσωτήριο έργο της 4^{ης} Αυγούστου, καθώς διάφοροι παράγοντες καθιστούν

¹⁶⁴ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 805.

¹⁶⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα εν Κομοτηνή» (7 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 57.

εξαιρετικά δυσχερή τη διείσδυση της κρατικής προπαγάνδας στα λαϊκά στρώματα.

Κατ' αρχάς το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού περιορίζει τη διείσδυση του έντυπου λόγου και ιδίως του ελεγχόμενου Τύπου στις λαϊκές μάζες της υπαίθρου και των πόλεων που αποτελούν και τη συντριπτική πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού. Επιπλέον η πενιχρότατη τεχνολογική υποδομή της χώρας εμποδίζει τη διάδοση, στα στρώματα αυτά, της μεταξικής ιδεολογίας μέσω του προπαγανδιστικού ραδιοφώνου και του κινηματογράφου. Ο ίδιος ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών έχει πολύ περιορισμένη εμβέλεια, ακόμα και για τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Το ανεπαρκέστατο οδικό δίκτυο και τα περιορισμένα οικονομικά μέσα των περισσότερων εμποδίζουν την επαφή της υπαίθρου χώρας και των φτωχών συνοικιών της πρωτεύουσας με τους χώρους όπου γίνονται οι ζυμώσεις και λαμβάνονται οι αποφάσεις.¹⁶⁶ Και βέβαια οι επιτόπιες ομιλίες του ίδιου του δικτάτορα είναι αφελές να πιστεύουμε ότι αρκούν να ασκήσουν ουσιαστική ιδεολογική επίδραση στις λαϊκές μάζες.

Άλλη παράμετρος που εμποδίζει τη διάχυση της μεταξικής ιδεολογίας σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες έγκειται στο ότι τις μεταξικές κυβερνήσεις δε στελεχώνουν επαγγελματίες πολιτικοί με παγιωμένες πελατειακές σχέσεις, γεγονός που θα βοηθούσε στην ιδεολογική ώσμωση με το κοινό. Ακόμα και αντιβενιζελικοί επαγγελματίες πολιτικοί δε συμπεριλαμβάνονται συχνά. Ο Μεταξάς χρησιμοποιεί ως υπουργούς του συνήθως αξιωματικούς του στρατού και κατά δεύτερο λόγο επιτηδευματίες (τραπεζίτες, δημοσίους υπαλλήλους, επιχειρηματίες και βιομηχάνους κ.λπ.) με κριτήριο την ικανότητα να διεκπεραιώνουν τα καθήκοντά τους ικανοποιητικά.¹⁶⁷

Στα Γ.Α.Κ. σώζεται το σημείωμα του Αμβρόσιου Τζίφου, Υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας του καθεστώτος, που επαληθεύει τον παραπάνω ισχυρισμό. Ο Τζίφος αναπαράγει με γλαφυρότητα το διάλογό του με το

¹⁶⁶ Για διεξοδικότερη περιγραφή της κατάστασης βλ. Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 230 – 231· Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 289 – 290.

¹⁶⁷ D. H. Close, «The power-base of the Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 17 - 18· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 421.

Μεταξά, πριν κληθεί να αναλάβει υπουργικά καθήκοντα, και εκθέτει τα χαρακτηριστικά τα οποία εκτιμά ο Μεταξάς στους συνεργάτες του: εργατικότητα, τιμιότητα και πρακτικό πνεύμα. Το χάρισμα του λέγειν και την καλή δημόσια εμφάνιση δεν τα θεωρεί απαραίτητα, ενώ οι πανεπιστημιακές σπουδές είναι μάλλον βλαβερές, διότι, κατά το δικτάτορα, «τα διπλώματα, η πολυγλωσσία (sic), η έλλειψις πρακτικού πνεύματος έφαγαν την Ελλάδα».¹⁶⁸

Ο χαρακτηρισμός των συνεργατών του δικτάτορα ως μετριοτήτων και αρριβιστών¹⁶⁹ είναι μάλλον άδικος. Οι περισσότεροι ήδη ανήκαν στην οικονομική και πολιτική ελίτ πριν από την 4^η Αυγούστου και ήταν επαγγελματικά επιτυχημένοι, έστω και αν δεν ήταν υψηλής ακαδημαϊκής μόρφωσης.¹⁷⁰ Ωστόσο ως υπουργοί των κυβερνήσεων Μεταξά δεν ήρθαν ποτέ σε στενή επαφή με τον απλό λαό. Αιτίες είναι το ότι μέχρι τη στιγμή της υπουργοποίησής τους είναι άγνωστοι ως πολιτικοί στο ευρύ κοινό, άρα μη αναγνωρίσιμοι ως οντότητες ανεξάρτητες από το δικτάτορα που εννοεί να μονοπωλεί τα φώτα της δημοσιότητας και να ελέγχει τα πάντα· το ότι οι ίδιοι δεν αρθρώνουν ιδεολογικό λόγο, αλλά αποτελούν απλούς διεκπεραιωτές της εξουσίας· και κυρίως το ότι η επιλογή και η διατήρησή τους στη θέση του υπουργού εξαρτάται αποκλειστικά από τις επιθυμίες του δικτάτορα και όχι από το εκλογικό σώμα, επομένως η προσωπική τους επαφή με το λαό είναι περιττή.

Βασικό κριτήριο στην πολιτική προτίμηση των λαϊκών στρωμάτων είναι περισσότερο η αποκόμιση προσωπικού οφέλους μέσα από το πλέγμα των πελατειακών σχέσεων παρά συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία. Η επιβολή δικτατορίας από το Μεταξά δε φαίνεται να επηρεάζει την καθημερινότητά τους τόσο δυσάρεστα, ώστε από τις μάζες αυτές να εκπορευτεί ανατρεπτικό κίνημα. Το αντίθετο μάλιστα: τα μέτρα που λαμβάνει το δικτατορικό καθεστώς

¹⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 54α: σ. 4 του δακτυλογραφημένου πολυσέλιδου κειμένου του Αμβρόσιου Τζίφου σχετικά με τον Ι. Μεταξά, που παρατίθεται χωρίς αριθμό.

¹⁶⁹ Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σ. 50.

¹⁷⁰ D. H. Close, «The power-base of the Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936–40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 20.

ανακουφίζουν σε πολλές περιπτώσεις τις πενέστερες τάξεις. Διαφωτιστική σχετικά με την επικρατούσα κατάσταση η αναφορά του Βρετανού πρεσβευτή Waterlow στις 19 Δεκεμβρίου του 1938: «Αλλά είναι πιθανή μία έκρηξη; Οι αγρότες δεν είναι δυσαρεστημένοι. Χαίρονται να μην ενοχλούνται από την πολιτική και με το σύστημα των κρατικών αγορών παίρνουν καλές τιμές για τα προϊόντα τους».¹⁷¹

Η προσδοκία του απλού κόσμου, των εργατών συμπεριλαμβανομένων, για κάτι καλύτερο, τουλάχιστον στην αρχή, διανθισμένη με την κομμουνιστοφοβία της εποχής που δικαιολογεί την επιβολή της δικτατορίας, διαγράφεται και σε επιστολή της συζύγου του δικτάτορα, Λέλας, προς το Μεταξά, από την Τήνο, όπου αυτή παραθερίζει, το Σεπτέμβριο του πρώτου έτους της Μεταβολής:

*Ο κόσμος τρίβει τα μάτια του. Ελπίζει πιστεύω. Εδώ είναι πτωχόκοσμος που σκέπτεται τι θα βρη να φάγη την αύριο και πιστεύει πως θα φθηνήνη ο βίος. Ένας καθηγητής ομίλησε ευθουσιωδώς στις εκκλησίες που έσωσε τον κόσμο μας από τον κομμουνισμό. [...] Ιδίως όμως εκείνο που έκαμες για την κοινωνική πρόνοια να χορτιάσουν πρώτα φωμί και να πάυση η αγωνία τι θα απογένουν όταν αρρωστήσουν. Στην Κόθνο [...] οι εργάται πανηγύρισαν για το μεροκάματο.*¹⁷²

Σε άλλη δε επιστολή της την ίδια περίοδο τον διαβεβαιώνει: «Εκτός από τους κατωτάτους συμφεροντολόγους [...], όλοι είναι ενθουσιασμένοι και φανατισμένοι μαζί σου».¹⁷³

Όσον αφορά στις Ένοπλες Δυνάμεις, είναι αλήθεια ότι παρά την πολύχρονη θητεία του στο στρατό, ο Μεταξάς, αν και χαίρει εκτιμήσεως, δεν έχει δημιουργήσει στενές σχέσεις με συναδέλφους του αξιωματικούς. Ωστόσο καμιά αντιδικτατορική ενέργεια δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την υποστήριξη τους. Η πιθανότητα της επαναφοράς των αποταχθέντων από το 1935 βενιζελικών αξιωματικών στο στράτευμα που είναι πλέον αποκεκαθαρμένο από

¹⁷¹ Αναφέρεται στο: Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 93 – 94 (όπου και το παράθεμα).

¹⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 3α, κωτίο 2α, υποφάκελλος 10, αρ. εγγρ. 4: επιστολή της Λέλας Μεταξά στον Ι. Μεταξά (Τήνος, 14 Σεπτεμβρίου 1936).

¹⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 3α, κωτίο 2α, υποφάκελλος 10, αρ. εγγρ. 7: επιστολή της Λέλας Μεταξά στον Ι. Μεταξά (Τήνος, 8 Σεπτεμβρίου 1936).

τα βενιζελικά στοιχεία, προσανατολισμένο αυστηρά στο μονάρχη και στήριγμα της 4^{ης} Αυγούστου, η πιθανή καινούρια διασάλευση του συστήματος των προαγωγών και η έλλειψη ηγετικής προσωπικότητας ευρείας αποδοχής κάνει τους αξιωματικούς πολύ διστακτικούς να στραφούν ενεργά κατά της δικτατορίας. Ο Waterlow σε αναφορά του στις 19 Δεκεμβρίου 1938 είναι και πάλι σαφής ως προς τις αιτίες:

Ο στρατός είναι νομιμόφρων στο βασιλιά, αν και όχι στον στρατηγό Μεταξά, που δεν είχε ποτέ του το συνηθισμένο ανθρώπινο δώρο να εμπνέει αγάπη και προσήλωση. Πολλοί ανώτεροι αξιωματικοί είναι, όντως δεμένοι μαζί του από την συναίσθηση ότι η προαγωγή τους πάνω από τα κεφάλια των αξιωματικών που αποστρατεύθηκαν ύστερα από τη βενιζελική εξέγερση του 1935 δεν ήταν στηριγμένη πάντα στην αξία τους.

Ο Waterlow στην ίδια αναφορά εκτιμά σχετικά ότι «όσο επικρατούν αυτές οι συνθήκες - μια ήσυχη ύπαιθρος και ένας νομιμόφρων στρατός - δεν μπορεί εύκολα να φανεί πώς οι μορφωμένες και ευφραδείς τάξεις μπορούν να μετατρέψουν τα αισθήματά τους σε δράση».¹⁷⁴

Εκτός από τις απαθείς μεγάλες λαϊκές μάζες και τον ελεγχόμενο από το βασιλιά στρατό, και άλλες κοινωνικές ομάδες συμβάλλουν είτε με την απραξία τους είτε με την ενεργό τους στήριξη στην εδραίωση του καθεστώτος. Αυτές προέρχονται από τα στρώματα που παραδοσιακά αποτελούν την κοινωνική βάση του Αντιβενιζελισμού: κρατική και παρακρατική γραφειοκρατία (δημόσιοι υπάλληλοι, ακαδημαϊκοί, δικηγόροι, εφοριακοί, κλήρος κ.λπ.), δηλαδή ο μετασχηματισμός των παλιών τζακιών, των μεγάλων οικογενειών της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης του '21, που αντλούσαν το κύρος τους αρχικά από τη μεγάλη γαιοκτησία και αργότερα από το ίδιο το κράτος στελεχώνοντάς το με εκπροσώπους τους: κεφαλαιούχοι και επενδυτές των τραπεζών και κυρίως της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, πανίσχυρου οικονομικού οργανισμού που ελέγχει άμεσα ή έμμεσα τις περισσότερες επιχειρήσεις της χώρας και ασχολείται με κρατικά δάνεια, δημόσια έργα κ.λπ.

¹⁷⁴ Αναφέρεται στο: Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 94 (όπου και τα παραθέματα).

πάντα υπό κρατική αιγίδα· γαιοκτήμονες προερχόμενοι κυρίως από Έλληνες της Διασποράς που απέκτησαν κτηματική περιουσία αγοράζοντας τα θεσσαλικά τοιφλίκια από τους προηγούμενους Οθωμανούς ιδιοκτήτες τους· μικροαστοί με μικρή οικονομική και πολιτική δύναμη και αυτή περιορισμένη στα λίγα αστικά κέντρα της χώρας.¹⁷⁵ γενικά κάθε κάτοχος μικρής ιδιοκτησίας, αστικής και αγροτικής, που μέχρι εκείνη τη στιγμή εκπροσωπούσαν από το Λαϊκό Κόμμα του Τσαλδάρη.¹⁷⁶

Εν κατακλείδι, η πλειονότητα των αποτελούντων τα παραπάνω κοινωνικά στρώματα ανήκει σε μη παραγωγικές ομάδες, σε εισοδηματίες, που μέχρι το 1909 εκπροσωπούνται από τα Παλαιά Κόμματα και στη συνέχεια συσσωματώνονται στην αντιβενιζελική παράταξη η οποία συσπειρώνεται γύρω από το θρόνο του μονάρχη. Η μοναρχία αποδεικνύεται ιδέα ισχυρότερη από κάθε άλλη, γιατί ο μονάρχης αποτελεί σύμβολο ενότητας του έθνους και σταθερό σημείο αναφοράς σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο.¹⁷⁷

Πάντως στην υποστηρίζουσα το Μεταξά κοινωνική βάση πρέπει να συμπεριληφθούν και πολλοί βενιζελικοί κεφαλαιούχοι. Αυτοί δεν ενστερνίζονται την ιδεολογία του καθεστώτος, όμως προσβλέπουν με ανακούφιση στην αντικομμουνιστική πρακτική του και στην τακτική της υποχρεωτικής διαίτησας, με την ελπίδα ότι έτσι θα αποκατασταθεί η εργασιακή γαλήνη που είχε διαταραχθεί από την ανάπτυξη του κινήματος των λαϊκών τάξεων.¹⁷⁸

Η απάθεια των λαϊκών μαζών της υπαίθρου και των πόλεων και η αδράνεια ή ενεργότερη υποστήριξη του στρατού και ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων που δρουν με κριτήριο όχι την ιδεολογική ταύτιση με την 4^η Αυγούστου, αλλά την καλύτερη εξυπηρέτηση των προσωπικών τους βλέψεων,

¹⁷⁵ G. Th. Mavrogordatos., *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σσ. 121 – 125.

¹⁷⁶ D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fasism in Greece, 1915 – 45», στο *Fasists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 209.

¹⁷⁷ G. Th. Mavrogordatos., *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London 1983, σσ. 125 – 128.

¹⁷⁸ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 26.

εξασφαλίζει, βέβαια, την αποδοχή του καθεστώτος, δε σημαίνει, όμως, και εγκόλπωση της ιδεολογίας του.

Σε αναφορά του χρονολογούμενη στις 18 Δεκεμβρίου 1936 ο Waterlow χαρακτηρίζει τη βάση της μεταξικής δικτατορίας αρνητική, σε αντίθεση με άλλα αυταρχικά καθεστώτα της Ευρώπης που παρήχθησαν από θετικές δυνάμεις. Εκτιμά, επιπλέον, ότι ο Μεταξάς δεν είναι δημοφιλής στις μάζες, δεν έχει πολιτικούς οπαδούς ούτε ερείσματα στο στρατό, η κυβέρνησή του στελεχώνεται με αφερέγγυα άτομα, η ανώτατη υπαλληλία τον υπακούει από το φόβο της τιμωρίας· οι ισχυρές οικονομικές τάξεις, μολονότι τις ικανοποιεί το αντικομμουνιστικό μένος του, τον αντιμετωπίζουν με δυσπιστία, διότι φοβούνται την επιβολή υψηλής έμμεσης φορολογίας που θα τις απομυζήσει. Επιπλέον ο προσωποπαγής χαρακτήρας του καθεστώτος υπονομεύει την ίδια την ύπαρξή του.

Ο Waterlow, δηλαδή, αναγνωρίζει το νόθο χαρακτήρα του ελληνικού πειράματος, αν και εκτιμά ότι «ο στρατηγός Μεταξάς δεν είναι τίποτε άλλο παρά όργανο του βασιλιά, κι ότι από τη στιγμή που θα αρχίσει να λειτουργεί άσχημα, μπορεί να αποπεμφθεί εύκολα, γιατί ο στρατηγός δεν έχει προσωπικούς οπαδούς ούτε δημοτικότητα, ενώ η δημοτικότητα του βασιλιά αυξάνει σταθερά».¹⁷⁹

Απόδειξη του ότι η αδιαφορία και η παθητικότητα των λαϊκών μαζών είναι επιφανειακή αποτελεί η διαρκώς αυξανόμενη δυσφορία που, προϊόντος του χρόνου, κυριαρχεί. Η αρχική αντίληψη των ξένων πρεσβευτών για την αποτελεσματικότητα του καθεστώτος μεταβάλλεται κάτω από την πίεση μιας διαρκώς ογκούμενης λαϊκής δυσαρέσκειας. Αυτό πιστοποιείται τον Ιούνιο του 1937 από την αναφορά του Αμερικανού McVeagh.¹⁸⁰ Ο Waterlow σε αναφορά του τον Ιανουάριο του 1938 συμπληρώνει ότι η δυσαρέσκεια κατά του

¹⁷⁹ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 80 – 85 (το παράθεμα στη σ. 85).

¹⁸⁰ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York, 1983, σ. 111. Σημειώνεται, βέβαια, ότι η αντίδραση του λαού, αν και ευρεία, παραμένει ανοργάνωτη και ακέφαλη, αφού οι δημοκρατικοί ηγέτες δεν εννοούν να προωθήσουν την ιδέα της μαζικής λαϊκής εξέγερσης.

καθεστώς διατρέχει όλα τα κοινωνικά στρώματα και ότι δεν είναι πα-
υπόθεση των λίγων κεφαλαιούχων, των κομμουνιστών και των άεργων
πολιτικών που ανυπομονούν να ξαναπάρουν την εξουσία.¹⁸¹

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν έρχονται σε σύγκρουση με τους
ισχυρισμούς για τη θερμή αποδοχή που απολαμβάνει το καθεστώς από τις
λαϊκές μάζες, διότι οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονται από *Το Νέον*
Κράτος και από τον ίδιο το δικτάτορα. Εξάλλου, παρά τις διαβεβαιώσεις των
επίσημων οργάνων του καθεστώτος, υπάρχουν στοιχεία που καταδεικνύουν ότι
οι ενθουσιώδεις λαϊκές εκδηλώσεις άμα τη εμφανίσει του Αρχηγού είναι
μάλλον κατασκευασμένες.

Η έρευνα της Μ. Πετράκη αποκαλύπτει ότι ένας τεράστιος
προπαγανδιστικός μηχανισμός επιστρατεύοντας τον ημερήσιο Τύπο, αφίσες και
φυλλάδια, κινηματογράφο και ραδιόφωνο (όπου είναι εφικτό), παρέχοντας
δωρεάν μέσα μαζικής μεταφοράς, αλλά και ασκώντας έντονες πιέσεις
εργάζεται εντατικά προκειμένου να εξασφαλίσει τη συμμετοχή ενός
ενθουσιώδους κοινού κατά τις δημόσιες εμφανίσεις του Αρχηγού και να πείσει
για την απόλυτη αφοσίωση προς στο πρόσωπό του. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο
ίδιος ο πληθυσμός υποχρεώνεται να καλύπτει με έμμεση φορολογία τα
τεράστια έξοδα που απαιτούνται για τέτοιους μαζικούς εορτασμούς. Επιπλέον
αποστέλλονται εγκύκλιοι που ρυθμίζουν με σχολαστική λεπτομέρεια τον
αριθμό των ατόμων που κάθε συνεταιρισμός ή τοπική οργάνωση οφείλει να
στείλει, καθώς και τους τρόπους συμμετοχής τους στο δημόσιο πανηγυρισμό.¹⁸²

Μια τέτοια εγκύκλιος αποστέλλεται στους συνεταιρισμούς και τις
οργανώσεις της περιφέρειας Αγρινίου επ' ευκαιρία της επίσκεψης εκεί του
Μεταξά τον Ιούνιο του 1938 και ορίζει ότι «... έκαστος συνεταιρισμός και
οργάνωσις υποχρεούνται να αποστείλωσιν εκ των μελών των 50 άτομα... να
έχωσιν επί κεφαλής της αντιπροσωπείας πινακίδας... να παραθέσωσι γεύμα εις
τον κ. Πρόεδρον...». Επίσης καθορίζεται ότι «η δαπάνη της υποδοχής εν γένει

¹⁸¹ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder
Distributed by Columbia University Press, New York, 1983, σσ. 120 – 121.

¹⁸² Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα
2006, σσ. 320 – 327.

και του γεύματος θέλει βαρύνει άπαντας τους συνεταιρισμούς... κατανεμομένη εις τα μέλη των...». Και το καταπληκτικότερο: «Επίσης σκόπιμον θεωρούμεν να φέρωμεν εις γνώσιν σας, ότι αι εκδηλώσεις δέον να γίνονται διά ζητωκραυγών και ουχί μόνον διά χειροκροτημάτων».¹⁸³

Ο Βρετανός πρέσβυς Πάλερετ διαπιστώνει το 1939 εν όψει μιας τέτοιας εκδήλωσης ότι το αρμόδιο Υπουργείο αποστέλλει στις τοπικές οργανωτικές επιτροπές ακόμα και τα προσχέδια των συγχαρητήριων τηλεγραφημάτων για να σταλούν τη μέρα της γιορτής ως αυθόρμητη εκδήλωση θαυμασμού προς το μεγάλο Αρχηγό.¹⁸⁴

Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού από την άλλη αναλαμβάνει την οργάνωση και τον έλεγχο της παραγωγής Επικαίρων, καθώς και την προβολή τους με Α.Ν. που εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1937. Στα Επίκαιρα που στην πραγματικότητα είναι ταινίες προπαγάνδας, επαναλαμβάνονται εικόνες ενθουσιώδους λαϊκής υποδοχής του δικτάτορα. Ως ενθουσιασμός του λαού ερμηνεύονται οι πολυπληθείς λαϊκές συγκεντρώσεις, τα πανώ, τα πλακάτ με τις επιγραφές που υμνούν και ευγνωμονούν τον Κυβερνήτη, οι φωτογραφίες, οι σημαίες, τα τόνιμα, τα εμβλήματα της 4^{ης} Αυγούστου, τα άνθη και τα κλαδιά δάφνης που καταγράφονται σε διάφορους σταθμούς κυρίως της περιόδου του Μεταξά στην Πελοπόννησο τον Απρίλιο του 1939 (Κόρινθο, Νεμέα, Άργος, Τρόπολη, Καλαμάτα), καθώς και κατά τους εορτασμούς της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου και της επετείου της επιβολής του καθεστώτος παρουσία του δικτάτορα.

Η κινούμενη κινηματογραφική εικόνα, όμως, ακόμα και η προπαγανδιστική, αποκαλύπτει τη σκηνοθεσία πίσω από τις ένθερμες λαϊκές συγκεντρώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα στιγμιότυπα με τους νεαρούς φαλαγγίτες της Καλαμάτας, που, αν και άψογα ντυμένοι με τις στολές της Ε.Ο.Ν. και παραταγμένοι στο σιδηροδρομικό σταθμό, δίνουν την εντύπωση ότι

¹⁸³ Αναφέρονται στο: Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σ. 122.

¹⁸⁴ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 322 – 323.

εκτελούν οχληρό καθήκον, καθώς χαιρετούν μηχανικά και ανέκφραστα, χωρίς ζητωκραυγές ή άλλες εκδηλώσεις ενθουσιασμού.¹⁸⁵

Συνεπώς η άμεση επαφή του δικτάτορα με το λαό, για την οποία τόσο καυχάται το καθεστώς, είναι επίπλαστη. Περιθώρια για ειλικρινή μεταξύ τους επικοινωνία και για διατύπωση αντίθετων απόψεων και παραπόνων δεν αφήνονται. Αντιθέτως η επαφή χρησιμοποιείται για να αναπέμπονται ευχαριστίες στον Εθνικό Κυβερνήτη και, επομένως, να νομιμοποιείται το καθεστώς αναβαπτιζόμενο στις λαϊκές επευφημίες. Οι ενθουσιώδεις λαϊκές εκδηλώσεις, όμως, δεν είναι αβίαστες, αφού προέρχονται από μη αυθόρμητα συγκεντρωμένα πλήθη. Αυτό από τη μια καταργεί τον ισχυρισμό του καθεστώτος για πραγμάτωση «αμέσου εθνικής λαοκρατίας»¹⁸⁶ και από την άλλη παρέχει επιχειρήματα υπέρ της μυστικής ψηφοφορίας που το καθεστώς κατάργησε, επειδή, δήθεν, δεν εκφράζει με ασφάλεια τη λαϊκή βούληση.

Φυσικά οι ιθύνοντες του καθεστώτος έχουν επίγνωση της συνεχώς ογκούμενης λαϊκής δυσαρέσκειας, όπως επιτρέπει να συμπεράνουμε η εμπιστευτική αλληλογραφία των αξιωματούχων. Το κώδωνα κρούει μια επιστολή του Υπουργού Γενικού Διοικητή Κρήτης προς το Μεταξά με φθαρμένη χρονολογία, που τοποθετείται μετά την ολοκλήρωση της εκεί περιόδου του Υπουργού. Σε αυτή γίνεται λόγος για έκδηλη στροφή μεγάλης μερίδας του αγροτικού, του εργατικού και του μικροαστικού κόσμου προς τα αριστερά. Αν και προτείνονται συγκεκριμένα μέτρα αντιμετώπισης - εξεύρεση εργασίας για το δυστυχούντα πληθυσμό, παροχή πιστώσεων για κατασκευή δημοσίων έργων -, ωστόσο θεωρείται ότι και τα μέτρα αυτά είναι αμφίβολης αποτελεσματικότητας, διότι δεν πρόκειται για ευκαιριακό γεγονός, αλλά για οργανωμένη κίνηση με άγνωστες συνέπειες στο μέλλον.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού: Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σσ. 341-365.

¹⁸⁶ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήνα Φεβρουάριος 1939, σ. 1585.

¹⁸⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 027: φθαρμένη επιστολή Υπουργού Γενικού Διοικητή Κρήτης προς Μεταξά (χρονολογία φθαρμένη).

Την απορία του για την αχαριστία αυτή του ελληνικού λαού προς τον ευεργέτη του εκφράζει σε άλλη επιστολή προς το Μεταξά κάποιος Ζωγράφος, επ' ευκαιρία αντικαθεστωτικών προκηρύξεων που ρίχθηκαν στη Θεσσαλονίκη:

ο Λαός ο Ελληνικός ο επιστρατευόμενος εις συγκεντρώσεις και χειροκροτήματα δεν έχει αισθανθή τον παλμόν, ον δικαίως αναμένετε Σεις, ο νυχθημερόν κατά γενικήν ομολογίαν, μοχθών διά μόνην την ενημερίαν του. Το τερατώδες όντως παράδοξον τούτο φαινόμενον Λαού μη συγκινουμένου από την θείαν πνοήν Αρχηγού Γίγαντος εν ηθική και Μεγαλοφυΐα, καταναλίσκοντος εαυτόν διά την εξασφάλισιν καλλιτέρας αύριον διά τον Λαόν αυτόν, βεβαίως κατέστη, άλλως μοιραίως θα καθίστατο, αντικείμενον μελέτης τινος διά Σας.¹⁸⁸

Ο αποστολέας αποδίδει τη δυσαρέσκεια του λαού στη διαφθορά κατωτέρων στελεχών του καθεστώτος (παραθέτει, μάλιστα, και δύο παραδείγματα) που με τη συμπεριφορά τους εκθέτουν τον Αρχηγό. Υπαινίσσεται, επιπλέον, ότι οι αξιωματούχοι που τον περιστοιχίζουν κατά την περίοδο αυτή (η επιστολή τοποθετείται μετά το Σεπτέμβριο του 1937) του αποκρύπτουν την αλήθεια· τον καλεί, μάλιστα, να προστρέξει στους «κατά την γνώμην Σας αγνοτέρους, σοβαρωτέρους και αδολωτέρους των Παλαιών Σας Φίλων».¹⁸⁹ Η επιστολή αυτή επιτρέπει να εικάσουμε ότι πιθανόν δε φθάνει όλη η αλήθεια περί του λαϊκού αισθήματος στο Μεταξά, αλλά αποκρύπτεται από στελέχη του καθεστώτος για διάφορους λόγους.

Ωστόσο η βρετανική κυβέρνηση δεν αποσύρει την εμπιστοσύνη της προς το δικτάτορα αξιολογώντας ως πιο σημαντικό τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του μεταξικού καθεστώτος και όχι τον αυταρχισμό του.¹⁹⁰ Μάλιστα δικαιολογεί τα αυταρχικά μέτρα που ο Μεταξάς λαμβάνει αποδίδοντάς τα

¹⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 043: φθαρμένη επιστολή Ζωγράφου προς Μεταξά (χρονολογία φθαρμένη).

¹⁸⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 043: φθαρμένη επιστολή Ζωγράφου προς Μεταξά (χρονολογία φθαρμένη).

¹⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 029: απόσπασμα από τα πρακτικά της βρετανικής Βουλής των Κοινοτήτων (28 Απριλίου 1937).

στην αντίθεση που εκφράζεται από το λαό, τους πολιτικούς, το στρατό, ακόμα και τη μοναρχία.¹⁹¹

Όσον αφορά σε αυτό το τελευταίο, νύξεις κάνει ο ίδιος ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιο* του το Μάρτιο του 1940 με αφορμή πληροφορίες που του μεταφέρει ο Υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως του καθεστώτος Ηλίας Κριμπάς για τη δυσαρέσκεια του Διαδόχου εξαιτίας της σύνδεσης της μοναρχίας με την 4^η Αυγούστου. Ο δικτάτορας υποπεύεται αυλική ραδιουργία, αλλά εκτιμά ότι είναι ανάξια λόγου.¹⁹² Ωστόσο στις αρχές Αυγούστου 1940 καταγράφει τον προβληματισμό του για το ότι ο βασιλιάς, ο Διάδοχος και η Αυλή δεν εμφανίστηκαν στον εορτασμό της τετάρτης επετείου της 4^{ης} Αυγούστου. Την ίδια περίοδο αισθάνεται ότι πλέκεται συνωμοσία του πρίγκιπα Πέτρου της βασιλικής οικογένειας εναντίον του.¹⁹³ Φαίνεται, λοιπόν, ότι κάποια μέλη της βασιλικής οικογένειας μηχανορραφούν εναντίον του, αλλά τίποτε δε συνδέει άμεσα αυτές τις μηχανορραφίες με τον ίδιο το βασιλιά.

Με το πέρασμα του χρόνου, καθώς ο διεθνής ορίζοντας σκοτεινιάζει όλο και περισσότερο και όλα δείχνουν ότι η Ελλάδα δε θα μπορέσει να αποφύγει τελικά την εμπλοκή της στον πόλεμο, η αντίδραση εξασθενεί, αν και δεν εξαφανίζεται εντελώς.¹⁹⁴ Το *Νέον Κράτος* αναρωτιέται ειρωνικά την άνοιξη του 1940 πόσοι νοσταλγοί της κοινοβουλευτικής φλυαρίας, των αντεγκλήσεων και των καρεκλομαχιών απομένουν πλέον και ισχυρίζεται ότι πρόκειται μόνο για 10 – 20 αμετανόητους.¹⁹⁵ Τον Αύγουστο του 1940 σχολιάζει σχετικά ότι η

¹⁹¹ Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York, 1983, σ. 123: Η ένταση, όμως, των αυταρχικών μεθοδεύσεων δε φαίνεται να λιγοστεύει τη λαϊκή αντίδραση, εκτιμών αμερικανικές πηγές.

¹⁹² *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 14 Μαρτίου 1940, Πέμπτη· 15 Μαρτίου 1940, Παρασκευή, τ. 4, σσ. 456, 457.

¹⁹³ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 10 Αυγούστου 1940, Σάββατον· 12 Αυγούστου 1940, Δευτέρα, τ. 4, σσ. 490, 491.

¹⁹⁴ Νύξεις για τη συνεχιζόμενη υποβόσκουσα αντίδραση ανιχνεύονται ακόμα και το δεύτερο εξάμηνο του 1939, καθώς και το καλοκαίρι του 1940, κατά τις παραμονές του πολέμου. Βλ. σχετικά Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 535 – 536 και Ν. Δ. Κούμαρος, «Το βαθύτερον νόημα της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 34, Αθήναι Ιούνιος 1940, σ. 638.

¹⁹⁵ Αρ. Καμπάνης, «Η Τετραετία», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 32 – 33, Αθήναι Απρίλιος – Μάιος 1940, σ. 500.

δυσμενής κατάσταση αφυπνίζει ακόμα και τους ελάχιστους σκεπτικιστές που έχουν απομείνει· και αυτοί, μαζί με όλο το λαό, συνειδητοποιούν τη σημασία της ύπαρξης, τις κρίσιμες αυτές στιγμές, μιας κυβέρνησης ισχυρής.¹⁹⁶

Η εξασθένιση της αντίστασης και η βαθμιαία συσπείρωση, ακόμα και των αντιφρονούντων, γύρω από την κυβέρνηση μπροστά στον εθνικό κίνδυνο που διαγράφεται, κρίνεται λογική και αναμενόμενη. Στο Αρχείο Ι. Μεταξά στα Γ.Α.Κ. σώζεται επιστολή του πρέσβευς στο Βουκουρέστι Κόλλια προς το Μεταξά χρονολογούμενη τον Αύγουστο του 1939, την επαύριον της ιταλικής κατάληψης της Αλβανίας, με την οποία του γνωστοποιεί την επίσκεψη του πρώην Υπουργού Εξωτερικών (κυβέρνησης Φιλελευθέρων) Περικλή Αργυρόπουλου, που θέτει τις υπηρεσίες του στη διάθεση του δικτάτορα. Κι αυτό, διότι, όπως ο πρέσβυς ενημερώνει το Μεταξά, ο Αργυρόπουλος του τόνισε πως

εθεώρησε και θεωρεί ότι αφ' ότου κατελήφθη η Αλβανία, μόνον το εξωτερικόν ζήτημα δέον να απασχολή τινα, ότι καμμία αντιπολίτευσις επιτρέπεται και ότι απεναντίας οφείλει τις να συντρέξη την Κυβέρνησιν εις το έργον της. Τούτο, προσέθηκε, δύνανται και οφείλει τις να πράξη ειλικρινώς διότι η πολιτική την οποίαν ακολουθεί η Κυβέρνησις εις το εξωτερικόν ζήτημα είνε η απολύτως ενδεδειγμένη.¹⁹⁷

Ανάλογου περιεχομένου είναι το τηλεγράφημα άλλου αξιωματούχου από τη Νέα Υόρκη ένα χρόνο αργότερα, κατά τις παραμονές της δραματικής εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο, με το οποίο γνωστοποιείται στο δικτάτορα μήνυμα του Σοφοκλή Βενιζέλου:

Κατά τας κρίσιμους στιγμάς ας διέρχεται πατρίς ημών νομίζω ότι έχω εθνικόν καθήκον δηλώσω Υμίν πόσον εκτιμώ ανδρικήν στάσιν Υμετέρας Κυβερνήσεως έναντι γεγονότων άτινα απειλούν [φθορά στο έγγραφο] μας και να Σας προσθέσω ότι τάσσομαι ανεπιφυλάκτως εις διάθεσιν

¹⁹⁶ Άρθρο της Συντάξεως, «Ο Κυβερνήτης», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 36, Αθήναι Αύγουστος 1940, σσ. 771 - 775.

¹⁹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 30, αρ. εγγρ. 027: επιστολή πρέσβευς Κόλλια προς Μεταξά (27 Αυγούστου 1939).

Κυβερνήσεως φρονών ότι υπέρ ποτε άλλοτε τόπος έχει ανάγκην εθνικής ενότητος όπως αντιμετώπιση αποτελεσματικώτερον εξωτερικόν κίνδυνον.¹⁹⁸

Αλλά και η στάση του βρετανικού Τύπου απέναντι στο καθεστώς φαίνεται ότι διαφοροποιείται κάτω από την επίδραση της όλο και δυσμενέστερης διεθνούς καταστάσεως, καθώς η Αγγλία έχει επίγνωση της σημασίας της ελληνικής στάσης σε ενδεχόμενη γενίκευση της πολεμικής σύρραξης. Τον Αύγουστο του 1940, με την ευκαιρία των εορτασμών της τετάρτης επετείου της Μεταβολής, ο *Observer* αναφέρεται ευμενώς στη σταθερή διακυβέρνηση του Μεταξά και στα ευνοϊκά του μέτρα υπέρ των πνευσιτέρων τάξεων.¹⁹⁹ Την ίδια περίοδο οι *Times* σε ανάλογο άρθρο τους αξιολογούν ως μεγαλύτερη επιτυχία του Μεταξά τη διατήρηση της ουδετερότητας της Ελλάδας χωρίς παραχωρήσεις στην πολιτική ανεξαρτησία της χώρας. Θεωρούν δε ότι, παρόλο που το καθεστώς δεν είναι πολύ δημοφιλές στη χώρα, ο Μεταξάς κυβερνά την Ελλάδα με μεγαλύτερη επιτυχία από κάθε άλλον πολιτικό ηγέτη, συγκρινόμενος μόνο με το Βενιζέλο της πρώτης και ευτυχέστερης πρωθυπουργίας του.²⁰⁰

Στο ίδιο μήκος κύματος και ο *Manchester Guardian*, δεν παραλείπει να τονίσει τις προσπάθειες που κάνει ο Μεταξάς να κρατήσει τη χώρα του έξω από τον πόλεμο, καθώς και την αμέριστη κατανόηση της Βρετανίας για την τακτική αυτή, δεδομένης της αμοιβαίας φιλίας και συνεργασίας που συνδέει τις δυο χώρες, αλλά και των μεγάλων απωλειών που ήδη υφίσταται η Ελλάδα εξαιτίας του πολέμου.²⁰¹

Και σε άλλο βρετανικό έντυπο την ίδια εποχή προβάλλεται η επιτυχής προσπάθεια του Μεταξά να κρατήσει την Ελλάδα έξω από τον πόλεμο, παρά τη δυσμενή διεθνή κατάσταση. Η επιτυχία αυτή του δικτάτορα, κατά την

¹⁹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 30, αρ. εγγρ. 013: τηλεγράφημα Λέλη προς Μεταξά (26 Αυγούστου 1940).

¹⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 025: του διπλωματικού ανταποκριτή, «Greece today: four years of stable government», *Observer* (4 Αυγούστου 1940).

²⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 022: ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «Authoritarian Greece», *Times* (5 Αυγούστου 1940).

²⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 031: του διπλωματικού ανταποκριτή, «The neutrality of Greece. Metaxas confident», *Manchester Guardian* (6 Αυγούστου 1940).

εφημερίδα, θα ήταν αδύνατη χωρίς την ομόθυμη συμπαράσταση του λαού και χωρίς την προηγούμενη ρύθμιση των χρόνιων εσωτερικών πολιτικών προβλημάτων. Αποτελεί δε την αιτία που οι αντιδρώντες στο καθεστώς τα προηγούμενα χρόνια, τώρα συμερίζονται τη γενική ανακούφιση από τη διαπίστωση ότι σε τέτοιους χαλεπούς καιρούς η χώρα κυβερνάται από σταθερό χέρι.²⁰²

Δεν είναι, όμως, μόνο η διεθνής συγκυρία που υπαγορεύει τα υμνητικά άρθρα του βρετανικού Τύπου. Τουλάχιστο μερικά, αν όχι όλα, είναι τεχνηέντως κατευθυνόμενα από Έλληνες αξιωματούχους – έμπιστους του καθεστώτος στο Λονδίνο. Αυτό, τουλάχιστον, συνάγεται από την αλληλογραφία τους με το Μεταξά την ίδια εποχή, Αύγουστο του 1940, λίγο μετά τη δημοσίευση των άρθρων στο βρετανικό Τύπο.

Έμπιστος αξιωματούχος του καθεστώτος στην Αγγλία βρίσκεται σε συνεχή επαφή με τους Βρετανούς δημοσιογράφους, όπως ο ίδιος δηλώνει. Η επαφή αυτή επιτρέπει να εικάσουμε κάποιο επηρεασμό στο περιεχόμενο των βρετανικών άρθρων και στις κρίσεις τους:

Επικοινωνιών συνεχώς κατά τας κρίσιμους ημέρας με τους διπλωματικούς συνεργάτας των εφημερίδων και άλλους δημοσιογράφους (δυσανάγνωστη λέξη) την προσοχήν των όχι μόνον επί του ασυστάτου των ιταλικών εναντίον μας αιτιάσεων, αλλά και επί της εμπράκτως επί έτη εκδηλουμένης επιθυμίας μας να διάγωμεν, εφ' όσον τούτο δεν θα απήτει θυσίας της αξιοπρεπείας μας και ανεξαρτησίας μας, εις απολύτως αγαθάς σχέσεις με την Ιταλίαν, ετόνιζα δε εξ άλλου εις αυτούς την βαθειάν εθνικήν περί την Κυβέρνησιν ενότητα, και την απόφασίν μας όπως, κατά την ιδικήν σας έκφρασιν, μη αφίσωμεν (sic) την κληρονομίαν μας να διαφύγη εκ των χειρών μας.²⁰³

Σε μια επιστολή ο αποστολέας ενημερώνει το δικτάτορα για τις ευμενέστετες κρίσεις του αγγλικού Τύπου επί ευκαιρία του εορτασμού της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου του 1940, ενώ, όπως υπενθυμίζει, κατά το

²⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 030: του ανταποκριτή, «Greek unity under Metaxas. Difficulties due to blockade», *Great Britain and the East* (8 Αυγούστου 1940).

²⁰³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 016: επιστολή Δημητρίου Λάμπρου προς Μεταξά (Λονδίνον 4 Σεπτεμβρίου 1940).

προηγούμενο έτος οι αναφορές ήταν μεμονωμένες και επιφυλακτικές.²⁰⁴ Σε άλλη επιστολή ο αποστολέας εφιστά την προσοχή του δικτάτορα στο γεγονός ότι δόθηκε φέτος (1940) από τις βρετανικές εφημερίδες ασυγκρίτως μεγαλύτερη προσοχή σε σχέση με τα προηγούμενα έτη στον εορτασμό της επετείου και στο έργο της κυβέρνησης, «δεν ανεγράφη δε ούτε μια μη φιλική διά την σημερινήν Ελλάδα λέξις». Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι ο ίδιος καυχάται για τον προσωπικό του ρόλο στη δημοσίευση των επαινετικών άρθρων:

Παντού επεδίωξα όπως αποδώσουν εις την Ελλάδα την οφειλομένην δικαιοσύνην, χωρίς όμως να χρωματίσουν την εξωτερικήν μας πολιτικήν κατά τρόπον δυνάμενον να συντελέση εις παρερμηνείας της αφόγου απέναντι και του Άξονος, ουδετερότητός μας [...] Εύρον, ομολογώ, βαθείαν εκτίμησιν διά τα εν Ελλάδι συντελεσθέντα, πρόθυμον αναγνώρισιν της παραδειγματικής ευθύτητος της πολιτικής μας, και κατανόησιν των οικονομικών μας δυσχερειών και της λεπτής μας θέσεως...²⁰⁵

Η ίδια τακτική ακολουθείται από το βρετανικό Τύπο με μεγαλύτερη έμφαση μετά τον τορπιλισμό της ΕΛΛΗΣ, για τους ίδιους προφανώς λόγους. Η «άψογος» προς το μεταξικό καθεστώς στάση του και πάλι επισημαίνεται σε επιστολή προς το δικτάτορα: «Οι Άγγλοι δημοσιογράφοι - καίτοι ο Τύπος παραμένει και σήμερον εν Αγγλία ουσιαστικώς ανεξέλεγκτος, η δε προληπτική λογοκρισία είναι ακόμη μόνον προαιρετική - απέδειξαν θαυμαστήν κατανόησιν της λεπτής θέσεώς μας [...] γενικώς εξήρθη η ενότης του ελληνικού λαού και η προσήλωσις του εις την πολιτικήν σας».²⁰⁶

Αξιοπρόσεκτη είναι η ευθυγράμμιση και του γαλλικού Τύπου που παρατηρείται σε αντιστοιχία με την όλο και μεγαλύτερη επιβάρυνση των διεθνών συνθηκών. Τον Ιούλιο του 1939 το περιοδικό *Frontières, Revue de Politique Étrangere* κάνει εκτενή αναφορά στις συγκυρίες που έφεραν το Μεταξά στην εξουσία, στην καταπολέμηση του κομμουνισμού και στην

²⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 015 : επιστολή προς Μεταξά με όνομα αποστολέα δυσανάγνωστο (Εν Λονδίνω τη 12^η Αυγούστου 1940).

²⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 012: επιστολή Δημητρίου Λάμπρου προς Μεταξά (Λονδίνον 7 Αυγούστου 1940).

²⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 41, αρ. εγγρ. 016: επιστολή Δημητρίου Λάμπρου προς Μεταξά (Λονδίνον 4 Σεπτεμβρίου 1940).

ανασυγκρότηση της χώρας. Ο δικτάτορας, κατά τον αρθρογράφο Georges Batault, είναι ένα πρόσωπο οξυδερκές, δραστήριο και γνωστικό και διεκπεραιώνει το έργο του με επιτυχία επιστρατεύοντας όλη τη νηφάλια ευφυΐα του, την αδάμαστη ενέργειά του και μια μοναδική δύναμη ψυχής. Όσον αφορά δε στο λαό, «όσο σκληρές και να είναι οι προσπάθειες που απαιτούνται, το Έθνος ακολουθεί τον Αρχηγό του με εμπιστοσύνη. Γνωρίζει ότι η μοίρα του είναι σε καλά χέρια».²⁰⁷

Τον Αύγουστο του ίδιου έτους η *Republique* πλέκει το εγκώμιο του Μεταξά κατά παρέκκλιση της γραμμής της, αφού, όπως η ίδια διατείνεται, δε συνηθίζει να πλέκει το εγκώμιο δικτατοριών. Τονίζονται ιδιαίτερα τα επιτεύγματα του καθεστώτος και η σταθερή διακυβέρνηση, πράγμα που, όπως εκτιμά η αρθρογράφος, εξασφάλισε την αποδοχή εκ μέρους του λαού, η οποία αποδείχθηκε από το ότι ο εορτασμός της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου έλαβε το χαρακτήρα εκδήλωσης εθνικής ενότητας.²⁰⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος ο *Le Temps* δικαιολογεί την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας ως «οδυνηρή αναγκαιότητα». Ο αρθρογράφος διαπιστώνει ότι η δικτατορία έγινε αποδεκτή από το λαό, ο οποίος κάτω από την εμπνευσμένη ηγεσία του Μεταξά καταβάλλει εντατικές προσπάθειες, για να επουλώσει τις πληγές που έχει υποστεί η χώρα από την ακυβερνησία ετών.²⁰⁹

Ένα χρόνο αργότερα η *Paris Soir* σε εκτενές δημοσίευσμά της εκθειάζει το Μεταξά και το καθεστώς του· εκθέτει τις αρετές και τις επιτυχίες του δικτάτορα, κυρίως δε τη διατήρηση της ουδετερότητας της χώρας στον παρόντα πόλεμο, που κάνουν τους πολίτες να «χαιρετούν τον άνθρωπο που αποκαλούν με οικειότητα “Μπάρμπα Γιάννη” δηλαδή θείο Γιάννη ή κυρ Γιάννη, το φύλακα της ελληνικής ειρήνης».²¹⁰ Το ότι το λίαν εγκωμιαστικό

²⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 61, αρ. εγγρ. 015: Georges Batault, «M. Jean Metaxas, chef du Gouvernement hellénique», *Frontières, Revue de Politique Étrangere*, No 74, 10 Juillet 1939, Septième Année, σσ. 440 – 444 (το παράθεμα στη σ. 444).

²⁰⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 61, αρ. εγγρ. 007: Edith Bricon, «Le Fait du Jour. La concentration nationale en Grèce», *Republique* (4 Σεπτεμβρίου 1939).

²⁰⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 61, αρ. εγγρ. 004: Robert Poulaine, «En Grèce: Le Troisième Anniversaire du Gouvernement Metaxas», *Le Temps* (5 Αυγούστου 1939).

²¹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 31, αρ. εγγρ. 073: Michel Borrossi, «Grèce et Italie face a face. Metaxas dictateur», *Paris Soir* (20 Αυγούστου 1940).

αυτό άρθρο δημοσιεύεται στις 20 Αυγούστου 1940, λίγες μόνο μέρες μετά τον τορπιλισμό της ΕΛΛΗΣ, δεν πρέπει να είναι τυχαίο.

Πάντως, εκτός από τη δυσμενή διεθνή συγκυρία, ο γαλλικός Τύπος επηρεάζεται κι αυτός, τουλάχιστον όσον αφορά σε μερικά άρθρα, από την έντεχνη επέμβαση αξιωματούχων του μεταξικού καθεστώτος που διαβιούν στο Παρίσι. Σε επιστολή του από εκεί τον Ιανουάριο του 1940 ο έμπιστος Κοσμετάτος ενημερώνει σχετικά το Μεταξά:

Χθες εδημοσιεύθη εις το Temps (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο) «ανταπόκρισις» (τα εισαγωγικά στο πρωτότυπο) εξ Αθηνών, ης επέτοχον την δημοσίευσιν την ημέραν της ονομαστικής σας εορτής. Εσωκλείω απόκομμα. Ελπίζω ότι θα σας ευχαριστήση. Εν αυτή εφρόντισα όπως τονισθώσι καταλλήλως αι κατευθύνσεις της εσωτερικής μας και εξωτερικής μας πολιτικής, εν συνδιασμό (sic) προς τα διεθνή γεγονότα της παρούσης στιγμής και την εδώ επικρατούσαν ατμόσφαιραν. Επρόσεξα όπως το κείμενον ανταποκριθή προς την επιβαλλομένην επιφυλακτικότητα της εξωτερικής μας πολιτικής και συγχρόνως εξυπηρετήση ορισμένας διαφωτιστικάς μας ενταύθα ανάγκας χωρίς να παραλείψω και τας οικονομικάς μας τοιαύτας. Τοιούτου είδους δημοσιεύματα έχουσι πάντοτε μεγάλην απήχησιν εμφανιζόμενα εις εφημερίδαν (sic) του κύρους του Temps (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).²¹¹

Από την επιστολή του Κοσμετάτου συμπεραίνεται η απροκάλυπτη δική του επέμβαση στο περιεχόμενο και στο ύφος του άρθρου, η επιθυμία του να ευχαριστήσει και να κολακέψει το δικτάτορα και η επιδίωξή του να χρησιμοποιήσει την έγκυρη γαλλική εφημερίδα ως όργανο προπαγάνδας προκειμένου να επηρεαστεί η κοινή γνώμη του εξωτερικού.

Άλλα δημοσιεύματα του γαλλικού Τύπου φαίνεται ότι είναι εξ ολοκλήρου γραμμένα από Έλληνες αξιωματούχους. Αυτό μας επιτρέπει να εικάσουμε η υπογραφή POLITES κάτω από κολακευτικό άρθρο που

²¹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 34, αρ. εγγρ. 004: Επιστολή Σπύρου Φωκά Κοσμετάτου προς Μεταξά (8 Ιανουαρίου 1940).

δημοσιεύθηκε στον *L' Indépendant* τον Αύγουστο του 1939.²¹² Πρόκειται, προφανώς, για τον Έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι Νικόλαο Πολίτη.

Συμπερασματικά, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στην τυχόν υποστήριξη που κατά καιρούς παρέχουν στο μεταξικό καθεστώς άτομα, κοινωνικές ομάδες, ακόμα και ξένα κράτη, και στον ενστερνισμό της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου. Παρ' όλες τις θεμιτές και αθέμιτες προσπάθειες που καταβάλλει, η δικτατορία εξασφαλίζει ευκαιριακή μόνο αποδοχή της 4^{ης} Αυγούστου ως καθεστώτος. Επίσης παρά τα διάφορα ευεργετικά μέτρα που κατά καιρούς λαμβάνει, δεν μπορεί να πείσει για τον αναγεννητικό χαρακτήρα της ιδεολογίας της. Αντιθέτως, κάθε κοινωνική τάξη έχει διαφορετικούς λόγους να είναι δυσαρεστημένη: οι εργάτες διότι η οικονομική τους κατάσταση εξακολουθεί να είναι κακή, οι αγρότες διότι το καθεστώς περιορίζοντας την υπερβόσκηση περιορίζει την αλόγιστη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και άρα τους στερεί ένα έσοδο, και οι ανώτερες τάξεις διότι καλούνται συχνά να συνδράμουν οικονομικά με έμμεσους φόρους την προσπάθεια για πολεμικούς εξοπλισμούς και, ακόμα χειρότερα, την Ε.Ο.Ν.²¹³ Έτσι η 4^η Αυγούστου γίνεται δεκτή περισσότερο σαν αναπόφευκτη αλλά δυσάρεστη παρένθεση, παρά σαν αφετηρία εθνικής και κοινωνικής αναγέννησης.

Το ότι αυτή η διάχυτη δυσαρέσκεια ποτέ δεν εξελίχθηκε σε σοβαρή αντίδραση ικανή να ανατρέψει το καθεστώς οφείλεται στους μηχανισμούς καταστολής της δικτατορίας, στην ούτως ή άλλως υπάρχουσα κόπωση του λαού από την έκπτωση των κοινοβουλευτικών θεσμών και, κυρίως, στη δυσμενή διεθνή κατάσταση που αποθάρρυνε τις ρηξικέλευθες λύσεις.

²¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 61, αρ. εγγρ. 001: Polites, «La Renaissance Greque», *L' Indépendant* (5 Αυγούστου 1939).

²¹³ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ευρασία, Αθήνα 2006, σσ. 243 – 244.

4. Συστατικά στοιχεία της μεταξικής ιδεολογίας και ο τρόπος με τον οποίο μεταστοιχειώνονται σε πράξη στο πλαίσιο του μεταξικού καθεστώτος

4. 1. Μεταξική Ιδεολογία

Δύο από τους σημαντικότερους διανοούμενους της 4^{ης} Αυγούστου, ο Νικόλαος Κούμαρος και ο Γεώργιος Μαντζούφας, το 1938, μέσα από τις στήλες του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*, ανεπίσημου ιδεολογικού οργάνου του καθεστώτος, διατυπώνουν την άποψη ότι «αι ιδέαι της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου δεν έχουν αποκρυσταλλωθή» και θεωρούν «ότι είναι ενωρίς ακόμη, ίνα δυνηθή τις να διατυπώση τα θεωρητικά αυτής πλαίσια εις πλήρες σύστημα». Διακηρύττουν, ωστόσο, πως από τη μελέτη των διαγγελμάτων του Βασιλέως και της Κυβέρνησης, από τους λόγους του Μεταξά, καθώς και από τις νομοθετικές ρυθμίσεις είναι δυνατό να διακριθούν ορισμένες θεμελιώδεις ιδεολογικές της αρχές.²¹⁴

Η παραπάνω διαπίστωση, πολύ σημαντική επειδή προέρχεται από θεωρητικούς του καθεστώτος, έστω και άτυπους, αποκαλύπτει την κατ' αρχήν φιλοδοξία του καθεστώτος να παράγει νέα ιδεολογία, καθώς και τους παραγωγούς της ιδεολογίας αυτής. Ο σημαντικότερος είναι φυσικά ο ίδιος ο εμπνευστής της 4^{ης} Αυγούστου, ο Ι. Μεταξάς, καθώς και *Το Νέον Κράτος*.

Όσον αφορά στο χώρο εφαρμογής της ιδεολογίας αυτής, λίγες μόνο μέρες πριν από το θάνατό του, στις αρχές Ιανουαρίου 1941, ο Μεταξάς διαγράφει με αρκετή ευκρίνεια το χαρακτήρα του καινούριου κρατικού μορφώματος, που ο ίδιος ονόμασε «Νέον Κράτος»²¹⁵, στο πλαίσιο του οποίου φιλοδοξούσε να εφαρμόσει την ιδεολογία του:

Η Ελλάς έγινε από της 4 Αυγούστου 1936 κράτος αντικομμουνιστικό, κράτος αντικοινοβουλευτικό, κράτος ολοκληρωτικό, κράτος με βάση αγροτική και εργατική και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό. Δεν έχει

²¹⁴ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 765 – 766 (όπου και το παράθεμα).

²¹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το δοθέν γέφυμα υπό των οργανώσεων Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 268.

*βέβαια κόμμα ιδιαίτερο να κυβερνά. Αλλά κόμμα είναι όλος ο λαός, εκτός από τους αδιόρθωτους κομμουνιστάς και τους αντιδραστικούς παλαιοκομματικούς.*²¹⁶

Από τα παραπάνω εξάγονται και τα βασικά συστατικά της μεταξικής ιδεολογίας: αντικομμουνισμός, αντικοινοβουλευτισμός, ολοκληρωτισμός, οικονομία της οποίας στήριγμα και προϋπόθεση αποτελούν η ακμαία αγροτική και εργατική παραγωγική δραστηριότητα, αντικαπιταλισμός, που εν πολλοίς αποτελούν εκφράσεις του αντιφιλελευθερισμού.

4. 1. 1. Αντιφιλελευθερισμός

Ο φιλελευθερισμός είναι κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα που διαμορφώνεται στα τέλη του δυτικοευρωπαϊκού Μεσαίωνα και καταγράφεται ως η κοσμοθεωρία της αναδυόμενης, τότε, αστικής τάξης. Βασικές ιδεολογικές του συνιστώσες είναι η πίστη στον ορθό λόγο και στους φυσικούς νόμους ως μέσα οργάνωσης της ιδανικής κοινωνίας· η απαλλαγή από το θρησκευτικό σκοταδισμό· η πρόταξη ενός επίγειου ευτυχισμένου μέλλοντος αντί της μεταθανάτιας ευδαιμονίας· η καταδίκη κάθε μορφής αυθεντίας και η πρόταξη της ατομικής συνείδησης ως βάθρου της αλήθειας και της ελευθερίας· η έμφαση στην ατομική ιδιοκτησία ως θεμέλιο της αστικής κοινωνίας ισοδύναμο με την ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα.²¹⁷

4. 1. 1. 1. Ανασημασιοδότηση της έννοιας της ελευθερίας

Η μεταξική ιδεολογία κατά πρώτον θέτει υπό αμφισβήτηση τον πυρήνα του φιλελευθερισμού, την ίδια την έννοια της ελευθερίας. Η φυσική ελευθερία, κοινή στον άνθρωπο και στα ζώα, απορρίπτεται από το καθεστώς ως υποβιβάζουσα τον άνθρωπο σε ζώο. Κατ' εξοχήν ανθρώπινη κατάκτηση θεωρείται η ηθική ελευθερία που στηρίζεται στην κυριαρχία της συνειδήσεως και της βουλήσεως του ανθρώπου επί των φυσικών του ορμών με σκοπό την

²¹⁶ Ι. Μεταξάς, Κηφισιά, 2 Ιανουαρίου 1941, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 443 – 444.

²¹⁷ *Φιλοσοφικό και Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Καπόπουλος, Αθήνα 1995, τ. 5, σσ. 192 -193, λήμμα *φιλελευθερισμός*.

αναγνώριση και την εκλογή του καλού. Επομένως, ελευθερία δε σημαίνει πλήρης ανεξαρτησία από κάθε είδους κανόνες, αλλά θέληση του καλού.

Επειδή, όμως, αυτή η θέληση δεν εκδηλώνεται πάντοτε αυθόρμητα, οι ανθρώπινες κοινωνίες ζουν υπό ορισμένους ηθικούς, κοινωνικούς και νομικούς κανόνες, τους οποίους το κράτος κυρώνει. Το καθεστώς σπεύδει να διαβεβαιώσει ότι ο εξαναγκασμός που επιβάλλει το κράτος δεν αφορά τους ενάρετους πολίτες που οικειοθελώς υποτάσσονται στους κανόνες αυτούς, αλλά απευθύνεται σε όσους είναι επιρρεπείς στην παράβαση είτε από άγνοια είτε από αδυναμία να αντισταθούν στον πειρασμό. Αυτούς έρχεται να απελευθερώσει το κράτος από τα πάθη τους και να τους καταστήσει ενάρετους και συνειδητούς πολίτες. Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή μέσα στο πλαίσιο του κράτους και με τη δική του βοήθεια, πραγματώνεται η ατομική ελευθερία.

Η 4^η Αυγούστου διακηρύττει ότι δε στοχεύει στην απορρόφηση του ατόμου από το σύνολο και στην εκμηδένιση της ατομικής ελευθερίας.²¹⁸ Αντιθέτως τη θέτει υπό την προστασία της και ταυτόχρονα της δίνει καινούριο νόημα υπάγοντάς την στους ανώτερους σκοπούς του κράτους. Η ανασηματοδότηση της ελευθερίας αφορά στην εναρμόνισή της με το εθνικό συμφέρον, στην προώθηση του οποίου κατατείνει η κρατική δράση. Με άλλα λόγια η 4^η Αυγούστου δεν καταλύει το άτομο, αλλά το χειραγωγεί προσαρμόζοντάς το στα ιδεώδη του εθνικού συνόλου.

Μάλιστα το καθεστώς καυχάται ότι κανενός την ελευθερία δεν περιορίσε. Κατάργησε μόνο τις ελευθερίες αυτών που απέβλεπαν στην αναστάτωση του κοινωνικού συνόλου και στην οπισθοδρόμηση της χώρας.²¹⁹ «Μέσα εις την νέας μορφής ελευθερίαν, Κράτος και άτομον συνεφιλιώθησαν. Ήρθη η αντίθεσις Κράτους και ατόμου, και το Κράτος έγινεν η έκφρασις της εθνικής δυνάμεως, η έκφρασις του εθνικού ιδανικού» διακηρύττεται με υπερηφάνεια σε άρθρο της Συντάξεως *Του Νέου Κράτους*.²²⁰

²¹⁸ Ν. Δ. Κούμαρος, «Το νόημα της ελευθερίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1941, σσ. 20 – 29.

²¹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν» (12 Ιουνίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 106.

²²⁰ Άρθρο της Συντάξεως, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 37, Αθήναι Σεπτέμβριος 1940, σσ. 844 – 845 (το παράθεμα στη σ. 845).

Συνεπώς, κατά την 4^η Αυγούστου οι κανόνες που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά εντός κοινωνικού πλαισίου δεν καταργούν, αλλά προάγουν την ατομική ελευθερία, ενώ ο φιλελευθερισμός εξαπατά το άτομο, γιατί του καλλιεργεί το ιδανικό της απόλυτης ελευθερίας, που αποτελεί ψευδαισθηση, εφόσον στην πραγματικότητα και μόνο η ύπαρξη κοινωνικού πλαισίου αφαιρεί εκ των πραγμάτων από τον καθένα τη δυνατότητα να πράττει ό,τι θέλει. Εξάλλου το ίδιο το κράτος, ακόμα και το φιλελεύθερο, υποχρεώνει τους πολίτες του να δρουν μέσα στα πλαίσια που αυτό καθορίζει· η έκτιση στρατιωτικής θητείας και η επιβολή φόρων αποτελούν σχετικά παραδείγματα. Μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες υπάρχει μόνο κατά το δυνατόν ελευθερία που πραγματώνεται, όταν ο άνθρωπος οργανωθεί με τους συνανθρώπους του σε σύνολο υπό την αιγίδα του κράτους. Μέσα από την εκούσια πειθαρχία στο κράτος, η οποία οδηγεί στην πραγμάτωση ενός σκοπού, ο άνθρωπος ανακαλύπτει την πραγματική ελευθερία.²²¹

4. 1. 1. 2. Αντικοινοβουλευτισμός

Αφού, λοιπόν, απορρίπτεται η ελευθερία του ατόμου, όπως την προσβέυει ο φιλελευθερισμός, είναι επόμενο να απορρίπτεται και η πολιτική έκφραση του φιλελευθερισμού, η κοινοβουλευτική δημοκρατία.²²² Η αντιπάθεια του Μεταξά για το κοινοβουλευτικό σύστημα χρονολογείται ήδη από την πρώτη του νεότητα. Οι υπηρεσιακές περιπέτειες του πατέρα του, δημοσίου υπαλλήλου της εποχής, η συνειδητοποίηση ότι για την αποκατάσταση και την προαγωγή του είναι απαραίτητη η συνδρομή πατρώνων, και, τέλος, η άδοξη και πρόωγη αποχώρησή του από την υπηρεσία στα τέλη του 1899 δείχνουν από νωρίς στο Μεταξά τη σήψη και τη διαφθορά του κοινοβουλευτικού συστήματος που ενθαρρύνει και καλλιεργεί πελατειακές σχέσεις. Η πικρία που ο νεαρός, τότε, αξιωματικός αισθάνθηκε καταγράφεται ανάγλυφα στο *Ημερολόγιό* του:

²²¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 40 – 41.

²²² Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 145 – 146· Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4ης Αυγούστου», *Ιστορ*, τεύχ. 2, 1990, σσ. 133 – 134.

Και ούτω ετελείωσε το υπαλληλικόν του στάδιον ο πατήρ μου, ο τέλειος ούτος χαρακτήρ - αγαθός, έντιμος, ευγενής. Και εις τον τόπον μου, όπου οι κλέπται φέρουν παράσημα, και όπου οι άτιμοι προβιβάζονται, έφυγεν ο πατέρας μου από την υπαλληλίαν με 200 δρχ. σύνταξιν, κατόπιν 25ετούς υπηρεσίας, και με περιουσίαν κατά το ήμισυ ηλαττωμένην.²²³

Αλλά και άλλες περιστάσεις καταδεικνύουν την από πολύ νωρίς αντιπάθεια του Μεταξά για τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και την προτίμησή του σε ένα καθεστώς περισσότερο συγκεντρωτικό. Οι πολιτικές πρωτοβουλίες του βασιλιά Γεωργίου Α΄ την επαύριον της ήττας του 1897 και η πρόθεσή του να κυβερνήσει ο ίδιος απολυταρχικά τη χώρα χαιρετίζονται με ενθουσιασμό από το Μεταξά παρά την παραβίαση των συνταγματικών θεσμών ή μάλλον εξαιτίας αυτής. Στα τέλη του 1898 επ΄ ευκαιρία της περιοδείας του Γεωργίου στα αστικά κέντρα της επικράτειας και του διορισμού του πρίγκιπα Γεωργίου ως Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης γράφει:

Όλοι ηννόησαν πλέον τι σημασία έχει η δυναστεία του Γεωργίου Α΄ διά την Ελλάδα, και ο πάγος και η δυοπιστία μεταξύ του Βασιλέως και του Έθνους εξηλείφθησαν. Έμειναν μόνοι οι κοινοβουλευτικοί [...] ραδιουργούντες εισέτι υπούλως και δολίως, διά να επιτύχωσι ράκη τινά εκ της εξουσίας, την οποίαν κατερρόπαινον και ήτις διαρκώς διαφεύγει των χειρών των.²²⁴

Κι όταν η εκλογική αναμέτρηση του 1899 αναδεικνύει νικητή το Γεώργιο Θεοτόκη που καλείται να σχηματίσει κυβέρνηση, ο Μεταξάς περίλυπος σημειώνει: «Και ούτως επανήλθομεν εις το κοινοβουλευτικόν καθεστώς. Είναι περιττόν να γράψω ποία αποθάρρυνσις με κατέλαβε».²²⁵ Ο βασιλιάς θεωρείται, μάλιστα, υπεύθυνος: «Δυστυχώς η απολμία του μας επανέφερε την αισχράν βουλευτοκρατίαν».²²⁶ Οι βουλευτές είναι εξ ορισμού

²²³ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Βερολίνο, 22 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1899, Δευτέρα εσπέρας, τ. 1, σ. 499. Βλ. σχετικές αναφορές στον ίδιο τόμο, στις σσ. 386 (Αθήναι, 8 Φεβρουαρίου 1899, Δευτέρα), 391 (Αθήναι, 21 Φεβρουαρίου 1899, Κυριακή), 420 (Πάτραι, 27 Ιουνίου 1899, Κυριακή), 440 (Αθήναι, 27 Ιουλίου 1899, Τρίτη), 443 (Αθήναι, 29 Ιουλίου 1899, Πέμπτη), 445 (Αθήναι, 2 Αυγούστου 1899, Δευτέρα), 451 (Ζάκυνθος, 20 Αυγούστου 1899, Παρασκευή), 458 (Ζάκυνθος, 24 Αυγούστου 1899, Τρίτη).

²²⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: από των μέσων Οκτωβρίου 1898 μέχρι τέλους του έτους, τ. 1, σ. 380.

²²⁵ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 11 Απριλίου 1899, Κυριακή, τ. 1, σ. 397.

²²⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 11 Απριλίου 1899, Κυριακή, τ. 1, σ. 398.

ανίκανοι και κακοήθεις και αποβλέπουν στην εξουσία αποκλειστικά και μόνο προς εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων, ενώ τα συμφέροντα του έθνους υπηρετεί μόνο η βασιλεία.²²⁷

Η παρακολούθηση των εξελίξεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η συνειδητοποίηση ότι ο πόλεμος αυτός στην πραγματικότητα αποτελεί σύγκρουση δυο αντίθετων πολιτικών κοσμοθεωριών και συστημάτων δίνουν την ευκαιρία στο Μεταξά να εμπλουτίσει το ιδεολογικό του οπλοστάσιο κατά του κοινοβουλευτισμού με νέα επιχειρήματα εξερχόμενος από τη στενή ελληνική πραγματικότητα.

Ο μέλλον δικτάτορας με θαυμαστή οξύτητα και πρωτοτυπία σκέψης υποστηρίζει ότι οι δημοκρατίες που έχουν ως σκοπό την διά νόμων, μέτρων και συνταγματικών θεσμών καταναγκαστική επιβολή της ισότητας, «ευρίσκονται εις διαρκή εσωτερικόν αγώνα: τον ανταγωνισμό δηλαδή μιας πολιτικής θρησκείας κατά της ανθρωπίνης φύσεως», διότι «η μεταξύ ανθρώπων ανισότης είναι η φυσική κατάσταση της κοινωνίας».²²⁸

Κατά το Μεταξά, στις χώρες με κοινοβουλευτικό πολίτευμα, όπου κυριαρχεί η πεποίθηση ότι όλοι οι πολίτες είναι μεταξύ τους ίσοι, στην εξουσία αναρριχώνται όσοι πείθουν το αμαθές πλήθος για τη διατήρηση της ισότητας, έστω και υποκρινόμενοι, και όχι όσοι προβάλλουν την προσωπική τους αξία. Το χαρακτηριστικό, λοιπόν, που κυριαρχεί στους ασκούντες την εξουσία στα κοινοβουλευτικά καθεστώτα είναι η υποκρισία και η κολακεία του πλήθους που τελικά διαβρώνουν τους ανθρώπους και τις εθνικές κοινωνίες.²²⁹

Κατά συνέπεια τα πολιτικά κόμματα και οι παρατάξεις, ακόμα και όταν διαπνέονται από το μεγαλύτερο ιδεαλισμό, δεν αποβλέπουν παρά στην πάση θυσία κυριαρχία επί των άλλων ανθρώπων, χρησιμοποιούν δε την ιδεολογία τους απλώς σαν όχημα που θα τους φέρει στην εξουσία. Κι όταν, επιτέλους, κατακτήσουν την εξουσία, καταφαίνεται ότι σκοπός τους στην πραγματικότητα

²²⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 30 Μαΐου 1899, Κυριακή, τ. 1, σ. 413.

²²⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αιάκειον, 9 / 22 Ιουλίου 1918, τ. 2, σ. 461.

²²⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αιάκειον, 30 Μαρτίου / 12 Απριλίου 1918, τ. 2, σ. 456· εγγραφή: Αιάκειον, 4/17 Απριλίου 1918, τ. 2, σσ. 457 – 459.

είναι η ικανοποίηση του εγωισμού, η εξασφάλιση της υπεροχής, ακόμα και η απαλλαγή από το φόβο και τη δυσπιστία που εμπνέουν οι άλλοι.²³⁰

Ο Μεταξάς τολμά να κατακρίνει το βασικό χαρακτηριστικό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, την αρχή της πολιτικής ισότητας, η οποία παραχωρεί στους πάντες το δικαίωμα της άσκησης της κυριαρχίας διά της ψηφοφορίας και της εφαρμογής της αρχής της πλειοψηφίας. Η πλειοψηφία, όμως, αποτελεί απλώς άθροισμα ψήφων, είναι, δηλαδή, μέγεθος ποσοτικό και όχι ποιοτικό. Η ποσότητα της παρέχει ηθικό κύρος και νομική ισχύ, ενώ το ηθικό ποιόν των αποτελούντων την πλειοψηφία δε λαμβάνεται καθόλου υπόψη.²³¹ Το αξίωμα ότι η πλειοψηφία έχει δικαιώματα απεριόριστα καθιστά το καθεστώς τυραννικό όχι μονάχα για τη μειοψηφία, αλλά ενδεχομένως και για το σύνολο των πολιτών, καθώς ο εκλεγμένος από την πλειοψηφία αντιπρόσωπος θα κληθεί να αποφασίσει και για θέματα για τα οποία η πλειοψηφία δεν τον έχει εξουσιοδοτήσει.²³²

Επιπλέον η κοινοβουλευτική άποψη ότι οι ψηφιζόμενοι νόμοι αποτελούν τη συνισταμένη της θέλησης του λαού, μπορεί να αποβεί τουλάχιστον βλαβερή μακροπρόθεσμα, καθώς, κατά τους θεωρητικούς του καθεστώτος, παραβλέπεται ότι ο λαός αποτελεί οντότητα χρονικά περιορισμένη και, συνεπώς, δεν έχει το δικαίωμα να δεσμεύει με αποφάσεις νομοθετικά κατοχυρωμένες τις μέλλουσες γενιές.²³³

*Αλλά το έθνος, έργον αιώνων, και το εθνικόν συμφέρον δεν δύνανται να εξαρτώνται από την αυθαίρετον θέλησιν έστω και του συνόλου των εν τινι χώρα διαβιούντων ατόμων, διότι τοιούτος απολυταρχισμός θα ήτο αντίθετος προς την φύσιν της εθνικής θελήσεως και του εθνικού συμφέροντος.*²³⁴

Στην πραγματικότητα το ζητούμενο δεν είναι αν ο λαός αυτό - κυβερνάται, αλλά αν κυβερνάται ορθά, ώστε να εξασφαλίζεται η γενική

²³⁰ *Ημερολόγιο*, Από το Τετράδιο των *Σκέψεων*, τ. 2, σ. 634.

²³¹ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 784 – 788.

²³² Γ. Ν. Δρόσος, «Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 677 - 678.

²³³ Γ. Ν. Δρόσος, «Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 677 - 678.

²³⁴ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 784 – 788 (το παράθεμα στη σ. 788).

ευδαιμονία. Και την ορθή διακυβέρνηση δεν την εξασφαλίζει η θέληση της πλειοψηφίας.²³⁵

Εξάλλου η αρχή της πλειοψηφίας δεν εφαρμόζεται από τα ίδια τα Συντάγματα, γεγονός που αποτελεί αντινομία του κοινοβουλευτικού συστήματος. Τα Συντάγματα όλων των κρατών αποκλείουν από την ψηφοφορία αυθαίρετα ορισμένες ομάδες πολιτών, όπως τις γυναίκες, τους δημοσίους υπαλλήλους, τους κληρικούς και τους μοναχούς, τους άνδρες των Σωμάτων Ασφαλείας κ.λπ. Έτσι η περιλάλητη λαϊκή κυριαρχία ασκείται, στην πραγματικότητα, από ένα μικρό τμήμα πολιτών που δικαιούται να εκλέγει - το οποίο στην Ελλάδα είναι μόλις 18,6% το 1936 - και από ένα ακόμα μικρότερο τμήμα που δικαιούται να εκλέγεται.²³⁶

Με την πρακτική αυτή, κατά την 4^η Αυγούστου, αίρεται στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού η λεγόμενη πολιτική ελευθερία η οποία συνήθως εκδηλώνεται με την άσκηση του δικαιώματος ψήφου. Εξάλλου και το ψηφίζω κακώς θεωρείται δικαίωμα, αφού δεν έχουν όλοι πρόσβαση σε αυτό. Στην πραγματικότητα πρέπει να χαρακτηρίζεται κρατικό λειτούργημα που αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση συγκεκριμένου σκοπού. Άρα δύναται να περιοριστεί ή και να αρθεί, αν ο σκοπός δεν εξυπηρετείται, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τίθεται σε κίνδυνο η ελευθερία του ατόμου και ότι η κυβέρνηση που δεν είναι προϊόν ψηφοφορίας είναι οπωσδήποτε τυραννική.²³⁷

Αντί της αρχής της πλειοψηφίας ο Μεταξάς προβάλλει την αρχή της προσωπικότητας, διότι πρεσβεύει ότι η διοίκηση της πολιτείας δεν είναι έργο των πολλών, αλλά των αρμοδίων. Έτσι προσδίδει στο καθεστώς χαρακτήρα αριστοκρατικό, όχι με την έννοια της πρόταξης της καταγωγής ή του πλούτου,

²³⁵ Γ. Ν. Δρόσος, «Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 677 - 678.

²³⁶ Γ. Ν. Δρόσος, «Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σσ. 532 - 536.

²³⁷ Ν. Δ. Κούμαρος, «Το νόημα της ελευθερίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1941, σ. 29.

αλλά με την έννοια της ποιοτικής ιεράρχησης μέσα στην κοινωνία, στοιχείου που αποτελεί και συστατικό της ιδεολογίας του.²³⁸

Κατ' αυτόν μόνο μπροστά στο υπέρτατο Ον έχουν όλοι ίσα δικαιώματα. Απέναντι στην ανθρωπότητα, όμως, στο έθνος, στην κοινωνία, στην πόλη ή στο χωριό τα δικαιώματα των ανθρώπων είναι άνισα. Και προς άρση κάθε παρεξηγήσεως, η ανισότητα αυτή δεν επιβάλλεται από τη θέληση ορισμένων, αλλά από την αντικειμενικά διαφορετική αξία καθενός, η οποία καθορίζεται από ιδιότητες σωματικές και ψυχικές, επίκτητες και κληρονομικές, από ιδέες και περιστάσεις που επηρεάζουν τον καθένα, ακόμα και από τυχαία γεγονότα.

Η επίγνωση και η αποδοχή της διαφορετικότητας της αξίας καθενός φέρει στην αρχή τους ικανότερους και η διοίκηση από τους ικανότερους είναι για όλους επωφελής, αλλά και κατάσταση επιβεβλημένη από την ανάγκη. Η άνοδος, στην εξουσία, των ικανοτέρων εκεί όπου δεν επικρατεί η «θρησκεία της ισότητας»,²³⁹ δεν εξαρτάται από την εκλογή του πλήθους, δεν εξαρτάται, δηλαδή, από την εκλογή των ασθενεστέρων και των αμαθεστέρων. Κι επειδή στην κοινωνία φυσική δεν είναι η ισότητα, αλλά η ιεραρχία, οι ικανοί κυβερνήτες δε λογίζονται ως υπηρέτες του λαού, αλλά ως οδηγοί του· περιβάλλονται, μάλιστα, από το γόητρο της εξουσίας.

Στο πλαίσιο του παραγκωνισμού του κοινοβουλευτισμού και της ισχυροποίησης του Νέου Κράτους με την εφαρμογή της ποιοτικής αρχής της προσωπικότητας το καθεστώς, απαξιώνοντας το εκλογικό δικαίωμα και τη μυστική ψηφοφορία, ισχυρίζεται ότι

Δεν αποκλείεται δε το εκλογικόν σώμα να περιορισθή εις το ελάχιστον και το εκλογικόν λειτούργημα να συγκεντρούται και εις εν μόνον πρόσωπον. Αφ' εαυτού κατά τ' ανωτέρω νοείται, ότι την εθνικήν θέλησιν δύναται να εκφράζη και η μειοψηφία του λαού και εν δεδομένη στιγμή την εθνικήν θέλησιν δύναται να εκφράση και εν μόνον πρόσωπον.²⁴⁰

²³⁸ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 256.

²³⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αιάκειον, 4 / 17 Απριλίου 1918, τ. 2, σ. 457.

²⁴⁰ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 796.

Η ελληνική περίπτωση παρέχει στο Μεταξά απτές αποδείξεις της εξαχρείωσης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της καταστροφικής δράσης των πολιτικών κομμάτων. Ο Μεταξάς με αξιοθαύμαστη οξύνοια σχολιάζει την πολιτική κατάσταση, όταν στην Ελλάδα επικρατούσε ο Παλαιοκομματισμός ο οποίος νομιμοποιούσε την κυριαρχία του επί του λαού αντλώντας κύρος από τους επιγόνους των επαναστατών του 1821. Αναγνωρίζει την τομή του 1909, αλλά δε θεωρεί ότι η καινούρια άρχουσα τάξη πέτυχε να εξυγιάνει την κατάσταση.²⁴¹ Εκτιμά, αντιθέτως, ότι δε δίστασε να διαπράξει εθνική προδοσία, όταν, μπροστά στο ενδεχόμενο απώλειας της εξουσίας, κάλεσε σε βοήθεια τον εξωτερικό παράγοντα. Πρόκειται για σαφή υπαινιγμό της πρόσκλησης των Γάλλων από το Βενιζέλο το 1917, με την οποία έχει ασχοληθεί ο Μεταξάς και το 1934, στο πλαίσιο της αρθρογραφίας του κατά του Βενιζέλου.²⁴² Ωστόσο ο Μεταξάς σημειώνει ότι «και άνευ των μέσων τούτων, το σημερινόν αποτέλεσμα (σημ. η λαϊκή δυσαρέσκεια) θα επήρχετο πάντοτε»,²⁴³ απορρίπτοντας έτσι συλλήβδην τους επαγγελματίες πολιτικούς.

Η μετέπειτα προσωπική ανάμειξή του στην πολιτική τού παρέχει τις ευκαιρίες να γνωρίσει από μέσα τις μικρότητες που χαρακτηρίζουν τους οπαδούς και διαχειριστές των κοινοβουλευτικών θεσμών. «Αχρειότης χαρακτήρων πολιτευομένων»²⁴⁴ σχολιάζει κατά τη διάρκεια του καταρτισμού του εκλογικού συνδυασμού προκειμένου να λάβει μέρος στις εκλογές που έχουν προκηρυχθεί για το Δεκέμβριο του 1923, πριν αναμιχθεί στην Αντεπανάσταση. Αργότερα, όταν ως Υπουργός Συγκοινωνιών, κατέχει και αυτός μερίδιο από την εξουσία, καυτηριάζει τις πελατειακές σχέσεις οι οποίες οικοδομούνται μεταξύ του εκλογικού σώματος και των πολιτευομένων, τη

²⁴¹ *Ημερολόγιο*, Από το Τετράδιο των *Σκέψεων*, τ. 2, σσ. 634 – 635.

²⁴² Ι. Μεταξάς, «Το αποκαλυπτικόν κείμενον μιας επιστολής. Ο Βενιζέλος εκλιπαρεί την σύμπραξιν ξένων λογχών» (το 61^οv άρθρον του Ιω. Μεταξά – 30 Δεκεμβρίου 1934): «Ο Βενιζέλος κατακτά τας Αθήνας με γαλλικά πολυβόλα και ιππικόν» (το 62^οv άρθρον του Ιω. Μεταξά – 31 Δεκεμβρίου 1934) σε *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 446 – 454 και 454 – 459 αντίστοιχα.

²⁴³ *Ημερολόγιο*, Από το Τετράδιο των *Σκέψεων*, τ. 2, σ. 635.

²⁴⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 19 Σεπτεμβρίου 1923, Τετάρτη, τ. 3, σ. 269.

ρουσφετολογία και τη θεσιθηρία που, όπως λέει, τον κάνουν να αηδιάζει τον τόπο του και τον εαυτό του.²⁴⁵

Αλλά και οι εν ενεργεία πολιτικοί δεν παρέχουν καλύτερα παραδείγματα. Κατά την πολιτική κρίση του Αυγούστου του 1927 (διάλυση Οικουμενικής και σχηματισμός κυβέρνησης συνασπισμού) σημειώνει με αηδία: «Δυσαρέσκεια Κολουβά. [...] Εκβιάζει. Αρριβιστής. Λέγει ότι θα φύγει από το κόμμα, διότι δεν τον κάμνω υπουργόν! [...] Απαιτήσεις χίλιαι διά υπουργοί. Μετρώ δέκα διά τρεις διαθεσίμους θέσεις».²⁴⁶ Και όταν ο ίδιος είναι απλός βουλευτής, το 1933, οι αιτήσεις για θέσεις και αξιώματα δε λιγοστεύουν: «Κάθε ημέραν επισκέπται ζητούντες θέσεις, διορισμούς, μεταθέσεις. - Απειρία επιστολών, ζητούν τα ίδια. Κατάστασις αφόρητος. Δεν ημπορώ να τα βγάλω πέρα».²⁴⁷

Είναι αλήθεια ότι, αν και ποτέ δε συμπάθησε τον κοινοβουλευτισμό, ο Μεταξάς αναμειγνύεται ενεργά στην πολιτική. Αναγνωρίζει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος που διενεργήθηκε τη 13^η Απριλίου 1924 σχετικά με το είδος του πολιτεύματος, και, απομακρυνόμενος από τον αντιβενιζελικό κόσμο, ανακοινώνει ότι στο εξής θα πολιτευθεί «ως ηγέτης πολιτικού κόμματος εντός των ορίων της νέας καταστάσεως»,²⁴⁸ δηλαδή εντός του πλαισίου του πολιτεύματος της αβασιλευτής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που προκρίθηκε, αν και ο ίδιος είναι βασιλόφρων. Μάλιστα η δράση του ως Υπουργού Συγκοινωνιών στην επιτυχία του έργου της Οικουμενικής κυβέρνησης του 1926 - 1927, καθώς και της ανασχηματοθείσας κυβέρνησης συνασπισμού του 1927 - 1928 κρίνεται ως σημαντική ή, εν πάση περιπτώσει, ως εμπνεόμενη από ανυστερόβουλα ελατήρια.²⁴⁹

Η αντίφαση που παρατηρείται ανάμεσα στην απαξίωση, εκ μέρους του, του κοινοβουλευτισμού και στη δραστηριοποίησή του σε κοινοβουλευτικές

²⁴⁵ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 7 Μαΐου 1927, Σάββατον, τ. 3, σ. 521· 14 Ιουλίου 1927, Πέμπτη, τ. 3, σ. 530· 2 Σεπτεμβρίου 1927, Παρασκευή, τ. 3, σ. 537.

²⁴⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 16 Αυγούστου 1927, Τρίτη, τ. 3, σ. 534.

²⁴⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 2 Μαΐου 1933, Τρίτη - 7 Μαΐου 1933, Κυριακή, τ. 4, σ. 40.

²⁴⁸ *Ημερολόγιο*, Δηλώσεις του Ι. Μεταξά στην εφημερίδα *Χρονικά* τη 17^η Απριλίου 1924, τ. 3, Παράρτημα, σ. 794.

²⁴⁹ *Ημερολόγιο*, Εισαγωγή στον τ. 3 του επιμελητή Παν. Σιφναίου, τ. 3, σσ. 19 - 22· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923 - 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 1, σ. 363.

κυβερνήσεις μπορεί να ερμηνευθεί, αν ληφθεί υπόψη κατ' αρχάς ο πολιτικός ρεαλισμός του Μεταξά. Αναγνωρίζει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του 1924 και δικαιολογεί την αναγνώριση, εκ μέρους του, της Αβασιλεύτου «με συλλογισμόν ακαταμαχήτου ορθότητος». «“Εστώ”, είπεν, “ότι έγιναν νοθείαι εις τα *Ναι*. Δεν έγιναν νοθείαι εις τα *Όχι*. Τα ψηφοδέλτια που έγγραφον *Όχι* ήσαν αυτά που κατεμετρήθησαν. Και είναι ολίγα”». ²⁵⁰ Ο άκρατος πραγματισμός του αποδεικνύεται και όταν σε ομιλία του στον Πύργο το Μάιο του 1924, λίγο μετά την αναγνώριση της Αβασιλεύτου, υποστηρίζει ότι τα πολιτεύματα δεν έχουν ανάγκη της αναγνώρισεως των πολιτών, αλλά αναγνωρίζονται εκ των πραγμάτων από την καθημερινή πρακτική, η δε παθητική αντίσταση απλώς θα προκαλούσε φθορά στο κόμμα του, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. ²⁵¹

Όσον αφορά στην ενεργό ανάμειξη του στα πολιτικά δρώμενα, φαίνεται ότι βλέπει τη θητεία του στην πολιτική ως ευκαιρία για εξυπηρέτηση των συμφερόντων του έθνους και όχι για ικανοποίηση ταπεινών μικροπολιτικών επιδιώξεων με την παραπλάνηση του λαού. Η αντίληψη του βίου του ως «ιερατείας υπέρ του καλού και αγαθού» συνοδεύει το Μεταξά από τα πρώτα του νιάτα. ²⁵² δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο που τη διάθεση αυτή διατηρεί και αργότερα. Επίσης δε φαίνεται ότι η φιλοδοξία αποτελεί γι' αυτόν το κυριότερο κίνητρο. Το Δεκέμβριο του 1929 γράφει: «Φιλοδοξία δεν έχω πλέον, ήταν το κίνητρο της ενεργητικότητός μου. Μόνο αίσθημα καθήκοντος. Θα κάμω το καθήκον μου εις την Ελλάδα, όχι όμως αυτόκλητος». ²⁵³

Βέβαια οι αρνητικές εμπειρίες του από την ενεργό πολιτική - κοινοβουλευτική δράση παγιώνουν την πεποίθησή του «ότι αδύνατον να

²⁵⁰ Αναφέρεται στο: Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 1, σ. 245.

²⁵¹ *Ημερολόγιο*, «Λόγος Ι. Μεταξά εις Πύργον» (25 Μαΐου 1924), τ. 3, σ. 796.

²⁵² *Ημερολόγιο*, εγγραφές: Ζάκυνθος, 24 Αυγούστου 1899, Τρίτη, τ. 1, σ. 458 (όπου και το παράθεμα)· 25 Αυγούστου 1899, Τετάρτη, τ. 1, σ. 462· Απρίλιος και Μάιος 1903, τ. 1, σ. 663.

²⁵³ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 30 Δεκεμβρίου 1929, Δευτέρα, τ. 3, σ. 652. Βλ. και την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εγγραφή της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1929 (τ. 3, σ. 655), όπου αναρωτιέται: «Αλλά εμπορεί κανείς να μη προσπαθήσει μόνος του να υπηρετήσει, χωρίς να περιμένει να τον καλέσουν;» για να καταλήξει όσον αφορά στη δική του στάση «Περιμένοντας και μη αρνούμενος όταν παρουσιασθή η περίστασις. Όχι όμως λαχαρώντας. Αφήνοντας να γεννηθή η περίστασις και μη αποκρούοντας».

προοδεύωμεν με κοινοβουλευτικόν πολίτευμα».²⁵⁴ Την πεποίθησή του αυτή, μάλιστα, τη δημοσιοποιεί. Στην *Καθημερινή* της 20ής Απριλίου 1934 δημοσιεύονται οι εκτιμήσεις του «ότι η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος νοσεί τόσο βαρέως, ώστε δεν θεραπεύεται πλέον διά μεθόδων κοινοβουλευτικών και ότι συνεπώς η μόνη λύσις ήτις επιβάλλεται εκ των πραγμάτων, είναι η έξοδος εκ των κοινοβουλευτικών περιορισμών».²⁵⁵ Ακόμα και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Αλ. Ζαΐμη ενημερώνει τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ότι θεωρεί «τας κοινοβουλευτικές μεθόδους ως τελείως αλυσιτελείς» και ότι, κατά συνέπεια, «το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα [...] δέον να καταργηθή».²⁵⁶

Εκδηλώνοντας ο Μεταξάς τη δυσφορία του για τις κοινοβουλευτικές καταχρήσεις, δεν πρωτοτυπεί, αλλά αντιθέτως εντάσσεται στη μακρά παράδοση του αντικοινοβουλευτισμού που διαπνέει τόσο τον πολιτικό κόσμο όσο και το λαό και που στην Ελλάδα χρονολογείται ήδη από την εποχή του Α' Συντάγματος. Βασικοί ιδεολογικοί πόλοι της πολιτικής ιδεολογίας του αντικοινοβουλευτισμού, αποδεκτοί και από το Μεταξά, είναι: το ότι το συνταγματικό πολίτευμα δεν ικανοποιεί τις λαϊκές ανάγκες, διότι είναι επεισόδιο και όχι προϊόν ελληνικών κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων· το ότι οι βουλευτές αποτελούν καταπιεστική ολιγαρχία, από την οποία θα λυτρωθεί ο λαός με τη συνταγματική εκτροπή· το ότι οι κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες παρέχουν μόνο αριθμητική και όχι ποιοτική νομιμοποίηση στο κράτος, λόγω της άγνοιας και της απαιδευσίας των ψηφοφόρων. Μόνη λύση για την αποκατάσταση του κύρους του κρατικού θεσμού είναι η παραχώρηση της διακυβέρνησης στους «αρίστους».²⁵⁷

Είναι, όμως, μάλλον υπερβολικό να καταδικάσουμε το Μεταξά ως γεννημένο δικτάτορα, επειδή σε νεαρή ηλικία και υπό το κράτος έντονης συναισθηματικής φόρτισης έγραψε: «Ε! κάτι θα κάμω και εγώ διά να πλώ

²⁵⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 18 Φεβρουαρίου 1927, Παρασκευή, τ. 3, σ. 511.

²⁵⁵ *Ημερολόγιο*, Δηλώσεις του Μεταξά στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* την 20ή Απριλίου 1934, τ. 4, υποσημείωση στις σσ. 92 – 93.

²⁵⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 8 Οκτωβρίου 1934, Δευτέρα, τ. 4, σ. 120.

²⁵⁷ Αθ. Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική Δεξιά: Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864 – 1911 (Ερευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 15 – 16· G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 – 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Α', σσ. 131 - 135· τ. Β', σσ. 733, 773 – 776.

ολίγον αίμα κοινοβουλευτικόν...».²⁵⁸ Δε φαίνεται ότι μέχρι την 4^η Αυγούστου 1936 είναι στην πράξη λιγότερο κοινοβουλευτικός από άλλους πολιτικούς αρχηγούς, και από αυτόν ακόμη το Βενιζέλο. Στον προσωπικό απολογισμό του 1927 γράφει με αρκετή υπερηφάνεια: «Από κοινοβουλευτικός αμφίβολος [...] κατέληξα κοινοβουλευτικός ανεγνωρισμένος και ρήτωρ. Από αρχηγός κόμματος αμφιβόλου κατέληξα αρχηγός κόμματος ισχυρού κυβερνώντος».²⁵⁹

Η ομιλία του, μάλιστα, υπέρ του αναλογικού εκλογικού συστήματος, τον Ιούνιο του 1928, είναι αποκαλυπτική της μέριμνάς του για την περαιτέρω ισχυροποίηση αυτού του κόμματος στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος. Ταυτόχρονα αποκαλύπτει τη φιλοδοξία του να λειτουργήσει σαν η τρίτη πρόταση και μάλιστα σαν ασφαλιστική δικλείδα προς αποφυγή της δικτατορικής εκτροπής, που μπορεί να μοιάζει ως η μόνη λύση, δεδομένου ότι ο Βενιζελισμός και ο Αντιβενιζελισμός έχουν χρεωκοπήσει πολιτικά.

*Τα κόμματα, λέγουσι, δεν είναι εις θέσιν να διεθόνουν, έχομεν ανάγκην ενός δικτάτορος. [...] ουδείς δε κίνδυνος υπάρχει σήμερον μεγαλύτερος ο οποίος ν' απειλή την Ελλάδα περισσότερον από τον κίνδυνον της δικτατορίας, η οποία συντριβεί κάθε ελευθερία και κάθε συναίσθημα. [...] Ας μη λησμονώμεν ότι ωραίον πράγμα είναι η απόλυτος εξουσία, αλλ' έχει πάντοτε κακά ξεμπερδέματα.*²⁶⁰

Συμπερασματικά, χρειάστηκε η συνέργεια πολλών παραγόντων (υπηρεσιακές περιπέτειες του πατέρα του, δυσάρεστες προσωπικές εμπειρίες από τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος της εποχής, συνειδητοποίηση ότι σκοπός των πολιτικών κομμάτων είναι η πάση θυσία κατάληψη και διατήρηση της εξουσίας, εκτίμηση ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία πάσχει συστηματικά, διότι στηρίζεται στην ποσοτική αρχή της πλειοψηφίας, αντί στην ποιοτική αρχή της προσωπικότητας), για να αποφασίσει ο Μεταξάς να βγει από το πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού και να κάνει τον αντικοινοβουλευτισμό

²⁵⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Βερολίνον, 22 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1899, Δευτέρα εσπέρας, τ. 1, σ. 500.

²⁵⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 31 Δεκεμβρίου 1927, Σάββατον, τ. 3, σ. 551. Πρόκειται για το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων· βλ. σχετικά *Ημερολόγιο*, τα σχόλια του επιμελητή Παν. Σιφναίου, τ. 3, σσ. 439 – 440, καθώς και τις εγγραφές: 4 Δεκεμβρίου 1926, Σάββατον· 6 Δεκεμβρίου 1926, Δευτέρα· 7 Δεκεμβρίου 1926, Τρίτη, τ. 3, σ. 492.

²⁶⁰ *Ημερολόγιο*, «Το “Κύκνειον Άσμα”», τ. 3, Παράρτημα, σσ. 911 – 912.

βασικό χαρακτηριστικό όχι μονάχα της προσωπικής κοσμοθεωρίας του, αλλά και της πολιτικής πρακτικής του.

Ο δικτάτορας, αν και έχει απαξιώσει από νωρίς τον κοινοβουλευτισμό, σε δημόσιες ομιλίες του εμφανίζεται ως αρχικά πρόμαχος του κοινοβουλευτικού συστήματος. Δηλώνει, μάλιστα, ότι κατανάλωσε πολλά χρόνια ως κοινοβουλευτικός πολιτικός στην προσπάθειά του να εξυγιάνει το σύστημα αυτό και ότι με ανιδιοτέλεια και τιμιότητα αποχώρησε από το πολιτικό σκηνικό δίνοντας και σε άλλους πολιτικούς την ευκαιρία να προσπαθήσουν εκεί που αυτός απέτυχε.²⁶¹ Εμφανίζεται, δηλαδή, όχι ως εκ πεισθήσεως, αλλά ως κατ' ανάγκην υπερασπιστής και εισηγητής αντικοινοβουλευτικών μεθόδων. Και μάλιστα εμφανίζει τον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο, που κι αυτός αντιλαμβάνονταν την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, αλλά δεν τολμούσε να δράσει, σχεδόν ευγνώμονα για τη σωτήρια επέμβασή του.²⁶²

Ο Μεταξάς εδώ παρουσιάζει επλεκτική μνήμη. Ξεχνά ότι καθ' όλη τη διάρκεια της πολύχρονης πολιτικής του σταδιοδρομίας ελάχιστες φορές ο ελληνικός λαός τον τίμησε με την ψήφο του, άρα οι αντικειμενικές δυνατότητες που είχε να επηρεάσει τα κοινοβουλευτικά πράγματα ήταν μηδαμινές. Εκλήθη στην εξουσία, όταν η πολιτική σκηνή είχε αποσιλωθεί από το θάνατο επιφανών πολιτικών προσωπικοτήτων. Και ενώ εμφανίζεται ότι, πριν επιβάλει δικτατορία, εξάντλησε όλα τα διαθέσιμα μέσα για ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης, στην πραγματικότητα δεν έδωσε χρονικά περιθώρια στη συμφωνία Σοφούλη - Θεοτόκη για κυβέρνηση συνασπισμού να καρποφορήσει.

Πιθανόν ο Μεταξάς να καταφεύγει σε αυτή την τακτική σε δημόσιες ομιλίες του, για να πείσει τον ελληνικό λαό για τις ειλικρινείς, αλλά αναποτελεσματικές προσπάθειες που κατέβαλε στο παρελθόν, να προκαταλάβει έτσι την ευνοϊκή του διάθεση και να κερδίσει χρόνο για την εδραίωση των

²⁶¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν» (12 Ιουνίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 102.

²⁶² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 250 - 251.

μηχανισμών του καθεστώτος του. Αφού, λοιπόν ο κοινοβουλευτισμός προβάλλεται ως θεσμός παρωχημένος, διεθνώς χρεωκοπημένος και επιβλαβής, ο αντικοινοβουλευτισμός μοιραία έρχεται να λειτουργήσει ως άρνηση της χρεωκοπίας αυτής και ταυτόχρονα ως νέα πολιτική θέση, από τη στιγμή που ο Μεταξάς κηρύττει δικτατορία μέχρι τα τέλη του 1938.²⁶³

Για το Μεταξά ο ξενικός χαρακτήρας του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος είναι αποτέλεσμα μίμησης ευρωπαϊκού μοντέλου αμφίβολης ποιότητας, τον καθιστά εξαρχής σύστημα ξένο προς την ελληνική πραγματικότητα. Ο κοινοβουλευτισμός που προϋποθέτει τη διαίρεση σε κόμματα, βρίσκεται σε βαθιά διάσταση με την ίδια την ιδιοσυγκρασία του ελληνικού λαού, ενός λαού βαθιά ενωμένου («και ποίος από σας σκέπτεται διά τον τόπον του διαφορετικά από τον άλλον;») και με ενιαία ιδεολογία («διότι η ιδεολογία των Ελλήνων είναι μία και η αυτή δί' όλους τους Έλληνας»).²⁶⁴

Κατά το δικτάτορα το εκάστοτε κοινοβούλιο ως άθροισμα κομματικών αντιπροσώπων δεν αντιπροσωπεύει τη λαϊκή βούληση, αλλά απλώς έχει κατορθώσει να δεσπόζει επί ενός λαού κομματικά διαιρεμένου. Επομένως, την εξουσία, στην πραγματικότητα, την ασκεί διά του κοινοβουλίου όχι ο διαιρεμένος και παραπλανημένος λαός, αλλά μια πολιτική ολιγαρχία, «ένας πολιτικός ολιγαρχικός φεουδαλισμός»,²⁶⁵ μια άρχουσα τάξη που δημιουργήθηκε από το εμπιαθές κομματικό κράτος με κριτήριο όχι την ποιότητα, αλλά τις κομματικές επιδόσεις.²⁶⁶ Επειδή

Αριστοκρατίαν ο τόπος αυτός, αριστοκρατίαν δηλαδή γένους, δεν κατώρθωσε να έχη [...] εσχηματίσθη βαθμιαίως μία ανωτέρα διευθύνουσα τάξις, η οποία προήλθεν εκ της επικρατήσεως διαφόρων ατόμων, διά της επιτυχίας των εις τας κομματικές διαμάχας και παραπλεύρως με αυτήν εξ ετέρων

²⁶³ D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 – 1945» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 201. Παρατηρείται ότι οι αναφορές στα δεινά του κοινοβουλευτισμού σπανίζουν το 1939 και το 1940, οπότε το ενδιαφέρον του δικτάτορα μονοπωλεί η Ε.Ο.Ν. και η επικείμενη εμπλοκή της χώρας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

²⁶⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 248 – 249 (όπου και τα παραθέματα αντίστοιχα).

²⁶⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 260.

²⁶⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Χανίων» (7 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 100 – 101· «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 248 – 249.

ατόμων, άτινα επέτυχον τον πλουτισμόν των όχι διά της εργασίας [...] αλλά διά της εκμεταλλεύσεως της επιρροής των επί των κομματικών Κυβερνήσεων.²⁶⁷

Στις αθεράπευτες κομματικές αντιθέσεις και στις προσωπικές έριδες αποδίδεται από το δικτάτορα μια σειρά κακοδαιμονίες της ελληνικής πολιτικής ζωής: η αδυναμία της Βουλής της προερχόμενης από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 να εξασφαλίσει λειτουργική κυβέρνηση στη χώρα.²⁶⁸ η διαρκής αντίθεση του κοινοβουλευτισμού προς το Σύνταγμα της Ελλάδας ως προς τα δικαιώματα του Βασιλέως (τα οποία ο κοινοβουλευτισμός δεν αναγνωρίζει) και ως προς την ουσιαστική διάκριση των εξουσιών (τις οποίες ο κοινοβουλευτισμός στην πράξη συγχέει).²⁶⁹ η απογύμνωση του κρατικού μηχανισμού από ικανά στελέχη και η προτίμηση στους κομματικούς εγκάθετους της εκάστοτε κομματικής κυβέρνησης, οι οποίοι είναι περισσότερο αφοσιωμένοι στο κόμμα παρά στο καθήκον τους της εξυπηρέτησης των πολιτών.²⁷⁰ η κομματική δουλεία στην οποία υποχρεούνται οι πολίτες προκειμένου να προωθήσουν τα δίκαια συμφέροντά τους.²⁷¹

Το άθλιο κομματικό κράτος θεωρεί ο Μεταξάς υπεύθυνο για μια σειρά από οδυνηρές εθνικές περιπέτειες: τη συχνή εμπλοκή του ελληνικού λαού σε εμφύλιες διαμάχες· την απώλεια της εμπιστοσύνης και της αισιοδοξίας του για το μέλλον.²⁷² την κάμψη του εθνικού φρονήματος και την καταρράκωση της

²⁶⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τα μέλη της Οργανώσεως Εθνικής Αναγεννήσεως» (14 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 125.

²⁶⁸ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την Μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 9.

²⁶⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 248 – 249. Για το Μεταξά η διάκριση των εξουσιών που, θεωρητικά τουλάχιστον, αποτελεί ουσιαστικό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, απορρίπτεται ως τέχνασμα το οποίο αποβλέπει στη μείωση της ισχύος του κράτους. Στην πράξη, βέβαια, το ίδιο το κοινοβουλευτικό σύστημα αυτό – υπονομεύεται, διότι μόνο του μειώνει την ισχύ του κράτους, αφού τα όργανα της μιας εξουσίας υπεισέρχονται στην άσκηση της άλλης, με αποτέλεσμα τη σύγχυση των εξουσιών και την ακυβερνησία· βλ. σχετικά: Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 39.

²⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους ελθόντας εις Αθήνας διά την κηδείαν των Βασιλέων δημάρχους και κοινοτάρχας» (23 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 128.

²⁷¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του δήμου Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 198.

²⁷² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Κομοτηνήν» (7 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 53.

εθνικής αξιοπρέπειας λόγω της πρόσκλησης των ξένων δυνάμεων στη χώρα.²⁷³ την αποτυχία στην προώθηση των εθνικών δικαίων, όπως αποδεικνύει η αποτυχημένη κρητική επανάσταση του 1866, η απώλεια της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1886, η ήττα του 1897. Ο Μεταξάς κρίνει ότι ακόμα και το 1912 ήρθε με καθυστέρηση, αφού οι τότε κοινοβουλευτικοί ιθύνοντες αδιαφορούσαν για τις ανακατατάξεις που είχαν αρχίσει στα Βαλκάνια από πολύ νωρίτερα.²⁷⁴ Κορυφαία απόδειξη της καταστροφικής δράσης του κοινοβουλευτισμού, όμως, αποτελεί η Μικρασιατική Καταστροφή, «ο καρπός της εκατονταετούς κακοδιοικήσεως της Ελλάδος».²⁷⁵

Με τον αντικοινοβουλευτισμό του Μεταξά ευθυγραμμίζονται και οι διανοούμενοι του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*, ημιεπίσημου ιδεολογικού οργάνου του καθεστώτος, που δε διστάζουν να επικαλεστούν ως επιχείρημα κατά του κοινοβουλευτισμού ακόμη και τη λειτουργία της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας. Η Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της άσκησης κυριαρχίας ελεύθερων πολιτών υπό την αιγίδα των νόμων, δηλαδή ως δημοκρατία. Οι νόμοι προστατεύουν τους πολίτες από τις μεταξύ τους αυθαιρεσίες, αλλά και από τις αυθαιρεσίες του κράτους εις βάρος τους. Προστατεύουν ακόμα και το κράτος από τις αυθαιρεσίες των πολιτών. Ενώ, όμως, η αθηναϊκή δημοκρατία παρουσιάζεται ως απτή απόδειξη της αρχαίας ευνομίας, στην πραγματικότητα αποτελεί αποτέλεσμα της ισορρόπησης αντιθέσεων από μια προικισμένη διάνοια, τον Περικλή. Δηλαδή είναι κατ' όνομα μόνο δημοκρατία, ενώ, στην πραγματικότητα, μοναρχία της πολιτικής υπεροχής του ενός, ηθική και πνευματική δικτατορία. Απόδειξη τούτου είναι ότι το σύστημα κατέρρευσε με το θάνατο του Περικλή. Συνεπώς η δημοκρατία

²⁷³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 250. Ο υπαινιγμός στα γεγονότα του Διχασμού και στη δράση των Αγγλογάλλων είναι εδώ διαφανής.

²⁷⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 249.

²⁷⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν» (12 Ιουνίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 102.

είναι σύστημα ανεπαρκές να αντιμετωπίσει την έλλειψη προικισμένου αρχηγού.²⁷⁶

Έτσι, ακόμα και γεγονότα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, μέχρι τότε αναμφισβήτητα, προσλαμβάνουν άλλο νόημα ερμηνευόμενα από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου. Τα επιτεύγματα της δημοκρατίας αποσιωπώνται ή παραποιούνται, ενώ τα προβλήματα και οι αποτυχίες της μεγεθύνονται, με στόχο να διαρραγεί η σχέση εμπιστοσύνης του λαού με τους κοινοβουλευτικούς πολιτικούς και να νομιμοποιηθεί η επιβολή της δικτατορίας.²⁷⁷

Οι διανοούμενοι του καθεστώτος μελετούν, επιπλέον, την αντίθεση κοινοβουλευτισμού και αντικοινοβουλευτισμού και δικαιολογούν την πρόκριση του τελευταίου από την 4^η Αυγούστου. Αξίζει να σημειωθεί ότι ηθικά επιχειρήματα επιστρατεύονται, για να καταδειχθεί ότι ο κοινοβουλευτισμός είναι από τη στιγμή της γέννησής του καταδικασμένος ως επιγέννημα της συκοφαντίας και της βίας της Γαλλικής Επανάστασης.²⁷⁸ Αλλά και ιστορικά είναι ξεπερασμένος διεθνώς εξαιτίας της εκμηχάνισης και των μεγάλων οικονομικών αλλαγών που έφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι οποίες προκάλεσαν μεγάλες διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές τάξεις, όξυναν τις ταξικές συγκρούσεις και άφησαν περιθώριο στη μικρή κομμουνιστική μειοψηφία να προπαγανδίζει ελεύθερα την πάλη των τάξεων ως μέσο βελτίωσης της οικονομικής κατάστασης των εργαζομένων, με αποτέλεσμα την κοινωνική αναρχία.²⁷⁹

Πρόσθετα επιχειρήματα επιστρατεύονται, για αποδειχθεί ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι όχι απλώς ξένη προς τις ανάγκες του ελληνικού κράτους, αλλά και επιβλαβής: όταν ο ελληνισμός εξήλθε από μακραίωνα δουλεία με πολλά και ποικίλα προβλήματα, θα έπρεπε να

²⁷⁶ Π. Ταρωνίτης, «Ο αρχαιότερος πολιτικός στοχαστής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 36, Αθήναι Αύγουστος 1940, σσ. 785 – 795.

²⁷⁷ D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 – 45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 206.

²⁷⁸ Π. Δ. Ηλιάδης, «Το ψεύδος του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 1475 – 1476.

²⁷⁹ Γρ. Μπάμιας, «Η χρεοκοπία του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 198· Γρ. Μπάμιας, «Η ανεπάρκεια της Δημοκρατίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 7, Αθήναι Μάρτιος 1938, σσ. 273 – 275.

κυβερνηθεί από άνδρα ισχυρό και φωτισμένο, αγαπητό στο λαό και ξένο προς τα κομματικά πάθη.²⁸⁰

Είναι αναμενόμενο οι παραπάνω περιγραφόμενες καταστάσεις να παράσχουν στην 4^η Αυγούστου άφθονο υλικό, για να κατηγορήσει τον κοινοβουλευτισμό για αποτυχία στην προώθηση των εθνικών συμφερόντων και για αδιαφορία όσον αφορά στην εξυπηρέτηση των εθνικών αναγκών.

4. 1. 1. 3. Αντικομμουνισμός

Ο κοινοβουλευτισμός, όμως, επικρίνεται από την 4^η Αυγούστου, κυρίως διότι με τις ανίερές συμμαχίες και με τα επαναστατικά κόμματα που, σύμφωνα με το καθεστώς, ευνόησε,²⁸¹ παρέσχε την ευχέρεια στους Φιλελευθέρους και στους Λαϊκούς να συναλλαγούν με τους Κομμουνιστές τους πρώτους μήνες του 1936. Οι συναλλαγές αυτές, των οποίων είναι γνώστης ο Μεταξάς, όπως μαρτυρεί σχετική δήλωσή του που δημοσιεύεται στο *Ελεύθερον Βήμα* στις 3/2/1936, ενισχύουν την αντιπάθειά του προς τον κοινοβουλευτισμό.²⁸²

Ο κοινοβουλευτισμός, σύμφωνα με τους διανοούμενους της 4^{ης} Αυγούστου, λειτούργησε σαν ο Δούρειος Ίππος του κομμουνισμού, διότι, αν και τα πολιτικά συστήματα του κοινοβουλευτισμού και του κομμουνισμού διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους, συνδέονται, ωστόσο, με τη σχέση του αιτίου και του αποτελέσματος, «ικανή να δικαιολογήσει τη σύζευξή τους σ' ένα ενιαίο απορριπτικό διώνυμο».²⁸³ «Ας όψεται ο “προοδευτικός κοινοβουλευτισμός”, χειραγωγός του κομμουνισμού, ακούσιος ή εκούσιος» αναφωνεί ο Άριστος Καμπάνης το 1938.²⁸⁴

²⁸⁰ Σπ. Θεοτόκης, «Η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος κατά την Επανάστασιν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 1051 – 1059.

²⁸¹ Άρ. Καμπάνης, «Χθες και σήμερα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 7, Αθήναι Μάρτιος 1938, σ. 263· Άρ. Καμπάνης, «Προσταγή συνειδήσεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 633 – 637· Άρ. Καμπάνης, «Η Τετραετία», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 32 – 33, Αθήναι Απρίλιος – Μάιος 1940, σσ. 499 – 503.

²⁸² *Ημερολόγιο*, σημειώσεις του εκδότη Φ. Βρανά, τ. 4, σσ. 180 – 181· Η. Cliadakis, «The Political and Diplomatic Background to the Metaxas Dictatorship, 1935 – 1936», *Journal of Contemporary History*, vol. 14, number 1, January 1979, σσ. 129 – 130.

²⁸³ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 54.

²⁸⁴ Άρ. Καμπάνης, «Προσταγή συνειδήσεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σ. 635.

Ο Μεταξάς πληροφορεί ότι η κομματική αντίδραση εμπόδιζε σταθερά την κυβέρνησή του, πριν ακόμα από την εγκαθίδρυση της 4^{ης} Αυγούστου, να πραγματοποιήσει το πρόγραμμά της. Η νοσηρή αυτή κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα την εισχώρηση του κομμουνισμού σε κάθε τομέα της ζωής της ελληνικής κοινωνίας, και τελικά υπήρξε η αιτία της κήρυξης στρατιωτικού νόμου και της διάλυσης της Βουλής.²⁸⁵

Η ευθύνη των αστικών κομμάτων, κατά το Μεταξά, είναι μεγάλη, διότι δε σκέφθηκαν ότι, με τη συμμαχία που προσέφεραν στον κομμουνισμό, όχι μονάχα τον κατέστησαν ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων, αλλά υπονόμισαν και την ίδια τη δική τους ύπαρξη, δηλαδή την ύπαρξη του αστικού κοινωνικο - πολιτικού συστήματος, αφού κατά τη συμμαχία δύο ιδεολογιών υπερισχύει η φανατικότερη, στην προκειμένη περίπτωση η κομμουνιστική.²⁸⁶

Το ότι η εγκληματική δράση του κομμουνισμού είναι διεθνής τον καθιστά περισσότερο επικίνδυνο. Ο μεγάλος κίνδυνος θεωρείται ότι πηγάζει από την απόλυτη εξάρτηση όλων των κομμουνιστικών κομμάτων από ένα μόνο κράτος, τη Σοβιετική Ένωση, η οποία συγκεντρώνει και διευθύνει τη δράση του παγκόσμιου κομμουνισμού. Ένας μεγάλος κίνδυνος, επίσης, έγκειται στον καθαρά επαναστατικό χαρακτήρα δράσης των κομμάτων αυτών. Σκοπός τους είναι η βίαιη ανατροπή της αστικής εξουσίας, η καταστροφή του συνολικού μηχανισμού του καπιταλιστικού κράτους και η αντικατάστασή του με νέα όργανα της προλεταριακής εξουσίας, προορισμένα να συντρίβουν κάθε αντίσταση.²⁸⁷

Για την τεκμηρίωση της καταστροφικής δράσης του κομμουνισμού επιστρατεύεται ακόμα και μελέτη της πνευματικής ζωής της Σοβιετικής Ένωσης, όπου η εφαρμογή του κομμουνισμού και οι διαρκείς πειραματισμοί σήμαναν την ποιοτική υποβάθμιση της εκπαίδευσης και το μαρασμό των περισσότερων τεχνών και επιστημών, ιδίως των κοινωνικών. Αυτό ερμηνεύεται ως

²⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την Μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 9 - 10.

²⁸⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Μεγαλοπόλεως» (18 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 377.

²⁸⁷ Φρ. Εκκάρ, «Η Αντικομμουνιστική Νομοθεσία εις όλον τον κόσμον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 1060 - 1061.

αποτέλεσμα της κατάργησης των παραδόσεων του αστικού καθεστώτος, της ασφυκτικής κηδεμονίας του κομμουνιστικού κράτους και της πλήρους εξάρτησης της πνευματικής ζωής από τη σοβιετική πολιτική, ώστε, κατά το κήρυγμα του Λένιν, να παγιωθεί η νίκη της επανάστασης.²⁸⁸ Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που τα ευρωπαϊκά κράτη προχωρούν στη σύνταξη αντικομμουνιστικής νομοθεσίας, προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντά τους στο πλαίσιο του αστικού καπιταλιστικού συστήματος.²⁸⁹

Στο ίδιο μήκος κύματος ο διωγμός του κομμουνισμού και στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της εσωστρεφούς εθνικιστικής ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου ο κομμουνισμός καταδικάζεται καταρχήν ως ιδεολογία ξενόφερτη με αποτελέσματα αμφίβολα ακόμα και στον τόπο της, και πάντως ασύμβατη με τον ατομικιστικό χαρακτήρα του ελληνικού λαού.²⁹⁰ Ο δικτάτορας επιχειρεί να απαξιώσει τον κομμουνισμό ως σύστημα ηθικό - κοινωνικό, διότι δρα διαλυτικά για τη Θρησκεία, την Πατρίδα, την Οικογένεια και την Κοινωνία, και ρίχνει την Ελλάδα στη βαρβαρότητα,²⁹¹ είναι, λοιπόν, «είδος θρησκείας πρωτογόνου».²⁹² Επιχειρεί να τον αμαυρώσει χαρακτηρίζοντάς τον σύστημα ανατρεπτικό του κοινωνικού καθεστώτος και εχθρικό των ελληνικών παραδόσεων και του ελληνικού πολιτισμού,²⁹³ άρα ασύμβατο προς τον ελληνισμό. Να τον υποβιβάσει ως σύστημα απάνθρωπο, ερχόμενο σε σύγκρουση με την ίδια την ανθρώπινη φύση, αφού ο κομμουνισμός υποτιμά την ανάγκη του ανθρώπου για προσωπική ευτυχία και πρεσβεύει το διηνεκή αγώνα, ώστε να γευθούν την ευτυχία οι μέλλουσες γενεές.²⁹⁴

²⁸⁸ Ν. Ντε Μπαζιλύ, «Η πνευματική ζωή εις την Ρωσσίαν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σσ. 447 – 454· τεύχ. 9, Αθήναι Μάϊος 1938, σσ. 560 – 568.

²⁸⁹ Φρ. Εκκάρ, «Η Αντικομμουνιστική Νομοθεσία εις όλον τον κόσμον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 1062 – 1069.

²⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 30· «Λόγος προς τον λαόν της Δημητσάνης» (17 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 373.

²⁹¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις την Λάρισαν» (9 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 59· «Λόγος κατά το γεύμα του εμπορικού και βιοτεχνικού κόσμου Πειραιώς» (12 Απριλίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 174.

²⁹² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 380.

²⁹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 16.

²⁹⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 261.

Να τον απαξιώσει, τέλος, και για έναν άλλο λόγο: επειδή, αν και εξουθένωσε τα αστικά πολιτικά κόμματα και προλείανε το έδαφος για κατάληψη της εξουσίας, δεν τόλμησε την κρίσιμη στιγμή να την καταλάβει. Αιτία της απολμίας αυτής, σύμφωνα με το δικτάτορα, είναι το ότι οι ίδιοι οι κομμουνιστές κατά βάθος δεν πίστευαν τους εαυτούς τους ικανούς να εφαρμόσουν την ιδεολογία τους.²⁹⁵ Η απραξία τους την κρίσιμη στιγμή αποδεικνύει επιπλέον ότι, στην πραγματικότητα, δρουν με σκοπό την ανατροπή των υπάρχουσών αξιών, αλλά όχι τη θεμελίωση νέων. Επομένως εργάζονται για τη χαρά της καταστροφής και διαψεύδουν τις ίδιες τις επαγγελίες τους.

Η ιδεολογική, ηθικο - κοινωνική, πολιτιστική, ψυχολογική και πολιτική απαξίωση του κομμουνισμού από το καθεστώς δεν επιχειρείται με τη χρήση των δεδομένων της πολιτικής επιστήμης, αλλά με την άρθρωση ενός λόγου χαρακτηριζόμενου από διδακτισμό και ηθικισμό, ο οποίος εξοβελίζει τους κομμουνιστές από το εθνικό σύνολο και τους απειλεί με αυστηρές κυρώσεις.²⁹⁶

Όσο για τους πρωτεργάτες αυτής της καταστροφικής ιδεολογίας, ο δικτάτορας δε φειδεται χαρακτηρισμών· φαίνεται, ωστόσο, ότι δεν έχει ο ίδιος καταλήξει αν πρόκειται για άτομα ανισόρροπα και φανατισμένα τα οποία εκμεταλλεύονται με μαεστρία τα ζητήματα που ανέκαθεν απασχολούσαν τον κόσμο,²⁹⁷ αν πρόκειται για τρελούς που, πάντως, παίρνουν εντολές από διεθνή κέντρα,²⁹⁸ ή αν πρόκειται για άτομα πολύ προσεκτικά και συνετά, που χρησιμοποιούν ρομαντικές ιδέες, για να παρασύρουν βάσει καταχθόνιου σχεδίου τους αφελείς.²⁹⁹

Οι κομμουνιστές χαρακτηρίζονται ως Έλληνες μόνο κατ' όνομα, υπάνθρωποι, σκοτεινοί και εγκληματικοί τύποι, πουλημένοι στην πιο ανήθικη

²⁹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 262· «Λόγος προς τον λαόν της Μεγαλοπόλεως» (18 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 376.

²⁹⁶ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 - 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 59 - 60· Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 146 - 147.

²⁹⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 380.

²⁹⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 45.

²⁹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 31.

ιδεολογία, που τώρα επιθυμούν να ατιμάσουν την Ελλάδα. Η αντεθνική τους δράση στοχεύει στη σπίλωση των αθάντων ελληνικών αξιών από την εποχή του Τρωικού πολέμου ως τους Βαλκανικούς και την Κιουτάχεια.³⁰⁰ Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ο χαρακτηρισμός των κομμουνιστών ως Ελλήνων μόνο κατ' όνομα προβάλλει την ασυμβατότητα του κομμουνισμού προς την ελληνικότητα. Η συνύπαρξη στο ίδιο πρόσωπο των δύο ιδιοτήτων (Έλληνας – κομμουνιστής) είναι αδύνατη, γεγονός που αιτιολογεί την πεποίθηση του καθεστώτος για την αναγκαιότητα της εξουθένωσης του κομμουνισμού ως επικίνδυνου για το εθνικό σώμα. Ωστόσο η άποψη αυτή δεν αποτελεί καινοτομία της 4^{ης} Αυγούστου. Ήδη από την εποχή της δικτατορίας του Παγκάλου έχει διαγραφεί η αντίστιξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας προς την ελληνικότητα και, κατά συνέπεια, η αντίληψη περί ανάγκης εξοβελισμού του διαβρωτικού για το έθνος κομμουνισμού.³⁰¹

Κατά το Μεταξά ο κομμουνισμός στην Ελλάδα έλαβε υπόσταση, διότι σ' αυτόν προσχώρησαν όχι μονάχα όσοι βρισκόντουσαν σε αδυναμία να εργαστούν και να παράγουν, οι οικονομικά πάσχοντες, αλλά και άλλοι, ακόμα και εύποροι, αργόσχολοι από πλήξη και διάθεση επίδειξης.³⁰²

Τον τελευταίο αυτό ισχυρισμό του Μεταξά για την κοινωνική προέλευση και την οικονομική κατάσταση των Ελλήνων κομμουνιστών διευρύνει ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, Υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας του καθεστώτος. Κατά το Μανιαδάκη οι Έλληνες κομμουνιστές είναι ιδιότυποι. Δε μοιάζουν με το εργατικό προλεταριάτο των βιομηχανικών χωρών, αλλά προέρχονται από το φιλελεύθερο ή το σοσιαλιστικό χώρο. «Εδώ εις την Ελλάδα έχομεν τους κομμουνιστάς πολυτελείας [...] τους παθολογικούς εκείνους τύπους, οι οποίοι εγίνοντο κομμουνισταί φανατικοί μόνον διά να παρουσιάζονται ως άνθρωποι με “προοδευτικάς αρχάς”». Οι διαλυτικές αρχές του μαρξισμού που καλλιέργησαν απερίσκεπτα, εισχώρησαν στο λαϊκό οργανισμό και τον

³⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 017: άτιτλο και αχρονολόγητο κείμενο απευθυνόμενο προς τους Φαλαγγίτες με θέμα τον κομμουνιστικό κίνδυνο που απειλεί την πατρίδα και το χρέος της νέας γενιάς.

³⁰¹ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 170 – 171.

³⁰² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 30 – 31.

μόλυναν.³⁰³ Με τους ισχυρισμούς του Μανιαδάκη απαξιώνονται και οι διανοούμενοι των πολιτικών κομμάτων και ο ίδιος ο κομμουνισμός που, όσον αφορά τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση, υποβαθμίζεται σε προϊόν του συρμού.

Αλλά αν αυτοί οι ισχυρισμοί είναι αληθινοί, δεν εξηγείται το γιατί καμιά κοινωνική ομάδα δεν έμεινε απρόσβλητη, όπως ο ίδιος ο Μεταξάς παραδέχεται. Ο κομμουνισμός εισχώρησε σε κάθε βαθμίδα της εκπαίδευσης, στους διανοούμενους, στις Ένοπλες Δυνάμεις, στα Σώματα Ασφαλείας, στους δημοσίους υπαλλήλους, στον Τύπο, στους εργάτες, στους αγρότες, στα μικροαστικά στρώματα, ακόμα και στην οικογένεια, όπου τα παιδιά στράφηκαν εναντίον των γονιών τους.³⁰⁴

Ειδικά το γυναικείο φύλο εμφανίζεται πολύ απερίσκεπτο σε ό,τι αφορά στον κομμουνισμό, τον οποίο αντιμετωπίζει σαν μια ακόμη μόδα. «Η γυναίκα [...] πασιονάρεται διά τα νέα πράγματα. Της αρέσει να επιδεικνύεται. Και δι' αυτό μέσα εις τον κόσμο ιδίως των νεανίδων συναντά κανείς κομμουνιστριάς, αι οποίαι είναι φανατικώταται»³⁰⁵ ισχυρίζεται ο Μεταξάς. Η αξιολόγηση της στάσης αυτής του γυναικείου φύλου απέναντι στον κομμουνισμό δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της γυναίκας ως απερίσκεπτης και, επομένως, την ανάγκη κηδεμονίας της.

Ο Μανιαδάκης σε άρθρο του *Στο Νέον Κράτος* παρέχει εντοπωσιακά στοιχεία για τη ζωηρή κομμουνιστική δράση στην Ελλάδα από το Σεπτέμβριο του 1935 έως τον Ιούλιο του 1936: 238 απεργίες, 200 κομμουνιστικά έντυπα ημερησίως σε όλη τη χώρα με μηνιαία κυκλοφορία 200.000 φύλλων, 250 πυρήνες μαθητικής νεολαίας που παρέσυραν σε απεργίες μαθητές και φοιτητές,

³⁰³ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 510–511 (το παράθεμα στη σ. 511).

³⁰⁴ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την Μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 9-10· «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 31–32· «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 45· «Λόγος προς τον λαόν των Χανίων» (7 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 101· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 261–262· «Λόγος εις τον λαόν της Μεγαλοπόλεως» (18 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 376· «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 380–381.

³⁰⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 30–31 (όπου και το παράθεμα).

35.000.000 δραχμές για κομμουνιστική προπαγάνδα από το εξωτερικό και πολύ περισσότερα από εράνους του Κ.Κ.Ε. στο εσωτερικό. Σκοπός της κίνησης αυτής ήταν η δημιουργία προεπαναστατικής κατάστασης που θα προετοίμαζε την κομμουνιστική εξόρμηση. Τα αιματηρά γεγονότα του Μαΐου του 1936 στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν η πρώτη εκδήλωση, ενώ ως μέρα κομμουνιστικής εξέγερσης και κατάληψης του κράτους υπό το πρόσχημα πανελλήνιας απεργίας είχε οριστεί η 5^η Αυγούστου 1936.³⁰⁶

Η διαλυτική επίδραση του κομμουνισμού, λοιπόν, που επωφελούμενος από την κομματική πολυαρχία - στην ουσία αναρχία - από τη μια και από την υποστήριξη που διάφορες πολιτικές μερίδες τού παρείχαν από την άλλη, είχε διεισδώσει σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής της χώρας, αποτελεί για το Μεταξά βασική αιτία της επιβολής της δικτατορίας, όπως ο ίδιος πληροφορεί το λαό στο σχετικό διάγγελμα του της 4^{ης} Αυγούστου 1936.³⁰⁷ Το ότι η 5^η Αυγούστου θα σήμαινε την κομμουνιστική κατάληψη του κράτους δικαιολογεί και την επιλογή, όπως ο ίδιος ο Μεταξάς αναφέρει, εκ μέρους του, της συγκεκριμένης ημερομηνίας - 4^{ης} Αυγούστου 1936 - για την επιβολή της δικτατορίας του.³⁰⁸

Εκείνο που καθιστά σημαντικότερη την επιτυχία της αποσόβησης του κομμουνιστικού κινδύνου στη χώρα, κατά το Μεταξά, είναι το ότι η επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου σημαίνει την απορρόθμιση ενός γενικότερου σχεδίου υπαγορευόμενου από διεθνή κομμουνιστικά κέντρα, συγκεκριμένα ενός τρομερού σχεδίου της Γ' Διεθνούς εναντίον του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Το καταχθόνιο αυτό σχέδιο, πάντα σύμφωνα με το Μεταξά, αποκαλύπτει η σύγκριση των ημερομηνιών των γεγονότων της Ισπανίας με τις κινητοποιήσεις

³⁰⁶ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 507 – 508.

³⁰⁷ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την Μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 9-10· «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 33.

³⁰⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 32 - 33.

του Μαΐου του 1936 στην Ελλάδα, καθώς και διάφορα έγγραφα που, στο μεταξύ, ήρθαν στο φως.³⁰⁹

Πιο συγκεκριμένα, η προαυγουστιανή Ελλάδα είχε οριστεί ως η δεύτερη, μετά την Ισπανία, χώρα της Μεσογείου, της οποίας θα επιχειρούνταν η υποδούλωση στο διεθνές προλεταριάτο. Η Γ' Διεθνής ήταν σε θέση να γνωρίζει ότι στις αρχές Αυγούστου 1936 η εσωτερική κατάσταση της Ελλάδας θα ήταν πανομοιότυπη με αυτή της Ισπανίας.³¹⁰ Ο δικτάτορας ισχυρίζεται ότι «η Ελλάς ήτο ένα κομμάτι του μεγάλου παιγνιδιού, που έπρεπε να θυσιασθή στην ώρα του, χάριν της γενικής καταστροφής».³¹¹ Εξωτερικοί και εσωτερικοί, λοιπόν, εχθροί εργάζονταν «διά την Ισπανοποίηση της Ελλάδος».³¹² Όσον αφορά στον τότε πρωθυπουργό Μεταξά, οι κομμουνιστές ηγέτες τον υποτιμούσαν, καθώς εκτιμούσαν ότι δεν είχε ούτε λαϊκό έρεισμα ούτε ισχυρούς φίλους στο στρατό και στην πολιτική. Θεωρούσαν, συνεπώς, ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το ανίσχυρο κράτος σαν εφιαλτήριο που θα επέσπευδε την έλευση του κομμουνισμού.³¹³ Αλλά «Εμείς μια μέρα πριν, την 4 Αυγούστου, τους επρολάβαμε».³¹⁴

Η Ελλάδα συγκρίνεται με την Ισπανία, «ένα Έθνος ιστορικών, γενναίων, και υπερήφανων»,³¹⁵ δηλαδή ένα έθνος με πολλές αναλογίες με το ελληνικό, που, όμως δεν πρόλαβε, προφανώς διότι δεν ευτύχησε να κυβερνάται από έναν Μεταξά. Με την αναφορά στη σπαρασσόμενη Ισπανία, η 4^η Αυγούστου εμφανίζεται ως ανάγκη αδήριτη υπαγορευόμενη από συνθήκες επείγουσες και επικίνδυνες, που απειλούν όχι μονάχα τη δομή του κράτους, αλλά και την

³⁰⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 248· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 262 - 263.

³¹⁰ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 508.

³¹¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 45.

³¹² Αρ. Καμπάνης, «Χθες και σήμερα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 7, Αθήναι Μάρτιος 1938, σ. 263.

³¹³ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 509.

³¹⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 45. Βλ. και το ανάλογο δραματικό «Ημείς επρολάβαμεν» στο λόγο του κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 248.

³¹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 45.

ίδια την υπόσταση του ελληνικού έθνους. Επιπλέον προβάλλεται ως πρότυπο προς μίμηση και για άλλες χώρες που, επίσης, διατρέχουν τον έσχατο κίνδυνο.

Ας σημειωθεί ότι όχι μονάχα για την επιβολή, αλλά και για την επ' αόριστο διατήρηση της 4ης Αυγούστου προβάλλεται ως αιτία ο κομμουνισμός. Ο Μεταξάς τονίζει ότι, αν και ο ερυθρός κίνδυνος αποσοβήθηκε, η ανάμνησή του θα πρέπει σταθερά να συνοδεύει τους Έλληνες, ώστε ποτέ να μην ξαναπέσουν σε αυτόν. Υπόσχεται δε ότι αυτός πάντα θα είναι κοντά τους και δε θα τους αφήνει να λησμονούν τι οφείλουν στο καθεστώς.³¹⁶

Άρα η σημασία και η προσφορά του καθεστώτος υπερβαίνει τα ελληνικά όρια και καθίσταται πανευρωπαϊκή, αφού πανευρωπαϊκός είναι ο κίνδυνος που αρχικά αντιμετώπισε και εξακολουθεί να αποκρούει. Η επιβολή της δικτατορίας και η περιστολή των προσωπικών και των πολιτικών ελευθεριών είναι το ελάχιστο τίμημα που καλούνται να πληρώσουν οι ευρωπαϊκοί λαοί, και φυσικά ο ελληνικός, προκειμένου να γλιτώσουν από τον ερυθρό κίνδυνο.

Λίγες, μόνο, μέρες μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας το αντικομμουνιστικό μένος εκδηλώνεται με δημόσιο κάψιμο βιβλίων σε πλατείες και δρόμους. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1936 δημοσιεύεται Αναγκαστικός Νόμος «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» που δίνει στο καθεστώς την ευχέρεια να διώκει όχι μονάχα τους κομμουνιστές και τους ύποπτους για κομμουνιστικά φρονήματα, αλλά και κάθε ανεπιθύμητο πρόσωπο, κόμμα, ιδέα. Στην πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου ορίζεται ότι

Τιμωρείται διά φυλακίσεως τριών τουλάχιστον μηνών και εκτοπισμού εξ μηνών μέχρι δύο ετών εις τόπον οριζόμενον διά της καταδικαστικής αποφάσεως 1) Πας όστις εγγράφως, προφορικώς ή καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον, αμέσως ή εμμέσως, επιδιώκει την διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν θεωριών, ιδεών ή κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων τεινόντων εις την ανατροπήν του κρατούντος εν τη χώρα κοινωνικού καθεστώτος ή εις την απόσπασιν ή αυτονομίησιν μέρους της

³¹⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Αμαλιάδα» (29 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 87 – 88.

Επικρατείας ως και ο προσηλυτίζων εις τας θεωρίας, ιδέας και συστήματα ταύτα καθ' οιονοδήποτε τρόπον.

Στο τρίτο άρθρο απαγορεύονται κάθε είδους συναθροίσεις στις οποίες πρόκειται να αναπτυχθούν τέτοιες θεωρίες, ιδέες και συστήματα, ενώ οι ποινές που επικρέμονται είναι σκληρότατες.³¹⁷

Στη συνέχεια το μεταξικό καθεστώς προχωρεί σε σειρά ενεργειών προκειμένου να επιτύχει την πλήρη εξουθένωση του κομμουνιστικού μηχανισμού. Ο φορέας που επωμίζεται την πάλη με τον κομμουνισμό, την πάταξη της αναρχίας και την εδραίωση της ασφάλειας είναι το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας³¹⁸ με όργανο τα Σώματα Ασφαλείας. Τα Σώματα Ασφαλείας έχουν συγκροτηθεί πριν από τη μεταξική δικτατορία, ήδη από την εποχή της πρωθυπουργίας του Βενιζέλου, αλλά έχουν αποκτήσει έντονο αντιβενιζελικό χαρακτήρα μετά τις εκκαθαρίσεις του 1933 και του 1935. Υπό την αιγίδα του νεοϊδρυθέντος Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας και στη δικαιοδοσία του Υφυπουργού Κ. Μανιαδάκη κατά τη μεταξική περίοδο τα Σώματα Ασφαλείας, επανδρωμένα με επίλεκτα στελέχη και εξαιρετικά εξοπλισμένα, λειτουργούν σαν αντίβαρο απέναντι στο στρατό που παραμένει πιστός στο βασιλιά. Το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος τους ως εκτελεστικού οργάνου του καθεστώτος το αποκαλύπτει ο Waterlow σε αναφορά του τον Ιανουάριο του 1939: ίσως να αποτελούν τη δύναμη στην οποία στηρίζεται ο δικτάτορας, για να αποκτήσει τον έλεγχο της πρωτεύουσας σε περίπτωση ανωμαλιών.³¹⁹

Ο Υφυπουργός Μανιαδάκης διατείνεται ότι στο Υφυπουργείο κανείς δεν ξεχνά ότι και οι κομμουνιστές είναι Έλληνες πολίτες, αλλά παραστρατημένοι.

³¹⁷ Φ.Ε.Κ. 402, 18 Σεπτεμβρίου 1936, Α.Ν. 117 «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών».

³¹⁸ Για περισσότερα όσον αφορά στη λειτουργία και στη δράση της Αστυνομίας πριν και κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας βλ. D. H. Close, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 77 – 91.

³¹⁹ Κ. Λούλος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936 – 1946» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 292 - 293· Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 26 - 27· D. H. Close, «The power – base of Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 22 – 23.

Γι' αυτό κρίνεται ότι χρήζουν ιδιαίτερης μεταχειρίσεως εκ μέρους του κράτους, προσεκτικής και ψυχολογημένης. Αντιμετωπίζονται δε όχι σαν απλοί παραβάτες των νόμων του κράτους, αλλά σαν άνθρωποι τυφλωμένοι από τυφλό και πρωτόγονο θρησκευτικό πάθος.³²⁰

Απόδειξη ότι ως προς την αντικομμουνιστική ιδεολογία και πρακτική η 4^η Αυγούστου ταυτίζεται με την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και ότι και αυτή θεωρεί, όπως και οι Γερμανοί εθνικοσοσιαλιστές, τον κομμουνισμό εχθρό θανάσιμο, είναι το ότι το καθεστώς και προσωπικά ο Μεταξάς ανταποκρίνονται ευχαρίστως σε πρόταση της GESTAPO για στενότερη συνεργασία της γερμανικής και της ελληνικής αστυνομίας. Η συνεργασία αυτή υλοποιείται, μάλιστα, με την ανταλλαγή στοιχείων σχετικών με κομμουνιστικές δραστηριότητες στις δύο χώρες τους πρώτους μήνες του 1937.³²¹

Κατά τα μέσα του 1937 μαρτυρείται επαφή μέσω αλληλογραφίας του Χίμλερ, αρχηγού της GESTAPO, με το Μανιαδάκη με σκοπό τον περαιτέρω συντονισμό των ενεργειών τους. Ο συντονισμός αυτός επρόκειτο να μεθοδευτεί στο πλαίσιο συνεδρίου στο οποίο ο Χίμλερ προσκαλεί Έλληνες αξιωματικούς της αστυνομίας. Η πρόσκληση γίνεται δεκτή από το Μανιαδάκη, ο οποίος επί τη ευκαιρία αναφέρει τα θέματα που ενδιαφέρουν το καθεστώς στον αγώνα του κατά του κομμουνισμού και, επομένως, χρήζουν ιδιαίτερης μελέτης: αντικομμουνιστική νομοθεσία, αστυνομικές κατασταλτικές μέθοδοι και αποτελέσματά τους, ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ χωρών και συνεργασία αντικομμουνιστικών οργανώσεων, σύστημα μεταχειρίσεως και απομονώσεως των κομμουνιστών (όπως στρατόπεδα εργασίας και στρατόπεδα συγκεντρώσεως).³²² Όντως στο διεθνές συνέδριο που γίνεται τον Αύγουστο του ίδιου έτους στο Βερολίνο, υπάρχει και ελληνική συμμετοχή. Πάντως ούτε στα

³²⁰ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 510 – 511.

³²¹ R. Meißner, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 52 – 53.

³²² Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 86 – 88· Jon V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1983, σσ. 131 – 132.

αρχεία του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών ούτε στα ελληνικά Γ.Α.Κ. σώζονται στοιχεία που να πιστοποιούν περαιτέρω συνεργασία της ελληνικής και της γερμανικής πλευράς κατά του κομμουνισμού.³²³

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί το ελληνικό Υφυπουργείο κατά του κομμουνιστών και όσων βαρύνονται έστω και με την υπόνοια ότι συμπαθούν τον κομμουνισμό είναι ποικίλες. Ας σημειωθεί ότι πριν από την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας η Δημόσια Ασφάλεια είχε επιτύχει τη διάβρωση του μηχανισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος. Λίγο μετά την εγκαθίδρυση της 4ης Αυγούστου, τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο του 1936, κατάσχονται τα αρχεία του Κόμματος και ως το Μάιο του 1938 έχουν συλληφθεί όλα σχεδόν τα ηγετικά του στελέχη.

Ο εκτοπισμός ως ποινή είχε χρησιμοποιηθεί και από τις προηγούμενες κυβερνήσεις εναντίον όλων όσοι θεωρούνταν ότι θα μπορούσαν να διαταράξουν τη δημόσια τάξη, συμπεριλαμβανομένων εμπόρων ναρκωτικών, ναρκομανών και ζωοκλοπτών. Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας οι πολιτικοί κρατούμενοι υποχρεώνονται να συνυπάρξουν ως εξόριστοι με τους καταδίκους του κοινού ποινικού δικαίου. Με την τακτική του αυτή το καθεστώς επιδιώκει να εξομοιώσει στο συλλογικό ασυνείδητο τους αντιφρονούντες με τους ποινικούς εξοριστούς με το επιχείρημα της επίδοσης και των δυο ομάδων σε αντικοινωνικές δραστηριότητες.

Ωστόσο οι πολιτικοί εξόριστοι επιτυγχάνουν να διαφυλάξουν την ιδιαιτερότητά τους μέσω της αυτοοργάνωσής τους σε ομάδες συμβίωσης. Η αλληλεγγύη και ο καταμερισμός εργασιών που κυριαρχούν στο εσωτερικό των ομάδων αυτών συμβάλλουν στη ρύθμιση των σχέσεων των μελών μεταξύ τους και με τον περίγυρο. Οι δυο ομάδες εξοριστών (ποινικοί και πολιτικοί) φαίνεται ότι δεν έχουν πολλές σχέσεις μεταξύ τους.³²⁴

³²³ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 86 – 88· R. Meissner, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 53.

³²⁴ Η. Vlavianos, «The Metaxas dictatorship; the Greek Communist party under siege» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis

Ο Μανιαδάκης τον Αύγουστο του 1939 διατείνεται ότι ο αριθμός των εκτοπισμένων αντιφρονούντων επί 4^{ης} Αυγούστου είναι μόλις 900 έναντι περισσότερων από 1700 επί κοινοβουλευτικού κράτους.³²⁵ Κατά τον Υπουργό Δικαιοσύνης της δικτατορίας Άγι Ταμπακόπουλο³²⁶ οι εξορισθέντες καθ' όλη την τετραετία του Μεταξά ανέρχονται σε 1380 χωρίς κανένα φόνο ή τραυματισμό· στην τετραετία Βενιζέλου 1600 εξορίστηκαν, ενώ 27 σκοτώθηκαν σε συμπλοκές και 120 τραυματίστηκαν, και επί Τσαλδάρη 10 σκοτώθηκαν και 239 τραυματίστηκαν.³²⁷ Πάντως ο Γερμανός διπλωμάτης Erich Kordt³²⁸ σε έγγραφό του χρονολογούμενο το Σεπτέμβριο του 1936 πληροφορεί ότι μέσα σε ένα μόνο μήνα ο Μεταξάς εκτοπίζει πάνω από 300 στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος.³²⁹ Ο πραγματικός αριθμός των εκτοπισμένων ερευνάται ακόμα και ενδέχεται να ανέρχεται σε αρκετές χιλιάδες. Μάλιστα την εποχή του ελληνο - ιταλικού πολέμου περίπου 2.000 άτομα ήταν ακόμα εκτοπισμένα σε διάφορα νησιά του Αιγαίου και στην Ακροναυπλία.³³⁰

Εκτός από τους εκτοπισμούς, άλλο μέσο που χρησιμοποιεί η δικτατορία προς εξουθένωση των ιδεολογικών της αντιπάλων, ιδίως των υπόπτων για κομμουνιστικά φρονήματα, είναι οι δηλώσεις μετανοίας. Η πρακτική των δηλώσεων μετανοίας εφαρμόζεται πριν από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου, αφού, ήδη από το 1935 οι φυλακισμένοι αντιφρονούντες, κομμουνιστές ή μη, εκβιάζονται να υπογράψουν προκειμένου να απελευθερωθούν.³³¹ Σύμφωνα με

Center, Αθήνα 1993, σσ. 197 – 198· Μ. Ε. Kenna, «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση – Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 308 – 314, 320.

³²⁵ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν – Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 511 – 512.

³²⁶ ΜΕΓΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ Βαβυλίνη, έκδ. «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», Αθήνα χ.χρ., τ. Α', σ. 199.

³²⁷ Βλ. σχετικά την υποσημείωση του επιμελητή Φ. Βρανά στο: Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, τ. 4, σ. 248.

³²⁸ Ε. Α. de Maeyer, *WHO 'S WHO IN EUROPE*, Aux editions de Feniks, Bruxelles χ.χρ., σ. 1405, λήμμα *Kordt Erick*.

³²⁹ Αναφέρεται στο: Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922 – 1936*, Φυτράκης / Ο Τύπος Α.Ε., Σύγχρονη Ιστορία, χ.τ. 1987, σ. 236.

³³⁰ Η. Vlavianos, «The Metaxas dictatorship; the Greek Communist party under siege» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 200.

³³¹ D. H. Close, «The power-base of Metaxas dictatorship» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 24· Μ. Ε. Kenna, «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση – Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο

σχετική διαταγή του Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας που εκδίδεται το Φεβρουάριο του 1938,³³² οι δηλώσεις περιλαμβάνουν λεπτομερή περιγραφή της δράσης του μετανοούντος κομμουνιστή, αποκάλυψη των συνεργατών του, παροχή στις Αρχές πληροφοριών χρήσιμων στην εξάρθρωση κομμουνιστικών δικτύων και ρητή αποκήρυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Οι δηλώσεις μετανοίας αποτελούν, κατά το Μανιαδάκη, απόδειξη ότι η 4^η Αυγούστου επιθυμεί να λειτουργεί παιδαγωγικά και όχι κατασταλτικά, εφόσον δίνει την ευκαιρία στους 50.000 Έλληνες κομμουνιστές και συμπαθούντες να αποκηρύξουν τον κομμουνισμό και να επανέλθουν στην οικογένεια και στην εργασία τους.³³³ Στην πραγματικότητα, όμως, το καθεστώς στοχεύει στον προσωπικό εξευτελισμό του ανανήψαντος κομμουνιστή, στην ηθική του απόρριψη και στην οριστική ρήξη των δεσμών του με τους παλιούς του συντρόφους, που χάνουν την εμπιστοσύνη τους στους «δηλωσίες».

Εκείνο που επιμελώς αποκρύπτεται είναι ο τρόπος απόσπασης των δηλώσεων μετανοίας. Πολλοί αντιφρονούντες παραθέτουν με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες τα φρικτά - και συχνά ευφάνταστα - βασανιστήρια, σωματικά και ψυχικά, στα οποία υποβάλλονται, ώστε να ομολογήσουν την εμπλοκή τους στον κομμουνισμό ή απλώς την αντίθεσή τους προς το καθεστώς: ξυλοδαρμοί, πάγος, ρετσινόλαδο, «πιπεριά», «γάτα», τράβηγμα των νυχιών με τσιμπίδες, κάψιμο με τσιγάρο, φάλαγγα, σιδερένιο στεφάνι κ.λπ. Από τη βάνουση αυτή αντιμετώπιση πολλοί πέθαναν και πολύ περισσότεροι υπέστησαν ψυχικό κλονισμό ή ανήκεστο βλάβη στην υγεία τους.³³⁴

Σε αποσπάσματα από τις δηλώσεις των μετανοημένων κομμουνιστών που δημοσιεύονται κατά καιρούς στον Τύπο ο κομμουνισμός κατηγορείται για οικονομικές καταχρήσεις, για τυφλό φανατισμό, για διαφθορά (κυρίως των

συγκέντρωσης» σε *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 310.

³³² Της Συντάξεως, «Αι δηλώσεις μετανοίας εκδηλώσεις βαθείας ηθικής, εθνικής και πολιτικής κρίσεως», *Ιστορική Επιθεώρησης*, τεύχ. 3, 1964, σ. 52· Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σ.σ. 59 - 67.

³³³ Κ. Μανιαδάκης, «Από της αναρχίας εις την τάξιν - Πώς ησφαλίσθη η γαλήνη του Έθνους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 511 - 512.

³³⁴ Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σσ. 59 - 67· Αλ. Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 197 - 198.

κοριτσιών από αξιωματούχους του κόμματος) και για παρότρυνση των λαϊκών μαζών σε αιματηρές συγκρούσεις με τα όργανα της τάξης. Ο «δηλωσίας» θεωρεί υπεύθυνα για τη διείσδυση και τη δράση του κομμουνισμού τα κοινοβουλευτικά αστικά κόμματα με την αντιφατική τους πολιτική, ενώ τώρα αντιλαμβάνεται ότι «υπάρχει και δρόμος ίσος για να πάη ο τόπος μας μπροστά, σαν το δρόμο που τραβάει το σημερινό Κράτος» της 4^{ης} Αυγούστου. Αναγνωρίζει δε ότι τα μέτρα που λαμβάνει το Νέο Κράτος υπέρ των πενεστέρων τάξεων, αποδεικνύουν ότι τα πιο φιλόδοξα κοινωνικά οράματα μπορούν να πραγματοποιηθούν όχι με την πάλη, αλλά με τη συνεργασία των τάξεων στους κόλπους του κυρίαρχου εθνικού κράτους.³³⁵

Ο Μανιαδάκης σε επιστολή του προς τις αστυνομικές αρχές τον Ιούνιο του 1939 αποκαλύπτει ότι το μέτρο της αποδοχής των δηλώσεων μετανοίας απέβη αποτελεσματικότερο για την καταπολέμηση του κομμουνισμού. Κι αυτό διότι έτσι επιτυγχάνεται όχι μόνο η δίωξη του οργανωμένου κομμουνισμού, αλλά και η συντριβή της εσωτερικής του συνοχής, καθώς ενσπείρεται σύγχυση και καχυποψία μεταξύ των μελών του κόμματος. Οι «δηλώσεις» απομονώνονται και γίνονται αντικείμενα χλεύης και περιφρόνησης από το κόμμα, η δράση του οποίου προϋποθέτει τυφλή εμπιστοσύνη και συνωμοτικότητα.³³⁶

Στους κομμουνιστές που έχουν υπογράψει δηλώσεις μετανοίας πρέπει να παρέχονται, σύμφωνα με το Μανιαδάκη, τα μέσα για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες της ζωής, ώστε να αποδεικνύεται ότι «η πολιτεία μετά στοργής δέχεται τα παραστρατήσαντα και μετανοούντα μέλη της ως πολίτας ισοτίμους». Είναι, λοιπόν, ελεύθεροι να εργαστούν και να σταδιοδρομήσουν. Αλλά ακόμα και οι μετανοημένοι κομμουνιστές είναι αποκλεισμένοι από θέσεις κρατικές, «διά τας οποίας απαιτείται παρελθόν απολύτου νομιμότητος και αφοσιώσεως εις τας εθνικάς αρχάς και παραδόσεις», όπως είναι οι στρατιωτικές σχολές, ο

³³⁵ Άρ. Καμπάνης, «Προσταγή συνειδήσεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 633 – 637 (το παράθεμα στη σ. 636).

³³⁶ Της Συντάξεως, «Αι δηλώσεις μετανοίας εκδηλώσεις βαθείας ηθικής, εθνικής και πολιτικής κρίσεως», *Ιστορική Επιθεώρησις*, τεύχ. 3, 1964, σσ. 52 – 55.

εκπαιδευτικός κλάδος και άλλες συναφείς υπηρεσίες.³³⁷ Ο ύποπτος για κομμουνιστικά φρονήματα, λοιπόν, ακόμα και αν έχει δηλώσει μεταμέλεια, δεν έχει πρόσβαση σε κρίσιμες ιδεολογικά υπηρεσίες του κράτους, διότι ποτέ δεν απαλλάσσεται οριστικά από το «μίασμα».

Άλλο μαζικότερο μέτρο ιδεολογικού ελέγχου του λαού είναι η έκδοση πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων από το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας. Οι σχετικές διατάξεις περιλαμβάνονται στο άρθρο II του Α.Ν. 1075/38 και ισχύουν τουλάχιστον ως το 1945.³³⁸ Το περιεχόμενο του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων δεν πρέπει να ανακοινώνεται σε άτομα ξένα προς την Υπηρεσία, ούτε καν στον άμεσα ενδιαφερόμενο.³³⁹ Συνοδεύει δε το άτομο σε όλη του την κοινωνική και επαγγελματική σταδιοδρομία και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδό του στα εκπαιδευτικά ιδρύματα,³⁴⁰ καθώς και για το διορισμό του στο Δημόσιο όχι μονάχα ως μόνιμου, αλλά και ως έκτακτου, ημερομισθίου ή επί συμβάσει υπαλλήλου.³⁴¹ Ακόμα και για την εξυγίανση του ελληνικού ποδοσφαίρου προτείνεται, μεταξύ άλλων μέτρων, και η κατάθεση, εκ μέρους των ποδοσφαιριστών, πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων.³⁴²

Τέλος, στο πλαίσιο της καταπολέμησης του κομμουνισμού, ο Μανιαδάκης επιτυγχάνει τους πρώτους μήνες του 1940 να εξαρθρώσει πλήρως το μηχανισμό του Κ.Κ.Ε. ιδρύοντας Κεντρική Διοίκηση ελεγχόμενη από τον ίδιο, την Προσωρινή Διοίκηση, και εκδίδοντας και *Ριζοσπάστη*, γεγονός που

³³⁷ Της Συντάξεως, «Αι δηλώσεις μετανοίας εκδηλώσεις βαθείας ηθικής, εθνικής και πολιτικής κρίσεως», *Ιστορική Επιθεώρησις*, τεύχ. 3, 1964, σσ. 55 – 56 (τα παραθέματα στη σ. 56).

³³⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείον Ακαδημίας Αθηνών, (Α.Β.Ε. 797), Φ. 2, υποφак. β, αρ. εγγρ. 083: εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας προς την Ακαδημία Αθηνών σχετικά με το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων (16 Απριλίου 1945).

³³⁹ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Χριστίνας Τζάθα, Φ. Υπηρεσιακοί (1939 – 1971), έγγραφο χωρίς αρίθμηση: «Διαβίβασις πιστοποιητικού περί των κοινωνικών φρονημάτων» (7 Νοεμβρίου 1939).

³⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείον Ακαδημίας Αθηνών, (Α.Β.Ε. 797), Φ. 28, αρ. εγγρ. 007: Απόρρητο έγγραφο της Ακαδημίας Αθηνών με το οποίο επιστρέφεται στο Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων υποψήφιου σπουδαστή (21 Δεκεμβρίου 1938).

³⁴¹ Γ.Α.Κ., Αρχείον Ακαδημίας Αθηνών, (Α.Β.Ε. 797), Φ. 28, αρ. εγγρ. 002: Διαταγή του Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας προς την Ακαδημία Αθηνών «Περί των διορισθέντων από της επομένης της δημοσιεύσεως του Α.Ν. 1075 υπαλλήλων εις Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου» (16 Ιουλίου 1940).

³⁴² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 64β, αρ. εγγρ. 007: αχρονολόγητο υπόμνημα σχετικά με το ποδόσφαιρο (κακή ανάπτυξη του ποδοσφαίρου και προτεινόμενα διοικητικά και αθλητικά μέτρα για την εξυγίανσή του).

δημιουργεί τεράστια σύγχυση και καχυποψία μεταξύ των μελών του κόμματος.³⁴³

4. 1. 1. 4. Ολοκληρωτισμός

Το άλλο χαρακτηριστικό το αποδιδόμενο στο Νέο Κράτος από τον ίδιο το Μεταξά το 1941, ο ολοκληρωτισμός, ήδη από την εποχή της 4^{ης} Αυγούστου προκαλεί αμηχανία. Ο χαρακτήρας του ολοκληρωτικού κράτους έχει απασχολήσει από πολύ παλιά τους διανοητές. Για το Γάλλο Ρουσσώ το ολοκληρωτικό κράτος καταργεί όλες τις ενδιάμεσες μορφές αντιπροσώπευσης μεταξύ του λαού και του ίδιου του κρατικού θεσμού, και επιβάλλει απόλυτη πολιτική εξουσία η οποία αποτελεί τον αποκλειστικό φορέα δικαιοσύνης και αρετής, καθώς και το μοναδικό παιδαγωγό του πολίτη.³⁴⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος ο Giovanni Gentile, φιλόσοφος και πολιτικός, Υπουργός Παιδείας της ιταλικής φασιστικής κυβέρνησης,³⁴⁵ πρεσβεύει ότι ο ολοκληρωτισμός είναι χαρακτηριστικό του ηθικού κράτους, του οποίου ο ρόλος είναι πρωτίστως παιδαγωγικός. Ο δε ολοκληρωτισμός συνίσταται στη σύλληψη της πολιτικής ως συνόλου.³⁴⁶

Το ολοκληρωτικό κράτος μονοπωλεί τα μέσα μαζικής πληροφόρησης που μεταλλάσσονται σε μέσα άσκησης προπαγάνδας, απειλεί με σκληρές τιμωρίες, ακόμα και με θάνατο, τους αντιφρονούντες, και επικουρείται από ισχυρό και ελεγχόμενο φορέα καταστολής, την αστυνομία. Οι παραπάνω μέθοδοι επιβολής, που, άλλωστε, αποτελούν κοινό τόπο στα δικτατορικά καθεστώτα, λαμβάνουν εδώ ιδιαίτερη σημασία, διότι με τη βοήθειά τους το ολοκληρωτικό

³⁴³ H. Vliavianos, «The Metaxas dictatorship; the Greek Communist party under siege» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 200 – 201. Πάντως η εξάρθρωση του μηχανισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος έχει θετικές συνέπειες για το καθεστώς μόνο βραχυπρόθεσμα. Οι φήμες για τις βάνουσες διώξεις που υπέστησαν οι αντιφρονούντες, όχι μονάχα οι ενεργοί κομμουνιστές, αλλά και οι απλώς συμπαθούντες τον κομμουνισμό ή και οι ύποπτοι κομμουνιστικών φρονημάτων, διέβρωσαν τα ηθικά επιχειρήματα του καθεστώτος και συνέβαλαν στην ηθική δικαίωση των αντιπάλων του, στη διόγκωση του αντιδικτατορικού μετώπου και αργότερα στην πολιτική πώλωση της δεκαετίας του 1940. Για περισσότερα βλ. D. H. Close, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. X. Φλάισερ και N. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 88 - 89.

³⁴⁴ Δ. Κιτσίκης, *Η Τρίτη Ιδεολογία και η Ορθοδοξία*, Εστία, Αθήνα 1998, σ. 83.

³⁴⁵ ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 57, σ. 176, λήμμα Τζεντίλε, Τζοβάνι.

³⁴⁶ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 66.

κράτος συγκεντρώνει το σύνολο της πολιτικής εξουσίας καταργώντας ή μετασχηματίζοντας επ' ωφελεία του τους θεσμούς που εξασφαλίζουν τη συμμετοχή των πολιτών στην εξουσία.

Αλλά και η κοινωνική και η ιδιωτική ζωή του πολίτη περιέρχονται στον έλεγχο του ολοκληρωτικού κράτους το οποίο «ελέγχει την εργασία του, την κατοικία του, την ιδιοκτησία του, την εκπαίδευση ή τις διασκέδασεις των παιδιών του και μέχρι την οικογενειακή και ερωτική του ζωή» μεταλλάσσοντάς τον έτσι σε πειθήνιο υπήκοο. Το ολοκληρωτικό κράτος δεν είναι μονάχα κάτοχος των μέσων παραγωγής, αλλά και ο παραγωγός ηθικών αξιών υποκαθιστώντας την προσωπική συνείδηση και ακρωτηριάζοντας την επίγνωση της προσωπικής ευθύνης, καθώς και ο αποκλειστικός ρυθμιστής των κοινωνικών εξελίξεων.³⁴⁷

Το ολοκληρωτικό κράτος ως έχον το μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας, των ηθικών σχέσεων και των κοινωνικών στόχων, δεν περιορίζεται στην ιδέα του εχθρού που το απειλεί, αλλά μεταφέρει τον εχθρό στο εσωτερικό. Η ιδέα του «εσωτερικού εχθρού» επιτάσσει και δικαιολογεί την καταδίωξη, ακόμα και την εξόντωση των θεωρούμενων ως απειλητικών ή βλαβερών ομάδων ή ατόμων στο εσωτερικό της χώρας.³⁴⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία, όπου ο ολοκληρωτισμός εκδηλώνεται με γενική στρατιωτικοποίηση και αστυνόμευση, καθώς και ιδεολογικοποίηση με έμφαση στο φυλετισμό και στον αντισημιτισμό.³⁴⁹

Ο Θεολόγος Νικολούδης, Υφυπουργός Τύπου και Τουρισμού του καθεστώτος, προφανώς ανιχνεύει κάποια ιδεολογική συγγένεια της 4^{ης} Αυγούστου με το χιτλερικό πρότυπο, όταν σε ομιλία του προς τους βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν. στις 7 Ιουνίου 1938, λέει μεταξύ άλλων:

Η αρχή, που διέπει το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου είναι το κράτος. Το ολοκληρωτικόν κράτος έχει από καιρόν την θρησκείαν του και τους πιστούς του. Και αν, ευτυχώς, εις την Ελλάδα δεν απέθαναν άνθρωποι υπέρ των

³⁴⁷ Τσβετάν Τόντοροφ, *Απέναντι στο ακραίο*, Νησίδες, Σκόπελος 2002, σσ. 110 - 113 (το παράθεμα στη σ. 111).

³⁴⁸ Τσβετάν Τόντοροφ, *Απέναντι στο ακραίο*, Νησίδες, Σκόπελος 2002, σσ. 109 - 110 (ο όρος στη σ. 110).

³⁴⁹ Θ. Διαμαντόπουλος, *Παλιοί και νέοι φασισμοί*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 15.

ιδεών αυτών, διότι η δεξιοτεχνία του αρχηγού απέκλεισε την αιματοχυσία, απέθανον, όμως, αλλού. Έτσι ο αγών του ολοκληρωτικού κράτους έχει καθαγιασθή και τείνει να κατακτήσει τον αιώνα μας, αντιθέτως προς τον φιλελευθερισμόν, ο οποίος είχε κατακτήσει τον 19^{ον} αιώνα.³⁵⁰

Ο Νικολούδης επανέρχεται λίγο καιρό αργότερα στο χαρακτηρισμό του μεταξικού κράτους ως ολοκληρωτικού. Το ολοκληρωτικό αυτό κράτος προτάσσει ως αξίες την εθνική ενότητα και την υποταγή στην εξουσία, προστατεύει την οικογένεια και τη θρησκεία, προβάλλει τη σημασία της εργασίας. Ασκει παιδαγωγική επίδραση στους πολίτες του, αφού τους διδάσκει να συνειδητοποιούν τα καθήκοντά τους και τους ωθεί στην ενότητα και στη συνεργασία υπό την αιγίδα της οργανωμένης κρατικής ισχύος. Έτσι όλα βασιζονται στο κράτος και τίποτε άξιον λόγου δεν υφίσταται έξω από αυτό.³⁵¹

Ένα χρόνο αργότερα ο Ηλ. Κυριακόπουλος, καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έρχεται με άρθρο του *Στο Νέον Κράτος*, για να χαρακτηρίσει επίσης το μεταξικό κράτος ως ολοκληρωτικό παραλληλίζοντάς το, μάλιστα, με την αρχαία ελληνική πόλη - κράτος. Ο ολοκληρωτισμός, κατά τον αρθρογράφο έγκειται στην παντοδυναμία του κράτους, η οποία του παρέχει τη δυνατότητα να επιβλέπει, να κατευθύνει και να αναμιγνύεται σε κάθε εκδήλωση που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του.³⁵²

Με άλλα λόγια, όπως ομολογείται από έναν άλλο τακτικό συνεργάτη *Του Νέου Κράτους*, τον Ευάγγελο Κυριάκη, όλες οι προσφερόμενες στο άτομο υπηρεσίες - αγωγή, αθλητισμός, οικονομία, δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης, δίκαιο, τέχνες, Τύπος, επιστήμη, περίθαλψη, πρόνοια - πηγάζουν και ελέγχονται από το κράτος. Ουδέποτε άλλοτε στο παρελθόν η κρατική θέληση είχε διεισδύσει τόσο έντονα σε κάθε τομέα της δημόσιας και

³⁵⁰ Αναφέρεται στο: Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σ. 96.

³⁵¹ Αναφέρεται στο: Heinz Richter, *1936 – 1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, τ. 1, σσ. 64 – 65. Κατά το Richter, οι απόψεις του Νικολούδη είναι δημοσιευμένες στο *Messenger d' Athènes* (11 Ιανουαρίου 1939).

³⁵² Ηλ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήνα Ιούνιος 1939, σ. 351.

ιδιωτικής ζωής,³⁵³ ασκώντας με τον τρόπο αυτό εξουσία όχι μονάχα στη δράση, αλλά και στην πρόθεση και στη σκέψη ακόμα του ατόμου.

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Ν. Κούμαρος κατακεραυνώνοντας το προηγούμενο σαθρό κοινοβουλευτικό καθεστώς διακηρύττει ότι «... Το Νέον Κράτος δεν είναι Κράτος αδιάφορον, Κράτος ουδέτερον» (η αραίωση στο πρωτότυπο). Για τον Κούμαρο κρατική ισχύς σημαίνει επεμβατικότητα. Το ενδιαφέρον του κράτους για κάθε άτομο που περιλαμβάνει στους κόλπους του μεταφράζεται σε επέμβασή του σε κάθε πεδίο της υλικής και πνευματικής δράσης του ατόμου αυτού, ακόμα και στη συνείδησή του. Η θεμιτή, σύμφωνα με τον Κούμαρο, άσκηση της επεμβατικής δυνατότητας του κρατικού μηχανισμού οφείλεται στο δικαίωμα του κράτους αφενός να απαγορεύει στο άτομο αντιλήψεις οι οποίες υπονομεύουν τις κυριότερες αξίες που η 4^η Αυγούστου μονοπωλεί, την Πατρίδα, τη Θρησκεία, την Οικογένεια και τη Βασιλεία, και αφετέρου να επιβάλλει στο άτομο την καλλιέργεια φιλοσοφικών και ηθικών αντιλήψεων οι οποίες ενισχύουν τις προβαλλόμενες ως κρατικές αξίες· επίσης να επεμβαίνει στις μεταξύ των πολιτών σχέσεις και στις σχέσεις τους με το κράτος μην επιτρέποντας την αδιαφορία, αλλά επιτάσσοντας τη συνεργασία προς εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος.³⁵⁴

Το κράτος, συνεπώς, ενδιαφέρεται ενεργά για κάθε εκδήλωση της ζωής του ατόμου επεμβαίνοντας όχι μονάχα στη δράση του, αλλά και στη συνείδησή του. Ο ισχυρισμός αυτός του Κυριάκη και του Κούμαρου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περιφραστική απόδοση του χαρακτηριστικού του ολοκληρωτισμού στο μεταξικό καθεστώς.

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι, παρά τις εκτιμήσεις επιφανών στελεχών του μεταξικού μηχανισμού, ο χαρακτηρισμός του μεταξικού ως κράτους ολοκληρωτικού δε διατυπώνεται συχνά από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιοδικό *Το Νέον Κράτος* ως ημιεπίσημο θεωρητικό όργανο του καθεστώτος σπεύδει να διαχωρίσει τη θέση

³⁵³ Ευ. Κυριάκης, «Η διαλλαγή Κράτους και πολίτου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 529.

³⁵⁴ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1586 – 1587 (το παράθεμα στη σ. 1586).

του αναφέροντας ότι «έχει ως προς τον χαρακτηρισμόν αυτόν επιφυλάξεις» και παραπέμποντας στα άρθρα του Γ. Μαντζούφα που φαίνεται ότι αποδίδουν ευστοχότερα το χαρακτήρα του καθεστώτος.³⁵⁵

Ο Μαντζούφας, στο πλαίσιο άρθρου του που δημοσιεύεται από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*, επιχειρεί να αναλύσει το χαρακτήρα του ολοκληρωτικού κράτους. Το δυσερμήνευτο της έννοιας αυτής καθ' εαυτής, καθώς και το γεγονός ότι μέχρι τη στιγμή που ο Μαντζούφας πραγματεύεται το θέμα (Μάιος 1939), ο Μεταξάς δεν έχει εκφέρει σχετική άποψη προξενούν τέτοια αμηχανία στο μελετητή που τον κάνουν να αναζητεί την ασφάλεια της κοινής γνώμης, την οποία επικαλείται. Σύμφωνα με τα κοινώς παραδεκτά, λοιπόν, ολοκληρωτικό κράτος είναι το κράτος που αποτελεί αυτό καθ' εαυτό σκοπό της δράσης των ατόμων τα οποία περιλαμβάνει. Ως εκ τούτου η ελευθερία είναι αδιανόητη για το ολοκληρωτικό κράτος, όπως και η έννοια της ιδιοκτησίας και της ατομικής πρωτοβουλίας. Το κράτος αποτελεί τον απώτατο σκοπό, χάριν του οποίου υπάρχει το έθνος. Η σχέση του κράτους με το έθνος εν προκειμένω είναι σχέση σκοπού και μέσου υποδεέστερου προς το σκοπό.

Ο Μαντζούφας, μετά την έκθεση των παραπάνω επιχειρημάτων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρίσωμεν το ιδικόν μας, το Νέον Κράτος, ως ολοκληρωτικόν». Στο πλαίσιο της μεταξικής ιδεολογίας η έννοια του Έθνους προηγείται χρονικά και αξιολογικά της έννοιας του Κράτους και γι' αυτό τα πάντα υποτάσσονται στο εθνικό συμφέρον. Η ελευθερία, η ατομική πρωτοβουλία και η ατομική ιδιοκτησία έχουν θέση στο Νέο Κράτος, αρκεί να εξυπηρετούν το εθνικό συμφέρον.³⁵⁶

Στο ίδιο μήκος κύματος και ο άλλος θεωρητικός του καθεστώτος, ο Δ. Κούμαρος, θέτει την εναρμόνιση προς το εθνικό συμφέρον ως το μοναδικό όρο που εξασφαλίζει την προστασία της ανθρώπινης προσωπικότητας, της ατομικής ελευθερίας και της ατομικής πρωτοβουλίας, και διακηρύττει ότι το

³⁵⁵ Υποσημείωση της σ. 351 του τεύχ. 22 *Του Νέου Κράτους*, Αθήναι Ιούνιος 1939.

³⁵⁶ Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σσ. 249 – 250 (το παράθεμα στη σ. 249). Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 29 – 30.

Νέο Κράτος δεν αποσκοπεί στην απορρόφηση του ατόμου από το σύνολο.³⁵⁷ Το αβίαστο συμπέρασμα που εξάγεται από τους ισχυρισμούς του Κούμαρου, οι οποίοι, μάλιστα, αρχικά διατυπώθηκαν δημόσια στο πλαίσιο διάλεξης του στον *Παρνασσό* και μετά δημοσιεύθηκαν ως άρθρο *Στο Νέον Κράτος*, συνοψίζεται στο ότι το μεταξικό Νέο Κράτος δεν είναι ολοκληρωτικό. Η διαφωνία των σύγχρονων του καθεστώτος θεωρητικών για τον ολοκληρωτικό ή μη χαρακτήρα του μεταξικού κράτους παρέχει άλλη μια απόδειξη για την ιδεολογική ρευστότητα και ασάφεια που χαρακτηρίζει την 4^η Αυγούστου.

Είναι αλήθεια ότι, ήδη από την εποχή του μεταξικού καθεστώτος υπάρχει η διάχυτη αντίληψη ότι τουλάχιστον ορισμένα μέτρα της 4^{ης} Αυγούστου, όπως, για παράδειγμα, η ιδεολογική απαξίωση του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού ως πολιτικής του έκφρασης, η απορρόφηση ή η διάλυση όλων των θεσμοποιημένων φορέων που συμμετέχουν στην άσκηση εξουσίας (πολιτικών κομμάτων, εργατικών συνδικάτων, τοπικής αυτοδιοίκησης, κοινωνικών οργανισμών), δηλαδή η κατάργηση των διαμεσολαβητικών μεταξύ πολιτών και πολιτικής εξουσίας θεσμών, και η καταδίωξη των αντιφρονούντων, ιδίως των κομμουνιστών, ως εσωτερικών εχθρών που απειλούν την ίδια την υπόσταση του κράτους, θυμίζουν μέτρα των ολοκληρωτικών κρατών της εποχής.

Τονίζεται, εντούτοις, με έμφαση ότι «θα ήτο τολμηρόν να ισχυρισθή τις ότι θέλομεν ν' αντιγράψωμεν τυφλώς τα συστήματα των ολοκληρωτικών κρατών». Το καθεστώς, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου, φέρεται αποφασισμένο να δημιουργήσει σύστημα προσαρμοσμένο στην ελληνική πραγματικότητα και όχι αντίγραφο των διεθνών ολοκληρωτικών συστημάτων,³⁵⁸ την ενδεχόμενη ομοιότητα προς τα οποία την αντιπαρέχεται ως συμπτωματική και επουσιώδη.

Ο ισχυρισμός του Μεταξά για τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα του Νέου Κράτους δεν αρκεί να τεκμηριώσει την ύπαρξη του χαρακτήρα αυτού. Κι

³⁵⁷ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1581, 1586.

³⁵⁸ Αρ. Καμπάνης, «Η γυναίκα του Λωτ», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 1019 – 1020 (το παράθεμα στη σ. 1020).

αυτό, διότι βρίσκεται σε αντίθεση με τις πολιτικές επιλογές του όσον αφορά κυρίως στην οικονομική ζωή και στην ιδιοκτησία. Η κατάργηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, που προωθεί ο κομμουνισμός, εκλαμβάνεται ως επιστροφή στη βαρβαρότητα. Τουναντίον η ιδιοκτησία είναι αποδεκτή και επιθυμητή, διότι ικανοποιεί αφενός τις ατομικές ανάγκες και αφετέρου τις ανάγκες του έθνους. Με την εξυπηρέτηση των αναγκών του συνόλου ο ιδιοκτήτης εδραιώνει την εξουσία του επί της ιδιοκτησίας του και ταυτόχρονα θεμελιώνει το δικαίωμα να προστατεύεται από το κράτος.³⁵⁹ Δηλαδή το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου χρησιμοποιεί το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, για να προσδέσει στενότερα τον ιδιοκτήτη στο σύνολο και στην κρατική εξουσία. Αρνείται να μεταβληθεί το ίδιο σε ιδιοκτήτη, αλλά επιφυλάσσει στον εαυτό του το ρόλο του επόπτη της οικονομικής ζωής.

Η μη οικοδόμηση ουσιαστικού ολοκληρωτικού κράτους απηχεί και πολιτικές απόψεις του Μεταξά διατυπωμένες το 1932, πολύ πριν αυτός καταλάβει την εξουσία, και μάλιστα στο προσωπικό *Τετράδιο των Σκέψεων*, γεγονός που βεβαιώνει για την ειλικρίνεια και την ανυστεροβουλία τους. Ο μέλλον δικτάτορας κατακρίνει την παντοδυναμία του κράτους, διότι, κατ' αυτόν, η απεριόριστη δύναμη προϋποθέτει βία. Προκρίνει δε την περιορισμένη κρατική δύναμη, διότι μόνο αυτή μπορεί να θεμελιωθεί ηθικά.³⁶⁰

Ο χαρακτηρισμός του μεταξικού καθεστώτος ως ολοκληρωτικού δεν επαληθεύεται ούτε από την πολιτική διαθήκη του δικτάτορα, στην οποία, τουναντίον, ανιχνεύεται μια απόπειρα προοδευτικής μετάβασης σε πιο φιλελεύθερο σχήμα με την πρόβλεψη για διενέργεια εκλογών και δημοψηφίσματος, καθώς και για μερική διάκριση των εξουσιών.³⁶¹

Καταρχάς είναι αδύνατο για το δικτάτορα και για τους θεωρητικούς του καθεστώτος του, παρά τον απροκάλυπτο αντικοινοβουλευτισμό τους, να μπορέσουν να οικοδομήσουν, στην αρχή τουλάχιστον, είτε στη θεωρία είτε

³⁵⁹ Π. Σωτηρόπουλος, «Νέοι προσανατολισμοί», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σσ. 335-336· Λ. Μεταξά, *Το Πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά (Εκ του προσωπικού του αρχείου)*, Αθήναι 1945, σσ. 9, 18.

³⁶⁰ *Ημερολόγιο*, Από το Τετράδιο των Σκέψεων, Αθήναι, Πατήσια, 3 Φεβρουαρίου 1932, τ. 3, σ. 703.

³⁶¹ Λ. Μεταξά, *Το Πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά (Εκ του προσωπικού του αρχείου)*, Αθήναι 1945, σσ. 6, 14, 15, 18, 23· Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 355 – 357.

στην πράξη ένα πραγματικά ολοκληρωτικό κράτος. Η οικοδόμηση αληθινού ολοκληρωτικού κράτους προϋποθέτει την ύπαρξη και τη λειτουργία ενός και μοναδικού κόμματος με μαζικότητα που κατακτά το κράτος και εκφράζει την πολιτική του βούληση στο πρόσωπο του Αρχηγού. Στην ελληνική περίπτωση, όμως, η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου αποκλείει την ύπαρξη πολιτικών κομμάτων ως διαμεσολαβητών του λαού στην εξουσία. Από τον αποκλεισμό αυτό δεν εξαιρείται ούτε το μεταξικό Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας το κόμμα διαλύθηκε, εφόσον αφενός η πολιτική απήχησή του ήταν ανέκαθεν πενιχρή και αφετέρου δε χρησίμευσε στον αρχηγό του ως εφιαλτήριο για την κατάληψη της εξουσίας.³⁶²

Το ότι προσπάθεια για συγκρότηση ολοκληρωτικού κράτους δεν καταβάλλεται ούτε αργότερα, όταν πια το καθεστώς έχει εδραιωθεί στην εξουσία, δείχνει αφενός ότι ο δικτάτορας έχει επίγνωση ότι μια τόσο μεγάλη, για τα ελληνικά δεδομένα, καινοτομία θα μπορούσε να θέσει υπό αμφισβήτηση την πολιτική πρωτοκαθεδρία του βασιλιά Γεωργίου Β', από τον οποίο ο Μεταξάς είναι απόλυτα εξαρτημένος· αφετέρου ότι ο ίδιος ο βασιλιάς, ο οποίος διατηρεί τον έλεγχο των Ενόπλων Δυνάμεων και διαθέτει την υποστήριξη του βρετανικού παράγοντα, δε θα ανεχόταν τη συνακόλουθη ισχυροποίηση του Μεταξά ως συνέπεια ενός μαζικού κόμματος και του ολοκληρωτικού κράτους, διότι κάτι τέτοιο θα του στερούσε την εξουσία και θα τον περιόριζε σε ρόλο διακοσμητικό, ανάλογο του Βίκτορα Εμμανουήλ Γ' στη φασιστική Ιταλία.³⁶³

Μια τέτοια ανεκτική συμπεριφορά του βασιλιά θα ερχόταν σε αντίθεση και με τους λόγους για τους οποίους αυτός προσέφερε πολιτική στήριξη στο Μεταξά προκειμένου να κηρύξει την 4^η Αυγούστου: εδραίωση του θρόνου που η ανάμιξή του στον Εθνικό Διχασμό τον είχε κλονίσει, απαλλαγή από

³⁶² Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Το αυταρχικό φαινόμενο: «4^η Αυγούστου» - «21^η Απριλίου»*. Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σσ. 75 – 78· Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936 -1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 283 -285· G. Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 1277 -1278.

³⁶³ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 – 1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 124 – 126· Con. Sarandis, «The ideology and character of Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 164.

αδιέξοδες έριδες των αστικών κομμάτων, καθρέμηση της κοινωνικής δυσαρέσκειας και αναταραχής, ενίσχυση του στρατού εν όψει των δυσμενών διεθνών εξελίξεων. Τίποτε, όμως, δε δείχνει ότι ο βασιλιάς θεωρεί μόνιμη τη δικτατορική εκτροπή.³⁶⁴

Τελικά ο χαρακτηρισμός του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου ως κράτους ολοκληρωτικού ίσως να αποτελεί απλώς σχήμα λόγου, δηλαδή να εξυπηρετεί την αντιπαράθεση του συγκεντρωτικού και αποτελεσματικού μεταξικού καθεστώτος προς το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς το οποίο έπασχε από πολυδιάσπαση και αλληλοεπικάλυψη εξουσιών, γεγονός που καταδικάζει την κυβέρνηση σε αναποτελεσματικότητα και τον τόπο σε ακυβερνησία, όπως έχει επανειλημμένως διακηρύξει η 4^η Αυγούστου.

4. 1. 1. 5. Αντικαπιταλισμός

Μια άλλη διάσταση του φιλελευθερισμού που απορρίπτεται στη μεταξική ιδεολογία, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου, είναι η απόλυτη ελευθερία στην οικονομική ζωή και η διαμόρφωση της αγοράς με βάση τους κανόνες της προσφοράς και της ζήτησης. Ο καπιταλισμός, η οικονομική έκφραση του φιλελευθερισμού, για να λειτουργήσει, προϋποθέτει συνθήκες πλήρους οικονομικής ελευθερίας και μηδενική επέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή. Αλλά, κατά την 4^η Αυγούστου, η κατάσταση αυτή είναι εξαρχής αντιφατική. Κι αυτό διότι, ενώ στο πολιτικό πεδίο των κοινοβουλευτικών δημοκρατιών επικρατεί η ισότητα των πολιτών, στο οικονομικό πεδίο οι περισσότεροι από αυτούς τους πολίτες καταπιέζονται από το μεγάλο κεφάλαιο, το οποίο ακμάζει εν ονόματι της αρχής της απόλυτης ελευθερίας του ατόμου σε όλους τους τομείς της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Επομένως στην πράξη οι δημοκρατικές ελευθερίες είναι πλαστές, αφού απεργάζονται την οικονομική δουλεία μεγάλης μερίδας των πολιτών.³⁶⁵

³⁶⁴ Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Το αυταρχικό φαινόμενο: «4^η Αυγούστου» - «21^η Απριλίου»*. Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σσ. 87 – 91.

³⁶⁵ Άρ. Καμπάνης, «Χθες και σήμερα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 7, Αθήναι Μάρτιος 1938, σσ. 274 – 275.

Ο καπιταλισμός, λοιπόν, αν και αναγνωρίζεται ως δημιουργός του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα, δεν παύει να έχει πεπερασμένη διάρκεια ζωής. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στο πλαίσιο των νέων συνθηκών που διαμορφώνονται, το κεφάλαιο από μόνο του εγκαταλείπει την πρακτική της ελεύθερης οικονομίας και ζητεί την προστασία του κράτους. Το γεγονός αυτό, της εισόδου του καπιταλισμού στο χώρο της κατευθυνόμενης από το κράτος οικονομίας, καθιστά περιττό τον κοινοβουλευτισμό, που στην πραγματικότητα αποτελεί επέμβαση του κομματικού κράτους στη διεύθυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων της κοινωνίας και των ατόμων.³⁶⁶ «Γνωρίζομεν ότι ο κοινοβουλευτισμός και το σύστημα των ανοικτών θυρών ανήκουν εις το παρελθόν» αποφαινεται αποφθεγματικά *Το Νέον Κράτος* το 1938.³⁶⁷

Το καθεστώς, όμως, ειδικά στην οικονομία, δεν επιθυμεί να προβάλει την πολιτική του ως τομή, αλλά, αντιθέτως, επιχειρεί να την παρουσιάσει ως συνέχεια της οικονομικής πολιτικής του προγενέστερου κοινοβουλευτικού κράτους. Για το λόγο αυτό ισχυρίζεται ότι ειδικά στην Ελλάδα η τάση για έλεγχο της οικονομίας από το κράτος δεν είναι άγνωστη και πριν από την 4^η Αυγούστου. Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο σε θεωρητικό επίπεδο επικράτησαν οι αρχές της φιλελεύθερης οικονομίας. Τα αδυσώπητα οικονομικά προβλήματα του κράτους, όμως, υποχρεώνουν την εκάστοτε κυβέρνηση να επεμβαίνει διορθωτικά και ρυθμιστικά. Το ότι οι επεμβάσεις αυτές αποβαίνουν τελικά άκαρπες οφείλεται, κατά την 4^η Αυγούστου, στις συχνές πολιτικές μεταβολές, στην πρόταξη των τοπικών, κομματικών και προσωπικών συμφερόντων, καθώς και στην πενιχρή στελέχωση των αρμόδιων υπηρεσιών.

Το καθεστώς, λοιπόν, χρησιμοποιεί ως απόδειξη για την καταρχήν ορθότητα της αντίληψης περί κρατικού παρεμβατισμού, το ότι, από καταβολής ελληνικού κράτους, η Πολιτεία επεμβαίνει ρυθμιστικά στην οικονομία. Ισχυρίζεται δε ότι η οικονομική τακτική που η 4^η Αυγούστου ακολουθεί δεν

³⁶⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 28 – 29.

³⁶⁷ Αρ. Καμπάνης, «Άφετε τους νεκρούς θάπτειν τους εαυτών νεκρούς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σσ. 149 – 150 (όπου το παράθεμα).

αποτελεί τίποτε άλλο παρά ικανοποίηση της ανάγκης να εφαρμόζεται πιστά και με συνέπεια το οικονομικό πρόγραμμα του κρατικού παρεμβατισμού που οι συνθήκες είχαν επιβάλει προηγουμένως στην πράξη. Δηλαδή η 4^η Αυγούστου με την οικονομική τακτική που προκρίνει αίρει την αντίφαση μεταξύ των ισχυουσών στη θεωρία οικονομικών αρχών και της εφαρμοζόμενης στην πράξη οικονομικής τακτικής.³⁶⁸

Στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου «η σύγχρονος ροπή προς την εθνικιστικήν οικονομίαν» σηματοδοτεί πλέον τον καινούριο ρόλο που αναλαμβάνει το κράτος ως ρυθμιστική εξουσία και ως δίκαιος διαιτητής των μοιραίων συγκρούσεων μεταξύ των αντιτιθέμενων ατομικών, συλλογικών και τοπικών συμφερόντων. Αυτό δε σημαίνει ότι το οικονομικό συμφέρον του ατόμου ακυρώνεται από το κράτος, αλλά ότι, αντιθέτως, προστατεύεται πλαισιωμένο, όμως, από πειθαρχία και συντονισμό, ώστε να μεγιστοποιούνται τα αποτελέσματα των οικονομικών προσπαθειών. Τονίζεται δε με έμφαση ότι η προσχώρηση στο χώρο της ελεγχόμενης οικονομίας δε γίνεται εντός των ορίων μιας νέας ιδεολογίας, αλλά υιοθετείται εξ ανάγκης.³⁶⁹

Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι οικονομικές επιλογές της 4^{ης} Αυγούστου δεν αποτελούν έκφραση καινούριας οικονομικής αντίληψης, αλλά συνέχεια της ήδη εφαρμοζόμενης οικονομικής τακτικής. Η ευθυγράμμιση της Ελλάδας με τη διεθνή πρακτική της κατευθυνόμενης από το κράτος οικονομίας δε γίνεται στο πλαίσιο νέας πολιτικοκοινωνικής ιδεολογίας, αλλά αποτελεί λύση επιβαλλόμενη από την ανάγκη, προκρίνεται δε ακριβώς για τη διαφύλαξη του ήδη ισχύοντος στη χώρα αστικού καθεστώτος.

Ο έλεγχος των οικονομικών δραστηριοτήτων από το κράτος είναι φυσικό να επηρεάσει τη βιομηχανία και κυρίως το εμπόριο παγκοσμίως. Ο Μεταξάς αναγνωρίζει ότι η κατάσταση αυτή πλήττει πολύ τους Έλληνες που με το εμπορικό τους δαιμόνιο έχουν συμβάλει στη μεγάλη άνθηση της

³⁶⁸ Δημ. Ι. Δελιβάνης, «Η οικονομική πολιτική προ και μετά την 4^η Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σσ. 269 – 273.

³⁶⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου» (22 Φεβρουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 164 – 165 (το παράθεμα στη σ. 164).

οικονομίας της χώρας και που τώρα καλούνται να προσαρμοστούν στις καινούριες συνθήκες.³⁷⁰ Αρωγός στην προσπάθειά τους αυτή, κατά το Μεταξά, στέκεται η 4^η Αυγούστου, που εξασφαλίζει απόλυτη τάξη, γαλήνη, ασφάλεια, ομαλότητα και πολιτική σταθερότητα, δηλαδή τις συνθήκες που είναι απαραίτητες για την πρόοδο των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης.³⁷¹ Επομένως όχι μονάχα δεν υπονομεύει, αλλά αντιθέτως υπερασπίζεται και διαφυλάσσει τον αστικό χαρακτήρα του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος της χώρας.

Η ίδια η αστική τάξη της χώρας φαίνεται ότι χαίρει ιδιαίτερας εκτιμήσεως από το Μεταξά. Άλλωστε «η προστασία των βιοτεχνών και των επαγγελματιών» αποτελεί σημαντικό στόχο του καθεστώτος, όπως δαβειβαιώνει ο Μεταξάς ήδη τον Οκτώβριο του 1936.³⁷² Ο δικτάτορας δε φείδεται κολακευτικών χαρακτηρισμών, ακόμα και εσφαλμένων ιστορικά, για να την γοητεύσει. Έτσι το αστικό καθεστώς είναι δημιουργός πολιτισμού³⁷³ και μάλιστα πολιτισμού προαιώνιου.³⁷⁴ Οι αστοί αποτελούν την πιο ενδιαφέρουσα τάξη παγκοσμίως, στη δε Ελλάδα από αυτούς προέρχονται οι πρωτεργάτες του εμπορίου και της βιομηχανίας και κατά συνέπεια η εθνική οικονομία.³⁷⁵

Για το δικτάτορα η αστική τάξη αποτελεί και κιβωτό των κατεξοχήν εθνικών χαρακτηριστικών, αφού στους εκπροσώπους της διασώζεται το κύριο χαρακτηριστικό του Έλληνα, δηλαδή η επιθυμία καθενός να είναι ξεχωριστή οντότητα, να σφραγίζει το έργο του με την προσωπικότητά του και να διατηρεί την ατομικότητά του μέσα στη μάζα. Για το Μεταξά η αστική τάξη δεν αξιολογείται θετικά μόνο εξαιτίας του οικονομικού της δυναμισμού και

³⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια του Εμπορευματολογικού Μουσείου Πειραιώς» (7 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 133 – 135· «Λόγος κατά το γεύμα του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών» (8 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 124 – 127.

³⁷¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του εμπορικού και βιοτεχνικού κόσμου Πειραιώς» (12 Απριλίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 175· «Λόγος προς τον λαόν της Μεγαλοπόλεως» (18 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 378.

³⁷² Ι. Μεταξάς, «Λόγος στο συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 50.

³⁷³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Λαμίας» (28 Αυγούστου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 415.

³⁷⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας» (27 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 93.

³⁷⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το γεύμα των επαγγελματιών και βιοτεχνών» (18 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 161.

του πολιτιστικού της ρόλου, αλλά και επειδή στην πραγματικότητα αποτελεί την κατ' εξοχήν εθνική τάξη της χώρας, το φορέα που διασώζει την εθνική παράδοση, που εκφράζει γνησιότερα και υλοποιεί επιτυχέστερα τα εθνικά οράματα: «και όταν λέγω “αστικόν χαρακτήρα” εννοώ τον χαρακτήρα των εθνικών μας παραδόσεων και των εθνικών μας βλέψεων και των εθνικών ονείρων, καθώς και όλων εκείνων των κληροδοτημάτων του παρελθόντος μας».³⁷⁶

Ο δικτάτορας διακρίνει σαφώς τη μεσαία αστική τάξη από τους μεγαλοαστούς των Αθηνών, οι οποίοι γίνονται συχνά στόχος των λεκτικών του επιθέσεων. «Μία μερίς της Αθηναϊκής κοινωνίας» κατηγορείται από το Μεταξά ότι στο παρελθόν είχε υφαρπάξει όλες τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές θέσεις και απολάμβανε μονοπωλιακά τα οφέλη από τη διασύνδεσή της με τα κέντρα της εξουσίας.³⁷⁷ Οι μεγαλοαστοί οι άμεσα συνδεδεμένοι με το προηγούμενο διεφθαρμένο κοινοβουλευτικό καθεστώς, «οι λυμεώνες του ελληνικού πλούτου», χρησιμοποιούσαν τις σχέσεις τους αυτές είτε για να φοροδιαφεύγουν είτε για να εξάγουν ανεμπόδιστα συνάλλαγμα στο εξωτερικό. Αυτές οι δραστηριότητες λάμβαναν χώρα εις βάρος του πτωχού ελληνικού δημοσίου και των πτωχότερων κοινωνικών ομάδων οι οποίες επιβαρύνονταν με δυσανάλογη φορολογία.³⁷⁸

Σε μια επίδειξη ευθυγράμμισης της 4^{ης} Αυγούστου με τη μεσαία αστική τάξη, εκτός από τη θεμελιώδη συμβολή της τελευταίας στην οικονομική, πολιτιστική και εθνική ζωή της χώρας, ο δικτάτορας ανιχνεύει ακόμη και ιδεολογική συγγένειά της με το καθεστώς του. Πρόκειται για το συντηρητισμό και την αφοσίωση στη Θρησκεία, την Πατρίδα και την Οικογένεια.³⁷⁹ Ο συντηρητισμός κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου δε θεωρείται απλώς

³⁷⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις την Β' Γενικήν Συνέλευσιν της Εθνικής Συνομοσπονδίας Συνεταιρισμών Ελλάδος» (29 Ιουνίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 319.

³⁷⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του Δήμου Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 202.

³⁷⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύργον» (28 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 84 – 85 (το παράθεμα στη σ. 84).

³⁷⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το γεύμα των επαγγελματιών και βιοτεχνών» (18 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 161· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 264· Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP – Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 152 – 153.

πολιτική θέση ή χαρακτηριστικό στοιχείο, αλλά αξιολογείται ως θετική ηθική έννοια με την οποία εκφράζεται το μέτρο και η αποστροφή προς τις ανατροπές.³⁸⁰

Όμως τα κοινά ιδανικά που διαπιστώνει ο δικτάτορας αφορούν κυρίως σε αξίες του παρελθόντος και σε αξίες περισσότερο στατικές παρά δυναμικές. Από την αστική τάξη αναμένεται όχι να τις ανανεώσει επιστρατεύοντας το δυναμισμό που αποτελεί το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό της, αλλά να τις συντηρήσει άθικτες. Άρα με τον τρόπο αυτό διαψεύδεται στην ουσία η ίδια η φυσιογνωμία της αστικής τάξης και αίρεται η λειτουργία της ως δημιουργού ή ανανεώτριας θεσμών. Αντιθέτως η διατήρηση αξιών, όπως η εθνική παράδοση, η θρησκεία, η οικογένεια, συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός στατικού κοινωνικού και πολιτιστικού πλαισίου και επομένως στη διατήρηση του καθεστώτος.

Η κοινότητα των ιδανικών που διαγιγνώσκει ο Μεταξάς μεταξύ αστικής τάξης και 4^{ης} Αυγούστου καθιστά, κατ' αυτόν, αναπόφευκτα την τελευταία υπερασπίστρια της πρώτης και την πρώτη στυλοβάτη της τελευταίας. Έτσι η 4^η Αυγούστου έρχεται να σώσει την αστική τάξη κατ' αρχάς από τον κακό της εαυτού, από το κομματικό προαγουσιανό κράτος που την είχε διαφθείρει (κυρίως την ανώτερη αστική τάξη) τόσο, ώστε όχι μονάχα να μην έχει το θάρρος, αλλά να μην αισθάνεται ούτε καν το καθήκον να αντισταθεί στη διαγραφόμενη ανατροπή της κοινωνικής ευταξίας· αντιθέτως να συμμαχεί χωρίς αιδώ με τους επίδοξους ανατροπείς.³⁸¹

Την ηθική και κοινωνικοοικονομική του σωτηρία, λοιπόν, ο αστικός κόσμος την οφείλει στην 4^η Αυγούστου που «του διέσωσε και του συντηρεί τις βάσεις της υπάρξεώς του».³⁸² Η μέθοδος που η 4^η Αυγούστου ακολουθεί προκειμένου να διασώσει το αστικό καθεστώς θυμίζει ανάλογη τακτική του

³⁸⁰ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 82.

³⁸¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του δήμου Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 200· «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 355.

³⁸² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους κατοίκους της Κομοτηνής» (4 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 326· «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 355.

Βενιζέλου: η αστική τάξη υποχρεούται στις αναγκαίες θυσίες προκειμένου να ικανοποιηθούν ορισμένα δίκαια αιτήματα της εργατικής και της αγροτικής τάξης και, επομένως, να αποτραπούν οι κοινωνικές εντάσεις οι προερχόμενες από τη δικαιολογημένη λαϊκή δυσαρέσκεια: «Αλλ' έτσι στηρίζονται τα αστικά καθεστώτα, όταν οι φορείς των καθεστώτων αυτών εννοούν εγκαίρως να υποβάλλονται εις τας αναγκαίας θυσίας προς σωτηρίαν του συνόλου».³⁸³

Με τον τρόπο αυτό το μεταξικό καθεστώς δεν αποτελεί απλώς υπερασπιστή της αστικής τάξης, αλλά το ίδιο αναδεικνύεται σε γνήσιο αστικό καθεστώς. Άλλωστε «η αδιάκοπος φροντίς διά την στερέωσιν του αστικού καθεστώτος με όλας τας αναγκαίας θυσίας διά το σύνολον της Κοινωνίας και ιδίως διά τας ενδεείς τάξεις» αποτελεί έναν από τους πρώτους διακηρυγμένους στόχους της 4^{ης} Αυγούστου.³⁸⁴ Έτσι στο πλαίσιο της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου η αστική τάξη, χωρίς να προδίδει τον ταξικό της χαρακτήρα, δηλαδή την επιδίωξη ατομικής ευημερίας, ανακτά τον εθνικό της χαρακτήρα με την έννοια ότι θυσιάζει μέρος των υλικών της αγαθών για το καλό του συνόλου.³⁸⁵

Η κοινωνική διάσταση που επιδιώκει το καθεστώς να προσδώσει στο χαρακτήρα της αστικής τάξης φαίνεται ιδιαίτερα στη στάση που υιοθετεί απέναντι στην ιδιοκτησία. Όσον αφορά στην ιδιοκτησία, το εθνικό κράτος διαφοροποιείται από τις φιλελεύθερες δημοκρατίες, που την ανάγουν σε ύψιστο δικαίωμα. Διαφοροποιείται, όμως, και από τις σοσιαλιστικές θεωρίες που κηρύττουν την κατάργησή της. Για το εθνικό κράτος η ιδιοκτησία αποκτά κοινωνική σημασία. Αυτό σημαίνει ότι το εθνικό κράτος αποδέχεται μεν την ιδιοκτησία ως δικαίωμα και αναγνωρίζει την ιδιωτική πρωτοβουλία ως σημαντικό παράγοντα οικονομικής προόδου, αλλά επιδιώκει να τις θέσει υπό κρατικό έλεγχο. Σκοπός αυτής της οριοθέτησης και του ελέγχου είναι αφ' ενός

³⁸³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 383.

³⁸⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 50.

³⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 340.

μεν η αποφυγή της γιγάντωσης του κεφαλαίου, αφ' ετέρου δε η εξασφάλιση της εξυπηρέτησης του κοινωνικού συμφέροντος.³⁸⁶

Τη φυσιογνωμία αυτή της αστικής τάξης την έχει αποτυπώσει ο Μεταξάς σε ομιλία του ήδη τον Απρίλιο του 1925: «Είμαι αστός. Αλλά δεν αποβλέπω προς το αστικόν καθεστώς μόνον και μόνον διά το οικονομικόν αυτού σύστημα. Αλλά προ παντός διά το εκπολιτιστικόν αυτού έργον, το οποίον βασιίζεται επί της πλήρους εξασφαλίσεως των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του λαού, μετά του οποίου η ύπαρξις του είναι αναποσπαστως συνδεδεμένη».³⁸⁷

4. 1. 1. 6. *Αγροτική και εργατική οικονομική βάση*

Αν ο Μεταξάς από τη μια θεωρεί ότι το καθεστώς του έχει θεμέλιο την αστική τάξη λόγω της εθνικής, πολιτιστικής, πολιτικής και κοινωνικής της προσφοράς, από την άλλη διακηρύττει ότι το καθεστώς του έχει οικονομική βάση εργατική και αγροτική. Η «βάση» εκλαμβάνεται εδώ με την κυριολεκτική της σημασία: «στήριγμα, θεμέλιο», αλλά και με τη μεταφορική: «λογική προϋπόθεση, απαραίτητο στοιχείο».³⁸⁸ Η σταθερή και υγιής εργατική και αγροτική βάση αποτελεί, κατά το καθεστώς, προϋπόθεση διατήρησης ακμαίας αστικής τάξης και, επομένως, διαίωνισης του έθνους, των αιώνιων αξιών του οποίου αυτή η τάξη είναι ο θεματοφύλακας.

Ο δικτάτορας από πολύ νωρίς και επανειλημμένα διακηρύττει τη μεγάλη σημασία της εργατικής και της αγροτικής τάξης ως των δύο στόλων πάνω στους οποίους στηρίζεται η κοινωνία, το εθνικό οικοδόμημα, η ίδια η Ελλάδα. Η μεγάλη σημασία των δυο αυτών τάξεων δημιουργεί αυξημένες υποχρεώσεις στους αστούς που οφείλουν, θυσιάζοντας αγόγγυστα ένα μέρος της υλικής τους ευδαιμονίας, να φροντίζουν, ώστε οι δυο στόλοι να είναι πάση θυσία πάντα γεροί.³⁸⁹ Ας σημειωθεί ότι η παραπάνω ιδεολογική αρχή

³⁸⁶ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 352 - 353.

³⁸⁷ *Ημερολόγιο*, Απόσπασμα από τον λόγο Καλαμών της 26 Απριλίου 1925, τ. 3, σ. 811.

³⁸⁸ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, σσ. 356 - 357.

³⁸⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας» (27 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 93· «Λόγος κατά το γεύμα των εργατικών οργανώσεων εν Νέω Φαλήρω» (10 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι*

και η αντίστοιχη πρακτική της 4^{ης} Αυγούστου ερείδονται στον προσωπικό προσανατολισμό του Μεταξά στα πενέστερα κοινωνικά στρώματα, τη φροντίδα των οποίων θέτει εξαρχής ως στόχο του καθεστώτος του.³⁹⁰ «Χαρά μου οι φτωχοί και τα παιδιά» εξομολογείται στο *Ημερολόγιο* τον Αύγουστο του 1939 με την ευκαιρία των εγκαινίων των λαϊκών λουτρών και της Κολυμβητικής Δεξαμενής στη Δεξαμενή.³⁹¹

Ακόμα και ο δύσπιστος Βρετανός πρεσβευτής Sydney Waterlow παραδέχεται σε αναφορές του τη μέριμνα του καθεστώτος για τις πτωχότερες τάξεις με τη διάθεση κονδυλίων που προέρχονται από επιπλέον φορολόγηση των ταχυδρομικών και τηλεγραφικών υπηρεσιών, καθώς και των ειδών πολυτελείας (καπνού, τυχερών παιχνιδιών και λαχείων). Και μολονότι εκφράζει κατά καιρούς τις επιφυλάξεις του, όχι για τις προθέσεις του καθεστώτος, αλλά για τον τρόπο υλοποίησής τους, τη στιγμή, μάλιστα, που τεράστια κονδύλια διατίθενται στο εξοπλιστικό πρόγραμμα της χώρας, τελικά παραδέχεται την επιτυχία του «New Deal» του Μεταξά, όπως ο ίδιος ο Waterlow χαρακτηρίζει τη μεταξική κοινωνικο-οικονομική μεταρρύθμιση.³⁹²

Η έμμεση παραπομπή του Waterlow στο New Deal που εφάρμοσε με επιτυχία από το 1933 ο Πρόεδρος των Η.Π.Α. Φραγκλίνος Ρούσβελτ, προκειμένου να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση του 1929, οδηγεί σε παραλληλισμό της ελληνικής πρακτικής με την αμερικανική: φορέας της καινούριας πρακτικής και στις δυο περιπτώσεις είναι το κράτος που επεμβαίνει ως επενδυτής ή ως ρυθμιστής, προκειμένου να επιτύχει την αναθέρμανση της οικονομίας· στο πλαίσιο της προσπάθειας για καταπολέμηση της ανεργίας το κράτος προωθεί πρόγραμμα εκτέλεσης δημοσίων έργων με στόχο τη βελτίωση των καλλιεργούμενων εδαφών και την ταχύτερη μεταφορά

και *Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 152 – 153· «Δηλώσεις επί του νόμου περί ρυθμίσεως των αγροτικών χρεών» (18 Μαΐου 1937), τ. 1, σ. 188· «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 340· «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 383· «Λόγος προς τους καπνεργάτας» (14 Δεκεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 432· «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύλον» (26 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 70 – 71· «Λόγος εις την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 100.

³⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος στο συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 50.

³⁹¹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Αυγούστου 1939, Τετάρτη, τ. 4, σ. 382.

³⁹² Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 – 1941*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 359 – 364.

προϊόντων και ανθρώπων (κατασκευές φραγμάτων, λιμανιών, οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου): στόχος είναι η ανακούφιση των περισσότερο πληττόμενων στρωμάτων, εργατών και αγροτών, είτε έμμεσα, μέσω της εφαρμογής κοινωνικής πολιτικής, είτε άμεσα, μέσω της παροχής οικονομικών διευκολύνσεων και κινήτρων· ακόμη προκρίνεται ο κρατικός προστατευτισμός, προκειμένου να ενισχυθεί η παραγωγή και η κατανάλωση των εγχώριων προϊόντων.

Συνεπώς, ο προσανατολισμός της 4^{ης} Αυγούστου στα πενέστερα λαϊκά στρώματα είναι καταρχήν ειλικρινής, γεγονός που δικαιώνει το φιλολαϊκό και αντιπλουτοκρατικό χαρακτήρα που αυτή διατείνεται ότι έχει.³⁹³ Αυτό, βέβαια, δεν αποκλείει τα πολιτικά οφέλη που στο μεταξύ προκύπτουν: η επιτυχία του μεταρρυθμιστικού προγράμματος προσφέρει μεγάλες ευκαιρίες για ιδεολογική εκμετάλλευση και τελικά για νομιμοποίηση της δικτατορίας στην κοινή γνώμη.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της ιδεολογικής εκμετάλλευσης των φιλολαϊκών του προθέσεων, εκτός από την αστική τάξη το καθεστώς προσεγγίζει με διάθεση κολακείας και την αγροτική τάξη. Μια σειρά σημαντικές ιδιότητες αποδίδονται στον αγροτικό κόσμο που δικαιολογούν τη διακήρυξη του καθεστώτος ότι η ευημερία των αγροτών αποτελεί μια από τις πρώτες δεσμεύσεις του.³⁹⁴

Η αγροτική τάξη, εφόσον είναι η πολυπληθέστερη, αποτελεί τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Λόγω, όμως, της κινητικότητας της ελληνικής κοινωνίας έχει την ιδιότητα να τροφοδοτεί όλα τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα μέχρι την κορυφή. Είναι η δεξαμενή που ανανεώνει το ανθρώπινο δυναμικό των

³⁹³ Δ. Παπαδημητρίου, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936 – 1949: Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλίσσερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 142. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας το ξένο κεφάλαιο συνέχισε να δραστηριοποιείται στη χώρα μέσω των βρετανικών εταιρειών Cable and Wireless Ltd, Power και άλλων, τις οποίες ο Μεταξάς απέτυχε να ελέγξει. Βλ. σχετικά: M. Mazower and Th. Vermeils, «The Greek economy 1922 – 1941» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP – Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 127.

³⁹⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 49 - 50.

πόλεων, δηλαδή της αστικής και της εργατικής τάξης.³⁹⁵ Αλλά και ο στρατός επανδρώνεται κυρίως από τα παιδιά των χωρικών.³⁹⁶

Το χαρακτηριστικό, όμως, βάσει του οποίου προτάσσεται αξιολογικά ο αγροτικός κόσμος έναντι των άλλων τάξεων απορρέει από την ενασχόλησή του με τη γη. Ο αγροτικός κόσμος αποτελεί την κύρια πλουτοπαραγωγική δύναμη όλης της χώρας.³⁹⁷ Η ενασχόληση με τη γη έχει την ιδιότητα να δημιουργεί πλούτο εκ του μηδενός, πράγμα σωτήριο για την Ελλάδα την εποχή της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, του περιορισμού της δυνατότητας για μετανάστευση στο εξωτερικό, και, κατά συνέπεια, της συρρίκνωσης των εμβασμάτων.³⁹⁸ Ο συλλογισμός είναι διαφανής: όπως η γη είναι η αρχέγονη μητέρα και τροφός των πάντων, έτσι και η αγροτική τάξη είναι ο πρώτος και άμεσος δημιουργός αγαθών και συνεπώς ο κύριος τροφοδότης του εθνικού πλούτου. Επομένως η ακμαία αγροτική τάξη αποτελεί για την 4^η Αυγούστου απαραίτητη προϋπόθεση για την υπεράσπιση του εθνικού κράτους, για την ύπαρξη του ίδιου του έθνους.

Εξαιτίας της μυστικιστικής του σχέσης με τη μητέρα - τροφή γη ο αγροτικός κόσμος υπερέχει σε αυθεντικότητα, καθώς η επαφή με τη γη φέρνει τον αγρότη σε άμεση επαφή με τη φύση, με τα φυσικά στοιχεία, τελικά με τον ίδιο το Θεό.³⁹⁹ Έτσι οι αγρότες παρουσιάζονται ως άνθρωποι που διαθέτουν γνησιότερο θρησκευτικό συναίσθημα από τους άλλους και γι' αυτό βιώνουν βαθύτερη σχέση με το θείο.⁴⁰⁰

Ο αγροτικός κόσμος, λοιπόν, υπερέχει ηθικά και αντιδιαστέλλεται προς το διεφθαρμένο κόσμο των πόλεων. Σε αντίθεση με τους κατοίκους των πόλεων οι αγρότες είναι αγνοί. Η αγνότητα στην προκειμένη περίπτωση έχει

³⁹⁵ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί του νόμου περί ρυθμίσεως των αγροτικών χρεών» (18 Μαΐου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 188.

³⁹⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 305.

³⁹⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 50.

³⁹⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 305· «Λόγος προς τους κατοίκους των Λαγκαδιών» (16 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 371.

³⁹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 305.

⁴⁰⁰ Αναφέρεται στο: Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 172.

διπτό περιεχόμενο: την απουσία ξένων διαβρωτικών επιδράσεων και τη διαφύλαξη της φυλετικής καθαρότητας η οποία εξασφαλίζει το μέλλον της φυλής. «Η αγροτιά δεν έχει καμιά ξένη επίδραση. Είσαστε η “ράτσα μας” η ελληνική και είσαστε το μεγάλο καζάνι, από το οποίο φτιάνεται η ράτσα αυτή, όμορφη, δυνατή και όπου θα γίνη μια μέρα ακόμη πιο όμορφη και πιο δυνατή» αναφωνεί ο Μεταξάς.⁴⁰¹

Ο κατ’ αυτόν τον τρόπο διαγραφόμενος από την 4^η Αυγούστου χαρακτήρας του αγροτικού κόσμου δικαιολογημένα τον καθιστά θεματοφύλακα των εθνικών παραδόσεων και υπερασπιστή αξιών, όπως η Πατρίδα, η Θρησκεία και η Οικογένεια.⁴⁰² Εξάλλου ο συντηρητισμός αποτελεί για το δικτάτορα θετικό γνώρισμα του αγρότη: «ο αγροτικός κόσμος ... είναι και έπρεπε να είναι πάντοτε το συντηρητικώτατο μέρος της ελληνικής κοινωνίας...».⁴⁰³ Με τους ισχυρισμούς αυτούς το καθεστώς ανιχνεύει και στην αγροτική τάξη, μετά την αστική, ιδεολογική συγγένεια με την 4^η Αυγούστου.

Ο αγροτικός κόσμος καλείται να αποτελέσει τη μήτρα μιας καινούριας αριστοκρατίας του έθνους. Η αριστοκρατία αυτή θα διαφοροποιείται από τη μέχρι τώρα άρχουσα τάξη που βασιζεί την εξουσία της σε πελατειακές σχέσεις και ανήθικες συναλλαγές, και θα στηρίζεται στις πατροπαράδοτες ηθικές αξίες. «Ζητούμε να δημιουργηθή η νέα αριστοκρατία του Έθνους: η Αριστοκρατία των Αγροτών» αναφωνεί ο Μπάμπης Αλιβιζάτος, Υποδιοικητής της Αγροτικής Τράπεζας και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας στο Α΄ Γεωπονικό Συνέδριο Θεσσαλίας που διοργανώνεται το 1937 υπό την αιγίδα της 4^{ης} Αυγούστου.⁴⁰⁴

Η ιδιαίτερη φροντίδα του καθεστώτος για την αγροτική τάξη εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους: ρύθμιση των αγροτικών χρεών, οριστική

⁴⁰¹ Ι. Μεταξάς, «Απαντήσεις εις ευχάς εκπροσώπων των Γεωργικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων» (7 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 232. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι είναι από τις ελάχιστες φορές που ο Μεταξάς κάνει αναφορά σε φυλετική καθαρότητα. Ίσως, μάλιστα, η συγκεκριμένη αναφορά να δικαιολογείται ως γενόμενη στο πλαίσιο της συνολικής κολακευτικής αποστροφής του προς τους αγρότες.

⁴⁰² Ι. Μεταξάς, «Απαντήσεις εις ευχάς εκπροσώπων των Γεωργικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων» (7 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 232.

⁴⁰³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν του Αγρινίου» (14 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 393.

⁴⁰⁴ Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σσ. 174 – 176 (το παράθεμα στη σ. 175).

επίλυση του σταφιδικού, διανομή γαιών στους ακτήμονες των Νέων Χωρών, αποκατάσταση αγροτών προσφύγων, ρύθμιση της καλλιέργειας του καπνού, εφαρμογή προγράμματος εκτέλεσης και συντήρησης δημόσιων έργων (όπως αποξηραντικών έργων που το καθεστώς υποστηρίζει ότι ως το 1939 απέδωσαν 2.000.000 καλλιεργήσιμα στρέμματα), αναδιοργάνωση γεωργικών υπηρεσιών, ανάθεση της ασφάλειας του γεωργικού κόσμου σε καλά οργανωμένη αγροφυλακή, εντατική καλλιέργεια της γης, εισαγωγή νέων καλλιεργειών και επιστημονικών μεθόδων καλλιέργειας (όπως η χρήση λιπασμάτων και η επιστημονική καταπολέμηση των νόσων των φυτειών), εκμηχάνιση της γεωργίας, προστασία των γεωργικών προϊόντων (όπως του καπνού, της σταφίδας και της ελιάς), επιτυχής εκστρατεία για την επίτευξη της σιτάρκειας και γενικά ένταση της καλλιέργειας των δημητριακών, του ρυζιού και της πατάτας, επιστημονική εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου, προσαρμογή της κτηνοτροφίας στα νέα δεδομένα με αποτέλεσμα την ελάττωση των εισαγωγών από το εξωτερικό, τόνωση της χωρικής βιοτεχνίας «και προπαντός ισχυρά κρατική κατεύθυνσις».⁴⁰⁵

Ομολογημένος στόχος του δικτάτορα τα λαμβανόμενα μέτρα να καταστήσουν την ύπαιθρο πεδίο δράσης που προσφέρει στον αγρότη και στην αγροτική οικογένεια ποιότητα ζωής τέτοια, ώστε να αποφευχθεί η συρροή του αγροτικού πληθυσμού στα αστικά κέντρα. «Έτσι που τα παιδιά του να μένουν προσηλωμένα εις το τζάκι του σπιτιού, έτσι που τα παιδιά του να αγαπούν την γην εκείνην, την οποίαν επότισεν ο ιδρώτας των πατέρων τους».⁴⁰⁶

Η αρωγή που προσφέρει και η τιμή που περιποιεί το Νέο Κράτος στον αγρότη ασκεί παιδαγωγική επίδραση στο αγροτόπαιδο. Ο νέος δεν ντρέπεται πια να συνεχίσει την πατρική εργασία που του εξασφαλίζει πλούτο και ηθική απόλαυση και ταυτόχρονα τον καθιστά άξιο μέλος της κοινωνίας και του

⁴⁰⁵ Αλ. Θεοδοσόπουλος, «Ποία η θέσις του αγρότου εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 1, Αθήναι Σεπτέμβριος 1937, σ. 55· Αλ. Θεοδοσόπουλος, «Η νέα γεωργική Ελλάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 193 (το παράθεμα στη σ. 195)· Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 538.

⁴⁰⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γέφυμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 305.

εθνικού συνόλου, στρέφοντάς τον στην υπεράσπιση των πατροπαράδοτων αξιών της Πατρίδας, της Θρησκείας και της Οικογένειας.⁴⁰⁷

Τα μέτρα υπέρ των αγροτών έχουν υποστεί κριτική από τους επικριτές του καθεστώτος, διότι, σύμφωνα με αυτούς, οι αγρότες καταληστεύονται με εύσχημους τρόπους μέσω των διάφορων ελεγχόμενων από το καθεστώς οργανισμών και κυρίως μέσω της Αγροτικής Τράπεζας. Επίσης, διότι η - ούτως ή άλλως - μικρή βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, που επέρχεται, έχει συγκυριακό χαρακτήρα, ενώ τα χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργικής οικονομίας παραμένουν. Τέλος, διότι η διαγραφή μεγάλου μέρους των χρεών των αγροτών επιβαρύνει το δημόσιο χρέος και μετακυλίζει το φορολογικό βάρος στα αστικά στρώματα.⁴⁰⁸

Ωστόσο, ακόμα και αν τα μέτρα δεν επιτυγχάνουν για διάφορους λόγους να βελτιώσουν ουσιαστικά το βιοτικό επίπεδο των πενέστερων κοινωνικών στρωμάτων,⁴⁰⁹ δικαιώνουν, τουλάχιστον στο επίπεδο των προθέσεων, το φιλαγροτικό οικονομικό προσανατολισμό του καθεστώτος και επιπλέον καταξιώνουν κοινωνικά τον αγρότη τοποθετώντας τον στο επίκεντρο της κρατικής μέριμνας. Η καταξίωση αυτή έχει και ηθική χροιά λόγω της ιδιαίτερης, σχεδόν μυστικιστικής, κατά το καθεστώς, σχέσης του αγρότη με τη μητέρα γη. Έτσι αναγνωρίζεται πλήρως η αποστολική προσφορά του αγροτικού κόσμου.⁴¹⁰

Ο ανομολόγητος στόχος του καθεστώτος δεν είναι δύσκολο να αποκαλυφθεί. Η περιποίηση ιδιαίτερων τιμών στον αγροτικό κόσμο, σε επίπεδο πολιτικής ρητορείας όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής, εντάσσεται στο

⁴⁰⁷ Αλ. Θεοδοσόπουλος, «Ποία η θέση του αγρότου εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 1, Αθήναι Σεπτέμβριος 1937, σσ. 55 – 56.

⁴⁰⁸ Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σσ. 120 – 122· Σ. Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 241 – 246.

⁴⁰⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 29 Μαρτίου 1940, Παρασκευή, τ. 4, σ. 459· D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 – 45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 208· Ροσ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 332.

⁴¹⁰ Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής περιόδου», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 175.

πλαίσιο της προσπάθειας της 4^{ης} Αυγούστου να νομιμοποιηθεί ηθικά και πολιτικά απέναντι στον αγροτικό πληθυσμό.⁴¹¹ Επιπλέον η εδραίωση της μικρής γεωργικής ιδιοκτησίας, η διασφάλιση της παραμονής του αναβαθμισμένου ηθικά και κοινωνικά αγροτικού κόσμου στην ύπαιθρο και η διατήρηση της αγροτικής του ταυτότητας αποτρέπει την αύξηση του πληθυσμού των αστικών κέντρων και συνεπώς την πληθυσμιακή διόγκωση και ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης. Η δε αξιολογική πρόταση του αγροτικού κόσμου σχετίζεται με την οργανική σχέση του με τη μητέρα γη και κατ' επέκταση με την πατρίδα ως επικρατειακή οντότητα, καθώς και με τους προγόνους.⁴¹² Έτσι ο αγροτικός κόσμος γίνεται εγγυητής της διαίωσης της καθεστηκούιας τάξης και της προστασίας της από τους ιδεολογικούς της εχθρούς.

Φαίνεται, πάντως, ότι το ίδιο το καθεστώς κρίνει τα μέτρα προς ανακούφιση της αγροτικής τάξης ανεπαρκή για την ιδεολογική κατάκτηση του αγροτικού κόσμου. Στο πλαίσιο της έντασης των προσπαθειών για αποτελεσματικότερη ιδεολογική διείσδυση και ακολουθώντας τη μέθοδο της κολακείας, ο Μεταξάς ανακηρύσσεται Πρώτος Αγρότης την 1^η Ιουλίου 1937 από τους αγρότες του Άργους κατά τη διάρκεια πανηγυρικών εορτασμών, τους οποίους περιγράφει γλαφυρά ο Δ. Καλλονάς, πρώτος βιογράφος και σύγχρονος του Μεταξά. Αντιπρόσωποι όλων των Γεωργικών Επιμελητηρίων της χώρας παρουσιάζονται στον Αρχηγό της Κυβερνήσεως και, αφού του εκφράσουν την ευγνωμοσύνη όλων των αγροτών, του προσφέρουν συμβολικά ένα ασημένιο κύπελλο γεμάτο σιτάρι. Πάνω στο κύπελλο είναι χαραγμένη η φράση «Τον Εθνικόν Κυβερνήτην Ιωάννην Μεταξάν ανακηρύσσουν πρώτον Έλληνα Αγρότην, ευγνωμοσύνης ένεκεν, τα Γεωργικά Επιμελητήρια της Ελλάδος». Ο Καλλονάς συνδέει την ανακήρυξη του Μεταξά ως Πρώτου

⁴¹¹ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 46. Σ. Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 241.

⁴¹² Πρβλ. σχετικά Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σσ. 238 – 239.

Αγρότη με τη μεγάλη ιδεολογική μεταστροφή που σημειώθηκε στον αγροτικό κόσμο σε διάστημα μόλις ενός έτους συνεπεία της επιτυχούς αγροτικής πολιτικής της κυβέρνησης.⁴¹³

Στην ομιλία του εκείνη τη μέρα ο δικτάτορας καυχάται ότι αίρει την καταγωγή του από αγρότες, «διότι και η μήτηρ μου και ο πατήρ της ήσαν καλλιεργηταί γης».⁴¹⁴ Τον ισχυρισμό αυτό επαναλαμβάνει και στις αρχές του 1940: «και ο πατέρας μου και ο παππούς μου αγρότες ήσαν, αγρότες της Κεφαλλονιάς». Η καταγωγή του, συνεπώς, του δίνει το δικαίωμα να θεωρεί τους αγρότες όμαιμους: «για μένα ο αγρότης υπήρξε πάντα σαν πατέρας μου, σαν αδελφός μου, σαν παιδί μου. [...] Λοιπόν είμαστε ένα αίμα».⁴¹⁵

Με την ανακήρυξή του σε Πρώτο Αγρότη, τις συχνές επισκέψεις του στην ύπαιθρο και τις ομιλίες του στον αγροτικό πληθυσμό, ο Μεταξάς επιδιώκει να ταυτιστεί με το λαό της υπαίθρου εγκαθιστώντας προσωπικό δεσμό εδραιωμένο στο συναίσθημα. Κατ' επέκταση να πείσει για τη γνήσια αγάπη του προς τον απλό κόσμο και έτσι να εξασφαλίσει τη συμπαράστασή του.⁴¹⁶

Εκτός από τη συναισθηματική επίκληση με σκοπό την ιδεολογική κατάκτηση του αγροτικού κόσμου, λαμβάνονται και μέτρα που αποβλέπουν ευθέως στην άμεση ιδεολογική του χειραγώγηση. Στο τέλος του 1938 το καθεστώς προχωρεί σε κατάργηση των μέχρι τότε λειτουργούντων Γεωργικών Επιμελητηρίων, που κρίνεται ότι απέτυχαν στο έργο τους, σε αναδιοργάνωση των Γεωργικών Συνεταιρισμών με σκοπό την καλύτερη επαγγελματική και οικονομική οργάνωση της αγροτικής τάξης στο πλαίσιο της γεωργικής πολιτικής του Νέου Κράτους, και στην ίδρυση των *Οίκων του Αγρότου* στην πρωτεύουσα κάθε νομού.

⁴¹³ Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ. έ., Αθήναι 1938, σσ. 220 – 221 (το παράθεμα στη σ. 220). Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 99 – 100.

⁴¹⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος επί τη ανακηρύξει του Αρχηγού της Κυβερνήσεως ως Πρώτου Αγρότου» (1 Ιουλίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 211.

⁴¹⁵ Ι. Μεταξάς, «Απαντήσεις εις ευχάς εκπροσώπων των Γεωργικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων» (7 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 231.

⁴¹⁶ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 100, 104.

Ως σκοπός των τελευταίων τίθεται η επαγγελματική εκπροσώπηση της αγροτικής τάξης, η γεωργική, αλλά και πνευματική και πολιτική καθοδήγηση της, καθώς και η στενή συνεργασία της με το κράτος, προκειμένου η τάξη αυτή να σταθεί αρωγός τόσο στην εφαρμογή της γεωργικής πολιτικής όσο και στην υλοποίηση των γενικότερων σκοπών του Νέου Κράτους. Όσον αφορά στη δυνατότητα εγγραφής κάποιου σε «Οίκον του Αγρότου», ο νόμος είναι σαφής: «μόνον οι άρρενες, οι έχοντες πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων»· αποκλείονται κατηγορηματικά «πρόσωπα (τα οποία) ετιμωρήθησαν δι' αδίκημα κατά της ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος...».⁴¹⁷ Ο ασπασμός των αρχών του Νέου Κράτους ως προϋπόθεση εγγραφής των ενδιαφερομένων στους *Οίκους του Αγρότου* επαναλαμβάνεται σε εγκύκλιο του Μεταξά το επόμενο έτος 1939.⁴¹⁸ Τρόπος αποφυγής της εγγραφής δεν υπάρχει, εφόσον το καθεστώς επιφορτίζει τους αγρότες με την υποχρέωση να γίνουν όλοι μέλη.⁴¹⁹

Τα παραπάνω καθώς και το ότι οι Οίκοι του Αγρότου και οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί υπάγονται στην αρμοδιότητα του νεοϊδρυθέντος Υφυπουργείου Συνεταιρισμών,⁴²⁰ ενισχύει την πεποίθηση ότι βασικός σκοπός της ίδρυσής τους είναι, στην πραγματικότητα, η ιδεολογική χειραγωγή του αγροτικού κόσμου και η πρόσδεσή του στο άρμα του καθεστώτος. Επιπλέον η θεσμική οργάνωση του αγροτικού κόσμου και το ότι αυτή απορρέει και καθορίζεται από το επίσημο κράτος μαρτυρούν τον αυταρχικό και πατερναλιστικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Ο δικτάτορας θεωρεί ότι ο αγροτικός κόσμος μοιάζει με παιδί ανώριμο που δεν μπορεί να αυτοδιατεθεί και γι' αυτό χρειάζεται κηδεμονία και ιδεολογική καθοδήγηση.

⁴¹⁷ Φ.Ε.Κ. 440, 26 Νοεμβρίου 1938, Α.Ν. 1481/1938: «Περί ιδρύσεως “Οίκων του Αγρότου” και συμπληρώσεως και τροποποιήσεως του Α. Νόμου 1154 ως ούτος μεταγενεστέρως ετροποποιήθη και συνεπληρώθη».

⁴¹⁸ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος διά τον προορισμόν των Οίκων του Αγρότου» (8 Μαρτίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 40 – 42.

⁴¹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους νέους σπουδαστάς της Γεωργικής Συνεταιριστικής Σχολής» (25 Οκτωβρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 350.

⁴²⁰ Φ.Ε.Κ. 350, 31 Αυγούστου 1939, Α.Ν. 1929/1939: «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Συνεταιρισμών παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως, συμπληρώσεως των Α.Ν. 1154, 1480, 1481 “περί Κεντρικής Οργανώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών” και “περί ιδρύσεως Οίκων του Αγρότου” και επεκτάσεως...».

Όσον αφορά στην εργατική τάξη, το δεύτερο στύλο του αστικού καθεστώτος σύμφωνα με την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, η αντίληψη γι' αυτή και η αντιμετώπιση που της επιφυλάσσεται, σχετίζεται με την οξυδερκέστατη παρατήρηση του Μεταξά χρονολογούμενη ήδη το 1920.

Εις την Ελλάδα εν μόνον κόμμα υπάρχει: το αστικόν· είναι δε τούτο εθνικόν, φιλελεύθερον, και επ' εσχάτων φιλεργατικόν. Από της γενέσεως της νεωτέρας Ελλάδος μέχρι σήμερον, ουδέν άλλο κόμμα υπήρξε ποτέ. Το νεωστί σχηματισθέν σοσιαλιστικόν κόμμα είναι μάλλον αντανάκλασις επί της ελληνικής κοινωνίας των έξω της Ελλάδος σοσιαλιστικών ιδεών. Δεν προέρχεται εξ αναγκών της ελληνικής ψυχής. Ο Έλλην εργάτης είναι μάλλον υποψήφιος μικροαστός παρά οριστικός προλετάριος.⁴²¹

Η παρατήρηση αυτή σχετίζεται, βέβαια, με την αυξανόμενη αστικοποίηση των αρχών του 20ού αιώνα και με την ενίσχυση της κοινωνικοοικονομικής θέσης των αστικοποιημένων στρωμάτων, γεγονός που κετέστησε επίζηλη τη θέση αυτή. Το πνεύμα δε της παρατήρησης του Μεταξά γίνεται εναργέστερο μετά το 1922 και την έλευση των προσφύγων οι οποίοι, αν και θύματα της ισχύουσας τότε αστικής δημοκρατίας, όχι μόνο δεν την αμφισβητούν ως πολιτικό σύστημα, αλλά επιδιώκουν την αναρρίχηση τους σε υψηλότερες κοινωνικές βαθμίδες.⁴²²

Από τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς ότι ο Μεταξάς δεν πιστεύει καταρχήν στην ύπαρξη ξεχωριστής εργατικής τάξης με ιδιαίτερα συμφέροντα και επιδιώξεις· άλλωστε και στους πολιτικούς του λόγους αργότερα αποφεύγει συστηματικά να κάνει λόγο για εργατική τάξη και αναφέρεται απλώς σε εργατικό κόσμο. Θεωρεί ότι οι εργάτες και οι αστοί, όπως και οι αγρότες, είναι αναπόσπαστα μέλη του εθνικού σώματος με ρόλους συμπληρωματικούς μεταξύ τους και όχι ανταγωνιστικούς. Η ευημερία καθενός από τα παραπάνω εθνικά υποσύνολα είναι προϋπόθεση απαραίτητη για την ευτυχία του συνόλου,

⁴²¹ Ι. Μεταξάς, Σκέψεις 1917 – 1941, Φλωρεντία, 22 Οκτωβρίου / 4 Νοεμβρίου 1920, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 416. Ο Μεταξάς αναφέρεται στο ιδρυθέν το 1918 Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.).

⁴²² Χρ. Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 70· G. Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, τ. Β', σσ. 686 -692.

ενώ είναι αδύνατη η ευτυχία του συνόλου, όταν ένα από τα μέλη του νοσεί.⁴²³

Κατ' επέκταση ο δικτάτορας θεωρεί ότι κεφάλαιο και εργασία δεν είναι παράγοντες αντιμαχόμενοι, αλλά αλληλοσυμπληρούμενοι και αλληλοεξαρτώμενοι. Ο χωρισμός του κεφαλαίου από την εργασία είναι τεχνητός, επινόηση των κομμουνιστών που επιδιώκουν την εκμετάλλευση από τη μια της δυστυχίας του εργάτη και από την άλλη της απληστίας του εργοδότη προς ίδιον όφελος. Αφού η συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας κρίνεται απαραίτητη για την οικονομική πρόοδο της χώρας και την επιδιωκόμενη κοινωνική γαλήνη,⁴²⁴ δεν είναι δυνατό ο εργοδότης και ο εργαζόμενος να βρίσκονται σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Αντιθέτως οφείλουν να συνδέονται στενά και να συνεργάζονται αρμονικά προς προαγωγή του προσωπικού και του εθνικού συμφέροντος.

Γι' αυτό ο Μεταξάς σημασιοδοτεί την εργασία ως «ένα μέρος αναπόσπαστο της γενικής ασχολίας της ελληνικής κοινωνίας» το οποίο «δεν δύναται να χωρισθή από καμίαν άλλην ασχολίαν». Παρουσιάζει την εργασία ως την κεντρική ιδέα που ενέπνευσε την κυβέρνησή του.⁴²⁵ Με την εργασία ο άνθρωπος δεν εξασφαλίζει μόνο τα προς το ζην, αλλά παράλληλα κερδίζει ελευθερία και το δικαίωμα της προσωπικής αυτοδιάθεσης.⁴²⁶ Επιπλέον η εργασία προάγεται σε κοινωνικό καθήκον, εφόσον υποτάσσεται στο ανώτερο ιδανικό της εξυπηρέτησης του συνόλου.⁴²⁷ «Είμαστε στην Ελλάδα πλέον και γινόμαστε ένας μεγάλος στρατός ανθρώπων εργαζομένων».⁴²⁸

Η αναβάθμιση της έννοιας της εργασίας, και μάλιστα της χειρωνακτικής εργασίας, που βρίσκεται σε αντιστοιχία με ανάλογη γερμανική πρακτική,

⁴²³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς» (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 91-92.

⁴²⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τους κατοίκους των Λαγκαδιών» (16 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 371.

⁴²⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 356.

⁴²⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τους εργάτας και τους υπαλλήλους των εργοστασίων Λαναρά – Κύρτση» (10 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 131.

⁴²⁷ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 353.

⁴²⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τους εργάτας και τους υπαλλήλους των εργοστασίων Λαναρά – Κύρτση» (10 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 132.

συνδέεται ταυτόχρονα με την κοινωνική αναβάθμιση του μέχρι τότε περιθωριοποιημένου εργάτη και αγρότη, με την ενίσχυση του αιτήματος για αύξηση της παραγωγής και με την προετοιμασία για συγκρότηση εν καιρώ συντεχνιακού κράτους.⁴²⁹

Η 4^η Αυγούστου από τη μια αναβαθμίζει τη χειρωνακτική εργασία και από την άλλη δε διαβαθμίζει ποιοτικά και κοινωνικά τις διάφορες επαγγελματικές ενασχολήσεις και τους αντίστοιχους φορείς. Αντιθέτως επιλέγει να προβάλλει ένα γενικευμένο μοντέλο εργασίας και να αντιμετωπίζει τους εργαζόμενους ως ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο με σκοπό την ανάπτυξη, τη δημιουργία και την εθνική αναγέννηση. «Από τον εργάτη έως τον επιστήμονα, έως τον σοφό, έως τον υπάλληλο του Κράτους και έως τον εργοδότη όλοι οι άνθρωποι εργαζόμεθα»⁴³⁰ διακηρύττει ο Μεταξάς.

Γι' αυτό ο δικτάτορας κατ' αρχάς απεκδύει το κεφάλαιο από το ιδεολογικό του περίβλημα απομυθοποιώντας το. Το κεφάλαιο είναι απλώς οι οικονομίες άλλων εργαζομένων που, τοποθετούμενες σε μονάδες παραγωγής, τα εργοστάσια, προσφέρουν στους εργάτες τα μέσα της δουλειάς τους. Στη συνέχεια συνδέει οργανικά τον εργοδότη με την παραγωγική διαδικασία και ανασηματοδοτεί τον κοινωνικό του ρόλο. Ο εργοδότης είναι ο επικεφαλής όλης της παραγωγικής διαδικασίας, με αυξημένες ευθύνες τόσο απέναντι στους εργάτες του όσο και απέναντι στο κοινωνικό σύνολο γενικά. Ανεπάρκεια του εργοδότη σημαίνει κλείσιμο της επιχείρησης και ανεργία για τον εργάτη. Η δε συνεργασία του εργοδότη είναι απαραίτητη για την οικονομική και κοινωνική προαγωγή του εργάτη.⁴³¹

Ο Μεταξάς, συνεπώς, δεν πιστεύει στην αναγκαιότητα οργάνωσης ταξικού εργατικού κόμματος με στόχο την προώθηση των ιδιαίτερων συμφερόντων των εργατών. Το Κ.Κ.Ε., όπως είχε μετονομαστεί το Σ.Ε.Κ.Ε. από

⁴²⁹ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ, σσ. 82 – 83.

⁴³⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τους εργάτες και τους υπαλλήλους των εργοστασίων Λαναρά – Κύρτση» (10 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 131.

⁴³¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τους εργάτες και τους υπαλλήλους των εργοστασίων Λαναρά – Κύρτση» (10 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 132 – 133.

το 1924, αποτελεί, κατ' αυτόν, προϊόν μίμησης ξένων πρωτοβουλιών. Θεωρεί ότι στο ελληνικό κράτος τα συμφέροντα των εργατών εξυπηρετούνται επαρκώς στο πλαίσιο του ήδη υπάρχοντος αστικού κοινωνικού συστήματος. Κι αυτό διότι η δομή της ελληνική κοινωνίας είναι, από τη στιγμή της συγκροτήσεως του ελληνικού κράτους, αστική. Τη θέση αυτή έχει διατυπώσει από πολύ παλαιότερα, ήδη από το 1926.⁴³² Ακόμη και ο χαρακτήρας της λεγόμενης εργατικής τάξης είναι νόθος, καθώς η κινητικότητα της ελληνικής κοινωνίας και οι αγροτικές καταβολές του υπάρχοντος εργατικού πληθυσμού αποτελούν, μεταξύ άλλων, βασικές αιτίες αναστολής της ταξικής συνειδητοποίησης του εργάτη. Στην πραγματικότητα, κατά το Μεταξά, ο εργατικός κόσμος είναι οργανικά συνδεδεμένος με την αστική κοινωνία.⁴³³

Ο Μεταξάς, ωστόσο, δεν αμφισβητεί την ένδεια και την εγκατάλειψη από την οποία υποφέρει ο εργατικός κόσμος. Για τη δεινή αυτή κατάσταση θεωρεί υπεύθυνη την ελληνική αστική κοινωνία συνολικά: «Γιατί ο κόσμος αυτός ο αστικός -ας τον πούμε- ο κόσμος των κομματαρχών του τόπου, εθεωρούσε τον εργάτη ως ένα παρίαν».⁴³⁴ Για τη θεραπεία των προβλημάτων του εργατικού κόσμου δε διστάζει, καθ' ομολογία του, να ζητήσει τη συνδρομή των αστών εργοδοτών και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα.⁴³⁵

Η συνδρομή αυτή, σύμφωνα με το Μεταξά, δεν παρέχεται από οίκτο σαν ελεημοσύνη, αλλά από υποχρέωση προς τον πενόμενο εργάτη.⁴³⁶ Η μέριμνα για τα πάσχοντα μέλη, άλλωστε, βρίσκεται σε αρμονία με το

⁴³² «... η κοινωνική μορφή η οποία, όπως έχει ο σημερινός πολιτισμός, εξασφαλίζει την πρόοδο και ευημερίαν του ελληνικού λαού, είναι το αστικόν καθεστώς. Αστικόν δε καθεστώς τοιούτον, ώστε υπό την στέγην αυτού να δύνανται να ζήσωσιν και ευημερήσωσιν και οι εργάται και τα ενδιάμεσα των μεταξύ εργατών και αστών κοινωνικά στοιχεία»: *Ημερολόγιο*, Λόγος Θεσσαλονίκης, 24 Οκτωβρίου 1926, τ. 3, σ. 833.

⁴³³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Λαμίας» (28 Αυγούστου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 414.

⁴³⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς» (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 94.

⁴³⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 264· «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 335· «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 340· «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 359.

⁴³⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 383· «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 59.

χαρακτήρα της αναμορφωμένης από την 4^η Αυγούστου ελληνικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας με υψηλό ηθικό πολιτισμό.⁴³⁷

Η ιδιαίτερη φροντίδα της 4^{ης} Αυγούστου για τους εργάτες εξυπηρετεί και άλλον στόχο: την επανένταξη των εργατών στο εθνικό σύνολο, από το οποίο τους είχε απομακρύνει η ένδεια. Σε ομιλία του το Νοέμβριο του 1937 ο Μεταξάς προβαίνει στην εξής εντυπωσιακή διαπίστωση: «Εννόησα ότι οι εργάται της Ελλάδος έπρεπε να γίνουν πατριώται όπως όλοι οι άλλοι Έλληνες...».⁴³⁸ Στοχεύει στην απόσπασή τους από την ιδεολογική επίδραση του κομμουνισμού, αφού, κατά το Μεταξά, η συνεχιζόμενη ένδεια καθιστά τους εργάτες εύκολα θύματα της εκμετάλλευσης και των σκοπιμοτήτων του οργανωμένου αντεθνικού Κομμουνιστικού Κόμματος.⁴³⁹ Γι' αυτό, ήδη από τον Οκτώβριο του 1936 δεσμεύεται όχι μόνο να φροντίσει ιδιαίτέρως, αλλά και να οργανώσει τον εργατικό κόσμο «κατά τρόπον που να μη γίνονται οι εργάται θύματα των ανηθικών εκμεταλλευτών και απατεώνων».⁴⁴⁰

Την ύποπτη στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος ο Μεταξάς διακηρύττει ότι τη συνειδητοποίησε πριν ακόμη από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου. Ως κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός είχε προσπαθήσει να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των εργατών με τη λήψη μέτρων (ελάχιστο όριο ημερομισθίου, υποχρεωτική διαίτησία) που, όμως, συνάντησαν τη σθεναρή αντίδραση των θεωρούμενων ως υπέρμαχων του εργατικού κόσμου, των κομμουνιστών, οι οποίοι είχαν αποθρασυνθεί στο πλαίσιο του εκφυλισμένου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η αντιπροσωπεία του Κομμουνιστικού Κόμματος που τον είχε επισκεφθεί τότε, είχε απειλήσει με πανεργατική απεργία και αιματηρά γεγονότα, αν τολμούσε να προωθήσει την εργατική

⁴³⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των εργατικών οργανώσεων εν Νέω Φαλήρω» (10 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 153.

⁴³⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 264.

⁴³⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς προς τον λαόν της Μεγαλοπόλεως» (18 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 376· «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύργον» (28 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 82· «Λόγος εις την πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς» (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 94.

⁴⁴⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριον των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 49 – 50 (το παράθεμα στη σ. 50).

πολιτική του.⁴⁴¹ «Δηλαδή έπρεπε ο εργάτης να μένη διαρκώς έρμαιον της αθλιότητος του, διά να ημπορούν αυτοί να τον εκμεταλλεύωνται».⁴⁴²

Προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την πολύπλοκη αυτή κατάσταση, ο Μεταξάς στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου δραστηριοποιείται αφενός στην πάταξη της διαβρωτικής κομμουνιστικής ιδεολογίας και αφετέρου στην αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου και της κοινωνικής θέσης των εργατών.

Υπερβαίνοντας, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου, τους κομμουνιστές, ο δικτάτορας διακηρύττει τολμηρά ότι είναι απαραίτητη η αναμόρφωση της νομοθεσίας, «ώστε η διανομή του πλούτου να γίνη δικαιοτέρα».⁴⁴³ Η δικαιότερη κατανομή του πλούτου κρίνει ότι θα συμφιλιώσει τις κοινωνικές τάξεις, θα εξασφαλίσει την κοινωνική γαλήνη, θα καλλιεργήσει και θα στερεώσει την εθνική συνείδηση, αφού κάθε Έλληνας θα συνδέεται με το σύνολο με διπλό δεσμό, εθνικό και κοινωνικό: «ώστε κάθε Έλλην να αισθάνεται τον εαυτόν μέσα εις αυτό το σύνολον όχι μόνον διότι είναι Έλλην, αλλά και διότι το ελληνικόν σύνολον, το κοινωνικόν, είναι τοιούτο ώστε να του εξασφαλίζη την ευημερίαν του».⁴⁴⁴

Ο δικτάτορας διακηρύττει ότι το άμεσο αίτιο που υπαγόρευσε τη Μεταβολή της 4^{ης} Αυγούστου είναι ακριβώς η επιτακτική ανάγκη για εφαρμογή της εργατικής πολιτικής.⁴⁴⁵ Διακηρύττει ότι η Μεταβολή «είναι το

⁴⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 355· «Λόγος προς τον λαόν του Αγρινίου» (14 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 393· Ροσ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 – 1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 167. Ακόμη, στα Γ.Α.Κ. σώζεται επιστολή του Υφυπουργού παρά τω Προέδρω Κυβερνήσεως προς το Μεταξά με φθαρμένη ημερομηνία και χρονολογία, με την οποία τον ενημερώνει ότι τον επισκέφθηκαν πολιτευτές του Παλλαϊκού Μετώπου, μεταξύ αυτών ο Γληνός και ο Θεός, και του δήλωσαν μεταξύ άλλων ότι οι εργάτες δεν πρόκειται να δεχτούν την εφαρμογή της υποχρεωτικής διαιτησίας: βλ. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 007: φθαρμένη επιστολή Γεωργακόπουλου, Υφυπουργού παρά τω Προέδρω Κυβερνήσεως, προς Μεταξά με φθαρμένη ημερομηνία και χρονολογία.

⁴⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύργον» (6 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 82.

⁴⁴³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τα εγκαίνια της πρώτης Χειρουργικής Κλινικής των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» (21 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 236.

⁴⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τα εγκαίνια της πρώτης Χειρουργικής Κλινικής των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» (21 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 237.

⁴⁴⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το Η' Πανελλαδικόν Εργατοϋπαλληλικόν Συνέδριον» (29 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 295· «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 355 – 356· «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως

αποτέλεσμα της δικής σου, εργατικέ κόσμε, θελήσεως. Γιατί εσύ, τα συμφέροντά σου, το μέλλον σου και η ευτυχία σου ήσαν η κύρια αφορμή της μεγάλης εκρήξεως της 4^{ης} Αυγούστου 1936». ⁴⁴⁶ Μάλιστα ανάγει την αντιμετώπιση των οξέων προβλημάτων και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών σε έναν από τους σημαντικότερους σκοπούς του καθεστώτος του και περιεχόμενο της κοινωνικής μεταρρύθμισης που ευαγγελίζεται η 4^η Αυγούστου. ⁴⁴⁷

Το καθεστώς διατείνεται ότι όχι απλώς έρχεται να ικανοποιήσει τα πάγια και χρόνια αιτήματα του εργατικού κόσμου, αλλά ότι ταυτόχρονα ανταποκρίνεται στην ανάγκη του Έλληνα εργάτη που επί χρόνια «εζητούσεν ... έναν κοινωνικόν στοργικόν προστάτην, ο οποίος να τους παραστέκεται και να τους βοηθή σε κάθε εναντιότητα της καθημερινής βιοπάλης». ⁴⁴⁸ Με την πλήρωση του μέχρι τότε υπάρχοντος κενού στην εργατική πολιτική του εκάστοτε ελληνικού κράτους, η 4^η Αυγούστου επιδιώκει όχι μόνο να εκμαιεύσει τη συναίνεση του εργατικού κόσμου, αλλά και να διεισδύσει ιδεολογικά σε αυτόν, ώστε να επιτύχει τη δική της νομιμοποίηση.

Στο πλαίσιο της εφαρμογής της εργατικής της πολιτικής προς αντιμετώπιση των προβλημάτων του εργατικού κόσμου η 4^η Αυγούστου λαμβάνει μια σειρά μέτρων, με τα οποία αποσκοπεί στην αποτροπή λαϊκής εξέγερσης αφ' ενός και στη δικαίωση του κοινωνικοεπαναστατικού χαρακτήρα που διατείνεται ότι έχει αφ' ετέρου. ⁴⁴⁹ Κατά το Μεταξά, τα μέτρα αυτά συνίστανται σε βελτίωση του ημερομισθίου· στην επίβλεψη της εφαρμογής της εργατικής νομοθεσίας από τους επιθεωρητές εργασίας του Υπουργείου Εργασίας και στην προστασία του εργάτη από τις παραβάσεις· στη θέσπιση των Κοινωνικών Ασφαλίσεων παρά τη γενική δυσπιστία και το φόβο ότι θα

των εργατών» (26 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 200· «Ομιλία προς την Διοίκηση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος» (23 Σεπτεμβρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 342.

⁴⁴⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 282–283 (όπου το παράθεμα).

⁴⁴⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 59.

⁴⁴⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της κλινικής των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» (4 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 118.

⁴⁴⁹ Heinz Richter, *1936–1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975, τ. 1, σ. 60.

επιβαρυνθεί υπερβολικά η οικονομία της χώρας,⁴⁵⁰ και στην αναδιοργάνωση της κλαδικής ασφάλισης με εξυγίανση των ήδη υπαρχόντων ασφαλιστικών οργανισμών και με δημιουργία ειδικών λογαριασμών κατ' επάγγελμα με συμφωνία εργοδοτών και εργατών.⁴⁵¹

Ακόμη στην επέκταση του οκταώρου σε όλους σχεδόν τους χειρωνακτικά εργαζόμενους και στη θέσπιση του επταώρου για τους διανοητικά εργαζόμενους υπαλλήλους· στην κατάργηση των ιδιωτικών γραφείων ευρέσεως εργασίας τα οποία εκμεταλλεύονταν τους άνεργους εργάτες, και στην ίδρυση κρατικών γραφείων ευρέσεως εργασίας· στον καθορισμό κατώτατου ορίου ημερομισθίου για τον εργάτη και τον υπάλληλο με αποτέλεσμα τον περιορισμό της παιδικής εργασίας - εφόσον οι εργοδότες πια δεν έχουν κανένα οικονομικό όφελος από τη χρήση ανήλικων εργατών - και την ανακούφιση των εργατριών· στη βελτίωση των επιδομάτων ασθενείας και των συντάξεων των απόμαχων εργατών.

Επιπλέον το καθεστώς θεσπίζει ολόκληρο συλλογικό δίκαιο με στόχο τον αυστηρό καθορισμό των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των εργοδοτών και των εργατών, καθώς και την εισαγωγή και την εφαρμογή συλλογικών συμβάσεων εργασίας και υποχρεωτικής διαιτησίας, που καθιστούν περιττά τα λογ - άουτ των εργοδοτών και τις απεργίες των εργατών και, συνεπώς, καταργούν τον ανταγωνισμό και την πάλη των τάξεων και φέρνουν την κοινωνική ειρήνη.

⁴⁵⁰ Το νομοθετικό πλαίσιο για την εφαρμογή των Κοινωνικών Ασφαλίσεων είχε γίνει αντικείμενο επεξεργασίας από τις προγενέστερες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις. Κατά τα δυο πρώτα έτη της λειτουργίας του Ι.Κ.Α. οι άμεσα ασφαλισμένοι σε αυτό ανήλθαν σε 325.000: βλ. Ροσ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40» σε *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 333. Για περισσότερα σχετικά με τις περιπέτειες των Κοινωνικών Ασφαλίσεων βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σσ. 117 - 118.

⁴⁵¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το Η' Πανελλαδικόν Εργατοϋπαλληλικόν Συνέδριον» (29 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 294· «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των εργατών» (26 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 201 - 202· «Λόγος εις τα εγκαίνια της πρώτης χειρουργικής κλινικής των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» (21 Ιανουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 234· «Λόγος εις την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 286 - 293.

Προκειμένου να καταπολεμήσει την ανεργία,⁴⁵² το καθεστώς δίνει κίνητρα για εθελουσία έξοδο από την εργασία λόγω γήρατος ή ανικανότητας. Επίσης προχωρεί και σε άλλες ρυθμίσεις, όπως σε αποκλεισμό των κορεσμένων επαγγελμάτων, στην αναδιανομή της εργατικής δύναμης με μεταφορά των εργατών με ευθύνη του κράτους εκεί όπου υπάρχει ανάγκη εργατικών χεριών, καθώς και στην κατοχύρωση μερικών επαγγελμάτων, στα οποία η χρήση μηχανών καθιστά περιττή τη χειρωνακτική εργασία με αποτέλεσμα την απόλυση των εργατών και τη διόγκωση της ανεργίας.⁴⁵³ Για να καταπολεμήσει την ανεργία, αποθαρρύνει και την απασχόληση των γυναικών έξω από το σπίτι.

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η πεποίθηση πως η εξωοπίστικη απασχόληση αντικείται στη γυναικεία φύση προϋπάρχει του καθεστώτος. Ανιχνεύεται ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, όταν η γυναικεία μισθωτή εργασία στη βιομηχανία, στην ιδιωτική υπαλληλία, στη δημόσια υπαλληλία ή και αλλού έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις και δεν αφορά αποκλειστικά την Ελλάδα. Τουναντίον σε όλη την Ευρώπη η ανδρική ανεργία λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης και η άνοδος του φασισμού ευνοούν την εξάπλωση της ιδεολογίας που πρεσβεύει την άμεση επιστροφή της γυναίκας στο σπίτι και την ενασχόληση με τα του οίκου της.⁴⁵⁴

Η δραστηριοποίηση του καθεστώτος προς ανακούφιση του εργατικού κόσμου μετά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη συνακόλουθη

⁴⁵² Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι το καθεστώς διέκοψε τη δημοσίευση στατιστικών στοιχείων σχετικών με την ανεργία και έτσι τα συμπεράσματα των ερευνών στον τομέα αυτό είναι σχετικά επισφαλή. Βλ. σχετικά Ροσ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 – 1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 177.

⁴⁵³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 356 – 358· «Λόγος εις την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 95 – 99· «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των εργατών» (26 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 201 – 204· «Λόγος προς την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 286 – 296· «Δηλώσεις διά τα νέα μέτρα υπέρ των ανέργων και των οικογενειών των εφέδρων» (18 Σεπτεμβρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 341 – 342.

⁴⁵⁴ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 46 -47, 55 -56, 129 -148· Ροσ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 334.

ανεργία που έπληξε μερικούς κλάδους εντείνεται με διανομή μερίδων ψωμιού και συσσιτίου στους άνεργους εργάτες και στις οικογένειές τους, καθώς και με παράταση της χορήγησης ιατροφαρμακευτικής και μαιευτικής περίθαλψης στους ανέργους, στους εφένδρους και στις οικογένειές τους.

Τέλος, μεριμνώντας για την αναψυχή του εργατικού κόσμου το καθεστώς ιδρύει την Εργατική Εστία η οποία δραστηριοποιείται με οργάνωση εκδρομών, θεατρικών παραστάσεων, μουσικών ομάδων και χορωδιών· ιδρύει ακόμη το «Ίδρυμα της Χαράς και της Εργασίας» και το «Κέντρο της Εργαζομένης Γυναίκος» στην Αθήνα, όπου οι εργαζόμενες απολαμβάνουν μερικές ώρες χαράς και διασκέδασης· αναδιοργανώνει σε διάφορες πόλεις τις «Λέσχες Εργαζομένου Κοριτσιού» και τις «Λέσχες Εργαζομένου Παιδιού», όπου τα εργαζόμενα παιδιά και των δυο φύλων βρίσκουν ανάπαυση, ψυχαγωγία και φθινό φαγητό. Επίσης δημιουργεί κατασκηνώσεις για εκ περιτροπής παραθερισμό των παιδιών των εργατών και αποκαθιστά τους εναπομείναντες πρόσφυγες εργάτες παρέχοντάς τους στέγη.⁴⁵⁵

Για να υπογραμμίσει τη μεγάλη σημασία που αποδίδει το καθεστώς στην αποκατάσταση του εργατικού κόσμου και για να κολακέψει τους εργάτες, στις 14 Αυγούστου του 1937 ο δικτάτορας ανακηρύσσεται Πρώτος Εργάτης της χώρας και επίτιμος Πρόεδρος της Γ.Σ.Σ.Ε. Ο Δ. Καλλονάς αποδίδει την ανακήρυξη αυτή στη μεγάλη ιδεολογική μεταστροφή των εργατών, που, ενώ μέχρι πριν από ένα μόλις χρόνο ήταν έτοιμοι να ανατρέψουν το κοινωνικό καθεστώς, «σήμερα έρχονται “οικεία βουλήσει” να ευχαριστήσουν την Κυβέρνηση της χώρας και να δώσουν στον Αρχηγό της Κυβερνήσεως το ψήφισμα, διά του οποίου ανακηρύσσεται από τις εργατοϋπαλληλικές οργανώσεις “Πρώτος Εργάτης της Ελλάδος”». Η τελετή της επιδόσεως του ψηφίσματος λαμβάνει χώρα στο προαύλιο του Υπουργείου Εξωτερικών, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι αντιπρόσωποι των εργατικών και επαγγελματικών

⁴⁵⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 356 – 358· «Λόγος εις την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν του Πειραιώς» (1 Μαΐου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 95 - 99· «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών της Εθνικής Συνδιασκέψεως των εργατών» (26 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 201 – 204· «Λόγος εις την Πανεργατικήν συγκέντρωσιν Πειραιώς» (1 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 286 – 296· «Δηλώσεις διά τα νέα μέτρα υπέρ των ανέργων και των οικογενειών των εφένδρων» (18 Σεπτεμβρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 341 – 342.

οργανώσεων της χώρας με επικεφαλής τον Αρ. Δημητράτο, Υφυπουργό Εργασίας,⁴⁵⁶ του οποίου, βέβαια, και μόνη η παρουσία δημιουργεί υποψίες για το γνήσιο και το αυθόρμητο της τελετής και της επίδοσης.

Στη σχετική ομιλία του ο δικτάτορας ευχαριστεί για την τιμή «διότι μεγαλύτερα τιμή δί' έναν άνθρωπον δεν είναι άλλη παρά να είναι εργάτης και να κάμνη κάτι εις την ζωήν του και αυτό είναι η εργασία».⁴⁵⁷ Εκτός από την ανακήρυξή του αυτή, επισκέπτεται επανειλημμένως εργοστάσια και επιδιώκει προσωπικές επαφές με τους εργάτες, δραστηριότητες που καλύπτει ο προπαγανδιστικός Τύπος. Σκοπός των δραστηριοτήτων αυτών είναι να πειστεί ο εργατικός κόσμος, όπως προηγουμένως ο αγροτικός, για την ταύτιση του δικτάτορα με τον εργάτη και γενικά με το χειρώνακτα και τελικά να οικοδομηθεί σχέση αποδοχής και αλληλεγγύης του εργατικού κόσμου με το καθεστώς.⁴⁵⁸

Τα κέρδη από τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και της κοινωνικής θέσης του εργάτη είναι, σύμφωνα με τον ίδιο το Μεταξά, πολλά. Κατ' αρχάς οι οικονομικές θυσίες στις οποίες, όπως αναγνωρίζει ο δικτάτορας, υποβλήθηκαν κυρίως οι αστοί εργοδότες για την προαγωγή του εργατικού κόσμου, αναμένεται ότι θα συντελέσουν στην εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης που είναι απαραίτητη για τις δραστηριότητές τους, καθώς και στην αύξηση και των δικών τους κερδών.⁴⁵⁹ Επιπλέον η οικονομική και πνευματική αποκατάσταση του εργάτη τον προάγει και κοινωνικά και ηθικά. Ο ίδιος

⁴⁵⁶ Κατά την τελετή ανακοινώνεται ότι: «... Κατ' εντολήν όλων των εργατικών και υπαλληλικών οργανώσεων της χώρας, ανακηρύσσομεν τον στιβαρόν Εθνικόν Κυβερνήτην Ιωάννην Μεταξάν πρώτον εργάτην της Ελλάδος, εις ένδειξιν ευγνωμοσύνης, αγάπης και αφοσιώσεως της εργατικής και υπαλληλικής τάξεως, προς τον Δημιουργόν της 4^{ης} Αυγούστου και προς απότισιν ελαχίστου φόρου τιμής δι' όσα μεγάλα καλά υπέρ της κινδυνευούσης Πατρίδος και της εργαζομένης τάξεως έπραξεν» βλ. σχετικά Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης, χ.έ.*, Αθήναι 1938, σ. 217 (το παράθεμα της υποσημείωσης στη σ. 218).

⁴⁵⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος επί τη ανακηρύξει του ως Πρώτου Εργάτου της χώρας» (14 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 227· Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 – 1948» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 241.

⁴⁵⁸ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 107 – 109.

⁴⁵⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 340· «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύλον» (26 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 71. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η λήψη φιλεργατικών μέτρων δε βρήκε σύμφωνο σύσσωμο τον αστικό εργοδοτικό κόσμο, όπως, τουλάχιστον, επιτρέπει να υποπτευθούμε αναφορά του Μεταξά σε «γκρίνιες και μουρμούρες» των εργοδοτών «διότι δήθεν το παρακάμαμε εις την εργατικήν μας πολιτικήν»: βλ. σχετικά «Λόγος προς τον λαόν της Λαμίας» (28 Αυγούστου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 414.

αποκτά επίγνωση της κοινωνικής του σπουδαιότητας: «Ο εργάτης από τώρα και έπειτα με υπερηφάνεια και με το κεφάλι του υψηλά και χωρίς ντροπή, με θάρρος και αυτοπεποίθησι, μπορεί να λέγη πως είναι εργάτης».⁴⁶⁰

Επομένως, αφού το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου στέκεται αρωγός του, ο εργάτης «πρέπει να θεωρή το καθεστώς μας ως ιδικόν του καθεστώς».⁴⁶¹ Ο δικτάτορας θεωρεί ότι η συνειδητοποίηση, από την πλευρά του εργατικού κόσμου, της προσφοράς του καθεστώτος θα κάνει τον εργάτη να αντιληφθεί ότι δεν έχει πια λόγο να αναζητεί προστάτες σε ανατρεπτικές ιδεολογίες: «Τα κόκκινα πανιά και οι κόκκινες ιδέες είναι παρελθόν το οποίο δεν ημπορεί να επανέλθη πλέον».⁴⁶² Συνεπώς το καθεστώς επιδιώκει με κάθε τρόπο την απομάκρυνση του εργατικού κόσμου από τον κομμουνισμό είτε ως ιδεολογία είτε ως πρακτική. Το *Νέον Κράτος*, ημιεπίσημο ιδεολογικό όργανο του καθεστώτος, καυχάται ότι ο ελληνικός μπολσεβικισμός χτυπήθηκε αποτελεσματικά, διότι η 4^η Αυγούστου πραγματοποίησε όσα υπόσχονταν επί χρόνια στους εργάτες τα κοινοβουλευτικά κόμματα χωρίς να τα υλοποιούν.⁴⁶³

Επιπλέον η εφαρμογή τόσο εκτεταμένης και επιτυχημένης εργατικής πολιτικής δίνει στο καθεστώς και δικαιώματα επί του εργατικού κόσμου. Οι εργάτες, αντί για διεκδικήσεις, έχουν πλέον υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος που φροντίζει αυτούς και τις οικογένειές τους με μεγάλα έργα κοινωνικής περίθαλψης. Από τη μια οφείλουν να μετατραπούν σε υποστηρικτές του κράτους αποκηρύσσοντας τα παραπλανητικά κομμουνιστικά κηρύγματα.⁴⁶⁴ Από την άλλη οφείλουν να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύνολο και να ενστερνιστούν τα εθνικά ιδεώδη: «από της ημέρας της 4^{ης} Αυγούστου είναι πλέον και αυτοί αλληλέγγυοι με το κοινωνικόν σύνολον, δεν ημπορούν να σκέππωνται παρά μόνον ως Έλληνες πολίται, έτοιμοι και αυτοί εις πάσαν

⁴⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των εργατικών οργανώσεων εν Νέω Φαλήρω» (10 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 153.

⁴⁶¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους καπνεργάτας» (14 Δεκεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 432.

⁴⁶² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 333, 336 (όπου το παράθεμα).

⁴⁶³ Γ. Α. Μαντζούφας, «Η πολιτική κατάσταση εν Ελλάδι προ και μετά την 4^{ην} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 116 – 117.

⁴⁶⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις τας Σέρρας» (27 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 93 – 94.

θυσίαν υπέρ της Πατρίδος».⁴⁶⁵ Η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί απόδειξη και του συμπαγούς του ελληνικού έθνους.⁴⁶⁶

Η οργανική επανασύνδεση του εργάτη με το εθνικό σώμα ως αποτέλεσμα της έγκαιρης και επιτυχούς εφαρμογής της εργατικής πολιτικής του καθεστώτος αποτελεί επιπλέον καταξίωση για τον εργάτη, διότι από δυνάμει επικίνδυνο ανατροπέα τον καθιστά μέλος αναπόσπαστο της ελληνικής κοινωνίας, ισότιμο και ισάξιο με τα άλλα μέλη της, και παράγοντα σταθερότητας και προόδου,⁴⁶⁷ μέλος μιας Ελλάδας ενιαίας και αδιαίρετης.⁴⁶⁸ «...αι εργατικάί μάζαι εισήλθον και πάλιν εις τους κόλπους της πατρίδος και αποτελούν ήδη το ισχυρότερον των προπυργίων της» διακηρύττει *Το Νέον Κράτος*.⁴⁶⁹

Συμπεραίνεται ότι τελικός στόχος του καθεστώτος είναι ο κατευνασμός της κοινωνικής διαπάλης και η αναστολή της διείσδυσης ανατρεπτικών της κυριαρχούσας ιδεολογίας θεωριών στις λαϊκές τάξεις, καθώς στον απολογισμό της τριετίας από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου διατρανώνεται ότι «ομόνοια και αμοιβαία αγάπη και εκτίμησις» συνδέουν τον εργοδότη και τον εργαζόμενο, των οποίων οι σχέσεις ρυθμίστηκαν «υπό την στοργικήν και άγρυπνον αιγίδα του Κράτους».⁴⁷⁰

Είναι αλήθεια ότι πολλά από τα μέτρα του καθεστώτος (όπως η μείωση του εργάσιμου χρόνου στη βιομηχανία, οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και η συνακόλουθη κατοχύρωση του κατώτατου ημερομισθίου σε πολλούς κλάδους, η εφαρμογή του νόμου των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, η οργανωμένη μετακίνηση ανέργων εκεί όπου υπάρχει ανάγκη εργατικών χεριών, η εκτέλεση έργων στην ύπαιθρο και η συνακόλουθη ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής)

⁴⁶⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 335 – 336.

⁴⁶⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 264.

⁴⁶⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το Η' Πανελλαδικόν Εργατοϋπαλληλικόν Συνέδριον» (29 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 294.

⁴⁶⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των εργατικών οργανώσεων εν Νέω Φαλήρω» (10 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 153.

⁴⁶⁹ Κ. Κ. Φιλοσοφόπουλος, «Φως εκ των έξω», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 329.

⁴⁷⁰ Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 538.

βασίζονται, όντως, σε ολοκληρωμένες οικονομικοτεχνικές μελέτες, οι οποίες, μάλιστα, χρησιμοποιήθηκαν μεταπολεμικά από εισηγητές της εκβιομηχάνισης της χώρας, χωρίς, όμως, να αναφέρεται η προέλευσή τους λόγω, προφανώς, της ηθικής ανυποληψίας στην οποία είχε περιπέσει, στο μεταξύ, το καθεστώς. Φέρουν δε θετικές συνέπειες, όπως η ίδρυση των ναυπηγείων του Σκαρामαγκά και η ανάπτυξη της μεταλλουργίας και ιδίως της σιδηρουργίας και της πολεμικής βιομηχανίας με σκοπό την ανανέωση του πολεμικού στόλου και τον εφοδιασμό του στρατού σε πολεμικό υλικό εν όψει, βέβαια, και της διαφαινόμενης νέας παγκόσμιας σύρραξης.⁴⁷¹

Ωστόσο, πολλά από τα φιλεργατικά μέτρα για τα οποία καυχάται η 4^η Αυγούστου, στην πράξη αποδεικνύονται αναποτελεσματικά. Για παράδειγμα η κήρυξη διαφόρων επαγγελμάτων ως «κλειστών» ή «κεκορεσμένων» και η πολύ περιορισμένη είσοδος νέων επαγγελματιών σε αυτά αναβιώνει το θεσμό των συντεχνιών, που έχει ξεπεραστεί πια από τις νεότερες οικονομικές εξελίξεις.⁴⁷² Η είσοδος επαγγελματιών στα «κλειστά» επαγγέλματα ελέγχεται από επιτροπές στελεχωμένες από δοτούς συνδικαλιστές, εργοδότες και υπαλλήλους του Υφυπουργείου Εργασίας· επομένως αποτρέπεται η είσοδος ατόμων ύποπτων κοινωνικών φρονημάτων.⁴⁷³ Όσον αφορά στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων ουσιαστικά δε βελτιώνεται, καθώς η αύξηση των πραγματικών τους αποδοχών δεν ξεπερνά το 5%, ενώ τα κέρδη των εργοδοτών πολλαπλασιάζονται.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 55-56.

⁴⁷² Ζ. Δεμεθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935-1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 145-159· Ροσ. Φακολιάς, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936-1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 160-184.

⁴⁷³ Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948» σε *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 250-251.

⁴⁷⁴ Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948» σε *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 243-244· Ροσ. Φακολιάς, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936-1940» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 181· Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών

Εξάλλου η αληθινή βελτίωση των όρων εργασίας προϋποθέτει ελεύθερο συνδικαλιστικό κίνημα. Όμως η 4^η Αυγούστου κηρύττει έκπιωτη τη διοίκηση της Γ.Σ.Ε.Ε. Τη θέση της παίρνει διοίκηση διορισμένη από το καθεστώς. Πρόεδρος της πειθήνιας στο καθεστώς Γ.Σ.Ε.Ε. διορίζεται ο Ιωάννης Παπαδημητρίου, Τμηματάρχης του Υφυπουργείου Εργασίας, και από το τέλος του 1937 ως το Φεβρουάριο του 1942 ο Αρ. Δημητράτος, ταυτόχρονα Υφυπουργός Εργασίας της 4^{ης} Αυγούστου.

Το καθεστώς, που, εκτός από την ηγεσία, επιθυμεί να ελέγχει και τη βάση του συνδικαλιστικού κινήματος, υποχρεώνει όλους τους εργάτες να οργανωθούν στη Γ.Σ.Ε.Ε. και στις άλλες κηδεμονευόμενες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Για να εξασφαλίσει σταθερή συνδικαλιστική πελατεία, παραχωρεί στις συνδικαλιστικές οργανώσεις ορισμένα αποκλειστικά προνόμια, π.χ. τη δυνατότητα παροχής ή ανανέωσης στα μέλη τους επαγγελματικής ταυτότητας ή επαγγελματικού βιβλιαρίου, εφοδίων απαραίτητων για την εύρεση εργασίας. Και ενώ το καθεστώς επιάρεται για τη μαζική και αυθόρμητη συμμετοχή εργατών στις διάφορες εκδηλώσεις, η έρευνα έχει αποδείξει ότι η συμμετοχή αυτή είναι αποτέλεσμα απειλών και εκφοβισμών.

Στο πλαίσιο της χειραγώγησης του συνδικαλιστικού κινήματος, πολλά άρθρα του καταστατικού της Γ.Σ.Ε.Ε. τροποποιούνται, ώστε να εναρμονιστούν με το πνεύμα του Νέου Κράτους. Η απεργία αποθαρρύνεται. Ακόμα και η πανεργατική απεργία της Πρωτομαγιάς τίθεται υπό την αιγίδα του κράτους και με τον τρόπο αυτό η δυναμική της ακυρώνεται. Οι κόκκινες σημαίες των πρωτομαγιάτικων εργατικών συγκεντρώσεων αντικαθίστανται από τις εθνικές σημαίες. Η απαλοιφή του ταξικού εργατικού στοιχείου από τη Γ.Σ.Ε.Ε. έχει ως αποτέλεσμα την απομάκρυνσή της από τη Διεθνή Συνδικαλιστική Ομοσπονδία (Δ.Σ.Ο.) και τη διεθνή της απομόνωση.⁴⁷⁵

μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935 – 1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936 – 44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 155 – 156.

⁴⁷⁵ Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 - 1948» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 236 – 257.

Από τον Απρίλιο του 1937 το καθεστώς καθιερώνει την Πρωτομαγιά ως «Ημέρα Εορτασμού της Εργασίας» και την τελευταία εβδομάδα του Απριλίου κάθε έτους ως «Εβδομάδα Εργατικής Αμίλλης». Σκοπός, κατά το καθεστώς πάντα, είναι να εξετάζονται την εβδομάδα αυτή από εργατικής και εργοδοτικής πλευράς όλοι οι συντελεστές που συνέβαλαν στη βελτίωση της εθνικής παραγωγής του περασμένου έτους. Γι' αυτό ειδικές επιτροπές επιφορτίζονται να ελέγχουν την εργατική αποδοτικότητα, να διοργανώνουν ψυχαγωγικές συγκεντρώσεις για τους εργάτες στην ύπαιθρο ή στην Εργατική Εστία, να διοργανώνουν εκθέσεις σχετικές με την εργασία και, τέλος, να τιμούν τους εργάτες και τους υπαλλήλους (με έπαθλα, αναμνηστικά μετάλλια και χρηματικά βραβεία), καθώς και τους εργοδότες (με ηθικές αμοιβές), εφόσον συντέλεσαν στη βελτίωση της θέσεως του εργάτη και στην εφαρμογή της κοινωνικής και εργατικής νομοθεσίας του καθεστώτος.⁴⁷⁶ Μάλιστα ο δικτάτορας την Πρωτομαγιά του 1938 σε ομιλία του προς τον εργατοϋπαλληλικό κόσμο καυχάται για το θεσμό της εργατικής άμιλλας «εις την οποίαν έλαβον μέρος 150 εργοστάσια με 50.000 εργάτας».⁴⁷⁷

Με την τακτική που εφαρμόζει το καθεστώς, ο συνδικαλισμός όχι απλώς υποτάσσεται στο κράτος, αλλά γίνεται όργανο του κρατικού μηχανισμού. Ο αγωνιστικός και διεκδικητικός χαρακτήρας του νοθεύεται, αφού το καθεστώς, με την παροχή σειράς προνομίων, ενισχύει την ομάδα των εργατοπατέρων και τους καθιστά συνεργάτες της Αστυνομίας.⁴⁷⁸

Στην πραγματικότητα εργατικές διεκδικήσεις διατυπώνονταν καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ οι εκάστοτε κυβερνήσεις αντιδρούσαν συνήθως με απολμία. Η 4^η Αυγούστου τολμά να λάβει μέτρα που βελτιώνουν τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των εργατών, ακόμα και αν αυτά περιστέλλουν σημαντικές απολαβές των εργοδοτών, προκειμένου αφ' ενός να

⁴⁷⁶ Φ.Ε.Κ. 135, 9 Απριλίου 1937, Α.Ν. 606/1937: «Περί καθιέρωσης “εβδομάδος εργατικής Αμίλλης” και ημέρας εορτασμού της εργασίας».

⁴⁷⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον εργατοϋπαλληλικόν κόσμον» (1 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 358.

⁴⁷⁸ Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη: Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 - 1948» σε *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χ. Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 255 -256.

κατοχυρώσει άμεσα και μεσοπρόθεσμα τα συμφέροντα της αστικής τάξης τα απειλούμενα από τη ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών διεκδικήσεων και αφ' ετέρου να πείσει τους εργάτες για το περιττό του συνδικαλιστικού κινήματος, το οποίο, εξάλλου, είχε ποδηγετηθεί.⁴⁷⁹

Οι επικριτές του καθεστώτος υποστηρίζουν ότι η ουσιαστική ακύρωση του συνδικαλισμού είναι, στην πραγματικότητα, η αιτία της λήψης φιλεργατικών μέτρων από το καθεστώς, το οποίο επιδεικνύει ενδιαφέρον για τους εργαζομένους μόνο και μόνο για να καταδείξει το μάταιο των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων· στην πραγματικότητα, δηλαδή, τα μέτρα αυτά αποτελούν έκφραση του πατερναλιστικού λαϊκιστικού του χαρακτήρα.⁴⁸⁰

Άλλοι υποστηρίζουν ότι τα μέτρα προς ανακούφιση των εργατών που ελήφθησαν δεν αποδεικνύουν το φιλεργατισμό της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά είναι αποτέλεσμα πολύχρονων εργατικών διεκδικήσεων.⁴⁸¹ Εξάλλου είναι αμφίβολο αν τελικά βελτίωσαν το βιοτικό επίπεδο των εργατών. Κι αυτό επειδή η επιτυχής εφαρμογή τους προϋπέθετε θεσμικές και οικονομικές αλλαγές, οι οποίες ήταν αδύνατο να δρομολογηθούν σε παραμονές πολέμου, ακόμα και αν υπήρχε η πρόθεση εκ μέρους του καθεστώτος. Έτσι προέκυψαν μεν οφέλη για τον εργατικό κόσμο και την οικονομική ζωή της χώρας, αλλά περιορισμένα σε διάρκεια και έκταση.⁴⁸²

Επιπλέον τα μέτρα ανακούφισης των πενεστέρων τάξεων που λαμβάνει το καθεστώς δεν αποτελούν οικονομικές καινοτομίες, δεν υπακούνε σε κανένα επίσημα διατυπωμένο οικονομικό δόγμα της 4^{ης} Αυγούστου⁴⁸³ και δεν αλλάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας. Αυτή γενικά

⁴⁷⁹ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 26, 33-34, 46, 49-50, 54-56.

⁴⁸⁰ Φ. Γρηγοριάδης, *4^η Αυγούστου - Αλβανία 1935-1941*, Κεδρηνός, Αθήνα 1972, τ. 4, σσ. 187-188· Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935-1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλίσσερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 149.

⁴⁸¹ Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα⁵ 1988, σσ. 112-113.

⁴⁸² Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 29· Con. Sarandis, «The ideology and character of the Metxas regime» σε *Aspects of Greece 1936-40: The Metaxas dictatorship*, επιμ. R. Higham και Th. Veremis, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 155.

⁴⁸³ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 54.

παραμένει αγροτική⁴⁸⁴ με τις παραγωγικές της δυνάμεις καθυστερημένες αναπτυξιακά (με εξαίρεση το υπερανπτυγμένο ναυτιλιακό κεφάλαιο), εξαρτημένη βιομηχανικά από το εξωτερικό και ιδίως από τη Μ. Βρετανία. Τα μέτρα της 4^{ης} Αυγούστου, συνεπώς, αποτελούν συνέχεια ενός κρατικού παρεμβατισμού ήδη υπάρχοντος και διαρκώς εντεινόμενου.

Με την εφαρμογή της εργατικής του πολιτικής το καθεστώς επιδιώκει όχι μόνο να καθηρεμήσει τη δυσαρέσκεια των πενόμενων λαϊκών στρωμάτων, αλλά και να συγκροτήσει ομοιογενή κοινωνία. Οι επιμέρους κοινωνικές ομάδες καλούνται όχι απλώς να προτάσσουν την υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων, - πράγμα καθόλου κατακριτέο εν όψει της πολεμικής εμπλοκής της χώρας -, αλλά να μην αναγνωρίζουν καν την ύπαρξη άλλων επιδιώξεων. Η ικανοποίηση των ιδιαίτερων συμφερόντων των διαφόρων επαγγελματικών ομάδων επαφίεται κατ' αποκλειστικότητα στο καθεστώς που επιτίθεται για τη φιλοσοφία του.

4. 1. 2. Βασιλοφροσύνη

Τα συστατικά στοιχεία της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, όπως ο ίδιος ο εμπνευστής της τα εξέθεσε, δηλαδή ο αντικομμουνισμός, ο ολοκληρωτισμός, ο αντικοινοβουλευτισμός, ο αντικαπιταλισμός και η φιλαγροτική και φιλεργατική οικονομική βάση, με άλλα λόγια ο αντιφιλελευθερισμός σε κάθε του έκφραση, προς όφελος, όμως, της αστικής τάξης που δοκιμάζεται από την ογκούμενη δυσαρέσκεια των λαϊκών μαζών, διαγράφουν τις βασικές αρχές ενός καθεστώτος αυταρχικού και παρεμβατικού, που, όμως, διαφέρει από τις στρατιωτικές δικτατορίες και προσανατολίζεται σε άλλα μοντέλα άσκησης της εξουσίας.

Ο αντικοινοβουλευτισμός και ο αντικομμουνισμός του δε στρέφουν το Μεταξά σε στρατοκρατορία, αλλά τον προσανατολίζουν κυρίως στο θεσμό της βασιλείας με τη μορφή της απόλυτης μοναρχίας και με τον ίδιο ως εκλεκτό

⁴⁸⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928, στον πρωτογενή τομέα απασχολείται το 61,6% του ενεργού πληθυσμού, στο δευτερογενή το 18,1% και στον τριτογενή το 20,8%. Βλ. σχετικά Ζ. Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935 – 1939» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 147 – 148.

του βασιλιά και παντοδύναμο Κυβερνήτη: «Δεν είμεθα ημείς στρατιωτική δικτατορία, η οποία θέλει να επιβληθή διά της βίας».⁴⁸⁵

Στο πρόσωπο του Διαδόχου και μετέπειτα βασιλέα Κωνσταντίνου ο Μεταξάς από πολύ νωρίς βρίσκει τον ιδανικό μονάρχη. Η συζήτησή τους στο Τατόι τον Αύγουστο του 1899, όπως την καταγράφει στο *Ημερολόγιό* του, αποκαλύπτει τη σύζευξη των αντικοινοβουλευτικών του ιδεών με το θεσμό της απόλυτης μοναρχίας:

... μας εδείκνυε (σ.σ. ο Κωνσταντίνος) δε σαφώς ότι η προς τον ηγεμόνα αφοσίωσις είναι το υπέρτατον καθήκον παντός πολίτου, και ιδίως αξιωματικού. [...] Και ήρχισε φιλιππικόν κατά του κρατούντος συστήματος - του κοινοβουλευτικού καθεστώτος· και κατέληξεν: «ή πρέπει κανείς να είναι Βασιλεύς, ή να μην είναι. Τι, να είναι κανείς Βασιλεύς διά να τσεπώνη χρήματα;».⁴⁸⁶

Η στενή σχέση του Μεταξά με τον Κωνσταντίνο από την εποχή που ο τελευταίος ήταν ακόμα Διάδοχος, η αμοιβαία εκτίμηση που τους συνδέει, καθώς και η επίγνωση της αριστοκρατικής του καταγωγής υπήρξαν οι σημαντικότερες αιτίες που ο Μεταξάς μετατρέπεται σταδιακά σε απόλυτα αφοσιωμένο οπαδό του Κωνσταντίνου και στη συνέχεια σε ένθερμο βασιλόφρονα. Το βασιλέα Γεώργιο Α΄ δεν τον εκτιμά ιδιαίτερα, αλλά ο Κωνσταντίνος «αντιπροσωπεύει, αυτός μόνος, την Βασιλείαν».

Για το Μεταξά, στη διαμάχη που έχει ξεσπάσει μεταξύ μοναρχίας και κοινοβουλευτισμού, ο Κωνσταντίνος είναι στην ουσία ο ηγέτης του μοναρχικού κόμματος· στηρίζεται δε σε όσους από καταγωγή ή χαρακτήρα ήταν ανέκαθεν αφοσιωμένοι στη μοναρχική ιδέα, αλλά και σε όσους αποστράφηκαν τον άκρατο κοινοβουλευτισμό και ζητούν καταφύγιο στη μοναρχία - και αυτοί αποτελούν την πλειοψηφία του έθνους.

Το μοναρχικό αυτό κόμμα, κατά το Μεταξά, είναι περιττό να εμφανιστεί στη Βουλή, διότι δεν αντλεί δύναμη από την πειθώ των μελών του κοινοβουλίου, αλλά από τη θέληση και την αποφασιστικότητα της

⁴⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Χανίων» (7 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 102.

⁴⁸⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Ζάκυνθος, 20 Αυγούστου 1899, Παρασκευή, τ. 1, σ. 449.

μοναρχίας.⁴⁸⁷ Ο συλλογισμός δείχνει πόσο απαξιωμένος είναι στη συνείδηση του Μεταξά από πολύ νωρίς ο κοινοβουλευτισμός· δείχνει επιπλέον και την πίστη του στη δύναμη της μοναρχίας να λυτρώσει το έθνος, δηλαδή την πεποίθησή του στο σωτηριώδη χαρακτήρα και ρόλο της.

Απέναντι στην πάλη μοναρχίας και κοινοβουλευτισμού ο ίδιος παίρνει εξαρχής θέση σαφή:

Είμαι στρατιώτης και ευγενής, και θέτω εις την υπηρεσίαν του Βασιλέως μου το ξίφος μου, του αφιερώ δε την ζωήν και την διάνοιάν μου. Μου είναι αδιάφορον αν ο Βασιλεύς είναι καλός ή κακός, επιβλαβής ή ωφέλιμος· δεν εξετάζω αν αι πράξεις του προξενούν καλόν ή κακόν εις το Έθνος· τον ακολουθώ τυφλώς εις ό τι θέλει· η θέλησίς του είναι δι' εμέ νόμος.⁴⁸⁸

Ο Μεταξάς θεωρεί ότι ο σύγχρονός του βασιλικός θεσμός δεν είναι θεσμός επιβεβλημένος έξωθεν κατόπιν συνθήκης, αλλά «μύχιος πόθος του Έθνους, το οποίον κατά την δουλειάν του ανέμενε πάντοτε την στιγμήν καθ' ην θα συνεχιζετο η κατά το 1453 διακοπείσα ζωή της Βασιλείας». Αποτελεί, δηλαδή, συνέχεια της ένδοξης βυζαντινής απολυταρχίας, που απλώς διακόπηκε από την Τουρκοκρατία. Η σύγχρονη βασιλεία δεν εκπροσωπεί το ταλαίπωρο ελληνικό κρατίδιο, αλλά αποτελεί ελπίδα του έθνους για μελλοντική αποκατάσταση μιας πατρίδας εδαφικά και αξιολογικά πολύ μεγαλύτερης και χρονικά προγενέστερης από το τωρινό ελληνικό κράτος: «Εν ενί λόγω, αφοσιώνω εμαυτόν εις τον Βασιλέα, και θεωρώ αυτόν εκπροσώπησιν της Πατρίδος, του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος του Έθνους».⁴⁸⁹ Οι παραπάνω τοποθετήσεις του Μεταξά γίνονται αιτία να χαρακτηριστεί «αριστοκράτης παρωχημένης εποχής, ο οποίος ευρέθη άθελά του στον αιώνα των μαζών», ενώ στην πραγματικότητα «θέλει να είναι ο υπηρέτης ενός απόλυτου μονάρχη».⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Βερολίνον, 18/31 Μαρτίου 1900, Σάββατον εσπέρας, τ. 1, σσ. 526 – 527 (το παράθεμα στη σ. 526).

⁴⁸⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Βερολίνον, 18/31 Μαρτίου 1900, Σάββατον εσπέρας, τ. 1, σ. 527.

⁴⁸⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Βερολίνον, 18/31 Μαρτίου 1900, Σάββατον εσπέρας, τ. 1, σσ. 527 – 528 (όπου και τα παραθέματα).

⁴⁹⁰ Δ. Κιτσίκης, *Η Ελλάδα της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα Σεπτέμβριος 1990, σ. 48.

Η βασιλοφροσύνη του Μεταξά γίνεται σταθερό χαρακτηριστικό της προσωπικής του ιδεολογίας. Κατά την ταραχώδη περίοδο της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου και συγκεκριμένα την επαύριον του αποτυχημένου βενιζελικού πραξικοπήματος του Μαρτίου του 1935 πρώτος αυτός εγείρει θέμα Παλινόρθωσης του Γεωργίου Β΄.⁴⁹¹ Η στενή σχέση που συνδέει το Μεταξά με το βασιλικό θεσμό και προσωπικά με το βασιλέα Γεώργιο Β΄ φαίνεται ότι προσπορίζει οφέλη και στους δυο. Η βασιλική έγκριση, ένοια και προστασία ως προϋποθέσεις απαραίτητες για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου προβάλλονται με έμφαση από το Μεταξά από τη στιγμή της κήρυξης της δικτατορίας.⁴⁹² Επιπλέον η εμπιστοσύνη του βασιλέως και του ελληνικού λαού, που ο δικτάτορας ισχυρίζεται ότι διαθέτει, θεωρούνται ως τα θεμέλια του καθεστώτος: «Δεν στηριζόμεθα ημείς εις τίποτε άλλο, παρά μόνον εις την εμπιστοσύνην του Βασιλέως και την ιδικήν σου εμπιστοσύνην, Ελληνικέ Λαέ».⁴⁹³

Από την άλλη πλευρά η στέρηση του Θρόνου είναι μία από τις κύριες επιδιώξεις που ο Μεταξάς διακηρύττει ότι η κυβέρνησή του θα προσπαθήσει να υλοποιήσει, καθώς, όπως υποστηρίζει, ο Θρόνος είναι «το θεμέλιον του εθνικού μας οικοδομήματος και η εγγύησις της ενότητας και της ανεξαρτησίας της Πατρίδος».⁴⁹⁴ Ήδη από την εποχή της εσωτερικής κρίσης του Μεσοπολέμου ο μετέπειτα δικτάτορας θεωρεί την επάνοδο του βασιλιά ως διέξοδο από την κρίση και εγγύηση επιστροφής στην εθνική ενότητα.⁴⁹⁵ Ο βασιλιάς προβάλλεται ως σύμβολο εθνικής ενότητας, γαλήνης, εσωτερικής συμφιλίωσης και τάξης στη χώρα. Ενσαρκώνει το θεσμό, γύρω από τον οποίο συσπειρώνεται και συντάσσεται το σύνολο του πολιτικού κόσμου. Είναι επικεφαλής του ενιαίου έθνους και αποτελεί το φορέα της λαϊκής θελήσεως. Ο

⁴⁹¹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. 2, σσ. 354 κ.ε.

⁴⁹² Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την Μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 11.

⁴⁹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Χανίων» (7 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 102.

⁴⁹⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριον των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 49.

⁴⁹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 379· «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 56.

ίδιος ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως είναι καρπός της βασιλικής εκλογής.⁴⁹⁶ Δεν είναι, συνεπώς, άστοχος ο χαρακτηρισμός του μεταξικού καθεστώτος ως «βασιλικής γραφειοκρατικής δικτατορίας».⁴⁹⁷

Η σπουδαιότητα του βασιλικού θεσμού για το έθνος τονίζεται και μέσα από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*. Στο περιοδικό φιλοξενούνται σχετικά άρθρα, οι συγγραφείς των οποίων προβάλλουν με έμφαση την αρχαιότητα του βασιλικού θεσμού, τη σύνδεσή του με τη θρησκεία και το κατ' εξοχήν καθήκον του βασιλιά να υπηρετεί το λαό του μέχρις αυτοθυσίας.⁴⁹⁸ Η ξενική καταγωγή της δυναστείας δεν αναφέρεται καν. Αντιθέτως η βασιλική δυναστεία της Ελλάδας χαρακτηρίζεται ως ελληνική. Η ευθύνη του βασιλικού παράγοντα στην ήττα του 1897 αποσιωπάται, ενώ οι εθνικές επιτυχίες του 1912 - 13 αποδίδονται στην πίστη και στην πειθαρχία του στρατού στον Κωνσταντίνο. Η διασάλευση αυτής της πίστης προξένησε τη διαίρεση του στρατού και του λαού.⁴⁹⁹ Το μήνυμα, δηλαδή, που εκπέμπεται είναι ότι και το να τολμήσει κανείς να αμφισβητήσει τις πρακτικές του βασιλιά εγκυμονεί δεινά.

Εξάλλου η ίδια η φύση του βασιλικού αξιώματος καθιστά το βασιλιά περισσότερο ικανό από οποιονδήποτε άλλον να συλλαμβάνει το συμφέρον της χώρας, να το υποδεικνύει και, γιατί όχι, να το επιβάλλει. Ο βασιλιάς δεν είναι κοινός πολιτικός, άρα δεν υπόκειται στον έλεγχο του πλήθους, δε χρειάζεται την επιδοκιμασία του, δεν εμπλέκεται σε κομματικά πάθη, απέχει από εκλογικές αναμετρήσεις και πολιτικούς αγώνες. Άρα βλέπει το λαό ως σύνολο και όχι μοιρασμένο σε οπαδούς και μη. Επειδή, λοιπόν, εξαιτίας του αξιώματός του, ίσταται σε ύψος όπου δεν υπάρχουν μικρότητες και προκαταλήψεις, «σχεδόν μόνος απέναντι του Θεού και της Ιστορίας», δύναται να συλλαμβάνει τις σημερινές ανάγκες και τις αυριανές επιδιώξεις, γινόμενος

⁴⁹⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους κατοίκους των Λαγκαδιών» (14 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 370· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 259, 263 - 264.

⁴⁹⁷ Αναφέρεται στο: D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 - 45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 205, ως χαρακτηρισμός ευρισκόμενος στο: J. L. Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony, 1941 - 4*, New York, 1983, p. 26.

⁴⁹⁸ Λ. Πηνιάτογλου, «Η αρχαϊκή μορφή του βασιλικού θεσμού», άρθρο σε συνέχειες στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 12 - 16, Αθήναι Αύγουστος - Δεκέμβριος 1938.

⁴⁹⁹ Άρθρο της Συντάξεως, «Η διπλή τελετή», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 14, Αθήναι Οκτώβριος 1938, σσ. 1132 - 1134.

έτσι η συνισταμένη του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος του έθνους.⁵⁰⁰ Η δυνατότητα αυτή καθιστά επιβεβλημένη την ύπαρξη του βασιλικού θεσμού.

Πάντως, σε επίπεδο ιδεολογίας και ανεξάρτητα από την εκφορά του πολιτικού λόγου και την επιλογή των πολιτικών πρακτικών που υπαγορεύονται μοιραία από τις ραγδαία μεταβαλλόμενες πολιτικές συγκυρίες, κατά την εποχή του Μεσοπολέμου ο ιδεολογικός προσανατολισμός στη βασιλεία δεν αποτελεί μονοπώλιο της 4^{ης} Αυγούστου. Ο αντιβενιζελικός Τύπος της εποχής, διερμηνεύοντας προφανώς τα αισθήματα της αντιβενιζελικής παράταξης, χαρακτηρίζει τη βασιλεία ως το καταλληλότερο και φιλικότερο προς τον ελληνικό λαό πολίτευμα που του εξασφάλισε μέρες δόξας.⁵⁰¹

Αξίζει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε μια ιδιοτυπία στην έκφραση της βασιλοφροσύνης του Μεταξά, που φαίνεται ότι αντικατοπτρίζεται και στην αρθρογραφία *Του Νέου Κράτους*. Ο Μεταξάς κατά την επικοινωνία του με το λαό αντιμετωπίζει τη βασιλεία όχι ως θεσμό ισχυρό και αυτοδύναμο, αλλά υποστηριζόμενο πάντα από τις δικές του πρωτοβουλίες. Αυτός είναι ο κύριος εμπνευστής της Παλινρθώσεως: «Και τότε επρόβαλα εις τον λαόν μόνος μου την πρότασιν της επαναφοράς εις την Ελλάδα του Βασιλέως Γεωργίου του Β΄», αναφέρει για τα γεγονότα του 1935. Όμως η κομματική αθλιότητα «εξηκολούθησε και μετά την έλευσιν ακόμη του Βασιλέως, τον οποίον εφέραμεν οπίσω και τον εγκατεστήσαμεν εις τον θρόνον του, διά να ημπορέσωμεν όλοι οι Έλληνες να συσπειρωθώμεν περί αυτόν ως σημαίαν και σύμβολον της ενότητός μας».⁵⁰²

Επομένως η Παλινρθωση από μόνη της δεν αρκεί για την κατασίγαση των πολιτικών παθών: «Μάταιαι αι προσπάθειαι του Βασιλέως. Μάταιαι αι επικλήσεις του Βασιλέως [...] Επί μήνας ηγωνίζετο ο Βασιλεύς χωρίς να το κατορθώση». Χρειάζεται η επίνευση και η πρωτοβουλία του Μεταξά, για να

⁵⁰⁰ Παν. Πιτινέλης, «Ο Βασιλεύς Γεώργιος Α΄», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σσ. 1360 – 1364 (το παράθεμα στη σ. 1364). Το άρθρο αποτελεί ύμνο στο Γεώργιο Α΄, αλλά τα συμπεράσματά του αφορούν το βασιλικό θεσμό γενικά.

⁵⁰¹ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 - 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 81.

⁵⁰² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύργον» (28 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 81.

αντιμετωπιστεί η επερχόμενη καταστροφή: «Και όταν είδα αυτό το κακό [...] τότε έχοντας και (η έμφαση δική μου) την συγκατάθεσιν της Α.Μ. του Βασιλέως έπραξα την 4^η Αυγούστου».⁵⁰³

Από τα παραπάνω, λοιπόν, φαίνεται ότι ο Μεταξάς προτιμά τη βασιλεία περισσότερο ως σύμβολο, παρά ως φορέα ουσιαστικής εξουσίας την οποία επιθυμεί να μονοπωλεί ο ίδιος. Πιθανόν, όμως, αυτή η στάση του Μεταξά να σχετίζεται με τον ίδιο το Γεώργιο Β', τον οποίο δεν αντιμετωπίζει ως αυτόφωτη προσωπικότητα, αλλά ως γιο του αγαπημένου αρχιστράτηγου βασιλιά «Κωνσταντίνου ΙΒ'».⁵⁰⁴ Με ανάλογο πνεύμα *Το Νέον Κράτος* αναφέρεται στον «Υιόν Κωνσταντίνου του στρατηλάτου και τον απόγονον Γεωργίου του Α', όστις καθηγίασε με το αίμα του το χόμα της Μακεδονικής γης». Η δε 4^η Αυγούστου είναι αυτή που ανασφυρηλατεί τους δεσμούς του έθνους με τη δυναστεία και αποκαθιστά την ενότητα.⁵⁰⁵

4. 1. 3. Εθνικισμός

Ο Μεταξάς τον Ιανουάριο του 1941 αναγνωρίζει ότι στην ελληνική πολιτική σκηνή δεν υπάρχει ιδιαίτερο κόμμα το οποίο να έχει την ευθύνη της διακυβέρνησης του κράτους. Ανάγει, όμως, σε φορέα εξουσίας το λαό εν συνόλω εκτός από τους αντιφρονούντες, κομμουνιστές και παλαιοκομματικούς.⁵⁰⁶ Με τον τρόπο αυτό ο λαός αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την 4^η Αυγούστου, αν και όχι πάντα σαφές περιεχόμενο.

Άλλοτε ο λαός αντιδιαστέλλεται σαφώς προς το έθνος. Αποτελεί ποσοτική κατηγορία, εφόσον είναι το απλό αριθμητικό σύνολο των ατόμων που ζουν στη χώρα και περιλαμβάνει μόνο την παρούσα γενιά.⁵⁰⁷ Άλλοτε, πάλι, αποτελεί τη φυσική βιολογική πραγματικότητα που σχετίζεται με την

⁵⁰³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Άμφισσαν» (12 Ιουνίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 103 – 104 (τα παραθέματα στις σσ. 103 και 104 αντίστοιχα).

⁵⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 991: αχρονολόγητο κείμενο με τίτλο «Μια ωραία τελετή εις Λαχανά» προοριζόμενο για δημοσίευση στον Τύπο (μέχρι τέλους Αυγούστου 1939). Η αναφορά στον Κωνσταντίνο με τον τρόπο αυτό έγινε κατά τη διάρκεια ομιλίας από αξιωματούχο στο πλαίσιο τελετής της Ε.Ο.Ν. προς τιμήν των εκεί πεσόντων στη μάχη στις 19-21 Ιουνίου 1913.

⁵⁰⁵ Άρθρο της Συντάξεως, «Η διπλή τελετή», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 14, Αθήναι Οκτώβριος 1938, σσ. 1132 – 1134 (το παράθεμα στη σ. 1134).

⁵⁰⁶ Ι. Μεταξάς, Κηφισιά, 2 Ιανουαρίου 1941, *Σκέψεις 1917 – 1941, Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 444.

⁵⁰⁷ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 782.

προέλευση και την καταγωγή των ανθρώπων. Η κοινότητα της καταγωγής, του αίματος, της γλώσσας, των ιστορικών πεπρωμένων, των κοινών παραδόσεων δημιουργεί αίσθημα ισχυρού δεσμού που εκφράζεται με ταυτότητα σκέψης, φρονήματος, βουλήσεως, δράσεως. Τα γνωρίσματα αυτά είναι δυνατό να διαμορφώσουν μια κοινή ψυχή, τη λαϊκή ψυχή, το λαϊκό πνεύμα που μπορεί να δημιουργήσει ιδιαίτερο πολιτισμό.

Με την έννοια αυτή ο λαός εκφράζει την προέλευση, τη γένεση ενός συνόλου ανθρώπων, το «πόθεν»: τουναντίον το έθνος εκφράζει την κατεύθυνση, το σκοπό του συνόλου των ανθρώπων αυτών, το «προς τα πού». Αν λαός σημαίνει κοινότητα καταγωγής και ψυχική ενότητα, έθνος σημαίνει κοινότητα θελήσεων υπό κοινή ιδέα, ιδεολογική ενότητα. Ο λαός υφίσταται ως δυναμικότητα λανθάνουσα· αυτοσυνειδησία αποκτά ως έθνος, διά της συνενώσεως όλων των θελήσεων υπό μία ιδέα, την εθνική, που τον καθιστά ικανό προς σύλληψη και εκπλήρωση ιδανικών.⁵⁰⁸

Μερικές φορές, όμως, ο λαός ταυτίζεται με το έθνος ή τουλάχιστον με τα ζώντα μέλη του έθνους. Στην περίπτωση αυτή λαός είναι το σύνολο των ανθρώπων που πετυχαίνουν να υψωθούν πάνω από τον εγωισμό, τα κομματικά συμφέροντα, τα πάθη και τις ατομικές αδυναμίες και να δράσουν με γνώμονα το εθνικό συμφέρον.⁵⁰⁹ Είναι εκπολιτιστική δύναμη ιστορικά προσδιορισμένη, πνευματική οντότητα και συνειδητοποιημένη πολιτική θέληση. Ως εκ τούτου ο λαός έχει ιστορική αποστολή, η ευθύνη για την περιφρούρηση της οποίας περιέρχεται στο κράτος.⁵¹⁰ Στην περίπτωση της ταύτισης του λαού με το έθνος, το έθνος αποκτά νομική σημασία, εφόσον γίνεται πηγή πολιτικής εξουσίας. Το έθνος ως πηγή πολιτικής εξουσίας το κατοχυρώνουν και τα Συντάγματα της Ανεξαρτησίας τα οποία επικαλούνται οι θεωρητικοί του καθεστώτος.⁵¹¹

⁵⁰⁸ Γ. Ε. Κυριάκης, «Λαός και Πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήναι Ιούλιος 1939, σσ. 442, 444.

⁵⁰⁹ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1582.

⁵¹⁰ Ευ. Κυριάκης, «Η διαλλαγή Κράτους και πολίτου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σσ. 529 – 531.

⁵¹¹ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1582 – 1585. Πράγματι στο Σύνταγμα της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως της Τροιζήνας (1827) περιλαμβάνεται η διάταξη σύμφωνα με την οποία «η κυριαρχία

Για την 4^η Αυγούστου έθνος είναι το ιδιαίτερο κοινωνικό σύνολο των ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους με κοινωνικές σχέσεις και στοιχεία φυσικά, ψυχικά, ιστορικά, βιολογικά, όπως η κοινότητα στην πατρίδα, την καταγωγή, τη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον πολιτισμό, τη νοοτροπία, τα ήθη και τα έθιμα, τις παραδόσεις, την ιστορία. Οι άνθρωποι αυτοί είναι από τη μια απόγονοι γενεών με τις ίδιες ιδιότητες και από την άλλη πρόγονοι άλλων που θα διαιωνίσουν τις ιδιότητες τούτες.⁵¹²

Η κοινότητα στα χαρακτηριστικά και η συνειδητοποίηση αυτής της κοινότητας δημιουργεί την κοινή εθνική συνείδηση. Ως εθνική συνείδηση ορίζεται η πίστη στην ύπαρξη του έθνους, αλλά και στην ίδια την ανάγκη ύπαρξής του· ακόμη η πίστη στην αξία του και στη βούληση καθενός να εργαστεί μέχρι αυτοθυσίας για τη διατήρησή του και την εκπλήρωση της ιστορικής αποστολής του. Η εθνική συνείδηση εναρμονίζει τις ενέργειες όλων των μελών του έθνους προς το συμφέρον της εθνικής κοινότητας και ενισχύει την εθνική αλληλεγγύη. Το έθνος αποτελεί ανώτατη αξία, αιτία και σκοπό δράσης, καθώς και γνώμονα συμπεριφοράς.⁵¹³

Η δράση των μελών του εθνικού συνόλου είναι απόρροια της κοινής θέλησής τους και στοχεύει στην εκπλήρωση συγκεκριμένου σκοπού.⁵¹⁴ Εδώ εισάγεται μια καινούρια έννοια, η έννοια της εθνικής βούλησης. Η εθνική βούληση δεν είναι το άθροισμα των ατομικών βουλήσεων του κοινωνικού συνόλου που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων, δηλαδή δεν είναι κατηγορία ποσοτική, αριθμητική, αλλά ποιοτική, ηθική. Το ηθικό της περιεχόμενο έγκειται στο ότι η βούληση αυτή εμπνέεται από την επιθυμία προάσπισης του εθνικού συμφέροντος και εκπλήρωσης της εθνικής αποστολής. Επειδή στο ελληνικό έθνος συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι γηγενείς με

ενυπάρχει εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού»: βλ. σχετικά *Ι.Ε.Ε.*, «Η Ελληνική Επανάσταση», τ. ΙΒ', σ. 440.

⁵¹² Γ. Α. Μαντζούφας, «Το Εθνικόν συμφέρον ως γνώμων της ερμηνείας και της εφαρμογής του Νόμου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1450· Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1579.

⁵¹³ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1579 – 1581· Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σσ. 238 – 242.

⁵¹⁴ Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σσ. 241 – 242.

ελληνική εθνική συνείδηση, αλλά και Έλληνες το γένος αλλά υπήκοοι ξένων κρατών, που έχουν, όμως, διατηρήσει την εθνική τους συνείδηση, ακόμα και οι παρελθούσες και οι μέλλουσες γενιές, οι διανοούμενοι του Νέου Κράτους αναγνωρίζουν και σε αυτούς το δικαίωμα της διαμόρφωσης της εθνικής βούλησης.⁵¹⁵

Γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω ότι το έθνος προβάλλεται από το καθεστώς ως οντότητα συμπαγής και ομοιόμορφη, αποβλέπουσα σε κοινό σκοπό με κοινές μεθόδους. Διατρανώνει σχετικά ο Μεταξάς σε έναν από τους λόγους του, που, μάλιστα, μεταδίδεται από το ραδιόφωνο: «... όλοι μας αποτελούμεν ένα πράγμα, ένα είναι το Έθνος».⁵¹⁶

Το συμπαγές και αραγές έθνος χρησιμοποιείται για να τονιστεί η ρήξη με το προτεταρτοαυγουστιανό καθεστώς, στο οποίο κυριαρχούσε η διαίρεση του λαού σε αντιμαχόμενες κομματικές φατρίες.

Τι ήτο και τι είναι το Κράτος της 4ης Αυγούστου; Ένας λαός ενιαίος πλέον, μη διαχωριζόμενος εις κόμματα και μερίδας ή φατρίες, ένας λαός αποτελών ένα σύνολον, ένα συμπαγές σώμα και μίαν θέλησιν, έχων επί κεφαλής του τον Βασιλέα ως φορέα της εθνικής θελήσεως. Μία Κυβέρνησις, υπό Αρχηγόν μη ανήκοντα εις κανέν από τα κόμματα, τα οποία άλλωστε και δεν υπάρχουν πλέον, Αρχηγόν όμως ανήκοντα εις το σύνολον του Έθνους και αντιμετωπίζοντα τας ανάγκας αυτού ως ενός ενιαίου συνόλου...⁵¹⁷

Συνεπώς το μεταξικό καθεστώς χρησιμοποιεί την έννοια του έθνους όχι για να πολιτικοποιήσει, αλλά για να από-πολιτικοποιήσει την ελληνική κοινωνία πείθοντας το λαό ότι η ύπαρξη πολιτικών κομμάτων αντιστρατεύεται την ίδια την υπόσταση του έθνους.⁵¹⁸ Ο Μεταξάς διακηρύσσει με έμφαση σε ομιλία του το 1937:

⁵¹⁵ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 777 - 783.

⁵¹⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 17.

⁵¹⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 251.

⁵¹⁸ Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 180.

Μόνον όταν ένα Έθνος είναι ηνωμένον εσωτερικώς, μόνον αυτό το Έθνος ημπορεί όχι μόνον να ζήσει, αλλά και να προχωρήσει. Χωρισμένον και διηρημένον είναι αδύνατον όχι μόνον να προχωρήσει, αλλά ακόμη και να ζήσει. Δι' αυτό η πρώτη μου φροντίς ήτο να εξαλείψω τας εσωτερικάς έριδας. Δι' εμέ και την Κυβερνήσιν μου όλοι οι Έλληνες, αδιακρίτως του τι ιδέας και φρονήματα υπερήσπιζαν εις το παρελθόν, είναι σήμερα όλοι φίλοι, όλοι ένα, όλοι συμπολεμισταί και συναγωνισταί. Δεν υπάρχουν πλέον διακρίσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων ούτε έχθραι.⁵¹⁹

Στο παραπάνω απόσπασμα της μεταξικής ομιλίας είναι εμφανής η επιδίωξη του δικτάτορα να προσδώσει σε κάθε μέλος του ελληνικού λαού μια ισχυρότατη εθνική ταυτότητα η οποία αποδιαρθρώνει, ανασυνθέτει και ιεραρχεί όλες τις άλλες που χαρακτηρίζουν κάθε μέλος, δηλαδή τις ταυτότητες του βενιζελικού ή του αντιβενιζελικού, του γηγενούς ή του πρόσφυγα. Η εγκόλπωση μιας τόσο ισχυρής εθνικής ταυτότητας, που αποσκοπεί στην εξάλειψη των επιμέρους ιδιαιτεροτήτων και στην ομογενοποίηση του κοινωνικού συνόλου, δρα επιθετικά εναντίον όσων στέκονται με σκεπτικισμό ή με άρνηση μπροστά στην ομογενοποίηση.⁵²⁰

Ένας ομογενοποιημένος λαός με μειωμένο βαθμό πολιτικοποίησης μοιραία καλύπτει το ιδεολογικό του κενό με άλλο ιδανικό, αυτό προς το οποίο τον κατευθύνει τεχνιέντως το καθεστώς. Η 4^η Αυγούστου ενθαρρύνει το λαό στην υιοθέτηση ενιαίας εθνικής ιδεολογίας με την προσδοκία ότι αυτή θα λειτουργήσει ως ιδεολογικό υποκατάστατο τόσο ισχυρό, ώστε να ανασταλεί η ανάπτυξη και η διάδοση άλλων ιδεολογιών με ταξικό, ιδίως, περιεχόμενο, γεγονός που θα συντελούσε στη διάβρωση και στην ανατροπή του καθεστώτος.

«Είμεθα εθνικισταί» διακηρύττεται ευθαρσώς από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*. Στην προκειμένη περίπτωση στον εθνικισμό δίνεται το περιεχόμενο της πίστης στην αξία του έθνους ως ανώτατης βαθμίδας και ανώτατου προορισμού, στην εκπλήρωση του οποίου τα μέλη της εθνικής κοινότητας

⁵¹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανευβοϊκής Εκθέσεως εν Χαλκίδι» (22 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 231.

⁵²⁰ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 25 – 26· Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σσ. 77 – 78.

οφείλουν να αποβλέπουν.⁵²¹ Το καθεστώς, εξάλλου, φροντίζει να διατηρήσει το άρθρο 21 του Συντάγματος του 1911 σύμφωνα με το οποίο «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους...».

Η προϋπαρξη αυτής της τοποθέτησης και μάλιστα σε συνταγματικό κείμενο αποδεικνύει την προϋπαρξη ανάλογης εθνικιστικής ιδεολογίας, η οποία ευνοεί τη συγκρότηση των εξουσιών του κράτους με βάση όχι το λαό, ζων και δρών πολιτικό σύνολο, αλλά το έθνος, έννοια αφηρημένη και καταρχήν κενή περιεχομένου, γεγονός που επιτρέπει την εγγραφή κάθε θετικής ιδιότητας, ακόμα και την αφομοίωση φαντασιώσεων ενότητας και παντοδυναμίας.⁵²² Τη συνταγματική αυτή τοποθέτηση χρησιμοποιεί το καθεστώς ως βασικό στοιχείο του εθνικιστικού του λόγου και της πράξης του και προκρίνει «τον υγιά και υπερήφανον εθνικισμόν» ο οποίος προάγει την ειρηνική συνεργασία μεταξύ διαφορετικών εθνών χωρίς, όμως, να προϋποθέτει την απάρνηση των επιμέρους εθνικών ιδεολογιών.⁵²³

Με ταξινομικό κριτήριο τη χωρική διάσταση ο εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου χαρακτηρίζεται ως εθνοτικός ή πολιτιστικός εθνικισμός⁵²⁴ και χαρακτηρίζεται ως ανατολικός εθνικισμός, αφού αρθρώνεται σε χώρα της Ανατολικής Ευρώπης.⁵²⁵ Με ταξινομικό κριτήριο το αξιακό περιεχόμενο ο εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου διαφοροποιείται από τον εθνικισμό της Γαλλίας. Η διαφορά αυτή οφείλεται στις διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες κάτω από τις οποίες κάνουν την εμφάνισή τους ο γαλλικός και ο ελληνικός εθνικιστικός λόγος και, συνεπώς, τα αντίστοιχα έθνη.⁵²⁶ Ο εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου

⁵²¹ Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 238.

⁵²² Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σ. 766· Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937–1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 72· Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σ. 85.

⁵²³ Αχ. Α. Κύρου, «Φίλοι και Εχθροί της Ειρήνης», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σσ. 1353–1359 (το παράθεμα στη σ. 1356).

⁵²⁴ Antony D. Smith, «Εθνικισμός και Διεθνείς συγκρούσεις», *Ιστορ*, τεύχ. 6, 1993, σ. 11· Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σσ. 226–227.

⁵²⁵ Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σσ. 236–237.

⁵²⁶ Ο γαλλικός εθνικισμός εμφανίζεται μέσα σε ένα ήδη εθνικά συγκροτημένο κράτος, ενώ ο ελληνικός εθνικισμός είναι αποσχιστικός, αφού αποτέλεσε παράγοντα διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

διαφέρει από τον πολιτικό ή εδαφικό εθνικισμό της Γαλλικής Επανάστασης που εκφράζεται με την εκούσια συμβίωση ελεύθερων και ίσων μεταξύ τους πολιτών υπό κοινούς νόμους, με την πολιτειακή τάξη εντός συγκεκριμένης εδαφικής επικράτειας χωρίς τους περιορισμούς που υπαγορεύουν η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία κ.ά.

Το ελληνικό έθνος της 4^{ης} Αυγούστου δεν εκλαμβάνεται ως πολιτική κατηγορία, ως ορθολογική διοικητική μονάδα με σημαντικότερη αποστολή τη συμμετοχή των μελών της στα κοινά και επομένως την καταξίωσή τους ως πολιτών κατά το πρότυπο της Γαλλικής Επανάστασης.⁵²⁷ Το έθνος στην ελληνική περίπτωση εκλαμβάνεται ως κοινότητα γενεαλογικής καταγωγής, λαϊκού πολιτισμού και ιστορίας, περιλαμβάνει δε όχι μονάχα όσους κατοικούν στο μητροπολιτικό κέντρο, αλλά και τους αλύτρωτους. Εφόσον το έθνος ως συλλογικότητα θεωρείται υπέρτερο των επιμέρους μελών, το άτομο υποτάσσεται στο σύνολο και, συνεπώς, τα ατομικά δικαιώματα θεωρούνται υποδεέστερα των λεγόμενων ιστορικών δικαιωμάτων του έθνους.⁵²⁸

Ο εθνοτικός - πολιτιστικός εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου δίνει έμφαση στα σύμβολα και τους μύθους, πράγμα που τον απεκδύει από τον ορθολογισμό. Η καθιέρωση τελετουργιών (εορτών, επετείων, ύμνων, όρκων) και η επαναλαμβανόμενη χρήση συμβόλων (σημαιών, εμβλημάτων, στολών, μνημείων) που προκαλούν μεγάλη συναισθηματική φόρτιση, εντάσσεται στην πρακτική της εθνικιστικής ιδεολογίας του καθεστώτος να τονίζει τα συνεκτικά γνωρίσματα της ομάδας (ενίοτε κατασκευάζοντας μερικά) και να αποσιωπά τα διαφοροποιητικά στοιχεία εντός του εθνικού σώματος. Οι τελετουργίες και τα σύμβολα επιπλέον αποτελούν τρόπους με τους οποίους η 4^η Αυγούστου τονίζει, εξαίρει και προάγει την εθνική ταυτότητα.⁵²⁹

Για περισσότερα βλ. Ν. Δεμερτζής, «Εννέα θέσεις για τον εθνικισμό», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σ. 51.

⁵²⁷ Ευγ. Καμένκα, «Πολιτικός Εθνικισμός: Η εξέλιξη μιας ιδέας» σε *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός. Πατριωτισμός, Διεθνισμός και Εθνικό Ζήτημα*, επιμέλεια έκδοσης Λ. Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα 1998, σ. 21.

⁵²⁸ Antony D. Smith, «Εθνικισμός και Διεθνείς συγκρούσεις», *Ιστορ*, τεύχ. 6, 1993, σ. 11· Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σσ. 232 – 236.

⁵²⁹ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σσ. 322 – 323.

Η ελληνική αρχαιότητα, συνεπώς, περιλαμβάνεται συνειδητά όχι μονάχα μέσω του λόγου, αλλά και μέσω των συμβόλων στην ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, αφού το καθεστώς αποβλέπει στην υιοθέτηση των αξιών που παρήχθησαν στο παρελθόν.⁵³⁰

Αλλά και ο σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός περιβάλλεται με ιδιαίτερη αίγλη από την 4^η Αυγούστου: εκθέσεις έργων λαϊκής τέχνης, παροτρύνσεις στους νέους για άντληση θεμάτων από το λαϊκό πολιτισμό και μελέτη του, εθνικοί χοροί και εθνικές ενδυμασίες κατά τους εορτασμούς των επετείων της 4^{ης} Αυγούστου, της ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. και της 25^{ης} Μαρτίου. Οι εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού αποκτούν σημασία, άρα και ο λαός ως δημιουργός του πολιτισμού αυτού αναβαθμίζεται.⁵³¹ Επομένως δεν είναι τυχαίες οι επανειλημμένες αποστροφές του ίδιου του Μεταξά προς τους αγρότες, τους εργάτες, τους μικροαστούς. Δεν αποβλέπουν μονάχα στην ικανοποίηση της επιδίωξης του καθεστώτος να χειραγωγήσει ιδεολογικά τις μάζες, αλλά επιπλέον εναρμονίζονται με την ίδια την εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, και μάλιστα με τον εθνικό - πολιτιστικό εθνικισμό που τη χαρακτηρίζει.

Η τάση της 4^{ης} Αυγούστου να αναφέρεται στο παρελθόν, καθώς και στη νεοελληνική παράδοση, όπως αυτή εκφράζεται μέσω του λαϊκού πολιτισμού, αποτελεί γενικό ιδεολογικό χαρακτηριστικό του εθνικισμού. Η αμφισβήτηση των παραδοσιακών κοινωνικών σχημάτων υπό την πίεση των οξέων προβλημάτων (προσφυγική αποκατάσταση, διεθνής οικονομική κρίση και εντόπια οικονομική δυσπραγία, διεθνής ανασφάλεια, εσωτερικό ιδεολογικό κενό μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας με το παραδοσιακό της περιεχόμενο, αδυναμία του κοινοβουλευτικού συστήματος να αρθεί στο ύψος των περιστάσεων) που καλείται να αντιμετωπίσει επειγόντως η ελληνική κοινωνία κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930, είναι αναμενόμενο να προσφέρει στο κράτος γόνιμο έδαφος για την άρθρωση εθνικιστικού λόγου.

⁵³⁰ Λ. Δρούλια, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τ. 12, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 349. Ας σημειωθεί πάντως ότι η ιδεολογική χρήση της αρχαιότητας μέσω της υιοθέτησης των συμβόλων της από το κράτος δεν αποτελεί πρωτοτυπία της 4^{ης} Αυγούστου.

⁵³¹ Antony D. Smith, «Εθνικισμός και Διεθνείς συγκρούσεις», *Ίστωρ*, τεύχ. 6, 1993, σσ. 11 - 12.

Ο εθνικιστικός λόγος, συνεπώς, αρθρώνεται από το μεταξικό Νέο Κράτος εφόσον το επιτρέπουν οι καινούριες συνθήκες. Μέσω αυτού του εθνικιστικού λόγου «η εθνική κοινότητα αναβιώνει εδώ τους μύθους της, τα παραδοσιακά ήθη και έθιμα, επικαλούμενη τη χιλιετή ιστορία, τους εθνικούς αγώνες και ήρωες ...». ⁵³² Το καθεστώς με όργανο τον εθνικιστικό λόγο καταφεύγει στο παρελθόν το οποίο ανακατασκευάζει εξιδανικευτικά, προκειμένου να βεβαιώσει τη συνέχεια και να προσφέρει την ασφάλεια, που έχει ανάγκη η ελληνική κοινωνία η οποία σταδιακά και υπό την πίεση ποικίλων προβλημάτων βιώνει τη ρήξη με την παράδοση και βαδίζει προς τον εκσυγχρονισμό. ⁵³³

Η καταφυγή στο παρελθόν στην προκειμένη περίπτωση λειτουργεί ως απόπειρα ερμηνείας του παρόντος και ως προβολή ενός ελπιδοφόρου οράματος του μέλλοντος. Το καθεστώς με την πρακτική αυτή επιχειρεί να προσφέρει στα άτομα τη δυνατότητα του ανήκειν σε ένα συλλογικό μόρφωμα, το έθνος, που λόγω της συλλογικότητάς του και της υποτιθέμενης χρονικής του συνέχειας και διαχρονικότητας τούς παρέχει την αίσθηση ότι έχουν θέση στο χρόνο και ρόλο στις εξελίξεις. ⁵³⁴

Η καταφυγή στο παρελθόν και ιδιαίτερα η προβολή της λαϊκής παράδοσης από το καθεστώς είναι άλλη μια απόδειξη ότι η ελληνική κοινωνία έχει ήδη αρχίσει να βιώνει τη ρήξη με την παράδοση. Κι αυτό διότι η ιδεολογική χρήση του παρελθόντος και η παρότρυνση στους συγχρόνους να υιοθετήσουν τις αξίες του σημαίνει ότι οι αξίες αυτές δε γίνονται πια αντικείμενο αυθόρμητης και φυσικής εγκόλπωσης, όπως άλλοτε, γιατί έχουν πλέον πάψει να αποτελούν μέρος μιας προαιώνιας και αναμφισβήτητης τάξης πραγμάτων· αντιθέτως, επειδή έχουν υπονομευθεί από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, χρειάζεται «η δημιουργική επέμβαση της εθνικιστικής ιδεολογίας» που ανακατασκευάζει το παρελθόν και ενοποιεί το χρόνο

⁵³² Θ. Λίποβατς, «Τα διαφορούμενα του Εθνικισμού», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σ. 55.

⁵³³ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και παράδοση», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σσ. 46 – 50.

⁵³⁴ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και παράδοση», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σσ. 46 – 50.

συγχωνεύοντας τις χρονικές βαθμίδες, παρελθόν, παρόν, μέλλον. Η ανακατασκευή του παρελθόντος και η ενοποίηση του χρόνου εξασφαλίζουν στο έθνος τα επιθυμητά θετικά χαρακτηριστικά που θα πείσουν και θα ενεργοποιήσουν το εθνικό σώμα: συνέχεια, ομοιογένεια, διαχρονικότητα, ανωτερότητα, υψηλή αποστολή. «Αυτό που το έθνος ήταν, μπορεί να μην ταυτίζεται απόλυτα με αυτό που είναι, όμως ο εθνικισμός αγωνίζεται για να αποδείξει τη συγγενείά τους και να εξασφαλίσει την ενότητά τους με αυτό που θα είναι».⁵³⁵

Προς επίρρωση των παραπάνω ο εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου δεν παρουσιάζει το έθνος ως ιστορική κατηγορία, δηλαδή ως δημιουργήμα εντός των πλαισίων του μετρήσιμου ιστορικά χρόνου. Αντιθέτως το ελληνικό έθνος εκλαμβάνεται ως υπερχρονική, διαχρονική και μεταφυσική οντότητα προικισμένη με ιδιαίτερες, συχνά θαυμαστές, ιδιότητες, γεγονός που το καθιστά κάτι ανάλογο με τον παλαιοδιαθηκικό περιούσιο λαό του Ισραήλ. Οι παραπάνω ιδιότητες του έθνους το κάνουν τόσο πολύτιμο, ώστε να θεωρείται αυτονόητη η αποκήρυξη εκ μέρους των επιμέρους ατόμων οποιασδήποτε άλλης ιδεολογίας θεωρούμενης a priori ως εχθρικής για το έθνος. Αλλά και η θυσία των μελών του είναι αυτονόητη προκειμένου να επιτευχθεί η σωτηρία και το μεγαλείο της Ελλάδας «εις το έδαφος της οποίας έζησαν Θεοί, Ημίθεοι και Μεγαλοφυσείς».⁵³⁶

Στο πλαίσιο του εθνικιστικού λόγου το με εξαιρετικές αρετές προικισμένο ελληνικό έθνος προβάλλεται σε αντιδιαστολή προς τα υπόλοιπα έθνη. Τα στοιχεία που, κατά το Γ. Μαντζούφα, το διαφοροποιούν είναι οι κοινές λαϊκές εκδηλώσεις, η κοινή καταγωγή, η θρησκεία, η γλώσσα, η συνείδηση του ανήκειν στο ίδιο εθνικό σύνολο και η ελληνική ψυχή.⁵³⁷ Ας

⁵³⁵ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και παράδοση», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σσ. 46 – 50 (το παράθεμα στις σσ. 49 – 50 και τα πλάγια στο πρωτότυπο).

⁵³⁶ Ηλ. Κριμπάς, «Καθήκοντα και ιδανικά της Νεολαίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 28, Αθήναι Δεκέμβριος 1939, σσ. 232 – 234 (το παράθεμα στη σ. 234)

⁵³⁷ Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 238. Το άρθρο αποτέλεσε αρχικά το περιεχόμενο ομιλίας που εκφωνήθηκε από το Μαντζούφα στον *Παρνασσό*. Πάντως τα χαρακτηριστικά που, κατά το Μαντζούφα, καθορίζουν και διακρίνουν το ελληνικό έθνος, δηλαδή «η μυθική ενότητα συλλογικής μνήμης, αίματος και γλώσσας», είναι ενδεικτικά μιας ανίσχυρης κοινωνίας πολιτών και επιπλέον αποκαλύπτουν την απουσία φιλελεύθερης εθνικής παράδοσης· βλ. σχετικά: Ν. Δεμερτζής, «Εννέα θέσεις για τον Εθνικισμό», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σ. 52.

σημειωθεί ότι η λέξη «ψυχή» είναι η λέξη που χρησιμοποιείται κατά κόρον στον εθνικιστικό λόγο, προκειμένου να καταδειχθεί ότι το ελληνικό έθνος είναι μια οντότητα ζωντανή και κυρίως ομοιογενής, συμπαγής και ακέραια, που δεν επιδέχεται καμιά διαφοροποίηση ανάμεσα στα συστατικά της μέρη.⁵³⁸

Η διαρκής διαδικασία σύγκρισης και ετεροπροσδιορισμού του έθνους πιστοποιεί τη μοναδικότητά του και συνιστά τη βασική για τον εθνικισμό αρχή της εθνικής ιδιαιτερότητας. Στόχος της εθνικιστικής ιδεολογίας του καθεστώτος, δεδομένου ότι το ελληνικό έθνος έχει ήδη ολοκληρώσει την εθνοδόμησή του και έχει αποκτήσει πολιτική υπόσταση, είναι η αναζήτηση, ανάδειξη και διατήρηση αυτής της εθνικής ιδιαιτερότητας, ώστε να επιτευχθεί «η εμπέδωσις της πίστεως του Ελληνικού λαού στον υψηλόν εκπολιτιστικόν προορισμόν του»⁵³⁹ και συνεπώς να δικαιωθεί η ίδια η πολιτική του υπόσταση⁵⁴⁰ και ιδίως η συγκρότηση του Νέου εθνικού Κράτους ως φορέα επιφορτισμένου με την προαγωγή του εθνικού συμφέροντος.

Πάντως η πεποίθηση της μοναδικότητας και το αίσθημα της ανωτερότητας του ελληνικού έθνους έναντι των άλλων εθνών δεν είναι στοιχείο που προβάλλεται για πρώτη φορά από την 4^η Αυγούστου. Αντιθέτως αποτελεί τον έναν πόλο (ο άλλος συνίσταται στην ενοχή και την επίγνωση της πολιτιστικής υστέρησης της Ελλάδας έναντι της Ευρώπης) της συμπλεγματικής σχέσης των Ελλήνων με τους Ευρωπαίους, όπως αυτή διαμορφώνεται κατά τα τελευταία χρόνια του Αγώνα του 1821 και τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου, και εδράζεται στην ελληνική αντίληψη περί παλαιού πνευματικού χρέους της Ευρώπης προς τους Έλληνες.⁵⁴¹

Το καθεστώς ισχυρίζεται ότι η εξαιρετική φυσιογνωμία του ελληνικού έθνους είναι φαινόμενο ανεξιχνίαστο για τους επιστήμονες που ασχολούνται με τις ιδιαιτερότητες των επιμέρους λαών. Το ίδιο ανεξιχνίαστη παραμένει και

⁵³⁸ Γ. Θαλάσσης, «Το Σώμα και το Έθνος», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σ. 73.

⁵³⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 49.

⁵⁴⁰ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σσ. 313, 315.

⁵⁴¹ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), χ.έ., Αθήνα 1988, σσ. 163-170.

η μακραίωνη πολιτιστική του ζωτικότητα: «σοφοί και μεγαλοφυείς ετήρησαν πάντοτε πλήρη θαυμασμό σιγήν, χωρίς να δυνηθούν να δώσουν καμμίαν απάντησιν».⁵⁴² Το ότι το ελληνικό έθνος θεωρείται εξαιρετικό και κυρίως το ότι η εξαιρετικότητα αυτή παραμένει ανεξήγητη για τον επιστημονικό κόσμο υπονοεί ότι το ελληνικό έθνος έχει την εύνοια μιας ανώτερης δύναμης, η οποία το έχει επιφορτίσει και με την ιδιαίτερη αποστολή του εκπολιτισμού των άλλων εθνών. Το ιδεολογικό αυτό χαρακτηριστικό επίσης δεν αποτελεί πρωτοτυπία της 4^{ης} Αυγούστου. Τουναντίον πρόκειται για κοινό τόπο της ελληνικής πολιτικής και ιδεολογικής σκέψης όπως αυτή εκφέρεται κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ού} αιώνα.⁵⁴³

Στο εθνικιστικό λόγο που αρθρώνεται τόσο από το Μεταξά, όσο και από το Μαντζούφα, αξίζει να επισημανθεί η αντίληψη ότι η υπεροχή του ελληνικού έθνους δε βασίζεται στην καθαρότητα του αίματος, αλλά στα θαυμαστά πολιτιστικά επιτεύγματα του παρελθόντος, το μεγαλείο των οποίων εγγυάται ανάλογη πολιτιστική συνέχεια και στο μέλλον.

Είναι αλήθεια ότι η αναφορά στη φυλετική καθαρότητα δεν απουσιάζει από το λόγο του καθεστώτος. Το έθνος ορίζεται από το δικτάτορα ως κοινωνία φυλετικά ομοιογενής.⁵⁴⁴ Θα περίμενε κανείς, επομένως, ο λόγος του καθεστώτος να βριθεί από διακηρύξεις για αποκλεισμό του «ξένου», καθώς από τα μέλη της εθνικής κοινότητας απαιτείται απόλυτη αφοσίωση στην εθνική γη και απόδοση εξαιρετικών τιμών στους προγόνους.

Ωστόσο ο ισχυρισμός της φυλετικής καθαρότητας δεν προβάλλεται με έμφαση και οι σχετικές αναφορές είναι πενιχρές. Στο σημείο αυτό η 4^η Αυγούστου διαφοροποιείται ριζικά από το γερμανικό ναζισμό. Σύμφωνα με το ναζισμό, η φυλή, τα κοινά βιολογικά χαρακτηριστικά και οι δεσμοί αίματος μεταξύ των μελών της κοινότητας είναι στοιχεία ισχυρότερα από το έθνος. Κατά συνέπεια ο αγώνας για φυλετική καθαρότητα είναι σημαντικότερος από

⁵⁴² Γ. Ε. Κυριάκης, «Λαός και Πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήνα Ιούλιος 1939, σ. 444.

⁵⁴³ Μ. Ρεπούση, «Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου} – αρχές 20^{ου}) και στην Οθωμανική αυτοκρατορία (19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.)», Σεμινάριο 17: *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Αθήνα 1994, σσ. 87 - 88.

⁵⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 263· «Λόγος προς τους Σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1 σ. 420.

τον αγώνα για εθνική ενότητα. Πάνω στην αντίληψη αυτή εδραιώνεται η εξολόθρευση των «άλλων» με τη χρήση κτηνώδους βίας, η οποία, επειδή θεωρείται ότι αποτελεί φυσική έκφραση της καθαρής φυλετικής ομάδας, αξιολογείται ως θετικό χαρακτηριστικό.⁵⁴⁵

Στην ελληνική περίπτωση τα πράγματα διαφέρουν. Ακόμα και τα προσφιλή σε κάθε εθνικισμό φυλετικά επιχειρήματα καταλήγουν τελικά σε πολιτιστικά.⁵⁴⁶ Θα ήταν, άλλωστε, παράλογο να υποστηρίξει κανείς, τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση, ότι κατά τη διάρκεια τόσων αιώνων εθνοτικής ζωής δε σημειώθηκαν επιμιξίες· αυτός ο ισχυρισμός, καθώς δε θα γινόταν πιστευτός, θα έθετε υπό αμφισβήτηση το σύνολο του εθνικιστικού λόγου του καθεστώτος. Γι' αυτό η 4^η Αυγούστου προβάλλει περισσότερο το πολιτιστικό επιχείρημα. Με την αναγωγή του νεότερου στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, στην ουσία επιδιώκει να αποδείξει όχι τη φυλετική καθαρότητα του ελληνικού έθνους, όσο το επίτευγμα της διατήρησης, μέσω των αιώνων και παρά τις αναπόφευκτες επιμιξίες, της πολιτιστικής κληρονομιάς της οποίας δημιουργός ήταν μια εξαιρετική πολιτιστική κοινότητα ανάλογη με τη σημερινή που καλείται να γίνει συνεχίστρια του έργου της.

Αυτή η συνειδητοποίηση καθιστά τον ελληνικό εθνικισμό ηπιότερο και πιο συγκαταβατικό προς τον «άλλο». Η εμφάνιση ξένου μέσα στην εθνική ομάδα δεν την κινητοποιεί να τον περιθωριοποιήσει, να τον αποβάλει ή να τον εξοντώσει στο πλαίσιο ρατσιστικών ή μιλιταριστικών αντιλήψεων, αλλά να τον αφομοιώσει. Μάλιστα η αφομοιωτική ικανότητα της ομάδας χρησιμοποιείται για να αποδειχθεί ότι η ελληνική είναι ισχυρότερη φυλή.⁵⁴⁷ Από την άποψη αυτή οι αντιλήψεις και οι πρακτικές της 4^{ης} Αυγούστου διαφέρουν πολύ από τις αντίστοιχες της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 163 – 164.

⁵⁴⁶ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 314.

⁵⁴⁷ Γ. Α. Μαντζούφας, «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήνα Δεκέμβριος 1938, σ. 1326.

⁵⁴⁸ Γ. Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922 – 1936*, Φυτράκης / Ο Τύπος Α.Ε., Σύγχρονη Ιστορία, χ.τ. 1987, σσ. 238, 241.

4. 1. 3. 1. Αντιμετώπιση μειονοτήτων Μακεδονίας και Θράκης από το μεταξικό καθεστώς

Ο εθνικισμός διαφαίνεται μέσα από τις διάφορες τακτικές αφομοίωσης - και όχι εξόντωσης - που υιοθετεί το καθεστώς σχετικά με τις ξένες μειονότητες στην Ήπειρο και κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη. Το αυξημένο ενδιαφέρον για τις περιοχές αυτές, κυρίως για τη Μακεδονία και τη Θράκη, οφείλεται στο εύφορο των εδαφών τους που τις καθιστά οικονομικά εκμεταλλεύσιμες προς όφελος όλης της χώρας, και στη γεωγραφική τους θέση στα σύνορα που τις κάνει ιδιαίτερα ευάλωτες σε μια επίθεση από το Βορρά λόγω του μεικτού και αραιού πληθυσμού τους.

Η αφομοίωση των μειονοτήτων αποτέλεσε μέριμνα όλων των κυβερνήσεων από τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων και την ενσωμάτωση των λεγόμενων Νέων Χωρών στο ελληνικό κράτος με την παράλληλη διεύρυνση των εθνικών συνόρων. Μάλιστα μεγάλο μέρος των Μικρασιατών προσφύγων διοχετεύθηκαν στις παραμεθόριες περιοχές ακριβώς για να επέλθει πληθυσμιακή τόνωση του ελληνικού στοιχείου. Επομένως η ιδιαίτερη μέριμνα που επιδεικνύει το μεταξικό καθεστώς, καθώς και τα εισηγούμενα μέτρα δεν αποτελούν παρά συνέχεια προηγούμενων πρακτικών.

Η κατάσταση που επικρατεί στις Νέες Χώρες και ιδίως στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη δεκαετία του 1930 διεκτραγωδείται σε σχετική έκθεση δημοδιδασκάλου που υπηρετεί σε δημοτικό σχολείο της Έδεσσας, η οποία υποβάλλεται πριν ακόμα ο Μεταξάς επιβάλει τη δικτατορία του, συγκεκριμένα στις αρχές Μαΐου του 1936. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, μόνο ως γλωσσική Βαβυλωνία μπορεί να χαρακτηριστεί η κατάσταση που επικρατεί στις Νέες Χώρες σχεδόν 25 χρόνια μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, εφόσον εκεί μιλιούνται όχι μονάχα η βουλγαρική (που, μάλιστα, οι ομιλούντες αυτήν τη χαρακτηρίζουν ως μακεδονική, οι ίδιοι δε αυτοαποκαλούνται Μακεδόνες), αλλά και η κουτσοβλαχική και η τουρκική γλώσσα από τις εκεί μειονότητες οι οποίες ουδόλως έχουν αφομοιωθεί. Τα σλαβικά ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια κυριαρχούν, όπως και τα βουλγαρικά τραγούδια, τα ήθη και τα έθιμα.

Ως προς το εθνικό φρόνημα η συντριπτική πλειοψηφία των σλαβοφώνων είναι καθαρά Βούλγαροι που συμπεριφέρονται, μάλιστα, με εχθρότητα προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και προς τους Έλληνες δημοσίους υπαλλήλους οι οποίοι υπηρετούν εκεί, ιδίως τους δασκάλους· καταδεικνύουν δε μεγάλη απροθυμία για εκμάθηση της ελληνικής. Η μειονότητα αυτή υποστηρίζεται από τη Βουλγαρία, ο βουλγαρικός Τύπος, μάλιστα, προβάλλει αλυτρωτικά αιτήματα. Αλλά και στην Ευρώπη και στην Αμερική λειτουργούν πολυάριθμες βουλγαρικές αυτονομιστικές οργανώσεις και το όλο ζήτημα έχει προκαλέσει επανειλημμένως την προσοχή της Κοινωνίας των Εθνών, γεγονός που εγκυμονεί κινδύνους για την Ελλάδα.

Η έκθεση εισηγείται μέτρα προς αντιμετώπιση του προβλήματος, τα περισσότερα από τα οποία σχετίζονται με την εκπαίδευση, που, ορθά, εκλαμβάνεται ως ο κυριότερος μηχανισμός ήπιας αφομοίωσης των μειονοτήτων: ανέγερση και κατάλληλος εξοπλισμός διδακτηρίων, μείωση της αναλογίας μαθητών και δασκάλων στις σλαβόφωνες περιοχές, ίδρυση νυχτερινών σχολών σε όλα τα σλαβόφωνα σχολεία, κίνητρα ώστε οι δάσκαλοι να προτιμούν τις σλαβόφωνες περιοχές, χορήγηση ατέλεια και υποτροφιών στους σλαβόφωνους σε όλες τις σχολές. Δεν είναι τυχαίο που η έκθεση εισηγείται «η διδασκαλία να γίνεται αποκλειστικώς εις γλώσσαν δημοτικήν».

Προτείνεται, βέβαια, και η λήψη μέτρων πολύ περισσότερο κατασταλτικών και προπαγανδιστικών, όπως η μετατροπή σε ελληνικά όλων των ξενικών ονομάτων και τοπωνυμίων· η πυκνώση των αστυνομικών σταθμών· η αναστολή των ελεύθερων κοινοτικών εκλογών στις σλαβόφωνες περιοχές και η ανάθεση της διοίκησής τους σε διορισμένους από το κράτος έμπιστους κοινοτικούς άρχοντες· η ιδιαίτερη προσοχή στο διορισμό, εκεί, νομαρχών, υπαλλήλων και ιδίως δασκάλων· η χειροτονία ως ιερέων ανθρώπων εγγράμματων και με ακμαίο εθνικό φρόνημα, διότι δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η τεράστια επίδραση που ασκεί ο κλήρος στα μέρη αυτά· η απομάκρυνση σλαβοφώνων και η εγκατάσταση εκεί ελληνόφωνων προσφύγων· η αυστηρή απαγόρευση της χρήσης της βουλγαρικής γλώσσας, των βουλγαρικών ασμάτων και του βουλγαρικού χαιρετισμού· η εκπλήρωση των

στρατιωτικών υποχρεώσεων των σλαβόφωνων νέων σε επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας· η υποβοήθηση των επιγαμιών· η συστηματική προπαγάνδισή της καλύτερης διαβίωσης στην Ελλάδα σε σχέση με τη Βουλγαρία, η οποία θα ενισχύεται με την κατασκευή κοινωφελών έργων και με την κατάλληλη διαφήμισή τους στους εκεί πληθυσμούς.⁵⁴⁹

Όχι μονάχα από τη βουλγαρική, αλλά και από τη ρουμανική προπαγάνδα, η οποία διενεργείται μέσω των σχολείων της ρουμανικής (κουτσοβλαχικής) μειονότητας της Δυτικής Μακεδονίας, κινδυνεύει η Ελλάδα, όπως σημειώνει ο ίδιος δάσκαλος σε εμπιστευτική έκθεση που υποβάλλει μερικούς μήνες αργότερα, το Δεκέμβριο του 1937. Η προπαγάνδα φθάνει μέχρι τον προσηλυτισμό νέων προς ειδική εκπαίδευση στη Ρουμανία με δαπάνες του ρουμανικού κράτους. Τεράστια χρηματικά ποσά, επίσης, διατίθενται από τη ρουμανική κυβέρνηση στους Κουτσοβλάχους προκειμένου οι τελευταίοι να αγοράσουν εκτάσεις γης εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας και να δημιουργήσουν προοδευτικά ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική ζωή.⁵⁵⁰

Για την επικίνδυνη για την Ελλάδα κατάσταση που επικρατεί στις ευαίσθητες παραμεθόριες περιοχές ενοχοποιείται συλλήβδην το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς, στο πλαίσιο του οποίου σημειώθηκε χαλάρωση της κρατικής ισχύος και κρατική ανοχή έναντι της κομμουνιστικής και της αυτονομιστικής προπαγάνδας. Οι παραπάνω παράγοντες έχουν ως αποτέλεσμα το χαμηλό εθνικό φρόνημα, την έλλειψη εμπιστοσύνης στη δύναμη του ελληνικού κράτους και τη δυσπιστία, αδιαφορία ή και περιφρόνηση των σλαβοφώνων απέναντι σε κάθε κρατική εκδήλωση.⁵⁵¹

Η έκταση, η ένταση και η επιτυχία της ξένης προπαγάνδας, η αποδιδόμενη στην ανεπάρκεια του ελληνικού κοινοβουλευτικού κράτους,

⁵⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 003: «Εμπιστευτική ΕΚΘΕΣΙΣ περί της συναισθηματικής, γλωσσικής κ.λ.π. κατάστασεως των Σλαβοφώνων Μακεδόνων, ιδία των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας, και των επιβαλλομένων μέτρων διά τον ταχύτερον εξελληνισμόν τούτων» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (5 Μαΐου 1936).

⁵⁵⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 001: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η εις την Δυτικήν Μακεδονίαν ασκουμένη υπό της Ρουμανικής Κυβερνήσεως προπαγάνδα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (28 Δεκεμβρίου 1937).

⁵⁵¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

παρέχει ευκαιρία για καυτηριασμό των κομματικών επιδιώξεων και των κομματικών παθών του παρελθόντος οι οποίες αποσπούσαν την προσοχή των αρμοδίων από τα μεγάλα προβλήματα του έθνους. Η στάση, μάλιστα, των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων καταγγέλλεται ως εγκληματική, επειδή οι πολιτικοί, ενώ γνώριζαν καλά και ουδέποτε αμφισβήτησαν την κατάσταση στις παραμεθόριες περιοχές, αδιαφορούσαν προκλητικά παρά τον καταιγισμό των σχετικών εκθέσεων που εκλιπαρούσαν για λήψη μέτρων. Κι έτσι το κομματικό κράτος, αντί να στέλνει στην ευαίσθητη παραμεθόριο ανώτερους και κατώτερους υπαλλήλους με εξαιρετικά προσόντα που επιπλέον δε θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως επαγγελματίες, αλλά ως «εθναποστόλους», θεώρησε τη Β. Ελλάδα ως τόπο εξορίας και δυσμενών μεταθέσεων.⁵⁵²

Αντιθέτως η 4^η Αυγούστου όχι μονάχα δεν αδιαφορεί για το σπουδαίο αυτό εθνικό ζήτημα, όπως οι προκάτοχοί της, αλλά επιδεικνύει εξαιρετικό ενδιαφέρον, όπως epαίρονται οι υπερασπιστές της. Η 4^η Αυγούστου λειτουργώντας ανακαινιστικά επιτυγχάνει να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αντιμετωπίζεται από το λαό: όχι πια «ως κομματικόν παμφάγον μεγαθήριον ή ως ρακένδυτος και άοπλος στρατιώτης», αλλά ως κράτος ισχυρό και επομένως ικανό να παράσχει στους πολίτες του ασφάλεια, περίθαλψη και προστασία.⁵⁵³

Κατ' αρχάς με τις μεγάλες διπλωματικές επιτυχίες της κυβέρνησης, τη θεραπεία των αναγκών των εργαζομένων (συλλογικές συμβάσεις εργασίας, μεγάλα παραγωγικά έργα, προστασία της ντόπιας παραγωγής), την κατασκευή μεγάλων οχυρωματικών έργων στη μεθόριο, την πάταξη του κομμουνισμού, την παγίωση της τάξης και την εξυγίανση των διοικητικών υπηρεσιών το καθεστώς ανυψώνει το εθνικό φρόνημα και καλλιεργεί αισθήματα εμπιστοσύνης στο λαό.

Πολύ μεγάλης σημασίας θεωρείται η στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών των Νέων Χωρών με υπαλλήλους προερχόμενους από την Παλαιά Ελλάδα,

⁵⁵² Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Η Ελλάς κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, Τυπογραφικά και Βιβλιοδετικά καταστήματα Νικ. Π. Τυλπερογλου, Αθήναι 1939, σσ. 161 – 163 (ο όρος στη σ. 161).

⁵⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

ενώ υπάλληλοι από τις Νέες Χώρες θα υπηρετούν στην Παλαιά Ελλάδα.⁵⁵⁴ Οι δημόσιοι λειτουργοί, μάλιστα, πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η υπηρεσία που παρέχουν δεν είναι απλώς γραφειοκρατική, αλλά εθνικοαφομοιωτική και εκπολιτιστική, ανάγεται, δηλαδή, σε εθνική αποστολή.⁵⁵⁵

Η ενίσχυση του στρατού της μεθορίου, ώστε να συνειδητοποιηθεί και από τις ξένες μειονότητες ότι το κράτος έχει πια όχι μονάχα την πολιτική βούληση, αλλά και τα μέσα να την επιβάλλει, συμβάλλει επίσης στην ανύψωση του εθνικού φρονήματος: «το Κράτος το Ελληνικόν έπαυσε να είνε μακάριον και αδρανές, ανίσχυρον και άοπλον, αναποφάσιστον και ηττοπαθές και ότι, τουναντίον, παρουσιάζεται σήμερον ικανόν να υπερασπίση τα ελληνικά εδάφη και την Εθνικήν αξιοπρέπειαν και να περιφρουρήση την ασφάλειαν των πολιτών του».⁵⁵⁶ Σημαντική θεωρείται και η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων των νεαρών μειονοτικών σε μονάδες της Παλαιάς Ελλάδας και κατά προτίμηση στη Φρουρά της Αθήνας, «εν μέσω όχι μόνον των αναμνήσεων της παλαιάς δόξης, αλλά και της νεωτέρας προόδου μας», συνδυαζόμενη με γενικότερη μόρφωση και εθνικό φρονηματισμό.⁵⁵⁷

Επιπλέον προκρίνεται η λειτουργία ενιαίου ολοκληρωτικού συστήματος, ώστε να επέλθει η ήπια γλωσσική και κατ' επέκταση η ψυχοδιανοητική αφομοίωση όλων των κατοίκων του κράτους. Ήδη από το Σεπτέμβριο του 1936 οργανώνεται Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων των μειονοτήτων συντονιζόμενο από το Υπουργείο Εξωτερικών με σκοπό τον έλεγχο και την αφομοίωση των μειονοτήτων. Αυτή θα επιτυγχάνεται μέσω της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας και μέσω της εποπτείας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Για το λόγο τούτο θεσπίζεται θέση επιθεωρητή που θα εποπτεύει τα μειονοτικά

⁵⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 003: «Εμπιστευτική ΕΚΘΕΣΙΣ περί της συναισθηματικής, γλωσσικής κ.λπ. καταστάσεως των Σλαυοφώνων Μακεδόνων, ιδία των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας, και των επιβαλλομένων μέτρων διά τον ταχύτερον εξελληνισμόν τούτων» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (5 Μαΐου 1936).

⁵⁵⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 056: απόσπασμα υπομνήματος προς το Μεταξά σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ψυχοδιανοητική και γλωσσική αφομοίωση των μειονοτήτων (5 Ιανουαρίου 1939).

⁵⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

⁵⁵⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 056: απόσπασμα υπομνήματος προς το Μεταξά σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ψυχοδιανοητική και γλωσσική αφομοίωση των μειονοτήτων (5 Ιανουαρίου 1939).

σχολεία και ορίζεται ότι τα σχολικά βιβλία των μειονοτικών σχολείων θα πρέπει να είναι εγκεκριμένα από το Υπουργείο Παιδείας, καθώς και ότι το διδακτικό προσωπικό θα πρέπει να είναι Έλληνες.⁵⁵⁸

Από την άλλη πλευρά η κοινότητα της γλώσσας αποτελεί το πιο συχνό επιχείρημα που επικαλείται γενικά ο εθνικιστικός λόγος προκειμένου να ορίσει το έθνος. Υιοθετώντας την αντίληψη αυτή η 4^η Αυγούστου διακηρύττει ότι η κοινή ελληνική γλώσσα και κατ' επέκταση η κοινή φιλολογική παράδοση αποτελούν βασικό διακριτικό στοιχείο του ελληνικού έθνους έναντι των άλλων εθνών. Ως κοινή ελληνική γλώσσα προβάλλεται από το καθεστώς η δημοτική, η οποία αποτελεί πλέον «εθνική» γλώσσα με την έννοια ότι είναι αποδεκτή από το ευρύ κοινό και την πνευματική ελίτ και ταυτόχρονα θεωρείται ως καταλληλότερη να προάγει τις πατροπαράδοτες αξίες που αποτελούν σημαντικές συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος.

Με τη θεσμική ενίσχυση της δημοτικής, μάλιστα, που γίνεται με τη φροντίδα του καθεστώτος μέσω της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων στο εκπαιδευτικό σύστημα και της αποστολής δασκάλων στις περιοχές των μειονοτήτων, αυτή αποκτά και άλλη λειτουργία: αφομοιώνει τις τοπικές διαλέκτους και κυρίως τις γλώσσες των μειονοτικών πληθυσμών. Άρα λειτουργεί εξομοιωτικά και συνεκτικά για τον πληθυσμό της χώρας. Η γλωσσική ομοιογένεια του πληθυσμού τροφοδοτεί, στη συνέχεια, με μεγαλύτερη ένταση τη θέση του εθνικιστικού λόγου του καθεστώτος ότι η κοινή ελληνική γλώσσα αποτελεί σημαντικό διακριτικό στοιχείο του ελληνικού έθνους.⁵⁵⁹

Τα κυριότερα μέσα που καλείται να ενεργοποιήσει και εν πολλοίς εφαρμόζει ήδη για το σκοπό αυτό το κράτος είναι

⁵⁵⁸ Φ.Ε.Κ. 419, Α.Ν. 132/7-25 Σεπτεμβρίου 1936 «Περί συστάσεως τμήματος πολιτικών υποθέσεων παρά τη γενική διοίκηση Θράκης και περί διορισμού επιθεωρητού Μουσουλμανικών σχολείων» στο Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2005, σσ. 255 – 256· Ζ. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 147 – 148.

⁵⁵⁹ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σσ. 324 – 329.

α) η εκπαίδευση μέσω των σχολείων και των οικοτροφείων και η δημιουργία, μέσω της χορήγησης υποτροφιών σε κατάλληλα πρόσωπα, τάξεως ελληνόφωνων αξιωματούχων προερχόμενων από μειονοτικές οικογένειες⁵⁶⁰

β) η ίδρυση νυχτερινών σχολών για τους σλαβόφωνους και τους τουρκόφωνους οι οποίες προσδοκάται ότι θα αποτελέσουν τη βάση της εξελληνιστικής προσπάθειας.⁵⁶¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόβλεψη για τέτοιες σχολές είχε γίνει από την κυβέρνηση Βενιζέλου ήδη το 1929 με σκοπό την υποβοήθηση της γλωσσικής και κοινωνικής αφομοίωσης των ξενόφωνων.⁵⁶² Τα μέτρα που προωθούνται από διαφορετικές κυβερνήσεις καταδεικνύουν την αντίληψη ότι οι μειονότητες αποτελούν δυνάμει εθνική απειλή, καθώς και τη διαρκή μέριμνα του εθνικού κράτους για ενσωμάτωσή τους μέσω της παροχής ανάλογης εκπαίδευσης και, συνεπώς, της εγχάραξης επιθυμητών αξιών.

γ) η συγκρότηση Σχηματισμών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας που αναμένεται να συντελέσουν στην ανάπτυξη και στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης⁵⁶³

δ) ο ιδιαίτερος ρόλος που ανατίθεται στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, «διά να καταλάβη την θέση του ως πραγματικού εθνικού πνευματικού προμαχώνος της Χώρας».⁵⁶⁴

Η γλωσσική και ψυχοδιανοητική αφομοίωση των μειονοτήτων των Νέων Χωρών, λοιπόν, επιχειρείται με ποικίλα μέτρα θεραπευτικά των εντοπίων αναγκών, τα οποία λαμβάνονται από το καθεστώς κατά καιρούς. Το κράτος, όμως, δε διστάζει να καταφύγει και σε μέτρα κατασταλτικά, όπως η

⁵⁶⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 056: απόσπασμα υπομνήματος προς το Μεταξά σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ψυχοδιανοητική και γλωσσική αφομοίωση των μειονοτήτων (5 Ιανουαρίου 1939).

⁵⁶¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

⁵⁶² Φ.Ε.Κ. 309, Ν. 4397/16-24 Αυγούστου 1929 «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως» στο Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2005, σσ. 256 – 257.

⁵⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

⁵⁶⁴ Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Η Ελλάδα κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, Τυπογραφικά και Βιβλιοδετικά καταστήματα Νικ. Π. Τυπέρογλου, Αθήναι 1939, σ. 167.

αυστηρότατη απαγόρευση της χρησιμοποίησης της βουλγαρικής («μακεδονικής») γλώσσας και των ασμάτων και η συστηματική διδασκαλία της ελληνικής.⁵⁶⁵

Είναι συχνές οι παρενοχλήσεις ειδικά των σλαβοφώνων της Μακεδονίας από την αστυνομία και η αυστηρή τους τιμωρία, επειδή χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα δημοσίως. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο της απαγόρευσης της βουλγαρικής, γέροντες και γερόντισσες υβρίζονται και σύρονται στο Αστυνομικό Τμήμα, επειδή δε γνωρίζουν την ελληνική. Είναι, όμως, αξιοσημείωτο ότι η αστυνομική αυτή πρακτική, που, στην πραγματικότητα, απλώς αυξάνει την απομόνωσή τους,⁵⁶⁶ καταγγέλλεται από αξιωματούχο του καθεστώτος όχι μονάχα ως άδικη, αλλά και ως ύποπτη και κακόβουλη, διότι το οργίλο αστυνομικό όργανο εκθέτει, στην περίπτωση αυτή, την κυβέρνηση στα μάτια του πολίτη και την κάνει μισητή.⁵⁶⁷

Μερικά, πάλι, από τα ληφθέντα μέτρα φθάνουν στα όρια του γελοίου και κάθε άλλο παρά συμβάλλουν στον εξελληνισμό, όπως η υποχρεωτική ανάρτηση της ελληνικής σημαίας στα καταστήματα και στα σπίτια κατά τις επίσημες μέρες και τις εθνικές εορτές και ο υδροχρωματισμός των οικιών με τα εθνικά χρώματα, λευκό για τους τοίχους και κυανό για τις πόρτες και τα παράθυρα.⁵⁶⁸

Πολύ εντυπωσιακή και ενδεικτική τόσο του προβλήματος της εθνικής ομογενοποίησης που αντιμετωπίζει το ελληνικό κράτος από τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων όσο και του τρόπου αντιμετώπισής του από την 4^η Αυγούστου είναι σχετική απόρρητη έκθεση του Γενικού Επιτελείου Στρατού χρονολογούμενη στα τέλη του 1937. Διά του Αρχηγού του Αλ. Παπάγου σε απόρρητη έκθεση του 1937 προτείνεται ο εποικισμός της παραμεθορίου

⁵⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

⁵⁶⁶ D. H. Close, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 87.

⁵⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 056: απόσπασμα υπομνήματος προς το Μεταξά σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ψυχοδιανοητική και γλωσσική αφομοίωση των μειονοτήτων (5 Ιανουαρίου 1939).

⁵⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

περιοχής με πληθυσμό ακραιφνών εθνικών αισθημάτων και μάλιστα με γεωργούς που συνδέονται στενότερα με τη γη. Προτείνεται ακόμη η απομάκρυνση από την περιοχή, και κυρίως από την ευαίσθητη ζώνη των οχυρών, ατόμων αμφίβολων εθνικών φρονημάτων και η επανεγκατάστασή τους στα ενδότερα της χώρας.⁵⁶⁹

Το ίδιο πρόβλημα απασχολεί και το Υπουργείο Γεωργίας. Σε σχετική εμπιστευτική μελέτη του 1938 γίνεται εισήγηση για μετακίνηση των ολαβοφώνων από τις παραμεθόριες περιοχές στα ενδότερα της χώρας και για εγκατάσταση στη μεθόριο Ελλήνων ακτημόνων γεωργών από την Παλαιά Ελλάδα με ισχυρό εθνικό φρόνημα. Με τον τρόπο αυτό εκτιμάται ότι θα αποδοθούν προς εκμετάλλευση μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τώρα ανεκμετάλλευτες, θα αποσυμφορηθεί πληθυσμιακά η πυκνοκατοικημένη Παλαιά Ελλάδα και, κυρίως, θα τονωθεί η οικονομία και ο ελληνικός πληθυσμός της μεθορίου.⁵⁷⁰

Οι εισηγήσεις αυτές γίνονται αντικείμενα ενδελεχούς μελέτης η οποία, όμως, φθάνει στο συμπέρασμα ότι το κόστος απομάκρυνσης και επανεγκατάστασης μειονοτικών πληθυσμών, καθώς και τοποθέτησης στη μεθόριο συμπαγών ελληνικών πληθυσμών απαιτεί δαπάνες υπέρογκες για το ελληνικό κράτος. Ωστόσο άλλη μια πρωτότυπη και λίαν εντυπωσιακή λύση προτείνεται από το Υπουργείο Γεωργίας: να ενθαρρυνθούν ή και να πιεστούν τα εθνικά ύποπτα στοιχεία, κυρίως βουλγαρόφωνοι, να μεταναστεύσουν στην Αργεντινή, στη Βραζιλία και στην Αυστραλία, ώστε να εκλείψει διά παντός η απειλή κατά της χώρας.⁵⁷¹

Κατά την περίοδο, λοιπόν, της 4^{ης} Αυγούστου παρατηρείται πληθώρα και ποικιλία μέτρων, με έμφαση στα προπαγανδιστικά και κατασταλτικά. Ωστόσο

⁵⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 92, αρ. εγγρ. 001: «ΑΠΟΡΡΗΤΟΝ. Περί εποικισμού παραμεθορίων περιοχών» διαβιβαστικό έκθεσης Παπάγου προς Μεταξά (8 Δεκεμβρίου 1937)· Φ. 92, αρ. εγγρ. 002: «ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΠΑΡΑΜΕΘΟΡΙΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΕΩΣ ΥΠΟΠΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥΤΩΝ» Παπάγου (8 Δεκεμβρίου 1937)· Φ. 48, αρ. εγγρ. 007: «ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ Επί του εποικισμού των παραμεθορίων περιοχών διά πληθυσμών ακραιφνών εθνικών φρονημάτων» (15 Νοεμβρίου 1938).

⁵⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 48, αρ. εγγρ. 006: «Εμπιστευτική ΕΚΘΕΣΙΣ Περί Του Εποικισμού των Συνοικισμών της Μεθορίου» (15 Νοεμβρίου 1938).

⁵⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 48, αρ. εγγρ. 005: «ΜΕΛΕΤΗ Περί της μεταναστεύσεως Ελλήνων Γεωργών εις Αργεντινήν, Βραζιλίαν και Αυστραλίαν» (24 Φεβρουαρίου 1938).

από την εφαρμογή τους απουσιάζει η συνέπεια και η νηφαλιότητα. Συχνά τα μέτρα αυτά εφαρμόζονται αποσπασματικά, σπασμωδικά και επεισοδιακά, γι' αυτό και τα αποτελέσματα είναι πενιχρά. Ακρότητες στην εφαρμογή τους δεν είναι σπάνιες.

Πάντως τα μέτρα προς αφομοίωση των μειονοτήτων, ενδεικτικά ενός εθνικισμού που προσπαθεί να κατοχυρώσει όσα με μόχθο αποκτήθηκαν, δεν αποτελούν καινοτομία ούτε της μεταξικής δικτατορίας ούτε του ελληνικού κράτους αποκλειστικά. Ας σημειωθεί ότι διάφορα τεχνάσματα προς υποβάθμιση του μειονοτικού προβλήματος και παραπλάνηση, μάλιστα, της περιοδεύουσας στη Μακεδονία Διεθνούς Επιτροπής που μελετούσε το πρόβλημα αυτό, μαρτυρείται ότι χρησιμοποιήθηκαν και στο προδικτατορικό παρελθόν, από τις ελληνικές αρχές το 1926.⁵⁷² Αλλά και άλλες βαλκανικές χώρες, η Βουλγαρία και η Σερβία, χρησιμοποιούν κατασταλτικά μέτρα προς αφομοίωση των εκεί ελληνικών μειονοτήτων, απαγορεύοντας αυστηρά, μεταξύ άλλων, ακόμα και την απλή χρήση της ελληνικής γλώσσας.⁵⁷³

4. 1.3. 2. *Πρόσληψη και χρήση των Γραμμάτων και των Τεχνών*

Έκφραση του εθνικισμού της 4ης Αυγούστου αποτελεί ο τρόπος πρόσληψης και χρήσης των Γραμμάτων και των Τεχνών από το καθεστώς. Αν και κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος δεν εκδίδεται κανένα μανιφέστο με τις γενικές αρχές που διέπουν ή πρέπει να διέπουν την πνευματική και καλλιτεχνική παραγωγή, ωστόσο σημαντικές σχετικές πληροφορίες αντλούμε από άρθρα *Στο Νέον Κράτος* και στη *Νέα Εστία*, καθώς και από αλληλογραφία, διαλόγους ή ομιλίες του ίδιου του Μεταξά.

Αξίζει να επισημανθεί κατ' αρχάς ότι η μελέτη του *Ημερολογίου* του Μεταξά αποκαλύπτει έναν άνδρα με εξαιρετική πνευματική καλλιέργεια και καλλιτεχνικές ευαισθησίες που αφορούν στη μουσική, τη ζωγραφική, το θέατρο,

⁵⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 002: «Εμπιστευτική» έκθεση με τίτλο «Η κατά την τελευταίαν διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (22 Ιουλίου 1938).

⁵⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 36, αρ. εγγρ. 003: «Εμπιστευτική ΕΚΘΕΣΙΣ περί της συναισθηματικής, γλωσσικής κ.λ.π. καταστάσεως των Σλανοφώνων Μακεδόνων, ιδία των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας, και των επιβαλλομένων μέτρων διά τον ταχύτερον εξελληνισμόν τούτων» του δασκάλου Γεωργίου Παπαδόπουλου (5 Μαΐου 1936).

τον κινηματογράφο.⁵⁷⁴ Δεδομένης της μετριότητας οικονομικής κατάστασης της οικογένειάς του και της ελάχιστης πνευματικής κίνησης της τότε Αθήνας, είναι φανερό ότι αυτή την πνευματική καλλιέργεια την αποκτά κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία κατά τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα, ενώ κατά τα έτη της εξορίας του αρχικά στο Αιάκειο της γαλλικής Κορσικής και, στη συνέχεια, στη Σαρδηνία, στη Σιέννα και στη Φλωρεντία της Ιταλίας (1917 - 1920) του προσφέρεται η ευκαιρία για περαιτέρω πνευματική βελτίωση.

Κατά το διάστημα που έχει την εξουσία εξακολουθεί να παρακολουθεί τα καλλιτεχνικά δρώμενα της πρωτεύουσας και τη λογοτεχνική κίνηση. Αυτό, τουλάχιστο, μαρτυρεί ο Παντελής Πρεβελάκης, Διευθυντής των Καλών Τεχνών επί 4^{ης} Αυγούστου, στο τεύχος - μνημόσυνο της *Νέας Εστίας* για το Μεταξά.⁵⁷⁵ Και η μαρτυρία αυτή, παρά το υμνητικό για το δικτάτορα ύφος του άρθρου, δεν πρέπει να απέχει από την πραγματικότητα, αφού επιβεβαιώνει απλώς τη συνέχεια ανάλογων προηγούμενων δραστηριοτήτων του. Η επαφή με την τέχνη σε όλες της τις μορφές υπήρξε για το Μεταξά ανεξάλειπτο προσωπικό βίωμα, το οποίο έχει, άλλωστε, καταγράψει ο ίδιος σε ανύποπτο χρόνο στο *Ημερολόγιό* του.⁵⁷⁶ Είναι, λοιπόν, αναμενόμενο να έχει επίγνωση της βαθιάς επιρροής που μπορεί να ασκήσει η τέχνη στον άνθρωπο.

Εδώ δε θα ασχοληθούμε με την παραγωγή έργων τέχνης αποκλειστικά για προπαγανδιστικούς σκοπούς του καθεστώτος, καθώς το ζήτημα έχει ήδη ερευνηθεί,⁵⁷⁷ αλλά με την ανεξάρτητη πνευματική παραγωγή. Προκειμένου να ερευνηθεί ο τρόπος πρόσληψης και χρήσης των Γραμμάτων και των Τεχνών,

⁵⁷⁴ *Ημερολόγιο*, Πρόλογος επιμελητή Χρ. Χρησιτίδη, τ. 1, σσ. 30 - 31 και ενδεικτικά εγγραφές: Λονδίνο 19 Δεκεμβρίου 1912 / 1 Ιανουαρίου 1913, Τετάρτη, τ. 2, σσ. 189-191· Σαρδηνία 7/20 Δεκεμβρίου 1918, Παρασκευή έως 26 Δεκεμβρίου 1918 / 8 Ιανουαρίου 1919, Τετάρτη, τ. 2, σσ. 468-471· Φλωρεντία 1/14 Απριλίου 1920, Τετάρτη, τ. 2, σ. 591.

⁵⁷⁵ Π. Πρεβελάκης, «Ο φιλότεχνος», *Νέα Εστία*, τεύχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, φίλο και προστάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών, έτος ΙΕ' - 1941, τ. 29, τεύχ. 340, Αθήναι, 15 Φεβρουαρίου 1941, σ. 131.

⁵⁷⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: Βερολίνο, 30 Ιανουαρίου / 11 Φεβρουαρίου 1900, Κυριακή εσπέρας, τ. 1, σ. 513· Βερολίνο, 3 / 15 Φεβρουαρίου 1900, Πέμπτη εσπέρας, τ. 1, σ. 514· Βερολίνο, 30 Μαρτίου / 12 Απριλίου 1900, Πέμπτη εσπέρας, τ. 1, σσ. 529 - 530· Περίοδος από Σεπτέμβριο 1901 μέχρις Απριλίου 1903, τ. 1, σ. 587· Απρίλιος και Μάιος 1903 (αναμνήσεις από το ταξίδι της επιστροφής από τη Γερμανία στην Ελλάδα μέσω Παρισίων, που γράφονται το 1906), τ. 1, σσ. 657 - 662.

⁵⁷⁷ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006· Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.

το κυρίαρχο ερώτημα που άλλοτε αρθρώνεται ξεκάθαρα και άλλοτε υποβάλλεται έντεχνα, αφορά στο αν το μεταξικό κράτος θεωρεί ότι πρέπει, αν επιθυμεί και αν, τελικά, μπορεί να ασκήσει έλεγχο στα Γράμματα και στις Τέχνες.

Πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας δεν παρατηρείται η θεωρητική σύλληψη και πολύ περισσότερο η εφαρμογή μιας ολοκληρωτικού χαρακτήρα τέχνης, όπως έχει συμβεί στη ναζιστική Γερμανία και στη φασιστική Ιταλία. Εκτός από την τήρηση κάποιας πολύ γενικής γραμμής περί «ελληνικής» τέχνης, η οποία, ωστόσο, δεν οφείλεται απαραίτητως σε καθεστωτική επιταγή, καθώς κατά το Μεσοπόλεμο η ιδεολογική ώσμωση είναι συνήθης,⁵⁷⁸ δε μαρτυρείται συνειδητή προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου καλλιτεχνικού και λογοτεχνικού ύφους. Κανένα καλλιτεχνικό ή λογοτεχνικό ρεύμα δεν τίθεται στην αποκλειστική υπηρεσία του καθεστώτος. Στην ελληνική περίπτωση δεν επιστρατεύονται καλλιτέχνες με αποκλειστικό σκοπό την παραγωγή προπαγανδιστικού υλικού. Ακόμα και πολλοί από αυτούς που αρθρογραφούν για την τέχνη στο ημειπίσημο έντυπο ιδεολογικό όργανο του καθεστώτος, *Το Νέον Κράτος*, δε χάνουν την αυτοτέλειά τους· αρκετοί εμφανίζονται ταυτόχρονα και σε άλλα, και μάλιστα έγκυρα περιοδικά της εποχής.⁵⁷⁹

Εξάλλου η επίμονη προσπάθεια εκ μέρους του καθεστώτος για δημιουργία μιας τέχνης «ελληνικής» δεν εμποδίζει καθόλου την εμφάνιση του υπερρεαλισμού, ενός ρεύματος όχι απλώς μοντέρνου, αλλά ανατρεπτικού.⁵⁸⁰ Η απρόσκοπτη παρουσία του υπερρεαλισμού αποτελεί ορατή απόδειξη της

⁵⁷⁸ Ευγ. Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 436, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «πολλοί προσκεείμενοι στους Φιλελεύθερους διανοούμενοι και καλλιτέχνες, ιδίως αυτοί που είχαν συνδεθεί με το εθνικιστικό κίνημα της “ελληνικότητας”, δεν έγιναν μεταξικοί, με την έννοια ότι ήταν το καθεστώς του Μεταξά που ακολούθησε στα ζητήματα του πολιτισμού τις δικές τους ιδεολογικές επιλογές».

⁵⁷⁹ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 50.

⁵⁸⁰ Πάντως, η ταυτόχρονη παρουσία του μοντέρνου υπερρεαλισμού και του μεταξικού προτάγματος περί «ελληνικής» τέχνης πιθανόν να λειτούργησε έτσι, ώστε οι δυο διαφορετικές θεωρήσεις να εξελιχθούν σε πιο ακραίες μορφές από αυτές στις οποίες τυχόν θα είχαν διαμορφωθεί, αν τούτες δεν είχαν συνυπάρξει χρονικά. Επιπλέον, ίσως η χρονική σύμπτωση αυτών των δυο αντιθετικά ακραίων θεωρήσεων της τέχνης να είχε ως αποτέλεσμα τον προβληματισμό των πνευματικών ανθρώπων της εποχής περί ελληνικότητας στην τέχνη και τη διατύπωση μιας τρίτης, πιο ψύχραιμης και συγκεκριμένης πρότασης.

απουσίας αυστηρού ιδεολογικού προσανατολισμού, καθώς και ανάλογης χρήσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας εκ μέρους της 4^{ης} Αυγούστου.

Το γεγονός αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί από το ολιγόχρονο του καθεστώτος, από τα πολύ πιο επείγοντα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει, και από τα πολύ περιορισμένα μέσα που διαθέτει. Άλλωστε στα πενιχρά μέσα που εμποδίζουν το κράτος να αναμιχθεί ενεργότερα στα Γράμματα και τις Τέχνες, αναφέρεται ο δικτάτορας επί τη ευκαιρία του εορτασμού της πρώτης επετείου της 4^{ης} Αυγούστου, το 1937.⁵⁸¹ Ωστόσο, η απουσία αυστηρού κρατικού ελέγχου ίσως δεν είναι άσχετη και με την άποψη του ίδιου του Μεταξά σχετικά με την τέχνη γενικά και με το κατά πόσο η τέχνη πρέπει να τίθεται στην υπηρεσία της πολιτικής προπαγάνδας. Ο Μεταξάς κρατά ίσες αποστάσεις από όλες τις καλλιτεχνικές τάσεις απαγορεύοντας μόνο την παραγωγή καλλιτεχνικών έργων ιδεολογικά αντίθετων στο καθεστώς του.

Πιο συγκεκριμένα, το Δεκέμβριο του 1937 δίνεται στο Μεταξά η ευκαιρία να εκθέσει τις απόψεις του Νέου Κράτους περί τέχνης και ειδικότερα περί ζωγραφικής στο πλαίσιο συζήτησης με ομάδα ακαδημαϊκών ζωγράφων (Βικάτος, Προκοπίου, Δήμας, Γεωργιάδης, Αρτέμης και Δούκας) που τον επισκέπτονται, για να του εκφράσουν την ανησυχία τους για την εύνοια η οποία επιδεικνύεται από ορισμένα στελέχη του καθεστώτος και ιδίως από τον Π. Πρεβελάκη, Διευθυντή των Καλών Τεχνών, «προς τας ανατρεπτικάς της τέχνης κατευθύνσεις, προς την ενίσχυσιν του φουτουρισμού».⁵⁸²

Στη συζήτηση αυτή, την οποία ο δικτάτορας θεωρεί τόσο σημαντική, ώστε να διατάξει να κρατηθούν στενογραφημένα πρακτικά,⁵⁸³ διακηρύττει ότι η τέχνη, για να αναπτυχθεί, χρειάζεται ελευθερία, ώστε να αναδειχθεί το καλύτερο και το ανώτερο· υπόσχεται να στηρίξει την τέχνη, αλλά όχι ορισμένη

⁵⁸¹ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετεία της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 223.

⁵⁸² Ι. Μεταξάς, «Γνώμαι του Αρχηγού περί των Εικαστικών Τεχνών» (13 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 310.

⁵⁸³ Κατά τον Πρεβελάκη, «ό,τι είπε εΐταν ο καταστατικός χάρτης της ελευθερίας της ελληνικής τέχνης». Από τον ίδιο μάλιστα ο Μεταξάς χαρακτηρίζεται με έμφαση «στα ζητήματα της τέχνης εντελώς ανεξίθρησκος» (η έμφαση στο πρωτότυπο): βλ. σχετικά *Νέα Εστία, τείχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, φίλο και προσάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών*, έτος ΙΕ' - 1941, τ. 29, τεύχ. 340, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1941, σσ. 130 - 131.

τεχνοτροπία ή τεχνική· αφήνει την κρίση της καλλιτεχνικής αξίας του έργου στο κοινό, αν και τονίζει ότι το κράτος ποτέ δε θα θελήσει να κοσμήσει τους δημόσιους χώρους με έργα κακής τέχνης· δεσμεύεται να ασκηθεί αντικειμενική κριτική και να μην ευνοηθεί μια καλλιτεχνική τάση εις βάρος της άλλης· επιθυμεί την ενοποίηση όχι της τέχνης, αλλά της εμφάνισης των καλλιτεχνικών έργων μέσω της οργάνωσης ένωσης σωματείων στην οποία οι καλλιτέχνες πρέπει να ανήκουν, καθώς και μέσω της οργάνωσης ενιαίας έκθεσης ζωγραφικής.⁵⁸⁴

Την άποψη του Μεταξά ότι η ύπαρξη συνθηκών ελευθερίας είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της τέχνης έρχεται να επαληθεύσει φαινομενικά μελέτη της σχετικής αλληλογραφίας του δικτάτορα με τον έμπιστό του Υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού Θ. Νικολούδη τον Αύγουστο του 1939. Η μελέτη αυτή αποκαλύπτει ότι ο Μεταξάς αρνείται κατηγορηματικά να ακολουθήσει το παράδειγμα ολοκληρωτικών κρατών της εποχής και να συναινέσει στη δημιουργία ενός υπερ - Υπουργείου Λαϊκής Αγωγής (δηλ. Προπαγάνδας) με επικεφαλής το Νικολούδη, υπό τον έλεγχο του οποίου να τεθούν, μεταξύ των άλλων, και οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Αντιθέτως υποστηρίζει ότι ειδικά οι Καλές Τέχνες είναι πρωτίστως όργανο πολιτισμού και μόνο εμμέσως όργανο προπαγάνδας και ότι ο πολιτισμός, ως έργο ενός ολόκληρου λαού και μιας εποχής, επιδέχεται το συντονισμό και την κατεύθυνση μόνο ενός προσώπου με κύρος απόλυτο λόγω του θεσμικού του ρόλου και της εξαιρετικής του προσωπικότητας: «Τοιούτος είναι μόνον ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως».⁵⁸⁵

Το τελευταίο, όμως, είναι περισσότερο αποκαλυπτικό του αυστηρά προσωποπαγούς και πατερναλιστικού χαρακτήρα του καθεστώτος παρά τη φιλελεύθερη άποψη του Μεταξά για την τέχνη: ο δικτάτορας διαμερίζει σε

⁵⁸⁴ Ι. Μεταξάς, «Γνώμαι του Αρχηγού περί των εικαστικών τεχνών» (13 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 306 – 311.

⁵⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 34, αρ. εγγρ. 026: χειρόγραφη επιστολή Νικολούδη προς Μεταξά (13 Αυγούστου 1939)· Φ. 34, αρ. εγγρ. 047: δακτυλόγραφη απαντητική επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη (24 Αυγούστου 1939)· *Ημερολόγιο*, «Επιστολή προς Νικολούδη» (Αθήναι 24 Αυγούστου 1939), τ. 4, σ. 715.

πολλούς φορείς τις αρμοδιότητες και παραχωρεί στους συνεργάτες του, ακόμα και στους πιο έμπιστους, περιορισμένη εξουσία. Επιφυλάσσει δε για τον εαυτό του το ρόλο του συντονιστή και του ιδεολογικού καθοδηγητή. Επιθυμεί κρατική παρέμβαση στην καλλιτεχνική δημιουργία στο πλαίσιο της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, με την προϋπόθεση, όμως, ότι επικεφαλής του κράτους είναι ο ίδιος.

Προς επίρρωση των παραπάνω ο δικτάτορας από την αρχή του 1937 υπάγει τα ζητήματα τα σχετικά με τον πολιτισμό στις αρμοδιότητες του νεοϊδρυθέντος Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.⁵⁸⁶ Επίσης δημιουργεί και υπάγει στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας τη Διεύθυνση Γραμμάτων, Καλών Τεχνών και Κρατικών Σκηνών με επικεφαλής τον Κωστή Μπαστιά, που εργάζεται, όμως, υπό την άμεση εποπτεία του δικτάτορα.⁵⁸⁷

Οι κατευθυντήριες γραμμές που, κατά το δικτάτορα, πρέπει να ακολουθεί η τέχνη, διαμορφώνονται σταδιακά χωρίς ποτέ να μπορέσουν ή να προλάβουν ή να θελήσουν να λάβουν καταναγκαστικό χαρακτήρα ανάλογο με των ολοκληρωτικών κρατών της εποχής. Στις κατευθυντήριες αυτές γραμμές ανιχνεύονται τα συστατικά της μεταξικής ιδεολογίας:

Μόνο μέσα στο πλαίσιο του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου και των θεσμών και οργάνων που αυτό έχει θεσπίσει, επιτρέπεται η καλλιτεχνική εμφάνιση και κριτική. Έκφραση του αυταρχικού πατερναλιστικού κράτους είναι η «Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση», στα εγκαίνια της οποίας μίλησε ο ίδιος ο Μεταξάς (Μάρτιος 1938).⁵⁸⁸ Η έκθεση αυτή αποτελεί την υλοποίηση της ρητά διακηρυγμένης πρόθεσης του δικτάτορα να θέσει υπό αυστηρή κρατική αιγίδα την καλλιτεχνική δραστηριότητα και να ενοποιήσει - τουλάχιστον από την άποψη της εμφάνισης στον ίδιο χώρο και χρόνο - τις

⁵⁸⁶ Φ.Ε.Κ. 22, 25 Ιανουαρίου 1937, Α.Ν. 437/1937: «Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 45 Αναγκαστικού Νόμου "περί συστάσεως του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού"».

⁵⁸⁷ *Ημερολόγιο*, «Επιστολή προς Νικολούδη» (Αθήνα 24 Αυγούστου 1939), τ. 4, σ. 716.

⁵⁸⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 344 – 346.

καλλιτεχνικές εκδηλώσεις οι οποίες μόνο τότε απολαύουν της κρατικής προστασίας και υποστήριξης.⁵⁸⁹

Η κοινή εμφάνιση των καλλιτεχνικών δημιουργημάτων προβάλλεται, βέβαια, ως ο μόνος τρόπος για να έρθει ο καλλιτέχνης και η καλλιτεχνική παραγωγή σε άμεση επαφή με το ευρύ κοινό, για να καλλιεργηθεί το καλλιτεχνικό αισθητήριο του λαού και για να βοηθηθούν οι κριτικοί στο έργο τους.⁵⁹⁰

Στην προστασία - υποτίθεται - των δημιουργών, καθώς και των Γραμμάτων και των Τεχνών αποβλέπει και η «Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών», θεσμός επίσης κρατικής επίνευσης που ιδρύεται με τον Α.Ν. 1215/1938 στην Αθήνα ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, προκειμένου να συσσεγάζονται εκεί - και να ελέγχονται - ποικίλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Στο άρθρο 2 του ιδρυτικού Α.Ν. ορίζεται ως σκοπός της Στέγης η προαγωγή των Ελληνικών Γραμμάτων και της Ελληνικής Τέχνης με τη συγκέντρωση των αναγνωρισμένων σωματείων και ενώσεων των λογοτεχνών και των καλλιτεχνών, «δί' ων κατά την κρίσιν του Υπουργού της Εθνικής Παιδείας επιδιώκεται η προαγωγή των Ελληνικών Γραμμάτων και των Τεχνών», και τη δημιουργία Κέντρου προς οργάνωση πνευματικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων.

Το καθεστώς ελέγχει τις δραστηριότητες της Στέγης, αφού, εκτός της πενταμελούς Εφορίας που διοικεί, δραστηριοποιείται εκεί και Κυβερνητικός Επίτροπος. Ως Κυβερνητικός Επίτροπος ορίζεται ο Διευθυντής Γραμμάτων του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας που ασκεί εποπτεία του

⁵⁸⁹ Ι. Μεταξάς, «Γνώμαι του Αρχηγού περί των εικαστικών τεχνών» (13 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 306 – 311. Η υπό αυστηρούς όρους παροχή προστασίας στους καλλιτέχνες από το καθεστώς ίσως να ερμηνεύει και το φαινόμενο της καθολικής συμμετοχής τους στις Πανελλήνιες Καλλιτεχνικές Εκθέσεις, χωρίς, βέβαια, να μπορεί να διαγραφεί και το ενδεχόμενο της αμοιβαίας ανοχής ή και συνεργασίας τους με την 4^η Αυγούστου· το τελευταίο επισημαίνει ο Ευγ. Ματθιόπουλος τονίζοντας ότι κανένας καλλιτέχνης φιλελεύθερων ή και αριστερών τάσεων δεν αρνήθηκε τη βράβευσή του ή την επιλογή του από τους κυβερνητικούς μηχανισμούς να εκπροσωπήσει την 4^η Αυγούστου σε εκθέσεις στο εξωτερικό· βλ. σχετικά Ευγ. Ματθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 436.

⁵⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 344 – 346.

ιδρύματος και συμμετέχει στις συνεδριάσεις της Εφορίας έχοντας γνώμη, αν και όχι ψήφο.⁵⁹¹

Η εμμονή στην κοινή καλλιτεχνική εμφάνιση εξυπηρετεί την επιδίωξη του καθεστώτος να ποδηγετήσει ιδεολογικά την τέχνη. Σύμφωνα με το Μεταξά, η τέχνη και πολύ περισσότερο ο καλλιτέχνης δεν μπορούν να υπάρξουν έξω από την κοινωνία. Ο δικτάτορας ως προς αυτό είναι σαφής:

Δεν θέλω να εισέλθω εις τας θεωρίας τας φιλοσοφικάς, κατά τας οποίας η τέχνη δεν είναι εκδήλωσις του πολιτισμού ενός ατόμου, αλλ' η εκδήλωσις του πολιτισμού του συνόλου και ο καλλιτέχνης δεν δύναται να εξετασθή έξω τόπου και χρόνου, αλλ' εντός των πλαισίων των κοινωνικών, των κλιματολογικών, των φυλετικών, των εθνικών και λοιπών όρων και ως εκδήλωσις καθαρά ομαδική. [...] Αλλά και αν παραδεχθώμεν ότι η τέχνη δύναται να υπάρξη και άνευ επαφής με την κοινωνία, έξω από το κοινωνικόν περιβάλλον ο καλλιτέχνης δεν δύναται να ζήση.⁵⁹²

Συνεπώς, κατά το δικτάτορα, ο καλλιτέχνης δεν εκφράζει απλώς το χρόνο, το χώρο και το κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει, αλλά είναι τόσο ζωτικός ο σύνδεσμός του με αυτά, ώστε η διάρρηξη του συνδέσμου τούτου σημαίνει για τον καλλιτέχνη πνευματικό θάνατο. Ως εκ τούτου από την Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση αποκλείονται «έργα τέχνης τοιαύτης, η οποία να καθιστά ταύτα εντελώς μη παρουσιάσιμα»,⁵⁹³ χωρίς, ωστόσο, να καθορίζονται καλλιτεχνικά κριτήρια για τον αποκλεισμό αυτό.

Τέχνη προάγουσα την νόσον, δικαιώνουσα τας φυσιολογικάς διαστροφάς, τέχνη εγωκεντρική, τέχνη εκθηλόνουσα και αντικειμένη εις το ιδεώδες της πολιτείας, τέχνη αποσυνθέτουσα την κοινωνίαν ή εξανάπτουσα την πάλιν των τάξεων δεν είναι τέχνη. Φιλοσοφία μη προάγουσα την ζωήν, εις ό,τι

⁵⁹¹ Φ.Ε.Κ. 175, 29 Απριλίου 1938, Α.Ν. 1215/1938: «Περί ιδρύσεως εν Αθήναις “Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών”».

⁵⁹² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 345.

⁵⁹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 345.

*καλύτερον έχει, δεν είναι φιλοσοφία. Επιστήμη σαλεύουσα τα βάθρα της κοινωνίας δεν είναι επιστήμη.*⁵⁹⁴

Αφού το αποδεκτό καλλιτεχνικό έργο ορίστηκε διά της αρνήσεως, στη συνέχεια ορίζεται και διά της καταφάσεως: πρέπει να συγκεντρώνει ορισμένα χαρακτηριστικά που αποδεικνύουν την άμεση σχέση του καλλιτέχνη με τον εθνικό χώρο και την εθνική κοινότητα. Η κατακλείδα του λόγου του δικτάτορα κατά το γεύμα των καλλιτεχνικών οργανώσεων το Δεκέμβριο του 1938 είναι εύγλωττη: «Και εύχομαι για την πρόοδο και την ακμή και την ευημερία όλων των καλλιτεχνών της Ελλάδος και της τέχνης της ελληνικής. Να μας ζήσει η τέχνη μας, η ιδική μας τέχνη, η ελληνική τέχνη».⁵⁹⁵

Το πώς επιτυγχάνεται η σύνδεση του καλλιτέχνη με την εθνική κοινότητα, η οποία και μόνο θα του εξασφαλίσει την αναγνώριση και την ανταμοιβή, το πώς, τελικά, επιτυγχάνεται η παραγωγή γνήσιων έργων τέχνης αναλύει ο δικτάτορας μερικούς μήνες αργότερα, το Μάιο του 1940, στο πλαίσιο ομιλίας του κατά την απονομή των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών βραβείων για το 1939:

Αν θέλετε να γράψετε έργα βιώσιμα, πηγαίνετε κατ' ευθείαν ν' αυτλήσετε τις εμπνεύσεις σας από την μεγάλην και αστείρευτον πηγήν που λέγεται λαϊκή ψυχή. Τα πρότυπά σας δεν πρέπει να είναι τύποι ξενίζοντες, που δεν έχουν αυθύπαρκτον ζωήν και η ζωή τους είναι μίμησις, αλλά πρέπει να είναι τύποι και μορφές γνησίως ελληνικές. Πρέπει να πάτε όσο μπορείτε πιο κοντά στο λαό που μοχθεί, που χαροπαλεύει και ν' ακούσετε όλη την κλίμακα των συναισθημάτων του από την ευτυχία ως την δυστυχία, από το κλάμα έως το γέλιο.

Αυτή η στροφή προς ό,τι ελληνικό, όπως τη διατυπώνει ο Μεταξάς, αποτελεί για τους λογοτέχνες και τους καλλιτέχνες καταναγκασμό από τον οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν: και οι ίδιοι είναι Έλληνες, η ελληνική τους καταγωγή και ιδιοσυγκρασία κατανικούν όλες τις άλλες τυχόν επιρροές και, επομένως, ανατρέχοντας σε ελληνικές πηγές έμπνευσης, έρχονται σε αρμονία

⁵⁹⁴ Άρ. Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σ. 381.

⁵⁹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των καλλιτεχνικών οργανώσεων» (30 Δεκεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 441.

με τον εαυτό τους και μπορούν, στη συνέχεια, μέσω της δημιουργίας τους, να εκφράσουν και την ελληνική πατρίδα.⁵⁹⁶

Η προσήλωση στην ιστορία, στην παράδοση, στην κληρονομιά του παρελθόντος θα διασφαλίσει τον ελληνισμό, πάνω στον οποίο οικοδομείται ο παγκόσμιος πολιτισμός. Αποστολή, λοιπόν, των καλλιτεχνών είναι η διαφύλαξη των πνευματικών αξιών της φυλής που αποτελούν καύχημα των Ελλήνων και αιώνιες παρακαταθήκες όλου του πολιτισμένου κόσμου. Αποστολή τους, επιπλέον, είναι η συμβολή στη δημιουργία ενός καλύτερου αύριου για την Ελλάδα και για ολόκληρη τη δοκιμαζόμενη ανθρωπότητα. Το αύριο αυτό νοείται απαραίτητως σε συνάρτηση με το ένδοξο ελληνικό παρελθόν: «Συντηρούμε την ιερή φλόγα της παραδόσεως και κρατούμε σταθερά τον πυρσό που το ευτυχέστερο αύριο θα χρειασθή ν' αναλάβη και πάλιν για να φωτίση τον δρόμον της ειρήνης, του μέλλοντος και του πολιτισμού».⁵⁹⁷

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτή η τάση της εσωστρέφειας που καλλιεργείται από το καθεστώς όσον αφορά στις καλλιτεχνικές αναζητήσεις. Η εσωστρέφεια δικαιολογείται από την πίστη για το ανυπερβλήτο της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής τέχνης, οι οποίες πρέπει να αποτελούν και τα μοναδικά πρότυπα του καλλιτέχνη και εθνικές πηγές έμπνευσης μαζί με τη λαϊκή τέχνη. Μόνο τότε αυτός θα παράξει γνήσια προϊόντα της νέας ελληνικής τέχνης.

Επιπλέον η σύγκριση της καλλιτεχνικής παραγωγής των Ελλήνων με αυτή των άλλων λαών χρησιμοποιείται για να καλλιεργήσει την πεποίθηση περί ανωτερότητας του ελληνικού έθνους· παρέχει ευκαιρία για καύχηση και

⁵⁹⁶ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία κατά την απονομή των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών βραβείων διά το έτος 1939» (22 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 305 (όπου και το παράθεμα). Αξίζει να επισημανθεί ότι η παρότρυνση του Μεταξά για θέαση του κόσμου μέσα από την οπτική γωνία της ελληνικότητας δεν αποτελεί μόνο πολιτική επιταγή, αλλά βρίσκεται σε αρμονία και με τις προσωπικές του πεποιθήσεις και τα αισθήματα όπως τα κατέγραψε σε χρόνο ανύποπτο: βλ. *Ημερολόγιο*, Από το Τετράδιο των *Σκέψεων*, τ. 3, σσ. 683 – 684: «Περνώντας τα χρόνια και κοιτάζοντας πίσω μου, βλέπω πως ό,τι αισθάνθηκα και εσκέφθηκα, πάντα ελληνικά το αισθάνθηκα και εσκέφθηκα. Τον κόσμο δεν τον είδα παρά ως Έλληνας. ... μπορεί πολλές χώρες άλλες να εθαύμασα και να μου άρεσαν, αλλά καμιά δεν αισθάνθηκα και δεν αγάπησα βαθιά εκτός από την Ελλάδα. ... Σε αυτή την ζωή δεν εμπορεί να είμαι τίποτε άλλο παρά Έλληνας. Και δεν εννοώ πολίτης και υπήκοος του Ελληνικού κράτους, αλλά Έλληνας στο αίσθημα και στην ψυχή, ένα άτομο μέσα στην ατέλειωτη σειρά του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος της ράτσας μου. Αλλά άτομο αναπόσπαστο» (Σανατόριον Άγρας, 27 Μαρτίου 1931).

⁵⁹⁷ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη ενάρξει των παραστάσεων του Βασιλικού Θεάτρου εις Θεσσαλονίκη» (2 Ιουλίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 320 – 321 (το παράθεμα στη σ. 321).

εδραιώνει την πεποίθηση ότι η ανεπανάληπτη ελληνική τέχνη, πνευματικός καρπός ενός μοναδικού και ανώτερου έθνους, αποτελεί ανάχωμα στην επιχειρούμενη προσπάθεια ισοπέδωσης, εξομοίωσης και κατάργησης των φυλών.

Η πρωτοκαθεδρία της γνήσιας νέας ελληνικής τέχνης καταδεικνύεται και μέσα από την αντιπαραβολή της προς τη μοντέρνα. Η τελευταία επιτιμάται, επειδή δεν υπηρετεί υψηλές ηθικές αξίες και, επομένως, δεν πρόκειται να εγκαταστήσει επαφή με τις λαϊκές μάζες. Είναι τέχνη διεφθαρμένη, τέχνη που υπηρετεί αξίες υλιστικές και σκοπούς ωφελιμιστικούς, σύμμαχος του κομμουνισμού που, αντί να εξυψώσει το άτομο, το καταργεί, αντί να τιμά τα ανθρώπινα δημιουργήματα, τα γελοιοποιεί.⁵⁹⁸ Οι αντιλήψεις του καθεστώτος περί τέχνης επιβεβαιώνουν την κομμουνιστοφοβία του.

Όσον αφορά στη διοίκηση των κρατικών πνευματικών ιδρυμάτων, η 4η Αυγούστου δίνει ιδιαίτερη σημασία στις πολιτικές πεποιθήσεις των στελεχών που διορίζονται. Έστω και υποψία συμπάθειας της κομμουνιστικής ιδεολογίας εκ μέρους των υποψηφίων τούς καθιστά αυτομάτως ακατάλληλους, όπως συμπεραίνεται από σχετικό σημείωμα του ίδιου του Κ. Μπαστιά προς το Μεταξά αναφορικά με έναν υποψήφιο διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης· με βάση αποσπάσματα άρθρων και έργων του εκτιμάται ότι στο παρελθόν ανήκε στην κομμουνιστική παράταξη των διανοουμένων, γεγονός που τον καθιστά ακατάλληλο τώρα για τη θέση του διευθυντή.⁵⁹⁹

Οι στήλες *Του Νέου Κράτους* προσφέρονται προς ανίχνευση, αν και με αρκετή ασάφεια, της νέας αντίληψης περί των Γραμμάτων και των Τεχνών, όπως την εννοεί η 4^η Αυγούστου. Ας επισημανθεί, όμως, ότι ούτε και στο περιοδικό παρατηρείται ομοιομορφία στις απόψεις των αρθρογράφων, ένδειξη

⁵⁹⁸ Αχ. Α. Κύρου, «Ελλάς και Τέχνη», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 101 – 108· Αρ. Καμπάνης, «Η ιστορία πηγή ζωής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 35, Αθήναι Ιούλιος 1940, σ. 713.

⁵⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 43, αρ. εγγρ. 030: αχρονολόγητο «Σημείωμα διά τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Περί των υποψηφίων διά την κατάληψιν της θέσεως του Διευθυντού της Εθνικής Πινακοθήκης και των προσόντων αυτών» του Γενικού Διευθυντή Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας Κ. Μπαστιά (σ. 6)· Φ. 43, αρ. εγγρ. 031: «Περί της μορφώσεως του Αγγέλου Προκοπίου και των πεποιθήσεών του» αχρονολόγητο και ανυπόγραφο πολυσέλιδο δακτυλογραφημένο κείμενο μάλλον του Κ. Μπαστιά προς το Μεταξά.

κι αυτό της έλλειψης αυστηρής σχετικής κρατικής πολιτικής. Ενδεικτικά μόνο, άλλοι θεωρούν ότι η τέχνη πρέπει να μένει ανεπηρέαστη από πολιτικές επιδιώξεις,⁶⁰⁰ ενώ, αντίθετα, για άλλους η τέχνη οφείλει να υποταχτεί και αυτή, όπως και κάθε άλλη εκδήλωση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, σε μια ολοκληρωτική κρατική βούληση που θα εξασφαλίσει ομοιομορφία στην έκφραση και στη δράση.⁶⁰¹

Όσον αφορά ειδικά στην παρουσίαση των εικαστικών τεχνών Στο Νέον Κράτος, ελλείπει άλλης στρατευμένης ιδεολογικά παραγωγής, παρατηρείται οικειοποίηση των αισθητικών αιτημάτων των εικαστικών καλλιτεχνών της γενιάς του '30, κατά τη διαδικασία της οποίας, όμως, ίσως να σημειώνεται ακόμα και παραχάραξη λόγω ιδεολογικής αναντιστοιχίας τους προς την 4^η Αυγούστου. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν είναι σίγουρο, καθώς η σύζευξη του μοντερνισμού με την παράδοση αποτελεί γενικότερο αίτημα των επιφανών ζωγράφων της εποχής.⁶⁰²

Πάντως οι μνημειακές τοιχογραφίες του Κόντογλου στο Δημαρχείο Αθηνών παρέχουν παράδειγμα παραποίησης της ιστορικής αλήθειας που αποκαλύπτει ταυτόχρονα και τον αντικοινοβουλευτισμό του καθεστώτος. Ο ζωγράφος δεν κάνει καμιά εικαστική αναφορά στους θεσμούς της αρχαίας Αθήνας ως κοιτίδας της δημοκρατίας, πχ. Βουλή, Εκκλησία του Δήμου, Άρειο Πάγο· αντιθέτως μεγάλες παραστάσεις αφιερώνει στο Φίλιππο και στον Αλέξανδρο. Η καλλιτεχνική αυτή επιλογή βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον εκπεφρασμένο αντικοινοβουλευτισμό του καθεστώτος και με την πίστη στην ανωτερότητα και στην αποτελεσματικότητα του αυταρχικού τρόπου διακυβέρνησης.⁶⁰³

Σαφέστερα διαγράφονται από την οικεία στήλη του περιοδικού τα πράγματα όσον αφορά στη μουσική. Εδώ το καθεστώς για τον ίδιο λόγο εσωτερικεύει τα διδάγματα του νεορομαντισμού και ευνοεί την παραγωγή

⁶⁰⁰ Αχ. Α. Κύρου, «Ελλάς και Τέχνη», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήνα Οκτώβριος 1937, σ. 105.

⁶⁰¹ Ευ. Κυριάκης, «Παλαιαί και νέαι μορφαί ζωής, πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήνα Φεβρουάριος 1938, σσ. 183 – 184.

⁶⁰² Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ. σσ. 41 - 42.

⁶⁰³ Ευγ. Μαθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1944*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 439.

μουσικής απαλλαγμένης από ξένες επιρροές και νεωτερισμούς. Με την ίδρυση του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού επιβάλλεται λογοκρισία και στη δισκογραφία. Οι μουσικοί υποχρεούνται να καταθέτουν προς έγκριση στις επιτροπές λογοκρισίας όχι μονάχα τους στίχους, αλλά και τις παρτιτούρες με τη μουσική των υπό έκδοση τραγουδιών. Η καλλιτεχνική τους παραγωγή οφείλει να ευθυγραμμίζεται με την αντίληψη του καθεστώτος για την εθνική παράδοση.

Έτσι εξοστρακίζεται όχι μονάχα το λεγόμενο χασικλίδικο τραγούδι, αλλά και ο αμανές και γενικά οι ανατολιζουσες μελωδίες,⁶⁰⁴ επειδή προφανώς θεωρείται ότι δεν ταιριάζουν με την αισιοδοξία, τη δύναμη και την «ελληνικότητα» που προωθεί ως εθνικές αξίες το καθεστώς. Έτσι αιτιολογείται και η επιλογή ως μουσικοκριτικού *Του Νέου Κράτους* του Γεωργίου Λαμπιλέτ, για τον οποίο η ελληνική μουσική συνοψίζεται στο δημοτικό τραγούδι και στη βυζαντινή παράδοση.⁶⁰⁵

Επίσης δεν είναι τυχαία και η παρουσία στην προεδρία των Ελλήνων Μουσουργών του Μανώλη Καλομοίρη, του υπέρμαχου και θεμελιωτή της ελληνικής εθνικής μουσικής στο δημοτικό τραγούδι. Η σημαντική θέση που καταλαμβάνει η δημοτική μουσική αιτιολογείται, καθώς αυτή συνδέεται με την κορυφαία εθνική στιγμή της Παλιγγενεσίας. Ο παραλληλισμός της εθνικής αναγέννησης του 1821 με αυτή του 1936 είναι διαφανής. Στο τεύχος - μνημόσυνο της *Νέας Εστίας* για το Μεταξά, ο Καλομοίρης επαινεί την ίδρυση του Ραδιοφωνικού Σταθμού, όπου βρήκαν στέγη ταλέντα αγνοημένα και περιφρονημένα, ενώ «η Ελληνική μουσική, από το απλό λαϊκό και δημοτικό τραγούδι ως τη σοβαρότερη μουσική δημιουργία, κατέχει τη θέση που της πρέπει στα προγράμματα και τις εκτελέσεις του Σταθμού μας». Το δε Μεταξά

⁶⁰⁴ Μ. Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 181 – 182· Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 307 – 308.

⁶⁰⁵ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 42.

χαρακτηρίζει ως «έναν αληθινό φίλο και παραστάτη της αιωνίας και ακατάλυτης Ελληνικής Μούσας».⁶⁰⁶

Και η αρχιτεκτονική μελετάται υπό το πρίσμα των αξιών του Νέου Κράτους. Για να αποφύγει, μάλιστα, «τους εξωφρενισμούς του οικοδομικού μπολσεβικισμού» από τους οποίους κινδυνεύει, συνιστάται να απομακρυνθεί από τις μοντέρνες τεχνοτροπίες και τεχνικές και να στραφεί στη γνήσια καλλιτεχνία.⁶⁰⁷

Όσον αφορά στα Γράμματα, η παρουσία τους στις στήλες του περιοδικού *Το Νέον Κράτος* τριχοτομείται σε λογοτεχνία πρωτότυπη και μεταφρασμένη, σε κριτική λογοτεχνίας και σε δοκιμακή παραγωγή. Από την επιλογή των συγγραφέων και των κειμένων που δημοσιεύονται συνάγεται ότι αποφεύγονται τα νέα ευρωπαϊκά αισθητικά ρεύματα, αν και είναι γνωστά· ότι - ειδικά στην ποίηση - προβάλλονται ως αξίες η μητέρα γη, η φύση, η ηρωική δράση· ότι κυριαρχεί συντηρητισμός και αντιμοντερνισμός· ότι ένα από τα κριτήρια για τη δημοσίευση κειμένων είναι η ιδεολογική συγγένεια των λογοτεχνών, Ελλήνων και ξένων, με το μεταξικό καθεστώς.⁶⁰⁸

Στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής παρατηρείται γενικά η στροφή στο ηρωικό παρελθόν ή η δραιπέτευση στην αμέριμνη παιδική και εφηβική ηλικία, π.χ. *Η πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγ. Τερζάκη, *Eroica* του Κ. Πολίτη, *Ο Λεωνής* του Γ. Θεοτοκά, *Ο πεθαμένος και η ανάσταση* του Ν. - Γ. Πεντζίκη, *Το χρονικό μιας πολιτείας* του Π. Πρεβελάκη. Αυτή η τακτική μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως συμμόρφωση προς τις επιταγές του καθεστώτος είτε, αντιθέτως, ως διαμαρτυρία προς ένα καθεστώς που αποθαρρύνει τον κοινωνικό προβληματισμό. Είναι, ωστόσο, πιθανόν να εντάσσεται και στο γενικό πνεύμα της εποχής, μιας εποχής που σημαδεύεται από αλλαγές και στην οικονομική προοπτική, «καθώς η Ελλάδα προσπαθούσε να αντιμετωπίσει, τόσο στον

⁶⁰⁶ Μ. Καλομοίρης, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και η Ελληνική Μουσική», *Νέα Εστία*, τεύχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, φίλο και προστάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών, έτος ΙΕ' - 1941, τ. 29, τεύχ. 340, Αθήναι, 15 Φεβρουαρίου 1941, σσ. 136 - 137 (τα παραθέματα στη σ. 137).

⁶⁰⁷ Ευ. Κυριάκης, «Παλαιά και νέα μορφαί ζωής, πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 186.

⁶⁰⁸ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 - 1941)*, εκδ. Παπαζήσης, χ.τ.χρ. σσ. 43 - 48.

οικονομικό όσο και στον ευρύτερο πνευματικό χώρο, τη διεθνή οικονομική κρίση με την εξασφάλιση οικονομικής αυτάρκειας».⁶⁰⁹

Το Νέον Κράτος ακολουθεί ανάλογη πρακτική και όσον αφορά στο θέατρο. Η ασκούμενη θεατρική κριτική επιχειρεί την απαξίωση της επιθεώρησης (γεγονός αναμενόμενο λόγω του πολιτικού της χαρακτήρα και της ενασχόλησής της με τα επίκαιρα) και προωθεί το λεγόμενο σοβαρό ρεπερτόριο.⁶¹⁰ Μάλιστα Αναγκαστικός Νόμος του 1937 ορίζει, προκειμένου για έργα του ελαφρού θεάτρου, να υποβάλλεται προηγουμένως σε ειδική κρατική επιτροπή αίτηση με αντίγραφο της υπόθεσης του έργου προς έλεγχο. Άλλη απόδειξη του αυταρχισμού, του συντηρητισμού και του αντικομμουνισμού του καθεστώτος αποτελεί και το ότι ο ίδιος νόμος απαγορεύει την από σκηνης διδασκαλία θεατρικών έργων των οποίων το περιεχόμενο, οι εικόνες και ο τρόπος αποδόσεως θεωρείται ότι προσβάλλουν τα δημόσια ήθη, άπτονται της χριστιανικής θρησκείας ή αποβλέπουν στην προπαγάνδα κομμουνιστικών και γενικά ανατρεπτικών ιδεών.⁶¹¹

Για να ενισχυθεί το σοβαρό ρεπερτόριο, ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη μόνιμο θερινό Βασιλικό Θέατρο με περιστρεφόμενη σκηνή, όπου θα δίνει παραστάσεις το Βασιλικό Θέατρο των Αθηνών, αλλά και περιοδεύοντες κρατικοί θίασοι που θα αποτελούν τμήματα του Βασιλικού Θεάτρου ή άλλοι θίασοι πρόζας ή επιφανείς μουσικοί που, όμως, θα έχουν την έγκριση της διοίκησης του Βασιλικού Θεάτρου. Μελετάται, επιπλέον η στέγαση του Βασιλικού Θεάτρου της Αθήνας σε νέο χώρο. Το νέο άνετο οίκημα και το χαμηλό αντίτιμο, εκτιμά ο Μεταξάς, θα καταστήσει το θέατρο υπόθεση όλων των πολιτών και όχι μιας περιορισμένης τάξης.⁶¹² Στο πλαίσιο της θεατρικής πολιτικής του καθεστώτος εντάσσεται ακόμη η ίδρυση της Λυρικής Σκηνής.⁶¹³

⁶⁰⁹ R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σσ. 220 - 229 (το παράθεμα στη σ. 221). Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα¹ 1989, σσ. 144 – 146. Μ. Vittì, *Η γενιά του Τριάντα*, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ. 196, 309, 356.

⁶¹⁰ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ. σ. 43.

⁶¹¹ Φ.Ε.Κ. 23, 25 Ιανουαρίου 1937, Α.Ν. 446/1937: «Περί θεάτρων».

⁶¹² Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις διά το Θέατρον» (14 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 362 – 363.

⁶¹³ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^η Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ', σ. 208.

Όσον αφορά στο ρεπερτόριο, οι δηλώσεις του Μεταξά επ’ ευκαιρία της ίδρυσης Βασιλικού Θεάτρου στη συμπρωτεύουσα, είναι αποκαλυπτικές: «Εκτός των αρχαίων τραγωδιών και κωμωδιών θα παιχθούν και όλα τα ιστορικά έργα των μεγάλων ποιητών, καθώς επίσης ημπορούν να οργανωθούν και μουσικαί παραστάσεις και άλλα θεάματα, καθώς και ακροάματα ικανά να υψώσουν το πνευματικόν και αισθητικόν επίπεδον του Λαού».⁶¹⁴ Το αρχαίο δράμα ως ασυναγώνιστο πνευματικό δημιούργημα των ενδόξων προγόνων χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης· απόδειξη η καθιέρωση της εβδομάδας αρχαίου δράματος.⁶¹⁵ Προκειμένου, μάλιστα, και η ελληνική επαρχία να γίνει μέτοχος της σοβαρής θεατρικής παιδείας, ιδρύεται το περιοδεύον «Άρμα Θέσπιδος», θεσμός του Θεάτρου Τέχνης.⁶¹⁶ Αλλά και περιοδείες της Βασιλικής Σκηνης στο εξωτερικό διοργανώνονται,⁶¹⁷ στο πλαίσιο της πίστης της 4^{ης} Αυγούστου στην εκπολιτιστική αποστολή του ελληνισμού.

Από τους Αναγκαστικούς Νόμους που δημοσιεύονται και από το περιεχόμενο των μέτρων που λαμβάνονται διαγράφεται η πρόθεση του καθεστώτος, όχι να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός πεπαιδευμένου θεατρόφιλου κοινού, αλλά να εγχαράξει στο κοινό - και μάλιστα στο περισσότερο μορφωμένο αστικό κοινό⁶¹⁸ - την επιθυμητή ιδεολογία: αντικομμουνισμός, προσήλωση στους αρχαίους προγόνους και στο ανυπέρβλητο μεγαλείο τους, σεβασμός στη θρησκεία και στην παράδοση. Ταυτόχρονα να αποφύγει την πολιτική σάτιρα και τη συνακόλουθη αμφισβήτηση.

⁶¹⁴ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις διά το Θέατρον» (14 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 363.

⁶¹⁵ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ’, σ. 208.

⁶¹⁶ Π. Κατσέλης, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και το “Άρμα Θέσπιδος”», *Νέα Εστία*, τεύχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, φίλο και προστάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών, έτος ΙΕ’ - 1941, τ. 29, τεύχ. 340, Αθήναι, 15 Φεβρουαρίου 1941, σσ. 155 – 156.

⁶¹⁷ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ’, σ. 209.

⁶¹⁸ Τα ληφθέντα μέτρα αποτελούν, κατά το Μεταξά, έκφραση της μέριμνας για τους ενεργητικούς φορείς της τέχνης, τους καλλιτέχνες, με την παροχή όλων των μέσων που θα τους επιτρέψουν να παράγουν, καθώς και της μέριμνας για τους παθητικούς φορείς της τέχνης, το κοινό, με την ανάπτυξη της καλλιτεχνικής διάθεσης της κοινωνίας. Μάλιστα το κράτος, για να προάγει την καλλιτεχνική διάθεση, δεν πρέπει να προσβλέπει μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και στο πιο απομακρυσμένο χωριό της ελληνικής επικράτειας· βλ. σχετικά Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των καλλιτεχνικών οργανώσεων» (30 Δεκεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 439 – 440.

Η ιδεολογία γίνεται προσπάθεια να εγχαραχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναβαθμίζονται στο επίπεδο του λόγου οι χαμηλής ταξικής προέλευσης θεατές και να μην επιδίδονται σε ταξικές διεκδικήσεις. Έτσι η ζωή στην ύπαιθρο είναι αγνή, ενώ στην πόλη διεφθαρμένη· το χρήμα είναι παράγοντας όχι ευτυχίας, αλλά καταστροφής· τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι φτωχά, αλλά τίμια και αξιοπρεπή, ενώ οι μεγαλοαστοί είναι ανάλγητοι, αυθάδεις και, επιπλέον, πέφτουν εύκολα θύματα των επιτηδείων.⁶¹⁹

Δε φαίνεται, πάντως, να απολαμβάνουν την εύνοια του καθεστώτος όλοι οι θεατρικοί θίασοι. Καθ' ομολογίαν του ίδιου του καθεστώτος, κατά το έτος 1939 μόνο το ημικρατικό θέατρο Κοτοπούλη επιχορηγείται (άλλωστε η Μ. Κοτοπούλη έχει εκφράσει τη συμπάθειά της προς την 4^η Αυγούστου) και αόριστα μόνο αναφέρεται ότι η 4^η Αυγούστου ενθαρρύνει πολλές προσπάθειες ατόμων και ομάδων προς προαγωγή της θεατρικής τέχνης, οι οποίες, όμως, δεν κατονομάζονται. Η πάταξη των ταξικών συγκρούσεων όπως την εννοεί το καθεστώς, εφαρμόζεται και στο θεατρικό χώρο: επιβάλλεται κοινός τύπος συμβολαίου εργασίας μεταξύ ηθοποιών και θιασαρχών, με το οποίο υποτίθεται ότι εξασφαλίζεται κοινότητα όρων εργασίας των καλλιτεχνών και καθιερώνεται η υποχρεωτική διαιτησία.⁶²⁰ Με τις δραστηριότητες αυτές το καθεστώς ευελπιστεί ότι θα δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα επιτρέψουν την πραγματική άνθηση των Τεχνών και των Γραμμάτων στη χώρα, όπως η 4^η Αυγούστου την εννοεί.

Είναι εμφανές ότι το καθεστώς επιθυμεί να ασκεί έλεγχο στην τέχνη και να την καταστήσει όργανο προς εξυπηρέτηση των επιδιώξεών του. Πιο συγκεκριμένα το μεταξικό κράτος αντιμετωπίζει την τέχνη ωφελμιστικά, με την έννοια της εθνικής ωφέλειας, όπως αυτό την εννοεί. Βασική αποστολή της τέχνης είναι να βοηθήσει τους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν τον εθνικό τους χαρακτήρα και τη μοναδικότητά τους. Δηλαδή το καθεστώς αποδέχεται την

⁶¹⁹ Ελίζα – Άννα Δελβερούδη, «Θέατρο» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 -1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 396.

⁶²⁰ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^η Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ', σ. 209.

τέχνη και της δίνει τη δυνατότητα να προβληθεί μόνο εφόσον θεωρεί ότι αυτή ζωογονεί την εθνική παράδοση και καλλιεργεί τις αξίες, που αποτελούν βασικά ιδεολογικά συστατικά της 4^{ης} Αυγούστου: αγάπη στην πατρίδα ως αδιαφοροποίητη ενότητα, αφοσίωση στο επικρατούν κοινωνικό σύστημα, αποστροφή στις κοινωνικές συγκρούσεις, αντικοινοβουλευτισμός, πρωτείο της ομάδας έναντι του ατόμου, ηθική υγεία και δύναμη ως απαραίτητες προϋποθέσεις εθνικής επιβίωσης και συνέχειας. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν τα προϊόντα της τέχνης είναι έξω από τη θεωρούμενη εθνική πραγματικότητα, όπως την εννοεί το καθεστώς, τότε θεωρούνται τεχνητά, ψεύτικα, στείρα μίμηση ξένων προτύπων ή και επικίνδυνα.

Βέβαια πρέπει να επισημανθεί ότι η θεώρηση αυτή της τέχνης δεν αποτελεί καινοτομία της 4^{ης} Αυγούστου. Κατά το Μεσοπόλεμο ανάλογα κηρύγματα για στροφή στην «ελληνική» τέχνη ακούγονταν από πολλές και σεβαστές προσωπικότητες με κορυφαίους το Γιάννη Αποστολάκη και το Φώτο Πολίτη.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, από τους υπέρμαχους της απόλυτης ελευθερίας στην καλλιτεχνική δημιουργία, ευαίσθητος πνευματικός άνθρωπος ο ίδιος, αντιμετωπίζει ως εξής την επιταγή για στροφή σε τέχνη «ελληνική» λίγα μόνο χρόνια νωρίτερα, το 1929: «Τη φωτιά της δημιουργίας δεν τη συντηρούν οι φυλακισμένοι φύλακες της κληρονομίας των νεκρών, ούτε οι λογικοί και πραχτικοί που περπατούν πάντα στα σίγουρα και αποφεύγουν να κάνουν ένα βήμα εκεί που το έδαφος κουνιέται κάτω από τα πόδια τους»,⁶²¹ για να σχολιάσει δηκτικά στη συνέχεια:

Ο λαϊκός τραγουδιστής, ο Σολωμός, ο Παπαδιαμάντης, δεν πρόβλεψαν τη λεωφόρο Συγγρού, τα τραίνα και τα αεροπλάνα μας, το γύρο της Ευρώπης σε μερικές μέρες, την τζαζ.⁶²² Επομένως όποιος θελήσει να γράφει γι' αυτά τα πράγματα δεν είναι παρά ένας στείρος μιμητής ξένων τρόπων. Το καθήκον των αγνών Ελλήνων είναι να αγνοούν αυτούς τους

⁶²¹ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988, σ. 35.

⁶²² Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι η τζαζ παίζεται από τον ελεγχόμενο Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών παρά τις αντιρρήσεις κάποιων στελεχών του καθεστώτος· βλ. σχετικά Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 48.

*λεβαντινισμούς και να περιφρονούν εκείνους που έχουν όρεξη να ζουν την εποχή τους.*⁶²³

Αλλά στην περίπτωση του μεταξικού καθεστώτος, το κήρυγμα για επιστροφή της τέχνης στην εθνική παράδοση, και μάλιστα στη σειρά εκδοχή της, για πρώτη φορά εκπορεύεται από το ίδιο το κράτος. Γίνεται δε απόπειρα να υλοποιηθεί μέσω επίσημων θεσμικών φορέων και για εξυπηρέτηση σκοπών ξένων προς την ίδια την τέχνη. Για τις αρνητικές συνέπειες που έχει τελικά η κηδεμονία της τέχνης από το κράτος, ο Θεοτοκάς είναι και πάλι πολύ σαφής:

*Είναι νομίζω μεγάλη παρεξήγηση των πραγμάτων να περιμένει κανείς από το Κράτος να δημιουργήσει πνευματική ζωή. Ούτε οι Ακαδημίες δημιουργούν λογοτεχνία, ούτε τα Πανεπιστήμια σκέψη, ούτε τα Εθνικά Θέατρα θεατρική κίνηση. Τα επίσημα ιδρύματα παρακολουθούν (συνήθως με καθυστέρηση μιας γενεάς) τη δημιουργία που συντελείται αυθόρμητα στον ελεύθερο αέρα. Τη μελετούν, τη σχολιάζουν, τη διατηρούν στα αρχεία τους. Είναι οι αποθήκες της πνευματικής ζωής. Όταν το Κράτος φιλοδοξεί να παίξει τον πρώτο ρόλο στην πνευματική κίνηση, τα κάνει όλα θάλασσα. Το ελεύθερο πνεύμα το μεταβάλλει σε πνεύμα της πολιτικής σκοπιμότητας και την τέχνη την καταντά γραφειοκρατία.*⁶²⁴

Με άλλα λόγια η ανάμιξη του κράτους στα της τέχνης και η σχηματική αντιμετώπιση της σύμφωνα με αρχές διαμορφωμένες εκ των προτέρων ακρωτηριάζει τελικά την τέχνη, διότι την περιορίζει στο χώρο (σε ορισμένο κοινωνικό, πολιτικό ή εθνικό περιβάλλον) και στο χρόνο (σε ορισμένη εποχή). Επιπλέον υπεραπλουστεύει την ίδια την πραγματικότητα, καταργώντας τις αντιφάσεις της, ή και την παραμορφώνει, για να τη χωρέσει στο προκατασκευασμένο ερμηνευτικό σχήμα της τέχνης. «Τα μόνα καθήκοντα του Κράτους, τα σχετικά με την πνευματική ζωή» αποφαινεται προφητικά ο Θεοτοκάς, «είναι να συγχρονίσει την αναχρονιστική εκπαίδευσή μας και να σέβεται την ελευθερία της σκέψης. Ας μην του ζητούμε περισσότερα γιατί υπάρχουν πολλές πιθανότητες πως θα μας κάνει να μετανοήσουμε».⁶²⁵

⁶²³ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988, σ. 23.

⁶²⁴ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988, σσ. 60 - 61.

⁶²⁵ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988, σ. 61.

4. 1. 4. Οικογένεια

Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι η οικογένεια γενικά είναι θεσμός συντηρητικός, αφού συγκροτείται με πρωταρχικό σκοπό την εξασφάλιση της διαίωνισης και της ευημερίας των μελών της, και συν τω χρόνω μετατρέπεται σε κιβωτό διαφύλαξης της υλικής και πολιτιστικής κληρονομιάς των προγόνων και σε φορέα κοινωνικοποίησης των νεοτέρων, γεγονός που αποτελεί εγγύηση για την ίδια τη συνέχιση της γενιάς, καθώς και της κοινωνίας της οποίας αυτή αποτελεί κύτταρο. Χαρακτηριστικά της ελληνικής οικογένειας του Μεσοπολέμου είναι η συνέχιση της παράδοσης, ο σεβασμός στους προπάτορες, η πατριαρχική ανατροφή των παιδιών και ιδίως των κοριτσιών, η υποταγή της γυναίκας στον άνδρα πατέρα ή σύζυγο, η συμβατικότητα και, αναπόφευκτα, το τεράστιο χάσμα γενεών, όταν η οικογένεια και κυρίως τα νεότερα μέλη εντάσσονται στους ταχείς οικονομικο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς της νέας εποχής.⁶²⁶

Το μεταξικό καθεστώς περιλαμβάνει την Οικογένεια στο ιδεολογικό του τρίπτυχο μαζί με τους άλλους δυο εξίσου συντηρητικούς και ευρύτατα αποδεκτούς θεσμούς, την Πατρίδα και τη Θρησκεία. Στην εθνικιστική ιδεολογία του μεταξικού καθεστώτος αναγνωρίζεται η αξία της οικογένειας ως μήτρας της νέας γενιάς και, επομένως, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για τη διατήρηση και την προαγωγή του ίδιου του έθνους.⁶²⁷ Ο Μεταξάς διακηρύττει ότι ειδικά για τους Έλληνες ο θεσμός της οικογένειας είναι βαθύτατα και οργανικά συνυφασμένος με την ύπαρξη της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας. Και αυτό γιατί η οικογένεια αποτελεί το φορέα της παράδοσης που εξασφάλισε την επιβίωση του έθνους σε περιόδους θεσμικής ανυπαρξίας του ελληνικού κράτους. Επιπλέον, γιατί καθαγιάζεται από την Εκκλησία, αφού στηρίζεται σε δύο χριστιανικά μυστήρια, το γάμο των γονέων και τη βάπτιση των τέκνων.⁶²⁸

⁶²⁶ ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, Ελληνικά Γράμματα – Herder, Αθήναι 1968, τ. 4, σσ. 182 – 184, λήμμα *Οικογενειακή παιδαγωγική, Οικογενειακή αγωγή*: π. Φ. Φάρος, «Η ψυχοπαθολογία της ελληνικής οικογένειας» στο *Ο μύθος της ψυχικής υγείας*, Αρμός, Αθήνα 2001, σσ. 227 – 237· Δημ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1983, σσ. 122 – 123, 433 κ.ε.

⁶²⁷ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 353.

⁶²⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 150 – 151.

Ωστόσο, αν και η 4^η Αυγούστου θεμελιώνει το Νέο Κράτος πάνω στο ιδεολογικό τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια», δεν αναγνωρίζει στους γονείς την ικανότητα να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους επωφελώς για το έθνος. Την αρμοδιότητα της διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς την έχει το ίδιο το κράτος, εφόσον αυτό διεκδικεί κατ' αποκλειστικότητα την προώθηση των εθνικών συμφερόντων. «Όταν λέγωμεν ότι θέλομεν τα παιδιά μας να τα αναθρέψωμεν διά την επιτέλεσιν των εθνικών σκοπών, δεν πιστεύω να υπάρξη κανείς Έλλην ο οποίος να διαφωνή»⁶²⁹ ρωτάει ρητορικά ο Μεταξάς, επιδιώκοντας, στην πραγματικότητα, να αποσπάσει τη συγκατάθεση των γονέων, αφού είναι αδύνατο για οποιονδήποτε να προβάλλει αντιρρήσεις.

4. 1. 5. Θρησκεία

Η Εκκλησία από τη στιγμή της συγκροτήσεως του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους σταθερά υφίσταται τις ποικίλες επεμβάσεις της Πολιτείας, άλλοτε έντονες και άλλοτε περισσότερο διακριτικές, που συνήθως εστιάζονται στο διοικητικό της σύστημα.

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για μετριασμό του άκρως πολιτειακού πνεύματος που διέπει τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας από συστάσεως του ελληνικού κράτους, γίνεται στο πλαίσιο της δυναμικής, η οποία αναπτύσσεται κατά την Επανάσταση του 1923. Τότε συντάσσεται και εκδίδεται ο νέος Καταστατικός Χάρτης (Φ.Ε.Κ. 387 Α' / 31 Δεκεμβρίου 1923) με τον οποίο επιχειρείται κατάλυση του καθεστώτος του Μάουρερ, αφού, μεταξύ των άλλων, καταργείται η Διαρκής Ιερά Σύνοδος, αποδίδεται η διοίκηση της Εκκλησίας στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας και αποδυναμώνεται ο μέχρι τότε ισχύων θεσμός του Βασιλικού Επιτρόπου.

Ωστόσο η ισχύς του νόμου αποδεικνύεται βραχύτατη, αφού αυτός καταργείται από τη δικτατορία του Πάγκαλου. Το Νομοθετικό Διάταγμα της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1925 επαναφέρει τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο στην οποία αναθέτει ξανά την εκλογή των επισκόπων. Επίσης με άλλες διατάξεις αναστέλλεται η σύγκλιση της Ιεραρχίας, δίδονται πάλι ορισμένα δικαιώματα

⁶²⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 157.

στον Κυβερνητικό Επίτροπο και γενικά επανέρχεται το παλαιό καθεστώς. Η παλαιά αρχή διατηρείται και μετά την κατάλυση της δικτατορίας του Πάγκαλου και μάλιστα νομιμοποιείται από το Σύνταγμα που ψηφίζει η Βουλή το 1927. Φαίνεται ότι οι πολιτικοί δεν είναι διατεθειμένοι να δεχτούν ως ανώτατη διοικητική αρχή της Εκκλησίας ένα υπεύθυνο πολυμελές σώμα περιοδικά συνερχόμενο.⁶³⁰

Ούτε η μεταξική περίοδος αποτελεί εξαίρεση όσον αφορά στο πολιτειοκρατικό πνεύμα που διέπει τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας. Εξάλλου είναι φυσικό το ενδιαφέρον της 4^{ης} Αυγούστου για την Εκκλησία, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά το Μεσοπόλεμο περίπου το 75% των Ελλήνων πολιτών είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι και μόνο το 25% αλλόθρησκοι (Μωαμεθανοί, Εβραίοι) και αλλόδοξοι (Καθολικοί, Προτεστάντες): επομένως η Εκκλησία αποτελεί έναν τεράστιο οργανισμό που επηρεάζει αποφασιστικά την καθημερινότητα της πλειονότητας του πληθυσμού. Το ενδιαφέρον του καθεστώτος γίνεται πιο κατανοητό, αν συνυπολογίσουμε και την ταξική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου: η τάξη που υπερτερεί αριθμητικά είναι οι αγρότες, η περισσότερο αμόρφωτη και άρα πιο ευεπηρεάστη και χειραγωγήσιμη ομάδα.

Επιπλέον η 4η Αυγούστου θεωρεί τη θρησκεία συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας κατά μίμηση του Πλάτωνα. Από τον Αριστοτέλη δανείζεται την άποψη για τη μεγάλη αξία της θρησκευτικής πίστης.⁶³¹ Η θρησκεία αποτελεί τη βάση της φιλοσοφίας της ζωής για τον ίδιο το Μεταξά προσωπικά: επομένως, η έμφαση που δίνεται στη θρησκεία είναι ομόλογη με τις προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις του δικτάτορα. Τούτος, μάλιστα, δηλώνει ότι «ο αθεϊσμός αποτελεί έναν σταθμόν εις τας μυήσεις που άγουν στην ενσυνείδητον πίστιν»⁶³² κάνοντας ευθύ υπαινιγμό στο αποκρηυγμένο μασωνικό του παρελθόν.

⁶³⁰ Β. Δ. Τζωρτζιάτος, Μητροπολίτης Κίτρους, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος μετά ιστορικής ανασκοπήσεως*, εν Αθήναις 1977, σσ. 37 – 38· Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, εν Αθήναις² 1970, τ. 2, σσ. 267 – 269.

⁶³¹ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούnius 1939, σ. 354.

⁶³² Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σ. 430.

«Η ενίσχυσις της Εκκλησίας διά την ανύψωσιν του κλήρου και την ανάπτυξιν και την εμπέδωσιν του θρησκευτικού αισθήματος» είναι ένας από τους πρώτους διακηρυγμένους στόχους της 4^{ης} Αυγούστου.⁶³³ Το καθεστώς, λοιπόν, ευθύς εξαρχής προστρέχει στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, καθώς η θρησκεία αποτελεί μια ακόμη συνιστώσα του μεταξικού ιδεολογικού οικοδομήματος. Ταυτόχρονα προωθείται η εξυπηρέτηση κοινωνικο - πολιτικών σκοπιμοτήτων του καθεστώτος, αφού η 4^η Αυγούστου θεωρεί τη Θρησκεία, μαζί με την Πατρίδα και την Οικογένεια, ως τα ιδανικά τα οποία διατήρησαν την ελληνική φυλή ανά τους αιώνες και που θα εξασφαλίσουν και τη μελλοντική της αναγέννηση.

Το εθνικό κράτος, χωρίς να αρνείται τη θρησκευτική ελευθερία, θεωρεί την Ορθόδοξη Εκκλησία ως μία από τις δυο μεγάλες δυνάμεις που δρουν στην ελληνική κοινωνία, - η άλλη είναι το ίδιο το κράτος -. Ο ίδιος ο Μεταξάς διαπιστώνει, ότι, αντίθετα απ' ό,τι σε άλλα καθεστώτα στα οποία παρατηρείται σύγκρουση μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, στην Ελλάδα η πορεία της Εκκλησίας συμπίπτει με αυτή του ελληνικού έθνους ήδη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια: «Αλλ' εδώ η Θεία Πρόνοια ηθέλησε διά την Ελλάδα, ώστε Εκκλησία και Έθνος να αποτελούν ένα σύνολον αδιάσπαστο, τελείως συνυφασμένα μεταξύ των. Η Εκκλησία η Ελληνική και το Ελληνικόν Έθνος έχουν μίαν και την αυτήν ιστορίαν από της ενάρξεως του Χριστιανισμού και εφεξής».⁶³⁴ Ο Χριστιανισμός και ο Ελληνισμός προβάλλονται ως διαρκής και αδιάσπαστη γνωστική και αισθητική ενότητα. Κι αυτό διότι περικλείουν την ίδια πνευματικότητα που εξευγενίζει το συναίσθημα, εκλεπτύνει τη συνείδηση, εξουδετερώνει τον εγωισμό και τη φιλαυτία και καλλιεργεί τον ιδεαλισμό.⁶³⁵

Η Ορθοδοξία χρησιμοποιείται και για να αγιοποιηθεί ο θεσμός της ελληνικής οικογένειας, την οποία το καθεστώς θεωρεί ως κύτταρο της

⁶³³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 50.

⁶³⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 155.

⁶³⁵ Π. Δ. Ηλιάδης, «Χριστιανισμός και Ελληνισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 30, Αθήναι Φεβρουάριος 1940, σ. 385.

κοινωνίας και την προσκαλεί ως αρωγό στη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, που το ίδιο έχει αναλάβει. Η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία θεωρεί την οικογένεια ως θεσμό ιερό, αφού στηρίζεται σε δύο μυστήρια, αυτό του γάμου των συντρόφων και αυτό της βαπτίσεως των τέκνων. Η αγαπητική σχέση που αναπτύσσεται μέσα στην ευλογημένη από την Εκκλησία ελληνική οικογένεια είναι εγγύηση για την αναγέννηση της ελληνικής κοινωνίας υπό τη σκέπη του καθεστώτος.⁶³⁶

Οι σκοποί της Εκκλησίας ταυτίζονται με αυτούς του Νέου Κράτους, σύμφωνα με το Μεταξά, εφόσον οι σκοποί αυτοί είναι πάντα εθνικοί:

Επομένως Κράτος και Θρησκεία, [...] εις ό,τι αφορά την ηθικοπλαστικήν δράσιν μέσα εις την κοινωνίαν [...] πηγαίνουν χέρι με χέρι και εργάζονται μετά του αυτού ζήλου, μετά της αυτής προθυμίας, προς τους αυτούς σκοπούς, οι οποίοι είναι εθνικοί σκοποί, διότι η Εκκλησία μας προς τους αυτούς σκοπούς απέβλεψε πάντοτε, όπως και το Κράτος το Ελληνικόν...

Το καθεστώς αντιμετωπίζει την Εκκλησία σαν εθνικό θεσμό και, συνεπώς, τα μέτρα που λαμβάνει στοχεύουν πρωτίτως στην ενίσχυση του εθνικού της ρόλου. Στο πλαίσιο της λογικής αυτής εκδίδονται οι αναγκαστικοί νόμοι Α.Ν. 1363/1938 και Α.Ν. 1672/1939, σύμφωνα με τους οποίους για την ανέγερση ή λειτουργία ναού άλλου δόγματος απαιτείται η άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής και του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. Αυστηρές ποινές προβλέπονται από τους ίδιους νόμους για τους ενεργούντες προσηλυτισμό.⁶³⁷

⁶³⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 151.

⁶³⁷ Σπ. Ν. Τρωιάνος, Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή² 2003, σσ. 75 - 76. Επίσης το καθεστώς μερίμνησε για την ίδρυση της Ανώτερης Εκκλησιαστικής Σχολής Βελλάς, για τη διάσωση της μοναστηριακής περιουσίας και για τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Το χρονίζον πρόβλημα της μισθοδοσίας του κλήρου διευθετήθηκε με την οικονομική αρωγή που παρέχεται στο Ταμείο Ασφαλίσεως Κλήρου Ελλάδος (Τ.Α.Κ.Ε.) στο πλαίσιο του Α.Ν. 816/1937. Τέλος, σε δηλώσεις του Μεταξά κατά το Σεπτέμβριο του 1940 διαγράφονται οι προθέσεις του καθεστώτος για αναβάθμιση της κατάρτισης του εφημεριακού κλήρου. Για όλα τα παραπάνω βλ. σχετικά: Σπ. Ν. Τρωιάνος, Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή² 2003, σσ. 337, 346 – 347, 500, 507 – 508· Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, εν Αθήναις² 1970, σσ. 271 - 272· Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις δι' εγκριθέντα νόμον περί μορφώσεως του εφημεριακού κλήρου και εκκλησιαστικής εν γένει παιδείσεως» (14 Σεπτεμβρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 339 - 341.

Και άλλα μέτρα που λαμβάνονται δείχνουν τη διάθεση του κράτους να κηδεμονεύσει την Εκκλησία. Τον Ιανουάριο του 1940 το καθεστώς εκδίδει τον Α.Ν. 2169/1940 «περί Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος». Ο σκοπός της έκδοσης αυτού του νόμου, κατά την 4^η Αυγούστου, είναι να οργανωθεί η Αποστολική Διακονία «κατά τρόπον σύμφωνον προς τον υπό της Εθνικής Κυβερνήσεως επιδιωκόμενον σκοπόν, ήτοι της προαγωγής της Κοινωνικής μορφώσεως διά της συστηματικωτέρας οργανώσεως του θείου κηρύγματος και των Κατηχητικών σχολείων και της διά παντός προσφόρου μέσου συντηρήσεως και ενισχύσεως του Ορθοδόξου φρονήματος των Χριστιανών».⁶³⁸

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1940 ενθαρρύνεται ο θεσμός των Κατηχητικών Σχολείων και παρέχεται στην Ιερά Σύνοδο το δικαίωμα να ελέγχει βιβλία και θεατρικά και κινηματογραφικά έργα, προφανώς επειδή μέσω των πρακτικών αυτών ενισχύονται οι παραδοσιακές αξίες,⁶³⁹ των οποίων είναι θιασώτης και η Εκκλησία. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η 4^η Αυγούστου εμπιστεύεται την Εκκλησία ως φρουρό της ισχύουσας ηθικής.⁶⁴⁰

Φυσικά η Εκκλησία υφίσταται την επίδραση του Νέου Κράτους, όπως ο ίδιος ο δικτάτορας αναφέρει.⁶⁴¹ Οι διαδικασίες προς ανάδειξη νέου Αρχιεπισκόπου στις 22 Οκτωβρίου 1938, μετά το θάνατο του Χρυσόστομου (Παπαδόπουλου), και τα πρωτοφανή γεγονότα που ακολούθησαν, καταδεικνύουν ότι η σύμπλευση Κράτους και Εκκλησίας σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος είναι μόνο η μια όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη είναι ότι το καθεστώς όχι απλώς επιδιώκει την επέμβαση, αλλά εκδηλώνει και απροκάλυπτη διάθεση για απόλυτο έλεγχο στα διοικητικά της Εκκλησίας προς δικό του όφελος.

⁶³⁸ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^η Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ', σ. 211· Σπ. Ν. Τρωιάνος, Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή² 2003, σ. 337.

⁶³⁹ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 70.

⁶⁴⁰ D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 -45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. Μ. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 206.

⁶⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 156.

Συγκεκριμένα, με ειδικό νόμο της μεταξικής κυβέρνησης ορίζεται ότι στο ναό κατά την εκλογή Αρχιεπισκόπου παρίσταται ο Υπουργός Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, για να επιλύει - υποτίθεται - τις ενστάσεις.⁶⁴² Επειδή, όμως, παρά τις προσπάθειες του καθεστώτος, τελικά Αρχιεπίσκοπος εκλέγεται ο Κορινθίας Δαμασκηνός και όχι ο υποστηριζόμενος από την 4^η Αυγούστου Τραπεζούντος Χρυσανθος, ο Μεταξάς προκαλεί την παραίτηση του αρμόδιου Υπουργού Γεωργακόπουλου και αναλαμβάνει ο ίδιος το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.

Στις δηλώσεις του επί τη ευκαιρία της αναλήψεως των νέων του καθηκόντων ο δικτάτορας ανακοινώνει ότι θα επαναφέρει στην Εκκλησία την τάξη που έχει διασαλευθεί.⁶⁴³ Πραγματικά με τον Α.Ν. 1493/1938 «περί εκλογής του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και των Μητροπολιτών του Βασιλείου» τροποποιείται ο «Κωδικοποιημένος Νόμος 5438/1932 των περί Καταστατικού Νόμου της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος ισχυουσών διατάξεων», που αποτελούσε ήδη τροποποίηση του 5187/1931 Καταστατικού Νόμου της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος.⁶⁴⁴

Με βάση τον Α.Ν. 1493/1938 η εκλογή του Αρχιεπισκόπου και των μητροπολιτών γίνεται όχι πλέον από την Ιεραρχία, την οποία φοβάται το καθεστώς, αλλά από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο, που καταρτίζει με σχετική πλειοψηφία τριπρόσωπο ψηφοδέλτιο. Από το ψηφοδέλτιο αυτό, στο οποίο απαγορεύθηκε η αναγραφή του ονόματος του Δαμασκηνού, ο βασιλιάς προκρίνει το ένα πρόσωπο με βασιλικό διάταγμα. Διά του νόμου αυτού εκλέγεται ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών ο Τραπεζούντος Χρυσανθος, αφού ακυρώθηκε από το Συμβούλιο Επικρατείας η εκλογή του Κορινθίας Δαμασκηνού.⁶⁴⁵ Ο Α.Ν. 2170/1940 «περί του Καταστατικού Νόμου της

⁶⁴² Γερ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, εν Αθήναις² 1970, τ. 2, σ. 291.

⁶⁴³ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 425.

⁶⁴⁴ Β. Δ. Τζωρτζάτος, Μητροπολίτης Κίτρους, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος μετά ιστορικής ανασκοπήσεως* εν Αθήναις 1977, σ. 43· Β. Δ. Τζωρτζάτος, Μητροπολίτης Κίτρους, *Η Καταστατική Νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*, εν Αθήναις 1967, σσ. 219 – 224.

⁶⁴⁵ Β. Δ. Τζωρτζάτος, Μητροπολίτης Κίτρους, *Η Καταστατική Νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*, εν Αθήναις 1967, σσ. 219 - 224· Σπ. Ν. Τρωιάνος, Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή² 2003, σσ. 291 - 292.

Εκκλησίας της Ελλάδος» έρχεται να ενσωματώσει μετά από δυο χρόνια τις προηγούμενες διατάξεις με το πρόσχημα της δημιουργίας ενιαίου νομικού πλαισίου για τη διοίκηση της Εκκλησίας.⁶⁴⁶

Με αυτούς τους Α.Ν. ενισχύεται ο επεμβατικός ρόλος του κράτους στα της Εκκλησίας,⁶⁴⁷ τον οποίο είχε προσπαθήσει να μετριάσει η Επανάσταση του 1923. Έτσι το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την πάγια βούληση της Πολιτείας να ασκεί έλεγχο στα εκκλησιαστικά, παρ' όλο που διάφοροι συμπαθούντες διατείνονται ότι τα μέτρα που ελήφθησαν λύτρωσαν την Εκκλησία από την «μεγίστην αθλιότητα», όπου την είχε βυθίσει το «παλαιόν Κράτος».⁶⁴⁸ Η Εκκλησία, λοιπόν, χρησιμοποιείται από το καθεστώς ως άλλο ένα όργανο ιδεολογικής χειραγώγησης του πληθυσμού.

Πάντως, η ίδια η φυσιογνωμία της Ορθοδοξίας είναι αυτή που εν μέρει επιτρέπει την ιδεολογική της χρήση από το καθεστώς. Κι αυτό διότι η Ορθοδοξία δεν ενδιαφέρεται για τα εγκόσμια, είναι εχθρική απέναντι στον ορθό λόγο και ευνοεί τον κοινοτισμό, καθώς και το ρόλο των καθοδηγητών μέσα στις κοινότητες.⁶⁴⁹

Επίσης η ίδια η Εκκλησία αποδέχεται το ρόλο της ως υποστηρίκτριας του καθεστώτος. Στο Α' Συνέδριο της Ορθοδόξου Θεολογίας (1936), όπου, μεταξύ των άλλων, ερευνάται η σχέση της Εκκλησίας με το κράτος και το έθνος, διατυπώνεται η άποψη ότι η ισχύουσα κάθε φορά πολιτική και κοινωνική τάξη θεωρείται από την Παλαιά και από την Καινή Διαθήκη ως προερχόμενη από το Θεό και ότι ο πολιτικός ηγέτης ως αντιπρόσωπος της τάξεως αυτής επιβάλλεται με τη θέληση του Θεού. Η Εκκλησία δεν έχει κοσμική αποστολή, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι αδιαφορεί για την Πολιτεία και την τάξη. Αντιθέτως συντρέχει την Πολιτεία συνεργαζόμενη με αυτή

⁶⁴⁶ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Γ', σ. 211· Β. Δ. Τζωρτζιάτος, *Μητροπολίτης Κίτρους, Η Καταστατική Νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*, εν Αθήναις 1967, σ. 229 κ.ε.

⁶⁴⁷ Β. Δ. Τζωρτζιάτος, *Μητροπολίτης Κίτρους, Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος μετά ιστορικής ανασκοπήσεως*, εν Αθήναις 1977, σ. 43.

⁶⁴⁸ Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Η Ελλάς κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, Τυπογραφικά και Βιβλιοδετικά Καταστήματα Νικολάου Π. Τιλπέρογλου, Αθήναι 1939, σσ. 56 – 64 (οι όροι στις σσ. 60, 62 αντίστοιχα).

⁶⁴⁹ Θ. Λίποβατς, «Τα διαφορούμενα του Εθνικισμού», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον Εθνικισμό), 10/11/1993, σ. 55.

αφιλοκερδώς και ειλικρινά με σκοπό την αληθινή ευδαιμονία των πολιτών στην επίγεια ζωή. «Η ειλικρινής και πιστή συνεργασία εκκλησίας και πολιτείας είναι το μόνον ορθόν σύστημα σχέσεων των δύο μεγάλων τούτων και θεοουσιτάτων οργανισμών». Επιπλέον η Εκκλησία αποδέχεται την ανάμιξη της Πολιτείας στα εσωτερικά της και θέτει τον εαυτό της υπό την προστασία της Πολιτείας κατά το παράδειγμα του βυζαντινού καισαροπαπισμού που έφθασε στην ακμή του με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α'.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία αποδέχεται και τη συρρίκνωσή της σε εθνικό θεσμό, αφού διακηρύττει ότι τιμά μεν όλα τα έθνη που συνδέονται μαζί της, αλλά αναγνωρίζει στους Έλληνες «προτεραιότητα επαφής και από εθνικής απόψεως εσωτερικότεραν και πραγματικότεραν προς την Εκκλησίαν αυτών συγγένειαν διά την εν τω περιβάλλοντι του ελληνικού πολιτισμού ανάπτυξιν και εξέλιξιν της Ορθοδόξου Εκκλησίας». Με άλλα λόγια η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας αυτοαναγνωρίζεται ως Εκκλησία του ελληνικού έθνους, ως ελληνική Εκκλησία, διότι το ελληνικό έθνος της παρέσχε τη γλώσσα και τον τρόπο του σκέπτεσθαι, ενώ αυτή του έδωσε τη χριστιανική πίστη.⁶⁵⁰ Επομένως η Εκκλησία δε μένει αλώβητη από τον εθνικισμό. Το γεγονός αυτό από μόνο του ακυρώνει τον πανανθρώπινο χαρακτήρα της πνευματικής της αποστολής, την περιορίζει στα στενά εθνικά ή κρατικά πλαίσια και την επιφορτίζει με έργο, το περιεχόμενο του οποίου καθορίζεται από κοσμικούς και όχι εκκλησιαστικούς παράγοντες.

Από τα παραπάνω παρατηρείται ότι το μεταξικό καθεστώς κάνει χρήση της θρησκείας προσδίδοντάς της περισσότερο πολιτική διάσταση παρά μεταφυσική. Η πολιτική χρήση της θρησκείας της στερεί τη λειτουργία του αυτοδύναμου συνδέσμου συνοχής μιας κοινότητας ομοδόξων (χαρακτηριστικό της παραδοσιακής κοινωνίας) και την υποβαθμίζει σε ένα μόνο από τα πολλά

⁶⁵⁰ Αμ. Σ. Αλιβιζάτος, «Εκκλησία, Πολιτεία και Έθνος εξ όψεως ορθοδόξου», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Φοίνιξ, Αθήναι 1936 – 1937, σσ. 68-71, 75-97 (τα παραθέματα στις σσ. 87 και 90 αντίστοιχα). Σκέψεις για τη σύγκληση διεθνούς Συνεδρίου Ορθοδόξου Θεολογίας είχαν διατυπωθεί ήδη από το 1922. Το Α' Συνέδριο Ορθοδόξου Θεολογίας με ελληνικές και διεθνείς συμμετοχές άρχισε τις εργασίες του στην Αθήνα στις 29 Νοεμβρίου 1936, ημέρα Κυριακή, και ολοκληρώθηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1936. Θέμα: τα κοινά προβλήματα και η ενότητα των ορθοδόξων Εκκλησιών. Για περισσότερα βλ. *Εκκλησία*, τ. 14, έτος ΙΔ', αριθ. 49-50, Σάββατον 12 Δεκεμβρίου 1936, σσ. 385 – 415.

χαρακτηριστικά που ορίζουν μια καινούρια πολιτική και πολιτιστική οντότητα, το έθνος. Αυτό, βέβαια, δε συνεπάγεται ότι η θρησκεία παύει να παρέχει συνεκτικά στοιχεία στην κοινότητα. Στην περίπτωση, μάλιστα, της 4^{ης} Αυγούστου (και όχι μόνο) η Ορθοδοξία και ο Ελληνισμός εμφανίζονται σε αρμονική σύμπνοια και απόλυτη σύμπλευση. Αλλά αυτό δε σημαίνει τη σύμπτωση δύο ισοδύναμων εταίρων· σημαίνει τη χρήση της θρησκείας από τον εθνικιστικό λόγο του καθεστώτος προς επίτευξη στόχων όχι μεταφυσικών, αλλά κατεξοχήν πολιτικών, αφού αφορούν το κράτος και το έθνος. Πρόκειται, λοιπόν, για θρησκεία πολιτικοποιημένη.⁶⁵¹

4. 2. Το Νέον Κράτος

Η 4^η Αυγούστου επιδιώκει να εφαρμόσει την ιδεολογία της, της οποίας οι βασικές συνιστώσες, Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια, διαγράφηκαν παραπάνω, στο πλαίσιο ενός αναμορφωμένου κράτους, του Νέου Κράτους.

4. 2. 1. Κράτος εθνικό

Ένα περίπου χρόνο μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, το 1937, διά στόματος Μεταξά αναγνωρίζεται ότι «το νέον Κράτος είναι το Κράτος το Εθνικόν. Δι' αυτού κυβερνά ολόκληρον το Έθνος».⁶⁵² Το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου χαρακτηρίζεται εθνικό λόγω της αξιολογικής πρόταξης του έθνους,⁶⁵³ με την έννοια ότι το κράτος αυτό αποτελεί φορέα της θελήσεως του έθνους και όχι ενός πολιτικού κόμματος.⁶⁵⁴

Η σχέση κράτους και έθνους είναι στενότερη για την 4^η Αυγούστου. Το κράτος δε συνίσταται μονάχα στη συγκρότηση των εξουσιών και στην οργάνωση των υπηρεσιών ούτε προορισμός του είναι η περιφρούρηση των δικαιωμάτων των πολιτών. Το ανακαινισμένο κράτος της 4^{ης} Αυγούστου

⁶⁵¹ Π. Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σσ. 330 – 337.

⁶⁵² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το δοθέν γέυμα υπό των οργανώσεων Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 268.

⁶⁵³ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1573, 1574, 1581.

⁶⁵⁴ Γ. Α. Μαντζούφας, «Το Εθνικόν συμφέρον ως γνώμων της ερμηνείας και της εφαρμογής του Νόμου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1455.

εξασφαλίζει το πλαίσιο για την εφαρμογή της ιδεολογίας της, δηλαδή η ύπαρξή του αποτελεί προϋπόθεση για να εξυπηρετηθούν τα εθνικά συμφέροντα που αποτελούν το ιδεολογικό της πρόταγμα.⁶⁵⁵ Για τον ίδιο το Μεταξά το κράτος αποτελεί την εκδήλωση της οργανωμένης δυνάμεως του έθνους.⁶⁵⁶ Σύμφωνα με το καθεστώς η σχέση έθνους και κράτους είναι σχέση σκοπού προς μέσο.

Το καθεστώς θεωρεί ότι το εθνικό κράτος ως καινούριο κρατικό μόρφωμα τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκοσμίως, αποτελεί τον κατεξοχήν πολιτειακό τύπο του 20ού αιώνα, ενώ το μέχρι τη στιγμή εκείνη ισχύον πολιτικό σύστημα, η φιλελεύθερη δημοκρατία, υποχωρεί διεθνώς. Το εθνικό κράτος έρχεται ως απάντηση στις θεωρίες του Μαρξ και του Έγκελς, η εφαρμογή των οποίων στη Σοβιετική Ένωση απέτυχε παταγωδώς· έρχεται, επίσης, ως απάντηση στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, των οποίων οι κοινωνίες έχουν καταστεί ζούγκλες εξαιτίας της αναγνώρισης της απόλυτης ατομικής ελευθερίας που προκαλεί μεγάλα προβλήματα στη διανομή των αγαθών, ιδίως στο βιομηχανικό τομέα, και φέρνει την εξαθλίωση των πνευσετέρων τάξεων. Συνεπώς, το Νέο εθνικό Κράτος προβάλλεται ως λύση που συνίσταται στη συμφιλίωση των τάξεων και στον εναρμονισμό των συμφερόντων τους.⁶⁵⁷

Το Νέο εθνικό Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου στην Ελλάδα αποτελεί προϊόν ιστορικής ανάγκης, αφού την προϋούσα αδυναμία του κοινοβουλευτισμού να ανταποκριθεί στη νέα πραγματικότητα προσπάθησε να εκμεταλλευτεί ο κομμουνισμός θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη του έθνους. Το ότι η εγκαθίδρυση του νέου πολιτικού σχήματος επιβλήθηκε από τις συγκυρίες σημαίνει ότι δεν υπήρξε εκ των προτέρων συγκεκριμένη σχετική θεωρία που έπρεπε να εφαρμοστεί. Αν και ο Στρ. Ανδρεάδης, τακτικός καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών και διανοούμενος

⁶⁵⁵ Ν. Δ. Κούμαρος, «Το βαθύτερο νόημα της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 34, Αθήναι Ιούνιος 1940, σσ. 640 – 641.

⁶⁵⁶ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1579.

⁶⁵⁷ Γρ. Μπάμιας, «Τα νέα κοινωνικά συνθήματα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σσ. 524 – 528· Αχ. Α. Κύρου, «Φίλοι και Εχθροί της Ειρήνης», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σσ. 1353 – 1359.

του καθεστώτος, διατείνεται σε ομιλία του στη Σχολή παρουσία του ίδιου του Μεταξά, ότι το κράτος αυτό στηρίζεται σε πλήρως καθορισμένες βάσεις, παραδέχεται, ωστόσο, ότι το σύστημα δεν είναι από την αρχή πλήρως διαμορφωμένο, γεγονός που το καθιστά ανοιχτό σε μελλοντικές εξελίξεις.

Η έλλειψη σαφούς θεωρίας για το Νέο εθνικό Κράτος δικαιολογείται πρώτα από τις πιεστικές συγκυρίες που επέβαλαν την 4^η Αυγούστου και μετά από το γεγονός ότι το καθεστώς, όπως συχνά διακηρύσσεται, δεν επιθυμεί να αντιγράψει ξένα πολιτικά συστήματα, αλλά να δώσει στη χώρα σύστημα καθαρά ελληνικό, εναρμονισμένο με τα έθιμα και τις παραδόσεις του λαού και προσαρμοσμένο στις σημερινές του ανάγκες. Ένα τόσο πολύπλοκο και απαιτητικό σύστημα δεν μπορεί να αποτελεί σχέδιο επί χάρτου, αλλά απαιτεί χρόνο, για να συγκροτηθεί στην τρέχουσα πραγματικότητα.⁶⁵⁸

Η συγκρότηση εθνικού κράτους στην Ελλάδα είναι αναπόφευκτη, καθώς στη χώρα αυτή καμιά άλλη κοινωνική μορφή πλην της εθνικής δε νοείται λόγω της ιστορικής επιταγής που εκπορεύεται από την ένδοξη και μακραίωνη ελληνική ιστορία. Η ίδια η ανάγκη της εξυπηρέτησης του έθνους μέσω του συγκεκριμένου κρατικού μορφώματος δικαιολογεί ακόμα και τη χρήση βίας.⁶⁵⁹

Κατ' αρχήν η ίδια η ύπαρξη του κράτους που εξασφαλίζει στους πολίτες το νόμιμο πλαίσιο εντός του οποίου μπορούν να ζήσουν και να δραστηριοποιηθούν, αφαιρεί από αυτούς οποιοδήποτε δικαίωμα άσκησης κριτικής ή αμφισβήτησης του θεσμού.

Το Κράτος είναι δύναμις ζωντανή και ουχί μηχανικόν κατασκεύασμα απλού ορθολογισμού. Είναι δυνατόν, επομένως, το Κράτος αυτό να αφεθή εις την διάλυσιν, η οποία μοιραίως θα επέλθη όταν ο καθένας έχη το δικαίωμα να τεθή υπέρ αυτό και να το κατευθύνη σύμφωνα με τις ορέξεις του; ... Άρα πρέπει να σκέπτεται κανείς ότι αυτό το οποίον προκόπτει εκ της οργανωμένης θελήσεως μιας ολοκλήρου κοινωνίας και το οποίον

⁶⁵⁸ Στρ. Γ. Ανδρεάδης, «Το Νέον Κράτος και η Διοικητική Δικαιοσύνη», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 31, Αθήναι Μάρτιος 1940, σ. 436.

⁶⁵⁹ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1580 – 1581.

*εκπροσωπεί την δύναμιν ενός ολοκλήρου λαού, αυτό δεν ημπορεί να το υπερβή κανείς.*⁶⁶⁰

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κράτος αυτό καθεαυτό αποτελεί δύναμη που έχει, μάλιστα, τα νόμιμα μέσα να αμυνθεί υπέρ αυτής, και ότι ειδικά το εθνικό κράτος της 4^{ης} Αυγούστου εκπροσωπεί τη θέληση του ελληνικού λαού, το κράτος, σύμφωνα με το καθεστώς, νομιμοποιείται να χρησιμοποιήσει την εξουσία του, για να περιορίσει τον πολίτη, εφόσον αυτός θεωρήσει εαυτόν υπέρτερο του ίδιου του κράτους.⁶⁶¹ Ομολογείται, μάλιστα, ότι μέχρι να γίνει κοινή συνείδηση η ανάγκη της συνεργασίας και να κοπάσουν οι αντιδράσεις των συνηθισμένων στην απόλυτη ελευθερία, το Νέο Κράτος είναι υποχρεωμένο να καταφεύγει στη βία προκειμένου να εξαναγκάσει σε συνεργασία τις ανεύθυνες τάξεις και τα άτομα.⁶⁶²

Με άλλα λόγια το καθεστώς υπερβαίνει την άσκηση εξουσίας τη σύμφυτη με τη συγκρότηση του κράτους ως θεσμού γενικά και διευρύνει την εφαρμογή της, διότι παρουσιάζεται ως θεσμός ηθικός και αλάθητος που προάγει το εθνικό συμφέρον κατ' αποκλειστικότητα. Με τον τρόπο αυτό προσδίδει στη βία ηθικό έρεισμα, αφού στηρίζεται στην πεποίθηση ότι η ανάγκη για εξυπηρέτηση των εθνικών αναγκών εξυγενίζει την καταρχήν ωμή κρατική δύναμη, διότι την υποτάσσει στην υπηρεσία μιας ανώτερης ιδέας, της εθνικής, και την καθιστά εκφραστή της εθνικής θελήσεως.⁶⁶³

Η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους και ειδικότερα του ελληνικού εθνικού κράτους, που εγκαινιάζεται από την 4^η Αυγούστου, αποδεικνύει την ελληνική καταγωγή του καινούριου κρατικού μορφώματος: έχει, σύμφωνα με το καθεστώς, αρχαίες ελληνικές καταβολές, αφού στηρίζεται στην πολιτική σκέψη του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και κυρίως του

⁶⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους νέους σπουδαστάς της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής» (27 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 290.

⁶⁶¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους νέους σπουδαστάς της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής» (27 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 289.

⁶⁶² Γρ. Μπάμιας, «Τα νέα κοινωνικά συνθήματα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 528.

⁶⁶³ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1580 – 1581.

Αριστοτέλη και του Πλάτωνα. Επιπλέον αποτελεί έκφραση της Μεταβολής, όπως αυτοχαρακτηρίζεται η 4^η Αυγούστου: το εθνικό κράτος, κατά τους θεωρητικούς του καθεστώτος, είναι επανάσταση τόσο επειδή ανατρέπει καθιερωμένους από χρόνια θεσμούς όσο και επειδή απεργάζεται ριζική μεταβολή του συστήματος οργάνωσης της πολιτείας με τη δημιουργία νέας πολιτικής κοσμοθεωρίας, πράγμα που θα φέρει και την αλλαγή του σκέπτεσθαι στους πολίτες. Το εθνικό κράτος, συνεπώς, είναι ταυτόχρονα άρνηση και θέση.⁶⁶⁴

4. 2. 1. 1. Κράτος υπερκομματικό - υπερταξικό

Το καθεστώς διατείνεται ότι το εθνικό κράτος, που κατ' αποκλειστικότητα εξασφαλίζει την επιβίωση της πατρίδας, είναι κράτος υπερκομματικό, εφόσον υπερβαίνει τα πολιτικά κόμματα που διαιρούν το λαό. Επίσης είναι κράτος υπερταξικό, διότι αντιτίθεται προς τη μαρξιστική αντίληψη της διαίρεσης του λαού σε αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις και πρεσβεύει την κοινωνική ομοιογένεια. Συνεπώς, στους κόλπους του εθνικού κράτους δεν καλλιεργείται η ταξική συνείδηση, διότι αποδομεί το εθνικό σώμα· αντιθέτως, προάγεται η εθνική συνείδηση που συνέχει το εθνικό σώμα και, κατ' επέκταση, και το κράτος, το οποίο πραγματοποιεί την πολιτική ένωση του έθνους.⁶⁶⁵

4. 2. 1. 2. Κοινωνική αρχή

Το εθνικό κράτος βασίζεται στη λεγόμενη κοινωνική αρχή, σύμφωνα με την οποία τα συμφέροντα του κράτους υπέρκεινται των συμφερόντων του ατόμου. Ο άνθρωπος δε νοείται ως άτομο με ξεχωριστή οντότητα, δηλαδή ως προσωπικότητα με φυσικά δικαιώματα, τα οποία είναι υποχρεωμένο το κράτος να προασπίζεται, αλλά ως μέλος εθνικού συνόλου με καθήκοντα απέναντι στο

⁶⁶⁴ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 345 κ.ε.

⁶⁶⁵ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 347.

σύνολο αυτό.⁶⁶⁶ Ο πολίτης του εθνικού κράτους νοείται ταυτόχρονα ως μέλος του κράτους αυτού και ως μέλος της εθνικής κοινωνίας, φορέας, ο ίδιος, της εθνικής ιδέας. Οφείλει από τη μια να διατηρεί την εθνική παράδοση και από την άλλη να δρα με βάση τις υποθήκες του παρελθόντος προς το συμφέρον του έθνους στο παρόν και στο μέλλον.⁶⁶⁷

4. 2. 2. Ισχυρή εκτελεστική εξουσία

Το εθνικό κράτος έρχεται να ικανοποιήσει το αίτημα της σύγχρονης εποχής για ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και, συνεπώς, για ισχυρή κυβέρνηση. Ειδικά προ της 4^{ης} Αυγούστου στην Ελλάδα η εκτελεστική εξουσία ήταν εξαρτημένη από τη νομοθετική με συνέπεια την ανεπαρκή άσκηση και των δυο με τελικό διακύβευμα την ίδια την κοινωνική γαλήνη και ασφάλεια. «... όταν επεκράτει ο λιμπεραλισμός, ούτος επεζήτησε να διαιρέση το κράτος εις εξουσίας διακεκριμένας, ανεξαρτήτους αλλήλων, διά να μειώση την ισχύν του Κράτους» σύμφωνα με τον ίδιο το Μεταξά.⁶⁶⁸

Τα μέχρι τότε ισχύοντα πολιτικά συστήματα απέδειξαν ότι δεν μπορούν να διαχειριστούν τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές, τις ταχείες μεταβολές στις μεθόδους παραγωγής, την περίπλοκη ζωή, καθώς έχουν μείνει στάσιμα. «Το κυβερνάν δεν ημπορεί πλέον να συνίσταται, όπως άλλοτε, εις την μελέτην και την συζήτησιν. Σήμερον απαιτείται πρωτίστως θέλησις, δράσις, πράξις»⁶⁶⁹ (η έμφαση στο πρωτότυπο).

Η 4^η Αυγούστου προσδίδει στην εκτελεστική εξουσία την αυτοβουλία της και τη δυνατότητα να εργαστεί όχι υπέρ της κομματικής πλειοψηφίας, αλλά υπέρ της ολότητας.⁶⁷⁰ Εξάλλου η εκτελεστική εξουσία είναι η αρχαιότερη απ' όλες τις εξουσίες μιας συντεταγμένης πολιτείας, παραμένει δε η κοινή

⁶⁶⁶ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 348.

⁶⁶⁷ Γ. Α. Μαντζούφας, «Το Εθνικόν συμφέρον ως γνώμων της ερμηνείας και της εφαρμογής του Νόμου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1456.

⁶⁶⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γέυμα της Ενώσεως Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 39.

⁶⁶⁹ Γ. Ν. Δρόσος, «Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 10, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 674 – 685 (το παράθεμα στη σ. 684).

⁶⁷⁰ Π. Δ. Ηλιάδης, «Το ψεύδος του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1486.

πηγή τους, η μήτρα από την οποία αποσπάστηκαν οι άλλες. Το χρονολογικό και αξιολογικό πρωτείο της εκτελεστικής εξουσίας δικαιολογεί την απορρόφηση, από αυτή, της νομοθετικής, δηλαδή την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας από τα μέλη της κυβέρνησης. Η συγκέντρωση στο ίδιο όργανο, την κυβέρνηση, δύο εξουσιών, της εκτελεστικής και της νομοθετικής, δεν αντίκειται στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών, διότι η αρχή αυτή δεν αποτελεί δόγμα αναλλοίωτο, αλλά επηρεάζεται από τις κατά καιρούς ανάγκες, εκτιμών διανοούμενοι του καθεστώτος.⁶⁷¹

Είναι αλήθεια ότι τα κατά καιρούς ελληνικά Συντάγματα καθιερώνουν την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Ωστόσο η ίδια η εφαρμογή του κοινοβουλευτικού συστήματος αλλοιώνει την αρχή αυτή και επιφέρει σύγχυση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας που παίρνει δύο μορφές. Είτε κυριαρχεί μια ισχυρή κυβέρνηση στηριζόμενη σε ισχυρή και ομοιογενή κοινοβουλευτική πλειοψηφία με αποτέλεσμα κυβερνητική ή σωστότερα πρωθυπουργική δικτατορία είτε η κυβέρνηση καθίσταται αιχμάλωτη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας η οποία, όμως, δεν είναι ισχυρή και συμπαγής, αλλά έχει σχηματιστεί με τη συμμετοχή πολλών κομματικών ομάδων, που υπό την απειλή της παραίτησης, προβάλλουν απαιτήσεις και προκαλούν κυβερνητικές κρίσεις.⁶⁷²

Γι' αυτό το καθεστώς ανασημασιοδοτεί τον όρο «διάκριση των εξουσιών». Δεν εννοεί την αυτόνομη και αυθαίρετη άσκηση κάθε εξουσίας, αλλά τη δράση των εξουσιών μέσα σε πνεύμα συνεργασίας και σύμπνοιας με τα άλλα κρατικά όργανα με μοναδικό σκοπό την καλύτερη εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος. Έτσι η δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητη όσον αφορά στις δικαστικές αποφάσεις, αλλά υπάγεται στην εποπτεία της κυβέρνησης όσον αφορά στη διοίκηση και στη λειτουργία της.

Η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία ασκούνται από το ίδιο όργανο, την κυβέρνηση, αφού στην αρμοδιότητα της κυβέρνησης δεν υπάγεται μόνο η

⁶⁷¹ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 354 – 355.

⁶⁷² Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 805 – 808.

μηχανική εφαρμογή των νόμων, αλλά και η χάραξη της κατευθυντήριας πολιτικής γραμμής, καθώς και ο συντονισμός όλων των ηθικών, κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων της χώρας προς πραγματοποίηση του εθνικού προορισμού. Η αιτία συγκέντρωσης δυο διαφορετικών εξουσιών στο ίδιο όργανο έγκειται στο ότι η εφαρμογή ενός τόσο απαιτητικού προγράμματος εθνικής αναγέννησης απαιτεί διάρκεια και τολμηρά μέτρα τα οποία το κοινοβούλιο ενδέχεται να απορρίψει. Γι' αυτό η 4^η Αυγούστου καταργεί το κοινοβούλιο και μεταθέτει την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας στην Κυβέρνηση και στο βασιλιά. Οι πιθανοί κίνδυνοι από την έλλειψη κοινοβουλευτικού ελέγχου εκτιμάται ότι είναι μικρότεροι από αυτούς που διατρέχει η χώρα εξαιτίας των μειονεκτημάτων του κοινοβουλευτικού συστήματος.⁶⁷³

Πάντως το καθεστώς δεν προβάλλει την ισχυρή εκτελεστική εξουσία ως ιδεολογική επιλογή της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά ως κατάσταση επιβαλλόμενη από τις εξαιρετικές περιστάσεις. Διακηρύττει δε ότι η πρακτική αυτή αποτελεί συνήθη επιλογή διεθνώς σε περιόδους κρίσεως.⁶⁷⁴ Το καθεστώς δεν ανατρέπει πλήρως τη φιλελεύθερη συνταγματική παράδοση που ίσχυε την εποχή του κοινοβουλευτικού κράτους και δεν προχωρεί στη σύνταξη νέου συνταγματικού χάρτη. Αντιθέτως προχωρεί σε επαναφορά του Συντάγματος του 1864/1911 με την εξαίρεση ορισμένων άρθρων και την προσθήκη ειδικής διάταξης «περί απειληθείσης σοβαράς διαταράξεως της δημοσίας τάξεως» αντλημένης από το Σύνταγμα το 1927. Το γεγονός αυτό μαζί με τη συμμετοχή του βασιλιά στην εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας εξασφαλίζουν στο καθεστώς μια καταρχήν νομιμότητα. Η ανασηματοδότηση της λειτουργίας των τριών εξουσιών, που στο κοινοβουλευτικό σύστημα είναι σαφώς διακεκριμένες, δε σημαίνει την κατάργησή τους, αλλά την πλήρη υπαγωγή τους στο κυρίαρχο εθνικό κράτος.

⁶⁷³ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικάί αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 814 – 815.

⁶⁷⁴ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικάί αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 812 - 813.

4. 2.2.1. Κράτος Δικαίου και Κράτος Νόμου

Η ισχυρή εκτελεστική εξουσία επιτρέπει στο εθνικό κράτος να είναι κράτος δικαίου. Στον όρο αυτό το καθεστώς δίνει ευρύτερο περιεχόμενο. Από τη μια το εθνικό κράτος, όπως και κάθε συγκροτημένη πολιτεία, αυτοπεριορίζεται με νόμους στις σχέσεις του με τους πολίτες. Το εθνικό κράτος ιδιαίτερα ακολουθεί αυτή την πρακτική χωρίς να διακρίνει τους πολίτες με κριτήριο την κομματική τους τοποθέτηση, διότι είναι κράτος υπερκομματικό. Ως κράτος υπερκομματικό, επομένως, στη σχέση του με τους πολίτες του διέπεται από συνέχεια με την έννοια ότι η σχέση αυτή δεν επηρεάζεται από τις εναλλαγές των κομμάτων στην εξουσία. Εκτός από κράτος δικαίου, το εθνικό κράτος είναι και κράτος νόμου με την έννοια ότι η διοικητική του λειτουργία υπόκειται σταθερά στον απρόσωπο νόμο που εξυπηρετεί το συμφέρον της ολότητας.⁶⁷⁵

4. 2.3. Αρχή δημοκρατική - «Λαοκρατία»

Η κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου ως κυβέρνηση εθνικού κράτους διατείνεται ότι ασκεί την εξουσία στηριζόμενη στη βούληση του έθνους, το οποίο αποτελεί την πηγή των εξουσιών.⁶⁷⁶

Στην ταύτιση του λαού με το έθνος οφείλεται ο ισχυρισμός για τη λαϊκή βάση του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου, εφόσον το κράτος αυτό, όπως διατείνονται οι υπερασπιστές του, παρέχει τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση του λαού και την πλήρη εκδήλωση του ιδιαίτερου λαϊκού πνεύματος,⁶⁷⁷ εκφράζει τη λαϊκή θέληση, δρα προς το συμφέρον της εθνικής κοινότητας και αντλεί στελέχη αξιοκρατικά από τη λαϊκή μάζα.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 356 – 357.

⁶⁷⁶ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1582 – 1585. Πράγματι στο Σύνταγμα της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως της Τροιζήνας (1827) περιλαμβάνεται η διάταξη σύμφωνα με την οποία «η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού»: βλ. σχετικά *Ι.Ε.Ε.*, «Η Ελληνική Επανάσταση», τ. ΙΒ', σ. 440.

⁶⁷⁷ Γ. Ε. Κυριάκης, «Λαός και Πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήναι Ιούλιος 1939, σ. 444.

⁶⁷⁸ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σσ. 1582 – 1583.

Το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου, συνεπώς, πληροί τη δημοκρατική ή ορθότερα τη λαϊκή αρχή, εφόσον ως λαοκρατία οριστεί η πηγή της πολιτικής εξουσίας από το λαό και όχι ο τρόπος ασκήσεως της εξουσίας. Η αρχή της λαοκρατίας, δηλαδή, αφορά μόνο την καταγωγή και το θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας, και δε συνδέεται με τη μορφή της κυβέρνησης που ασκεί την εξουσία.⁶⁷⁹ Υπό την έννοια αυτή η αρχή της λαοκρατίας δε σχετίζεται με το αν ο λαός συμμετέχει άμεσα ή έμμεσα στην άσκηση της εξουσίας (άμεση και αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντίστοιχα).

Σκοπός του εθνικού κράτους η ευτυχία της ολότητας, έστω και ανεξάρτητα από την ευτυχία των επιμέρους μελών, εφόσον τα μέλη δεν υφίστανται ως ξεχωριστές οντότητες, αλλά αξιολογούνται σε συνάρτηση με το κράτος και πάντα υποτάσσονται σε αυτό. Τούτο σημαίνει ότι και η προσωπική ελευθερία παύει να αποτελεί προσωπικό δικαίωμα και ανάγεται σε κοινωνική λειτουργία ασκούμενη υπέρ του συνόλου, αυστηρά οριοθετημένη και συνοδευόμενη πάντα από την υπακοή στο ίδιο το κράτος.⁶⁸⁰

Ο υγιής κρατικός θεσμός, συνεπώς, συμπίπτει αποκλειστικά με το εθνικό κράτος σύμφωνα με το Μεταξά. Με τον τρόπο αυτό το κράτος ως έννοια ταυτίζεται απόλυτα με το Νέον Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου. Επιπλέον αποκτά οντότητα ιδιαίτερη και διαφορετική. Χάνει την ελαστικότητα και τον ορθολογισμό από τον οποίο χαρακτηρίζεται ως δημιουργήμα προς εξυπηρέτηση υλικών αναγκών και καθίσταται το ίδιο αξία. Μετασχηματίζεται σε οντότητα που υφίσταται έξω και ανεξάρτητα από τους πολίτες του, τους οποίους επικαλείται μόνο, για να νομιμοποιήσει την ακινησία την οποία προβάλλει ως θετικό χαρακτηριστικό του.

Καθώς, μάλιστα, το κράτος υιοθετεί χαρακτηριστικά που το ίδιο το καθεστώς τα αποδίδει στο έθνος, όπως δύναμη, διαχρονικότητα, αξιολογική πρόταξη έναντι των ατόμων, από μέσο προς εξυπηρέτηση του έθνους και των πολιτών, τείνει να προαχθεί βαθμιαία σε σκοπό και, μάλιστα, σε αυτοσκοπό,

⁶⁷⁹ Ν. Δ. Κούμαρος και Γ. Α. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 11, Αθήναι Ιούλιος 1938, σσ. 775, 784.

⁶⁸⁰ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 350.

στην εξυπηρέτηση του οποίου υποτάσσονται οι ανάγκες των πολιτών. Χάνει τον κοσμικό χαρακτήρα που έχει το μέσο, και εσωτερικεύει την αιωνιότητα, που χαρακτηρίζει το έθνος - σκοπό.⁶⁸¹

Ωστόσο, σύμφωνα με το καθεστώς, το ότι το Νέο εθνικό Κράτος έχει ως αποστολή την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του έθνους φέρνει το κράτος πιο κοντά στον πολίτη. Στους κόλπους του Νέου Κράτους ο πολίτης συνειδητοποιεί ότι ο ίδιος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του, οπότε η ζημία του κράτους σημαίνει και δική του ζημία. Κατά την εποχή του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, αντίθετα, το κράτος ήταν αντίπαλος ή και εχθρός του πολίτη. Στην καλύτερη περίπτωση ήταν αδιάφορο και η αδιαφορία του εξαχρείωνε τον πολίτη ηθικά.⁶⁸²

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες αποκαθιστούν το κύρος του κρατικού θεσμού γενικά και δικαιώνουν το Νέο εθνικό Κράτος ειδικότερα προσδίδοντάς του εξαιρετικές ιδιότητες.

4. 2.4. Κράτος συντεχνιακό

Τον κοινοβουλευτισμό θα επιχειρήσει ο Μεταξάς να τον αντικαταστήσει με ένα νέο τρόπο αντιπροσώπευσης του λαού στη διακυβέρνηση του κράτους, τη συντεχνιακή.

Από πολύ νωρίς, ήδη από τον Οκτώβριο του 1936, ο Μεταξάς κάνει λόγο για την καινούρια, τη συντεχνιακή, συγκρότηση των εργαζόμενων κοινωνικών τάξεων, από την οποία συν τω χρόνω θα προέλθει «μία πράγματι εθνικά σκεπτομένη εθνική αντιπροσωπεία».⁶⁸³ Θα προηγηθεί, βεβαίως, η θέσμιση συντεχνιακού δικαίου το οποίο θα εναρμονίσει τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων, που, συμφιλιωμένες και συνεργαζόμενες

⁶⁸¹ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ, σ. 78.

⁶⁸² Στρ. Γ. Ανδρεάδης, «Το Νέον Κράτος και η Διοικητική Δικαιοσύνη», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 31, Αθήναι Μάρτιος 1940, σσ. 437 – 438.

⁶⁸³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 81.

μεταξύ τους και με το κράτος, θα το βοηθούν στην εκπλήρωση της υψηλής εθνικής του αποστολής.⁶⁸⁴

Η ίδια η φύση του Νέου Κράτους κράτους αιτιολογεί την ανάγκη για συντεχνιακή συγκρότηση: το κράτος αυτό προσβλέπει όχι σε άτομα, αλλά σε οργανωμένες κοινωνικές ομάδες που διαχειρίζονται τα ομαδικά συμφέροντα υπό την καθοδήγηση της κυβερνήσεως.⁶⁸⁵ Δε νοείται, συνεπώς, η ύπαρξη, στην ελληνική κοινωνία, ομάδων που αδιαφορούν για το κράτος και τους σκοπούς του. Εφόσον το κράτος εξ ορισμού και κατ' αποκλειστικότητα προάγει τα συμφέροντα του συνόλου, οι διάφορες ομάδες οφείλουν να γίνουν αρωγοί του ή, διαφορετικά, να διαλυθούν ως εχθρικές προς αυτό.⁶⁸⁶

Κατά το Μεταξά πάντα, το κράτος δεν μπορεί παρά να έχει τη μορφή της κοινωνίας από την οποία προέρχεται. Συνεπώς, μέσα στο εθνικό κράτος δεν μπορούν να αντιπροσωπεύονται κομματικές παρατάξεις, εφόσον κόμματα πλέον δεν υφίστανται, παρά μόνο οι δυνάμεις που πραγματικά δρουν και εργάζονται στην κοινωνία. Οι αντιπρόσωποι αυτών των δυνάμεων θα συγκροτήσουν την εθνική αντιπροσωπεία. Κάθε αντιπρόσωπος θα ανήκει στην τάξη του, της οποίας θα αντιπροσωπεύει τα πραγματικά ηθικά και υλικά συμφέροντα.⁶⁸⁷

Και για να εξουδετερωθούν οι άεργοι επαγγελματίες πολιτικοί, τονίζεται με έμφαση ότι κάθε αντιπρόσωπος δε θα αντιπροσωπεύει απλώς μια τάξη, αλλά θα αποτελεί ενεργό μέλος της τάξης αυτής. Δηλαδή θα είναι ο ίδιος εργαζόμενος, ώστε να έχει πλήρη γνώση των ειδικών αναγκών των μελών της. Ο δικτάτορας είναι σ' αυτό σαφής: «Δεν είναι δυνατόν ο γιατρός ή ο δικηγόρος να αντιπροσωπεύουν τον βιομήχανον ή τον έμπορον· τον βιομήχανον θα αντιπροσωπεύη ο βιομήχανος, τον έμπορον ο έμπορος, τον

⁶⁸⁴ Γρ. Μπάμιας, «Τα νέα κοινωνικά συνθήματα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 528· Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1587· Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, εκδ. Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 82.

⁶⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το δοθέν γεύμα υπό των Οργανώσεων Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 268 – 269.

⁶⁸⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το ετήσιον γεύμα του Πολυτεχνικού Συλλόγου Αθηνών» (13 Μαΐου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 184.

⁶⁸⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους πολίτας του Ηρακλείου» (8 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 112· «Λόγος εκφωνηθείς εις το γεύμα των επαγγελματιών και βιοτεχνών» (18 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 162.

ιατρόν ο ιατρός, τον δικηγόρον ο δικηγόρος, τον εργάτην ο εργάτης, τον γεωργόν ο γεωργός».⁶⁸⁸

Η συντεχνιακή συγκρότηση, κατά το δικτάτορα, εναρμονίζεται και με την ελληνική ιδιοφυΐα και ιδιοτυπία, καθώς και με την ήδη υπάρχουσα σωματειακή οργάνωση.⁶⁸⁹ Ο δικτάτορας υποστηρίζει ότι η έναρξη της συνολικής συντεχνιακής οργάνωσης θα ξεκινήσει με την οργάνωση ή την αναδιοργάνωση των σωματείων. Πρόκειται για τα διάφορα επαγγελματικά σωματεία των εργατών και των υπαλλήλων συμπεριλαμβανομένων των σωματείων των εργοδοτών, των επαγγελματιών και των βιοτεχνών, τα οποία θα προωθούν τα συμφέροντα των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων. Οι αντιπρόσωποι των σωματείων αυτών θα συγκροτούν συμβούλια τοπικά κατά νομούς και το μέγα εθνικό συμβούλιο της εργασίας στην πρωτεύουσα του κράτους. Η συγκρότηση αυτή θα ευνοεί την επίλυση των πιθανών συγκρούσεων και τη μεταξύ τους συνεργασία, «διότι εις το Κράτος το νέον, το Κράτος το ιδικόν μας και το ιδικόν σας, πάλη τάξεων και αγών τάξεων μεταξύ των δεν επιτρέπεται. Θα επιβληθή η συνεργασία όλων...». Προβλέπεται ότι αργότερα η οργάνωση θα επεκταθεί σε όλα τα επαγγέλματα.⁶⁹⁰

Ωστόσο η συγκρότηση της εθνικής συντεχνιακής αντιπροσωπείας που οραματίζεται ο δικτάτορας δεν πρόκειται να επιχειρηθεί στο άμεσο παρόν, καθώς ούτε η νομοθεσία της χώρας το επιτρέπει ακόμα («η νομοθεσία μας δεν έφθασεν εις την τελειότητα εκείνην, ώστε να θέση νομοθετικώς την οργάνωσιν των διαφόρων αυτών ομάδων εις την υπηρεσίαν του Κράτους», δικαιολογείται ο Μεταξάς το Μάϊο του 1937)⁶⁹¹ ούτε και η ελληνική κοινωνία κρίνεται ώριμη για τόσο μεγάλη αλλαγή:

⁶⁸⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια του Εμπορευματολογικού Μουσείου Πειραιώς» (7 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 138 (όπου και το παράθεμα)· «Λόγος κατά το γεύμα των εργατικών οργανώσεων εν Νέω Φαλήρω» (10 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 154.

⁶⁸⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το δοθέν γεύμα υπό των Οργανώσεων Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 270.

⁶⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους πολίτας του Ηρακλείου» (8 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 112 (όπου και το παράθεμα)· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 267· «Λόγος κατά το δοθέν γεύμα υπό των οργανώσεων Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 270.

⁶⁹¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το ετήσιον γεύμα του Πολυτεχνικού Συλλόγου Αθηνών» (13 Μαΐου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 184.

... αργότερα, δεν ημπορώ να προσδιορίσω τον χρόνο, όταν ημπορέσει η κοινωνία να κρατηθή κατ' αυτόν τον τρόπο, ο οποίος τρόπος ανταποκρίνεται με την πραγματική της κατάσταση, τότε σιγά - σιγά και με προσοχήν θα σκεφθώμεν περί εθνικής αντιπροσωπείας, η οποία θα προέρχεται από τας τάξεις αυτάς ... και από οιασδήποτε άλλας που θα παρουσιασθούν ακόμη και θα αντιπροσωπεύσουν τα ηθικά και υλικά συμφέροντα των τάξεων αυτών, δηλαδή ολοκλήρου της κοινωνίας.⁶⁹²

Όμως, αν και ο χρόνος περνά, οι πληροφορίες οι σχετικές με τους μηχανισμούς συντεχνιακής οργάνωσης των τάξεων, καθώς και με τον τρόπο συγκρότησης της καινούριας συντεχνιακής εθνοσυνέλευσης δεν αυξάνονται. Αντιθέτως, στις ομιλίες του δικτάτορα από το 1939 και εξής οι αναφορές οι σχετικές με το θέμα είναι πενιχρές χωρίς να προστίθεται κάτι καινούριο. Φαίνεται ότι το καθεστώς απορροφάται από τις προετοιμασίες για τον επικείμενο πόλεμο, ενώ ο Μεταξάς προσωπικά και από την προώθηση της Ε.Ο.Ν. που μονοπωλεί τα τελευταία χρόνια την προσοχή του.

4. 2.5. Χαρισματική Ηγεσία. Ηγετολατρία

Η διατύπωση πρωτότυπης ιδεολογίας και η εφαρμογή της μέσα σ' ένα καινούριο κρατικό μόρφωμα δεν μπορεί παρά να προϋποθέτει μια εξαιρετική ηγετική προσωπικότητα. Ως ηγέτη χαρισματικό προβάλλει η 4^η Αυγούστου το Μεταξά. Η προσωπικότητα του ηγέτη γενικά αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης ήδη από την αρχαιότητα (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*). Το ενδιαφέρον συνεχίζεται και αργότερα (Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*) και κορυφώνεται από το τέλος του 19^{ου} και κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οπότε διατυπώνονται και διάφορες τυπολογίες ηγετών.

Οι κυριότερες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη σπουδή ειδικά των πολιτικών ηγετών ως προσωπικοτήτων και της σχέσης τους με το λαό μπορούν να καταταγούν σε δυο μεγάλες κατηγορίες: γενικές που με τη σειρά τους διακρίνονται σε ιστορικοφιλοσοφικές (Πλούταρχος, Thomas Carlyle)

⁶⁹² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους πολίτας του Ηρακλείου» (8 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 113.

και σε πραγματιστικές (William Howard Wriggins)· εξειδικευμένες στις οποίες ανήκουν οι κοινωνικοψυχολογικές (Max Weber, μαρξιστική ή επαναστατική προσέγγιση) και οι ψυχοπολιτικές (Harold Lasswell, James Barber).⁶⁹³ Η προσέγγιση του Weber αποτέλεσε τομή στη μελέτη της σχέσης του ηγέτη με το λαό. Σύμφωνα με την τυπολογία του Weber η ηγεσία μπορεί να λάβει τρεις μορφές: α) γραφειοκρατική – ορθολογική, γνώρισμα των σύγχρονων κοινωνιών, β) παραδοσιακή, γνώρισμα των παραδοσιακών κοινωνιών και γ) χαρισματική, γνώρισμα των κοινωνιών που βρίσκονται σε κρίση.⁶⁹⁴

Χαρισματικός ηγέτης, κατά το Weber, χαρακτηρίζεται ο ηγέτης που διαθέτει προσωπικότητα με έκτακτες ιδιότητες, οι οποίες τον διακρίνουν από τους συνηθισμένους ανθρώπους· θεωρείται, δηλαδή, ότι διαθέτει ιδιότητες εξαιρετικές, υπεράνθρωπες και υπερφυσικές, οι οποίες δεν είναι εύκολα κατανοητές από τον κοινό άνθρωπο, που πιστεύει ακόμα και στη θεϊκή τους προέλευση. Αλλά το πιο σημαντικό, κατά το Weber, είναι ότι οι οπαδοί είναι αυτοί που αξιολογούν τον ηγέτη ως χαρισματικό επικυρώνοντας με τον τρόπο αυτό το «χάρισμα».⁶⁹⁵

Η χαρισματική ηγεσία δεν εκδηλώνεται σε χρονικό κενό, αλλά εμφανίζεται εφόσον συνυπάρχουν ορισμένες προϋποθέσεις. Αυτές είναι: α) οι ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες που επικρατούν, β) ο ηγέτης με τις πραγματικές ή υποτιθέμενες ικανότητες, γ) το κοινωνικό σύνολο και ειδικά οι οπαδοί του ηγέτη που τον λατρεύουν.

Πιο συγκεκριμένα για την εμφάνιση χαρισματικής ηγεσίας είναι απαραίτητο να συνυπάρχουν: α') η κοινωνία που βρίσκεται σε κρίση, που οι μηχανισμοί επίλυσης των κοινωνικών συγκρούσεων έχουν ατονήσει και που τίθεται υπό αμφισβήτηση η νομιμότητα των υπάρχοντων πολιτικών ηγετών, της ισχύουσας πολιτικής ιδεολογίας, των θεσμών, του πολιτικού συστήματος εν γένει· β') η ιδιαίτερη ηγετική προσωπικότητα 1. που θεωρείται

⁶⁹³ Κλ. Σ. Κουτσούκης, *Πολιτική Ηγεσία – Ηγέτες: Ταυτότητα – Προσωπικότητα – Συμπεριφορά. Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα*, Ε. Α. Αναστασίου, Β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2001, σσ. 293 – 298.

⁶⁹⁴ Max Weber, *Οι τύποι της εξουσίας*, Κένταυρος, Αθήνα 2001, σσ. 22, 36, 61.

⁶⁹⁵ Max Weber, *Οι τύποι της εξουσίας*, Κένταυρος, Αθήνα 2001, σ. 61.

«υποδειγματική» με την έννοια ότι οι προσωπικές ικανότητες του ηγέτη βρίσκονται σε ανταπόκριση και αρμονία με την ψυχολογική διάθεση η οποία διέπει τα μέλη της κοινωνίας κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, 2. που γίνεται μορφή ηρωική με τα λόγια ή με τις πράξεις του όσον αφορά στη λειτουργία του στο πλαίσιο της ευρισκόμενης σε κρίση κοινωνίας, 3. που απευθύνει με πειθώ μήνυμα απλό και κατανοητό απ' όλα τα μέλη της κοινωνίας με ουτοπικές, συχνά, υποσχέσεις για ένα φωτεινό μέλλον και με αξίες που υπόσχονται να ανανεώσουν την παλιά και γηρασμένη κοινωνία· γ') οι επιτυχίες που με το λόγο και τη δράση του σημειώνει ο ηγέτης, οι οποίες αυξάνουν και διαιωνίζουν τη χαρισματική του προβολή στα μάτια των οπαδών του.

Με τον τρόπο αυτό παγιώνεται η πίστη των οπαδών ότι ο ηγέτης τους έχει υπερφυσικές, σχεδόν θεϊκές ιδιότητες και, συνεπώς, τη δυνατότητα να επιτελεί πάντοτε θαύματα. Επειδή, στην πραγματικότητα, ο χαρισματικός ηγέτης είναι δημιούργημα της ανασφάλειας που αισθάνονται οι ευρισκόμενες σε κρίση κοινωνίες, είναι γι' αυτόν εύκολο να επιβάλει το δικό του αξιακό και ιδεολογικό σύστημα με τρόπους λίγο - πολύ εξωθεσμικούς και ανορθολογικούς, χωρίς να συναντήσει σοβαρές αντιδράσεις.⁶⁹⁶

Είναι ενδιαφέρον να ερευνηθεί κατά πόσο ο Μεταξάς υπήρξε πράγματι χαρισματική προσωπικότητα, δηλαδή ποιοι από τους παράγοντες τους απαραίτητους, κατά το Weber, για την εμφάνιση μιας χαρισματικής ηγεσίας συνυπάρχουν στην περίπτωση του Μεταξά.

Δεν είναι άστοχο το να παραδεχτεί κανείς ότι η σύγχρονη του κοινωνία βρίσκεται σε κρίση. Η κρίση αυτή οφείλεται στην έλευση 1.500.000 περίπου προσφύγων και στο επείγον αίτημα για αποκατάστασή τους και αφομοίωσή τους με το γηγενή πληθυσμό. Η προσπάθεια αποκατάστασης και αφομοίωσης των προσφύγων απαιτεί αφ' εαυτής και ανεξάρτητα από τη διεθνή βοήθεια, τεράστια οικονομικά μέσα, σχεδιασμό και ενέργεια. Ας σημειωθεί ότι της

⁶⁹⁶ Κλ. Σ. Κουτσούκης, *Πολιτική Ηγεσία – Ηγέτες: Ταυτότητα - Προσωπικότητα - Συμπεριφορά. Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα*, Ε. Α. Αναστασίου, β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2001, σσ. 301 – 308.

προσφυγοποίησης του μικρασιατικού ελληνισμού το 1922 - 1923 προϋπήρξε μακρά περίοδος πολεμικών εμπλοκών του ελληνικού κράτους αρχής γενομένης από τους Βαλκανικούς Πολέμους που, παρά τα κατά καιρούς οφέλη, εξάντλησαν τη χώρα οικονομικά.

Η ίδια η Μικρασιατική Καταστροφή και η συνακόλουθη συντριβή της Μεγάλης Ιδέας, τουλάχιστον με το αλυτρωτικό περιεχόμενο με το οποίο είχε κινητοποιήσει τον ελληνισμό από το 19^ο αιώνα, προκαλούν ιδεολογικό κενό και σηματοδοτούν μοιραία την έναρξη μιας περιόδου εσωστρέφειας του έθνους και του κράτους σε μια προσπάθεια ενδοσκόπησης και αφομοίωσης των οδυνηρών εμπειριών· ακόμη την έναρξη μιας επιχείρησης αποτροπής ενδεχόμενης κοινωνικής αναταραχής στην Ελλάδα, λαμβανομένης υπόψη της κοινωνικής αναταραχής στην Ευρώπη ιδίως από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁶⁹⁷

Το ότι η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου δεν είναι πλέον διατεθειμένη να προχωρήσει σε νέα πολιτικά και οικονομικά πειράματα, αλλά επιθυμεί περισσότερο να αξιολογήσει και να αφομοιώσει τις μέχρι τότε εμπειρίες, το δείχνει και η πορεία της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Η ανακήρυξη της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας από τον Αλ. Παναναστασίου το Μάρτιο του 1924 αποδεικνύεται άστοχη. Η Δημοκρατία υφίσταται διαδοχικά πλήγματα με τη δικτατορία του Παγκάλου (Ιούνιος 1925 - Αύγουστος 1926) και με τα πραξικοπήματα, ιδίως του 1933 και του 1935 που έγιναν με την ανοχή, αν όχι τη συγκατάθεση του Βενιζέλου. Ο ίδιος ο Βενιζέλος σε πολλούς τομείς έχει υιοθετήσει πιο συντηρητικές απόψεις και πρακτικές κατά την τελευταία του πρωθυπουργία (1928 - 1932) με κορυφαία τη θέσπιση του Ιδιωνύμου (Ιούλιος 1929), που χρησίμευσε στον ίδιο και κυρίως στους μεταγενεστέρους ως νομικό πλαίσιο για τη δίωξη των κομμουνιστών, παρά το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η πολιτική δύναμη των κομμουνιστών ήταν ισχνή.

Τελικά η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία καταρρέει με το πραξικόπημα του Κονδύλη που ανατρέπει τον νόμιμα εκλεγμένο Τσαλδάρη τον Οκτώβριο του

⁶⁹⁷ Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 - 1940*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 279 - 303.

1935, διενεργεί νόθο δημοψήφισμα και επαναφέρει το βασιλέα Γεώργιο Β'. Η ταχεία κατάρρευσή της και το γεγονός ότι δε βρήκε υπερασπιστές ανάμεσα στο λαό αποδεικνύουν το άκαιρο της ανακήρυξής της.

Άλλη συγκυρία που ευνοεί την ενδοστρέφεια και την επιλογή συντηρητικότερων πρακτικών εκ μέρους της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους είναι η αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης η οποία ξεσπά τον Οκτώβριο του 1929 στις Η.Π.Α. και σύντομα λαμβάνει παγκόσμιες διαστάσεις. Για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης στον οικονομικό τομέα προκρίνεται παγκοσμίως ο ισχυρός κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομική ζωή. Στο πλαίσιο της πολιτικής του οικονομικού προστατευτισμού και της επιδίωξης της αυτάρκειας κυριαρχεί στις εξωτερικές συναλλαγές το clearing (συμψηφισμός), δηλαδή παρατηρείται επιστροφή σε προγενέστερη μορφή οικονομικών συναλλαγών, στο ανταλλακτικό εμπόριο.

Η οικονομική κρίση ασκεί βαθιά κοινωνική και ιδεολογική επίδραση. Η ανεργία και η κοινωνική εξαθλίωση αποδιαιρώνουν τον κοινωνικό ιστό παγκοσμίως. Το κοινοβουλευτικό καθεστώς τίθεται υπό αμφισβήτηση ως ανίκανο να προλάβει ή να θεραπεύσει την κατάσταση και συνεπεία της αδυναμίας του αναδεικνύονται ισχυρά συγκεντρωτικά καθεστώτα και δικτατορικά κινήματα που επαγγέλλονται την έξοδο από την κρίση.

Η πολιτική στροφή από την κοινοβουλευτική δημοκρατία σε συγκεντρωτικά ή και τυραννικά καθεστώτα είναι φυσικό να επηρεάσει και την Ελλάδα σε επίπεδο ιδεολογίας και πολιτικής πρακτικής. Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός, που η υλοποίησή του αποτελεί τον τελικό σκοπό στον οποίο κατατείνει η 4^η Αυγούστου ως ιδεολογία και ως κρατική πρακτική, δε συνιστά παρά την πρόταση του οργανωμένου κράτους για εθνική αναδιπλώση στα πολιτιστικά επιτεύγματα του ηρωικού παρελθόντος τα οποία και μόνο μπορούν να αποτελέσουν θεμέλια του φωτεινού μέλλοντος που ευαγγελίζεται το καθεστώς.

Συμπερασματικά, αν και οι πρόσφυγες αποτελούν δυναμικό κομμάτι της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της

μεταβατικής περιόδου, η κοινωνία ρέπει προς την ενδοστρέφεια και το συντηρητισμό, προκειμένου να επουλώσει τα τραύματα, να αφομοιώσει τις εμπειρίες του Μεσοπολέμου και να αποφύγει τον κίνδυνο των κοινωνικών ανατροπών. Αλλά και τα κέντρα της κρατικής εξουσίας επανδρώνονται από συντηρητικές προσωπικότητες, ιδίως μετά την κατάρρευση του Βενιζελισμού το 1932, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ασκεί ακόμα ουσιαστική ιδεολογική επίδραση. Η συντηρητικοποίηση αυτή της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους βρίσκεται σε ανταπόκριση και με τις διεθνείς τάσεις μετά το 1929.

Άρα η ελληνική κοινωνία, χωρίς να μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα παραδοσιακή, δηλαδή στατική και ανεξέλικτη, πάντως επιστρέφει σε παραδοσιακότερα σχήματα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο χαρακτήρας της αυτός δικαιολογεί και τη χωρίς αντίσταση επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, προάγγελος της οποίας υπήρξαν όλα τα πραξικοπήματα του Μεσοπολέμου, ακόμα και αυτά της βενιζελικής παράταξης, αφού με την αγωνία για τη μοίρα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας που εξέφραζαν, ταυτόχρονα ομολογούσαν την ανεπάρκεια των προμάχων της να την υπερασπιστούν. Επομένως η ίδια η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου με τη ροπή της προς το παραδοσιακό δεν έχει ανάγκη από χαρισματικό ηγέτη, όπως θέλει να προβάλλει το καθεστώς το δικτάτορα.

Παρόλα αυτά ο Μεταξάς προβάλλεται από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου όχι ως ένας κοινός διεκπεραιωτής της εξουσίας, αλλά ως χαρισματικός ηγέτης. Η χαρισματικότητα όχι μονάχα δικαιολογεί ηθικά, αλλά και επιτάσσει τη δυναμική κατάληψη της εξουσίας και την επιβολή της δικτατορίας. Διαφορετικά ο Μεταξάς θα ήταν ένας ακόμα δικτάτορας του Μεσοπολέμου που κατέλυσε τη νόμιμη εξουσία. Η προβολή της χαρισματικής ηγεσίας του Μεταξά στοχεύει ακόμη να αναβαθμίσει το δικτάτορα δεδομένης της εξάρτησής του από το βασιλιά. Αν και η παλινόρθωση είναι αποτέλεσμα νόθου δημοψηφίσματος και ο Γεώργιος Β' παραμένει ασυμπαθής σε μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού, ο βασιλικός θεσμός, ωστόσο, έχει την ιστορία του και τους οπαδούς του στην Ελλάδα. Ο Μεταξάς χρειάζεται ένα αντιστάθμισμα,

ώστε να μην υστερεί σε κύρος έναντι του βασιλιά. Το ρόλο αυτό παίζει η προβολή της χαρισματικής του ηγεσίας.⁶⁹⁸

Στο πλαίσιο της τεκμηρίωσης της χαρισματικής προσωπικότητας του Μεταξά δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην παλαιότητα της οικογένειάς του ως τεκμήριο ποιότητας.⁶⁹⁹ Ο Δ. Καλλονάς, πρώτος βιογράφος του Ιωάννη Μεταξά, υποστηρίζει το 1938, αντλώντας από παλαιότερες πηγές, ότι οι Μεταξάδες είναι

⁶⁹⁸ Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστορ*, τεύχ. 2, 1990, σσ. 132 - 133.

⁶⁹⁹ Η οικογένεια των Μεταξάδων αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης πολύ πριν ο Ι. Μεταξάς επιβάλει τη δικτατορία του. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η γενιά των Μεταξάδων είχε να επιδείξει πολλά μέλη με αξιόλογη δράση. Οι σημαντικότερες πληροφορίες αντλούνται από το έργο του Επ. Μεταξά που στα 1893 συγγράφει και δημοσιεύει το έργο *Ιστορία της Οικογενείας Μεταξά από τον 1081 μέχρι τον 1864 έτους*, καθώς και από τον Αν. Γούδα που συμπεριλαμβάνει τους Μεταξάδες στον τόμο Ζ' του πολύτομου έργου του *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών* για τους διαπρεπείς άνδρες από την εποχή της ελληνικής επανάστασης. Τη βυζαντινή καταγωγή της οικογένειας υποστηρίζει ο Επ. Μεταξάς. Μάλιστα ο πρώτος μαρτυρούμενος Μεταξάς ήταν ανώτερος κληρικός που το 1081 τόλμησε να αντιταχθεί στην πρόταση του Ισαακίου Κομνηνού και να αποτρέψει τη χρησιμοποίηση της περιουσίας της Εκκλησίας, ώστε να ανασυνταχθεί η Αυτοκρατορία που τότε αντιμετώπιζε τον έσχατο κίνδυνο. Το επεισόδιο αυτό αναφέρει και η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* της: «Ο δε γε Μεταξάς αντέτεινε, ανθυποφοράς τινάς ευλόγους εισαγωγών, αποσκώπτων άμα και προς αυτόν τον Ισαάκιον». Ο Επ. Μεταξάς, μάλιστα, θεωρεί ότι το επώνυμο της οικογένειας «παράγεται εκ της πολυτίμου μετάξης» (σ. 9) και ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός απένειμε το όνομα «Μεταξάς», για να τιμήσει την οικογένεια των μοναχών που κατόρθωσαν να υποκλέψουν τους πολύτιμους μεταξοσκώλικες από την Κίνα και να τους μεταφέρουν το 551 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη, ή ότι το όνομα είναι δηλωτικό της ενασχόλησης με το εμπόριο της μετάξης που έφερε πλούτο σε κάποια βυζαντινή οικογένεια (σσ. 5 – 10). Και καταλήγει: «...συνεπώς η Οικογένεια αυτή αριθμεί δεκατεσσάρων εκατονταετηρίδων ιστορικήν ύπαρξιν» (σ. 10). Ιδρυτής της οικογένειας των νεότερων Μεταξάδων φέρεται ο Μάρκος Αντώνιος Μεταξάς, κατά το Γούδα «διάσημος γερουσιαστής εν τη τελευταία Βυζαντινή Αυτοκρατορία» (σ. 126) και συστρατιώτης του τελευταίου Βυζαντινού Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ο Μάρκος Αντώνιος πολέμησε γενναία κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Πόλης «εμπνεόμενος υπό φλογερού πατριωτισμού, όστις έμεινε το πατροπαράδοτον αίσθημα πάσης της γενεάς του» κατά τον Επ. Μεταξά (σ. 15), μετά δε την άλωση κατέφυγε στην Κεφαλλονιά, την εποχή που κυβερνήτης του νησιού ήταν ο Ιταλός κόμης Λεονάρδος Β' (σ. 25). Αν και δεν έχει εξακριβωθεί αδιάκοπη σειρά απογόνων του, εικάζεται ότι αυτός υπήρξε ο γενάρχης της οικογένειας των Μεταξάδων της Κεφαλλονιάς, οικογένειας με πολλά επιφανή μέλη κατά τον Αν. Γούδα (σ. 126). Το γενεαλογικό δένδρο του Μάρκου Αντωνίου περιλαμβάνεται στο *Libro d' Oro* της Κεφαλλονιάς ήδη από το 1430 (*Ημερολόγιο*, Βιογραφικό σημείωμα, επιμ. Χρ. Χρηστίδη, τ. 1, σσ. 40, 45). Η αγάπη του Μάρκου Αντωνίου Μεταξά στην πατρίδα και η διάθεση για προσφορά φαίνεται ότι επηρέασε τους απογόνους του. Δεν είναι τυχαίο που μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται, σύμφωνα με τον Επ. Μεταξά, αξιόλογοι επαγγελματίες, αλλά και υψηλόβαθμοι κληρικοί, στρατιωτικοί, ναυτικοί, πολιτικοί, διπλωμάτες, πρωτεργάτες στάσεων, Φιλικοί, αγωνιστές του 1821 (σσ. 11 κ.ε.). Ας αναφερθούν μόνο οι αδελφοί Άγγελος και Αναστάσιος Μεταξάς που διακρίθηκαν στην εκστρατεία του Μοροζίνι κατά των Τούρκων επικεφαλής Κεφαλλήνων μισθοφόρων τους οποίους συντηρούσαν οι ίδιοι, πράγμα που, βέβαια, μαρτυρεί την οικονομική τους ευρωστία. Για τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφεραν στην Ενετική Δημοκρατία, η Ενετική Κυβέρνηση τους παραχώρησε το 1691 τον τίτλο του κόμητος. Μάλιστα η Βουλή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων ανανέωσε με θέσπισμά της το 1841 το δικαίωμα (τουλάχιστο) των Μεταξάδων Αντζολάτων (απογόνων του Αγγέλου) στον τίτλο του κόμητος. Στο θέσπισμα αναφέρεται επιπλέον: «Δύνανται επίσης να απολαμβάνουν τοιούτον δικαίωμα οι νόμιμοι κατόντες των ειρημένων Κομητών Μεταξάδων, διά παντός, κατά το θέσπισμα το οποίον το απονέμει αυτοίς» (*Ημερολόγιο*, Βιογραφικό σημείωμα, επιμ. Χρ. Χρηστίδη, τ. 1, σ. 47). Στον κλάδο των Μεταξάδων Αντζολάτων ανήκει και ο Παναγής, ο πατέρας του Ιωάννη Μεταξά.

βυζαντινή οικογένεια ευγενών μαρτυρούμενη ήδη από το 1081. Ο Μάρκος Αντώνιος Μεταξάς, ευγενής και συμπολεμιστής του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, καταφεύγει στην Κεφαλλονιά μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και γίνεται ο γενάρχης των Μεταξάδων της Κεφαλλονιάς, οι οποίοι σύντομα αποκτούν δύναμη και επιρροή.

Όχι μονάχα η παλαιότητα, αλλά και η αριστοκρατικότητα του γένους τονίζεται από το βιογράφο με θετική αξιολογική διάθεση: οι αδελφοί Άγγελος και Αναστάσιος Μεταξάς αποκτούν, το 1691, τον τίτλο του κόμητος για τις μεγάλες υπηρεσίες που πρόσφεραν στην Ενετική Δημοκρατία. Αυτοί ιδρύουν τους δύο επιφανέστερους κλάδους των Μεταξάδων, τους Αντζολάτους και τους Αναστασιάτους. Στον οίκο των Αντζολάτων ανήκει ο Παναγής Μεταξάς, πατέρας του Ιωάννη. Βεβαιώνει δε ο Καλλονάς: «Δικηγόροι ή ιατροί, κληρικοί ή στρατιώτες, επαναστάτες ή πολιτικοί, οι Μεταξάδες διαπρέπουν παντού, είναι πάντοτε πρώτοι. Είναι πρώτοι ακόμα και στο θάνατο».⁷⁰⁰ Άρα ο Ιωάννης Μεταξάς είναι γόνος παλιάς αριστοκρατικής οικογένειας με παράδοση στην ανάμιξη στα κοινά, στην πατριωτική δράση και στην κοινωνική προσφορά.

Ο Καλλονάς δεν αρκείται να τονίσει την παλαιότητα και την αριστοκρατικότητα της γενιάς του Ι. Μεταξά, προσδίδοντας σε αυτές τα χαρακτηριστικά κριτήρια ποιότητας. Επιδιώκει να πείσει ότι η αριστοκρατική του καταγωγή δε στέκεται εμπόδιο στην επαφή και στην κατανόηση του απλού κόσμου: «Είναι ένας αριστοκράτης, που δίδει την εντύπωση ενός αστού γιατί θέλει να είναι ένας αστός. Θέλει να βρίσκεται πιο κοντά στον εργάτη».⁷⁰¹ Ο Μεταξάς, λοιπόν, διατηρώντας την αριστοκρατική του καταγωγή που τον διαχωρίζει και τον απομακρύνει από τους πολλούς, συγκαταβαίνει, ωστόσο, να κατέβει στο επίπεδό τους. Κι αν, σύμφωνα με το βιογράφο του, θέλει και γίνεται αστός, δε γίνεται, βέβαια, και εργάτης, αλλά πλησιάζει με στοργή τον εργάτη. Στο σημείο αυτό υποκρύπτεται ο χαρακτήρας του μεταξικού καθεστώτος. Πρόκειται για καθεστώς αστικό, που επιχειρεί να

⁷⁰⁰ Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ. έ., Αθήναι 1938, σσ. 13 – 16 (το παράθεμα στη σ. 15).

⁷⁰¹ Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ. έ., Αθήναι 1938, σ. 7.

αντιμετωπίσει τα προβλήματα και να ικανοποιήσει τα αιτήματα των πενεστέρων τάξεων, όχι επειδή ταυτίζεται ιδεολογικά με τις τάξεις αυτές, αλλά επειδή επιθυμεί να προλάβει τις κοινωνικές εκρήξεις.

Ο βιογράφος του δικτάτορα επιχειρεί να τεκμηριώσει την άποψη για την εξαιρετική του φυσιογνωμία περιγράφοντας και τα σωματικά του χαρακτηριστικά και συμπεραίνοντας από αυτά ψυχικά και πνευματικά χαρίσματα:

Βαδίζει υπερήφανα με μία σταθερότητα και μίαν άνεση, που μοιάζει να προκαλή τους κιδόνους. Φυσιογνωμία συμπαθής, αλλά και αοστηρή ταυτοχρόνως. Όταν γελά ή όταν αναπαέται, δίδει την εντόπωσι ενός αγαθού νοικοκόρη, του οποίου οι δουλειές πηγαίνουν καλά και ο οποίος δεν έχει ανοικτούς λογαριασμούς με κανένα. Όταν θυμώνη όμως, πάνω στα ήρεμα χαρακτηριστικά του, απλώνονται οι άγριες σκιές της θύελλας. Το κάτω χείλος, που προεξέχει ελαφρώς, εις ένδειξιν λεπτής ειρωνίας και περιφρονήσεως, αρχίζει τότε να υποτρέμη νευρικά. Το βλέμμα του σκοτεινιάζει. Ο αγαθός νοικοκόρης δίδει τότε την εντόπωσι ενός αρχηγού, τον οποίον παρήκουσαν, του οποίου περιεφρόνησαν τις διαταγές και ο οποίος γνωρίζει να τιμωρή. Το μέτωπο είναι ευρύ και φωτεινό. Πίσω από τα στρογγυλά ματογυάλια, κινούνται διαρκώς δυο μάτια ανήσυχα, που σπινθηροβολούν, δυο καταγάλανα μάτια, στο βάθος των οποίων καθρεφτίζεται ο ελληνικός ουρανός. Αυτά τα μάτια εκφράζουν κατά τρόπον σαφή και κατηγορηματικό την θέλησι και την επιμονή, την οξότατη αντίληψι και μίαν ενεργητικότητα καταπληκτική.

Επομένως αξιοπρέπεια, ευφυΐα, επιμονή, ισχυρή θέληση, ενεργητικότητα, αντίληψη, προσοχή στην επιλογή των συνεργατών και των φίλων του, ειλικρίνεια, συναισθηματισμός παρά την αοστηρότητα της εξωτερικής του εμφάνισης, καταπληκτική αντοχή, πυγμή και ηγετικά προσόντα αποτελούν τα χαρακτηριστικά του Μεταξά. Άλλωστε στα μάτια του καθρεπίζεται ο ελληνικός ουρανός,⁷⁰² όπως αναφέρει ο βιογράφος του σε μια ακραία

⁷⁰² Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ. έ., Αθήναι 1938, σσ. 7 - 8 (τα παραθέματα στη σ. 7).

απόπειρα ταύτισης του δικτάτορα με την Ελλάδα όχι, βέβαια, ως γεωφυσική πραγματικότητα, αλλά ως πνευματική οντότητα.

Ο Μεταξάς, επιπλέον, παραλληλίζεται με διάφορες ένδοξες προσωπικότητες της μυθολογίας και της ιστορίας, ώστε να αναδειχθεί ισάξιος συνεχιστής του έργου τους. Έτσι στο βιβλίο του «Οι δυο μεγάλοι Κεφαλλήνες γεννηθέντες εν Ιθάκη Οδυσσεύς και Ι. Μεταξάς» ο συγγραφέας Ευ. Ζαβιτσάνος συγκρίνει το Μεταξά και τον Οδυσσέα ανιχνεύοντας καταπληκτικές ομοιότητες μεταξύ τους. Τους δυο άνδρες συνδέουν ο κίνδυνος που διέτρεξαν στον τοκετό, αλλά και ο θαυμαστός τρόπος με τον οποίο σώθηκαν· η κοινή καταγωγή από τη φυλή των Κεφαλλήνων και η γέννησή τους στην Ιθάκη· τα εντυπωσιακά ψυχικά και πνευματικά προσόντα, όπως βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα, έρωτας για την πατρίδα, αφοσίωση στην οικογένεια, διορατικότητα, σύνεση· η ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή δίπλα σε άξιες συντρόφους· ακόμα και κοινά φυσιολογικά χαρακτηριστικά, όπως μέτριο ανάστημα και στιβαρός κορμός, στρογγυλό κεφάλι, στήθος προεξέχον, πλατύ μέτωπο, ζωηρά μάτια. Οι καταπληκτικές αυτές ομοιότητες μεταξύ Οδυσσέα και Μεταξά, σύμφωνα με το συγγραφέα, προοιωνίζονται και κοινή μεταθανάτια μοίρα. Με άλλα λόγια, όπως ο Οδυσσεύς τιμήθηκε μετά το θάνατό του ως ημίθεος, το ίδιο λαμπρές τιμές αναμένεται να αποδοθούν και στο Μεταξά.⁷⁰³ Σε άλλο πόνημα της εποχής ο Μεταξάς παραλληλίζεται με το Λυκούργο που, επίσης, διακρινόταν από θρησκευτικότητα και φιλοπατρία και που έδρασε ανακαινιστικά στην αρχαία Σπάρτη με την πειθαρχία στους νόμους την οποία επέβαλε στο λαό, με την κοινωνική μεταρρύθμιση υπέρ των ασθενεστέρων, καθώς και με τον τρόπο με τον οποίο οργάνωσε την αγωγή της νέας γενιάς.⁷⁰⁴

Κυρίως, όμως, ο Μεταξάς εμφανίζεται ως ο πλέον άξιος συνεχιστής του Ι. Καποδίστρια. Ο παραλληλισμός αυτός φωτίζει ερμηνευτικά τη σκοπιμότητα

⁷⁰³ Ευ. Κ. Ζαβιτσάνος, *Οι δυο μεγάλοι Κεφαλλήνες γεννηθέντες εν Ιθάκη Οδυσσεύς και Ιωάννης Μεταξάς*, εκδ. τυπογρ. καταστήματα Πάπυρος, Αθήναι 1939, σσ. 24 - 25, 30 - 34, 55 - 57, 80, 83 - 84, 89 - 92· Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστωρ*, τεύχ. 2, 1990, σσ. 129 - 130.

⁷⁰⁴ Λ. Τριήρης, *Μεταξάς, ο νέος Λυκούργος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., Εργοστάσιον Γραφικών Τεχνών, Αθήναι 1940, σσ. 15 - 16, 18 - 21, 25 - 35· Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστωρ*, τεύχ. 2, 1990, σ. 130.

του υπερτονισμού της προσωπικότητας του Καποδίστρια, η αγνότητα των προθέσεων και η πολιτική ικανότητα του οποίου δεν αμφισβητείται, ενώ ακόμα και ο αυταρχισμός του αξιολογείται θετικά. Ο Καποδίστριας υπήρξε, κατά το καθεστώς, ο εθνικός παράκλητος των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων. Η Δ' Εθνοσυνέλευση του αναγνωρίζει δικτατορικές εξουσίες.⁷⁰⁵ Ο λαός τον αναμένει σαν Μεσσία, διότι με το αλάνθαστο αισθητήριό του προτιμά το δεσποτισμό ενός εξαιρετικού ανδρός, όπως ο Καποδίστριας, από το δεσποτισμό του όχλου που θέτει σε κίνδυνο το έθνος.⁷⁰⁶ Η δολοφονία του Καποδίστρια αποδίδεται στην αδυναμία του να εξουδετερώσει τα παραδοσιακά κέντρα εξουσίας, τους κοτζαμπάσηδες.⁷⁰⁷ Οι κοτζαμπάσηδες για τους διανοούμενους της 4ης Αυγούστου αντιπροσωπεύουν τις φυγόκεντρες εξουσιαστικές τάσεις που αντιστρατεύονται το συγκεντρωτισμό του Καποδίστρια.

Ιστορικά αντίστοιχη της περιόδου του Καποδίστρια στη σύγχρονη εποχή είναι η περίοδος μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η χαρακτηριζόμενη από κοινοβουλευτική - κομματική πολυαρχία και τελικά αναρχία η οποία αντιδρά στον αυταρχισμό του Μεταξά, που ανέρχεται στην εξουσία. Σε κάθε περίπτωση ο αυταρχισμός θεωρείται απαραίτητος για την οργάνωση ενομούμενου κράτους. Κι αυτό διότι η απουσία ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας κατά τις κρίσιμες περιόδους αφήνει το έθνος ακέφαλο, διαιρεμένο και τελικά έκθετο σε μεγάλους κινδύνους.⁷⁰⁸ Με την 4η Αυγούστου η Ελλάδα επιστρέφει στο πνεύμα της διακυβέρνησης της καποδιστριακής περιόδου με πρωτοβουλία ενός επίσης Επανήσιου, του Ι. Μεταξά.

Οι διανοούμενοι του καθεστώτος χρησιμοποιούν τον παραλληλισμό με τον Καποδίστρια, για να αντλήσουν αίγλη για λογαριασμό του Μεταξά. «Η κυβέρνηση Μεταξά είναι η πρώτη μετά την Κυβέρνηση του Ιωάννου

⁷⁰⁵ Π. Δ. Ηλιάδης, «Το ψεύδος του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1478.

⁷⁰⁶ Σπ. Θεοτόκης, «Η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος κατά την Επανάστασιν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 1059.

⁷⁰⁷ Άρ. Καμπάνης, «Η γυναίκα του Λωτ», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 1019 – 1024· Π. Δ. Ηλιάδης, «Το ψεύδος του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1478.

⁷⁰⁸ Άρ. Καμπάνης, «Η Τετραετία», *Το Νέον Κράτος*, τεύχη 32 - 33, Αθήναι Απρίλιος – Μάιος 1940, σσ. 499 – 503· Σπ. Θεοτόκης, «Η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος κατά την Επανάστασιν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 1059.

Καποδίστρια που έθεσε το όλον υπέρ το μέρος, την κεφαλήν υπέρ τα άλλα μέλη του εθνικού σώματος».709 Οι δυο ηγέτες, δηλαδή, είναι οι μόνοι που τολμούν να θέσουν ως πρωτεύον κριτήριο της πολιτικής τους δράσης το εθνικό συμφέρον.

Στη συνέχεια επιχειρείται υπέρβαση του Καποδίστρια με την προβολή των καταπληκτικών ικανοτήτων του Μεταξά ο οποίος φέρεται να πέτυχε εκεί που απέτυχε ο Καποδίστριας: στην κατανίκηση των φυγόκεντρων δυνάμεων. Με τη δημιουργική πνοή του Μεταξά δεν υπάρχουν πια φυγόκεντρες δυνάμεις. Υπάρχει μόνο εθνική συμφιλίωση των Ελλήνων και δράση με γνώμονα το εθνικό συμφέρον, τονίζει ο Άριστος Καμπάνης στο πλαίσιο του μαθήματος της Εθνικής Αγωγής που διδάσκει στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και δημοσίων υπαλλήλων.710

Ο Μεταξάς σε σύγκριση με άλλους Έλληνες πολιτικούς δεν προβάλλεται ως ο απλός πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης, αλλά ως ο μεγάλος μεταρρυθμιστής. Όχι μονάχα το περιεχόμενο, αλλά και η μέθοδος που ακολούθησε στην επανάστασή του αποτελεί απόδειξη της μεγαλοφυΐας του. Και αυτό, διότι «πρώτα, ημπορούμεν να είπωμεν, εύρισκε το νέον και κατόπιν αντικαθίστα το παλαιόν, και τούτο βραδέως, προσεκτικώς, ανωδύνως. Η επαναστατικότητα του ήτο εξελικτική, όχι ανατρεπτική. Μέγας δεξιοτέχνης...». Έτσι επινοείται ένας καινούριος όρος προκειμένου να αποδοθεί η πολιτική μεγαλοφυΐα του Μεταξά: «συντηρητικός επαναστάτης».711

Όχι μονάχα η ζωή, αλλά και ο θάνατος και η υστεροφημία μιας τέτοιας εξαιρετικής προσωπικότητας είναι εξαιρετικά. Ο Μεταξάς αντιδιαστέλλεται προς όλους τους άλλους Έλληνες πολιτικούς και όσον αφορά στο θάνατο. «Η συνήθης μοίρα των Ελλήνων πολιτικών καθ' όλην την διαδρομήν της Ελληνικής ιστορίας είναι η πτώσις, η λήθη, η αγνωμοσύνη, η εξορία, ή ο κολασμός». Η νοερή αναδρομή στη δολοφονία του Καποδίστρια, στην αυτοεξορία και στο θάνατο στην ξενιτιά του Χ. Τρικούπη, στην εκτέλεση

⁷⁰⁹ Άρθρο της Συντάξεως, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 37, Αθήναι Σεπτέμβριος 1940, σ. 845.

⁷¹⁰ Άρ. Καμπάνης, «Ιστορία και Ζωή», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 34, Αθήναι Ιούνιος 1940, σσ. 642 – 644.

⁷¹¹ Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 75 (όπου βρίσκονται το απόσπασμα και ο χαρακτηρισμός).

του Δ. Γούναρη, και κυρίως στη δραματική επιθανάτια και μεταθανάτια τύχη του μεγάλου Βενιζέλου, αν και δεν ομολογείται ευθέως, είναι, ωστόσο, αναπόφευκτη. «Ουδείς Έλλην πολιτικός, είχε την τύχην να αποθάνη εν πλήρει ακμή και ισχύι, εν μέσω πανελληνίου λατρείας και παγκοσμίου θαυμασμού, ως αυτός». Το καθεστώς χρησιμοποιεί τον αρχαίο Περικλή, που επίσης πέθανε στην ακμή της δόξας του, προκειμένου με τον παραλληλισμό αυτό να τονίσει τη σπάνια επιθανάτια και μεταθανάτια τύχη του δικτάτορα. «Ωστε και από της απόψεως αυτής ο Ιωάννης Μεταξάς είναι η επικρατεστέρα μορφή της ελληνικής ιστορίας».⁷¹²

Η προβολή της χαρισματικής προσωπικότητας του Μεταξά γίνεται και μέσα από την κατάδειξη της ιδιαίτερης σχέσης του με το λαό.⁷¹³ Πολλοί αξιωματούχοι του καθεστώτος, όπως ο Παπαδάκης, ο Νικολούδης και ο Κοτζιάς, αναφέρουν την απέραντη στοργή του προς τους απλούς ανθρώπους.

⁷¹² Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 74.

⁷¹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 341: Στις εκδηλώσεις λατρείας στο πρόσωπο του Αρχηγού εντάσσεται και το εμβατήριο που γράφηκε το 1940, στις παραμονές του πολέμου, από τον Αυδή και μελοποιήθηκε από το Γλυκοφρύδη:

Μια λαμπρή κι ολοζώντανη μέρα
ήρθες Συ στην Πατρίδα Οδηγός
ένας ήλιος που λάμπει ως πέρα
στις καρδιές και τους δίνει το Φως!

Η Θρησκεία, η Δουλειά, η Ιστορία,
Ο Στρατός, το Παιδί κι η Τιμή,
αναστήθηκαν μέσ' απ' την κρύα
την αβάσταχτη, πρώτα ταφή!

Κι' ήρθες Συ! μυρισμένος αέρας
και φωτίστηκε πάλι ο ουρανός,
ήρθες Συ, Αρχηγός και Πατέρας
της Αλήθειας πνοή, σα Θεός!

Μας χάραξες νέα ζωή
κι όπως Συ, μια Νεολαία
σαν όνειρο είχες ιδεί,
Μιαν Ελλάδα θα χτίσωμεν πάλι
Με στεφάνι της γύρω, η Τιμή
Κληρονόμοι σ' αιώνια πάλη,
κληρονόμοι σ' αυτά πούχεις πει...

Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 004: χαρακτηριστική εκδήλωση λατρείας για το Μεταξά αποτελούν και οι αφελείς εγκωμιαστικοί στίχοι που έγραψε η Ηλέκτρα Άνδερτον Ζαλούχου από τη Ν. Υόρκη· Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 345: Ποίημα από τα παιδιά της Ε.Ο.Ν. με τίτλο «Στον Αρχηγό» για τον Τύπο (14/9/1940). Τα παιδιά αφιερώνουν στο Μεταξά το ποίημα αυτό, στο οποίο τον προσφωνούν «Λατρευτό Πατέρα» και «Οδηγητή Πατέρα».

Η συναναστροφή του δικτάτορα με νέους και απλούς ανθρώπους του λαού δε φαίνεται να είναι υποκριτική. Μάλλον διαπνέεται από ειλικρινή στοργή, όπως αποδεικνύουν εγγραφές στο *Ημερολόγιό* του.⁷¹⁴ Πάντως η σχέση του Μεταξά με τον απλό λαό είναι απαραίτητο να επιβεβαιώνεται από τη φυσική παρουσία του δικτάτορα. Για το λόγο αυτό οργανώνονται πλήθος περιοδείες του σε όλα τα μέρη της Ελλάδας, συλλαλητήρια, παρελάσεις, αθλητικά γεγονότα και γενικά μεθοδεύεται κάθε είδους δημόσια εμφάνισή του συνήθως συνοδευόμενη από ομιλία του.⁷¹⁵

Συμπληρωματικό ρόλο στην καλλιέργεια της πεποίθησης της χαρισματικής εξουσιαστικής σχέσης του διαδραματίζει ο Τύπος της εποχής. Στις εφημερίδες και στα καθεστωτικά περιοδικά (κυρίως *Το Νέον Κράτος* και *Η Νεολαία*) δημοσιεύονται κατά κόρον αποσπάσματα των ομιλιών του και φωτογραφίες του. Στις φωτογραφίες αυτές εξαιρείται ο δικτάτορας παρουσιαζόμενος συχνά σε μεγάλη κλίμακα ή από κάτω προς τα πάνω, ώστε να τονιστεί η διαφοροποίησή του από τους λοιπούς εικονιζόμενους, ενώ το πλήθος απεικονίζεται σαν ανώνυμη και αδιαμόρφωτη μάζα.

Η ιδιότητα του Μεταξά ως προστάτη του έθνους και φιλόστοργου ηγέτη αισθητοποιείται σε μια φωτογραφία στην οποία ο δικτάτορας απεικονίζεται να χαιρετά μπροστά από ένα χάρτη της Ελλάδας. Η αισθητοποίηση γίνεται μέσω της αντίθεσης του μικρού μεγέθους του χάρτη και της μεγάλης κλίμακας στην οποία παρουσιάζεται ο Μεταξάς έτοιμος να αγκαλιάσει όλη την Ελλάδα. Την ίδια διάθεση εκφράζουν και άλλες φωτογραφίες που παρουσιάζουν το δικτάτορα να αγκαλιάζει προστατευτικά νεαρό Σκαπανέα ή σε υπερφυσικό μέγεθος να εποπτεύει στοργικά τις εκδηλώσεις του πλήθους για την επέτειο της 4ης Αυγούστου ή συγκέντρωση των ΕΟΝιτών. Χαρακτηριστική αφίσα του ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940 απεικονίζει το Μεταξά πάλι σε υπερφυσικό

⁷¹⁴ Βλ. ενδεικτικά *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 21 Οκτωβρίου – 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σ. 315· 18 Δεκεμβρίου 1938, Κυριακή, τ. 4, σ. 319· 21 Δεκεμβρίου 1938, Τετάρτη, τ. 4, σ. 319· 22 Δεκεμβρίου 1938, Πέμπτη, τ. 4, σ. 319· 30 Δεκεμβρίου 1938, Παρασκευή, τ. 4, σ. 321.

⁷¹⁵ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 75 – 76.

μέγεθος πάνω από το πεδίο της μάχης να δείχνει στους μαχόμενους στρατιώτες τη νίκη.⁷¹⁶

Η ενδιαφέρουσα έρευνα και μελέτη φωτογραφικού υλικού από τη Μ. Πετράκη και την Ελ. Μαχαίρα δείχνει την πρόθεση του καθεστώτος να εισχωρήσει η ηγετολατρία διά της εικόνας σε ποικίλους χώρους και να απευθυνθεί σε πολλά άτομα, ώστε να πειστούν για το ενδιαφέρον του Αρχηγού για τον απλό άνθρωπο ακόμα και αυτοί που δε συμμετέχουν σε καθεστωτικές εκδηλώσεις. Το ότι στις φωτογραφίες αυτές ο Μεταξάς εμφανίζεται να οργώνει ή να συνομιλεί με παιδιά και απλούς ανθρώπους είναι ενδεικτικό της στόχευσης του καθεστώτος στα λαϊκά στρώματα και της πρόθεσής του να αναβαθμίσει κοινωνικά τα στρώματα αυτά συνδέοντάς τα άμεσα με τον Αρχηγό. Η έλλειψη διαμεσολαβητή ανάμεσα στον Αρχηγό και στη μάζα εγκαθιδρύει μυστικιστική σχέση μεταξύ τους. Η δε χαρισματική εξουσιαστική του σχέση με το λαό εξασφαλίζει τη γεμάτη δέος υποταγή του λαού σε αυτόν.

Η χαρισματική, κατά το καθεστώς, εξουσιαστική σχέση του Μεταξά με το λαό εδραιώνεται και μέσω μιας άλλης μεθόδου: της υποβάθμισης των ικανοτήτων του λαού. Οι μειωμένες ικανότητες του λαού καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη ενός σοφού ηγέτη - πατέρα.

Από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* διατυπώνεται η πεποίθηση ότι οι κοινοί άνθρωποι του λαού είναι ανίκανοι να συλλάβουν υψηλές αξίες και έννοιες στο σύνολό τους.⁷¹⁷ Διακηρύσσεται, επίσης, ότι για τις αποφάσεις που άλλαξαν τον ρου της εθνικής ιστορίας δε ζητήθηκε η συγκατάθεση του λαού μέσω του μηχανισμού των εκλογών, καθώς ο λαός είναι ανεπαρκής να αντιληφθεί και να εκφράσει το εθνικό συμφέρον.⁷¹⁸ Οι μεγάλες λαϊκές ομάδες υφίστανται ακραίες μεταπτώσεις γνώμης και διαφθείρονται από τα κομματικά συμφέροντα. Άρα είναι όχλοι χωρίς περίσκεψη, ψυχραιμία και μετριοπάθεια,

⁷¹⁶ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 77 – 79 και εικόνες: Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 17, 21.

⁷¹⁷ Γ. Ε. Κυριάκης, «Λαός και Πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήναι Ιούλιος 1939, σ. 443.

⁷¹⁸ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1584.

αφού άγονται από τον κοινοβουλευτικό λόγο που στοχεύει στον εντυπωσιασμό και στην υποδάβλιση των παθών.⁷¹⁹ Τα χαρακτηριστικά αυτά καθιστούν το λαό ακατάλληλο να εκφράζεται πολιτικά διά των εκλογών και προβάλλουν την αναγκαιότητα της ύπαρξης προικισμένης ηγεσίας.

Μόνο εξαιρετικές προσωπικότητες, όπως πνευματικοί ηγέτες, στρατιωτικοί αρχηγοί, πολιτικοί, μπορούν να διαγνώσουν το εθνικό συμφέρον. Αυτή η καταπληκτική τους ικανότητα τους παρέχει, συνεπώς, τη δυνατότητα και το δικαίωμα και να εκφράσουν την ασαφή θέληση του λαού και να δράσουν ως αντιπρόσωποι του.⁷²⁰ Τις προσωπικότητες αυτές ακολουθεί εκ των υστέρων ο λαός με ενθουσιασμό και χωρίς εκλογές.⁷²¹

Συνεπώς, οι ιστορικές εξελίξεις και ιδίως τα γεγονότα - τομές στην εθνική ιστορία προβάλλονται ως αποτελέσματα της δράσης της χαρισματικής προσωπικότητας και όχι ως συνέπειες της διαλλακτικής σχέσης λαού και ηγεσίας η οποία υπόκειται σε ποικίλες επιρροές. Ο χαρισματικός ηγέτης - πατέρας Μεταξάς διερμηνεύει μόνος αυτός τους πόθους του έθνους· αποφασίζει δε και δρα εν ονόματι του λαού, τον οποίο προστατεύει και καθοδηγεί.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι δε γίνεται καμιά απόπειρα από το καθεστώς να «νομιμοποιηθεί» δημοκρατικά η υποτιθέμενη χαρισματική ηγεσία του Μεταξά. Ο δικτάτορας δεν προβάλλεται ως ο πολιτικός αρχηγός που κυβερνά έχοντας εξασφαλίσει προηγουμένως την ψήφο εμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου, - γεγονός αναμφισβήτητο, παρά το ότι καταδεικνύει την παθογένεια του ισχύοντος τότε κοινοβουλευτικού πολιτεύματος -. Ούτε γίνεται καμιά προσπάθεια μεταμόρφωσής του από αυταρχικό χαρισματικό (υποτίθεται) σε χαρισματικό «δημοψηφισματικό» ηγέτη μέσω της, εκ των υστέρων έστω, διεξαγωγής λαϊκού δημοψηφίσματος.

⁷¹⁹ Π. Δ. Ηλιάδης, «Το ψεύδος του κοινοβουλευτισμού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 1482 - 1483.

⁷²⁰ Γ. Ε. Κυριάκης, «Λαός και Πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήναι Ιούλιος 1939, σ. 443.

⁷²¹ Ν. Δ. Κούμαρος, «Η περί Κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 18, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 1584.

Αντίθετα, τονίζεται η μυστικιστική σχέση του ηγέτη Μεταξά με τη θεότητα που, όταν έρχεται το πλήρωμα του χρόνου, του αναθέτει την αποστολή της σωτηρίας του ταλανιζόμενου έθνους.⁷²² «Και ... εάν εφθάσαμε εις το χείλος της ηθικής και υλικής αβύσσου, ο Θεός της Ελλάδος, αφού μας εδοκίμασε διά τας αμαρτίας μας, μας έστειλε τον εθνικόν παράκλητον διά να ανανήψωμεν και να ξαναβρούμε τον μέγαν μας δρόμον».⁷²³

Η χαρισματική σχέση κυριαρχίας του ηγέτη με το λαό του αποδίδεται σε θεϊκή συγκατάβαση: «η συνεννόησις μεταξύ ηγέτου και λαού, ..., είναι δώρον Θεού, ο οποίος χαράσσει τον ιστορικόν δρόμον των δυναμικών κρατών».⁷²⁴ Περιβεβλημένος, λοιπόν, με μεσσιανική αίγλη ο Μεταξάς παρουσιάζεται ως ο Αρχηγός, ο ένας και μόνιμος Κυβερνήτης που κυβερνά με «σταθερόν και ακλόνητον το πηδάλιον». Είναι αυτός που μπόρεσε να εμφυσήσει νέα ιδανικά στο έθνος, ώστε σύσσωμο να ορμήσει ακάθεκτο προς νέα μεγάλα πεπρωμένα «εις την πρώτην προσταγήν του Αρχηγού». Ανυπέρβλητα τα πολιτικά και κοινωνικά επιτεύγματά του. Τα πάντα ανθούν «κάτω από την τολμηράν και θερμουργόν πνοήν του Αρχηγού».⁷²⁵

Αλλά η θεϊκή συγκατάβαση δεν εκδηλώνεται συχνά, δηλαδή δεν κάνουν συχνά την εμφάνισή τους χαρισματικοί ηγέτες: «Αλλ' οι άνδρες ούτοι παρουσιάζονται κατά μεμακρυσμένας περιόδους εις την σκηνήν των Κρατών...».⁷²⁶ Ο τονισμός της σπανιότητας της χαρισματικής ηγεσίας στοχεύει αφενός στη μεγέθυνση της σπουδαιότητάς της και αφετέρου στην προβολή της δράσης του Μεταξά ως εξαιρετικής, ακόμα και θεόπνευστης.

⁷²² Ν. Δ. Τσίρος, *Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber: Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σσ. 296 – 299· Max Weber, *Οι τύποι της εξουσίας*, Κένταυρος, Αθήνα 2001, σσ. 62, 102 – 105.

⁷²³ Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 543.

⁷²⁴ Ευ. Κυριάκης, «Η διαλλαγή Κράτους και πολίτου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 9, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 531. Βλ. και τον ισχυρισμό: «η Θεία Πρόνοια αποστέλλει αυτούς (δηλαδή τους χαρισματικούς ηγέτες σαν το Μεταξά) όπως ανεγείρωσιν εκ των ερειπίων ισχυρόν οικοδόμημα» σε: Σπ. Θεοτόκης, «Η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος κατά την Επανάστασιν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 1058.

⁷²⁵ Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σσ. 536 – 542 (σσ. παραθεμάτων 536, 542, 539 αντίστοιχα).

⁷²⁶ Σπ. Θεοτόκης, «Η πολιτική κατάσταση της Ελλάδος κατά την Επανάστασιν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 13, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 1058.

Επομένως, νομιμοποιητική βάση της υποτιθέμενης μεταξικής χαρισματικής ηγεσίας δεν αποτελεί η εκ των υστέρων λαϊκή αναγνώρισή της, αλλά η εξαρχής αποδοχή της, από το λαό, ως θεόσταλτης, όπως τουλάχιστον ισχυρίζεται το καθεστώς. Το γεγονός αυτό τοποθετεί την υποτιθέμενη χαρισματική μεταξική ηγεσία στη χορεία των αυταρχικών χαρισματικών ηγεσιών που προσιδιάζουν σε προ-ορθολογικές κοινωνίες.

Οι πρακτικές αυτές, καθώς και το γεγονός ότι ούτε στο ισχύον τότε Σύνταγμα γίνεται καμιά προσπάθεια για θεσμοποίηση και συστηματοποίηση της χαρισματικής ηγεσίας του Μεταξά ίσως να οφείλονται στην παράλληλη ύπαρξη και δράση, στο πολιτικό σκηνικό της χώρας, του βασιλικού παράγοντα που θεσμικά, τουλάχιστον, συγκεντρώνει περισσότερο κύρος από τον εκάστοτε Αρχηγό της Κυβερνήσεως. Στην περίπτωση, μάλιστα, του μεταξικού καθεστώτος η εξάρτηση του δικτάτορα από το βασιλιά καθιστά περισσότερο προβληματική την περιβολή της «χαρισματικής» του ηγεσίας με θεσμικό ένδυμα. Συνεπώς, δεν απομένει παρά η ενίσχυση της μυστικιστικής και συμβολικής πλευράς της χαρισματικότητας.⁷²⁷

Η πατερναλιστική σχέση του Μεταξά με το λαό, που φαίνεται πολύ έντονα από το ύφος των δημόσιων λόγων του, δεν αποτελεί απλώς ιδεολογική έκφραση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Επιπλέον εναρμονίζεται με το χαρακτήρα του ίδιου του Μεταξά, όπως αυτός εκδηλώνεται στο πλαίσιο της οικογένειάς του, τόσο της πατρικής όσο και αυτής που δημιουργεί αργότερα με τη Λέλα Χατζηιωάννου.

Ο Ιωάννης Μεταξάς είναι το πρώτο από τα τρία παιδιά του Παναγή Μεταξά, ενός ξεπεσμένου αριστοκράτη που έχει αναγκαστεί να βγει στη βιοπάλη υπηρετώντας ως δημόσιος υπάλληλος και συνεχώς χρειάζεται βοήθεια και στήριξη από τον πρωτότοκο γιο του προκειμένου να μη χάσει τη δουλειά του.⁷²⁸ Στο *Ημερολόγιο* φαίνεται ότι ο γιος αγαπά τον πατέρα με τρυφερότητα,

⁷²⁷ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ, σσ. 76 - 77.

⁷²⁸ Ο Παναγής Μεταξάς, πρωτότοκο παιδί του Ιωάννη Μεταξά Αντζουλακάτου, είχε γεννηθεί αρκετά χρόνια πριν από το γάμο του πατέρα του με τη (μητέρα του) Καλή Γρεβενώ, όπως εξάγεται από τα σωζόμενα έγγραφα: πιστοποιητικό βάπτισης του Παναγή (1827) και πιστοποιητικό γάμου του Ιωάννη

αλλά ότι αισθάνεται γι' αυτόν περισσότερο οίκτο παρά εκτίμηση. Κάνει συχνά λόγο για το «γέροντα πατέρα»,⁷²⁹ στον οποίο αφιερώνει τον ελεύθερο χρόνο του προσπαθώντας να του δώσει χαρά. Επιπλέον τον θεωρεί αδέξιο επαγγελματικά και κοινωνικά και αδύνατο χαρακτήρα.⁷³⁰ Τα υπηρεσιακά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Παναγής Μεταξάς το 1897 γίνονται αφορμή να αντιληφθεί ο γιος ότι ο πατέρας του είναι ανίκανος να υπερασπισθεί ακόμα και τον εαυτό του: «Δυστυχώς και ο πατέρας εφάνη άτολμος και ούτε καν παρουσιάσθη εις τον Υπουργόν διά να διαμαρτυρηθή».⁷³¹ Έτσι ο νεαρός αξιωματικός αναγκάζεται να καταφύγει στις δικές του γνωριμίες προκειμένου να τον προστατεύσει.⁷³²

Είναι πολύ εύγλωττη η καταγραφή της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1899 για το πώς ο αδύνατος χαρακτήρας του πατέρα αναγκάζει το γιο να αναλάβει καθήκοντα προστάτη στην οικογένεια υποκαθιστώντας τον πατέρα:

*Αγαθὲ μου πατέρα ... Ἡ πτωχεία και τα οικογενειακά βάρη σου εἶχαν αφαιρέσει το θάρρος εκείνο το οποίον χρειάζεται διά να επιβληθῆ τις εις τους Ρωμηούς. Εἶμαι ὁμως εγὼ εδὼ διά να σε προστατεύσω. Δεν θα μάθης ποτέ ὅτι σε εθεώρησαν ανίκανον, οὔτε τους κινδύνους τους οποίους διέτρεξες· θα σου αποφύγω πάσαν πικρίαν και απογοήτευσιν.*⁷³³

Επιπλέον και τα δυο αδέλφια του Ι. Μεταξά, η Μαριάνθη και ο Κωστάκης, εκδηλώνουν ψυχικές νόσους. Όσον αφορά στη Μαριάνθη, που,

Μεταξά Αντζουλακάτου και της Καλής (1834), στο οποίο, εξάλλου, αναφέρονται ρητά τα τέσσερα τέκνα που, στο μεταξύ, έχει αποκτήσει το ζεύγος. Η λεπτομέρεια αυτή και οι πιθανές συνέπειές της αποσιωπώνται στο *Ημερολόγιο*, στην ιστορία των Μεταξάδων από τον Επ. Μεταξά και στην πρώτη βιογραφία του Ι. Μεταξά από το Δ. Καλλονά. Ο Καλλονάς περιγράφει τον Παναγή Μεταξά ως αξιοπρεπή, σοβαρό, συντηρητικό, ήσυχο, χωρίς εγωισμό, αλλά και χωρίς μεγάλες φιλοδοξίες, άνθρωπο που λατρεύει τη γαλήνη και τη μοναξιά, που αγαπά την οικογένειά του και που δεν έχει τίποτα από την περιπετειώδη ιδιοσυγκρασία των προγόνων του. Επίσης έντιμο, αφοσιωμένο στο καθήκον, αλλά χωρίς μεγάλη μόρφωση· βλ. σχετικά Δ. Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης*, χ.έ., Αθήναι 1938, σσ. 16 – 19. Επίσης βλ. σχετικά: *Ημερολόγιο*, Βιογραφικό Σημείωμα του Ι. Μεταξά (επιμ. Χρ. Χρηστίδη), τ. 1, σσ. 42 – 48.

⁷²⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 27 Οκτωβρίου 1896, Κυριακή, τ. 1, σσ. 111· [από Ιανουάριο μέχρι 20 Φεβρουαρίου 1898], τ. 1, σσ. 358, 359. Παρά τη σύγχυση που υπάρχει σχετικά με το έτος γεννήσεως του Παναγή (στο *Libro d' Oro* αναφέρεται το 1830, ενώ πιστοποιείται ότι βαπτίστηκε το 1827), αυτός ήταν ήδη μεγάλης ηλικίας, όταν απέκτησε τον πρωτότοκό του Ιωάννη (1871), δηλαδή 41 – 44 ετών. Βλ. σχετικά: *Ημερολόγιο*, Βιογραφικό Σημείωμα του Ι. Μεταξά (επιμ. Χρ. Χρηστίδη), τ. 1, σσ. 41, 45 – 46.

⁷³⁰ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 2 Νοεμβρίου 1896, Σάββατο, τ. 1, σ. 112.

⁷³¹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: από 2 Νοεμβρίου μέχρι τέλους του έτους 1897, τ. 1, σ. 351.

⁷³² *Ημερολόγιο*, εγγραφές: από 10 Φεβρουαρίου 1899, Τετάρτη, μέχρι 24 Φεβρουαρίου 1899, Τρίτη, τ. 1, σσ. 387 – 392.

⁷³³ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 21 Φεβρουαρίου 1899, Κυριακή, τ. 1, σ. 391.

κατά τον Κατσαρά, ψυχίατρο της εποχής, πάσχει από υστερική φρενοπάθεια, ο αδελφός της φοβάται μήπως η πάθησή της είναι κληρονομική «από την εκ πατρός μάμμην της».⁷³⁴ Ακόμα περισσότερο τον φθείρει η ψυχική νόσος του Κωστάκη, πιθανόν επειδή κατά το μεγαλύτερο μέρος της κρίσης, που, άλλωστε, ποτέ ουσιαστικά δεν τερματίστηκε, τον περιέθαλψε μόνος του.⁷³⁵

Η ανέχεια της οικογένειάς του, η αδυναμία του πατέρα του και οι σοβαρές ψυχικές διαταραχές των νεότερων αδελφών του παρέχουν στο Μεταξά από πολύ νωρίς αφορμές για στενοχώριες και διαρκείς αγωνίες, οι οποίες του στερούν τη χαρά, ιδίως κατά την εποχή της νιότης του:

*Κατηράσθην την γέννησίν μου, κατηράσθην τον Θεόν, κατηράσθην την οικογένειάν μου. Διαρκώς πότε ο εις έπασχε, πότε ο άλλος, πότε ο τρίτος έκαμνεν απρονοησίας, και όλα έπιπταν επάνω μου, να τα διορθώσω εγώ. Και το βάρος, το τρομερόν ήδη, με έκαμψεν άπαξ, και τώρα θα με κάμψη πάλιν, αν δεν με συντρίψη. Εβαρύνθην την ζωήν μου.*⁷³⁶

Γενικά η πατρική του οικογένεια αποτελεί για το Μεταξά πηγή αγωνίας και διαρκών φροντίδων. Η αγάπη για τους δικούς του δε λειτουργεί σαν αφετηρία για προσωπική ωρίμανση και πρόοδο, αλλά τον βαρύνει με την καταθλιπτική αίσθηση του χρέους. Νιώθει άγχος για το μέλλον της οικογένειάς του⁷³⁷ και αισθάνεται ως δικό του καθήκον την εξασφάλιση της ευημερίας και της ευτυχίας της. Χάρη των δικών του είναι διατεθειμένος να παραβεί ακόμα και τις άκαμπτες ηθικές του αρχές, πράγμα που, όπως ισχυρίζεται, δε θα έκανε ποτέ για τον εαυτό του:

Είναι ανάγκη να εξασφαλίσω τα ασθενή μέλη της οικογενείας μου, έστω και διά τρόπων όχι πολύ ευθέων, και τότε διά τον εαυτόν μου αδιαφορώ... ενόσω πρόκειται περί του πατέρα, κλονίζονται όλα τα στηρίγματα της αρετής μου... Όταν υπανδρευθή η Μαριάνθη και αποκατασταθή ο Κωστάκης, τότε και ο πατέρας δεν θα έχη ανάγκην προστασίας, και τότε μόνον θα εμπορέσω

⁷³⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: από 2 Νοεμβρίου μέχρι τέλους του έτους 1897, τ. 1, σσ. 347, 353 (όπου και το παράθεμα). Τελικά η Μαριάνθη θεραπεύθηκε, παντρεύτηκε και απέκτησε δυο κόρες.

⁷³⁵ *Ημερολόγιο*, εγγραφές από 6 Ιουνίου 1899, Κυριακή, μέχρι 24 Αυγούστου 1899, Τρίτη, τ. 1, σσ. 417 – 457. Ο Κωστάκης δε θεραπεύθηκε ποτέ. Μετά από χρόνια υφέσεων και εξάρσεων της ασθένειάς του, πέθανε τελικά έγκλειστος φρενοβλαβής.

⁷³⁶ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 13 Ιουνίου 1899, Κυριακή, τ. 1, σ. 419.

⁷³⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 2 Μαρτίου 1899, Τρίτη, τ. 1, σ. 394.

να ακολουθήσω την κλίση του χαρακτήρος μου. Αλλιώς θυσιάξω την οικογένειάν μου.⁷³⁸

Δέσμιος, λοιπόν, ενός καταθλιπτικού οικογενειακού και ενός αυστηρού κοινωνικού περιβάλλοντος, από νωρίς αναλαμβάνει χρέη προστάτη της πατρικής του οικογένειας με συμπαραστάτη τη μητέρα του η οποία φαίνεται ότι έχει μεγάλες φιλοδοξίες για τον πρωτότοκο γιο της.⁷³⁹

Η ανάληψη αυτών των υποχρεώσεων συνοδεύεται μοιραία και από ιεραρχική αναβάθμισή του μέσα στην οικογένεια. Χαρακτηριστικό του έντονα στηρικτικού και πατρικού ρόλου που έχει αναλάβει μέσα στο οικογενειακό σύστημα είναι το ότι τόσο η μητέρα του όσο και η αδελφή του Μαριάνθη δυσσαρεστούνται με το γάμο του γεμιζοντάς τον θλίψη και τύψεις.⁷⁴⁰ Αλλά και στην οικογένεια που δημιουργεί με τη Λέλα Χατζηιωάννου ο Μεταξάς κατέχει την κορυφή της οικογενειακής ιεραρχίας, σύμφωνα με τα πατριαρχικά πρότυπα της εποχής, παρά την αρμονικότητα, καθ' ομολογίαν του ίδιου, σχέση με τη σύζυγό του.⁷⁴¹ Η ανάληψη αυξημένων ευθυνών, συνεπώς, είναι φυσικό να τον κάνει να υιοθετήσει από νωρίς ύφος και πρακτικές αυταρχικές και πατερναλιστικές και να μην ανέχεται αμφισβήτηση των αποφάσεών του.

Ωστόσο, ο Μεταξάς είναι αμφίβολο αν συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά που θα τον καθιστούσαν πραγματικά χαρισματικό. Βέβαια το πατερναλιστικό του ύφος και οι αυταρχικές του πρακτικές θα μπορούσαν να εμπνεύσουν ασφάλεια στον ελληνικό λαό που ταλανίζεται από ποικίλα και μεγάλα

⁷³⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 27 Ιουλίου 1899, Τρίτη, τ. 1, σ. 440.

⁷³⁹ Βλ. χαρακτηριστικά στο *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 26 Οκτωβρίου / 8 Νοεμβρίου 1920, Δευτέρα, τ. 2, σ. 639: «Καϊμένη μητέρα· ακόμη δεν απέβαλε τα φιλόδοξα όνειρα». Σε επιστολή του προς τη γυναίκα του το ίδιο έτος ο Μεταξάς γράφει: «Η μητέρα μου έπλεε πάντοτε εις τα νέφη. Τώρα πλέον εγήρασε πολύ. Αλλά όταν ήτο νέα η μανία της της φιλοδοξίας μάς έκαμνε πολύ κακόν»· *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αργοστόλιον, 19 Νοεμβρίου / 2 Δεκεμβρίου 1920, τ. 2, σ. 655.

⁷⁴⁰ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Μεγάλη Πέμπτη, 22 Μαρτίου 1912, τ. 2, σσ. 101 – 104.

⁷⁴¹ *Ημερολόγιο*, ενδεικτικές εγγραφές: Κυριακή, 2 Οκτωβρίου 1911, τ. 2, σ. 94· 26 Δεκεμβρίου 1918/7 Ιανουαρίου 1919, Τρίτη, τ. 2, σ. 471· 14/27 Μαΐου 1919, Τρίτη, τ. 2, σ. 510· 24 Σεπτεμβρίου 1933, Κυριακή, τ. 4, σ. 50· 31 Δεκεμβρίου 1933, Κυριακή, τ. 4, σ. 65· 24 Φεβρουαρίου 1936, Δευτέρα, τ. 4, σ. 196· 21 Οκτωβρίου – 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σ. 316· επιστολές προς Λέλα: Αθήναι, 6 Αυγούστου 1912, Δευτέρα, 11 εσπέρας, τ. 2, σ. 134· Αθήναι, 6 Σεπτεμβρίου 1912, Πέμπτη, μεσονύκτιον, τ. 2, σ. 155· Σόφια, 14 Σεπτεμβρίου 1912, Παρασκευή, τ. 2, σσ. 163 - 164· Σόφια, 18 Σεπτεμβρίου 1912, τ. 2, σσ. 167 - 168· Ιωάννινα, 25 Φεβρουαρίου 1913, τ. 2, σ. 208· Αθήναι, 12 Σεπτεμβρίου 1914, 3 μ.μ., τ. 2, σ. 371· 2 Απριλίου 1931, Πέμπτη, τ. 3, σ. 684.

προβλήματα, όπως ο διχασμός σε Βενιζελικούς και Αντιβενιζελικούς, το ιδεολογικό κενό, απότοκο της Μικρασιατικής Καταστροφής και της κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας, η επείγουσα ανάγκη για αποκατάσταση των προσφύγων, η ασταθής δημοκρατία, η οικονομική κρίση και η κοινωνική δυσαρέσκεια.

Όμως ποτέ ο Μεταξάς δε γίνεται μορφή ηρωική με τα λόγια ή τις πράξεις του, παρά τη σημαντική συμβολή του στις ελληνικές επιτυχίες των Βαλκανικών Ρολέμων του 1912 - 1913. Ακόμα και η εμπλοκή του στην Αντεπανάσταση του 1923 λήγει άδοξα με τη διαφυγή του μέσα σε ένα νορβηγικό φορτηγό πλοίο.⁷⁴² Κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας του στη Γαλλία (Οκτώβριος 1923 - Μάρτιος 1924), αν και ενημερώνεται για τις ελληνικές υποθέσεις, δεν έχει καμιά ενεργό συμμετοχή στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας, όπως πληροφορεί το *Ημερολόγιό* του.⁷⁴³

Ο χαρακτήρας του «μηνύματος» που εκπέμπει αμέσως μετά την κήρυξη της δικτατορίας του στο πλαίσιο του διαγγέλματός του προς το λαό στις 4 Αυγούστου 1936, είναι άκρως συντηρητικός. Μεγάλο μέρος του τρισέλιδου διαγγέλματος αφιερώνεται στην υποτιθέμενη διείσδυση του κομμουνισμού σε κάθε τομέα της ελληνικής κοινωνίας και του κρατικού μηχανισμού, καθώς και στην καταστρεπτική του επίδραση, ενώ ο κοινοβουλευτισμός απαξιώνεται ως δημαγωγικός και υποθάλπων ύποπτες πρακτικές.

Ως αποστολή της κυβέρνησής του τίθεται η πρόληψη της εκδήλωσης της ανατρεπτικής κομμουνιστικής στάσεως και η εδραίωση του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος. Ο λαός καλείται να συνδράμει την 4^η Αυγούστου προκειμένου «να παραμείνουν αλώβητοι αι εθνικαί ημών παραδόσεις και ο ελληνικός μας πολιτισμός».⁷⁴⁴ Το καθεστώς από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό προσλαμβάνει επιλεκτικά διάφορες αξίες, όπως αγάπη στην πατρίδα, καλλιέργεια του πνεύματος και των τεχνών, έμφαση στη σωματική ευρωστία,

⁷⁴² *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 27 Οκτωβρίου 1923, Σάββατον, τ. 3, σ. 278.

⁷⁴³ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: από 28 Οκτωβρίου 1923, Κυριακή, μέχρι 16 Μαρτίου 1924, Κυριακή, τ. 3, σσ. 279 - 317. Βλ. και Σημειώσεις - Σχόλια του επιμελητή του 3^{ου} τόμου Παν. Μ. Σιφναίου στις σσ. 221-222.

⁷⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 11.

χωρίς, όμως, να τις ανανεώνει και να τις προσαρμόζει στο πνεύμα της εποχής. Αντιθέτως, περιορίζεται στη μουσειακή τους συντήρηση και στη στατική τους παρουσίαση μέσω λαϊκών εκδηλώσεων υποκινημένων, οργανωμένων και καθοδηγούμενων από τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό, γεγονός που, τελικά, αναιρεί την αναζωογονητική δύναμη των αξιών αυτών και καταδικάζει την κοινωνία σε στατικότητα.

Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός συνολικά δε λειτουργεί για το καθεστώς σαν εφελτήριο για νέες πολιτιστικές κατακτήσεις. Αντιθέτως, τονίζεται περισσότερο ο θαυμαστός του χαρακτήρας και το ότι εμφανίστηκε στη γη «άπαξ». Και μόνο το γεγονός ότι αποτελεί δημιούργημα των αρχαίων προγόνων τον καθιστά ανυπερέβλητο παράδειγμα τελειότητας και ομορφιάς. Επομένως προβάλλεται σαν ένα εξαύλωμένο ιδανικό. Ο αυταρχισμός του καθεστώτος στην ιδεολογία και στις πρακτικές εμποδίζει τα αρχαία πολιτιστικά επιτεύγματα να λειτουργήσουν γονιμοποιητικά για τους σύγχρονους. Εκείνο που δεσπόζει καταθλιπτικά είναι η αίσθηση του χρέους και της ευθύνης των νεότερων ως θεματοφυλάκων του παρελθόντος.⁷⁴⁵

Η διαφύλαξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού προβάλλεται ως αρμοδιότητα αποκλειστικά του Νέου Κράτους και θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαιώνιση της ύπαρξης του ελληνικού έθνους. Συνεπώς μεταβάλλεται σε επίσημη κρατική ιδεολογία και προϋποθέτει την εξουθένωση των άλλων ιδεολογιών εντός του κράτους, ιδίως του κομμουνισμού, ο οποίος με τα διεθνιστικά του κηρύγματα απειλεί την ύπαρξη του εθνικού κράτους και του ίδιου του έθνους.

Η απειλή της άσκησης βίας εναντίον όσων διαφωνούν είναι άλλο ένα στοιχείο που τοποθετεί το μήνυμα του Μεταξά στη χορεία των μηνυμάτων των παραδοσιακών ηγετών: «... οιανδήποτε αντίδρασιν κατά του εθνικού τούτου έργου της ελληνικής αναγεννήσεως είμαι αποφασισμένος να την εξουδετερώσω διά του τραχυτέρου τρόπου».⁷⁴⁶ Γίνεται, βέβαια, αναφορά στην ελληνική αναγέννηση, αλλά το περιεχόμενό της παραμένει αδιευκρίνιστο, πράγμα που

⁷⁴⁵ Π. Δ. Ηλιάδης, «Ανάγκη Πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 28, Αθήναι Δεκέμβριος 1939, σ. 238.

⁷⁴⁶ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 11.

επιτρέπει την εικασία ότι η αναφορά γίνεται στο πλαίσιο του τυπικού πολιτικού λόγου.

Η μεταξική ηγεσία, συνεπώς, παρά τα περί του αντιθέτου διατεινόμενα από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, δεν πληροί τις προϋποθέσεις της χαρισματικότητας. Τουναντίον, αποτελεί παράδειγμα παραδοσιακής ηγεσίας. Κατά το δημιουργό του ιδεότυπου της παραδοσιακής ηγεσίας, το Weber, η νομιμοποιητική βάση της παραδοσιακής ηγεσίας συνίσταται στην πίστη σε ιερούς και ανέκαθεν, δηλαδή εκ παραδόσεως, υπάρχοντες τρόπους και κανόνες, που εκλαμβάνονται πάντα ως ορθοί. Από την πίστη αυτή απορρέει η υπακοή των κυριαρχουμένων στο πρόσωπο του ίδιου του εξουσιαστή και όχι σε αντικειμενικά θεσπίσματα. Η απόλυτη υπακοή των κυριαρχουμένων δικαιολογεί και την απεριόριστη αυθαιρεσία του εξουσιαστή.⁷⁴⁷

Αν και ο Weber ανάγει την παραδοσιακή ηγεσία σε κοινωνίες του παρελθόντος, όπως της αρχαίας Ελλάδας, της Ρώμης, της Ανατολής και στις φεουδαρχικές, διάφοροι μελετητές της θεωρίας του διεύρυναν τα συμπεράσματά του.⁷⁴⁸ Μολονότι εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η παραδοσιακή μορφή εξουσίας δεν μπορεί να ευδοκιμήσει σε κοινωνίες του 20ού αιώνα που χαρακτηρίζονται από γραφειοκρατία και απουσία πίστης στην απαρασάλευτη ιερότητα των κανόνων, εν τούτοις ο ολοκληρωτισμός, ο οπουρτουνισμός, η αδικαιολόγητη χρήση της βίας και η τήρηση της παραδόσεως θεωρούνται χαρακτηριστικά μιας μετεξελιγμένης παραδοσιακής κυριαρχίας.

Η σύγχρονη μετεξελιγμένη μορφή παραδοσιακής ηγεσίας, σύμφωνα με τον Murvar, διαφέρει από τον κλασικό τύπο ως προς το ότι η πολιτική ισχύς στη σύγχρονη μορφή της είναι ιδιαίτερα προσωποποιημένη, δηλαδή επικεντρωμένη σε ένα πρόσωπο, τον ηγέτη, και όχι στους παραδοσιακούς θεσμούς. Το κενό της προσκόλλησης στην ιερότητα της παραδόσεως καταλαμβάνουν, μεταξύ των άλλων, ιδεολογίες ολοκληρωτικού περιεχομένου. Οι μηχανισμοί των ιδεολογιών αυτών αναπτύσσουν ένα σύστημα ανταμοιβών

⁷⁴⁷ Max Weber, *Οι τύποι της εξουσίας*, Κένταυρος, Αθήνα 2001, σσ. 36 - 37· Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Οργάνωση και Εξουσία» σε *Max Weber: Ερμηνευτικά κείμενα*, επιμ. Ν. Τάτσης, Οδυσσέας, α' έκδ. Αθήνα Μάιος 1998, σ. 112.

⁷⁴⁸ Ας ληφθεί υπόψη ότι ο Weber πέθανε το 1920 και, επομένως, δεν πρόλαβε να δει τις επιβιώσεις της παραδοσιακής ηγεσίας στη σύγχρονη εποχή.

και ποινών που τελειοποιεί προοδευτικά την άσκηση της εξουσίας. Αποτέλεσμα της τελειοποίησης είναι η απώλεια της ατομικής ελευθερίας.⁷⁴⁹

Υπό το φως των συμπερασμάτων αυτών η μεταξική ηγεσία μπορεί να χαρακτηριστεί ως παραδοσιακή, διότι συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά της μετεξελιγμένης παραδοσιακής εξουσίας. Την έλλειψη της άνευ όρων υποταγής σε παραδοσιακούς θεσμούς αναπληρώνει η απόλυτη υπακοή που απαιτεί ο Κυβερνήτης. Τα θεσμικά όργανα, για παράδειγμα η Βουλή και τα υπουργεία, δε λειτουργούν καθόλου ή λειτουργούν υπό ασφυκτικό έλεγχο στο πλαίσιο του μεταξικού καθεστώτος, με αποτέλεσμα η πολιτική ισχύς να συγκεντρώνεται στο πρόσωπο ενός, και τελικά να προσωποποιείται απόλυτα. Το «μήνυμα» που διατυπώνει ο Κυβερνήτης είναι, όπως αποδείχθηκε πιο πάνω, άκρως συντηρητικό.

Συμπερασματικά, αν και για τη διάσωση και τη διατήρηση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού το καθεστώς χρησιμοποιεί τα περισσότερα προηγμένα τεχνολογικά μέσα και τις μεθόδους ιδεολογικού επηρεασμού της εποχής του (τηρουμένων, πάντα, των περιορισμών που επιβάλλει η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας), δηλαδή φαίνεται ότι βρίσκεται στην πρωτοπορία του εκσυγχρονισμού, στην πραγματικότητα το μήνυμά του που δίνει το στίγμα της ιδεολογίας του είναι παρωχημένο και στατικό.

4. 3. Γ' Ελληνικός Πολιτισμός

Απώτερος σκοπός του Νέου Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου είναι η πολιτιστική αφύπνιση του ελληνισμού. Ο δικτάτορας αναφέρεται γενικά στον πολιτισμό τον οποίο μάλιστα διακρίνει σε ηθικό, προβάλλοντας ως λαμπρό παράδειγμα τον πολιτισμό της αρχαίας Αθήνας, και σε τεχνικό. Αναγνωρίζει

⁷⁴⁹ Ν. Α. Τσίρος, *Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber: Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σσ. 289 - 293. Σύμφωνα με τον Τσίρο, ο Μινναρ είναι αυτός που συνεισέφερε τα μέγιστα σε μια εκ βάθρων αναθεώρηση των ισχυουσών αντιλήψεων για την παραδοσιακή κυριαρχία.

ότι ο τεχνικός πολιτισμός καλύπτει τις υλικές ανάγκες των ανθρώπων,⁷⁵⁰ ωστόσο, διαπιστώνει ότι έχει πλέον αυτονομηθεί επικίνδυνα από τον άνθρωπο - δημιουργό του «και τραβάει το δρόμο του, κατατρώγοντάς μας» χωρίς να συναντά αντιστάσεις.⁷⁵¹

Κατά το Μεταξά μόνο ένα υψηλό ιδεώδες μπορεί να σώσει τον τεχνικό πολιτισμό και ταυτόχρονα τον άνθρωπο - δημιουργό του. Και το ιδεώδες αυτό το προσφέρει ο ηθικός πολιτισμός. Ο ηθικός πολιτισμός φέρει την ιδιαίτερη σφραγίδα της φυσιολογίας κάθε φυλής που έχει συνείδηση του εαυτού της και της ιδιαιτερότητάς της. Μια δε φυλή, όπως είναι η ελληνική, «... μία τοιαύτη φυλή οφείλει, έχει καθήκον απέναντι του εαυτού της, της ιστορίας και απέναντι του άλλου κόσμου, να εκδηλώσει τον ίδιον αυτής πολιτισμόν».⁷⁵²

Παρατηρείται εδώ η σύλληψη του εξής συλλογισμού: κάθε φυλή με αυτοσυνειδησία έχει το ιστορικό καθήκον να γίνει δημιουργός πολιτισμού που θα αποτελεί απόδειξη της ιδιαιτερότητάς της. Δεν εξετάζεται, όμως, το πρόβλημα με ποιον τρόπο μια φυλή αποκτά αυτοσυνειδησία, αν όχι με την πολιτιστική δραστηριότητα ή, τουλάχιστον, αν όχι και με αυτήν. Το καθεστώς εξαρχής αξιολογεί θετικά ή αρνητικά και ιεραρχεί αναλόγως τις φυλές χρησιμοποιώντας ως κριτήριο ποιότητας τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό χωρίς να ερευνά αν ο πολιτισμός αυτός λειτούργησε ως αφετηρία ή ως αποτέλεσμα της αυτοσυνειδησίας της ελληνικής φυλής και χωρίς να αφήνει περιθώρια για άλλα κριτήρια ποιότητας. Επαγγελία του αποτελεί η δημιουργία ελληνικού ηθικού πολιτισμού που θα φωτίσει τον κόσμο ολόκληρο.

Η μικρή εδαφική έκταση της Ελλάδας, η πρόσφατη μικρασιατική συντριβή και τα πλήθος εσωτερικά προβλήματα δεν αποτελούν για το καθεστώς εμπόδια στην εκπολιτιστική αποστολή του ελληνικού έθνους. Οι Έλληνες έχουν προορισμό ανώτερο σε σχέση με τους άλλους λαούς, διότι έχουν πιο ενδιαφέρουσα ιστορία, μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες και

⁷⁵⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους τεχνικούς υπαλλήλους της Διοικήσεως Πρωτευούσης» (31 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 238.

⁷⁵¹ Ι. Μεταξάς, *Σκέψεις 1917 – 1941*, Αθήναι – Πατήσια, 18 Δεκεμβρίου 1931, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 430.

⁷⁵² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους τεχνικούς υπαλλήλους της Διοικήσεως Πρωτευούσης» (31 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 239.

επίγνωση της υπεροχής τους έναντι των άλλων· επίγνωση που αφενός τους συνέχει και αφετέρου δικαιολογεί ηθικά την επιθυμία τους να επιβληθούν στη διεθνή κοινωνία και να καταλάβουν περίοπτη θέση στην ιστορία με τη δημιουργία ενός ανώτερου πνευματικού πολιτισμού.⁷⁵³ Την επιθυμία τους αυτή ενισχύει ο μεταφυσικός τρόπος ανάθεσης της εκπολιτιστικής αποστολής:

Με την ιδιοτυπίαν του, με την ιδιοφυΐαν του, με την θαυμαστήν του ελαστικότητα και προσαρμογήν εις όλας τας περιστάσεις της Ιστορίας, το Ελληνικόν Έθνος, είτε με τα ογδόντα εκατομμύρια που είχεν άλλοτε, είτε με τα οκτώ εκατομμύρια που έχει τώρα, είτε εκτεινόμενον από του Γιβραλτάρ μέχρι της Κριμαίας, είτε περιορισμένον από της Ροδόπης εις την Ίδην, είναι προωρισμένον από την Θείαν Πρόνοιαν να καταυγάξη την ανθρωπότητα και να λαμπρόνη τον πλανήτην.⁷⁵⁴

Πολύ ενδιαφέρον είναι το είδος του πολιτισμού με τον οποίον υποτίθεται ότι το ελληνικό έθνος καλείται να καταυγάσει τον υπόλοιπο κόσμο. Η φυσιογνωμία του πολιτισμού αυτού καθορίζεται σε συνάρτηση με το είδος του εθνικισμού του καθεστώτος, όπως αυτός ταξινομείται με κριτήριο τον πολιτικό του σκοπό. Η εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου κάθε άλλο παρά διατυπώνει επεκτατικές τάσεις και ιμπεριαλιστικές προθέσεις. Το καθεστώς ασκεί ειρηνική εξωτερική πολιτική και διαβεβαιώνει για τις ελκρινείς διαθέσεις της χώρας για αρμονική συνύπαρξη με τα γειτονικά και συμμαχικά κράτη: «Ημείς είμεθα Έθνος ειρηνικόν, δεν ζητούμεν πολέμους ούτε κατακτήσεις, είμεθα ευχαριστημένοι μέσα εις τα όρια που ευρισκόμεθα, αλλ' έχομεν υποχρεώσιν αυτό το οποίον μας ανήκει να το υπεραμυνθώμεν μέχρι τελευταίας πνοής μας. Έχομεν υποχρέωσιν να βοηθήσωμεν εις την ανάγκην τους φίλους μας της Βαλκανικής...»⁷⁵⁵ υποστηρίζει ο Μεταξάς το 1937.

⁷⁵³ Γ. Α. Μαντζούφας, «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σσ. 1325 – 1340 (το παράθεμα στη σ. 1338)· Γ. Α. Μαντζούφας, «Έθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 238. Πάντως αξίζει να αναφερθεί ότι ο αρθρογράφος αναγνωρίζει πως η πεποίθηση της υπεροχής έναντι άλλων εθνικών ομάδων δεν αποτελεί μονοπώλιο του ελληνικού έθνους.

⁷⁵⁴ Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 534.

⁷⁵⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του δήμου Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 202.

Επανέρχεται για να τονίσει πάλι, σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, ότι «είμεθα λαός ειρηνικός και οι σκοποί μας είναι ειρηνικοί. Δεν ζητούμεν απολύτως τίποτε άλλο από κανέναν, παρά μόνον την φιλίαν του, ..., αλλά είμεθα επίσης και ένας λαός συναισθανόμενος πλήρως τα δικαιώματά του, τα οποία εννοούμεν να υπερασπίσωμεν».⁷⁵⁶

Από τα λόγια του δικτάτορα διαγράφεται η εικόνα μιας χώρας, η οποία, ταλαιπωρημένη από πολεμικές και άλλες περιπέτειες στο παρελθόν, δεν τρέφει πλέον καμιά ψευδαίσθηση εδαφικής επέκτασης. Η εδαφική επέκταση, άλλωστε, είναι περιττή, αφού η Μικρασιατική Καταστροφή έχει σηματοδοτήσει μια βίαιη και δραματική εθνική ολοκλήρωση. Υπό το φως αυτών των δεδομένων η χώρα στρέφεται αποφασιστικά προς τα έσω και επικεντρώνει τις δυνάμεις της στην ανασυγκρότησή της κάτω από την εμπνευσμένη διακυβέρνηση ενός - υποτιθέμενου - χαρισματικού ηγέτη.⁷⁵⁷ Υιοθετεί, λοιπόν, έναν εθνικισμό αμυντικό και όχι επεκτατικό ή επιθετικό, πράγμα, άλλωστε, αναπόφευκτο, αφού οι συσχετισμοί δυνάμεων της εποχής είναι εις βάρος της.⁷⁵⁸

Ο χαρακτήρας του πολιτισμού που καλλιεργείται σε αυτή την ενδοστρεφή χώρα καθορίζεται και πάλι από το δικτάτορα. «Θέλομεν να κάμωμεν πολιτισμόν Ελληνικόν. Δεν θέλομεν τους ξένους πολιτισμούς. Θέλομεν ιδικόν μας πολιτισμόν, τον οποίον να τον ωθήσωμεν και να τον κάμωμεν ανώτερον από όλους τους πολιτισμούς εις την άκρην αυτήν της Ευρώπης».⁷⁵⁹ Προτρέπει δε το λαό να μην αναζητήσει τον πολιτισμό αυτό στα ξένα περιοδικά, αλλά μέσα στην ψυχή του με οδηγούς τούς πνευματικά υπερέχοντες Έλληνες, οι οποίοι «δεν πρέπει να συλλογισθούν ... πώς θα εισαγάγουν εις την Ελλάδα τα ξένα ανισόρροπα συστήματα, αλλά πώς θα δημιουργήσουν μέσα εις

⁷⁵⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 339.

⁷⁵⁷ Κ. Μακρής, «Η συγκρότηση του έθνους – κράτους στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα», *Διαβάζω*, τευχ. 418, Μάιος 2001, σσ. 102 - 103· Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 184.

⁷⁵⁸ Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σ. 247· D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 – 45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. Μ. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 208.

⁷⁵⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Κομοτηνήν» (7 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 53.

την Ελληνικήν των ψυχών, εκείνο το οποίον αρμόζει εις τον Ελληνικόν Λαόν».⁷⁶⁰ Από την παραπάνω δήλωση του δικτάτορα γίνεται σαφής η πρόθεση του καθεστώτος να αντιπαραβάλει «εμάς», τους Έλληνες, προς τους «άλλους», τους ξένους, καθότι ο πολιτισμός εκλαμβάνεται και χρησιμοποιείται όχι ως στοιχείο συνεκτικό, αλλά ως στοιχείο κατεξοχήν διαχωριστικό των λαών.

Αν και η πεποίθηση για την ανωτερότητα του ελληνικού έθνους είναι αναμενόμενο να τροφοδοτήσει και φαντασιώσεις παγκόσμιας πολιτιστικής κυριαρχίας, δε χάνεται, όμως, η επαφή με την πραγματικότητα του περιορισμένου εδαφικά και αποδυναμωμένου οικονομικά ελληνικού κράτους: «... ο νεώτερος πολιτισμός δεν είναι δυνατόν να είναι εκτατικός, αλλ' εντατικός, δεν θα αποβλέπη δηλαδή εις την κατάκτησιν εδαφών, αλλ' εις την έντασιν του πολιτισμού, ακριβώς όπως ηννόησαν τον πολιτισμόν οι αρχαίοι Έλληνες».

Σε αντικατάσταση, λοιπόν, του ιδανικού της εδαφικής επέκτασης που δε συνάδει με τις καινούριες συνθήκες του Μεσοπολέμου, η 4^η Αυγούστου επιχειρεί να θεμελιώσει ένα άλλο ιδανικό, τον εντατικό πολιτισμό. Ο Μεταξάς διακηρύσσει σε μια από τις πρώτες του ομιλίες μετά την επιβολή της δικτατορίας του: «Είναι τούτο [δηλαδή ο εντατικός πολιτισμός] ένα μέγα ιδανικόν, διότι δίδει εις τον λαόν, τον έχοντα τοιούτον πολιτισμόν, το συναίσθημα της κυριαρχίας, κυριαρχίας ουχί εδαφών, αλλά πολιτισμού, κυριαρχίας επί των άλλων διά του πολιτισμού του. Και δύναται τούτο να αποτελέση μέγα ιδανικόν διά τον ελληνικόν κόσμον».⁷⁶¹

Το Νέο εθνικό Κράτος στο οποίο εφαρμόζεται η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, προβάλλεται ως το μοναδικό κρατικό μόρφωμα που μπορεί να εξασφαλίσει σ' έναν μικρό λαό, όπως ο ελληνικός, αυτήν την πολιτιστική κυριαρχία επί των άλλων: «... διά να κρατήσωμεν την θέσιν μας εις τον κόσμον, διά να υψώσωμεν υπερήφανη την σημαίαν του πολιτισμού μας μέσα εις μίαν Ευρώπην που σπαράσσεται ... , διά να τα ημπορέση όλα αυτά ένας

⁷⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγειαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 254.

⁷⁶¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα δοθέν υπό της Επιτροπής της ΙΑ' Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» (6 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 35 (όπου και τα παραθέματα).

μικρός λαός, όπως ο Ελληνικός, πρέπει να αποτελέσει ένα ισχυρόν Κράτος, εις το οποίον απόλυτα να πειθαρχή».⁷⁶²

Το πολιτιστικό αυτό ιδανικό, που ο Μεταξάς θα το ονομάσει «Γ' Ελληνικό Πολιτισμό»⁷⁶³, καρπός της πολιτιστικής αφύπνισης των Ελλήνων μέσα στο «Νέον Κράτος» της 4^{ης} Αυγούστου κατά το καθεστώς, έρχεται ως απάντηση στη γενική ιδεολογική αμφισβήτηση και φιλοδοξεί να αποτελέσει το σταθερό ιδεολογικό πυρήνα, τον οποίο αναζητούν εναγωνίως οι άνθρωποι της εποχής: «... η πραγματοποίησις του τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού δύναται ν' αποτελέσει σκοπόν και περιεχόμενον της ζωής μας»⁷⁶⁴ (η αραιώση στο πρωτότυπο).

Προϋπόθεση για να δημιουργηθεί ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός είναι το βαθύ αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας που εμπνέεται από αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση και συνδυάζεται με αυτοπειθαρχία και σεβασμό στην ιεραρχία.⁷⁶⁵

*Η τόνωσις των στοιχείων, τα οποία ανέφερα, η αισιοδοξία, ο ευθουσιασμός και η ομαδική πειθαρχία, είναι εκείνα, τα οποία συνδυαζόμενα προς μίαν ατομικήν πρωτοβολίαν καλώς εννοουμένην, αποσκοπούσαν δηλ. μαζί με την ικανοποίησιν του ατομικού συμφέροντος και την πρόοδον του γενικού, θα οδηγήσουν εις την σύνθεσιν και την διαμόρφωσιν του τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.*⁷⁶⁶

Επίσης απαιτείται η έξοδος από το στενό κύκλο της ικανοποίησης των προσωπικών και των οικογενειακών αναγκών και η διάθεση χρόνου και ενέργειας για το κοινό καλό που ταυτίζεται με το εθνικό συμφέρον. Η πρόσκληση, παρά τη φαινομενική της καθολικότητα, δεν απευθύνεται γενικά στη νέα γενιά, αλλά σ' εκείνα τα μέλη της που τα συνδέει κοινή φυλή,

⁷⁶² Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετείω της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 225.

⁷⁶³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), τ. 1, σ. 197.

⁷⁶⁴ Γ. Ε. Κυριάκης, «Έργα και σκοποί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 12, Αθήναι Αύγουστος 1938, σσ. 893 – 894 (το παράθεμα στη σ. 894).

⁷⁶⁵ Ν. Δ. Κούμαρος, «Οι λόγοι του Αρχηγού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 29, Αθήναι Ιανουάριος 1940, σ. 288.

⁷⁶⁶ Γ. Α. Μαντζούφας, «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σ. 1340.

γλώσσα, καταγωγή.⁷⁶⁷ Επομένως οι ανήκοντες σε μειονότητες αποκλείονται εξαρχής από τη δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, ο οποίος προβάλλεται ως ιδανικό αποκλειστικά των ελληνοπαίδων.

Άλλη προϋπόθεση που ενισχύει την παραπάνω διαπίστωση είναι ο συγκερασμός του υλικού και του πνευματικού στοιχείου μέσα στο άτομο και η ένταξη του ατόμου στο έθνος, δηλαδή ο διαποτισμός της ανθρώπινης ύπαρξης εν συνόλω από την εθνική ιδέα: «Δια να το κατορθώσετε, πρέπει να είσθε ψυχές ελληνικές μέσα σε κορμιά ελληνικά και κορμιά ελληνικά με ψυχές ελληνικές».⁷⁶⁸

Εκτός από τις εσωτερικές - προσωπικές, είναι απαραίτητο να πληρούνται και εξωτερικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού: η άρση των ταξικών αντιθέσεων και η γαλήνη μέσα στο κράτος, καθώς και η οργάνωση της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών, προϋποθέσεις που αποτελούν σταθερές επιδιώξεις της 4ης Αυγούστου.⁷⁶⁹

Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός, λοιπόν, προβάλλεται ως ο πυρήνας της μεταξικής ιδεολογίας και ο βασικός στόχος προς τον οποίο κατατείνουν όλες οι δραστηριότητες του Νέου Κράτους. Για το λόγο αυτό θα ήταν αναμενόμενο να γίνεται αντικείμενο συχνής αναφοράς και ανάλυσης. Ωστόσο οι αναφορές είναι λιγοστές και ακόμα λιγότερες οι προσπάθειες διερεύνησης και διασαφήνισης του περιεχομένου του.

Η πρώτη εκτενής αναφορά γίνεται από το δικτάτορα σχεδόν ένα χρόνο μετά την επιβολή της 4ης Αυγούστου, σε ομιλία του στα Γιάννενα, με την οποία υπόσχεται στη νέα γενιά «τον τρίτον πολιτισμόν, τον ελληνικόν» που θα είναι το προϊόν της ανανέωσης και του συνδυασμού των προηγούμενων.⁷⁷⁰ Σύμφωνα με το Μεταξά, ο πρώτος ελληνικός πολιτισμός, ο αρχαίος,

⁷⁶⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 253.

⁷⁶⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 198.

⁷⁶⁹ Γ. Ε. Κυριάκης, «Έργα και σκοποί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 12, Αθήνα Αύγουστος 1938, σσ. 890 – 894.

⁷⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 197 – 198 (το παράθεμα στη σ. 197).

χαρακτηριζόταν από μεγάλη πνευματική ανάπτυξη και υψηλά επιτεύγματα στην επιστήμη και στην τέχνη, όπου η κυριαρχία της Αθήνας είναι αναμφισβήτητη, αλλά του έλειπε η ουσιαστική θρησκευτική πίστη και, κυρίως, η πολιτική εξέλιξη. Αποδείξεις της πολιτικής του ανεπάρκειας αποτελούν ο Πελοποννησιακός Πόλεμος και η αντίδραση στη Μακεδονική ηγεμονία.⁷⁷¹

Έτσι «όσον αφορά τα πολιτικά εθνικά ιδεώδη» ο Μεταξάς καλεί τους πάντες να στραφούν «προς την Σπάρτην και την Μακεδονίαν. Προς την Σπάρτην η οποία ήρchiσε το έργον της πολιτικής ενώσεως και της πολεμικής επικρατήσεως του αρχαίου Ελληνισμού και προς την Μακεδονίαν, η οποία ετελείωσε το έργον τούτο».⁷⁷²

Ο δεύτερος ελληνικός πολιτισμός, ο μεσαιωνικός, από την άλλη, εμπνεόταν από βαθιά θρησκευτική πίστη και το θρησκευτικό του ιδεώδες επιβιώνει και επηρεάζει ακόμα. Επίσης προήγαγε την πολιτική επιστήμη, αφού μπόρεσε να συγκροτήσει κράτος ισχυρό. «Διότι το Κράτος το μεσαιωνικόν, το Ελληνικόν, εις την εποχήν της ακμής του ήτο ένα από τα καλλίτερα και ισχυρότερα Κράτη της εποχής εκείνης, αν όχι το ανώτερον όλων». Ωστόσο ο βυζαντινός πολιτισμός δεν παρήγαγε υψηλής ποιότητας πνευματικά προϊόντα.⁷⁷³ Ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός έρχεται ως συνέχεια και τελειοποίηση των δυο προηγούμενων οι οποίοι έχουν ήδη προβληθεί ως καρποί κοινωνιών υπό συγκεντρωτική και αυταρχική διακυβέρνηση.⁷⁷⁴ Ως αβίαστο συμπέρασμα εξάγεται ότι και ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός θα προκύψει, εφόσον η διακυβέρνηση της χώρας βρίσκεται στα στιβαρά χέρια του Αρχηγού.

⁷⁷¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 197 – 198· «Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών» (20 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 285.

⁷⁷² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τα μέλη της Οργανώσεως Εθνικής Αναγεννήσεως» (14 Νοεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 126 – 127 (όπου βρίσκονται και τα παραθέματα). Στην ομιλία του στη Σπάρτη ο Μεταξάς θα διακηρύξει εκ νέου την πεποίθησή του ότι η αρχαία Σπάρτη αποτελεί το ιδανικότερο πολιτικό πρότυπο για τη νεότερη Ελλάδα. Βλ. σχετικά: Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 382.

⁷⁷³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 197 – 198· «Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών» (20 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 285 – 286 (το παράθεμα στη σ. 286).

⁷⁷⁴ D. Close, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 – 45» σε *Fascists and Conservatives*, επιμ. M. Blinkhorn, Unwin Hyman, London 1990, σ. 206.

Ωστόσο, δύομισι χρόνια από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου, το Δεκέμβριο του 1938, το περιεχόμενο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού παραμένει ασαφές ακόμα και για τους θεωρητικούς του καθεστώτος, αν και οι αρθρογράφοι *Του Νέου Κράτους* καταβάλλουν μεγαλύτερες προσπάθειες και από τον ίδιο το Μεταξά για την αποσαφήνιση του περιεχομένου του:

Αλλ' εις το Νέον Κράτος ομιλούμεν περί του τρίτου ελληνικού πολιτισμού. Και γεννάται η απορία ποίος είναι αυτός ή ποίος θα είναι. Εις αυτό πλήρης εκ των προτέρων απάντησις, δεν είναι δυνατόν να δοθή, διότι, αν εγνωρίζομεν ποίαι θα είναι αι εκδηλώσεις, αι οποίαι θα συνίσταν το τρίτον πολιτισμόν, θα τον είχομεν ήδη παρόντα, και δεν θα είχομεν ανάγκην να τον δημιουργήσωμεν, αλλά θα έπρεπε να φροντίσωμεν απλώς να τον διατηρήσωμεν. Αλλά πέραν αυτού τι συγκεκριμένον περιεχόμενον θα λάβη, αυτό θα το εμφανίση το μέλλον, η πεποίθησις και η πίστις της νέας γενεάς εις την αξίαν και την ικανότητα της φυλής μας.⁷⁷⁵

Οι πιο ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες, μάλιστα, προσπάθειες νοηματοδότησης του νέου ιδανικού προέρχονται όχι από τους τακτικούς συνεργάτες του περιοδικού, αλλά από το λογοτέχνη Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο και τον καθηγητή Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Στίλπωνα Κυριακίδη, που το αναλύουν ο καθένας από τη δική του οπτική γωνία. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν είχε παγιωμένη ιδεολογία άμα τη αναρρύσει του στην εξουσία· αυτό το ιδεολογικό κενό από τη μια προκαλεί αμηχανία στους στενούς συνεργάτες του καθεστώτος και από την άλλη αφήνει το πεδίο ανοιχτό σε πνεύματα πιο ελεύθερα να αυτενεργήσουν πάνω στις πολύ γενικές θεωρητικές κατευθύνσεις που έχει δώσει ο δικτάτορας.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος διερευνώντας τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό δεν παραβλέπει την υλική του πλευρά, δηλαδή την επιδίωξη της υλικής ευημερίας. Δεν περιορίζεται, όμως, σε αυτή. Αντιθέτως, επεκτείνεται στην πρόσκτηση πνευματικής καλλιέργειας, αφού θεωρεί ότι οι πνευματικές κατακτήσεις αποτελούν δικαίωση του ατόμου και του συνόλου. Η πνευματική ανάταση

⁷⁷⁵ Γ. Α. Μαντζούφας, «Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σ. 1340.

εγγυάται τη φυγή από την πεζή πραγματικότητα και, λαμβάνοντας μεταφυσικές διαστάσεις, συνυφαίνεται με την ίδια την αθανασία. Ωστόσο η επίτευξη του στόχου του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού αποτελεί διαρκές ζητούμενο, καθώς δεν προσδιορίζεται χρονικά, αλλά τοποθετείται στο αόριστο μέλλον⁷⁷⁶ και περιλαμβάνει την υλοποίηση πολλών μερικότερων στόχων.

Η πραγμάτωση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού προσφέρεται για προβολή της μοναδικότητας του ελληνισμού και της πολιτιστικής του προσφοράς στην ανθρωπότητα. Αποτελεί αποκλειστική δυνατότητα του ελληνικού λαού, από τη μια διότι τούτος είναι προικισμένος με τεράστιες δημιουργικές δυνατότητες, και από την άλλη διότι μέσα στο λαό αυτό επιβιώνει «ο πυρήνας που είναι πλασμένος από την άδολη ουσία του καθάριου Ελληνισμού», του οποίου η ιδιοτυπία αποτελεί τη μεγάλη συνεισφορά του στον παγκόσμιο πολιτισμό. Εξάλλου ο ελληνισμός ως πνευματικό γεγονός και η Ελλάδα ως γεωφυσική πραγματικότητα προσφέρουν ευρύτατο πεδίο δράσης και στην πιο ανήσυχη δημιουργική φαντασία.

Ο Παναγιωτόπουλος θεωρεί ότι η πρόσκληση του ελληνικού λαού στην πραγμάτωση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού δεν αποτελεί κήρυγμα ξενηλασίας, καθώς ανέκαθεν ο ελληνισμός επικοινωνούσε γόνιμα με τον έξω κόσμο και μετουσίωνε δημιουργικά τα ξένα στοιχεία. Επίσης, δεν αποτελεί απόπειρα νεκρανάστασης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, διότι αυτό θα ήταν ανεδαφικό. Αυτό που ορίζει την ουσία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού είναι η νέα έκφραση των αρετών που οι αρχαίοι έφθασαν στην τελειότητα. Οι αρετές αυτές ληθαργούν μέσα στο εθνικό ασυνείδητο και αυτόματα θα αναβιώσουν, αν ο ελληνικός λαός έρθει σε ουσιαστική επαφή με τον τόπο του, αν ξανα-συνειδητοποιήσει την Ελλάδα ως πολύπλευρο ιστορικό και πνευματικό γεγονός. Ο χώρος ως σύνθετη υλική και πνευματική οντότητα θα αποτελέσει το κέντρο της πολιτιστικής προσπάθειας του ελληνισμού. Τότε αυτός θα μπορέσει να προσφέρει στους άλλους, τους τεχνολογικά ανεπτυγμένους λαούς,

⁷⁷⁶ Ο ίδιος ο Μεταξάς αναφέρεται στην «ατερμάτιστη προσπάθειά μας για το μεγαλείο και την δόξα αυτής της Ελλάδος και για κείνο το οποίο αναλάβατε σεις, η Νεολαία, να πραγματοποιήσετε. Τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό»: «Λόγος κατά το γέυμα των Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών της Ε.Ο.Ν.» (26 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 308.

την αίσθηση του μέτρου, τη λιτότητα, την ευγραμμία, την αρμονία και τελικά την ισορροπία ανάμεσα στην πνευματική και στην τεχνολογική κατάκτηση.⁷⁷⁷

Από τα παραπάνω είναι εμφανής η προσπάθεια του αρθρογράφου να τονίσει τη μοναδικότητα και την πολιτιστική ανωτερότητα του ελληνισμού έναντι των άλλων φυλών, έστω και αν αυτό δεν ομολογείται ευθέως. Η προβολή της πνευματικής προσφοράς του ελληνισμού στην ανθρωπότητα, καθώς και η πεποίθηση για το πρωτείο του πνευματικού πολιτισμού έναντι του υλικού είναι κοινός τόπος στους Έλληνες στοχαστές.⁷⁷⁸ Η εμμονή στην πνευματική προσφορά επιδιώκει να λειτουργήσει ως αντιπερισπασμός στην απουσία των τεχνολογικών κατακτήσεων και, συνεπώς, στη φτώχεια της χώρας.

Το περιεχόμενο και η επιδίωξη του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, όπως ο Παναγιωτόπουλος τον σημασιοδοτεί, αντικατοπτρίζει τη σύγχυση και την αμηχανία του Νέου Ελληνισμού απέναντι στην Ευρώπη και τελικά απέναντι στη δική του ταυτότητα.

Ένα νέο συστατικό στον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό πέρα από τον αρχαίο ελληνικό και το βυζαντινό πολιτισμό που πρόβαλλε ο Μεταξάς, τολμά να προσδώσει ο καθηγητής Λαογραφίας Στίλπων Κυριακίδης από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*. Το συστατικό αυτό είναι ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός. Ο φόβος ότι ο επελαύνων ευρωπαϊκός τεχνολογικός πολιτισμός θέτει σε κίνδυνο τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, ότι κινδυνεύει ο ελληνικός λαϊκός πολιτισμός να χάσει την ιδιομορφία του, συναντάται στον Κυριακίδη, διανθισμένος από την αγωνία ότι με τον τρόπο αυτό θα επέλθει άμβλυνση του εθνικού συναισθήματος και, κατ' επέκταση, θα προαχθούν διεθνιστικές και κοσμοπολιτικές ιδέες. Η κομμουνιστοφοβία είναι και εδώ παρούσα, χωρίς να

⁷⁷⁷ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το Νέον Κράτος και η Τέχνη», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 25, Αθήναι Σεπτέμβριος 1939, σσ. 54 – 59 (το παράθεμα στη σ. 56).

⁷⁷⁸ Η πεποίθηση ότι ο ελληνισμός έχει τη δυνατότητα να ζωοποιήσει και να εξανθρωπίσει τον τεχνολογικό πολιτισμό της Ευρώπης με τη δική του πνευματική προσφορά συναντάται και στην ομιλία του τότε πρωθυπουργού της Ελλάδας Κ. Καραμανλή, κατά την τελετή ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα στις 28 Μαΐου 1979: «Η σύγχυση ιδεών, ο ευδαιμονισμός, ο στυγνός ορθολογισμός ... έχουν παραμορφώσει το πολιτιστικό πρόσωπο της Ευρώπης. ... Είναι καιρός ο ευρωπαϊκός Φάουστ να επιχειρήσει νέο ταξίδι στην χώρα του μέτρου και της ισορροπίας, για να γεννήσει ξανά τον Ευφορίωνα». Ο επαναλαμβανόμενος κοινός τόπος δείχνει το ρόλο που οι Έλληνες επιφυλάσσουν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη είτε από επιλογή είτε από ανάγκη.

υπαγορεύεται απαραίτητως από το καθεστώς, αφού αποτελεί κοινό τόπο μεταξύ των αστών του Μεσοπολέμου.

Ο Κυριακίδης θεωρεί ότι θεματοφύλακες του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού είναι η αγροτική και η αστική τάξη - και μάλιστα η μικροαστική - και όχι η αργόσχολη μεγαλοαστική τάξη των σαλονιών ούτε οι βιομηχανικοί εργάτες που στρεβλώνονται ιδεολογικά από τα μαρξιστικά διδάγματα. Στο σημείο αυτό ενστερνίζεται τις πεποιθήσεις και τις ιδεολογικές αρχές του Νέου Κράτους που - υποτίθεται ότι - ανιχνεύονται στους αστούς και στους αγρότες. Γι' αυτό και χαιρετίζει θερμά τις προσπάθειες της κυβέρνησης Μεταξά να προστατεύσει και να ενισχύσει το λαϊκό πολιτισμό με τα Υπουργεία Παιδείας και Τύπου και Τουρισμού.

Βέβαια ο Κυριακίδης δεν αρνείται την αναπόφευκτη συμπερίληψη ξένων στοιχείων στον ελληνικό πολιτισμό. Αναγνωρίζει ότι είναι αδύνατο να αγνοηθεί ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, από τον οποίον ο ελληνικός πολιτισμός έλαβε και εξακολουθεί να προσλαμβάνει πολλά στοιχεία. Σπεύδει, όμως, από τη μια να καθορίσει το περιεχόμενο των επιδρώντων στοιχείων και από την άλλη να μειώσει τη δυναμική της ευρωπαϊκής επίδρασης. Τα επεισόδια στοιχεία πρέπει να είναι τεχνικής φύσεως, δηλαδή να είναι στοιχεία που ο χαρακτήρας τους και η χρήση τους να τα καθιστούν διεθνή και πρόσθετα, εξωτερικά και ξένα προς την εθνική ψυχή.

Η αναίρεση ή η ανάσχεση της επίδρασης του ευρωπαϊκού πολιτισμού ανοίγει το δρόμο για την ανίχνευση των συστατικών στοιχείων του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού αποκλειστικά στο ελληνικό παρελθόν και παρόν. Έτσι η ελληνική αρχαιότητα εξασφαλίζει την καθαρότητα της σκέψης, τη διαύγεια των μορφών, το μέτρο και την αρμονία· το Βυζάντιο παρέχει τη βαθύτερη αντίληψη περί θείου, τη θρησκευτική συγκίνηση, τη θεία αγάπη. Το καινούριο συστατικό που κομίζει ο Κυριακίδης στο περιεχόμενο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού είναι οι σύγχρονες λαϊκές εκδηλώσεις και ο λαϊκός πολιτισμός που αποτελούν το καταστάλαγμα μακραίωνης εθνικής ζωής. Είναι η πρώτη φορά που ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός, που υποτίθεται ότι θα αποτελέσει τη συναίρεση του αρχαίου ελληνικού και του βυζαντινού, πολιτισμών του

παρελθόντος, αποκτά μια διάσταση παρόντος. Το σύγχρονο λαϊκό πολιτιστικό στοιχείο τού εξασφαλίζει την άμεση σχέση με το ζώντα και δρώντα λαό, τον κάνει περισσότερο οικείο σε αυτόν και του προσδίδει νομιμότητα.

Κατά τον Κυριακίδη οι εκδηλώσεις των λαών δεν είναι απλώς ομαδικές, αλλά εθνικές, αφού, πέρα από τις γενικές μεταξύ τους ομοιότητες που οφείλονται στην ομαδικότητα, παρουσιάζουν διαφορές που οφείλονται στη διαφορά του πολιτισμού, της κοσμοθεωρίας, της ψυχοσύνθεσης, της ιδιοφυΐας. Οι διαφορές αυτές από τη μια αποκαλύπτουν την ιδιομορφία κάθε λαού σε σχέση με τους άλλους και από την άλλη πιστοποιούν την ομοιότητα μεταξύ των μελών του ίδιου λαού, δηλαδή αποδεικνύουν την ύπαρξη εθνικού χαρακτήρα και εθνικής προσωπικότητας που ωθεί σε ξεχωριστό εθνικό βίο και δράση. Η εθνική αυτή προσωπικότητα δεν περιορίζεται στο παρόν, αλλά επεκτείνεται στο παρελθόν και στο μέλλον, αφού το έθνος ως ανώτερη βιολογική μονάδα επιζεί των επιμέρους ατόμων.

Ο Κυριακίδης πρεσβεύει το ανεπιηρέαστο του έθνους από κάθε εξωτερική παρεμβολή υποστηρίζοντας ότι οι αναπόφευκτες με το πέρασμα του χρόνου αλλοιώσεις στο χαρακτήρα του έθνους είναι επιφανειακές και επουσιώδεις, διαφορετικά το έθνος θα είχε αποσυντεθεί. Υποστηρίζει, επομένως, το αιώνιο και αναλλοίωτο της ουσίας του έθνους, και, συνεπώς, θεωρεί ότι η στατικότητα είναι αυτή που εξασφαλίζει τη γνησιότητα των εθνικών εκδηλώσεων και την εθνική συνέχεια. Γι' αυτό αξιολογεί ως σημαντικότερες και άξιες αποθησαυρίσεως τις λαϊκές εκδηλώσεις, διότι αποδεικνύουν τη συγχρονική και τη διαχρονική ενότητα του ελληνικού έθνους.⁷⁷⁹

Ο υπερτονισμός της ελληνικότητας του χαρακτήρα και του περιεχομένου του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού από το Μεταξά και τους διανοουμένους του καθεστώτος φανερώνει το φόβο της 4^{ης} Αυγούστου μήπως στη σύλληψη και στη νοηματοδότηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού κατηγορηθεί για έλλειψη πρωτοτυπίας και για αντιγραφή ευρωπαϊκών μοντέλων. Αν ο ελληνικός λαός

⁷⁷⁹ Στ. Κυριακίδης, «Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 34, Αθήνα Ιούνιος 1940, σσ. 644 – 655.

αδιαφορήσει για την αρχαία ελληνική, τη βυζαντινή και τη σύγχρονη λαϊκή πολιτιστική του δραστηριότητα και περιοριστεί να θεάται με θάμβος τα ευρωπαϊκά επιτεύγματα, θα γίνει κάποτε καλός αντιγραφέας και μιμητής, ποτέ όμως δημιουργός πολιτισμού, διακηρύττει ο Κυριακίδης.⁷⁸⁰

Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός, λοιπόν, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο στοιχείο της μεταξικής ιδεολογίας, αποτελεί το κάτοπτρο της γενικότερης ιδιότυπης σχέσης της Ελλάδας με την Ευρώπη, σχέσης που ταλαντεύεται ανάμεσα στο αίσθημα ανωτερότητας και στο σύμπλεγμα μειονεξίας, ανάμεσα στην αποδοχή της Ευρώπης ως προστάτιδας και συνεχίστριας του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, και στην οργισμένη απόρριψή της, επειδή τα τεχνολογικά της επιτεύγματα αμφισβητούν ή θέτουν σε κίνδυνο τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού.⁷⁸¹

⁷⁸⁰ Στ. Κυριακίδης, «Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 34, Αθήναι Ιούνιος 1940, σ. 656.

⁷⁸¹ Ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνει το καθεστώς την Ανατολή και τη Δύση δε διαφέρει από τον παραδοσιακό τρόπο πρόσληψής τους που λίγο – πολύ διατηρείται ως σήμερα. Είναι δε απόρροια της ιδιαίτερης διαδικασίας μέσω της οποίας δημιουργήθηκε το νεοελληνικό εθνικό κράτος.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού η Δύση παρουσιάζεται στη συνείδηση των Ελλήνων ως ο θεματοφύλακας της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς. Οι φορείς της, οι βυζαντινοί λόγιοι, είχαν αρχίσει να καταφθάνουν εκεί πριν από την Άλωση, για να πυκνώσουν αμέσως μετά. Η κληρονομιά τους αξιοποιείται από την Αναγέννηση και το Διαφωτισμό.

Η συστηματική μελέτη της αρχαίας ελληνικής διανόησης, η στροφή από το Θεό στον Άνθρωπο και τη Φύση, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και η θεμελίωση της επιστήμης, ο εξορθολογισμός της ζωής, η ενασχόληση της τέχνης με τα γήινα και τα ορατά εδραιώνουν την αντίληψη ότι η Δύση χρεωστά την πνευματική της αφύπνιση στην Αρχαία Ελλάδα, ενώ το Βυζάντιο το εστιασμένο στη θρησκεία και στη μεταφυσική αντιμετωπίζεται από τη δυτική διανόηση ως σκοτεινή περίοδος, ανάλογη με το Μεσαίωνα. Η αντίληψη αυτή φυσικά αντανακλά και στη νεαρή μετεπαναστατική νεοελληνική διανόηση που προσπαθεί να διαμορφώσει τη νεοελληνική ταυτότητα συνδέοντάς την με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν το δικαιωμένο ήδη στη δυτική συνείδηση, και παρακάμπτοντας το «σκοτεινό» Βυζάντιο. Κατά τα πρώτα χρόνια της ελευθερίας, λοιπόν, το Βυζάντιο, δηλαδή η Ανατολή, για το Νεοελληνισμό είναι ο εχθρικός «Άλλος».

Ωστόσο, η ευθυγράμμιση αυτή με τη Δύση που έχει ως αποτέλεσμα τη θετική της πρόσληψη, δε διατηρείται. Από τη στιγμή που ο Fallmerayer υποστηρίζει ότι οι σύγχρονοι του Έλληνες είναι, στην πραγματικότητα, απόγονοι Σλάβων και Αλβανών που εκχριστιάνισε το βυζαντινό κράτος, και θέτει έτσι σε αμφισβήτηση την ίδια την ταυτότητα του Νέου Ελληνισμού, η αντίδραση είναι ραγδαία, εκπορεύεται δε από το ίδιο το ελληνικό κράτος. Τοπωνύμια εξελληνίζονται, σωρεία λόγων εκφωνούνται στο Πανεπιστήμιο, διατριβές εκπονούνται, σάτιρες και ποιήματα γράφονται.

Η θεωρία του Fallmerayer συσπειρώνει εναντίον της τους Νεοέλληνες διανοομένους που με επικεφαλής το Νικόλαο Πολίτη, το Γεώργιο Χατζιδάκι και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο μοχθούν να αποδείξουν την καταγωγή των Νεοελλήνων από τους Αρχαίους Έλληνες μέσω του Βυζαντίου και, άρα, την αδιάσπαστη συνέχεια του έθνους διά των αιώνων. Παράλληλα είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα επιδιώκουν να δικαιώσουν την Ελληνική Επανάσταση και να διαφυλάξουν τη φυσιογνωμία του νεαρού νεοελληνικού έθνους – κράτους. Έτσι ο Fallmerayer ακούσια προάγει την εθνική αυτοσυνειδησία των Νεοελλήνων, τα δε αποτελέσματα της τότε επιστημονικής δραστηριότητας μεταβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο οι Νεοέλληνες προσλαμβάνουν την Ανατολή και τη Δύση.

Η 4^η Αυγούστου προσεγγίζει την τεχνολογική ανάπτυξη της Δύσης με σαφή θετική αξιολογική διάθεση. Αναγνωρίζει στη Δύση την τεχνική και τεχνολογική πρωτοκαθεδρία. Αναγνωρίζει ακόμη ότι ο σύγχρονος πολιτισμός δεν είναι δυνατό να αγνοήσει τη βιομηχανική πραγματικότητα. Η μηχανή ξεκινώντας από την Ευρώπη και την Αμερική προελαύνει και μεταμορφώνει ολόκληρη την υφήλιο, ακόμα και τους αρχαιότετους πολιτισμούς της Ασίας.

Ωστόσο ο τεχνικός πολιτισμός αξιολογείται θετικά, όχι επειδή βελτιώνει την ανθρώπινη διαβίωση, αλλά επειδή θεωρείται ότι μπορεί να επιστρατευθεί, για να εξυπηρετήσει κρατικές σκοπιμότητες. Αφυπνίζει τους ανθρώπους «εκ της μοιρολατρικής αδρανείας προς εντατικήν κατευθυνόμενην εργασίαν, ... εκ του ακόπου μυστικισμού προς ορθολογικήν έρευναν και δημιουργίαν». Όπως ευθέως ομολογείται, ευνοεί την εντατικοποίηση της εργασίας και την κατευθυνόμενη οικονομία. Στο γενικό συναγωνισμό που επικρατεί, μόνη λύση για τα φτωχά πλην δυναμικά έθνη είναι η επίτευξη τεχνικής αυτάρκειας, η οποία, μέσω της κατευθυνόμενης από το κράτος οικονομίας, μπορεί να εγγυηθεί πραγματική εθνική ανεξαρτησία.⁷⁸² Άρα στην τεχνολογία προσγράφεται θετικό πρόσημο στο βαθμό που αυτή μπορεί να χρησιμεύσει για την εδραίωση και την ευημερία του εθνικού κράτους.

Από την άποψη, όμως, του ηθικοπνευματικού πολιτισμού, τον οποίο αξιολογικά προτάσσει η 4^η Αυγούστου έναντι του υλικού, κανένα πρωτείο δεν αναγνωρίζεται στη Δύση. Η Δυτική Ευρώπη θεωρείται ότι μέχρι τότε ζούσε

Από τη στιγμή αυτή ο Νεοελληνισμός στρέφεται προς το Βυζάντιο, δηλαδή την Ανατολή, ιχνηλατώντας σε αυτή τις απαρχές του. Εχθρικός «Άλλος» είναι πια η Δύση. Με τη διαδικασία αυτή ο Νεοελληνισμός, χωρίς να απεμπολήσει την ιδιότητα του προδρόμου του δυτικού πολιτισμού που εξακολουθεί να νιώθει ότι του ανήκει, μετατρέπεται ταυτόχρονα σε εχθρό της Δύσης. Η εχθρότητα αυτή απορρέει από την αμφισβήτηση που τόλμησε να αρθρώσει η δυτική σκέψη για τη γνησιότητα της καταγωγής των Νεοελλήνων, αμφισβήτηση που έθετε εν αμφιβόλω την ίδια τη νεοελληνική ταυτότητα. Απορρέει, όμως, και από το αίσθημα οργισμένης μειονεξίας που τρέφει ο Νεοελληνισμός για τη Δύση, η οποία, αν και πολιτιστικά πολύ κατώτερη του αρχικά, κατόρθωσε συν τω χρόνω να ξεπεράσει το δάσκαλό της.

Έτσι ο Νέος Ελληνισμός βιώνει τη σχέση του με τη Δύση με τρόπο διττό και αντιφατικό: είναι και πρόδρομος του πολιτισμού της και εχθρός της, και ανώτερός της και κατώτερός της. Κατ' επέκταση βιώνει διττά και αντιφατικά και τη δική του ταυτότητα. Αυτή η διττή και αντιφατική θεώρηση επηρεάζει μοιραία όλη την πορεία του Νέου Ελληνισμού. Βλ. σχετικά και Στ. Γουργουρή, «Η κατάχρηση της ετερότητας», *Διαβάζω*, τεύχ. 418 (Το θέμα του μήνα: Ο εθνικισμός σήμερα), Μάιος 2001, σσ. 113 – 114· Κ. Σβολόπουλος, *Η γένεση του Νέου Ελληνισμού*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006, σσ. 7 – 9, 23 – 32, 37 – 41, 46 – 53.

⁷⁸² Φρ. Θεοδωρίδης, «Αεροπορία και Πολυτεχνείον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σσ. 390 – 391 (το παράθεμα στη σ. 391).

εκμεταλλεούμενη τους μη ευρωπαϊκούς λαούς, άρα ανίκανη να εξασφαλίσει την επιβίωσή της με δικά της μέσα και στηριζόμενη στην υλική της ισχύ.⁷⁸³ Εξάλλου όχι μονάχα δεν παράγει δικό της πολιτισμό, αλλά δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσει και να σεβαστεί τους πολιτισμούς των άλλων. «Ο Φραγκίσκος Μοροζίνι με τα βάρβαρα στίφη της Ευρώπης» παραλληλίζεται με τον Ξέρξη και τις ασιατικές στρατιές, καθώς και οι δύο μετέβαλαν την Αθήνα σε έρημη πόλη και την Ακρόπολη σε ερειπώνα, πράξεις που δεν τους εξασφάλισαν παρά την αιώνια κατασχόνη.⁷⁸⁴

Η Δύση κατηγορείται, επιπλέον, για την άμβλυνση των ηθών που προωθεί η δυτική διανόηση, για την προπαγάνδα κατά της οικογένειας, την ασυδοσία που κυριαρχεί στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, το σουφραζετισμό. Καταδικάζεται, διότι από αυτήν προέρχεται «ο φεμινισμός του κοσμοπολιτικού καφενείου της Δύσεως, ο φεμινισμός του βουλεβάρτου» ο οποίος παράγει γυναίκες ανόητες χωρίς ηθική και αισθητική. Για το καθεστώς τέτοιες είναι όσες διανοούμενες δεν έχουν ως πρωταρχικό τους μέλημα τη μητρότητα, την οικογένεια και το σπίτι, αλλά προβάλλουν δυναμικά τα αιτήματα του φύλου τους. Χαρακτηρίζονται, μάλιστα, ως εχθρές του Νέου Κράτους, αφού, κατά το καθεστώς, «θέλομεν μητέρας, αδελφάς, συζύγους», αποκλειστικός δε προορισμός της γυναίκας είναι να είναι βασίλισσα του οίκου.⁷⁸⁵

Η δυτική διανόηση μόλυνε και τους Έλληνες διανοούμενους (καλλιτέχνες, λογίους, δασκάλους, δημοσιογράφους, δημόσιους λειτουργούς) κατά την περίοδο του κοινοβουλευτικού κράτους και τους ενθάρρυνε να στραφούν προς τον κομμουνισμό. «Ο διανοητικός συρμός της Δύσεως επερνούσε και από την Ελλάδα, όπως η Ισπανική γρίπη, ο Ασιατικός Δάγκειος, ή ο Μελιταίος πυρετός».⁷⁸⁶ Η Δύση με το φιλελευθερισμό της εκτρέφει τον κομμουνισμό, από

⁷⁸³ Άρ. Καμπάνης, «Άφετε τους νεκρούς θάπτειν τους εαυτών νεκρούς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 149.

⁷⁸⁴ Άπ. Δασκαλάκης, «Η εκστρατεία του Φραγκίσκου Μοροζίνι εις τας Αθήνας, ο βομβαρδισμός της Ακροπόλεως και η καταστροφή του Παρθενώνος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σ. 458.

⁷⁸⁵ Άρ. Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σσ. 377 – 379 (τα παραθέματα στη σ. 379).

⁷⁸⁶ Άρ. Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σσ. 377 – 379 (το παράθεμα στη σ. 379).

τον οποίο κινδυνεύει πρώτα η ίδια. Επομένως η Δύση κατηγορείται για ηθική αδυναμία η οποία επιτρέπει την κομμουνιστική διείσδυση.

Για όλους αυτούς τους λόγους οι θεωρητικοί του καθεστώτος υποστηρίζουν ότι, όσον αφορά στον ηθικοπνευματικό πολιτισμό, η Ελλάδα της 4^{ης} Αυγούστου δε χρειάζεται να χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα τη Δύση. Όχι τα φώτα της Δύσεως, αλλά η ελληνική παράδοση και τα εθνικά ιδεώδη είναι οι αξίες με τις οποίες θα διαπαιδαγωγηθεί η νέα γενιά. Όσοι αναρωτιούνται επ' ευκαιρία της αντιμετώπισης κάθε ζητήματος για τη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, καλούνται να αποδεχτούν ότι η ελληνική παράδοση και τα εθνικά ιδεώδη είναι οι αξίες με τις οποίες θα διαπαιδαγωγηθεί η νέα γενιά, και όχι τα φώτα της Δύσεως. Μόνο έτσι, δηλαδή στηριζόμενοι στις οικείες αξίες και όχι αντιγράφοντας αυτές των άλλων, «ημπορούμεν να γίνωμεν οι διδάσκαλοι... Και τότε θ' αρχίσουν πάλιν οι ξένοι λαοί να μας αντιγράφουν, όπως έκαμαν και άλλοτε...».787

Συνεπώς, αν ο υλικός πολιτισμός, λόγω ακριβώς του τεχνικού του χαρακτήρα και της πεπερασμένης φύσης του, γίνεται εύκολα κτήμα καθενός ανεξαρτήτως εθνικότητας τείνοντας έτσι να εξαφανίσει τις διαφορές μεταξύ των εθνικών ομάδων, ο ηθικοπνευματικός πολιτισμός είναι συνυφασμένος με το αιώνιο του έθνους, (εφόσον το έθνος για την εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου δεν εντάσσεται στον ιστορικό χρόνο). Είναι προϊόν της εθνικής κοινότητας και δημιουργός της ταυτόχρονα, αφού και καθορίζεται και καθορίζει την εθνική ύπαρξη και φυσιογνωμία και τη διαφοροποιεί από τις εθνικές φυσιογνωμίες των «Άλλων».

Αν ο τεχνικός πολιτισμός αποτελεί κατάσταση εξωτερική και πρόσκαιρη, ο ηθικοπνευματικός πολιτισμός είναι κατάσταση εσωτερική και διαχρονική, διότι διερμηνεύει αξίες αιώνιες και δεν παράγει απλώς μηχανές. Η αντιπαράθεση του ελληνικού ως γνήσιου και ανώτερου προς το δυτικό ως πλαστό και κατώτερο είναι ξεκάθαρη.788

⁷⁸⁷ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικήν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 133.

⁷⁸⁸ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 33 – 34.

Η πραγμάτωση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού επαληθεύει την ίδια την εθνική ενότητα και συνέχεια. Η φυλή θεωρείται ως η μεγάλη δεξαμενή αίματος που περιέχει την πλούσια βιοψυχική κληρονομιά του ιστορικού παρελθόντος και, αφού δεν είναι δυνατό να υπάρξει μια φυλή, αν δε δημιουργήσει δικό της πολιτισμό, η επίτευξη του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού ανάγεται σε πρόβλημα φυλετικής υπάρξεως.⁷⁸⁹ «Να έχωμεν δε προ πάντων ιδικόν μας πολιτισμόν, να πηγάζη από τα έγκατα της ψυχής μας» διατρανώνει την επιθυμία του ο Μεταξάς.⁷⁹⁰

Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός προβάλλεται από το καθεστώς ως η μοναδική διέξοδος από την εθνική παρακμή, το ιδανικό που έρχεται να γεμίσει το ιδεολογικό κενό της Μικρασιατικής Καταστροφής και της μεσοπολεμικής ιδεολογικής καταρράκωσης. Η 4^η Αυγούστου χαρίζει στο έθνος μια νέα Μεγάλη Ιδέα: την ιδέα της δημιουργίας ενός νέου πνευματικού πολιτισμού, εθνικού και αυτόνομου, διακηρύττεται από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* επ' ευκαιρία του εορτασμού της 4^{ης} Αυγούστου του 1939.⁷⁹¹ Με άλλα λόγια, με τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό η 4^η Αυγούστου φιλοδοξεί να αποκαταστήσει την εθνική συνέχεια και ενότητα, η οποία είχε διακοπεί αρχικά από την οθωμανική κατάκτηση και στη συνέχεια από το αμαρτωλό κοινοβουλευτικό καθεστώς, και κατ' επέκταση να αποκαταστήσει την Ελλάδα στον ιστορικό της ρόλο ως παγκόσμιου πολιτιστικού φάρου⁷⁹² δικαιώνοντας και την εθνικιστική της ιδεολογία.

Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός προβάλλεται, επίσης, ως αποκλειστική σύλληψη και δημιουργία του Ι. Μεταξά, ισχυρισμός που ανατρέπει, βέβαια, την αναγκαιότητα της συντονισμένης δράσης όλων των μελών του εθνικού συνόλου. «Τον Γ' Ελληνικόν Πολιτισμόν τον δημιουργεί σήμερον ο Ιωάννης

⁷⁸⁹ Π. Δ. Ηλιάδης, «Ανάγκη Πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 28, Αθήναι Δεκέμβριος 1939, σσ. 237 – 238.

⁷⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον Ελληνικόν Λαόν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 503.

⁷⁹¹ Άρθρο του «Νέου Κράτους», «4 Αυγούστου, ημέρα ενοποιός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 23, Αθήναι Ιούλιος 1939, σσ. 423 – 424.

⁷⁹² Αικ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 182.

Μεταξάς» τονίζεται με έμφαση σε αχρονολόγητο κείμενο της Ε.Ο.Ν.⁷⁹³ Ο ίδιος ο Μεταξάς αυτοπροσδιορίζεται ως έγκυρος ερμηνευτής της λαϊκής βούλησης, αφού διακηρύττει πως «όταν εδώ και πέντε σχεδόν χρόνια σάς ύψωσα ως νέον μας μέγαλον ιδεώδες την δημιουργίαν του τρίτου ελληνικού πολιτισμού, ήμουν βέβαιος, ότι ανταπεκρινόμενη εις βαθειαν ζωτικήν ανάγκην του έθνους, ανάγκην υπάρξεως αυτού, ανάγκην που εκινούσε τα μύχια της ψυχής του καθενός».⁷⁹⁴

Πάντως αξίζει να παρατεθεί μια σκέψη που ο Μεταξάς κατέγραψε σε ανύποπτο χρόνο, στις 6 Ιανουαρίου 1929, σε ηλικία 58 ετών:

*Μπροστά στο νέο γενικό πολιτισμό της Ευρωπαϊκής φυλής, που ολοένα σχηματίζεται, ο ξεχωριστός πολιτισμός κάθε χώρας σβήνει σιγά – σιγά, παρ’ όλη την αντίδρασή του, φυσική άλλως τε και αναγκαία. Και αυτό το σβήσιμο και ο μαρασμός κάθε χωριστού πολιτισμού, γεννά εις την γενεά μας τη μελαγχολία εκείνη που ονομάζουμε - κακά - «κρίση του σύγχρονου πολιτισμού». Δεν είναι κρίση του «σύγχρονου πολιτισμού», είναι σβήσιμο κάθε χωριστού πολιτισμού. Η γενεά μας, που κρατάει ακόμη σε κάθε χωριστό πολιτισμό, και δεν ημπορεί να αισθανθή εκείνον που έρχεται με την καρδιά της, βέβαια ευρίσκεται σε ψυχική κρίση. Μα η γενεά που θα ριζώσει μέσα στον καινούριο γενικό πολιτισμό, δεν θα έχη καμιά ψυχική κρίση».*⁷⁹⁵

Ο παραπάνω στοχασμός δίνει την ευκαιρία να ιδωθεί υπό διαφορετικό οπτικό πρίσμα η σύλληψη του Γ’ Ελληνικού Πολιτισμού και η προσπάθεια πραγμάτωσής του. Ίσως τελικά ο Γ’ Ελληνικός Πολιτισμός να αποτελεί το προσωπικό στοιχείο του Μεταξά και την προσπάθεια για δική του λύτρωση από την επίγνωση ότι ζει τις τελευταίες μέρες ενός πολιτισμού που πεθαίνει. Η αίσθηση ότι ο ίδιος ανήκει σε παρωχημένη γενιά και άρα δε θα προλάβει να αποτελέσει ενεργό μέλος του πολιτισμού που αναδύεται κάνει την εχθρότητα προς τον καινούριο πολιτισμό μεγαλύτερη.

⁷⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 969: αχρονολόγητο κείμενο με τίτλο «Επί τη προσεγγίσει της 4^{ης} Αυγούστου» προοριζόμενο για τον Τύπο (μέχρι τέλους Αυγούστου 1939).

⁷⁹⁴ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον Ελληνικόν Λαόν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 503.

⁷⁹⁵ Ι. Μεταξάς, Αθήναι – Πατήσια, 6 Ιανουαρίου 1929, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 420.

5. Φορείς διαμόρφωσης και τρόποι διάδοσης της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου

Γενικά μια επαρκώς συγκροτημένη ιδεολογία αποτελεί συν - δημιουργία τριών παραγόντων: του διανοουμένου, του πλήθους που διαθέτει πολιτική συνείδηση, και του θεσμικού πλαισίου εντός του οποίου παράγεται και αναπαράγεται.⁷⁹⁶ Δηλαδή η παραγωγή ιδεολογίας προϋποθέτει ότι οι μηχανισμοί τούτοι βρίσκονται υπό τον έλεγχο της εκάστοτε καθεστηκυίας κοινωνικής τάξης που ασκεί και την πολιτική εξουσία. Η ιδεολογία, λοιπόν, διαιώνίζει μια σχέση εξουσίας την οποία ασκεί η κυρίαρχη ομάδα στις κυριαρχούμενες.

Όταν, όμως, η ηγεμονεύουσα τάξη περιέρχεται σε αδυναμία να πείσει με ιδεολογικά μέσα τις κυριαρχούμενες τάξεις για την αναγκαιότητα της εξουσίας της, όταν το καθεστώς το οποίο αναπαράγει την τάξη αυτή τίθεται σε αμφισβήτηση, τότε επιστρατεύεται η κρατική βία που εκφράζεται μέσω στρατού, αστυνομίας και παρακρατικών οργανώσεων.⁷⁹⁷ Σε ακραίες, μάλιστα, περιπτώσεις επιλέγεται η δικτατορική λύση ως έξοδος από την κρίση και επιστροφή στην προηγούμενη νομιμότητα. Αλλά και το δικτατορικό καθεστώς συχνά και ιδίως όταν ενδιαφέρεται για την κοινωνική αποδοχή, προκειμένου να νομιμοποιήσει την πολιτική του κυριαρχία στα μάτια της κοινής γνώμης, προσπαθεί να οικοδομήσει νέα ιδεολογία με το δικαιολογητικό ότι η προηγούμενη ιδεολογία έχει πλέον χρεοκοπήσει.

Τη μεγάλη δύναμη των διανοουμένων και των θεσμικών φορέων στην οικοδόμηση μιας ιδεολογίας φαίνεται ότι έχει αντιληφθεί από νωρίς το μεταξικό καθεστώς. Κατ' αρχάς και μόνο η προσπάθεια οικοδόμησης ιδεολογίας, ανεξάρτητα από την επιτυχία ή όχι του εγχειρήματος, δηλώνει την πρόθεση του καθεστώτος να εξασφαλίσει τη συναίνεση του λαού όχι με τη βία, αλλά με συνδυασμό πειθούς και συναισθηματικού επηρεασμού.

⁷⁹⁶ M. Freedon, *Ideologies and Political theory, a conceptual approach*, Oxford University Press, 1996, 1998, σ. 123.

⁷⁹⁷ Ι. Κανταντζόγλου, *Πολιτικός λόγος και ιδεολογία: Οι εκλογές της Μεταπολίτευσης*, Εξάντας, χ.τ. 1979, σ. 20.

5. 1. Το περιοδικό *Το Νέον Κράτος*

Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής εντάσσεται η έκδοση, ήδη από το Σεπτέμβριο του 1937, του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*, μηνιαίας επιθεώρησης της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής της χώρας, όπως αυτοχαρακτηρίζεται, και ημειπίσημου ιδεολογικού οργάνου του καθεστώτος.

Η ιθύνουσα ομάδα, ο διευθυντής Άριστος Καμπάνης και τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής Γεώργιος Ματζούφας και Νικόλαος Κούμαρος, είναι οι ίδιοι διανοούμενοι και ταυτόχρονα ιδεολογικά στρατευμένοι στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Η διπλή τους αυτή ιδιότητα τους εξασφαλίζει πρόσβαση τόσο σε στελέχη του μεταξικού καθεστώτος όσο και σε αδέσμευτους διανοούμενους ή πανεπιστημιακούς καθηγητές.⁷⁹⁸

Ο σκοπός της έκδοσης του περιοδικού αποσαφηνίζεται ήδη στο πρώτο τεύχος. Επειδή η μορφή του νέου κρατικού μορφώματος δεν είναι έτοιμη, αλλά έρχεται ως αποτέλεσμα αγώνα και διαγωνίζεται με τον αγώνα, για το λόγο αυτό η *Επιθεώρησης* του Καμπάνη διαδραματίζει ρόλο ιστορικό. Συγκεκριμένα *Το Νέον Κράτος* φιλοδοξεί να αποτελέσει βήμα όσων μπορούν να μελετήσουν το καινούριο κρατικό μόρφωμα, καθώς και τα δικαιώματα και τους περιορισμούς που θα ισχύουν στο πλαίσιο του, τα οποία χρήζουν επεξεργασίας και προσαρμογής.⁷⁹⁹

Οι ιθύνοντες του περιοδικού θεωρούν τόσο σημαντικό το ρόλο του στη διαμόρφωση, εδραίωση και προβολή της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, ώστε, πριν ακόμα αρχίσει αυτό να κυκλοφορεί, κυκλοφορούν μια αναλυτική εγκύκλια επιστολή, την οποία, μάλιστα, επαναδημοσιεύουν στο περιοδικό το Σεπτέμβριο του 1939, όπου εκθέτουν αναλυτικά τους σκοπούς του: να ερμηνεύει τις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου· να υπερασπίζεται τις ιδέες της ευταξίας, της ιεραρχίας και της πειθαρχίας· να προβάλλει την πίστη στην παράδοση, στο εθνικό έδαφος και στην ιστορία του έθνους· να εναρμονίζει τα δόγματα της κρατικής κυριαρχίας με την εθνική παράδοση· να συμβάλλει στην εξουδετέρωση των επικίνδυνων ιδεών και να προωθεί φιλοσοφία και

⁷⁹⁸ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 12 - 13.

⁷⁹⁹ Θ. Νικολούδης, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 1, Αθήναι Σεπτέμβριος 1937, σσ. 3 - 4.

τέχνη αυθεντικά ελληνική και όχι αντιγράφοσα τα δυτικά πρότυπα· να μη χαρακτηρίζεται από επεκτατικές βλέψεις, αλλά να εμπνέεται από διάθεση συνεργασίας με τα άλλα κράτη.⁸⁰⁰

«Η εθνικοφροσύνη, την οποία εκήρυσεν ο κ. Ιωάννης Μεταξάς την 4^η Αυγούστου», όρος που, κατά το Μεσοπόλεμο, λαμβάνει το περιεχόμενο του πολιτικού συντηρητισμού, του αντικομμουνισμού και του εθνικισμού,⁸⁰¹ αποτελεί ομολογημένο σκοπό του περιοδικού. Το *Νέον Κράτος*, επιπλέον, διατυπώνει την πρόθεσή του να σκήσει ιδεολογικό επηρεασμό στις μάζες: «Ο διαφωτισμός των αφωτίστων συνειδήσεων, η πνευματική χειραγώγησης της νεότητος είναι ο κυριότερος σκοπός μας».⁸⁰²

Ακόμα και με το μορφικό πρότυπο που ακολουθεί, το οποίο παραπέμπει σε ποιοτικά έντυπα της εποχής (απουσία διακοσμητικών στοιχείων, έλλειψη εικονογράφησης στα εξώφυλλα, λιτή εμφάνιση, επιλεγμένες διαφημίσεις), το περιοδικό επιδιώκει να πείσει το αναγνωστικό κοινό για τη σοβαρότητα και την ποιοτικότητά του,⁸⁰³ αλλά και να διευκολύνει τη διείσδυσή του στις διανοούμενες ελίτ.

Το αίτημα για συνεργασία διατυπώνεται δημόσια. Το περιοδικό τείνει χείρα σε όποιον μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη έρευνα των ελληνικών προβλημάτων, σε όποιον πιστεύει στις αξίες του έθνους, της οικογένειας, της ιεραρχημένης οργάνωσης και της πειθαρχημένης ελευθερίας, σε όποιον θεωρεί ότι κυβέρνηση δε σημαίνει κολακεία των χυδαίων ενστίκτων του πλήθους, αλλά μεθοδική εργασία με σκοπό την εναρμόνιση των ατομικών συμφερόντων με το υπέρτερο κοινό συμφέρον, σε όποιον εκτιμά ότι ο τόπος δεν ωφελείται από κυβέρνηση εφήμερη και χειραγωγούμενη, αλλά από κυβέρνηση μόνιμη και εκφράζουσα το έθνος και, τέλος, στον εχθρό του κομμουνισμού. Παρατηρείται ότι, αν και η πρόσκληση απευθύνεται δημόσια προς όλους, στην

⁸⁰⁰ Άρθρο της Συντάξεως, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 25, Αθήναι Σεπτέμβριος 1939, σσ. 5 – 7.

⁸⁰¹ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 177 – 178, 208.

⁸⁰² Άρθρο της Συντάξεως, «Το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 25, Αθήναι Σεπτέμβριος 1939, σσ. 5, 6 (όπου τα παραθέματα αντίστοιχα).

⁸⁰³ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1936 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 15 – 16.

πραγματικότητα τίθενται αυστηρές προϋποθέσεις και το περιεχόμενο των συνεργασιών προκαταλαμβάνεται, πράγμα που κάνει σαφές ότι το περιοδικό, στην πραγματικότητα, δε σκοπεύει τόσο στην έρευνα όσο στην προπαγάνδα των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου που θεωρούνται *de facto* ως οι μόνες υγιείς και σωτηριώδεις για το έθνος.

Συν τω χρόνω η πρόσκληση απευθύνεται σε πιο συγκεκριμένους αποδέκτες. Στα τέλη του 1937, από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* καλούνται τα Πανεπιστήμια, η Εκκλησία, τα σχολεία και οι κοινωνικές οργανώσεις «να εξέλθουν της παθητικότητός των και της ραστώνης των» και να αντιληφθούν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο λαό, «υποχρεώσεις όχι μόνο νομοταγείας, αλλά και υποχρεώσεις αγωνιστικής».⁸⁰⁴

Άρα η παραγωγή ιδεολογίας απαιτείται από τις διανοούμενες ελίτ και, επιπλέον, εκβιάζεται και το περιεχόμενό της: πρέπει να είναι συμβατή με το μεταξικό όραμα περί κράτους. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι το περιοδικό προσπαθεί κατ' αρχάς να ενεργοποιήσει, αν και κάπως άκομψα, τους παραδοσιακούς φορείς παραγωγής ιδεολογίας και να τους καθοδηγήσει προκαταλαμβάνοντας τη δράση τους: μελλοντικά, ίσως, να προσελκύσει και να απορροφήσει τους ουδέτερους και τους ανένταχτους διανοούμενους: τελικά να συστηματοποιήσει τον ιδεολογικό τους λόγο προς όφελος του καθεστώτος και να αποτελέσει το ίδιο φορέα παραγωγής και προβολής ιδεολογίας.

Πράγματι, κατά το μικρό διάστημα της κυκλοφορίας του (1937 - 1941) Στο *Νέον Κράτος* αρθρογραφεί πλειάδα ετερόκλητων προσώπων: αξιωματούχοι του καθεστώτος ή άτομα τα οποία συνδέονται άμεσα με τους φορείς της εξουσίας (Δημητράτος, Κοριζής, Κοτζιάς, Μανιαδάκης, Νικολούδης, Γεωργακόπουλος κ.λπ.), που αποτελούν και τους κατεξοχήν θεωρητικούς του καθεστώτος, έστω και άτυπους, αλλά και πλήθος πανεπιστημιακών, διανοουμένων, ερευνητών, λογοτεχνών, καλλιτεχνών - μερικών πολύ αξιόλογων - που κρατούν αποστάσεις από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα ή που εμφανίζονται συχνά και σε άλλα έντυπα της εποχής (Βουρβέρης, Ζακυθηνός,

⁸⁰⁴ Θ. Νικολούδης, «Ένα κήρυγμα πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σσ. 310-311 (τα παραθέματα στη σ. 311).

Κυριακίδης, Μαρινάτος, Τωμαδάκης, Τέλλος Άγρας, Γ. Βλάχος, Κ. Θ. Δημαράς, Γρυπάρης, Κοτοπούλη, Σικελιανός, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Χατζηκυριάκος – Γκίκας κ.λπ.).⁸⁰⁵ Το βραχύβιο, όμως, του μεταξικού καθεστώτος εμποδίζει να εκτιμήσουμε τυχόν εξελίξεις τόσο όσον αφορά στη φυσιογνωμία του ίδιου του περιοδικού όσο και όσον αφορά στις ποικίλες συνεργασίες του.

Το περιοδικό δεν περιορίζεται στους επώνυμους θεσμικούς φορείς. Αντιθέτως καλεί κάθε πολίτη να συνεργάζεται με το κράτος στον τομέα δράσης του υπό την απειλή, μάλιστα, τιμωρίας, καθώς η εκ μέρους του αδιαφορία εκτιμάται ως παράλειψη καθήκοντος «δυναμένη να έχη συνεπείας δί' αυτόν, ίνα μη έχη συνεπείας διά το Έθνος».⁸⁰⁶ Επομένως, όχι μονάχα οι ελίτ, μα και κάθε πολίτης προσωπικά έχει αγωνιστική ευθύνη απέναντι στο σύνολο.

Η ύλη του περιοδικού δομείται με θεματικούς άξονες την πολιτική και την κουλτούρα. Η αρθρογραφία πολιτικού χαρακτήρα διεκπεραιώνεται από κυβερνητικά στελέχη, θεωρητικούς του καθεστώτος και πανεπιστημιακούς λειτουργούς, ενώ δε λείπουν και δημοσιεύματα Ευρωπαίων αντικοινοβουλευτικών σχετικά με την πορεία των ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη και την εδραίωση της φασιστικής ιδεολογίας.

Συχνή είναι η άρθρωση απροσημάτιστου προπαγανδιστικού λόγου σε πολιτικά άρθρα,⁸⁰⁷ καθώς και η αναφορά στην ολοκληρωτική εμπειρία του εξωτερικού (Ιταλία, Γερμανία και Πορτογαλία). Η εκλεκτική ιδεολογική συγγένεια του μεταξικού καθεστώτος με τα καθεστώτα των χωρών αυτών ερμηνεύει τη συχνή τους αναφορά. Η αναφορά αυτή, επίσης, στοχεύει στην εξοικείωση του ελληνικού κοινού με την αυταρχική ιδεολογία γενικά και, επιπλέον, είναι ενδεικτική των ιδεολογικών αναζητήσεων του καθεστώτος.

Αν και μέσα από τις στήλες της *Επιθεωρήσεως* του Καμπάνη, εισάγονται στην ελληνική πολιτική ζωή νέοι πολιτικοί όροι, όπως Νέον Κράτος, Γ'

⁸⁰⁵ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 97 - 98· Χρ. Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστορ*, τεύχ. 2, 1990, σσ. 122 – 123.

⁸⁰⁶ Θ. Νικολούδης, «Ένα κήρυγμα πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 311.

⁸⁰⁷ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 33.

Ελληνικός Πολιτισμός, συντεχνία, εργατική διαίτησία κ.λπ., και ανασηματοδοτούνται άλλοι, όπως ελευθερία, κοινοβουλευτισμός, δικτατορία, δικαίωμα, καθήκον,⁸⁰⁸ είναι αμφίβολο αν μέχρι το τέλος το μεταξικό καθεστώς μπόρεσε να οικοδομήσει σαφές ιδεολογικό πλαίσιο.

Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο Π. Νούτσος, ο οποίος υποστηρίζει ότι, παρά την απόπειρα ιδεολογικού επηρεασμού της ελληνικής κοινωνίας που είχε προηγηθεί, μόνο εκ των υστέρων (προφανώς μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας) γίνεται συνειδητή προσπάθεια από διανοούμενους του καθεστώτος να οικοδομηθεί συμπαγής φασιστική ιδεολογία. Η αποτυχία της προσπάθειας αυτής (ανεξάρτητα αν η επιδιωκόμενη ιδεολογία είναι, στην πραγματικότητα, φασιστική ή όχι) αποδίδεται από το μελετητή στο ότι απουσιάζει πλήρως από την ελληνική κοινωνία μαζικό φασιστικό κίνημα και στο ότι οι θεωρητικοί της 4^{ης} Αυγούστου είναι πνευματικές μετριότητες. Γι' αυτό και περιορίζονται στη μεταφορά ή απλοποίηση ξένων ιδεολογικών στοιχείων και δεν κατορθώνουν να οικοδομήσουν πειστική ολοκληρωτική ελληνική ιδεολογία.⁸⁰⁹

Άλλη αιτία πιθανόν να εντοπίζεται στο εξής: αν γίνει αποδεκτό ότι το ευάριθμο επιτελείο *Του Νέου Κράτους* φιλοδοξεί να αποτελεί τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης, ενώ λαός είναι η ανώνυμη πολυπληθής μάζα που δεν ενεργοποιείται εύκολα, παρατηρείται ότι απουσιάζει η ενδιάμεση στοιβάδα. Αυτή αποτελείται από το προσεκτικό κοινό των μορφωμένων και ενδιαφερόμενων για τις πολιτικές εξελίξεις και αντιπροσωπεύει περίπου το 25%.⁸¹⁰ Το περιοδικό, είτε λόγω της αρκετά υψηλής τιμής του⁸¹¹ είτε λόγω του γενικού κορεσμού για τα πολιτικά είτε λόγω του εξαρχής στρατευμένου

⁸⁰⁸ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 15 – 16.

⁸⁰⁹ Π. Νούτσος, «Συνιστώσες της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Η Ελλάδα 1936 – 44: Δικτατορία – Κατοχή – Αντίσταση*, επιστ. επιμ. Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 66 – 67· Π. Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 144 – 145.

⁸¹⁰ M. Small, «Public Opinion» σε *Explaining the History of American Foreign Relations*, επιμ. M. Hogan και Th. Paterson, Cambridge University Press, 1991 print, 1992, 1993, 1994, 1996 reprint, σσ. 166 – 167.

⁸¹¹ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σ. 19.

χαρακτήρα του, φαίνεται ότι δεν μπόρεσε να διεισδύσει στην κρίσιμη αυτή στοιβάδα που, με τη σειρά της, θα χρησίμευε ως αγωγός για τον ουσιαστικό ιδεολογικό επηρεασμό του λαού.

Το καθεστώς εμποδίζει τη λειτουργία άλλων ανεξάρτητων φορέων παραγωγής ιδεολογίας, που δυσκολεύεται να ελέγξει, έστω και αν διάκεινται φιλικά προς αυτό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του καθηγητή Ιωάννη Τουρνάκη, που το 1937 ίδρυσε Εταιρεία με σκοπό τη μελέτη των ζητημάτων της νεοελληνικής πραγματικότητας «εν τω πλαισίου των νέων αρχών και κατευθύνσεων».⁸¹²

Η κίνηση του Τουρνάκη δεν έμελλε να έχει συνέχεια, αφού δυο χρόνια μετά σε έκθεση οργάνου της Διευθύνσεως Ειδικής Ασφαλείας εκτιμάται ότι απώτερος σκοπός του Τουρνάκη και της Εταιρείας του είναι η εξυπηρέτηση προσωπικών επιδιώξεων ή ακόμα και η κατάληψη της θέσης του Μεταξά ως Αρχηγού του Νέου Κράτους. Πολύ επιβαρυντικό κρίνεται και το ότι ο Τουρνάκης περιλαμβάνει στην Εταιρεία του και επιστήμονες που δεν πρόσκεινται στην 4^η Αυγούστου, ακόμα και άτομα με βεβαρυμένο ιδεολογικά παρελθόν.⁸¹³

Η εγγραφή στο *Ημερολόγιο* το καλοκαίρι του 1939 με αφορμή την κίνηση Τουρνάκη είναι αποκαλυπτική των προθέσεων του δικτάτορα: «Συμμάζευμα νέων που ζητούν να εκμεταλλευθούν, ολίγοι τινές παρεσύρθησαν. [...] Δίδω εις τον Νικολούδη εντολήν ότι πολιτικούς συλλόγους, ινστιτούτα κ.τ.λ. δεν θα επιτρέψω. Σκέπτομαι να καταστείλω περισσότερον τας τοιαύτας ανοήτους αποπείρας».⁸¹⁴ Το συμπέρασμα από την εξέλιξη αυτή είναι ότι το καθεστώς, παρά τις διακηρύξεις του, δεν ανέχεται ούτε στοιχειωδώς ανεξάρτητη επιστημονική έρευνα.

Θα ήταν, ωστόσο, άδικο να καταμαρτυρήσουμε στους θεωρητικούς του καθεστώτος ανικανότητα στην οικοδόμηση συμπαγούς ιδεολογίας, από τη

⁸¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 33, αρ. εγγρ. 013: ιδρυτικό καταστατικό της «Εταιρείας Ελλ. Νέων Αρχών» (η Εταιρεία ιδρύθηκε το Φεβρουάριο του 1937 με πρωτοβουλία του καθηγητή Ι. Τουρνάκη).

⁸¹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 33, αρ. εγγρ. 005: «ΕΚΘΕΣΙΣ» (23 Οκτωβρίου 1939) που συντάξε ο Ανθ/ρχος Π. Κωτσόπουλος μετά από εξέταση στοιχείων σχετικών με την Εταιρεία του Ι. Τουρνάκη.

⁸¹⁴ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 14 Αυγούστου 1939, Δευτέρα, τ. 4, σ. 385 (όπου το παράθεμα). *Ημερολόγιο*, «Επιστολή προς Νικολούδη» (Αθήναι 24 Αυγούστου 1939), Παράρτημα Α', τ. 4, σ. 715.

στιγμή που, αφενός αποδεχόμαστε ότι μια ζωντανή ιδεολογία δεν είναι τετελεσμένο γεγονός, αλλά αποτελεί προϊόν διαρκούς ζύμωσης σε ένα περιβάλλον διαρκώς μεταβαλλόμενο, και αφετέρου αναγνωρίζουμε το βραχύβιο του καθεστώτος που από μόνο του εμπόδισε την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής.

5. 2. Ραδιοφωνία

Εκτός από το περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, άλλο μέσο που χρησιμοποιεί το καθεστώς, ώστε να εγχαραίξει την επιθυμητή ιδεολογία στο λαό είναι το ραδιόφωνο. Αν και σχετικά καινούριο μέσο, το ραδιόφωνο έχει ήδη κατακτήσει τις Η.Π.Α. και την Ευρώπη. Στην Ελλάδα, όμως, κρατικός ραδιοφωνικός σταθμός δεν υπάρχει την εποχή του Μεσοπολέμου, και οι ελάχιστοι κάτοχοι ραδιοφωνικών συσκευών ακούν ξένους σταθμούς, γεγονός που επιφέρει υψηλό πρόστιμο.

Οι πρώτες προσπάθειες για ραδιοφωνική εκπομπή στην Ελλάδα γίνονται πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Συγκεκριμένα το 1923 πραγματοποιείται η πρώτη απόπειρα ραδιοφωνικής εκπομπής από τη Διοίκηση Ραδιοφωνίας του Υπουργείου Ναυτικών με πομπό ισχύος 200W που εισήγαγε ο αντιπρόσωπος σουηδικής εταιρείας.⁸¹⁵ Ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια είναι ιδιωτικός, το «Ράδιο - Τσιγγιρίδης»⁸¹⁶ που τίθεται σε λειτουργία στη Θεσσαλονίκη το 1928 από το Χρίστο Τσιγγιρίδη.⁸¹⁷ Απόπειρες εγκατάστασης κρατικού ραδιοφωνικού πομπού στην Ελλάδα γίνονται ήδη από το 1929 επί κυβερνήσεως Βενιζέλου, αλλά αποβαίνουν άκαρπες. Ως το 1935 οι ελληνικές ραδιοφωνικές εκπομπές είναι ελάχιστες και εξυπηρετούν τις ανάγκες της ναυσιπλοΐας.

Στο μεταξύ από τον Ιούλιο του 1934 το ιταλικό κρατικό ραδιόφωνο αρχίζει να εκπέμπει από το σταθμό του Μπάρι προς την Ελλάδα, προφανώς με στόχο τη διάδοση της φασιστικής ιδεολογίας και στις γειτονικές χώρες. Οι

⁸¹⁵ *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 12.

⁸¹⁶ Στο *Νέον Κράτος* ο πρωτοπόρος της ελληνικής ραδιοφωνίας αναφέρεται ως Χ. Τσαγκαρίδης· βλ. σχετικά Δ. Ελευθερίου, «Η Ραδιοφωνία εις τα Βαλκάνια», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 128.

⁸¹⁷ *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 12.

εκπομπές από το Μπάρι αποτελούν την πρώτη αναμετάδοση στην ελληνική γλώσσα. Η αναμετάδοση αυτή διαρκεί ως την 1.7.1937.⁸¹⁸ Πρέπει δε να σημειωθεί ότι χρήση των δυνατοτήτων που παρέχει ο ιταλικός ραδιοφωνικός σταθμός κάνουν αξιωματούχοι και προμεταξικών κυβερνήσεων και του μεταξικού καθεστώτος.⁸¹⁹

Η απουσία ραδιοφωνικής υπηρεσίας στην Ελλάδα τη στιγμή που τα πολιτισμένα κράτη της Δύσης~, καθώς και τα βαλκανικά διαθέτουν περισσότερο ή λιγότερο αξιόπιστο ραδιοφωνικό εξοπλισμό, προσφέρει στην 4^η Αυγούστου την ευκαιρία να κατηγορήσει το προηγούμενο «αμαρτωλών παλαιοκομματικών καθεστώσ» για αδιαφορία.⁸²⁰ Το 1936 το μεταξικό καθεστώς αρχίζει πάλι (μετά την κυβέρνηση Βενιζέλου) τις προσπάθειες για οργάνωση ελληνικής ραδιοφωνίας. Με την έκδοση σειράς αναγκαστικών νόμων καθορίζει κατ' αρχάς το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας της με τρόπο τέτοιο, ώστε να επιτυγχάνεται ο απόλυτος έλεγχός της από το κράτος. Με τον Α.Ν. 95/1936 ιδρύεται Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών (Υ.Ρ.Ε.) που υπάγεται στη δικαιοδοσία και στον έλεγχο του Υπουργείου Συγκοινωνίας Ραδιοηλεκτρικής Υπηρεσίας Τ.Τ.Τ. και σκοπός της είναι «η διά της Ραδιοφωνίας διαπαιδαγώγησις, μόρφωσις και ψυχαγωγία του κοινού».⁸²¹

Η πολύ κατατοπιστική για τις προθέσεις του Νέου Κράτους Εισηγητική Έκθεση των Υφυπουργών Τ.Τ.Τ. και Δημοσίας Ασφαλείας προς το βασιλιά το Μάρτιο του 1937 και ο Α.Ν. 541/1937 προβλέπουν τη θέσπιση θέσης Επόπτη στην Υ.Ρ.Ε.. Στη θέση αυτή ορίζεται να τοποθετηθεί υπάλληλος της Αστυνομίας Πόλεων ή της Χωροφυλακής με αποστολή α) την προστασία και την ασφάλεια του κρατικού Ραδιοφωνικού Σταθμού, ακόμα και τη διενέργεια εξέτασης για κάθε πράξη του προσωπικού που θεωρείται ότι αποβλέπει σε αντεθνική

⁸¹⁸ *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 12.

⁸¹⁹ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 287 – 289· *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 12.

⁸²⁰ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 148.

⁸²¹ Φ.Ε.Κ. 391, 7 Σεπτεμβρίου 1936, Α.Ν. 95/1936 «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών εκπομπών». Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Συμβούλιο που διοικεί την Υ.Ρ.Ε. προβλέπεται να συμμετέχει και μέλος της Ιεράς Συνόδου υποδεικνυόμενο από την ίδια τη Σύνοδο. Με τον Α.Ν. 404/1936 του Φ.Ε.Κ. 561, 29 Δεκεμβρίου 1936, η δικαιοδοσία και ο έλεγχος της Υ.Ρ.Ε. μετατίθεται στον Υφυπουργό Τ.Τ.Τ.

προπαγάνδα και β) την αναζήτηση και ανακάλυψη ραδιοφωνικών πομπών που λειτουργούν κρυφά με αποτέλεσμα αφενός την υλική ζημία της Υ.Ρ.Ε., εφόσον οι κάτοχοί τους δεν πληρώνουν συνδρομή, και αφετέρου τη μετάδοση ειδήσεων και πληροφοριών που δεν υπόκεινται σε έλεγχο του καθεστώτος.⁸²²

Το καθεστώς προβαίνει στις δέουσες ενέργειες, ώστε να εξασφαλίσει το απαιτούμενο μεγάλο χρηματικό ποσό, το κατάλληλο προσωπικό προς στελέχωση του σταθμού και, φυσικά, το ραδιοφωνικό πομπό. Τελικά, μετά το ξεπέρασμα ποικίλων δυσχερειών, αλλά και υπό την πίεση οικονομικών προβλημάτων, το καθεστώς εξασφαλίζει ραδιοφωνικό πομπό μάρκας Telefunken, μικρής, μάλλον, ισχύος, αλλά με δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης στο μέλλον, ο οποίος στις αρχές του 1938 έχει ήδη εγκατασταθεί στα Νέα Λιόσια.

Με άρθρα του *Το Νέον Κράτος* χαιρετίζει την προσπάθεια της εισόδου της Ελλάδας στη νέα εποχή. Τον Οκτώβριο του 1937, η αναγγελία της ενάρξεως των έργων για την κατασκευή μικρού ραδιοφωνικού πομπού στην Αθήνα και η μελέτη για μελλοντική εγκατάσταση μεγαλύτερων πομπών στην πρωτεύουσα, στη Θεσσαλονίκη και στην Κέρκυρα χαρακτηρίζονται «χαρμόσυνον γεγονός» και «ευοίωνος πραγματικότητα».⁸²³

Όχι τυχαία, για τα επίσημα εγκαίνια της ραδιοφωνικής υπηρεσίας επιλέγεται η 25^η Μαρτίου 1938. Περιεχόμενο της πρώτης επίσημης ραδιοφωνικής μετάδοσης αποτελεί το βασιλικό διάγγελμα επ' ευκαιρία του εορτασμού της επετείου της Εθνεγερσίας. Η 4^η Αυγούστου παραλληλίζεται με την 25^η Μαρτίου 1821 και η πρώτη επίσημη ραδιοφωνική μετάδοση του βασιλικού διαγγέλματος συμβολίζει την είσοδο της Ελλάδας σε μια νέα εποχή. Τα εγκαίνια του ίδιου του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών γίνονται δυο μήνες αργότερα, στις 21 Μαΐου 1938.

Πριν ακόμα από τα επίσημα εγκαίνια του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών κάθε κοινότητα καλείται να προμηθευτεί ραδιόφωνο για την

⁸²² Φ.Ε.Κ. 96, 17 Μαρτίου 1937, Εισηγητική Έκθεση και Α.Ν. 541 / 1937: «Περί συμπλήρωσης του υπ' αριθ. 404/1936 Αναγκαστικού Νόμου του τροποποιούντος τον υπ' αριθ. 95/1936 Αναγκαστικόν Νόμον "περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών"».

⁸²³ Δ. Ελευθερίου, «Η ραδιοφωνία εις τα Βαλκάνια», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 125, 128 (τα παραθέματα).

ψυχαγωγία των πολιτών και για την ιδεολογική διαφώτιση του λαού.⁸²⁴ Η παρότρυνση αυτή δεν είναι άσκοπη, καθώς το 1938 στην Ελλάδα δεν υπάρχουν περισσότερες από 20.000 ραδιοφωνικές συσκευές, συνήθως σε δημόσιους χώρους· αντιστοιχεί, δηλαδή, περίπου ένα ραδιόφωνο σε 400 άτομα, ενώ την ίδια στιγμή στη Γερμανία αντιστοιχεί ένα ραδιόφωνο σε 8 άτομα.⁸²⁵ Η επίγνωση της σημασίας του νέου μέσου γίνεται επίσης αντιληπτή από το ότι, εκτός από τον προσωρινό μικρό Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών ισχύος μόλις 15 χιλιοβάτ, ήδη μελετάται η εγκατάσταση μεγαλύτερου σταθμού ισχύος 100 χιλιοβάτ.⁸²⁶ Με το ραδιόφωνο το καθεστώς αποκτά ισχυρό όργανο διασποράς της ιδεολογίας του, το οποίο, αφού είναι αποτέλεσμα των σύντονων προσπάθειών του, εξαρχής βρίσκεται υπό τον άμεσο έλεγχό του.⁸²⁷

Το καθεστώς, όμως, δεν περιορίζεται στη μονοπώληση και στον έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοφωνικών εκπομπών, αλλά φροντίζει και για τον έλεγχο των ιδίων των ραδιοφωνικών συσκευών και, κατά συνέπεια, για τον έλεγχο των κατόχων τους. Με τον Α.Ν. 1807/1939 κάθε κάτοχος ραδιοφώνου, αλλά και κάθε εισαγωγέας και πωλητής ραδιοφωνικών συσκευών υποχρεούται να υποβάλει σχετική έγγραφη δήλωση με λεπτομερή στοιχεία και με τελικό αποδέκτη το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Παράβαση του νόμου αυτού τιμωρείται αυστηρά με πρόστιμο και κράτηση.⁸²⁸

Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών, ισχύος 15 Κιλοβάτ, λειτουργεί αρχικά ως οργανισμός εξαρτώμενος από το Υφυπουργείο Συγκοινωνίας. Από το Φεβρουάριο, όμως, του 1939 υπάγεται στη δικαιοδοσία του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι ιθύνοντες έχουν

⁸²⁴ Ι. Φράγκος, «Οι εργάται», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 332.

⁸²⁵ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 57 – 58. Σύμφωνα με άλλη πηγή οι ραδιοφωνικοί δέκτες στην Ελλάδα το 1938 είναι ακόμη λιγότεροι, μόλις 10.000 – 12.000, αλλά η οργάνωση και η δράση της Υ.Ρ.Ε. συνέβαλαν στη ραγδαία τους αύξηση σε πάνω από 61.000 το 1940· βλ. *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^η Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 149.

⁸²⁶ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 191.

⁸²⁷ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 287 – 297· Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 44 – 45, 57 – 58.

⁸²⁸ Φ.Ε.Κ. 257, 22 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1807/1936: «Περί συμπληρώσεως των διατάξεων του Α.Ν. 1619/1939 “περί Ραδιοφωνίας κ.λπ.”».

αντιληφθεί τις τεράστιες δυνατότητες που παρέχει το νέο μέσο, καθώς και το ρόλο που μπορεί να αναδεχθεί. Όπως αρμοδίως ομολογείται, συν τω χρόνω το ραδιόφωνο εξελίσσεται σε όργανο αγωγής και τέρψεως που εξυπηρετεί το κράτος, τους πολίτες και τους ομογενείς στο εξωτερικό.⁸²⁹

Σκοπός της ραδιοφωνίας, σύμφωνα με το καθεστώς, είναι η εξυπηρέτηση της Ελληνικής Ιδέας.⁸³⁰ Για να επιτευχθεί αυτό, η υπαγωγή του Ραδιοφωνικού Σταθμού στην αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού συνοδεύεται από μεγάλη αναδιοργάνωση και εμπλουτισμό των υπηρεσιών του. Στο Τμήμα Ομιλιών δίνεται ιδιαίτερη σημασία, αφού, όπως ομολογείται, «η εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής εις το Ραδιόφωνον διά του τμήματος αυτού γίνεται». Για την καλύτερη αξιοποίηση του μέσου προς όφελος της κρατικής ιδεολογίας, το Υφυπουργείο κατανέμει τις ομιλίες σε ειδικότητες: «Ωρα του Παιδιού» με παιδικά έργα διάσημων ξένων και γνωστών Ελλήνων συγγραφέων, με βιογραφίες μεγάλων μουσουργών και εκτέλεση κατάλληλων για παιδιά μουσικών έργων, με αναφορές στην ελληνική μυθολογία, με διηγήματα θρησκευτικού περιεχομένου, με οργάνωση διαγωνισμών διηγήματος μεταξύ της μαθητιώσας νεολαίας· «Ωρα της Ε.Ο.Ν.» η οποία μεταδίδεται δυο φορές τη βδομάδα και περιλαμβάνει ομιλίες εθνικού περιεχομένου που απευθύνονται κυρίως στα μέλη της Νεολαίας· «Ιστορίες του Τόπου μας» με περιεχόμενο τις διακεκριμένες πράξεις των προγόνων· «Ραδιορεπορτάζ της Ημέρας» με τα γεγονότα σε όλη την επικράτεια, «Ωρα του Αγρότου», «Ωρα της Ελληνίδος», «Ωρα του Εργάτου», «Ωρα της Υγείας», «Ωρα του Τουρισμού».⁸³¹

Το περιεχόμενο των ειδικών αυτών εκπομπών, όπως διαφαίνεται από τους τίτλους τους, αποκαλύπτει αδρομερώς τους βασικούς επιθυμητούς αποδέκτες της ιδεολογίας του καθεστώτος: τον αγροτικό κόσμο, τους εργάτες και τη Νεολαία. Δείχνει, ακόμα, και μερικές ιδεολογικές αρχές του: φροντίδα

⁸²⁹ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 149.

⁸³⁰ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 160.

⁸³¹ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σσ. 154 – 155, 161 – 162 (το παράθεμα στη σ. 154).

για την παιδική ηλικία και για την υγεία του λαού ως εγγύηση της εθνικής επιβίωσης και ευρωστίας· καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος· έμφαση στις προγονικές αρετές και στα κατορθώματα που προβάλλονται ως παραδείγματα προς μίμηση· προβολή των φυσικών καλλωνών και της ιστορίας της χώρας προς ενημέρωση όχι μόνο των ξένων, αλλά, κυρίως, των γηγενών και έμπνευση θαυμασμού· μέριμνα για τη γυναίκα ως υπεύθυνη της βιολογικής συνέχειας του έθνους.

Εκτός των ειδικών αυτών εκπομπών, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός μεταδίδει και ομιλίες γενικού περιεχομένου ανάλογα με τις ανάγκες. Το 1940, μάλιστα, με την είσοδο της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, Έλληνες τεχνικοί κατασκευάζουν και εγκαθιστούν στην Αθήνα μικρό πομπό βραχέων κυμάτων, ο οποίος εκπέμπει προς το μέτωπο και τις γειτονικές χώρες. Ο σταθμός της Αθήνας, από την άλλη, κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου και της γερμανικής επίθεσης αναλαμβάνει την εμπύχωση του λαού.⁸³²

Ενδεικτικό του πόσο οι ιθύνοντες έχουν κατανοήσει τις τεράστιες δυνατότητες που παρέχει το νέο μέσο, είναι το ότι ο ίδιος ο Μεταξάς το χρησιμοποιεί σε δύο στιγμές κρίσιμες για το έθνος: εκφωνεί από ραδιοφώνου το λόγο του προς τον ελληνικό λαό και τις Ένοπλες Δυνάμεις την 22^α Νοεμβρίου 1940, 26^η μέρα του πολέμου, καθώς και το διάγγελμα του νέου έτους 1941.

Εκτός από το Τμήμα Ομιλιών, στην Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών δραστηριοποιείται και το Τμήμα Ειδήσεων με δύο μεσημβρινές, δύο εσπερινές και μια μεταμεσονύκτια εκπομπή. Το Τμήμα Ειδήσεων, σύμφωνα με το καθεστώς, συναγωνίζεται τα μεγάλα ραδιοφωνικά συγκροτήματα του εξωτερικού σε ταχύτητα και εγκυρότητα στη μετάδοση διεθνών γεγονότων. Το Τμήμα αυτό μεταδίδει και τις περιγραφές από τις μεγάλες συγκεντρώσεις και τελετές στις οποίες παρευρίσκεται ο Βασιλεύς και ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως.⁸³³ Το ραδιοφωνικό μονοπώλιο και η λογοκρισία επιτρέπουν τη

⁸³² *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 27.

⁸³³ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^η Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σσ. 156 - 157.

βάσιμη εικασία ότι οι περιγραφές των συγκεντρώσεων συνοδεύονται από λιβανωτούς στους πρωτεργάτες του καθεστώτος.

Όσον αφορά στη μουσική, εκτιμάται από τους ιθύνοντες ότι «χρειάζεται προ παντός Ελληνικοποίησης του Σταθμού μας. Να πάρη εντελώς Ελληνικόν χρώμα». Προκειμένου, λοιπόν, να ενθαρρυνθεί η παραγωγή και η ακρόαση ελληνικής μουσικής, συγκροτείται ειδικό Μουσικό Τμήμα και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη μετάδοση ελληνικών δημιουργιών υπό τους ενδεικτικούς τίτλους «Ειδικά Προγράμματα Εκλεκτής Μουσικής», «Ραδιοφωνικοί Εσπερίδες», «Μελόδραμα Αθηνών» (μεταδιδόμενο από το Παλλάς), «Τραγούδια που άρεσαν στους παλιούς Αθηναίους», «Καντάδες», «Αποσπάσματα από επιθεωρήσεις».⁸³⁴

Ο ρόλος που επιφυλάσσεται στη ραδιοφωνία ιδιαίτερα κατά τους εορτασμούς της επετείου της δικτατορίας είναι σημαντικός. Με τις μουσικές επιλογές το ραδιόφωνο καλείται να διερμηνεύσει στο λαό την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου. Ενδεικτικά στο ραδιοφωνικό πρόγραμμα της Κυριακής 30 Ιουλίου 1939 σημειώνεται:

Η εβδομάς αυτή περικλείει και την τρίτην ιστορικήν επέτειον της 4^{ης} Αυγούστου. Η μουσική των προγραμμάτων του Σταθμού μας είναι κατά την εβδομάδα αυτήν κυρίως μουσική ελληνική. Ο λαός μας ο οποίος εορτάζει την εορτήν της ιστορικής ημέρας της 4^{ης} Αυγούστου, η οποία δεν έγινε ούτε δι' άτομα, ούτε δι' ομάδας, αλλά διά την εφημερίαν και την εξόψωσιν της ολότητος του Έθνους, θα εγκόψη με ενθουσιασμόν κατά τας ημέρας αυτάς εις ό,τι σχετίζεται με την Ελλάδα. Θα ακουσθή λοιπόν μουσική από όλα τα μέρη της Ελλάδος. Και πρέπει να την ακούσωμεν αυτήν την μουσικήν, διότι, απλούστατα, διά να αναπτυχθή όπως ανεπτύχθη, θα πη ότι καθρεφτίζει την ψυχήν του Έλληνος...⁸³⁵

Η χρήση της ραδιοφωνίας δίνει στο καθεστώς την ευκαιρία για σύγκριση των Η.Π.Α. και της Ευρώπης. Στις Η.Π.Α. αναφέρεται αποδοκιμαστικά ότι τους ραδιοφωνικούς σταθμούς τους εκμεταλλεύονται διάφορες εταιρείες με σκοπούς ψυχαγωγικούς και ενημερωτικούς του κοινού. Στην Ευρώπη, αντίθετα,

⁸³⁴ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σσ. 157 – 159 (το παράθεμα στη σ. 158).

⁸³⁵ *Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία*, χ.τ. 2008, σ. 50.

η ραδιοφωνία αποτελεί κρατικό μονοπώλιο και το περιεχόμενο των εκπομπών είναι κατά κανόνα πολιτικό. Το ραδιόφωνο, λοιπόν, δεν αποτελεί απλώς μέσο ψυχαγωγίας και αρωγό της βιομηχανίας και του εμπορίου. Ευθέως χαρακτηρίζεται ως σπουδαίος παράγοντας πολιτικής προπαγάνδας, με την οποία ενημερώνεται ο λαός και εξασφαλίζεται η πνευματική επαφή τού πλήθους με τον Κυβερνήτη, που είναι απαραίτητη προκειμένου να επιτευχθεί η υλοποίηση των κυβερνητικών επιδιώξεων και να προωθηθεί το συμφέρον της πατρίδας. Χωρίς προπαγάνδα οι λαϊκές μάζες αδιαφορούν.⁸³⁶ Ως παράδειγμα επιτυχούς προπαγάνδας προβάλλεται η χρήση του ραδιοφώνου προς διάδοση της εθνικοσοσιαλιστικής και της φασιστικής ιδεολογίας όχι μονάχα στο εσωτερικό της Γερμανίας και της Ιταλίας αντίστοιχα, αλλά και στο εξωτερικό.

Τα θετικά αποτελέσματα της ραδιοφωνικής προπαγάνδας στις χώρες αυτές ενισχύουν την πεποίθηση ότι και η 4^η Αυγούστου πρέπει να χρησιμοποιήσει το ραδιόφωνο, για να εδραιώσει και να ισχυροποιήσει το εθνικό φρόνημα. Σε αυτό το μήκος κύματος ο Νόμος 95 του 1936 «Περί συστάσεως υπηρεσίας Ραδιοφωνικών εκπομπών» ως σκοπό της Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών θέτει τη διαπαιδαγώγηση, μόρφωση και ψυχαγωγία του κοινού πάντα με ευθύνη του Κράτους. Αυτή η μορφωτική και ψυχαγωγική δραστηριότητα πρέπει να πραγματοποιείται στο πλαίσιο της εθνικής δράσης και των εθνικών επιδιώξεων, με παράδειγμα μίμησης «τα Κράτη εκείνα, τα οποία με νέαν ορμήν και ακαταμάχητον δυναμικότητα βαδίζουν την οδόν των νέων πραγματοποιήσεων».⁸³⁷

Εκείνο, όμως, το οποίο αξιολογείται ως πιο σπουδαίο είναι όχι η συμπόρευση λαού και Κυβερνήτη, αλλά η ευρύτερη γνωστοποίηση αυτής της συμπόρευσης, ώστε να προκαταληφθεί η στάση των απροθύμων και να σιγήσουν οι αντιρρήσεις. Και το συγκλονιστικότερο: η ραδιοφωνία προκρίνεται έναντι του Τύπου, επειδή δεν αφήνει ίχνη. Έτσι οι κυβερνήσεις μπορούν να

⁸³⁶ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 188.

⁸³⁷ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 191.

είναι ελικρινέστερες, «διότι η ραδιοφωνούμενη ελικρίνεια είναι ολιγώτερον επικίνδυνος».⁸³⁸

Η λειτουργία του σταθμού επενδύεται και με άλλες προσδοκίες. Αναμένεται αυτός να χρησιμεύσει στην ιδεολογική διαφώτιση των ομογενών του εξωτερικού. Άλλωστε διενεργείται σχετική μελέτη για την εγκατάσταση πομπού βραχέων κυμάτων, ώστε να είναι δυνατή η επικοινωνία με τους Έλληνες της Αμερικής, της Ευρώπης, της Αιγύπτου κ.λπ.⁸³⁹ Μέχρι την εγκατάσταση μεγάλης ισχύος ελληνικού ραδιοφωνικού πομπού, η κυβέρνηση εξασφαλίζει τη χρησιμοποίηση, για κρατικές ραδιοφωνικές εκπομπές, των μεγάλης ισχύος ραδιοηλεκτρικών εγκαταστάσεων της βρετανικής εταιρείας Cable and Wireless Limited, ώστε να είναι εφικτή η ραδιοτηλεγραφική και ραδιοτηλεφωνική επαφή με τους Έλληνες του εξωτερικού.

Ωστόσο ο πολυαναμενόμενος και οριστικός Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών είναι αυτός που εκτιμάται ότι θα λειτουργήσει ως συνεκτικός κρίκος μεταξύ της πατρίδας και των απόδημων τέκνων της, ότι θα εξασφαλίσει στο κράτος μεγάλη δύναμη για ειρηνική επέκταση, ότι θα αποτελέσει, τέλος, σημαντικό παράγοντα στην εξανθρωπιστική και αφομοιωτική προσπάθεια του έθνους, «τον τηλαυγή φάρον του τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού».⁸⁴⁰ Η ιδεολογική χρησιμοποίηση της ραδιοφωνίας για την προβολή εθνικών στερεοτύπων και την επίτευξη εθνικών επιδιώξεων, όπως το καθεστώς τις οραματίζεται, διαγράφεται εδώ με σαφήνεια.

5. 3. Νομική Επιστήμη

Αλλά και η νομική επιστήμη χρησιμοποιείται αφ' ενός για να αποδειχθεί η αναγκαιότητα της διάχυσης της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου στη νομική σκέψη και αφ' ετέρου για να διαδοθεί η ιδεολογία αυτή στο ευρύ κοινό. Ήδη

⁸³⁸ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 188.

⁸³⁹ Δ. Ελευθερίου, «Η Ραδιοφωνία εις τα Βαλκάνια», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 128.

⁸⁴⁰ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήναι Φεβρουάριος 1938, σ. 192.

το Νοέμβριο του 1938 από τις στήλες *Του Νέου Κράτος* διαπιστώνεται ότι πολλά είναι τα θέματα του Αστικού Δικαίου τα οποία πρέπει να μελετηθούν υπό το νέο φως των αντιλήψεων της Μεταβολής: οι Γενικές Αρχές, το Εμπράγματο Δίκαιο, το Ενοχικό Δίκαιο, το Οικογενειακό Δίκαιο, το Κληρονομικό Δίκαιο. Στο πλαίσιο της εισηγούμενης μελέτης διατυπώνονται πεποιθήσεις που συμβαδίζουν με τις ιδεολογικές αντιλήψεις της 4^{ης} Αυγούστου.

Για παράδειγμα, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα σωματεία, αφού ο συγκεντρωτισμός και ο πατερναλισμός του καθεστώτος δεν επιτρέπει την ύπαρξη καμιάς οργάνωσης αδιάφορης και ξένης προς το κράτος. Αλλά και οι σχέσεις ατόμου και κράτους αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Προβάλλεται δε το πρωτείο του ομαδικού συμφέροντος έναντι του ατομικού, αφού εκτιμάται ότι, αν προξενηθεί ζημία στο άτομο για να ωφεληθεί η ολότητα, η ζημία αυτή όχι μονάχα δεν πρέπει να αξιολογείται ως σημαντική, αλλά να ερευνάται το αν είναι επιβεβλημένη ακόμα και η καταβολή αποζημίωσης στο άτομο. Οι εισηγήσεις για την οικογένεια, που αφορούν στη ρύθμιση προσωπικών και περιουσιακών σχέσεων, καθώς και κληρονομικών ζητημάτων, είναι σύμφωνες με τη διακηρυγμένη άποψη του καθεστώτος ότι η οικογένεια αποτελεί τον πυρήνα του έθνους και ως εκ τούτου η προστασία της είναι αναγκαία.⁸⁴¹

Λίγους μήνες πριν από την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το Μάρτιο του 1940, το καθεστώς καυχάται για την ολοκλήρωση του Αστικού Κώδικα, του οποίου η σύνταξη είχε διαταχθεί το 1835 από την Αντιβασιλεία. Ο Μεταξάς βρίσκει και πάλι την ευκαιρία να κατηγορήσει όλες τις προγενέστερες κυβερνήσεις, επειδή η κυβερνητική αστάθεια, η κομματική εξάρτηση, η έλλειψη πολιτικής βούλησης και η κακή συγκρότηση της νομοθετικής εξουσίας ήταν οι αιτίες της τεράστιας χρονικής καθυστέρησης της αποπεράτωσης του Κώδικα.⁸⁴²

⁸⁴¹ Γ. Α. Μαντζούφας, «Η Μεταβολή της 4^{ης} Αυγούστου και το Αστικόν Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 15, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 1233 – 1236.

⁸⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την τελετήν επί τη αποπερατώσει του Αστικού Κώδικος» (15 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 274.

Το καινούριο νομοθέτημα δεν εισάγει ραγδαίες και ριζοσπαστικές μεταβολές στο ισχύον δίκαιο, αφού εκτιμήθηκε ότι τέτοιες μεταβολές θα προκαλούσαν γενική αναστάτωση. Σύμφωνα με το δικτάτορα, εκείνο που έχει περισσότερη σημασία είναι η ερμηνεία των κανόνων δικαίου και η εφαρμογή τους υπό νέα οπτική γωνία. Ωστόσο κάποιες αλλαγές γίνονται υπό την επίδραση της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου: επαναλαμβάνεται η καινούρια σημασία που έχουν πάρει τα ατομικά δικαιώματα στο πλαίσιο του Νέου Κράτους, αφού τα δικαιώματα του ατόμου δε νοούνται αλλιώς παρά ως μέσα με τα οποία το άτομο εξυπηρετεί το σύνολο· τονίζεται η πρόθεση του Νέου Κράτους για βαθμιαία επικράτηση κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης, δηλαδή για κατάργηση της πάλης των τάξεων και για μελλοντική συντεχνιακή οργάνωση του κράτους κατά επαγγελματικές ομάδες· με ιδιαίτερη φροντίδα περιβάλλεται η ελληνική χριστιανική οικογένεια ως κύτταρο της εθνικής κοινωνίας.⁸⁴³ Η φροντίδα για την οικογένεια μεταφράζεται σε δυνατότητα του κράτους να επεμβαίνει σε δικαιοδοσίες που μέχρι πρότινος αναγνωρίζονταν ως αποκλειστικά οικογενειακές, π.χ. ανατροφή των παιδιών. Από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* διαπιστώνεται ότι ο νέος Αστικός Κώδικας είναι προσαρμοσμένος στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις ηθικές παραδόσεις και τις σύγχρονες κοινωνικές και οικονομικές αντιλήψεις του έθνους.⁸⁴⁴

Ο δικτάτορας δράττεται της ευκαιρίας, για να διακηρύξει την αυτοτέλεια, την ανεξαρτησία και την ελληνικότητα του νομοθετήματος, έστω και αν μερικές διατάξεις του ανιχνεύονται σε ξένες νομοθεσίες ή στο Ρωμαϊκό ή το Βυζαντινό Δίκαιο. Είναι φανερό η πρόθεσή του να δείξει ότι και στον τομέα της Δικαιοσύνης το έργο της 4^{ης} Αυγούστου αποτελεί τομή και όχι προϊόν μίμησης. Γι' αυτό το νομοθέτημα χαρακτηρίζεται ως «γέννημα της νομικής συνειδήσεως του νεωτέρου ελληνισμού, ήτις κατειργάσθη και αφωμοίωσεν εις νέον δίκαιον και διατάξεις αρχαιοτέρων δικαίων και διατάξεις νεωτέρων τοιούτων». Ο νέος Κώδικας, συνεπώς, πρέπει, κατά το Μεταξά, να αποτελέσει

⁸⁴³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την τελετήν επί τη αποπερατώσει του Αστικού Κώδικος» (15 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 274· Γ. Α. Μαντζούφας, «Ο Ελληνικός Αστικός Κώδιξ», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 31, Αθήναι Μάρτιος 1940, σ. 432.

⁸⁴⁴ Γ. Α. Μαντζούφας, «Ο Ελληνικός Αστικός Κώδιξ», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 31, Αθήναι Μάρτιος 1940, σ. 431.

την αφετηρία μιας καινούριας αυτοτελούς ελληνικής νομικής σκέψης και επιστήμης που θα έχουν ως κριτήρια στην απονομή του δικαίου τις ηθικές και κοινωνικές συνθήκες και την εθνική ζωή.⁸⁴⁵ Είναι διαφανής η επιδίωξη του καθεστώτος να μην αφήσει ανεξάρτητη ούτε τη δικαστική εξουσία, αλλά να την υποτάξει στα κελεύσματα της εκτελεστικής.

Η καινούρια αντίληψη που διαπνέει τον Αστικό Κώδικα εκδηλώνεται με τη διάχυση του δημόσιου τομέα μέσα στον ιδιωτικό, η οποία πραγματοποιείται με την ανασηματοδότηση των ατομικών δικαιωμάτων είτε αυτά ασκούνται σε πλαίσια επαγγελματικά είτε σε οικογενειακά είτε σε καθαρά προσωπικά. Στην πραγματικότητα τα ατομικά δικαιώματα καταργούνται και αντικαθίστανται με τα καθήκοντα προς το απρόσωπο σύνολο. Η θέσμιση αυτής της άλωσης του προσωπικού και ιδιωτικού τομέα από το μαζικό και δημόσιο, η οποία υλοποιείται και επιβλέπεται από το επίσημο κράτος, αποτελεί απόδειξη του αυταρχικού χαρακτήρα της 4^{ης} Αυγούστου.⁸⁴⁶

⁸⁴⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την τελετήν επί τη αποπερατώσει του Αστικού Κώδικος» (15 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 275.

⁸⁴⁶ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 – 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ., σσ. 64 -65.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΝΤΟΥ

«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ
ΜΕ ΤΟΝ ΟΠΟΙΟ ΑΥΤΗ ΕΠΗΡΕΑΣΕ
ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΟΛΑΙΑ (Ε.Ο.Ν.)»

II

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

ΜΕΡΟΣ Β

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

1. Αιτιολόγηση της ιδεολογικής επέμβασης της 4^{ης} Αυγούστου στην εκπαίδευση

«Η εθνική διαπαιδαγώγησις της νεολαίας, των παιδιών μας και των θυγατέρων μας» αποτελεί μία από τις κύριες επιδιώξεις της 4^{ης} Αυγούστου διατυπωμένη από τον ίδιο το Μεταξά ήδη το 1936.⁸⁴⁷ Ο δε Ευάγγελος Κυριάκης αποφαίνεται σχετικά από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*, το Νοέμβριο του 1937:

Μία γόνιμος ιδέα, τότε μόνον δύναται να κατανικήση τον χρόνον και να εξασφαλίση εις την νίκην την διάρκειαν, όταν θεμελιωθή επί ενός καταλλήλου συστήματος μορφώσεως. Παν ό,τι απεκτήθη διά του πολιτικού αγώνος πρέπει να διατηρηθή διά μιας προσφόρου παιδαγωγικής μεθόδου και να καταστή κτήμα της νέας γενεάς.⁸⁴⁸

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το καθεστώς έχει συνειδητοποιήσει ότι η εμπέδωση της πολιτικής και κοινωνικής του ιδεολογίας είναι δυνατή μονάχα μέσω της εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια η ελεγχόμενη εκπαίδευση αποτελεί προϋπόθεση για την εγχάραξη των επιθυμητών ιδεολογικών αρχών στο λαό και ιδίως στη νέα γενιά, στην οποία το καθεστώς επενδύει το πολιτικό του μέλλον.

Προκειμένου οι αξιωματούχοι της 4^{ης} Αυγούστου να δικαιολογήσουν την πρόθεσή τους να ελέγξουν πλήρως την εκπαίδευση και να την καταστήσουν φορέα των ιδεολογικών αρχών του καθεστώτος, περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει - κατά τη γνώμη τους - η εκπαίδευση πριν από την επιβολή της δικτατορίας:

Η 4^η Αυγούστου 1936 έβρε την εκπαίδευσιν, ως και ολόκληρον την Ελλάδα, υπό την αυενοχλήτως αυξάνουσαν επίδρασιν των ερυθρών οργάνων του Κομμουνισμού. Επί σειράν ετών, τας εκπαιδευτικάς κατευθύνσεις εχάρασεν ο υπαρχηγός του Κομμουνιστικού κόμματος (ενν. ο Γληνός), επιβάλλων διά των οργάνων του τας ανατρεπτικάς

⁸⁴⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών» (2 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 49.

⁸⁴⁸ Ευ. Κυριάκης, «Η πολιτική ηγεσία εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 3, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 237.

αντιλήψεις του και δημιουργών συνειδητούς φορείς αυτών εις τα Διδασκαλεία και εις το Πανεπιστήμιον. Αι μέθοδοι τας οποίας ηκολούθησεν ούτος και οι συνεργάται του είναι γνωσταί. Διά να τας εφαρμόσουν υπό την σκέτην Κράτους εμφανιζομένου ως συντηρητικού, επωφελήθησαν των μεταπολεμικών ίδια θεωριών, καθ' ας έδει ν' αναπτυχθούν ειρηνόφιλοι νεολαίαι και να πιστεύσουν αύται εις κοσμοπολιτικάς αντιλήψεις, θεωριών τας οποίας πλείστοι πολιτικοί της Χώρας μας έσπευσαν ν' αποδεχθούν, ίνα μη εμφανισθούν... καθυστερημένοι απέναντι του αμφιβόλου αξίας και ηθικής πολιτισμού, τον οποίον αι βάσεις ετίθεντο από αριστεράς διεθνείς οργανώσεις. Υπό την σκιάν των θεωριών αυτών κατώρθωσαν ώστε η θρησκεία ν' αποβληθή από τα σχολεία ως άχρηστον ράκος. Η έννοια της Πατρίδος να θεωρήται ως «βραχνάς που μόλις τον έβγαλα από την ψυχή μου έννοιωσα αληθινή απολότρωσι», όπως έγραφεν εις τας εισαγωγικάς διά το Πανεπιστήμιον εξετάσεις αντάξιος μαθητής του εκπαιδευτικού δικτάτορος. Η οικογένεια να θεωρήται ως απηρχαιωμένος θεσμός, γεμάτος από προλήψεις, των οποίων πολλάς ανέλαβε να εκριζώση αποτελεσματικώς η περίφημος «μιχτή συμφοίτησι». Η εν τω σχολείω πειθαρχία να υποχωρήση προ της αναπτύξεως της «πρωτοβουλίας» δήθεν του μαθητού, πράγματι δε των κατωτέρων τάσεων και ορμών αυτού, των οποίων η ανάπτυξις περιλαμβάνεται εις τα «δόγματα των ανατροπέων». Η μάθησις να περιορισθή εις την απόκτησιν ολίγων γνώσεων και την κατανόησιν πολλών ανατρεπτικών θεωριών αι οποίαι ωδήγουν την νεολαίαν να επιζητή την ικανοποίησιν των υλικών αναγκών της ουχί διά της κοπιώδους εργασίας, αλλά διά της κοινωνικής επαναστάσεως.⁸⁴⁹

Σύμφωνα με το Θεόδωρο Χαραλαμπίδη, καθηγητή Παιδαγωγικών στην Παιδαγωγική Ακαδημία Τριπόλεως και Υποδιευθυντή της Μαρσλειού Παιδαγωγικής Ακαδημίας Αθηνών, για τη δεινή κατάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα προ της 4^{ης} Αυγούστου ενοχοποιείται η

⁸⁴⁹ Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέα κατευθύνσεις, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σσ. 5 – 6.

βιαστική και άκριτη αποδοχή των φιλελεύθερων αρχών του δυτικού πολιτισμού και η «εγκληματική από εθνικής απόψεως κατάχρησης των αρχών του κοινοβουλευτισμού». Οι επιλογές αυτές ευθύνονται για την απουσία της κρατικής οργάνωσης και της κοινωνικής μέριμνας, την ανάπτυξη του ατομικισμού, τη διεύρυνση της κοινωνικής αδικίας, την πνευματική απονέκρωση της ελληνικής επαρχίας και γενικά την απώλεια της επαφής με την πραγματικότητα η οποία υποχωρεί μπροστά στη ρητορική επίδειξη και στην ψήφιση ανεφάρμοστων νομοθετημάτων.

Αίτια, κατά το Χαραλαμπίδη, αποτελούν ακόμη η παραμέληση της πνευματικής ανάπτυξης και της πολιτικής διαπαιδαγώγησης του ελληνικού λαού από όλες τις κυβερνήσεις του ελεύθερου ελληνικού κράτους· το ότι η εξαετής στοιχειώδης εκπαίδευση, αν και υποχρεωτική, ούτε ακολουθείται λόγω της μεγάλης οικονομικής ανέχειας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ούτε εξασφαλίζει στοιχειώδη κατάρτιση των μαθητών όσον αφορά σε σημαντικά θέματα όπως το κράτος, το έθνος και η ιστορία, η υγιεινή, η φύση, η θρησκεία, καθώς και το μελλοντικό επάγγελμα· η προβληματική σωματική αγωγή των νέων λόγω της έλλειψης συστηματικής αθλητικής ζωής και της ανυπαρξίας σχολικής υγιεινής· η δεινή θέση των δημοδιδασκάλων που, συνήθως, αδυνατούν να εκπληρώσουν τον υψηλό τους προορισμό, καθώς στην ελληνική επαρχία αφ' ενός στερούνται τα εφόδια (βιβλιοθήκες, έστω και κινητές, κινηματογραφικές ταινίες, κατάλληλες σχολικές κτηριακές εγκαταστάσεις) και αφ' ετέρου βρίσκονται μεταξύ απαιδεύτων· τέλος η έλλειψη εντατικής και συστηματικής προσπάθειας.⁸⁵⁰

Συνεπώς οι ενοχοποιητικοί για την κακή κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης παράγοντες, σύμφωνα με το καθεστώς, συνοψίζονται ως εξής: διείσδυση του κομμουνισμού στο Πανεπιστήμιο, στα Διδασκαλεία και στα σχολεία με την ανοχή ή και τις ευλογίες του ανίσχυρου

⁸⁵⁰ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Η μόρφωση των νέων εν Ελλάδι», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 37, Αθήνα Σεπτέμβριος 1936, σσ. 20 – 24 (το παράθεμα στη σ. 24)· Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 66, Αθήνα Φεβρουάριος 1939, σσ. 254 – 255.

κοινοβουλευτικού κράτους· εξασθένηση των κρατικών θεσμών με αποτέλεσμα την ανάπτυξη του ατομικισμού, τη διεύρυνση της κοινωνικής αδικίας και την απουσία της κοινωνικής μέριμνας· απαξίωση της θρησκείας, της πατρίδας και της οικογένειας· εφαρμογή εκπαιδευτικού συστήματος που δεν ταιριάζει στις εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανάγκες ούτε των ατόμων ούτε του συνόλου· έλλειψη εποπτικών μέσων κατά τη διδακτική πράξη· χαλάρωση της πειθαρχίας στο σχολείο· υποβίβαση της μάθησης σε απόκτηση λίγων μόνο γνώσεων και στον ενστερνισμό θεωριών που ωθούν τους νέους σε ανατρεπτικές ενέργειες και δεν τους ενθαρρύνουν στην κοπιαστική προσπάθεια, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις υλικές τους ανάγκες· υποβαθμισμένο και αβοήθητο διδακτικό προσωπικό ιδίως στις επαρχίες και στην ύπαιθρο.

Έτσι διαφαίνονται και τα σημαντικότερα ιδεολογικά στοιχεία τα οποία επιδιώκει το Νέο εθνικό Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου να ενοφθαλμίσει στην εκπαίδευση, καθώς και οι στόχοι, προς υλοποίηση των οποίων αυτό εργάζεται: εθνικισμός ως αντίδοτο στον κομμουνισμό· αντικοινοβουλευτισμός· ενίσχυση του κράτους δικαίου και του κράτους προνοίας, καθώς και των αξιών της θρησκείας, της πατρίδας και της οικογένειας· έμφαση στην πειθαρχία και στην ιεραρχία· προβολή της κοπώδους εργασίας ως μοναδικού μέσου επιβίωσης και κοινωνικής ανέλιξης· μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε αυτό να υπηρετεί αποτελεσματικά τις βιοτικές και κοινωνικές ανάγκες του ατόμου και κυρίως του εθνικού συνόλου που αξιολογείται ως σημαντικότερο· κοινωνική και επαγγελματική αναβάθμιση του διδακτικού προσωπικού.

Άμεσο στόχο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της 4^{ης} Αυγούστου αποτελεί ο νεαρός Έλληνας μαθητής τον οποίο προτίθεται να καταστήσει αποδέκτη της ιδιότυπης εθνικιστικής ιδεολογίας της. Το σύστημα ιδεών που επιδιώκεται να διαμορφώσει ο μαθητής και αυριανός πολίτης διαγράφεται σαφώς ήδη από το 1937:

Από της 4^{ης} Αυγούστου ο Έλλην μαθητής διδάσκεται ότι πρέπει να είναι υπερήφανος διά το Έθνος του. Ότι οφείλει να πιστεύη εις την θρησκείαν των πατέρων του. Να αγαπά μέχρις αυτοθυσίας την Πατρίδα του και τον Βασιλέα. Να σέβεται τον θεσμόν της οικογενείας και να προσπαθή διά της εργασίας του να συντελέση εις την ευημερίαν της. Να αισθάνεται την εκπαίδευσιν ως καθήκον, η εκπλήρωσις του οποίου θα του επιτρέψη να σταδιοδρομήση ευτυχώς εις το μέλλον. Να μεριμνά παράλληλως προς την πνευματικήν του ανάπτυξιν και διά την σωματικήν του αγωγήν και να χαλυβδίνη το σώμα του εξασφαλίζων την υγείαν του. Να πειθαρχή αναπτύσσων την πρωτοβουλίαν του προς ηθικάς και υγιείς κατευθύνσεις. Ν' αποκτήση το πνεύμα της συνεργασίας, της ομαδικής προσπάθειας του οποίου η ανάπτυξις είναι απαραίτητος εις την φυλήν μας. ... Εις τα σχολεία καλλιεργείται το αίσθημα της αγάπης προς τους γείτονάς μας και τους συμμάχους μας, ... συνάμα δε διαπιστούται ικανοποιητικώς η έμφυτος εις τον Έλληνα αξίωσις όπως ανταποδίδεται απολύτως (η αραιώση στο πρωτότυπο) ο σεβασμός προς την Εθνικήν φιλοτιμίαν του και τα δικαιώματα της Ελλάδος, αξίωσις διά την επιβολήν της οποίας είναι ικανός να θυσιάση το παν.⁸⁵¹

Συνεπώς το επιδιωκόμενο ιδεολογικό σύστημα συνοψίζεται ως εξής: σεβασμός στη θρησκεία ως στοιχείο συνδετικό του παρόντος με το παρελθόν· θυσιαστική αγάπη για την πατρίδα και το βασιλέα που αποτελεί την ενσάρκωσή της· προσήλωση στην οικογένεια. Η πνευματική καλλιέργεια, η ενδυνάμωση του χαρακτήρα, η σωματική ρώμη και η επαγγελματική αποκατάσταση αντιμετωπίζονται όχι ως προσωπικά δικαιώματα, αλλά ως καθήκοντα, η εκπλήρωση των οποίων αποτελεί προϋπόθεση της ευημερίας και της διαίωνισης του έθνους. Η αγάπη για το έθνος, ωστόσο, δε μεταφράζεται σε επιθετικότητα προς τους γείτονες, αλλά σε υπεράσπιση των εθνικών κεκτημένων.

⁸⁵¹ Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέα κατευθύνσεις, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σσ. 6-7.

2. Εθνικισμός

Αν θεωρηθεί πως ο εθνικισμός ως ιδεολογία που προεβεί ότι το έθνος - στην προκειμένη περίπτωση το ελληνικό έθνος - είναι φυσικό και αιώνιο, ότι οι αξίες και τα συμφέροντά του προέχουν έναντι κάθε άλλου συμφέροντος ή αξίας και ότι οφείλει να είναι οργανωμένο σε κυρίαρχο κράτος,⁸⁵² αποτελεί τον πυρήνα του ιδεολογικού συστήματος της 4ης Αυγούστου, όλες οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του καθεστώτος στην εκπαίδευση είναι αναμενόμενο να διαπνέονται από αυτόν.

Ο Βασίλειος Τσίριμπας, μετέπειτα Γενικός Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως και υπέρμαχος του εθνικιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, θεωρεί ότι αυτός επιβάλλεται και για άλλους, αντικειμενικούς λόγους. Εχθρικοί γείτονες, οι πρόσφατες εθνικές περιπέτειες που επέφεραν κατάπτωση του εθνικού φρονήματος, η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση της Ελλάδας, καθώς και η οικονομική και στρατιωτική σημασία της καθιστούν απαραίτητη την εθνική διαπαιδαγώγηση του ελληνικού λαού, ώστε αυτός να είναι σε θέση να υπερασπιστεί την εθνική ακεραιότητα, διατείνεται το 1937.⁸⁵³

Από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* διακηρύττεται την ίδια περίπου περίοδο, 1937, ότι την εθνικιστική κατεύθυνση της εκπαίδευσης δεν επιβάλλουν μόνο εξωτερικοί παράγοντες, αλλά και η ίδια η ψυχοσύνθεση του Έλληνα· στηρίζεται δε στην καλλιέργεια του θαυμασμού για το ελληνικό μεγαλείο και της προθυμίας για κάθε προσωπική θυσία:⁸⁵⁴ «Ο Έλληνας δεν είναι άλλο τι ή η συνισταμένη του μαχητού της Πατρίδος και της Θρησκείας».⁸⁵⁵ Με την απόφαση αυτή

⁸⁵² Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σσ. 15, 63.

⁸⁵³ Β. Τσίριμπας, «Προς εθνικήν αγωγήν των Ελλήνων», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 44, Αθήνα Απρίλιος 1937, σ. 363.

⁸⁵⁴ «Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Δημοτ. Εκπαιδευσεως ΣΤ' περιφ. κ. Μιχαήλ Μιχαλοπούλου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήνα Νοέμβριος 1937, σ. 155.

⁸⁵⁵ Β. Τσίριμπας, «Προς εθνικήν αγωγήν των Ελλήνων», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 44, Αθήνα Απρίλιος 1937, σ. 363.

επιδιώκεται να νομιμοποιηθεί ο επιβαλλόμενος από το καθεστώς εθνικιστικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης, επειδή, δήθεν, εδράζεται στην ίδια την ελληνική ψυχολογία και, επομένως, αποτελεί αίτημα του Έλληνα.

Η ένδοξη ελληνική αρχαιότητα επιστρατεύεται, επίσης, από το καθεστώς, προκειμένου να νομιμοποιηθεί η υιοθέτηση του εθνικιστικού ιδεώδους στην εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της σταθερής επιδίωξης της 4^{ης} Αυγούστου να παρουσιάζεται αυτή ως κληρονόμος του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, το εθνικιστικό ιδεώδες δεν προβάλλεται ως κάτι καινοφανές, αλλά ως επαναφορά του ιδεώδους της ελληνικής αρχαιότητας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται επιλεκτικά ο 5^{ος} αιώνας π.Χ., όχι ως το χρονικό πλαίσιο γεννήσεως της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά ως η περίοδος, κατά τη διάρκεια της οποίας ο σεβασμός των πατροπαράδοτων ηθών και εθίμων, της θρησκείας και της ηθικής, καθώς και η αγάπη προς την πατρίδα αποτελούσαν προϋπόθεση για την επιβίωση και την πρόοδο του λαού.⁸⁵⁶

Τα παραπάνω συνοψίζει επιγραμματικά ο Κωνσταντίνος Βουρβέρης, Διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως. Το 1938, σε ομιλία του στην πρώτη γενική συγκέντρωση των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών της Βαρβακείου προτύπου σχολής του Διδασκαλείου, ορίζει το περιεχόμενο του παιδαγωγικού έργου ως πυραμίδα «εις την κορυφήν της οποίας κείται η ιδέα του Έθνους, υπό την παρούσαν αναβίωσίν της, την οφειλομένην εις την ζωοδότιν πνοήν της Εθνικής Κυβερνήσεως». Το παιδαγωγικό έργο στηρίζεται στην αρχαία πολιτιστική κληρονομιά - δηλαδή στις αιώνιες αξίες του καλού, του αγαθού, του αληθούς - και στα χριστιανικά ιδεώδη της αγάπης και της θυσίας, ενταγμένα, όμως, όλα στο πλαίσιο της νεοελληνικής

⁸⁵⁶ Β. Τσίριμπας, «Προς εθνικήν αγωγήν των Ελλήνων», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 44, Αθήναι Απρίλιος 1937, σ. 362.

ζωτικότητας και δυναμικότητας «η οποία οργά προς νέας εθνικάς πολιτιστικάς συνθέσεις». ⁸⁵⁷

Ο εθνικισμός στην εκπαίδευση κατά την εποχή της 4^{ης} Αυγούστου εκδηλώνεται με διάφορες μορφές, η σχέση μεταξύ των οποίων δεν είναι πάντοτε σαφής και ευδιάκριτη: πάταξη του κομμουνισμού του οποίου παρουσία ανιχνεύεται τόσο μέσα στο μαθητικό πληθυσμό όσο και στον εκπαιδευτικό κλάδο· γνωριμία και βιωματική σύνδεση των μαθητών με την ιδιαίτερη πατρίδα τους ως προβαθμίδα για την οικοδόμηση στενής αγαπητικής σχέσης με τη μεγάλη πατρίδα και την αφοσίωση στο έθνος· γνωριμία με το ελληνικό τοπίο, τη φύση, το δάσος· έμφαση στην καλλιέργεια της γης και στην αγροτική εκπαίδευση των νέων· απαξίωση του αστικού κέντρου και παραμονή στην ύπαιθρο· ενημέρωση των μαθητών για τα εγγειοβελτιωτικά και άλλα τεχνολογικά έργα προς μεγιστοποίηση της αγροτικής παραγωγής και γενικά βελτίωση της ποιότητας ζωής του λαού· προβολή του κοινωνικού, ηθικού και εθνικού χαρακτήρα της εργασίας και στροφή στον πρακτικό βίο· πρόταξη του συμφέροντος του συνόλου έναντι του συμφέροντος του ατόμου και αλτροουισμός· προβολή του εθνικού συνόλου ως πληθυσμού ταξικά αδιαφοροποίητου και ενθάρρυνση της κοινωνικής στατικότητας και υποταγής· εξοικείωση των μαθητών με την πειθαρχία, την τάξη, την ιεραρχία και τον πατερναλισμό· ενίσχυση της βασιλοφροσύνης και καλλιέργεια της λατρείας του Μεταξά ως ηγέτη και εμπνευστή της σωτηριώδους 4^{ης} Αυγούστου και ως δημιουργού της Ε.Ο.Ν.: προβολή της θρησκείας και της οικογένειας όχι ως αυταξιών αλλά ως ιδανικών στην υπηρεσία του έθνους.

Ο ιδεολογικός λόγος του εκπαιδευτικού εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου αρθρώνεται σε περιοδικά, όπως *Το Νέον Κράτος* και τα *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, καθώς και σε ομιλίες του δικτάτορα και διαφόρων αξιωματούχων του καθεστώτος· ο εκπαιδευτικός εθνικισμός ασκείται

⁸⁵⁷ Κων. Ι. Βουρβέρης, «Το πνεύμα της συγχρόνου ελληνικής αγωγής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 15, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 1237 – 1243 (τα παραθέματα στη σ. 1241)· *ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ*, τ. 2, σ. 357, λήμμα *Βουρβέρης, Κωνσταντίνος*.

μέσω του σχετικού νομοθετικού έργου του καθεστώτος, δηλαδή νόμων, διαταγών, εγκυκλίων, καθώς και μέσω του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, ιδίως των αναγνωστικών. Η παρουσία του ανιχνεύεται στο σύνολο της σχολικής ζωής, είτε αυτή αφορά το διδακτικό προσωπικό είτε το μαθητικό πληθυσμό: σχολικές εορτές, σχολικές εκδρομές, πρακτικά συλλόγων διδασκόντων, τέλος ιδεολογικός έλεγχος που αποσκοπεί στην εγχάραξη της επιθυμητής ιδεολογίας είτε ενθαρρύνοντας και επιβραβεύοντας είτε αποθαρρύνοντας και κολάζοντας συμπεριφορές των μαθητών και, ιδίως, των εκπαιδευτικών.

Το καθεστώς αντιλαμβάνεται εξαρχής τον κομβικό ρόλο που διαδραματίζουν οι εκπαιδευτικοί στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς. Στις συστάσεις που ο Υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος απευθύνει στον εκπαιδευτικό κόσμο τον Οκτώβριο του 1936 με την ευκαιρία της έναρξης του σχολικού έτους 1936 - 1937, διαγράφεται ο πολυσχιδής ρόλος τον οποίο τους επιφυλάσσει το καθεστώς:

Η αποστολή σας δεν τελειώνει με την διδασκαλία του μαθήματός σας εντός του σχολείου. Και εκτός αυτού έχετε πολλά να επιτελέσετε. Εισ αριθμόν είσθε οι περισσότεροι από κάθε άλλην κατηγορίαν Κρατικών λειτουργών. Είσθε επί πλέον τοποθετημένοι και εις τους πλέον μεμακρυσμένους και εις τους πλέον ολιγανθρώπους συνοικισμούς της Πατρίδος. Εμφανίζετε δηλαδή παντού την έννοιαν του Κράτους και δι' αυτό οφείλετε να είσθε τα ζώντα παραδείγματα του πατριώτου, του ηθικού, του νομοταγούς, και του φιλέργου πολίτου. Παντού είσθε οι φορείς του πολιτισμού, και του πνευματικού και του υλικού, οι οδηγηταί των αμαθών, οι συνεργάται των μορφωμένων, οι κρίκοι, που συνδέουν την Ελληνικήν κοινωνίαν προς το Κράτος και τα καθ' έκαστον τμήματά της προς άλλαλα.⁸⁵⁸

Το καθεστώς, συνεπώς, προσπαθεί να ελέγχει ιδεολογικά τον κλάδο ελέγχοντας κατ' αρχάς τα φρονήματα όσων εισρέουν ή έχουν ήδη εισέλθει στο επάγγελμα και παρακολουθώντας στενά, στη συνέχεια,

⁸⁵⁸ *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέα κατευθύνσεις*, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σσ. 31, 35 (όπου και το παράθεμα).

τον τρόπο με τον οποίο αυτοί αφομοιώνουν και μεταδίδουν τα εθνικιστικά προτάγματα στους μαθητές τους, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Ο ίδιος ο Μεταξάς σε ομιλία του στους εκπαιδευτικούς λειτουργούς ήδη τον Οκτώβριο του 1936 τονίζει την υποχρέωσή τους να καλλιεργήσουν στους μαθητές τους την αγάπη προς την πατρίδα, την πεποίθηση ότι το ελληνικό έθνος κοσμεείται κατ' αποκλειστικότητα με σπάνιες αρετές και εμφορείται από υψηλές αξίες, την πίστη στον ανώτερο προορισμό του έθνους, τέλος το καθήκον απέναντι στους ένδοξους προγόνους τους:

Εγώ θέλω τα εξής πράγματα: Πρώτα – πρώτα να τα κάμετε πραγματικά Ελληνόπουλα και Ελληνοπούλες, έχετε δε, διά να τα ενθουσιάσετε, μια τέτοια Πατρίδα σαν την δικήν μας, και περισσότερον υλικό από κάθε άλλο Έθνος. Γιατί μέσα σε τρεις χιλιάδες χρόνια το Έθνος αυτό το δικό μας έδωκε τα μεγαλύτερα πράγματα. Και πρώτα - πρώτα το Έθνος μας εδημιούργησε την βάση του σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. ... Επί χιλιάδες χρόνια το Έθνος έδωσε τα ωραιότερα δείγματα εθνικών αγώνων ανδρείας, ηρωισμού και κατορθωμάτων, τα οποία πραγματικώς εδόξασαν την ιστορίαν του. Η καλλιτεχνία και η ποίηση των προγόνων μας υπήρξαν απaráμιλλοι. Η ποίησίς μας μάλιστα και εις αυτούς ακόμη τους χρόνους της δουλείας υπήρξεν υπέροχος. Όταν έχετε το πολίτημον αυτό υλικόν ημπορείτε εις κάθε μάθημά σας να ομιλήτε στα παιδιά για το Έθνος που ανήκουν και να τους φέρετε τα παραδείγματα για να τα τονώσετε και να τα ενθουσιάσετε, ώστε μίαν ημέραν και αυτά να μιμηθούν τα μεγάλα παραδείγματα των προγόνων των.⁸⁵⁹

Για το δικτάτορα ζητούμενο δεν είναι απλώς η μόρφωση, αλλά η εθνική αγωγή της νεολαίας, η οποία αποτελεί εγγύηση ενός καλύτερου αύριο για ολόκληρη την εθνική κοινότητα.

Και δεν εννοώ αγωγήν και μόρφωσιν απλώς μόνον το να μάθουν γράμματα και να γεμίσουν το κεφάλι τους με γνώσεις. Εννοώ προ

⁸⁵⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 98.

παντός την μόρφωσιν του χαρακτήρος των παιδιών μας, μόρφωσιν καθαρώς ελληνικήν, εθνικήν των παιδιών μας, δημιουργίαν χαρακτήρων ισχυρών, σωμάτων δυνατών και αποφασισμένων παιδιών, νέων και κοριτσιών, όχι μόνον να υποστηρίξουν με τας μικράς των δυνάμεις και με τον παιδικόν των ενθουσιασμόν το έργον το σήμερον επιτελούμενον, αλλά και να το πάρουν μίαν ημέραν εις τα χέρια των και να το προαγάγουν και να αναγάγουν τον τόπον αυτόν εις μεγαλείον.⁸⁶⁰

Πρωταρχική προϋπόθεση, για να επιτύχουν οι εκπαιδευτικοί στο έργο με το οποίο τους επιφορτίζει ο δικτάτορας, είναι να είναι άριστοι χριστιανοί, άριστοι Έλληνες, άριστοι οικογενειάρχες και άριστοι πολίτες, ώστε να αποτελούν ζωντανό παράδειγμα για τους μαθητές τους⁸⁶¹ να διαπνέονται και οι ίδιοι από την πίστη στο μεγαλείο της φυλής και στην ιερότητα της αποστολής τους. Σε συστάσεις του με την ευκαιρία της έναρξης του σχολικού έτους 1936 - 1937 ο τότε Υπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος είναι σαφής ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που είναι απαραίτητο να συγκεντρώνουν οι εκπαιδευτικοί:

Δια να επιτύχητε εις το υψηλόν έργον σας πρέπει να πιστεύσητε με όλην την ψυχήν σας, εις την ιερότητα της αποστολής σας. Δεν είσθε απλοί υπάλληλοι, ως επεχειρήθη να υποστηριχθή, επιδιώκοντες υλικά ανταλλάγματα, ως μόνην των μόχθων σας αμοιβήν. Δεν είναι ανεκτόν να σας συνδέουν συνδικαλιστικάί τάσεις και να αισθάνεσθε εαυτούς αντιτιθεμένους προς το Κράτος, του οποίου είσθε τα εκλεκτότερα στοιχεία, τα ενσαρκώνοντα αυτό εις την υψηλοτέραν των εκδηλώσεών του. Είσθε απόστολοι του Έθνους, δημιουργοί του μέλλοντός του, συντελεσταί της ευτυχίας του. Δι' αυτό πρέπει να δώσητε όλην την ψυχήν σας και ν' αφοσιωθήτε με όλας τας δυνάμεις σας εις την εκπλήρωσιν της μεγάλης αποστολής σας, μη υπολογίζοντες τας ώρας

⁸⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 336.

⁸⁶¹ Μιχ. Ι. Παπαδάκης, «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Αττικής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 121.

της εργασίας σας, πάσα στιγμή πρέπει να διατεθή εις την εκτέλεσιν του καθήκοντος.⁸⁶²

Η πεποίθηση ότι είναι καθήκον του δασκάλου να παιδαγωγήσει εθνικά τη νέα γενιά διατυπώνεται και από τους θεσμικούς εκπροσώπους του ίδιου του εκπαιδευτικού κλάδου. Από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* ο δάσκαλος χαρακτηρίζεται ως φορέας των εθνικών ιδεωδών, κύριος συντελεστής του σκοπού που το έθνος έχει θέσει, «ενθουσιώδης εθνικός κήρυξ»⁸⁶³ διατυπώνεται δε ρητά ότι, εκτός από την κατοχή γνώσεων και παιδαγωγικών δεξιοτήτων, «ο δημοδιδάσκαλος δέον να εμφορήται, από πίστιν επί τας αξίας του εθνικού πολιτισμού και ενθουσιασμόν, όπως μεταλαμπαδεύη και ζωντανεύη ταύτας εν ταις ψυχαίς των μαθητών του».⁸⁶⁴

Απευθυνόμενος στους καθηγητές και τους δασκάλους των δημοσίων σχολών ο Νικ. Κακούρης, Διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Πειραιώς, συνοψίζει την αποστολή του εκπαιδευτικού ως εξής:

*Εν τη θεία αποστολή υμών, σεβασθήτε πάντοτε τα πάνσεπτα της Ελληνικής φυλής ιδεώδη. Βαπτίζετε διαρκώς εις την ιεράν κολυμβήθραν τούτων, τας ψυχάς των τέκνων της Ελλάδος μας. Δημιουργείτε ελληνικάς ψυχοσυνθέσεις με νουν Ελληνικόν, με συναισθήματα ελληνικά, με βούλησιν ελληνικήν, με σώμα ελληνικόν, με ιδανικά ελληνικά, τα οποία εξάιρουν το φρόνημα και μεταρσιούν τον άνθρωπον εις τους αιωνίους νόμους του καλού, του αγαθού και του αληθούς. Φίλτατοι κ.κ. συνεργάται των Δημοσυντηρητήτων σχολών, ευσυνείδητοι, τίμιοι θεματοφύλακες, τροφοί και φορείς των Εθνικών ιδανικών καταρτίζετε τα παιδιά της Ελλάδος διά την Ελλάδα.*⁸⁶⁵

⁸⁶² Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέαι κατευθύνσεις, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σσ. 34 - 35.

⁸⁶³ Γερ. Σπετσιέρης, «Γενικόν Παιδαγωγικόν Συνέδριον διδασκάλων περιφέρειας Πρεβέζης», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 50, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 104.

⁸⁶⁴ Γ. Ν. Παλαιολόγος, «Ο δημοδιδάσκαλος ως φορέυς πολιτισμού και παράγων εθνικής αγωγής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 79, Αθήναι Μάιος 1940, σσ. 273 - 274 (το παράθεμα στη σ. 274).

⁸⁶⁵ Νικ. Κ. Κακούρης, «Προσφώνησις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 58 - 60, Αθήναι Ιούνιος 1938, σ. 458.

Η άποψη αυτή είναι κοινός τόπος στον κλάδο που θεωρεί ότι στους Έλληνες δασκάλους και στα εθνικά ιδανικά τα οποία τούτοι μεταλαμπάδευσαν στη νέα γενιά, οφείλονται πρωτίτως οι απελευθερωτικοί πόλεμοι και η Μεγάλη Ελλάδα.⁸⁶⁶ Γι' αυτό ο ίδιος ο κλάδος είναι έτοιμος να αποβάλει όποιον αγνοεί την επιταγή αυτή:

Διδάσκαλος μη πιστεύων εις το έθνος του και τον πολιτισμόν του, μη αισθανόμενος τιμήν και υπερηφάνειαν διά την καταγωγήν του και την εθνικήν ιστορίαν, παρ' οιονδήποτε επαγγελματικόν καταρτισμόν, παρ' οιονδήποτε διδακτικήν δεξιότητα, αποβαίνει ανίκανος ίνα εμβάλη γενναίον φρόνημα τοις μαθηταίς του ... αλλά και ανάξιος, ίνα ασκή το ιερόν έργον του μορφωτού της αώρου γενεάς και ελπίδος της πατρίδος.⁸⁶⁷

Αν ο κλάδος φαίνεται να αποδέχεται ως φυσική την υιοθέτηση και τη μεταλαμπάδευση της ιδέας του έθνους, χωρίς, όμως, απαραίτητως να συμμερίζεται το συνολικό ιδεολογικό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου, ο Μεταξάς εμφανίζεται περισσότερο αυστηρός εκτοξεύοντας ακόμα και απειλές κατά των εκπαιδευτικών που απειθαρχούν: «Αλλοίμονον εάν κανείς από αυτούς δείξη ότι δεν είναι άξιος της εμπιστοσύνης αυτής».⁸⁶⁸ Η αυστηρότητα, μάλιστα, μετατρέπεται σε αδιαλλαξία και σκληρότητα μετά την ανάληψη, εκ μέρους του δικτάτορα, του Υπουργείου Παιδείας, το Νοέμβριο του 1938. Ο δικτάτορας, ως Υπουργός Παιδείας πλέον, δεν καλεί τους εκπαιδευτικούς μόνο να συστρατευθούν ιδεολογικά, αλλά τους προειδοποιεί και για τις συνέπειες μιας πιθανής ανυπακοής τους:

Κύριοι, εκείνο το οποίον έχω να επιδιώξω είναι η απόλυτος ενσωμάτωσης των καθαρτό εκπαιδευτικών ζητημάτων του Υπουργείου Παιδείας με τας αρχάς και τους σκοπούς του Κράτους της 4ης Αυγούστου. ... Από όλους τους εκπαιδευτικούς προσδοκώ αμέριστον βοήθειαν. ... Και εκείνος ο οποίος θα έχη την αντίθετον γνώμην οφείλει

⁸⁶⁶ Γ. Ν. Παλαιολόγος, «Ο δημοδιδάσκαλος ως φορέυς πολιτισμού και παράγων εθνικής αγωγής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 79, Αθήναι Μάιος 1940, σ. 276.

⁸⁶⁷ Γ. Ν. Παλαιολόγος, «Ο δημοδιδάσκαλος ως φορέυς πολιτισμού και παράγων εθνικής αγωγής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 79, Αθήναι Μάιος 1940, σ. 274.

⁸⁶⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 336.

να υποκόψη και να παραδεχθή την γνώμην μου. ... Διότι αντίστασιν δεν εννοώ μονάχα εκείνην την οποίαν φυσικά κανείς δεν μπορεί να φέρη, δηλαδή από απόψεως τυπικής, αλλά και εσωτερικής, δηλαδή την έλλειψιν ιεραρχίας και υποταγής εν διανοία. ... Δεν επιτρέπω από κανένα - και παρακαλώ να το γνωρίσετε εις όλους τους υφισταμένους σας - καμίαν υπόκωφον αντίστασιν εις τας θελήσεις μου καθ' οιουδήποτε τρόπον εκδηλουμένην. Όπως επίσης δεν επιτρέπω και έξω της υπηρεσίας καμίαν συζήτησιν επί των ζητημάτων των αποφασισθέντων και διατυπωθέντων εις διαταγάς. ... Είμαι βέβαιος ότι υπό τους όρους αυτούς θα συνεργασθούμε καλά...⁸⁶⁹

Το καθεστώς, συνεπώς, δε ζητεί από τον εκπαιδευτικό κλάδο απλώς στήριξη στο πλαίσιο της υπηρεσίας, αλλά απαιτεί την απεμπόληση κάθε συνδικαλιστικού αιτήματος, την επιδίωξη της ικανοποίησης του οποίου θεωρεί αντίθεση στο ίδιο το κράτος. Απαιτεί όχι μόνο απόλυτη αφοσίωση στο εκπαιδευτικό έργο, αλλά και ολόψυχη ιδεολογική ευθυγράμμιση του κλάδου με τις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου. Οι κυρώσεις που επαπειλούνται σε κάθε περίπτωση ανυπακοής, όχι μόνο έργω ή λόγω, αλλά και διανοία, δείχνουν ότι στα σχέδια του καθεστώτος σχετικά με την εκπαίδευση δε χωρούν διαφορετικές γνώμες, ακόμη και σκέψεις· ο δε δικτάτορας προσωπικά απαιτεί οι εκπαιδευτικοί να μετατραπούν σε ιδεολογικά φερέφωνα της 4^{ης} Αυγούστου. Συνεπώς το πλαίσιο στο οποίο καλούνται να δράσουν οι εκπαιδευτικοί είναι εξ αρχής ανελαστικό και ασφυκτικό.

Είναι απαραίτητο, πάντως, να επισημανθεί ότι το αν το κράτος πρέπει να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στην εκπαίδευση και προς ποια κατεύθυνση είναι θέμα που απασχολεί όλες τις πολιτικές δυνάμεις του τόπου ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα η μείωση του αναλφαβητισμού, η γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η σύνδεση του σχολείου με την καθημερινή ζωή και η παροχή στους μαθητές

⁸⁶⁹ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 425 - 426.

γνώσεων χρήσιμων κοινωνικά και οικονομικά, η μείωση της ροής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και η εμπέδωση ισχυρής εθνικής συνείδησης και κρατικής παρουσίας, ιδίως από το 1913, με την προσάρτηση των «Νέων Χωρών», και το 1922, με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, αποτελούν πεδία στα οποία συναντώνται ιδεολογικά οι αστικές πολιτικές δυνάμεις της εποχής, που εκφράζονται μέσω του Βενιζελισμού και του Αντιβενιζελισμού.

Τόσο οι Βενιζελικοί όσο και οι Αντιβενιζελικοί επιφορτίζουν το σχολείο με την αποστολή της ώσμωσης των νέων πληθυσμών και της οργανικής σύνδεσης των Νέων Χωρών με τον εθνικό κορμό. Άρα το σχολείο αποκτά σκοπό «εθνικό», δραστηριοποιείται δε υπό την αιγίδα και μέσα στο πλαίσιο που του παρέχει το οργανωμένο κράτος το οποίο πέτυχε την εθνική ολοκλήρωση με πολεμικές συγκρούσεις και διεθνείς συμβάσεις, άρα έχει και αυτό χαρακτήρα «εθνικό».

Κατά συνέπεια μόνο μια εκπαίδευση «εθνική» είναι δυνατό να υπηρετήσει τα ιδεώδη και τους στόχους του «εθνικού» κράτους το οποίο κατ' αποκλειστικότητα αποτελεί τον εκφραστή των δυνάμεων του έθνους. Η αντίληψη αυτή εκφράζεται με σαφήνεια από το βενιζελικό Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου το 1931: «Εφ' όσον όμως η εκπαίδευσις ανήκει εις το Κράτος, είναι προφανές, ότι οφείλει να είναι φορέας του πνεύματος της Πολιτείας, κατ' εντολήν της οποίας λειτουργεί. Κατά συνέπειαν Ιδανικά της Εκπαιδεύσεως είναι τα Ιδανικά της Πολιτείας...».⁸⁷⁰

Συμπερασματικά, η αντίληψη ότι ο σκοπός του σχολείου είναι εθνικός· ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί παρά να εξυπηρετεί το έθνος, στο οποίο συμπυκνώνονται όλα τα στοιχεία που συγκροτούν τον ελληνισμό· ότι μόνος αρμόδιος φορέας για την εφαρμογή της αρχής αυτής είναι το οργανωμένο κράτος· ότι όποιος εκπαιδευτικός δεν ενεργεί σύμφωνα με

⁸⁷⁰ Π. Κυπριανός, «Αντιλήψεις για το ρόλο του Κράτους στην εκπαίδευση στην Ελλάδα του μεσοπολέμου» σε *ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, Πάτρα, 28 – 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 108 – 116 (το παράθεμα στη σ. 115).

την αρχή αυτή δεν έχει θέση στην εκπαίδευση, δεν αποτελεί καινοτομία της 4^{ης} Αυγούστου. Τόσο οι Βενιζελικοί όσο και οι Αντιβενιζελικοί, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια του Μεσοπολέμου, αν και δε σημασιοδοτούν το έθνος με τον ίδιο τρόπο, ταυτίζονται όσον αφορά στην ανάγκη για κρατικό παρεμβατισμό στην εκπαίδευση, που ανοίγει το δρόμο στην ιδεολογική χειραγώγηση του σχολείου, ακόμα και στην κρατική αυθαιρεσία.

2. 1. Αντικομμουνισμός

Εκδήλωση του εθνικισμού αποτελεί ο αντικομμουνισμός και διαρκής είναι η επιδίωξη του καθεστώτος να ελέγχονται και να χειραγωγούνται ιδεολογικά τόσο οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί όσο και ο μαθητικός πληθυσμός. Στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* του 1938 δημοσιεύεται εγκύκλιος Γενικού Επιθεωρητή Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, μέσω της οποίας εκφράζεται η βεβαιότητα ότι η επικράτηση, στο παρελθόν, νοσηρών θεωριών και επικίνδυνων νεωτερισμών ευθύνεται για την παρέκκλιση της εκπαίδευσης από την ορθή οδό των ελληνικών παραδόσεων, με αποτέλεσμα την πρόκληση βλάβης.⁸⁷¹ Ο ίδιος επιθεωρητής, μάλιστα, εκθέτει αδρομερώς και δικαιολογεί την επέμβαση του Νέου Κράτους στον εκπαιδευτικό κλάδο:

... ότι το Νέον Εθνικόν Κράτος, αποκαταστήσαν την τάξιν και την πειθαρχίαν ..., δεν θέλει ανεχθή ουδεμίαν παρέκκλισιν από του πρέποντος και ότι ιδιαζόντως απαιτεί την μετά πλήρους αφοσιώσεως και ενθουσιασμού επίδοσιν των λειτουργών της εθνικής παιδείας εις το έργον των, αφού απήλλαξεν αυτούς πάσης επιβλαβούς επ' αυτό επιδράσεως και επεμβάσεως και κατέστησεν εντελώς ελευθέρους, ίνα

⁸⁷¹ «Εγκύκλιος Γεν. Επιθεωρητού Στοιχ. Εκπαιδεύσεως Ε' Περιφέρειας» Ζήση Ζαμάνη (Τρίπολη, 30 Οκτωβρίου 1937), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 53, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σ. 238.

*επιδίδονται ψυχή τε και σώματι και μετ' αγάπης εις το υψηλόν των λειτούργημα, εξ ου κυρίως εξαρτάται η εθνική μας αναγέννησις...*⁸⁷²

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονται και οι θεωρητικοί του καθεστώτος. Στην εισαγωγική διάλεξη του μαθήματος της Εθνικής Αγωγής στην Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίων Υπαλλήλων της Παντείου, το 1940, ο διδάσκων Άριστος Καμπάνης, συγγραφέας, δημοσιογράφος και θεωρητικός του καθεστώτος, κάνει αναφορά στις προσπάθειες εισαγωγής των μαρξιστικών θεωριών στην Ελλάδα, για να υποστηρίξει, στη συνέχεια, ότι η επιστημονική θεωρία του μαρξισμού δεν αντέχει σε επιστημονική βάσανο· αντιθέτως ότι αποτελεί προπαγάνδα και επιστημονική ταχυδακτυλουργία, διότι ο σημαντικότερος και χρονικά προηγούμενος παράγοντας που κινεί την ιστορία δεν είναι ο οικονομικός, αλλά οι εθνικές ιδεολογίες, οι θρησκευτικές ιδέες, ακόμα και οι γεωγραφικοί και οι βιολογικοί όροι.⁸⁷³

Η συλλήβδην απόρριψη, από την 4^η Αυγούστου, της μαρξιστικής θεωρίας ως εθνικά καταστροφικής δικαιολογεί τον έλεγχο των πολιτικών φρονημάτων που ασκεί το καθεστώς σε όλους τους εκπαιδευτικούς οι οποίοι υποβάλλουν δικαιολογητικά για διορισμό. Ας σημειωθεί, μάλιστα, ότι ο έλεγχος αυτός που εφαρμόζεται ήδη από το 1935, πρέπει να διενεργείται αποκλειστικά από την Ειδική Ασφάλεια, και όχι από τους τοπικούς αστυνομικούς σταθμούς και τις υποδιοικήσεις Χωροφυλακής.⁸⁷⁴ Η απάντηση του Υπουργείου Παιδείας σε σχετική ερώτηση που του υποβάλλεται στα τέλη του 1936, είναι διαφωτιστική: «μόνον πιστοποιητικά της Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους είναι έγκυρα διά τον διορισμόν δημ/λων και ουχί τοιαύτα των αστυνομικών σταθμών ή

⁸⁷² «Εγκύκλιος Γεν. Επιθεωρητού Στοιχ. Εκπαιδύσεως Ε' Περιφέρειας» Ζήση Ζαμάνη (Τρίπολη, 30 Οκτωβρίου 1937), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 53, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σ. 238.

⁸⁷³ Άρ. Καμπάνης, «Η Ιστορία πηγή ζωής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 35, Αθήναι Ιούλιος 1940, σσ. 711 – 713.

⁸⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Ερώτηση Επιθεωρητή Δημ. Σχολείων Εκπ. Περιφέρειας Κονίτσης προς το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων των αιτούμενων διορισμό εκπαιδευτικών (Κόνιτσα, 22/12/1936).

Υποδιοικήσεων Χωροφυλακής».⁸⁷⁵ Η τακτική αυτή προφανώς προκρίνεται, για να μην επηρεάζονται οι τοπικοί ελεγκτές από προσωπικές ή φιλικές σχέσεις με τους ελεγχόμενους.

Εξάλλου κατηγορηματικός είναι και ο ισχύων ήδη από το 1935 σχετικός νόμος:

*Συμφώνως τω άρθρω Ι του Νομοθετικού Διατάγματος της 20 Αυγούστου 1935 “περί τροποποίησης και συμπλήρωσης των περί διορισμού και μεταθέσεων κειμένων διατάξεων” οι αιτούμενοι διορισμόν δέον να συμπεριλαμβάνωσιν εις τα δικαιολογητικά των και πιστοποιητικών Ειδικής Ασφαλείας, βεβαιούν ότι δεν εμφορούνται υπό κομμουνιστικών ιδεών.*⁸⁷⁶

Μεταξύ της Δημόσιας Ασφάλειας και των κατά τόπους αστυνομικών και δικαστικών αρχών διαπλέκεται δίκτυο στενής παρακολούθησης τόσο των εκπαιδευτικών που ζητούν διορισμό όσο και αυτών που ήδη υπηρετούν στα σχολεία. Όχι μονάχα η δημόσια δράση, αλλά και η ιδιωτική ζωή των τελευταίων ελέγχονται εξονυχιστικά, και οι προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές ενημερώνονται αν διαπιστωθεί κάτι ύποπτο. Οι ποινές που επιβάλλονται σε περίπτωση κομμουνιστικής δράσης είναι πολύ σκληρές αποβλέποντας στην κοινωνική και οικονομική εξουθένωση του «ενόχου»: δυσμενής μετάθεση χωρίς να του καταβληθούν τα οδοιπορικά έξοδα, προσωρινή παύση, εκτόπιση, ακόμα και οριστική απόλυση από την υπηρεσία.⁸⁷⁷

Σε μια τέτοια περίπτωση το σκεπτικό της ποινής που επιβάλλεται στον εκπαιδευτικό λειτουργό είναι αποδεικτικό τόσο του ασφυκτικού ελέγχου του καθεστώτος συνεπεία της κομμουνιστοφοβίας του όσο και

⁸⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Απάντηση του Υπουργείου Παιδείας (Αθήνα, 8/3/1937).

⁸⁷⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Ερώτηση Επιθεωρητή Δημ. Σχολείων Εκπ. Περιφέρειας Κονίτισης προς το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων των αιτούμενων διορισμό εκπαιδευτικών (Κόνιτσα, 22/12/1936).

⁸⁷⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1938, 2. Πράξεις 1 – 15 από 9.1.1938 έως 28.6.1938 (10^ο βιβλίο), Πράξις 15: Περί πειθαρχικής διώξεως δασκάλου (Μεσολόγγι, 28/6/1938)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 6^η: Περί πειθαρχικής διώξεως δασκάλου (Μεσολόγγι, 30/4/1940).

του ότι η παράβαση, εκ μέρους του δασκάλου, των αρχών του Νέου Κράτους, αντιμετωπίζεται σαν προδοσία λόγω, ακριβώς, της ιδιαίτερης εκπαιδευτικής, κοινωνικής και ιδεολογικής αποστολής με την οποία έχει επιφορτίσει το καθεστώς τον εκπαιδευτικό κλάδο: «... διότι δημόσιος υπάλληλος ων και δη εκπαιδευτικός λειτουργός ανεμίχθη εις τον κομμουνισμόν και διά της στάσεώς του και των ενεργειών του συνετέλεσεν εις την διάδοσιν αρχών στρεφομένων κατά του κρατούντος κοινωνικού και Θρησκευτικού καθεστώτος».⁸⁷⁸

Το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας δεν περιορίζεται στον έλεγχο των πολιτικών φρονημάτων των δημόσιων λειτουργών, αλλά λειτουργώντας προειδοποιητικά και εκφοβιστικά, εκδίδει και αποστέλλει στις κατά τόπους υπηρεσίες και σχετικές εγκυκλίους «περί Δημοσίων υπαλλήλων αναμιγνυομένων εις κομμουνιστικάς ενεργείας». Αν και το ακριβές περιεχόμενό τους δε στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί στο πλαίσιο αυτής της διατριβής, φαίνεται ότι περιλάμβανε τις μεθόδους προσηλυτισμού στον κομμουνισμό και τις ποινές που επισύρει η εμπλοκή σε κομμουνιστική κίνηση: αξιολογήθηκε δε ως τόσο σημαντικό, ώστε Γυμνασιάρχης που έλαβε τέτοια εγκύκλιο, συνιστά στους διδάσκοντες του σχολείου του να τη μελετήσουν προσεκτικά, ώστε να γνωρίσουν με λεπτομέρεια τις μεθόδους των κομμουνιστών και να είναι σε θέση να αμύνονται κατά του κομμουνισμού.⁸⁷⁹

Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι είναι συχνές οι καταγγελίες εναντίον εκπαιδευτικών για κομμουνιστική δράση, οι οποίες αποδεικνύονται ανεπαρκώς τεκμηριωμένες και οφειλόμενες σε προσωπικές εμπάθειες ή στην απαιδευσία των τοπικών αστυνομικών

⁸⁷⁸ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 12^η: Περί πειθαρχικών διώξεων δασκάλων (Μεσολόγγι, 31/8/1940).

⁸⁷⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 206: Ο σύλλογος διδασκόντων λαμβάνει γνώση της υπ' αριθ. Ε.Π. 3060 διαταγής του Υπουργείου Παιδείας, που κοινοποιεί την υπ' αριθ. 6/177/18 ε.έ διαταγή του Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας «περί Δημοσίων υπαλλήλων αναμιγνυομένων εις κομμουνιστικάς ενεργείας» (Μεσολόγγι, 22/1/1940).

οργάνων ή και συναδέλφων τους.⁸⁸⁰ Η καχυποψία των αρχών επεκτείνεται ακόμα και στις περιπτώσεις της εφαρμογής, από τον εκπαιδευτικό, προοδευτικών διδακτικών μεθόδων που είναι αποτέλεσμα πολυετών σπουδών και επιμορφώσεως. Η στάση αυτή των αρχών δεν είναι ανατιολόγητη, αν ληφθεί υπόψη ο φανατισμός και το πολύ χαμηλό, κατά κανόνα, μορφωτικό επίπεδο των αστυνομικών οργάνων που θεωρούν ότι οι προοδευτικές αντιλήψεις οδηγούν απαραίτητα «εις τον κομμουνισμό και την χαλάρωσιν των ηθικών ιδανικών».⁸⁸¹

Όμως, ακόμα και αν αποδειχθεί το ανυπόστατο των κατηγοριών, η οριστική απαλλαγή των εκπαιδευτικών από τις υποψίες για αριστερισμό δεν είναι πάντα αυτονόητη. Επιθεωρητής, αν και εισηγείται την απαλλαγή του υπόπτου, δηλώνει ότι θα παρακολουθεί «ιδιαιτέρως τον δημ/λον τούτον εις την δημοσίαν όσον και εις την ιδιωτικήν του ζωήν».⁸⁸²

Επιβάλλεται, όμως, να σημειωθεί ότι ο έλεγχος των κοινωνικών φρονημάτων και της δράσης των εκπαιδευτικών δεν περιορίζεται στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Τουναντίον, έλεγχος ασκείται από πολύ πιο πριν, τουλάχιστον από την εποχή της δεύτερης πρωθυπουργίας του Βενιζέλου, και μάλιστα τα σχετικά στοιχεία καταγράφονται επιμελώς. Σε μια, τουλάχιστον, τέτοια περίπτωση η ποινή της τρίμηνης απόλυσης που επιβλήθηκε το 1931 σε δάσκαλο για

⁸⁸⁰ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1937, 1. Πράξεις 1 – 6 από 30.9.1937 έως 29.12.1937 (9^ο βιβλίο), Πράξις 1^η: Καταγγελίες εναντίον δασκάλων για κομμουνιστικά φρονήματα, ανακρίσεις και απαλλαγή τους (Μεσολόγγι, 30/9/1937). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 - 1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1938, 2. Πράξεις 1 – 15 από 9.1.1938 έως 28.6.1938 (10^ο βιβλίο), Πράξις 10: Περί πειθαρχικής διώξεως και απαλλαγής δύο δασκάλων κατηγορουμένων για κομμουνιστικά φρονήματα (Μεσολόγγι, 22/5/1938).

⁸⁸¹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1937, 1. Πράξεις 1 – 6 από 30.9.1937 έως 29.12.1937 (9^ο βιβλίο), Πράξις 5^η: Καταρτισμός πίνακα προακτέων δασκάλων κατ' αρχαιότητα (Μεσολόγγι, 13/12/1937).

⁸⁸² Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1937, 1. Πράξεις 1 – 6 από 30.9.1937 έως 29.12.1937 (9^ο βιβλίο), Πράξις 1^η: Καταγγελίες εναντίον δασκάλων για κομμουνιστικά φρονήματα, ανακρίσεις και απαλλαγή τους (Μεσολόγγι, 30/9/1937).

τα πολιτικά του φρονήματα γίνεται αιτία ο συγκεκριμένος υπάλληλος να τεθεί εκ νέου σε παρακολούθηση για τον ίδιο λόγο το 1937.⁸⁸³ Το γεγονός αυτό, αν και μεμονωμένο, αποτελεί ένδειξη της συνέχειας που χαρακτηρίζει την τακτική του αστικού κράτους έναντι του κομμουνισμού.

Οι παρακολουθήσεις, ο φόβος των πειθαρχικών διώξεων για τα πολιτικά φρονήματα, οι αποφάσεις των πειθαρχικών οργάνων και η αναίρεσή τους, καθώς και οι υποθέσεις που χρονίζουν εξαιτίας της αναζήτησης νέων στοιχείων,⁸⁸⁴ δημιουργούν επιπλέον προσκόμματα στην ομαλή πορεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση, αν και οι κατηγορίες περί κομμουνισμού εναντίον του δασκάλου τελικά καταρρέουν, ο τοπικός Επιθεωρητής αναφέρει ότι «... αι ανακρίσεις, αι δικαστικά του υποθέσεις και αι περιπέτειαι εκείνου κατηγορηθέντος ως κομμουνιστού δεν τον αφήσαν ήσυχον, ίνα αφοσιωθή εις το έργον του».⁸⁸⁵

Περιπτώσεις συνεργασίας εκπαιδευτικών με τον καθεστωτικό μηχανισμό καταστολής του κομμουνισμού δε θα πρέπει να θεωρηθούν ανύπαρκτες, όχι, όμως, και συχνές.⁸⁸⁶ Σε μια τέτοια περίπτωση,

⁸⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Σειρά εγγράφων χρονολογούμενων από το 1931 ως το 1937 σχετικών με την τιμωρία δασκάλου λόγω προσβολής των προϊστάμενων αρχών (στην πραγματικότητα λόγω πολιτικών φρονημάτων) το 1931 και εντολή παρακολούθησής του το 1937· βλ. και Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 – 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 22^α: Αναβολή λήψης απόφασης σχετικά με την κατηγορία εναντίον δασκάλου για κομμουνιστικά φρονήματα που εκδήλωσε προ της 4^{ης} Αυγούστου 1936 (Μεσολόγγι, 29/12/1938).

⁸⁸⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1938, 2. Πράξεις 1 – 15 από 9.1.1938 έως 28.6.1938 (10^ο βιβλίο), Πράξις 9^η: Αναβολή λήψης απόφασης σχετικά με την κατηγορία εναντίον δασκάλων ως κομμουνιστών (Μεσολόγγι, 13/4/1938)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 – 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 22^α: Αναβολή λήψης απόφασης σχετικά με την κατηγορία εναντίον δασκάλου για κομμουνιστικά φρονήματα που εκδήλωσε προ της 4^{ης} Αυγούστου 1936 (Μεσολόγγι, 29/12/1938).

⁸⁸⁵ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1930 -1937, Φ. 51, Βιβλία Πράξεων Εποπτικού Συμβουλίου, Βιβλίων Πράξεων Εποπτ. Συμβουλίου αρχόμενον τον Σβριον του 1936 και λήγον την 21.6.37, 4. Πράξεις 16 – 15 από 25.9.1936 έως 21.6.1937 (8^ο βιβλίο), Πράξις 5: Πειθαρχική έρευνα κατά δασκάλου για κομμουνιστικά φρονήματα (Μεσολόγγι, 15/2/1937).

⁸⁸⁶ Η αρχειακή έρευνα στο πλαίσιο αυτής της διατριβής αποκάλυψε μόνο μία.

μάλιστα, η συνεργαζόμενη με την Ασφάλεια δασκάλα ανταμείβεται με εισήγηση του Επιθεωρητή για ευνοϊκή μετάθεσή της στην Αθήνα, με τη δικαιολογία ότι στο μικρό χωριό, όπου υπηρετεί και όπου αποκάλυψε την ύπαρξη κομμουνιστικής - υποτίθεται - οργάνωσης, κινδυνεύει η ζωή της.⁸⁸⁷ Η διατάραξη των συναδελφικών και κοινωνικών σχέσεων και των υπηρεσιακών μεταθέσεων, είναι, βέβαια, αναπόφευκτη σε αυτές τις περιπτώσεις.

Στο μικροσκόπιο της Ασφάλειας για έλεγχο των κοινωνικών φρονημάτων βρίσκονται, εκτός από το διδακτικό προσωπικό, και οι μαθητές των σχολείων, ιδίως αυτοί των μεγαλύτερων τάξεων του γυμνασίου. Σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις, μάλιστα, το σχολείο αποτελεί χώρο εκδήλωσης των αριστερών φρονημάτων των μαθητών, οι δε εκπαιδευτικοί είναι οι πρώτοι που τα αντιλαμβάνονται και υποχρεούνται να τα πατάξουν. Ο έλεγχος των πολιτικών φρονημάτων, συνεπώς, ξεκινά στο σχολείο και από το σχολείο και περιλαμβάνει έρευνα στα σπίτια των «ύποπτων» μαθητών, έρευνα στα πρόσωπα του φιλικού περιγύρου των μαθητών, έρευνα στην αλληλογραφία τους και συνεργασία όχι μονάχα με τις προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές, αλλά ακόμα και με την Ασφάλεια.⁸⁸⁸

Ακόμα και αν τα στοιχεία που υποπίπτουν στην αντίληψη των εκπαιδευτικών δε δείχνουν κομμουνιστικά φρονήματα, αλλά το σύνθημα στην εφηβική ηλικία ενδιαφέρον για τις πολιτικές ιδεολογίες και τα πολιτικά συστήματα, αρκούν για να θέσουν το μαθητή υπό

⁸⁸⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 12^η: Εισήγηση επιθεωρητή σχετικά με ευμενή μετάθεση δασκάλας που συνέβαλε στην αποκάλυψη κομμουνιστικής οργάνωσης (Μεσολόγγι, 31/8/1940).

⁸⁸⁸ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 34: Τιμωρία μαθητή λόγω των πολιτικών του φρονημάτων (Αγρίνιο, 6/6/1938). Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 43: Καταγγελία μαθητή για αποστολή επιστολής κομμουνιστικού περιεχομένου (Αγρίνιο, 9/7/1938). Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938: Έγγραφο (χωρίς αριθμηση σελίδων κολλημένο στην τελευταία σελίδα του Βιβλίου) Νομάρχη προς Γυμνασιάρχη Γυμνασίου Αγρινίου (Μεσολόγγι, 19/7/1938).

συστηματική επιτήρηση, ακόμα και για να επιφέρουν αυστηρές ποινές. Έτσι, σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει να παρακολουθεί συστηματικά το μαθητή που στο γραπτό των Θρησκευτικών τόλμησε να χαρακτηρίσει το Χριστό «ανθρωπιστή», «μέγιστο φιλόσοφο» και «κοσμοπολίτη», αφού προηγουμένως του έκανε αυστηρές συστάσεις.⁸⁸⁹

Σε μια άλλη περίπτωση, η παρουσία της λέξης «οχράνα» (= τσαρική αστυνομία) σε επιστολή μαθητή που έχει κατασχεθεί στα χέρια ατόμου γνωστού για τα κομμουνιστικά του φρονήματα, κρίνεται ως επαρκές αποδεικτικό στοιχείο για την τιμωρία του μαθητή με διά παντός αποβολή από όλα τα σχολεία του νομού, αν και η συστηματική παρακολούθησή του από τους καθηγητές του «ουδέποτε έδειξε σημεία δικαιώσαντα τας υπονοίας εκείνας»,⁸⁹⁰ όπως οι ίδιοι παραδέχονται.

Η πολύ νεαρή ηλικία, η προηγούμενη δραστηριοποίηση του «ενόχου» στην Ε.Ο.Ν. και σε θρησκευτικές οργανώσεις, καθώς και η άποψη ότι μια πολύ αυστηρή ποινή θα τον κάνει, πιθανόν, να προσχωρήσει με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα στο αντίθετο στρατόπεδο, δεν αρκούν για να αποσοβήσουν τη μείωση της διαγωγής του μαθητή και την επιβολή της ποινής της διά παντός αποβολής του απ' όλα τα σχολεία του νομού. Μάλιστα, αυτή η τιμωρία χαρακτηρίζεται ως επεικής.⁸⁹¹

Πάντως ας σημειωθεί ότι αυτές οι πρακτικές ελέγχου και καταστολής των κομμουνιστικών φρονημάτων έχουν εφαρμοστεί ήδη πριν από την επιβολή της 4ης Αυγούστου⁸⁹² και δεν αποτελούν καινοτομία του καθεστώτος.

⁸⁸⁹ Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 43: Εκτίμηση συλλόγου διδασκόντων σχετικά με κομμουνιστικές κινήσεις στο σχολείο (Αγρίνιο, 9/7/1938).

⁸⁹⁰ Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 34: Τιμωρία μαθητή λόγω των πολιτικών του φρονημάτων (Αγρίνιο, 6/6/1938).

⁸⁹¹ Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 34: Τιμωρία μαθητή λόγω των πολιτικών του φρονημάτων (Αγρίνιο, 6/6/1938).

⁸⁹² Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 -1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 42^α: Έρευνες συλλόγου

Η ιδεολογική νομιμοφροσύνη των μαθητών αξιολογείται ως τόσο σημαντική, ώστε να χρησιμοποιείται ενίοτε από αυτούς ως επιχειρήμα για τη βελτίωση της διαγωγής τους που έχει, στο μεταξύ, μειωθεί για πειθαρχικούς λόγους. Σε μια, τουλάχιστον, περίπτωση ο απόφοιτος ζητώντας τη βελτίωση της χαρακτηρισμένης ως «κοσμίας» διαγωγής του καταθέτει στο σύλλογο διδασκόντων του παλαιού του σχολείου έγγραφο της Ειδικής Ασφάλειας, με το οποίο βεβαιώνεται ότι «ούτος δεν εμφορείται υπό κομμουνιστικών ή άλλων ανατρεπτικών ιδεών ούτε έδωκε τοιαύτην αφορμήν εις την υπηρεσίαν μέχρι σήμερον και ότι ουδέν συγκεκριμένον στοιχείον κατετέθη εναντίον του». Το γεγονός ότι ο απόφοιτος αυτός δεν έχει υποστεί μείωση διαγωγής εξαιτίας των πολιτικών του φρονημάτων, αλλά για την απείθαρχη συμπεριφορά του, δεν εμποδίζει το σύλλογο να αποφασίσει, έστω και με οριακή πλειοψηφία, τη βελτίωση της διαγωγής του.⁸⁹³

Το επιδιωκόμενο αντικομμουνιστικό φρόνημα στο χώρο του σχολείου προϋποθέτει τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στον ιδεολογικό έλεγχο όχι μονάχα των μαθητών τους, αλλά και των συναδέλφων τους. Έτσι δικαιολογούνται οι σχετικές αναφορές που υποβάλλουν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους οι διευθυντές και οι σύλλογοι διδασκόντων στον οικείο Επιθεωρητή. «... ουδεμία κομμουνιστική κίνησις παρατηρήθη μεταξύ καθηγητών και μαθητών» πληροφορεί μια τέτοια αναφορά στις αρχές της περιόδου της μεταξικής δικτατορίας,⁸⁹⁴ ενώ οι υπογραφόμενοι σε μια άλλη

διδασκόντων και αποβολή τεσσάρων μαθητών για κομμουνιστικά φρονήματα (Μεσολόγγι, 6/2/1935).

⁸⁹³ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 55: Απόφαση συλλόγου διδασκόντων για βελτίωση της διαγωγής αποφοίτου (Αγρίνιο, 17/6/1937). Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, ότι οι αποφάσεις των συλλόγων διδασκόντων για βελτίωση της διαγωγής αποφοίτων ήταν τόσο συχνές, ώστε σε συνεδρίαση συλλόγου διδασκόντων διατυπώνεται η εκτίμηση ότι «πρέπει να παύση πλέον η βιομηχανία της χορηγήσεως αμνηστειάς εις μαθητάς αποδειχθέντας αναξίους κάθε συμπαθείας»: βλ. σχετικά Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 -1940, Πράξις 118: Απόφαση συλλόγου διδασκόντων για βελτίωση της διαγωγής αποφοίτου (Μεσολόγγι, 17/9/1937).

⁸⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 5: Αναφορά διευθυντή αστικού σχολείου Καρύστου προς τον οικείο Επιθεωρητή σχετικά με την κίνηση του σχολείου ως το Δεκέμβριο του 1936 (Κάρυστος, 2/1/1937).

διαβεβαιώνουν «ότι ουδεμία κομμουνιστική κίνησης παρατηρήθη εν τω Σχολείω καθ' όλην την διάρκειαν του σχολικού έτους 1936 - 1937 και όστι ουδένα των μαθητών του Γυμνασίου γνωρίζουν να εμφορήται υπό κομμουνιστικών ιδεών».⁸⁹⁵

2. 2. Σύνδεση με τη «Στενώτερη Πατρίδα» ως αφετηρία για αφοσίωση στη «Μεγάλη Πατρίδα»

Προκειμένου ο εθνικισμός να εγχαραχθεί αποτελεσματικά στο μαθητικό πληθυσμό και δεδομένης της ανωριμότητας της παιδικής ηλικίας για νοητικές υπερβάσεις, η διδασκαλία, ιδίως στο δημοτικό σχολείο, επικεντρώνεται στη μελέτη της ιδιαίτερης πατρίδας. Σύμφωνα με τον Ευριπίδη Σούρλα που αρθρογραφεί σχετικά στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, στον πρώτο κύκλο της «Στενωτέρας Πατρίδος» νοείται το χωριό ή η πόλη όπου γεννήθηκε ο καθένας, όχι όμως με τα φυσικά τους όρια, αλλά με τα όρια τα οποία καθορίζει η πρώτη συνειδητοποίηση της διεύρυνσης του χώρου γύρω από το πατρικό σπίτι: αυλή, γειτονιά, συνοικία, πλατεία, χωράφια και αμπέλια, πεδιάδες, γύρω βουνά, ποτάμια, γενικά ό,τι μπορεί να περιλάβει το μάτι κατά την παιδική ηλικία, ακόμα και γειτονικά χωριά ή η πόλεις.

Ο δεύτερος κύκλος της «Στενωτέρας Πατρίδος» περιλαμβάνει την επαρχία και το νομό· ο τρίτος κύκλος περιλαμβάνει τη «Μεγάλη Πατρίδα» ως έθνος και ιδέα· τέλος στον τέταρτο κύκλο συνδέεται η πνευματική ιδέα του έθνους με την ξένη πνευματικότητα. Η αγάπη προς τη «Στενώτερη Πατρίδα» και ο μυστικιστικός τρόπος με τον οποίο βιώνεται ο σύνδεσμός της με το Εγώ, καθώς και η βίωση των διαδοχικών διαρκώς διευρυνόμενων κύκλων της από το παιδί «οδηγεί

⁸⁹⁵ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 - 1938, Πράξις 72: Αναφορά συλλόγου διδασκόντων (Αγρίνιο, 15/7/1937). Για το σχολικό έτος 1937 - 1938 βλ. Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 - 1945, Πράξις 43: Εκτίμηση συλλόγου διδασκόντων σχετικά με κομμουνιστικές κινήσεις στο σχολείο (Αγρίνιο, 9/7/1938).

και στο συνειδητό αγκάλιασμα της Μεγάλης Πατρίδος και της ιδέας του Έθνους»,⁸⁹⁶ σύμφωνα πάντα με τον ίδιο αρθρογράφο.

Η αγάπη για τη «Στενότερη Πατρίδα» εδραιώνεται με τη μελέτη του «στενού εδαφικού πολιτισμού» της. Ο «εδαφικός πολιτισμός» εκφράζεται με τη γλώσσα, όχι ως απλό μέσο επικοινωνίας, αλλά ως μέσο αποκάλυψης του εσώτερου κόσμου του ανθρώπου (παραμύθια, θρύλοι, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, ήθη και έθιμα, αλλά και επώνυμα έργα μεγάλων λογοτεχνών που αποκαλύπτουν τη μοναδική λαϊκή ψυχή). Ο «εδαφικός πολιτισμός» εκφράζεται, ακόμη, με το έδαφος στο οποίο κατοικεί η λαϊκή κοινότητα. Το έδαφος δεν αποτελεί μόνο πεδίο της ιστορικής δράσης του λαού, αλλά είναι και το υπόστρωμα της εμπορικής και πολιτιστικής δραστηριότητάς του.⁸⁹⁷

Η ουσιαστική γνωριμία με τον εδαφικό πολιτισμό της «Στενωτέρας Πατρίδος» ως προβαθμίδα για την οικοδόμηση βαθιάς αγαπητικής σχέσης με τη «Μεγάλη Πατρίδα» επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του πλούσιου εποπτικού υλικού που η ιδιαίτερη πατρίδα παρέχει, με τη βοήθεια πρακτικών μεθόδων, όπως της εποπτείας και της παρατήρησης,⁸⁹⁸ καθώς και με τα μέσα που παρέχει η ίδια η σχολική ζωή (διδασκτική πράξη, εορτές, εκδρομές και επισκέψεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους, επαίνους, ακόμα και τιμωρίες).⁸⁹⁹

Στη «Στενότερη Πατρίδα» καλείται ο δάσκαλος ως ο κυριότερος φορέας αγωγής και φυσικός παιδαγωγός της νεότητας⁹⁰⁰ να κάνει το παιδί να γνωρίσει ουσιαστικά και να εκτιμήσει το λαϊκό πολιτισμό σε κάθε του έκφανση, αλλά και τις ψυχικές εκδηλώσεις της λαϊκής

⁸⁹⁶ Ευρ. Σούρλας, «Στενότερη Πατρίδα και εφηβική ηλικία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 70, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 433 (όπου το παράθεμα και οι όροι).

⁸⁹⁷ Ευρ. Σούρλας, «Στενότερη Πατρίδα και εφηβική ηλικία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 70, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 433 – 439 (ο όρος στη σ. 439).

⁸⁹⁸ Γ. Κατσάνος, «Συγκεντρωτική διδασκαλία και Στενωτέρα Πατρίδα», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 65, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 228 – 229.

⁸⁹⁹ Κων. Ι. Βουρβέρης, «Το πνεύμα της συγχρόνου ελληνικής αγωγής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 15, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 1236 – 1237.

⁹⁰⁰ «Εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Στοιχ. Εκπαιδ. Ζ' Περιφέρειας κ. Βασίλ. Τσίριμπα», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 66, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 283. Άλλοι φυσικοί παιδαγωγοί της νέας γενιάς, σύμφωνα με τον Τσίριμπα, είναι οι αξιωματικοί που συμπληρώνουν το έργο των δασκάλων.

κοινότητας οι οποίες τον συνοδεύουν. Με τον τρόπο αυτό ο μαθητής βιώνει τα ήθη και τα έθιμα, διδάσκεται να εκτιμά τα προϊόντα της λαϊκής μούσας, της λαϊκής σοφίας και της λαϊκής τέχνης, και επιπλέον αποκτά επίγνωση ψυχικών εκδηλώσεων, όπως ο αλτρουισμός και η αλληλοβοήθεια. Έτσι, από τη γνώση για τη «Στενότερη Πατρίδα», την πατριδογνωσία, που αφορά στην επίδραση των φυσικών δεδομένων στη ζωή και στη δράση του λαού, μεταβαίνει ομαλά στη γνώση της ίδιας της λαϊκής κοινότητας, στη λαογνωσία, που ερευνά την πολιτιστική κίνηση και αντί - δράση της λαϊκής κοινότητας.⁹⁰¹

2. 2.1. Σχολικά εγχειρίδια

Τα σχολικά εγχειρίδια που κρίνεται ότι συμβάλλουν αποφασιστικότερα στην πατριδογνωσία και στη λαογνωσία και, τελικά, στην οικοδόμηση αγαπητικής σχέσης με τη «Μεγάλη Πατρίδα» είναι το ανθολόγιο νεοελληνικών κειμένων, η ιστορία και, κυρίως, τα αναγνωστικά. Το καθεστώς αποδίδει στα σχολικά βιβλία μεγάλη σημασία. Το γεγονός αυτό, όμως, είναι δικαιολογημένο και δε χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα την 4^η Αυγούστου· ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στο πλαίσιο της πεποίθησης που κυριαρχεί σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, ότι, δηλαδή, η διαμορφωτική δύναμη του σχολείου είναι τεράστια, οι πολιτικοί, οι εκπαιδευτικοί και οι γονείς αποδίδουν στα σχολικά εγχειρίδια σχεδόν απεριόριστες δυνατότητες επιρροής στο παιδί. Η πεποίθηση αυτή αιτιολογεί και την ιδιαίτερη μέριμνα που επιδεικνύει η εκάστοτε πολιτική εξουσία σχετικά με τη νομοθεσία η οποία διέπει τη συγγραφή, έγκριση, διακίνηση και χρήση τους.

Ο κρατικός έλεγχος στη διαδικασία συγγραφής, έγκρισης και κυκλοφορίας των σχολικών βιβλίων έχει αρχίσει ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τις κυβερνήσεις Τρικούπη και Θεοτόκη. Μάλιστα από

⁹⁰¹ Ευρ. Σούρλας, «Πατριδογνωσία και Λαογνωσία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 81, Αθήναι Σεπτέμβριος 1940, σσ. 1, 2, 6.

τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, στο επίκεντρο των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της κυβέρνησης Θεοτόκη και κυρίως των κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων, καθώς και των αντιμεταρρυθμιστικών προσπαθειών των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων μπαίνουν το γλωσσικό τους ιδίωμα και το ιδεολογικό τους περιεχόμενο.

Συγκεκριμένα, με μια σειρά νόμων κατά την πρώτη βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 - 1918, μεταξύ άλλων, εισάγονται στα σχολεία διδακτικά βιβλία χωρίς περιορισμό στον αριθμό, υπό τον όρο να μην προσβάλλουν τη θρησκεία, την πατρίδα, το πολίτευμα και τα χρηστά ήθη, να μην περιέχουν επιστημονικά σφάλματα και ανακρίβειες, να είναι γραμμένα μεθοδικά και βάσει των επίσημων προγραμμάτων και να είναι εύληπτα ως προς τη γλώσσα και δόκιμα ως προς το ύφος. Αυτά, άλλωστε, τα χαρακτηριστικά αποτελούν και τα κριτήρια βάσει των οποίων εγκρίνονται ή όχι από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Με τη νομοθεσία αυτή εισάγεται φιλελεύθερο πνεύμα στην εκπαιδευτική νομοθεσία περί σχολικών βιβλίων, εφόσον στους συγγραφείς αφήνεται μεγαλύτερη ελευθερία δράσης και στους εκπαιδευτικούς μεγαλύτερη ευχέρεια επιλογής, αφού δεν επιβάλλεται ένα μόνο βιβλίο στα σχολεία. Ο δε ρόλος του Υπουργείου Παιδείας μειώνεται προς όφελος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, που ελέγχεται, όμως, ιδεολογικά σε μεγάλο βαθμό από τους Φιλελευθέρους.⁹⁰²

Το μεταρρυθμιστικό πνεύμα επιχειρεί να άρει το 1927 ο Θεολόγος Νικολούδης, τότε Υπουργός Παιδείας της Οικουμενικής Κυβέρνησης Ζαΐμη, εκλεγμένος με το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά, και μετέπειτα θεωρητικός της 4^{ης} Αυγούστου, επικαλούμενος αναρχία στο περιεχόμενο και στη γλώσσα, έλλειψη μεθοδολογίας στην οικονομία της ύλης των σχολικών βιβλίων, προχειρότητα και υστέρηση από παιδαγωγικής απόψεως, καθώς και απουσία του πατροπαράδοτου θρησκευτικού, ηθικού και πατριωτικού πνεύματος. Η θεραπεία αυτών

⁹⁰² Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 - 1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σσ. 92, 95 - 98.

των αδυναμιών θα έρθει, σύμφωνα με το Νικολούδη, με τον περιορισμό των εγκεκριμένων εγχειριδίων σε τρία μόνο κατά τάξη και μάθημα από τα οποία θα μπορούν να επιλέγουν οι διδάσκοντες, και με τον περιορισμό της διάρκειας της σχολικής τους χρήσης σε τρία χρόνια για την πρωτοβάθμια και σε πέντε για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ακόμα και τα ήδη εγκεκριμένα στο παρελθόν σχολικά βιβλία πρέπει να αναθεωρηθούν σύμφωνα με το νέο πνεύμα.⁹⁰³

Η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 με πρωτεργάτες το Γεώργιο Παπανδρέου ως Υπουργό Παιδείας από το 1930 και το Μίλτο Κουντουρά ως Σύμβουλο του ιδρυθέντος το 1930 πενταμελούς Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου,⁹⁰⁴ επαναφέρει σε πολλά θέματα το νεωτεριστικό πνεύμα του 1917, εμπλουτισμένο τώρα με τις αρχές του «σχολείου εργασίας»⁹⁰⁵. Στο πλαίσιο του «σχολείου εργασίας» που επιδιώκει την ενεργό συμμετοχή διδασκόντων και μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία, εισάγεται η όσο το δυνατό μεγαλύτερη σε ποσότητα και ποικιλία παραγωγή και χρήση διδακτικών βιβλίων, από τα οποία θα διακριθούν τα καλύτερα με την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού. Η μονοκρατορία του μοναδικού βιβλίου, όσο καλό και να είναι αυτό, μπορεί να αποβεί τελικά επιβλαβής: περιορίζοντας το διδάσκοντα και το μαθητή μυθοποιεί το σχολικό εγχειρίδιο και την παρεχόμενη από αυτό γνώση την οποία προάγει σε αυθεντία, αποθαρρύνει το φιλέρευνο πνεύμα, ακρωτηριάζει την κρίση, καλλιεργεί την παθητικότητα.

⁹⁰³ Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 – 1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σσ. 99 - 101.

⁹⁰⁴ ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 35, σσ. 396 - 397, λήμμα *Κουντουράς, Μίλτος*: ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, τ. 5, σσ. 66 – 67, λήμμα *Κουντουράς, Μίλτος*: Μ. Κουντουράς, *Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, Γνώση, χ.τ. 1985, τ. Α', σσ. κεραυνόζη', ρια'.

⁹⁰⁵ Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 – 1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σ. 101. Για το «Νέο Σχολείο» ή «Σχολείο Εργασίας» βλ. ενδεικτικά: ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 4ος, σσ. 85 -87, λήμμα *Νέον Σχολείον*: ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 5^{ος}, σσ. 205 -207, λήμμα *Σχολείον Εργασίας*: Γ. Παλαιολόγος, *ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ*, Τυπογραφείον Μ. Δ. Μυρτίδη, εν Αθήναις 1955, σ. 239.

Ο τερματισμός της βενιζελικής θητείας του 1928 – 1932 σημαίνει και τη σταδιακή αναίρεση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929. Ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, πολιτευτής του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων και τότε Υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, σε αγόρευσή του στη Βουλή το 1933 καταφέρεται εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, η οποία, όπως ισχυρίζεται, ενθάρρυνε την κατάρριψη των παραδοσιακών ελληνικών αξιών και την εισαγωγή ανατρεπτικών θεωριών με τελικό σκοπό την ανατροπή της καθεστηκίας τάξης. Σχετικά με τη νομοθεσία των σχολικών εγχειριδίων, ο Τουρκοβασίλης στο πλαίσιο του νόμου 5911 του 1933 εισηγείται, μεταξύ άλλων, την επαναφορά της προκήρυξης όσον αφορά στη συγγραφή των σχολικών βιβλίων, την ανά διετία κρίση τους από κριτικές επιτροπές των οποίων τα μέλη ορίζονται από τον Υπουργό Παιδείας, καθώς και την τετραετή ισχύ των βιβλίων.

Ο αριθμός των εγκεκριμένων σχολικών βιβλίων παραμένει απεριόριστος κατά τάξη και μάθημα. Το μέτρο αυτό, παράδοξο εκ πρώτης όψεως, οι συντάκτες του αντιμεταρρυθμιστικού νόμου του 1933 το αιτιολογούν προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι συγγραφείς και οι εκδότες. Παρατηρείται, συνεπώς, απόκλιση από την εκπαιδευτική φιλοσοφία του 1929, της οποίας επίκεντρο ήταν οι παιδευτικές ανάγκες του παιδιού, και επικέντρωση στα οικονομικά συμφέροντα του ενήλικα. Ο νόμος 5911 του 1933 βρίσκεται σε ισχύ ως το 1937, οπότε και δημοσιεύεται ο μεταξικός Α.Ν. 952 «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων»⁹⁰⁶ ο οποίος, στο πλαίσιο του ήδη υπάρχοντος αντιμεταρρυθμιστικού πνεύματος, εισάγει τον απόλυτο κρατικό έλεγχο στο χώρο του σχολικού βιβλίου.⁹⁰⁷

Συμπεραίνεται, επομένως, ότι το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων που βρίσκονται σε χρήση στην αρχή της μεταξικής δικτατορίας

⁹⁰⁶ Φ.Ε.Κ. 469, 19 Νοεμβρίου 1937, Α.Ν. 952/1937: «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων».

⁹⁰⁷ Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 – 1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σσ. 101 – 111.

και πριν από τη δημοσίευση του Α.Ν. 952/1937, εκφράζει κατά μεγάλο μέρος τις ιδεολογικές αρχές της 4^{ης} Αυγούστου, εφόσον στη σύνταξη των σχετικών νόμων πρωτοστάτησαν οι τότε Υπουργοί Παιδείας και μετέπειτα ιδεολόγοι του καθεστώτος Θ. Νικολούδης και Θ. Τουρκοβασίλης. Άλλη μια απόδειξη της εκτίμησης αυτής είναι το ότι νέα διδακτικά βιβλία στη Στοιχειώδη και στη Μέση Εκπαίδευση εισάγονται μόλις το 1939. Κατά την αναδρομή των τεσσάρων ετών διακυβέρνησης του Μεταξά που γίνεται σε ειδικό τευχίδιο από το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, η εισαγωγή των νέων βιβλίων το 1939 συγκαταλέγεται στα σημαντικότερα εκπαιδευτικά μέτρα που λαμβάνει το καθεστώς,⁹⁰⁸ προφανώς επειδή τα βιβλία αυτά εκφράζουν πληρέστερα τις ιδεολογικές αρχές της 4^{ης} Αυγούστου.

2. 2.1.1. Νεοελληνικά Κείμενα

Σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος των Νεοελληνικών Κειμένων, όπως πληροφορεί η προκήρυξη συγγραφής του αντίστοιχου εγχειριδίου της Α' και Β' τάξεως του οκτατάξιου γυμνασίου της εποχής, είναι η γλωσσική και λογοτεχνική μόρφωση των παιδιών, αλλά και η θρησκευτική, ηθική και εθνική τους διαπαιδαγώγηση.⁹⁰⁹ Το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν μέσω των μεταφράσεων των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και το νεοελληνικό εθνικό παρόν μέσω της μελέτης των νεότερων φιλολογικών έργων και ιδίως της εθνικής ποίησης (Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης, Πολέμης κ.ά.) κρίνεται ότι αποτελούν αστείρευτη πηγή διδαγμάτων που συμβάλλουν στην εθνική αυτοσυνειδησία, προάγουν την αγάπη για την πατρίδα και αναθερμαίνουν τα εθνικά ιδεώδη. Το κύριο στοιχείο, μάλιστα, που καθιστά τα παραπάνω κείμενα κατάλληλα για σχολική χρήση είναι ο

⁹⁰⁸ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβέρνησεως Ι. Μεταξά. Τόμος Γ'. Οικονομικά, Κρατική Υγιεινή και Πρόνοια, Παιδεία, Εσωτερική Αναδιοργάνωσις, Δημόσια Έργα, Χερσαίαι και Θαλάσσιαι Συγκοινωνίαι, Εθνική Οικονομία, Διοικήσις Πρωτευούσης, Αγορανομία, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, σσ. 194 – 197.*

⁹⁰⁹ Αχ. Σπυρόπουλος, «Το Νέον Κράτος και τα βιβλία των Νεοελληνικών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 61, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 32.

εθνικός φρονηματισμός τον οποίο μπορούν αυτά να ασκήσουν στη νέα γενιά.⁹¹⁰

Συνακόλουθα η παρουσία τους στα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Κειμένων αποδεικνύει ότι το καθεστώς χρησιμοποιεί επιλεκτικά την νεοελληνική πνευματική παραγωγή προς εθνική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, όπως αυτό την εννοεί. Μέσα από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* διαγράφεται η σύγκρουση της παραπάνω εκπαιδευτικής επιλογής της 4^{ης} Αυγούστου με την εκπαιδευτική νομοθεσία του 1929, η οποία επικρίνεται δριμύτητα για παραμέληση της θρησκευτικής και εθνικής αγωγής της νεολαίας.⁹¹¹

2. 2.1.2. Ιστορία

Όσον αφορά στα διδακτικά βιβλία της ιστορίας, αυτά, όπως και όλα, γενικά, τα εγχειρίδια του γυμνασίου, αποσκοπούν «το μὲν εἰς τὸ νὰ ἐμπνεύσουν εἰς τοὺς Ἑλληγόπαιδας Ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν, τὸ δὲ νὰ τοὺς φρονηματίσουν ἐθνικῶς διὰ τῶν διδαγμάτων τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ τοὺς ἀγάγουν εἰς τὸ νὰ συγχαίρουν καὶ νὰ συμπάσχουν μετὰ τῶν γενεῶν τοῦ παρελθόντος διὰ τὰ παθήματα καὶ τὰς κατακτήσεις αὐτῶν». Ο εθνικός βίος και η συμβολή του ελληνισμού, ελεύθερου και υπόδουλου, στους κοινούς εθνικούς αγώνες, είτε ειρηνικούς είτε πολεμικούς, αποτελούν επίσης στόχους των γυμνασιακών βιβλίων, κυρίως της ιστορίας.⁹¹²

Η ιδιαίτερη σημασία που προσλαμβάνει η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο απασχολεί όχι μονάχα την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, αλλά και την ίδια την εκπαιδευτική

⁹¹⁰ Αχ. Σπυρόπουλος, «Το Νέον Κράτος και τα βιβλία των Νεοελληνικών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 61, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σσ. 32 - 33· Μιχ. Ι. Παπαδάκης, «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 122 – 123.

⁹¹¹ Αχ. Σπυρόπουλος, «Το Νέον Κράτος και τα βιβλία των Νεοελληνικών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 61, Αθήναι Σεπτέμβριος 1938, σ. 32.

⁹¹² *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά. Τόμος Γ'. Οικονομικά, Κρατική Υγιεινή και Πρόνοια, Παιδεία, Εσωτερική Αναδιοργάνωσις, Δημόσια Έργα, Χερσαίαι και Θαλάσσιαι Συγκοινωνίαι, Εθνική Οικονομία, Διοικήσις Πρωτευούσης, Αγορανομία, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως*, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, σ. 197 (όπου και το παράθεμα).

κοινότητα. Η ιστορία της «Στενωτέρας Πατρίδος» και η «Πατριδογνωσία», εξάλλου, θεωρούνται ως τα δύο ερείσματα, πάνω στα οποία εδραιώνεται η βαθύτερη γνωριμία του «στενού εδαφικού πολιτισμού», δηλαδή η γνωριμία με το φυσικό περιβάλλον, με την καθημερινή ανθρώπινη δραστηριότητα και με τα μνημεία του παρελθόντος, με άλλα λόγια η μύηση στη Φύση και στην Ιστορία, που οδηγεί στη συνειδητή αγάπη για την ιδιαίτερη πατρίδα και κατ' επέκταση για «την Μεγάλην Πατρίδα».⁹¹³

Από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* ο Σπυρ. Καλλιάφας, τότε Επόπτης των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και από το 1938 μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως, ως σκοπό της διδασκαλίας της ιστορίας προβάλλει τη συνειδητοποίηση από τους διδασκομένους της ιδιαίτερης φύσης, των ικανοτήτων, των αρετών και των μειονεκτημάτων της φυλής, καθώς και την ισχυροποίηση της βούλησής τους να προάγουν τον ελληνικό πολιτισμό. Σκοπός, δηλαδή, είναι η επίτευξη της αυτοσυνειδησίας των ατόμων επ' ωφελεία του εθνικού συνόλου.

Ο εθνικιστικός χαρακτήρας της διδασκαλίας της ιστορίας αποτελεί, για τον αρθρογράφο, αναγκαιότητα. Χωρίς να περιοριστούν οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος, πρέπει να περιοριστεί η διδακτέα ύλη, να επιλέγονται και να διδάσκονται τα σπουδαιότερα γεγονότα, «ώστε να γίνονται η σταθερά κρηπίς της αναπτύξεως εθνικής αυτοσυνειδησίας, υγιούς εθνικού φρονήματος, ανενδότης παρορμώντος εις την δημιουργίαν μεγάλου και πλουσίου εθνικού μέλλοντος».⁹¹⁴

⁹¹³ Ευρ. Σούρλας, «Στενώτερη Πατρίδα και Λαϊκή Τέχνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 97–99 (οι όροι στις σσ. 97, 97, 98, 98 αντίστοιχα).

⁹¹⁴ Σπ. Μ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 170. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι άλλοι αρθρογράφοι των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* εστιάζονται (και) σε άλλους παράγοντες όσον αφορά στην επιτυχή διδασκαλία της ιστορίας: άρτια επιστημονική κατάρτιση του διδάσκοντος· εξοικείωσή του με τα ιστορικά προβλήματα και την επιστημονική έρευνα· χρήση, στη διδασκαλία, ιστορικών πηγών· αποφυγή απλοϊκών ερμηνειών των ιστορικών φαινομένων· καλλιέργεια αντικειμενικού ιστορικού πνεύματος με γνώμονα τους ιστορικούς νόμους και όχι τις προσωπικές προτιμήσεις· σύγκριση των ιστορικών περιόδων· κοινωνιολογική εξέταση των ιστορικών εποχών· μη αποσιώπηση των σκοτεινών περιόδων της εθνικής ιστορίας· ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης των μαθητών· βλ. σχετικά «Β' Εκπ. Περιφέρεια Αθηνών»

Για να επιτευχθεί η αυτοσυνειδησία και για να ξεκινήσει η νέα πολιτιστική εξόρμηση, σύμφωνα με τον αρθρογράφο του περιοδικού, επιβάλλεται η καλλιέργεια της πεποίθησης περί μακράς και αδιάλειπτης παρουσίας και συνοχής του έθνους· της πίστης ότι ο σύγχρονος ελληνισμός ορμά, επιτέλους, προς την πρόοδο· του καθήκοντος της νέας γενιάς να εντείνει τις προσπάθειές της για πολιτιστική αναγέννηση.

Διδακτικά για τα ελληνόπουλα επιβάλλεται να λειτουργεί, επίσης, και η διδασκαλία της ιστορίας των άλλων λαών. Η διδασκαλία της ιστορίας των άλλων πρέπει να τίθεται στην υπηρεσία του εθνικιστικού ιδεώδους της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, σκοπός της πρέπει να είναι όχι η ψυχική μετάθεση των μαθητών στη θέση των άλλων, αλλά η συνειδητοποίηση της ιδιαιτερότητας του ελληνικού χαρακτήρα μέσω της αντίθεσης προς τους άλλους, η διόρθωση τυχόν ελλείψεών του και μακροπρόθεσμα η προαγωγή της εσωτερικής και της διεθνούς ειρήνης.

Ακόμα και το αμυδρό όραμα για ενιαία Ευρώπη και ενιαία ευρωπαϊκή συνείδηση, που κάνει την εμφάνισή του στο άρθρο του Καλλιάφα, έχει αφετηρία του την αναγωγή της ευρωπαϊκής ιστορίας στην ελληνική και την άποψη περί του ηθικού χρέους της Ευρώπης στην Ελλάδα. Η ιστορία του ελληνικού έθνους κρίνεται διδακτικότερη και προσφορότερη έναντι αυτής των άλλων ευρωπαϊκών εθνών, διότι ο νεότερος ευρωπαϊκός πολιτισμός οφείλει τη γέννησή του στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και διότι η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία δεν αποτελεί παρά αντανάκλαση της αρχαίας ελληνικής. Πιο συγκεκριμένα, όπως η Ελλάδα στην αρχαιότητα, έτσι και η Ευρώπη στις αρχές του 20ού αιώνα σπαράσσεται από εσωτερικούς πολέμους, ενώ την ίδια στιγμή απειλείται από μεγάλους εξωτερικούς εχθρούς με διαφορετικό και πολύ κατώτερο πολιτισμό (Ασία, Ρωσία, Β. Αμερική).⁹¹⁵ Έτσι το όραμα στοχεύει στο να αντιπαραθέσει την «ανώτερη» Ευρώπη και κατ'

(Επιθεωρητής Ηλίας Βλάχος), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 65, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 239 - 240· Θεόδ. Δ. Αξενίδης, «Η διδασκαλία της Ιστορίας εις τα Γυμνάσια», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 73, Αθήναι Νοέμβριος 1939, σσ. 80 - 87.

⁹¹⁵ Σπ. Μ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σσ. 168 - 171.

επέκταση την Ελλάδα, που αποτελεί την πολιτιστική της αφετηρία, σε άλλους «κατώτερους» πολιτισμούς και λαούς.

Γι' αυτό η περίοδος της ελληνικής ιστορίας που αξιολογείται ως πιο σημαντική να διδαχθεί είναι η αρχαία: «η αρχαία ημών ιστορία είναι η αρίστη έκφρασις του ελληνικού πνεύματος».⁹¹⁶ Μάλιστα η έμφαση στα κυριότερα στοιχεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, στη Στοιχειώδη Εκπαίδευση, δε θεωρείται απλώς απαραίτητη, αλλά προβάλλεται και ως μέσο βελτίωσης της νοσούσας εκπαίδευσης εν γένει. Προτείνεται, μάλιστα, να δραστηριοποιηθεί και η Ακαδημία Αθηνών προς αυτή την κατεύθυνση με συνοπτικές εκλαϊκευμένες εκδόσεις.⁹¹⁷ «Δευτέρα έρχεται εις λόγον σπουδαιότητος ... δι' ημάς τους νεωτέρους Έλληνας η περί την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και η μετ' αυτήν μέχρι σήμερον». Όσον αφορά δε στη βυζαντινή «τα κύρια επαρκώς πρέπει να διδάσκεται».⁹¹⁸

Το αυξημένο ενδιαφέρον της εκπαιδευτικής κοινότητας για τη διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία πιστοποιείται και από το γεγονός ότι αυτή γίνεται αντικείμενο παιδαγωγικών συνεδρίων. Σε ένα από αυτά που οργανώνει η Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Αθηνών τον Ιανουάριο του 1939, ο προβληματισμός για το σκοπό της διδασκαλίας του μαθήματος αποτελεί το περιεχόμενο της πρώτης εισήγησης. Ο εισηγητής υποστηρίζει ότι στον καθορισμό του σκοπού αυτού, εκτός από την ψυχολογία του παιδιού και την παιδαγωγική, ο δάσκαλος αναπόφευκτα πρέπει να λαμβάνει υπόψη το κράτος, «διότι τούτο, και δη το σημερινόν (ενν. το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου), μεγάλως

⁹¹⁶ Σπ. Μ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 171.

⁹¹⁷ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Η μόρφωσις των νέων εν Ελλάδι», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 37, Αθήναι Σεπτέμβριος 1936, σ. 25.

⁹¹⁸ Σπ. Μ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 171 (όπου και τα δυο παραθέματα).

ενδιαφέρεται, διότι η ιστορία είναι εκείνη, ήτις υπηρετεί την έννοιαν αυτού».⁹¹⁹

Συμπεραίνεται, συνεπώς, ότι ο εκπαιδευτικός κλάδος αφ' ενός έχει επίγνωση του σταθερού και διαχρονικού ενδιαφέροντος του κράτους, αφ' ετέρου αντιλαμβάνεται το ειδικό βάρος που προσλαμβάνει το μάθημα της ιστορίας στο Νέο Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου: «Σήμερα, ..., οπότε η ιδέα της πατρίδος χάρις εις το Νέον Κράτος έχει ανακτήσει την παλαιάν αυτής αίγλην, ανάγκη τα σχολεία να μεταβληθούν εις ιερά τεμένη, όπου να λατρεύηται η πατρίς και λιβανωτός να καίηται προς την ακατάλυτον αυτής ιδέαν».⁹²⁰

Πυρήνας, λοιπόν, της διδασκαλίας της ιστορίας είναι η καλλιέργεια του πατριωτικού συναισθήματος το οποίο κορυφώνεται στην εθνική υπερηφάνεια. Την εθνική υπερηφάνεια τροφοδοτεί η επίγνωση της μακραίωνης εθνικής ζωής και η συνειδητοποίηση ότι η πατρίδα είναι αυτή που καλλιεργεί το σεβασμό για την οικογένεια, τη θρησκεία και την ηθική.⁹²¹ Δηλαδή η πατρίδα αποτελεί την προϋπόθεση όλων των αξιών, που συναποτελούν το ιδεολογικό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου, τις οποίες το καθεστώς θεωρεί απαραίτητες για την ομαλή κοινωνική ζωή.

2. 2.1.3. Αναγνωστικά

Την αντίληψη αυτή περί πατρίδας υπηρετούν ακόμη περισσότερο τα σχολικά αναγνωστικά. Ο σημαντικός ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν τα αναγνωστικά και τα αλφαβητάρια στη νοητική και συναισθηματική μετάβαση των παιδιών από την ιδιαίτερη στη μεγάλη πατρίδα αποτελεί το αντικείμενο άρθρου των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* το Φεβρουάριο του 1937. Εδώ διατυπώνεται η άποψη ότι τα εγχειρίδια

⁹¹⁹ «Β' Εκπ. Περιφέρεια Αθηνών» (Επιθεωρητής Ηλίας Βλάχος), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 65, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 239 (όπου και το παράθεμα).

⁹²⁰ «Β' Εκπ. Περιφέρεια Αθηνών» (Επιθεωρητής Ηλίας Βλάχος), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 65, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 239. Για τη σημασία του τονισμού του ηρωισμού στην εθνική ιστορία, συνδυασμένου με φρόνηση, βλ. σχετικά Μιχ. Ι. Παπαδάκης, «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 124.

⁹²¹ «Β' Εκπ. Περιφέρεια Αθηνών» (Επιθεωρητής Ηλίας Βλάχος), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 65, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 239.

αυτά πρέπει να μετατραπούν από γενικά σε πατριδογνωστικά και να ασχολούνται με το στενό περιβάλλον κάθε περιφέρειας. Έτσι κάθε περιφέρεια θα έχει το δικό της αναγνωστικό, του οποίου τη συγγραφή θα αναλάβουν οι δάσκαλοι της περιφέρειας με τον επιθεωρητή, ενώ την έκδοσή του το κράτος.⁹²²

Ιδιαίτερα τα αναγνωστικά που εισάγονται στο δημοτικό το 1939, όπως ρητά ομολογείται στον απολογισμό της τετραετίας της διακυβέρνησης της χώρας από το Μεταξά, καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ώστε «ν' ανταποκρίνονται πλήρως, κατά τε το πνεύμα και το περιεχόμενον, προς το ιδεολογικόν περιεχόμενον του Νέου Εθνικού Κράτους»,⁹²³ το οποίο, σύμφωνα με το δικτάτορα, αποτελεί την εκδήλωση της οργανωμένης δύναμης του έθνους.⁹²⁴ Γίνεται, με τον τρόπο αυτό, σαφής και η άλλη επιδίωξη του καθεστώτος, εκτός από τον υπερτονισμό της αξίας της πατρίδας: στη συνείδηση της νέας γενιάς η πατρίδα ως βίωμα και ως κρατικός θεσμός να ταυτιστεί με την 4^η Αυγούστου, ώστε να επιτευχθεί η νομιμοποίηση και να εξασφαλισθεί η μακροβιότητα του καθεστώτος. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, τα εγχειρίδια αποσκοπούν λιγότερο στην ικανοποίηση των παιδευτικών αναγκών των μικρών μαθητών και περισσότερο στην επιθυμητή από το καθεστώς ιδεολογική διαμόρφωση των αυριανών ενηλίκων.⁹²⁵

Επειδή η πληθυσμιακή ομάδα που αποτελεί το γονιμότερο έδαφος για την καλλιέργεια της εθνικής ιδεολογίας, με το περιεχόμενο που η 4^η Αυγούστου της προσδίδει, είναι οι μαθητές του δημοτικού, το καθεστώς μέσω των αναγνωστικών επιδίδεται σε αγώνα για εθνική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Η υιοθέτηση των εθνικών ιδεωδών από

⁹²² Χ. Πάτσης, «Το αλφαβητάριο και η θέση του στη διδασκαλία της πρώτης αναγνώσεως», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1937, σσ. 268 – 269.

⁹²³ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά. Τόμος Γ΄. Οικονομικά, Κρατική Υγιεινή και Πρόνοια, Παιδεία, Εσωτερική Αναδιοργάνωσις, Δημόσια Έργα, Χερσαίαι και Θαλάσσιαι Συγκοινωνίαι, Εθνική Οικονομία, Διοικήσις Πρωτευούσης, Αγορανομία, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως*, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, σ. 196.

⁹²⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 420.

⁹²⁵ Χρ. Κουλούρη, «Σχολικά εγχειρίδια και ιστορική έρευνα: Η ευρωπαϊκή εμπειρία», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα 1987, σσ. 221 – 222.

τη νέα γενιά αποτελεί, σύμφωνα με το καθεστώς, την εγγύηση της διαιώνισης του έθνους, διότι «τα ιδεώδη αποτελούν απαραίτητον στοιχείον τής προς τα πρόσω πορείας μιας εθνικής ολότητας και ... είναι συνυφασμένα μετά του ιστορικού εθνικού παρελθόντος, της πραγματικότητας του παρόντος και τρίτον των προσδοκιών και των μελλοντικών δυνατοτήτων του Γένους...».⁹²⁶

Η χρήση των αναγνωστικών για το σκοπό τούτο εξηγείται από την ίδια τη φύση τους, αφού αποτελούν φορείς ενός συστήματος αξιών με διττή αποστολή: αφενός εκφράζουν και αφετέρου διαμορφώνουν νοοτροπία.⁹²⁷ Τα αναγνωστικά, ιδίως αυτά της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, μελετώνται από το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού και μάλιστα των παιδιών που φοιτούν στο δημοτικό σχολείο.⁹²⁸ Τόσο ο δάσκαλος όσο και οι μαθητές χρησιμοποιούν τα εγχειρίδια αυτά περισσότερο από κάθε άλλο, αφού η γλωσσική διδασκαλία είναι η πρωτεύουσα δραστηριότητα στο δημοτικό σχολείο: αντιγράφουν αποσπάσματα, αποστηθίζουν, διαβάζουν, παραφράζουν. Επομένως επαναλαμβάνουν διαρκώς τις αξίες που τα κείμενα των αναγνωστικών περιέχουν. Όσον αφορά στο περιεχόμενο των εγχειριδίων αυτών, ενώ φαινομενικά αποσκοπούν στην καλλιέργεια της γλωσσικής ικανότητας των μαθητών, στην πορεία ο σκοπός αυτός παραμορφώνεται και το κέντρο βάρους της διδακτικής πράξης αλλάζει. Η διδασκαλία εστιάζεται στην εθνική, θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, δηλαδή στην εγχάραξη σε αυτό μιας ολόκληρης κοσμοαντίληψης.

Η ιδεολογική διαμόρφωση, μάλιστα, δε γίνεται με τρόπο άμεσο και ομολογημένο, όπως στο μάθημα της ιστορίας ή των θρησκευτικών, αλλά με τρόπο έμμεσο και επομένως αποτελεσματικότερο, διότι η πρόθεση του ιδεολογικού επηρεασμού δεν είναι με σαφήνεια

⁹²⁶ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 66, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 255.

⁹²⁷ Χρ. Κουλούρη, «Σχολικά εγχειρίδια και ιστορική έρευνα: Η ευρωπαϊκή εμπειρία», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα 1987, σσ. 221 – 222.

⁹²⁸ Χρ. Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τ. 18, Αθήνα 1996, σ. 147.

ανιχνεύσιμη και, επομένως, η δυνατότητα κριτικού ελέγχου είναι μικρότερη. «Η εικόνα του ανθρώπου, δηλαδή του πολίτη, που τείνει να διαμορφώσει το σχολείο, εμφανίζεται πιο πλήρης μέσα στα αναγνωστικά» υποστηρίζει η Άννα Φραγκουδάκη αναφερόμενη στα εγχειρίδια αυτά γενικά, για να συμπληρώσει ότι η μελέτη των αναγνωστικών παρέχει το πλεονέκτημα της «ολικής εικόνας», δηλαδή ενός χάρτη των αξιών που το κράτος επιδιώκει κάθε φορά να εμφυσήσει στους αυριανούς πολίτες του μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος.⁹²⁹

Συνεπώς, καθίσταται αντιληπτό γιατί η ιδεολογική εμβέλεια τους είναι πολύ μεγαλύτερη από την επίδραση που ασκεί οποιοδήποτε άλλο εγχειρίδιο και μπορεί να ξεπεράσει ακόμα και αυτή ενός καθαρά προπαγανδιστικού κειμένου.⁹³⁰ Της σημασίας των αναγνωστικών ως παιδαγωγικών και ιδεολογικών εργαλείων έχει επίγνωση ο ανώνυμος αρθρογράφος των *Εκπαιδευτικών Χρονικών*, που αποφαινεται ήδη από το Νοέμβριο του 1936 ότι τα κυκλοφορούντα αναγνωστικά εξυπηρετούν το σκοπό του Νέου Κράτους, αφού δεν περιέχουν αντεθνικά στοιχεία.⁹³¹

Αυτή η επίγνωση αιτιολογεί τον έλεγχο του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων από την 4^η Αυγούστου μέσω του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων που ιδρύεται το 1937.⁹³² Η πρακτική αυτή, βέβαια, δε χαρακτηρίζει αποκλειστικά την 4^η Αυγούστου. Το σχολικό εγχειρίδιο και ιδίως το αναγνωστικό ανέκαθεν χρησιμοποιείται από τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες που ελέγχουν την κεντρική εξουσία ως όργανο αποτελεσματικής προπαγάνδας.⁹³³

⁹²⁹ Άννα Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σσ. 11 – 13 (το παράθεμα και ο όρος στη σ. 13).

⁹³⁰ Χρ. Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τ. 18, Αθήνα 1996, σ. 147.

⁹³¹ Ορθολογιστής, «Τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 39, Αθήνα Νοέμβριος 1936, σ. 108.

⁹³² Φ.Ε.Κ. 469, 19 Νοεμβρίου 1937, Α.Ν. 952/1937: «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων».

⁹³³ Για περισσότερα βλ. σχετικά Χρ. Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τ. 18, Αθήνα 1996, σ. 145.

Στα αναγνωστικά της περιόδου της μεταξικής δικτατορίας το ελληνικό έθνος αποτελεί τον ιδεολογικό πυρήνα. Συστηματικά γίνεται χρήση εθνικών όρων, π.χ. πατρίδα, Έλληνες, οι οποίοι υπαινίσσονται κοινή εθνική συνείδηση σε εποχές που και η ίδια η ιδέα του έθνους με τη σημερινή της σημασία είναι άγνωστη. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η δράση των ποικίλων ηρώων πολλές φορές δε συσχετίζεται επαρκώς με το τοπικό και, κυρίως, το χρονικό πλαίσιο των γεγονότων· μερικές φορές, μάλιστα, αυτό δεν αναφέρεται καν.

Τις περισσότερες φορές δε γίνεται διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά γεγονότα, στους θρύλους, στους αρχαίους μύθους, ακόμα και στα λογοτεχνικά ευρήματα. Η σκόπιμη αυτή ασάφεια προάγει όλες τις διηγήσεις σε πραγματικά γεγονότα, τα οποία προβάλλει σαν κρίκους της αδιάσπαστης αλυσίδας του ελληνισμού που παρέχουν διαβεβαιώσεις της διαχρονικότητας και της ενότητάς του. Για παράδειγμα, το Βυζάντιο προβάλλεται σαν ένας ακόμα κρίκος στην αδιάσπαστη αλυσίδα του ελληνικού έθνους. Την πεποίθηση για τη συνέχεια του ελληνικού έθνους την έχει διακηρύξει και ο Μεταξάς: «Το Έθνος το ελληνικόν δεν έχει να σταματήσει ποτέ εις τον δρόμον του! Ούτε η ζωή του ημπορεί να ανακοπή».⁹³⁴

Έτσι βεβαιώνεται ανεπιφύλακτα ότι από το γιο του δίκαιου Δευκαλίωνα που σώθηκε από τον κατακλυσμό, τον Έλληνα, «ωνομάσθηκε η χώρα μας Ελλάδα κι εμείς Έλληνες»,⁹³⁵ χωρίς να ενδιαφέρει ο μυθικός και όχι ιστορικός χαρακτήρας της διήγησης για το Δευκαλίωνα. Τα μυθικά βασίλεια του ελλαδικού χώρου αποκαλούνται συλλήβδην «πατρίδα» από τον Ηρακλή που εμφανίζεται θαυματουργικά, για να συμφιλιώσει το Φιλοκτήτη και τον Οδυσσέα: «Πρέπει να ξέρετε, πως με τις φιλονικίες σας φέρνετε μεγάλη καταστροφή στην πατρίδα

⁹³⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως» (21 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 346.

⁹³⁵ Ν. Έλατος, «Οι πρώτοι άνθρωποι και ο κατακλυσμός» από τους «Θεούς και Ήρωες», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 137.

σας».⁹³⁶ Ο Διγενής, του οποίου αποσιωπάται ακόμα και αυτή η διττή, σύμφωνα με το θρύλο, καταγωγή, άνετα παραλληλίζεται με το μυθικό Ηρακλή: «Ένας ήτο εις τα παλαιά χρόνια ο Ηρακλής και ένας ήτο εις τα υστερώτερα ο Διγενής».⁹³⁷

Το ελληνικό έθνος παρουσιάζεται να κοσμείται κατ' αποκλειστικότητα από σταθερά ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η αγάπη και η ανιδιοτελής προσφορά κάθε είδους υπηρεσίας στην πατρίδα, ο έρωτας της ελευθερίας και ο πόθος της δόξας. Η αλληλεγγύη, η ανδρεία που συχνά υπερβαίνει τα ανθρώπινα μέτρα και γίνεται ηρωισμός και η συνειδητή απειπόληση κάθε ατομικού συμφέροντος προς όφελος του συλλογικού επίσης προβάλλονται ως αποκλειστικές και σταθερές ιδιότητες των Ελλήνων. Η δε διαχρονική τους παρουσία αποτελεί τεκμήριο της αιωνιότητας, της ενότητας και της συνέχειας του έθνους.

Στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939, μάλιστα, παρατίθεται αυτούσιο απόσπασμα από λόγο του Μεταξά που αντικατοπτρίζει την αντίληψη του ίδιου για την αιωνιότητα του ελληνικού έθνους το οποίο είναι μυστηριακά προικισμένο με ξεχωριστή μοίρα και σχεδόν μονοπωλεί τον ηρωισμό και τα μεγάλα κατορθώματα: «... Επί χιλιάδες χρόνια το Έθνος έδωσε τα ωραιότερα δείγματα εθνικών αγώνων ανδρείας, ηρωισμού και κατορθωμάτων, τα οποία πραγματκώς εδόξασαν την ιστορίαν του».⁹³⁸

Προς επίρρωση της παραπάνω αντίληψης, στο κεφάλαιο «Ο λιμήν του Πειραιώς» στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 στους μικρούς μαθητές τονίζεται παράλληλα και ταυτόχρονα η προσφορά του Θεμιστοκλή και του Μιαούλη με αφορμή την παρουσίαση των τάφων τους που βρίσκονται στην είσοδο του λιμανιού του Πειραιά. Ο Πειραιάς, το μεγαλύτερο ελληνικό λιμάνι από την αρχαιότητα ως τη

⁹³⁶ Α. Καρκαβίτσας, «Ο Φιλοκτήτης», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 31.

⁹³⁷ Π. Νιρβάνας, «Οι παιδικοί χρόνοι του Διγενή Ακρίτα», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 197.

⁹³⁸ Ι. Μεταξάς, Παράθεμα στο *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 59.

σύγχρονη εποχή, συνδέει στο παρόν δυο κορυφαίες ναυτικές φυσιογνωμίες του παρελθόντος.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες έδρασε καθεμιά από αυτές δεν εξετάζονται, γιατί δεν ενδιαφέρουν. Ενδιαφέρει μονάχα η προσφορά τους στην πατρίδα: «Ο Θεμιστοκλής και ο Μισούλης είναι θαμμένοι εις την είσοδον του λιμένος τούτου. Και τα ελεύθερα νερά, τα οποία εδόξασαν εκείνοι, σώζοντες την Ελλάδα, ο εις κατά τους αρχαίους χρόνους και ο έτερος κατά τους νεωτέρους, στεφανώνουν με τους αφρούς των τους δοξασμένους τάφους των».⁹³⁹ Όμοιες είναι και οι τιμές που αποδίδονται στους δυο ναυάρχους από τα παιδιά: λίγα αγριολούλουδα και περισυλλογή.⁹⁴⁰ Ανάλογη και η προτροπή του δασκάλου: «...όταν διέρχεσθε προ των φανών του λιμένος του Πειραιώς, μη λησμονήτε, ότι εκεί κάπου, πλησίον του κύματος, το οποίον τραγουδεί την δόξαν των, κοιμώνται οι δύο δοξασμένοι ναύαρχοι της ελληνικής πατρίδος: ο Θεμιστοκλής και ο Μισούλης. Αποκαλυφθήτε τότε ευλαβώς και προσκυνήσατε τους μεγάλους νεκρούς με μίαν άφωνον προσευχήν».⁹⁴¹

Το κεφάλαιο «Το μεγάλο κήρυγμα» στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 τονίζει τη φιλοπατρία, την αφιλοκέρδεια και τον αλτροισμό των αδελφών Υψηλάντη που εγκαταλείπουν τις ανέσεις και τις τιμές της ρωσικής αυλής και προσφέρουν όλη τους την περιουσία και τις προσωπικές τους υπηρεσίες στον Αγώνα: «-Ναι, αδέρφια, λέει (σημ. ο Αλέξανδρος Υψηλάντης), όλα τα προσφέρομε θυσία πατριωτική ... Ας δώσωμε και τους ίδιους τους εαυτούς μας στο βωμό της πατρίδας ... Όλα ας τα δώσωμε στην πατρίδα».⁹⁴²

⁹³⁹ Π. Νιρβάνας, «Ο λιμήν του Πειραιώς», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 179.

⁹⁴⁰ Π. Νιρβάνας, «Ο λιμήν του Πειραιώς», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 180 – 181.

⁹⁴¹ Π. Νιρβάνας, «Ο λιμήν του Πειραιώς», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 185.

⁹⁴² Γ. Βλαχογιάννης, «Το μεγάλο κήρυγμα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 34.

Το νεαρό της ηλικίας των χρηστών των αναγνωστικών λαμβάνεται υπόψη, ώστε εύκολα οι μικροί μαθητές να ταυτίζονται με μερικούς, τουλάχιστον, ήρωες των διηγήσεων. Η προβολή της φιλοπατρίας, της τόλμης, του ηρωισμού, της αυτοθυσίας, καθώς και των ιδιαίτερων υπηρεσιών που οι μικροί ήρωες προσφέρουν αποσκοπεί στο να καταδείξει ότι το ανώτερο φρόνημα δεν είναι μονοπώλιο των μεγάλων και σπουδαίων προσωπικοτήτων, αλλά χαρακτηριστικό όλων των Ελλήνων.

Στο αφήγημα «Το Σουλιωτόπουλον» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 οι Βαλκανικοί Πόλεμοι προσφέρουν το χρονικό και το τοπικό πλαίσιο της υπόθεσης. Χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά στις ειδικές συνθήκες της συγκεκριμένης πολεμικής αναμέτρησης, το αφήγημα επικεντρώνεται στην ηρωική δράση ενός μικρού παιδιού: «Κανείς δεν το είδε μέσα εις την θύελλαν της μάχης. Και όμως είχε πολεμήσει όρθιος ως ήρωας».⁹⁴³ Η επιλογή ενός Σουλιωτόπουλου ως ήρωα του αφηγήματος δεν είναι τυχαία. Παραπέμπει ευθέως στους Σουλιώτες της Εθνεγερσίας, παραλληλισμός που ταυτόχρονα παρέχει την επιβεβαίωση της ανδρείας ως διαχρονικού ποιοτικού χαρακτηριστικού του Έλληνα.

Όχι μονάχα οι μικρής ηλικίας, αλλά και οι απλοί και ταπεινοί άνθρωποι μπορούν να επιδείξουν υψηλό φρόνημα. Ο Μεταξάς, άλλωστε, μιλώντας στους φοιτητές του Πανεπιστημίου τον Οκτώβριο του 1936 προβάλλει ως ζωντανό παράδειγμα τον εαυτό του: «Πότε νομίζετε ότι εγώ, που σας ομιλώ αυτήν την στιγμήν, έκαμα το μεγαλύτερο κατόρθωμα διά τον τόπον μου; ... Όταν ήμουν Υπολοχαγός! Περισσότερον από εκείνο που κάνω τώρα που είμαι Πρωθυπουργός».⁹⁴⁴ Στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 το κεφάλαιο «Ο Θούριος του Ρήγα» περιλαμβάνει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους

⁹⁴³ Ν. Α. Κοντόπουλος, «Το Σουλιωτόπουλον», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 177.

⁹⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 71. Ωστόσο ο Μεταξάς, κατά την περίοδο 1912-1913, σπύτε επέδειξε έντονη στρατιωτική και διπλωματική δραστηριότητα, προήχθη από λοχαγός σε ταγματάρχη και μετά σε αντισυνταγματάρχη· βλ. *Ημερολόγιο*, τ. 2, σσ. 217, 226.

διαφορετικοί άνθρωποι μπορούν να προσφέρουν υπηρεσίες στο έθνος τονίζοντας την εθνεγερτική δύναμη που είχε ο Θούριος σ' έναν απλό νεαρό ζυμωτή αρτοποιείου, ο οποίος έλαβε ενεργό μέρος στην Επανάσταση λίγα χρόνια αργότερα.⁹⁴⁵

Η πεποίθηση ότι η ανδρεία δεν αποτελεί προνόμιο των λίγων, αλλά επιλογή των πολλών αποτελεί την κεντρική ιδέα του κειμένου με τον εύγλωττο τίτλο «Οι έσχατοι γίνονται πρώτοι» του ίδιου αναγνωστικού. Θέμα ο τρόπος με τον οποίο ένας απλός υποκόμος, στον οποίο προσωποποιούνται όλοι οι άγνωστοι και ταπεινοί ήρωες, προσφέρει υψηλή ανθρωπιστική και πατριωτική υπηρεσία βγάζοντας τον τραυματισμένο λοχαγό του από τις γραμμές των εχθρών με κίνδυνο της ζωής του και σώζοντάς τον από βέβαιο θάνατο.⁹⁴⁶

Το ότι στην πατρίδα μπορούν να προσφέρουν ακόμα και οι ηλικιωμένοι, αλλά και το ότι προσφορά δε σημαίνει αποκλειστικά ενεργός συμμετοχή στον πόλεμο, μα μπορεί να πάρει πολλές μορφές, αποτελούν την υπόθεση του κειμένου «Το άλογο» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939. Στο κείμενο αυτό καταδεικνύεται η στενή συναισθηματική και βιοποριστική σχέση του βιοπαλαιστή με το ζώο του, ένα άλογο, το οποίο δουλεύοντας μαζί του συντηρεί αγόγγυστα μια οκταμελή οικογένεια.

Η πολύπλευρη αυτή σχέση υλικής και συναισθηματικής εξάρτησης καθιστά την παραχώρηση του ζώου και του κάρου ιδιαίτερα επώδυνη για το γέρο καροτσέρη. Ωστόσο ο αποχωρισμός, αν και σπαρακτικός, γίνεται χωρίς αντίλογο, επειδή οι ανάγκες του πολέμου για την πατρίδα το απαιτούν: «Κι εκεί στη γωνιά, παράμερα, μιλούσε ένας άνθρωπος μ' ένα άλογο: -Δε θα σε ξαναδώ... Ε, δουλευτή... Ε, παλικάρι... Και στο σπίτι δεν ξέρουν τίποτε... Μήτε η κυρά σου, μήτε η Βγενιώ,

⁹⁴⁵ Ιω. Γεννάδιος, «Ο Θούριος του Ρήγα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 162 – 164.

⁹⁴⁶ Δημ. Κοντογιάννης, «Οι έσχατοι γίνονται πρώτοι», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 74.

κατάλαβες... Ποιος ξέρει πού θα πεθάνεις και πώς... Και όμως, για την πατρίδα χαλάλι. Άιντε στο καλό. Και τον φιλούσε αδιάκοπα».⁹⁴⁷

Οι ιερωμένοι δεν αποτελούν εξαίρεση όσον αφορά στην προσφορά στην πατρίδα. Αντιθέτως η εθνική τους δράση παρέχει την απόδειξη της συμπαράστασης της Εκκλησίας στους αγώνες του Έθνους. Το κεφάλαιο «Ο καπετάν καλόγερος» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 τονίζει την ποικίλη προσφορά ενός καλόγερου που, αφού «έγινε ηγούμενος, πνευματικός και δάσκαλος όλων των Σουλιών και των Παρασουλιών», ανατινάχτηκε με τους λίγους συντρόφους του στο Κούγκι στις 17 Δεκεμβρίου 1803 (όπως ρητά αναφέρεται στο κείμενο) αρνούμενος να παραδοθεί στον Αλή-πασά και κερδίζοντας την αιώνια δόξα. «Κι η ιστορία στο πλάι του Σουλιού έγγραψε με άσβεστα χρυσά γράμματα το όνομα του καπετάν Καλόγερου: Σαμουήλ!»⁹⁴⁸ (η αραιώση στο πρωτότυπο).

Οι διαφορές μεταξύ διαφόρων επιμέρους συσσωματώσεων και υποσυνόλων μέσα στο ευρύτερο εθνικό σύνολο αποκρύπτονται. Για να εδραιωθεί η πεποίθηση στην εθνική ομοιογένεια και ομοψυχία, αναφορές σε εμφυλίους πολέμους δε γίνονται. Επίσης δεν παρατίθενται στοιχεία για αρνητικές συμπεριφορές των Ελλήνων. Η αναδρομή στο παρελθόν, συνεπώς, γίνεται επιλεκτικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αποσιώπηση της αμοιβαίας καχυποψίας των αρχαίων Αθηναίων και Σπαρτιατών. Ακόμα και τη στιγμή που οι Σπαρτιάτες κωλυσιεργούν πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, δεν παύουν να αποτελούν «αδελφούς». Πολύ περισσότερο δε οι Πλαταιείς που σπεύδουν από την αρχή στο πλευρό των Αθηναίων.⁹⁴⁹

Η φυλετική καθαρότητα του έθνους δεν ενδιαφέρει καθόλου· για παράδειγμα στην πολυφυλετική Βυζαντινή Αυτοκρατορία δε γίνεται

⁹⁴⁷ Ζαχ. Παπαντωνίου, «Το άλογο», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 114.

⁹⁴⁸ Χρ. Χριστοβασίλης, «Ο καπετάν καλόγερος», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 44 (όπου τα παραθέματα).

⁹⁴⁹ Δημ. Ανδρεάδης, «Η μάχη του Μαραθώνος», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 227, 229.

καμιά αναφορά. Το Βυζάντιο προβάλλεται ως αποκλειστικά ελληνική αυτοκρατορία. Η κολακευτική για το εθνικό σύνολο ανακατασκευή του παρελθόντος του έχει σκοπό να το πείσει για την παγκόσμια πολιτιστική του αποστολή. Τα προβαλλόμενα με έμφαση θαυμαστά πολιτιστικά επιτεύγματα του παρελθόντος αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της ανωτερότητάς του έναντι των άλλων εθνών και εγγυητές της εξαιρετικής του μοίρας στο μέλλον.

Έτσι ο περικαλής ναός της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινουπόλεως «απεπερατώθη ... υπό των περιφημοτέρων Ελλήνων αρχιτεκτόνων της εποχής εκείνης», αν και βρισκόμαστε μόλις στο έτος 548, ενώ, παρά την Άλωση του 1453, «η αθάνατος Ελληνική τέχνη όμως μένει εκεί αιωνία, ίνα δεικνύη το μεγαλείον της εις τας μεταγενεστέρας γενεάς όλου το κόσμου».⁹⁵⁰ Η αντίληψη περί της αδιαμφισβήτητης πολιτιστικής ανωτερότητας των Ελλήνων - αφού και οι Βυζαντινοί πολιτογραφούνται συλλήβδην Έλληνες - εξηγεί τις αναφορές στην «αγρία φυλή» των Αβάρων, σε «βαρβάρους», σε «αγρίους υιούς της στέππας»,⁹⁵¹ με αφορμή την περιγραφή της πολιορκίας της Βασιλεύουσας από τους Αβάρους το καλοκαίρι του 626.

Εκτός από την πολιτιστική, και η ηθική ανωτερότητα των Βυζαντινών προβάλλεται. Σε κείμενο σχετικό με την πολιορκία της Πόλης από τους Τούρκους, δε δίνεται έμφαση στην πολεμική σύγκρουση των δύο λαών, ενώ για τα αίτια δε γίνεται καν λόγος. Όλο το κείμενο εστιάζεται στη θρησκευτική και, με αφορμή αυτή, στην πολιτιστική αντίθεση των δυο λαών, για να συμπεράνει την ηθική υπεροχή των Βυζαντινών. Τελικά η σύγκρουση λαμβάνει ηθική διάσταση και, από καθαρά ιστορικό γεγονός, ανασημασιοδοτείται σε σύγκρουση του Καλού με το Κακό. «Οι πρόμαχοι του Γένους ήσαν έτοιμοι να αποθάνουν εδώ,

⁹⁵⁰ Ανυπόγραφο, «Τα εγκαίνια του ναού της Αγίας Σοφίας», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 189, 192 αντίστοιχα τα παραθέματα.

⁹⁵¹ Σλουμπερτζέ, «Η πολιορκία της Πόλης και ο Ακάθιστος Ύμνος» (διασκευή), *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 204, 205, 209 (αντίστοιχα τα παραθέματα).

διά την πίστιν του Χριστού και διά την Πατρίδα, όχι διά τα πλάφια και το μέλι του Παραδείσου».⁹⁵²

Ως ακόμα μια ευκαιρία για καλλιέργεια της εθνικής ιδεολογίας, με το περιεχόμενο, βέβαια, που της δίνει η 4^η Αυγούστου, αντιμετωπίζεται η παρουσίαση του εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1821 στα σχολικά αναγνωστικά. Οι συγγραφείς δεν ασχολούνται με τα ίδια τα γεγονότα του Αγώνα, ούτε εστιάζονται σε πιθανούς τρόπους εορτασμού της από τη σχολική κοινότητα, αν και απευθύνονται σε παιδιά. Αντιθέτως δράττονται της ευκαιρίας, για να τονίσουν τη σπουδαιότητα του σύγχρονου ελληνικού στρατού.

Προκειμένου να προβληθεί ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων ως υπερασπιστών του εθνικού κράτους, γίνεται λεπτομερής αναφορά στον παρελθόντα στρατό της ξηράς, της θάλασσας και του αέρα· στους «τσολιάδες με τις άσπρες φουστάνελες»· στο πυροβολικό, τα τανκς, τα άρματα μάχης, τα αντιαεροπορικά κανόνια· στο ιππικό «με τους ιππείς καμαρωτούς επάνω στα ωραία άλογα»· ακόμα και στα αεροπλάνα. Ο στρατός που παρουσιάζεται να παρελαύνει κάτω από το λαμπρό φως του ήλιου, προβάλλεται ως ενσάρκωση της «ελληνικής λεβεντιάς» που περνάει «με τα κορμιά στητά, με τα κεφάλια ορθά, με τα μέτωπα ψηλά, με περήφανη ματιά, με ατρόμητη καρδιά».

Η λεπτομερής περιγραφή της στρατιωτικής παρέλασης και η επιλογή του λεξιλογίου δεν είναι αδικαιολόγητες. Σκοπό έχουν από τη μια να πείσουν για το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων και από την άλλη να αναπερώσουν το εθνικό φρόνημα σε μια περίοδο που ο διεθνής ορίζοντας σκοτεινιάζει όλο και περισσότερο, καθώς και να υπενθυμίσουν στη νέα γενιά το χρέος της προς την πατρίδα. Η υπερηφάνεια, η τόλμη, το θάρρος, ο έρωτας για την πατρίδα, η ομοψυχία στους εθνικούς αγώνες προβάλλονται ως σταθερά και

⁹⁵² Π. Νιρβάνας, «Η τελευταία λειτουργία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 214 – 215 (το παράθεμα στη σ. 215).

διαχρονικά χαρακτηριστικά όχι μονάχα του ελληνικού στρατού, αλλά του συνόλου του ελληνικού έθνους, επιβεβαιώνοντας τη συμπαγή, ομοιογενή, διαχρονική και υπερχρονική υπόστασή του. Η εσκεμμένη ασάφεια στη διατύπωση της παρακάτω φράσης είναι αποκαλυπτική: «Περνάει η λεβεντιά, σαν ένας άνθρωπος. Με μια ψυχή, με μια καρδιά, για την Πατρίδα».⁹⁵³

Το πνεύμα του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου, που δεν εστιάζεται στις νίκες του παρελθόντος, αλλά σε χαρακτηριστικά των Ελλήνων τα οποία προβάλλονται ως διαχρονικά, βρίσκεται σε ανταπόκριση με τη διακήρυξη που έκανε ο δικτάτορας τον Ιούνιο του 1938, με την ευκαιρία της εκδήλωσης προς τιμή των Πολωνών φιλελλήνων που έπεσαν στο Μεσολόγγι κατά την Έξοδο: «Δεν εορτάζομεν τας νίκας. Εορτάζομεν την ιδικήν μας φιλοπατρίαν και τον ιδικόν μας ηρωισμόν και των ξένων εκείνων, οι οποίοι από πάσης γωνίας της γης ήλθον εδώ διά να αναστήσωσιν εις την νέαν Ελλάδα την αρχαίαν Ελλάδα».⁹⁵⁴

Η πατρίδα εμψυχώνεται και προσωποποιείται. Παίρνει τη μορφή της μητέρας που θα καλέσει τα παιδιά της κάτω από τις σημαίες.⁹⁵⁵ Ο παραλληλισμός της ιδιαίτερης, συναισθηματικής και βιολογικής, σχέσης μητέρας - παιδιού με αυτή του εθνικού κράτους με τους πολίτες του αποσκοπεί στο να πείσει ότι αυτή η μορφή της κρατικής οργάνωσης είναι η μοναδική: να καταξιώσει τους εθνικούς αγώνες· να νομιμοποιήσει το μεταξικό εθνικό κράτος ως το μοναδικό οργανωμένο πολιτικό μηχανισμό στην υπηρεσία του αιώνιου έθνους· να αποκλείσει κάθε άλλη μορφή κρατικής οργάνωσης· τελικά να ενοχοποιήσει κάθε είδους ατομική ή συλλογική διεκδίκηση που θα μπορούσε να καταδείξει την ανομοιογένεια εντός του εθνικού συνόλου.

⁹⁵³ Ανυπόγραφο, «Ο στρατός περνάει», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 149 (όπου τα παραθέματα).

⁹⁵⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του δήμου Μεσολογγίου» (15 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 398.

⁹⁵⁵ Ανυπόγραφο, «Ο στρατός περνάει», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 150.

Η σημαία αναφέρεται ως σύμβολο της πατρίδας που εμπνέει και συσπειρώνει στη μάχη.⁹⁵⁶ Άλλωστε η σχολική κοινότητα καλείται με ειδική εγκύκλιο από το Υπουργείο Παιδείας να τιμήσει τη σημαία ως εθνικό σύμβολο στο πλαίσιο ιδιαίτερης μεγαλοπρεπούς τελετής.⁹⁵⁷ Η πρακτική αυτή που υπαγορεύεται στα σχολεία απορρέει άμεσα από την άποψη του ίδιου του Μεταξά, όπως την έχει δατυπώσει σε ομιλία του το 1937, σχετικά με τη σωτηριώδη και ανακαινιστική δράση της 4^{ης} Αυγούστου όσον αφορά ειδικά στη σημαία ως ορατό σύμβολο της εθνικής ιδέας:

*Εύρομεν την Ελληνικήν Σημαίαν κωλυμένην εις τον βόρβορον, καταπατημένην από τους ερίζοντας και αλληλομαχομένους πολίτας, εύρομεν την Σημαίαν μας καταξεσχισμένην και βαμμένην με το κόκκινον χρώμα το οποίον γνωρίζετε όλοι σας, με το αιματηρόν αυτό χρώμα. Και την συνερράψαμεν και πάλιν, την ανακαινίσαμεν, την επλόναμεν, την ευπρεπίσαμεν και με την έγκρισιν του Βασιλέως την ανυψόσαμεν υψηλά μέσα στον ενθουσιασμόν και τας ζητωκραυγάς του Ελληνικού Λαού και τώρα κυματίζει εξηυγενισμένη και υπερήφανη και σκορπά ρίγη εθνικού ενθουσιασμού σε όλους τους Έλληνας, μικρούς και μεγάλους. Αυτή ήτανε η πράξις της 4 Αυγούστου.*⁹⁵⁸

Ο βασιλιάς, όχι ως πρόσωπο, αλλά ως θεσμός, εμφανίζεται ως ο παραδοσιακός ηγέτης των αγωνιζόμενων ενόπλων δυνάμεων και του έθνους συνολικά: «Και τότε τα παιδιά της, όλα αυτά τα λεβέντικα νιάτα, θα τρέξουν στη φωνή της με αρχηγό το Βασιλιά μας». Η πιθανότητα του θανάτου στο πεδίο της μάχης δεν αποσιωπάται, ούτε αντιμετωπίζεται σαν κάτι τραγικό, αλλά, όπως και τυχόν τραυματισμός, αποτελεί αφετηρία υστεροφημίας και δόξας, αφού θα συμβεί, καθώς τα ελληνόπουλα «θα βαδίσουν εκεί, που τους προσκαλεί το μεγάλο χρέος».

⁹⁵⁶ Ανυπόγραφο, «Ο στρατός περνάει», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 148, 150.

⁹⁵⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 163^η: Ανάγνωση εγκυκλίων (μεταξύ αυτών και της υπ' αριθ. 85330 του Υπουργείου Παιδείας «περί εορτασμού μετά πάσης μεγαλοπρεπειάς της εορτής της σημαίας») (Μεσολόγγι, 15/10/1938).

⁹⁵⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του εμπορικού και βιοτεχνικού κόσμου Πειραιώς» (12 Απριλίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 175.

Η απώλεια της ζωής κατά την υπεράσπιση της πατρίδας είναι δικαιωμένη, διότι «η Ελλάδα θα ζη αιώνια».⁹⁵⁹

Οι επιλογές των κειμένων των σχολικών αναγνωστικών αποδεικνύουν ότι απώτερος σκοπός δεν είναι η μετάδοση ιστορικών γνώσεων, αλλά η εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών με το περιεχόμενο που της προσδίδει η 4^η Αυγούστου: εγχάραξη της πεποίθησης ότι το ελληνικό έθνος έχει υπόσταση αρραγή και ομοιογενή και χαρακτήρα διαχρονικό· ότι κοσμεύεται από σταθερές αρετές· ότι όλοι οι Έλληνες, χωρίς καμιά απολύτως εξαίρεση, έχουν τη δυνατότητα, άρα και την υποχρέωση να προσφέρουν στην πατρίδα· ότι καμιά θυσία υπέρ της πατρίδας δεν είναι περιττή· ότι το ατομικό συμφέρον υποχωρεί μπροστά στο συμφέρον του εθνικού συνόλου· ότι η προσπάθεια προς επίτευξη ενός εθνικού σκοπού ενεργοποιεί σύσσωμο το εθνικό σύνολο προς την ίδια κατεύθυνση και εξασφαλίζει την εθνική επιτυχία.

Αξιίζει, όμως, να επισημανθεί ότι, αν και η λατρεία για την πατρίδα αποτελεί τον πυρήνα της εθνικιστικής ιδεολογίας του καθεστώτος, σπανίζουν στα αναγνωστικά οι εκφράσεις φανατισμού και οι σκηνές πολεμόχαρης βίας. Ο λόγος επικεντρώνεται στην προσφορά υπηρεσίας στην πατρίδα που προβάλλεται ως το υπέρτατο ιδανικό. Ακόμα και οι ένοπλες δυνάμεις παρουσιάζονται έτοιμες να υπερασπιστούν τα ήδη κερτημένα μέσα στο όρια του εθνικού κράτους, και όχι να διεκδικήσουν καινούρια εδάφη. Αυτή η άμβλυση της επιθετικότητας δε σημαίνει ότι το καθεστώς εκτιμά ότι δεν υπάρχουν πλέον εθνικοί εχθροί. Θα πρέπει, μάλλον, να συσχετιστεί με την κατάρρευση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας το 1922, καθώς και με την επιλογή του εσωστρεφούς, αμυντικού, μη αναθεωρητικού εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου.⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ Ανυπόγραφο, «Ο στρατός περνάει», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 150 (όπου τα παραθέματα).

⁹⁶⁰ Για μια άποψη κάπως διαφορετική βλ. σχετικά Χρ. Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τ. 18, Αθήνα 1996, σσ. 149 – 150.

2. 2.2. Σχολικές εορτές

Στην καλλιέργεια της εθνικής ιδεολογίας, όπως τη σημασιοδοτεί το καθεστώς, εκτός από τα σχολικά εγχειρίδια, αποβλέπουν και οι διάφορες σχολικές εορτές, που εκτιμάται ότι όχι μονάχα αποτελούν ευχάριστη ανάπαυλα από τη μονότονη καθημερινότητα, αλλά και ότι προάγουν τον εθνικό δεσμό με τη δημιουργία βαθιάς συγκίνησης. Η σημασία των σχολικών εορτών είναι τόσο μεγάλη, ώστε σε Παιδαγωγικό Συνέδριο Δημοτικής Εκπαιδεύσεως του 1938 διατυπώνεται η εισήγηση, που δημοσιεύεται, μάλιστα, στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, να βοηθηθούν οι δάσκαλοι πρακτικά στην οργάνωσή τους με την εξασφάλιση μιας συλλογής εκλεκτών έργων κατάλληλων για τα παιδιά, καθώς και με την παροχή οδηγιών για τη χρήση της· επίσης να βοηθηθούν και θεωρητικά με την εισαγωγή ανάλογου μαθήματος στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες.

Η πρωτεύουσα σημασία του συνόλου έναντι του ατόμου, την οποία πρεσβεύει το καθεστώς, κάνει την εμφάνισή της στην οργάνωση σχολικών εορτών. Σύμφωνα με την ίδια εισήγηση ο δάσκαλος δεν πρέπει να επιτρέπει να προβάλλεται η ατομικότητα του μαθητή, διότι έτσι καλλιεργείται η αλαζονεία, αλλά οι μαθητές να παρουσιάζονται στο κοινό ως μέλη ομάδας, ακόμα και όταν πρόκειται για απαγγελίες ποιημάτων και μονολόγων. Με τον τρόπο αυτό εκτιμάται ότι και οι σχολικές εορτές θα παρέχουν την ευκαιρία για αγωγή αλληλεγγύης και δε θα καλλιεργούν τον εγωισμό και τον ατομισμό.⁹⁶¹

Ειδικά οι εορτασμοί της εθνικής επετείου του 1821 γίνονται με μεγάλη λαμπρότητα από τη στιγμή της επιβολής της 4^{ης} Αυγούστου. Πιο συγκεκριμένα, για τους εορτασμούς της εθνικής επετείου το 1937 η σχολική κοινότητα διαθέτει πολύ χρόνο και ενέργεια, όπως, τουλάχιστον, αποκαλύπτει η μελέτη των πρακτικών των συλλόγων διδασκόντων διαφόρων σχολείων. Η κατάστρωση του εορταστικού προγράμματος απασχολεί το σύλλογο διδασκόντων του Γυμνασίου Αγρινίου ήδη από

⁹⁶¹ Μιχ. Ι. Παπαδάκης, «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σσ. 122 – 124.

τις 26 Φεβρουαρίου 1937, νωρίτερα από κάθε άλλη χρονιά. Επίσης αποτελεί αντικείμενο όχι ενός, αλλά τριών συνεδριάσεων του συλλόγου (26 Φεβρουαρίου, 11 Μαρτίου και 19 Μαρτίου).

Οι εορταστικές εκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα στο προαύλιο του σχολείου και ξεκινούν από το απόγευμα της παραμονής παρουσία των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών, αλλά και των τοπικών αρχών και διαφόρων συλλόγων που, με την εμφάνισή τους, προσδίδουν επισημότητα και κύρος. Στο πλαίσιο των διήμερων εκδηλώσεων μαθητές, ιδίως των μεγαλύτερων τάξεων, εκφωνούν λόγους, απαγγέλλουν πατριωτικά ποιήματα, χορεύουν εθνικούς χορούς και τραγουδούν εθνικά άσματα. Επίσης στέφουν τα μνημεία των πεσόντων και την προτομή του Παναγιώτου⁹⁶² κατόπιν σχετικών προσφωνήσεων και διακοσμοών κατάλληλα το σχολείο.⁹⁶³ Η «παρέλασις των μαθητών προ των επισήμων», καθώς και η συγκέντρωση και μετάβαση των μαθητών και των διδασκόντων στο μητροπολιτικό ναό προς παρακολούθηση της δοξολογίας το πρωί της ημέρας της εθνικής επετείου εντάσσονται, επίσης, στις εορταστικές εκδηλώσεις.⁹⁶⁴

⁹⁶² Ο Νίκος Παναγιώτου ή Κουμπούρας γεννήθηκε στο Αγρίνιο το 1886 από πατέρα καπνεργάτη. Στα 21 του χρόνια έλαβε μέρος στο Μακεδονικό Αγώνα με το αντάρτικο σώμα του καπετάν Μητρούση. Το 1907, κατά τη διάρκεια μάχης στην πόλη των Σερρών, του τελείωσαν τα φυσίγγια και γκρεμίστηκε από το πανύψηλο καμπαναριό της εκκλησίας προτιμώντας το θάνατο από τις υποσχέσεις των εχθρών. Από το πέσιμο, όμως, βγήκε ζωντανός και αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους. Βασανίστηκε απάνθρωπα και στις 6 Νοεμβρίου (κατ' άλλους στις 3 Δεκεμβρίου) του 1907 απαγχονίστηκε στον πλάτανο της κεντρικής πλατείας της πόλης των Σερρών με λίγους εναπομειναντες συντρόφους του. Ο δήμος Αγρινίου, για να τον τιμήσει, έστησε την προτομή του στην είσοδο, τότε, της πόλεως του Αγρινίου, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό, στο τρίγωνο που ορίζεται σήμερα από τις οδούς Δαγκλή, Επ. Δεληγιώργη και Μακρή. Στη βάση της προτομής είναι χαραγμένοι οι στίχοι: Κύτα (sic), διαβάτη, ποια τιμή η δόξα που με σταίνει (sic) / για την πατρίδ' όποιος χαθή (sic) ποτέ του δεν πεθαίνει· βλ. σχετικά και Θ. Θωμόπουλος, *Το Αγρίνιο απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Τύποις Θεοχ. Στασινάκη, Αθήνα 1954, σσ. 151 - 152· Αρ. Μπαρχαμπάς, *Το Αγρίνιο κάποτε*, Ergo, Αθήνα 2003, σ. 262.

⁹⁶³ Ας σημειωθεί η εισήγηση, εκτός από τις εικόνες των ηρώων, κατά τις εθνικές εορτές να αναρτώνται και οι εικόνες των βασιλέων, των υπουργών και του πρωθυπουργού, για να αντιληφθεί ο μαθητής ότι όχι μονάχα οι παλαιότεροι, αλλά και οι νεότεροι και οι σύγχρονοι που προσφέρουν στην πατρίδα τιμώνται στη ζωή και μετά θάνατον· βλ. σχετικά: Β. Τσίριμπας, «Προς εθνικήν αγωγήν των Ελλήνων», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 44, Αθήνα Απρίλιος 1937, σ. 365. Πάντως η μελέτη του διαθέσιμου αρχειακού υλικού δεν αποκάλυψε την ανάρτηση τέτοιων εικόνων κατά τη διάρκεια εθνικών εορτασμών.

⁹⁶⁴ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 9: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Αγρίνιο, 26/2/1937)· Πράξις 6: «Περί τρόπου εορτασμού Εθνικής Εορτής» (Αγρίνιο, 11/3/1937) (όπου και το παράθεμα)· Πράξις 10: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου

Πάντως η μελέτη του διαθέσιμου αρχειακού υλικού αποκαλύπτει ότι περισσότερο ή λιγότερο λαμπροί εορτασμοί ειδικά της επετείου της Εθνικής Παλιγγενεσίας λαμβάνουν χώρα και πριν από την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, χωρίς, μάλιστα, να διαφοροποιούνται από το πνεύμα του πρώτου έτους της δικτατορίας. Έτσι με την παιδαγωγική Πράξη 5 του συλλόγου διδασκόντων του Γυμνασίου Αγρινίου το Μάρτιο του 1930 καθορίζεται ότι κατά την ημέρα της εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου θα στολιστεί το σχολείο και θα γίνει στο προαύλιο του γυμνασίου μικρή σχολική εκδήλωση με απαγγελία πατριωτικών ασμάτων και παράσταση του δράματος «Να ζη το Μεσολόγγι».⁹⁶⁵

Το 1931 ο εορτασμός είναι μεγαλοπρεπέστερος, όπως πληροφορεί η αντίστοιχη Πράξη 8 του συλλόγου διδασκόντων του ίδιου γυμνασίου: διακόσμηση του σχολείου, εκφώνηση λόγου, πατριωτικά ποιήματα, κατάθεση στεφάνων στο μνημείο των πεσόντων και στην προτομή του Παναγιώτου, δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό, όπου θα οδηγηθούν οι μαθητές, συμμετοχή του γυμνασίου στο γενικό εορτασμό κατόπιν συνεννοήσεως του Γυμνασιάρχη και του Δημάρχου.⁹⁶⁶ Λαμπρός και με μεγαλύτερη ενεργοποίηση των ίδιων των μαθητών φαίνεται ότι είναι ο ίδιος εορτασμός στο Μεσολόγγι το 1936: ο σύλλογος αποφασίζει «την διοργάνωσιν σχολικής εορτής μετά θεατρικής παραστάσεως κατά την επέτειον της εθνικής παλιγγενεσίας με πανηγυρικόν υπό μαθητού, το

(Αγρίνιο, 19/3/1937). Αξίζει να σημειωθεί ότι η Πράξη 9 της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1937 πληροφορεί για τη συγκρότηση και μετάβαση στο νομάρχη επιτροπής διδασκόντων, για να του θυμίσει να αποφύγει να αναγράψει στο εορταστικό πρόγραμμα τη λαμπαδηφορία «λόγω των ατόπων τα οποία παρετηρήθησαν άλλοθι και αυτού, η οποία και διά τούτο δεν έγινε και πέρυσι». Από την πληροφορία αυτή συμπεραίνεται ότι, τουλάχιστον δυο χρόνια πριν από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου, γίνεται απόπειρα να εισαχθεί η λαμπαδηφορία ως εορταστική εκδήλωση, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα.

⁹⁶⁵ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 5: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Αγρίνιο, 8/3/1930).

⁹⁶⁶ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 8^η: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Αγρίνιο, 3/3/1931).

έργον του Ρώτα “Να ζη το Μεσολόγγι”, απαγγελία και άσματα δημόδη ... ταμπλώ βιβάν, χορούς εθνικούς ...». ⁹⁶⁷

Από τα τέλη, όμως, του 1938, με την εδραίωση της δικτατορίας, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται από τα πρακτικά των συλλόγων διδασκόντων των ίδιων σχολείων, παρατηρείται εντοπωσιακή αλλαγή στον εορτασμό της εθνικής επετείου από τις σχολικές κοινότητες. Οι προϊστάμενες πολιτικές και εκπαιδευτικές αρχές με διάφορες εγκυκλίους που αποστέλλουν στα σχολεία ακυρώνουν την πρωτοβουλία των συλλόγων διδασκόντων και επιδιώκουν να κηδεμονεύσουν τις δραστηριότητες του συνόλου της σχολικής κοινότητας. Έτσι το Μάρτιο του 1939 ο σύλλογος διδασκόντων του Γυμνασίου Μεσολογγίου λαμβάνει γνώση της υπ’ αριθ. 13920 διαταγής της οικείας Νομαρχίας, σύμφωνα με την οποία τη σημαία του Γυμνασίου θα συνοδεύσει κατά την εθνική εορτή σχολική ομάδα από 42 μόνο μαθητές. ⁹⁶⁸

Καμιά αναφορά σε άλλη συμμετοχή του σχολείου στον εορτασμό της εθνικής επετείου δε γίνεται. Αυτό προφανώς, επειδή ο εορτασμός της εθνικής επετείου σταδιακά περνάει στα χέρια της τοπικής Ε.Ο.Ν., ενώ το σχολείο περιορίζεται σε επικουρικό ρόλο: «Η συμμετοχή του σχολείου εις τον εορτασμόν θα γίνη την παραμονήν της Επετείου, λόγω του ότι την 25^{ην} εξ ολοκλήρου θα την αναλάβη η Ε.Ο.Ν.» καταγράφεται στα πρακτικά του συλλόγου διδασκόντων του Γυμνασίου Μεσολογγίου το Μάρτιο του 1940. Η συμμετοχή των μαθητών στον εθνικό εορτασμό στο πλαίσιο του σχολείου συρρικνώνεται σε απλή πραγμάτευση θεμάτων από μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων με παράλληλη αφαίρεση κάθε βιωματικού στοιχείου. Ακόμα και τα θέματα αυτά, όμως, καθορίζονται

⁹⁶⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 71^η: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Μεσολόγγι, 20/2/1936). Η επιδίωξη για μεγαλύτερη συμμετοχή των μαθητών φαίνεται και από το ότι ο σύλλογος των διδασκόντων ενεργοποιήθηκε ήδη από το Φεβρουάριο, προκειμένου να προετοιμαστεί επαρκέστερα ο εορτασμός. Ο λαμπρός εορτασμός της εθνικής επετείου στο Μεσολόγγι δικαιολογείται, βέβαια, και από τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Μεσολογγίου κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, κορωνίδα του οποίου ήταν η Έξοδος.

⁹⁶⁸ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 176^η: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Μεσολόγγι, 8/3/1939).

από τη σχετική εγκύκλιο υπ' αριθ. 415 «περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου» που αποστέλλεται στο σύλλογο διδασκόντων.⁹⁶⁹

Η πρακτική της 4^{ης} Αυγούστου να περιορίζει το ρόλο του σχολείου στο μεγάλο εθνικό εορτασμό και να παραχωρεί την οργάνωση του τελευταίου στην Ε.Ο.Ν. αποτελεί ένδειξη των επιφυλάξεων που το καθεστώς διατηρεί για την ιδεολογική συμπίεση της εκπαιδευτικής κοινότητας, καθώς και για την ικανότητά του να την ποδηγετεί και να την ελέγχει. Επιπλέον το καθεστώς επιλέγει να αναθέσει στην Ε.Ο.Ν. σχεδόν μονοπωλιακά την οργάνωση του εορτασμού της εθνικής επετείου επιδιώκοντας να ιχυροποιήσει τη Νεολαία ταυτίζοντάς την με ευχάριστες για τα παιδιά δραστηριότητες και να ενισχύσει το βαθμό ουσιαστικής αποδοχής της από το κοινωνικό σύνολο. Τελικά να εξασφαλίσει τη δική του μακροβιότητα με την καθαρτική αναβάπτιση στις γενικά παραδεκτές αξίες, και μάλιστα στο πλαίσιο δημόσιων πολυπληθών εορτασμών.

3. Σύνδεση με το ελληνικό τοπίο

Τις εθνικιστικές επιδιώξεις του το καθεστώς προσπαθεί να τις εξυπηρετήσει και μέσω της ανάδειξης του ελληνικού τοπίου και της ελληνικής φύσης σε ουσιαστικό χαρακτηριστικό της εθνικής φυσιογνωμίας. Λέει χαρακτηριστικά ο Μεταξάς σε λόγο του το Μάιο του 1938:

Μέσα εις αυτά τα ωραία βουνά, μέσα εις αυτήν την πράσινην φύσιν, η καρδιά του ανθρώπου πλαταίνει και ο νους του εξυψώνεται και δι' αυτό δεν μου φαίνεται διόλου παράξενο που ευρίσκω εδώ ψυχήν,

⁹⁶⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλνίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις **212**: Περί εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου (Μεσολόγγι, 14/3/1940).

εμφυχωμένην διάνοιαν και ανοιγμένην, και συγχρόνως αισθήματα μεγάλα και γενναία.

Για να συνεχίσει:

Δι' αυτό είμαι ευτυχής που συναντώ μέσα εις τους κατοίκους της περιοχής αυτής εμπιστοσύνην την οποίαν μου δεικνύετε για το έργο το οποίον ανέλαβα από της 4^{ης} Αυγούστου ...⁹⁷⁰

Παρατηρείται, συνεπώς, ότι η 4^η Αυγούστου δεν εκδηλώνει απλώς ενδιαφέρον για το περιβάλλον, αλλά το συναρτά με την εθνική ιδεολογία, όπως, βέβαια, τη σημασιοδοτεί η ίδια.

3. 1. Εκπαιδευτικές εκδρομές

Μέσο γνωριμίας της μαθητιώσας νεολαίας με το ελληνικό τοπίο, και κατ' επέκταση μέσο εθνικού φρονηματισμού αποτελούν για το καθεστώς οι εκπαιδευτικές εκδρομές. Σε εγκύκλιό του προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς επί τη ευκαιρία της ενάρξεως του σχολικού έτους 1936 – 1937 ο Υπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος υποστηρίζει ότι οι εκδρομές, και μάλιστα στην ύπαιθρο, θα πλουτίσουν τη φαντασία και το νου των μαθητών, θα αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για τους διδάσκοντες και θα κάνουν εγκαρδιότερες τις σχέσεις στο εσωτερικό της σχολικής κοινότητας. Επιπλέον θεωρεί ότι η επαφή με την ύπαιθρο θα αποτελέσει αφορμή μύησης των μαθητών στη φυσική ωραιότητα και μεγαλοπρέπεια,⁹⁷¹ δηλαδή αφετηρία βιωματικής και όχι χρησιμοθηρικής προσέγγισης της φύσης. Η εγκατάσταση αγαπητικής σχέσης με το φυσικό τοπίο, ιδίως της ιδιαίτερης πατρίδας, αποτελεί για το καθεστώς προβαθμίδα για συνειδητό αγκάλιασμα της «Μεγάλης Πατρίδος»⁹⁷² και της ιδέας του έθνους.

⁹⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους κατοίκους της Βυτίνης» (16 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 368.

⁹⁷¹ *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέα κατευθύνσεις*, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σ. 37· βλ. σχετικά και Γερ. Σπετσιέρης, «Γενικόν Παιδαγωγικόν Συνέδριον διδασκάλων περιφέρειας Πρεβέζης», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 50, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 104.

⁹⁷² Ευρ. Σούρλας, «Στενότερη Πατρίδα και Λαϊκή Τέχνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, ο όρος στη σ. 97.

Κατά τας εκδρομάς, αι οποίαι πρέπει να γίνονται τακτικώς, διδάξατε τους μαθητάς σας ν' αγαπούν την φύσιν, να αισθάνονται την ωραιότητά της, να μανθάνουν κάθε λεπτομέρειαν της εδαφικής διαμορφώσεως της ιδιαίτερας πατρίδος των και να αγαπούν τα βουνά της, τας κοιλάδας της και την γαλανήν θάλασσάν της.⁹⁷³

Μάλιστα από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* διατυπώνεται η εισήγηση το Υπουργείο Παιδείας να μελετήσει την εισαγωγή στη Μέση και Ανώτατη Εκπαίδευση ενός καινούριου μαθήματος, αυτού των ιστορικών εκδρομών, ώστε να διορθωθεί ο μέχρι τώρα τρόπος οργάνωσής τους που είναι ανορθολογικός όσον αφορά στο χρόνο και στο κόστος.⁹⁷⁴

Πάντως πρέπει να αναφερθεί ότι η εκπλήρωση παιδευτικών σκοπών κατά την πραγματοποίηση των σχολικών εκδρομών δεν αποτελεί πρωτοτυπία της 4^{ης} Αυγούστου. Πολύ πιο πριν από την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας, και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της δεύτερης πρωθυπουργίας του Βενιζέλου, πρακτικά σχολικού συλλόγου μαρτυρούν ότι λαμβάνεται μέριμνα για την προπαρασκευή των σχολικών εκδρομών «όπως γίνονται κατ' αυτάς μικραί διαλέξεις υπό μαθητών ή καθηγητών ή ανάγνωσις σοβαρών θεατρικών έργων ή διηγημάτων».⁹⁷⁵

Από την οργάνωση εκπαιδευτικών εκδρομών, ιδιαίτερα σε προορισμούς ιστορικού ενδιαφέροντος, προσπαθούν να επωφεληθούν και οι σιδηροδρομικές επιχειρήσεις. Στις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* αναδημοσιεύεται τον Ιανουάριο του 1938 με διάθεση επιδοκιμαστική υπόμνημά τους προς το Υπουργείο Παιδείας, στο οποίο υποστηρίζεται ότι, για να εκπληρωθεί στο ακέραιο ο σκοπός της

⁹⁷³ *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέαι κατευθύνσεις*, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937, σ. 37.

⁹⁷⁴ Νικ. Κοσμίδη, «Διά την καλύτεραν εκμάθησιν της ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 53, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σ. 241.

⁹⁷⁵ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937: Πράξις 1: Περί ημερησίων εκδρομών (Αγρίνιο, 8/10/1929).

διδασκαλίας, είναι απαραίτητες οι εκδρομές στις περιοχές όπου εκτυλίχθηκαν τα ιστορικά γεγονότα και ιδίως οι μάχες.

Επειδή, όμως, η υλοποίηση τέτοιων εξορμήσεων είναι δύσκολη λόγω των υψηλών δαπανών μετακίνησης και στέγασης, τα μέσα μαζικής μεταφοράς (σιδηρόδρομοι, ατμόπλοια, αυτοκίνητα) είναι διατεθειμένα να υποβοηθήσουν αυτή την προσπάθεια ωφελούμενα και τα ίδια. Έτσι θα εξασφαλίσουν χιλιάδες καινούριους επιβάτες σε μια περίοδο, τη σχολική, κατά την οποία η κίνηση είναι πολύ μειωμένη.⁹⁷⁶

Ανταπόκριση, πιθανόν, του Υπουργείου Παιδείας αποτελεί η ενίσχυση εκ μέρους του της διοργάνωσης μακρινότερων εκπαιδευτικών εκδρομών με εκπτώσεις στις σιδηροδρομικές μετακινήσεις,⁹⁷⁷ ενώ του ζητείται και άμεση οικονομική ενίσχυση.⁹⁷⁸ Αλλά και το διδακτικό προσωπικό φαίνεται ότι ενεργοποιείται για την οργάνωση σχολικών εκδρομών, καθώς μαρτυρείται η ίδρυση ειδικού σχολικού ταμείου εκδρομών, η εξασφάλιση της συμμετοχής ακόμα και των άπορων μαθητών, καθώς και η κατάσρωση λεπτομερούς προγράμματος. Οι χώροι που επλέγονται για επίσκεψη είναι φυσιολατρικού, ιστορικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Η διαδρομή: Αγρίνιο – Αμφιλοχία – Άρτα – Ιωάννινα – μονή Βελλάς – Μέτσοβο – Καλαμπάκα – Μετέωρα· Δελφοί – Αμφίκλεια – Θήβα – Πλαταιές⁹⁷⁹ του Γυμνασίου Αγρινίου αποτελεί τυπικό παράδειγμα.

Η άγνοια της ελληνικής χώρας δεν αφορά μονάχα τους μαθητές, αλλά και τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς, θύματα της

⁹⁷⁶ Νικ. Κοσμίδης, «Διά την καλύτεραν εκμάθησιν της ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 53, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σσ. 240 – 241.

⁹⁷⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλνίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 -1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίο Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 182^α: Ανάγνωση εγκυκλίων (μεταξύ αυτών και της υπ' αριθ. 33281 του Υπουργείου Παιδείας που καθορίζει τις εκπτώσεις των σιδηροδρόμων στις σχολικές εκδρομές) (Μεσολόγγι, 25/5/1939).

⁹⁷⁸ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 23: Περί έγκρισης του συλλόγου για οργάνωση και πραγματοποίηση σχολικών εκδρομών (Αγρίνιο, 14/5/1940).

⁹⁷⁹ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 23: Περί έγκρισης του συλλόγου για οργάνωση και πραγματοποίηση σχολικών εκδρομών (Αγρίνιο, 14/5/1940).

παραδοσιακής οικονομικής ανέχειας, της δικής τους και του κράτους, που αναστέλλει σταθερά κάθε επιμορφωτική προσπάθεια. Γι' αυτό από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* το 1938 γίνεται θερμή εισήγηση για ξεπέρασμα των οικονομικών δυσχερειών με τη βοήθεια του κράτους και για πραγματοποίηση εκπαιδευτικών ταξιδιών ειδικά για τους δασκάλους, καθώς το προηγούμενο ταξίδι τους στην Αττική και στην Πελοπόννησο το 1930 θεωρήθηκε επιτυχές.

Τα οφέλη που αναμένεται να αποκομίσουν οι ενήλικοι εκδρομείς είναι πολλά και ποικίλα: καλλιέργεια ενιαίας λαϊκής ψυχολογίας και εθνικής συνείδησης, που είχαν εμποδιστεί στο παρελθόν λόγω κλιματολογικών διαφορών, τοπικών ιστορικών περιπετειών, πολιτιστικών παραδόσεων, συγκοινωνιακών δυσχερειών· άμβλυνση τοπικιστικού πνεύματος· πολιτιστική άμιλλα· καταπολέμηση φυλετικών ελαττωμάτων· γνωριμία με τοπικές κοινωνίες και οικονομίες, ώστε να προάγεται η φιλεργία, η αυτοπεποίθηση και η αυτάρκεια· τελικά απόκτηση της αίσθησης του μέσου όρου, της σχετικότητας όσον αφορά στα τεκταινόμενα και τις απόψεις της ελληνικής κοινωνίας.⁹⁸⁰

Πάντως είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι η γνωριμία των εκπαιδευτικών με διάφορες εκδηλώσεις της επαγγελματικής ζωής και τους θεσμούς, με τελικό σκοπό την εξοικείωση με την πραγματική ζωή της χώρας, καθώς και την καλλιέργεια αρετών, όπως το συναισθημα του καθήκοντος, η αλληλεγγύη και η καλλιέργεια του ατόμου ως μέλους κοινωνικού συνόλου, επιδιώκεται και πριν από την 4^η Αυγούστου. Για παράδειγμα, ο σύλλογος διδασκόντων του τριτάξιου Διδασκαλείου Λαμίας, κυρίως κατά την περίοδο της διεύθυνσης από το Μιχ. Παπαμαύρο (1928 - 1933) αποφασίζει τη διεξαγωγή ημερήσιων διδακτικών περιπάτων την πρώτη καλή μέρα κάθε μήνα, καθώς και πολυήμερων εκδρομών μια φορά το χρόνο, με υποχρεωτική, μάλιστα, συμμετοχή όλων των σπουδαστών.

⁹⁸⁰ Ι. Π. Ευαγγελίδης, «Εκπαιδευτικά Ζητήματα», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 55, Αθήναι Μάρτιος 1938, σσ. 336 - 337.

Οι πολυήμερες, ιδιαίτερα, εκδρομές, προετοιμάζονται με μεγάλη επιμέλεια από τους διδάσκοντες. Ο Διευθυντής Παπαμάρος κάνει συστάσεις στους συνοδούς καθηγητές να επιβλέπουν τους εκδρομείς σπουδαστές και να μεριμνούν για την υλοποίηση των στόχων της εκδρομής. Η τήρηση ημερολογίων, η εκπόνηση εργασιών από τους σπουδαστές που έχουν ήδη συγκροτήσει επιστημονικούς συλλόγους ανάλογα με τα ειδικά τους ενδιαφέροντα, καθώς και η γνωριμία και η καλλιέργεια στενών σχέσεων των εκδρομέων με τα σχολεία των περιοχών που επισκέπτονται, ανήκουν, επίσης, στις μεθόδους που χρησιμοποιούνται, ώστε να υλοποιηθούν οι στόχοι των εκδρομών, οι οποίες αποτελούν σημαντικό γεγονός της ζωής του Διδασκαλείου κατά την περίοδο αυτή.⁹⁸¹

3. 2. Αναγνωστικά

Επειδή, όμως, η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών εκδρομών, ιδίως για τους μικρούς μαθητές, την εποχή αυτή δεν είναι εύκολη, τα αναγνωστικά έρχονται να καλύψουν με περιηγητικά και περιγραφικά κείμενα το κενό. Στα αναγνωστικά της εποχής γίνεται λεπτομερής και συχνά εξιδανικευμένη περιγραφή τοπίων από την ελληνική φύση και την ελληνική ύπαιθρο. Η περιγραφή αυτή στοχεύει στη νοερή μετάβαση των νεαρών μαθητών από το μικρό κύκλο της πατρικής οικογένειας στο μεγαλύτερο κύκλο της ιδιαίτερης πατρίδας και, στη συνέχεια, στη γνωριμία της «Μεγάλης Πατρίδος».⁹⁸² Για παράδειγμα στο κεφάλαιο «Ο Κορινθιακός κόλπος» των *Ναρκίσσων* του 1937 δίνεται έμφαση στη γοητευτική εναλλαγή των βραχωδών ορέων και των χαριτωμένων

⁹⁸¹ Χ. Χαρίτος, «Η ζωή σ' ένα Διδασκαλείο του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση της Λαμίας» σε *ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, Πάτρα, 28 – 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 238 - 243.

⁹⁸² Ευρ. Σούρλας, «Στενότερη Πατρίδα και Λαϊκή Τέχνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 97 (όπου ο όρος).

κατάφυτων κοιλάδων της Κορινθίας,⁹⁸³ ενώ στο κείμενο «Από τις ομορφιές του Μωριά» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 γίνονται εκτενείς περιγραφές των βουνών, των κάμπων και των κολπίσκων της Πελοποννήσου.⁹⁸⁴

Η ένδοξη ελληνική αρχαιότητα κάνει έντονη την εμφάνισή της σε κείμενα όπου κυριαρχούν περιγραφές φυσικών τοπίων. Στο κεφάλαιο «Η φουρτούνα» των *Ελληνόπουλων* του 1939, όπου περιγράφεται μια σχολική εκδρομή στη Σαλαμίνα, ο δάσκαλος πρόκειται να μιλήσει στους μαθητές του «για τη δοξασμένη ναυμαχία, που έσωσε τον παλιό καιρό την Ελλάδα»⁹⁸⁵ και να τους δείξει όλα τα γειτονικά μέρη, όπου είχε λάβει χώρα η μεγάλη ναυμαχία, δηλαδή την Ψυττάλεια, το Αιγάλεω και τη Σαλαμίνα.

Μια άλλη εκδρομή, που δε φαίνεται να είναι σχολική, προσφέρει στους φανταστικούς εκδρομείς και κατ' επέκταση στους μικρούς μαθητές που διαβάζουν το κείμενο «Η Δήλος» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939, την ευκαιρία όχι μόνο να γνωρίσουν τη Δήλο ως το ιερό νησί της αρχαιότητας, αλλά και να τη βιώσουν ως ζωντανό παρελθόν που ο απόηχός του εξακολουθεί να φθάνει στην εποχή τους. Η περιγραφή του αρχοντικού του αρχαίου εφοπλιστή με τα ναυτικά σύμβολα, καθώς και των παρόμοιων με τη σύγχρονη εποχή παιδικών παιγνιδιών και παιδικών σκανταλιών στοχεύει να συνδέσει την αρχαιότητα με το σήμερα και να δείξει την αδιάλειπτη ελληνική παρουσία και δραστηριότητα στο χώρο, στην πραγματικότητα την αιώνια ελληνική ψυχή: «Σε λίγο φεύγαμε με το γρήγορο βαπόρι, αφήνοντας πίσω μας το φωτολουσμένο νησί του Απόλλωνα. Και δεν ήταν, σα να φεύγαμε από μια νεκρή πολιτεία. Κάτι μας έλεγε μέσα μας,

⁹⁸³ Δημ. Ανδρεάδης, «Ο Κορινθιακός κόλπος», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 180 – 183.

⁹⁸⁴ Δημ. Κοντογιάννης, «Από τις ομορφιές του Μωριά», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 133 – 136.

⁹⁸⁵ Ανυπόγραφο, «Η φουρτούνα», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 128 – 129.

πως είχαμε ξαναζήσει, για λίγες ώρες, μαζί με τους αρχαίους κατοίκους του ιερού νησιού και πως είχαμε παίξει κότσια μαζί με τον κουτό Δημήτριο και τον τετραπόνηρο τον Ερμία».⁹⁸⁶

Οι θρησκευτικές εκδηλώσεις, τόσο ατομικές όσο και ομαδικές, συνυφαίνονται συχνά με το εξαιρετικής ωραιότητας ελληνικό φυσικό τοπίο. Έτσι τα άγριας ομορφιάς Μετέωρα, στο κεφάλαιο «Τα Μετέωρα» των *Ναρκίσσων* της Δ' δημοτικού του 1937 χρησιμεύουν ως πλαίσιο, για να τονιστεί η υψηλή θρησκευτικότητα των ανθρώπων που βρήκε εκεί τρόπο να εκφραστεί παρά τις αντίξοες συνθήκες.⁹⁸⁷

Η διαχρονική αρωγή της θρησκείας σε κάθε εθνική προσπάθεια υπονοείται στο κείμενο «Από τις ομορφιές του Μωριά» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939. Εκεί μαζί με τις περιγραφές των βουνών, των κάμπων και των κολπίσκων της Πελοποννήσου, γίνεται αναφορά και στο εκκλησάκι του βουνού με το παμπάλαιο κανονάκι που «ποιος ξέρει η βοή του πόσες φορές αντιλάλησε σε στεριές και θάλασσες τους αγώνες και τη δόξα της κλεφτουριάς!».⁹⁸⁸

Το αναλλοίωτο στο χρόνο φυσικό τοπίο συνυφαίνεται με τους εθνικούς αγώνες και χρησιμεύει ως αιτιολογία και ταυτόχρονα ως εγγύηση για τη συνέχιση των ηρωικών εθνικών αγώνων καταδεικνύοντας, συνεπώς, την ανδρεία ως διαχρονικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων. Στο κείμενο «Τα Γρεβενά» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 η περιγραφόμενη φυσική ομορφιά συνομιλεί με τα ηρωικά κατορθώματα των Ζακέων, κλεφτών και αρματολών της περιοχής, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.⁹⁸⁹ «Το έργο της παλιάς κλεφτουριάς των Γρεβενών είχαν συνεχίσει στον καιρό μας τα παλικάρια

⁹⁸⁶ Π. Νιρβάνας, «Η Δήλος», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 127 – 132 (το παράθεμα στις σσ. 131 – 132).

⁹⁸⁷ Δημ. Ανδρεάδης, Χρ. Χριστοβασίλης, «Τα Μετέωρα», *Ναρκίσσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκου Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 173 – 180.

⁹⁸⁸ Δημ. Κοντογιάννης, «Από τις ομορφιές του Μωριά», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 133 – 136 (το παράθεμα στη σ. 135).

⁹⁸⁹ Δημ. Κοντογιάννης, «Τα Γρεβενά», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 148 – 149.

των μακεδονικών αγώνων, λίγα χρόνια πριν γίνη ελεύθερη και πάλι η Μακεδονία μας» αναφέρεται στο ίδιο σχολικό κείμενο.⁹⁹⁰

Αλλά και η σχέση του Έλληνα με την ελευθερία δικαιολογείται με τρόπο μυστικιστικό και μεταφυσικό αναγόμενο στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελλαδικού φυσικού τοπίου. Η ελλαδική χώρα

λούζεται ολόκληρος εις την ωραιότεραν των θαλασσών και φωτίζεται από τον ζωογόνον ήλιον, που διασχίζει ένα πάντοτε σχεδόν ανέφελον ουρανόν, ο οποίος κάμνει το ανθρώπινον πνεύμα να πετά εις κόσμους, όπου το ωραίον και το αληθές έχουν το βασιλείον των. Τα βουνά της Ελλάδος, που η ομορφιά των εγοήτευσε και αυτούς ακόμη τους θεούς των ανθρώπων εκείνων, οίτινες έδωσαν εις την ανθρωπότητα τον ιδανικότερον τύπον, εν ω ο Θεός ηυδόκησε ν' αποκαλύψη την ωραιότητα και το μυστήριον της δημιουργίας του, είναι και αυτά αι ζώσαι πηγαί, αι οποίαι ενέπνευσαν εις τον Έλληνα την ιδέαν της Ελευθερίας.⁹⁹¹

Στο πλαίσιο ακόμα πιο προχωρημένης αντίληψης γεωγραφικοί όροι αποτελούν τον ορατό και αδιαφιλονίκητο μάρτυρα της άρρηκτης συνέχειας και ενότητας του ελληνισμού. Καμιά διάκριση ανάμεσα στη μυθολογία και την ιστορία δε γίνεται: «Από τις πανύψηλες κορφές της Οίτης, στο Σπερχειό πρωτόφτασαν οι γοεροί θρήνοι του Ηρακλή, όταν φόρεσε τον καυτερό χιτώνα του Νέστου ...».⁹⁹²

Σε μια γραμμική θεώρηση του χρόνου, στην οποία η ελληνική αρχαιότητα και η βυζαντινή εποχή παρουσιάζονται ως αδιάσπαστοι κρίκοι της εθνικής πορείας, και χωρίς να γίνεται μνεία της ακριβούς χρονικής στιγμής ο Σπερχειός προσωποποιείται και χρησιμοποιείται, για να πιστοποιήσει ιδιότητες του ελληνισμού, όπως τόλμη, αίσθημα τιμής, ηρωισμός, πατριδολατρία, και να διαβεβαιώσει για τη διαχρονικότητά

⁹⁹⁰ Δημ. Κοντογιάννης, «Τα Γρεβενά», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 149.

⁹⁹¹ Σ., «Ο Εορτασμός της Εθνικής μας εορτής εν τη Μαρασλείω Παιδαγωγική Ακαδημία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 68, Αθήναι Απρίλιος 1939, σ. 282.

⁹⁹² Δημ. Κοντογιάννης, «Το δοξασμένο ποτάμι», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 57.

τους. Έτσι στην αρχαιότητα: «Ο Σπερχειός, εκοτατικός, αγνάντεψε τριακόσιους Σπαρτιάτες με το Λεωνίδα τους να πίνουν τα στενά ... Περήφανος ύστερα ο Σπερχειός διαλάλησε παντού τη μεγάλη θυσία όλων των παλικαριών».⁹⁹³

Αργότερα, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο Σπερχειός γίνεται συνειδητός σύμμαχος του στρατηγού Νικηφόρου Ουρανού που γνώριζε «του ποταμού τον πόθο για εκδίκηση». Αυτός «έχοντας οδηγό του Σπερχειού το βουητό, βρίσκει με τα παλικάρια του τον πόρο το διαβατικό και, σα δελφίνια της στεριάς, γλιστρούν στην άλλη ακροποταμιά. Οι Βούλγαροι κοιμούνται...».⁹⁹⁴ Χωρίς, πάλι, να γίνεται σαφής χρονολογική μνεία, διακηρύσσεται ότι ο Σπερχειός επίσης «έχει ... την Αλαμάννα του ... Τη δόξασε ο Διάκος με το αίμα του ... και το μουρμούρισμα του Σπερχειού φέρνει στη θάλασσα και διαλαλεί στα πέρατα της γης, πως οι λεβέντες ξέρουν και να ζουν, ξέρουν και να πεθαίνουν».⁹⁹⁵

Η βιωματική σχέση του έθνους με τη φύση, η σύμπραξη της φύσης με την πάσχουσα και αγωνιζόμενη εθνική κοινότητα, καθώς και η ζωοποίηση της φύσης εξαιτίας της συμμετοχής της διαχρονικά στους εθνικούς αγώνες συνοψίζονται με σαφήνεια στο παρακάτω: «Έζησε μαζί με την Ελλάδα του ο Σπερχειός· κι ένιωσε όλους τους παλμούς της, όλους τους πόνους της, όλες τις χαρές της. Δόξασε την πατρίδα, δοξάστηκε κι αυτός».⁹⁹⁶

⁹⁹³ Δημ. Κοντογιάννης, «Το δοξασμένο ποτάμι», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 57 - 58.

⁹⁹⁴ Δημ. Κοντογιάννης, «Το δοξασμένο ποτάμι», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 58.

⁹⁹⁵ Δημ. Κοντογιάννης, «Το δοξασμένο ποτάμι», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 59 (όπου τα παραθέματα).

⁹⁹⁶ Δημ. Κοντογιάννης, «Το δοξασμένο ποτάμι», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 59.

Η αγάπη για τη φύση ως αυταξία περιλαμβάνει την αγάπη και την τρυφερή φροντίδα για όλα τα πλάσματα της, ζώα και φυτά, ενώ σιγματίζεται η ανθρώπινη κακία που τα πληγώνει.⁹⁹⁷ Έτσι ο πεινασμένος και ξεπαγιασμένος κότσουφας βρίσκει φαγητό και ζεστασιά στο σπίτι ενός κυνηγού, ο οποίος αποφαινεται ότι «όσο βρίσκεται μέσα στο σπίτι μας, είναι ο καλός μας ξένος».⁹⁹⁸ Ο αδέσποτος και πεινασμένος σκύλος αφοσιώνεται απόλυτα στον άνθρωπο, που, συγκινημένος από τη δυστυχία του, του παρέχει τροφή και αγάπη.⁹⁹⁹ Την ευαισθητοποίηση των μικρών μαθητών απέναντι στα ζώα επιδιώκει το καθεστώς και με οργάνωση σχετικής γιορτής, όπως επιτρέπει να συμπεράνουμε η αποστολή σχετικής εγκυκλίου των εκπαιδευτικών αρχών «περί τελέσεως εορτής των ζώων εν τοις Σχολείοις κατά την 4^η Οκτωβρίου 1938».¹⁰⁰⁰

4. Καλλιέργεια φιλοδοσικής συνείδησης

Το καθεστώς, επιπλέον, επιδιώκει την καλλιέργεια φιλοδοσικής συνείδησης και χρησιμοποιεί την ανάγκη κατάστροφης και εφαρμογής δασικής πολιτικής ως επιχείρημα ενισχυτικό της εθνικιστικής ιδεολογίας του. Το ενδιαφέρον του καθεστώτος για το δάσος εκφράζεται με διάφορους τρόπους. Ο ίδιος ο δικτάτορας τονίζει με έμφαση την

⁹⁹⁷ Ι. Πολέμης κατά Göthe, «Το αγριολούλουδο», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 85 – 86· Ι. Πολέμης, «Παιδί και πεταλούδα», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 87 – 88· Ι. Κονδυλάκης, «Μία επίσκεψις», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 129 – 131· Π. Νιρβάνας, «Το προσφυγόπουλον του ουρανού», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 135 – 138.

⁹⁹⁸ Ανυπόγραφο, «Τα χιονιταράκια και ο καλός κυνηγός», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήναι 1939, σσ. 66 – 69 (το παράθεμα στη σ. 69).

⁹⁹⁹ Α. Πάλλης, «Ο σκύλος», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 114 – 116.

¹⁰⁰⁰ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 158^η: Ανάγνωση εγκυκλίων (μεταξύ αυτών και της εγκυκλίου υπ' αριθ. 3209 του Γεν. Επιθεωρητή «περί τελέσεως εορτής των ζώων εν τοις Σχολείοις κατά την 4^η Οκτωβρίου 1938») (Μεσολόγγι, 26/9/1938).

πολλαπλή σημασία του δάσους στην ομιλία του κατά την επίσημη έναρξη της αναδασωτικής προσπάθειας του Δεκεμβρίου του 1939: «...το δάσος είναι ωραίο πράγμα και ... είναι έργο πολιτισμού και ... είναι πράγμα που τιμά την Ελλάδα και ... είναι ωραίο πράγμα να έρχονται και να το βλέπουν οι ξένοι...».¹⁰⁰¹ Το δάσος, επιπλέον, συμβάλλει στη βελτίωση του κλίματος της χώρας. «Για ένα τέτοιο πράγμα θα είναι κανένας Έλληνας που δεν θα θελήσει να εργασθεί, να κοπιάσει και να αγωνισθεί;» αναφωνεί ο Μεταξάς στην ίδια ομιλία.¹⁰⁰²

Το καθεστώς στρέφει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του όσον αφορά στην ευαισθητοποίηση του κοινωνικού συνόλου για το δάσος, στα παιδιά, το χρέος των οποίων προς το δάσος θεωρεί τόσο μεγάλο που το παραλληλίζει με το καθήκον τους προς την πατρίδα. «Όπως το μέλλον της Ελλάδος στηρίζεται σε σας, τα παιδιά, έτσι και το μέλλον του δάσους στηρίζεται σε σας, παιδιά μου» λέει ο Μεταξάς απευθυνόμενος στα παιδιά στη σχετική ομιλία του το 1939. Καλεί δε «όλα τα παιδιά της Ελλάδος, και όχι μονάχα τα παιδιά των σχολείων, αλλά και εκείνα που δεν είναι εις τα σχολεία, τα παιδιά του βουνού και τα τοσπανόπουλα, ακόμη, τα παιδιά όλων των αγροτών» όχι απλώς να συμμετάσχουν στην αναδάσωση, αλλά να αναλάβουν ρόλο πρωταγωνιστικό.¹⁰⁰³

4. 1. Αναγνωστικά

Το καθεστώς δεν περιορίζεται στις προφορικές παραινέσεις του Μεταξά. Και τα αναγνωστικά της εποχής επιστρατεύονται προκειμένου να μνηθεί αποτελεσματικότερα η νέα γενιά στη σημασία του περιβάλλοντος και του δάσους ειδικότερα. Σε διάφορα σχολικά κείμενα το δάσος εμψυχώνεται και εμφανίζεται να λειτουργεί για τον άνθρωπο,

¹⁰⁰¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την έναρξιν της αναδασωτικής προσπάθειας» (3 Δεκεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 217.

¹⁰⁰² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την έναρξιν της αναδασωτικής προσπάθειας» (3 Δεκεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 219.

¹⁰⁰³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την έναρξιν της αναδασωτικής προσπάθειας» (3 Δεκεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 218, 214 (όπου τα παραθέματα αντίστοιχα).

όπως η μάνα για το παιδί: του εξασφαλίζει υγεία, δύναμη, ευεξία, ψυχική ηρεμία και ισορροπία. Γι' αυτό θα μείνει αξέχαστο το καλοκαίρι που ο μικρός μαθητής του αναγνωστικού της Γ' δημοτικού του 1937 περνά μαζί με άλλα παιδιά σε σκηνές στο δασωμένο βουνό, στην ομορφιά του οποίου τον είχε μυθήσει προηγουμένως - ποιος άλλος; - ο δάσκαλός του: «Ν' αγαπάτε τα δένδρα, να τ' αγαπάτε! Τα δένδρα για τους ανθρώπους είναι η μεγάλη των μητέρα. Τους δίνει καθαρό αίμα, δύναμη! Κάνει καλά τον άρρωστο, του δίνει την υγεία που έχασε, και τον κάνει πιο δυνατό απ' ό,τι ήτο, πιο γερό!...».¹⁰⁰⁴

Η συμπεριφορά του ανθρώπου που καταστρέφει τα δάση περιγράφεται επικριτικά στο κείμενο «Του δάσους το παράπονον» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' τάξεως του 1939: αλόγιστο κυνήγι ζώων και πτηνών, αλόγιστη συλλογή ρητίνης, κόψιμο δένδρων και ξεριζώμα θάμνων, πυρκαγιές είτε από αμέλεια είτε εσκεμμένα προκειμένου να εξασφαλιστούν βοσκοτόπια. Περιγράφονται, όμως, και τα δεινά από την αλόγιστη καταστροφή των δασών ως αποτέλεσμα της απερισκεπτής συμπεριφοράς του ανθρώπου: άνοδος της θερμοκρασίας, απογύμνωση των εδαφών από τις θρεπτικές ουσίες, παράσυρση του χώματος στη θάλασσα, λειψυδρία, υποβάθμιση της ποιότητας της ανθρώπινης ζωής.¹⁰⁰⁵

Προκειμένου να πειστούν οι μικροί μαθητές για την αναγκαιότητα της δικής τους συμμετοχής όσον αφορά στην προστασία των δασών υπό την αιγίδα του ευαισθητοποιημένου Νέου εθνικού Κράτους και την υψηλή εποπτεία του βασιλιά, ιδιαίτερο κεφάλαιο του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939, που ενδεικτικά επιγράφεται «Μία ευεργετική βασίλισσα», αφιερώνεται στη βασίλισσα Σοφία και στην ασυνήθιστη φιλοπεριβαλλοντική της δράση. Με ιδιαίτερη έμφαση

¹⁰⁰⁴ Δ. Βουτυράς, «Ένα καλοκαίρι στο βουνό», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 10.

¹⁰⁰⁵ Δημ. Κοντογιάννης, «Του δάσους το παράπονον», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 224 – 227· Ζαχ. Παπαντωνίου, «Η κατάρα του πεύκου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 227 – 230.

περιγράφεται, εκτός της άλλης της δραστηριότητας, η φροντίδα της για τη φύση, τα φυτά και τα ζώα, η οποία συνδέεται με τη μέριμνά της για την παιδική ηλικία. Από πολύ νωρίς η βασίλισσα Σοφία φέρεται να έχει αντιληφθεί ότι η σωτηρία του φυσικού πλούτου εξαρτάται από την ευαισθητοποιημένη νέα γενιά: «Αι πρώται παρατηρήσεις, που έκαμε τότε η νεαρά πριγκίπισσα ήσαν, ότι υπήρχαν πολλάί άδενδροι εκτάσεις εις την Αττικήν και πολλά χλομά παιδιά εις τας λαϊκάς τάξεις»¹⁰⁰⁶ και ότι «...δεν προσέχομεν όπως πρέπει το παιδί. Δεν το μανθάνομεν ν' αγαπά τα φυτά και τα ζώα εκείνα που βλέπομεν, ότι τα κακομεταχειρίζεται».¹⁰⁰⁷

Στο κείμενο γίνεται αναλυτική αναφορά στη φιλοπεριβαλλοντική της δράση: ίδρυση του Νοσοκομείου των Ζώων· ίδρυση της Φιλοδοσικής Ένωσης με παραρτήματα στις επαρχίες· φύτευση πεύκων, κυπαρισσιών και θαμνωδών φυτών σε όλη την Αττική, με αποτέλεσμα να πρασινίσουν ο λόφος του Φιλοπάππου, η Πνύκα, τα περιφερειακά ριζώματα του Λυκαβηττού, οι λόφοι του Παγκρατίου, οι εκτάσεις του Τατοΐου· φύτευση επί αρχιτεκτονικού σχεδίου έκτασης εννιακοσίων στρεμμάτων στον Ποδονίφτη, για να αποτελέσει μελλοντικά το μεγάλο πάρκο των Αθηνών. Ο λαός με το αλάνθαστο ένστικτό του έρχεται να την επιβραβεύσει για τη φιλοδοσική της δραστηριότητα ονομάζοντάς την «Πράσινη Βασίλισσα».¹⁰⁰⁸

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση που επιχειρείται μέσω των σχολικών αναγνωστικών, όμως, υπονομεύεται στην πράξη λόγω της οικονομικής δυσπραγίας που ταλανίζει το κράτος και εμποδίζει τους κρατικούς λειτουργούς να λειτουργήσουν ως προπομποί. Η αδυναμία των τελευταίων να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους λόγω της οικονομικής

¹⁰⁰⁶ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 170, 172 (όπου τα παραθέματα αντιστοιχούν).

¹⁰⁰⁷ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

¹⁰⁰⁸ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 171 – 174 (ο χαρακτηρισμός στη σ. 175).

ανέχειας δημιουργεί αλυσιδωτές αντιδράσεις μετάθεσης ευθυνών με τελικό αποδέκτη την εκπαιδευτική κοινότητα.

Για παράδειγμα, η έλλειψη πιστώσεων εμποδίζει ακόμα και το Υπουργείο Γεωργίας να διαθέσει τα κονδύλια τα απαραίτητα για την καταπολέμηση της κάμπιας των πεύκων και το υποχρεώνει να περιορίσει τις προσπάθειές του στην προστασία των αστικών και των περιαστικών δασυλλίων. Γι' αυτό στα τέλη του 1936 με έγγραφό του το Υπουργείο μεταθέτει στους Νομάρχες την ευθύνη να καλύψουν την έλλειψη των κρατικών πιστώσεων είτε μέσω εποχικών εργατών που θα μισθώσουν οι κοινότητες της περιφέρειάς τους είτε με προσωπική εργασία των κατοίκων.

Η εκπαιδευτική κοινότητα δε θα μπορούσε να εξαιρεθεί από την προσπάθεια αυτή. Το Υπουργείο Γεωργίας στέλνει κοινοποίηση στο Υπουργείο Παιδείας «ίνα κάμη αναλόγους συστάσεις εις τα σχολεία των άνω Νομών».¹⁰⁰⁹ Στην περίπτωση αυτή η εκπαιδευτική κοινότητα καλείται να εργαστεί αφιλοκερδώς και να καλύψει την κρατική αδυναμία, ώστε να μη γίνει αισθητό το μέγεθος της οικονομικής δυσπραγίας. Ακόμα περισσότερο πιεστικά για την εκπαιδευτική κοινότητα λειτουργεί το γεγονός ότι η περιβαλλοντική δραστηριότητα δεν εντάσσεται απλώς στη σχολική ζωή, αλλά προσλαμβάνει από το καθεστώς ιδεολογική διάσταση.

Εκτός από την οικονομική δυσπραγία, αρνητικό ρόλο διαδραματίζει και η ασυνεννοησία των υπευθύνων. Από επιστολή του Υπουργού Γεωργίας προς τον Υπουργό Παιδείας στις αρχές του 1937 απορρέει η πληροφορία ότι στις εισαγωγικές εξετάσεις του Δασολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης επιτυχόντες φέρονται μόνο τρεις, αντί των δεκαπέντε που είχαν συμφωνηθεί αρχικά μετά από πρόταση του ίδιου του Πανεπιστημίου.

¹⁰⁰⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Επείγουσα εντολή Υπουργού Γεωργίας προς Νομάρχες Αττικοβοιωτίας, Ευβοίας, Αργολιδοκορινθίας για την καταπολέμηση της κάμπιας των πεύκων (χ.τ., 13/12/1936).

Αι ανάγκαι τόσοσ της εθνικής δασοπονίας γενικώς όσον και της δημοσίας δασικής υπηρεσίας ιδιαιτέρως δι' έργα αποσβέσεως χειμάρρων, αναδασώσεων, προστασίας και διοικήσεως των δασών κλπ. είναι τόσοσ μεγάλαι ώστε ο αριθμός των 15 ορισθέντων προς εισαγωγήν δέον να θεωρηθή ελάχιστος και λίαν συντηρητικώς καθορισθείς

αναφέρει στην επιστολή του ο Υπουργός Γεωργίας και συμπληρώνει:

Αι ανάγκαι της χώρας εις επιστημονικώς κατηρτισμένον δασικόν προσωπικόν είναι τόσοσ μεγάλαι και επείγουσαι ώστε να δικαιολογήται η λήψις εκτάκτου μέτρου, αφού άλλως μόνον εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης λειτουργεί τμήμα ανωτάτης δασικής εκπαιδεύσεως

για να καταλήξει παρακαλώντας τον Υπουργό Παιδείας να μεριμνήσει για την ταχεία εισαγωγή και άλλων υποψηφίων μέχρι να συμπληρωθεί ο προσυμφωνημένος αριθμός των δεκαπέντε.¹⁰¹⁰

5. Έμφαση στην καλλιέργεια της γης και στην αγροτική εκπαίδευση

Εκτός από την εγχάραξη στον πληθυσμό και ιδίως στη νέα γενιά της σημασίας του φυσικού τοπίου και του δάσους ως σημαντικών συστατικών της εθνικής ταυτότητας, το καθεστώς καταφεύγει στην εκπαίδευση και για άλλο λόγο, αφού στο πλαίσιο αυτών δραστηριοποιείται διαχρονικά η εθνική κοινότητα: προκειμένου να καταστήσει στον πληθυσμό ιδεολογική επιλογή την παραμονή στην ύπαιθρο και στην αγροτική ζωή, και να αναβαθμίσει κοινωνικά και βιοτικά τους αγρότες. «Διότι εάν σεις εισθε ηθικώς χαμηλά, τότε και το Έθνος θα είναι απολίτιστον» αιτιολογεί ο ίδιος ο δικτάτορας την ιδιαίτερη μέριμνα της κυβέρνησής του για τις αγροτικές τάξεις.¹⁰¹¹

¹⁰¹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 5: Επιστολή Υπουργού Γεωργίας προς Υπουργό Παιδείας για αύξηση των εισακτέων στο Δασολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Αθήνα, 5/1/1937).

¹⁰¹¹ Ι. Μεταξάς, « Λόγος κατά το γεύμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 305.

Σημαντικότερες πληροφορίες όσον αφορά στο ρόλο τον οποίο καλούνται να επιτελέσουν τα αγροτικά στρώματα παρέχουν και άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Εκπαιδευτικά Χρονικά*. Μέσα από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* ο Γ. Βασιλάκης, δάσκαλος ο ίδιος στο δημοτικό του Αγίου Θωμά Ηρακλείου Κρήτης, προβάλλει την αγροτική τάξη της ελληνικής επαρχίας ως θεμέλιο του οικονομικού οικοδομήματος της χώρας, ως ανεξάντλητη πηγή ανανέωσης των δυνάμεων της φυλής, ως οικονομικό στήριγμα της ελληνικής οικογένειας, ως θεματοφύλακα των ιερών παραδόσεων, ως εκφραστή των ελληνικών ιδεωδών, τελικά ως στυλοβάτη του κοινωνικού καθεστώτος. Ανάγει δε τα αγροτικά ζητήματα σε ζητήματα εθνικά που σχετίζονται με την πνευματική, ηθική, πολιτική και οικονομική κατάσταση όλων και όχι μονάχα του αγροτικού πληθυσμού.

Γι' αυτό, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, το ότι ο αγροτικός πληθυσμός είναι βυθισμένος στην άγνοια και στη δεισιδαιμονία, αγνοείται για δεκαετίες από το επίσημο κράτος και από τους νέους επιστήμονες και υποφέρει από στερήσεις και δυστυχία αποτελεί κατάσταση που πλήττει και τη χώρα στο σύνολό της: η Ελλάδα, αν και χώρα γεωργική, αδυνατεί να καλύψει τις ανάγκες της σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα.¹⁰¹²

Ο Μεταξάς αναγνωρίζει το άγονο της ελληνικής γης και τους μεγάλους κόπους που πρέπει να καταβληθούν, τόσο εκ μέρους του κράτους όσο και εκ μέρους των αγροτών, για να αποφέρει αυτή καρπούς. «Είναι ο έρωσ μας και ο σταυρός μας η γη αυτή η ελληνική δί' ημάς τους Έλληνας»¹⁰¹³ διακηρύττει ο δικτάτορας φιλοδοξώντας να περιλάβει σε μια φράση το διττό και αντιφατικό χαρακτήρα της ελληνικής γης: αυτής που από τη μια καλλιεργεί την αγάπη για την

¹⁰¹² Γ. Α. Βασιλάκης, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 39, Αθήναι Νοέμβριος 1936, σσ. 111 – 112.

¹⁰¹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης» (16 Φεβρουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 25.

ελευθερία και από την άλλη καθιστά πολύ δύσκολη την επιβίωση του πληθυσμού.

Προκειμένου να ενισχύσει την καλλιέργεια της γης και να επιτύχει τη συγκράτηση του πληθυσμού και ιδίως της νέας γενιάς στην ύπαιθρο και στις γεωργικές ασχολίες, το καθεστώς χρησιμοποιεί το εκπαιδευτικό προσωπικό - ιδίως τους δασκάλους -, καθώς και τα σχολικά εγχειρίδια, και προβαίνει σε ανάλογες μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος.

5. 1. Εκπαιδευτικό προσωπικό

Η εντατική, μελετημένη και ποικιλότροπη εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου της χώρας και μάλιστα η εκμετάλλευση της γης αποτελούν βασική προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης του τόπου, η οποία θεωρείται από το Θεοδ. Χαραλαμπίδη, τότε Υποδιευθυντή της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας Αθηνών, ως τόσο σημαντική, ώστε να την περιλαμβάνει στα εθνικά ιδεώδη. Το έργο των εκπαιδευτικών έγκειται στο να στρέψουν τους μαθητές τους στη σωστή εκμετάλλευση της γης προς όφελος του συνόλου.¹⁰¹⁴ Συμφωνώντας με την αντίληψη αυτή ο μάχιμος εκπαιδευτικός Γ. Βασιλάκις διακηρύττει: «Έχω την ακράδαντο πεποίθησι ότι ο δάσκαλος της υπαίθρου χώρας, πρέπει να είναι περισσότερο γεωργός παρά δάσκαλος».¹⁰¹⁵

Συνεπώς το σχολείο καλείται να θεραπεύσει την αντίφαση που διαμορφώνεται λόγω αφ' ενός του σημαντικού ρόλου τον οποίο διαδραματίζει εκ των πραγμάτων στη χώρα ο αγροτικός πληθυσμός, και αφ' ετέρου του χαμηλότατου μορφωτικού, βιοτικού και οικονομικού επιπέδου του. Το μεγαλύτερο βάρος σε αυτή την προσπάθεια επωμίζεται, μάλιστα, το δημοτικό σχολείο των γεωργικών περιφερειών, καθώς και ο δάσκαλος που υπηρετεί στην ύπαιθρο χώρα, ο οποίος καλείται να

¹⁰¹⁴ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 297.

¹⁰¹⁵ Γ. Α. Βασιλάκις, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1937, σ. 207.

ασχοληθεί με τη γεωργία, την οποία μέχρι τη στιγμή αυτή ενδεχομένως θεωρούσε ξένη προς το επάγγελμά του.¹⁰¹⁶

5. 1.1. Μόρφωση και επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού

Η ευόδωση, όμως, του σκοπού αυτού της εκπαίδευσης προϋποθέτει την εξοικείωση των ίδιων των εκπαιδευτικών με την ενασχόληση με τη γη, καθώς και την πρόσληψη επιστημονικών γεωργικών γνώσεων. Η πρόσληψη αυτή κρίνεται απαραίτητο να αρχίζει ήδη από τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες ή από τα Διδασκαλεία, στο πλαίσιο των οποίων είναι δυνατό να δραστηριοποιούνται γεωπόνοι, να διατίθενται αγροτικές εκτάσεις, να λειτουργούν αγροτικές εγκαταστάσεις και να εφαρμόζονται υποδειγματικές καλλιέργειες. Για τους ήδη υπηρετούντες δασκάλους προτείνεται να εφαρμοστεί υποχρεωτική φοίτηση σε διετή γεωργικά φροντιστήρια ή υποχρεωτική φοίτηση τριών μηνών το χρόνο στην έδρα του νομού όπου υπάρχει γεωργική περιφέρεια.¹⁰¹⁷

Ένδειξη της πεποίθησης για την αναγκαιότητα της επαρκούς γεωργικής κατάρτισης των υποψήφιων δασκάλων αποτελεί η τολμηρή πρόταση που διατυπώνει ο Θεοδ. Χαραλαμπίδης περί διάκρισης των Παιδαγωγικών Ακαδημιών με κριτήριο τον τόπο στον οποίο αυτές βρίσκονται. Βάσει αυτού του σκεπτικού οι Ακαδημίες Αθηνών και Θεσσαλονίκης θα καταρτίζουν δασκάλους που πρόκειται να διδάξουν τέκνα ελεύθερων επαγγελματιών (εμπόρων, βιομηχάνων) και δημοσίων υπαλλήλων, ενώ οι Ακαδημίες των ακραιφνώς γεωργικών περιοχών (Αργολίδας, Μεσσηνίας, Θεσσαλίας κ.λπ.) θα καταρτίζουν δασκάλους που πρόκειται να διδάξουν παιδιά αγροτικής τάξης. Οι δε υποψήφιοι

¹⁰¹⁶ Γ. Α. Βασιλάκις, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 39, Αθήναι Νοέμβριος 1936, σ. 111.

¹⁰¹⁷ Γ. Α. Βασιλάκις, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1937, σσ. 207 – 208· Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 298.

δάσκαλοι θα υποχρεούνται να φοιτήσουν το μισό χρονικό διάστημα στις μεν και το υπόλοιπο στις δε.¹⁰¹⁸

Ο εμπλουτισμός των Παιδαγωγικών Ακαδημιών με κατάλληλες βιβλιοθήκες, ο εφοδιασμός τους με αγροκτήματα και με γεωργικά μουσεία, καθώς και η επάνδρωσή τους με το ανάλογο τεχνικό προσωπικό εκτιμάται ότι αποτελούν σημαντικό βήμα για την αρτιότερη γεωργική κατάρτιση των μελλοντικών δασκάλων. Επιπλέον η αύξηση των ωρών διδασκαλίας των γεωπονικών μαθημάτων, η πρόβλεψη επαρκούς χρόνου για γεωπονικές ασκήσεις στις Ακαδημίες, καθώς και η εξοικείωση των σπουδαστών με τις γεωπονικές και τις άλλες τεχνικές υπηρεσίες του κράτους κρίνεται απαραίτητη, αφού με τη γη ασχολείται το 55% έως 70% του ελληνικού πληθυσμού, η δε πλειονότητα των δασκάλων εργάζεται για πολλά χρόνια στην ύπαιθρο.¹⁰¹⁹

Το καθεστώς, σύμφωνα με τον ίδιο αρθρογράφο, οφείλει, σε κάθε περίπτωση, να καταρτίζει τους υποψήφιους δασκάλους έτσι, ώστε να μην υστερούν έναντι των λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσης, αφού, μάλιστα, οι δάσκαλοι επωμίζονται τη διαπαιδαγώγηση του 70% έως 90% της ελληνικής νεολαίας που δε θα φοιτήσει σε ανώτερα σχολεία και που αποτελεί τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού.¹⁰²⁰

5. 1.2. Σχολικός κήπος

Ωστόσο, το κατάλληλο για μια αγροτική χώρα, όπως η Ελλάδα, σχολείο απέχει τόσο πολύ από αυτό που ήδη υπάρχει, ώστε από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* διατυπώνεται τολμηρά η άποψη ότι με την τωρινή του μορφή «το σχολείο στην ύπαιθρο χώρα αποτελεί ένα δημόσιο κίνδυνο», διότι με τη μόρφωση που παρέχει, κάνει τους

¹⁰¹⁸ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Νύξεις τινές προς καλύτεραν λειτουργίαν των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 57, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 415.

¹⁰¹⁹ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Νύξεις τινές προς καλύτεραν λειτουργίαν των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 58 – 60, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 463 – 465· Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 298.

¹⁰²⁰ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Νύξεις τινές προς καλύτεραν λειτουργίαν των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 58 – 60, Αθήναι Ιούνιος 1938, σ. 459.

τροφίμους του φυγόπονους, ανίκανους προς εργασία, ανήθικους και αντικοινωνικούς, και, επομένως, εύκολα θύματα εκμετάλλευσης από τους επιτήδειους. Το δε αγροτόπαιδο αποφοιτώντας από ένα τέτοιο σχολείο είναι τελείως απaráσκευο για το μελλοντικό του επάγγελμα.¹⁰²¹

Προς αντιμετώπιση της δεινής αυτής κατάστασης και προς ορθή επαγγελματική κατάρτιση του μελλοντικού αγρότη, στα καθήκοντα του δασκάλου των γεωργικών περιφερειών εντάσσεται η οργάνωση και καλλιέργεια σχολικού κήπου. Ο θεσμός του σχολικού κήπου και η αυξημένη σπουδαιότητα η οποία του προσδίδεται δεν αποτελούν, βεβαίως, πρωτοτυπία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Ας σημειωθεί ότι το άρθρο 13.1. του Ν. 4397 της 16^{ης} Αυγούστου 1929 επί Υπουργού Παιδείας Κ. Γόντικα και πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου ορίζει ότι σχολικός κήπος ιδρύεται και καλλιεργείται σε κάθε δημοτικό σχολείο ως παράρτημά του με σκοπό τη διδασκαλία των φυσιγνωστικών μαθημάτων και την απόκτηση από τους μαθητές προκαταρκτικών γνώσεων καλλιέργειας της γης. Εάν, μάλιστα, το σχολείο δε διαθέτει κατάλληλη έκταση για σχολικό κήπο, αυτή χορηγείται δωρεάν από την κοινότητα στην οποία βρίσκεται το σχολείο.¹⁰²²

Η 4^η Αυγούστου, συνεπώς, συνεχίζει και προάγει τον ήδη υπάρχοντα θεσμό. «...ο καλώς οργανωμένος σχολικός κήπος αποτελεί πλήρη τεχνητήν, βιοτικήν κοινότητα και υποβάλλονται τα εν αυτώ ζώα, φυτά, ορυκτά και φαινόμενα εις παρατήρησιν υπό των μαθητών της Α΄ τάξεως μέχρι της τελευταίας τοιαύτης του Δημοτικού σχολείου» εκτιμά από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* μετεκπαιδευθείς εν ενεργεία δάσκαλος το 1937 αντλώντας πιθανόν από την προσωπική του εμπειρία. Ο σχολικός κήπος ενδέχεται να περιλαμβάνει τα εξής τμήματα: ανθοκήπιο, οπωροφόρα δένδρα, φυτώρια παραγωγής και εμβολιασμού δένδρων, δασικά δένδρα και φυτώρια παραγωγής τους, βιομηχανικά φυτά, δημητριακά, πειραματικό αγρό, όσπρια, λαχανικά, μόνιμο

¹⁰²¹ Γ. Α. Βασιλάκις, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 39, Αθήναι Νοέμβριος 1936, σσ. 112 – 113 (το παράθεμα στη σ. 113).

¹⁰²² Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εστία, Αθήνα 2003, τ. 2, σ. 172.

δενδρόκηπο· επίσης μονάδες εκτροφής μελισσών, ορνίθων και κουνελιών και, βέβαια, αποθήκη εργαλείων.¹⁰²³

Στα καθήκοντα του δασκάλου που δραστηριοποιείται στο πλαίσιο σχολικού κήπου περιλαμβάνονται: η εφαρμογή των καινούριων μεθόδων όχι μονάχα της ορνιθοτροφίας, αλλά και της μελισσοκομίας, ακόμα και της χοιροτροφίας· υποδειγματικά κλαδέματα, λιπάνσεις, καταπολέμηση ασθενειών, φύτεμα, μεταφύτευση, μπόλιασμα των φυτών· η δωρεάν τροφοδότηση των φτωχών αγροτών με δεντράκια του σχολικού φυτωρίου για καλλιέργεια· η αναδάσωση γυμνών περιοχών· η συγκρότηση καλά ενημερωμένης λαϊκής αγροτικής βιβλιοθήκης στο σχολείο· η εξασφάλιση γεωργικών εργαλείων και φαρμάκων και η εφαρμοσμένη διδασκαλία στο σχολικό κήπο.¹⁰²⁴

Μέσω της παρατήρησης των διαφόρων φαινομένων στο σχολικό κήπο οι μαθητές προοδευτικά προσλαμβάνουν όχι μονάχα γεωργικές και κτηνοτροφικές γνώσεις, αλλά και γενικότερες γνώσεις φυσικής (βαρύτητα, μοχλοί, πίεση, φακοί και, κατ' επέκταση, μικροσκόπιο, τηλεσκόπιο, φωτογραφία, κινηματογράφος κ.ά.), χημείας (συστατικά φυτών και εδάφους, συστατικά φαρμάκων που απαιτούνται για την καταπολέμηση των ασθενειών) και μετεωρολογίας (δροσιά, πάχνη, χιόνι, χαλάζι).¹⁰²⁵

Στο πλαίσιο του σχολικού κήπου προσδοκείται ότι οι μαθητές θα διδαχθούν στην πράξη την τάξη, την καθαριότητα, την επιμέλεια, την προσοχή και θα ασκηθούν στην παρατηρητικότητα, στην αυτενέργεια και στην εκπλήρωση του καθήκοντος.¹⁰²⁶ Η ενασχόληση με το σχολικό

¹⁰²³ Σ. Φάσσας, «Η διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων εις το δημ. σχολείον του χωρίου Άγιος Γεώργιος Γρεβενών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1937, σ. 214 (όπου και το παράθεμα).

¹⁰²⁴ Λάζ. Βαφειάδης, «Ο δάσκαλος και η γεωργία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 43, Αθήναι Μάρτιος 1937, σσ. 319 – 321· «Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Δημοτ. Εκπαιδεύσεως ΣΤ' περιφέρειας κ. Μιχαήλ Μιχαλοπούλου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 154· Γ. Ν. Παλαιολόγος, «Ο δημοδιδάσκαλος ως φορέυς πολιτισμού και παράγων εθνικής αγωγής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 79, Αθήναι Μάιος 1940, σ. 275.

¹⁰²⁵ Σ. Φάσσας, «Η διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων εις το δημ. σχολείον του χωρίου Άγιος Γεώργιος Γρεβενών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 41, Αθήναι Ιανουάριος 1937, σ. 215.

¹⁰²⁶ Γ. Α. Βασιλάκις, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 40, Αθήναι Δεκέμβριος 1936, σ. 184.

κήπο αποτελεί αφετηρία για την εκλέπτυνση των πρωτόγονων ενστικτών του ανθρώπου και για τον εξοβελισμό πολλών κακών του έξεων. Με το σχολικό κήπο εκτιμάται ότι διεγείρεται στην ψυχή των μικρών μαθητών η αγάπη προς τη γη και το ενδιαφέρον για την ορθολογικότερη εκμετάλλευσή της. Συνεπώς ότι αποτρέπεται η ροή των κατοίκων της υπαίθρου προς τις πόλεις. Έτσι «αρχίζει η καταπολέμηση του ουρμπανισμού και τίθενται τα θεμέλια της απλότητας και φυσικότητας των τρόπων μας και της συμπεριφοράς μας, ιδιότητες αιτινες είναι οι μεγαλύτεροι εχθροί του φθόνου και της υπουλότητας».¹⁰²⁷

Στην προσπάθεια που επιχειρείται μέσω των σχολικών κήπων φαίνεται ότι συμβάλλουν και τα κατά τόπους Γεωργικά Επιμελητήρια. Αναφορά του Προέδρου του Γεωργικού Επιμελητηρίου Φθιωτιδοφωκίδος προς το Υπουργείο Παιδείας, το 1937, γνωστοποιεί ότι κατά το παρελθόν έτος 1936 το Επιμελητήριο ενίσχυσε οικονομικά έντεκα σχολικούς κήπους και το αγροκήπιο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Λαμίας με το συνολικό ποσό των 25.000 δραχμών. Έτσι αυτοί μπόρεσαν να προμηθευτούν τα πρώτα εφόδια, «με τα οποία και ήρχισαν οργανούμενοι εις τρόπον ώστε εν τη εξελίξει των και εν συνδυασμώ με το επιδεικνυόμενον ενδιαφέρον των Διευθυντών των Διδασκάλων, να καταστώσι τα φυτώρια εντός των οποίων θα διαπλασθούν οι αυριανοί γεωργοί και θα δημιουργηθή η γεωργική συνείδησις». Το Επιμελητήριο, μάλιστα, δεσμεύεται ότι η φροντίδα και το ενδιαφέρον του θα συνεχιστεί και κατά το τρέχον σχολικό έτος με την οικονομική ενίσχυση και άλλων σχολικών κήπων, καθώς και με τον εμπλουτισμό των ήδη ενισχυθέντων με διάφορα χρήσιμα γεωργικά είδη.¹⁰²⁸

Εκτός από την εκπλήρωση εκπαιδευτικών καθαρά σκοπών, ο σχολικός κήπος προσφέρει σε μεν εκπροσώπους του εκπαιδευτικού

¹⁰²⁷ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Νύξεις τινές προς καλύτεραν λειτουργίαν των Παιδαγωγικών Ακαδημιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 57, Αθήναι Μάιος 1938, σ. 417 (όπου και το παράθεμα).

¹⁰²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Αναφορά του Προέδρου του Γεωργικού Επιμελητηρίου Φθιωτιδοφωκίδος προς το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με την ενίσχυση σχολικών κήπων (Λαμία, 18/1/1937).

κόσμου την ευκαιρία να διαβεβαιώσουν το δικτάτορα για τη νομιμοφροσύνη τους, στο δε καθεστώς την ευκαιρία για προπαγάνδα των ιδεολογικών του αρχών. Έτσι σε επιστολή του προς το Μεταξά, που δημοσιεύεται στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* τον Απρίλιο του 1940, ο Διευθυντής του 26^{ου} Δημοτικού Σχολείου Κυψέλης Β΄ Περιφέρειας Αθηνών διαβεβαιώνει:

Το κήρυγμά Σας του περασμένου Σεπτεμβρίου «ουδέ σπιθαμή γης ακαλλιέργητη» μας βρήκε ετοιμούς στο σημείο αυτό και μας έκανε να εντείνουμε περισσότερο τις προσπάθειές μας, ευρισκόμεθα δε σήμερα στην ευχάριστη θέσι να Σας διαβεβαιώσουμε, ότι η απήχησης του κηρύγματός Σας αυτού, διατηρείται ζωηρά στις ψυχές των μικρών μας μαθητών,

για να καταλήξει: «Επί τη ευκαιρία Σάς παρακαλώ Αρχηγέ, να μου επιτρέψετε να Σας διαβεβαιώσω και πάλι για το, αναμφισβήτητα, ζωηρό Εθνικό φρόνημα του προσωπικού και των μαθητών τού υπ' εμέ σχολείου...».

Η κολακεία που ενθαρρύνεται από το καθεστώς και απευθύνεται ιδιαίτερα στο Μεταξά αναδεικνύεται έντονα με την αυτοπρόσωπη παράδοση στο δικτάτορα από τους μικρούς μαθητές του σχολείου προϊόντων του σχολικού κήπου, που, όπως ρητά βεβαιώνεται, «οι ίδιοι έχουν καλλιεργήσει, εκτελούντες πιστώς το παράγγελμά του “ουδέ σπιθαμή γης ακαλλιέργητη”». Ο δε Διευθυντής του σχολείου δεν παραλείπει να αναφέρει στην επιστολή του τα οφέλη που απορρέουν από τη συστηματική αυτή καλλιέργεια: συμπληρώνεται η διδασκαλία των φυσιολογικών μαθημάτων όλων των τάξεων με την εφαρμογή στην πράξη όσων οι μαθητές προηγουμένως διδάχθηκαν θεωρητικά· συχνά το σχολικό συσσίτιο εφοδιάζεται με προϊόντα που οι ίδιοι οι μαθητές έχουν καλλιεργήσει· κυρίως, όμως, η ενασχόληση με το σχολικό

κήπο αναπτύσσει στους μαθητές την αγάπη προς τα φυτά και τους κάνει να εκτιμήσουν τις γεωργικές εργασίες.¹⁰²⁹

5. 1.3. Γεωργική διαφώτιση των αγροτών

Το καθήκον του δασκάλου της υπαίθρου χώρας δεν περιορίζεται στη γεωργική κατάρτιση των παιδιών και των εφήβων, αλλά επεκτείνεται και στην ενημέρωση των χωρικών. «Ο δημοδιδάσκαλος είναι εκείνος, ο οποίος εις τας απομακρυσμένας ακόμη γωνίας της χώρας θα διασαφηνίση εις τους χωρικούς τας διατάξεις του Κράτους και ως ένα βαθμόν θα υποβοηθήση το έργον των κρατικών και ιδία των γεωπονικών υπηρεσιών» τονίζεται μέσα από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών*.¹⁰³⁰

Προκειμένου να ευαισθητοποιήσει τους εκπαιδευτικούς όσον αφορά στη συμβολή τους στη γεωργική διαφώτιση των αγροτών, το Υπουργείο Παιδείας αποστέλλει στα σχολεία το 1939 την υπ' αριθ. 91409 εγκύκλιο, με την οποία τους καλεί να ενστερνιστούν το κήρυγμα του Μεταξά για εντατική καλλιέργεια της γης και να συμβάλουν στην υλοποίησή του.¹⁰³¹ Στους δασκάλους, επίσης, το Υπουργείο επιτρέπει να είναι πρόεδροι γεωργικών ή άλλων συνεταιρισμών δημοσίας ωφελείας, εφόσον, βέβαια, οι εκεί υποχρεώσεις τους δεν αντίκεινται προς τα συμφέροντα της Εκπαιδεύσεως.¹⁰³²

Στο έργο της διαφώτισης των απαιδευτων χωρικών ο δάσκαλος οφείλει όχι μονάχα να βρίσκεται σε αγαστή συνεργασία με το γεωπόνο, αλλά να πείσει και τους ίδιους τους χωρικούς να τον εμπιστευτούν, ώστε στην εκμετάλλευση της γης να λαμβάνονται υπόψη παράγοντες,

¹⁰²⁹ «Το 26^{ον} Δημοτικόν Σχολείον της Δευτέρας Περιφέρειας Αθηνών προς τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 78, Αθήναι Απρίλιος 1940, σ. 256 (όπου και τα παραθέματα).

¹⁰³⁰ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 298.

¹⁰³¹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ον} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 199: Ο σύλλογος διδασκόντων λαμβάνει γνώση της εγκυκλίου 91409 του Υπουργείου Παιδείας (Μεσολόγγι, 6/10/1939).

¹⁰³² Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 3: Απάντηση του Υπουργείου Παιδείας σε προηγούμενη αναφορά του Επιθεωρητή Δημ. Σχολείων Βοΐου (Αθήνα, 1/3/1937).

όπως η διαμόρφωση του εδάφους και οι επικρατούσες κλιματολογικές συνθήκες. Συνεργαζόμενος με τον επιστήμονα γεωπόνο ο δάσκαλος καλείται να επιδοθεί σε πειραματικές καλλιέργειες, η απόδοση των οποίων θα λειτουργήσει ενθαρρυντικά για τον αμαθή γεωργό που χρησιμοποιεί ακόμα προϊστορικά μέσα και μεθόδους και φοβάται τον εκσυγχρονισμό λόγω της αμορφωσιάς του και της μειωμένης του αυτοπεποίθησης· να προπαγανδίσει την αξία της χρησιμοποίησης σύγχρονων γεωργικών εργαλείων και μηχανών που συμβάλλουν στην αποδοτικότερη καλλιέργεια των αγρών· να καλλιεργήσει ο ίδιος πειραματικά σε αγρό, ώστε να πειστεί να δοκιμάσει και ο δύσπιστος αγρότης· να διαφωτίσει για τα μειονεκτήματα της αγρανάπαυσης και να προωθήσει το σύστημα της αμειψιοποράς και τα χημικά λιπάσματα· να ενημερώσει για την ευεργετική επένεργεια της ηλιοφάνειας και της ζέστης στις καλλιέργειες· να ενημερώσει για τη δυνατότητα μπολιάσματος των άγριων δένδρων και για τη μετατροπή τους σε πλουτοφόρα, καθώς και για τη σημασία του πράσινου και την αναγκαιότητα εξάπλωσης των δασών.¹⁰³³

Συμπερασματικά, κάτω από την καθοδήγηση του ενημερωμένου και ευαισθητοποιημένου δασκάλου και με την ενεργό του υποστήριξη ο αγροτικός κόσμος προσδοκείται ότι θα καταστεί υπολογίσιμος παράγοντας από κοινωνικής, ηθικής, πολιτικής και οικονομικής απόψεως. Έτσι η αγροτική νεότητα δε θα δυσφορεί διαβιώνοντας στην ύπαιθρο και δε θα στρέφεται στα αστικά κέντρα ξεπουλώντας τεράστιες αγροτικές περιουσίες. Η βελτίωση του βιοτικού, οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου των αγροτών θα αποσοβήσει και τον κομμουνιστικό κίνδυνο, αφού οι κομμουνιστές είναι αυτοί που έχουν όφελος από τη διαιώνιση της αθλιότητας του αγροτικού κόσμου.¹⁰³⁴

¹⁰³³ Λάζ. Βαφειάδης, «Ο δάσκαλος και η γεωργία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 43, Αθήνα Μάρτιος 1937, σσ. 319 – 321.

¹⁰³⁴ Γ. Α. Βασιλάκης, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 40, Αθήνα Δεκέμβριος 1936, σ. 183.

5. 1.4. Ηθικές αμοιβές και θετικές υπηρεσιακές μεταβολές

Η ευθυγράμμιση των δασκάλων με τις παραινήσεις της κυβέρνησης της 4^{ης} Αυγούστου περί εντατικής καλλιέργειας της γης αξιολογείται θετικά στις υπηρεσιακές τους μεταβολές. Η μετεκπαίδευση επί ένα ή δύο έτη σε Γεωργικό Φροντιστήριο, καθώς και η επιμελής καλλιέργεια σχολικού κήπου και η δημιουργία αγροτικής συνείδησης στη νεολαία λαμβάνονται υπόψη στις προαγωγές και στις μεταθέσεις των δασκάλων.¹⁰³⁵ Ακόμα και η επιστημονική και διδακτική επάρκεια δεν αξιολογείται ως τόσο σημαντική όσο η ενασχόληση με το σχολικό κήπο. Έτσι προτείνεται για προαγωγή ο δάσκαλος Ε.Π. από την Εκπαιδευτική Περιφέρεια Αργινίου, ο οποίος, αν και μέτριος επιστημονικά και διδακτικά σύμφωνα με τις υπηρεσιακές εκθέσεις, έπεισε κάτοικο του χωριού όπου υπηρετεί, να δωρίσει στο σχολείο κήπο, τον οποίο καλλιεργεί υποδειγματικά συμβάλλοντας, έτσι, στην πανελλήνια γεωργική εξόρμηση.¹⁰³⁶

Σε μια τουλάχιστον περίπτωση, μάλιστα, οι ιδιαίτερες γνώσεις όσον αφορά στην καλλιέργεια του σχολικού κήπου αποτελούν το κυριότερο επιχείρημα για τη μετάθεση δασκάλου. Συγκεκριμένα ο

¹⁰³⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 5: Απόσπασμα από την υπ' αριθ. 16 της 12^{ης} Νοεμβρίου 1936 Πράξη του Εποπτικού Συμβουλίου της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Φωκίδος σχετικά με τις προαγωγές δασκάλων· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/βαθμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1930 -1937, Φ. 51, Βιβλία Πράξεων Εποπτικού Συμβουλίου, Βιβλίον Πράξεων Εποπ. Συμβουλίου αρχόμενον τον Σβριον του 1936 και λήγον την 21.6.37, 4. Πράξεις 16 -15 από 25.9.1936 έως 21.6.1937 (8^ο βιβλίο), Πράξις 14: Εισηγήσεις Επιθεωρητή για απονομή επαίνου και τιμητικής διάκρισης σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 21/6/1937)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1937 -1971, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1937, 1. Πράξεις 1 – 6 από 30.9.1937 έως 29.12.1937 (9^ο βιβλίο), Πράξις 5^η: Ανακοινώσεις και προτάσεις Επιθεωρητή και αποφάσεις Εποπτικού Συμβουλίου σχετικά με την κατάρτιση πινάκων προακτέων δασκάλων κατ' εκλογή και κατ' αρχαιότητα (Μεσολόγγι, 13/12/1937)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 - 1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1939, 3. Πράξεις 11 – 16 από 20.7.1939 έως 29.12.1939 (13^ο βιβλίο), Πράξις 14^η: Προτάσεις για προαγωγή δασκάλων (Μεσολόγγι, 31/10/1939)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 7^η: Προτάσεις Επιθεωρητή σχετικά με την κατάρτιση πίνακα μεταθετέων δασκάλων (Μεσολόγγι, 13/5/1940).

¹⁰³⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/νσης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 15^η: Πρόταση Επιθεωρητή για προαγωγή δασκάλου (Μεσολόγγι, 30/11/1940).

Επιθεωρητής προτείνει να μετατεθεί προς το συμφέρον της υπηρεσίας ο Δ.Α. της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ευρυτανίας από το δημοτικό σχολείο του Αγίου Χαραλάμπου (sic) σ' αυτό του Παυλόπουλου, «διότι ούτος ως ικανός δημ/λος και κεκτημένος σημαντικές γνώσεις περί σχολικού κήπου είνε χρησιμώτερος εις το σχολείον τούτο, όπερ διαθέτει χώρον διά σχολικόν κήπον και έχει μαθητάς περισσότερους, εν ω το τοιούτον Αγίου Χαραλάμπου (sic) μαθητάς έχει ολίγους και χώρον διά σχολικόν κήπον δεν διαθέτει».¹⁰³⁷

Η Πολιτεία, ακόμη, αμείβει και ηθικά τους εκπαιδευτικούς που συμμορφώνονται με την εντολή του καθεστώτος για γεωργική διαφώτιση των αγροτών. Το 1937 ο Επιθεωρητής Μεσολογγίου εισηγείται τη χορήγηση επαίνου και τιμητικής διάκρισης στο δάσκαλο Θ.Γ., επειδή, μεταξύ άλλων, καλλιεργώντας με τους μαθητές του σχολικό κήπο, αναπτύσσει την αγάπη για το πράσινο όχι μονάχα σε αυτούς, αλλά και στους χωρικούς, τους οποίους μυεί και στην καλλιέργεια οπωροφόρων δένδρων που τους προμηθεύει από το σχολικό κήπο.¹⁰³⁸ Το 1939 ο Επιθεωρητής Μεσολογγίου προτείνει για έπαινο και τιμητική διάκριση το δάσκαλο Χ.Κ., επειδή, εκτός της άλλης κοινωνικής του δράσης, «καλλιεργεί επιμελώς σχολικόν κήπον παρά τον οποίον διατηρεί και ζωοτροφείον, εν ζεύγος κονίκλων, εν ζεύγος ορνίθων και μίαν κυψέλην ... Εμερίμνησε διά τον εξευγενισμόν πολλών αγρίων δένδρων...».¹⁰³⁹

¹⁰³⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, Φ. 52, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1938, 2. Πράξεις 1 – 15 από 9.1.1938 έως 28.6.1938 (10^ο βιβλίο), Πράξις 8^η: Προτάσεις Επιθεωρητών και αποφάσεις Εποπτικού Συμβουλίου σχετικά με μεταθέσεις δασκάλων (Μεσολόγγι, 13/4/1938).

¹⁰³⁸ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, Φ. 51, Βιβλία Πράξεων Εποπτικού Συμβουλίου, Βιβλίον Πράξεων Εποπ. Συμβουλίου αρχόμενον τον Σβριον του 1936 και λήγον την 21.6.37, 4. Πράξεις 16 -15 από 25.9.1936 έως 21.6.1937 (8^ο βιβλίο), Πράξις 14: Εισηγήσεις Επιθεωρητή για απονομή επαίνου και τιμητικής διάκρισης σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 21/6/1937).

¹⁰³⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1939, 2. Πράξεις 1 - 10 από 28.1.1939 έως 24.6.1939 (12^ο βιβλίο), Πράξις 10^η: Εισηγήσεις Επιθεωρητή για απονομή επαίνου και τιμητικής διάκρισης σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 24/6/1939).

5. 2. Αναγνωστικά

Το καθεστώς μεριμνά, ώστε, εκτός από το διδακτικό προσωπικό, οι μαθητές του δημοτικού να λαμβάνουν ερεθίσματα σχετικά με την αξία των αγροτικών εργασιών και την παραμονή στη φύση και από τα σχολικά αναγνωστικά, όπου παρατηρείται πληθώρα σχετικών κειμένων. Η έμφαση, βέβαια, δικαιολογείται λόγω του μεγάλου αγροτικού πληθυσμού που δραστηριοποιείται στη χώρα την εποχή αυτή· εξυπηρετεί, όμως, και την επιδίωξη του καθεστώτος να καλλιεργήσει, ιδιαίτερα στη νέα γενιά, την πεποίθηση για τη μεγάλη σημασία της ενασχόλησης με τη γη και της παραμονής στην ύπαιθρο, μακριά από τα αστικά κέντρα.

Καθώς το μεταξικό καθεστώς δίνει ιδιαίτερη σημασία στους μαθητές των αγροτικών περιοχών αντιμετωπίζοντάς τους όχι ως πιθανούς προλετάριους των αστικών κέντρων, αλλά ως μελλοντικούς αγροκαλλιεργητές και μόνιμους κατοίκους υπαίθρου, τα σχολικά αναγνωστικά επιδιώκουν να τους ασκήσουν στην παρατήρηση της υπαίθρου και να τους εξοικειώσουν με το μελλοντικό τους επάγγελμα και με πρακτικές που εξασφαλίζουν μεγαλύτερη και ποιοτικότερη σοδειά.¹⁰⁴⁰

Καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να εξιδανικευτεί η ζωή στην ύπαιθρο με τον τονισμό της απόλαυσης που προσφέρει η διαβίωση, η δραστηριοποίηση και το παιχνίδι μέσα στο όμορφο φυσικό περιβάλλον, είτε πρόκειται για θάλασσα είτε για βουνό είτε για κάμπο· της υγείας και της ευεξίας που εξασφαλίζει η διατροφή με προϊόντα φρέσκα και αγνά· της βίωσης της φυσικής ωραιότητας και των εναλλαγών των εποχών· της αγνότητας της καρδιάς που εκφράζεται στη σχέση με τα ζώα, τα φυτά και τους ανθρώπους· των γεμάτων αγάπη και σεβασμό οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεων· της αισιοδοξίας που προέρχεται

¹⁰⁴⁰ Στεφ. Γρανίτσας, «Ο κόσσυφος» (διασκευή Δ.Μ.Α.), *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 159 - 160· Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, «Το αμπέλι» (διασκευή Δ.Μ.Α.), *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 160 - 162· Δημ. Ανδρεάδης, «Εξησφαλίσθη η σοδειά», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 143 - 150 (το παράθεμα στη σ. 149).

από την εργασία και την αφθονία των προϊόντων που αυτή εξασφαλίζει.¹⁰⁴¹

Ακόμα και οι πιο σκληρές γεωργικές εργασίες, όπως ο θερισμός, ο τρύγος και το αλώνισμα, περιγράφονται ως διασκεδαστικές και άκοπες, ως ευκαιρία για γιορτή και ξεφάντωμα, ή τουλάχιστον ως δραστηριότητες στις οποίες υπερισχύει η χαρά, ενώ τα μικροατυχήματα, όπως το τσίμπημα μιας σφήκας, παρατίθενται με ανάλαφρη και πειρακτική διάθεση.¹⁰⁴²

Ας σημειωθεί ότι η γεωργική εργασία και ο πλούτος που παράγει αυτή, εμφανίζονται στα αναγνωστικά άμεσα και με σαφήνεια συνδεδεμένα με την ευημερία ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος της κοινότητας. Όταν οι αγρότες χωρικοί βγάζουν το νέο σιτάρι, στο χωριό καταφτάνουν και εργάζονται κι άλλοι επαγγελματίες: ο μπαλωματής, ο γανωματάς, οι γυρολόγοι, οι χτίστες, οι μαραγκοί, οι ασβεστάδες, οι πριονάδες, «γιατί τότε ευρίσκουν δουλειά και οι χωρικοί

¹⁰⁴¹ Ι. Πολέμης, «Το χωριό μου», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 27· Ι. Πολέμης, «Η πηγή», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 28· Δημ. Ανδρεάδης, «Η ζωή εις χερσαίον ελληνικόν χωρίον», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 184 - 193· Ζαχ. Παπαντωνίου, «Ο γερο - βοσκός», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 193 - 195· Π. Νιρβάνας, «Ιστορία ενός χωριού», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 86, 87, 91· Ανυπόγραφο, «Το πρώτο μάθημα, α' Στο νησί, β' Στο βουνό, γ' Στον κάμπο», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 9 - 10, 12 - 14, 15 - 16· Ζ. Παπαντωνίου, «Αγροτικό», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 97 - 98.

¹⁰⁴² Ν. Έλατος, «Ο Τρύγος» από την «Αυγή», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 16 - 18· Ν. Έλατος, «Στο χωριό ύστερα από το θέρος» από την «Αυγή», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 103 - 105· Ανυπόγραφο, «Το πρώτο μάθημα, γ' Στον κάμπο», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 15· Σ. Μαρτζώκης, «Καλοκαίρι», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 125· Αλ. Μωραϊτίδης, «Το αλώνισμα» (διασκευή Ν.Α.Κ.), *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης, κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 208 - 211· Γ. Δροσίνης, «Στ' αλώνια», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 213.

έχουν να τους πληρώσουν με σιτάρι, και το σιτάρι το έχουν ανάγκη οι φτωχοί τεχνίτες».¹⁰⁴³

Στα σχολικά εγχειρίδια δεν αποσιωπάται το άγονο του ελληνικού εδάφους, ούτε και το ότι η ανεπάρκεια καλλιεργήσιμης γης διώχνει τους ανθρώπους μακριά. Επιδιώκεται, όμως, να υπερκεραστούν τα αρνητικά αυτά χαρακτηριστικά και να συγκρατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο με τον υπερτονισμό του βιωματικού δεσμού του με την πατρώα γη και τους προγόνους: «Εκεί (σημ. στη Ρούμελη) τα γυμνά κατσάβραχα μας διώχνουν σε μακρινούς τόπους και μας ρίχνουν στα ατέλειωτα βάσανα της ξενιτιάς· κι οι λιγοστοί κάτοικοι, που μένουν, κοιτάζουν με αγωνία το λιγοστό χώμα του τόπου, σα να του λένε: -Μείνε κοντά μας και μη ζηλέψης τα πλούσια νερά του κάμπου· εδώ είδαμε για πρώτη φορά το χρυσό φως του ήλιου· εδώ μεγαλώσαμε· έχουμε θαμμένους τους δικούς μας εδώ ψηλά και δε θέλομε να φύγωμε...».¹⁰⁴⁴

Η ξενιτειά παρουσιάζεται σαν Κίρκη, έτοιμη να αποπλανήσει με τα θέλητρά της τον απόδημο, αλλά η πατρίδα του είναι η μόνη η οποία, αν και φτωχή, του παρέχει τη διαβεβαίωση της γνήσιας αγάπης. Γι' αυτό: «Καράβι, στα ταξίδια σου θα βρης λιμάνια χίλια / θ' ακούσης: "καλώς ώρισες" από χιλιάδες χείλια. / Μην τα πιστέψης. Άπιστες ευχές, που αγέρας παίρνει / και τις σκορπά στο δρόμο του και πίσω δεν τις φέρνει! / Το μόνο "καλώς ώρισες" τη μόνη ευχή που πιάνει / θα την ακούσης στο φτωχό τού τόπου σου λιμάνι!» τονίζει ο ποιητής.¹⁰⁴⁵

Ιδιαίτερα η υγεία και η ευεξία ως απόρροιες της φυσικής ζωής προβάλλονται και ως αντεπιχείρημα στην ξενιτειά. Έτσι η πατρική γη καθίσταται αντικείμενο μεγαλύτερης εκτίμησης, ενώ οι ευκαιρίες που προσφέρει η αποδημία σε χώρες μακρινές απομυθοποιούνται: «...εδώ τα

¹⁰⁴³ Ν. Έλατος, «Στο χωριό ύστερα από το θέρος» από την «Αυγή», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 105 – 106 (το παράθεμα στη σ. 106).

¹⁰⁴⁴ Δημ. Κοντογιάννης, «Από τις ομορφιές του Μωριά», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 134.

¹⁰⁴⁵ Ι. Πολέμης, «Καράβι ανοίγει τα φτερά», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 28 – 29.

καρπερά χώματα φωνάζουν με αγωνία στους Μωραΐτες: -Μείνετε κοντά μας και μη σας ξεπλανέσουν τα ξένα κάλλη και το χρυσάφι της ξενιτιάς· το δικό μας χρυσάφι είναι αμόλευτο και λαμποκοπά πάντα σαν τον ήλιο· μείνετε κοντά μας, γιατί αλλιώς θα μας γυρίσετε κάποτε αρρωστημένοι και κιτρινιάρηδες, σαν το χρυσάφι της ξενιτιάς».¹⁰⁴⁶

Ωστόσο, ακόμα και αν ξενιτευτεί τελικά ο Έλληνας, τα θέληγτρα της ξένης γης δεν μπορούν να θολώσουν την τρυφερή ανάμνηση της πατρίδας και των αγαπημένων του, δηλαδή δεν μπορούν να σβήσουν τα βιώματα που αποτελούν την εγγύηση της επανόδου του και που εξασφαλίζουν τη συμμετοχή του στην υλική ευημερία του στενότερου ή και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου: «Να, εφάνη η εκκλησία, ... αι οικίαι των χωρικών ... Να το! Επρόβαλε τώρα και το σπιτάκι του! Να η καπνοδόχος, η οποία καπνίζει ελαφρά ελαφρά, να και το κυπαρίσσι, το οποίον είχε φυτεύσει ο μακαρίτης ο πάππος του!».¹⁰⁴⁷

Για τον ξενιτεμένο ιδιαίτερα το χώμα της πατρικής γης μετατρέπεται σε σύμβολο της ελληνικής φύσης και σε φορέα της ελληνικής παράδοσης και της ιστορίας. Γι' αυτό γίνεται φυλαχτό και αποκτά ιδιότητες θαυματουργικές: «Άφησε μαζί μου φυλαχτό να πάρω / για την κάθε λύπη, καθετί κακό, / φυλαχτό απ' αρρώστια, φυλαχτό από χάρο, / μόνο λίγο χώμα, χώμα ελληνικό». Το χώμα - φυλαχτό είναι και το μόνο που, σε περίπτωση θανάτου στα ξένα, μπορεί να υποκαταστήσει τη μακρινή πατρίδα για την οποία ο ξενιτεμένος διατηρεί άσβεστη την αγάπη: «Έτσι, κι αν στα ξένα χώματα πεθάνω, / και το ξένο μνήμα θάναι πιο γλυκό, / σα θαφτής μαζί μου, στην καρδιά μου επάνω, / χώμα αγαπημένο, χώμα ελληνικό...».¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁶ Δημ. Κοντογιάννης, «Από τις ομορφιές του Μωριά», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 134 – 135.

¹⁰⁴⁷ Αρ. Κουρτίδης, «Το ναυτόπουλον», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 32.

¹⁰⁴⁸ Γ. Δροσίνης, «Χώμα ελληνικό», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 147 – 148 (οι στίχοι στις σσ. 146 - 148).

Όπως στην πραγματική σχολική ζωή, έτσι και στα αναγνωστικά οι εκπαιδευτικοί, ιδίως αυτοί που υπηρετούν σε αγροτικές περιφέρειες, παρουσιάζονται ως οι απόστολοι του νέου αγροτικού πνεύματος. Αυτοί εμφανίζονται να εργάζονται μαζί με τους μαθητές τους προς όφελος ολόκληρης της κοινότητας και να επιτυγχάνουν τελικά να ευαισθητοποιήσουν και τους αγρότες. Για παράδειγμα, οι δάσκαλοι του Νεοχωριού καθοδηγούν τους μεγαλύτερους μαθητές τους να εξοντώσουν τους αρουραίους και την ακρίδα που έπληξαν την περιοχή, και κατακτούν την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία των μέχρι τότε αδιάφορων και μοιρολατρών χωρικών.¹⁰⁴⁹

Η πρωτοβουλία, βέβαια, αυτών των εκπαιδευτικών δείχνει και το ρόλο που επιφυλάσσει το καθεστώς στον εκπαιδευτικό κόσμο που υπηρετεί στα χωριά. Ο ίδιος ο δικτάτορας με εγκύκλιό του το Σεπτέμβριο του 1939 απαιτεί: «Οι καθηγηταί και δάσκαλοι να γίνουν οι ιεραπόστολοι της καλλιεργείας της γης λόγω και έργω». ¹⁰⁵⁰ Καθήκον τους δεν είναι μονάχα η μετάδοση θεωρητικών γνώσεων στους μαθητές τους, αλλά και η εξοικείωση των τελευταίων με τις καινούριες καλλιεργητικές μεθόδους και τα μέσα. Άμεσος στόχος η επίτευξη της πολυπόθητης αυτάρκειας και μεσοπρόθεσμος η συγκράτηση του νεανικού παραγωγικού πληθυσμού στην ύπαιθρο σε παραδοσιακές ασχολίες, καθώς και η διαίωνιση της παραδοσιακής νοοτροπίας που εκτιμάται ότι εξυπηρετεί τη μακροβιότητα του καθεστώτος.

Στα αναγνωστικά η γεωργική εργασία παρουσιάζεται να εξασφαλίζει όχι μονάχα τα προς το ζην, αλλά - κατ' αποκλειστικότητα ίσως - πληρότητα, ψυχική ικανοποίηση και γνήσιο θρησκευτικό συναίσθημα στον εργάτη της γης. Η ενασχόληση με τη γη και ο μόχθος που καταβάλλεται, εξαγνίζουν τον άνθρωπο και τον φέρνουν πιο κοντά

¹⁰⁴⁹ Δημ. Ανδρεάδης, «Εξησφαλίσθη η σοδειά», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 143 – 150 (το παράθεμα στη σ. 149).

¹⁰⁵⁰ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος προς όλας τας αρχάς» (9 Σεπτεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 139.

στο Θεό: «Οι γεωργοί αφήνουν τον κάμπο και γυρίζουν στην πόλη. Άλλοι ανεβασμένοι στα ζώα τους κι άλλοι ακολουθούν πεζή. Έχουν ζωγραφισμένη στο πρόσωπο την ικανοποίηση του δουλευτή και σχηματίζουν μίαν ατέλειωτη πομπή - μίαν άφωνη λιτανεία· κι ο συχνός ανασασμός τους αποτελεί ένα σιωπηλό ύμνο στη δουλειά».¹⁰⁵¹

Εξάλλου στη θεότητα προσφέρεται μερίδιο από τη σοδειά, αφού με τη θεία βοήθεια εξασφαλίσθηκε αυτή η σοδειά. «Και συ, θυσία των ταπεινών στη θεία την καλοσύνη, / σημαδεμένο ανάμεσα με του σταυρού τη βούλα, / καλοπλασμένο πρόσφορο, της εκκλησίας μεράδι, που θα κοπής την Κυριακή μες στ' αργυρό αρτοφόρι / και στ' άγιο δισκοπότηρο με το κρασί θα σμίξης!» υμνεί ο Γ. Δροσίνης το πρόσφορο της εκκλησίας το πλασμένο από το αλεύρι του νέου σιταριού.¹⁰⁵²

Ως ναός για τη λατρεία του θείου δε χρησιμεύει το πλούσιο και μεγαλοπρεπές οικοδόμημα της πόλης, ανθρώπινο κατασκεύασμα, αλλά η ίδια η φύση, το θεϊκό κτίσμα. Ο άνθρωπος εντάσσεται αβίαστα μέσα στη φύση, θεϊκό κτίσμα και ο ίδιος, και δοξολογεί τον Κτίστη. «Η ράχης, επί της οποίας ανεφάνη το πρώτον το φως της Αναστάσεως, είναι ήδη κατάφωτος. Είκοσιν έως είκοσι πέντε βλάχοι, ασκεπείς, με την λαμπάδα ανημμένην εις χείρας, γονυπετούν πέριξ του ιερέως, και ούτος όρθιος κινεί την λαμπάδα του άνω και κάτω, δεξιά και αριστερά, ψάλλον το "Χριστός ανέστη" καταλαμπόμενος υπό του φωτός, ως Θεός εν μέσω των αστραπών του Σινά».¹⁰⁵³ Συνεπώς η επαφή του ανθρώπου με το Θεό αποτελεί συνέχεια και απόρροια της εξιδανικευμένης σχέσης του ανθρώπου με τη φύση.

Ενδεικτική του γεωργικού προσανατολισμού που θέλει να δώσει στην ελληνική κοινωνία και οικονομία η 4^η Αυγούστου είναι η ύπαρξη

¹⁰⁵¹ Δημ. Κοντογιάννης, «Από τις ομορφιές του Μωριά», *Αναγνωστικό ΣΤ'* δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 136.

¹⁰⁵² Γ. Δροσίνης, «Το ψωμί», *Αναγνωστικό ΣΤ'* δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 214.

¹⁰⁵³ Ανδρ. Καρκαβίτσας, «Ποιμενικόν Πάσχα», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 108.

κεφαλαίου με τίτλο «Από εν συνέδριον των φυτών» στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939. Στο αφήγημα αυτό τα ίδια τα φυτά της Ελλάδας, αγανακτισμένα από τον ανεπαρκή και αμέθοδο τρόπο καλλιέργειας, εγκαταλείπουν τους αγρούς και τους κήπους και συνεδριάζουν προκειμένου να δώσουν στους καλλιεργητές λεπτομερείς οδηγίες που θα διασφαλίσουν υγεία στα φυτά και, κατ' επέκταση, καλή σοδειά σε αυτούς.

Βαθύ όργωμα, επαρκή λίπανση, απολύμανση των σπόρων, επιμελημένη σοπορά, καταστροφή των ζιζανίων, σκάλισμα, ράντισμα προς αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών, κλάδεμα συμβουλεύουν με ψήφισμά τους τα ίδια τα φυτά τους γεωργούς, αλλιώς απειλούν: «Θα μας εξαναγκάσετε με την αδιαφορίαν σας να επανέλθωμεν εις την πρώτην αγρίαν κατάστασίν μας ...». ¹⁰⁵⁴ Από το περιεχόμενο του κεφαλαίου, καθώς και από το γεγονός ότι τα φυτά αποφασίζουν να επιδώσουν το ψήφισμα «και εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν» ¹⁰⁵⁵ φαίνεται ο πρωτόγονος, συχνά, τρόπος με τον οποίο καλλιεργούν τη γη οι Έλληνες αγρότες, αλλά και η πρόθεση της 4^{ης} Αυγούστου να προβληθεί ως ο μοναδικός παράγοντας που θα αναγεννήσει τη γεωργία και μέσω αυτής τη χώρα ολόκληρη.

5. 3. Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις

Εκτός από τον ιδιαίτερο ρόλο με τον οποίο επιφορτίζει τους εκπαιδευτικούς, και από την ιδεολογική χρήση των αναγνωστικών του δημοτικού, το καθεστώς προβαίνει και σε δραστικές μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση προκειμένου να ενισχύσει το γεωργικό προσανατολισμό του πληθυσμού και ιδίως της νέας γενιάς.

¹⁰⁵⁴ Γ. Κουτσογιάννος, «Από εν συνέδριον των φυτών», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 215 – 223 (το παράθεμα στη σ. 223).

¹⁰⁵⁵ Γ. Κουτσογιάννος, «Από εν συνέδριον των φυτών», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 223.

Η έμφαση στη γεωργική εκπαίδευση δεν αποτελεί, βέβαια, καινοτομία της 4^{ης} Αυγούστου. Από το 1914 με το Ν. 3101 επιχειρείται η οργάνωση της κατώτερης γεωργικής εκπαίδευσης με τη δημιουργία κατωτέρων Πρακτικών Γεωργικών Σχολών, ως σκοπός των οποίων καθορίζεται «η πρακτική επαγγελματική μόρφωση τέκνων γονέων απασχολουμένων αποκλειστικώς ή εν μέρει με την γεωργίαν ή κλάδον τινά αυτής, ούτως ώστε να καθίστανται ικανά ίνα γείνωσι καλοί γεωργικοί τεχνίται, να εκμεταλλεύωνται καλώς τα ίδια των κτήματα, να διεξάγωσι μικράς γεωργικάς επιχειρήσεις, ή να αναλαμβάνωσιν επιστάσιαν ή υπηρεσίαν αρχιεργάτου εις οιανδήποτε γεωργικήν επιχειρήσιν». Ως υπόδειγμα πιθανόν λαμβάνεται η Αμερικανική Σχολή Θεσσαλονίκης η οποία λειτουργεί ήδη από το 1904.¹⁰⁵⁶

Το 1920 γίνεται προσπάθεια να συγκροτηθεί ενιαία γεωργική εκπαίδευση με τρεις βαθμίδες, κατώτερη, μέση και ανώτερη, όπως δείχνουν οι αντίστοιχοι νόμοι.¹⁰⁵⁷ Για τις κατώτερες γεωργικές σχολές δείχνει ενδιαφέρον και ο Βενιζέλος κατά την τελευταία πρωθυπουργία του. Φαίνεται, όμως, ότι αυτά τα γεωργικά σχολεία, όσο λειτούργησαν, απέτυχαν να συγκρατήσουν το νεανικό πληθυσμό στην ύπαιθρο είτε λόγω της ακαταλληλότητας του διδακτικού τους προσωπικού είτε επειδή δεν μπόρεσαν να πείσουν τους γονείς για την ποιότητα των γνώσεων που παρείχαν στους νεαρούς τροφίμους τους.¹⁰⁵⁸

Πιθανόν η αποτυχία των μέχρι τότε εισηγμένων μέτρων να ωθεί το Μεταξά, πριν ακόμη εγκαταστήσει τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, να καταργήσει γεωργικά σχολεία (και ημιγυμνάσια), που υπολειπούν λόγω ελλείψεως επαρκούς αριθμού μαθητών, και να επικεντρώσει στα

¹⁰⁵⁶ Φ.Ε.Κ. 282, 4 Οκτωβρίου 1914, Ν. 3101/1914: «Περί συστάσεως κατωτέρων Πρακτικών Γεωργικών Σχολών»: Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σ. 132.

¹⁰⁵⁷ Φ.Ε.Κ. 17, 22 Ιανουαρίου 1920, Ν. 1844/1920: «Περί Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής»: Φ.Ε.Κ. 30, 3 Φεβρουαρίου 1920, Ν. 1956/1920: «Περί μέσων γεωργικών σχολών και κυρώσεως των από 31 Ιουλίου και 23 Σεπτεμβρίου 1919 νομοθετικών διαταγμάτων»: Φ.Ε.Κ. 136, 24 Ιουνίου 1920, Ν. 2203/1920: «Περί κατωτέρων Πρακτικών Γεωργικών Σχολών»: Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σ. 132.

¹⁰⁵⁸ Για περισσότερα βλ. Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σσ. 132 - 133.

αστικά σχολεία τις προσπάθειες για πρακτική, και ιδίως γεωργική, στροφή στην εκπαίδευση.

Τα αστικά σχολεία έχουν ιδρυθεί με το Ν. 5874 του 1933, όταν Υπουργός Παιδείας είναι ο Θ. Τουρκοβασίλης, με στόχο να εξασφαλίζουν «πληρεστέραν γενικήν και πρακτικήν μόρφωσιν των εκ του δημοτικού σχολείου αποφοιτώντων μαθητών και παρασκευήν αυτών διά την εις τον πρακτικόν βίον μετάβασιν». Έχουν τρεις τάξεις και με την ίδρυσή τους επιδιώκεται η καταπολέμηση του κλασικιστικού προσανατολισμού που κυριαρχεί τότε στη Μέση Εκπαίδευση. Τα αστικά σχολεία του 1933 έχουν ως στόχο την εξυπηρέτηση των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών της μέσης αστικής τάξης και, προσφέροντας την κατάλληλη γενική και πρακτική μόρφωση, ενισχύουν τη στροφή στον πρακτικότερο επαγγελματικό βίο. Γι' αυτό στα σχολεία αυτά εγγράφονται χωρίς εξετάσεις οι απόφοιτοι του εξαταξίου δημοτικού, οι δε απόφοιτοι των αστικών μπορούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους μόνο στα επαγγελματικά σχολεία.¹⁰⁵⁹

5. 3.1. Μεταρρύθμιση του 1937

Μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου γίνεται πάλι λόγος για τα αστικά σχολεία στο πλαίσιο του Α.Ν. 770/1937 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως». Σύμφωνα με το νόμο αυτό στη Μέση Εκπαίδευση, εκτός από τα αστικά σχολεία, περιλαμβάνονται τα γυμνάσια, οι εμπορικές σχολές, τα πρακτικά λύκεια αρρένων και θηλέων και οι κατώτεροι κύκλοι γυμνασίων. Ο σκοπός των αστικών σχολείων καθορίζεται ως εξής:

Τα αστικά σχολεία, σκοπούντα ειδικώς την παροχήν γενικής πραγματικής μορφώσεως ανωτέρας τής υπό του δημοτικού σχολείου παρεχομένης και χρησίμου εις την άμεσον εις τον κοινωνικόν βίον μετάβασιν προς δε την διά τα διάφορα επαγγέλματα προπαρασκευήν των

¹⁰⁵⁹ Φ.Ε.Κ. 318, 21 Οκτωβρίου 1933, Ν. 5874/1933: «Περί αστικών σχολείων» (όπου και το παράθεμα): Ζ. Ι. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 96 – 97.

νέων περιλαμβάνουσι τέσσαρας ή πέντε ενιαυσίους τάξεις, εις την πρώτην των οποίων εγγράφονται κατόπιν ευδοκίμων εισιτηρίων εξετάσεων οριζομένων διά Β. Διατάγματος οι κεκτημένοι ενδεικτικόν προαγωγής εκ της δ' τάξεως του δημοτικού σχολείου. ... Μαθηταί κεκτημένοι απολυτήριον δημοτικού σχολείου εγγράφονται κατόπιν ευδοκίμων κατατακτηρίων εξετάσεων εις την γ' τάξιν των αστικών σχολείων.¹⁰⁶⁰

Οι κάτοχοι απολυτηρίου αστικού σχολείου μπορούν να φοιτήσουν, μετά από κατατακτήριες εξετάσεις, στη Δ' τάξη των γυμνασίων και πρακτικών λυκείων με την προϋπόθεση της ύπαρξης κενών θέσεων στα σχολεία αυτά, αν και τα τελευταία προσανατολίζουν τους τροφίμους τους περισσότερο στις ανώτερες σπουδές, αφού, όπως καθορίζει ο ίδιος Α.Ν. 770/1937, αποσκοπούν «την παροχήν πλήρους ειδικής μορφώσεως ανθρωπιστικής και πραγματικής, χρήσιμου διά την άμεσον εις τον πρακτικόν βίον μετάβασιν και προπαρασκευαστικής δι' ανωτέρας σπουδάς».¹⁰⁶¹ Για να είναι δυνατή η συνέχιση των σπουδών των αποφοίτων των αστικών σχολείων στα γυμνάσια και στα πρακτικά λύκεια και, συνεπώς, για να αποκτήσουν κύρος τα αστικά σχολεία, διατηρείται στο αναλυτικό τους πρόγραμμα δυνάμει του Α.Ν. 770/1937 η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών.

Το να παραχωρεί ο νόμος 770/1937 στους αποφοίτους των αστικών σχολείων τη δυνατότητα συνέχισης των σπουδών τους στα γυμνάσια και στα πρακτικά λύκεια, πράγμα που δεν ίσχυε το 1933, αποτελεί αναγκαστική επιλογή του καθεστώτος, επειδή είναι δύσκολο σε μια κοινωνία με εκπαιδευτικό σύστημα κατεξοχήν κλασικιστικής κατεύθυνσης, να κερδίσει την εμπιστοσύνη των γονέων ένας τύπος σχολείου αμιγώς πρακτικής κατεύθυνσης. Στην πραγματικότητα, όμως, η εκπαίδευση του μαθητή του αστικού σχολείου σταματά με το απολυτήριο του σχολείου αυτού, λόγω των εμποδίων των κατατακτηρίων εξετάσεων

¹⁰⁶⁰ Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937: «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως».

¹⁰⁶¹ Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937: «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως».

και του περιορισμένου αριθμού μαθητών των γυμνασίων και των πρακτικών λυκείων.¹⁰⁶²

Την πρακτική κατεύθυνση της παρεχόμενης από τα πρακτικά σχολεία εκπαίδευσης επικροτεί και ο δικτάτορας, όταν αξιολογεί την πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του καθεστώτος, όπως αυτή υλοποιείται το 1937. Σε λόγο του στην πρώτη επέτειο της επιβολής της δικτατορίας εκθειάζει το «καλά μελετημένον σύστημα εκπαιδεύσεως της νεολαίας» που σκοπό έχει αφ' ενός να εξάρει το εθνικό φρόνημα των μαθητών και αφ' ετέρου να τους στρέψει «εις πρακτικώτεραν εφαρμογήν της πνευματικής των δραστηριότητος, η οποία έτσι θα εξασφαλίση ηθικόν και υλικόν μέλλον καλλίτερον και εις τους νέους και εις τον τόπον».¹⁰⁶³

Εκτός από τα μαθήματα γενικής μορφώσεως, στα αστικά σχολεία αρρένων διδάσκονται και μαθήματα επαγγελματικής μορφώσεως (γεωργικά, γεωργική και οικιακή οικονομία, βιοτεχνικά, τεχνικά, ναυτικά, αλιευτικά), ενώ στα αστικά σχολεία θηλέων διδάσκονται και μαθήματα επαγγελματικής και οικοκυρικής μορφώσεως (γεωργία, βρεφοκομία, οικιακή οικονομία, οικιακά έργα, γυναικείες τέχνες, ενίοτε και στενογραφία και δακτυλογραφία). Τα διδασκόμενα επαγγελματικά μαθήματα ποικίλλουν ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες της περιοχής όπου λειτουργεί το αστικό σχολείο, γι' αυτό μπορούν και να τροποποιηθούν.¹⁰⁶⁴

Ενδεικτικό της προθέσεως του καθεστώτος να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στα επαγγελματικά μαθήματα που αφορούν στην καλλιέργεια της γης αποτελεί ομιλία του ίδιου του Μεταξά το Νοέμβριο του 1937, μετά τη δημοσίευση του Α.Ν. 770/1937, στην οποία διαβεβαιώνει:

¹⁰⁶² Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σσ. 153 – 154.

¹⁰⁶³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος επί τη πρώτη επετείω της Μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 222.

¹⁰⁶⁴ Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937: «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως».

Όχι μόνον θα κοιτάζω να έχουν τα σχολεία των οποίων έχουν ανάγκη τα παιδιά, αλλά και θα φροντίσω ώστε το διδακτικόν προσωπικόν, ιδίως των αστικών σχολείων, να προπαρασκευάζη τα παιδιά διά τα επαγγέλματα εκείνα, με τα οποία έζησαν οι γονείς των και οι πρόγονοί των και κυρίως διά την γεωργίαν. ... Τότε μόνον η αγροτική τάξις, εσείς, θα είσθε ευτυχείς, αλλά και όλο το Έθνος, μαζί.¹⁰⁶⁵

Συνεπώς οι πρώτες μεταβολές που επιφέρει στην εκπαίδευση η 4^η Αυγούστου το 1937, ανεξάρτητα από το αν υπαγορεύονται από τις κοινωνικοοικονομικές ανάγκες της χώρας, αποσκοπούν και στην εξυπηρέτηση των ιδεολογικών της αρχών: αποθάρρυνση για ανώτερες και κυρίως για θεωρητικές σπουδές· ενθάρρυνση απόκτησης πρακτικών και μάλιστα γεωργικών γνώσεων και δεξιοτήτων άμεσα εφαρμόσιμων στον καθημερινό βίο και στην παραγωγή· ενασχόληση με παραδοσιακές γεωργικές ασχολίες της υπαίθρου η οποία αποσκοπεί στην εξασφάλιση της ευημερίας όχι μονάχα του ατόμου, αλλά και του εθνικού συνόλου που αξιολογείται ως σημαντικότερο.

5. 3.2. Μεταρρύθμιση του 1939

Δυο χρόνια μετά, το 1939, το καθεστώς προχωρεί σε νέα εκπαιδευτική μεταβολή η οποία υλοποιείται με τον Α.Ν. 1800/1939. Η δημοσίευση του νόμου αυτού έρχεται λίγους μήνες αφότου ο Μεταξάς αναλαμβάνει ο ίδιος το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, στα τέλη Νοεμβρίου 1938, εκπαρθρώνοντας προηγουμένως τον μέχρι τότε Υπουργό Εθνικής Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλο. Το περιεχόμενο των δηλώσεών του επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας επιτρέπει να διαφανούν οι αντιπαραθέσεις που έχουν προηγηθεί στο εσωτερικό της κυβέρνησης και ιδίως στο εσωτερικό της ηγεσίας του Υπουργείου, οι οποίες, προφανώς, έχουν επηρεάσει την εκπαίδευση:

Άμεσον βοηθόν μου θα έχω τον Γενικόν Γραμματέαν, τον κ. Σπέντζαν.

Ο κ. Σπέντζας δεν ανήκει εις τον εκπαιδευτικόν κλάδον. Μπορεί να

¹⁰⁶⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους κατοίκους της κομοπόλεως Βραχνέικα» (7 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 274.

είναι μειονέκτημα, αλλά είναι και πλεονέκτημα, διότι δεν θα γεννήση μεταξύ σας διακρίσεις εκ γνωριμιών, συμπαιθειών κ.λπ., είτε και ιδεών και προκαταλήψεων. Ο κ. Σπέντζας διευθύνει μέχρι τούδε υπηρεσίαν κρατικήν σπουδαιοτάτην, τον Α.Σ.Ο., και τον διηύθυνε επιτυχέστατα, ώστε θα έβρετε άνθρωπον συνηθισμένον εις το να διευθύνη και οργανώνη. Θα του δώσητε αμέριστον την συνδρομήν σας.¹⁰⁶⁶

Η αυτοπρόσωπη ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας από το δικτάτορα συνοδεύεται από ευρείες αλλαγές στην κυβέρνηση και στην ηγεσία της εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την εκτίμηση ότι η νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1939 απηχεί περισσότερο τις προσωπικές πεποιθήσεις του δικτάτορα. Είναι ενδεικτική η εγγραφή στο *Ημερολόγιό* του την ίδια εποχή: «Η αλλαγή του Υπουργείου με εστερέωσε μέσα μου. Και είμαι έτοιμος να πάω πάρα πέρα και ως την άκρη».¹⁰⁶⁷ Η εκπαίδευση την περίοδο αυτή αποτελεί αντικείμενο διαρκούς μέριμνας για το Μεταξά, όπως μαρτυρούν οι συχνές, ακόμα και αγωνιώδεις καταγραφές στο προσωπικό του *Ημερολόγιό*.¹⁰⁶⁸

Σκοπός του Μεταξά άμα τη αναλήψει του Υπουργείου είναι, κατά δήλωσή του, «η απόλυτος ενσωμάτωσις των καθαυτό εκπαιδευτικών ζητημάτων του Υπουργείου Παιδείας με τας αρχάς και τους σκοπούς του Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου».¹⁰⁶⁹ Η ανάγκη λήψης συμπληρωματικών εκπαιδευτικών μέτρων, και συνεπώς η ανεπάρκεια των προηγουμένων, ομολογείται δημόσια από τον ίδιο το δικτάτορα ήδη από τα τέλη Οκτωβρίου 1937, τρεις μόνο μήνες μετά τη δημοσίευση του Α.Ν. 770/1937:

¹⁰⁶⁶ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 426.

¹⁰⁶⁷ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 21 Οκτωβρίου – 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σσ. 314 – 315 (το παράθεμα στη σ. 315)· Ζ. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 102 – 104 (κείμενο και υποσημειώσεις).

¹⁰⁶⁸ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Ιανουαρίου 1939, Δευτέρα, τ. 4, σ. 347· εγγραφή: 24 Ιανουαρίου 1939, Τρίτη, τ. 4, σ. 351· εγγραφή: 22 Μαρτίου 1939, Τετάρτη, τ. 4, σ. 360.

¹⁰⁶⁹ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 425.

Θα συμπληρώσωμεν το πρόγραμμα της εκπαιδεύσεως ούτως ώστε να παράσχωμεν εις τα παιδιά των Ελλήνων και εις τα κορίτσια των Ελλήνων την πνευματικήν τροφήν, η οποία ανταποκρίνεται εις τους σκοπούς και το μέλλον του Έθνους και προς την ευτυχίαν και ευημερίαν αυτών των ιδίων των παιδιών. Ιδιαίτερος θα δώσωμεν την προσοχήν μας εις τα Πανεπιστήμια, εις τα οποία θα προβόμεν, μετά περισκέψεως βέβαια, αλλά εις ριζικήν αναδιοργάνωσιν, ούτως ώστε να μη μας δίδουν πλέον, όπως τώρα δυστυχώς, επιστήμονας μη δυναμένους να αποζήσουν, αλλά να καταστούν ταύτα πραγματικοί ναοί της επιστήμης και να δημιουργήσουν Ελληνικήν επιστήμην.¹⁰⁷⁰

Συνεπώς, απώτερος σκοπός της εκπαίδευσης, όπως την οραματίζεται ο δικτάτορας, παραμένει η εξασφάλιση στους σπουδαστές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας πρακτικών γνώσεων, η άμεση εφαρμογή των οποίων θα συμβάλλει στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου όχι μονάχα των ατόμων, αλλά και του εθνικού συνόλου. Η ιδεολογική αρχή του καθεστώτος περί πρόταξης του συνόλου έναντι του ατόμου και αξιολόγησης της εξυπηρέτησης των γενικών αναγκών ως περισσότερο σημαντικής έναντι των ατομικών επιθυμιών είναι παρούσα. Το καθεστώς εξακολουθεί να αποθαρρύνει την πανεπιστημιακή κατάρτιση προορίζοντας γι' αυτήν μια μικρή και πνευματικά ιδιαίτερα προικισμένη μειοψηφία.¹⁰⁷¹

Η απαξίωση της μαζικής και κυρίως της θεωρητικής πανεπιστημιακής κατάρτισης διακρίνεται σε ομιλίες του δικτάτορα προς τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών στα τέλη του 1936, σε λόγο του προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών επί τη ευκαιρία της

¹⁰⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγιαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 253.

¹⁰⁷¹ Σύμφωνα με το Μεταξά, για τους σπουδαστές η επιστήμη πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό: «Ο νους σας πρέπει να υψωθεί εις το πώς θα προαγάγετε, εις το πώς θα δημιουργήσετε την επιστήμην την καθαράν, ... , η οποία είναι μία και μόνη...»· βλ. σχετικά Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια του "Οίκου Φοιτητού"» (21 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 145. Όσον αφορά στη σπουδάζουσα νεολαία, ο δικτάτορας αναφέρει: «... θα γίνετε μίαν ημέραν η ηγέτις τάξις του Έθνους αυτού»· βλ. σχετικά Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 66· βλ. επίσης Δημ. Σ. Βεζανής, «Δικαιώματα και καθήκοντα της νεολαίας υπό το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 1, Αθήνα Σεπτέμβριος 1937, σ. 24.

ορκωμοσίας τους το Νοέμβριο του 1937, και σε λόγους του προς το καθηγητικό προσωπικό, τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το Φεβρουάριο του 1939 και του 1940.

Στις ομιλίες αυτές εκφράζεται η ελπίδα ότι στο καινούριο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης θα βρουν, επιτέλους, στέγη οι εφαρμοσμένες επιστήμες, όπως η Γεωπονία και η Κτηνιατρική. Διατυπώνεται, ακόμη, η πεποίθηση ότι η προσέλευση μεγάλου αριθμού φοιτητών για πανεπιστημιακές σπουδές δε δηλώνει κατ' ανάγκη πραγματική έφεση στην επιστήμη, αλλά ενδέχεται να υπαγορεύεται από την ελπίδα της ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών. Τέλος, σιγματίζεται η απόκτηση πτυχίου με σκοπό όχι τη θεραπεία της καθαρής επιστήμης ούτε καν το βιοπορισμό, αλλά τη θεσιθηρία.¹⁰⁷² Η πρακτική αυτή, σύμφωνα με το Μεταξά, όχι μονάχα υποβιβάζει την επιστήμη, αλλά λειτουργεί διαβρωτικά για την οικογένεια και την κοινωνία:

Είδα με τα μάτια μου εγώ ένα πατέρα ο οποίος είχε πωλήσει τον μόνον γεωργικόν κλήρον τον οποίον είχε, διά να σπουδάση το παιδί του, και να το κάμη δικηγόρον. Ποιος ξέρει τι ήλπιζεν και τι ανέμενεν; Εν τω μεταξύ αι σπουδαί του παιδιού ήρχισαν, η περιουσία, τα ολίγα χρήματα εξηντλήθησαν, εις τον δυστοχή πατέρα δεν έμεινε τίποτε και ήλθε προς εμέ διά να του εδρω χειρωνακτικήν εργασίαν. Και εδούλεψεν ο πατέρας ως χειρώνας, ενώ το παιδί του δεν εδέχετο χειρωνακτικήν εργασίαν και άφηνε τον πατέρα του να εργασθή. Αυταί αι ανωμαλίας

¹⁰⁷² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια του “Οίκου Φοιτητού”» (21 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 144· «Λόγος προς τους καθηγητάς του Πανεπιστημίου Αθηνών» (22 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 146· «Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών» (20 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 283 - 284· «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης» (16 Φεβρουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 22 - 24· «Λόγος προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (6 Φεβρουαρίου 1940), τ. 2, σσ. 249 - 250. Η ομιλία της 20ής Νοεμβρίου 1937, μάλιστα, αναλύθηκε από το Θ. Νικολούδη· βλ. σχετικά Θ. Νικολούδης, «Ένα κήρυγμα πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σσ. 305 - 311.

*δεν είναι φαινόμενα τα οποία να είναι συμφυρή με την ιδικήν μας, την ελληνικήν νοοτροπίαν.*¹⁰⁷³

Ο δικτάτορας, συνεπώς, ανιχνεύει ως επιπτώσεις των θεωρητικών πανεπιστημιακών σπουδών την απομάκρυνση από τα χειρωνακτικά επαγγέλματα, επομένως και από την καλλιέργεια της γης, καθώς και τη διασάλευση παραδοσιακών αξιών, όπως της οικογένειας και του σεβασμού των παιδιών προς τους γονείς. Το μεγάλο ενδιαφέρον της 4^{ης} Αυγούστου εστιάζεται και πάλι στην επαγγελματική εκπαίδευση.

Ολιγότερος κλασικισμός, άρτιος εφοδιασμός των νέων με θετικές γνώσεις εκ των Φυσικών επιστημών και κατ' ακολουθίαν χάλκευσις της ελληνικής ψυχής δι' αγάπην προς την Φύσιν, προς την Γην, την πηγήν του εθνικού πλούτου. Το Νέον Κράτος επιδιώκει να μην έχη πλέον ο Έλλην νέος ως ιδεώδες την απόκτησιν ενός καθίσματος εις εν οιονδήποτε γραφείον

αποδίδει επιγραμματικά το εκπαιδευτικό όραμα του καθεστώτος το περιοδικό *Το Νέον Κράτος*.¹⁰⁷⁴

Ο νέος Α.Ν. 1800/1939 «περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων» αποτελεί την αιχμή του δόρατος της νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της 4^{ης} Αυγούστου. Στην αιτιολογική του έκθεση ομολογείται ότι η ψήφισή του στοχεύει στη διόρθωση των ατελειών που παρατηρήθηκαν στη λειτουργία των μέχρι τότε υφιστάμενων βάσει του Α.Ν. 770/1937 αστικών σχολείων. Ως σημαντικότερη ατέλεια του Α.Ν. 770/1937 θεωρείται το ότι στα αστικά σχολεία μπορούν να εισαχθούν οι κάτοχοι ενδεικτικού δ' δημοτικού, δηλαδή μαθητές που δεν έχουν συμπληρώσει τη γενική μόρφωση την οποία παρέχει η εξαετής Στοιχειώδης Εκπαίδευση. Η έλλειψη αυτή υποχρεώνει τα μέχρι τη χρονική αυτή στιγμή (1939) λειτουργούντα αστικά σχολεία, αφού ανήκουν στη Μέση Εκπαίδευση, να παρέχουν στους τροφίμους τους γενική μόρφωση ανάλογη με αυτή που παρέχεται από τα αντίστοιχα

¹⁰⁷³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης» (16 Φεβρουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 23.

¹⁰⁷⁴ Κ. Ι. Πετρόπουλος, «Το Νέον Κράτος και η θετική εκπαίδευσις των νέων», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 327.

σχολεία της Μέσης Εκπαιδεύσεως και όχι αυτή που χρειάζεται στους μαθητές ενός πραγματικού αστικού σχολείου.¹⁰⁷⁵

Για τους λόγους αυτούς ο νέος Α.Ν. 1800/1939 καταργεί τον προηγούμενο 770/1937 και αποσπά τα αστικά σχολεία από τη Μέση Εκπαίδευση τοποθετώντας τα σε αυτόνομη βαθμίδα επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τον Α.Ν. 1800/1939, στην επικράτεια ιδρύονται αστικά σχολεία και των δυο φύλων «προς εξυπηρέτησιν πνευματικών και πρακτικών αναγκών της αστικής τάξεως», τα οποία «τούτο μεν παρέχουν γενικήν μόρφωσιν, ανθρωπιστικήν και πραγματικήν ευρύτεραν και βαθυτέραν της υπό της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως παρεχομένης και απαραίτητον διά πάσαν εν τη κοινωνία αξιόλογον δράσιν, τούτο δε προπαρασκευάζουσιν ενεργώς διά τον επαγγελματικών και πρακτικών καθόλου βίον».¹⁰⁷⁶

Τα αστικά σχολεία με τον Α.Ν. 1800/1939 μετατρέπονται από πεντατάξια σε τριτάξια. Στην πρώτη τάξη φοιτούν μετά από επιτυχείς εισαγωγικές εξετάσεις απόφοιτοι της σ' τάξης των δημοτικών, δηλαδή μαθητές που έχουν ήδη ολοκληρώσει τη Στοιχειώδη Εκπαίδευση. «Η εξυπηρέτησις πνευματικών πρακτικών αναγκών»¹⁰⁷⁷ των τροφίμων των αστικών σχολείων εξασφαλίζεται ως εξής: τα σχολεία αυτά παρέχουν γενική μόρφωση αρτιότερη από αυτή της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως σε όσους δεν επιθυμούν να συνεχίσουν ανώτερες σπουδές, αλλά το πρόγραμμα της γενικής αυτής μόρφωσης είναι «ίδιον, αυτοτελές και ανάλογον προς τον σκοπόν των, ουχί δε αντίστοιχον προς το

¹⁰⁷⁵ Κ. Σιφναίος, *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων (εκδιδόμενοι κατά 15ήμερον) μετά των αιτιολογικών εκθέσεων των νόμων, εγκυκλίων, υπουργικών αποφάσεων*, τ. ΙΔ' – έτος 1939, Τύποις Διον. Πετσάλη, Αθήναι 1939, σσ. 1024 - 1025· Ζ. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 101 -102· Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σσ. 158 – 159.

¹⁰⁷⁶ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1800/1939: «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων».

¹⁰⁷⁷ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1800/1939: «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων».

πρόγραμμα άλλων μορφωτικών σχολείων»¹⁰⁷⁸ παρέχουν, επιπλέον, επαγγελματική εξειδίκευση κυρίως στις δύο μεγαλύτερες τάξεις με τέσσερις ξεχωριστές επαγγελματικές κατευθύνσεις: γεωργική (και για τα δυο φύλα), εμπορική (και για τα δυο φύλα), βιοτεχνική (μόνο για αγόρια) και οικοκυρική (μόνο για κορίτσια), καθώς και με ειδικά επαγγελματικά μαθήματα τα οποία διαφοροποιούνται ανάλογα με την κατεύθυνση.¹⁰⁷⁹

Το αναλυτικό πρόγραμμα των αστικών σχολείων του Α.Ν. 1800/1939 συγκρινόμενο με αυτό των αστικών σχολείων του Α.Ν. 770/1937 είναι απαλλαγμένο από τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών. Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι οι απόφοιτοι των αστικών σχολείων του Α.Ν. 1800/1939 δεν μπορούν πια να εισαχθούν σε γυμνάσια, αλλά μονάχα σε επαγγελματικές σχολές κατεύθυνσεως αντίστοιχης με αυτή στην οποία μέχρι τότε φοιτούσαν (εμπορικής, γεωργικής, δασολογικής, πολυτεχνειακής κ.λπ.)¹⁰⁸⁰ αποτελούν απόδειξη της πρόθεσης του καθεστώτος να προσφέρει μια εναλλακτική αυτόνομη εκπαιδευτική επιλογή με πρακτική κατεύθυνση.

Το 1940 το καθεστώς έρχεται να ενισχύσει περαιτέρω τη λειτουργία των αστικών σχολείων καθιστώντας τα περισσότερο αξιόπιστα και ελκυστικά για το μαθητικό πληθυσμό και τους γονείς. Μέσω του Υπουργείου Παιδείας μεριμνά για την εξασφάλιση της υλικοτεχνικής υποδομής τους, δηλαδή για την αγορά και συντήρηση υλικών, μηχανημάτων και λοιπών εποπτικών οργάνων, η οποία καλύπτεται από

¹⁰⁷⁸ Κ. Σιφναίος, *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων (εκδιδόμενοι κατά 15θήμερον) μετά των αιτιολογικών εκθέσεων των νόμων, εγκυκλίων, υπουργικών αποφάσεων*, τ. ΙΔ' – έτος 1939, Τύποις Διον. Πετσάλη, Αθήναι 1939, σ. 1025.

¹⁰⁷⁹ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1800/1939: «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων».

¹⁰⁸⁰ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1800/1939: «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων». Σύμφωνα με τον ίδιο Α.Ν. οι απόφοιτες αστικού σχολείου θηλέων μπορούν να εισαχθούν επιπλέον στα Διδασκαλεία των νηπιαγωγών και στη Χαροκόπειο Ανωτέρα Οικοκυρική Σχολή.

τα εκπαιδευτικά τέλη των μαθητών και από ετήσια τακτική κρατική επιχορήγηση.¹⁰⁸¹

Το ίδιο έτος με Β.Δ. καθορίζονται οι κατευθύνσεις των αστικών σχολείων τα οποία έχουν συσταθεί βάσει του Α.Ν. 1800/1939¹⁰⁸² σε καθεμιά από τις δεκαέξι εκπαιδευτικές περιφέρειες της επικράτειας. Η κατεύθυνση που κυριαρχεί είναι η γεωργική έναντι της εμπορικής, της βιοτεχνικής και της οικοκυρικής. Η αξιολογική πρόταξη της γεωργικής κατεύθυνσης και η πρόθεση του καθεστώτος να μη μείνουν οι διδασκόμενες γεωργικές γνώσεις στο στάδιο της θεωρίας, αλλά να περάσουν στο επίπεδο της εφαρμογής διακρίνεται ήδη στους Α.Ν. 770/1937 (άρθρο 11) και 1800/1939 (άρθρο 7), σύμφωνα με τους οποίους απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση γεωργικής κατεύθυνσεως αστικού σχολείου είναι η δυνατότητα του οικείου δήμου ή της κοινότητας να παραχωρήσει στο σχολείο έκταση οκτώ, τουλάχιστον, στρεμμάτων, ενώ για οποιαδήποτε άλλη κατεύθυνση αρκεί η δημοτική ή η κοινοτική συνδρομή 5.000 δραχμών ετησίως.¹⁰⁸³ Η προϋπόθεση που τίθεται δεν είναι καινούρια, αλλά αποτελεί αναβάθμιση της ήδη υπάρχουσας. Ήδη από το σχολικό έτος 1936 - 1937 η γεωργική κατεύθυνση των αστικών σχολείων αρρένων λειτουργεί υπό τον όρο οι κοινότητες - έδρες των σχολείων να τους παραχωρήσουν κατάλληλο αγρόκτημα εκτάσεως πέντε, τουλάχιστον, στρεμμάτων.¹⁰⁸⁴

Η επιλογή του καθεστώτος να επικεντρώσει τις προσπάθειες στην πρόσληψη, εκ μέρους του μαθητικού πληθυσμού, γεωργικών γνώσεων και δεξιοτήτων εναρμονίζεται με την παρότρυνση του Μεταξά, όπως

¹⁰⁸¹ Φ.Ε.Κ. 149, 17 Μαΐου 1940, Β.Δ./1940: «Περί τρόπου προμηθείας εποπτικών οργάνων διδασκαλίας των αστικών σχολείων».

¹⁰⁸² Φ.Ε.Κ. 261, 26 Αυγούστου 1940, Β.Δ./1940: «Περί καθορισμού κατεύθυνσεως των δυνάμει του υπ' αριθ. 1800/1939 Α.Ν. συσταθέντων εν τω Κράτει αστικών σχολείων».

¹⁰⁸³ Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937: «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως»· Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1800/1939: «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων».

¹⁰⁸⁴ Φ.Ε.Κ. 127, 11 Μαρτίου 1936, Β.Δ./1936: «Περί καταργήσεως διαφόρων Γεωργικών σχολείων και ιδρύσεως αστικών τοιούτων». Ας σημειωθεί, πάντως, ότι δε γίνεται λόγος για παροχή αγροτεμαχίου στο Ν. 5874/1933, τον ιδρυτικό των αστικών σχολείων (βλ. σχετικά Φ.Ε.Κ. 318, 21 Οκτωβρίου 1933, Ν. 5874/1933: «Περί αστικών σχολείων»).

εκφράζεται με την εγκύκλιό του προς όλες τις αρχές το Σεπτέμβριο του 1939, τρεις περίπου μήνες μετά τη δημοσίευση του Α.Ν. 1800/1939: «Όλη η Ελλάς πρέπει να μεταβληθή εις ένα αγροτικόν στρατόπεδον του οποίου ούτε μία γωνία δεν πρέπει να μείνη ακαλλιέργητος».¹⁰⁸⁵ Άλλωστε η εντατικοποίηση της εθνικής παραγωγής αποτελεί επιδίωξη του Μεταξά ευθύς μετά την επιβολή της δικτατορίας.¹⁰⁸⁶

Ωστόσο η 4^η Αυγούστου προσπαθεί να προβάλλει το ενδιαφέρον της για τους αγροτικούς πληθυσμούς και την αγροτική οικονομία ως γνήσιο, καινοφανές και αποκλειστικό κατηγορώντας το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς για κακή αγροτική πολιτική και για αδιαφορία στην εκμετάλλευση του εκπαιδευτικού παράγοντα προς βελτίωση της κατάστασης του αγροτικού πληθυσμού.

Η υποτιθέμενη αδιαφορία του προηγούμενου κοινοβουλευτικού καθεστώτος διαγράφεται με τα μελανότερα χρώματα μέσα από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* το Δεκέμβριο του 1936, λίγους μόνο μήνες μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας: αν και η Πολιτεία ανέκαθεν αναγνώριζε την αξία της γεωργικής επιστήμης και το σημαντικό ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει ο δάσκαλος, στην πράξη αδιαφόρησε ή έλαβε μέτρα αποσπασματικά και, για το λόγο αυτό, αναποτελεσματικά. Έτσι το διδακτικό προσωπικό των σχολείων εξακολουθούσε να παραμένει γεωργικά ακατάρτιστο, ενίσχυση σε χρήμα και σε είδος (π.χ. σκαπτικά εργαλεία, σπόροι) δε διατέθηκε για την καλλιέργεια των σχολικών κήπων, ενώ δημοσιεύθηκαν νόμοι παράλογοι και γι' αυτό ανεφάρμοστοι.¹⁰⁸⁷

Όμως η υφιστάμενη οικονομική δυσπραγία και οι διαφορετικές προτεραιότητες εν όψει του επερχόμενου πολέμου εμποδίζουν και την 4^η Αυγούστου να επιφέρει αποφασιστική αλλαγή στην κατάσταση, για την

¹⁰⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος προς όλες τας αρχάς» (9 Σεπτεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 139.

¹⁰⁸⁶ Ι. Μεταξάς, «Ανακοινώσεις προς τον Τύπον επί αποφάσεων διά την συστηματικήν ανάπτυξιν της εθνικής παραγωγής» (29 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 21.

¹⁰⁸⁷ Γ. Α. Βασιλάκης, «Η αγροτική εκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 40, Αθήνα Δεκέμβριος 1936, σ. 181.

οποία κατηγορεί το προηγούμενο καθεστώς. Το Δεκέμβριο του 1936 ο Διευθυντής του Κατώτερου Γεωργικού Σχολείου Εδέσσης ζητεί απεγνωσμένα από το Υπουργείο Παιδείας την έγκριση πίστωσης τουλάχιστον 50.000 δραχμών, ώστε να εφοδιαστεί ο κάθε μαθητής με σκαπτικά εργαλεία, να περιφραχτεί ο αμπελώνας του σχολείου και να ανεγερθεί μικρό υπόστεγο προς διαφύλαξη των εργαλείων και προφύλαξη των μαθητών τις βροχερές μέρες. Υπενθυμίζει δε ότι το σχολείο στερείται σκαπτικών εργαλείων και οργάνων γενικά, αφού τα λίγα που είχαν αγοραστεί κατά το 1930, πρώτο έτος λειτουργίας του σχολείου, έχουν πια φθαρεί από τη συνεχή χρήση και είναι πλέον ορατός ο κίνδυνος της ελλιπούς άσκησης των μαθητών «εις τας διαφόρους ασκήσεις του αγροκτήματος».¹⁰⁸⁸

Άλλο αίτιο της διαιωνιζόμενης οικτρής κατάστασης του αγροτικού κόσμου, εκτός από την πλημμελή κρατική οικονομική βοήθεια, είναι η ίδια η απαιδευσία των αγροτών που αναστέλλει την εκπολιτιστική δράση του δασκάλου. Σε παιδαγωγικό συνέδριο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ρεθύμνης στα τέλη του 1937 διαπιστώνεται ότι, ακόμα και αν ενεργοποιηθεί το σχολείο και ο δάσκαλος με υποδειγματική εφαρμογή επιστημονικών γεωργικών μεθόδων σε σχολικούς κήπους (διαλογή σπόρων, λιπάνσεις), με αναδασώσεις, με επίδοση στη ζωοκομία, την πτηνοτροφία, τη μελισσοκομία, τη σηροτροφία, η γεωργική πρόοδος θα εξακολουθήσει να είναι βραδεία.

Ακόμα και αν το σχολείο μπορεί να δημιουργήσει υγιείς έξεις στους μαθητές, αδυνατεί να βελτιώσει ουσιαστικά την υπάρχουσα κατάσταση που διαμορφώνεται από την πλημμελή καθαριότητα και φροντίδα για την υγιεινή και τη διατροφή, καθώς και από την αναφομοίωτη μίμηση επιφανειακών στοιχείων ξένων πολιτισμών, που

¹⁰⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 5: Αίτηση Διευθυντή του Κατώτερου Γεωργικού Σχολείου Εδέσσης προς το Υπουργείο Παιδείας για οικονομική ενίσχυση του σχολείου (Εδεσσα, 8/12/1936).

έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη κακών έξεων, την απομάκρυνση από την υπαίθρο και τη συρροή στα αστικά κέντρα.

Διατυπώνεται, μάλιστα, ευσχήμως η άποψη ότι είναι άδικο να μετακυλιέται στους εκπαιδευτικούς και ιδίως στους δασκάλους της περιφέρειας η ευθύνη του κράτους να περιθάλψει και να καθοδηγήσει τους αγρότες με τις γεωργικές, μηχανικές και υγειονομικές υπηρεσίες του. Μονάχα αν δραστηριοποιηθεί αποφασιστικά το επίσημο κράτος, «... οι αγρόται μας θα αγαπήσωσι περισσότερο και θα καταστήσωσιν ωραιότεραν την ιδιαίτερα Πατρίδα των, θα αισθανθώσι δε πλήρως την Κρατικήν Πρόνοιαν αποκτώντες ούτως ορθήν πολιτικήν και σταθεράν Εθνικήν συνείδησιν» συμπεραίνει το συνέδριο.¹⁰⁸⁹

6. Απαξίωση της πόλης

Η προβολή του χωριού και της υπαίθρου γενικά ως φυσικού χώρου διαμονής και δραστηριοποίησης του ελληνικού λαού γίνεται και διά του αντιθέτου, δηλαδή μέσω της απαξίωσης της πόλης και της αστικής ζωής. Υποστηρίζεται ότι η ίδια η πόλη ως οικιστική πραγματικότητα καθιστά δύσκολη τη σύνδεση του παιδιού και του εφήβου με τη «Στενότερη Πατρίδα», συνεπώς δυσχεραίνει τη μετέπειτα ανάπτυξη της στενής αγαπητικής σχέσης με τη «Μεγάλη Πατρίδα» και με το εθνικό κράτος: «...τα παιδιά των πόλεων και δη των μεγαλουπόλεων δεν έχουν τρανταχτές επιζήσεις γύρω από τον τόπον της γεννήσεώς των. Αι εκθέσεις των δεν έχουν ούτε βάθος, ούτε χρώμα· ούτε συναίσθημα, ούτε τίποτε απ' εκείνα που συνοδεύουν την μορφήν και το περιεχόμενον εκθέσεων παιδιών και κοριτσιών της υπαίθρου»

¹⁰⁸⁹ «Παιδαγωγικόν συνέδριον δημοδιδασκάλων Β' εκπαιδ. περιφέρειας Ρεθύμνης» (Επιθ. Ι. Ευαγγελίδης), *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 50, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 107 – 108 (το παράθεμα στη σ. 108).

αποφαινεται ο Ευρ. Σούρλας από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών*.¹⁰⁹⁰

Η διαβρωτική, σύμφωνα με το καθεστώς, επίδραση της αστικής ζωής είναι εμφανής στο είδος της παραβατικής συμπεριφοράς που επιδεικνύουν οι μαθητές των αστικών κέντρων, η οποία και τιμωρείται αυστηρά από το σχολείο: κάπνισμα στο δρόμο και σε δημόσιους χώρους· αυθάδεια¹⁰⁹¹ άσκοπη περιφορά στο δρόμο κατά παράβαση του σχολικού κανονισμού, καθώς και συναναστροφή με άτομα ξένα προς το σχολείο, «και δη υπόπτων κοινωνικών φρονημάτων»· παρενόχληση γυναικών, ακόμα και συμμαθητριών· απρεπής, ενίοτε και ποινικά κολάσιμη, συμπεριφορά σε δημόσιους χώρους (ακόμα και κατά αστυνομικών οργάνων)¹⁰⁹² ποδηλασία στην κεντρική οδό του περιπάτου¹⁰⁹³ χαρτοπαιξία¹⁰⁹⁴ παραμονή σε ταβέρνα¹⁰⁹⁵ παρακολούθηση

¹⁰⁹⁰ Ευρ. Σούρλας, «Στενότερη Πατρίδα και εφηβική ηλικία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 70, Αθήναι Ιούνιος 1939, σ. 438 (οι όροι στη σ. 433).

¹⁰⁹¹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίων Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 101^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητή (Μεσολόγγι, 29/10/1936)· Πράξις 164^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει, μεταξύ άλλων, την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Μεσολόγγι, 27/10/1938)· Πράξις 210: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει, μεταξύ άλλων, την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Μεσολόγγι, 17/2/1940)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 28: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αγρίνιο, 28/1/1938).

¹⁰⁹² Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίων Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 100^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητή (Μεσολόγγι, 29/10/1936)· Πράξις 103: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Μεσολόγγι, 15/12/1936)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 25: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αγρίνιο, 12/2/1937)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 40: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αγρίνιο, 19/3/1937)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 23^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αγρίνιο, 13/1/1938) (όπου και το παράθεμα).

¹⁰⁹³ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίων Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 180: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Μεσολόγγι, 29/4/1939).

¹⁰⁹⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίων Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 173^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Μεσολόγγι, 17/2/1939)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 17: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αγρίνιο, 15/12/1936)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου,

ακατάλληλων κινηματογραφικών ταινιών,¹⁰⁹⁶ και γενικά συμπεριφορά που προκαλεί τα δυσμενή σχόλια του κοινωνικού συνόλου σε βάρος της εκπαιδευτικής κοινότητας¹⁰⁹⁷ και που «δεν συμβιβάζεται προς την μαθητική ιδιότητα και προς τας αξιώσεις του εθνικού Κράτους».¹⁰⁹⁸

Ο ίδιος ο Μεταξάς θεωρεί ότι η πόλη είναι η μήτρα της διαφθοράς, η οποία, στη συνέχεια, διαχέεται στην ύπαιθρο: «Γνωρίζετε επίσης ότι τας πόλεις και τας κωμοπόλεις και τα χωρία της Ελλάδος περιέτρεχον αυτοί οι ανήθικοι θίασοι των καφωδίων και των καμπαρέ διαφθείροντες τα ήθη τα αγνά του Έλληνος αγρότου και φέροντες την δυστυχίαν εις τας οικογενείας». Προβάλλει δε ως επίτευγμα του καθεστώτος την καταπολέμηση της χαρτοπαιξίας και της κατάχρησης των οινόπνευματώδων ποτών, καθώς και την περιφρούρηση της ηθικής γενικότερα ως του ασφαλέστερου στηρίγματος της καθεστηκυίας τάξης.¹⁰⁹⁹

Κατόπιν τούτου αιτιολογούνται και οι αυστηρές ποινές που επιβάλλονται, και τα παιδονομικά καθήκοντα με τα οποία επιφορτίζονται οι καθηγητές των γυμνασίων των αστικών κέντρων, όπως μαρτυρούν σχετικά οι πράξεις των συλλόγων διδασκόντων: απαγόρευση

Γυμνάσιον Αργινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 15^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 6/6/1939).

¹⁰⁹⁵ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αργινίου, Γυμνάσιον Αργινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 32: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει, μεταξύ άλλων, την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 18/5/1938).

¹⁰⁹⁶ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αργινίου, Γυμνάσιον Αργινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 30: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 11/3/1938). Πράξις 12: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 22/4/1939).

¹⁰⁹⁷ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αργινίου, Γυμνάσιον Αργινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 40: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 19/3/1937).

¹⁰⁹⁸ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αργινίου, Γυμνάσιον Αργινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 23^η: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει την τιμωρία της παραβατικής συμπεριφοράς μαθητών (Αργίνιο, 13/1/1938).

¹⁰⁹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν των Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 193· «Λόγος κατά το γεύμα των αγροτών Ιωαννίνων» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 196· «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετείο της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 222· «Λόγος κατά το γεύμα των γεωργικών οργανώσεων εν Λαρίση» (6 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 306· «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 342 – 343· «Λόγος εκφωνηθείς εις Φιλιατρά» (27 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 73 – 74 (όπου και το παράθεμα).

συγχρωτισμού μαθητών και μαθητριών του ίδιου σχολείου.¹¹⁰⁰ χωριστός χώρος προαλισμού αρρένων και θηλέων στα σχολεία όπου η συμφοίτηση είναι αναπόφευκτη.¹¹⁰¹ απαγόρευση παρακολούθησης κινηματογραφικών ταινιών, εκτός των εγκεκριμένων,¹¹⁰² απαγόρευση συγχρωτισμού των μαθητών με μη μαθητές, εκτός των στενότερων συγγενών τους· απαγόρευση εισόδου των μαθητών σε καφενεία και ζαχαροπλαστεία.¹¹⁰³ εξωσχολική επιτήρηση των μαθητών.¹¹⁰⁴

Πάντως ως επισημανθεί ότι η άσκηση τέτοιου είδους παιδονομικών καθηκόντων από τους εκπαιδευτικούς δε σημαίνει απαραίτητως αυξημένη διάθεση ελέγχου του καθεστώτος, αφού αυτά συναντώνται και πριν από την επιβολή της δικτατορίας. Συγκεκριμένα η αρχειακή έρευνα αποκάλυψε πράξεις συλλόγου διδασκόντων του 1930, με τις οποίες απαγορεύεται εντελώς η είσοδος μαθητών στα καφενεία, ενώ στα ζαχαροπλαστεία επιτρέπεται μόνο για όσο χρόνο χρειάζεται να φάνε ένα γλύκισμα· καταστρώνεται, επιπλέον, πρόγραμμα εξωσχολικής επιτηρήσεως των μαθητών από τους καθηγητές τους. Οι μαθητές, εξάλλου, απαγορεύεται να βρίσκονται εκτός σπιτιού μετά τις 21.30.¹¹⁰⁵

¹¹⁰⁰ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1: Ο σύλλογος διδασκόντων θεωρεί ότι η συμφοίτηση αρρένων και θηλέων επέφερε σοβαρή ηθική κατάπτωση που εκδηλώνεται εντός και εκτός σχολείου. Γι' αυτό «προτείνει όπως αι μαθήτριά εκγυμνάζονται σεμνότερον και όσον το δυνατόν μακράν των ομιάτων των μαθητών και λοιπών θεατών» (Αγρίνιο, 16/10/1936).

¹¹⁰¹ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1: Ο σύλλογος διδασκόντων, μεταξύ άλλων, αποφασίζει να καταβληθεί κάθε προσπάθεια αποφυγής συγχρωτισμού μαθητών και μαθητριών την ώρα του διαλείμματος (Αγρίνιο, 16/10/1937).

¹¹⁰² Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 3: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει, μεταξύ άλλων, την απαγόρευση παρακολούθησης από τους μαθητές μη εγκεκριμένων κινηματογραφικών ταινιών (Αγρίνιο, 6/11/1936).

¹¹⁰³ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1: Ο σύλλογος διδασκόντων ρυθμίζει το ζήτημα της ενδοσχολικής και εξωσχολικής συμπεριφοράς των μαθητών. Πρόκειται για «ζαχαροπλαστεία διατηρούντα ιδιαίτερον διαμέρισμα» (Αγρίνιο, 16/10/1936).

¹¹⁰⁴ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 5: Ο σύλλογος ρυθμίζει το ζήτημα της εξωσχολικής επιτηρήσεως των μαθητών (Αγρίνιο, 11/12/1936).

¹¹⁰⁵ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 6: Ο σύλλογος διδασκόντων ρυθμίζει θέματα συμπεριφοράς μαθητών και αναγγέλλει τον καταρτισμό προγράμματος εξωσχολικής επιτηρήσεως (Αγρίνιο, 28/3/1930).
Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 8: Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει τον καθορισμό προγράμματος

Αξιζει να σημειωθεί ότι η επέκταση των μέτρων ελέγχου της μαθητικής συμπεριφοράς εκτός σχολείου έχει την έγκριση των γονέων. Σε κοινή συνεδρίαση γονέων και καθηγητών που έγινε στο Γυμνάσιο Αγρινίου το 1931, αποφασίζεται η απαγόρευση της άσκοπης περιφοράς των μαθητών στο δρόμο κατά τις μεσημβρινές ώρες, ο περιορισμός του περιπάτου σε συγκεκριμένο μέρος της κεντρικής πλατείας της πόλης και η παρακολούθηση μόνο των εγκεκριμένων μαθητικών παραστάσεων. Αποφασίζεται, μάλιστα, και η σύσταση παιδονομίας, την οποία θα υποστήριζαν οικονομικά οι γονείς με έρανο.¹¹⁰⁶

Τα παραπάνω δείχνουν την ευρέως διαδεδομένη και ήδη παγιωμένη στο κοινωνικό σώμα άποψη για τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της μαθητικής ιδιότητας και για τη συμπεριφορά την προσήκουσα σε μαθητές, επειδή ακριβώς με τη συμπεριφορά αυτή καταξιώνεται κοινωνικά και ηθικά πρωτίστως η ίδια η οικογένεια και δευτερευόντως το σχολείο. Με άλλα λόγια, ο σχολικός μηχανισμός επιστρατεύεται, για να νομιμοποιήσει εκ των υστέρων την κοινωνική πίεση και τον έλεγχο που ασκείται στα παιδιά και στους εφήβους.

Σε αντίθεση με την ειδυλλιακά παρουσιαζόμενη ζωή στο χωριό, τα σχολικά αναγνωστικά παρουσιάζουν τη διαβίωση στα αστικά κέντρα δύσκολη και κουραστική. Ο συνωστισμός του πλήθους και η πληθώρα των μέσων μαζικής μεταφοράς αυξάνουν τον κίνδυνο του ατυχήματος και θέτουν σε κίνδυνο την ίδια τη ζωή των κατοίκων. Η ρύπανση και ο αδιάκοπος θόρυβος καθιστούν δύσκολη τη διαβίωση ακόμα και στα πιο απόκεντρα μέρη. «Αυτός λοιπόν ήτο ο Παράδεισος, τον οποίον έβλεπε το υψηλόν κωδωνοστάσιον του χωριού; Αλλ' αυτή ήτο σωστή Κόλασις!»

εξωσχολικής επιτηρήσεως των μαθητών από το πέρας των μαθημάτων ως τις 9.30 μ.μ. (Αγρίνιο, 25/4/1930).

¹¹⁰⁶ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937: Πορίσματα της πρώτης κοινής συνεδριάσεως των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών του γυμνασίου και των καθηγητών (1931).

αποφαίνονται τα μικρά χωριάτικα σπιτάκια που ονειρεύονταν «τα ψευδή μεγαλεία της πόλεως».¹¹⁰⁷

Η ανάπτυξη θερμών διαπροσωπικών σχέσεων στην πόλη δυσχεραίνεται λόγω των μεγάλων αποστάσεων που πρέπει να διανυθούν είτε προς διασκέδαση είτε, συνήθως, προς εργασία, καθώς και λόγω του περιορισμένου χρόνου που διατίθεται. Το άγχος της καθημερινής μετακίνησης και της έγκαιρης άφιξης στη δουλειά τους, το υψηλότερο σε σχέση με το χωριό κόστος ζωής, το άγχος της εξασφάλισης των προς το ζην και η υποβαθμισμένη ποιότητα ζωής έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική διάθεση των κατοίκων της πόλης.

Όλοι είναι βιαστικοί και σοβαροί. Τους βιάζει ο φόβος, μήπως δεν δυνηθούν να φθάσουν, όπου θέλουν, εις την ώραν των. Τους βασανίζει ακόμη και η σκέψις, πώς θα κατορθώσουν να εξοικονομήσουν τα έξοδα της ημέρας των. Διότι η ζωή εις τας μεγάλας πόλεις είναι δύσκολος, πολύ δυσκολωτέρα παρά εις τα χωρία. Διά τούτο είναι ανάγκη και περισσότερον να εργάζονται και ταχύτεροι να είναι εις τας εργασίας των οι μεγαλοπολίται από τους χωρικούς

αποφαίνεται ο συγγραφέας του αντίστοιχου κεφαλαίου των *Ναρκίσσων* αποσιωπώντας ή υποβαθμίζοντας τις πολύ μεγαλύτερες ανέσεις και τις περισσότερες ευκαιρίες που παρέχει γενικά η αστική ζωή.¹¹⁰⁸

Ειδικά όσον αφορά στην εργασία στην πόλη, δεν αναφέρεται καν η οργανική σχέση μεταξύ παρεχόμενων υπηρεσιών, εισοδήματος και κατανάλωσης. Αυτή η αποσιώπηση οφείλεται από τη μια στο ότι η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου εξακολουθεί να είναι κατά πλειονότητα αγροτική, και από την άλλη στην επιδίωξη του καθεστώτος να υπερτονίσει τα πλεονεκτήματα της γεωργικής ενασχόλησης καταξιώνοντάς της στη συνείδηση της κοινής γνώμης και, κυρίως, στη

¹¹⁰⁷ Π. Νιρβάνας, «Ιστορία ενός χωριού», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 86 – 92 (τα παραθέματα στις σσ. 91 και 88 αντίστοιχα).

¹¹⁰⁸ Δημ. Ανδρεάδης, «Η ζωή εις μεγάλην ελληνικὴν πόλιν», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 195 - 202 (το παράθεμα στις σσ. 199 - 200).

συνείδηση των αγροτόπαιδων που καλούνται να διαιωνίσουν το παραδοσιακό μοντέλο.

Η διπολική κοινωνική διαστρωμάτωση του αστικού πληθυσμού σε πτωχόκοσμο και πλουσίους παρουσιάζεται ως αναπόφευκτη και οι πιθανότητες της κοινωνικής υποβάθμισης ως μεγαλύτερες. Ο Μεταξάς απευθυνόμενος σε αγρότες ήδη από το 1936 επισείει τον κίνδυνο της προλεταριοποίησης των χωρικών που επιλέγουν να εγκαταλείψουν τα χωράφια τους και συρρέουν στις πόλεις: «Κανείς από σας δεν πρέπει να εγκαταλείψει το χωριό του και τη δουλειά του. Εις τα χωριά σας είσθε αφεντάδες, ενώ εις τας πόλεις που πάτε γίνεσθε δούλοι. Έτσι θα ευδαιμονήσετε και θα κάμετε καλή τύχη».¹¹⁰⁹

Ο μόνος τρόπος ώστε να αξιολογηθεί θετικά ο κάτοικος της πόλης είναι να αρνηθεί την αστική ταυτότητα και να παραμείνει στην πόλη μέτοικος διατηρώντας, ταυτόχρονα, ισχυρούς τους υλικούς και συναισθηματικούς δεσμούς με το χωριό καταγωγής της οικογένειας, έστω και αν αυτή έχει πια αποχωρήσει από την ύπαιθρο.

Το κείμενο «Το πατρικό σπίτι» στα *Ελληνόπουλα* του 1939 είναι αποκαλυπτικό. Στο παλιό σπίτι στο χωριό η αστική οικογένεια εξακολουθεί να περνάει τα καλοκαίρια της. Η παλαιότητα του σπιτιού και η σύνδεσή του με το φυσικό περιβάλλον και τις γεωργικές δραστηριότητες αποτελεί την ορατή απόδειξη της αγροτικής καταγωγής της οικογένειας, η οποία, στην πραγματικότητα, δεν έχει ποτέ απογαλακτισθεί συναισθηματικά από το χωριό.

Το πατρικό σπίτι είναι συνδεδεμένο με παιδικά βιώματα και αναμνήσεις. Το συναισθηματικό του περιεχόμενο το κάνει να υπερέχει ηθικά έναντι των πλουσίων σπιτιών της πόλης, η ζωή στην οποία απαξιώνεται συστηματικά: «Η καλύτερη φραντζόλα της Αθήνας δεν είχε

¹¹⁰⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Αμφίκλειαν» (9 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 62.

τη γλύκα του»¹¹¹⁰ (σημ. του σταρένιου ψωμιού που έψηναν ακόμη στο μικρό φούρνο του παλιού σπιτιού).

Η συντήρηση του πατρικού σπιτιού περνάει ως καθήκον από γενιά σε γενιά, έστω κι αν οι κάτοικοί του έχουν πια μετοικήσει στην πόλη. Έτσι ο πατέρας περιγράφει τι έκανε αυτός: «Εγώ πάλι με τη σειρά μου, έκαμα εδώ και λίγα χρόνια την επισκευή του σπιτιού που είχε ρημάξει από την πολυκαιρία. Έβαλα καινούργια σκεπή και φύτεψα το μικρό περιβολάκι, που βλέπεις, με λαχανικά και με λουλούδια».¹¹¹¹

Ο πατέρας στη συνέχεια επιχειρεί να συνδέσει και οργανικά το παιδί με το παλιό πατρικό σπίτι υποβάλλοντάς του το μελλοντικό του καθήκον με τρόπο που η αποφυγή του να φαντάζει υβριστική: «Αργότερα, όταν μεγαλώσης κι εσύ, θα φροντίσης, με τη σειρά σου, για το πατρικό σου σπίτι. Το αγαπάς κι εσύ, γιατί εδώ πρωτοπερπάτησες, μικρούλης, εδώ έκαμες τα πρώτα σου παιγνίδια. ... Όταν μεγαλώσης, μην το ξεχάσης κι εσύ ποτέ σου!».¹¹¹² Το καθήκον απέναντι στο σπίτι στο χωριό, που εκπληρώνεται απαρέγκλιτα από μια αδιατάρακτη σειρά γενεών, εξασφαλίζει τη διατήρηση του δεσμού με το χωριό και τη συντηρητική του νοοτροπία. Το σπίτι στο χωριό παραμένει «πατρικό» και η ύπαιθρος εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται και να βιώνεται ως κοιτίδα της οικογένειας που, ενώ έχει μετοικήσει, αρνείται να εσωτερικεύσει την καινούρια αστική της ταυτότητα.

Ο μόνος τρόπος για να αξιολογηθεί κάπως καλύτερα ο αστικός πληθυσμός είναι να υιοθετήσει χαρακτηριστικά της ζωής των χωριών, όπως μέριμνα για το φυσικό περιβάλλον, υγιεινή διατροφή με αγνά προϊόντα της φύσης, αλληλεγγύη που στη μεν μικρή κοινωνία του

¹¹¹⁰ Ανυπόγραφο, «Το πατρικό σπίτι», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 126.

¹¹¹¹ Ανυπόγραφο, «Το πατρικό σπίτι», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 127.

¹¹¹² Ανυπόγραφο, «Το πατρικό σπίτι», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 127.

χωριού εκφράζεται με φυσικότητα και αυθορμητισμό, αλλά που στην πόλη πρέπει να καλλιεργηθεί.¹¹¹³

Στην αποκήρυξη των αστικών κέντρων ανιχνεύεται η επιδίωξη του καθεστώτος για συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο. Το γεγονός αυτό από τη μια θα αποτρέψει τη διόγκωση του προλεταριάτου των πόλεων και, συνεπώς, τις πιθανές κοινωνικές αναταραχές, και από την άλλη θα συμβάλει στη διαίωνηση του παραδοσιακού και ευκολότερα ελεγχόμενου από την 4^η Αυγούστου κοινωνικού μοντέλου. Με την επιδίωξη αυτή συνάδει και η παρουσίαση της ζωής και της δράσης στην ύπαιθρο ως εγγύησης της ψυχοσωματικής ευεξίας και της κοινωνικής καταξίωσης, ενώ, αντίθετα η ζωή στην πόλη εμφανίζεται ως η απαρχή κάθε κακού.

7. Εξοικείωση με τα εγγειοβελτιωτικά έργα. Μύηση στην Τεχνολογία

7. 1. Εγγειοβελτιωτικά έργα

Άλλη εκδήλωση του εθνικισμού του καθεστώτος αποτελεί το ενδιαφέρον του για τα εγγειοβελτιωτικά έργα, αντιπλημμυρικά, αποστραγγιστικά και αρδευτικά, που μεταβάλλουν άρδην τη ζωή των αγροτών στη Θράκη και κυρίως στη Μακεδονία και, κατ' επέκταση, την κοινωνικο - οικονομική κατάσταση του συνόλου του πληθυσμού. Το ενδιαφέρον αυτό ανιχνεύεται σε διάφορα κείμενα των αναγνωστικών της εποχής, τα οποία, επιπλέον, στοχεύουν στη διαφώτιση του αγροτικού, ιδίως, κόσμου, σχετικά με τα οφέλη που προκύπτουν.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λεπτομερής αναφορά που γίνεται στα αναγνωστικά σχετικά με τα εγγειοβελτιωτικά έργα που έκαναν τις πεδιάδες των Σερρών και των Φιλίππων γόνιμες και αποδοτικές: αποστραγγιστικά έργα για τις πλημμύρες του Στρυμόνα και

¹¹¹³ Δημ. Ανδρεάδης, «Η Παλαιόχωρα αποκτά πλουσίαν δενδροφυτείαν», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 14 - 20.

διαφόρων χειμάρρων, νέα κοίτη για το Στρυμόνα και εξασφάλιση του πλωτού του ποταμού, εμβάθυνση και διαπλάτυνση της λίμνης Κερκίνης που έγινε αποθήκη νερού, αποξήρανση της λίμνη του Αχινού, αποστράγγιση των ελών των Φιλίππων και τελικά απαλλαγή όλου του κάμπου από τις πλημμύρες και απόδοσή του στη γεωργία.¹¹¹⁴ Τονίζεται, μάλιστα, ότι τα έργα ιδίως στο Στρυμόνα θα βελτιώσουν την ποιότητα ζωής και θα αυξήσουν το εισόδημα των κατοίκων των γύρω περιοχών.¹¹¹⁵

Η αναφορά στην κατασκευή των λεγόμενων «παραγωγικών έργων»¹¹¹⁶ ειδικά στη Μακεδονία δεν είναι τυχαία. Στόχο έχει να θυμίσει τις πρόσφατες δραματικές πολεμικές αναμετρήσεις στα μακεδονικά εδάφη, όπου ο Μεταξάς διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς και να υπογραμμίσει τη σταθερή μέριμνα του καθεστώτος για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων των περιοχών αυτών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και πολλοί πρόσφυγες.

Μέσω του κειμένου «Το τελευταίον μάθημα» του σχολικού *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 οι τελειόφοιτοι μαθητές πληροφορούνται ότι οι μοναδικοί εχθροί της Ελλάδας πια είναι οι βάλτοι, οι πυρετοί, το ανεπαρκές συγκοινωνιακό δίκτυο ιδίως στα ορεινά, που ανεβάζει το κόστος των προϊόντων, και κυρίως η αγραμματοσύνη που εμποδίζει το μέν γεωργό να αντιληφθεί τα δεινά που επιφέρει η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, το δε εργάτη να απομακρυνθεί από την οινοποισία και την αεργία.

Η αυθεντία του δασκάλου είτε ως πρωταγωνιστή του σχολικού κειμένου είτε ως εμπυχωτή της σχολικής τάξης χρησιμοποιείται, για να

¹¹¹⁴ Δημ. Κοντογιάννης, «Αι πεδιάδες των Σερρών και των Φιλίππων», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 254 – 257.

¹¹¹⁵ Π. Νιρβάνας, «Ο άνθρωπος που δαμάζει την φύσιν», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 159 – 163.

¹¹¹⁶ Π. Νιρβάνας, «Ο άνθρωπος που δαμάζει την φύσιν», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, ο όρος στη σ. 160. Ωστόσο το καθεστώς αποσιωπά συστηματικά τη συμβολή των προηγούμενων κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων στα εγγειοβελτιωτικά έργα που άλλαξαν τη ζωή στη Θράκη και κυρίως στη Μακεδονία, και τα εμφανίζει ως δικά του επιτεύγματα.

πειστούν οι νεαροί μαθητές που σύντομα θα αποφοιτήσουν από το δημοτικό, όχι να επιδιώξουν ανώτερες σπουδές, αλλά να επιδοθούν στα «έργα της ειρήνης», τα οποία θα συμπληρώσουν τα πολεμικά έργα που προηγήθηκαν και θα καταστήσουν τη Μεγάλη Ελλάδα πλούσια και πολιτισμένη: «Τοιουτοτρόπως, αγαπημένοι όλοι σας και βοηθημένοι, θα δυναθίτε, παιδιά μου, να δημιουργήσετε την πλουσίαν και πολιτισμένην Ελλάδα», πράγμα που θα αποτελεί ένα ακόμα «“ελληνικόν θαύμα”».¹¹¹⁷

7. 2. Τεχνολογία

Εκτός από την έμφαση στα εγχειοβελτιωτικά έργα και τον τονισμό της συμβολής τους στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου κυρίως του αγροτικού κόσμου, ο εθνικισμός του καθεστώτος ανιχνεύεται στο έντονο ενδιαφέρον και για άλλα έργα που απαιτούν υψηλή, για την εποχή, τεχνογνωσία. Τα σχολικά αναγνωστικά χρησιμοποιούνται και πάλι για να γνωστοποιηθούν τα έργα αυτά στο μαθητικό πληθυσμό και για να γίνουν οι συνέπειές τους αντικείμενο ιδεολογικής εκμετάλλευσης προς όφελος του καθεστώτος.

Για παράδειγμα, η αναφορά στην κατασκευή της τεχνητής λίμνης του Μαραθώνα, η οποία σχεδιάζεται να υδρεύει την Αθήνα, χρησιμεύει για να τονιστεί ότι αυτός που εκπόνησε τη σχετική μελέτη είναι Έλληνας,¹¹¹⁸ ενώ «οι ξένοι ήλθον να εκτελέσουν μόνον το έργον επί τη βάσει των σχεδίων του Έλληνος μηχανικού...». Με άλλα λόγια το τεχνικό έργο παρέχει ευκαιρία ανασκευής της ελληνικής παραδοσιακής αντίληψης για τη Δύση ως υπερτερούσα σε τεχνογνωσία, αφού τονίζεται

¹¹¹⁷ Δημ. Κοντογιάννης, «Το τελευταίον μάθημα», *Αναγνωστικό ΣΤ'* δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 261 – 264 (τα παραθέματα στις σσ. 262 και 264 αντίστοιχα).

¹¹¹⁸ Πρόκειται για το μηχανικό Θ. Γενήδουνα ή Γενιδουιά ο οποίος εκπόνησε τη σχετική προμελέτη το διάστημα 1922 – 1923· βλ. σχετικά Αλ. Καραδήμου – Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 92· ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 40, σ. 27, λήμμα *Μαραθώνα, λίμνη και φράγμα*. Ωστόσο το όνομά του δεν αναφέρεται στο σχολικό κείμενο, ίσως για να μη γίνει περαιτέρω αναφορά στην πρωτοβουλία για την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης του Μαραθώνα η οποία ελήφθη από τους ιδεολογικούς αντιπάλους του καθεστώτος.

ότι ακόμα και στον τομέα αυτόν το ελληνικό δαιμόνιο έκανε το θαύμα του: «Και βεβαίως τους ανήκει [σημ. στους ξένους] κάθε θαυμασμός διά την εντέλειαν, με την οποίαν εκτελούν το δύσκολον αυτό έργον. Αλλά δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι, το σπουδαιότερον, το επιστημονικόν μέρος του έργου, το χρεωστούμεν εις την Ελληνικήν επιστήμην. Και πρέπει να είμεθα υπερήφανοι δι' αυτό».¹¹¹⁹

Το έργο αυτό που, όπως με υπερηφάνεια αναφέρεται, είναι το μεγαλύτερο που έχει γίνει ποτέ στη χώρα, φορτίζεται και με περιεχόμενο συμβολικό. Ο εξοπλισμός της ελληνικής πρωτεύουσας με όλες τις σύγχρονες εγκαταστάσεις υγιεινής συμβολίζει την έξοδο από την υπανάπτυξη και την οριστική είσοδο ολόκληρης της χώρας στην εποχή του πολιτισμού και της προόδου, καθώς επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την Ελλάδα οι ξένοι: «Και φαντασθήτε τι εντροπή διά την Ελλάδα, να έρχονται οι ξένοι από τα μακρινά των μέρη, εις την πρωτεύουσάν της, διά να ιδούν τα αρχαία και να κινδυνεύουν να μην επιστρέψουν εις τον τόπον των! Τώρα οι ξένοι δεν θα φοβούνται πλέον τας ασθενείας και θα έρχονται διπλάσιοι και τριπλάσιοι εις την Ελλάδα».¹¹²⁰

Πρέπει, όμως, να σχολιαστεί η χρονολογική ασάφεια με την οποία παρουσιάζεται στο σχολικό αναγνωστικό του 1937 το θέμα το σχετικό με το φράγμα και την τεχνητή λίμνη του Μαραθώνα. Πιο συγκεκριμένα, η ακριβής χρονική στιγμή κατά την οποία λαμβάνει χώρα η εκδρομή των παιδιών στα έργα του Μαραθώνα παραμένει αδιευκρίνιστη. Έτσι η κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης φέρεται να είναι σε εξέλιξη και κατά συνέπεια αποδίδεται στην 4^η Αυγούστου. Στην πραγματικότητα, όμως, το έργο είχε ανατεθεί στην αμερικανική εταιρεία Ulen and Co της Νέας Υόρκης το 1924 επί κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου, η δε κατασκευή του είχε αρχίσει τον Αύγουστο του

¹¹¹⁹ Π. Νιρβάνας, «Η τεχνητή λίμνη του Μαραθώνος», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 177 (όπου και τα παραθέματα).

¹¹²⁰ Π. Νιρβάνας, «Η τεχνητή λίμνη του Μαραθώνος», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 184.

1926. Οι εργασίες διάρκεσαν περίπου πεντέμιση χρόνια και το έργο είχε ήδη περατωθεί και παραδοθεί σε λειτουργία το Δεκέμβριο του 1931, όταν στην εξουσία βρισκόταν η κυβέρνηση Βενιζέλου,¹¹²¹ στην οποία δε γίνεται καν νύξη. Παρατηρείται, συνεπώς, ότι το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου σφετερίζεται αδιάστακτα τις επιτυχείς πρωτοβουλίες του κοινοβουλευτισμού, ακόμα και αυτού του Βενιζέλου, και τις αναπλαισιώνει έτσι, ώστε από τη μια να εξυπηρετεί την ιδεολογική του αρχή περί πνευματικών πρωτείων του ελληνισμού και από την άλλη να δικαιώνει το φιλολαϊκό και προνοιακό χαρακτήρα που διατείνεται ότι έχει.

Η κατασκευή των μεγάλων αυτών τεχνικών έργων¹¹²² και γενικά η επιτυχής χρήση των τεχνολογικών μέσων που διαθέτει η εποχή, εκτός από την αναφορά στις προφανείς θετικές για τον πληθυσμό συνέπειες, προσφέρει την ευκαιρία για αναπλαισίωση του τρόπου με τον οποίο παραδοσιακά οι Έλληνες συλλαμβάνουν την Ευρώπη. Η Ευρώπη δεν αποτελεί πλέον τον απομακρυσμένο τεχνολογικό παράδεισο, αλλά υποκλίνεται μπροστά στο ελληνικό πνεύμα που πέτυχε να υπερβεί τις δυσχέρειες και να την υπερκεράσει. Με τον τρόπο αυτό το ελληνικό πνεύμα, μέχρι τώρα θεματοφύλακας μόνο του πνευματικού πολιτισμού του παρελθόντος, μετατρέπεται σε δυναμικό παραγωγό και υλικού πολιτισμού του παρόντος. Το γεγονός τούτο επιβεβαιώνει και

¹¹²¹ Ευτ. Κοκκινόπουλος, *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, Εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήναι 1935, τ. Α', τεύχ. 1, σσ. 296 – 297· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 51· Αλ. Καραδήμου – Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 92· Χρ. Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία: Μια αποτυχημένη συνάντηση» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 289· ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 40, σ. 27, λήμμα *Μαραθώνα, λίμνη και φράγμα*.

¹¹²² Άλλο τεχνολογικό έργο που περιγράφεται σε αναγνωστικό της εποχής αφορά το λιμάνι του Πειραιά. Προφανώς δεν πρόκειται για τα μεγάλα λιμενικά έργα, η εκτέλεση των οποίων είχε αρχίσει το 1924 και περατωθεί το 1931, αλλά για τη μεγάλη σιταποθήκη του λιμανιού, η κατασκευή της οποίας ολοκληρώνεται το 1937· βλ. σχετικά ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 48, σ. 303, λήμμα *Πειραιάς*· Π. Νιρβάνας, «Ο λιμάνι του Πειραιώς», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 185.

ανατροφοδοτεί την παραδοσιακή αντίληψη της υπεροχής του Ελληνισμού έναντι των εθνικών «άλλων».

Η πραγμάτευση, σε κείμενα των σχολικών αναγνωστικών, θεμάτων σχετικών με τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής εξυπηρετεί και άλλη μια σκοπιμότητα: δίνει στους μαθητές, και ιδίως σε αυτούς που δεν έχουν άμεση πρόσβαση στην τεχνολογία και στις θετικές για τον άνθρωπο συνέπειές της, την ευκαιρία να τη γνωρίσουν, να εξοικειωθούν με τις δυνατότητες που παρέχει, και πιθανόν να τη χρησιμοποιήσουν αργότερα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κείμενο «Ο Χρηστάκης πετάει» των *Ελληνόπουλων* του 1939, στο οποίο γίνεται ενημέρωση του μαθητικού πληθυσμού για την αεροπλοΐα. Ένας αεροπόρος περιγράφει λεπτομερώς ένα αεροπορικό ταξίδι και διασκεδάζει υπομονετικά τις παιδικές ανησυχίες, που αφορούν, για παράδειγμα, την ταχύτητα και τη μεγαλύτερη ασφάλεια των αεροπορικών ταξιδιών σε σχέση με τα άλλου είδους ταξίδια, καθώς και τη δυνατότητα αποφυγής των δυσμενών καιρικών συνθηκών. Η ενημέρωση από το θείο αεροπόρο φαίνεται ότι είναι πειστική, αφού τελικά ο φοβητσιάρης Χρηστάκης «έγινε αεροπόρος κι αυτός σαν το θείο του. ... Και γελάει, όταν συλλογίζεται τους παιδιάτικους φόβους του».¹¹²³

Η προσπάθεια εξοικείωσης της νέας γενιάς με το αεροπλάνο δεν είναι άσχετη με τη γενικότερη ενίσχυση της αεροπλοΐας που επιδιώκει το καθεστώς. Η λεπτομερής αναφορά στο αεροπλάνο πρέπει να συνδεθεί με το ότι και τα νεαρά μέλη της Νεολαίας ενθαρρύνονται να επιδοθούν στην αεροπλοΐα ως άθλημα, καθώς και με τη γενικότερη ενίσχυση από το καθεστώς της αεροπορίας ως πολεμικού όπλου. Χαρακτηριστικό του πνεύματος αυτού είναι ότι στα τέλη του 1936 ο πρόεδρος και ο γενικός γραμματέας της Αερολέσχης Θεσσαλονίκης γνωστοποιούν στο Υπουργείο

¹¹²³ Ανυπόγραφο, «Ο Χρηστάκης πετάει», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 136 – 140 (το παράθεμα στη σ. 140).

Παιδείας ότι, κατόπιν σχετικής εγκρίσεως του Μεταξά, ίδρυσαν Σχολή Ανεμοπορίας με σκοπό τη θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση των μαθητών και μαθητριών των τελευταίων τάξεων του γυμνασίου, καθώς και των φοιτητών. Απώτερος στόχος, όπως ομολογείται αρμοδίως από τους υπεύθυνους της Αερολέσχης, είναι η εκλαΐκευση του αεροπλάνου «διά της καταλλήλου, κατόπιν μεθ' ημών συνεννοήσεως, προπαγάνδας εις τα Γυμνάσια υπό των κ.κ. Γυμνασιαρχών». ¹¹²⁴

Συμπερασματικά, ο τρόπος πραγμάτευσης του θέματος της τεχνολογίας στα σχολικά αναγνωστικά καλλιεργεί γενικά την εμπιστοσύνη στην ικανότητα του ανθρώπου να χρησιμοποιεί την ευφυΐα του και να δαμάζει επί ωφελεία του τα φυσικά στοιχεία. Στα *Ελληνόπουλα*, σε ένα αόριστο πανανθρώπινο μυθικό παρελθόν ο Άνθρωπος, αφού απέτυχε να συμφιλιώσει τη φωτιά και το νερό, κατορθώνει τελικά να τα αιχμαλωτίσει και, εκμεταλλευόμενος τη μεταξύ τους έχθρα, να τα χρησιμοποιήσει στην ατμομηχανή του. Το συμπέρασμα είναι ότι «Με τη δύναμη της ατμομηχανής του γίνεται εργασία, που θα χρειαζόταν πάρα πολλά ανθρώπινα χέρια, για να γίνη». ¹¹²⁵ Τελικά, όμως, οι μαθητές εκπαιδεύονται να κάνουν χρήση των τεχνολογικών επιτευγμάτων προς όφελος όχι τόσο της ανθρωπότητας όσο του ελληνικού έθνους.

8. Εργασία και στροφή στον πρακτικό βίο

8. 1. Προσωπική εργασία

Ο εκπαιδευτικός εθνικισμός ανιχνεύεται και στο ιδιαίτερο περιεχόμενο που προσδίδει το καθεστώς στην εργασία και ιδίως στον

¹¹²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Γνωστοποίηση της διοίκησης της Αερολέσχης Θεσσαλονίκης στο Υπουργείο Παιδείας για ίδρυση Σχολής Ανεμοπορίας και εντολή του Υπουργού Παιδείας να ενισχυθεί η προσπάθεια (Θεσσαλονίκη, 15/12/1936 και Αθήνα, 2/1/1937 αντίστοιχα).

¹¹²⁵ Ανυπόγραφο, «Η φωτιά και το νερό», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 47.

πρακτικό βίο. Ο Μεταξάς διαγράφει με σαφήνεια τη φύση και το σκοπό της εργασίας σε ομιλία του τον Αύγουστο του 1939:

... την εργασίαν δε την θεωρούμεν όχι μονάχα ως μέσον διά του οποίου το άτομον απολαμβάνει των μέσων προς εκπλήρωσιν των υλικών του αναγκών ... Την εργασίαν την θεωρούμεν επίσης ως το μέσον διά του οποίου το άτομον προσφέρει εις το σύνολον ένα μέρος μικρόν ή μεγάλο ή και το όλον του έργου του. Και από της απόψεως αυτής η εργασία λαμβάνει σημασίαν μεγίστην.¹¹²⁶

Συνεπώς ο δικτάτορας τονίζει κυρίως την κοινωνική διάσταση της εργασίας. Στα αναγνωστικά της εποχής, αντιστοίχως, η εργασία δεν προβάλλεται τόσο ως ενασχόληση που πρωτευόντως αφορά το ίδιο το άτομο· παρουσιάζεται κυρίως ως καθήκον που υποχρεούται ο πολίτης να εκπληρώσει απέναντι στο κοινωνικό σύνολο, ώστε να εξασφαλιστεί η κοινωνική ευταξία.¹¹²⁷

Η μύηση της νέας γενιάς στη διάσταση αυτή της εργασίας γίνεται από πολύ νωρίς. Στο κεφάλαιο «Ο φάρος» *Του νέου μου βιβλίου* του 1937 οι φαροφύλακες, απόμαχοι ναυτικοί, εργάζονται όχι για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην που, προφανώς, δεν τους πρόσφερε πολλών ετών επικίνδυνη και κοπιαστική εργασία στις θάλασσες, αλλά επειδή τους δίνεται η ευκαιρία να προσφέρουν υπηρεσία: «Τώρα δεν εταξίδευαν, ναι, αλλά κάμουν ένα μεγάλο καλό σε εκείνους που ταξιδεύουν, σ' αδέρφια των, που γυρίζουν με τα καράβια».¹¹²⁸

Στην ομιλία του Μεταξά τον Αύγουστο του 1939, εκτός από την κοινωνική, ανιχνεύεται και η ηθική διάσταση της εργασίας:

... την εργασίαν την θεωρούμεν και ως ψυχικόν δεσμόν του ατόμου προς το είδος της εργασίας το οποίον μετέρχεται, επομένως πολύ

¹¹²⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την Γενικήν Συνέλευσιν της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος» (24 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 137.

¹¹²⁷ Π. Νιρβάνας, «Μιας εβδομάδος αργία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 124 – 126.

¹¹²⁸ Ν. Έλατος, «Ο φάρος» από τον «Ηλιο», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 116.

ανωτέραν από απόψεως ηθικής από την εκπλήρωσιν απλώς των υλικών αναγκών.¹¹²⁹

Η εργασία ως ηθικό καθήκον αξιολογείται ως τόσο σημαντική, ώστε στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 παρατίθεται ένα απόσπασμα από λόγο του δικτάτορα με εύγλωττο μήνυμα:

Καθήκον του καθενός είναι να εργασθή εις την θέσιν, όπου τον έταξεν η τύχη του. Ο αγρότης εις το χωράφι του, ο αστός εις την πόλιν. Η εργασία πρέπει να είναι διαρκής και πρέπει να είσθε ακατάβλητοι. Κανείς από σας δεν πρέπει να καταράται την τύχην του. Εις τα χέρια του καθενός είναι η τύχη του και από αυτόν εξαρτάται να κάμη την τύχη του μεγάλη, είτε στο χωριό ανήκει είτε στην πόλη.¹¹³⁰

Η μεταμφίεση της εργασίας από δραστηριότητα που αυτονομεί και κοινωνικοποιεί το άτομο σε μέσο ηθικοποίησης του ατόμου εξηγεί την αποσιώπηση των ιδιαίτερων συνθηκών, σχέσεων και προβλημάτων που αναπόφευκτα αναπτύσσονται σε κάθε εργασιακό χώρο. Η ηθικοποίηση της εργασίας, επιπλέον, αφαιρεί από τον εργαζόμενο κάθε δικαίωμα για διεκδίκηση καλύτερων αποδοχών και εργασιακών δικαιωμάτων και τον υπάγει στις αποκλειστικές διαθέσεις του εργοδότη.

Για τις αληθινές σχέσεις εργαζόμενου και εργοδότη δε δίνονται πληροφορίες ή δίνονται πληροφορίες που δημιουργούν εικόνα απατηλή. Έτσι ο φτωχός υποψήφιος εμποροϋπάλληλος συμπεριφέρεται στον εργοδότη του με υπερβολική μετριοφροσύνη που φτάνει στην αυτοϋποτίμηση, και με ευγένεια που αγγίζει τη δουλοπρέπεια.¹¹³¹ Μάλιστα δεν προβάλλει καμιά απαίτηση για το μισθό του αφήνοντας τη ρύθμιση του σημαντικού αυτού θέματος στη διακριτική ευχέρεια του μεγαλέμπορου εργοδότη του. «Δοκιμάσατέ με επί ένα - δύο ή και περισσότερους μήνας. Και όσον αξίζω, πληρώσατέ μου. Δεν πιστεύω να

¹¹²⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την Γενικήν Συνέλευσιν της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος» (24 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 137.

¹¹³⁰ Ι. Μεταξάς, Παράθεμα στο *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 136.

¹¹³¹ Δημ. Ανδρεάδης, «Τα προσόντα του καλού εμποροϋπαλλήλου», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 60.

θελήσετε να με αδικήσετε».¹¹³² Ο εργοδότης στην περίπτωση αυτή μεταβάλλεται σε υπέρτατη πατρική μορφή που αξιολογεί και αποδίδει τα δίκαια. Το γεγονός ότι αυτή η συμπεριφορά του υποψηφίου εκτιμάται περισσότερο από άλλα προσόντα του ενισχύει ανάλογη εργασιακή συμπεριφορά στο μέλλον και επιπλέον ασκεί τον αυριανό πολίτη να αποδέχεται το πατερναλιστικό μοντέλο διακυβέρνησης.

Εκτός από την ηθική, η εργασία αποκτά και εθνική διάσταση. Με την προσφορά έργου από τους πολίτες αναγεννάται και προοδεύει η ίδια η πατρίδα ως σύνολο. Στο ποίημα του Σ. Μυριβήλη, αν και αναγνωρίζεται ότι το πνεύμα της δουλειάς «σμίγει / τις χώρες, τις καρδιές και τους ανθρώπους», οι μαθητές της ΣΤ' δημοτικού στο τέλος διαβάζουν: «Κι εμείς, τ' αρχαίου δέντρου νια κλωνάρια, / στο κόμα, στο βουνό και στ' αργαστήρι, / χαρούμενες κοπέλες, παλικάρια, / κινούμε στις δουλειάς το πανηγύρι. / Στα χέρια μας, στα μάτια μας αστράφτει / της γης μας, τ' ουρανού κρουστή η λαμπάδα, / μες στην καρδιά γλυκός καημός ανάφτει / για σένα, μάνα Ελλάδα! Ελλάδα! Ελλάδα!».¹¹³³

Συχνά η εργασία παρατίθεται αντιθετικά προς τον πλούτο, για να τονιστεί η ματαιότητα και η προσωρινότητα του πλούτου, όταν αυτός δε συνοδεύεται από διάθεση για δουλειά, και η αποτελεσματικότητα της

¹¹³² Δημ. Ανδρεάδης, «Τα προσόντα του καλού εμποροϋπαλλήλου», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 59 – 61 (το παράθεμα στη σ. 61).

¹¹³³ Σ. Μυριβήλης, «Το τραγούδι της δουλειάς», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 106. Η εργασία και η σύνθετη φυσιογνωμία της, κοινωνική, ηθική, ψυχολογική, ακόμα και εθνική, αποτέλεσε αντικείμενο στοχασμού για το Μεταξά, όπως αποδεικνύεται από μια σκέψη που διατύπωσε γραπτώς στις 28 Φεβρουαρίου του 1939: «Δεν καταλαβαίνω τι νόημα έχει να κλαίη κανείς για την μοίρα γενικά του ανθρώπου, ..., και να βρίσκη εν γένει αφορμές απελπισίας και απογοητεύσεως. ... Η μόνη διαρκής πραγματικότης είναι η δράσις και η δημιουργία. ... Ας συγκεντρώσουμε την προσοχή μας και τη δύναμί μας επάνω στο παρόν και στις ανάγκες του όπως προέρχονται από το παρελθόν και όπως προβάλλονται εις το μέλλον και ας δουλέψουμε να τις θεραπεύσουμε. Η δουλειά αυτή, αυτή καθ' εαυτή, και όχι το αποτέλεσμα ας είναι ο σκοπός μας. Και ας λείψουν τα κλάματα και οι κακομοιριές. Αυτά οδηγούν στην αδράνεια και στον αισθητό συνειδητό θάνατο μέσα στη διάρκεια της ζωής» βλ. Ι. Μεταξάς, Κηφισιά, 28 Φεβρουαρίου 1939, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 437 – 438.

εργασίας.¹¹³⁴ Στα αναγνωστικά δεν καταξιώνεται ο πλούτος, και μάλιστα ο πλούτος που αποκτιέται άκοπα. Αντιθέτως τονίζεται ότι ο πλούτος δε φέρνει την ευτυχία. Χαρακτηριστικά παρατίθεται το παράδειγμα του βασιλιά Μίδα που συνειδητοποίησε πού βρίσκεται η πραγματική ευτυχία, όταν, εξαιτίας του πάθους του για το χρυσάφι, κόντεψε να χάσει για πάντα τη μονάκριβη θυγατέρα του.¹¹³⁵

Καταξιώνεται, όμως, η εργασία που παράγοντας πλούτο συμβάλλει στην ευημερία του ατόμου και του συνόλου. Συνεπώς η εργασία και ο πλούτος αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως αξίες ηθικοκοινωνικές και η καθαρή οικονομική τους διάσταση αποσιωπάται. Η άποψη αυτή εκφράζεται έμμετρα στο ποίημα του Γ. Μαρκορά που παρατίθεται στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 και βρίσκεται σε συμφωνία με την παρότρυνση του δικτάτορα για διαρκή εργασία, η οποία παρατίθεται στην προηγούμενη σελίδα του ίδιου εγχειριδίου.¹¹³⁶

Ως πρότυπο στους μαθητές του δημοτικού προβάλλεται το φτωχό παιδί που εργάζεται, για να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Το πρότυπο αυτό ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο, όταν ταυτόχρονα με την εργασία του σπουδάζει. Ο συνδυασμός εργατικότητας και φιλομάθειας του εξασφαλίζει πλούτο, κύρος, επιτυχίες. Ωστόσο τον πλούτο και τις δεξιότητες που αποκτά, δεν τα χρησιμοποιεί προς ίδιον όφελος, αλλά τα θέτει στην υπηρεσία της οικογένειας, του κοινωνικού συνόλου και της πατρίδας. Η ουσιαστική του καταξίωση δεν οφείλεται στο χρήμα, αλλά

¹¹³⁴ Τολστόη, «Το καλύτερον μερίδιον», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 52 – 53· Ανυπόγραφο, «Δικαιολογημένη οικονομία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 55 – 56· Γερ. Μαρκοράς, «Εργασία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 108.

¹¹³⁵ Ν. Έλατος, «Ο Μίδας» από το *Αναγνωστικό Γ' Καρκαβίτσα, Παπαμιχαήλ, Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 128 – 131.

¹¹³⁶ Ι. Μεταξάς, Παράθεμα στο *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 136· Γ. Μαρκοράς, «Εργασία», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 137 - 138.

στις τιμές που του αποδίδονται από το στενότερο και το ευρύτερο σύνολο λόγω της κοινωνικής του προσφοράς.¹¹³⁷

8. 2. Στροφή στον πρακτικό βίο

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η ανώτερη μόρφωση δεν είναι το κύριο ιδανικό που προβάλλεται, ιδίως για τα φτωχά παιδιά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Γι' αυτά ως περισσότερο κατάλληλο προβάλλεται «το σχολείον της εργασίας», δηλαδή η στροφή στον πρακτικό βίο και η ενασχόληση με τα πρακτικά επαγγέλματα:

Απ' αυτούς τους μαθητάς [σημ. του γυμνασίου] πολλοί θα γίνουν επιστήμονες, δικηγόροι, ιατροί, φιλόλογοι, και μερικοί ίσως διαπρέψουν εις το έργον των. Αλλά και συ από το ιδικόν σου σχολείον, από το παντοπωλείον του κυρ Σταύρου, θα μάθης να γίνης πρακτικός άνθρωπος, καλός έμπορος και καλός οικοκόρης, από εκείνους, οι οποίοι στηρίζουν τας κοινωνίας και τα έθνη. Αυτό είναι το σχολείον του κόσμου και απ' αυτό θα εξέλθης σοφός, όσον χρειάζεται, και σεβαστός, όσον οι επιστήμονες.¹¹³⁸

Συνεπώς η δραστήρια ενασχόληση με το πρακτικό επάγγελμα και η τιμιότητα αποτελούν την καλύτερη εγγύηση για την ευημερία, την κοινωνική καταξίωση και την προσωπική ευτυχία.¹¹³⁹ Τα σχολικά αναγνωστικά διερμηνεύουν εδώ με τρόπο εύληπτο για τους μικρούς μαθητές την έμφαση που δίνει ο δικτάτορας στην πρακτική εκπαίδευση και τη διάθεσή του να περιστείλει την πρόσβαση στην Ανώτατη, η οποία, κατ' αυτόν, εκτρέφει αργόσχολους θεσιθήρες ανίκανους να συντηρήσουν τον εαυτό τους.¹¹⁴⁰

¹¹³⁷ Αρ. Κουρτίδης, «Το δώρον της θείας», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 16 – 23· Αρ. Κουρτίδης, «Το ναυτόπουλον», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 27 – 33.

¹¹³⁸ Α. Μάτεσης, «Το παντοπωλείον του κυρ Σταύρου», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 120 (όπου το παράθεμα και ο προαναφερθείς όρος).

¹¹³⁹ Π. Νιρβάνας, «Τιμή εις το κοφίνιον», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε. Αθήναι 1937, σσ. 121 – 124.

¹¹⁴⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια των έργων του Σελινούντος Αιγειαλείας» (31 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 253.

Ο Μεταξάς αδίστακτα διατρανώνει την προτεραιότητα των εφαρμοσμένων επιστημών έναντι των θεωρητικών στην καθημερινή ζωή:

Γνωρίζω πολύ καλά ότι αι επιστήμαι δεν εγεννήθησαν από ενασχολήσεις των ανθρώπων της αφηρημένης θεωρίας. Εγεννήθησαν από τας ανάγκας του βίου και κατόπιν εν τη προόδω των ... κατέληξαν ... εις την καθαράν επιστήμην ... η ούτω δημιουργηθείσα καθαρά επιστήμη ενεργεί κατ' αντίθετον φοράν εκ των άνω προς τα άκρα μέχρι των τελευταίων ορίων της εφαρμογής, μίαν ακτινοβολίαν δίδει εκ του κέντρου, ούτως ειπείν, προς τα άκρα εκ της καθαρής θεωρίας προς πάσας τας εφαρμογάς και αναδημιουργεί αυτάς.¹¹⁴¹

Ο δικτάτορας δε διατάζει να επιστρατεύσει την κολακεία και να επικαλεστεί ακόμα και την προσωπική του προτίμηση, προκειμένου να καταξιώσει ηθικά και κοινωνικά τους ασχολούμενους με τα πρακτικά επαγγέλματα. Σε ομιλία του το 1939 υποστηρίζει: «Μολονότι έχω σεβασμόν και εκτίμησιν προς την καθαράν διανόησιν, οφείλω να ομολογήσω ότι προέρχομαι και εγώ από επάγγελμα εξόχως πρακτικόν, και συνεπώς ευρίσκομαι εις μεγαλύτεραν ψυχικήν επικοινωνίαν με ανθρώπους των πρακτικών επαγγελμάτων».¹¹⁴²

Συνεπώς, το καθεστώς καταξιώνει μέσω της εκπαίδευσης τον πρακτικό βίο, στον οποίο στρέφονται οι πολλοί από ανάγκη, και επομένως καταξιώνει και τη μικροαστική τάξη που, εξάλλου, αποτελεί μια από τις συντηρητικές κοινωνικές ομάδες που το στηρίζουν. Για την ανώτερη μόρφωση προορίζονται λίγοι εκλεκτοί. Η εκπαιδευτική αυτή επιλογή της 4^{ης} Αυγούστου ανταποκρίνεται στην κοινωνική πραγματικότητα και στις οικονομικές ανάγκες της χώρας. Ας σημειωθεί, όμως, ότι δε διαφέρει από την αντίστοιχη του Βενιζέλου, όπως επιτρέπει να συμπεράνουμε η εισηγητική έκθεση του 1929 «επί των εκπαιδευτικών

¹¹⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των Ελλήνων χημικών» (16 Απριλίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 351 – 352.

¹¹⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών» (8 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 124.

νομοσχεδίων» του τότε Υπουργού Παιδείας Κωνσταντίνου Γόντικα και η συνολική εκπαιδευτική του πολιτική.¹¹⁴³

Πιο συγκεκριμένα, η Μεταρρύθμιση του '29, που έλαβε χώρα κατά τα έτη 1928 - 1932 συμπίπτοντας με την τελευταία πρωθυπουργία του Ελ. Βενιζέλου, η κορυφαία μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Φιλελευθέρων στο χώρο της εκπαίδευσης με πρωτεργάτη τον τότε Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου, έχει ως έναν από τους βασικούς της άξονες τον έλεγχο της ροής των μαθητών από τη Στοιχειώδη στη Μέση Εκπαίδευση και από τη Μέση στην Ανώτατη.

Η πεποίθηση που κυριαρχεί την εποχή αυτή είναι ότι για την υλική ευημερία του κράτους και για τη σταθερότητα του κοινωνικού καθεστώτος είναι απαραίτητη η εφαρμογή του κοινωνικού εξαναγκασμού από την κυβέρνηση μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Ο κοινωνικός εξαναγκασμός εκφράζεται με τη μείωση κατά 41% των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης, πολλά από τα οποία λειτουργούσαν σε αστικές και ημιαστικές περιοχές (γυμνασίων, ημιγυμνασίων, ελληνικών σχολείων, παρθεναγωγείων). εκφράζεται ακόμη με τη διενέργεια αυστηρών εισαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων στα σχολεία της Μέσης.¹¹⁴⁴ τέλος εκφράζεται με την προσπάθεια να στραφούν οι νέοι σε πρακτικά επαγγέλματα και κυρίως στη γη.

Όσον αφορά στην Ανώτατη Εκπαίδευση, η μείωση των σπουδαστών επιτυγχάνεται με τη γενίκευση των εισιτηρίων εξετάσεων και με την καθιέρωση κλειστού αριθμού εισακτέων. Σε αυτά τα μέτρα

¹¹⁴³ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εστία, Αθήνα 2003, τ. 2, σσ. 164 - 165. Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 - 1940*, αδ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2005, σσ. 121 - 125. Ζ. Καγκαλίδου, *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 17 - 18.

¹¹⁴⁴ Η δραματική μείωση των μαθητών της Μέσης από 70.000 σε 48.000 λόγω των εισαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων στα γυμνάσια το 1931, θεωρήθηκε επίτευγμα από τον τότε Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος εκτιμούσε ότι χωρίς τη μείωση της ποσότητας των εκπαιδευομένων είναι αδύνατη η σοβαρή βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης· βλ. σχετικά Ν. Παπαδάκης, «Χαρισματική ιδεολογία και διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η περίπτωση της Μεταρρύθμισης του '29» σε *ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, Πάτρα, 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 613.

πρέπει να προστεθεί η αύξηση των διδασκτρων και άλλων φοιτητικών δαπανών, που καθιστά σχεδόν αδύνατη την πρόσβαση στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα για μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού.

Η μείωση των αποφοίτων της Μέσης και Ανώτατης Εκπαίδευσης έχει ως αποτέλεσμα την αποσυμφόρηση του οικονομικού και κοινωνικού πεδίου από μορφωμένους που αδυνατούν να απορροφηθούν σε ανάλογα επαγγέλματα και, συνεπώς, να καταστούν κοινωνικά χρήσιμοι· την καταπολέμηση της δημοσιούπαλληλικής θεσιθηρίας· τη διασφάλιση της ευστάθειας του αστικού καθεστώτος που κινδυνεύει από δυσारेστημένους άνεργους πτυχιούχους, δυνητικά πρόξενους κοινωνικής κρίσης στο μέλλον.

Η ίδρυση εκατοντάδων νέων δημοτικών σχολείων και η παράλληλη μείωση των παρεχόμενων ακαδημαϊκών τίτλων από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων είναι αποδεικτική της άποψης ότι πρέπει να διευκολύνεται η πρόσβαση του λαού στη Στοιχειώδη Εκπαίδευση, διότι η απόκτηση βασικών γνώσεων και δεξιοτήτων προάγει το συμφέρον της ολότητας· να δυσχεραίνεται, όμως, η πρόσβαση των πολλών στην Ανώτατη Εκπαίδευση, διότι αυτή απεθύνεται σε «ολίγους εκλεκτούς, οι οποίοι θα αποτελέσουν την ηγεσία του αύριο», σύμφωνα με το Βενιζέλο.¹¹⁴⁵

¹¹⁴⁵ Ν. Παπαδάκης, «Χαρισματική ιδεολογία και διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η περίπτωση της Μεταρρύθμισης του '29» σε *ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, Πάτρα, 28 – 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 595 – 620 και 633 – 637. Ήδη από το 1906 ο Ελ. Βενιζέλος, αναφερόμενος στην κλασική και στην Ανώτατη Εκπαίδευση, υποστηρίζει ότι αυτή απεθύνεται μόνο στους «επιλέκτους», δηλαδή «τους ευπορούντας» που δεν προσδοκούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην από την κλασική εκπαίδευση, και «την τάξιν των προνομιούχων πνευμάτων»· βλ. σχετικά Ν. Παπαδάκης, «Χαρισματική ιδεολογία και διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η περίπτωση της Μεταρρύθμισης του '29» σε *ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης, Πάτρα, 28 – 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, υποσημείωση στη σ. 636. Για ανάλογη άποψη του τότε Υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου βλ. στο ίδιο, σ. 591.

9. Αλτρουισμός. Πρόταξη του συμφέροντος του συνόλου έναντι του συμφέροντος του ατόμου

Ο δικτάτορας καλεί επανειλημμένα τις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και μάλιστα τις γυναίκες της αστικής τάξης, καθώς και τη σπουδάζουσα νεολαία να θέτουν τον πλούτο τους, τις γνώσεις τους και τις δεξιότητές τους στην υπηρεσία των αναξιοπαθούντων συμπολιτών, ιδίως πάμφτωχων εργατών, καθώς και του κοινωνικού συνόλου γενικά διαβεβαιώνοντας ότι η ανιδιοτελής προσφορά θα εξασφαλίσει την καταξίωση και την ευτυχία στους ίδιους και την ευημερία στο σύνολο, του οποίου αποτελούν αναπόσπαστα μέλη. Η αδιαφορία για τις ανάγκες των άλλων στιγματίζει το άτομο ως εγωιστικό και το θέτει εκτός εθνικού συνόλου: «... άτομον το οποίον δεν συμβιβάζεται πλέον όχι μόνον προς τας αρχάς του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά δεν συμβιβάζεται ούτε και προς τας απαιτήσεις τας οποίας έχει η Ελλάς, το Ελληνικόν Έθνος, από όλους μας».¹¹⁴⁶ Αντιθέτως η ανιδιοτελής προσφορά στο συνάνθρωπο αξιολογείται από το καθεστώς ως προσφορά στο ίδιο το εθνικό σύνολο, εφόσον το άτομο θεωρείται αναπόσπαστο μέλος του συνόλου.

9. 1. «...οι διδάσκαλοι έχουν ψυχήν Ιεραποστόλου»

Κορυφαία θέση στην ανιδιοτελή προσφορά στο συνάνθρωπο και στο κοινωνικό σύνολο, σύμφωνα με το καθεστώς, κατέχουν οι εκπαιδευτικοί. Ο Βασίλειος Τσίριμπας, Γενικός Επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, αναβαθμίζει ηθικά τους εκπαιδευτικούς ως ανιδιοτελείς

¹¹⁴⁶ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 70 -71· «Λόγος προς τους εμπόρους Χαλκίδος» (22 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 236· «Λόγος κατά την κατάθεσιν θεμελίου λίθου του Ασύλου Αλητοπαίδων Θεσσαλονίκης» (6 Οκτωβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 244 - 245· «Λόγος προς τον λαόν των Πατρών» (6 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 265· «Λόγος προς τον λαόν της Ξάνθης» (4 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 330 - 331· «Λόγος προς τον λαόν της Καβάλας» (5 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 336· «Λόγος προς τον λαόν της Δράμας» (7 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 341· «Λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 421· «Λόγος κατά τα εγκαίνια των νυκτερινών σχολών Ν. Φιλαδελφείας» (16 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 149· «Λόγος κατά το γεύμα του Δήμου Θεσσαλονίκης» (7 Φεβρουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 253 - 254 (το παράθεμα στη σ. 254).

πρωτεργάτες της εθνικής αναγεννήσεως: «Η Πατρίς κατά την κρίσιμον ταύτην στιγμήν της ιστορίας της ζητεί από σας να άρητε τον εθνικόν Σταυρόν και με πίστιν, ενθουσιασμόν και εθνικήν υπερηφάνειαν να οδηγήσητε την νεολαίαν μας, ... εις την ευρείαν εθνικήν λεωφόρον, την οποίαν διήνοιξε πρώτος ο κ. Ιωάννης Μεταξάς». ¹¹⁴⁷

Ένα περίπου χρόνο νωρίτερα ο Υπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος προκαταλαμβάνει τη διάθεση του εκπαιδευτικού κλάδου για προσφορά ως εξής: «Ο Διδάσκαλος εισερχόμενος εις την δημοσίαν υπηρεσίαν γνωρίζει ότι εξασφαλίζει την έντιμον πενίαν λόγω της ευτελείας των αποδοχών του, αλλά και τας υψηλότερας ικανοποιήσεις, τας οποίας του παρέχει το λειτούργημά του ως Εθναποστόλου και ηθικού δημιουργού της νέας γενιάς. Δί' αυτό οι διδάσκαλοι έχουν ψυχήν Ιεραποστόλου». ¹¹⁴⁸

Ο ιεραποστολικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού έργου δεν είναι συμβατός με την ενασχόληση των εκπαιδευτικών με το συνδικαλισμό και με τις συνδικαλιστικές διεκδικήσεις. Αυτό ισχυρίζεται ο Γεωργακόπουλος θεωρώντας τον εκπαιδευτικό συνδικαλισμό ως εκδήλωση αντίθεσης προς το κράτος. ¹¹⁴⁹ Προς επίρρωση του υπουργικού ισχυρισμού ο Θεοδ. Χαραλαμπίδης, Καθηγητής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Τριπόλεως, υποστηρίζει ότι η κομματική εμπάθεια, ακόμα και η κατατριβή των εκπαιδευτικών με θέματα όπως μεταθέσεις, διορισμοί, επιδόματα και μισθοί, τους αποπροσανατολίζει από το κυρίως έργο τους που είναι η διαφώτιση της νεολαίας και η συνεργασία με το Νέο Κράτος προς δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. ¹¹⁵⁰

Τον ιεραποστολικό χαρακτήρα της προσφοράς του δασκάλου διασώζουν τα σχολικά αναγνωστικά. Εδώ ο δάσκαλος παρουσιάζεται να

¹¹⁴⁷ «Εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Στοιχ. Εκπαιδ. Ζ' Περιφέρειας κ. Βασίλ. Τσίριμπα», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 66, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 283.

¹¹⁴⁸ Κ. Γεωργακόπουλος, «Ελληνες διδάσκαλοι σας ευγνωμονούμεν», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 5, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σ. 3.

¹¹⁴⁹ Κ. Γεωργακόπουλος, «Τα ιδανικά της Ελλην. Εκπαιδεύσεως. Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 38, Αθήναι Οκτώβριος 1936, σ. 67.

¹¹⁵⁰ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Η ενότης και η ανύψωσις του εκπαιδευτικού κλάδου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 157.

επιλέγει ο ίδιος συνειδητά την επίμοχθη εργασία στην αφάνεια κάτω από δυσμενείς συνθήκες, διότι έχει επίγνωση της σπουδαιότητας του έργου του τόσο για τη μικρή κοινότητα την οποία υπηρετεί άμεσα όσο και για τη μεγάλη πατρίδα την οποία θεραπεύει ανιδιοτελώς.

Ο δάσκαλος του Πετροχωρίου λέει: «Προτίμησα, παιδί μου, να μείνω δάσκαλος, εδώ στο μικρό κι αγαπημένο χωριό μας. Εδώ νόμισα, ότι θα ήμουν χρησιμότερος και για τη μικρή αυτή και για τη μεγάλη πατρίδα μας». Κατ' επέκταση ο δάσκαλος αυτός χαρακτηρίζεται ως «η ψυχή για κάθε προοδευτική ενέργεια. Με τις ενέργειές του είχε χτιστή το μέγαρο του σχολειού μας, επισκευάστηκε η εκκλησία, χτίστηκε η πηγή και προφυλάχτηκε το νερό από κάθε κίνδυνο να μολυνθή. Δεντροφύτεψε πολλούς λόφους, τις πλατείες και τους δρόμους του χωριού».¹¹⁵¹

9. 2. ... αλλά το επίσημο κράτος αδυνατεί να δράσει προνοιακά

Ενώ, όμως, το κράτος απαιτεί από τον εκπαιδευτικό αφοσίωση και αφιλοκέρδεια στις σχέσεις του με το μαθητικό πληθυσμό και με το κοινωνικό σύνολο, το ίδιο αδυνατεί να συντρέξει τους οικονομικά αναξιοπαθούντες, καθώς και να περιθάλψει και να εκπαιδεύσει τους σωματικά μειονεκτούντες πολίτες του. Η λύση δίνεται και πάλι μέσω της ελεημοσύνης και γενικά της πρωτοβουλίας των ιδιωτών, ανεξάρτητα από την ηλικία τους και την οικονομική τους κατάσταση. Με την πρακτική αυτή εξοικειώνουν τους μικρούς μαθητές τα σχολικά αναγνωστικά.

Προκειμένου το καθεστώς να δικαιολογήσει την πιεστική, συχνά, προτροπή που απευθύνει στους μελλοντικούς πολίτες για κάθε είδους ενίσχυση των αναξιοπαθούντων, ανάγει, μέσω των σχολικών αναγνωστικών, αυτή την πρακτική της προσφοράς στο αρχαιοελληνικό παρελθόν. Έτσι ο ήρωας Ηρακλής σώζει την Κρήτη από τον άγριο

¹¹⁵¹ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ'* δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 80 (όπου τα δυο παραθέματα).

ταύρο που καταστρέφει τα σπαρτά και τα κοπάδια,¹¹⁵² ενώ ο Θησέας απαλλάσσει τον κόσμο από κακούργους, όπως ο Περιφήτης, ο Σίνης, ο Σκείρωνας, ο Κερκύονας και ο Προκρούστης.¹¹⁵³

Η υπέρβαση του εγώ και η προσφορά στο συνάνθρωπο μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά και για την προσωπική δυστυχία. «Η πιο μεγάλη ευτυχία ... είναι να μπορή κανείς να κάνη τους άλλους ευτυχισμένους» συμβουλεύει ο σοφός Κένταυρος το δυστυχισμένο Ορφέα που πενθεί την Ευρυδίκη του.¹¹⁵⁴ Η συμπόνια για τον άλλον εξασφαλίζει όχι μονάχα την ευγνωμοσύνη του κόσμου, αλλά και τη θεία αγάπη. «Μπράβο, παιδί μου! ... Έτσι να είσαι πάντα πονετικός, για να σ' αγαπάη ο Θεός», παροτρύνει η μητέρα το μικρό της γιο ο οποίος ταλαιπωρήθηκε, για να βοηθήσει μια γριούλα που κινδύνευε στο δάσος.¹¹⁵⁵

Αξιζει να σημειωθεί ότι στα σχολικά κείμενα τα αίτια της φτώχειας ανάγονται συνήθως σε οικογενειακά ατυχήματα, για παράδειγμα στο θάνατο του πατέρα, του κύριου οικονομικού υποστηρικτή της οικογένειας, ή στην παρατεταμένη απουσία του, ενώ τα κοινωνικά αίτια αποσιωπώνται. Γι' αυτό η οικονομική εκμετάλλευση των φτωχών κατακρίνεται αυστηρά, αντιθέτως επαινείται η ενίσχυσή τους, έστω και με προσωπική οικονομική ζημία του ευεργέτη.¹¹⁵⁶ Το καθεστώς, άλλωστε, τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής ρητορείας, είναι αντίθετο προς την άνευ μέτρου διόγκωση του κεφαλαίου, όταν αυτό δεν επενδύεται για το καλό όλης της κοινότητας.

¹¹⁵² Ν. Έλατος, «Ο Άγριος Ταύρος της Κρήτης» από τους «Θεούς και Ήρωες», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 167 – 172.

¹¹⁵³ Ν. Έλατος, «Ο Θησέας και ο Προκρούστης» από τους «Θεούς και Ήρωες», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 173 – 179.

¹¹⁵⁴ Ν. Έλατος, «Πώς ο σοφός Κένταυρος ανέθρεψε τους ήρωες» από τους «Θεούς και Ήρωες», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 166.

¹¹⁵⁵ Ανυπόγραφο, «Έρχομαι!», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 62.

¹¹⁵⁶ Ν. Έλατος, «Αν δεν ήτο ο μπάριμπα – Σπύρος» από την «Αυγή», *Το νέο μου βιβλίο, Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 58 – 62.

Γι' αυτό τα αναγνωστικά χρησιμοποιούνται, για να περάσει στην κοινή συνείδηση το αίσθημα χρέους του πλούσιου συμπολίτη προς την πατρίδα, καθώς και οι ιδιαίτερες τιμές τις οποίες περιποιεί το επίσημο κράτος στον ευεργέτη του εθνικού συνόλου. Έτσι ο Ευάγγελος Ζάππας που, για τις κάθε είδους υπηρεσίες του προς την πατρίδα ανακηρύχθηκε εθνικός ευεργέτης, προβάλλεται ως παράδειγμα προς μίμηση στο κείμενο «Ευάγγελος Ζάππας» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939. Τονίζεται η βαθιά αγάπη και η αίσθηση του χρέους προς τη μικρή και τη μεγάλη πατρίδα του που τίποτε δεν μπόρεσε να αμβλύνει: «...μέσα εις τον πλούτον, εις την ευτυχίαν, μέσα εις την ηγεμονικὴν ζωὴν, την οποία διήγε, δεν ελησμόνησε την πατρίδα. Η αγάπη του ήτο και τώρα τόσο μεγάλη, όσον εις την νεότητά του. Τότε της είχε αφιερώσει την ζωὴν του, τώρα ήλθεν η ώρα να της αφιερώσει την περιουσίαν του».¹¹⁵⁷

Τα ευεργετήματα που κάνει ο Ζάππας τόσο στην ιδιαίτερη όσο και στη μεγάλη πατρίδα δικαιολογούνται ηθικά, επειδή η μεν ήταν «πτωχὸν χωρίον», η δε «δεν είχε ακόμη συνέλθη εντελῶς από την ερήμωσιν της μακρὰς σκλαβιάς και του καταστρεπτικὸυ πολέμου».¹¹⁵⁸ Και ζωντανὸς ευεργέτησε, αλλά και ὅλη του την περιουσία τη διέθεσε μετά το θάνατό του στο ελληνικό κράτος μεριμνώντας και για την ιδιαίτερη πατρίδα του. Στο σχολικό αναγνωστικό παρατίθεται μια παράγραφος της διαθήκης του που αποτελεί απόδειξη της αφοσίωσής του στο πρόταγμα του κοινωνικού οφέλους, καθώς και της πεποίθησής του ότι η πρακτική της ευεργεσίας πρέπει να τιμάται και να αποτελεί στάση ζωής για όλους: «Όταν φανή Έλλην, ο οποίος να εφεύρη μίαν μεγάλην εφεύρεσιν ή να πράξη μέγαλον κατόρθωμα διά την ελληνικήν πατρίδα, να στεφανώνεται με χρυσὸν στέφανον και να λαμβάνη και

¹¹⁵⁷ Αρ. Κουρτίδης, «Ευάγγελος Ζάππας», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 195 – 196.

¹¹⁵⁸ Αρ. Κουρτίδης, «Ευάγγελος Ζάππας», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 196 (όπου τα δύο παραθέματα).

μέγα βραβείον προς χαράν του και αφοσίωσιν των ομοίων του υπέρ του ελληνικού μεγαλείου». ¹¹⁵⁹

Η ιδιωτική πρωτοβουλία καλείται και πάλι να καλύψει την εμφανέστατη απουσία του κράτους όσον αφορά στην περίθαλψη και κοινωνική ένταξη των σωματικά μειονεκτούντων πολιτών μέσω οργανωμένων δικτύων κοινωνικής πρόνοιας. Στην *Ποικίλη Στοά* του 1937 οι ελεούντες είναι δυο μικρά παιδιά που χαρίζουν δυο δεκανίκια σε ένα άλλο ανάπηρο παιδάκι, ώστε αυτό να μπορεί να βγαίνει έξω από το σπίτι και να πηγαίνει σχολείο. ¹¹⁶⁰

Ακόμα και ο Οίκος Τυφλών, για τον οποίο γίνεται λόγος στο αναγνωστικό της Δ' δημοτικού του 1937, είναι προϊόν ευαισθησίας και πρωτοβουλίας ιδιωτών, συγκεκριμένα της Αικατερίνης Λασκαρίδου και άλλων κυριών τις οποίες συνέδραμαν οικονομικά πλούσιοι Έλληνες και Φιλέλληνες. Παρόλη, όμως, τη μηδαμινή συμμετοχή του επίσημου κράτους στην οικονομική ενίσχυση του Οίκου, η οποία επιτυγχάνεται από δωρεές ιδιωτών, από τα δίδακτρα των πλούσιων γονέων, ακόμα και από τη συνδρομή της Εκκλησίας, η επιτυχής λειτουργία του προβάλλεται ως έργο ολόκληρης της Ελλάδας: «... τα συντηρεί όλη η Ελλάς, η μεγάλη πατρίς μας». ¹¹⁶¹

Η κατάσταση αυτή δείχνει την ευρέως διαδεδομένη προκατάληψη της εποχής για γενικότερη ανικανότητα των σωματικά μειονεκτούντων που προκαλεί οίκτο, καθώς και τις πενιχρές οικονομικές δυνατότητες της οργανωμένης πολιτείας, που τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή έχει άλλες προτεραιότητες· κυρίως, όμως, απεικονίζει την αντίληψη ότι ο ιδιωτικός πλούτος δεν ανήκει στον κάτοχό του, αλλά αποτελεί κεφάλαιο που πρέπει να τίθεται στην υπηρεσία της πατρίδας προς προαγωγή του κοινού καλού.

¹¹⁵⁹ Αρ. Κουρτίδης, «Ευάγγελος Ζάππας», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 196 – 197.

¹¹⁶⁰ Ανυπόγραφο, «Εν ευσπλαγγικόν παιδίον» (διασκευή), *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 9 – 14.

¹¹⁶¹ Θάλεια Δ. Ανδρεάδου, «Ο “Οίκος Τυφλών”», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 130 – 131 (το παράθεμα στη σ. 131).

9. 3. ...σφετερίζεται όμως την ιδιωτική πρωτοβουλία

Οι αναφορές στο αρχαιοελληνικό παρελθόν, στην υστεροφημία και στο υποτιθέμενο θεϊκό θέλημα νομιμοποιούν κοινωνικά, εθνικά, ηθικά και θρησκευτικά την προσφορά στον αναξιοπαθούντα συνάνθρωπο και στο κοινωνικό σύνολο, η οποία, αντί να εκδηλώνεται αβίαστα και πηγαία, γίνεται αντικείμενο φορτικής παρότρυνσης του καθεστώτος.

Ωστόσο, αν και η φιλανθρωπία ενθαρρύνεται με κάθε τρόπο, το καθεστώς δεν την αφήνει να δράσει ανεξάρτητα, αλλά επιχειρεί να την εμφανίσει εμπνεόμενη, εκπορευόμενη και κατευθυνόμενη από το ίδιο. Συγκεκριμένα, όσοι είναι διατεθειμένοι να εργαστούν για την ανακούφιση της κοινωνικής αθλιότητας, δρουν υπό την αιγίδα του Νέου εθνικού Κράτους, το οποίο, καθ' ομολογία του Μεταξά, θέτει εαυτόν επικεφαλής της προσπάθειας αυτής:

Αν αφήνετο η κοινωνική πρόνοια στην αυτοβουλία των ατόμων, δεν θα φθάναμε απολύτως σε τίποτε. ... Επομένως και τα οικονομικά μέσα και την οργάνωσιν την παρέχει το Κράτος, το οποίον εννοεί και να ηγήται αυτής και να την κατευθύνη. Όταν λέγω Κράτος συμπεριλαμβάνω όλες υμάς, κυρίαί και δεσποινίδες, που θα πάρετε μέρος στην προσπάθεια αυτή. Μέλη του Κράτους είσθε όλοι εκείναι που θα συμμετάσχετε στη γενική αυτή προσπάθεια.¹¹⁶²

Με την πρακτική αυτή το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δικαιώνει το συγκεντρωτικό του χαρακτήρα και την πατερναλιστική του διάθεση απέναντι στους πολίτες. Η ιδιωτική πρωτοβουλία, όταν λειτουργεί ανεξάρτητα, απαξιώνεται, ενώ το κράτος την κηδεμονεύει, ώστε να την ελέγχει, να ιδιοποιείται τα θετικά της αποτελέσματα και, συνεπώς, να παρουσιάζεται στην κοινή γνώμη ως ο χορηγός κάθε αγαθού. Επιπλέον η ανακούφιση των ενδεών εντάσσεται στην προσπάθειά του να προλάβει ή να αμβλύνει τις κοινωνικές

¹¹⁶² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια της Σχολής της Κοινωνικής Προνοίας» (11 Ιανουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 157 – 158 (όπου και το παράθεμα).

εντάσεις,¹¹⁶³ διασφαλίζοντας έτσι τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Συνεπώς, τιθέμενη επικεφαλής τόσο της - υποτυπώδους - κρατικής πρόνοιας όσο και της ιδιωτικής φιλανθρωπίας η 4^η Αυγούστου παρουσιάζεται να εξυπηρετεί τα συμφέροντα όλων των κοινωνικών ομάδων, με αποτέλεσμα να νομιμοποιείται ηθικά στη συνείδηση της κοινής γνώμης και να εδραιώνεται πολιτικά.

10. Κοινωνικός πειθαναγκασμός: Ταξικά αδιαφοροποιητο κοινωνικό σύνολο. Κοινωνική στατικότητα και υποταγή

Έκφραση του ιδιότυπου εθνικισμού του καθεστώτος αποτελεί η ανάπτυξη συνεργασίας, αμοιβαίας εκτίμησης και φιλικών σχέσεων μεταξύ απόμων διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και τάξεων που ανιχνεύεται συχνά στα κείμενα των αναγνωστικών. Η παρουσία τους στα σχολικά κείμενα σκοπό έχει να πείσει για την αναγκαιότητα της αρμονικής συνύπαρξης και της συνεργασίας όλων των κοινωνικών ομάδων, προκειμένου να ευημερήσει το σύνολο και να ισχυροποιηθεί το εθνικό κράτος. Η άποψη αυτή εντοπίζεται μέσα στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 σε παράθεμα του ίδιου του Μεταξά:

Θέλομε την Ελλάδα να την κυβερνά μια καρδιά, που μονάχα γι' αυτήν να κτυπά. Γιατί μονάχα έτσι, μόνον όταν είμαστε ένας λαός ενιαίος και αδιαίρετος, όταν όλα τα άτομα, που αποτελούν αυτό το λαό είναι αλληλέγγυα μεταξύ τους, όταν ο καθένας αισθάνεται και πιστεύη, ότι η δυστυχία του άλλου είναι και δυστυχία ιδική του, τότε αποτελούμε πραγματικά ένα Έθνος, που θα μπορέση όχι μόνον ν'

¹¹⁶³ Ας σημειωθεί ότι τις περισσότερες εκκλήσεις απευθύνει ο δικτάτορας στους εύπορους αστούς της Βόρειας Ελλάδας και μάλιστα των καπνοπαραγωγικών περιοχών, όπου το εργατικό στοιχείο είναι πολυπληθέστερο, η κοινωνική αθλιότητα μεγαλύτερη και, συνεπώς, η κομμουνιστική διείσδυση ευχερέστερη.

*αναπτύξη την εσωτερική του ζωή σε πολιτισμό και σε ακμή και σε πρόοδο, αλλά θα μπορέση ν' αντιμετωπίση οποιαδήποτε πίεση....*¹¹⁶⁴

Η παρατήρηση της συμπεριφοράς των ζώων και των φυτών, καθώς και η διήγηση μύθων οδηγούν στην εξαγωγή διδαγμάτων τα οποία καλλιεργούν την πεποίθηση ότι όλοι έχουν διαφορετικό, αλλά το ίδιο σημαντικό ρόλο στην κοινωνία. Η στέρηση της πεποίθησης αυτής εξυπηρετεί την ηθική και κοινωνική αναβάθμιση των κατώτερων, κυρίως, κοινωνικών ομάδων, την αποδοχή της κοινωνικής διαφορετικότητας και, κατά συνέπεια, την αποδυνάμωση των ταξικών αντιπαράθεσεων.

Έτσι, σε μια εντοπωσιακή ανατροπή του αισώπειου επιμυθίου¹¹⁶⁵ το μυρμήγκι διαβεβαιώνει τον τζίτζικα ότι είναι κακόβουλο ψέμα πως τον χαρακτήρισε άεργο, ακαμάτη και απερίσκεπτο, και τον καλεί σε συμφιλίωση: «Αυτό το ψέμα, τζίτζικα, ο κόσμος τόχει βγάλει. / Το ξέρω πως δε μοιάζομε, αλλ' όμως ξέρω πάλι, / πως ο Θεός που έπλασεν εσέ, όπως κι εμένα, / ξεχωριστό προορισμό έδωσε στον καθένα. / Κι είμαστε χρήσιμοι κι οι δυο, φίλτατε τζίτζικά μου, / εσύ με το τραγούδι σου κι εγώ με τη δουλειά μου. / Λοιπόν, ας λησμονήσωμε τα ψέματα του κόσμου / κι αγκάλιασέ με γρήγορα κι ένα φιλάκι δός μου!».¹¹⁶⁶

Η καλλιέργεια του πνεύματος της αμοιβαίας εκτίμησης και της συνεργασίας μεταξύ ατόμων διαφορετικών κοινωνικών ομάδων έχει σκοπό ακόμη να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των αστών και των αγροτών ή εργατών στο πλαίσιο του μεταξικού οράματος για ένα κοινωνικό σύνολο ταξικά ομογενοποιημένο και προσδιοριζόμενο με μοναδικό κριτήριο την εθνικότητα. Ωστόσο το ομοιογενές - υποτίθεται - κοινωνικό σύνολο, το διεπόμενο από εσωτερική αρμονία και ομόνοια, και η προσπάθεια για ηθική αναβάθμιση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αποβλέπουν στην άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων,

¹¹⁶⁴ Ι. Μεταξάς, Παράθεμα στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 78.

¹¹⁶⁵ Γ. Ταρσούλη (διασκευή), *Ο τζίτζικας και το μυρμήγκι*, Ατλαντίς, χ.τ.χρ.: Ζ. Βαλάση (απόδοση), *Ο τζίτζικας και ο μύρμηγκας*, Ελληνικά Γράμματα, χ.τ. 2001.

¹¹⁶⁶ Ι. Πολέμης, «Τζίτζικας και μυρμήγκι», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήνας 1939, σ. 106.

στην ενθάρρυνση της παθητικής αποδοχής ακόμα και δυσάρεστων καταστάσεων και, κατά συνέπεια, στην κοινωνική υποταγή. Όλα τα επιμέρους ατομικά ή συλλογικά συμφέροντα υπάγονται στο γενικό εθνικό συμφέρον και, συνεπώς, η υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα παρουσιάζεται με ισχύ φυσικού νόμου και επομένως ως φυσική και αιώνια.

Ως παράδειγμα ταπεινοφροσύνης προβάλλεται το ίον (δηλαδή ο μενεξές) που «δεν χάσκει στα ψηλά, / μόνο ντροπαλό στο χώμα / γέρνει και μοσχοβολά». Η αντιθετική παράθεση «Του ίου» με «Την παπαρούνα» ενισχύει την επιθυμητή ιδιότητα της ταπεινοφροσύνης που, ωστόσο, δε στερείται ομορφιάς· καθιστά, δηλαδή, αξία την αγόγγυστη και μετά χαράς αποδοχή των καταστάσεων.¹¹⁶⁷

Η αντίδραση και η προσπάθεια επηρεασμού των συνθηκών με σκοπό τη βελτίωση της ζωής κρίνεται ασύμφορη και είναι κατακριτέα. Ο γερο - γάιδαρος συμβουλεύει τους συντρόφους του να μη σκοτώσουν τους σαμαράδες, για να γλιτώσουν το σαμάρωμα, διότι μετά η κατάστασή τους θα χειροτερεύσει, καθώς θα αναγκαστούν να υπομένουν τα άτεχνα σαμάρια που θα κατασκευάζουν τα ίδια τα αδέξια αφεντικά τους: «Αν θέλετε το καλόν μας, παραιτηθήτε από την αναφοράν».¹¹⁶⁸

Η προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού σε ανώτερο κοινωνικό επίπεδο δείχνει αλαζονεία και προκαλεί τον καγχασμό, γεγονός που αποθαρρύνει κάθε απόπειρα μεταβολής των ισχυουσών καταστάσεων. Έτσι ο σπουργίτης που επιθυμεί διακαώς να πετάξει μαζί με τα αποδημητικά πουλιά σε μακρινές χώρες, εισπράττει τη σθεναρή άρνηση και την περιφρόνηση του πολυταξιδεμένου χελιδονιού: «Δεν είσαι στα καλά σου, μου φαίνεται, είπε το χελιδόνι. Ξέχασες ποιος είσαι;».¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁷ Γ. Βιζυηνός «Η παπαρούνα», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 150 - 151· Γ. Βιζυηνός, «Το ίον», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 151 - 152 (ο στίχος στη σ. 152).

¹¹⁶⁸ Λαϊκός μύθος, «Οι γάιδαροι και οι σαμαράδες», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 45 - 46 (το παράθεμα στη σ. 46).

¹¹⁶⁹ Ανυπόγραφο, «Τα ταξιδιάρικα πουλιά και ο σπουργίτης», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 42.

Η προσπάθεια αναρρίχησης σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα μπορεί να αποβεί ακόμα και μοιραία. Η απόπειρα του περήφανου καπνού να ανέβει ψηλά στον ουρανό και να φθάσει στα αστέρια έχει άδοξο τέλος: «Και πριν στα ύψη φέρη / το μαύρο του κορμί, / δυνάμωσε τ' αγέρι, τον σκόρπισε μ' ορμή».¹¹⁷⁰ Αντιθέτως η στατικότητα και η κοινωνική υποταγή ευθυγραμμίζονται με το θείο θέλημα. Στα *Ελληνόπουλα* ο περιφρονημένος από τα αποδημητικά πουλιά σπουργίτης καταλήγει: «Βέβαια, έτσι είναι! ... Το χελιδόνι είχε δίκιο. Εμείς, αφού είμαστε έτσι καμωμένα από τον καλό Θεό, δεν μπορούμε να κάνουμε πράματα ασυμβίβαστα με τη δύναμή μας και το σώμα μας. Θα μείνωμε εδώ και θα υποφέρωμε το χειμώνα».¹¹⁷¹

Συνεπώς ο άνθρωπος οφείλει να παραμένει αγόγγυστα εκεί όπου τον εντάσσει η κοινωνική του καταγωγή. Η παραμονή στην ίδια στατική κατάσταση αποτελεί πηγή ευτυχίας, η δε κοινωνική ανισότητα δικαιώνεται ηθικά και περιβάλλεται με το κύρος του φυσικού νόμου και του θείου θελήματος.

11. Πολιτικός πειθαναγκασμός: Τάξη, πειθαρχία, ιεραρχία, πατερναλισμός

Εκτός από τον κοινωνικό, και ο πολιτικός πειθαναγκασμός αποτελεί έκφραση του εκπαιδευτικού εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου. Στο πρώτο του διάγγελμα τον Αύγουστο του 1936 ο δικτάτορας ζητεί «από πάντας πλήρη πειθαρχίαν προς το Κράτος, απαραίτητον διά την σωτηρίαν της ελληνικής κοινωνίας...», χωρίς να επιτρέπει ούτε καν την έκφραση διαφορετικής άποψης ή την εκδήλωση διαφορετικής συμπεριφοράς: «...οιανδήποτε αντίδρασιν κατά του εθνικού τούτου

¹¹⁷⁰ Ι. Πολέμης, «Ο περήφανος καπνός», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 48.

¹¹⁷¹ Ανυπόγραφο, «Τα ταξιδιάρικα πουλιά και ο σπουργίτης», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 44.

έργου της ελληνικής αναγεννήσεως είμαι αποφασισμένος να την εξουδετερώσω διά του τραχυτέρου τρόπου». ¹¹⁷²

Η τάξη και κυρίως η πειθαρχία προς το κράτος και τις προϊστάμενες αρχές γενικά αποτελούν βασικά ιδεολογικά συστατικά της 4^{ης} Αυγούστου ¹¹⁷³ και ταυτόχρονα μεθόδους που ενεργοποιούνται με σκοπό την άσκηση ιδεολογικού ελέγχου στην εκπαίδευση. ¹¹⁷⁴ Στη χαλάρωση της πειθαρχίας, της τάξης και της υποταγής στην ιεραρχία, στοιχείων που θεωρούνται απαραίτητοι συνδεδετικοί ιστοί κάθε υγιούς οργανισμού, αποδίδεται η ιδεολογική διάβρωση της εκπαίδευσης τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου, η οποία έρχεται να λειτουργήσει διορθωτικά και ανορθωτικά. ¹¹⁷⁵

«Ας μη λησμονήται ότι η σημερινή Ελλάς αποτελεί μόνιμον καθεστώς πειθαρχίας και τάξεως» διακηρύττει ο Θ. Νικολούδης, Υφυπουργός Τύπου και Τουρισμού του καθεστώτος, μέσα από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* το Δεκέμβριο του 1937. ¹¹⁷⁶ Ο ίδιος ο Μεταξάς υποστηρίζει με έμφαση σε ομιλία του προς τα μέλη της Νεολαίας τον Απρίλιο του 1939 ότι «η πειθαρχία δεν είναι μόνον εις τον στρατόν αναγκαία αλλά και εις τους πολίτας. Και αλλοίμονον όταν οι πολίται δεν έχουν πειθαρχίαν» καλώντας τα, στη συνέχεια, να αποβάλουν κάθε διάθεση αντίδρασης και να υπακούν αδιαμαρτύρητα στους αρχηγούς. ¹¹⁷⁷

¹¹⁷² Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα προς τον λαόν διά την μεταβολήν της 4^{ης} Αυγούστου 1936» (4 Αυγούστου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 11.

¹¹⁷³ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετείω της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 226· «Λόγος προς τον λαόν της Τριπόλεως» (15 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 367· «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 382· «Διάγγελμα επί τη επετείω της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 123.

¹¹⁷⁴ «Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Δημοτ. Εκπαιδεύσεως ΣΤ' περιφ. κ. Μιχαήλ Μιχαλοπούλου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 153· Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 295.

¹¹⁷⁵ Ζ. Δ. Ζαμάνης, «Εγκύκλιος Γεν. Επιθεωρητού Στοιχ. Εκπαιδεύσεως Ε' Περιφέρειας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 53, Αθήναι Ιανουάριος 1938, σ. 238.

¹¹⁷⁶ Θ. Νικολούδης, «Ένα κήρυγμα πίστεως», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 4, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 311.

¹¹⁷⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 65 – 66 (το παράθεμα στη σ. 65).

Ευθυγραμμισμένα με τα ιδεολογικά προτάγματα της 4^{ης} Αυγούστου περί πειθαρχίας τα σχολικά αναγνωστικά μούν από νωρίς τους μικρούς μαθητές στην ευταξία και στην αποδοχή της αυταρχικής πατερναλιστικής εξουσίας ως φυσικής κατάστασης. Στην ευταξία προσδίδεται το περιεχόμενο της πειθαρχίας στους ανωτέρους, της μη αμφισβήτησης των προϊστάμενων αρχών και της υποταγής στην ιεραρχία. Απώτερος σκοπός αυτής της εξ απαλών ονύχων μύησης είναι η μετατροπή των παιδιών σε μελλοντικούς πειθήνιους υπηκόους και όχι η σταδιακή διαμόρφωσή τους σε συνειδητοποιημένους πολίτες.

Η ευταξία με το πιο πάνω περιεχόμενο προβάλλεται ως προϋπόθεση απαραίτητη για την ανθρώπινη ευτυχία, επηρεάζει δε κάθε δραστηριότητα του ανθρώπου, ακόμα και το φύτεμα μιας δενδροστοιχίας. Ο μικρός μαθητής των *Ναρκίσσων* του 1937 θαυμάζει: «Πώς δε είναι τακτοποιημένα αυτά τα δένδρα κατά το είδος των εις τον καθένα δρόμον και εις την καθεμίαν πλατείαν; Ο ένας δρόμος είναι φυτευμένος ολόκληρος με μηλέας· ο γειτονικός με αχλαδέας· ο παραπέραν με κερασέας· ο άλλος με δαμασκηνέας κ.ο.κ.».¹¹⁷⁸ Η προβολή της ευταξίας στο φυσικό περιβάλλον ως χαρακτηριστικού όχι απλώς θετικού, αλλά ωραίου, έχει ως αποτέλεσμα αυτή να ταυτίζεται και με την αισθητική. Συνεπώς αισθητικά αποδεκτό είναι μονάχα το γεωμετρικά τακτοποιημένο, ενώ οτιδήποτε διαφέρει είναι α-νόητο και, επομένως, επικίνδυνο.

Η ευταξία στις πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες, τις οικογένειες, λαμβάνει τη μορφή της οικογενειακής ιεραρχίας, στην οποία οφείλεται σεβασμός και απόλυτη υποταγή. Στο αυστηρά ιεραρχημένο οικογενειακό σύστημα τα μέλη είναι ικανοποιημένα με τη θέση την οποία καταλαμβάνουν και με τα διακριτά καθήκοντα τα οποία έχουν. Η ιεράρχηση γίνεται αισθητή και στο γλωσσικό επίπεδο. Ο αρσενικός επικεφαλής του συστήματος αποκαλείται «αφέντης», ενώ η θηλυκή

¹¹⁷⁸ Δημ. Ανδρεάδης, «Η Παλαιόχωρα αποκτά πλουσίαν δενδροφυτείαν», *Ναρκίσσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 14 - 15.

αντίστοιχη του «αφεντικίνα» ή «κυρα - μάνα», απόδειξη, βέβαια, ότι στην περίπτωση της γυναίκας δεν παύει ποτέ να υφίσταται η μητρική ιδιότητα.¹¹⁷⁹

Η αναγκαιότητα της ευταξίας στο ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο αποδεικνύεται με την προβολή της αντίθετης κατάστασης, της αταξίας, που ταυτίζεται με τον κομματισμό, την αχαλίνωτη φιλοδοξία, τη διχόνοια και τη φιλαρχία. Στο κείμενο των *Νάρκισσων* του 1937 με τον εύλωττο τίτλο «Το Ρημαδιό» η ανάμειξη στην πολιτική συνοδεύεται από αναπόφευκτη κολακεία του πλήθους, καλλιέργεια πελατειακών σχέσεων, υποσχυσιολογία, εξαγορά ψήφων, φανατισμό. Η δε επικράτηση της μιας παράταξης εις βάρος της άλλης έχει ως αποτέλεσμα τη διασάλευση της υπαλληλικής τάξης με την απόλυση των πολιτικά αντίπαλων υπαλλήλων, καθώς και την εξαχρείωση της δημόσιας ζωής. Η εξαχρείωση αυτή βαθμιαία διαποτίζει και τη σφαίρα των ιδιωτικών σχέσεων με μίσος και βία και τελικά προκαλεί την καταστροφή.¹¹⁸⁰ Η μετονομασία της μικρής κωμόπολης του αναγνωστικού, που αποτέλεσε θέατρο σφοδρών πολιτικών αντιπαραθέσεων, από Πεδινή σε Ρημαδιό προκαλεί εύλωπτους συνειρμούς για την ανάλογη τύχη που - υποτίθεται ότι - θα είχε και η μεγάλη πατρίδα, αν δεν προλάβαινε ο Μεταξάς να τη σώσει εγκαθιδρύοντας την 4^η Αυγούστου και διαλύοντας τα πολιτικά κόμματα.

«Είθε ευτυχοσμένοι που ζήτε σ' αυτή την εποχή που όλοι οι Έλληνες είναι αδελφωμένοι, χωρίς κόμματα, χωρίς διχόνοιες και βαδίζουν σ' έναν κοινό μεγάλο σκοπό. Μια πατρίδα, ένας λαός και ένας αρχηγός!» μακαρίζει το 1939 ο Ηλίας Βλάχος, Επιθεωρητής της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αθηνών, το μαθητικό πληθυσμό στο πλαίσιο

¹¹⁷⁹ Δημ. Ανδρεάδης, «Αλειτούργητα Χριστούγεννα», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 83, 85.

¹¹⁸⁰ Δημ. Ανδρεάδης, «Το Ρημαδιό», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 119 - 127.

του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου, παρουσία του ίδιου του Μεταξά ως Υπουργού Παιδείας.¹¹⁸¹

Άλλος τρόπος για να τονισθεί η αναγκαιότητα της ευταξίας στην ευρύτερη κοινότητα είναι η προβολή της έλλειψης ιεράρχησης, επομένως της έλλειψης καθοδήγησης του κοινωνικού συνόλου. Η κατάσταση αλλάζει και η τάξη αποκαθίσταται, όταν αναλαμβάνει πρωτοβουλία ένα χαρισματικό μέλος της κοινότητας: «Ο μπαρμπα - Μηνάς, ο γεροντότερος απ' όλους, που τον άκουγαν όλοι, γιατί έλεγε σωστά και φρόνιμα λόγια, σηκώθηκε και τους μίλησε». «-Η μοίρα μας είναι, μπαρμπα - Μηνά... είπαν μερικοί. Τι θέλεις να κάμωμε; -Δεν είναι η μοίρα μας... τους είπε ο φρόνιμος μπαρμπα - Μηνάς. Ο άνθρωπος κάνει μοναχός του τη μοίρα του».¹¹⁸²

Ο μπαρμπα - Μηνάς, παρά την προχωρημένη του ηλικία, γίνεται φορέας του νέου πνεύματος. Υπό την καθοδήγησή του και τις παραινήσεις του οι χωρικοί - μέλη της κοινότητας καθαρίζουν, ασβεστώνουν, επιδιορθώνουν, νοικοκυρεύουν και έτσι το προηγουμένως καταραμένο χωριό μετατρέπεται σε ευλογημένο χωριό.¹¹⁸³ Η φιγούρα του μπαρμπα - Μηνά, στοργική, σοφή και εξουσιαστική ταυτόχρονα, δηλαδή παραδοσιακά πατρική και πατριαρχική, προβάλλει στο επίπεδο της μικρής κοινότητας την αναγκαιότητα της ύπαρξης στη χώρα μιας κεντρικής αυταρχικής εξουσίας πατερναλιστικού χαρακτήρα και προδιαθέτει για την αποδοχή μιας τέτοιας εξουσίας.

12. «Όλοι οι εκπαιδευτικοί ... προτιμώσιν ... το πολίτευμα της αριστοκρατίας του πνεύματος»

¹¹⁸¹ «Η 25 Μαρτίου στις Εκπαιδ. Περιφερείας Αθηνών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 68, Αθήναι Απρίλιος 1939, σ. 384.

¹¹⁸² Ανυπόγραφο, «Το ευλογημένο χωριό», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 144 - 145.

¹¹⁸³ Ανυπόγραφο, «Το ευλογημένο χωριό», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 145 - 147.

Το πρόταγμα της πειθαρχίας και της ιεραρχίας ανήκει στο προσωπικό σύστημα αξιών του Μεταξά. Ήδη το 1918 γράφει ότι «η μεταξύ ανθρώπων ανισότης είναι η φυσική κατάσταση της κοινωνίας» και οι δημοκρατίες δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά διάσπαση της ανθρώπινης φύσης προς την πολιτική ιδεολογία. Γι' αυτό ο Μεταξάς ήδη από τότε προκρίνει «τα αριστοκρατούμενα κράτη»· θεωρεί δε ότι μόνο σε τέτοια πολιτικά καθεστώτα είναι δυνατό να ολοκληρωθούν οι πολίτες ως ανθρώπινες οντότητες, να προαχθεί ηθικά, πολιτικά και πολιτιστικά το κοινωνικό σύνολο και να υπηρετηθεί με επιτυχία το εθνικό συμφέρον, επειδή

*... η Πολιτεία αντικατοπτρίζει κοινωνικήν ιεραρχίαν ανταποκρινομένην εις την φυσικήν μεταξύ των ανθρώπων ανισότητα, ιεραρχίαν μόνιμον, εξελισσομένην εν αρμονία με την ανάπτυξιν της κοινωνίας, αρκετά ελαστικήν ώστε να επιτρέπη εις εξαιρετικάς ανθρωπίνους φύσεις την ανάλογον προς την αξίαν των επί του συνόλου επίδρασιν...*¹¹⁸⁴

Για την ιδεολογική ταύτιση του εκπαιδευτικού κόσμου με το Μεταξά όσον αφορά στο ποιόν του πολιτεύματος διαβεβαιώνει το δικτάτορα ο Δ. Λάμπρας, Πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, απαντώντας ως εκπρόσωπος του εκπαιδευτικού κόσμου στις δηλώσεις του δικτάτορα άμα τη αναλήψει από τον τελευταίο του Υπουργείου Παιδείας το Νοέμβριο του 1938: «Όλοι οι εκπαιδευτικοί ... ως άνθρωποι των γραμμάτων, ως άνθρωποι του πνεύματος προτιμώσιν

¹¹⁸⁴ Ι. Μεταξάς, Ατάκειον, 9/22.7.1918, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 409 – 410 (ο όρος και τα παραθέματα στις σσ. 409, 409 και 410 αντίστοιχα). Ο Μεταξάς εμφανίζεται εδώ σαφώς επηρεασμένος από τον Πλάτωνα. Στην πλατωνική πολιτεία επικρατεί αριστοκρατία με την κυριολεκτική έννοια του όρου, δηλαδή αριστοκρατία του πνεύματος και του ήθους. Αυτοί που κυβερνούν, οι φιλόσοφοι – βασιλείς, είναι οι καλύτεροι, γιατί έχουν άρτια παιδεία. Η πεποίθηση αυτή του Πλάτωνα εκφράζεται στο περίφημο χωρίο της *Πολιτείας* του (V 473d – e): «Εάν μή, ἦν δ' ἐγώ, ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἰκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν συμπεσῆ, δυνάμεις τε πολιτικῆ καὶ φιλοσοφίας, τῶν δὲ νῦν πορευομένων χωρὶς ἐφ' ἑκάτερον αἱ πολλὰ φύσεις ἐξ ἀνάγκης ἀποκλεισθῶσιν, οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα, ὧ φίλε Γλαύκων, ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, οὐδὲ αὕτη ἡ πολιτεία μὴ ποτε πρότερον φυῆ τε εἰς τὸ δυνατόν καὶ φῶς ἡλίου ἴδῃ, ἦν νῦν λόγῳ διεληλύθαμεν». Για περισσότερα σχετικά με την ιεραρχημένη πλατωνική πολιτεία και τον τρόπο με τον οποίο η πλατωνική φιλοσοφία επηρέασε τα κατά καιρούς συντηρητικά ή και ολοκληρωτικά καθεστώτα βλ. την Εισαγωγή του Δημ. Γληνού στο: Πλάτων, *Σοφιστής*, «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Αθήνα, χ.χρ., σσ. 44 – 48, 83 – 111 και κυρίως 111 – 118.

από όλα τα πολιτεύματα το πολίτευμα της αριστοκρατίας του πνεύματος». ¹¹⁸⁵

Όσον αφορά στην εφαρμογή του πολιτεύματος της αριστοκρατίας του πνεύματος, ο Ευ. Κυριάκης ρωτά ρητορικά από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* το Νοέμβριο του 1937: «Ποίος δηλαδή, είναι ικανός να ηγήται, να επιβάλλεται, να κυριαρχή, να κυβερνά και πώς θα διακριθῆ ούτος των άλλων;». Απαντώντας ο ίδιος υποστηρίζει ότι η πολιτική ηγεσία που δε θέτει σκοπούς και δεν καθοδηγεί υπεύθυνα τους κυβερνώμενους είναι προορισμένη να αποτύχει.

Γι' αυτό το Νέο Κράτος προκρίνει τον εκπαιδευτικό μηχανισμό προκειμένου να ενσταλάξει στις νεανικές ψυχές την αρχή ότι κατάλληλος για ηγέτης δεν είναι ούτε ο σοφός ούτε ο απλώς έμπειρος γέροντας ούτε ο κάτοχος υλικών, κοινωνικών ή άλλων μέσων ούτε, πολύ περισσότερο, ο ανήθικος. Κατάλληλος είναι αυτός που διαθέτει ηγετική προσωπικότητα και είναι πρόθυμος να προσφέρει υπηρεσίες στο λαό και στο έθνος. Η σχέση του με το λαό είναι πατερναλιστική: «να ίστασαι πάντοτε εμπρός, πολύ προ της μάζης, όχι ως απλούς θεατή, ούτε ως επικριτής». ¹¹⁸⁶

Αυτό δεν αρκεί, αλλά απαιτείται και ολόψυχος ενστερνισμός, εκ μέρους του ηγέτη, της ιδεολογίας και των πρακτικών της 4^{ης} Αυγούστου: «Όστις ευρίσκεται εις την πρώτην γραμμήν, του αγώνος διά την πραγματοποίησιν των μεγάλων σκοπών του Εθνικού κυριάρχου Κράτους και της λαϊκής ιδέας, αυτός και μόνον δύναται να εμφανίζεται ως παράδειγμα προ του λαού και ως υπόδειγμα διά την αγωγήν της νεολαίας». ¹¹⁸⁷

Ακόμα πιο σαφής όσον αφορά στον ηγέτη του ανακαινισμένου κράτους γίνεται ο Λάμπας μιλώντας εξ ονόματος ολόκληρου του

¹¹⁸⁵ «Ο κ. Πρωθυπουργός Υπουργός της Εθνικής Παιδείας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 64, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σ. 146.

¹¹⁸⁶ Ευ. Κυριάκης, «Η πολιτική ηγεσία εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 3, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σσ. 239 – 240 (το παράθεμα στη σ. 239).

¹¹⁸⁷ Ευ. Κυριάκης, «Η πολιτική ηγεσία εις το Νέον Κράτος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 3, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σσ. 239 – 240 (το παράθεμα στη σ. 239).

εκπαιδευτικού κόσμου στην αντιφώνησή του προς το Μεταξά επί τη ευκαιρία της ανάληψης από αυτόν του Υπουργείου Παιδείας το Νοέμβριο του 1938: «Μία δε μορφή του πολιτεύματος αυτού (σημ. της αριστοκρατίας του πνεύματος) η μάλλον αρρενωπή είναι η διακυβέρνησις της Χώρας από τα άριστα πνεύματα από το πνεύμα ... του Ιωάννου Μεταξά».¹¹⁸⁸

Συνάγεται, συνεπώς, ότι, για να αντεπεξέλθει ο ηγέτης στο καθήκον της διακυβέρνησης και της διαπαιδαγώγησης του λαού, οφείλει να έχει υιοθετήσει την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου ως μοναδική και αποκλειστική αλήθεια. Μόνο ο οιστρηλατούμενος από την ιδεολογία αυτή ηγέτης αποτελεί εγγύηση για την ευημερία του λαού και του έθνους. Ως λογική απόρροια προκύπτει ότι ηγέτης καταλληλότερος πάντων είναι ο ίδιος ο εμπνευστής της 4^{ης} Αυγούστου, ο Ιωάννης Μεταξάς.

Ομολογημένος σκοπός δε του καθεστώτος είναι να εγχαράξει στη νέα γενιά αυτή την πεποίθηση με όχημα το εκπαιδευτικό σύστημα. Η προαγωγή της πεποίθησης τούτης σε ιδεολογική αρχή νομιμοποιεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης και μάλιστα της μαθητιώσας νεολαίας την εκτροπή του διοικητικού και παιδαγωγικού έργου του ηγέτη σε χειραγώγηση και προπαγάνδα.

12. 1. Ηγετολατρία

Ωστόσο οι άμεσες αναφορές των σχολικών εγχειριδίων στον Ι. Μεταξά είναι πενιχρές, συναντώνται δε μόνο σε αναγνωστικά του 1939. Στα κείμενα των αναγνωστικών αυτών, βέβαια, ο Μεταξάς είναι μορφή πρωταγωνιστική και ηρωική. Είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρεται *a priori* ως Αρχηγός, δηλαδή η υποτιθέμενη σωτηριώδης ικανότητά του εμφανίζεται να προϋπάρχει της ίδιας της πολιτικής επέμβασής του, η οποία, με τον τρόπο αυτό, παρουσιάζεται λογικά και ηθικά

¹¹⁸⁸ «Ο κ. Πρωθυπουργός Υπουργός της Εθνικής Παιδείας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 64, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σ. 146.

δικαιολογημένη. Επιπλέον ο χαρακτηρισμός του ως Αρχηγού καθιστά περισσότερο κατανοητή στους μικρούς μαθητές την πολιτική πρωτοβουλία του: «Ήρθε ένας Αρχηγός, ο Μεταξάς και είπε: Έξω όλοι εκείνοι, που δεν ξέρουν τι θα ειπή να κάμουν καλό στην Πατρίδα τους! Τώρα θα κυβερνήσω εγώ και θα βάλω κάθε πράγμα στη θέση του».¹¹⁸⁹

Ο δικτάτορας στην περίπτωση αυτή όχι μονάχα αμφισβητεί την αγαθή πρόθεση και τις κυβερνητικές ικανότητες των άλλων πολιτικών, και μάλιστα των κοινοβουλευτικών, αλλά επιχειρεί να μονοπωλήσει ακόμα και την ίδια την αγάπη προς την πατρίδα. Η εικόνα της αντικειμενικής πραγματικότητας εμφανίζεται έτσι κατακερματισμένη, καθώς από τη μια αποσιωπάται πλήρως η κατά καιρούς θετική συμβολή των άλλων πολιτικών και από την άλλη γίνεται υπαινικτική και απλουστευτική αναφορά στους παράγοντες που επέδρασαν δυσμενώς στη διακυβέρνηση της χώρας.

Η προβολή της σωτήριας - υποτίθεται - πρωτοβουλίας του Μεταξά βρίσκεται σε αντιστοιχία με το μύθο του προικισμένου ηγέτη, για την εδραίωση του οποίου τόσο μόχθησε το καθεστώς. Η ηγετολατρία επιδιώκεται με την έκθεση της πιο τρυφερής παιδικής ηλικίας σε ιδεολογικά ερεθίσματα, η επίδραση των οποίων προσδοκάται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική ακριβώς λόγω του συναισθηματικού τους περιβλήματος.

12. 2. Βασιλοφροσύνη

Επειδή η εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος και, συνεπώς, η εφαρμογή του εκπαιδευτικού εθνικισμού θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια του βασιλιά, η προβολή του βασιλικού θεσμού και η καλλιέργεια της βασιλοφροσύνης είναι επίμονη.

Η 4^η Αυγούστου εκτιμά ότι η βασιλοφροσύνη θα ενισχυθεί με την αποστολή εικόνων του βασιλιά στα σχολεία. Κι επειδή η εγχάραξη της

¹¹⁸⁹ Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

βασιλοφοσύνης δεν αποτελεί, προφανώς, πρωτεύουσα ιδεολογική επιλογή για τον εκπαιδευτικό κόσμο, το καθεστώς έρχεται να καλύψει το κενό. Τα σχολεία, όπως και όλες οι δημόσιες υπηρεσίες, εντέλλονται ευθύς μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας να ζητήσουν από το Υπουργείο Παιδείας να τους αποσταλούν, και μάλιστα δαπάναις τους, εικόνες του Γεωργίου Β' για τις αίθουσες και τα γραφεία τους.¹¹⁹⁰

12. 2.1. Αναγνωστικά

Τα αναγνωστικά επιστρατεύονται προκειμένου να προβάλουν τη βασιλεία ως το καταλληλότερο πολίτευμα για τη χώρα και να τονίσουν τα χαρακτηριστικά που τη συνοδεύουν: «φυσική» διαίρεση του κοινωνικού σώματος σε ηγετικές προσωπικότητες και σε καθοδηγούμενη μάζα· «φυσικότητα» του βασιλικού θεσμού· κοινωνική χρησιμότητα της βασιλείας.

Και πάλι χρησιμοποιείται το βασίλειο των ζώων. Με αφορμή το κείμενο «Η βασίλισσα των μελισσών» της *Ποικίλης Στοάς* του 1937 ο μικρός μαθητής διδάσκεται ότι δύο διεκδικητές της εξουσίας αποτελούν «ανώμαλον κατάστασιν», η οποία διορθώνεται με τη βίαιη θανάτωση του ενός, πρακτική που «πηγάζει από αυτό το πολίτευμα του κράτους των μελισσών, πολίτευμα μοναρχικόν με ένα μόνον ανώτατον άρχοντα».¹¹⁹¹ Ο αυριανός πολίτης μαθαίνει επίσης ότι «χωρίς βασίλισσαν το μελισσιον δεν ημπορεί να διατηρηθή, αλλά σκορπίζεται και χάνεται», με άλλα λόγια ότι οποιαδήποτε δραστηριότητα στο κράτος είναι

¹¹⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 2: Αίτηση του Διευθυντή Ημιγυμνασίου Αγίας Θέκλας προς το Υπουργείο Παιδείας με την οποία ζητεί την αποστολή εικόνων του βασιλέως (Αγία Θέκλα, 22/12/1936)· Αίτηση του Διευθυντή Μέσης Εκπαιδευσεως και του Γυμνασίου Θηλέων Καβάλας προς το Υπουργείο Παιδείας με την οποία ζητεί την αποστολή τριάντα εικόνων του βασιλέως (Καβάλα, 29/12/1936)· Αίτηση του Διευθυντή Ημιγυμνασίου Σκιάθου προς το Υπουργείο Παιδείας με την οποία ζητεί την αποστολή δυο εικόνων του βασιλέως (Σκιάθος, 28/12/1937)· Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 5: Αίτηση του Διευθυντή Γυμνασίου Αγρινίου προς το Υπουργείο Παιδείας με την οποία ζητεί την αποστολή δώδεκα εικόνων του βασιλέως (Αγρίνιο, 8/1/1937)· Αίτηση του Διευθυντή Γυμνασίου Αρρένων Πατρών προς το Υπουργείο Παιδείας με την οποία ζητεί την αποστολή δώδεκα εικόνων του βασιλέως (Πάτρα, 9/1/1937).

¹¹⁹¹ Γ. Δροσίνης, «Η βασίλισσα των μελισσών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 146 (όπου ο χαρακτηρισμός και το παράθεμα).

αδύνατη χωρίς βασιλιά. Επιπλέον διδάσκεται και με ποιον τρόπο πρέπει ο ίδιος να αντιδράσει σε περίπτωση κλονισμού του βασιλικού θεσμού: «Γυρίζουν επάνω και κάτω, εδώ και εκεί, και την ζητούν παντού...».¹¹⁹²

Η αγαθοποιός δύναμη προβάλλεται ως διαχρονική ιδιότητα της βασιλείας. Η αναδρομή στο βασιλικό θεσμό της ελληνικής αρχαιότητας και μάλιστα στα παραδείγματα των βασιλέων της Αθήνας Θησέα και Κόδρου, ονομαστών για την κοινωφελή και πατριωτική δράση τους,¹¹⁹³ επιδιώκει να νομιμοποιήσει το σύγχρονο θεσμό εμφανίζοντάς τον ως ιστορική συνέχεια του αρχαίου, να προσδώσει στο σύγχρονο θεσμό την αίγλη του παρελθόντος, να παρουσιάσει ως πατρική τη σχέση βασιλέως και λαού, να πείσει για την αγνότητα των προθέσεων και των πράξεων του βασιλιά και να τον κατοχυρώσει ηθικά αποσιωπώντας την τεράστια διαφοροποίηση που επήλθε εν τω μεταξύ στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.

Ο βασιλιάς είναι ο σοφός και στοργικός πατέρας για το λαό του, η ευημερία και η ευτυχία του οποίου αποτελούν διαχρονικά τη μόνη του έγνοια. Ο μυθικός σοφός Κένταυρος που ανατρέφει τους μικρούς ήρωες οι οποίοι είναι απόγονοι βασιλέων και προορίζονται για βασιλείς οι ίδιοι, συμβουλεύει: «Ο βασιλέας ... πρέπει να θυσιάσει τον εαυτό του και όλα τ' αγαθά του για την πατρίδα του. Μιαν έννοια μονάχα πρέπει να έχει ο βασιλιάς: πώς να κάνει ευτυχισμένο το λαό του και το βασίλειό του δυνατό και δοξασμένο».¹¹⁹⁴

Είναι άξιο επισήμανσης ότι τα χαρακτηριστικότερα κείμενα τα σχετικά με το ρόλο της βασιλείας στη σύγχρονη εποχή συναντώνται στα αναγνωστικά του 1939. Η εμφάνισή τους την εποχή αυτή πρέπει να συνδυαστεί με την ταυτόχρονη εδραίωση της δικτατορίας και με την

¹¹⁹² Γ. Δροσίνης, «Η βασίλισσα των μελισσών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 144 (όπου και τα δυο παραθέματα).

¹¹⁹³ Σπ. Παγανέλης, «Το φάσμα του Κόδρου», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 244 – 249.

¹¹⁹⁴ Ν. Έλατος, «Πώς ο σοφός Κένταυρος ανάθρεψε τους ήρωες» από τους «Θεούς και Ήρωες», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 160.

ανάληψη προσωπικά από το Μεταξά του Υπουργείου Παιδείας. Στα σχολικά αναγνωστικά του 1939 τονίζεται ο παραδοσιακός ρόλος του βασιλιά ως αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων της χώρας.

Δείγμα της ευεργετικής επενέργειας του σύγχρονου βασιλικού θεσμού αποτελεί ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραμάτισε ο βασιλιάς στη διεύρυνση των συνόρων της χώρας και στην απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912 - 1913. Ο ελληνικός στρατός «οδηγημένος από ένδοξο Αρχηγό [ενν. το βασιλιά Κωνσταντίνο] δόξασε την Ελλάδα μας και λευτέρωσε τους αδελφούς μας».¹¹⁹⁵ Ο ρόλος του Βενιζέλου ως εμπνευστή και δημιουργού της Μεγάλης Ελλάδας δεν αναφέρεται ούτε υπαινικτικά¹¹⁹⁶ και έτσι η νέα γενιά προσλαμβάνει επιλεκτικά τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα που διαμόρφωσαν τη νεότερη Ελλάδα.

Δείγμα της ευεργετικής επενέργειας της σύγχρονης βασιλείας στο λαό όσον αφορά σε ειρηνικά και κοινωφελή έργα αποτελεί η δράση της βασίλισσας Σοφίας, όπως περιγράφεται στο κεφάλαιο του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 με τον εύγλωττο τίτλο «Μία ευεργετική βασίλισσα». Είναι δε ενδιαφέρων ο τρόπος με τον οποίο εισάγεται η ηρωίδα του κειμένου: «Η αειμνηστος Βασίλισσα Σοφία, η μήτηρ του Βασιλέως μας Γεωργίου Β'...».¹¹⁹⁷ Η προβολή της εξ αίματος συγγένειάς της με τον τωρινό (1939) βασιλιά εξασφαλίζει την αίσθηση της συνέχειας του βασιλικού θεσμού και η περιγραφή της αγαθοποιού δράσης της τον νομιμοποιεί ηθικά.

¹¹⁹⁵ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 79.

¹¹⁹⁶ Ενδεικτικό της παραμορφωμένης εικόνας των γεγονότων που προσφέρει γενικά το καθεστώς είναι η επιλεκτική παρουσίαση ακόμα και του τρόπου κατάληψης της Θεσσαλονίκης το 1912. Ο ρόλος του Βενιζέλου, του πρωτεργάτη της απελευθέρωσης, αποσιωπάται πλήρως, ενώ υπερτονίζεται η δράση, αλλά και οι ανθρώπινες πλευρές του Αρχιστράτηγου τότε Διαδόχου Κωνσταντίνου· βλ. σχετικά Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις το συλλαλητήριο Θεσσαλονίκης» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 77.

¹¹⁹⁷ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 170.

Με εντυπωσιακές λεπτομέρειες, δεδομένου ότι πρόκειται για σχολικό αναγνωστικό, παρατίθεται η φιλόδοξη δράση της βασίλισσας.¹¹⁹⁸ Στο κείμενο προβάλλονται ιδιαίτερα οι αξίες της βασίλισσας: «Εργασία - Καθήκον - Θυσία».¹¹⁹⁹ Επιπλέον τονίζεται ότι η ορθολογική εκμετάλλευση του χρόνου, η τάξη, η πειθαρχία, η συστηματική εργασία και η καθαριότητα αποτελούσαν απαρέγκλιτες αρχές που και τις εφαρμόζε η ίδια και τις απαιτούσε από τους άλλους.¹²⁰⁰ Η ιδιαίτερη αναφορά στις παραπάνω αρχές αιτιολογείται από το ότι το καθεστώς τις προάγει σε συνιστώσες της ιδεολογίας του και τις χρησιμοποιεί, για να αποδείξει την ταύτισή του με το βασιλικό θεσμό.

Στο λαό, από την άλλη, συχνά αποδίδονται χαρακτηριστικά ανώριμου παιδιού, που δικαιολογούν, συνεπώς, τη συγκαταβατική συμπεριφορά εκ μέρους του ηγεμόνα: «Ο λαός εξητωκραύγασε πάλιν τον ηγεμόνα του ... Δεν εγνώριζαν απλούστατα οι καλοί άνθρωποι, τι εξητούσαν. Τώρα όμως το είχαν μάθει. Και δεν θα λησμονήσουν ποτέ το σκληρόν μάθημα που έλαβαν».¹²⁰¹

12. 2.2. Σχολικές εκδηλώσεις

Φαίνεται ότι η εγχάραξη της βασιλοφροσύνης στο μαθητικό πληθυσμό επιχειρείται και στο πλαίσιο εκδηλώσεων οι οποίες οργανώνονται βάσει των εντολών που δίνονται από το Υπουργείο Παιδείας. Για παράδειγμα σχετικές εγκύκλιοι εντέλλονται την επίσκεψη των μαθητών στο Μουσείο Γεωργίου Α'. Μάλιστα, τουλάχιστον σε μια περίπτωση που αφορά το Α' Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών, ελέγχεται

¹¹⁹⁸ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 170 - 174.

¹¹⁹⁹ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 170.

¹²⁰⁰ Σπ. Λοβέρδος, «Μία ευεργετική βασίλισσα», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

¹²⁰¹ Π. Νιρβάνας, «Μιας εβδομάδος αργία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 126.

αυστηρά η παράλειψη των εκπαιδευτικών να οδηγήσουν τους μαθητές τους στο μουσείο αυτό.¹²⁰²

Σε άλλη περίπτωση η εκπαιδευτική κοινότητα διατάσσεται να αποδώσει ιδιαίτερες τιμές στον ήδη θανόντα κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας βασιλέα Κωνσταντίνο Α΄¹²⁰³ με την ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του στην Αθήνα. Συγκεκριμένα το Υπουργείο Παιδείας αποστέλλει στα σχολεία την υπ' αριθ. 80926 εγκύκλιο του 1938 με την οποία τονίζει «την σημασίαν της προσεχούς πανελληνίου εορτής κατά την 9^{ην} Οκτωβρίου επί τη τελέσει των αποκαλυπτηρίων εν Αθήναις του ανδριάντος του αιμνήστου βασιλέως Κωνσταντίνου»¹²⁰⁴ και δίνει εντολή για την οργάνωση σχετικής εορτής από τις σχολικές κοινότητες.¹²⁰⁵

Προφανώς η εορτή δεν κρίνεται επαρκής για τον ιδεολογικό επηρεασμό των μαθητών, οπότε δίνεται εντολή να συμπληρωθεί με ειδική διδασκαλία, όπως εξάγεται από την υπ' αριθ. 4230 εγκύκλιο που αποστέλλει Γενικός Επιθεωρητής σε σχολεία «περί της δ/λίας ήτις θα γίνη κατά την 8^{ην} τρ. μηνός περί του αιμνήστου βασιλέως Κωνσταντίνου επί τη ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος του εν Αθήναις».¹²⁰⁶

¹²⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας με το οποίο ζητούνται εξηγήσεις για τη μη επίσκεψη των μαθητών του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών στο Μουσείο Γεωργίου Α΄ (Αθήνα, 25/1/1937). Στο έγγραφο αυτό αναφέρονται και άλλες σχετικές εγκύκλιοι και έγγραφα που, όμως, δεν εντοπίστηκαν στα Γ.Α.Κ.

¹²⁰³ Είναι γνωστή η ιδιαίτερη σχέση σεβασμού, θαυμασμού και αγάπης που συνέδεσε το Μεταξά, ήδη από τη νεανική του ηλικία, με το Διάδοχο και μετέπειτα βασιλέα Κωνσταντίνο Α΄· βλ. ενδεικτικά: Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Ζάκυνθος, 20 Αυγούστου (1899), Παρασκευή, τ. 1, σ. 449: «...εγώ, όστις ουδέποτε συγκινούμαι από λόγους, εξήλθον βαθύτατα συγκεκνημένος. Ο μέλλον βασιλεύς μάς απεκαλύφθη, και εξεμυστηρεύθη σχεδόν τα απόκρυφα της καρδιάς του».

¹²⁰⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 158^η: Ανάγνωση, μεταξύ άλλων, της εγκυκλίου 80926 του Υπουργείου Παιδείας (Μεσολόγγι, 26/9/1938).

¹²⁰⁵ Γ.Α.Κ., Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 162^η: Ανάγνωση, μεταξύ άλλων, της εγκυκλίου 80926 του Υπουργείου Παιδείας και απόφαση του συλλόγου διδασκόντων να συμμορφωθούν (Μεσολόγγι, 7/10/1938).

¹²⁰⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 162^η: Ανάγνωση, μεταξύ άλλων, της εγκυκλίου 4230 του Γεν. Επιθεωρητή. Ανάλογη υπ' αριθ. 45719 εγκύκλιο απέστειλε και η οικεία Νομαρχία (Μεσολόγγι, 7/10/1938).

Μάλιστα, ειδικά όσον αφορά στον ήδη θανόντα την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας βασιλέα Κωνσταντίνο, η μη απότιση εξαιρετικών τιμών τις οποίες καλούνται να αποδώσουν οι σχολικές κοινότητες, ενδέχεται να επιφέρει σκληρή τιμωρία. Αυτό συνάγεται από το πρακτικό συλλόγου καθηγητών που αφορά στην τιμωρία μαθητή ο οποίος, σύμφωνα με μαρτυρία αστυνομικού οργάνου, επέδειξε ανευλαβή συμπεριφορά σε δημόσιο χώρο - συγκεκριμένα δεν αφαίρεσε το ηλικιακό του και χαμογελούσε επιδεικτικά - κατά τη διάρκεια της τελετής μεταφοράς των σορών των βασιλέων Κωνσταντίνου και Σοφίας στην Αθήνα, η οποία μεταδιδόταν από το ραδιόφωνο.

Αξίζει να επισημανθεί η ανάμειξη του αστυνομικού οργάνου σε θέμα συμπεριφοράς μαθητή, έστω και αν αυτή σημειώνεται σε εξωσχολικό χώρο. Ας σημειωθεί, ακόμη, το σκεπτικό της επιβολής μιας τόσο αυστηρής ποινής από το σύλλογο των καθηγητών, δηλαδή της αποβολής του μαθητή από το σχολείο το υπόλοιπο του σχολικού έτους 1936 - 1937, καθώς και του χαρακτηρισμού της διαγωγής του ως «Κακής»: ο μαθητής με τη στάση του εξέθεσε το σχολείο στην κοινωνία «και δη εις στιγμάς ιεράς» δίνοντας αφορμή για σχόλια και παρατηρήσεις.¹²⁰⁷

Ο αυστηρότατος χειρισμός των παραπάνω περιστατικών καταδεικνύει την επιδίωξη του καθεστώτος να εμποδώσει την πεποίθηση περί «φυσικότητας» και αναγκαιότητας του βασιλικού θεσμού. Προκειμένου να πραγματοποιήσει την επιδίωξή του, επιστρατεύει όχι μονάχα τον κατεξοχήν μηχανισμό εγχάραξης της κρατικής ιδεολογίας, την εκπαίδευση, αλλά και τον κατεξοχήν κατασταλτικό κρατικό μηχανισμό, την Αστυνομία. Αυτή η πρακτική φανερώνει το συμπληρωματικό χαρακτήρα των δυο μηχανισμών στο πλαίσιο του Νέου Κράτους και, βεβαίως, τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκεί το καθεστώς όχι μονάχα στους ενηλίκους, αλλά ακόμα και στους ανηλίκους.

¹²⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 3, Πράξη 17η: Απόφαση του συλλόγου καθηγητών του Γυμνασίου Αρρένων Λαρίσης για τιμωρία μαθητή (Λάρισα, 23/11/1936).

Αξιζει, ωστόσο, να επισημανθει ότι στα σχολικά εγχειρίδια ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ φέρεται ως απλός βοηθός του Μεταξά ο οποίος έχει τον πρώτο λόγο στην εθνική αναδημιουργία, και όχι ως ο ουσιαστικός εμπνευστής και βασικός στυλοβάτης του καθεστώτος: «Μαζί με το Βασιλιά μας θα κάμω την Ελλάδα μεγάλη».¹²⁰⁸ Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο βασιλιάς σε σχέση με το Μεταξά μέσα στα σχολικά κείμενα ίσως να σχετίζεται με την πρόθεση του δικτάτορα από τη μια να κολακέψει το βασιλιά, από τον οποίο εξαρτάται, και από την άλλη να διαμορφώσει ιδεολογικά τον παιδικό και νεανικό πληθυσμό έτσι, ώστε μελλοντικά και με την παράλληλη ιδεολογική χειραγώγησή του στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν., ο πληθυσμός αυτός να λειτουργήσει εξισορροπητικά προς το βασιλόφρονα στρατό επί ωφελεία του Μεταξά που στερείται άλλων κοινωνικών και πολιτικών ερεισμάτων.

13. 4^η Αυγούστου

13. 1. Ρόλος των εκπαιδευτικών

Εκτός από το βασιλιά και το Μεταξά, στη σχολική ζωή εμφανίζεται και η 4^η Αυγούστου. Οι σύλλογοι των διδασκόντων δεσμεύονται ότι θα εργάζονται «υπό το πνεύμα του κράτους της 4^{ης} Αυγούστου».¹²⁰⁹ Το καθεστώς υποχρεώνει τους εκπαιδευτικούς να συμμετέχουν ενεργά στους ετήσιους εορτασμούς της επετείου της επιβολής της δικτατορίας. Σχετικές πράξεις του Ε.Σ.Σ.Ε. του Νομού Αιτωλοακαρνανίας το 1938 και το 1940 επιτρέπουν να γίνουν αντιληπτά τα σχετικά καθήκοντα με τα οποία επιφορτίζονται οι εκπαιδευτικοί: οργάνωση του εορτασμού, ομιλία στην εκκλησία κατά τη δοξολογία, σημαιοστολισμός του σχολείου, καθοδήγηση της νεολαίας, συμμετοχή στο

¹²⁰⁸ Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

¹²⁰⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 171^η: Ανάγνωση εγκυκλίων (Μεσολόγγι, 21/1/1939).

λαϊκό δείπνο και στο γλέντι με την καταβολή, μάλιστα, αντιτίμου, ακόμα και χορός.

Η σημασία της συμμετοχής των εκπαιδευτικών στους λαϊκούς αυτούς εορτασμούς είναι ευκολονόητη, αν αξιολογηθεί το ειδικό βάρος της προσωπικότητας του εκπαιδευτικού, ιδίως στις μικρές και υπανάπτυκτες αγροτικές κοινωνίες της εποχής. Για άλλη μια φορά αυτός χρησιμοποιείται ως διαμεσολαβητής της ιδεολογίας του καθεστώτος στον απλό λαό. Γι' αυτό αιτιολογείται και ο αυστηρός υπηρεσιακός έλεγχος τον οποίο υφίσταται ο εκπαιδευτικός σε κάθε ένδειξη αδιαφορίας του: ο υποτιθέμενος ένοχος καταγγέλλεται όχι από τον υπηρεσιακό του προϊστάμενο, αλλά από συνάδελφό του ή και τον τοπικό κοινοτάρχη, και μετά τη διενέργεια ανακρίσεων καλείται σε απολογία.¹²¹⁰

13. 2. Αναγνωστικά

Όπως ο Μεταξάς, έτσι και η 4^η Αυγούστου παρουσιάζεται άμεσα μόνο στα αναγνωστικά του 1939 και συγκεκριμένα στα *Ελληνόπουλα* της Γ' δημοτικού και ιδίως στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού. Η μάλλον καθυστερημένη της εμφάνιση αιτιολογείται με την ισχυροποίηση της δικτατορίας μόλις την εποχή αυτή, με την εκπαρθύρωση του προηγούμενου Υπουργού Παιδείας του καθεστώτος Κ. Γεωργακόπουλου και με την ανάληψη από το Μεταξά αυτοπροσώπως του Υπουργείου Παιδείας κατά τα τέλη του 1938.

Στο κείμενο των *Ελληνόπουλων* με τίτλο «4^η Αυγούστου», το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου προβάλλεται ως η ρήξη με το νοσηρό κοινοβουλευτικό παρελθόν και ως η αφετηρία μιας νέας ελπιδοφόρας εποχής: «- Σαν αύριο, λέγει ο Τάκης, δηλ. στις 4 Αυγούστου 1936, έγινε

¹²¹⁰ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16–22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 20^η: Πόρισμα του Επιθεωρητή Αγρινίου σχετικά με καταγγελία εις βάρος δασκάλου για αδιαφορία κατά τον εορτασμό της 4^{ης} Αυγούστου (Μεσολόγγι, 15/11/1938). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1–16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 13^η: Αποφάσεις σχετικά με πειθαρχικές υποθέσεις (Μεσολόγγι, 28/9/1940).

ένα μεγάλο θαύμα». Η ανάμνηση του θαύματος αυτού αποτελεί σταθερή αφορμή χαράς και πανηγυρισμών. «- Μα δεν το ξέρεις, πως αύριο έχουμε μια μεγάλη γιορτή;» ρωτά η μητέρα το μικρό της γιο που απορεί για το εορταστικό κλίμα. Και συνεχίζει: «Γι' αυτό αύριο θα γίνη μεγάλο πανηγύρι στην Αθήνα».¹²¹¹

Η 4^η Αυγούστου, ακόμα, παρουσιάζεται να έχει το μονοπώλιο της αγάπης για την πατρίδα και την αποκλειστικότητα της προσφοράς σε αυτήν αποτελεσματικών υπηρεσιών. Κάτι περισσότερο: η 4^η Αυγούστου ταυτίζεται με την ίδια την πατρίδα, αποτελεί την ενσάρκωση του εθνικού κράτους. Το γεγονός αυτό αισθητοποιείται με την κατά κόρον χρησιμοποίηση του κατεξοχήν εθνικού συμβόλου, της σημαίας, κατά τον εορτασμό της επετείου της εγκαθίδρυσής της. Ο μαζικός σημαιοστολισμός καταστημάτων και κατοικιών είναι αυτονόητος: «Τα μπαλκόνια και τα παράθυρα όλης της Ελλάδας θα είναι αύριο σημαιοστολισμένα».¹²¹²

14. Ε.Ο.Ν.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου για τα παιδιά και τους νέους εκφράζεται με την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. Η σχέση της Ε.Ο.Ν. με την εκπαίδευση διαγράφεται με ενάργεια στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* ήδη από τον Απρίλιο του 1938. Στο πλαίσιο του καθεστώτος η Ε.Ο.Ν. συνεργάζεται με το Υπουργείο Παιδείας επιδιώκοντας τη σωματική ευεξία της νεολαίας, τον εθνικό της φρονηματισμό και την καλλιέργεια της κοινωνικής αλληλεγγύης.¹²¹³

¹²¹¹ Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 172, 171, 172 (αντίστοιχα τα παραθέματα).

¹²¹² Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 171.

¹²¹³ Θεοδ. Χαραλαμπίδης, «Το ιδιότυπον της Παιδαγωγικής Επιστήμης και αι συνέπειαι τούτου διά την εθνικήν ζωήν», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 56, Αθήναι Απρίλιος 1938, σ. 378.

14. 1. Αναγνωστικά

14. 1.1. Κοινωφελής και εθνική δράση σκαπανέων και φαλαγγιτών

Ωστόσο στα σχολικά αναγνωστικά της μεταξικής περιόδου αναφορές στην Ε.Ο.Ν. και περιγραφή της ζωής και της δράσης των ΕΟΝιτών γίνονται σε περιορισμένο βαθμό, συγκεκριμένα στα *Ελληνόπουλα* της Γ' δημοτικού και στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939, και αρκετά καθυστερημένα, όταν ο Μεταξάς, ως Υπουργός Παιδείας επιπλέον, έχει προειδοποιήσει για την τεράστια σημασία που δίνει στη Νεολαία.¹²¹⁴

Στα αναγνωστικά η Ε.Ο.Ν. παρουσιάζεται με διττό χαρακτήρα και αποστολή. Από τη μια είναι η οργάνωση που σώζει τη νεολαία από την αεργία και τις κακές συνήθειες: «Ούτε στα καφενεία πια σύχναζαν, ούτε στα καπηλειά πήγαιναν».¹²¹⁵ Διακηρύσσεται δε με έμφαση η παιδαγωγική και αναμορφωτική της δύναμη σε αντίθεση με την υπονοούμενη διαβρωτική επίδραση του προηγούμενου κοινοβουλευτικού καθεστώτος: «Μέσα στην οργάνωση αυτή οι νέοι μας ξαναβρήκαν τον εαυτό τους ...».¹²¹⁶ Από την άλλη η Ε.Ο.Ν. είναι η οργάνωση που όχι μονάχα εμπνέει ιδανικά στα παιδιά και στους νέους, αλλά τους προσφέρει και το πεδίο, για να τα καλλιεργήσουν.

Ως ευγενέστερο ιδανικό των ΕΟΝιτών προβάλλεται η προσήλωση στην πατρίδα, η οποία εκδηλώνεται με τη σταθερή και ομαδική απόδοση τιμών στη σημαία: «Κάθε Κυριακή, με την ανατολή του ήλιου κι ενώ από ένα τμήμα της Νεολαίας αποδίνονταν τιμές, οι σάλπιγγες

¹²¹⁴ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 426.

¹²¹⁵ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 85.

¹²¹⁶ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 86.

σάλπιζαν “έπαρσιν” και η γαλανόλευκη υψωνόταν περήφανη, σαν ήλιος, που φώτιζε κι εμπύχωνε τους νέους».¹²¹⁷

Εκδηλώνεται, επίσης, και με την αγάπη για την ιδιαίτερη πατρίδα, που εκφράζεται με την εκτέλεση κοινωφελών έργων στο χωριό και στην ύπαιθρο, για παράδειγμα: αναδάσωση καμένου λόφου.¹²¹⁸ καταπολέμηση ελονοσίας με φύτευση ευκαλύπτων στην κοίτη του ποταμού, για να μη λιμνάζουν τα νερά.¹²¹⁹ καθαρισμός των πευκοδασών από τη βλαβερή κάμψια.¹²²⁰ Η κοινωφελής δράση των φαλαγγιτών προβάλλεται ως παράδειγμα προς μίμηση στους μικρότερους: «Πότε θα γίνωμε κι εμείς φαλαγγίτες - έλεγαν - να γλιτώνωμε τα καημένα τα πεύκα από τις κάμπιες!».¹²²¹

Τα μέλη της Νεολαίας φέρονται στρατευμένα σε ένα σκοπό ανώτερο, στην υπηρεσία του εθνικού ιδεώδους, η επιτυχής εξυπηρέτηση του οποίου δικαιολογεί τη συσπείρωση και την απόλυτη αφοσίωση, στην πραγματικότητα τη μαζοποίηση την οποία απαιτεί το καθεστώς ιδίως από τη νέα γενιά: «Κι όταν στη μέση του Σταδίου υψώθηκε η γαλανόλευκη κι οι χιλιάδες των παιδιών έψαλαν τον ύμνο, ένιωσαν όλα μαζί τη συγκίνηση και τη δύναμη, που δίνει η ένωση. Μια μικρή δύναμη το καθένα, μα όλα μαζί ενωμένα μια τεράστια δύναμη, ικανή να δημιουργήσει μια νέα και καλύτερη Ελλάδα».¹²²²

Η Νεολαία επιφορτίζεται από το καθεστώς με ιδιαίτερη αποστολή χαρακτηριζόμενη από εσωστρεφή εθνικισμό. Στο πλαίσιο της αποστολής

¹²¹⁷ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 85.

¹²¹⁸ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 82.

¹²¹⁹ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 82.

¹²²⁰ Ανυπόγραφο, «Τα παράξενα φρούτα», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 123 – 124.

¹²²¹ Ανυπόγραφο, «Τα παράξενα φρούτα», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 124.

¹²²² Νικ. Δημητροκάλλης, «Έμπρός για μια Ελλάδα νέα...», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 90.

αυτής τα μέλη της Ε.Ο.Ν. καλούνται όχι να γίνουν τα ίδια δημιουργοί πρωτότυπου πολιτισμού, αλλά να στοιχηθούν πίσω από τους προγόνους που προβάλλονται ως μορφές ανυπέρβλητες, και να αναβιώσουν εκείνων τα επιτεύγματα τα οποία αποτελούν συνθήκη αναγκαία και επαρκή για την επαναπροώθηση της πατρίδας στην πρώτη θέση που δικαιωματικά, λόγω ένδοξου παρελθόντος, της αξίζει: «... οι νέοι μας ... θα μπορέσουν το έργο των παλαιότερων γενεών· να κάμουν την Πατρίδα μας ν' αποκτήσει πάλι την παλιά της δόξα και να πάρη ανάμεσα στα πολιτισμένα έθνη τη θέση, που της αξίζει...».¹²²³

Η περιγραφή, στα αναγνωστικά, της αποστολής και της παραμονής των νεαρών μελών της Οργάνωσης στις κατασκηνώσεις προβάλλεται ως κατ' αρχήν απόδειξη της ιδιαίτερης μέριμνας που κατ' αποκλειστικότητα επιδεικνύει το καθεστώς για τη σωματική, πνευματική και ψυχική υγεία της νέας γενιάς, ιδιότητα απαραίτητη για τη διασφάλιση υγιούς έθνους και τη δημιουργία αξιόμαχου στρατού: «Είναι στο καράβι τα παιδιά των σχολείων, που πηγαίνουν στις κατασκηνώσεις, να περάσουν το καλοκαίρι τους. Είναι τα παιδιά της Νεολαίας, που το Νέο Κράτος τα στέλνει ν' αναπνεύσουν καθαρόν αέρα, να παίξουν, να κολυμπήσουν, να γυμναστούν, να διασκεδάσουν στην εξοχή. Στα πρόσωπά τους είναι ζωγραφισμένη η χαρά».¹²²⁴

Οι δραστηριότητες, οι δεξιότητες και οι εμπειρίες που αναμένεται να αποκτηθούν από την ομαδική διαβίωση των παιδιών στην ύπαιθρο περιγράφονται με αρκετή σαφήνεια η οποία επιτρέπει να ανιχνεύσουμε την επιδίωξη του καθεστώτος για γνωριμία και βιωματική σύνδεση των παιδιών με το ελληνικό τοπίο και την ελληνική φύση, από την οποία εκπηγάξει η αγάπη για την πατρίδα ως εδαφική πραγματικότητα και η εγκόλπωση του αμυντικού εθνικισμού που αποσκοπεί στην υπεράσπιση, αλλά όχι στην εδαφική επέκταση αυτής της πατρίδας.

¹²²³ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 86.

¹²²⁴ Ανυπόγραφο, «Κατασκηνώσεις», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 173.

Η ιδεολογική αρχή του καθεστώτος ότι το άτομο αξιολογείται μόνο ως μέλος του εθνικού συνόλου και όχι ως πολίτης ελεύθερος και ως πρόσωπο με αυταξία, επιδιώκεται, επίσης, να εγχαραχθεί μέσω κειμένων των σχολικών αναγνωστικών που αναφέρονται στην Ε.Ο.Ν. Έμφαση δίνεται όχι στην ατομικότητα, αλλά στην ομαδική δράση και προσπάθεια: «όλοι οι νέοι και οι νέες του χωριού, φορώντας τη στολή του φαλαγγίτη ή του σκαπανέα της Ε.Ο.Ν. ... κουβαλούσαν ... και πότιζαν ...».¹²²⁵

Κατ' επέκταση καλλιεργείται στη νέα γενιά η αντίληψη ότι εκείνο που προέχει είναι το συμφέρον της ολότητας, στο οποίο οφείλει να υποτάσσεται αγόγγυστα το άτομο που συνδέεται με το σύνολο μέσω ενός πλέγματος καθηκόντων και διαρκούς παροχής υπηρεσιών στους άλλους. Για παράδειγμα στο κείμενο με τον ενδεικτικό τίτλο «“Έκαμα το καθήκον μου”» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939, με ήρωα ένα μικρό φαλαγγίτη που με ετοιμότητα και ψυχραιμία φορτώνεται στην πλάτη και μεταφέρει σε φαρμακείο λιπόθυμο νέο, τονίζεται το υψηλό αίσθημα του κοινωνικού καθήκοντος που έχουν τα μέλη της Ε.Ο.Ν., το ήθος τους, καθώς και η άριστη φυσική τους κατάσταση που και αυτή τίθεται στην υπηρεσία του συνόλου.

Και επειδή η διαρκής - ακόμα και βεβιασμένη - υπόμνηση της εθνικής ταυτότητας και του υψηλού φρονήματος αποτελεί ιδεολογική επιλογή του καθεστώτος, ο μικρός φαλαγγίτης που έχει «μεγάλη ελληνική καρδιά» ενθαρρύνει το νέο που έχει, στο μεταξύ, συνέλθει: «Φίλε, μη φοβάσαι, είσαι Ελληνόπουλο».¹²²⁶ Βέβαια η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναβαθμίζει τα άτομα σε πολιτικά σκεπτόμενα και ενεργούντα όντα αποθαρρύνεται συστηματικά.

¹²²⁵ Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 83.

¹²²⁶ Θ. Μακρόπουλος, «Έκαμα το καθήκον μου», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 109.

Η μεγάλη σημασία που δίνεται από το καθεστώς στην Ε.Ο.Ν. ως ιδεολογικό του έρεισμα και στην εδραίωση στενής σχέσης της Νεολαίας με την 4^η Αυγούστου φαίνεται και από το ότι στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο στη συμμετοχή αντιπροσωπειών της Ε.Ο.Ν. στον πανηγυρικό εορτασμό της επετείου της επιβολής της 4^{ης} Αυγούστου. Πρόκειται για το κεφάλαιο «“Εμπρός για μια Ελλάδα νέα...”».

Το κεφάλαιο εστιάζεται στην αλληλεγγύη και στη συναδελφικότητα που - υποτίθεται ότι - ενώνει όλες τις αντιπροσωπείες της Ε.Ο.Ν., αν και παντελώς άγνωστες μεταξύ τους. Η προβολή της συμμετοχής των παιδιών και των νέων στο ευρύτατο πλαίσιο της Οργάνωσης η οποία, βέβαια, συλλαμβάνεται από τα μέλη της φαντασιακά και συνεπώς με αυξημένη συναισθηματική φόρτιση, αντικατοπτρίζει την ιδεολογική επιδίωξη του καθεστώτος για συγκρότηση ομογενοποιημένου πλήθους χωρίς ταξικούς διαχωρισμούς, χαρακτηριζόμενου, επομένως, από «οριζόντια συντροφικότητα»¹²²⁷ και με εσωτερικευμένη μια και μόνο ταυτότητα, την εθνική, η οποία, επίσης, βιώνεται συγκινησιακά: «Όλα αυτά τα παιδιά ο Κώστας τα θεωρούσε αδέρφια του. Ναι, αυτό ήταν! Τ' αδέρφωνα ο ίδιος ενθουσιασμός, η ίδια Μητέρα, ο ίδιος σκοπός για μια Ελλάδα νέα...».¹²²⁸

Την ιδεολογική κηδεμονία που ασκεί το καθεστώς στη Νεολαία καθιστά πιο έντονη η παρουσία «Του Ύμνου της Εθνικής Νεολαίας» του Σ. Μεταξά στα σχολικά αναγνωστικά και μάλιστα δυο φορές, τη μια στα *Ελληνόπουλα* της Γ' δημοτικού του 1939,¹²²⁹ πριν από τον εθνικό ύμνο, και την άλλη στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του ίδιου

¹²²⁷ Π. Ε. Λέκκας, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, τ. 16, Αθήνα 1994, σ. 99.

¹²²⁸ Νικ. Δημητροκάλλης, «“Εμπρός για μια Ελλάδα νέα...”», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 89.

¹²²⁹ Σ. Μεταξάς, «Ο Ύμνος της Εθνικής Νεολαίας», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 174 – 175.

έτους,¹²³⁰ μετά το κεφάλαιο «Εμπρός για μια Ελλάδα νέα ...». Οι στίχοι του Ύμνου της Νεολαίας γαλουχούν τα παιδιά με την παραδοσιακή αντίληψη της ιστορικής και ένδοξης, αλλά ευρισκόμενης σε κίνδυνο τώρα πατρίδας· με την ιδεολογική αρχή του πολιτικού μεσσιανισμού και της ηγετολατρίας, που αφορά, βέβαια, το Μεταξά, και δευτερευόντως το βασιλιά· με την ιδεολογική αρχή της πρόταξης του καθήκοντος της αναγεννημένης νέας γενιάς προς το έθνος. Η γειτνίαση του Ύμνου της Νεολαίας με τον εθνικό ύμνο δείχνει την πρόθεση του καθεστώτος για ταύτιση της 4ης Αυγούστου με την Ελλάδα ως εθνική υπόσταση και κρατική οντότητα.

14. 1.2. Ο Μεταξάς ως «Αρχηγός της Νεολαίας»

Μολονότι το όνομα του εμπνευστή της Νεολαίας δεν αναφέρεται στα αναγνωστικά, ο προσωποπαγής χαρακτήρας του καθεστώτος και η διάθεση κολακείας του Μεταξά διαγράφονται καθαρά. Καταρχάς γίνεται μνεία στον Αρχηγό της Νεολαίας¹²³¹ και εκφράζεται ρητά ο έπαινος για την πρωτοβουλία του, και μάλιστα - όχι τυχαία - από έναν εκπαιδευτικό: «-Μεγαλύτερη υπηρεσία δεν μπορούσε να προσφέρει στην πατρίδα μας, εκείνος, που πρώτος είχε την ιδέα της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας μας, μου έλεγε ο καλός μου δάσκαλος».¹²³²

Η έντεχνη αποφυγή του ονόματος στο Μεταξά ως απλώς ιδρυτή της Ε.Ο.Ν. και η αναφορά σε αυτόν ως Αρχηγό όχι μονάχα καθιστά σαφές ότι ο δικτάτορας είναι ο μοναδικός και αναμφισβήτητος ηγέτης της Οργάνωσης, αλλά και του προσδίδει διαστάσεις και δυνατότητες που φαίνονται υπερφυσικές στα παιδικά μάτια. Η τακτική αυτή προκρίνεται προκειμένου να ενισχυθεί η λατρεία στο πρόσωπο του δικτάτορα που

¹²³⁰ Σ. Μεταξάς, «Ύμνος της Εθνικής Νεολαίας», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 91.

¹²³¹ Νικ. Δημητροκάλλης, «“Εμπρός για μια Ελλάδα νέα...”», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 90.

¹²³² Νικ. Δημητροκάλλης, «Οι φαλαγγίτες και οι σκαπανείς του χωριού μου», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 86.

επιδιώκει σταθερά το καθεστώς, και επιπλέον να εδραιωθεί ισχυρή πατερναλιστική κηδεμονευτική σχέση ανάμεσα στο δικτάτορα και στη νέα γενιά: «Καθώς ο Κώστας προχωρεί μπροστά στη δική του φάλαγγα κι αντικρύζει την εξέδρα του Αρχηγού, νιώθει να τον πνίγει η συγκίνηση. Του φαίνεται σαν όνειρο η ευτυχία αυτή, το αντίκρουσμα του Οδηγού της Νεολαίας. ... Ο Αρχηγός παρακολουθούσε όρθιος με ζωγραφισμένη στο πρόσωπο τη χαρά και τη συγκίνηση».¹²³³

Ο Μεταξάς είναι αυτός που διερμηνεύει αποκλειστικά το εθνικό συμφέρον και ενσαρκώνει το εθνικό ιδεώδες του οποίου ιδεολογική αφετηρία και τέρμα είναι το ένδοξο ελληνικό παρελθόν που προβάλλεται στη νέα γενιά ως προϋπόθεση για τη μελλοντική δόξα της Ελλάδας: «... γιατί ο Αρχηγός μας εσάς (σημ. τα παιδιά) αγαπάει περισσότερο και θέλει να γίνετε, όταν μεγαλώσετε, πραγματικοί Έλληνες σαν τους προγόνους μας, για να δοξάσετε την Πατρίδα μας».¹²³⁴

Μόνο η εγκόλπωση εθνικών ιδανικών, όπως τα σηματοδοτεί η 4^η Αυγούστου, αποτελεί εγγύηση γνήσιας εθνικής ταυτότητας, την οποία, όπως εκτιμά ο Μεταξάς, είχε χάσει η νέα γενιά, και της οποίας η επανάκτηση αποτελεί υπόσχεση του Αρχηγού. Η διακήρυξη, επομένως του Μεταξά, ότι αυτός είναι που θα κάνει τα παιδιά «πραγματικά Ελληνόπουλα»¹²³⁵ εκπέμπει διττό μήνυμα: από τη μια σιλητεύει τις εφαρμοζόμενες, την εποχή του κοινοβουλευτισμού, μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση και την - υποτιθέμενη - έκπτωση των εθνικών ιδεωδών· από την άλλη διαβεβαιώνει για τη δέσμευση του δικτάτορα για ιδεολογική στροφή στα εκπαιδευτικά πράγματα.

¹²³³ Νικ. Δημητροκάλλης, «“Εμπρός για μια Ελλάδα νέα...”», *Αναγνωστικό ΣΤ’ δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 90.

¹²³⁴ Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ’ Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

¹²³⁵ Ανυπόγραφο, «4^η Αυγούστου», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ’ Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 172.

14. 1.3. Νεολαία και Στρατός

Εκτός από το καθεστώς, παρατηρείται προσπάθεια να φανεί στα αναγνωστικά η στενή σχέση της Ε.Ο.Ν. με το Στρατό. Αν και η Νεολαία ιδρύεται από το Μεταξά με σκοπό να λειτουργήσει μελλοντικά ως το αντίβαρο του ελεγχόμενου από το βασιλιά στρατού, το γεγονός ότι ήδη το 1939 αρκετοί νεοσύλλεκτοι στρατιώτες έχουν θητεύσει προηγουμένως στη Νεολαία, καθώς και η επιδιωκόμενη στρατιωτικοποίηση των μελών της που εκπαιδεύονται από αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων δικαιολογεί την προσπάθεια για εγκατάσταση σχέσης συμπάθειας μεταξύ της Ε.Ο.Ν. και του Στρατού.

Άλλωστε ο Στρατός και η Νεολαία χαρακτηρίζονται από μερική, τουλάχιστον, κοινότητα ιδεολογίας και σκοπών, γεγονός που δικαιολογεί την καλλιέργεια συμπληρωματικής και όχι ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ τους. Ο Στρατός, ο οποίος στο *Αναγνωστικό* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 χαρακτηρίζεται ως «εθνικός», είναι ο πρώτος υπερασπιστής της εδαφικής ανεξαρτησίας και αξιοπρέπειας της πατρίδας, σε περίπτωση που αυτή υποστεί προσβολή. Η Ε.Ο.Ν. παράλληλα διδάσκει στα μέλη της το καθήκον της υπεράσπισης της πατρίδας στο πλαίσιο της ιδεολογίας του αμυντικού εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου. Υπονοείται, μάλιστα, ότι το αναμορφωτικό πνεύμα της 4^{ης} Αυγούστου πνέει αναζωογονητικά και στις ένοπλες δυνάμεις, αφού οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες συνεργαζόμενοι στο πλαίσιο του Νέου Κράτους θα κάνουν «σύντομα τίμιο και δυνατό τον εθνικό στρατό».¹²³⁶

Η επιδιωκόμενη εξοικείωση των ΕΟΝιτών, και κατ' επέκταση όλου του μαθητικού πληθυσμού, με την αληθινή στρατιωτική ζωή δικαιολογεί την ύπαρξη ανάλογου κειμένου με το χαρακτηριστικό τίτλο «Ο όρκος του στρατιώτη» στο ίδιο αναγνωστικό. Στο κείμενο αυτό παρουσιάζονται συντεταγμένοι σχηματισμοί της Νεολαίας στην τελετή ορκωμοσίας των νεοσυλλέκτων, που γίνεται στο Παναθηναϊκό Στάδιο: «Την Κυριακή,

¹²³⁶ Δημ. Κοντογιάννης, «Ο όρκος του στρατιώτη», *Αναγνωστικό* ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 78 (όπου ο χαρακτηρισμός και το παράθεμα).

παιδιά, είπε ο αρχηγός της Νεολαίας του σχολείου μας, θα πάμε όλοι μαζί στο Στάδιο. Θα γίνη η ορκωμοσία των νεοσυλλέκτων στρατιωτών».¹²³⁷

Ωστόσο τα μέλη της Νεολαίας δεν έρχονται σε επαφή με την κουραστική και συχνά δυσάρεστη καθημερινότητα της στρατιωτικής ζωής, αλλά με μια πανηγυρική εκδήλωσή της, την ορκωμοσία των νεοσυλλέκτων, που λαμβάνει χώρα με λαμπρότητα σε δημόσιο χώρο. Η επιλογή της περιγραφής αυτής της τελετής στο σχολικό αναγνωστικό δεν είναι, βέβαια, τυχαία, αφού σκοπός είναι η πρόκληση θετικού συναισθήματος για το Στρατό και κατ' επέκταση για τον πόλεμο: «Όλο το Στάδιο αντήχησε από ατέλειωτες ζητωκραυγές. Για πολόν καιρό θα νιώθωμε τον αντίλαλο της γιορτής».¹²³⁸

Συμπερασματικά, η παρουσία, στα σχολικά αναγνωστικά, κειμένων σχετικών με τη ζωή και τη δράση των ΕΟΝιτών έχει δύο φαινομενικά αντιφατικούς σκοπούς, ευθυγραμμισμένους με τον αντίστοιχο χαρακτήρα της Οργάνωσης. Στοχεύει από τη μια στο να παρουσιάσει την Ε.Ο.Ν. ως το μοναδικό αποδεκτό πλαίσιο διοχέτευσης της νεανικής δυναμικότητας και κοινωνικότητας, γεγονός που καθιστά υποχρεωτική την ένταξη του νεανικού πληθυσμού σε αυτή, και από την άλλη στο να προβάλλει ως κίνητρο τις απολαβές και τις ευκαιρίες που εξασφαλίζει αυτή η ένταξη, δηλαδή να παρουσιάσει την ένταξη ως προαιρετική, γι' αυτό έχουσα ανάγκη ενίσχυσης.

Το καθεστώς χρησιμοποιεί τον κατεξοχήν μηχανισμό ιδεολογικού επηρεασμού, την εκπαίδευση, και μάλιστα τα κυρίως όργανα ιδεολογικής χειραγώγησης, τα σχολικά αναγνωστικά, για να εισαγάγει στη νέα γενιά όρους όπως: 4^η Αυγούστου, Αρχηγός, μεγάλος Κυβερνήτης, Βασιλιάς,

¹²³⁷ Δημ. Κοντογιάννης, «Ο όρκος του στρατιώτη», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 74.

¹²³⁸ Δημ. Κοντογιάννης, «Ο όρκος του στρατιώτη», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 78.

Νεολαία, φάλαγγες, φαλαγγίτες και σκαπανείς, στολή, Ύμνος, Νέο Κράτος. Γίνεται λόγος, επίσης, για νέες και νέους «ντυμένους τη στολή του φαλαγγίτη»,¹²³⁹ για «τον αρχηγό της Νεολαίας του σχολείου μας», για συντεταγμένους σχηματισμούς και για ομαδικούς πανηγυρισμούς, για «άλλες ομάδες Νεολαίας» προφανώς από άλλα σχολεία, καθώς και για τον ιδιαίτερο χαιρετισμό της Νεολαίας.¹²⁴⁰

Η επιλογή του λεξιλογίου και το ύφος των κειμένων δείχνουν ότι ο μαθητικός πληθυσμός είναι εξοικειωμένος πλέον με τη Νεολαία, την οργάνωσή της και την ορολογία της. Τόσο η παρουσία σχετικών κειμένων στα σχολικά αναγνωστικά όσο και η εξοικείωση των μαθητών με το πνεύμα τους αιτιολογούνται από το γεγονός πως από το σχολικό έτος 1938 - 1939 η εγγραφή του μαθητικού πληθυσμού στην Οργάνωση έχει γίνει πλέον υποχρεωτική και μαζική.¹²⁴¹

Η εισαγωγή όρων, που, ενώ δεν είναι πολιτικοί, προβάλλονται ως τέτοιοι, αποσκοπεί στο να κάνει τα παιδιά όχι να εξοικειωθούν με τις πολιτικές διαδικασίες, ώστε να τις υπηρετήσουν συνειδητά στο μέλλον, αλλά να ταυτίσουν την πολιτική και την πολιτεία αποκλειστικά με το καθεστώς και την ιδεολογία του, συμβάλλοντας έτσι στη νομιμοποίηση και στη μακροημέρευση της 4^{ης} Αυγούστου.

14. 2. Ρόλος του εκπαιδευτικού προσωπικού

Εκτός από τα σχολικά αναγνωστικά, η Ε.Ο.Ν. κάνει την εμφάνισή της και στην πραγματική σχολική ζωή μέσω των εκπαιδευτικών και των μαθητών των σχολείων. Το Υπουργείο Παιδείας τουλάχιστον από το έτος 1939 αποστέλλει εγκυκλίους «περί ενεργού συμμετοχής των

¹²³⁹ Νικ. Δημητροκάλλης, «“Εμπρός για μια Ελλάδα νέα...”», *Αναγνωστικό ΣΤ’ δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 89.

¹²⁴⁰ Δημ. Κοντογιάννης, «Ο όρκος του στρατιώτη», *Αναγνωστικό ΣΤ’ δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 74 – 78 (τα παραθέματα στις σσ. 74 και 75 αντίστοιχα).

¹²⁴¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 361: ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ – ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς τους κ.κ. Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (7/11/1938).

εκπαιδευτικών εις την Ε.Ο.Ν.».¹²⁴² Εκτός από το Υπουργείο Παιδείας, φορέα καθ' ύλην αρμόδιο για την εκπαίδευση, και η τοπική νομαρχία εντέλλεται, μέσω εγκυκλίου διαταγής, να συμμετέχουν οι εκπαιδευτικοί στην Ε.Ο.Ν.¹²⁴³ Η ανάμιξη της νομαρχίας, διοικητικού οργάνου με διαφορετικές αρμοδιότητες και οπωσδήποτε αναρμόδιου για την εσωτερική λειτουργία των σχολικών μονάδων, αποτελεί ένδειξη της πρακτικής του καθεστώτος να χρησιμοποιεί κάθε τρόπο, προκειμένου να επιτύχει την ένταξη των εκπαιδευτικών λειτουργών στη Νεολαία του και τη μετατροπή τους σε ιδεολογικούς του διαμεσολαβητές.

Στο πλαίσιο της συμμόρφωσης με αυτές τις εντολές παρατηρείται ότι πολλοί εκπαιδευτικοί διορίζονται βαθμοφόροι των τοπικών οργανώσεων της Νεολαίας και οι σύλλογοι των διδασκόντων καλούνται να τους συντρέξουν στα νέα τους καθήκοντα, επειδή το καθεστώς θεωρεί ότι, λόγω του κύρους τους στις τοπικές κοινωνίες, μπορούν να επηρεάσουν ιδεολογικά και τη μαθητιώσα νεολαία και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.¹²⁴⁴ Άλλα καθήκοντα με τα οποία επιφορτίζει η προϊσταμένη εκπαιδευτική αρχή τους διδάσκοντες είναι η προβολή μορφωτικών ταινιών από το σχολικό κινηματογράφο και η

¹²⁴² Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 205: Ενημέρωση συλλόγου για τις υπ' αριθ. 88967/120 και 98898/141 εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας σχετικά με την ενεργό συμμετοχή των εκπαιδευτικών στην Ε.Ο.Ν. (Μεσολόγγι, 27/10/1939).

¹²⁴³ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 163^η: Ανάγνωση εγκυκλίων, μεταξύ των οποίων και της 4704 του 1938 από την τοπική νομαρχία που συνιστά τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών στην Ε.Ο.Ν. (Μεσολόγγι, 15/10/1938).

¹²⁴⁴ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1934 – 1938, Πράξις 32: «Περί τιμωρίας μαθητών και περί Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (Αγρίνιο, 18/5/1938)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 - 1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 – 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 20^η: Πρόταση Επιθεωρητή για μετάθεση δασκάλας βαθμοφόρου Ε.Ο.Ν. (Μεσολόγγι, 15/11/1938)· Γ.Α.Κ., Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1939, 2. Πράξεις 1 – 10 από 28.1.1939 έως 24.6.1939 (12^ο βιβλίο), Πράξις 1^η: Πρόταση Επιθεωρητή για προαγωγή δασκάλων βαθμοφόρων Ε.Ο.Ν. (Μεσολόγγι, 28/1/1939)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 3^η: Πρόταση Επιθεωρητή για μετάθεση δασκάλου βαθμοφόρου Ε.Ο.Ν. (Μεσολόγγι, 8/3/1940).

παρακολούθησή τους και από τα εξωσχολικά μέλη της Ε.Ο.Ν.,¹²⁴⁵ η ενίσχυση της προσπάθειας της Ε.Ο.Ν. για συλλογή ακρήστων, καθώς και η διάδοση μεταξύ των μαθητών του περιοδικού της Οργάνωσης *Νεολαία*.¹²⁴⁶ Επειδή, μάλιστα, το περιοδικό δεν έχει απήχηση στο μαθητικό πληθυσμό, το Υπουργείο Παιδείας αποστέλλει επανειλημμένως εγκυκλίους στους συλλόγους διδασκόντων προκειμένου να επιδείξουν ιδιαίτερη μέριμνα για τη διάδοσή του, καθώς και για την είσπραξη των καθυστερούμενων συνδρομών.¹²⁴⁷

Η δράση των εκπαιδευτικών στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. εντείνεται και διευρύνεται με την είσοδο της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για παράδειγμα, ο σύλλογος του Γυμνασίου Αγρινίου «εργασθείς ως Ε.Ο.Ν., διότι των εν Αγρινίω φαλάγγων αρρένων και θηλέων ηγούνται καθηγηταί», δραστηριοποιείται με συγκέντρωση χρημάτων και μάλλινων ειδών για το μαχόμενο στρατό, καθώς και με την ηθική ενίσχυση και τη διαφώτιση του ντόπιου πληθυσμού σχετικά με τη χρήση των αντιαεροπορικών καταφυγίων.¹²⁴⁸ Ο ίδιος σύλλογος αποφασίζει την ίδρυση, στο σχολείο, υπηρεσίας προς διευκόλυνση της αλληλογραφίας των οικογενειών των στρατιωτών του μετώπου, καθώς και την πώληση

¹²⁴⁵ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 201: Ανάγνωση εγκυκλίων και συζήτηση για την απαλλαγή μαθητών από τα εκπαιδευτικά τέλη (Μεσολόγγι, 14/10/1939).

¹²⁴⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 201: Ανάγνωση εγκυκλίων και συζήτηση για την απαλλαγή μαθητών από τα εκπαιδευτικά τέλη (Μεσολόγγι, 14/10/1939). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 234: Ανάγνωση εγκυκλίων και σχετικές αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων (Μεσολόγγι, 28/9/1940). Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 14^η: Αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων, μεταξύ άλλων, και για τη διάδοση του περιοδικού *Νεολαία* (Αγρίνιο, 22/10/1940).

¹²⁴⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 174: Ανάγνωση εγκυκλίων και σχετικές αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων (Μεσολόγγι, 24/2/1939). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 199: Ανάγνωση εγκυκλίου και σχετική απόφαση του συλλόγου διδασκόντων (Μεσολόγγι, 6/10/1939). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^ο Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 218: Ανάγνωση εγκυκλίων και σχετικές αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων (Μεσολόγγι, 8/6/1940).

¹²⁴⁸ Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 17: Ανάγνωση εγκυκλίων και σχετικές αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων (Αγρίνιο, 21/11/1940).

πολεμικών λαχείων που διαθέτει η Ε.ΟΝ.¹²⁴⁹ Ωστόσο, δε συνάγεται με σαφήνεια από το αρχειακό υλικό που έχει μελετηθεί, κατά πόσο η ενεργός συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη μεταξική Νεολαία είναι απόρροια προσωπικής τους επιλογής ή αποκλειστικά αποτέλεσμα εντολών, ή ακόμα και πιέσεων, της κρατικής εξουσίας.

Η δραστηριοποίηση των εκπαιδευτικών στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. και η εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών και γενικά της νεολαίας του τόπου προσμετρώνται στα προσόντα τους και αξιολογούνται θετικά στις υπηρεσιακές μεταβολές τους, αποσπάσεις, προαγωγές ή μεταθέσεις.¹²⁵⁰ Για παράδειγμα, προς διεξαγωγή των εργασιών του Εποπτικού Συμβουλίου του νομού Αιτωλοακαρνανίας προτιμάται να αποσπαστεί στην πρωτεύουσα του νομού, το Μεσολόγγι, ο δάσκαλος Α.Π., επειδή, εκτός από τα κοινωνικά προσόντα που διαθέτει (ευγένεια, αξιοπρέπεια, καλοσύνη, μόνιμη κατοικία στην πρωτεύουσα του νομού), έχει και τη δυνατότητα «να προσφέρει υπό την ηγεσίαν ημών υπηρεσίαν εις την Ε.Ο.Ν.». ¹²⁵¹

Επίσης, στα προσόντα της δασκάλας Β.Φ. συγκαταλέγεται το ότι αυτή «εργάζεται μετά ζήλου εις την Ε.Ο.Ν., ιδρύσασα τμήμα εις το χωρίον όπου υπηρετεί. Εκ της όλης εργασίας του σχολείου φαίνεται, ότι αυτή μετέχει σφοδρώς των Εθνικών παραδόσεων και κατορθώνει να εγείρη το Εθνικόν φρόνημα των μαθητών της». ¹²⁵² Εκτός από τις θετικές υπηρεσιακές μεταβολές, η ενθουσιώδης δραστηριοποίηση των

¹²⁴⁹ Αρχείο 1^ο Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Πράξεων 1938 – 1945, Πράξις 21: Ανάγνωση εγκυκλίων και σχετικές αποφάσεις του συλλόγου διδασκόντων (Αγρίνιο, 13/2/1941).

¹²⁵⁰ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1939, 3. Πράξεις 11 – 16 από 20.7.1939 έως 29.12.1939 (13^ο βιβλίο), Πράξις 14^η: Προτάσεις προαγωγής δασκάλων (Μεσολόγγι, 31/10/1939).

¹²⁵¹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 - 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 21^η: Ο Επιθεωρητής εισηγείται και το Συμβούλιο αποφαινεται σχετικά με αποσπάσεις εκπαιδευτικών (Μεσολόγγι, 30/11/1938).

¹²⁵² Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1939, 2. Πράξεις 1 – 10 από 28.1.1939 έως 24.6.1939 (12^ο βιβλίο), Πράξις 1^η: Γνωμοδότηση περί μεταθέσεως δασκάλας (Μεσολόγγι, 28/1/1939).

εκπαιδευτικών στους τοπικούς σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. ανταμείβεται με επαίνους και τιμητικές διακρίσεις από τις προϊστάμενες αρχές.¹²⁵³

Η εμμονή του καθεστώτος, όμως, σε ό,τι αφορά στη Νεολαία έχει συχνά απρόοπτα δυσμενείς επιπτώσεις ιδίως σε εκπαιδευτικούς που υπηρετούν σε μικρές επαρχιακές κοινωνίες. Διάφοροι τοπικοί παράγοντες προκαλούν πειθαρχικές διαδικασίες εναντίον τους αφορμώμενοι - υποτίθεται - από την παραμέληση των τοπικών σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. που είναι ευθύνη των εκπαιδευτικών, στην πραγματικότητα, όμως, κινούμενοι από προσωπικά πάθη εναντίον των κατηγορούμενων εκπαιδευτικών.

Σε ένα τέτοιο περιστατικό οι ανακρίσεις του Επιθεωρητή που ασχολήθηκε με το θέμα αποκάλυψαν ότι πραγματική αιτία των μηνύσεων εναντίον της δασκάλας Α.Κ. ήταν το γεγονός ότι αυτή, σε αντίθεση με τον προκάτοχό της, δεν προμηθευόταν τα τρόφιμά της από το κατάστημα του μηνυτή της.¹²⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση οι υπηρεσιακοί έλεγχοι κατά των εκπαιδευτικών, οι οποίοι έχουν προκληθεί από μέλη της τοπικής κοινωνίας, διαβρώνουν τις καλές σχέσεις και αναστέλλουν τη γενικότερη θετική επιρροή που θα μπορούσαν να ασκήσουν οι εκπαιδευτικοί, ακυρώνοντας, συνεπώς, και τις επιδιώξεις του καθεστώτος για ιδεολογικό επηρεασμό της τοπικής κοινωνίας από τους δασκάλους της περιοχής.

¹²⁵³ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 10^η: Εισήγηση για απονομή επαίνου και τιμητικής διάκρισης σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 26/6/1940).

¹²⁵⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 4^η: Εκδίκηση πειθαρχικής υπόθεσης (Μεσολόγγι, 30/3/1940)· βλ. σχετικά και: Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 – 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 22^α: Επιβολή πειθαρχικών ποινών σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 29/12/1938).

15. Θρησκεία

Η Θρησκεία αποτελεί έναν από τους τρεις ιδεολογικούς πυλώνες της 4^{ης} Αυγούστου, μαζί με την Πατρίδα και την Οικογένεια. Θεωρείται σημαντικότερος εκπολιτιστικός παράγοντας που στο εθνικό κράτος της 4^{ης} Αυγούστου συμβάλλει, μαζί με άλλους (π.χ. Τέχνη, Επιστήμη, Οικονομική Ζωή), στο κοινό έργο της ανύψωσης και της προόδου της εθνικής ολότητας.¹²⁵⁵ Επιφυλάσσοντας στη θρησκεία αποστολή περισσότερο εκπολιτιστική και λιγότερο πνευματική, ο Θ. Χαραλαμπίδης, Καθηγητής Παιδαγωγικών στην Παιδαγωγική Ακαδημία της Τρίπολης και αργότερα Υποδιευθυντής της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας της Αθήνας, εισηγείται την ίδρυση κέντρων διαπαιδαγώγησης και διαφώτισης του ελληνικού λαού ιδίως της επαρχίας, όπου, με την υποστήριξη του εκπαιδευτικού κόσμου της περιοχής, εκτός από την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, το γυμνασμένο και υγιές σώμα και την εθνική και κοινωνική αγωγή, θα επιδιώκεται η ηθική ανύψωση και η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των πολιτών.¹²⁵⁶

Τεκμηριώνοντας, περαιτέρω, το ρόλο της θρησκείας στην ηθικοποίηση των μελών της εθνικής κοινότητας, ο Σπυρ. Καλλιάφας, Επόπτης των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και αργότερα μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως, εκτιμά ότι η κατάπιξη της θρησκευτικότητας επιφέρει ισχυρό κλονισμό, βαθιά διατάραξη της ψυχικής ισορροπίας και γενικευμένη κρίση της προσωπικότητας. Αντιθέτως η θρησκευτική αγωγή οδηγεί σε βίο έλλογο, σοβαρό, εμπνεόμενο από ανώτερες αξίες και απαλλαγμένο από ψυχικές διαταραχές· τα δε θετικά αποτελέσματα της θρησκευτικής μύησης δεν

¹²⁵⁵ Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 294.

¹²⁵⁶ Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Κέντρα διαπαιδαγώγησης και διαφώτισεως του λαού (μία επιτακτική παιδαγωγική ανάγκη εν Ελλάδι και ιδία εν ταις επαρχίαις)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 43, Αθήναι Μάρτιος 1937, σσ. 303 – 304.

εξαφανίζονται ποτέ, ούτε ακόμα και σε αυτούς που αργότερα θα απορρίψουν τη θρησκεία.¹²⁵⁷

Εκτός από τη συμβολή της στην πολιτιστική αναβάθμιση και στην ηθικοποίηση των μελών της εθνικής κοινότητας, η θρησκεία αντιμετωπίζεται από το καθεστώς και ως σημαντικότερος συνεκτικός δεσμός των μελών του έθνους. Αναφέρεται δε πάντα μαζί με την πατρίδα, καθότι δε νοείται Έλληνας μη χριστιανός Ορθόδοξος. Στη σύμπτωση της εθνικής και της θρησκευτικής ταυτότητας που θεωρεί αυτονόητη το καθεστώς, δε διακρίνονται δύο ίσης σπουδαιότητας στοιχεία, αλλά διαφαίνεται η υποβάθμιση του θρησκευτικού στοιχείου και, κατ' επέκταση, η μετατροπή της θρησκείας σε θεραπαινίδα της εθνικιστικής ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου. Εκφράζοντας ακριβώς την αντίληψη αυτή ο Καλλιάφας ζητεί από τις στήλες των *Εκπαιδευτικών Χρονικών*, το 1937, να δοθεί έμφαση στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, όπως αυτή διαμορφώθηκε και ισχυροποιήθηκε από την επαφή της με το ελληνικό πνεύμα, ώστε να διεξάγει νικηφόρους αγώνες κατά του υλισμού.¹²⁵⁸

Στην ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, συνεπώς, η θρησκεία διατηρεί σχετική μονάχα αυτονομία. Δε λειτουργεί αυτοτελώς, αλλά πάντα σε συνάρτηση με τον ιδιότυπο εθνικισμό του καθεστώτος και μέσα στο πλαίσιο που αυτός διαγράφει. Δεν είναι, επομένως, παράλογο το ότι η θρησκεία εμπλέκεται σε φαύλο κύκλο. Από τη μια η - υποτιθέμενη - παραμέληση της κατήχησης και της εσωτερικής ιεραποστολής από μορφωμένους κληρικούς εκ μέρους της Εκκλησίας στο παρελθόν¹²⁵⁹ θεωρείται ως ένα από τα βασικά αίτια του κλονισμού των εθνικών ιδεωδών και των παιδευτικών αξιών· από την άλλη εκτιμάται ότι τη θρησκεία υπονόμωσε το προηγούμενο νοσηρό κοινοβουλευτικό

¹²⁵⁷ Σπυρ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 167.

¹²⁵⁸ Σπυρ. Καλλιάφας, «Σκέψεις τινές περί της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και της Ιστορίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 52, Αθήναι Δεκέμβριος 1937, σ. 168.

¹²⁵⁹ Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 66, Αθήναι Φεβρουάριος 1939, σ. 254.

καθεστώσ.¹²⁶⁰ Γι' αυτό στις μεγάλες εθνικές προσφορές του Νέου Κράτους, σύμφωνα με τους υπερασπιστές του, συγκαταλέγεται το ότι αυτό επιτυγχάνει να αναστρέψει την κατάσταση και να αναστηλώσει τα θρησκευτικά ιδεώδη.¹²⁶¹

15. 1. Οι δάσκαλοι «άριστοι χριστιανοί, άριστοι Έλληνες...»

Αφού το καθεστώς αποδίδει τέτοια και τόσο αυξημένη σημασία στη θρησκεία, δικαιολογημένα επιστρατεύει τον εκπαιδευτικό μηχανισμό προκειμένου να επιτύχει τη διδασκαλία των αρχών της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, καθώς και τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, ακόμα και των στρατευμένων νέων.

Οι εκπαιδευτικοί, και μάλιστα οι θεολόγοι καθηγητές, καλούνται να καλύψουν όχι μόνο τις κατηχητικές ανάγκες των σχολείων, αλλά και αυτού του στρατεύματος. Με έγγραφο της προς το Υπουργείο Παιδείας η Ιερά Σύνοδος γνωστοποιεί ότι οι υπάρχοντες ιεροκήρυκες δεν επαρκούν «προς θρησκευτικήν διαπαιδαγώγησιν» του στρατεύματος, και παρακαλεί να δοθούν οι δέουσες εντολές «εις τους καθηγητάς των ιερών μαθημάτων», ώστε σε συνεννόηση με τους κατά τόπους σωματάρχες του στρατεύματος να καθορίσουν τη μέρα και την ώρα του κηρύγματος στους στρατιώτες.¹²⁶² Επομένως το σχολείο, και όχι ο στρατός, διαθέτει το πλαίσιο και το μηχανισμό της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς.

Το σχολείο έρχεται να διορθώσει, να συμπληρώσει και να προαγάγει τη θρησκευτική αγωγή που δίδεται στα παιδιά και στους εφήβους από τους γονείς.¹²⁶³ Η διδακτική προσέγγιση του θρησκευτικού

¹²⁶⁰ Κ. Γεωργακόπουλος, «Τα ιδανικά της Ελληνικής Εκπαιδύσεως. Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 38, Αθήναι Οκτώβριος 1936, σ. 66.

¹²⁶¹ «Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος του Γεν. Επιθεωρητού Δημοτ. Εκπαιδύσεως ΣΤ' περιφ. κ. Μιχαήλ Μιχαλοπούλου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 153.

¹²⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Έγγραφο προς το Υπουργείο Παιδείας της Ιεράς Συνόδου που εισηγείται την κήρυξη του θείου λόγου στις τάξεις του στρατεύματος από θεολόγους καθηγητές (Αθήνα, 16/1/1937) και σχετικό έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας προς τους Γεν. Επιθεωρητές Μέσης Εκπαιδύσεως (Αθήνα, 8/2/1937).

¹²⁶³ Βασιλική Ι. Παπαμιχαήλ, «Η εν τη οικογενεία θρησκευτική αγωγή των παιδιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 69, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 402.

φαινομένου στο σχολείο και η σχέση της θρησκείας με τη ζωή και την Τέχνη αποτελούν θέματα παιδαγωγικών συνεδρίων, άρθρων και εγκυκλίων,¹²⁶⁴ οι δε προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές τονίζουν στους διδάσκοντες ότι η διδασκαλία όλων των μαθημάτων πρέπει να διαπνέεται άμεσα ή έμμεσα από εθνικοθρησκευτικό πνεύμα.¹²⁶⁵

Αφού η καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος στην παιδική και εφηβική ψυχή είναι σταθερά ζητούμενο, για να επιτύχει το στόχο αυτό, το σχολείο διά των εκπαιδευτικών οργανώνει σειρά θρησκευτικών δραστηριοτήτων. Το περιεχόμενο της θρησκευτικής δραστηριότητας του σχολείου γίνεται αντιληπτό είτε από διάφορες επίσημες οδηγίες είτε από έμμεσες πληροφορίες που εξάγονται από τα ίδια τα αναγνωστικά: διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, με το οποίο ο μαθητής εισάγεται στην ιστορία της χριστιανικής θρησκείας και στα ηθικά της διδάγματα και καλλιεργείται στην παιδική και εφηβική ψυχή η θρησκευτική πίστη· ολιγόλεπτες καθημερινές συγκεντρώσεις με κοινή πρωινή προσευχή, καθώς και ομαδική προσευχή μέσα στην τάξη· κήρυγμα· κατηχητικά σχολεία· τακτικός εκκλησιασμός, - με ευθύνη, μάλιστα, των διδασκόντων - που αποτελεί ευκαιρία για ηθικές διδασκαλίες· θρησκευτικές εορτές· γενικά εθισμός των μαθητών στην πρακτική εφαρμογή των χριστιανικών αρετών,¹²⁶⁶ καθώς και

¹²⁶⁴ Ευρ. Σούρλας, «Στενώτερη Πατρίδα και Λαϊκή Τέχνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 101· «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 121· «Από την δράσει των επιθεωρητών και διδασκάλων μας. 1) Γενικό Παιδαγωγικό Συνέδριο των Περιφερειών Ζαγορίου – Μετσόβου και Ιωαννίνων 2) Βισαλτίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 68, Αθήναι Απρίλιος 1939, σ. 379· «Εγκύκλιοι των εκ του δημοδιδασκαλικού σώματος διορισθέντων Γεν. Επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 76, Αθήναι Φεβρουάριος 1940, σ. 184.

¹²⁶⁵ «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Βοΐου (Σιάτιστα – Τσοτύλιον)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 112.

¹²⁶⁶ Ανυπόγραφο, «Το πρώτο μάθημα», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 8· «Τα ιδανικά της Ελλην. Εκπαιδεύσεως. Μια εμπνευσμένη εγκύκλιος», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 38, Αθήναι Οκτώβριος 1936, σ. 66· «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Βοΐου (Σιάτιστα – Τσοτύλιον)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 112· «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδεύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 121· Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σσ. 296 – 297· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 6: Αποφάσεις του συλλόγου σχετικά με θρησκευτικό κήρυγμα και με διδασκαλία μαθημάτων

συμμετοχή τους σε λαϊκά θρησκευτικά έθιμα, για παράδειγμα στο πλέξιμο του πένθιμου στεφανιού της Μεγάλης Παρασκευής.¹²⁶⁷

Ο τακτικός εκκλησιασμός των μαθητών στο πλαίσιο του σχολείου και της Ε.Ο.Ν. είναι ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα των εκπαιδευτικών. Στην παιδαγωγική συνεδρίαση του συλλόγου διδασκόντων στην αρχή κάθε σχολικού έτους υπενθυμίζεται το καθήκον αυτό και ορίζεται και η σειρά των εκπαιδευτικών που θα συνοδεύουν κάθε Κυριακή τους μαθητές στην εκκλησία.¹²⁶⁸ Με αφορμή τον εκκλησιασμό το σχολείο χρησιμοποιείται από το επίσημο κράτος ως όργανο ιδεολογικού ελέγχου. Αυτό δείχνει το γεγονός ότι η συμπεριφορά των μαθητών κατά τη διάρκεια του εκκλησιασμού παρακολουθείται, τυχόν δε απειθαρχία τους επισύρει ποινές εκ μέρους του σχολείου, όπως καταγράφεται στα σχετικά πρακτικά.¹²⁶⁹

Αυτό, όμως, που αξιολογείται ως πιο πειστικό για τους μαθητές είναι το προσωπικό παράδειγμα των διδασκόντων, οι οποίοι οφείλουν να είναι «άριστοι χριστιανοί, άριστοι Έλληνες, άριστοι οικογενειάρχαι, εν γένει άριστοι πολίται».¹²⁷⁰ Ελληνική ψυχή και χριστιανική καρδιά ζητεί από τους δασκάλους της περιφέρειάς του να έχουν ο Ιωάννης Φώτιος, Γενικός Επιθεωρητής της ΣΤ' εκπαιδευτικής περιφέρειας.¹²⁷¹ Και ο Θ. Χαραλαμπίδης υπερθεματίζει:

εθνικού και μορφωτικού περιεχομένου στους μαθητές (Αγρίνιο, 15/12/1936). Από τη μελέτη του πρακτικού προκύπτει ότι το κήρυγμα γίνεται στο σχολείο κάθε Σάββατο από τον καθηγητή της Ιεράς Ιστορίας σύμφωνα με σχετική εντολή του Γενικού Επιθεωρητή.

¹²⁶⁷ Δημ. Ανδρεάδης, «Πώς διώρθωσα κάποιο σφάλμα μου;», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 166.

¹²⁶⁸ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1^η: Διάφορα θέματα που αφορούν στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου (Αγρίνιο, 16/10/1936)· Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 - 1937, Πράξις 2: Καθορισμός της σειράς των καθηγητών – συνοδών των μαθητών στον εκκλησιασμό (Αγρίνιο, 29/10/1937)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 – 1940, Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 171^η: Ανάγνωση εγκυκλίων (Μεσολόγγι, 21/1/1939).

¹²⁶⁹ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής), Φ. 15, Βιβλία Πράξεων, Βιβλίον Πρακτικών 1933 – 1940, Πράξις 210: Ανάγνωση εγκυκλίων και σύσκεψη του συλλόγου διδασκόντων σχετικά με διάφορα μαθητικά παραπτώματα (Μεσολόγγι, 17/2/1940).

¹²⁷⁰ «Παιδαγωγικά Συνέδρια Δημ. Εκπαιδύσεως – Περιφέρεια Λασηθίου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 63, Αθήναι Νοέμβριος 1938, σ. 121.

¹²⁷¹ «Εγκύκλιοι των εκ του δημοδιδασκαλικού σώματος διορισθέντων Γεν. Επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 76, Αθήναι Φεβρουάριος 1940, σ. 186.

Ο μέλλον διδάσκαλος οφείλει να καταβάλλη διαρκώς προσπάθειες όπως πείση την νέαν γενεάν, ότι το θρησκευτικόν συναίσθημα είναι διά τον πραγματικόν άνθρωπον τόσον φυσικόν όσον η τάσις προς την χαράν της ζωής, προς την σωματικήν ανάπτυξιν και ευεξίαν και προς την απόκτησιν υγιών γνώσεων και ότι το θρησκευτικόν συναίσθημα οφείλει να χρωματίζη πάντοτε κάθε σκέψιν και πράξιν μας¹²⁷² (η έμφαση στο πρωτότυπο).

Γί αυτό και η μη πειθάρχηση των εκπαιδευτικών, τουλάχιστον δημοσίως, στις θρησκευτικές επιταγές (στις οποίες, βέβαια, το κράτος, προσδίδει χαρακτήρα διαταγής που για την εφαρμογή της έχει αυτοδιορισθεί υπεύθυνο), αποτελεί θέμα προς υπηρεσιακή έρευνα και ενίοτε τιμωρία των υπαιτίων. Πιο συγκεκριμένα, επειδή η ιδιότητα του εκπαιδευτικού επενδύεται από το επίσημο κράτος και την κοινωνία με υψηλές προσδοκίες για συμβολή στην εθνικοθρησκευτική αναμόρφωση και διαπαιδαγώγηση του λαού και ιδίως της νέας γενιάς, η ασέβεια εκπαιδευτικών προς τα θεία, και μάλιστα δημοσίως, είναι επόμενο να σκανδαλίζει τις μικρές επαρχιακές κοινότητες.

Κι αυτό διότι εκτιμάται ότι έτσι δεν είναι δυνατό «να οργανωθή γεννεά (sic) σύμφωνα (sic) με την ιεράν φωνήν της Πατρίδος Μας, και με την Πατριωτικήν Θέλησιν της Κυβερνήσεως της 4^{ης} Αυγούστου». Στο πλαίσιο τέτοιων αντιλήψεων και πρακτικών, η ασεβής προς τα θεία συμπεριφορά εκπαιδευτικού εύλογα καθίσταται αντικείμενο υπηρεσιακών ανακρίσεων.¹²⁷³ αιτιολογείται δε η αυστηρή τιμωρία που επιβάλλεται

¹²⁷² Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σσ. 296–297 (το παράθεμα στη σ. 297).

¹²⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Αναφορά Σαμίων κατοίκων Αθηνών προς το Μεταξιά σχετικά με ασεβή προς τα θεία συμπεριφορά καθηγητή του Γυμνασίου Μαραθοκάμπου Σάμου (Αθήνα, 18/12/1936) (όπου και το παράθεμα)· Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 -1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1–16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 6^η: Πορίσματα υπηρεσιακών ανακρίσεων κατά δασκάλων που υποβάλλονται από τον Επιθεωρητή (Μεσολόγγι, 30/4/1940).

στον εκπαιδευτικό, ο οποίος δεν απέδωσε τις πρέπουσες νεκρικές τιμές στο νεκρό γονέα του.¹²⁷⁴

Το συνηθέστερο, όμως, παράπτωμα - πραγματικό ή επινοημένο - των εκπαιδευτικών που άπτεται της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών, έγκειται στην αμέλεια του ομαδικού εκκλησιασμού. Ο ομαδικός εκκλησιασμός των μαθητών συνοδεία των δασκάλων τους θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός στην επαρχία, γεγονός που αποδεικνύει, βέβαια, ήδη υπάρχουσες στην ελληνική κοινωνία παραδοσιακές αντιλήψεις που αφορούν στην ευθύνη του σχολείου στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Γι' αυτό οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν εκεί συχνά εγκαλούνται από ντόπιους για παραμέληση ακριβώς αυτού του καθήκοντος.

Πάντως η αρχειακή έρευνα έδειξε ότι λίγες τέτοιες κατηγορίες ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και επέσυραν υπηρεσιακή ποινή.¹²⁷⁵ Αντιθέτως δε οι επιθεωρητές που διενήργησαν τις σχετικές υπηρεσιακές ανακρίσεις κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα ελατήρια των περισσότερων εγκαλούντων είναι ταπεινά και ιδιοτελή.¹²⁷⁶ Τα πορίσματα αυτά των επιθεωρητών αποτελούν, βέβαια, ένδειξη του ότι η υιοθέτηση και η εφαρμογή των ιδεολογικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου από τον εκπαιδευτικό κλάδο έγινε στο βαθμό που αυτές εναρμονίζονταν με την

¹²⁷⁴ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938-1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1939, 2. Πράξεις 1 – 10 από 28.1.1939 έως 24.6.1939 (12^ο βιβλίο), Πράξις 4^η: Επιβολή πειθαρχικών ποινών σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 20/3/1939).

¹²⁷⁵ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1930-1937, Φ. 51, Βιβλία Πράξεων Εποπτικού Συμβουλίου, Βιβλίον Πράξεων Εποπτ. Συμβουλίου αρχόμενον τον Σβριον του 1936 και λήγον την 21.6.37, 4. Πράξεις 16 – 15 από 25.9.1936 έως 21.6.1937 (8^ο βιβλίο), Πράξις 11: Ανακοινώσεις και προτάσεις Επιθεωρητή σχετικά με πειθαρχικά θέματα (Μεσολόγγι, 22/4/1937).

¹²⁷⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938-1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 1^{ης} εξαμηνίας 1939, 2. Πράξεις 1 – 10 από 28.1.1939 έως 24.6.1939 (12^ο βιβλίο), Πράξις 4^η: Επιβολή πειθαρχικών ποινών σε δασκάλους (Μεσολόγγι, 20/3/1939). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938-1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 4^η: Εκδίκαση πειθαρχικής υπόθεσης κατά δασκάλας (Μεσολόγγι, 30/3/1940). Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938-1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας έτους 1940, 4. Πράξεις 1 – 16 από 31.1.1940 έως 30.12.1940 (14^ο βιβλίο), Πράξις 6^η: Πορίσματα υπηρεσιακών ανακρίσεων κατά δασκάλων που υποβάλλονται από τον Επιθεωρητή (Μεσολόγγι, 30/4/1940).

ήδη παγιωμένη παραδοσιακή αντίληψη για την εθνικοθρησκευτική διάσταση του έργου των εκπαιδευτικών.

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η συμμόρφωση των εκπαιδευτικών με τις εντολές του καθεστώτος όσον αφορά στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση και ιδίως στον ομαδικό εκκλησιασμό των μαθητών τους, αλλά και η δική τους θρησκευτική πολιτεία αξιολογούνται θετικά στην υπηρεσιακή τους εξέλιξη. Προτείνεται, λοιπόν, για έπαινο και τιμητική διάκριση ο δάσκαλος Θ.Γ., επειδή άσκησε τους μαθητές του εμπράκτως σε αγαθές πράξεις και «ανέπτυξεν προπαντός την Θρησκευτικότητα των μαθητών του διά του τακτικού εκκλησιασμού τούτων και της συμμετοχής των εις την ψαλμωδίαν του ιερού ναού», ενώ ο δάσκαλος Δ.Μπ. «διά την αφοσίωσίν του εις τα της Θρησκείας, ων μάλιστα και ιεροψάλτης εν τω ναώ της Μητροπόλεως». ¹²⁷⁷

Πάντως η επιμονή της Πολιτείας για τακτικό εκκλησιασμό των μαθητών με ευθύνη των εκπαιδευτικών, ο θεσμός του συνοδού – καθηγητή, ακόμα και η επιβολή ποινής στους εκπαιδευτικούς που αμελούν τον ομαδικό εκκλησιασμό των μαθητών τους απαντώνται από πολύ παλιότερα, τουλάχιστον από την εποχή της τελευταίας πρωθυπουργίας του Ελ. Βενιζέλου. ¹²⁷⁸ Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη του τρόπου με τον οποίο διαχρονικά νοηματοδοτεί η επίσημη πολιτεία τη θρησκεία: θεσμός που λειτουργεί επικουρικά στις εκάστοτε πολιτικές

¹²⁷⁷ Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1930 -1937, Φ. 51, Βιβλία Πράξεων Εποπτικού Συμβουλίου, Βιβλίον Πράξεων Εποπτ. Συμβουλίου αρχόμενον τον Σβριον του 1936 και λήγον την 21.6.37, 4. Πράξεις 16 – 15 από 25.9.1936 έως 21.6.1937 (8^ο βιβλίο), Πράξις 14: Προτάσεις Επιθεωρητή προς το Εποπτικό Συμβούλιο (Μεσολόγγι, 21/6/1937).

¹²⁷⁸ Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1: Καθορισμός της σειράς των καθηγητών – συνοδών των μαθητών στον κυριακάτικο εκκλησιασμό (Αγρίνιο, 8/10/1929): Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου, Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων 1917 – 1937, Πράξις 1: Καθορισμός της σειράς των καθηγητών – συνοδών των μαθητών στον κυριακάτικο εκκλησιασμό (Αγρίνιο, 4/10/1930): Γ.Α.Κ. Ν. Αιτωλ/νίας, Αρχείο Δ/σης Α/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλ/νίας, 1938 - 1946, Φ. 53, Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε., Πρακτικά Ε.Σ.Σ.Ε. Αιτωλ/νίας 2ας εξαμηνίας 1938, 1. Πράξεις 16 – 22 από 23.7.1938 έως 29.12.1938 (11^ο βιβλίο), Πράξις 22^α: Προτάσεις Επιθεωρητή για οικονομικές προαγωγές δασκάλων, αν και στο παρελθόν (1930 και 1934) αυτοί είχαν τιμωρηθεί για παραμέληση του τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών τους (Μεσολόγγι, 29/12/1938).

επιδιώξεις και όχι θεσμός αυτοτελής με διακριτούς, αποκλειστικούς και σεβαστούς στόχους.

15. 2. Αναγνωστικά

15. 2.1. Θρησκεία και Πατρίδα σε απόλυτη αλληλεξάρτηση

Και τα σχολικά αναγνωστικά επιστρατεύονται προκειμένου να καλλιεργηθεί και να στερεωθεί το θρησκευτικό συναισθημα στην ψυχή των παιδιών. Στη θρησκευτικότητα προσγράφεται σταθερά θετικό πρόσημο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το αναγνωστικό των *Νάρκισσων* του 1937 αρχίζει και τελειώνει με θρησκευτικά ποιήματα,¹²⁷⁹ ενώ *Το νέο μου Βιβλίο* του ίδιου έτους παραθέτει στην αρχή προσευχές κατάλληλες για την έναρξη και τη λήξη των μαθημάτων.¹²⁸⁰

Στην υπηρεσία της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου τα αναγνωστικά παρουσιάζουν τη θρησκεία και την πατρίδα σε απόλυτη αλληλεξάρτηση, να δανείζονται η μία από την άλλη δόξα και ιερότητα αντίστοιχα. Η παρουσία, και μάλιστα η συμμετοχή, του θείου στο ελληνικό δράμα φαίνονται από την ταραχή της κυρά Δέσποινας και τα δάκρυα των άγιων εικόνων στο άκουσμα της Άλωσης¹²⁸¹ από τη θαυμαστή αρπαγή των Δισκοπότηρων της Αγίας Σοφίας από άγγελο Κυρίου και από την εξαφάνιση του πρωθυερέα, που τα είχε διασώσει από το αρπακτικό μένος των Τούρκων, στη θάλασσα η οποία μυστηριακά γαληνεύει από την

¹²⁷⁹ Γ. Βιζυηνός, «Άσμα Πρωϊόν», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 3· Γ. Βιζυηνός, «Το καθήκον των παιδιών», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 256 - 257· Γερ. Σπαταλάς, «Ο Θεός», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 258.

¹²⁸⁰ Γ. Βιζυηνός, «Ο Θεός», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 3 - 4· Στ. Σπεράντζας, «Προσευχή πριν αρχίση το μάθημα», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 4-5· Στ. Σπεράντζας, «Σαν τελειώση το μάθημα», *Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού*, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 5.

¹²⁸¹ Δημοτικό, «Ο θρήνος της Πόλης», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 223.

ουράνια διαβεβαίωση «Θάρθουν τα χρόνια, κί οι καιροί να σου τα φέρω πίσω!».¹²⁸²

Επίσης, από την ίδια την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από τους αλλόθρησκους. Η απελευθέρωση, μάλιστα, δεν προβάλλεται ως αποτέλεσμα του συγκερασμού των ελληνικών στρατιωτικών και διπλωματικών επιτυχιών και των διεθνών συμφερόντων. Αντιθέτως δικαιολογείται από τα κληρονομικά δικαιώματα του σκλαβωμένου Γένους και εμφανίζεται ως θέλημα του Θεού: «... γιατί οι γέροι μας λένε, και όπως μας βλέπει ο Θεός, εγώ πάντα τρέφω την πεποίθηση, πως με τον καιρό πάλι δικά μας θα είναι!».¹²⁸³

Από τα πιο πάνω συνάγεται ότι τα ιστορικά γεγονότα συχνά ερμηνεύονται όχι με βάση την ορθολογική αιτιοκρατική σκέψη που αποτελεί κατάκτηση της αστικής τάξης ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, αλλά με βάση τη θεοκρατική αντίληψη του Μεσαίωνα. Έτσι για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης δεν ευθύνεται ο ανθρώπινος παράγοντας, αλλά υπήρξε θεϊκή απόφαση: «αλλά το θέλημα του Θεού ήτο να πέση η “άπαρτη” Πόλις».¹²⁸⁴

Από την άλλη ο Θεός εμφανίζεται ως ο κατ' αποκλειστικότητα προστάτης του ελληνικού έθνους. Ωστόσο ο φιλελληνισμός της θεότητας δεν παρουσιάζεται αιτιολογημένος από το δίκαιο του αγώνα των Ελλήνων, αλλά προβάλλεται ως ιδιότητα άχρονη και αφηρημένη. Η αντίληψη αυτή για το φιλελληνισμό της θεότητας διαιώνίζεται και στη σύγχρονη του καθεστώτος εποχή, εφόσον διατυπώνεται η βεβαιότητα,

¹²⁸² Παράδοσις εθνική, «Τα δισκοπότηρα της Αγίας Σοφίας», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 221 – 222 (το παράθεμα στη σ. 222).

¹²⁸³ Ιουλία Δραγούμη, «Το κυπαρίσσι του Μυστρά», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 33.

¹²⁸⁴ Π. Νιρβάνας, «Η τελευταία λειτουργία», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 215.

όσον αφορά στις ένοπλες δυνάμεις του 1939, ότι «ο Θεός από ψηλά πάντα θα μας ευλογεί».¹²⁸⁵

15. 2.2. Ρόλος της Εκκλησίας στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες

Στα σχολικά αναγνωστικά, επίσης, καλλιεργείται η αντίληψη ότι η Εκκλησία όχι απλώς ευλόγησε, αλλά συνεργάστηκε με το Έθνος κατά τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες. Επ' ευκαιρία του εορτασμού της επετείου της Εθνεγερσίας στη Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία αναγράφεται στα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* ότι:

Ανέτειλε και πάλιν η ημέρα, καθ' ην τα ηρωϊκά της Ελλάδος τέκνα με επικεφαλής την Εκκλησίαν, ήτις, ως θεματοφύλαξ των ιδεωδών της φυλής και του πολιτισμού της, διεφύλαξεν εν τη πίστει του Χριστού άσβεστον το πυρ τής προς την ελευθερίαν αγάπης, εβροντοφώνησαν από του ύψους του λόφου της Αγίας Λάρας το "Ελευθερία ή Θάνατος!"¹²⁸⁶

Με έμφαση τονίζεται στα αναγνωστικά ότι οι ιερωμένοι με τη δράση τους αναδεικνύονται θεματοφύλακες και υπερασπιστές τόσο των θρησκευτικών όσο και των εθνικών ιδανικών. Οι περιπτώσεις του Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Παπαφλέσσα και του Διάκου, κληρικών και οπλαρχηγών ταυτόχρονα, προβάλλονται ως αποδείξεις της συνεργασίας της Εκκλησίας με το Γένος κατά την Επανάσταση του 1821. Επιπλέον, αποτελούν αποδείξεις τού ότι τα θρησκευτικά και μάλιστα τα ιερατικά καθήκοντα δεν είναι ασύμβατα με τη συμμετοχή στον πόλεμο· αντιθέτως στην περίπτωση αυτή το θρησκευτικό συναίσθημα εκφράζεται γνησιότερα.

Από την άλλη αποσιωπώνται πλήρως γεγονότα που πιστοποιούν ότι κορυφαίοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι στάθηκαν συχνά εχθρικοί απέναντι στον Αγώνα. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' αγιοποιείται εξαιτίας

¹²⁸⁵ Δημ. Κοντογιάννης, «Ο όρκος του στρατιώτη», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 78.

¹²⁸⁶ «Ο Εορτασμός της Εθνικής μας εορτής εν τη Μαρασλείω Παιδαγωγική Ακαδημία», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 68, Αθήναι Απρίλιος 1939, σ. 382.

του τρόπου θανάτου του και δεν παρουσιάζεται, ούτε καν αιτιολογημένος, ο αφορισμός του Αλ. Υψηλάντη και του κινήματός του.¹²⁸⁷ Οι δε εθνικοί μύθοι του λάβαρου της Αγίας Λαύρας που σήκωσε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός την 25^η Μαρτίου 1821, καθώς και του κρυφού σχολείου αναπαράγονται ως πραγματικά γεγονότα.¹²⁸⁸ Ο συχνά παραμορφωτικός τρόπος που παρουσιάζεται, συνεπώς, η Επανάσταση του 1821 στα σχολικά αναγνωστικά συμβάλλει στη συνειδητοποίηση της απογύμνωσης της θρησκείας από το σωτηριολογικό της χαρακτήρα και του περιορισμού της σε απλό συστατικό της εθνικιστικής ιδεολογίας του καθεστώτος.

Την έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος δεν εμποδίζει ούτε η γεωγραφική απόσταση από την πατρίδα. Στο κείμενο «Πάσχα στα πέλαγα» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939 η πατρίδα είναι παρούσα μέσα από τα κόκκινα αυγά και τα λαμπροκούλουρα, δηλαδή τα θρησκευτικά έθιμα που συνοδεύουν το λαμπρό εορτασμό, καθώς και την ευχή που ανταλλάσσεται: «- Και του χρόνου σπίτια μας...». Η πατρίδα δε διαπλέκεται απλώς με τη θρησκεία, αλλά δανειζεται από αυτή χαρακτηριστικά ιερότητας: «Η γέφυρα (σημ. του πλοίου) στρωμένη με μια μεγάλη σημαία έμοιαζε αγιατράπεζα».¹²⁸⁹

15. 2.3. Θρησκευτικά θαύματα

Η παρουσία της θρησκείας γίνεται ακόμα πιο έντονη σε περιπτώσεις που το διακύβευμα δεν είναι η εθνική ιδέα που αφορά το συλλογικό μόρφωμα, αλλά η πνευματική ελευθερία που αφορά το άτομο. Τότε η θεότητα εμφανίζεται τόσο κυριαρχική που καταργεί την ανθρώπινη βούληση και εκμηδενίζει την ανθρώπινη προσωπικότητα. Η αμφισβήτηση της θείας σοφίας είναι αδιανόητη. Ο βασιλιάς που τόλμησε

¹²⁸⁷ *I.E.E.*, τ. ΙΒ, σσ. 32 – 34.

¹²⁸⁸ Δημ. Κοντογιάννης, «Στα ψηλόμενα του Χελμού», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 141 – 143, 145 – 146.

¹²⁸⁹ Α. Καρκαβίτσας, «Πάσχα στα πέλαγα», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 18 – 19 (τα παραθέματα στη σ. 19).

να την αμφισβητήσει, τελικά υποχρεώνεται να την αναγνωρίσει στο θαυμαστό τρόπο με τον οποίο σώζεται από τους διώκτες του. Στην περίπτωση αυτή στο κείμενο δεν προβάλλεται η ορθολογική ερμηνεία του γεγονότος, αλλά η τελική αναγνώριση της θείας σοφίας από τον αμφισβητία.¹²⁹⁰ Συνεπώς, ο ορθολογισμός και η αιτιοκρατία απορρίπτονται.

Ανάλογος είναι ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αναφορά στα θρησκευτικά θαύματα ως μέρος της καθημερινής ζωής των πιστών. Ο ασθενής γίνεται καλά, όχι επειδή ο γιατρός τον θεράπευσε, αλλά επειδή η Παναγία επενέβη. Μάλιστα η ορθολογική αντιμετώπιση του προβλήματος της ασθένειας απαξιώνεται από το στόμα του ίδιου του γιατρού, γεγονός που κάνει την ανθρώπινη μηδαμινότητα ακόμα πιο πιστευτή: «Ο Θεός να σε λυπηθή απ' εδώ και πέραν, κυρα - Πανώρια ... Εγώ ό,τι ημπορούσα να κάμω διά την κόρην σου, δεν το παρέλειψα...».¹²⁹¹

Η αναφορά στη μυστηριώδη επενέργεια της θείας δύναμης καλλιεργεί τη βεβαιότητα ότι υπάρχουν στον κόσμο πλευρές απρόσιτες στην ανθρώπινη λογική και απροσπέλαστες στην ανθρώπινη επέμβαση. Η παρουσίαση των γεγονότων γίνεται με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, πράγμα που τα καθιστά αυτομάτως πιστευτά ως θαυματουργικές επεμβάσεις της θεότητας. Ταυτόχρονα η επανάληψη του μοτίβου ενοχοποιεί το παιδί και κατά συνέπεια τον αυριανό ενήλικα για τις τυχόν αμφιβολίες του και αποθαρρύνει από την κριτική και την έρευνα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών που επιχειρείται μέσω των αναγνωστικών, δεν εστιάζεται στην ανάπτυξη ουσιαστικής πνευματικής αγαπητικής σχέσης με το θείο, αλλά στην απλοϊκή πρακτική του δούναι και λαβείν, δηλαδή στην πελατειακή

¹²⁹⁰ Ανυπόγραφο, «Ο διορθωτής του κόσμου», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 252 – 256.

¹²⁹¹ Δημ. Ανδρεάδης, «Το αφιέρωμα», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 81.

σχέση, που εκφράζεται με το τάμα και που προκύπτει από το δεισιδαιμονικό τρόπο προσέγγισης της θεότητας. Η μητέρα της άρρωστης Φανής των *Ναρκίσσων* αφιερώνει στην Παναγία το τάμα της, μια λαμπάδα ίσα με το μπόι της κόρης της, επειδή θεωρεί ότι η Παναγία τη θεραπεύσε. Ας σημειωθεί ότι ήταν δύσκολο για την πάμφτωχη χήρα να εξασφαλίσει τα απαιτούμενα για μια μεγάλη λαμπάδα από καθαρό αγιοκέρι.¹²⁹² Η οικονομική στέρηση στην οποία υποβάλλεται η ηρωίδα, καθιστά τη θυσία της μεγαλύτερη και, συνεπώς, υποβιβάζει ηθικά τη θεότητα.

Στα αναγνωστικά συναντάται μια μονάχα απόπειρα εξορθολογισμού του αιτούμενου θαύματος και προβολής της σημασίας της ανθρώπινης προσπάθειας. Πρόκειται για το κείμενο «Να τα κουνούμε τα χέρια μας» του *Αναγνωστικού* της ΣΤ' δημοτικού του 1939. Στο κείμενο αυτό ο Μιαούλης εν μέσω τρικυμίας διατάζει τους τρομοκρατημένους ναύτες του, που είχαν δέσει και ρίξει στην άγρια θάλασσα το εικόνισμα της Παναγίας, για να τους σώσει,

*... να βάλουν την εικόνα στη θέση της, ν' ανάψουν το καντήλι Της και νάναι έτοιμοι να μανουβράρουν, όπως θα τους παραγγείλω, για να γλιτώσουν! Όχι να κάνουν έτσι με το εικόνισμα. Έτσι δεν παρακαλούν την Παναγία, τη βλασφημούν, όταν έχουν χέρια κι άρμενα και κάθονται και κλαίνε. Η Παναγία θέλει να τα κουνούμε τα χέρια μας, παιδί μου!*¹²⁹³

¹²⁹² Δημ. Ανδρεάδης, «Το αφιέρωμα», *Ναρκίσσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 81.

¹²⁹³ Γ. Βλαχογιάννης, «Να τα κουνούμε τα χέρια μας» (διασκευή), *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 105 – 106.

16. Οικογένεια

16. 1. «Η ισχυρά οικογένεια δημιουργεί και ισχυρά έθνη»

Η Οικογένεια αποτελεί ένα από τα βασικότερα ιδεολογικά συστατικά της 4^{ης} Αυγούστου μαζί με την Πατρίδα και τη Θρησκεία.¹²⁹⁴ Η σημασία του οικογενειακού θεσμού θεωρείται από το καθεστώς τόσο μεγάλη, ώστε οι γονείς συμπεριλαμβάνονται, μαζί με τους δασκάλους, τους ιερείς και τους δημοσίους υπαλλήλους, στις κοινωνικές κατηγορίες που έχουν τη δύναμη να προλειαινούν το έδαφος για την ανάπτυξη ανώτερου πολιτισμού.¹²⁹⁵

Σε ένα αποκαλυπτικό άρθρο των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* του 1938 με το χαρακτηριστικό τίτλο «Η ισχυρά οικογένεια δημιουργεί και ισχυρά έθνη» η οικογένεια χαρακτηρίζεται ως ο θεματοφύλακας των εθνικών παραδόσεων, της θρησκείας, της πατρίδας, της γλώσσας, ακόμα και της καταγωγής στις περιπτώσεις που το κράτος ως θεσμός έχει καταρρεύσει και, κατά συνέπεια, αδυνατεί να υπερασπιστεί το έθνος. Αλλά ακόμα και σε περιόδους ισχυρής κρατικής παρουσίας ο προορισμός της οικογένειας παραμένει το ίδιο σημαντικός. Η ισχύς των οικογενειακών δεσμών και η συναισθηματική εγγύτητα των μελών εγγυώνται αντίστοιχης ισχύος εθνικούς δεσμούς, διότι η οικογένεια είναι αυτή που πρώτη παρέχει το χώρο, το χρόνο και τις κατάλληλες συνθήκες για την καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος.

Ο παραλληλισμός της οικογένειας με την πατρίδα είναι αναμενόμενος: η οικογένεια αποτελεί μικρογραφία της πατρίδας, η οποία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μεγάλη οικογένεια. Η αποστολή του Έλληνα είτε ως γονιού είτε ως πολίτη του εθνικού κράτους, σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, δε διαφέρει ποιοτικά. Ως γονιός αγωνίζεται να κληροδοτήσει στην οικογένειά του κοινωνική υπόληψη

¹²⁹⁴ Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Τα Ιδεώδη της Ελληνικής Παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των Εθνικών ημών Ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της Εθνικής Αγωγής)», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 67, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 295.

¹²⁹⁵ Θεόδ. Χαραλαμπίδης, «Η ενότης και η ανύψωσις του εκπαιδευτικού κλάδου», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 51, Αθήναι Νοέμβριος 1937, σ. 156.

και ελπίδες διάκρισης στους βιοτικούς αγώνες. Ως πολίτης του εθνικού κράτους προσπαθεί να εξασφαλίσει στην πατρίδα του υπόληψη και ηθικό κύρος και να συμβάλει στην επιτέλεση του ανώτερου πολιτιστικού της προορισμού και της ιστορικής της αποστολής.¹²⁹⁶

Στο ίδιο μήκος κλίματος εκπαιδευτική εγκύκλιος του 1940 εξαρτά τη διδασκαλική ιδιότητα τόσο από την προσωπική πίστη του δασκάλου όσο και από το καθήκον του να διδάξει στον ελληνόπαιδα «ότι η οικογένεια απετέλεσε και θα αποτελέσει το λίκνον της φυλής, την πηγήν της τρυφερότητας και της στοργής και ότι γενικώς οι στοργικοί αυτής δεσμοί εξημερώνουν και κρατούν υπό αυστηρόν δημιουργικόν έλεγχον παν ό,τι εκ φύσεως εδόθη προς τον άνθρωπον».¹²⁹⁷

16. 2. Η οικογένεια θεματοφύλακας των θρησκευτικών αξιών

Η οικογένεια παρουσιάζεται από το καθεστώς ως θεματοφύλακας όχι μονάχα των εθνικών, αλλά και των θρησκευτικών αξιών. Συγκεκριμένα αποτελεί το χώρο όπου πρέπει να ασκείται η πρώτη θρησκευτική αγωγή κατά την παιδική ηλικία, είναι δε καθήκον των γονέων να δημιουργήσουν από νωρίς θρησκευτικό περιβάλλον για τα παιδιά τους μέσα στο σπίτι ασκώντας την αγάπη και την πίστη. Κι αυτό, επειδή, όπως αναφέρεται σε άρθρο των *Εκπαιδευτικών Χρονικών* του 1939, το ακμαίο θρησκευτικό συναίσθημα θωρακίζει τα άτομα, τις οικογένειες και κατ' επέκταση τους λαούς, έτσι ώστε αφ' ενός να μεγαλουργούν και αφ' ετέρου να μην καταστρέφονται σε αντίξοες περιστάσεις.¹²⁹⁸

¹²⁹⁶ Μ. Γ. Μιχαηλίδης – Νουάρος, «Η ισχυρά οικογένεια δημιουργεί και ισχυρά έθνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 58 – 60, Αθήναι Ιούνιος 1938, σσ. 449 – 456.

¹²⁹⁷ «Εγκύκλιοι των εκ του δημοδιδασκαλικού σώματος διορισθέντων Γεν. Επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 76, Αθήναι Φεβρουάριος 1940, σ. 184.

¹²⁹⁸ Βασιλική Ι. Παπαμιχαήλ, «Η εν τη οικογενεία θρησκευτική αγωγή των παιδιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 69, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 396· βλ. και ανάλογη εντολή του Μεταξά στους εκπαιδευτικούς να καλλιεργήσουν το θρησκευτικό συναίσθημα των παιδιών, διότι μόνο έτσι θα επιτευχθεί η εθνική αναγέννηση στο: Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 98.

Στο ίδιο άρθρο των *Εκπαιδευτικών Χρονικών*, μάλιστα, αναφέρονται και οι τρόποι ανάπτυξης της θρησκευτικότητας στα μικρά παιδιά της προσχολικής ηλικίας: τακτικός εκκλησιασμός όλης της οικογένειας και εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων, θρησκευτικός διάκοσμος του παιδικού δωματίου, προσευχή ατομική και κοινή όλων των μελών της οικογένειας, συμμετοχή στον εορτασμό των μεγάλων θρησκευτικών εορτών, θρησκευτική εκμετάλλευση έκτακτων οικογενειακών γεγονότων (για παράδειγμα, ίασης μέλους της οικογένειας από βαριά ασθένεια), συνομιλίες των γονιών με το μικρό παιδί όπου θα εξάιρεται η παντοδυναμία, η πανσοφία και η αγαθότητα του Θεού, αγαθοεργές πράξεις και κυρίως το παράδειγμα των ιδίων των γονέων, ακόμα και καλλιέργεια των λουλουδιών και φροντίδα των κατοικίδιων ζώων.

Κατά τη σχολική περίοδο, αν και η ευθύνη της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών περιέρχεται κατά το μεγαλύτερο μέρος στο σχολείο, οι γονείς οφείλουν να συνεχίσουν να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο. Το περιεχόμενο του ρόλου τους, όμως, κατά την ηλικία αυτή διαφοροποιείται σημαντικά και συνίσταται περισσότερο στην προσεκτική και επιφυλακτική στάση που καλούνται να τηρούν μπροστά στα παιδιά όσον αφορά αμφιλεγόμενα θρησκευτικά θέματα, όπως η νηστεία, η μετάληψη από το ίδιο κοχλιάριο, ο ασπασμός των εικόνων, ή και θρησκευτικά πρόσωπα, καθώς κρίνεται ότι «μία άστοχος ή ατυχής έκφρασις μας είναι δυνατόν να κλονίση ή και παντελώς αφανίση την όλην θρησκευτικήν πίστιν των τέκνων μας». Το άλλο καθήκον των γονιών με παιδιά σχολικής ηλικίας είναι να βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία με το σχολείο και να ελέγχουν αν η διαγωγή των παιδιών είναι σύμφωνη με τις χριστιανικές επιταγές, όπως τις διδάσκονται στο σχολείο.

Ιδιαίτερα όσον αφορά στους εφήβους, που η θρησκευτική τους πίστη ενδεχομένως να κλονιστεί από την επαφή τους με ποικίλες

φιλοσοφικές ιδέες και συστήματα, οι γονείς καλούνται να διεξάγουν μαζί τους συζητήσεις με ηρεμία και ψυχραιμία, καθώς και να παρακολουθούν με προσοχή τις συναναστροφές των παιδιών και τα βιβλία τα οποία διαβάζουν. Η επαφή τους με το σχολείο δε σταματά. Αντιθέτως, μέσω κυρίως του θεολόγου καθηγητή, οφείλουν να ζητούν και να λαμβάνουν οδηγίες για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους.¹²⁹⁹

16. 3. Πατριαρχική οικογένεια και έμφυλες διακρίσεις

16. 3.1. Αναγνωστικά

Η ιδεολογική χρήση του οικογενειακού θεσμού από το καθεστώς φαίνεται και στα κείμενα των σχολικών αναγνωστικών. Εδώ η οικογένεια προβάλλεται ως θεσμός φυσικός και όχι ως πολιτιστική εξέλιξη του ανθρώπου. Προς επίρρωση της «φυσικότητας» του θεσμού επιστρατεύεται το ζωικό βασίλειο το οποίο, βέβαια, παρουσιάζεται με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά και πρακτικές. Έτσι αναφέρεται «ο οικογενειακός των πτηνών βίος» που επιπλέον «προϋποθέτει την φωλεάν», εφόσον προηγουμένως κάθε πτηνό βρει «τον σύντροφόν του».¹³⁰⁰ Στην οικογένεια των πουλιών «οι γονείς επιτερύγιζον ακούραστα και με το ράμφος των συνελάμβανον όλα τα έντομα της ατμοσφαιρας, μεταβιβάζοντες αυτά εις τα στόματα των μικρών», ενώ οι νεοσσοί γίνονται αποδέκτες «της θερμότερας στοργής» και όταν βρέχει, «τα πουλάκια, όπως τα παιδιά εις το παράθυρον, επρόβαινον εις τον εξώστην της φωλεάς και διεσκέδαζαν με το θέαμα της βροχής. Τι ωραία ζωή!».¹³⁰¹

¹²⁹⁹ Βασιλική Ι. Παπαμιχαήλ, «Η εν τη οικογενεία θρησκευτική αγωγή των παιδιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 69, Αθήναι Μάιος 1939, σσ. 396 – 404 (το παράθεμα στη σ. 403).

¹³⁰⁰ Καλλίνικος, «Η φωλεά των πτηνών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 132.

¹³⁰¹ Γρηγ. Ξενόπουλος, «Μία φωλεά χελιδονιών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 139, 140 αντίστοιχα.

Ειδικά ο πατριαρχικός χαρακτήρας της οικογένειας προβάλλεται στα αναγνωστικά ως η ασφαλέστερη εγγύηση για την ανάπτυξη των νέων μελών. Η παραμονή των ατόμων σε αυτή, ακόμα και μετά την ενηλικίωσή τους, θεωρείται ιδανικό, ενώ η απομάκρυνσή τους στην καλύτερη περίπτωση αναγκαίο κακό, αν όχι δυστύχημα. Η ευτυχία παρουσιάζεται ως αδύνατη μακριά από την πατρική εστία, ακόμα και αν συντρέχουν οι αντικειμενικές δυνατότητες. Έτσι η σύζυγος του αξιωματικού που παίρνει τακτικά μεταθέσεις, αδυνατεί να απολαύσει τις ευκαιρίες που της παρέχει κάθε καινούρια μετάθεση του συζύγου της και λυπάται που δε συγκατοικεί με την καινούρια της οικογένεια και όλους τους δικούς της στο πατρικό της σπίτι.¹³⁰²

Η σύνθεση και το συναισθηματικό κλίμα της πατριαρχικής οικογένειας εγγυάται τη διαίωνιση των εξαρτητικών δεσμών των μελών της μεταξύ τους. Το κυρίαρχο συναισθηματικό αποτελεί μείγμα από αγάπη, από σεβασμό και από αίσθηση της οφειλής των μικρότερων στους μεγαλύτερους. Έτσι «τα χρήματα, τα οποία οι καλοί μου γονείς εξώδευσαν δι' εμέ από της ημέρας της γεννήσεώς μου μέχρις ότου εμεγάλωσα, τα θεωρώ ως χρέη, τα οποία πρέπει να πληρώσω. Τα δε χρήματα, τα οποία εγώ εξοδεύω, ο ως αναθρέψω τα τέκνα μου, τα θεωρώ ως κεφάλαιον, το οποίον θα μου πληρώσουν ποτέ εντόκως αυτά, όταν γηράσω» εξηγεί αφοπλιστικά ο πατέρας στην *Ποικίλη Στοά* του 1937.¹³⁰³

Συμπερασματικά, το καθεστώς περιβάλλει τον οικογενειακό θεσμό με μεγάλη εκτίμηση, ανάλογη των προσδοκιών με τις οποίες τον επενδύει: «Η ελληνική οικογένεια πάντοτε υπήρξεν η εστίας, η οποία εφύλαξεν άσβεστον το πυρ της θρησκείας. Υπήρξεν εις τους εθνικούς κατακλυσμούς η στοργική κιβωτός τόσων κειμηλίων».¹³⁰⁴ Αξιολογεί δε ως

¹³⁰² Δημ. Ανδρεάδης, «Η πατρική οικία μας», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 106 - 110.

¹³⁰³ Χ. Παπαμάρκου, «Η καλή χρήσις των χρημάτων», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 55.

¹³⁰⁴ Βασιλική Ι. Παπαμιχαήλ, «Η εν τη οικογενεία θρησκευτική αγωγή των παιδιών», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 69, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 404.

πλέον σημαντικά τα περισσότερα συντηρητικά χαρακτηριστικά του θεσμού· αυτά, δηλαδή, που βρίσκονται σε αρμονία με τον αυταρχικό και πατερναλιστικό χαρακτήρα του καθεστώτος και, επομένως, αναμένεται να συμβάλλουν στη διαιώνισή του: η οικογένεια προβάλλεται αποκλειστικά ως κύτταρο του Νέου εθνικού Κράτους, του οποίου εξυπηρετεί την αποστολή· σε συνεργασία με το σχολείο διαπαιδαγωγεί το παιδί όχι ενθαρρύνοντας την αμφισβήτηση και την κριτική προσώπων και θεσμών, αλλά ωθώντας στη διατήρηση των υπάρχουσών αξιών.

Δεδομένου ότι η πατρίδα θεωρείται ως μεγάλη οικογένεια,¹³⁰⁵ οι αυριανοί πολίτες, αποθαρρυνόμενοι από τον ουσιαστικό αποχωρισμό από αυτήν στο μέλλον, αποθαρρύνονται και από κάθε διαφοροποίηση από την κρατική αυθεντία η οποία προβάλλεται ως εγγύηση κοινωνικής γαλήνης. Η αντίστοιχη προβολή του Μεταξά ως του μόνου υπεύθυνου για την ευτυχία και την ευημερία του εθνικού κράτους και ως Πατέρα της Νεολαίας¹³⁰⁶ δικαιολογεί τον πατερναλιστικό χαρακτήρα του καθεστώτος, την πεποίθηση για την αξία του οποίου επιδιώκει να εγχαράξει στους μικρούς μαθητές η σχολική εκπαίδευση.

Στα σχολικά αναγνωστικά ο πατέρας εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν οικονομικός στυλοβάτης της οικογένειας, αυτός που αποφασίζει σχετικά με ό,τι σχετίζεται με την οικονομική της ευημερία. Έτσι ο αγρότης κυρ Μαλαθριάς προγραμματίζει τις εργασίες που πρέπει να κάνει, ώστε να εξασφαλίσει τη σοδειά της χρονιάς για την οικογένεια.¹³⁰⁷ Αν και ο πατέρας είναι πάντα εργαζόμενος, σπανίως περιγράφεται λεπτομερώς η εργασία του. Συχνά, επίσης, δεν αναφέρεται καν το όνομά του. Αυτός

¹³⁰⁵ Μ. Γ. Μιχαηλίδης – Νουάρος, «Η ισχυρά οικογένεια δημιουργεί και ισχυρά έθνη», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχ. 58 – 60, Αθήναι Ιούνιος 1938, σ. 456.

¹³⁰⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 66.

¹³⁰⁷ Δημ. Ανδρεάδης, «Η ζωή εις χερσαίον ελληνικόν χωρίον», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 192.

είναι απλώς «ο πατέρας», διατύπωση που προσδίδει στην πατρική φιγούρα την αίγλη του αρχετυπικού συμβόλου.

Εκτός από τον παραδοσιακό ρόλο του άντρα ως αρχηγού και υπεύθυνου για την υλική συντήρηση της οικογένειας, τα σχολικά αναγνωστικά διαιωνίζουν και τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας η οποία εμφανίζεται συνήθως με την ιδιότητα της μητέρας της αφιερωμένης στην ανατροφή, στη διαπαιδαγώγηση και στην εκπαίδευση του παιδιού.¹³⁰⁸ Το βασίλειο των ζώων επιστρατεύεται πάλι, αυτή τη φορά για να αισθητοποιηθεί η μητρική αγάπη. Τα ζώα φέρονται να επιδεικνύουν συμπεριφορά και συναισθήματα ανθρώπινα:¹³⁰⁹ η κουκουβάγια, τυφλωμένη από τη μητρική της αγάπη, θεωρεί το δικό της παιδί ως το ωραιότερο στον κόσμο.¹³¹⁰ η καρδερίνα σκεπάζει τους νεοσσούς της και τελικά θυσιάζει τη ζωή της, για να τους σώσει από το δυνατό χαλάζι.¹³¹¹

Η διαιώνιση των παραδοσιακών ρόλων του αρσενικού και του θηλυκού μέσω των σχολικών αναγνωστικών έχει, μοιραία, ως αποτέλεσμα τη διαιώνιση των έμφυλων διακρίσεων στην οικογένεια και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Η πεποίθηση στην κοινωνική ανισότητα των φύλων που εγχαράσσεται και διαιωνίζεται μέσω της εκπαίδευσης ανάγεται σε ιδεολογική αξία.

Αν το αγόρι ενθαρρύνεται, ώστε να αναλάβει στο μέλλον ρόλο πρωταγωνιστικό προς εξασφάλιση της οικονομικής ευημερίας μιας οικογένειας, το κορίτσι ενθαρρύνεται να αναλάβει ρόλο βοηθητικό και

¹³⁰⁸ Δημ. Ανδρεάδης, «Το ενδεικτικόν με άριστα (10)», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 13 - 14· Ντε Αμίτσις, «Μία συγκινητική επίσκεψις» (διασκευή), *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 78.

¹³⁰⁹ Για τις ανθρωποποιημένες οικογενειακές σχέσεις που αναπτύσσονται στο ζωικό βασίλειο βλ. ενδεικτικά: Καλλίνικος, «Η φωλεά των πτηνών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 132· Γρηγ. Ξενόπουλος, «Μία φωλεά χελιδονιών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 139, 140.

¹³¹⁰ Λαϊκός μύθος, «Το ομορφότερο παιδί», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 104 - 105.

¹³¹¹ Ανυπόγραφο, «Μητρική στοργή», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 153 - 154.

υποστηρικτικό μέσα στην οικογένεια και διδάσκεται να αποδέχεται στο μέλλον και να θεωρεί φυσιολογική την - υποτιθέμενη - κατωτερότητά του και τον επικουρικό του ρόλο: η νεαρή Λενιώ τρέχει να φέρει νερό στον πατέρα της, για να πλυθεί, ενώ ο αδελφός της, ο αυριανός οικονομικός στυλοβάτης μιας νέας οικογένειας, ενδιαφέρεται για την περιποίηση των αροτριώντων ζώων.¹³¹²

Η εργαζόμενη εκτός σπιτιού γυναίκα, με την έννοια της απασχόλησης σε ανεξάρτητη αμειβόμενη εργασία, εμφανίζεται σπάνια στα αναγνωστικά. Κι αυτό, ενώ στην πραγματικότητα ήδη από τη δεκαετία του 1920 η γυναικεία συμμετοχή σε διάφορα επαγγέλματα είναι σημαντική, οι δε γυναίκες εργάζονται ως υπηρέτριες, εργάτριες, δημόσιοι υπάλληλοι, ελεύθεροι επαγγελματίες.¹³¹³ Η έξοδος από το σπίτι και η εργασία εκτός σπιτιού προβάλλεται όχι ως συνειδητή επιλογή της γυναίκας με σκοπό την οικονομική της αυτονόμηση και την κοινωνική της προαγωγή, αλλά ως αποτέλεσμα οικογενειακού δυστοχήματος.

Η νεαρή φιλομαθής Κυριακούλα των *Ναρκίσσων* «ωρφάνευσεν από πατέρα, μόλις είχε τελειώσει την Τετάρτην του δημοτικού», γεγονός που την ανάγκασε να εργάζεται ως υπηρέτρια και να σπουδάζει ταυτόχρονα.¹³¹⁴ Στη συνέχεια η νέα αναλαμβάνει τη συντήρηση της χήρας μητέρας και των μικρότερων αδελφών της, πράγμα που αφ' ενός ερμηνεύει λογικά και αφ' ετέρου δικαιολογεί ηθικά την εκτός σπιτιού εργασία της γυναίκας, διότι της προσδίδει ένα σκοπό - υποτίθεται - ανώτερο από την προσωπική καταξίωση και αμοιβή του εργαζόμενου ατόμου. Η ηρωίδα εργάζεται ως δασκάλα, απασχόληση που σαφώς υποκαθιστά πρόσκαιρα την κατεξοχήν αποστολή της γυναίκας, τη μητρότητα.

¹³¹² Δημ. Ανδρεάδης, «Η ζωή εις χερσαίον ελληνικόν χωρίον», *Ναρκίσσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 192.

¹³¹³ Έφη Αβδελά, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα 1987, σ. 234.

¹³¹⁴ Δημ. Ανδρεάδης, «Μια αγωνίστρια της ζωής», *Ναρκίσσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 63 – 69 (το παράθεμα στη σ. 65).

Δηλαδή, η επαγγελματική ενασχόληση με τα παιδιά είναι ανεκτή κοινωνικά αμειβόμενη γυναικεία εργασία, διότι θεωρείται ότι βρίσκεται σε αρμονία με την υποτιθέμενη ιδιαίτερη φύση της γυναίκας. Πράγματι, τα αρχαιακά ευρήματα έρχονται να επαληθεύσουν την εικόνα που διαγράφουν τα αναγνωστικά: τα κύρια επιχειρήματα τα οποία επικαλούνται νέες κοπέλες, απόφοιτες διδασκαλείων, προκειμένου να διοριστούν στην εκπαίδευση, είναι προσφυγιά, ορφάνια και δυσχερής οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους.¹³¹⁵

Από την άλλη το κορίτσι διδάσκεται από νωρίς ότι η ενασχόληση με το εμπόριο και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες δεν αρμόζουν στη γυναικεία φύση: η μικρή Γιαννούλα παρουσιάζεται ανίκανη έμπορος, ακόμα και στο πλαίσιο ενός παιδικού παιγνιδιού, αφού δεν ξέρει να κάνει καλούς λογαριασμούς. Έτσι πέφτει θύμα του συμμαθητή της Τάκη «που ήξερε καλύτερα την αριθμητική του» και επιπλέον εισπράττει και το ειρωνικό του σχόλιο: «Αν κάνης τέτοιους λογαριασμούς, κυρα - Γιαννούλα, γρήγορα θα το κλείσης το κατάστημά σου!».¹³¹⁶ Συνεπώς, το κορίτσι πείθεται βαθμιαία ότι είναι αδύνατο να τα καταφέρει χωρίς ανδρική βοήθεια σε ανεξάρτητη και αμειβόμενη εργασία εκτός σπιτιού. Ειδικά οι εμπορικές συναλλαγές υπερβαίνουν τις νοητικές του ικανότητες.

Αξιίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η αποθάρρυνση της εισόδου των γυναικών στην ανεξάρτητη μισθωτή εργασία (ειδικά στο δημοσιοϋπαλληλικό τομέα), η καθήλωσή τους σε χαμηλά αμειβόμενες και επαγγελματικά ανεξέλικτες θέσεις και η κατά προτεραιότητα απόλυσή τους αποτελεί σταθερή κρατική επιλογή από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η αμοιβή της εργαζόμενης γυναίκας αντιμετωπίζεται ως απλώς επικουρική και συμπληρωματική και όχι ως απαραίτητη για την οικονομική στήριξη της οικογένειας· η ίδια η γυναίκα δε, ακόμα και

¹³¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 3: Κάτοχος πτυχίου δασκάλας αιτείται διορισμό από τον Υπουργό Παιδείας (Πειραιάς, 3/11/1936)· Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Φ. 6: Κάτοχος πτυχίου νηπιαγωγού αιτείται διορισμό με επιστολή της στο Βασιλιά (Έδεσσα, 29/12/1936).

¹³¹⁶ Ανυπόγραφο, «Το παντοπωλείο της κυρα - Γιαννούλας», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 92.

ενήλικη, είναι προστατευόμενο μέλος. Αυτό αποδεικνύουν σχετικά νομοθετήματα προγενέστερα της 4^{ης} Αυγούστου, σύμφωνα με τα οποία η υπάλληλος πρέπει να είναι άγαμη, ο δε γάμος της συνιστά λόγο απόλυσής της.¹³¹⁷

Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία, εκτός από υπέρβαση της οικογένειας ως βασικής παραγωγικής μονάδας, συνδέεται και με τη συρρίκνωση της οικιακής οικονομίας και την περαιτέρω αστικοποίηση.¹³¹⁸ Δεν είναι, συνεπώς, τυχαίο, το ότι η μόνη γυναικεία εργασία εκτός σπιτιού που συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη προσοχή και επιδοκίμασία του καθεστώτος, όπως διαφαίνεται από τη μελέτη των αναγνωστικών, είναι η εργασία στα οικογενειακά κτήματα. Η εκτενής αναφορά στη γυναικεία αγροτική εργασία αιτιολογείται αφ' ενός από το ότι με τον τρόπο αυτό η γυναίκα παρουσιάζεται να εργάζεται μεν εκτός σπιτιού αλλά σε περιβάλλον επιτηρούμενο και προστατευμένο και αφ' ετέρου από την εμμονή του καθεστώτος στο ιδεώδες της αγροτικής ζωής.

Η αγρότισσα, βεβαίως, εκτός από την ενασχόληση με τις γεωργικές εργασίες, είναι επιφορτισμένη και με τις δουλειές του σπιτιού, καθώς και με την περιποίηση του συζύγου και των παιδιών της. Επιπλέον, αν και η εργασία της είναι το ίδιο σημαντική και περισσότερο πολυσχιδής από αυτή του συζύγου της (για παράδειγμα, ζύμωμα και μέριμνα για το καθημερινό φαγητό, φροντίδα των ζώων του στάβλου και του ορνιθώνα, περιποίηση του σπιτιού, καλλιέργεια του λαχανόκηπου και του χωραφιού, κόψιμο και μεταφορά από το δάσος ξερών κλαδιών για το φούρνο και τρυφερών για τα ζώα), παρουσιάζεται απλώς ως συμπληρωματική της ανδρικής. Ακόμη, ενώ ο άνδρας δικαιούται να είναι κουρασμένος και «εξηπλωμένος ... παραπλεύρως της

¹³¹⁷ Έφη Αβδελά, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα 1987, σσ. 239 - 242.

¹³¹⁸ Έφη Αβδελά, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα 1987, σ. 234.

εστίας, (να) ξεκουράζεται», η σύζυγός του «δεν κάθεται ούτε στιγμήν».¹³¹⁹

Οι έμφυλες διακρίσεις, από τις οποίες βρίθουν τα αναγνωστικά, φαίνονται και από το ότι η γυναίκα δεν έχει γνώμη, ακόμα και όταν το θέμα την αφορά άμεσα. Η νεαρή ορφανή Αρχοντούλα των *Ναρκίσσων* δεν έχει καν ερωτηθεί για τον άντρα που της προξενεύουν. Η δε μητέρα της «μόνη διατάζει να αποφασίση δι' εν τόσον σοβαρόν ζήτημα, διά την τύχην της θυγατρός της», γι' αυτό περιμένει να επιστρέψουν οι ξενιτεμένοι γιοι της, «διά να αποφασίσουν, ως άνδρες που είναι, διά το προξενιό της αδελφής των».¹³²⁰

Όσον αφορά στη σχέση της γυναίκας με τον πόλεμο, η φύση της, όπως διαγράφεται στα αναγνωστικά, της υπαγορεύει να τον φοβάται. Ο φόβος για τον πόλεμο παρουσιάζεται αποκλειστικά ως γυναικείο συναίσθημα και καθιστά τη γυναίκα αντικείμενο περιφρόνησης από τον άντρα, για τον οποίο ο πόλεμος προβάλλεται ως φυσικό πεδίο δραστηριότητας. Οι κόρες του βασιλιά της Σκύρου τρομάζουν και τρέχουν να κρυφτούν μέσα στα ανάκτορα, όταν ακούν να σαλπίζει πολεμικό εμβατήριο, ενώ ο νεαρός Αχιλλέας «άρπαξε το ξίφος, το έβγαλε από τη θήκη του, αγρίεψε και ώρμησε να επιτεθή, γιατί νόμισε, πως έρχονται εχθροί». Και στην πρόσκληση του Οδυσσέα να λάβει μέρος στον Τρωικό πόλεμο απαντά: «Δεν είμαι κορίτσι. Θα πάω!»¹³²¹ προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό τη δική του ανδρική φύση ως ανώτερη και δικαιολογώντας το φόβο των κοριτσιών με την αναφορά και μόνο στην κατώτερη - υποτίθεται - γυναικεία φύση τους.

¹³¹⁹ Δημ. Ανδρεάδης, «Η ζωή εις χερσαίον ελληνικόν χωρίον», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 184 - 193 (τα παραθέματα στη σ. 192).

¹³²⁰ Δημ. Ανδρεάδης, «Ευτυχισμένη Πρωτοχρονιά», *Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως*, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σ. 98.

¹³²¹ Ανυπόγραφο, «Ο Αχιλλέας», *Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 156-158 (τα παραθέματα στις σσ. 156, 158 αντίστοιχα).

Ο μόνος τρόπος που παρουσιάζεται στα αναγνωστικά, για να πλησιάσει η γυναίκα το ανώτερο ποιοτικά ανδρικό φρόνημα είναι οι υπηρεσίες προς την πατρίδα και η πρόκριση του θανάτου από τη σκλαβιά. Έτσι οι γυναίκες της αρχαίας Φωκίδας δέχονται την πρόταση του συμπατριώτη τους Δαΐφαντου να καούν ζωντανές μαζί με τα παιδιά τους, παρά να καταλήξουν σκλάβες στα χέρια των εχθρών της πατρίδας τους.¹³²² Στα νεότερα χρόνια η γηραιά αρχόντισσα μητέρα των Υψηλάντηδων ανταποκρίνεται στο αίτημα του γιου της Αλέξανδρου και παραχωρεί την προσωπική της περιουσία για τον Αγώνα.¹³²³ Οι Σουλιώτισσες που το Δεκέμβριο του 1803 γκρεμίζονται χορεύοντας από το Ζάλογγο προκρίνουν το θάνατο από τη σκλαβιά και την ατίμωση: «καλύτερα να πεθάνωμε και όχι να σκλαβωθούμε» (η αραιώση στο πρωτότυπο).¹³²⁴

Με αφορμή τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα τα αντλημένα από τα σχολικά αναγνωστικά αξίζει να επισημανθούν τα εξής: σε μερικές περιπτώσεις άνδρες είναι οι εισηγητές της γυναικείας θυσίας· οι γυναίκες εμφανίζονται απλώς ως οι πρόθυμοι αποδέκτες της ανδρικής πρωτοβουλίας, γεγονός που μειώνει, τελικά, το μέγεθος της προσφοράς τους. Άλλοτε πάλι οι γυναίκες παρουσιάζονται να προκρίνουν τη θυσία της ζωής τους, όταν οι ίδιες είναι απομακρυσμένες από τους φυσικούς προστάτες τους, τους άνδρες, όπως ρητά δηλώνεται στο κεφάλαιο για τις Σουλιώτισσες του Ζαλόγγου: «Οι άνδρες τους ήσαν μακράν και δεν ηδύναντο να τας βοηθήσουν». Έτσι ο θάνατος δεν επέρχεται ως αποτέλεσμα αγώνα για την κατάκτηση της ελευθερίας, αλλά αποσκοπεί στη διαφύλαξη της τιμής και της αξιοπρέπειας των γυναικών, των οποίων η απώλεια θα προσβάλει και τους άντρες τους: «Αι άγνωστοι ηρωίδες της ελευθερίας δεν έχουν πλέον ουδεμίαν ελπίδα σωτηρίας· η

¹³²² Χ. Παπαμάρκου, «Η γενναιότης των Φωκίδων γυναικών», *Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως*, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937, σσ. 194 – 195.

¹³²³ Γ. Βλαχογιάννης, «Το μεγάλο κήρυγμα», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 35 – 36.

¹³²⁴ Ν. Α. Κοντόπουλος, «Αι άγνωστοι ηρωίδες», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σσ. 167 – 169 (το παράθεμα στη σ. 168).

σκλαβιά και η ατίμωσις θα ακολουθήση την παράδοσιν των». ¹³²⁵ Η αντιμετώπιση ακόμα και της γυναικείας θυσίας υπό το πρίσμα αυτής της αντίληψης υποβιβάζει τελικά τη γυναίκα σε ανδρικό παρακολούθημα.

¹³²⁵ Ν. Α. Κοντόπουλος, «Αι άγνωστοι ηρωίδες», *Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού*, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939, σ. 168 (όπου και τα δυο παραθέματα).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΝΤΟΥ

«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ
ΜΕ ΤΟΝ ΟΠΟΙΟ ΑΥΤΗ ΕΠΗΡΕΑΣΕ
ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΟΛΑΙΑ (Ε.Ο.Ν.)»

III

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2013

ΜΕΡΟΣ Γ

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ
Η ΝΕΟΛΑΙΑ (Ε.Ο.Ν.)**

1. Οργάνωση της Ε.Ο.Ν.

1. 1. Σύσταση, οργάνωση και σκοποί της Ε.Ο.Ν.

Η ίδρυση από το μεταξικό καθεστώς μιας νεανικής οργάνωσης, της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.), δεν αποτελεί φαινόμενο καινοφανές. Νεανικές οργανώσεις έχουν κάνει ήδη την εμφάνισή τους στην Ευρώπη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Παράγοντες όπως η αστικοποίηση, η επέκταση και διεύρυνση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και η ενεργότερη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην πολιτική ζωή συμβάλλουν στην εμφάνιση ελεύθερου χρόνου ανάμεσα στην παιδική ηλικία και στην ενηλικίωση, ανάμεσα στην εξάρτηση και στην ανεξαρτησία. Ο χρόνος αυτός καταλαμβάνεται εν μέρει μόνο από το σχολείο ή από το επάγγελμα και το γεγονός ότι παραμένει κατά μεγάλο μέρος ακάλυπτος και άρα ανεξέλεγκτος από την παραδοσιακή κοινωνία της εποχής προκαλεί ανησυχία και επιπλέον καθορίζει το διττό χαρακτήρα των νεανικών οργανώσεων: κινήματα χειραφέτησης, αλλά και επιχειρήσεις χειραγώγησης.

Στις πρώτες διεθνείς νεολαιίστικες οργανώσεις, δηλαδή οργανώσεις που ιδρύονται από νέους ή, συχνότερα, απευθύνονται σε νέους, εντάσσονται η Σοσιαλιστική Διεθνής των Νέων που ιδρύουν σοσιαλιστές το 1907, οι Πρόσκοποι που αναπτύσσονται στην Αγγλία το 1908, και διάφορες νεολαίες χριστιανικών (καθολικών και διαμαρτυρόμενων) εκκλησιών. Στην Ελλάδα, αν εξαιρεθούν η φοιτητική νεολαία η συνδεδεμένη με το Πανεπιστήμιο η οποία πρωταγωνιστεί σε πατριωτικές εκδηλώσεις, οι ενώσεις αποφοίτων διαφόρων διακεκριμένων σχολείων, ιδίως των εθνικών μειονοτήτων, καθώς και ελάχιστοι αθλητικοί σύλλογοι που ιδρύονται στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα, οργανωμένες νεολαίες κάνουν την εμφάνισή τους το 1910. Πρόκειται για το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, παρακλάδι του διεθνούς προσκοπισμού, τη Σοσιαλιστική Νεολαία Θεσσαλονίκης που ιδρύεται από τη Φεντερασιόν, σύντομα εντάσσεται στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) και το 1922 οργανώνει στη Θεσσαλονίκη το ιδρυτικό συνέδριο της

Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας (Ο.Κ.Ν.Ε.), και τέλος τα κατηχητικά σχολεία.¹³²⁶

Το καινοφανές στην περίπτωση της Ε.Ο.Ν. είναι ότι η οργάνωσή της αποτελεί υπόθεση του επίσημου κράτους και όχι αποτέλεσμα της βούλησης τυχαίου ατόμου ή ομάδας. Έχει διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι ο ίδιος ο Μεταξάς συνέλαβε την ιδέα της συστηματικής διαπαιδαγώγησης της νεολαίας, για να εξασφαλίσει τη διαίωνιση του καθεστώτος του και τη συνακόλουθη πραγμάτωση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού· αυτό αιτιολογείται από το ότι είχε επίγνωση πως το καθεστώς που επέβαλε την 4^η Αυγούστου 1936, δεν είχε ισχυρό λαϊκό έρεισμα και, μολονότι η επιβολή υπήρξε αναίμακτη, ο λαός το αντιμετώπισε περισσότερο με κουρασμένη ανοχή, οφειλόμενη στο ταραγμένο μεσοπολεμικό παρελθόν, παρά με πραγματική ικανοποίηση.¹³²⁷

Θα μπορούσε, βέβαια, να αναρωτηθεί κανείς γιατί ο Μεταξάς δε χρησιμοποιεί τον ήδη υπάρχοντα εκπαιδευτικό μηχανισμό, αλλά αποφασίζει την ίδρυση μιας κρατικής νεανικής οργάνωσης, θεσμού τελείως καινούριου και άγνωστου στην ελληνική πραγματικότητα. Ίσως ο δικτάτορας να επέλεξε τον καινούριο θεσμό, διότι στην ιδεολογική επίδραση του καθεστώτος του φιλοδοξεί να εκθέσει όχι μονάχα το μαθητικό και το σπουδαστικό πληθυσμό, αλλά και τους εκτός σχολικού δικτύου ελληνόπαιδες, οι οποίοι, άλλωστε, αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του νεανικού πληθυσμού την εποχή αυτή. Επιπλέον ευελπιστεί ότι μια οργάνωση υπό την άμεση εποπτεία του θα αποβεί περισσότερο αποτελεσματική από το εκπαιδευτικό σύστημα και το διδακτικό προσωπικό

¹³²⁶ Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ. 596, 601-606, 608· Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 61, 238· Οντέτ Βαρών - Βασάρ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946: Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις» σε *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Χ. Φλάισερ (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα³ 2003, σσ. 150-151.

¹³²⁷ Αθ. Μπάλτα, «Η Ε.Ο.Ν.: Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση» σε *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936-44: Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 70· Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 87.

των ποικίλων εκπαιδευτικών βαθμίδων, αφού το έργο μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας δύσκολα ελέγχεται, ακόμα και από έναν ισχυρό κρατικό μηχανισμό.¹³²⁸

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η ιδεολογική χειραγώγηση της νεολαίας, την οποία επιδιώκει η 4^η Αυγούστου μέσω της Ε.Ο.Ν., δεν αποτελεί καινοτομία του καθεστώτος, αλλά απορρέει από προϋπάρχουσες δομές και δυνατότητες. Η ένταξη των νέων σε αυστηρά ιεραρχημένα συστήματα, η επιβολή ενιαίου και σταθερού κώδικα συμπεριφοράς (στολές, βαθμοί, παρελάσεις, εμβλήματα), καθώς και η συμπληρωματική ή και ανταγωνιστική προς το σχολείο δραστηριότητα στο πλαίσιο της νεανικής οργάνωσης, η οποία προβάλλεται ως απαραίτητη, απ' όλες ανεξαιρέτως τις οργανώσεις, λόγω της - υποτιθέμενης - ανεπαρκούς δημόσιας εκπαίδευσης, υφίσταται ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα.¹³²⁹

Εκ των υστέρων, βέβαια, το καθεστώς φροντίζει να προσδώσει και επιστημονικό κύρος στην ίδρυση της Ε.Ο.Ν. Τούτη κρίνεται απαραίτητη, διότι μέσω αυτής διαπαιδαγωγείται ορθά η νέα γενιά. Η ορθή διαπαιδαγώγησή της αποτελεί αδήριτη ανάγκη, ώστε η νεολαία να κατανοήσει τη σχέση ατόμου και συνόλου και να γνωρίσει την εθνική και φυλετική κληρονομιά της, ώστε να καταστεί στο μέλλον παράγοντας εθνικής προόδου.¹³³⁰

Η οργάνωση της Ε.Ο.Ν. οφείλεται και στην εξαρχής πεποίθηση του Μεταξά ότι οι νέοι είναι αυτοί που θα μπορέσουν να αναστηλώσουν τη Μεγάλη Ιδέα η οποία είχε καταρρεύσει με τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Μια εικόνα για το μαρασμό που επικρατεί στη χώρα μετά την Καταστροφή δίνεται από το νεαρό τότε Γιώργο Θεοτοκά στο *Ελεύθερο*

¹³²⁸ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 82.

¹³²⁹ Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ. 602, 606.

¹³³⁰ Θρασ. Βλησίδης, «Αι βάσεις της πολιτικής του Νέου Κράτους είναι επιστημονικώς ορθαί», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 556.

Πνεύμα, το δοκίμιο που δημοσιεύθηκε το 1929 και έμελλε να γίνει το μανιφέστο της Γενιάς του '30:

Η πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ήταν παντού μια περίοδος αναβρασμού και μεγάλων προσπαθειών. Σ' εμάς ήταν μια περίοδος απελπισίας. Οι πρεσβύτεροί μας βούλιαξαν στο λιμάνι της Σμόρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους, αλλά και τα ιδανικά τους και την αυτοπεποίθησή τους. Στα 1922 έπαυσαν να έχουν εμπιστοσύνη στην Ελλάδα. Από τότε ως σήμερα ο τόπος μας έζησε χωρίς γενναία και ευγενικά συναισθήματα, χωρίς την ανάγκη να ξεπεράσει τον εαυτό του, χωρίς καμιά έξαρση. Η καταστροφή έπνιξε κάθε πνοή ιδεαλισμού.¹³³¹

Ο Θεοτοκάς διακρίνει στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, απ' όπου λείπει ακόμα και η ανάγκη της Ιδέας,¹³³² «νεανικές δυνάμεις, αδέσποτες, χαμένες, [που] περιπλανιούνται μεσ' στην ατμόσφαιρα, χωρίς σκοπό. Κανείς από τους νέους δεν ξέρει τι ακριβώς θέλει, μα όλοι θέλουν με δύναμη» (τα πλάγια στο πρωτότυπο). Είναι, μάλιστα, πεπεισμένος ότι, αν και χωρίς καθορισμένο αντικείμενο, συντελείται γύρω μια ένταση των νέων θελήσεων, απ' όπου σύντομα θα προέλθουν ανέλπιστοι καρποί.¹³³³

Ανάλογη εμπιστοσύνη στην αναγεννητική δύναμη της νεολαίας εκφράζει ο Μεταξάς σαφώς στο τελευταίο άρθρο του (70ό άρθρο - 23 Ιανουαρίου 1935) στο πλαίσιο της αρθρογραφίας του με τον Ελ. Βενιζέλο, περίπου ενάμιση χρόνο πριν από την επιβολή της δικτατορίας του, υποδεικνύοντας, ταυτόχρονα, και την κατεύθυνση προς την οποία αυτή η δύναμη πρέπει να στραφεί: στην ανασηματοδότηση της Μεγάλης Ιδέας.

Η ανασηματοδότηση της Μεγάλης Ιδέας θα κατορθωθεί, αν γίνει αντιληπτό ότι «δεν κατέπεσεν η Μεγάλη Ιδέα... Κατέπεσεν η Ελληνοβυζαντινή αντίληψις αυτής. Δεν κατέπεσεν όμως η αρχαία αντίληψις αυτής...». Γι' αυτό «οφείλομεν... να επαναστρέψωμεν προς τα οπίσω, διά να επανεύρωμεν τον δρόμον μας». Και ο Μεταξάς καταλήγει:

¹³³¹ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 63.

¹³³² Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 74.

¹³³³ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 63 – 64 (όπου και το παράθεμα).

Ζη επομένως και υφίσταται η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού με το περιεχόμενον των αρχαίων προγόνων μας... Και η ελληνική νεότης δύναται να την αρπάξη, πλήρης πίστεως, εις τας χείρας της και με αυτήν ως σημαίαν να χωρήση προς τα εμπρός άνευ δισταγμού και συγχύσεως και ανησυχιών, παρασύρουσα τα πάντα εις τον δρόμον της... Και όσοι έζησαν την εποχήν που περιέγραφα και είδον την ανατροπήν των εθνικών αξιών, την οποίαν επέφερον η νοοτροπία του κ. Βενιζέλου και την οποίαν τώρα πρέπει να επανορθώση η ελληνική νεότης, θα με δικαιώσουν διά τον επίλογον.¹³³⁴

Επομένως τόσο η επιθυμία για εδραίωση και μακροήμερευση του καθεστώτος του όσο και η πεποίθηση στην αναγεννητική δύναμη της νέας γενιάς ωθούν το Μεταξά να προχωρήσει στην οργάνωση της Νεολαίας του καθεστώτος του. Ο δικτάτορας, δηλαδή, θεωρεί την Ε.Ο.Ν. ως εγγύηση του καθεστώτος του, ως προϋπόθεση της ποιοτικής αναγέννησης της χώρας, όπως αυτός την εννοεί, και ως διαμεσολαβητή μεταξύ της εξουσίας και του λαού μέχρις ότου ολοκληρωσ ο λαός ασπαστεί την ιδεολογία του.

Μάλιστα η οργάνωση αυτή υπήρξε ένα από τα πρώτα μέλημάτά του από τη στιγμή που επέβαλε δικτατορία. Με τον Α.Ν. 334 που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. της 10^{ης} Νοεμβρίου 1936 ιδρύεται η Ε.Ο.Ν. ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, υπό την άμεση εποπτεία του Προέδρου της Κυβερνήσεως και με Γενικό Αρχηγό το Διάδοχο (Παύλο).

Τα πρώτα επίσημα οργανωμένα τμήματα της Ε.Ο.Ν. παρουσιάζονται στο Μεταξά τον Οκτώβριο του 1937 στο Αίγιο και στις 7 Νοεμβρίου του ίδιου έτους στην Πάτρα. Η ημερομηνία αυτή, 7 Νοεμβρίου, επιλέγεται ως επίσημη επέτειος της Οργάνωσης και εορτάζεται με μεγαλοπρέπεια κάθε χρόνο. Λίγο αργότερα, στις 31 Δεκεμβρίου του 1937, παρουσιάζεται στο

¹³³⁴ Ι. Μεταξάς, «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριπεν η θεομηνία του Βενιζέλου. Το 70όν άρθρον του Ιω. Μεταξά – 23 Ιανουαρίου 1935» σε *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 523–529 (τα παραθέματα στις σσ. 526 και 528–529 αντίστοιχα). Αλλά και ο Υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας του καθεστώτος Κ. Μανιαδάκης σε ομιλία του στο γεύμα των περιφερειακών διοικητών της Ε.Ο.Ν., που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 1508–1512, με τίτλο «Ενας αποκαλυπτικός λόγος. – Νεολαία της χθες και Νεολαία της σήμερα», αναφέρει ότι ο Μεταξάς ήδη από το 1931 είχε υποστηρίξει ότι ο τόπος θα σωθεί μόνον όταν η ελληνική νεολαία αναλάβει να αναστηλώσει τις εθνικές αξίες (σ. 1508).

δικτάτορα το πρώτο τμήμα της Αθήνας.¹³³⁵ Η επιλογή της 7^{ης} Νοεμβρίου, ημερομηνίας επαρχιακής εμφάνισης της Οργάνωσης, και όχι της 31^{ης} Δεκεμβρίου, στοχεύει να τονίσει τη σημασία που θέλει να αποδίδει το καθεστώς στην παραμελημένη ελληνική περιφέρεια.

Η Νεολαία αρχίζει να αναπτύσσεται ραγδαία μόλις από το τέλος του 1938. Τα έτη 1936 - 1938 είναι κρίσιμα για την παγίωση του καθεστώτος. Το συμπέρασμα εξάγεται από τις εγγραφές και κυρίως τις σιωπές του *Ημερολογίου* αυτών των ετών.¹³³⁶ Στο *Ημερολόγιο* ο Μεταξάς καταγράφει περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικά τις αντιδράσεις του παλαιού πολιτικού κόσμου, τις συνωμοτικές κινήσεις αξιωματικών του στρατού και τις απόπειρες κινημάτων, τις ενδοκυβερνητικές διαφωνίες, τις αυλικές ραδιουργίες και τη ρευστή στάση ή και ανάμειξη των ξένων, Άγγλων και Γάλλων, στα εσωτερικά της χώρας.

Εκτός από το καθεστώς αυτό καθεαυτό, φαίνεται ότι και η Νεολαία έχει προκαλέσει αντιδράσεις ακόμα και εκ μέρους του Βασιλιά¹³³⁷ και του Διαδόχου,¹³³⁸ αλλά και εκ μέρους στενών συνεργατών του Μεταξά. Μάλιστα ο Κ. Γεωργακόπουλος, Υπουργός Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, για τον οποίο ο δικτάτορας έχει από παλαιότερα υποψίες,¹³³⁹ είναι ένας από τους απομακρυνθέντες της μεγάλης εκκαθάρισης του Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1938. Με την απομάκρυνση του Γεωργακόπουλου ο Μεταξάς αναλαμβάνει ο ίδιος το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας με Γενικό Γραμματέα το Σπέντζα.¹³⁴⁰

¹³³⁵ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 81.

¹³³⁶ *Ημερολόγιο*, ενδεικτικές εγγραφές: 9 Νοεμβρίου 1937, Τρίτη, τ. 4, σ. 285· 7 Δεκεμβρίου 1937, Τρίτη, τ. 4, σ. 290· 23 Ιανουαρίου 1938, Κυριακή, τ. 4, σ. 292· 19 Φεβρουαρίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σ. 293· 12 Μαρτίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σ. 298· 9 Απριλίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σ. 300· 9 Ιουνίου 1938, Πέμπτη, τ. 4, σσ. 303 - 304· όλες οι εγγραφές του Ιουλίου 1938, τ. 4, σσ. 304 - 306· 21 Οκτωβρίου - 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σσ. 312 - 316· 31 Δεκεμβρίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σσ. 321 - 322.

¹³³⁷ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 1 Ιανουαρίου 1938, τ. 4, σ. 290.

¹³³⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 9 Ιουνίου 1938, τ. 4, σ. 303.

¹³³⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 30 Ιανουαρίου, Κυριακή, τ. 4, σ. 293· 19 Φεβρουαρίου, Σάββατον, τ. 4, σ. 293· 16 Απριλίου 1938, Σάββατον, τ. 4, σ. 300.

¹³⁴⁰ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 21 Οκτωβρίου - 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σ. 314.

Αναλαμβάνοντας αυτοπροσώπως το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, είναι σε θέση να ασκήσει πίεση προς όφελος της Ε.Ο.Ν. Γενικά οι πρώτες εμφανίσεις της Οργάνωσης πριν από το τέλος του 1938 είναι ομοιομορφικές και ασυντονιστές, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Μεταξάς το 1939.¹³⁴¹ Ο δικτάτορας διαβεβαιώνει ότι προτίμησε να επιτρέψει αυτή την έλλειψη συντονισμού και ομοιομορφίας, έστω και ως απόρροια του έμφυτου στους Έλληνες «παρτικουλαρισμού», από τον καταναγκασμό του νόμου, διότι θέλησε να αφήσει την Οργάνωση να ξεπηδήσει αβίαστα από τα σπλάχνα του λαού.¹³⁴²

Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι η αγωνία του μήπως η Νεολαία παραστρατήσει στα πρώτα της ασταθή βήματα άξιζε το κόστος, διότι σκοπός του καθεστώτος δεν ήταν να κατασκευάσει «μιαν οργάνωσιν σχηματιστήν, επιβεβλημένην», αλλά η Οργάνωση αυτή να προέλθει «ως θέλησις του Ελληνικού Λαού, ως θέλησις των παιδιών του Ελληνικού Λαού μέσα από τα σπλάχνα της Ελληνικής κοινωνίας».¹³⁴³ Ο Μεταξάς επικαλείται τη λαϊκή βούληση προκειμένου μέσω αυτής να νομιμοποιήσει εκ των υστέρων την Οργάνωση, καθώς έχει επίγνωση ότι ο κρατικός καταναγκασμός αποτρέπει την ουσιαστική αποδοχή και της Οργάνωσης και του ίδιου του καθεστώτος.

Τελικά, αν η σύσταση της Ε.Ο.Ν. υπήρξε αποτέλεσμα της βούλησης της ίδιας της ελληνικής νεολαίας που αφυπνίσθηκε από τον εγερτήριο λόγο του Μεταξά, όπως τουλάχιστον ισχυρίζεται ο Κυβερνητικός Επιτροπος Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.) Αλέξανδρος Ν. Κανελλόπουλος,¹³⁴⁴ ο σκοπός της «είναι τόσον σπουδαίος ώστε καμία θυσία δεν πρέπει να θεωρηθή υπέρμετρος» αναφέρεται σε αχρονολόγητο σχετικό έγγραφο.¹³⁴⁵

¹³⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 9.

¹³⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 8 - 9.

¹³⁴³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 62.

¹³⁴⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 032: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου - 14 / Σεπτεμβρίου (sic) 1938 προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹³⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 035: Αχρονολόγητο «Επί της προσθήσεως (sic) των σκοπών της Ε.Ο.Ν.».

Ο σκοπός της ίδρυσης της Νεολαίας καθορίζεται στον ιδρυτικό Α.Ν. 334 της Ε.Ο.Ν. Πιο συγκεκριμένα ως σκοπός της Ε.Ο.Ν. ορίζεται

η επωφελής διάθεσις του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων, προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την Θρησκείαν, δημιουργίαν πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού.¹³⁴⁶

Πάντως η αποσαφήνιση των σκοπών της Ε.Ο.Ν. δεν είναι ταυτόχρονη με την ίδρυση της Οργάνωσης, αλλά χρειάστηκε αρκετός καιρός, για να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας οι γενικές κατευθύνσεις που έδινε ο ιδρυτικός Α.Ν. 334 του 1936.

Σε υπόμνημα του 1938 μιας βαθμοφόρου ΕΟΝίτισσας, της Αντιγόνης Λουκίδου, Γενικής Αρχηγού Φοιτητριών και Σπουδαστριών, το οποίο διαβάστηκε στο Συνέδριο της Ε.Ο.Ν. κατά την 24^η Μαρτίου 1938 ενώπιον του Κ.Ε.Ν., Διοικητών, Υποδιοικητών και άλλων συνέδρων, οι σκοποί αυτοί διαγράφονται πιο αποκαλυπτικά, αν και όχι με μεγαλύτερη σαφήνεια. Είναι ίδιοι με τους σκοπούς του κράτους και συγκεκριμένα του Νέου Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου: αφοσίωση στην πατρίδα και δημιουργία ενός πολιτισμού ανώτερου από τους πολιτισμούς του παρελθόντος, δηλαδή του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Της ιδεολογίας αυτής η Νεολαία καλείται να γίνει σημαιοφόρος και να εργαστεί σκληρά σε πλαίσιο πειθαρχίας, γεμάτη πεποίθηση και αισιοδοξία για το μέλλον, έτοιμη για δράση και για θυσίες, όπως επιτάσσει ο εμπνευστής της.¹³⁴⁷

Ο οικονομολόγος Γ. Κοφινάς¹³⁴⁸ σε διάλεξή του στον «Παρνασσό» που δημοσιεύθηκε το Μάρτιο του 1939 στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος*,

¹³⁴⁶ Φ.Ε.Κ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936, Α.Ν. 334, «Περί συστάσεως εθνικής οργανώσεως της Νεολαίας».

¹³⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 041: «Υπόμνημα Αντιγόνης Γ. Λουκίδου – Γεν. Αρχ. Φοιτητριών Σπουδαστριών Αναγνωσθέν κατά το Συνέδριον της 24^{ης} Μαρτίου 1938 και ώραν 10^{ην} μ.μ. εις το θέατρον Αλικής Ενώπιον των μελών του Συνεδρίου της Ε.Ο.Ν.». Το υπόμνημα κρίνεται ότι απηχεί τις επίσημες, τουλάχιστον, προθέσεις του καθεστώτος, αφού διαβάστηκε στο Συνέδριο της Ε.Ο.Ν. το 1938.

¹³⁴⁸ ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΙΚΑ, τ. 36, σ. 27, λήμμα Κοφινάς, Γεώργιος.

ημειπίσημο θεωρητικό όργανο του καθεστώτος, είναι πιο σαφής όσον αφορά στους σκοπούς της Ε.Ο.Ν.: πνευματική, θρησκευτική, ηθική, κοινωνική, πολιτική αγωγή που θα περιλαμβάνει ακόμα και ενημέρωση των μελών περί οικονομικών και δημοσιονομικών προβλημάτων.¹³⁴⁹ Έμφαση στον προληπτικό ρόλο της Ε.Ο.Ν. δίνεται σε άρθρα από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*. Η Ε.Ο.Ν. ως οργανισμός του Νέου Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου δρα προληπτικά στην εγκληματικότητα των ανηλίκων και ως εργαστήριο αρετής δημιουργεί αληθινούς Έλληνες και μάλιστα Έλληνες Χριστιανούς.¹³⁵⁰

Ο προσανατολισμός της νέας γενιάς σε έννοιες που προβάλλονται από το καθεστώς ως αξίες, όπως προβολή της εθνικής ταυτότητας ως αποκλειστικής ταυτότητας των πολιτών, πρόταξη του συμφέροντος του συνόλου έναντι του ατόμου, ανασηματοδότηση της έννοιας της ελευθερίας, πρόκριση αυταρχικών μεθόδων έναντι κοινοβουλευτικών ελευθεριών, στήριξη της παραδοσιακής πατριαρχικής Οικογένειας και της Ορθοδοξίας ως των πλέον συντηρητικών θεσμών της ελληνικής κοινωνίας και άρα αξιόπιστων στυλοβατών ενός εσωστρεφούς κράτους, προβολή του δικτάτορα ως χαρισματικού ηγέτη και σωτήρα, κρατικός παρεμβατισμός στις οικονομικές δραστηριότητες, βρίσκεται σε αντιστοιχία με την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου και αποβλέπει στην εδραίωση της ιδεολογίας αυτής και, κατ' επέκταση, στην εδραίωση του καθεστώτος.

Ο Β. Παπαδάκης, τότε διπλωμάτης του Υπουργείου Εξωτερικών,¹³⁵¹ από τις στήλες, επίσης, *Του Νέου Κράτους* λίγους μήνες αργότερα στο άρθρο του με τίτλο «Απολογισμός τριετίας» κάνει λόγο για τριπλό στόχο της

¹³⁴⁹ Γ. Κοφινάς, «Περί της Οικονομικής και Δημοσιονομικής Πολιτικής της Κυβερνήσεως 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 19, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 49· η διάλεξη είχε οργανωθεί από την Ε.Ο.Ν. και εκφωνηθεί στις 9-2-1939 στον «Παρνασσό» παρουσία του Μεταξά.

¹³⁵⁰ Γ. Κυρίμης, «Προς τους Νέους και τας Νεάνιδας της Ελλάδος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 29, Αθήναι Ιανουάριος 1940, σ. 297· Π. Δ. Ηλιάδης, «Η παιδική εγκληματικότητα και αι προσπάθειαι του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 29, Αθήναι Ιανουάριος 1940, σ. 309· Π. Δ. Ηλιάδης, «Χριστιανισμός και Ελληνισμός», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 30, Αθήναι Φεβρουάριος 1940, σ. 388.

¹³⁵¹ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ. σσ. 33-34.

Νεολαίας: ηθική εξυγίανση, ενδυνάμωση φρονήματος, στρατιωτικοποίηση.¹³⁵² Αλλά και στην Εισηγήση του Π Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. το 1940 διακηρύσσεται σαφώς ότι ένας από τους σκοπούς της Οργάνωσης είναι η στρατιωτική προετοιμασία των Ελληνοπαιδών, ώστε, αμέσως μόλις αυτά καταταγούν στο στρατό, να διευκολύνονται τόσο στην εμπέδωση της στρατιωτικής θεωρίας όσο και στην τέλεια χρήση των στρατιωτικών μηχανημάτων, με απώτερο σκοπό να προσφέρουν ικανοποιητικές υπηρεσίες στην Πατρίδα.¹³⁵³

Τέλος ο Θ. Νικολούδης, υπουργός του καθεστώτος και έμπιστος του Μεταξά, σε άρθρο του στο ίδιο περιοδικό μετά το θάνατο του δικτάτορα, κάνει λόγο για το βαθύτερο κοινωνικό σκοπό, πέρα από τους παιδαγωγικούς και εθνικούς σκοπούς, στον οποίο έταξε ο ιδρυτής της τη Νεολαία. Ο σκοπός αυτός υλοποιείται με την άρση των κοινωνικών διαφορών μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών παιδιών διά του αναγκαστικού συγχρωτισμού και της συνεργασίας στο πλαίσιο της Οργάνωσης, και με τη συνακόλουθη δημιουργία βαθύτερης κοινωνικής αλληλεγγύης με αποτέλεσμα την άνοδο του συνόλου του ελληνικού λαού.¹³⁵⁴

Στη σημείο αυτό διαφαίνεται η πεποίθηση του καθεστώτος που φιλοδοξεί να ανατρέψει όλα τα γενικά παραδεκτά: η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η συνακόλουθη κοινωνική ανάπτυξη δεν έρχεται ως αποτέλεσμα σύγκρουσης ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα, αλλά ως συνέπεια της, με άνωθεν εντολή, άρσης των κοινωνικών αντιθέσεων και της παραίτησης από τα ατομικά συμφέροντα. Η ομογενοποίηση του λαού με την απάρνηση όλων των άλλων ταυτοτήτων και την εγκόλπωση αποκλειστικά της εθνικής ταυτότητας εντάσσεται στις επιδιώξεις της 4^{ης} Αυγούστου.

¹³⁵² Β. Π. Παπαδάκης, «Απολογισμός Τριετίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήναι Αύγουστος 1939, σ. 539.

¹³⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «Εισηγήσεις Που Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. κατά το Β' Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε'».

¹³⁵⁴ Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 76.

Η σύλληψη της ιδέας μιας κρατικής νεανικής οργάνωσης (στην οποία συν τω χρόνω η συμμετοχή θα γίνει υποχρεωτική και, επομένως, μαζική) και η άμεση υλοποίησή της (όσο αυτή κατέστη δυνατή λαμβανομένου υπόψη του ολιγόχρονου του καθεστώτος) υπό τον έλεγχο του Μεταξά καθιστούν την επιδίωξη αυτή εφικτή. Αποδεικνύουν, επιπλέον, το συγκεντρωτισμό που χαρακτήριζε τον ίδιο, και τη διαρκή ανασφάλεια που αισθανόταν όσον αφορά στη σταθερότητα και στην επιβίωση του καθεστώτος του ιδίως μετά το θάνατό του.

Αποδεικνύουν, τέλος, το ότι αυτός τολμούσε να αμφισβητήσει δυο ισχυρότατους κοινωνικούς θεσμούς: την Οικογένεια που είχε δικαιώματα αναμφισβήτητα πάνω στο παιδί, καθώς και την Εκπαίδευση, τον επίσημο μηχανισμό εγχάραξης και αναπαραγωγής της εκάστοτε κρατικής ιδεολογίας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι ο δικτάτορας θεωρούσε τον εαυτό του ως το μόνο αρμόδιο να διαπαιδαγωγήσει τη νεολαία. Οι θεσμοί και τα άτομα, ακόμα και υπό το έλεγχό του, θα μπορούσαν να αποδειχτούν επιζήμιοι διαμεσολαβητές που θα παραμόρφωναν ή που θα αγνοούσαν ενδεχομένως τις ιδεολογικές του διακηρύξεις. Αντιθέτως μια νεανική οργάνωση υπό την άμεση κηδεμονία του αποτελούσε το ιδανικό μέσο.

Ο Μεταξάς μέσω της Ε.Ο.Ν. αποβλέπει όχι απλώς στη χειραγώγηση, αλλά στην ανα - διαμόρφωση της νεολαίας της εποχής του. Η αναδιαμόρφωση της νέας γενιάς επιτυγχάνεται με την ένταξή της σε μια κρατική οργάνωση που, διαχειριζόμενη εν λευκώ τον ελεύθερο χρόνο των νέων, όχι μόνο τους διαμορφώνει σωματικά, πνευματικά και ηθικά, αλλά και τους εγχάρασσει την επιθυμητή ιδεολογία (εθνικισμό, έντονο θρησκευτικό συναίσθημα, διάθεση κοινωνικής διαλλαγής και αποφυγή των κοινωνικών αγώνων). Ακόμα και επαγγελματικά τους κατευθύνει ανάλογα με τις φυσικές ιδιότητες του καθενός, οι οποίες διαγιγνώσκονται «έγκαιρα», ώστε να εξασφαλίσουν τη διαιώνιση του συστήματος.

1. 2. Ονομασία και δομή της Ε.Ο.Ν.

Όσον αφορά στην ονομασία της νέας οργάνωσης, σώζονται τέσσερα χρονολόγητα σχετικά δακτυλόγραφα, συγκεκριμένα ένα σχέδιο και τρία προσχέδια (Α', Β' και Γ') του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου. Στο σχέδιο που προηγείται χρονολογικά η καινούρια οργάνωση ονομάζεται «Εθνική Οργάνωσις Νέων», αλλά η τελευταία λέξη είναι σβησμένη και διορθωμένη από πάνω με το χέρι (πιθανόν του Μεταξά) ως «Νεολαίας».¹³⁵⁵ Η λέξη «Νεολαίας» διαιώνίζεται σε όλα τα επόμενα χρονολογικά προσχέδια.¹³⁵⁶

Αν ως νεολαία γίνεται αντιληπτό «το σύνολο των νέων»¹³⁵⁷ ή περιληπτικά οι νέοι, καθώς και η πολιτική παράταξη των νέων, κυρίως στο πλαίσιο κόμματος ή φοιτητικού συνδικαλισμού,¹³⁵⁸ είναι φανερό η αντίληψη του καθεστώτος για την ηλικιακή αυτή ομάδα. Κατά πρώτον η επιλογή του όρου «Νεολαία», αντί «Νέων» φανερώνει προτίμηση όχι στα άτομα, αλλά στο σύνολο, και μάλιστα όχι ως άθροισμα ατομικότητων, αλλά ως αδιαμόρφωτο συλλογικό μόρφωμα χωρίς χαρακτηριστικά που διασπούν την ομοιομορφία του διαφοροποιώντας το κατά κοινωνική τάξη, επαγγελματική ιδιότητα, μορφωτικό επίπεδο, πολιτικές πεποιθήσεις κ.λπ. Ένα τέτοιο συλλογικό μόρφωμα στο οποίο καταργείται η ιδιαιτερότητα της προσωπικότητας, εύκολα διαμορφώνεται σε μάζα απρόσωπη, υπερ - ατομική ή και αντί - ατομική και, κατά συνέπεια, πιο επιρρεπή στη χειραγώγηση.

Επιπλέον, αν ληφθεί υπόψη η ετυμολογία της λέξης «Νεολαία», συνάγεται ότι περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά το καθεστώς αντιμετωπίζει τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα ως οργανικό κομμάτι του

¹³⁵⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 139: Χρονολόγητη «Εθνική Οργάνωσις Νέων (Νεολαίας) Ε.Ο.Ν., Καταστατικός Οργανισμός».

¹³⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 140: Χρονολόγητη «Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας, Οργανισμός» (για το Α' Προσχέδιο): αρ. εγγρ. 137: Χρονολόγητη «Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας, Οργανισμός» (για το Β' Προσχέδιο): έγγραφο χωρίς αρίθμηση μεταξύ των 113-114: Χρονολόγητη «Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας, Οργανισμός» (για το Γ' Προσχέδιο).

¹³⁵⁷ *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης ΠΡΩΪΑΣ*, τ. 2, σ. 1667, λήμμα *νεολαία*: *Νέο Ελληνικό Λεξικό* Εμμ. Κριαρά, σ. 935, λήμμα *νεολαία*.

¹³⁵⁸ *Λεξικό για το Σχολείο και το Γραφείο* Γ. Μπαμπινιώτη, σ. 670, λήμμα *νεολαία*. Κατά τον Μπαμπινιώτη «το αρχ. ουσ. *νεολαία* συντίθεται από το επίθ. *νέος* και τύπο του ουσ. *λαός*».

λαού και όχι ως κάτι ανεξάρτητο από αυτόν. Η ιδιότητά της ως του πιο ανανεωτικού και πρωτοπόρου, θεωρητικά τουλάχιστον, μέρους του πληθυσμού αξιολογείται και αξιοποιείται από το καθεστώς συστηματικά, ώστε η νεολαία να χρησιμεύσει ως η αιχμή του δόρατος για την ιδεολογική άλωση του υπόλοιπου, περισσότερου δόσιπτου ενδεχομένως, πληθυσμού.

Σύμφωνα με τις διαταγές του ίδιου του Μεταξά, η Ε.Ο.Ν. οργανώνεται σε Σχηματισμούς αρρένων και θηλέων αυστηρά διαχωρισμένους μεταξύ τους ως εξής:¹³⁵⁹

- Γενικός Αρχηγός της Οργάνωσης είναι ο Διάδοχος. Τη γενική επιθεώρηση ασκεί ο Μεταξάς με αναπληρωτή τον Υπουργό Παιδείας και βοηθό τον Κυβερνητικό Επίτροπο Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.) τον οποίο ο ίδιος διορίζει.
- Κάθε νομός του κράτους αποτελεί ιδιαίτερη περιφέρεια της Ε.Ο.Ν. με Γενικό Επόπτη το Νομάρχη ή, όπου δεν υπάρχει αυτός, το Γενικό Διοικητή.
- Για το συντονισμό των δραστηριοτήτων της Ε.Ο.Ν. λειτουργεί μια Κεντρική Επιτροπή με αρμοδιότητες που καθορίζονται από σχετικό βασιλικό διάταγμα. Το διάταγμα αυτό¹³⁶⁰ ορίζει ότι η Επιτροπή είναι επταμελής και ότι τα μέλη της (όπως και ο Κυβερνητικός Επίτροπος Νεολαίας) διορίζονται από τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως. Έργο της Επιτροπής είναι η σύνταξη κανονισμών, μελετών και οδηγιών για την επίτευξη των σκοπών της Οργάνωσης, καθώς και η παρακολούθηση της εφαρμογής τους· η έκδοση έντυπου υλικού προς φρονηματισμό και εκπαίδευση της νεολαίας μέσα στην Οργάνωση· ο έλεγχος και η έγκριση του προγράμματος εκπαιδευσεως των τμημάτων της Ε.Ο.Ν. και η διεξαγωγή

¹³⁵⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 383: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες Ως Γενικούς Επόπτες Ε.Ο.Ν.» περί της σύνθεσης και της οργάνωσης των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (10/4/1938).

¹³⁶⁰ Φ.Ε.Κ. 94, 9 Μαρτίου 1938, Β.Δ. «Περί συστάσεως Κεντρικής Επιτροπής παρά τω Πρόεδρω της Κυβερνήσεως διά τον συντονισμόν των υπέρ της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας ενεργειών κ.τ.λ.».

αλληλογραφίας με τους Νομάρχες ως Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν. Η Κεντρική Επιτροπή ασκεί έλεγχο στους τοπικούς Σχηματισμούς μέσω της εξαμηνιαίας έκθεσης που υποχρεούνται να της υποβάλλουν οι Περιφερειακοί Διοικητές διά του Νομάρχη κάθε νομού. Με νέο διάταγμα¹³⁶¹ διορίστηκαν τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής και ο Αλέξανδρος Ν. Κανελλόπουλος, γόνος επιχειρηματικής οικογένειας, ως Κυβερνητικός Επίτροπος Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.).¹³⁶² Οι υπηρεσίες των μελών και του Κ.Ε.Ν. παρέχονται αμοιβι.

- Η κατώτερη οργανική μονάδα της Ε.Ο.Ν. είναι η ενωμοτία με 10 - 12 μέλη υπό την ηγεσία του ενωμοτάρχη. Δύο - τρεις ενωμοτίες αποτελούν την ομάδα υπό την ηγεσία του λοχίτη. Τρεις - τέσσερις λόχοι αποτελούν το τάγμα υπό την ηγεσία του τετράρχη. Δύο - τρία τάγματα αποτελούν τη φάλαγγα υπό την ηγεσία του φαλαγγάρχη που βοηθείται από τον υποφαλαγγάρχη ως υποδιοικητή.
- Όλοι οι Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. κάθε νομού υπάγονται στις διαταγές ενός Περιφερειακού Διοικητή, ο οποίος μπορεί να βοηθείται από έναν ή και περισσότερους Περιφερειακούς Υποδιοικητές, αν ο νομός είναι πολύ εκτεταμένος ή οι φάλαγγες

¹³⁶¹ Φ.Ε.Κ. 59, 16 Μαρτίου 1938, Διάταγμα του Ι. Μεταξά «Περί διορισμού μελών της Κεντρικής Επιτροπής της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας».

¹³⁶² Ο Αλ. Κανελλόπουλος καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια Κανελλόπουλων του Αιγίου. Ο πατέρας του Νικόλαος Κανελλόπουλος (γενν. 1864 στο Ζευγολατιό Αιγίου) μετά από σπουδές Ιατρικής και Χημείας στην Αθήνα και στη Ζυρίχη δραστηριοποιήθηκε στον επιχειρηματικό χώρο ιδρύοντας, μόνος ή με άλλους, διάφορες εταιρείες, μεταξύ αυτών την «Οινοπνευματική και Οινοποιητική Εταιρεία Ε. Χαρίλαος», την «Εταιρεία Παραγωγής Τσιμέντων Χατζηκυριάκος, Ζαχαρίου και Σία» (μετέπειτα «Α.Ε. Τσιμέντα ο Τιτάν»), την «Εταιρεία των Ελληνικών Πρατηριών», την «Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων», στην οποία διευθύνων σύμβουλος ήταν ο γιος του Αλέξανδρος, κ.ά. Διετέλεσε Υπουργός Εθνικής Οικονομίας και προσωρινά Συγκοινωνιών και Εργασίας (30 Νοεμβρίου 1935 -14 Μαρτίου 1936) στην κυβέρνηση του Κ. Δεμερτζή. Πέθανε στη Βιέννη το Σεπτέμβριο του 1936. Ο γιος του Αλέξανδρος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1913 και σπούδασε Νομική στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Μονάχου και Πολιτικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η προσωπικότητά του ως Αρχηγού της μεταξικής Νεολαίας θα εμπνεύσει ποικίλα συναισθήματα: κολακευτικός ύμνος γράφεται προς τιμή του από τη μια, από την άλλη, όμως, πολλοί ειρωνευόμενοι και αυτόν και το καθεστώς με τους βαρύγδουπους τίτλους του τον αποκαλούν κ. Κανελλόπουλο (συμφύροντας τον Κ.Ε.Ν. με το κενό). Πέθανε στην Αθήνα το 1983: βλ. Φ. Ν. Γρηγοριάδης, *4^η Αυγούστου – Αλβανία 1935 -1941*, Κεδρηνός, Αθήνα 1972, τ. 4, σσ. 270 - 271· Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988, σ. 178· ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 31, λήμματα Κανελλόπουλος, Κανελλόπουλος, Αλέξανδρος, Κανελλόπουλος, Νικόλαος, σσ. 380 -381· Ελ. Μαϊστρου, Δήμ. Μαυροκορδάτου, Γ. Μαχαίρας, Ν. Μπελαβίλας, Λ. Παπαστεφανάκη, Γ. Πολύζος, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909 -1993): Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σσ. 56 -57.

πολλές. Ο Περιφερειακός Διοικητής υπόκειται στις διαταγές του οικείου Νομάρχη ως Γενικού Επόπτη της Ε.Ο.Ν. στο συγκεκριμένο νομό.

Συν τω χρόνω η επικράτεια οργανώνεται σε Περιφερειακές Διοικήσεις ως εξής: Πρωτευούσης,¹³⁶³ Φθιωτιδοφωκίδος, Αιτωλοακαρνανίας, Κοζάνης, Άρτης, Πρεβέζης, Ιωαννίνων, Τρικκάλων, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης, Εδέσσης, Κιλκίς, Φλωρίνης, Σερρών, Δράμας, Καβάλας, Ροδόπης, Έβρου, Αργολιδοκορινθίας, Αρκαδίας, Μεσσηνίας, Λακωνίας, Ηλείας, Αχαΐας, Κυκλάδων, Χίου, Μυτιλήνης, Σάμου, Ευβοίας, Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Χανίων, Ρεθύμνης, Ηρακλείου, Λασιθίου¹³⁶⁴.

Οι Περιφερειακές Διοικήσεις αναφέρονται στην Κεντρική Διοίκηση που έχει επικεφαλής τον Κ.Ε.Ν. και στελεχώνεται από το προσωπικό του Γραφείου του, από τον Υπασπιστή, τον Επιτελάρχη του και το προσωπικό της Γενικής Διευθύνσεως Επιθεωρήσεως. Οι εργασίες της Κεντρικής Διοικήσεως διεκπεραιώνονται από οκτώ Γραφεία, το καθένα από τα οποία είναι συγκροτημένο σε Διευθύνσεις με καθορισμένες αρμοδιότητες.¹³⁶⁵

Ενδεικτικό της ιδιαίτερης σημασίας που δίνει το καθεστώς στην οργάνωση, και κατ' επέκταση στην πολιτική διαφώτιση και τον έλεγχο της σπουδάζουσας νεολαίας είναι το ότι οι πρώτες επίσημες προσπάθειες του καθεστώτος για οργάνωση των νέων ξεκινούν από το Πανεπιστήμιο. Για τους σπουδάζοντες νέους και νέες προβλέπεται η σταδιακή ένταξη σε ανεξάρτητη διοίκηση, τη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών (Δ.Α.Σ.), που

¹³⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 345: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Περί ιδρύσεως τεσσάρων (4) Υποδιοικήσεων Περιφερειακής Διοικήσεως Πρωτευούσης» (7/8/1939). Από τον Αύγουστο του 1939 η Περιφερειακή Διοίκηση Πρωτευούσης κατά διαταγή του Μεταξά διαιρέθηκε σε τέσσερις Περιφερειακές Υποδιοικήσεις ως εξής: Αθηνών με έδρα την Αθήνα, Πειραιώς με έδρα τον Πειραιά, Νότου με έδρα την Καλλιθέα και Βορρά με έδρα το Αμαρούσιον (Μαρούσι). Αυτό έγινε προφανώς, επειδή ήταν πλέον δυσχερής η αποτελεσματική διοίκηση και ο έλεγχος των Σχηματισμών της Οργάνωσης που είχαν πια γιγαντωθεί αριθμητικά.

¹³⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 081: Αχρονολόγητο έγγραφο σχετικά με την Οργάνωση Κεντρικής Διοικήσεως και Περιφερειακών Διοικήσεων της Ε.Ο.Ν.: βλ και Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 343: «Διαταγή» της 27^{ης} Ιουλίου 1938 συμπληρωματική άλλης διαταγής της 27^{ης} Ιανουαρίου 1938 «περί αριθμήσεως Δ/σεων και Φαλαγγών (sic)». Στη διαταγή της 27^{ης} Ιουλίου 1938 αναγράφονται λιγότερες Περιφερειακές Διοικήσεις που, επιπλέον, διαφοροποιούνται ελαφρά και ως προς τις περιοχές. Οι διαφορές που παρατηρούνται μπορούν, ίσως, να δικαιολογηθούν από την αριθμητική διόγκωση της Οργάνωσης που σημειώθηκε στο μεταξύ, αλλά και από τη σύμπτυξη ορισμένων Περιφερειακών Διοικήσεων.

¹³⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 001: Αχρονολόγητο έγγραφο σχετικά με την οργάνωση των υπηρεσιών της Ε.Ο.Ν. κατά Γραφεία και Διευθύνσεις.

αποτελεί τον πρώτο Σχηματισμό της Ε.Ο.Ν.¹³⁶⁶ Η Δ.Α.Σ. με έδρα την Αθήνα περιλαμβάνει τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, την Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, την Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών, τη Γαλλική Ακαδημία, την Παιδαγωγική Ακαδημία, τις Προσαρτημένες Σχολές του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου «και απάσας τας άλλας Ανωτέρας Σχολάς του Κράτους».¹³⁶⁷

Ιεραρχικά οι βαθμοί της Ε.Ο.Ν. (κατά νομό) είναι:

- Γενικός Επόπτης
- Περιφερειακός Διοικητής
- Περιφερειακός Υποδιοικητής (ενδεχομένως)
- Φαλαγγάρχης
- Υποφαλαγγάρχης
- Τετράρχης
- Λοχίτης
- Ομαδάρχης
- Ενωμοτάρχης
- Υπενωμοτάρχης

Η ιεραρχία αυτή ισχύει για τους Σχηματισμούς αρρένων και θηλέων διαφοροποιούμενη κατά φύλο. Στην κορυφή της ιεραρχίας πρέπει να προστεθούν ο Διάδοχος ως Γενικός Αρχηγός, ο Μεταξάς ως Γενικός Επιθεωρητής της Οργάνωσης και ο Κυβερνητικός Επίτροπος Νεολαίας.¹³⁶⁸

¹³⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτευούσης και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτευούσης και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» από τον Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

¹³⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 343: «ΔΙΑΤΑΓΗ» της 27^{ης} Ιουλίου 1938 συμπληρωματική άλλης διαταγής της 27^{ης} Ιανουαρίου 1938 «περί αριθμήσεως Δ/σεων και Φαλαγγών (sic)· αρ. εγγρ. 363: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» του Ι. Μεταξά (16/8/1939).

¹³⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 383: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς και Νομάρχας Ως Γενικούς Επόπτας Ε.Ο.Ν.» περί της σύνθεσης και της οργάνωσης των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (10/4/1938)· Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αν. Θεοδοσόπουλου, Φ. 5 (Διάφορα Θεοδοσόπουλου): Αχρονολόγητο «“Εγκόλπιον του Φαλαγγίτου” Γιάννη Αυλογιάρη, λοχίτου».

1. 3. Οικονομικοί πόροι και υλικοτεχνική υποδομή της Ε.Ο.Ν.

Ήδη από τη στιγμή της ίδρυσής της ο Μεταξάς φροντίζει να εξασφαλίσει στην Ε.Ο.Ν. σταθερούς οικονομικούς πόρους. Σύμφωνα με τα άρθρα 8 και 9 του ιδρυτικού της Οργάνωσης Α.Ν. υπ' αριθ. 334 του 1936, ως πόροι της Ε.Ο.Ν. ορίζονται α) ετήσια κρατική επιχορήγηση τουλάχιστον 5.000.000 δραχμών εγγραφόμενη σε ειδικό ετήσιο προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας. Ο προϋπολογισμός αυτός πρέπει να συντάσσεται από τον ίδιο τον Υπουργό Παιδείας κάθε Ιανουάριο και να εγκρίνεται κάθε φορά από το Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο (Α.Δ.Σ.) της Ε.Ο.Ν., β) υποχρεωτικές συνδρομές των δήμων και των κοινοτήτων της χώρας ανάλογα με τα έσοδά τους. Ο ίδιος Α.Ν. προβλέπει τη δυνατότητα έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης της Οργάνωσης είτε μέσω της πώλησης του ετήσιου ημερολογίου της και διαφόρων δημοσιευμάτων της είτε μέσω εισφορών, δωρεών, συνδρομών, εράνων, κληροδοτημάτων κ.λπ. φυσικών και νομικών προσώπων.¹³⁶⁹

Με νομική ρύθμιση του 1938 την Ε.Ο.Ν. επιτρέπεται να ενισχύουν οικονομικά, κατ' εξαίρεση των κειμένων διατάξεων, και τα Λιμενικά Ταμεία, τα Ειδικά Ταμεία, τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου και άλλοι Οργανισμοί, εφόσον ο προϋπολογισμός τους παρουσιάζει πλεόνασμα.¹³⁷⁰ Πράγματι, κατά καιρούς γίνονται διάφορες δωρεές υπέρ της Ε.Ο.Ν. τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος (γαιές προς καλλιέργεια, είδη ρουχισμού, γλυκίσματα, ποτά, τσιγάρα, βιβλία, είδη γραφείου, ακόμα και ένα ραδιόφωνο), είτε από σωματεία είτε από φυσικά πρόσωπα. Οι οικονομικές εισφορές κατατίθενται σε ειδικό λογαριασμό της Εθνικής

¹³⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 121: «Αναγκαστικός Νόμος υπ' αριθ. 334.1936 Περί συστάσεως "Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας"» (7/11/1936).

¹³⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών (Α.Β.Ε. 797), Φ. 2, υποφάκελλος ο, αρ. εγγρ. 323: Κοινοποίηση στην Ακαδημία Αθηνών του Φ.Ε.Κ. 436, Α.Ν. 1478/1938 «Περί αρωγής των ειδικών Ταμείων και Οργανισμών υπέρ της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» από τον Κ.Ε.Ν. (24/10/1939).

Τράπεζας, η οποία, στη συνέχεια, εκδίδει τις σχετικές επιταγές προς όφελος της Οργάνωσης.¹³⁷¹

Μεγάλη οικονομική αρωγή με τη μορφή «εθελοντικών» εισφορών παρέχει μερίδα της ανώτερης κοινωνικής τάξης, σύμφωνα με αναφορά του Βρετανού πρεσβευτή Waterlow χρονολογούμενη το Δεκέμβριο του 1938. Κατάλογοι των δωρητών, μάλιστα, δημοσιεύονται στον Τύπο. Η αρωγή αυτή, κατά το Waterlow, οφείλεται στο ότι οι πλούσιοι δωρητές προσβλέπουν στην Οργάνωση ως σωτήρα των νέων από την αναρχία και τον κομμουνισμό,¹³⁷² ελπίζοντας, προφανώς, ότι, εξαιτίας της πειθαρχίας που αυτή επιτάσσει και της ιδεολογίας που εγχαράσσει, θα αποφευχθούν κοινωνικές αναταραχές και μαχητική διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων.

Η μέριμνα του καθεστώτος για οικονομική ενίσχυση της Ε.Ο.Ν. συνεχίζεται και αργότερα. Το άρθρο 1 του Α.Ν. 1799 του 1939, συμπληρώνοντας το άρθρο 8 του Α.Ν. 334 του 1936, ορίζει ως έσοδα της Ε.Ο.Ν. και τα χρήματα από τη διάθεση του «φαλαγγοσήμου»,¹³⁷³ ενώ άλλος νόμος του ίδιου έτους ορίζει ότι οι Νομαρχιακές Επιτροπές μπορούν να ενισχύονται εις βάρος του Γενικού Προϋπολογισμού είτε σε χρήμα είτε σε υλικό.¹³⁷⁴ Οι πόροι διατίθενται για προμήθεια στολών, αθλητικού υλικού, ειδών στρατοπεδείας, για έκδοση διαφόρων εντύπων,

¹³⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 641: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Δωρεαί υπέρ της Ε.Ο.Ν.» αρ. εγγρ. 634: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Προσφοραί γαιών προς την Ε.Ο.Ν.» αρ. εγγρ. 636: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Δωρεαί προς την Ε.Ο.Ν.» αρ. εγγρ. 649: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Δωρεαί προς την Ε.Ο.Ν.» αρ. εγγρ. 650: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Δωρεαί προς την Ε.Ο.Ν.» Φ. 15, αρ. εγγρ. 140: Φ.Ε.Κ. 33, 26 Ιανουαρίου 1940, Β.Δ. «Περί παραχωρήσεως εις Περιφερειακήν Διοίκησιν της Ε.Ο.Ν. αρρένων Ρεθύμνης εκτάσεως εις θέσιν Αλώνια» Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 28, αρ. εγγρ. 28: Επιστολή του Υπουργού Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως προς τον Ανδρουλή (18/12/1936) με συνημμένη απόδειξη της Εθνικής Τράπεζας για κατάθεση δωρεάς υπέρ της Ε.Ο.Ν. στο λογαριασμό της Οργάνωσης· αρ. εγγρ. 030: Επιστολή του Υπουργού Διοικητή Πρωτεύουσας προς το Μεταξά (14/12/1936) με την οποία του γνωστοποιεί δωρεά υπέρ της Ε.Ο.Ν.· Φ. 39, αρ. εγγρ. 049: Επιστολή αξιωματούχου του καθεστώτος προς το Μεταξά (3/1/1937) με την οποία του γνωστοποιεί, μεταξύ άλλων, την πρόθεσή του να δωρίσει τις αποδοχές του στην Ε.Ο.Ν.· Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 311.

¹³⁷² Η μαρτυρία παρατίθεται στο Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένους, Αθήνα 1977, σ. 90.

¹³⁷³ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1799/1939 «Περί Οργανώσεως Υπηρεσιών της Ε.Ο.Ν.»

¹³⁷⁴ Φ.Ε.Κ. 170, 12 Ιουλίου 1939, Διάταγμα του Ι. Μεταξά «Περί κανονισμού Οικονομικής και Λογιστικής λειτουργίας της Ε.Ο.Ν.»

για εκδρομές, συγκεντρώσεις, μεταφορές, κινητοποιήσεις, ψυχαγωγία, ασκήσεις, για πρόνοια, υγειονομική υπηρεσία, ιδεολογική διαφώτιση και γενικά για την κάλυψη κάθε δαπάνης απαραίτητης για την εκπλήρωση των σκοπών της Ε.Ο.Ν.¹³⁷⁵

Και η υλικοτεχνική υποδομή που διαθέτει η Οργάνωση, φαίνεται ότι είναι προηγμένη για τα δεδομένα της εποχής: στη δίκη της Λουκίας Μεταξά, κόρης του δικτάτορα, κατά του Διευθυντή της εφημερίδας *Ελευθερία* που τον Αύγουστο του 1945 δημοσίευσε άρθρο το οποίο, κατ' αυτήν, αποτελούσε συκοφαντική δυσφήμιση της ίδιας και του πατέρα της,¹³⁷⁶ κατατίθεται από την υπεράσπιση των κατηγορουμένων ότι η Ε.Ο.Ν. ήταν εφοδιασμένη με 71 τηλεφωνικές συνδέσεις, όταν τα υπουργεία διέθεταν μόνο 24.¹³⁷⁷

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται και στους χώρους συναντήσεων των μελών της Οργάνωσης. Ο Μεταξάς θεωρεί απαραίτητη την ίδρυση συν τω χρόνω ιδιαίτερων εντευκτηρίων, τα οποία με καλή διεύθυνση θα προσφέρουν στα μέλη ευχάριστο χώρο διεξαγωγής της πολιτικής διαφώτισης χωρίς αυτά να κουράζονται, χώρο ψυχαγωγίας και γενικά τις συνθήκες απ' όπου θα ξεπηδήσουν ενθουσιώδεις και συνειδητοποιημένοι νέοι και νέες.¹³⁷⁸

Στο μεταξύ οι στεγαστικές ανάγκες της Οργάνωσης καλύπτονται με άλλους τρόπους. Με εμπιστευτική - απόρρητη εγκύκλιο που στέλνει ο Κ.Ε.Ν. το Νοέμβριο του 1938 προς τους Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν. κατ' εντολή του Μεταξά, οι Διευθυντές των σχολείων, όπου έχουν εγκατασταθεί Γραφεία Ε.Ο.Ν., διατάσσονται να παρέχουν σε αυτά κάθε ευκολία για

¹³⁷⁵ Φ.Ε.Κ. 170, 12 Ιουλίου 1939, Διάταγμα του Ι. Μεταξά «Περί κανονισμού Οικονομικής και Λογιστικής λειτουργίας της Ε.Ο.Ν.».

¹³⁷⁶ Εφημερίδα *Ελευθερία*, «Αυτή ήταν η μισητή δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου», 5 Αυγούστου 1945, σ. 3.

¹³⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 010: Πρακτικά της «Δίκης της κ. Λουκίας Μεταξά κατά του Διευθυντού της Εφημερίδος "Ελευθερία". Επανάληψις ενώπιον του Β' Τριμελούς την 8^η Δεκεμβρίου 1945».

¹³⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων - Θηλέων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Ι. Μεταξά.

την απρόσκοπτη λειτουργία της Οργάνωσης· οι δε υπαίθριοι χώροι των σχολείων (αυλές, γυμναστήρια, υπόστεγα) τίθενται στη διάθεση της Ε.Ο.Ν. μετά το πέρας της σχολικής εργασίας.¹³⁷⁹

Εξάλλου, με προηγούμενη διαταγή του ίδιου του Μεταξά, οι μονάδες της Ε.Ο.Ν. χρησιμοποιούν για τις ηθικές και λοιπές διδασκαλίες τους κατά προτίμηση τις σχολικές αίθουσες.¹³⁸⁰ Προφανώς στο πλαίσιο της διαταγής αυτής γίνονται ομιλίες πολιτικής διαφώτισης από εξωσχολικούς παράγοντες μέσα στα σχολεία, όπως αυτή που έγινε στο Δημοτικό Σχολείο Κολωνού από το Διευθυντή της Πολιτικής Διαφώτισεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. με θέμα «Η σύγχρονος Ελληνική Εποποιία».¹³⁸¹ Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η πενιχρή, άλλωστε, υλικοτεχνική υποδομή των σχολικών μονάδων διατίθεται στην Ε.Ο.Ν.

Εκτός από τους χώρους των σχολείων, τα τμήματα της Ε.Ο.Ν. χρησιμοποιούν για τις εργασίες τους και άλλους χώρους τους οποίους ενοικιάζουν. Βέβαια τα προς ενοικίαση καταλύματα δεν πληρούν πάντοτε τις υγειονομικές προϋποθέσεις. Όμως το καθεστώς φροντίζει για την υγεία της Νεολαίας του, διότι τυχόν ασθένειες των μελών θα αποδίδονταν ενδεχομένως σε αμέλεια των ιθυνόντων και θα είχαν συνέπειες στο φιλολαϊκό του προφίλ, αλλά και διότι σταθερή του μέριμνα αποτελεί η οικοδόμηση μιας ακμαίας νέας γενιάς. Σ' αυτούς τους λόγους αποδίδεται διαταγή του Κ.Ε.Ν. προς τις Περιφερειακές Διοικήσεις το χειμώνα του 1939, με την οποία δίνει εντολή να επισκέπτεται η Υγειονομική Υπηρεσία κάθε προς ενοικίαση χώρο προοριζόμενο για στέγαση τμημάτων της Ε.Ο.Ν., ώστε να αποφαινεται αν αυτός τελικά είναι κατάλληλος για το σκοπό για τον οποίο προορίζεται.¹³⁸²

¹³⁷⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 361: «ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ – ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς τους κ.κ. Γεν. Επόπτας της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (7/11/1938).

¹³⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 383: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες Ως Γενικούς Επόπτας Ε.Ο.Ν.» περί της σύνθεσης και της οργάνωσης των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (10/4/1938).

¹³⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 861: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Πολιτική Διαφώτισης».

¹³⁸² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 004: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (22/2/1939).

Σε στατιστικό πίνακα που συντάσσεται το Νοέμβριο του 1939, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης διαιτίας από την επίσημη ίδρυση της Οργάνωσης, αναγράφεται ότι «οι απανταχού Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. στεγάζονται άπαντες εις κατάλληλα και υγιεινά οικήματα, άτινα και χρησιμοποιούνται και ως Κέντρα των»¹³⁸³. Στον ίδιο Πίνακα βεβαιώνεται, επίσης, ότι οι χώροι αυτοί έχουν εφοδιαστεί με βιβλία, παιχνίδια και γενικά με κάθε μορφωτικό, παιδαγωγικό και ψυχαγωγικό μέσο.

Από τα παραπάνω συνάγεται η σαφής πρόθεση του δικτάτορα να καταστήσει την Ε.Ο.Ν. οικονομικά και υλικοτεχνικά αυτάρκη και ισχυρή, ακόμα και εις βάρος των δημοσίων εσόδων. Επιπλέον, αν και προβλέπεται μηχανισμός οικονομικού ελέγχου της Οργάνωσης, είναι συζητήσιμο κατά πόσο αυτός λειτουργεί αποτελεσματικά και αξιόπιστα, τη στιγμή που το ίδιο το Ελεγκτικό Συνέδριο είναι αμφίβολο αν διατήρησε την ανεξαρτησία του, ως ανώτατο διοικητικό όργανο και δικαστήριο, την περίοδο της δικτατορίας.

Ας σημειωθεί ότι το 1940, με απόφαση του ίδιου του Μεταξά, συγκροτείται επιτροπή απαρτιζόμενη από έναν Συνταγματάρχη Επιμελητείας, δυο ανώτερους υπαλλήλους Γενικής Διευθύνσεως Δημόσιου Λογιστικού και έναν ανώτερο υπάλληλο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, με εντολή να προβεί σε επιθεώρηση του οικονομικού συστήματος της Οργάνωσης και να διαπιστώσει αν με το σύστημα αυτό διασφαλίζονται τα οικονομικά συμφέροντά της και η ορθή διαχείριση των πόρων της.¹³⁸⁴ Το ότι η παραπάνω απόφαση διοχετεύεται στον ελεγχόμενο Τύπο της εποχής δείχνει πιθανόν ότι το καθεστώς έχει θορυβηθεί από φήμες που είχαν ήδη αρχίσει να διαδίδονται, για φαινόμενα οικονομικής κακοδιαχείρισης μέσα στην Οργάνωση, και προσπαθεί να διασκεδάσει τις

¹³⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 468: Στατιστικός Πίνακας με στοιχεία από τη στιγμή της επίσημης ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. μέχρι το Σεπτέμβριο του 1939.

¹³⁸⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 357: Κείμενο για Τύπο / Ραδιοφωνία σχετικά με το διορισμό Επιτροπής προς οικονομικό έλεγχο της Ε.Ο.Ν. (13/9/1940).

φήμες αυτές συγκροτώντας νέα διευρυμένη εξελεγκτική επιτροπή με αυξημένες αρμοδιότητες.

Τον ίδιο σκοπό πιθανόν να εξυπηρετεί και διαταγή του Μεταξά χρονολογούμενη το ίδιο έτος, 1940. Στη διαταγή αυτή ο δικτάτορας αναγνωρίζει, βέβαια, τις αυξημένες οικονομικές ανάγκες της Οργάνωσης λόγω της αριθμητικής της διόγκωσης, αλλά καλεί τους επικεφαλής της να προσπαθήσουν να καταστήσουν τη Νεολαία οικονομικά αυτάρκη αναπτύσσοντας τοπικούς πόρους, όπως τις γεωργικές καλλιέργειες και τη συνεταιριστική εθελοντική εργασία των μελών, η οποία θα μεταβάλλεται σε χρήμα.¹³⁸⁵

Την ανάγκη εξεύρεσης τοπικών πόρων από συνδρομές εύπορων πολιτών και νομικών προσώπων, από παροχή προσωπικής εργασίας και από συνδρομές των μελών της Οργάνωσης έχει αναφέρει και ο Κ.Ε.Ν. ήδη από το Σεπτέμβριο του 1938. Τονίζει, επιπλέον, ότι με τον τρόπο αυτό η Οργάνωση θα ανακουφιστεί οικονομικά, καθώς το Κέντρο δε θα αποτελεί τη μοναδική πηγή εσόδων της· επίσης ότι η σχέση μελών και Οργάνωσης θα συσφιχθεί, θα επιτευχθεί δε η καλλιέργεια της αξιοπρέπειας και «εκουσίας θυσίας» απαραίτητης σε κάθε συνειδητό αγωνιστή.¹³⁸⁶

Ωστόσο οι φήμες για διασπάθιση του δημόσιου χρήματος μέσα στην Οργάνωση συνεχίζουν να υφέρπουν.¹³⁸⁷ Πιθανόν οι φήμες αυτές κάνουν την πρώτη κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου να διενεργήσει δίκη για το «πόθεν έσχες» της Οργάνωσης αμέσως μετά τη διάλυσή της, η οποία έγινε με το Ν.Δ. 213 «περί καταργήσεως Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας ΕΟΝ» που δημοσιεύθηκε στο α' τεύχος της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως στις 25 Ιουνίου 1941.

¹³⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» (25/7/1940) κοινοποιούσα διαταγή του Ι. Μεταξά.

¹³⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Εγκύκλιος του Κ.Ε.Ν. «Προς απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με διάφορα εσωτερικά θέματα της Ε.Ο.Ν. (13/9/1938).

¹³⁸⁷ Για περισσότερα βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988, σσ. 189 – 195.

Το 1977 η Λουκία Μεταξά, κόρη του δικτάτορα και επιφανές μέλος της Οργάνωσης, υπερασπιζόμενη τη μνήμη του και αμυνόμενη εναντίον των συνεχιζόμενων υφερπουσών φημών, πληροφορεί ότι «τα έγγραφα και το απαλλακτικό Βούλευμα της σχετικής δίκης, όπως οι αρμόδιες υπηρεσίες μάς πληροφορήσαν μετά την απελευθέρωσι, επολτοποιήθησαν».

Ελλείπει των εγγράφων αυτών παραθέτει επιστολή του Σ. Μουζάκη, επίτιμου Γενικού Διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του κράτους, με ημερομηνία 5/6/1970, στην οποία αυτός αφ' ενός επιβεβαιώνει την έρευνα σχετικά με την οικονομική διαχείριση της Ε.Ο.Ν. που διατάχθηκε από την κυβέρνηση Τσολάκογλου και διενεργήθηκε από τριμελή επιτροπή με επικεφαλής τον ίδιο το Μουζάκη, και αφ' ετέρου βεβαιώνει ότι καμιά οικονομική ή διαχειριστική ανωμαλία δε διαπιστώθηκε σε κανένα τομέα της Οργάνωσης.¹³⁸⁸

Φαίνεται, όμως, ότι το απαλλακτικό βούλευμα της δίκης που διενεργήθηκε επί Κατοχής δεν επαρκεί, ώστε να σταματήσουν οι ψίθυροι για οικονομικές ατασθαλίες της Οργάνωσης. Η μελέτη του αρχειακού υλικού στα Γ.Α.Κ. αποκάλυψε και άλλη δίκη της οποίας μια φάση διεξάγεται το Δεκέμβριο του 1945. Στη δίκη αυτή μηνύτρια είναι η Λουκία Μεταξά και κατηγορούμενος ο Διευθυντής της εφημερίδας *Ελευθερία* για δυσφήμιση του Ι. Μεταξά και της κόρης του ως υπεύθυνων για οικονομικές καταχρήσεις στο πλαίσιο της Οργάνωσης.

Από την κατάθεση της Λουκίας Μεταξά στη δίκη αυτή συνάγεται ότι έχει γίνει και άλλη αναφορά στο παρελθόν σε οικονομικές ατασθαλίες της Οργάνωσης. Πρόκειται για την αναφορά από την εφημερίδα *Πρωινός Τύπος* ήδη το 1941, η οποία δεν είχε διαψευστεί τότε από τα στελέχη της Ε.Ο.Ν., καθώς αυτά είχαν θεωρήσει ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα ήταν όργανο των Γερμανών.¹³⁸⁹

¹³⁸⁸ Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το Προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σσ. 257 – 258 (το παράθεμα στη σ. 258).

¹³⁸⁹ Εφημερίδα *Πρωινός Τύπος*, «Οι Οδοιπόροι», 10 Ιουνίου 1941, σ. 1· «Το πόθεν έσχες. Ολόκληρον το κείμενον του νόμου», 26 Ιουνίου 1941, σσ. 1 – 2.

Σύμφωνα με τη Λ. Μεταξά κατά τη δίκη του Δεκεμβρίου του 1945, τα μέλη της Ε.Ο.Ν. δεν είχαν καμιά ανάμιξη στη διαχείριση των οικονομικών της Οργάνωσης, με την οποία ήταν επιφορτισμένοι αποσπασμένοι τραπεζικοί υπάλληλοι του κράτους.¹³⁹⁰ Η ίδια ισχυρίζεται ότι στο πλαίσιο της Οργάνωσης λειτουργούσε αυστηρό πρωτόκολλο που καθιστούσε αδύνατη τη διασπάθιση του χρήματος. Επίσης, πάντα κατά τη Λ. Μεταξά, η συνολική δαπάνη της Ε.Ο.Ν. έφθασε καθ' όλα τα έτη λειτουργίας της στα 200.000.000 δραχμές, ενώ η *Ελευθερία* αναφέρει τα τετραπλάσια.¹³⁹¹

Ωστόσο ορισμένοι ισχυρισμοί που διατυπώνονται στη δίκη του 1945, μένουν χωρίς επαρκή ανασκευή από την πλευρά της ενάγουσας, για παράδειγμα το ότι οι 1.000.000 στολές της Ε.Ο.Ν. κόστισαν 265.000.000 δραχμές, δηλαδή 265 δραχμές η κάθε στολή, και όχι 170 δραχμές που υποστηρίζει η Μεταξά. Βέβαια, ακόμα και το ποσό που αυτή υποστηρίζει είναι τεράστιο, τη στιγμή που η ίδια καταθέτει ότι η συνολική δαπάνη της Ε.Ο.Ν. για όλα τα έτη λειτουργίας της ήταν 200.000.000 δραχμές. Ακόμη το ότι ο λογαριασμός μόνο ενός τηλεφώνου της Ε.Ο.Ν. και μόνο ένα μήνα του 1941 έφθασε στις 2.207 δραχμές. Τέλος αναπάντητο μένει και το ερώτημα της υπεράσπισης των κατηγορουμένων σχετικά με το ποιος κάλυπτε τα έξοδα των επίσημων δειπνων και γευμάτων των στελεχών της Ε.Ο.Ν.

¹³⁹⁰ Σε άρθρο της που δημοσιεύθηκε στην *Ακρόπολη* στις 26/5/1966 η Λ. Μεταξά αναφέρει σχετικά με τις κατηγορίες για οικονομικές καταχρήσεις ότι «είχαμε πλήρως οργανωμένη οικονομική υπηρεσία, η οποία απέδιδε σχολαστικά λογαριασμό». Δεν κάνει, όμως, λόγο για τον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένη αυτή η υπηρεσία, ούτε και για τα άτομα που τη στελέχωναν (βλ. το άρθρο της αναδημοσιευμένο στο Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το Προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σσ. 263 – 264).

¹³⁹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 010: Πρακτικά της «Δίκης της κ. Λουκίας Μεταξά κατά του Διευθυντού της Εφημερίδος “Ελευθερία”». Επανάληψις ενώπιον του Β' Τριμελούς την 8^η Δεκεμβρίου 1945». Η Λ. Μεταξά δεν αρνείται ότι ξοδεύτηκαν χρήματα για την Ε.Ο.Ν. Ισχυρίζεται, όμως, ότι τα χρήματα αυτά δε διατέθηκαν σε μισθούς μελών ή αξιωματούχων, καθώς αυτοί εργάζονταν εθελοντικά, αλλά στη συστηματική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων, εννοώντας, προφανώς, την εκπαίδευση που παρεχόταν στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. και όχι αυτή του επίσημου κράτους. Διατέθηκαν ακόμη σε κατασκηνώσεις και εκδρομές, σε αθλητικούς αγώνες και ασκήσεις, στο περιοδικό της Οργάνωσης, σε εκπαιδευτικά παιχνίδια, καθώς και σε έργα αναδάσωσης· βλ. σχετικά Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το Προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σ. 264.

Σε προηγούμενη φάση της δίκης είχαν καταθέσει και οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί Θεμ. Σοφούλης και Γ. Καφαντάρης υποστηρίζοντας ότι, παρά την οικονομική δυσπραγία από την οποία υπέφερε ο λαός κατά τη διάρκεια της 4ης Αυγούστου, στην Ε.Ο.Ν. το χρήμα έρρεε άφθονο. Ωστόσο, αν και υπήρχαν πολλές ενδείξεις για διασπάθιση των χρημάτων του λαού και ασύστολες σπατάλες - πάντα κατά τους πολιτικούς αρχηγούς - η εξακρίβωσή τους ήταν αδύνατη, διότι η Οργάνωση δεν είχε ούτε λογιστικό σύστημα, ούτε προϋπολογισμό, ούτε οικονομική τάξη.¹³⁹²

Η δίκη που διεξάγεται το Δεκέμβριο του 1945 ενώπιον του Β' Τριμελούς και έχει ήδη διακοπεί μια φορά κατά το παρελθόν, αναβάλλεται και πάλι «ίνα προσαχθώσι κρείσσονες αποδείξεις» για τις δαπάνες της Οργάνωσης.¹³⁹³ Το αν η δίκη αυτή επαναλαμβάνεται, πότε και με ποιο αποτέλεσμα δε μαρτυρείται, τουλάχιστον από το αρχειακό υλικό που μελετήθηκε στο πλαίσιο αυτής της διατριβής. Εξάλλου κατά την Κατοχή που είχε μεσολαβήσει, τα υπάρχοντα στοιχεία πιθανόν διεσπάρησαν ή καταστράφηκαν.

1. 4. Χαρακτήρας της Ε.Ο.Ν.

Προς επίρρωση της διακήρυξης του Μεταξά ότι η Ε.Ο.Ν. είναι γνήσιο τέκνο του ελληνικού λαού γεννημένο από τη δική του βούληση, λειτουργεί και ο επιδιωκόμενος διττός χαρακτήρας της Οργάνωσης: σύστημα καθαρά ελληνικό και συμμετοχή των μελών εθελοντική.

Πιο συγκεκριμένα, το Νοέμβριο του 1939 σε ημερήσια διαταγή του Αναπληρωτή Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας Επιτελάρχη Σοφ. Παπανικολάου διακηρύττεται η υποχρέωση των μελών να προσδώσουν στη Νεολαία ελληνοπρεπή χαρακτήρα αντλώντας από τις αστείρευτες

¹³⁹² Η μαρτυρία παρατίθεται στο Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, χ.τ. 1988, σσ. 195 - 196.

¹³⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 010: Πρακτικά της «Δίκης της κ. Λουκίας Μεταξά κατά του Διευθυντού της Εφημερίδος "Ελευθερία". Επανάληψις ενώπιον του Β' Τριμελούς την 8^η Δεκεμβρίου 1945» (απ' όπου και το παράθεμα): εφημερίδα *Ελευθερία*, «Η δίκη της 4^{ης} Αυγούστου ανεβλήθη διά να προσκομισθούν περισσότεραι αποδείξεις», 9 Δεκεμβρίου 1945, σ. 4.

ελληνικές πηγές και το ελληνικό πνεύμα και εναρμονιζόμενα με τις ελληνικές ανάγκες και συνθήκες. Η εμπειρία των ξένων είναι, βέβαια, σεβαστή, αλλά η πλήρης αυτοτέλεια της Οργάνωσης είναι αυτή που εγγυάται την ακατάλυτη ισχύ της. Κατά συνέπεια, κάθε απομίμηση ξένων πρακτικών χαρακτηρίζεται δουλοπρέπεια και ντροπή που δε βαρύνει μόνο την Ε.Ο.Ν., αλλά και ολόκληρη τη φυλή η οποία αποτέλεσε την παγκόσμια πολιτιστική πρωτοπορία.¹³⁹⁴

Όσον αφορά στη διαπαιδαγώγηση των νεαρών μελών της Οργάνωσης, αυτή γίνεται με αποκλειστικό γνώμονα τις ελληνικές παραδόσεις. «Δεν έχουμε ανάγκη από τα φώτα της Ευρώπης. Ημπορούμεν να γίνομεν οι διδάσκαλοι ... Θα οργανώσωμεν τας νεανικάς μας φάλαγγας, αφού πρώτον φρονηματίσωμεν με τα εθνικά μας ιδεώδη τας ψυχάς των παιδιών μας». Η εθνική διαπαιδαγώγηση και όχι η αντιγραφή ξένων μεθόδων εκτιμάται ότι θα καταστήσει στη συνέχεια την ελληνική οργάνωση και την Ελλάδα ολόκληρη άξια μίμησης από τους άλλους λαούς.¹³⁹⁵

Η εγγραφή των παιδιών και των νέων στην Ε.Ο.Ν. είναι, σύμφωνα με το καθεστώς, εθελοντική. Το Απόσπασμα του Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας «Περί Κατατάξεως Φαλαγγιτών και Σκαπανέων και τηρήσεως Μητρώων» που εγκρίνεται από τον ίδιο το Μεταξά και χρονολογείται στα μέσα του 1938, κάνει λόγο για νέο ή νέα που επιθυμεί και όχι που υποχρεούται να εγγραφεί στην Οργάνωση. Περιγράφει, μάλιστα, μια αρκετά μακρά διαδικασία εγγραφής, η οποία, μεταξύ των άλλων, περιλαμβάνει ιατρικές εξετάσεις του αιτούντος την εγγραφή, γνωμάτευση για τη σωματική του ικανότητα, καθώς και λήψη πληροφοριών για το άτομό του. Η έκβαση της διαδικασίας αυτής δεν είναι πάντα θετική· η αίτηση ενδέχεται και να απορριφθεί.¹³⁹⁶ Ο εθελοντικός και όχι

¹³⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 007: «Ημερησία Διαταγή Αναπληρωτού Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 19^{ης} Νοεμβρίου 1939Δ'».

¹³⁹⁵ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικὴν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 133.

¹³⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 375: Αχρονολογητο «ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας “Περί κατατάξεως Φαλαγγιτών και Σκαπανέων και τηρήσεως Μητρώων”».

καταναγκαστικός χαρακτήρας της κατάταξης τονίζεται και σε δημόσιες ομιλίες του δικτάτορα.¹³⁹⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Κ.Ε.Ν. Αλ. Κανελλόπουλος με διαταγή του προς τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. το Δεκέμβριο του 1938, εφιστά την προσοχή να γίνεται η εγγραφή των νέων μελών με ενδελεχή εξέταση του ποιού των εγγραφομένων και με αδιάστακτη απομάκρυνση από τις τάξεις της Οργάνωσης όσων δεν ανταποκρίνονται στις ιδεολογικές και ηθικές αρχές της, ωστόσο «χωρίς να μειωθεί η προσπάθεια όπως όλοι οι Έλληνες νέοι από ηλικίας 8 - 25 ετών ευρίσκονται εις τας τάξεις της Ε.Ο.Ν.».¹³⁹⁸

Σε ημερήσια διαταγή του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. το 1939 διαβεβαιώνεται η εθελοντική συμμετοχή στην Οργάνωση: όταν ο Μεταξάς καλούσε τους Έλληνες σε κοινό αγώνα κάτω από τη σημαία με το διπλοπέλεκυ, «δεν εβίασε κανένα, αλλά περίμενε να γίνη το γεγονός αυτό συνείδησις και να πιστεύσουν όλοι οι Έλληνες πως η αγωγή της νεότητος αποτελεί όχι μόνον αποκλειστικό δικαίωμα, αλλά και υποχρέωσι του υπευθύνου Εθνικού Κράτους».¹³⁹⁹

Εξάλλου, σύμφωνα με διαταγή του Κ.Ε.Ν. σχετικά με την εργασία των μονάδων Ε.Ο.Ν. θηλέων, για τα απλά μέλη επιδιώκεται, φαινομενικά τουλάχιστο, η δραστηριοποίηση σε διάφορους τομείς της Οργάνωσης να έχει μορφή αυθόρμητη και εκούσια, και να νοείται εκ μέρους τους ως εκπλήρωση ηθικού και κοινωνικού καθήκοντος. Κάθε μορφής πειθαναγκασμός και άσκηση βίας εκ μέρους των βαθμοφόρων στα μέλη, ώστε να εκβιαστεί μεγαλύτερη συμμετοχή τους, απαγορεύεται ρητά.¹⁴⁰⁰

¹³⁹⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους αξιωματούχους της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (10 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 17 - 18· «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 165.

¹³⁹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 356: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς άπαντας τους Σχηματισμούς Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (23/12/1938).

¹³⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 007: «Ημερησία Διαταγή Αναπληρωτού Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 19¹⁵ Νοεμβρίου 1939Δ'».

¹⁴⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 032: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Θηλέων ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ περί προσφοράς εθελοντικής εργασίας υπό των μονάδων Θηλέων» του Κ.Ε.Ν. (12/12/1938).

Η πραγματικότητα, όμως, είναι διαφορετική. Συχνά οι βαθμοφόροι της Ε.Ο.Ν., αλλά και εκπαιδευτικοί, επιδεικνύοντας υπερβάλλοντα ζήλο, ασκούν ασφυκτικές πιέσεις στα παιδιά και στους νέους, ώστε αυτοί να εγγραφούν στην Οργάνωση, έστω και παρά τη θέλησή τους. Οι πιέσεις αυτές προκαλούν μεγάλη δυσφορία στην ελληνική κοινωνία και προξενούν την επέμβαση του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου. Με διαταγή του προς τις Περιφερειακές Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν. το Μάρτιο του 1939 υπενθυμίζει ότι «η αξία της Ε.Ο.Ν. περιλαμβανούσης ήδη 500.000 νέους και νεάνιδας και προωρισμένης να περιλάβη ΟΛΟΥΣ (η έμφαση στο πρωτότυπο), έγκειται ακριβώς εις το εθελούσιον της κατατάξεως. ... Ο εξαναγκασμός όχι μόνον δεν έχει αξίαν αλλά δύναται να έχη και καταστρεπτικάς συνεπείας».¹⁴⁰¹

Εκ πρώτης όψεως παρατηρείται αντίφαση μεταξύ των διακηρύξεων του Μεταξά και των αξιωματούχων του περί εθελοντικού χαρακτήρα κατάταξης και της πρακτικής του εξαναγκασμού που ακολουθείται από πολλούς. Η αντίφαση, όμως, αυτή είναι φαινομενική· οφείλεται από τη μια στο ότι το καθεστώς δε θέλει να φαίνεται ότι δρα αυταρχικά, για να μην προκαλέσει την κοινωνική δυσφορία για ένα θέμα τόσο ευαίσθητο, όπως η διαπαιδαγώγηση των παιδιών που μέχρι τότε βρισκόταν στην αποκλειστική δικαιοδοσία της οικογένειας και δευτερευόντως του σχολείου, και από την άλλη στο ότι το καθεστώς επιθυμεί διακαώς να επιτύχει τη μαζική και ολοκληρωτική ένταξη των ελληνοπαίδων στην Οργάνωση, ώστε να εξασφαλίσει την εγγάραξη της επιθυμητής ιδεολογίας και κατ' επέκταση τη δική του μακροβιότητα.

Η αμηχανία του καθεστώτος όσον αφορά στην επίτευξη αυτών των δύο δύσκολα συνδυαζόμενων στόχων καταδεικνύεται από τους τρόπους που διατάσσει ο Κ.Ε.Ν. να χρησιμοποιούνται προκειμένου όλα τα ελληνόπουλα να προσχωρήσουν στην Οργάνωση:

¹⁴⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 050: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (8/3/1939).

Ο εξαναγκασμός όχι μόνον δεν έχει αξίαν αλλά δύναται να έχη και καταστρεπτικής συνεπειάς. Συνεπώς η μεν αντίδρασις οθενδήποτε εκδηλουμένη δέον να πατάσσηται αμειλίκτως. Οι μη εισέτι εγγραφέντες εις την Ε.Ο.Ν. δέον να πεισθούν και να διαφωτισθούν όπως εγγραφούν εν αυτή, οι δε ήδη εγγραφέντες δέον να συνειδητοποιηθούν ώστε να είναι συνδεδεμένοι ενεργώς οριστικώς και αρρήκτως με την Οργάνωσιν και την ιδεολογίαν της.¹⁴⁰²

Συνεπώς το καθεστώς επιθυμεί όχι μονάχα τη μαζική προσέλευση των παιδιών και των νέων στην Οργάνωση, αλλά και τη συνειδητή παραμονή τους σε αυτή. Ο τρόπος που συνιστάται δεν είναι η άσκηση ωμής βίας, που πιθανό να προξενούσε αποτελέσματα αντίθετα του επιδιωκόμενου, αλλά η ιδεολογική προπαγάνδα η οποία είναι αποτελεσματικότερη, όταν συνδυάζεται με διάφορα προνόμια που εξασφαλίζει η εγγραφή στην Οργάνωση. Ταυτόχρονα φιμώνεται κάθε αντίθετη φωνή.

Με άλλα λόγια το καθεστώς, όπως ακριβώς προσπαθεί να πείσει για την ιστορική αναγκαιότητα και αιωνιότητα της 4^{ης} Αυγούστου, επιδιώκει, επίσης, να καταστήσει την Οργάνωση τη μοναδική πραγματικότητα για το ελληνόπουλο, το οποίο, μην έχοντας άλλη διέξοδο, εκτιμάται ότι θα στραφεί κατ' ανάγκη σε αυτή, η οποία, εξάλλου, ταυτίζεται με την υπηρεσία στην πατρίδα.

Σε ομιλία του προς τις Δ.Α.Σ ο Κ.Ε.Ν. δηλώνει με αυταρέσκεια ότι το δικαίωμα διαπαιδαγωγήσεως της νέας γενιάς ανήκει αποκλειστικά στο κράτος, το οποίο, όμως, κανέναν δεν αναγκάζει να εισέλθει στην Ε.Ο.Ν. Ωστόσο «τους αναγκάζει η δύναμις της Εθνικής προσταγής, η οποία τους επιβάλλει να υπηρετήσουν την πατρίδα. ... Τους αναγκάζει δηλαδή η συνείδησις, την οποίαν έχομεν οι νέοι και αι νέαί της Ελλάδος, ότι

¹⁴⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 050: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (8/3/1939).

υπέρτατον χρέος και δικαίωσις της ζωής είναι η υπηρεσία εις τα ιδανικά και η υπηρεσία εις το Έθνος».¹⁴⁰³

Οι παραπάνω ισχυρισμοί του Κ.Ε.Ν. επιβεβαιώνουν ανάλογη διαταγή του Μεταξά προς τους επικεφαλής της Ε.Ο.Ν. το 1940, εποχή που η Οργάνωση έχει γιγαντωθεί αριθμώντας περισσότερα από 1.000.000 μέλη:

*Δοθέντος όμως ότι ... η δε μορφή της Οργανώσεως είναι και θα παραμείνη εθελοντική, χρειάζεται κατάλληλος χειρισμός, ώστε βαθμιαίως την μορφήν την εθελοντικήν της Οργανώσεως να την φέρητε εις την θέσιν του καθήκοντος μεν, αλλ' όχι της αγγαρείας. Τότε δε μονάχα η Οργάνωσις θα βρη τον ρυθμό της και ορμητικά θα προχωρήση στην αποστολή της.*¹⁴⁰⁴

Όσον αφορά σε αυτούς που εξακολουθούν να παραμένουν έξω από τη Οργάνωση, δεν τους αναγνωρίζεται καμιά υπόσταση, διότι δεν ενστερνίζονται την ιδεολογία του Νέου Κράτους, η οποία συνοψίζεται στα ιδανικά της πατρίδας, της θρησκείας, της βασιλείας, της πατριαρχικής οικογένειας, της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας, του πρωτείου του κοινού συμφέροντος έναντι του ατομικού, και του πνευματικού πολιτισμού, και μέσω της οποίας κατ' αποκλειστικότητα εξασφαλίζεται η τήρηση των υποχρεώσεων που έχει η Ελλάδα έναντι της Ιστορίας.¹⁴⁰⁵

Συμπεραίνεται ότι η Οργάνωση όχι μονάχα προβάλλεται ως η μοναδική πραγματικότητα, αλλά ότι παράλληλα απαξιώνεται η επιλογή της μη εγγραφής και απειλείται έμμεσα ο ανυπάκουος. Η άσκηση όχι σωματικής, αλλά ψυχολογικής βίας, και η απουσία άλλων επιλογών μετά και τη διάλυση όλων των άλλων νεανικών οργανώσεων έχει ως αποτέλεσμα την αριθμητική διόγκωση της Οργάνωσης. Έτσι στην Ε.Ο.Ν. ενσωματώνονται μαζικά τα παιδιά της «Λέσχης του Εργαζομένου

¹⁴⁰³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 042: Ομιλία του Κ.Ε.Ν. χρονολογούμενη το 1939 προς τις Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και προς την Υποδιοίκηση Θηλέων Ανωτάτων Σχολών.

¹⁴⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» (25/7/1940) κοινοποιούσα διαταγή του Μεταξά.

¹⁴⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 042: Αχρονολόγητη ομιλία του Κ.Ε.Ν. προς τις Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και προς την Υποδιοίκηση Θηλέων Ανωτάτων Σχολών.

Παιδιού»¹⁴⁰⁶ και οι νεαροί τρώφιμοι όλων των ευαγών ιδρυμάτων (ορφανοτροφείων, οικοτροφείων κ.λπ.).¹⁴⁰⁷

Ωστόσο, απροθυμία δε δείχνουν μόνο τα παιδιά και οι νέοι προκειμένου να εγγραφούν στην Οργάνωση· και οι ίδιοι οι βαθμοφόροι της Οργάνωσης είναι απρόθυμοι να διαθέσουν χρόνο και ενέργεια προκειμένου να δραστηριοποιηθούν με συνέπεια στο πλαίσιο της. Γι' αυτό ο Κ.Ε.Ν. το φθινόπωρο του 1939 απειλεί τους ανυπάκουους βαθμοφόρους με διακοπή της συνεργασίας τους με την Οργάνωση, αν συνεχίσουν να απουσιάζουν «επανελημμένως αδικαιολογήτως εις ώρας εργασίμους».¹⁴⁰⁸ Έτσι ο αρχικά εθελοντικός χαρακτήρας της δραστηριότητας των βαθμοφόρων στην ουσία καταργείται και αυτοί μετατρέπονται σε άμισθοι δημόσιοι υπάλληλοι.

Επειδή, όμως, φαίνεται ότι αυτή η αόριστη απειλή του Κ.Ε.Ν. δε λειτούργησε αποτελεσματικά, ο Διευθυντής της Διευθύνσεως Προσωπικού Κεντρικής Διοικήσεως Δ. Χαϊμαντάς επανέρχεται μόλις δύο μήνες αργότερα, το Δεκέμβριο του 1939, και γνωστοποιεί εγγράφως στους ίδιους απειθαρχούς βαθμοφόρους ότι η άφιξη και η αναχώρησή τους από την υπηρεσία θα ελέγχεται με υπογραφή τους στο θεσπιζόμενο βιβλίο παρουσιάσεως και αναχωρήσεως· η δε μη συμμόρφωση ή η υποτροπή τους θα επισύρει αυστηρές κυρώσεις.¹⁴⁰⁹ Με την επιλογή της πρακτικής αυτής, και τυπικά πλέον οι βαθμοφόροι της Ε.Ο.Ν. μετατρέπονται σε κρατικούς υπαλλήλους.

Ο ιδιότυπος και αντιφατικός χαρακτήρας της απασχόλησης στην Ε.Ο.Ν. αποδεικνύεται και από τα παρακάτω που αναφέρει ο Κ.Ε.Ν. σε ομιλία του προς τα στελέχη της Κεντρικής Διοικήσεως τον Ιανουάριο του

¹⁴⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 679: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939-1940 με τίτλο «Ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως εις την Λέσχην του Εργαζομένου Παιδιού».

¹⁴⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 034: Κοινοποίηση από τον Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Γ. Θεοχαρόπουλου «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» (8/12/1939) προηγούμενου εγγράφου του Υπουργού Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως Ηλ. Κριμπά.

¹⁴⁰⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 065: «Προς Τους Διευθυντάς Κεντρικής Διοικήσεως διά τινος εκ των Συναγωνιστών Τμηματάρχων» εγκύκλιος του Κ.Ε.Ν. (18/10/1939).

¹⁴⁰⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 099: Διαταγή του Διευθυντή Διευθύνσεως Προσωπικού Κεντρ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Δ. Χαϊμαντά (Δεκέμβριος 1939).

1941: «... πρέπει την Οργάνωσιν να την διακρίνη ο εθελοντικός χαρακτήρ της... Διότι αν λείψη αυτός ο χαρακτήρ της εθελοντικής εργασίας, τότε χάνει η οργάνωσις όλην την αξίαν. Ούτε είναι δυνατόν η Οργάνωσις να διέπεται από οκτάωρον, εξάωρον κ.λπ. Θα εργαζώμεθα εφ' όσον υπάρχει εργασία προς εκτέλεσιν...».¹⁴¹⁰

1. 5. Όρκος του Φαλαγγίτη

Ένας τρόπος για να νομιμοποιηθεί, έστω και εκ των υστέρων, η Οργάνωση στην κοινή συνείδηση και κυρίως, για να συνδεθούν στενά τα μέλη της με το καθεστώς και να εξασφαλιστεί η υπακοή τους, είναι ο όρκος που δίνουν οι φαλαγγίτες. Στη σελ. 9 του «Εγκολπίου του Φαλαγγίτου», αναγράφεται ο εξής όρκος:

Γνωρίζων τας ιδεολογικάς αρχάς και τους σκοπούς της Οργανώσεως αποδέχομαι αυτούς πλήρως και απολύτως και θέλω αγωνισθή υπέρ αυτών παντού και πάντοτε καθ' ας εκάστοτε θα λαμβάνω εντολάς. Γνωρίζων τον Οργανισμόν, τας διατάξεις και τους διέποντας την Οργάνωσιν Νόμους θα συμμορφούμαι πιστώς προς αυτούς και προς πάσαν εντολήν παντός ανωτέρου μου. Θα διαφυλάττω απόλυτον πίστιν εις τον Θεόν, το Έθνος, την Α.Μ. τον Βασιλέα, την Α.Ε. τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Αρχηγόν και την Εθνικήν Πολιτικήν και Κοινωνικήν ιδεολογίαν του Κράτους ως τούτο διαμορφούται μετά την 4^η Αυγούστου 1936 και ότι θα φυλάττω πιστώς τους Νόμους και τας διατάξεις του Κράτους και της Οργανώσεως.¹⁴¹¹

Παρόμοιος είναι και ο όρκος του φαλαγγίτη που αναγράφεται στον «Προσωρινόν Κανονισμόν Λειτουργίας εν Στρατοπέδω» (εκδόσεις Ε.Ο.Ν. 1939):

Εν ονόματι της Αγίας ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος ορκίζομαι, ότι θα διαφυλάττω πίστιν εις τον Θεόν, εις τον Βασιλέα και εις την

¹⁴¹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 125: «Ομιλία Κυβερνητικού Επιτρόπου προς τα στελέχη της Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. – Αθήναι – Ιανουάριος 1941/ΣΤ'».

¹⁴¹¹ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αν. Θεοδοσόπουλου, Φ. 5 (Διάφορα Θεοδοσόπουλου): Αχρονολόγητο «Εγκόλπιον του Φαλαγγίτου» Γιάννη Αυλογιάρη, λοχίτου».

Πατρίδα, ότι θα διαφυλάττω πίστιν εις τον Αρχηγόν, Α.Β.Υ. Διάδοχον του Θρόνου και Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν, θα πειθαρχώ απολύτως εις πάσαν αυτού διαταγήν, ότι θα αγωνισθώ παντού και πάντοτε διά πασών των δυνάμεών μου, υπέρ των ιδεολογικών, πολιτικών, κοινωνικών και ηθικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου. Να υπερασπίζωμαι τας Σημαίας και να υπακούω εις πάντα ανώτερόν μου, εις τους Νόμους, τας διατάξεις του Κράτους και της Οργανώσεως. Και ότι τον όρκον αυτόν θα τηρήσω επί θυσία και της ζωής μου ακόμη.¹⁴¹²

Η ορκοδοσία στοχεύει στην ψυχολογική αυτοδέσμευση του ορκιζόμενου η οποία επιτυγχάνεται με τη διαβεβαίωσή του - που λαμβάνει μεγαλύτερη βαρύτητα μέσω της επίκλησης στο θείο - ότι θα εκτελέσει ό,τι υποσχέθηκε. Η επίκληση στο θείο, που συναντιέται στο δεύτερο όρκο, φέρνει σε επαφή τον ορκιζόμενο με το υπεραίσθητό και έτσι τον γεμίζει δέος, ακόμη και φόβο, για τις συνέπειες μιας πιθανής επιπορκίας του. Ταυτόχρονα η ορκοδοσία, εκτός από την υποσχετική λειτουργία, επιτελεί και άλλη μια: προσδίδει πανηγυρικότητα και επισημότητα στην είσοδο στην Οργάνωση και στην ανάληψη, από το νέο μέλος, των καινούργιων του καθηκόντων.

Χαρακτηριστικό των παραπάνω όρκων είναι η δέσμευση για διαφύλαξη και υπεράσπιση των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου, η υποταγή στην Οργάνωση, καθώς επίσης και η υπόσχεση πίστης προσωπικά στο Μεταξά ως Εθνικό Κυβερνήτη και Γενικό Επιθεωρητή της Ε.Ο.Ν. Είναι αξιοσημείωτη δε η απουσία της υπόσχεσης υπακοής στο Διάδοχο ως Αρχηγό της Ε.Ο.Ν. από τον πρώτο όρκο. Από τα παραπάνω συνάγεται ο ρόλος που επιφυλάσσει ο δικτάτορας στην Οργάνωση: είναι η προφυλακή του καθεστώτος του, προφυλακή αφοσιωμένη σε αυτόν προσωπικά και εγγυώμενη τη διαιώνιση των ιδεολογικών αρχών του Νέου Κράτους.

¹⁴¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 050: «ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΕΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩ, Εκδόσεις Ε.Ο.Ν, 1939». Πρόκειται για κανονισμό κυρωμένο από τον ίδιο τον Ι. Μεταξά, προτάσει του Κ.Ε.Ν.

1. 6. Προσευχή του Φαλαγγίτη

Ανάλογου περιεχομένου και λειτουργίας με του όρκου είναι και η προσευχή του Φαλαγγίτη που περιλαμβάνεται στον ίδιο «Προσωρινόν Κανονισμόν Λειτουργίας εν Στρατοπέδω» (Εκδόσεις Ε.Ο.Ν., 1939):

Δέσποτα Παντοκράτορα, ο καταξιώσας ημάς διελθείν το μήκος της ημέρας, πρόσδεξαι τας εσπερινάς ημών δεήσεις και κατάπεμψον το πλήθος του ελέους σου επί πάντας ημάς τους δεομένους Σου. Τοίχισον ημάς τοις Αγίοις Αγγέλοις σου, περιχαράκωσον ημάς τη αληθεία Σου, φρούρησον ημάς τη δυνάμει Σου, φύλαξον υπό την σκέπην Σου τον Βασιλέα, τον Διάδοχον, τον Κυβερνήτην, την Οργάνωσιν και άπαν το Ελληνικόν Έθνος, παράσχον δε ημίν και την επερχομένην νύκτα ειρηνικήν και αναμάρτητον, ως και πάσας τας ημέρας της ζωής ημών πρεσβείαις της υπεραγίας Θεοτόκου και πάντων των Αγίων. Δί' ευχών των Αγίων Πατέρων ημών, Κύριε ελέησον και σώσον ημάς. Αμήν.¹⁴¹³

Αναλόγως λειτουργεί και η προσευχή της Φαλαγγίτισσας:

Ουράνιε Πατέρα, προσκονώ το μεγαλόπρεπο όνομά σου. Δοξάζω νύχτα μέρα κι ανοιμνώ τα έργα, Πλάστη, τα λαμπρά σου. Θεέ μου, πολυχρόνιζε το δοξασμένο Βασιλιά μας, το ζεύγος το διαδοχικό, χρυσή στη γη ελπίδα και χαρά μας. Πανάγαθε, μια μέρα ζηλευτή, στη δοξασμένη μας Ελλάδα, Πατέρα έστειλες κι οδηγητή με τη δική σου τη λαμπράδα. Σ' αυτόν, που υιοι θεωρούνε και παιδιά, στείλε αδιάκοπα το φως σου, για να μας οδηγή πιστά στο δρόμο το δικό σου.¹⁴¹⁴

Στις παραπάνω προσευχές αιτείται από την υπερφυσική θεϊκή δύναμη, μεταξύ των άλλων, η προστασία του Βασιλέα, του Διαδόχου και του Κυβερνήτη. Στη δεύτερη, μάλιστα, το αίτημα διατυπώνεται με ιδιαίτερη έμφαση, καθώς η ευημερία των προσώπων αυτών και κυρίως του Κυβερνήτη – Πατέρα, που εμφανίζεται ως θεόσταλτος, παρουσιάζεται

¹⁴¹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 050: «ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΕΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩ, Εκδόσεις Ε.Ο.Ν., 1939». Πρόκειται για κανονισμό κυρωμένο από τον ίδιο τον Ι. Μεταξά, προτάσει του Κ.Ε.Ν.

¹⁴¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 028: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με διάφορες δραστηριότητες των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (17/4/1940).

ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ευημερία ολόκληρης της χώρας. Με τον τρόπο τούτο ουσιαστικά επέρχεται η ταύτιση του Κυβερνήτη με το έθνος - κράτος και, επομένως, προβάλλεται ως φυσική η κηδεμονία που ασκεί ο πρώτος στο δεύτερο.

1. 7. Στολή των ΕΟΝιτών

Ιδιαίτερη μέριμνα επιδεικνύει το καθεστώς όσον αφορά στη στολή των μελών της Ε.Ο.Ν. Κυριαρχούν, όπως είναι αναμενόμενο, τα λεγόμενα εθνικά χρώματα. Έτσι, σύμφωνα με τον κανονισμό του 1938, η στολή είναι ίδια για όλους σε χρώμα βαθυκόκκινο με λευκό λαιμοδέτη και φέρει τα διακριτικά του βαθμού του μέλους.¹⁴¹⁵ Η στολή δε χορηγείται δωρεάν, αλλά τα μέλη καταβάλλουν την αξία της εφάπαξ ή σε δόσεις. Κατά την εκτίμηση του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου η οικονομική θυσία συνδέει τα μέλη περισσότερο με την Οργάνωση και ανακουφίζει τον κρατικό προϋπολογισμό, που αδυνατεί να καλύψει το κόστος τόσων στολών. Κατ' εξαίρεση δωρεάν παροχή της στολής μπορεί να γίνει σε περίπτωση απορίας του μέλους.¹⁴¹⁶

Ρόλος της στολής, κατά τους ιθύνοντες, είναι η επίτευξη της ομοιομορφίας - όχι όμως η ισοπέδωση - μέσω της κατάργησης των παλαιών φραγμών που διασπούσαν το λαό με κριτήρια την καταγωγή ή την οικονομική επιφάνεια. Η ομοιομορφία συμβολίζει την ένωση των ατομικών δυνάμεων σε ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο προσανατολισμένο στον ίδιο σκοπό. Επιπλέον η στολή σημαίνει την έναρξη της ισχύος ενός

¹⁴¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 372: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Ι. Μεταξά σχετικά με τη στολή της Ε.Ο.Ν. (30/6/1938): αρ. εγγρ. 373: Αχρονολόγητος επισυναπτόμενος στο παραπάνω έγγραφο «ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ Στολής Φαλαγγιτών και Σκαπανέων (Φαλαγγιτιστών και Σκαπανιστών)». Χαρακτηριστικό της σημασίας που δίνει το καθεστώς στη Νεολαία είναι το ότι η ιδιότητα του βαθμοφόρου της Ε.Ο.Ν. δηλώνεται ακόμα και στην πολιτική περιβολή, αφού οι βαθμοφόροι αρρένων και θηλέων, ακόμα και οι μικροί Σκαπανείς/Σκαπάνισσες, φέρουν στο αριστερό πέτο το έμβλημα της Οργάνωσης, ορειχάλκινο, επάργυρο ή επίχρσο ανάλογα με το βαθμό τους.

¹⁴¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 353: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Διοικήσιν Ανωτάτων Σχολών» (3/2/1939). Ο Κ.Ε.Ν. διατάσσει τη διακριτική εξακρίβωση της οικονομικής κατάστασης των Φαλαγγιτών, πριν από την παροχή της στολής, και τη δωρεάν παροχή της μόνο στους απόρους.

νέου αξιολογικού συστήματος με κριτήρια την προσωπική αξία και την πίστη στον αγώνα της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁴¹⁷

Η στολή λειτουργεί και ως δέλεαρ για την εγγραφή στην Ε.Ο.Ν., αφού ο ένστολος διακρίνεται κολακευτικά από το ανομοιογενές πλήθος. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν οι πολύ αποκαλυπτικές σχετικές μαρτυρίες: «...είχαν κάτι από τη μαγεία του κινηματογράφου. Τριζάτοι, κολαριστοί. Ξέρεις τι είναι να περπατάει ο άλλος με καλογουαλισμένα παπούτσια όταν εσύ δεν είχες παπούτσι να φορέσεις, να περπατάει με το κολαριστό του πουκάμισο ανάμεσα στις καλύβες, γιατί καλύβες ήτανε, του χωριού; Τους έβλεπες και τους ζήλευες...». Και «το να φορούσες τη στολή ήταν... πώς να σου πω... σα να φοράς σήμερα γούνα ή δερμάτινο...».¹⁴¹⁸

Επιπλέον διά της νέας του ενδυμασίας το μέλος αναγνωρίζει τους ομοίους του εντασσόμενο σε μια καινούρια ομάδα, διαφορετική στην οργάνωση και στη λειτουργία από τις παραδοσιακές δομές της οικογένειας και του σχολείου. Αν ληφθεί υπόψη ότι ένας από τους σκοπούς της Ε.Ο.Ν. είναι η στρατιωτικοποίηση των μελών της, η στολή λειτουργεί και ενισχυτικά όσον αφορά στην επίτευξη της στρατιωτικής πειθαρχίας και στην καλλιέργεια της συναισθησης του καθήκοντος που επιδιώκει να εμψύσει το καθεστώς στη Νεολαία του. Φυσικά ο εθισμός στην υπακοή και στην πειθαρχία κάνει τα μέλη επιρρεπή στην ιδεολογική χειραγώγηση που, επίσης, επιδιώκει η 4^η Αυγούστου.

Όμως πολλά μέλη της Οργάνωσης κάνουν τη στολή μέσο αντίστασης χρησιμοποιώντας την ως αποκριατική αμφίεση (ή απλώς έχουν διαφορετική αίσθηση του χιούμορ). Το καθεστώς αντιδρά αμέσως απαγορεύοντας τη διάθεση της στολής σε πρόσωπα ξένα προς τη Νεολαία και επιτρέποντας τη χρήση της στολής μόνο κατά τις οριζόμενες μέρες και ώρες συγκεντρώσεων και υπηρεσιών των μελών, με το αιτιολογικό ότι η περιφρονητική χρήση της στολής προσβάλλει την τιμή και μειώνει το

¹⁴¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτεύουσας και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτεύουσας και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

¹⁴¹⁸ Οι μαρτυρίες παρατίθενται στο Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 110.

γότητρο της Οργάνωσης.¹⁴¹⁹ Η αντίδραση αυτή καταδεικνύει τόσο τις υψηλές προσδοκίες του καθεστώτος όσον αφορά στην Ε.Ο.Ν., όσο και τη γενική του ανασφάλεια που δεν του επιτρέπει να δέχεται τη σάτιρα.

1. 8. Σήμα, έμβλημα και σημαία της Ε.Ο.Ν.

Στην Ε.Ο.Ν. χρησιμοποιείται ένα σύστημα συμβόλων, που, όπως όλα τα συμβολικά συστήματα, έχει σκοπό να αισθητοποιεί τις αφηρημένες ιδεολογικές αρχές, να συσπειρώνει τα μέλη, να τα διαφοροποιεί από τους υπολοίπους και τελικά να επιτυγχάνει την ταύτισή τους με την ομάδα - Οργάνωση.

Το σήμα της Ε.Ο.Ν. είναι ο Διπλούς Μινωικός Πέλεκυς. Σε αχρονολόγητη ραδιοφωνική εκπομπή στο πλαίσιο της πολιτικής διαφώτισης με θέμα την ανιδιοτελή προσφορά του εαυτού προς όφελος του συνόλου, ο διπλούς πέλεκυς φέρεται να συμβολίζει την αυτοθυσία, την ανώτατη μορφή θυσίας: «Ταύτην εσυμβόλιζον προ 4.000 ετών οι Κρήτες της Μινωικής εποχής, όταν εχρησιμοποιούν διά τας θυσίας τον διπλούν πέλεκυν, το σημερινόν ιερόν και παραστατικόν μας σύμβολον».¹⁴²⁰ Κατ' άλλη μαρτυρία ο διπλούς πέλεκυς στην απώτερη αρχαιότητα αποτελούσε το έμβλημα της βασιλικής - επίγειας και της θρησκευτικής - θείας εξουσίας, αφού ο βασιλιάς ήταν και αρχιερέας.¹⁴²¹ Ο διπλούς πέλεκυς του σήματος της Οργάνωσης περιβάλλεται από δάφνινο στεφάνι.¹⁴²² Η επιλογή του σήματος και η διακήρυξη της αρχαιοελληνικής του καταγωγής και λειτουργίας ως συμβόλου διττής εξουσίας, δηλαδή υπερ-εξουσίας, είναι ενδεικτική της αγωνίας του καθεστώτος να αναγάγει

¹⁴¹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 087: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (14/2/1939).

¹⁴²⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 407: Κείμενο για αχρονολόγητη ραδιοφωνική εκπομπή με θέμα την περιστολή του ατομικισμού και το καθήκον της προσφοράς.

¹⁴²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 036: Κείμενο για τον Τύπο (31/5/1940) σχετικά με την Α' Πανελλήνια Έκθεση της Ε.Ο.Ν.

¹⁴²² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 002: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς τας Δ.Α.Σ. Αρρένων και Θηλέων, Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας, Υποδιοίκησιν Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης και Ανεξάρτητων Υποδιοίκησιν Λήμνου» του Κ.Ε.Ν. Σπ. Ρούβαλη (20/3/1941).

τις ιδεολογικές αρχές της Ε.Ο.Ν. στην αρχαιότητα και να πείσει για τον ελληνικό χαρακτήρα της.

Το σήμα αυτό αποτελεί μέρος του επίσημου εμβλήματος της Οργανώσεως, το οποίο είναι ένα και μοναδικό και φυλάσσεται στην Αίθουσα Τελετών της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Το έμβλημα αποτελείται από κοντάρι συγκεκριμένων διαστάσεων που στην κορυφή φέρει ορειχάλκινο το σήμα της Οργανώσεως. Κάτω από το σήμα είναι στερεωμένες ορειχάλκινες πινακίδες επίσης συγκεκριμένων διαστάσεων φέρουσες διαδοχικά τα στοιχεία Ε.Ο.Ν. με μελανό χρώμα, τις λέξεις ΠΙΣΤΙΣ - ΒΑΣΙΛΕΥΣ και ΠΑΤΡΙΣ - ΑΡΧΗΓΟΣ, τον αριθμό 4^η και τη λέξη ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ. Η βάση του διπλού πελέκεως περιβάλλεται από κυανόλευκα κορδόνια με θυσάνους στην άκρη, που κρέμονται από το κοντάρι σε μήκος 0,90 μ.¹⁴²³

Η Ε.Ο.Ν. έχει και δική της σημαία, η οποία διαφοροποιείται ελαφρά κατά Διοίκηση και φάλαγγα. Με διαταγή του Μεταξά προς όλες τις Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών (Δ.Α.Σ.) και τις Περιφερειακές Διοικήσεις αρρένων και θηλέων, χρονολογούμενη τον Αύγουστο του 1939, ο τύπος της σημαίας καθορίζεται ως εξής: οι διαστάσεις είναι αυτές της πολεμικής σημαίας Συντάγματος. Στο άνω αριστερό μέρος φέρει το στέμμα, στο κέντρο το έμβλημα της Οργανώσεως και στο άνω δεξιό μέρος τον αριθμό 4. Τέλος, στο κάτω αριστερό μέρος φέρει τον αριθμό της Διοικήσεως και στο κάτω δεξιό τον αριθμό της φάλαγγας της Ε.Ο.Ν. στις οποίες ανήκει.¹⁴²⁴

¹⁴²³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 070: Αχρονολόγητο «ΕΜΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ».

¹⁴²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 363: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» του Ι. Μεταξά (16/8/1939).

1. 9. Χαιρετισμός των ΕΟΝιτών

Ο ιδιαίτερος χαιρετισμός που αποδίδουν τα μέλη της Οργάνωσης στους ανωτέρους τους και στις συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις, περιγράφεται ως τάση του δεξιού χεριού.¹⁴²⁵ Κατά την ανύψωση και την καταβίβαση του χεριού τα δάκτυλα πρέπει να είναι τεντωμένα και ενωμένα, ενώ το σώμα ευθυτενές. Όταν ο χαιρετισμός αποδίδεται από πολλά άτομα ταυτόχρονα, πρέπει να επιζητείται απόλυτος συγχρονισμός κατά την ανύψωση και την καταβίβαση των χεριών και να επιδιώκεται όλα τα δεξιά χέρια να είναι παράλληλα προς την ίδια κατεύθυνση.¹⁴²⁶

Η επιδίωξη της 4^{ης} Αυγούστου να τεκμηριώσει τις ελληνικές της καταβολές φαίνεται και στην ερμηνεία του χαιρετισμού της Ε.Ο.Ν. Αυτός θεωρείται αρχαιοελληνικός, μαρτυρούμενος, μάλιστα, σε ανάγλυφα των Ασκληπιείων, και αποτελούσε εκδήλωση αγάπης και σεβασμού στους θεούς. «Αργότερα, τον πήραν από τους Έλληνας οι Ρωμαίοι», αλλά «τον ξαναπήραμε μεις σήμερα γιατί μας ανήκει».¹⁴²⁷

Η αναφορά του καθεστώτος στους αρχαίους Ρωμαίους και στην υποτιθέμενη αντιγραφή εκ μέρους τους του αρχαιοελληνικού χαιρετισμού των Ασκληπιείων ίσως χρησιμεύει για να δικαιολογήσει την ομοιότητα του χαιρετισμού της Ε.Ο.Ν. με τον ιταλικό φασιστικό χαιρετισμό. Ο ιταλικός φασιστικός χαιρετισμός, δηλαδή, δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μίμηση ενός ξένου - αρχαιοελληνικού - προτύπου, γνήσιος κληρονόμος του οποίου είναι μονάχα η ελληνική Νεολαία.

Ωστόσο, είναι αμφίβολο κατά πόσο η υποτιθέμενη αρχαιοελληνική καταγωγή του χαιρετισμού πείθει ακόμα και τον ίδιο το βασιλιά Γεώργιο Β'. Αυτό εικάζεται από σχετική μαρτυρία για τη δυσάρεστη έκπληξη και την έντονη αντίδραση του βασιλιά, όταν σε κάποια από τις πρώτες

¹⁴²⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 418: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς Περιφερειακών Διοικήσεων Αρρένων και Θηλέων Πρωτευούσης» του λοχαγού πεζικού Λαζ. Θεοτικού (7/12/1938).

¹⁴²⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 074: Αχρονολόγητες «Γενικά Στρατιωτικά Γνώσεις».

¹⁴²⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 036: Κείμενο για τον Τύπο (31/5/1940) σχετικά με την Α' Πανελλήνια Έκθεση της Ε.Ο.Ν.

δημόσιες εμφανίσεις τους στην Αθήνα οι Φαλαγγίτες αποδίδουν τιμές με τον τρόπο αυτό.¹⁴²⁸

1. 10. Ύμνοι

Στο «Εγκόλπιον του Φαλαγγίτου» συμπεριλαμβάνονται ο Ύμνος της 4ης Αυγούστου και ο Ύμνος της Νεολαίας.¹⁴²⁹

α. Ύμνος της 4ης Αυγούστου

Τα λόγια του Ύμνου της 4ης Αυγούστου έγραψε ο Τίμος Μωραϊτίνης.¹⁴³⁰

*Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα;
Γιατί λάμπει ο ήλιος έτσι, γιατί φέγγει έτσι η μέρα;
Γιατί σαν αυτή, παιδί μου, την ημέρα τη χρυσή
Που τη χαίρεσαι κι εσύ
Στέρεψε το μαύρο δάκρυ, κλείσανε πολλές πληγές
Αψηλώσανε τα στάχυα
Κι ένα γύρω όλα τα βράχια
Εγινήκανε ανθοβούνια και χρυσοπηγές.*

*Μιαν ημέρα σαν ετούτη την ολόφωτη κι ωραία
Ξεδιπλώθηκε και πάλι η γαλάζια μας σημαία
Πούχει τ' ουρανού το χρώμα
Και σκεπάζει τ' άγιο χώμα
Που ελεύθερος πατάς*

¹⁴²⁸ Φ. Ν. Γρηγοριάδης, *4^η Αυγούστου – Αλβανία 1935 -1941*, Κεδρηνός, Αθήνα 1972, τ. 4, σ. 270.

¹⁴²⁹ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αν. Θεοδοσόπουλου, Φ. 5 (Διάφορα Θεοδοσόπουλου): Αχρονολόγητο «“Εγκόλπιον του Φαλαγγίτου” Γιάννη Αυλογιάρη, λοχίτου».

¹⁴³⁰ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 50.

Για μίαν ένδοξη πατρίδα
Η σημαία κυματίζει μ' ένα ΤΑΝ Η ΕΠΙ ΤΑΣ!

Μίαν ημέρα σαν ετούτη που χτυπάνε η Καμπάνες (sic)
Που την τραγουδούν οι νέοι και δοξολογούν οι μάνες
Έγινε σαν πρώτα πάλι
Η πατρίδα μας μεγάλη
Δοξασμένη κι' ισχυρή
Κι έτσι σαν την αντικρόζης
Έτσι πάλι την γνωρίζεις,
«Την γνωρίζεις απ' την κόφι (sic) του σπαθιού την τρομερή».

Στον Ύμνο της 4^{ης} Αυγούστου είναι παρούσες μερικές βασικές ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος: η 4^η Αυγούστου που με τη σωτηριώδη της επενέργεια θεραπεύει τις συμφορές του κοινοβουλευτικού παρελθόντος και συμφιλιώνει τις αντιμαχόμενες πλευρές· η ένδοξη πατρίδα που αναγεννάται και ξαναβρίσκει το παλιό της μεγαλείο· η πίστη στην υπερ-ιστορικότητα και στη διαχρονικότητα του έθνους· ο αμυντικός εθνικισμός· το χρέος που έχουν οι νεότεροι απέναντι στους προγόνους και στην ιστορία.

β. Ύμνος της Νεολαίας

Ο Ύμνος της Ε.Ο.Ν. «Εμπρός» σε στίχους του Σπ. Μελά και μουσική του Α. Παπαδημητρίου, αρχιμουσικού της Φιλαρμονικής του Δήμου Αθηναίων, δημοσιεύεται σε παρτιτούρα στο τρίτο φύλλο της εφημερίδας (τότε) της Οργάνωσης *Η Νεολαία* στις 28 Ιανουαρίου του 1938.¹⁴³¹

¹⁴³¹ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941) Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σ. 147.

Στη γλοκειά (sic) μας την Πατρίδα
την τρανή και Ιστορική
Συ απόμεινες ελπίδα
Νεολαία Ελληνική.

Την ολόθερμη ψυχή της
Εθνική φωτίζει αυγή
κι ο μεγάλος Κυβερνήτης
τώρα εμπρός την οδηγεί.

Εμπρός! για μια Ελλάδα νέα,
Εμπρός! Μ' ελληνική καρδιά
Εμπρός! Περίφανα (sic), γενναία,
Ναι, της Ελλάδος τα παιδιά
Εμπρός! Η δόξα η παληά (sic) μας
Να ξαναζήσ' είναι καιρός
Με το μεγάλο Βασιληά (sic) μας,
Εμπρός! Πάντοτ' εμπρός.

Και στον Ύμνο της Νεολαίας ανιχνεύονται μερικά από τα σημαντικότερα ιδεολογικά στοιχεία της 4ης Αυγούστου: εθνικισμός με την έννοια της αγάπης προς την ένδοξη και ιστορική πατρίδα και της πίστης στα θαυμαστά πεπρωμένα της φυλής· βασιλοφροσύνη· λατρεία στο Μεταξά που προβάλλεται ως ο Σωτήρας, ο φωτισμένος Κυβερνήτης και ο στοργικός Πατέρας· εμπιστοσύνη στη Νεολαία ως συντεταγμένη δύναμη που κάτω από τη φωτισμένη ηγεσία του μετατρέπεται σε υπέρμαχο του έθνους και σε μοναδική ελπίδα για ένα φωτεινό μέλλον.

2. Εσωτερική λειτουργία της Ε.Ο.Ν.

2. 1. Εξάπλωση της Ε.Ο.Ν.

Από το Νοέμβριο του 1938 με την ανάληψη του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας από τον ίδιο το Μεταξά η Οργάνωση καθίσταται υποχρεωτικό πλαίσιο δραστηριότητας για τα παιδιά και τους νέους. Από τον Ιούνιο του 1939 με τη διάλυση του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων (Σ.Ε.Π.) και στη συνέχεια και των άλλων νεανικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, στην Ε.Ο.Ν. παραχωρείται μονοπωλιακά και κατ' αποκλειστικότητα το δικαίωμα της διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των παιδιών και των νέων και της άσκησης αγωγής. Συνακόλουθη είναι η αριθμητική της διόγκωση και η αυξημένη σπουδαιότητα την οποίαν αποκτά.

Στην εγγραφή μικρών παιδιών, ως των νεότερων και περισσότερο προσφερόμενων σε ιδεολογικό επηρεασμό ατόμων, δίνεται μεγάλη σημασία. Διαταγή του Κ.Ε.Ν. χρονολογούμενη το Σεπτέμβριο του 1938 επιτάσσει ιδιαίτερη προσοχή στην προσέλκυση και στην ιδεολογική διαφώτιση των μικρών Σκαπανέων και Σκαπανισσών, που λόγω του νεαρού της ηλικίας τους αποτελούν το πιο εύπλαστο κομμάτι της Οργάνωσης και, επομένως, δυνάμει την πρώτη γενιά του Νέου Κράτους. Διατάσσεται η εγγραφή τους να γίνεται σιωπηλά από την ηλικία των 9, αντί των 8 ετών,¹⁴³² και, μάλιστα, χωρίς τροποποίηση των ισχυουσών διατάξεων,¹⁴³³ προφανώς για να είναι η ιδεολογική εγχάραξη αποτελεσματικότερη.

Εξάλλου, από τα μέσα περίπου του 1939 επιτρέπεται η εγγραφή στην Ε.Ο.Ν. και πολιτών μέχρι 35 ετών με όλα τα δικαιώματα και τις

¹⁴³² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς άπασας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με εσωτερικά θέματα και νέους στόχους της Οργάνωσης (13/9/1938).

¹⁴³³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτεύουσας και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτεύουσας και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

υποχρεώσεις των λοιπών μελών και με το μοναδικό περιορισμό όσοι υπερβαίνουν το 25^ο έτος της ηλικίας τους να μη συμμετέχουν σε αθλητικούς αγώνες.¹⁴³⁴ Η διεύρυνση του δικαιώματος της εγγραφής εξασφαλίζει στην Οργάνωση περισσότερα μέλη. Η αριθμητική της διόγκωση αυξάνει την επιρροή της στο κοινωνικό σύνολο και συμβάλλει στην περαιτέρω εδραίωση του καθεστώτος.

Απόδειξη του αποκάλυπτου ενδιαφέροντος του καθεστώτος για τις εξελίξεις, καθώς και της κηδεμονίας που ασκεί στη Νεολαία, παρέχει διαταγή του Μεταξά, χρονολογούμενη τον Ιούλιο του 1938, με την οποία οι επικεφαλής των διαφόρων μονάδων της Ε.Ο.Ν. καλούνται να υποβάλλουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα καταστάσεις προσωπικού στην προϊσταμένη τους αρχή. Πιο συγκεκριμένα, κάθε λοχίτης καλείται να υποβάλλει ανά δεκαπενθήμερο, κάθε τετράρχης στις 10 και 25 εκάστου μήνα, κάθε φαλαγγάρχης στις 12 και 27 εκάστου μήνα, κάθε Περιφερειακός Διοικητής στις 28 εκάστου μήνα στην Περιφερειακή Διοίκηση του οικείου νομού και κάθε Περιφερειακή Διοίκηση την 1^η εκάστου μήνα στο Γενικό Επόπτη του Νομού και στη Γενική Γραμματεία. Η δε Γενική Γραμματεία με βάση τα περιοδικά υποβαλλόμενα στοιχεία υποχρεούται να τηρεί βιβλία δυνάμει της Ε.Ο.Ν. αρρένων και θηλέων.¹⁴³⁵

Η αριθμητική διόγκωση της Νεολαίας φέρνει και αλλαγές στις δραστηριότητές της. Ο Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλος στην ομιλία του στις Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών (Δ.Α.Σ.) το 1939 αναφέρει ότι η πρώτη περίοδος στη ζωή της Ε.Ο.Ν. ήταν η περίοδος της εξορμήσεως, η δεύτερη

¹⁴³⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 084: Διευκρίνιση του Κ.Ε.Ν. «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων» σχετικά με το όριο ηλικίας μέχρι το οποίο επιτρέπεται η συμμετοχή των μελών της Ε.Ο.Ν. σε αθλητικούς αγώνες (17/7/1939): Φ. 16, αρ. εγγρ. 077: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν.» του Ι. Μεταξά (30/5/1939).

¹⁴³⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 114: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Ι. Μεταξά σχετικά με την υποβολή περιοδικών καταστάσεων δυνάμει της Ε.Ο.Ν. (24/7/1938): αρ. εγγρ. 115: Αχρονολόγητο επισυναπτόμενο στο παραπάνω έγγραφο «ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας “Περί υποβολής περιοδικών καταστάσεων δυνάμει και τηρήσεως βιβλίου δυνάμει”».

η περίοδος της εντάξεως, ενώ από το Μάρτη του 1939 αρχίζει η περίοδος της συντάξεως.¹⁴³⁶

Ωστόσο οι εγγραφές στην Ε.Ο.Ν. είναι μαζικές μόνο μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού, διότι τη μεγαλύτερη πίεση υφίστανται τα παιδιά που βρίσκονται υπό τον έλεγχο της Οργάνωσης μέσω του σχολικού δικτύου. Παρά τις θριαμβολογίες του καθεστώτος για πρωτοφανή εισροή των νέων εργατών στις τάξεις της Ε.Ο.Ν.,¹⁴³⁷ η αδιαφορία των τελευταίων είναι χαρακτηριστική. Ο Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλος επιρρίπτει ευθύνη για αδράνεια στους Περιφερειακούς Διοικητές και Υποδιοικητές της Οργάνωσης οι οποίοι, για να φανούν αρεστοί στο Κέντρο, ενέγραψαν μαζικά τη μαθητιώσα νεολαία στην Ε.Ο.Ν., αλλά αδιαφόρησαν για την εργαζόμενη, για την οποία το Κέντρο ενδιαφέρεται εξίσου.¹⁴³⁸

Το καθεστώς ενδιαφέρεται έντονα για τη μαζική και συνειδητή εισροή των νέων εργατών και εργατριών στην Ε.Ο.Ν., διότι με τον τρόπο αυτό δικαιώνει τον ίδιο το χαρακτήρα της Ε.Ο.Ν. ως οργάνωσης μαζικής και όχι αφορώσας μερικές μόνο κοινωνικές ομάδες. Οι εργάτες - μέλη της Ε.Ο.Ν. υφιστάμενοι την ιδεολογική της «διαφώτιση» απομακρύνονται από την επιρροή του κομμουνισμού, απέναντι στον οποίο είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι. Έτσι επέρχεται κατευνασμός των εργατικών διεκδικήσεων και οι εργάτες μετατρέπονται σε στήριγμα του καθεστώτος μαζί με τους αγρότες στο πλαίσιο του Νέου Κράτους, όπου δεν υπάρχουν ταξικές διαμάχες, αλλά προτάσσεται το εθνικό συμφέρον.

¹⁴³⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 809: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο ως το τέλος Αυγούστου 1939 σχετικά με τη διαμονή ΕΟΝιτισσών στο στρατόπεδο «Ιωάννης Μεταξάς»: Κατά τη Λουκία Ματζούφα, κόρη του δικτάτορα και επιφανές στέλεχος της Οργάνωσης, τον πρώτο χρόνο συνέβη η εξόρμηση, το δεύτερο η ένταξη και τον τρίτο θα δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην εκπαίδευση πρωτίστως των στελεχών, αλλά και των απλών μελών.

¹⁴³⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 911: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο ως το τέλος Αυγούστου 1939 με τίτλο «Οι εργάται εις την Ε.Ο.Ν.» αρ. εγγρ. 957: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο ως το τέλος Αυγούστου 1939 με τίτλο «Ιδρύεται Λέσχη της Ε.Ο.Ν. “Μαλτσινιώτη”».

¹⁴³⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 050: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (8/3/1939).

Ο «μονόπλευρος χαρακτήρ»¹⁴³⁹ της Οργάνωσης, λόγω του ελάχιστου ποσοστού που αντιπροσωπεύουν οι εργαζόμενοι νέοι στη συνολική δύναμη της Νεολαίας, απασχολεί τους ιθύνοντες. Σε απόσπασμα αναφοράς του ο Κυρ. Καραμάνος, Διευθυντής της Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν., αναφέρεται στην αδιαφορία, στην άγνοια, στην περιφρόνηση, ακόμα και στην αντίδραση των νέων εργατών εναντίον της Οργάνωσης.

Ο Καραμάνος δεν αναγνωρίζει τους διαφορετικούς όρους ζωής (μορφωτικούς, οικονομικούς, οικογενειακούς) ως παράγοντες ικανούς να προκαλέσουν αυτή την ψυχική διάθεση. Αντιθέτως δράττεται της ευκαιρίας, για να κάνει αντικοινοβουλευτικό κήρυγμα και για να απαξιώσει ηθικά τον κομμουνισμό ως εκμεταλλευτή της εργατικής τάξης αποδίδοντας την αρνητική ψυχική διάθεση του εργατικού κόσμου στην κακή κληρονομιά του άθλιου πολιτικού παρελθόντος· στις παρεξηγήσεις που προέρχονται από παραπλανητικά και «υποβουλημιαία» (sic) συνθήματα τα οποία εκτοξεύονται βάσει προδιαγεγραμμένου σχεδίου· στην ύποπτη παρελκυστική στάση στοιχείων που σχετίζονται με τον εργατικό κόσμο· και, κυρίως, στην έλλειψη αποφασιστικών κινήσεων εκ μέρους της ίδιας της Οργάνωσης.

...Εάν η εργατική νεότης δεν είναι ακόμη σύσσωμος παρά το πλευρόν μας, τούτο συμβαίνει διότι δεν απεφασίσαμεν ακόμη να την κερδίσωμεν, διότι δεν επεδόθημεν εις την οφειλομένην ειδικήν εξόρμησιν, διαλύοντες τας παρεξηγήσεις, τας παρανοήσεις και τας πλάνας, παρουσιαζόμενοι ως είμεθα και όχι ως μας παριστούν¹⁴⁴⁰ (οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο).

Πάντως στις απογευματινές εφημερίδες της 24^{ης} Μαΐου 1940, όταν η Νεολαία βρίσκεται στο απόγειό της, δίδεται προς δημοσίευση η ανακοίνωση ότι μέχρι την 31^η Μαρτίου του ίδιου έτους η Ε.Ο.Ν.

¹⁴³⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 059: Αχρονολόγητο απόσπασμα αναφοράς του Κυρ. Καραμάνου, Διευθυντή της Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν.

¹⁴⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 059: Αχρονολόγητο απόσπασμα αναφοράς του Κυρ. Καραμάνου, Διευθυντή της Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν.

αριθμούσε 1.000.607 μέλη, με την εκτίμηση ότι η δύναμη αυτή της Οργάνωσης θα έχει, στο μεταξύ, σίγουρα αυξηθεί ακόμη περισσότερο από τότε «κυρίως διά της εγγραφής εργατών επαγγελματιών και αγροτών».¹⁴⁴¹ Κατά την ίδια ανακοίνωση από τα 1.000.607 μέλη, άρρενες είναι οι 672.515 (334.719 Σκαπανείς, 280.881 Φαλαγγίτες και 56.915 βαθμοφόροι), ενώ θήλεις οι 328.092 (207.309 Σκαπάνισσες, 97.325 Φαλαγγίτισσες και 23.458 βαθμοφόροι).

2. 2. Βαθμοφόροι

Ιδιαίτερη έμφαση δίνει το καθεστώς στην επιλογή και στην εκπαίδευση των στελεχών της Οργάνωσης, προκειμένου αυτά να ανταποκρίνονται επιτυχώς σε διοικητικά και εκπαιδευτικά καθήκοντα. Όσον αφορά στους βαθμοφόρους της Νεολαίας, κατά μαρτυρία του Μεταξά, το καθεστώς για μεν τα κατώτερα αξιώματα χρησιμοποιεί νεαρά άτομα που αντλεί μέσα από την ίδια την Οργάνωση, για δε τα ανώτερα στρέφεται στο Στρατό, στο Ναυτικό, στην Αεροπορία, στους έφεδρους και απόστρατους αξιωματικούς και κυρίως στον εκπαιδευτικό κλάδο.¹⁴⁴²

Κατά τον Κ.Ε.Ν. το στέλεχος της Ε.Ο.Ν. πρέπει να συγκεντρώνει ειδικές γνώσεις και ικανότητες, αταλάντευτη ιδεολογική πίστη, ακεραιότητα χαρακτήρα και τη δυνατότητα να ασχολείται με τα καθήκοντά του στην Οργάνωση όχι ερασιτεχνικά και ευκαιριακά, αλλά κατ' αποκλειστικότητα και συνεχώς.¹⁴⁴³ Σε διαταγή του Κ.Ε.Ν. αναφέρονται ακόμη τα ηγετικά προσόντα, η συνέπεια, η μαχητικότητα, η διάθεση αυτοθυσίας, το ηθικό κύρος, η ψυχική επαφή με τους υφισταμένους, ώστε ο βαθμοφόρος να μπορεί να τους καθοδηγεί και να τους διαπαιδαγωγεί, και «άσπιλον παρελθόν όχι μόνον ηθικόν αλλά και

¹⁴⁴¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 056: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η δύναμις της Εθνικής Νεολαίας: 1.000.607 μέλη» (24/5/1940).

¹⁴⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 166.

¹⁴⁴³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 077: Αχρονολόγητη «Αναφορά Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν “Περί αναγκών τινών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας”».

πολιτικών»¹⁴⁴⁴ επίσης το γόητρο, η αξιοσύνη, η εργατικότητα, η κατάρτιση.¹⁴⁴⁵ Στα προσόντα αυτά έρχονται να προστεθούν η διοικητική ικανότητα, η ύπαρξη της ευρύτερης δυνατής μόρφωσης και, για τα ανώτερα στελέχη, η προϋπαρξη στρατιωτικής υπηρεσίας.¹⁴⁴⁶

Ο γενικός σκοπός της εκπαίδευσης των στελεχών δεν αλλάζει πολύ σε σχέση με των απλών μελών: υγιεινή διαβίωση και φυσική ζωή· εγκόλπωση όλων των αξιών που θα τους καταστήσουν πολίτες χρηστούς, ώστε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις που έχει από αυτούς το κράτος, η κοινωνία και η Ε.Ο.Ν., και βαθμοφόρους της Οργάνωσης επαρκείς αρκετά, ώστε να αναλάβουν την εκπαίδευση των νεοτέρων μελών της.¹⁴⁴⁷

Αρχικό επίσημο νομικό πλαίσιο για την εκπαίδευση των στελεχών της Οργάνωσης εξασφαλίζεται με τον Α.Ν. υπ' αριθ. 2008 της 9^{ης} Οκτωβρίου 1939. Σύμφωνα με το νόμο αυτό ιδρύεται Σχολή Εκπαιδευτών της Ε.Ο.Ν. στοχεύουσα στην αρτιότερη εκπαίδευση των στελεχών της, ώστε να εκπληρωθούν αποτελεσματικότερα οι στόχοι της. Η διδασκαλία των μαθημάτων ανατίθεται σε δημοσίους υπαλλήλους, σε αξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων, της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας Πόλεων ή σε ιδιώτες ειδικούς.

Στη Σχολή Εκπαιδευτών μπορούν να φοιτήσουν λειτουργοί της Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, ιδίως γυμναστές, ενώ προτιμώνται όσοι έχουν υπηρετήσει ως έφεδροι αξιωματικοί· επίσης υπάλληλοι άλλων υπηρεσιών, δημοτικοί, κοινοτικοί και υπάλληλοι Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, που αποσπώνται από την υπηρεσία τους με απόφαση του Προέδρου της Κυβερνήσεως· ιδιώτες από τους βαθμοφόρους της

¹⁴⁴⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς πάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με εσωτερικά θέματα και νέους στόχους της Οργάνωσης (13/9/1938).

¹⁴⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτεύουσας και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτεύουσας και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

¹⁴⁴⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39».

¹⁴⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 249: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «93.000 παιδιά της Ε.Ο.Ν. εις στρατόπεδα και κατασκηνώσεις. Η Προπαίδευσις και η Ψυχαγωγία των μελών της Εθνικής Νεολαίας» (30/7/1940).

Ε.Ο.Ν. που επιλέγονται με απόφαση του Προέδρου της Κυβερνήσεως προτάσει του Κ.Ε.Ν., εφόσον πληρούν ορισμένες μορφωτικές προϋποθέσεις. Κανένας από τους φοιτώντες δεν πρέπει να υπερβαίνει το 40ό έτος της ηλικίας. Στη Σχολή μπορούν να καλούνται για μετεκπαίδευση οι ήδη αποφοιτήσαντες από αυτή, αλλά και άλλοι βαθμοφόροι της Ε.Ο.Ν.¹⁴⁴⁸

Οι εκπαιδευτές αποτελούν ιδιαίτερο σώμα στην Ε.Ο.Ν., εντάσσονται στην ιεραρχία των βαθμοφόρων της και υπάγονται στην Κεντρική Διοίκηση. Η Σχολή τελεί υπό την άμεση εποπτεία του Προέδρου της Κυβερνήσεως και υπό την υψηλή προστασία του πριγκιπικού ζεύγους. Οι δαπάνες της λειτουργίας της Σχολής καλύπτονται από τον προϋπολογισμό της Ε.Ο.Ν.

Με τον παραπάνω Α.Ν. το καθεστώς επιδιώκει να δημιουργήσει ενιαίο θεσμικό πλαίσιο εκπαίδευσης των στελεχών της Νεολαίας και μέσω αυτού να εξασφαλίσει τον αποκλειστικό έλεγχο και τον ενιαίο χαρακτήρα της εκπαίδευσής τους. Ευελπιστεί ότι τότε τα στελέχη θα καταστούν ικανά να αναλάβουν όχι μονάχα διοικητικά, αλλά και εκπαιδευτικά καθήκοντα στις μονάδες τους και έτσι η Οργάνωση θα γίνει αυτάρκης.

Ωστόσο το πλαίσιο αυτό είναι υπερβολικά αδρομερές, καθώς δεν καθορίζει θέματα πολύ σημαντικά, όπως τον Κανονισμό της Σχολής, την ύλη των διδασκόμενων μαθημάτων, το χρόνο φοιτήσεως, τον αριθμό των κάθε φορά φοιτώντων κ.λπ. Η κίνηση, επομένως, του καθεστώτος αποδεικνύεται μάλλον βεβιασμένη, διότι ακολούθησε πληθώρα αποσπασματικών προσπαθειών σε σχέση με τη διδακτέα ύλη και με τον τρόπο μετάκλησης και φοίτησης των στελεχών. Πολλά δε από όσα προτάθηκαν προς εφαρμογή του Α.Ν. του Οκτωβρίου του 1939 (π.χ. Γενικός Κανονισμός Εκπαιδεύσεως και Απασχολήσεως, ύλη της Εκπαιδεύσεως και Απασχολήσεως κ.ά), αποδεικνύονται στην πράξη δυσεφάρμοστα.

¹⁴⁴⁸ Φ.Ε.Κ. 432, 9 Οκτωβρίου 1939, Α.Ν. 2008/1939 «Περί ιδρύσεως Σχολής Εκπαιδευτών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας».

Σύμφωνα με το Γενικό Κανονισμό Εκπαιδευσεως και Απασχολήσεως της Ε.Ο.Ν., η εκπαίδευση των βαθμοφόρων διακρίνεται σε εκπαίδευση ανώτατων στελεχών, σε εκπαίδευση ανώτερων στελεχών και σε εκπαίδευση κατώτερων στελεχών. Σύμφωνα με τον ίδιο Κανονισμό κάθε βαθμοφόρος που αναλαμβάνει ένα βαθμό, ασκεί τα καθήκοντα του βαθμού υπό δοκιμή, είναι δηλαδή δόκιμος, μέχρις ότου εκπαιδευτεί στο βαθμό αυτό και υποστεί επιτυχώς εξετάσεις, οπότε μονιμοποιείται στον ίδιο βαθμό.¹⁴⁴⁹

Η εκπαίδευση αυτή υλοποιείται:

Α) σε σχολές εκπαιδευσεως στελεχών (τμήματα Φαλαγγιτών, Φαλαγγιτιστών, Σκαπανέων, Σκαπανισσών, απ' όπου οι μεν Σκαπανείς και οι Σκαπάνισσες εξέρχονται ενωμοτάρχες ή και ομαδάρχες Σκαπανέων και Σκαπανισσών, οι δε Φαλαγγίτες και οι Φαλαγγίτισσες εξέρχονται ενωμοτάρχες, ομαδάρχες ή και λοχίτες Σκαπανέων, Σκαπανισσών, Φαλαγγιτών και Φαλαγγιτισσών, ανάλογα με την επίδοση στα μαθήματα της σχολής) και

Β) σε σχολές μετεκπαιδευσεως στελεχών στις οποίες οφείλουν να φοιτήσουν οι ήδη δόκιμοι βαθμοφόροι ή οι μη δόκιμοι (που δεν έχουν, όμως, υποστεί συστηματική εκπαίδευση), ώστε, μετά την επιτυχία στις σχετικές εξετάσεις, να οριστικοποιήσουν το βαθμό τους. Οι σχολές αυτές διακρίνονται σε:

α) σχολές μετεκπαιδευσεως ανώτατων στελεχών (Διοικητών και Υποδιοικητών)

β) σχολές μετεκπαιδευσεως ανώτερων στελεχών (φαλαγγαρχών, υποφαλαγγαρχών και τετραρχών)

γ) σχολές μετεκπαιδευσεως κατώτερων στελεχών (λοχιτών, ομαδαρχών και ενωμοταρχών).¹⁴⁵⁰

Η επιλογή των στελεχών που θα φοιτήσουν στις σχολές εκπαίδευσης στελεχών γίνεται από την Περιφερειακή Διοίκηση, αφού

¹⁴⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 072: Αχρονολόγητος «Γενικός Κανονισμός Εκπαιδευσεως και Απασχολήσεως εν τη Ε.Ο.Ν.».

¹⁴⁵⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 072: Αχρονολόγητος «Γενικός Κανονισμός Εκπαιδευσεως και Απασχολήσεως εν τη Ε.Ο.Ν.».

ληφθεί υπόψη το φύλλο ποιότητας των υποψηφίων, η γνώμη των προϊσταμένων τους και η γνώμη του ίδιου του Περιφερειακού Διοικητή. Επιπλέον απαραίτητα στοιχεία για την επιλογή τους είναι το δελτίο υγείας που εκδίδεται από την Υγειονομική Υπηρεσία της Οργάνωσης, το δελτίο πληροφοριών που εκδίδεται από τη Φαλαγγονομία, οι γραμματικές γνώσεις, που ποικίλλουν ανάλογα με το βαθμό για τον οποίο εκπαιδεύονται,¹⁴⁵¹ καθώς και η ανάλογη ηλικία.¹⁴⁵² Αντιθέτως στις σχολές μετεκπαιδευσεως δεν ισχύουν οι περιορισμοί των γραμματικών γνώσεων που ισχύουν στις σχολές εκπαιδευσεως.¹⁴⁵³

Η φοίτηση σε όλες τις σχολές της Νεολαίας ορίζεται να γίνεται σε ώρες εκτός της απασχόλησης των μελών/βαθμοφόρων στους Σχηματισμούς της Οργάνωσης. Ολοκληρώνεται δε με εξετάσεις προφορικές, γραπτές και πρακτικές στον κλάδο στον οποίο εκπαιδεύτηκαν οι φοιτώντες.¹⁴⁵⁴

Μαθήματα που προβλέπεται να διδάσκονται οι βαθμοφόροι της Οργάνωσης παραθέτει σχετική εγκύκλιος του Οκτωβρίου του 1938. Πρόκειται για μαθήματα τεχνικής φύσεως [στρατιωτική προπαίδευση, διδασκαλία κανονισμών της Οργάνωσης, σωματική αγωγή, βολή,¹⁴⁵⁵ παθητική αεράμυνα, υγιεινή, οικοκυρική (μόνο για τους Σχηματισμούς θηλέων)] και για μαθήματα εθνικής αγωγής. Τα τελευταία εντάσσονται στο σχολικό πρόγραμμα.

¹⁴⁵¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 24: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ». Βέβαια η Περιφερειακή Διοίκηση μπορούσε να επιτρέψει τη φοίτηση σε σχολή βαθμοφόρων κατ' εξαίρεση σε μέλη που δεν είχαν τις απαραίτητες γραμματικές γνώσεις, εφόσον επρόκειτο για μέλη που επεδείκνυαν εξαιρετική διοικητική ικανότητα και προσόντα ηγετικά.

¹⁴⁵² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 024: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ». Για τη Σχολή Ανωτάτων Στελεχών από 20 έως 40 ετών, Ανωτέρων Στελεχών Α' από 18 ετών και άνω, Ανωτέρων Στελεχών Β' από 16 ετών και άνω, Κατωτέρων Στελεχών Β' από 14 ετών και άνω για τους ομαδάρχες, και από 10 ετών και άνω για τους ενωμοτάρχες.

¹⁴⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 024: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

¹⁴⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 024: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

¹⁴⁵⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 001: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Εγκύκλιος “Περί Εκπαιδευτικού Προγράμματος Ουλαμών και Κέντρων Εκπαιδευσεως”» (11/10/1938): η εκπαίδευση στη βολή συνίστατο στην εκτέλεση βολής με σχολικά όπλα στους Σχηματισμούς αρρένων και θηλέων, και στην προπαρασκευαστική άσκηση βολής με πολεμικά όπλα μόνο στους Σχηματισμούς αρρένων.

Πάντως η διδακτέα ύλη δε γίνεται κατορθωτό να συστηματοποιηθεί, αλλά υπόκειται σε διαρκείς αναθεωρήσεις. Αυτό εικάζεται από τα τροποποιημένα εκπαιδευτικά θέματα που αναφέρονται σε άλλο (αχρονολόγητο) έγγραφο, όπου παρατίθενται τα θέματα της Εκπαιδεύσεως - Απασχολήσεως, π.χ. «Στοιχεία Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας», «Οργάνωσις Ψυχαγωγίας - Καλλιτεχνικαί απασχολήσεις», «Φυλετική Αγωγή», «Κατασκηνωτική» κ.ά.¹⁴⁵⁶

Εκτός από την έντυπη ανάπτυξη της διδακτέας ύλης, αντικείμενο μελέτης αποτελούν ακόμη οι εγκύκλιοι της Κεντρικής Διοικήσεως, το Εγκόλπιο της Ε.Ο.Ν. (Εγκόλπιο Βαθμοφόρων, Γενικοί Κανονισμοί, κωδικοποίηση ισχυουσών διατάξεων της Ε.Ο.Ν., Οδηγός Κατασκηνώσεως, Οδηγός Εκδρομέων, Οδηγός Παιδιών, Οδηγός Αθλητισμού και Αθλοπαιδιών, Συλλογή Τραγουδιών της Ε.Ο.Ν., Κανονισμός Καθηκόντων κ.λπ.), τα περιοδικά *Η Νεολαία* και *Φαλαγγιτική Επιθεώρησις*, οι λόγοι του Αρχηγού κ.ά. Τονίζεται δε ότι η χρήση της έντυπης ύλης πρέπει να γίνεται «κατά τον πλέον ψυχολογημένον τρόπον», ώστε αυτή να καθίσταται ευχάριστη και ελκυστική στους εκπαιδευόμενους.¹⁴⁵⁷

Παράλληλα με τις σχολές εκπαιδεύσεως και μετεκπαιδεύσεως βαθμοφόρων λειτουργούν και σχολές βοηθών εκπαιδευτών (πυρήνων), σκοπός των οποίων είναι να μορφώσουν τα απλά μέλη της μονάδας, ώστε αυτά να βοηθούν τον εκπαιδευτή, δηλαδή το διοικητή της μονάδας, στο έργο του. Καθένα από τα μέλη αυτά εκπαιδεύεται σε ένα μόνο αντικείμενο εκπαιδεύσεως, με απώτερο σκοπό να κατορθωθεί προοδευτικά τα δώδεκα μέλη της ενωμοτίας να ειδικευθούν στα δώδεκα αντικείμενα εκπαιδεύσεως.¹⁴⁵⁸

Με τη λειτουργία των σχολών εκπαιδεύσεως πυρήνων προσδοκείται ότι σταδιακά η μονάδα εκπαιδεύσεως θα περιοριστεί από το λόγο (= δυο -

¹⁴⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 011: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ»· αρ. εγγρ. 014: Αχρονολόγητο «ΜΕΡΟΣ Γ', ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α', ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΥΛΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ - ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΩΣ».

¹⁴⁵⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 021: Αχρονολόγητο «Μέρος ΣΤ', Κεφάλαιον Α', Γενικαί Οδηγίαι, Ιον Μονάδες Εκπαιδεύσεως».

¹⁴⁵⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 024: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

τρεις ομάδες, ενώ η κάθε ομάδα περιέχει τρεις ενωμοτίες με δώδεκα μέλη την καθεμιά) στην ενωμοτία. Επίσης θεραπεύεται μερικώς το πρόβλημα της κατάρτισης των μονίμων στελεχών, που απαιτεί μεγάλες δαπάνες τις οποίες το κράτος αδυνατεί να επωμιστεί αυτή τη χρονική στιγμή.¹⁴⁵⁹ Η λειτουργία των σχολών εκπαίδευσης πυρήνων δείχνει ότι η κατάρτιση των βαθμοφόρων της Οργάνωσης δεν επαρκεί, ώστε αυτοί να ανταποκρίνονται επιτυχώς στο έργο τους.¹⁴⁶⁰ Παρ' όλα ταύτα η λειτουργία των σχολών αυτών είναι εφικτή μόνο στις μεγάλες πόλεις και όχι στην περιφέρεια, όπου δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες μεγάλες μονάδες.¹⁴⁶¹

Αν και για την αντιμετώπιση του προβλήματος της εκπαίδευσης των βαθμοφόρων πολλά προτείνονται ή γίνονται κατά καιρούς,¹⁴⁶² οι προσπάθειες χαρακτηρίζονται και πάλι από προχειρότητα και οπασμωδικότητα. Έτσι στην Έκθεση Πεπραγμένων που υποβάλλεται στον Κ.Ε.Ν. κατά τα μέσα του 1939, ομολογείται ότι, λόγω της εσπευσμένης λειτουργίας του πρότυπου στρατοπέδου «Ιωάννης Μεταξάς», δεν έγινε δυνατή η εξ ολοκλήρου μετάβαση εκεί των βαθμοφόρων, με αποτέλεσμα οι μονάδες τελικά να μην αποκτήσουν εκπαιδευμένους βαθμοφόρους παρά την ολοκλήρωση της λειτουργίας του στρατοπέδου.¹⁴⁶³

Στην ίδια Έκθεση αναφέρεται η μη ικανοποιητική προσέλευση βαθμοφόρων προς εκπαίδευση, αν και είχαν αρχίσει ήδη να λειτουργούν τόσο τα κέντρα εκπαίδευσης ανώτερων στελεχών όσο και οι ουλαμοί εκπαίδευσης κατώτερων στελεχών, με αποτέλεσμα, βέβαια, την

¹⁴⁵⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 021: Αχρονολόγητο «Μέρος ΣΤ', Κεφάλαιον Α', Γενικαί Οδηγίαι, Ιον Μονάδες Εκπαιδύσεως».

¹⁴⁶⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 024: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

¹⁴⁶¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 021: Αχρονολόγητο «Μέρος ΣΤ', Κεφάλαιον Α', Γενικαί Οδηγίαι, Ιον Μονάδες Εκπαιδύσεως».

¹⁴⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39».

¹⁴⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 012: «Προς τον κ. Κυβερνητικόν Επίτροπον Υποβολή Εκθέσεως Πεπραγμένων» από το ΙΙ Γραφείο της Κεντρ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. (26/7/1939).

αναποτελεσματική εκπαίδευση.¹⁴⁶⁴ Η ανεπαρκής προσέλευση δείχνει την απροθυμία των ίδιων των στελεχών να διαθέσουν χρόνο και να καταβάλουν σοβαρή προσπάθεια για την Οργάνωση.

Η - αρχικά δικαιολογημένη - έλλειψη καταρτισμένων βαθμοφόρων προερχόμενων από τα σπλάχνα της Οργάνωσης γίνεται απόπειρα να καλυφθεί με αποσπάσεις στην Ε.Ο.Ν. ανδρών των Ενόπλων Δυνάμεων και δημοσίων υπαλλήλων. Ήδη το άρθρο 11 του Α.Ν. 334/1936 «Περί συστάσεως “Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας”» επιτρέπει την απόσπαση στην Ε.Ο.Ν. κατάλληλων στελεχών του Στρατού Ξηράς, του Ναυτικού και της Αεροπορίας, καθώς και δημόσιων, δημοτικών και κοινοτικών υπαλλήλων. Οι αποσπώμενοι διατηρούν την προηγούμενη οργανική τους θέση μαζί με όλα τα συναφή δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, και επιπλέον μισθοδοτούνται όπως και πριν από την απόσπασή τους.¹⁴⁶⁵

Με τον Α.Ν. 1170/1938 «Περί τροποποιήσεως διατάξεων και συμπληρώσεως του Α.Ν. 334/1936», όχι μονάχα επαναβεβαιώνεται η προηγούμενη δυνατότητα, αλλά και επεκτείνεται. Στο εξής μπορούν να αποσπασθούν την Ε.Ο.Ν. και υπάλληλοι Οργανισμών Δημοσίου Δικαίου και της Τραπέζης της Ελλάδος.¹⁴⁶⁶

Με την εξαιρετική αυτή δυνατότητα που παρέχει το μεταξικό κράτος στην Ε.Ο.Ν., τονίζεται η ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία περιβάλλει τη Νεολαία· ιδιαίτερα τονίζεται η μέριμνά του να συνδέσει οργανικά την Οργάνωση με το κράτος και τις Ένοπλες Δυνάμεις και να την επανδρώσει με τα εκλεκτότερα (κατά τη γνώμη των αξιωματούχων του καθεστώτος) στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και του κρατικού μηχανισμού, τα οποία θα έθεταν στην υπηρεσία της τις γνώσεις τους και

¹⁴⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 012: «Προς τον κ. Κυβερνητικών Επιτρόπων Υποβολή Εκθέσεως Πεπραγμένων» από το ΙΙ Γραφείο της Κεντρ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. (26/71939).

¹⁴⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 121: «Α.Ν. υπ’ αριθ. 334/1936 Περί συστάσεως “Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας”», σ. 4.

¹⁴⁶⁶ Φ.Ε.Κ. 139, 8 Απριλίου 1938, Α.Ν. 1170/1938 «Περί τροποποιήσεως διατάξεων και συμπληρώσεως του Α.Ν. 334/1936».

την εμπειρία τους, με προϋπόθεση, πάντοτε, την πίστη τους στις ιδεολογικές αρχές της 4^{ης} Αυγούστου.

Η Ε.Ο.Ν. εκμεταλλεύεται το νομοθετικό αυτό πλαίσιο για αποσπάσεις επίλεκτων στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων και του κρατικού μηχανισμού, με την αιτιολογία ότι είναι απαραίτητα για τις ανάγκες της.¹⁴⁶⁷ Η κατάχρηση των αποσπάσεων, όμως, συμβαδίζει με την απροσχημάτιστη επέμβαση του καθεστώτος στον κρατικό μηχανισμό και στις Ένοπλες Δυνάμεις· τη διασάλευση της ισορροπίας, της ευταξίας και της ιεραρχίας στις υπηρεσίες, καθώς και την οικονομική τους επιβάρυνση με μισθούς υπαλλήλων που - ως αποσπασμένοι αλλού - δεν προσφέρουν έργο σε αυτές· την απροκάλυπτη δήλωση υποταγής των αποσπασμένων υπαλλήλων στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου· τέλος την απογύμνωση διάφορων ευαίσθητων κρατικών τομέων (όπως η Παιδεία και η Υγεία) από τους ικανότερους.¹⁴⁶⁸

Κι όμως, παρά τη δυνατότητα αποσπάσεως επίλεκτων στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων και του κρατικού μηχανισμού στην Ε.Ο.Ν. και παρά τις προσπάθειες για σωστή επιλογή και επαρκή θεωρητική και πρακτική κατάρτιση των βαθμοφόρων, το σώμα των βαθμοφόρων της Οργάνωσης πάσχει σοβαρά τόσο σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα προσωπικού. Το γεγονός τούτο αποδίδεται στη ραγδαία ανάπτυξη της Οργάνωσης από τη μια και στο ότι τα ήδη υπάρχοντα στελέχη δεν μπορούν να διαθέσουν πολύ χρόνο για φοίτηση στις σχολές κατάρτισης και στη διοίκηση, καθώς δεν είναι απαλλαγμένα από τις βιοποριστικές μέριμνες.¹⁴⁶⁹

Κατά τα μέσα του 1939, μάλιστα, η κατάσταση είναι τόσο κακή, ώστε αναγνωρίζεται ότι ο ορισμός των βαθμοφόρων έγινε εντελώς

¹⁴⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 158: «ΣΧΕΔΙΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΥ Προς το Ίδρυμα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» του Ι. Μεταξά (2/12/1939).

¹⁴⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 141: «ΣΧΕΔΙΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΥ Προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας» του Ι. Μεταξά (13/1/1940)· αρ. εγγρ. 142: Πρόταση της Λ. Μαντζούφα «Προς το Ι Γραφείον Κεντρικής Διοικήσεως» για απόσπαση υπαλλήλου (8/1/1940)· αρ. εγγρ. 143: «ΣΧΕΔΙΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΥ Προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας» του Ι. Μεταξά (13/1/1940)· αρ. εγγρ. 162: «ΣΧΕΔΙΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΥ Προς το Ίδρυμα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων» του Ι. Μεταξά (2/12/1939)· αρ. εγγρ. 247: Αχρονολόγητο «ΣΗΜΕΙΩΜΑ Προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας» του Ι. Μεταξά.

¹⁴⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39».

πρόχειρα και χωρίς προηγούμενη εξακρίβωση της ζωής και της δράσης τους, πράγμα που θα μπορούσε να αποβεί επιζήμιο για την Οργάνωση. Για να διορθωθεί δε, η Διοίκηση της Χωροφυλακής κάθε πόλεως καλείται να ερευνήσει τα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτειακά φρονήματα κάθε βαθμοφόρου και στη συνέχεια να ενημερώσει την οικεία Περιφερειακή Διοίκηση η οποία ανοίγει σχετικό φάκελλο για τον καθένα. Αν οι συναγόμενες πληροφορίες κριθούν ικανοποιητικές, ο βαθμοφόρος παραμένει· διαφορετικά αποπέμπεται.¹⁴⁷⁰

Τα προβλήματα που προκύπτουν κατά καιρούς από τα ανεπαρκή και ακατάρτητα στελέχη είναι πολλά. Κατ' αρχάς διατυπώνονται αρκετά παράπονα για κατάχρηση εξουσίας των βαθμοφόρων εις βάρος των απλών μελών, με συνέπεια το δυσμενή αντίκτυπο στην κοινωνία. Μάλιστα οι υπερβάσεις επαναλαμβάνονται παρά την αποστολή αυστηρών σχετικών διαταγών.¹⁴⁷¹

Άλλο σοβαρό και ομολογημένο πρόβλημα είναι το ότι συχνά οι κατώτεροι, ιδίως, βαθμοφόροι δεν έχουν επίγνωση των καθηκόντων τους, αλλά αρέσκονται σε επίδειξη. Αυτό αποδίδεται κυρίως σε απειρία, αφού η πολύ νεαρή, κατά κανόνα, ηλικία τους είναι δυσανάλογη με τις αυξημένες τους υποχρεώσεις. Μπορεί ακόμα να οφείλεται και στην έλλειψη σαφούς και επίσημου Κανονισμού προσόντων των βαθμοφόρων και Κανονισμού Εξετάσεων της Σχολής Μονίμων Στελεχών, πράγμα που αποκλείει εκ των πραγμάτων την αντικειμενική επιλογή και προαγωγή τους.¹⁴⁷²

Η κατάσταση δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο εξαιτίας της σύγχυσης όσον αφορά στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις κάθε βαθμού

¹⁴⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 371: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (15/7/1939).

¹⁴⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «ΔΕΛΤΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ Κ.Δ.» (15/6/1939)· Φ. 16, αρ. εγγρ. 085: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» του Κ.Ε.Ν. (10/3/1939).

¹⁴⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39».

στο πλαίσιο της διοικητικής ιεραρχίας της Ε.Ο.Ν., καθώς και της ασάφειας που υπάρχει στα ζητήματα του προσωπικού σχετικά με διορισμούς, μεταθέσεις, αποσπάσεις, παραιτήσεις, ποινές, προαγωγές.¹⁴⁷³

Αλλά και οι σχέσεις μεταξύ των βαθμοφόρων δε διέπονται από πνεύμα συνεργασίας και αλληλεγγύης. Σε επώνυμη έκθεση χρονολογούμενη στα μέσα του 1940, τη στιγμή που η Νεολαία βρίσκεται στο απόγειο της δύναμής της, γίνεται αναφορά σε έριδες που αποτελούν τον κανόνα μεταξύ των στελεχών, σε προσωπικά μίσση, σε αλληλοκατηγορίες και σε συκοφαντικές επιθέσεις.¹⁴⁷⁴ Η κατάσταση είναι χειρότερη στην περιφέρεια ή τουλάχιστον φαίνεται τέτοια λόγω του στενότερου επαρχιακού περιγυρου. Το αίτιό της αναφέρεται ρητά:

Η κακοδαιμονία, όσον αφορά τας έριδας, οφείλεται και εις το σύστημα της απονομής των βαθμών. Το σύστημα τούτο, εφαρμοζόμενον εις τας Αθήνας, ίσως δεν έχει συνεπείας, εις το στενόν όμως περιβάλλον των Ιωαννίνων δημιουργεί προστριβάς. Είναι, δηλαδή, η κατά διαταραχήν της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας απονομή βαθμών της Ε.Ο.Ν. Ο Επιθεωρητής δηλαδή των δημοτικών σχολείων ή ο Γυμναστής, επί παραδείγματι, φαλαγγάρχης, ο γυμνασιάρχης Λοχίτης. Εις την συγκέντρωσιν της Ε.Ο.Ν. ο πρώτος ανώτερος του δευτέρου, ενώ εις το γυμνάσιον συμβαίνει το αντίθετον. Έτσι εδημιουργήθη μία αφόρητος κατάσταση που έχει δυσμενή αποτελέσματα εις την καλήν οργάνωσιν της Νεολαίας.¹⁴⁷⁵

Η αδυναμία, συνεπώς, της Οργάνωσης να συγκροτήσει σώμα αξιόλογων βαθμοφόρων προερχόμενων από τα σπλάχνα της και η κατά κόρον καταφυγή της σε αποσπάσεις δημοσίων υπαλλήλων στους οποίους απονέμει βαθμούς, όχι μονάχα διαταράσσει τη δημοσιοϋπαλληλική

¹⁴⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 043: «Παρατηρήσεις και γνώμαι επί της λειτουργίας της Ε.Ο.Ν.» (22/3/1938).

¹⁴⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδην, Διευθυντήν Περιοδικού “ΝΕΟΛΑΙΑ”» (20/6/1939). Ωστόσο οι δυο αριθμοί πρωτοκόλλου πάνω στο έγγραφο αναφέρουν ως ημερομηνίες τις 6/7/1940 και 16/7/1940.

¹⁴⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδην, Διευθυντήν Περιοδικού “ΝΕΟΛΑΙΑ”» (20/6/1939).

ιεραρχία, αλλά, στις μικρές τουλάχιστο κοινωνίες, διαταράσσει και την κοινωνική συνοχή προς ζημία, τελικά, της Οργάνωσης.

Οι έριδες συχνά έχουν αντίκτυπο και στα απλά μέλη της Ε.Ο.Ν. τα οποία διαιρούνται σε εσωσχολικούς και εξωσχολικούς, που δεν προσέρχονται σε καμιά κοινή συγκέντρωση, αλλά ομαδοποιούνται γύρω από διάφορους αξιωματούχους.¹⁴⁷⁶

Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι συχνά οι βαθμοφόροι της επαρχίας αισθάνονται ότι το Κέντρο αγνοεί προκλητικά και προσβλητικά τις αναφορές τους, ενώ αντιθέτως τους βομβαρδίζει «με τας "σοφάς" διαταγών των "διαφόρων σοφών" που έχουν συγκεντρωθεί εις την Κ.Δ.». Διαπιστώνεται, δηλαδή, αλαζονεία στην άσκηση της εξουσίας από την πλευρά της Κεντρικής Διοίκησης, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την έκδοση ανεφάρμοστων διαταγών και τη δυσαρέσκεια των υφισταμένων που αντιμετωπίζονται υποτιμητικά.¹⁴⁷⁷

Επομένως η αναπόφευκτη δυσχέρεια λόγω της χιλιομετρικής απόστασης μεταξύ Κέντρου και Περιφερειακών Διοικήσεων μεγιστοποιείται από την έλλειψη συντονισμού και συνεννόησης με αποτελέσματα συχνά κωμικοτραγικά. Για παράδειγμα, διαπιστώνεται ότι στη Ζάκυνθο η οργάνωση των Φαλαγγιτών έχει τελείως παραμεληθεί, προς όφελος των Σκαπανέων, με το αιτιολογικό ότι οι Φαλαγγίτες αντιμετωπίζουν τη Νεολαία με ιδιοτέλεια και ζητούν παροχές άμα τη εγγραφή τους· ότι στην Άρτα ο χαιρετισμός της Νεολαίας επιτρέπεται μόνο σε επίσημες εμφανίσεις της Ε.Ο.Ν., ενώ στις άλλες περιπτώσεις τα μέλη χαιρετούν στρατιωτικά· ότι στην Κεφαλονιά δεν πιστεύουν καν στην ιδέα της Νεολαίας και έτσι, όπως καταγγέλλεται σκανδαλισμένα, σε εκδρομή του σχολείου τους οι μικροί μαθητές, αντί του Ύμνου της Νεολαίας, τραγουδούσαν το «Λάμπειθ γουώλκ»!¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 018: «Εμπιστευτική – Απόρρητος Προσωπική Επ' αποδείξει Προς Τον κ. Γενικόν Επόπτην Ε.Ο.Ν. Ζακύνθου» Αναφορά (18/7/1940).

¹⁴⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδη, Διευθυντήν Περιοδικού "ΝΕΟΛΑΙΑ"» (20/6/1939).

¹⁴⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδη, Διευθυντήν Περιοδικού "ΝΕΟΛΑΙΑ"» (20/6/1939).

Τελικά, παρά τα λαμβανόμενα κατά καιρούς μέτρα, τέσσερα ολόκληρα χρόνια από την οργάνωση της Ε.Ο.Ν. η αντιμετώπιση του προβλήματος της επάνδρωσης της Οργάνωσης με κατάλληλα στελέχη δεν έχει σημειώσει καμιά πρόοδο. Τον Οκτώβριο του 1940 ο Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλος διαπιστώνει τη δυσλειτουργία των Περιφερειακών Διοικήσεων Αρρένων και Θηλέων της Ε.Ο.Ν., την οποία αποδίδει στην έλλειψη στελεχών που και ικανά να είναι και να ασχολούνται κατ' αποκλειστικότητα με την Οργάνωση. Προς επίλυση του προβλήματος γνωστοποιεί ότι θα εισηγηθεί στο Μεταξά όχι πια μόνο τη μέθοδο των αποσπάσεων στελεχών από το δημόσιο, αλλά και την πρόσληψη έμμισθων υπαλλήλων προς όφελος της Ε.Ο.Ν., ώστε να εξασφαλισθεί η ποθούμενη αποκλειστικότητα.¹⁴⁷⁹

Σε διαταγή του το ίδιο έτος, 1940, ο ίδιος ο Μεταξάς αναφέρει ότι η αναζήτηση στελεχών αποκλειστικά εκτός Οργανώσεως, και κυρίως από το δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο, δημιουργεί πληθώρα προβλημάτων που δεν προάγουν το έργο της Οργανώσεως και που αποκλείουν τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών σε αυτή. Γι' αυτό είναι αναγκαίο η Οργάνωση να καταστεί πλέον διοικητικά επαρκής αντλώντας στελέχη από τους ίδιους τους κόλπους της με τη δημιουργία κατάλληλων σχολών εκπαίδευσως, διότι «η αυτάρκεια εις στελέχη αποτελεί κυριώτατον δείγμα διά να κριθή η ζωτικότητα και αποτελεσματικότης μιας Οργανώσεως ως η ιδική μας».¹⁴⁸⁰

Η αυστηρή του επισημάνση, εξάλλου, στην αξιοκρατική απονομή βαθμών στους κόλπους της Οργάνωσης και στην τήρηση των ισχυουσών διατάξεων σχετικά με την επιλογή και την τοποθέτηση των βαθμοφόρων

¹⁴⁷⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 334: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (15/10/1940).

¹⁴⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» (25/7/1940) κοινοποιούσα διαταγή του Ι. Μεταξά.

αποδεικνύει ότι το πρόβλημα της επάνδρωσης της Νεολαίας με αξιόλογα στελέχη χρονίζει, παρά τη διακαή επιθυμία του δικτάτορα.¹⁴⁸¹

¹⁴⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» (25/7/1940) κοινοποιούσα διαταγή του Ι. Μεταξά.

2. 3. Μέριμνα του καθεστώτος για την υγεία της νέας γενιάς

Στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1930, με ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα περίπου 50 λίρες και πολύ φτωχή διατροφή, οι ενδημικές ασθένειες, ελονοσία και κυρίως φυματίωση, είναι ευρύτατα διαδεδομένες, ενώ οι κρατικές υγειονομικές υπηρεσίες ανεπαρκέστατες.¹⁴⁸² Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δείχνει ζωνρό ενδιαφέρον για την κατάσταση της υγείας της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας, το οποίο, άλλωστε, είναι σύμφωνο με την ιδεολογική του τοποθέτηση απέναντι στη νέα γενιά.

Κατά το Μεταξά, η φτώχεια του εδάφους, οι πόλεμοι, οι εσωτερικές επαναστάσεις, η ηθική αποχαλίνωση, η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση 1.500.000 εξαθλιωμένων προσφύγων, οι οικονομικές περιπέτειες, καθώς και η έξαρση του αλκοολισμού, της φυματίωσης, της σύφιλης, της ελονοσίας και των τραχωμάτων αποτελούν τις κυριότερες αιτίες της βιολογικής φθοράς και της καθυστέρησης της πνευματικής ανάπτυξης που υπέστη κυρίως η παιδική ηλικία.

Η 4^η Αυγούστου δράττεται της ευκαιρίας για να κατηγορήσει το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς για αδιαφορία και παντελή έλλειψη κυβερνητικής πρόνοιας προς ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και προώθηση της υγιεινής των κατοίκων της. Την ανικανότητα αυτή που επέτεινε δραματικά το πρόβλημα, συγκρίνει με τη μέριμνα του Νέου Κράτους. Το εθνικό κράτος δραστηριοποιείται μέσω του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, του Υφυπουργείου Εργασίας και κυρίως του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας.¹⁴⁸³

Στο πλαίσιο του ζωνρού ενδιαφέροντος της 4^{ης} Αυγούστου για το παιδί, το καθεστώς ιδρύει διάφορα κέντρα μέριμνας στα οποία παρέχεται η απαραίτητη φροντίδα από την ενδομήτρια ζωή ως τη νεανική ηλικία. Ενδεικτικά αναφέρονται: Συμβουλευτικοί Σταθμοί Επιτόκων οι οποίες δε

¹⁴⁸² Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σσ. 251 – 252.

¹⁴⁸³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τα εγκαίνια της σχολής εκπαιδύσεως σχολιάτρων» (12 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 267 – 269.

διαθέτουν τα οικονομικά μέσα για ιδιωτική ιατρική παρακολούθηση· νηπιαγωγεία ή Παιδικοί Κήποι για παιδιά 3 – 6 ετών που οι γονείς τους εργάζονται, καθώς και εθνικοί παιδικοί σταθμοί· Παιδικές Εξοχές για παιδιά άνω των 7 ετών με εύθραυστη υγεία· Κέντρα Νεότητας όπου παίζουν παιδιά σχολικής ηλικίας· το δε χειμώνα τα Κέντρα αυτά χρησιμοποιούνται ως μαθητικά αναρρωτήρια.

Για την προστασία της υγείας των παιδιών και για την αποφυγή του συγχρωτισμού των άρρωστων με τα υγιή παιδιά μεριμνά η Υπηρεσία Σχολικής Υγιεινής με εμβόλια εναντίον των λοιμωδών νοσημάτων. Ιδρύονται επίσης οι Μαθητικές Πολυκλινικές, όπου τα παιδιά παρακολουθούνται τρεις φορές την εβδομάδα από γιατρούς διαφόρων ειδικοτήτων.¹⁴⁸⁴

Σημαντικότερος εκτελεστικός βραχίονας του Υπουργείου Παιδείας όσον αφορά στην παρακολούθηση της υγείας της νέας γενιάς είναι η Ε.Ο.Ν. Ο λόγος για τον οποίο η Οργάνωση επιφορτίζεται με το σημαντικό αυτό έργο αναφέρεται από τον ίδιο το δικτάτορα: «Η Ε.Ο.Ν., η οποία πλέον όλα τα παιδιά, οιαδήποτε και αν είναι, είτε ανήκουν εις τα σχολεία, είτε όχι, είτε είναι εργάται, είτε τεχνίται, είτε αγρόται, τα περιλαμβάνει εις τους κόλπους της εξ ολοκλήρου και, εκτός των άλλων της σκοπών, τα αναπτύσσει επίσης και σωματικώς και ηθικώς και από απόψεως υγείας».¹⁴⁸⁵

Το 1939 το καθεστώς αποφασίζει να καταρτισθεί ατομικό δελτίο υγείας για καθένα από τα μέλη της Ε.Ο.Ν. ξεχωριστά. Ο Μεταξάς σε σχετικές του δηλώσεις υποστηρίζει ότι βασικός λόγος που επιτάσσει τον καταρτισμό του δελτίου αυτού είναι η αξιολόγηση της φροντίδας του Νέου Κράτους που εξασφαλίζει διαρκή ιατρική παρακολούθηση με σκοπό τη μείωση των επιβλαβών συνεπειών των παραγόντων οι οποίοι λειτουργούν επιβαρυντικά για την υγεία των παιδιών και των νέων

¹⁴⁸⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 97 – 98.

¹⁴⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τα εγκαίνια της σχολής εκπαίδευσεως σχολιάτρων» (12 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 269.

(κακή οικονομική κατάσταση, κακές συνθήκες διαβίωσης και κακή ποιότητα διατροφής). Έτσι, η διαρκής ενημέρωση του δελτίου υγείας αναμένεται, σύμφωνα με το δικτάτορα, να συμβάλει στην έγκαιρη πρόληψη διαφόρων παθήσεων με τη λήψη κατάλληλων μέτρων.¹⁴⁸⁶

Λόγος για την πρόθεση της Οργάνωσης να τηρεί ατομικό βιοψυχικό δελτίο υγείας των Φαλαγγιτών της μετά από περιοδική τους εξέταση σε συνεργασία με το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων γίνεται και από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* λίγο αργότερα.¹⁴⁸⁷

Από το δελτίο είναι δυνατόν να συλλεγούν πολύ ευαίσθητες πληροφορίες, όπως ευθαρσώς δηλώνει ο ίδιος ο δικτάτορας: να εντοπισθούν οι νοσηρές ιδιοσυγκρασίες και προδιαθέσεις που θα μπορούσαν μελλοντικά να επηρεάσουν την ομαλή σωματική και διανοητική ανάπτυξη των παιδιών· να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη σωματική και ψυχική κατάσταση της νεολαίας, τα οποία θα γνωρίζει και η ίδια η Οργάνωση, καθώς και συμπεράσματα σχετικά με την επίδραση που έχει στο μαθητικό, κυρίως, πληθυσμό μια σημαντική εκπαιδευτική επιλογή του καθεστώτος, η έμφαση στη σωματική αγωγή.

Οι πληροφορίες του δελτίου μπορούν να χρησιμοποιηθούν, πάντα σύμφωνα με τον ίδιο το Μεταξά, και στον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών. Προφανώς υπονοείται, χωρίς να αναφέρεται ρητά, ότι τα στοιχεία για τη σωματική, πνευματική και διανοητική τους κατάσταση (στοιχεία συχνά προερχόμενα από πηγές επισφαλείς και φυσικά υποκείμενα σε αλλαγή με το πέρασμα του χρόνου) θα χρησιμοποιούνται από διάφορους παράγοντες του καθεστώτος, ώστε τα παιδιά να ωθούνται σε επαγγελματικούς τομείς, για τους οποίους αυτά θα θεωρούνται κατάλληλα. Ευχέρεια για ανάλογη χρήση των πληροφοριών

¹⁴⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 737: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Το ατομικόν δελτίον υγείας των μελών της Νεολαίας – Δηλώσεις του Αρχηγού της Κυβερνήσεως»: Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις διά την καθιέρωσιν ατομικού δελτίου υγείας διά τα μέλη της Ε.Ο.Ν.» (8 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 182-183.

¹⁴⁸⁷ Π. Δ. Ηλιάδης, «Η παιδική εγκληματικότητα και αι προσπάθειαι του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 29, Αθήναι Ιανουάριος 1940, σ. 309.

των δελτίων θα δίνεται στο Στρατό, στις δημόσιες υπηρεσίες και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις.¹⁴⁸⁸

Τον καταρτισμό των δελτίων υγείας σχεδιάζεται να αναλάβουν, σύμφωνα πάντα με τις δηλώσεις του Μεταξά, τα υποκαταστήματα του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Ι.Κ.Α.) ή οι σχολίατροι συνεργαζόμενοι με τους λοιπούς τοπικούς γιατρούς, όπου αυτά δε λειτουργούν.¹⁴⁸⁹ Οι σχολίατροι, μάλιστα, καλούνται από το Μεταξά όχι μόνο να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες των μαθητών της περιφέρειάς τους, αλλά και να λειτουργήσουν ως προπαγανδιστές της υγιεινής των παιδιών που δεν έχουν ακόμα πάει στο σχολείο, καθώς και αυτών που έχουν πλέον φύγει από το σχολείο· να συμβουλεύουν και να κατευθύνουν ακόμα και τις οικογένειες.¹⁴⁹⁰

Από τις προθέσεις του καθεστώτος, όπως αυτές σκιαγραφούνται στις παραπάνω δηλώσεις του Μεταξά, διαγράφεται η επιδίωξη της 4^{ης} Αυγούστου να γνωρίζει, μέσω της Ε.Ο.Ν., ακόμα και τα πιο προσωπικά στοιχεία των ατόμων της νέας γενιάς. Η μέριμνα ενός κράτους για την προαγωγή της υγείας των πολιτών του είναι επαινετή, αλλά η πρακτική του κράτους να χρησιμοποιεί αυστηρά προσωπικά τους στοιχεία κατά το δοκούν και να τα παραχωρεί στον ευρύτερο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, μην τηρώντας ούτε το ιατρικό απόρρητο, γίνεται επικίνδυνη, καθώς ενδέχεται να ενθαρρύνει ρατσιστικές διακρίσεις και συμπεριφορές.

Παρ' όλα αυτά η πολιτική του καθεστώτος σχετικά με την υγεία της νέας γενιάς δεν εντάσσεται στο πλαίσιο ρατσιστικών αντιλήψεων, ούτε χρησιμεύει στη συνειδητή, τουλάχιστον, εφαρμογή ρατσιστικών πρακτικών. Η 4^η Αυγούστου δεν επιδίδεται σε βιομετρικές και ψυχομετρικές εκτιμήσεις και ασχολείται με την ανακούφιση, τη θεραπεία και την εκπαίδευση και όχι με την εξόντωση των ασθενών και των φυσικά,

¹⁴⁸⁸ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις διά την καθιέρωσιν ατομικού δελτίου υγείας διά τα μέλη της Ε.Ο.Ν.» (8 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 183.

¹⁴⁸⁹ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις διά την καθιέρωσιν ατομικού δελτίου υγείας διά τα μέλη της Ε.Ο.Ν.» (8 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 183.

¹⁴⁹⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εις τα εγκαίνια της σχολής εκπαιδεύσεως σχολιάτρων» (12 Μαρτίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 270 - 271.

ψυχικά και διανοητικά μειονεκτούντων.¹⁴⁹¹ Οι επιλογές της αυτές εντάσσονται στη γενική της αντίληψη για την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας ρωμαλαίας νέας γενιάς κατά τα αρχαία ελληνικά πρότυπα και δε σχετίζονται με ιδεολογίες και πολιτικές ρατσιστικών εκκαθαρίσεων της φασιστικής Ιταλίας και κυρίως της ναζιστικής Γερμανίας.¹⁴⁹²

2. 4. Σύστημα αξιολόγησης και ενίσχυσης της Ε.Ο.Ν.

2. 4.1. Αμοιβές μελών και συμπαθούντων

Φιλοδοξία του καθεστώτος είναι να καταστήσει την Ε.Ο.Ν. οργάνωση μαζική με μέλη παιδιά και νέους και συγκροτημένη κατά τα πρότυπα του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας, δηλαδή ιεραρχικά και συγκεντρωτικά, με εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας και σε επιμέρους Σχηματισμούς. Είναι, επομένως, αναμενόμενο να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη διαμόρφωση και διαφύλαξη του χαρακτήρα της Οργάνωσης που εγγυάται και την υλοποίηση των άμεσων και των μακροπρόθεσμων στόχων της. Ένας τρόπος, για να επιτευχθεί αυτό, είναι η χρήση ποινών και αμοιβών στο πλαίσιο της Οργάνωσης, των οποίων το σύστημα οργανώνεται λεπτομερώς στον Κανονισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας της.¹⁴⁹³

Για να επιτύχει την εκδήλωση επιθυμητής συμπεριφοράς των μελών της, η Οργάνωση καταφεύγει στη θετική ενίσχυσή τους, δηλαδή στην

¹⁴⁹¹ Φ.Ε.Κ. 28, 30 Ιανουαρίου 1937, Α.Ν. 453/1937 «Περί ιδρύσεως σχολείου ανωμάτων και καθυστερημένων παιδών κ.λπ.»· Φ.Ε.Κ. 24, 27 Ιανουαρίου 1938, Α.Ν. 1049/1938 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Αναγκαστικού Νόμου 453/1937»· Φ.Ε.Κ. 170, 2 Φεβρουαρίου 1939, Β.Δ./1939 «Περί εκτελέσεως του υπ' αριθ. 1049/1938 Αναγκαστικού Νόμου "περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Αναγκαστικού Νόμου 453/1937"»· Φ.Ε.Κ. 89, 13 Μαρτίου 1940, Β.Δ./1940 «Περί ιδρύσεως και λειτουργίας τραχωματικών σχολείων και σχολικών αντιτραχωματικών ιατρείων».

¹⁴⁹² Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 281–282, 341–344· R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press 1999, σσ. 34–35, 54–58· Lord Russel of Liverpool, *Η μάστιγα του Ναζισμού: Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ 1939–1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2007.

¹⁴⁹³ Γ.Α.Κ, Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 367: Αχρονολόγητο «Απόσπασμα Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας "Περί Πειθαρχίας, Ποινών και Αμοιβών"».

επιβράβευσή τους. Με τη διαδικασία αυτή οι αμειβόμενοι δοκιμάζουν το αίσθημα της ικανοποίησης και έτσι εντείνουν την ενεργητικότητά τους.¹⁴⁹⁴

Όσον αφορά στις αμοιβές, στον Κανονισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας¹⁴⁹⁵ τίθενται οι παιδαγωγικές αρχές, βάσει των οποίων αυτές πρέπει να απονέμονται: κρίνεται ότι η επιβράβευση κάθε διακεκριμένης πράξης, αξιομίμητης διαγωγής και εξαιρετικής επίδοσης είναι απαραίτητη, ώστε να δημιουργείται ευγενής άμιλλα μεταξύ των Σκαπανέων και των Φαλαγγιτών· στη συνέχεια τίθενται ως αποκλειστικές προϋποθέσεις της αμοιβής η δικαιοσύνη, η απουσία μεροληψίας και προκαταλήψεως εκ μέρους του απονέμοντος, καθώς και η ίδια η διακεκριμένη πράξη του αμειβομένου.

Αμοιβές για διακεκριμένη πράξη ή αξιέπαινη διαγωγή είναι η ευαρέσκεια, η απονομή επαίνου, η απονομή τιμητικού ευσήμου, η απονομή μεταλλίου, για το είδος και τα διακριτικά του οποίου εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1939 ειδική διαταγή,¹⁴⁹⁶ και η προαγωγή στον αμέσως επόμενο βαθμό κατ' απόλυτη εκλογή (μόνο για διακεκριμένη πράξη). Αμοιβές για εξαιρετικές επιδόσεις αποτελούν η εύφημος μνεία, η απονομή επαίνου και η απονομή διακριτικών ευσήμων επιδόσεως. Αμοιβές απονέμονται όχι μόνο σε πρόσωπα, αλλά και σε μονάδες για αρτιότητα οργανώσεως, για τελειότητα εκπαιδεύσεως και εμφανίσεως ή για εξαιρετική ομαδική επίδοση. Τέτοιες ομαδικές αμοιβές είναι η απονομή επαίνου στη μονάδα και η απονομή τιμητικής ταινίας στη σημαία ή στο αντίσημό της. Εξυπηρετούν δε τον ίδιο σκοπό με τις ατομικές, δηλαδή την πρόκληση άμιλλας μεταξύ των μονάδων.

Στο πλαίσιο της ηθικής ενίσχυσης των μελών και των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. κατά καιρούς απονέμονται διάφορες αμοιβές από

¹⁴⁹⁴ *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό*, τ. 1, σσ. 269-270, λήμμα *Αμοιβές και ποινές*: τ. 4, σσ. 1903-1904, λήμμα *Ενίσχυση*: τ. 4, σσ. 1904 – 1907, λήμμα *Ενίσχυση στη σχολική μάθηση*.

¹⁴⁹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 367: Αχρονολόγητο «Απόσπασμα Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας “Περί Πειθαρχίας, Ποινών και Αμοιβών”».

¹⁴⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 090: «Διαταγή “Περί καθορισμού διακριτικών μεταλλίων της Ε.Ο.Ν. συμφώνως τη Ε.Π. 159 Δ/γί περί ηθικών αμοιβών”» του Ι. Μεταξά (27/1/1939).

αξιωματούχους του καθεστώτος ή και από τον ίδιο το Μεταξά για ποικίλους λόγους. «Την άκραν ευαρέσκειάν» του εκφράζει ο Μεταξάς προς τους γιατρούς για την οργάνωση και τη λειτουργία της Υγειονομικής Υπηρεσίας και προς τους λοιπούς βαθμοφόρους για το ζήλο που επέδειξαν κατά τη λειτουργία του Υγειονομικού Κέντρου. «Την άκραν ευαρέσκειάν» του εκφράζει και ο Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλος για την πειθαρχία, το παράστημα, το φρόνημα και την αντοχή που επέδειξαν οι ΕΟΝίτες κατά τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου. Έπαινο αποστέλλει τηλεγραφικά ο Υφυπουργός Παιδείας Σπέντζας προς το Γυμνασιάρχη της για τη μαθήτρια Φαλαγγίτισσα Χρυσώ Σπυρογιάννη που βρήκε και παρέδωσε το σεβαστό ποσό των 2.500 δραχμών. Μάλιστα η είδηση αυτής της ηθικής αμοιβής δίνεται εντολή να δημοσιευθεί στις απογευματινές εφημερίδες της 30ής Ιουνίου 1940.

Ηθικές αμοιβές απονέμονται όχι μόνο στα μέλη, αλλά και στους ενεργούς υποστηρικτές της Ε.Ο.Ν. Έτσι ο Μεταξάς, αποδεχόμενος την πρόταση της Περιφερειακής Διοικήσεως Αρρένων Πρωτεύουσας, ονομάζει το Διευθυντή της Σιβιτανιδείου Σχολής Α. Ηλιάδη «συνεργάτην του χρυσού σήματος», διότι οργάνωσε στη Σχολή του φάλαγγα της Ε.Ο.Ν., εφοδίασε με στολές τους σπουδαστές ΕΟΝίτες και διαθέτει τη μουσική της Σχολής για τις εμφανίσεις της Ε.Ο.Ν.¹⁴⁹⁷

2. 4.2. Προνόμια, απολαβές και υποτροφίες των μελών

Η εγγραφή στην Ε.Ο.Ν. βαθμιαία αρχίζει να εξασφαλίζει διάφορα προνόμια στα εγγεγραμμένα μέλη. Η παροχή προνομίων αποτελεί επιλογή του καθεστώτος, ώστε να προσελκυστούν όσο το δυνατόν περισσότερα

¹⁴⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Γ.Α.Κ., Αρχείο ΕΟ.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 027: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 9^{ης} Αυγούστου 1938 Προς Άπαντας τους συμμετασχόντας εις τον εν Αθήναις εορτασμόν της 4^{ης} Αυγούστου Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.» Φ. 16, αρ. εγγρ. 102: «ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ 10^{ης} Αυγούστου 1938 Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.» με την οποία κοινοποιούνται διαταγές του Ι. Μεταξά Φ. 16, αρ. εγγρ. 146: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Ι. Μεταξά (16/12/1939) Φ. 12, αρ. εγγρ. 113: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Μια καλή πράξις» (30/6/1940) Φ. 16, αρ. εγγρ. 149: Αχρονολόγητη «ΠΡΟΤΑΣΙΣ» του Περιφ. Διοικητή Περιφ. Διοικήσεως Αρρένων Πρωτεύουσας.

παιδιά και νέοι, καθώς, όπως έχει την ελικρίνεια να παραδεχθεί ένα στέλεχος της Οργάνωσης, «πάσα ιδεολογία οσονδήποτε υψηλή ή χαμηλή, συνδέεται πάντοτε με τάσεις προσωπικές των ατόμων και των λαών».¹⁴⁹⁸

Ήδη με τον Α.Ν. 1510/1938 «Περί ελευθέρως εισόδου των μελών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας εις τους κινηματογράφους» επιτρέπεται η ελεύθερη είσοδος στους κινηματογράφους στα μέλη της Νεολαίας, άρρενα και θήλεα, σε ποσοστό 3% επί του συνολικού αριθμού των θέσεων του κάθε κινηματογράφου.¹⁴⁹⁹

Μερικές φορές τα προνόμια που εκχωρούνται στα μέλη αποτελούν πρόκληση, καθώς προϋποθέτουν την οικονομική επιβάρυνση του φτωχού ελληνικού δημοσίου και μάλιστα σε μια περίοδο που οι ανάγκες του κράτους είναι πολύ αυξημένες λόγω του επερχόμενου πολέμου. Με τον Α.Ν. 2045/1939 «Περί παροχής ευκολιών μεταφοράς διά των Σ.Ε.Κ. εις την Ε.Ο.Ν.» οι Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους (Σ.Ε.Κ.) υποχρεούνται να μεταφέρουν δωρεάν τα συγκροτημένα τμήματα της Ε.Ο.Ν. (ως 100 άτομα ανά Περιφέρεια Διοικήσεως) που ταξιδεύουν για υπηρεσιακούς λόγους. Επίσης υποχρεούνται να μεταφέρουν δωρεάν μετ' επιστροφής κάθε μήνα μέχρι 15 βαθμοφόρους της Κεντρικής Διοικήσεως και μέχρι 10 από κάθε Περιφερειακή Διοίκηση που ταξιδεύουν για λόγους υπηρεσιακούς· μάλιστα να εξασφαλίζουν και θέση ανάλογη με το βαθμό του κάθε αξιωματούχου.

Ακόμη υποχρεούνται να μεταφέρουν με εισιτήριο μειωμένο κατά 20% τα συγκροτημένα τμήματα της Οργάνωσης που ταξιδεύουν για ψυχαγωγία. Τέλος να χορηγούν ομαδικά εισιτήρια μετ' επιστροφής γ' θέσεως ή εκδρομικά δωρεάν για 50 άτομα ανά νομό, όταν οι ομάδες της Ε.Ο.Ν. ταξιδεύουν για αγώνες. Η πρόκληση γίνεται ακόμα μεγαλύτερη,

¹⁴⁹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

¹⁴⁹⁹ Φ.Ε.Κ. 473, 17 Δεκεμβρίου 1938, Α.Ν. 1510/1938 «Περί ελευθέρως εισόδου των μελών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας εις τους κινηματογράφους».

καθώς με τον ίδιο Α.Ν. παραγράφονται εις βάρος των Σ.Ε.Κ. τα μέχρι τότε μη εξοφληθέντα χρέη της Ε.Ο.Ν. από μεταφορές των μελών της.¹⁵⁰⁰

Ας σημειωθεί ότι η αφειδής παροχή προνομίων στα μέλη της Ε.Ο.Ν. ευνοεί την κατάχρηση των προνομίων αυτών, γεγονός που προκαλεί δυσμενή για την Οργάνωση σχόλια της κοινωνίας. Αυτό αναγνωρίζει ο Κ.Ε.Ν. σε διαταγή του στα μέσα του 1940, όταν η Νεολαία βρίσκεται στο απόγειό της. Επειδή η κοινωνική δυσαρέσκεια διαβρώνει την αποδοχή τόσο του καθεστώτος όσο και της Νεολαίας του, ο Κ.Ε.Ν. επιβάλλει σειρά αυστηρών μέτρων προκειμένου να παταχθεί το πρόβλημα.¹⁵⁰¹

Αλλά η εγγραφή στην Οργάνωση μπορεί να λειτουργεί και ως εφόδιο για εξεύρεση εργασίας, για προαγωγή ή μετεκπαίδευση. Ο ίδιος ο Μεταξάς το 1938 συνιστά με έμφαση στους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες ως Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν. να παρέχεται κάθε δυνατή βοήθεια στους Φαλαγγίτες για διορισμό ή γενικά εξεύρεση εργασίας, χωρίς, όμως, αυτό να τους ανακοινώνεται, για να μη θεωρούν ότι αποτελεί υποχρέωση της Οργάνωσης να τους αποκαταστήσει επαγγελματικά.¹⁵⁰² Μάλιστα, εγκύκλιος των αρχών του 1939 πληροφορεί ότι στην Κεντρική Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. λειτουργεί και Διεύθυνση Προνοίας επιφορτισμένη, μεταξύ άλλων, να παρακολουθεί τις θέσεις που προκύπτουν στο δημόσιο τομέα και να ενημερώνει εγκαίρως τα μέλη της.¹⁵⁰³

Η Έκθεση Πεπραγμένων του πρώτου εξαμήνου του 1939 της Διευθύνσεως Προνοίας της Οργάνωσης είναι σαφής ως προς τη συμβολή της Ε.Ο.Ν. στην επαγγελματική αποκατάσταση και προαγωγή των μελών της: «Συνεστήσαμεν εγγράφως και εφ' όσον δεν υπήρχε νόμιμον κώλυμα,

¹⁵⁰⁰ Φ.Ε.Κ. 460, 30 Οκτωβρίου 1939, Α.Ν. 2045/1939 «Περί παροχής ευκολιών μεταφοράς διά των Σ.Ε.Κ. εις την Ε.Ο.Ν.».

¹⁵⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 397: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (19/7/1940).

¹⁵⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 008: Σύσταση του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες ως Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν.» (15/10/1938).

¹⁵⁰³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 007: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (14/2/1939).

όπως προτιμηθώσιν διάφορα μέλη της Οργανώσεώς μας διά την κατάληψιν ανωτέρου βαθμού εν τη υπαλληλική ιεραρχία των, ή να προτιμηθώσιν διά την μετεκπαιδευσίν των». Ακόμα και άδειες μικροπωλητών χορηγούνται κατά προτίμηση σε μέλη της Οργάνωσης, όπως δηλώνεται με ικανοποίηση στην ίδια έκθεση.¹⁵⁰⁴

Με το να συμβάλλει στην επαγγελματική αποκατάσταση των μελών της, η Ε.Ο.Ν. εξασφαλίζει την ευγνωμοσύνη τους. Επιπλέον, όταν πρόκειται για κατάληψη θέσεων στο δημόσιο τομέα, επιτυγχάνεται η άλωση και των κατώτερων βαθμίδων του κρατικού μηχανισμού και επομένως η παγίωση του καθεστώτος. Όταν δε οι διορισμένοι είναι εκπαιδευτικοί λειτουργοί, αυτοί λειτουργούν ως άμεσα ιδεολογικά φερέφωνα του καθεστώτος στη νέα γενιά. Η επιστολή της Φαλαγγίτισσας δημοδιδασκάλισσας Αικατερίνης Σβορώνου προς τον ίδιο το Μεταξά, με την οποία τον ευχαριστεί για το διορισμό της και τον διαβεβαιώνει ότι αντιλαμβάνεται την ιερότητα του καθήκοντός της, επιβεβαιώνει τα παραπάνω: «Αρχηγέ! Είμαι Ελληνίς. Φαλαγγίτισσα. Δημοδιδασκάλισσα!... Με ακλόνητον πίστιν».¹⁵⁰⁵

Με το πέρασμα του χρόνου τα αιτήματα που αφορούν στην εξεύρεση εργασίας, αλλά και λοιπές εξυπηρετήσεις σχετικές με ασθένειες, διορισμούς, μεταθέσεις, υπηρεσιακά παράπονα, πολλαπλασιάζονται και γίνονται πιεστικότερα. Η Οργάνωση, στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει όσο το δυνατόν περισσότερα, αναπόφευκτα προβαίνει σε παραβάσεις της κρατικής νομοθεσίας και του δημοσιοϋπαλληλικού κώδικα.

Η πρακτική αυτή θα πρέπει να προκάλεσε τη δυσαρέσκεια ορισμένων εναντίον της Ε.Ο.Ν. Αυτό συνάγεται από μια εγκύκλιο του Κ.Ε.Ν., χρονολογούμενη το Φεβρουάριο του 1939, με την οποία αυτός τονίζει ότι τα μέλη της Ε.Ο.Ν. δεν εξαιρούνται από τους οριζόμενους

¹⁵⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 006: «ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ της Διευθύνσεως Προνοίας της Κεντρικής Διοικήσεως από 29 Ιανουαρίου 1939 μέχρι 1ης Ιουλίου 1939/Δ'» (19/7/1939).

¹⁵⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 033: Σπάραγμα από επιστολή της δασκάλως Αικ. Σβορώνου προς τον Ι. Μεταξά (12/11/1939).

όρους και τα απαιτούμενα προσόντα όσον αφορά σε διαγωνισμούς για την κατάληψη θέσεως δημοσίου ή Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου· επίσης ότι η Οργάνωση πρέπει να επεμβαίνει με μεγάλη περίσκεψη στο δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο, όταν της έχει υποβληθεί υπηρεσιακό παράπονο από μέλος της, ώστε να μη δημιουργείται η εντύπωση ότι τα μέλη της είναι ανεξέλεγκτα από την αρμόδια υπηρεσία.¹⁵⁰⁶

Λίγο αργότερα, το Δεκέμβριο του 1939, γίνεται μεγαλύτερη προσπάθεια να ελεγχθεί η πληθώρα των αιτημάτων προς εξεύρεση εργασίας που υποβάλλονται στην Οργάνωση: με έγγραφο του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Επιτελάρχη Γ. Θεοχαρόπουλου προς τις Δ.Α.Σ., τις Περιφερειακές Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων και τη Διοίκηση των Ταγμάτων Εργασίας διατάσσεται στις βεβαιώσεις εγγραφής στην Ε.Ο.Ν., τις οποίες ζητούν τα μέλη προκειμένου να τις χρησιμοποιήσουν ως εφόδιο για διορισμό στο δημόσιο κ.λπ., να αναγράφεται απαραίτητως και η ημερομηνία πρώτης εγγραφής τους στην Οργάνωση.¹⁵⁰⁷

Η αναγραφή αυτή αυτομάτως ιεραρχεί χρονολογικά τα αιτήματα, ώστε να ικανοποιούνται κατά προτεραιότητα αυτά των παλαιότερων μελών. Η άτυπη τούτη επιλογή εξυπηρετεί και το καθεστώς, αφού ο κρατικός μηχανισμός στελεχώνεται από ιδεολογικά συνειδητοποιημένους υπαλλήλους και όχι από άτομα που χρησιμοποιούν καιροσκοπικά την Οργάνωση, για να αποκατασταθούν επαγγελματικά.

Πάντως, επειδή ούτως ή άλλως οι υπεύθυνοι της Ε.Ο.Ν. αδυνατούν να ικανοποιήσουν όλα τα αιτήματα που τους υποβάλλονται, αισθάνονται την ανάγκη να υπενθυμίσουν ότι «η Οργάνωσις δεν ιδρύθη με αντικειμενικόν σκοπόν την εξεύρεσιν εργασίας εις τους Ελληνόπαιδας».¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 007: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (14/2/1939).

¹⁵⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 030: Εγκύκλιος του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Επιτελάρχη Γ. Θεοχαρόπουλου, Λοχ. Πεζικού «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ/σιν Ταγμάτων Εργασίας» (30/12/1939).

¹⁵⁰⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 25, αρ. εγγρ. 006: «ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ της Διευθύνσεως Προνοίας της Κεντρικής Διοικήσεως από 29 Ιανουαρίου 1939 μέχρι 1ης Ιουλίου 1939/Δ'» (19/7/1939).

Ενδεικτική της επιρροής που αποκτά συν τω χρόνω η Νεολαία είναι η εισήγηση Τμηματάρχη της Οργάνωσης για χορήγηση υποτροφιών από την Ε.Ο.Ν. σε αριστεύσαντα μέλη της, με σκοπό τη συνέχιση των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο ή σε Ανώτερες Σχολές ή σε εκπαιδευτικό ίδρυμα του εξωτερικού. Προτείνεται ακόμη η χορήγηση υποτροφιών και σε πενήντα ελληνόπαιδες του εξωτερικού με σκοπό τη συνέχιση των σπουδών τους στην Ελλάδα.

Οι προϋποθέσεις για τη λήψη της υποτροφίας από τον ενδιαφερόμενο περιλαμβάνουν την κατάθεση πιστοποιητικού ότι αυτός ανήκει στην Οργάνωση τουλάχιστον από διετίας και ότι έχει επιδείξει άμεμπτη διαγωγή και εξαιρετικό ενδιαφέρον. Επιπλέον η εισήγηση προβλέπει τη δυνατότητα χορήγησης υποτροφιών και σε απόρους, εφόσον αυτοί έχουν επιδείξει εξαιρετη δράση στην Ε.Ο.Ν., έστω κι αν δεν έχουν αριστεύσει.¹⁵⁰⁹

Συνάγεται, συνεπώς, η καλή οικονομική κατάσταση της Οργάνωσης, εφόσον γίνεται εισήγηση από επιφανή αξιωματούχο της για ανάληψη εκ μέρους της οικονομικών υποχρεώσεων. Επιπλέον διαφαίνεται η διάθεση της Ε.Ο.Ν. να εξομοιωθεί με διάφορους φορείς χορήγησης υποτροφιών υποσκελίζοντας ακόμα και το επίσημο κράτος, με μια σημαντική διαφορά: κάνει επιλογή των ενδιαφερομένων με κύριο κριτήριο την πολιτική τους ιδεολογία και δράση και δευτερευόντως τις επιδόσεις στις σπουδές τους, και θέτει προϋποθέσεις, από την ικανοποίηση των οποίων εξέρχεται ωφελημένη η ίδια, και κατ' επέκταση το καθεστώς.

Με άλλα λόγια η Οργάνωση αντικειμενικοποιεί έναν εκ φύσεως υποκειμενικό παράγοντα, την πολιτική ιδεολογία, και τον ανάγει σε μείζον κριτήριο, με σκοπό την περαιτέρω ιδεολογική χειραγώγηση και τη συνακόλουθη εξασφάλιση της βιωσιμότητας της δικής της και του καθεστώτος που την κηδεμονεύει.

¹⁵⁰⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 005: «Προς Τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. “Μελέτη περί χορηγήσεως υποτροφιών υπό της Ε.Ο.Ν.” Υπό του κ. Ε. Σταμάτη, Τμηματάρχου του ΥΠΙ Τμήματος» (27/9/1939).

2. 4.3. Επιβολή ποινών εντός της Ε.Ο.Ν.

Επιδίωξη της Οργάνωσης είναι να επιτύχει σταδιακά την εσωτερική, συνειδητή πειθαρχία των μελών και τη σταθερή πρόσδεσή τους στο μηχανισμό της. Συνεπώς, θεμέλιο της εύρυθμης λειτουργίας της Ε.Ο.Ν. θεωρείται η πειθαρχία με την έννοια της απεριόριστης υποταγής του κατώτερου στον ιεραρχικά ανώτερο και της τυφλής συμμόρφωσής του στις διαταγές των προϊσταμένων και στον Κανονισμό της Οργάνωσης. Η απόλυτη υποταγή του κατώτερου επιτυγχάνεται αφ' ενός με τον εξωτερικό εξαναγκασμό και αφ' ετέρου με την αναγνώριση εκ μέρους του του ηθικού κύρους και της αναμφισβήτητης αξίας του ανωτέρου.

Οι ποινές διαδραματίζουν κυριαρχικό ρόλο στη διαφύλαξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα και στην εκπλήρωση των στόχων κάθε μαζικής οργάνωσης. Η Ε.Ο.Ν. δεν αποτελεί σε αυτό εξαίρεση. Η επιβολή ποινής κατά πρώτο λόγο δηλώνει την αποδοκιμασία της συμπεριφοράς ενός μέλους, η οποία θεωρείται ανεπιθύμητη από το συγκεκριμένο συλλογικό σώμα. Κατά δεύτερο λόγο επιδιώκει την εκδήλωση της επιθυμητής συμπεριφοράς εκ μέρους του τιμωρούμενου. Τέλος, λειτουργεί παραδειγματικά και προληπτικά για τα υπόλοιπα μέλη του συνόλου.

Ειδικά για τους Φαλαγγίτες και τους Σκαπανείς που επιδεικνύουν παραβατική συμπεριφορά, οι προβλεπόμενες ποινές είναι: νουθεσία, παρατήρηση κατ' ιδίαν, παρατήρηση ενώπιον ομάδας, επίπληξη διά της ημερήσιας διαταγής, στέρηση συμμετοχής σε εκδρομή ή άλλη ψυχαγωγική συγκέντρωση, απαγόρευση του φέρειν στολή για χρονικό διάστημα μέχρι ένα μήνα και, τέλος, διαγραφή από την Οργάνωση. Για τους βαθμοφόρους της Νεολαίας ανάμεσα στην απαγόρευση του φέρειν στολή και στη διαγραφή από την Οργάνωση προβλέπονται επιπλέον η προσωρινή παύση από τα χρέη του βαθμού για χρονικό διάστημα μέχρι τριών μηνών, η αργία μέχρι τρεις μήνες, ο υποβιβασμός στον αμέσως κατώτερο βαθμό και η έκπτωση.

Η ποινή θεωρήθηκε, ήδη από το Διαφωτισμό, ως μέτρο αυταρχικό λόγω του, περισσότερο ή λιγότερο, αυθαίρετου χαρακτήρα της.¹⁵¹⁰ Γι' αυτό, βαθμιαία και ως, τουλάχιστον, τις αρχές του 20ού αιώνα (εποχή που μας ενδιαφέρει) σημειώθηκε πρόοδος στον τρόπο επιβολής της. Φαίνεται ότι και το σύστημα επιβολής ποινών της Ε.Ο.Ν. δε μένει ανεπηρέαστο - θεωρητικά τουλάχιστον - από τις νέες αντιλήψεις, απ' ό,τι συμπεραίνεται από τη μελέτη του οικείου αποσπάσματος του Κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας της Οργάνωσης.

Πιο συγκεκριμένα, κάθε βαθμοφόρος για την επιβολή της πειθαρχίας δεν πρέπει να καταφεύγει αμέσως στην ποινή, αλλά να προβάλλει πρώτα το δικό του καλό παράδειγμα· να μη μεταχειρίζεται ποτέ εκφράσεις μειωτικές για τον τιμωρούμενο· αντιθέτως να λαμβάνει υπόψη του κάθε ελαφροντικό κατά την επιβολή της ποινής· σωματική τιμωρία δεν προβλέπεται στην Οργάνωση, ούτε ομαδική ποινή, απόδειξη της πρόθεσης να τιμωρείται προσωπικά και προς σωφρονισμό ο παραβάτης, ώστε να αντιλαμβάνεται τη ζημία που επιφέρει η παράβασή του στην Οργάνωση· οι ηπιότερες ποινές που είναι και οι συνηθέστερα επιβαλλόμενες, δεν καταχωρούνται στην ημερήσια διαταγή της μονάδας ούτε αναγράφονται στο μητρώο του παραβάτη Σκαπανέα / Φαλαγγίτη· οι βαρύτερες ποινές αφορούν τους βαθμοφόρους και γι' αυτές ενημερώνονται μόνο οι έχοντες τον ίδιο ή ανώτερο βαθμό, άρα ο τιμωρούμενος δεν ταπεινώνεται στα μάτια των υφισταμένων του.

Ποινή στέρησης και προσωρινής ή μόνιμης απομάκρυνσης από την ομάδα προβλέπεται, αλλά η αρχειακή έρευνα κατέδειξε αφ' ενός μεν ότι η επιβολή της δεν ήταν συνηθισμένη, αφ' ετέρου δε ότι αποτελούσε συνήθως επιτίμιο για κατ' επανάληψη παραπτωματική συμπεριφορά. Συνήθη παραπτώματα είναι η αμέλεια στην εκτέλεση των καθηκόντων, η

¹⁵¹⁰ *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια – Λεξικό*, τ. 7, σσ. 3901-3903, λήμμα *Ποινή*.

αδικαιολόγητη απουσία από την υπηρεσία και η απουσία χωρίς προηγούμενη ειδοποίηση.¹⁵¹¹

Τόσο η παραπτωματική συμπεριφορά αυτού του είδους όσο και η προσπάθεια ενεργοποίησης ενός συστήματος ποινών δείχνουν ότι μερικά μέλη δεν αξιολογούν ως σημαντικές τις δραστηριότητές τους στην Οργάνωση ή ότι διάφοροι λόγοι τα εμποδίζουν να αφοσιωθούν απόλυτα σε αυτή. Το πενιχρό σχετικό αρχειακό υλικό καθιστά δύσκολη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι αρκετά συνηθισμένη για μικρές παραβάσεις είναι η επιβολή χρηματικού προστίμου, ποινή που, παραδόξως, δεν προβλέπεται στον Κανονισμό.¹⁵¹²

2. 5. Οργανωτικά προβλήματα της Ε.Ο.Ν.

Η κατάσταση της Ε.Ο.Ν. στην επαρχία

Παρά το ότι το καθεστώς περιβάλλει την Ε.Ο.Ν. με αίγλη από τη στιγμή της ιδρύσεώς της και παρά το ότι στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης της εποχής διοχετεύονται ειδήσεις για τη δράση και την αναγεννητική της δύναμη, η ίδια η Οργάνωση αντιμετωπίζει προβλήματα οργάνωσης, υποδομής και λειτουργίας τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρεια. Από διάφορες αναφορές που ανταλλάσσονται μεταξύ αξιωματούχων της Νεολαίας διαγράφεται η ποικιλία των προβλημάτων αυτών.

Σε επιστολή προς τον Κ.Ε.Ν. χρονολογούμενη περί τα μέσα του 1939, γίνεται λόγος για την έλλειψη πολιτικής προδιαθέσεως εκ μέρους του λαού, την καχυποψία και την προσήλωση σε παλιούς και ευρέως αναγνωρισμένους θεσμούς, τη δυσκολία της εξεύρεσης τοπικών συντελεστών ικανών να επιτύχουν τη μεταστροφή των πολιτικών πεποιθήσεων του κόσμου, και τις οικονομικές δυσχέρειες. Μοιραία οι

¹⁵¹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 022: «ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας της 25^{ης} Ιουλίου 1940Ε'»· αρ. εγγρ. 108: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (1/8/1938).

¹⁵¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 022: «ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας της 25^{ης} Ιουλίου 1940Ε'»· αρ. εγγρ. 023: «ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΝΕΟΛΑΙΑΣ της 16^{ης} Ιουλίου 1940Ε'».

παραπάνω παράγοντες λειτουργούν ανασταλτικά όσον αφορά στην ταχεία οργάνωση και στην τελειοποίηση της Νεολαίας.¹⁵¹³

Συχνά τα προβλήματα αποδίδονται σε παράγοντες εξωγενείς και όχι σε εσωτερική ανεπάρκεια. Την τακτική της μετάθεσης των ευθυνών καταδικάζει ο Κ.Ε.Ν. σε διαταγή του προς τις Περιφερειακές Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις χρονολογούμενη τον Οκτώβριο του 1938. Επιπλέον τονίζει ότι είναι καθήκον των αξιωματούχων να εντοπίζουν τα προβλήματα, να ανιχνεύουν τα αίτιά τους και να προσπαθούν να τα θεραπεύουν, και όχι να επικαλούνται «ως δικαιολογίαν την ύπαρξιν της εξουθενωμένης και γελοίας αντιδράσεως, ήτις προκαλεί τον χλευασμόν και την περιφρόνησιν ολοκλήρου του Έθνους».¹⁵¹⁴

Ο ίδιος ο Κ.Ε.Ν. σε απόρρητη αναφορά του στο Μεταξύ την ίδια περίπου περίοδο (τέλος 1938 – αρχές 1939) κάνει λόγο για έλλειψη των απαιτούμενων υλικών και τεχνικών μέσων η οποία μπορεί να ανακόψει τη δυναμική της ραγδαία εξελισσόμενης Οργάνωσης.¹⁵¹⁵ Πράγματι σε Έκθεση Πεπραγμένων της ίδιας περίπου περιόδου αναφέρεται ότι, λόγω της έλλειψης των υλικών μέσων και του περιορισμένου αριθμού των εκπαιδευτών, ελάχιστοι τελικά εκπαιδεύονται στις βολές στο Σκοπευτήριο Καισαριανής.¹⁵¹⁶ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανάλογη κατάσταση επικρατεί και σε άλλες εκπαιδευτικές μονάδες. Αυτή η κατάσταση ωθεί τον Κ.Ε.Ν. να ζητήσει επιπλέον οικονομική ενίσχυση, απαραίτητη για την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών της διογκούμενης Νεολαίας.¹⁵¹⁷

¹⁵¹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 321: Επιστολή του ιατρού Ι. Δ. Μουρέλλου από το Ηράκλειο Κρήτης προς τον Κ.Ε.Ν. (5/5/1939).

¹⁵¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 046: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών Υποδιοικήσεις “Συστάσεις περί εφαρμογής της Ε.Π. 171 και Ε.Π. 103 Δ/γής”» του Κ.Ε.Ν. (10/10/1938).

¹⁵¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 077: «Αναφορά Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν “Περί αναγκών τινών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας”» χρονολογούμενη από τέλη του 1938 έως αρχές του 1939.

¹⁵¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 012: «Προς τον κ. Κυβερνητικόν Επίτροπον Υποβολή Εκθέσεως Πεπραγμένων» από το ΙΙ Γραφείο της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. (26/7/1939).

¹⁵¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 077: «Αναφορά Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν “Περί αναγκών τινών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας”» χρονολογούμενη από τέλη του 1938 έως αρχές του 1939.

Σοβαρό πρόβλημα για τον Κανελλόπουλο αποτελεί και ο τρόπος λειτουργίας του διοικητικού συστήματος της Οργάνωσης. Στον τομέα αυτό σημειώνεται ολιγωρία και έλλειψη συντονισμού των εργασιών της, πράγμα που, όπως διαπιστώνεται, επηρεάζει δυσμενώς το υπηρεσιακό της κύρος και, κατ' επέκταση, τη συμπεριφορά των κρατικών αρχών απέναντί της.¹⁵¹⁸ Από το πρόβλημα της έλλειψης συντονισμού δεν εξαιρούνται ούτε οι περιφερειακοί Σχηματισμοί. Σε απόρρητη αναφορά του 1940 διεκτραγωδεύεται η κατάσταση διάλυσης της Ε.Ο.Ν. Ζακύνθου, όπου οι επιμέρους υπηρεσίες υπολειπονταν και μάλιστα προς ίδιον όφελος και όχι προς εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος· απουσιάζει δε η συνεργασία, η αλληλεγγύη και η συναδελφικότητα.¹⁵¹⁹

Το πρόβλημα που κυρίως ταλανίζει την Οργάνωση και επανέρχεται σταθερά στις διάφορες εκθέσεις των ανώτερων αξιωματούχων του καθεστώτος αφορά στην ποσότητα και στην ποιότητα των στελεχών από τη μια και στην ιδεολογική συνειδητοποίηση των μελών από την άλλη. Στη γνωστή απόρρητη αναφορά του στο Μεταξά ο Κ.Ε.Ν. θέτει την επιλογή, κατάρτιση και δημιουργία στελεχών, καθώς και την ιδεολογική συνειδητοποίηση όλων των μελών ως ένα σκοπό προς επίτευξη, γεγονός που σημαίνει ότι αναγνωρίζει το πρόβλημα.¹⁵²⁰

Είναι λογικό οι ταραγμένες σχέσεις μεταξύ των μελών και τα οργανωτικά προβλήματα να επηρεάζουν την ποιότητα της εργασίας στην Οργάνωση και την κατάσταση των απλών μελών. Η καταγγελία στον ίδιο το Μεταξά ενός κατώτερου στελέχους της Οργάνωσης, του λοχίτη Τσερετσούλια, το 1939, σύμφωνα με την οποία η Διοίκηση ενδιαφέρεται μόνο για τον όγκο και όχι για το ποιόν των μελών της Νεολαίας, και ότι δίνει στον Αρχηγό στοιχεία ανακριβή, αν και γίνεται απόπειρα να

¹⁵¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 077: «Αναφορά Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν “Περί αναγκών τινών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας”» χρονολογούμενη από τέλη του 1938 έως αρχές του 1939.

¹⁵¹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 018: «Εμπιστευτική – Απόρρητος Προσωπική Επ’ αποδείξει Προς Τον κ. Γενικόν Επόπτην Ε.Ο.Ν. Ζακύνθου» αναφορά (18/7/1940).

¹⁵²⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 077: «Αναφορά Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γενικόν Επιθεωρητήν “Περί αναγκών τινών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας”» χρονολογούμενη από τέλη του 1938 έως αρχές του 1939.

αποδειχθεί αβάσιμη, εν τούτοις φαίνεται ότι δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα.¹⁵²¹ Πράγματι, σε αναφορά κατόπιν περιοδείας στην επαρχία την ίδια περίοδο καταγράφεται η μικρή εξάπλωση της Οργάνωσης σε πολλά μέρη της ελληνικής υπαίθρου και διατυπώνεται η εκτίμηση ότι η κατάσταση της Ε.Ο.Ν. σε πολλές περιοχές δεν αποτελεί θέαμα ικανό να προκαλέσει τον ενθουσιασμό και την ικανοποίηση σ' έναν αφοσιωμένο οπαδό της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁵²²

Η δυσλειτουργία της Οργάνωσης, ιδίως σε επίπεδο στελεχών, αποδίδεται σε αριθμητική έλλειψη των στελεχών· στη βιαστική απόδοση βαθμών σε άτομα ανεκπαιδευτα ή πλημμελώς εκπαιδευμένα· στο ανορθολογικό σύστημα της απονομής βαθμών που διαταράσσει συχνά την κοινωνική ισορροπία και τη δημοσιοϋπαλληλική ιεραρχία· σε έλλειψη ικανοτήτων, σε απειρία ή σε ανεπάρκεια χρόνου των ήδη υπηρετούντων ως βαθμοφόρων· στη δυσαρέσκεια των Περιφερειακών Διοικήσεων για τις συχνά ανεφάρμοστες εντολές που στέλνει το Κέντρο· στην ελλιπή ιδεολογική διαφώτιση των μελών· στην άγνοια ή ακόμα και στην πλήρη απουσία πίστης των στελεχών και κατ' επέκταση των απλών μελών στον υψηλό ρόλο της Οργάνωσης.¹⁵²³

Εικάζεται, συνεπώς, με ασφάλεια ότι, παρά την εντυπωσιακή και πολυδάπανη βιτρίνα της, η Ε.Ο.Ν. αντιμετωπίζει από την αρχή πολλά και σημαντικά προβλήματα στην οργάνωση και στη λειτουργία της. Τα προβλήματα αυτά έχουν διαγνωστεί ήδη από την αρχή του 1938 και έχουν προταθεί και τρόποι αντιμετώπισης, όπως, μεταξύ άλλων, χωρισμός του μεγάλου αριθμού των μελών των αστικών κέντρων σε μικρότερα και καλύτερα ελεγχόμενα τμήματα· αναστολή εγγραφής μελών τουλάχιστον για ένα έτος, ώστε να εκκαθαριστούν οι σχετικοί κατάλογοι· διορισμός

¹⁵²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39».

¹⁵²² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδη, Διευθυντήν Περιοδικού “ΝΕΟΛΑΙΑ”» (20/6/1939).

¹⁵²³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39»· Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδη, Διευθυντήν Περιοδικού “ΝΕΟΛΑΙΑ”» (20/6/1939).

έμμισθων στελεχών, ώστε να επιτευχθεί η αποκλειστικότητα και να μεγιστοποιηθεί η αποδοτικότητα και η υπευθυνότητα προς όφελος της Οργάνωσης· ορθολογικότερη οργάνωση των σχολών βαθμοφόρων και καθορισμός των προσόντων που πρέπει αυτοί να συγκεντρώνουν· προσεκτικότερη επιλογή στελεχών και αντικατάσταση των αποδεδειγμένα ανεπαρκών.¹⁵²⁴ Επιπλέον στο επίπεδο της προπαγάνδας, με διαταγή του το Σεπτέμβριο του 1938 ο Κ.Ε.Ν. τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση την ανάγκη ιδεολογικής διαφώτισης με διαλέξεις, ομιλίες και αναλύσεις εγκυκλίων, του περιοδικού, των εκδόσεων της Ε.Ο.Ν. και των λόγων του Αρχηγού.¹⁵²⁵

Παρ' όλα αυτά τα προβλήματα δε λύνονται· αντιθέτως μεγεθύνονται. Αποδίδονται δε στο ότι η Οργάνωση διογκώθηκε βεβιασμένα από το τέλος του 1938 όσον αφορά στα απλά μέλη, καθώς, με την ανάληψη του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας από τον ίδιο το Μεταξά το Νοέμβριο, και με τη διάλυση των άλλων νεανικών οργανώσεων από τα μέσα του 1939, το καθεστώς ωθεί φορτικά τους μαθητές σε μαζικές εγγραφές στην Ε.Ο.Ν. Της διόγκωσης, όμως, αυτής δεν προηγήθηκε αναδιοργάνωση και κατάρτιση σε επίπεδο ποιότητας και αριθμού βαθμοφόρων. Το γεγονός, επιπλέον, ότι η Ε.Ο.Ν. παραγκωνίζει την οικογένεια και το σχολείο ως φορείς αγωγής και διεκδικεί, με την κάλυψη του καθεστώτος, το μονοπώλιο στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, δεν την καθιστά γενικά συμπαθή στον

¹⁵²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 043: «Παρατηρήσεις και γνώμαι επί της λειτουργίας της Ε.Ο.Ν.» (22/3/1938)· Φ. 15, αρ. εγγρ. 115: «Υπηρεσιακόν Σημείωμα εκ της προς την Α.Ε. τον Αρχηγόν επιστολής του Λοχίτου Τσερετσούλια της 21/1/39». Ας τονισθεί πάντως ότι στο Στατιστικό Πίνακα που συντάσσεται το Νοέμβριο του 1939 επ' ευκαιρία της συμπληρώσεως διετίας από την επίσημη ίδρυση της Ε.Ο.Ν., τονίζεται με διάθεση επιδοκμασίας ότι το προσωπικό του Επιτελείου της Κεντρικής Διοικήσεως και των Περιφερειακών Διοικήσεων της Νεολαίας, εκτός από τους δακτυλογράφους, τους κλητήρες και το υπηρετικό προσωπικό, εργάζεται αμισθί και εθελοντικά· βλ. σχετικά Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 468: «Εξαιρετικώς Επείγουσα» Κοινοποίηση «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» Στατιστικού Πίνακα με στοιχεία από τη στιγμή της επίσημης ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. μέχρι το Σεπτέμβριο του 1939 από τον Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Επιτελάρχη Γ. Θεοχαρόπουλο (7/11/1939).

¹⁵²⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς πάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με εσωτερικά θέματα και νέους στόχους της Οργάνωσης (13/9/1938).

πληθυσμό. Για τους λόγους αυτούς οι διορθωτικές προσπάθειες από την ηγεσία της Οργάνωσης, όπου και όταν έγιναν, δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν σταθερή δυναμική υπέρ της Νεολαίας, πέρα από τον εξαναγκασμό που ασκούσε το καθεστώς.

2. 6. Σχέση Εβραίων και Ε.Ο.Ν.

Πενιχρές είναι οι μαρτυρίες για τη σχέση Εβραίων - Ελλήνων πολιτών και Ε.Ο.Ν. Ο ιδρυτικός της Ε.Ο.Ν. Α.Ν. 334/1936 καθορίζει, μεταξύ άλλων, ως σκοπό της Οργάνωσης την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος και της θρησκευτικής πίστης.¹⁵²⁶ Άλλη διαταγή του Μεταξά χρονολογούμενη το 1938 αναφέρει ότι ως μέλη εγγράφονται «νέοι και νέα Έλληνες το γένος» και με ηθικό παρελθόν.¹⁵²⁷ Απόρρητη αναφορά του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου στο Μεταξά, χρονολογούμενη το 1938, πληροφορεί, μεταξύ άλλων, ότι ο αποκλεισμός των Ισραηλιτών από την Οργάνωση φαίνεται ότι τους δυσαρέστησε· εκτιμά, όμως, ότι «η εισδοχή των θα προεκάλη μέγιστην δυσφορίαν του συνόλου των ημετέρων νέων».¹⁵²⁸

Οι Εβραίοι που διαβιούν τότε στην Ελλάδα έχουν αριθμητικά συρρικνωθεί· μεγάλο μέρος της εβραϊκής κοινότητας έχει αναχωρήσει για την Παλαιστίνη. Η μόνη ελληνική πόλη που συγκεντρώνει ακόμα σεβαστό εβραϊκό πληθυσμό είναι η Θεσσαλονίκη. Εκεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα από τις αρχές του 20^{ου} είχαν οργανωθεί διάφορες εβραϊκές νεανικές ενώσεις. Από τις σημαντικότερες ήταν αυτή των αποφοίτων της *Alliance Israélite*, φιλελεύθερης σχολής συνδεδεμένης με τη γαλλική παιδεία που έχει ιδρυθεί ήδη το 1897· επίσης η νεολαία

¹⁵²⁶ Φ.Ε.Κ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936, Α.Ν. 334/1936 «Περί συστάσεως “Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας”».

¹⁵²⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 383: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς και Νομάρχας Ως Γενικούς Επόπτας Ε.Ο.Ν.» περί της σύνθεσης και της οργάνωσης των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (10/4/1938).

¹⁵²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 028: Απόρρητη «ΑΝΑΦΟΡΑ επί περιοδειών Κυβερνητικού Επιτρόπου Προς Τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γεν. Επιθεωρητήν» (2/6/1938), σ. 7.

Μακκαβαίοι, διεθνής οργάνωση της εβραϊκής νεολαίας με σιωνιστικά ιδεώδη, που ιδρύθηκε το 1908, αλλά είχε παρακμάσει ως το 1936 και που στις εκλογές του 1915 είχε υποστηρίξει το κόμμα του Δημητρίου Γούναρη· τέλος ο *Σύλλογος των Νέων Ιουδαίων* και ο *Γυμναστικός Σύλλογος Ακοάχ* (1924).

Οι νεανικές εβραϊκές οργανώσεις συνήθως υπερασπίζονταν τα σιωνιστικά ιδεώδη και αγρυπνούσαν για τη διαφύλαξη της εβραϊκής ιδιαιτερότητας. Εξάιρεση αποτέλεσε η *Ομοσπονδία Ισραηλιτικών Μορφωτικών Νεολαίων*, που ιδρύθηκε το 1927 με στόχο την ουσιαστική ενσωμάτωση των Εβραίων στην ελληνική κοινωνία μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και της εξοικείωσης με την ελληνική πολιτιστική παραγωγή. Ωστόσο η οργάνωση αυτή ελεγχόταν από τη Γενική Ασφάλεια ως κομμουνιστική.¹⁵²⁹

Συνάγεται, λοιπόν, ότι ο χαρακτήρας του μεταξικού καθεστώτος δεν είναι καταρχήν αντισημιτικός. Ο αποκλεισμός των Εβραίων από την Ε.Ο.Ν. ακολουθεί προκαταλήψεις ήδη διαμορφωμένες στην ελληνική κοινωνία και δεν αποτελεί ιδεολογική αρχή της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁵³⁰

¹⁵²⁹ Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1 – 5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 601 -603.

¹⁵³⁰ Ας σημειωθεί ότι από την Τουρκοκρατία ακόμη λανθάνει στη νεοελληνική κοινωνία αντιεβραϊκή διάθεση, που εκδηλώνεται κατά καιρούς με διάφορους τρόπους. Η αντιεβραϊκή αυτή διάθεση γίνεται εντονότερη από το 1913 και την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Από τότε η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η ανοιχτή στις νέες ιδέες, από την οποία, μάλιστα, προέρχονται οι πρωτεργάτες της Φεντερασιόν, θεωρείται εμπόδιο στην εθνική ομογενοποίηση της πόλης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαία τα γεγονότα που ξεσπούν το 1931 στη Θεσσαλονίκη (εμπρησμός της εβραϊκής συνοικίας), όπου πρωταγωνιστές στις αντιεβραϊκές εκδηλώσεις είναι εθνικιστικές οργανώσεις με ναζιστικά χαρακτηριστικά και με κυριότερη την Ε.Ε.Ε. Δεν είναι, επίσης, τυχαία και τα δηλητηριώδη σχόλια τοπικών εφημερίδων, όπου διατυπώνεται το αίτημα να φύγουν επιτέλους οι Εβραίοι. Ο αντισημιτισμός, μάλιστα, συναντάται τόσο στη φιλομοναρχική όσο και στη φιλελεύθερη παράταξη. Ο ίδιος ο Βενιζέλος κατηγορεί ευθέως τους Εβραίους για αντιπατριωτική στάση, γιατί εναντιώθηκαν στην ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος το 1913. Γενικά, σύμφωνα με τους Έλληνες αντισημιτικούς, η εβραϊκή κοινότητα βρίσκεται στο κέντρο ευρύτερης συνωμοτικής κίνησης με στόχο την ελληνική Μακεδονία και εμπνευστές Σλάβους και κομμουνιστές. Βλ. σχετικά Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα (Τσάμηδες, Εβραίοι)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σσ. 38 – 44· Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία, 1930 – 1950» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Χ. Φλάισερ (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 413 – 415· Con. Sarandis, «The ideology and character of Metaxas regime» σε *Aspects of Greece 1936 – 40: The Metaxas dictatorship*, R. Higman και Th. Veremis (επιμ.), ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σ. 148.

Επιπλέον παράγοντες που λειτούργησαν ανασταλτικά για την συμπερίληψη των Εβραίων - Ελλήνων πολιτών στην Ε.Ο.Ν. είναι το ολιγάριθμο του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα και ο κλειστός χαρακτήρας των ήδη υπάρχουσών εβραϊκών οργανώσεων.

2. 7. Οργανώσεις τμημάτων Ε.Ο.Ν. στο εξωτερικό

Η προσπάθεια να οργανωθούν θυγατρικά τμήματα της Ε.Ο.Ν. στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού πρέπει να συνδεθεί με την αντίληψη που έχει το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και ο Μεταξάς προσωπικά για το ρόλο του εθνικού κέντρου και τη σχέση του με τον εξωελλαδικό ελληνισμό.

Η έννοια του εθνικού κέντρου και η ιδιότυπη σχέση του με τον παροικιακό και αλύτρωτο ελληνισμό εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της απογοήτευσης των Ελλήνων από τη δημιουργία ενός πολύ μικρού κρατικού μορφώματος μετά από μια αιματηρότατη και πολύχρονη επανάσταση, του 1821, καθώς και της αδυναμίας τους να καθορίσουν οι ίδιοι τα εθνικά τους σύνορα λόγω της μεγάλης διασποράς του ελληνισμού στην Ανατολική Μεσόγειο.

Στο νέο ελληνικό κρατίδιο όχι μόνο δε συμπεριλαμβάνονται όλοι οι ελληνικοί πληθυσμοί οι διάσπαρτοι στο χώρο που παραδοσιακά ορίζεται ως η καθ' ημάς Ανατολή,¹⁵³¹ αλλά ούτε καν όλοι εκείνοι που είχαν επιδώσει, με την Επανάσταση, την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και τη δημιουργία εθνικού κράτους. Επιπλέον με την αφύπνιση των βαλκανικών και του τουρκικού εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο εκτός του ελληνικού κρατιδίου ελληνισμός βρίσκεται πολιτικά πολυδιασπασμένος και συχνά υπό πίεση ή και διωγμό.

Οι συνθήκες αυτές γίνονται αιτία να εκλάβει ο ελλαδικός ελληνισμός ως ευθύνη του τη σωτηρία του εξωελλαδικού ελληνισμού. Η

¹⁵³¹ Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 13, σσ. 62-63.

αλυτρωτική πολιτική του εθνικού κέντρου έχει γεννηθεί. Ιδεολογικό πλαίσιο για την έκφρασή της προσφέρει η Μεγάλη Ιδέα. Η εξαρχής ασάφεια του περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας, καθώς και η μακρόχρονη παρουσία της στον ελληνικό πολιτικό βίο κατέστησε αναπόφευκτες διάφορες μεταλλάξεις της ανάλογα με τις επικρατούσες κάθε φορά ιστορικές συνθήκες.

Έτσι η Μεγάλη Ιδέα παραπέμπει, μεταξύ άλλων, στην οργάνωση ενός νεοελληνικού κράτους δικαίου κατά τα δυτικά πρότυπα· στην κατά μέτωπο αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών· στην πολιτιστική κατάκτηση της Ανατολής μέσω της πολιτιστικής υπεροχής του ελληνικού στοιχείου· στη συνεργασία με τους άλλους βαλκανικούς λαούς προς απελευθέρωση των σκλαβωμένων πληθυσμών· στην καλλιέργεια αντισλαβικών αισθημάτων όσον αφορά στους βαλκάνιους γείτονες.¹⁵³²

Από τα παραπάνω δύο βασικές πολιτικές θεωρήσεις διαμορφώνονται σχετικά με τη διαχείριση των προβλημάτων του εξωελλαδικού ελληνισμού από το εθνικό κέντρο. Η πρώτη συνίσταται στη διατήρηση του εξωελλαδικού ελληνικού στοιχείου μέσα στα πολιτικά πλαίσια των άλλων κρατών και στην ενίσχυση της συνείδησης της πολιτιστικής υπεροχής του έναντι των άλλων λαών, η οποία, βαθμιαία θα φέρει και την υπερίσχυσή του έναντι αυτών. Όσον αφορά δε ειδικά στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό, η θεώρηση αυτή προεβούει την εκ των έσω διάβρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξάλλου, παρά την ύπαρξη της Αθήνας, ως πρωτεύουσας του ελεύθερου ελληνικού κράτους, αληθινή πρωτεύουσα του ελληνισμού παραμένει η Κωνσταντινούπολη, ορατή απόδειξη ενός ακμαιότατου εξωελλαδικού ελληνισμού.

Με την αντίληψη αυτή συμπορεύεται και η πεποίθηση για την εκπολιτιστική αποστολή του ελληνισμού στον κόσμο και ειδικά στην Ανατολή. Είναι φανερό ότι έμφαση δίνεται όχι στη διεύρυνση των

¹⁵³² Μ. Ρεπούση, «Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου}-αρχές 20ού αι.) και στην Οθωμανική αυτοκρατορία (19^{ου}-αρχές 20ού αι.)» στο Σεμινάριο 17: *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική παιδεία* (Αθήνα 1994), σ. 84.

συνόρων του ελληνικού κράτους, γεγονός που κρίνεται εξαιρετικά δύσκολο ή και ασύμφορο, αλλά στην ανάπτυξη ενός ελληνισμού χωρίς σύνορα. Ο Ίων Δραγούμης γράφει χαρακτηριστικά στα 1905: «Οι Έλληνες της Ελλάδος νομίζουν ότι το ελληνικό κράτος είναι η πραγματικότητα. Ενώ η πραγματικότητα είναι κάθε άλλο, είναι ο ελληνισμός, το Πανελλήνιον, το Γένος, το Έθνος. Και αν υποδουλωθή πάλι η Ελλάς, η ελληνική όμως πραγματικότητα θα υπάρχει, γιατί δεν είναι βέβαια το ελληνικό κράτος».¹⁵³³

Η δεύτερη πολιτική θεώρηση, με την οποία ταυτίστηκε η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας κυρίως από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το 1922, πρεσβεύει τη δυναμική ενσωμάτωση όλων των ελληνικών πληθυσμών στο ελληνικό κράτος με παράλληλη διεύρυνση των ορίων του. Η θεώρηση αυτή προς στιγμήν φάνηκε να δικαιώνεται με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, για να συντριβεί πολύ σύντομα με τη Μικρασιατική Καταστροφή που σήμαινε το ξερίζωμα και την προσφυγοποίηση του μικρασιατικού ελληνισμού. Κατά μια ειρωνεία της ιστορίας πραγματοποιήθηκε το θεμελιώδες αίτημα της πολιτικής του εθνικού κέντρου, η εδαφική σύμπτωση (σχεδόν) του κράτους με το έθνος, αλλά με κόστος τον ακρωτηριασμό ιστορικών εδαφών, ζωτικών για τον ελληνισμό, τα οποία αποτελούσαν παραδοσιακά τον κύριο στόχο των μεγαλοϊδεατικών προπαθειών του.¹⁵³⁴

Το 1922, λοιπόν, είναι η ταφόπλακα της Μεγάλης Ιδέας ή, κατ' άλλη άποψη, σταθμός κρίσιμος για το μετασχηματισμό της. Ουσιαστικά, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη Συνθήκη της Λωζάννης τόσο ο ύστερος βενιζελισμός όσο και ο επανακάμπτων αντιβενιζελισμός προσπαθούν να καλύψουν το ιδεολογικό κενό με άλλες ιδεολογίες. Μία από αυτές έγκειται στην ανασηματοδότηση της Μεγάλης Ιδέας.

¹⁵³³ Μ. Ρεπούση, «Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου}-αρχές 20ού αι.) και στην Οθωμανική αυτοκρατορία (19^{ου}-αρχές 20ού αι.)» στο Σεμινάριο 17: *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική παιδεία* (Αθήνα 1994), σ. 93 (όπου και το παράθεμα)· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 37.

¹⁵³⁴ Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 13, σ. 67.

Πρώτος ο Ελ. Βενιζέλος κατά την τελευταία του πρωθυπουργία (1928 - 1932) συλλαμβάνει με πολιτικό ρεαλισμό το νέο περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας. Στόχος πια η εξασφάλιση του εξωελλαδικού ελληνικού στοιχείου με τη μέθοδο της διατήρησης καλών σχέσεων του ελληνικού κράτους με τις χώρες, στα εδάφη των οποίων βρίσκονται οι ιστορικές κοιτίδες του εξωελλαδικού ελληνισμού.¹⁵³⁵

Με τη μέθοδο αυτή παύει να υφίσταται η πολιτική του εθνικού κέντρου του υπεύθυνου για την ενσωμάτωση του αλύτρωτου ελληνισμού στην ελληνική επικράτεια. Αντίθετα, αναβιώνει η παλιότερη ρομαντική αντίληψη του πολιτιστικού πρωτείου και της ιδιαιτερότητας του ελληνισμού που θα του εξασφάλιζαν όχι μόνο την επιβίωση, αλλά και την εκπλήρωση της εκπολιτιστικής του αποστολής.

Ο Μεταξάς, ο πολιτικός ρεαλισμός του οποίου τον είχε ωθήσει να διαφωνήσει με την εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μόνος αυτός να διαβλέπει από πολύ νωρίς το αδιέξοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας,¹⁵³⁶ υιοθετεί ως κυβερνήτης μέθοδο ανάλογη με του Βενιζέλου ακολουθώντας την ίδια αντίληψη όσον αφορά στη μετασχηματισμένη Μεγάλη Ιδέα. Οι προθέσεις του είναι σαφείς πριν ακόμα αναρριχηθεί στην εξουσία. Στο τελευταίο άρθρο του στο πλαίσιο της δημοσιογραφικής μονομαχίας του με το Βενιζέλο τον Ιανουάριο του 1935, επικρίνει δριμύως τη μεγαλοϊδεατική θεωρία «της εκκαθαρίσεως των ελληνικών επιδιώξεων, οιασδήποτε μάλιστα εκκαθαρίσεως, οπωσδήποτε σχηματισμού “στρογγυλευμένης” Ελλάδος, αφινομένης (sic) ακαθορίστου

¹⁵³⁵ Για περισσότερα σχετικά με τις χώρες αυτές, καθώς και τις ιδιαίτερες μεθόδους του Βενιζέλου, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 13, σ. 67.

¹⁵³⁶ Για την αιτιολογημένη διαφωνία του Μεταξά σχετικά με την εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη Μικρασιατική Εκστρατεία βλ. *Ημερολόγιο*, «Μελέτη των δυνατών πολεμικών επιχειρήσεων μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας» χρονολογούμενη πριν από το Μάρτιο του 1914, τ. 2, σσ. 250 - 258· εγγραφές: Αθήναι, 13 Ιανουαρίου 1915, 7^η εσπέρας· Αθήναι, 14 Ιανουαρίου 1915· Αθήναι, 15 Ιανουαρίου 1915, εσπέρας· Αθήναι, 20 Ιανουαρίου 1915, τ. 2, σσ. 384 - 406· Αθήναι, 8 Μαρτίου 1915, τ. 2, σσ. 420 - 425· Σχόλια του επιμελητή Παν. Σιφναίου, τ. 3, σσ. 31 - 32· εγγραφές: 25 Μαρτίου 1921, Πέμπτη· 29 Μαρτίου 1921, Δευτέρα, τ. 3, σσ. 71 - 101.

της θέσεως και του μέλλοντος του Ελληνισμού».¹⁵³⁷ Και στη συνέχεια αποφαινεται:

Το σφάλμα είναι ότι ενομίσαμεν ότι ημπορούμεν κατ' αναλογίαν με άλλα έθνη, να περιλάβωμεν εντός ορίων εδαφικών τον Ελληνισμόν. Ενώ ακριβώς η ιδιοφυΐα της φυλής μας είναι το να μην έχη όρια. Εις όλην την ιστορίαν μας, πλην του Βυζαντίου, οι Έλληνες απετελούμεν ένα ή πλειότερα ισχυρά κρατικά κέντρα με όρια, ακτινοβολούντα όμως πλοκάμους προς πάσας τας κατεθύονσεις και απωτάτας ακόμη [...] Χάρις εις πολιτικήν εσφαλμένην, πολλοί από τους πλοκάμους αυτούς απεκόπησαν. Αλλά θα ξαναγίνουον πάλιν. Διότι προς τα εκεί μας οδηγεί η πολιτική μας ιδιοφυΐα και η μοίρα μας [...] Αλλά τότε ποία θα είναι η ενότης ενός τοιούτου Ελληνισμού; Ο πολιτισμός του! Και πολιτισμόν δεν εννοούμεν τον μηχανικόν πολιτισμόν, αλλά τον βαθύτερον πολιτισμόν, όστις είναι η εκ των εγκάτων της φυλής μας εκδήλωση της ζωτικότητος, της ιδιοφυΐας της και της ισχύος της.

Κατά το Μεταξά

Έργον λοιπόν του κέντρου του Ελληνισμού, του ζώντος εντός των ορίων του ελευθέρου κράτους είναι να αναδημιουργήση τον πολιτισμόν αυτόν τον οποίον να ακτινοβολήση και εις τα τελευταία άκρα των πλοκάμων της ελληνικής φυλής, συνδέοντα ούτω στερεώς όλα τα τμήματα της φυλής εις εν συνειδητόν σύνολον. Όπως επίσης έργον του αυτού κέντρου του Ελληνισμού, του ζώντος εντός των ορίων του ελευθέρου κράτους, είναι να δημιουργήση και την κρατικήν εκείνην ισχόν και δυναμικότητα διά της οποίας να δύναται να υπερασπίξη την ύπαρξιν, την ζωήν και την εξέλιξιν των εκτός ορίων πλοκάμων του.¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ Ι. Μεταξάς, «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριπεν η θεομηγία του Βενιζέλου. Το 70όν άρθρον του Ιω. Μεταξά – 23 Ιανουαρίου 1935» σε *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 525.

¹⁵³⁸ Ι. Μεταξάς, «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριπεν η θεομηγία του Βενιζέλου. Το 70όν άρθρον του Ιω. Μεταξά – 23 Ιανουαρίου 1935» σε *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 526-527.

Κατά μια άλλη ειρωνεία της ιστορίας, λοιπόν, και οι δύο άσπονδοι αντίπαλοι της ελληνικής πολιτικής σκηνής των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα προσπαθούν να αναβιώσουν την καταρρακωμένη Μεγάλη Ιδέα. Ο μεν Βενιζέλος εγκαταλείποντας τον επιθετικό εθνικισμό των πρώτων του πρωθυπουργιών, ο δε Μεταξάς εμμένοντας στο πολιτιστικό εθνικισμό του εθνικού κέντρου και των πλοκάμων που παλιότερα φαινόταν συντηρητικός, κάτω, όμως, από τις νέες συνθήκες, είναι ο μόνος ρεαλιστικός.

Αξιζει να σημειωθεί, μάλιστα, ότι από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* χαρακτηρίζονται ως άκρα και καταδικάζονται τόσο η Ταπεινή Ιδέα του μικρού, ήσυχου και νοικοκυρεμένου κράτους χωρίς τόλμη και υψηλά ιδανικά, όσο και η Μεγάλη Ιδέα της ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που, παραγνωρίζοντας την αντικειμενική πραγματικότητα, ωθούσε τον ελληνισμό σε δονκιχωτικές επιχειρήσεις. Με άλλα λόγια καταδικάζονται συλλήβδην οι μέχρι τότε επιλογές του ελεύθερου ελληνικού κράτους που έδινε συστηματικά προτεραιότητα στη λύτρωση των αλύτρωτων και όχι στην εξυπηρέτηση των αναγκών των αποδήμων. Καταδικάζονται ειδικότερα ο αντιβενιζελισμός και ο βενιζελισμός ως εθνικά επικίνδυνοι και τολμηρά διατυπώνεται διαφορετική προοπτική.

Ας επισημανθεί ότι στο πλαίσιο της νέας προοπτικής δεν προβάλλονται αλυτρωτικές αιχμές, οι οποίες, άλλωστε, δε βρίσκονται σε συμφωνία με την ιδεολογία περί εθνικού κέντρου και ακμαίων πλοκάμων, ούτε και με τον αμυντικό και όχι επιθετικό εθνικισμό του καθεστώτος. Εξάλλου κατά την περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου το βασικό πρόβλημα του αλύτρωτου τουρκοκρατούμενου ελληνισμού είχε ήδη επιλυθεί είτε διά του ξίφους είτε διά της διπλωματικής οδού.

Από την άλλη προβάλλεται μια νέα θεώρηση του παροικιακού ελληνισμού. Ο παροικιακός ελληνισμός είναι επίσης φορέας - όπως και ο αλύτρωτος και ο μητροπολιτικός - της επιθυμίας για εθνική ενότητα, η οποία δε σημαίνει συμπερίληψη μέσα στα περιορισμένα πολιτικά σύνορα

του ελληνικού κράτους, αλλά δράση εντός των εθνικών συνόρων που εκτείνονται μέχρι εκεί όπου μιλιέται η ελληνική γλώσσα.

Επομένως, σύμφωνα με το καθεστώς, είναι καταφανής η ανάγκη για άσκηση νέας παροικιακής πολιτικής στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου. Η πολιτική αυτή συνίσταται στη συντονισμένη κρατική δράση με σκοπό την ομοιόμορφη οργάνωση του ελληνισμού της ξενιτειάς, ώστε και αυτός να συντελέσει στην εκπλήρωση του κοινού εθνικού προορισμού. Για την επιτυχή άσκηση της παροικιακής πολιτικής είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη σημαντικές παράμετροι, όπως το ότι οι σημερινές γεωοικονομικές συνθήκες της χώρας δεν επιτρέπουν την παλιννόστηση· το ότι πρέπει να καλλιεργηθεί ο υπάρχων δεσμός των ξενιτεμένων με τη μητέρα πατρίδα, αν και αυτοί έχουν ήδη ριζώσει οικονομικά στις θετές τους πατρίδες· το ότι η κατάσταση των κοινοτήτων του παροικιακού ελληνισμού είναι συχνά οικτρή λόγω της υποβάθμισης των προξενείων, των κοινοτικών σχολείων και της Εκκλησίας.

Την αναβάθμιση της παροικιακής πολιτικής και τον εμποτισμό της από την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου περί του εθνικού κέντρου και των οργανικά συνδεδεμένων με αυτό πλοκάμων του ελληνισμού εξυπηρετούν τα μέτρα που λαμβάνονται από το καθεστώς: ανασύνταξη μητρώων προξενείων από το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, ώστε να εξακριβωθεί ο αριθμός των απόδημων Ελλήνων· οργάνωση κοινοτικών σχολείων από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας· ίδρυση «Ελληνικού Ινστιτούτου διεθνούς και αλλοδαπού δικαίου» από το Υπουργείο Δικαιοσύνης.

Πάντως αναγνωρίζεται ότι τα μέτρα είναι πενιχρά και προτείνεται να χρησιμοποιηθούν οι κατά τόπους προξενικές αρχές, αφού αναβαθμιστούν· οι παροικιακές κοινότητες, αφού αναδιοργανωθούν· τα παροικιακά σχολεία όπου θα δίνεται έμφαση στην εθνική μόρφωση και στη συνειδητοποίηση του παγκόσμιου εκπολιτιστικού ρόλου του ελληνισμού· η Εκκλησία η οποία καλείται, χωρίς να χάσει τον οικουμενικό της χαρακτήρα, να θεμελιώσει την αποστολή της στην εθνική

κοινότητα. Σε κάθε περίπτωση η ίδρυση ειδικού Υπουργείου Απόδημου Ελληνισμού εκτιμάται ότι είναι απαραίτητη για το συντονισμό και την ένταση των προσπαθειών.¹⁵³⁹

Στο πλαίσιο των νέων αντιλήψεων η 4^η Αυγούστου προωθεί την οργάνωση Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. σε ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Ο ίδιος ο Μεταξάς ιδρύει στις 18 Ιουλίου 1939 την Περιφερειακή Διοίκηση Αρρένων Ε.Ο.Ν. Ρουμανίας με έδρα το Βουκουρέστι.¹⁵⁴⁰ Το Κέντρο ενημερώνεται και για διοικητικά ζητήματα της θυγατρικής οργάνωσης, πράγμα που δείχνει τη σχέση κηδεμονίας που τις συνδέει.¹⁵⁴¹ Μάλιστα στο πλαίσιο των επαφών με τη μητρική οργάνωση και την πατρίδα, Φαλαγγίτες της ελληνικής παροικίας του Βουκουρεστίου επισκέπτονται λίγο αργότερα τα εργοστάσια της Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων Δραπετσώνας και διακηρύττουν πόσο εμπνέονται από την Ελλάδα και πόσο εθνικά υπερήφανους μεταξύ των ξένων τούς έκανε η προηγούμενη επίσκεψη του Μεταξά στη Ρουμανία.¹⁵⁴²

Μεγαλύτερη δραστηριότητα παρατηρείται στην ελληνική παροικία του Καΐρου, στην Αίγυπτο. Με έγγραφό του ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στο Κάιρο το Φεβρουάριο του 1939 ζητεί την οργάνωση της ελληνικής νεολαίας της Αιγύπτου με σκοπό τη διάπλαση και την τόνωση του εθνικού χαρακτήρα και το φρονηματισμό. Είναι ενδιαφέρουσα η αιτία που κάνει τόσο επιτακτική την οργάνωση αυτή: η ελληνική νεολαία παρουσιάζεται να κινδυνεύει αφ' ενός μεν να υπολειφτεί έναντι των άλλων ξένων και ντόπιων νεολαίων που έχουν τη συνδρομή των μητρικών τους χωρών, και αφ' ετέρου να εξαχρειωθεί από τον

¹⁵³⁹ Π. Χρ. Παμπούκης, «Ο Ελληνισμός της ξενιτειάς», *Το Νέον Κράτος*, Αθήναι Ιούνιος 1939, τεύχ. 22, σσ. 370 – 381.

¹⁵⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 347: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Ι. Μεταξά (18/7/1939).

¹⁵⁴¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 207: Κοινοποίηση «Προς την Εθνικήν Οργάνωσιν Νεολαίας, Γραφείον 1^{ον}, Τμήμα ΙΙ, Περί διορισμού αξιωματούχων Σχηματισμών Γαλαξιδίου και Σουλινά» του Έλληνα Προξένου στο Βουκουρέστι (20/3/1940).

¹⁵⁴² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 982: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Οι Φαλαγγίται του Βουκουρεστίου εις τα εργοστάσια λιπασμάτων».

εντεινόμενο κοσμοπολιτισμό και τις ξένες προπαγάνδες.¹⁵⁴³ Ο φόβος του καθεστώτος για αποδυνάμωση των εθνικών πλοκάμων, αλλά και για απώλεια του ελέγχου του παροικιακού ελληνισμού είναι εδώ ορατός.

Η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου περί εθνικού κέντρου και πλοκάμων διαγράφεται καθαρά και σε ομιλία του Κ.Ε.Ν. προς τους επαρχιακούς αντιπροσώπους της Ε.Ο.Ν. με αφορμή την παρουσία, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, συντεταγμένου τμήματος του εξωελλαδικού ελληνισμού (αντιπροσωπείας της Περιφερειακής Διοικήσεως της Αιγύπτου). Στην ομιλία αυτή του 1939 διατρανώνεται η μεγάλη σημασία που δίνει η Οργάνωση, και κατ' επέκταση το καθεστώς, στη δημιουργία τμημάτων νεολαίας «παντού όπου υπάρχει ζωντανός Ελληνισμός» ο οποίος «είναι και θα είναι πάντα αρρήκτως συνδεδεμένος με την Ελλάδα». Στη συνέχεια διακηρύσσεται ότι ναι μεν δεν υπάρχουν εδαφικές βλέψεις εκ μέρους της Ελλάδας, ωστόσο είναι καθήκον της Νεολαίας της αναβαπτισμένης στις αρχές του Νέου Κράτους «να προασπίσει με όλην την δύναμιν της την ψυχικήν και την πνευματικήν, την ακεραιότητα, την ύπαρξιν και την ευδαιμονίαν του Ελληνισμού αυτού».¹⁵⁴⁴ Ο τρόπος που εγγυάται την επιβίωση και την ισχυροποίηση του ελληνισμού της διασποράς είναι η δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού με πρωτοπόρο τη Νεολαία.¹⁵⁴⁵

Τα τμήματα της Ε.Ο.Ν. Αιγύπτου¹⁵⁴⁶ επιδεικνύουν αρκετή δραστηριότητα ως την Κατοχή, όπως συνάγεται από πληροφορίες περί

¹⁵⁴³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 206: Έγγραφο του Γεν. Προξένου της Ελλάδας στο Κάιρο «Προς το επί των εξωτερικών Βον Υπουργείον (Γραφείον Υπουργού) Περί συστάσεως οργανώσεως Εθνικής Νεολαίας» (22/2/1939).

¹⁵⁴⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 045: Ομιλία του Κ.Ε.Ν. σε γεύμα επ' ευκαιρία της παρουσίας, για πρώτη φορά, τμήματος του εξωελλαδικού ελληνισμού αντιπροσωπευόμενου από την Περιφερειακή Διοίκηση Αιγύπτου (1939).

¹⁵⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 787: Κείμενο του Ι. Μιχαλόπουλου για τον Τύπο χρονολογούμενο ως το τέλος Αυγούστου 1939 με τίτλο «Μαζί (sic) με τους προσκυνητάς του ελληνικού Πολιτισμού – Εντυπώσεις από την εκδρομήν των εξ Αιγύπτου Φαλαγγιτών».

¹⁵⁴⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1004: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο ως το τέλος Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν. Αιγύπτου – Από την εορτήν των εγκαινίων του Β' Υποτομέως Αλεξανδρείας». Η πληθώρα των μελών ήταν τέτοια που οι ελληνικές αρχές της Αιγύπτου αναγκάστηκαν να οργανώσουν και Υποτομέα Αλεξάνδρειας.

εορτασμού ακόμα και της ονομαστικής εορτής του Μεταξά.¹⁵⁴⁷ Μάλιστα στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου το χειμώνα του 1941 - 1942 γίνονται κάποιες - ατελέσφορες - προσπάθειες προς αναβίωση της Ε.Ο.Ν. μετά την επίσημη διάλυσή της στην Ελλάδα (Ιούνιος 1941).¹⁵⁴⁸

Και στη Β. Αμερική ανιχνεύονται προσπάθειες για δημιουργία τμήματος Ε.Ο.Ν., όπως εξάγεται από πορίσματα υπηρεσιακής αποστολής, η οποία αποστέλλεται εκεί το καλοκαίρι του 1939.¹⁵⁴⁹ Η ιδιάζουσα κατάσταση που έκανε τους Έλληνες μετανάστες της Β. Αμερικής να μετατραπούν σε Ελληνοαμερικανούς και κυρίως οι κίνδυνοι που απειλούν τη δεύτερη γενιά των μεταναστών αναλύονται διεξοδικά και από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* την ίδια περίοδο,¹⁵⁵⁰ γεγονός που μαρτυρεί ότι ο απόδημος ελληνισμός της Β. Αμερικής απασχολεί ιδιαίτερα το καθεστώς.

Καθώς ο συντάκτης των πορισμάτων εκτιμά ότι οι Ελληνοαμερικανοί διέπονται από «ιδιάζουσαν νοοτροπία», εισηγείται την καταρχάς πολιτική κατήχηση όλης της ελληνικής ομογένειας στις αρχές του Νέου Κράτους, προτού προσεγγιστεί η εκεί νεολαία. Εισηγείται, επίσης, την ταχεία επίλυση προβλημάτων της ομογένειας και της Αρχιεπισκοπής από το ελληνικό κράτος, ώστε να μη δίνονται πια αφορμές για δυσαρέσκειες και προστριβές. Στο πλαίσιο του θετικού κλίματος που θα δημιουργηθεί, κρίνεται ότι η προσέγγιση της νεολαίας της ομογένειας θα είναι πιο εύκολη με την αποστολή, σε επιλεγμένα πρόσωπα, στολών της Ε.Ο.Ν., «ώστε να φορούν αυτές τα παιδιά εις τας εθνικάς συγκεντρώσεις, όπως φορούν σήμερον την φουστανέλλα και τα

¹⁵⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 648: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο πιθανότατα τον Ιανουάριο του 1940 με τίτλο «Η Ονομαστική εορτή του Αρχηγού της Κυβερνήσεως εις την Αίγυπτον».

¹⁵⁴⁸ Οντέτ Βαρών - Βασάρ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946: Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις» σε *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Χ. Φλάισερ (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 159-160.

¹⁵⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 56, έγgr. χωρίς αρ., πολυσέλιδο δακτυλογραφημένο κείμενο με τίτλο «Τα Πορίσματα της υπηρεσιακής μου αποστολής εις Β. Αμερικήν (14 Ιουλίου - 23 Αυγούστου 1939)», σσ. 39-41.

¹⁵⁵⁰ Β. Π. Παπαδάκης, «Ο Ελληνισμός της Βορείου Αμερικής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 25, Αθήνα Σεπτέμβριος 1939, σσ. 20 - 21.

βλάχικα», καθώς και με τη φιλοξενία στην Ελλάδα ομάδας Ελληνοαμερικανών νέων και νεανίδων.¹⁵⁵¹

Από τις στήλες *Του Νέου Κράτους* πάλι προτείνεται η Ε.Ο.Ν. να μεριμνήσει για την τόνωση της αγάπης προς τη μητέρα πατρίδα μέσω της συστηματικής οργάνωσης εκδρομών των νεαρών ομογενών από την Αμερική στην Ελλάδα. Οι εκδρομές αυτές θα περιλαμβάνουν εθνικά προσκυνήματα σε ιστορικά μνημεία και διαμονή σε παραθαλάσσιες κατασκηνώσεις υπό την αιγίδα των κατά τόπους Σχηματισμών, ώστε οι νεαροί φιλοξενούμενοι μέσω της ψυχαγωγίας να φρονηματίζονται πατριωτικά και να αντιλαμβάνονται ότι η Ελλάδα της 4^{ης} Αυγούστου δεν υστερεί σε τίποτα από τα μεγάλα κράτη. Με τον τρόπο αυτό αναμένεται ότι θα πάψουν να βιώνουν αισθήματα μειονεκτικότητας για τη μακρινή μητέρα πατρίδα που οφείλονταν είτε σε μη γνωριμία με αυτήν είτε σε αμέθοδη, απρόσωπη και σύντομη γνωριμία και ότι, επιστρέφοντας στη θετή τους πατρίδα, θα μετατραπούν σε διαπρύσιους εθνικούς αποστόλους.¹⁵⁵²

Ωστόσο δε φαίνεται αν αυτές οι εισηγήσεις γίνονται δεκτές από τη μεταξική κυβέρνηση ή αν τελικά δεν αναλαμβάνεται καμιά προσπάθεια, διότι κρίνεται ότι θα έχει αμφίβολα αποτελέσματα.

Εκείνο που πρέπει να τονιστεί σχετικά με την προσπάθεια της μεταξικής κυβέρνησης να συσφίξει τις σχέσεις του εθνικού κέντρου με την ομογένεια της Ρουμανίας, της Αιγύπτου και της Β. Αμερικής είναι οι ιδιάζουσες ελληνικές και διεθνείς συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων μεθοδεύεται αυτή η προσπάθεια. Πιο συγκεκριμένα, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας η οποία λειτουργούσε ποικιλοτρόπως συνεκτικά μεταξύ εθνικού κέντρου και παροικιών, οι δεσμοί χαλαρώνουν. Επίσης, από τις δυσμενείς συνθήκες

¹⁵⁵¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 56, έγγρ. χωρίς αρ., πολυσέλιδο δακτυλογραφημένο κείμενο με τίτλο «Τα Πορίσματα της υπηρεσιακής μου αποστολής εις Β. Αμερικήν (14 Ιουλίου – 23 Αυγούστου 1939)», σσ. 39-41.

¹⁵⁵² Β. Π. Παπαδάκης, «Ο Ελληνισμός της Βορείου Αμερικής», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 25, Αθήναι Σεπτέμβριος 1939, σσ. 20 – 21.

που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στις χώρες υποδοχής, δεν είναι πια δυνατόν να τους προστατέψει ούτε μια μεγάλη δύναμη (όπως η Βρετανία τον ελληνισμό της Αιγύπτου), ούτε μια κρατική αρχή (όπως το ελληνικό Προξενείο), αλλά πρέπει μόνοι τους να ενεργήσουν, πράγμα που τους απομακρύνει περισσότερο από το αποδυναμωμένο εθνικό τους κέντρο. Τέλος η πίεση για αφομοίωση των μειονοτήτων, που ασκείται ιδίως από τις Η.Π.Α., η επιβολή αυστηρών περιορισμών στη μετανάστευση και, επομένως, η μη ανανέωση των δεσμών με τη μητέρα πατρίδα, καθώς και η αυξανόμενη ένταση του αιγυπτιακού εθνικισμού συμβάλλουν στην περαιτέρω αποδυνάμωση της ομογένειας.

Οι παραπάνω παράγοντες αιτιολογούν την αποτυχία της ομογενειακής πολιτικής όλων των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου, όχι μόνο της μεταξικής. Η αλήθεια είναι ότι η Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσε να παίξει ενεργότερο ρόλο σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την παρέλευση των παλιών εμπορικών παροικιών, από την ανάδυση νέων κρατικών μορφωμάτων με τις συμφωνίες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, από την έλλειψη ειδικής μέριμνας για τις ξένες παροικίες και μειονότητες, από την κατάργηση των διομολογήσεων (1937) και από την άνοδο των εθνικισμών. Ακόμα και η επίσκεψη, το 1929, του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Υπουργού Εξωτερικών του Βενιζέλου, στην Αίγυπτο είχε περισσότερο συμβολική παρά ουσιαστική σημασία. Επιπλέον η ενεργότερη ανάμειξη του ελληνικού κράτους θα μπορούσε, πιθανόν, να λειτουργήσει αμφίδρομα θέτοντας σε κίνδυνο τη δυνατότητα της χώρας να ρυθμίζει μόνη της τις υποθέσεις που αφορούσαν αντίστοιχες ξένες μειονότητες στο εσωτερικό της.

Στην περίπτωση της προσπάθειας του μεταξικού καθεστώτος για αναθέρμανση των σχέσεων των παροικιών με το εθνικό κέντρο και διάδοση των αρχών του Νέου Κράτους μέσω της οργάνωσης της εκεί

νεολαίας, αρνητικά πρέπει να λειτούργησαν και οι βαθιές ρίζες του βενιζελισμού τόσο στην Αίγυπτο όσο και στις Η.Π.Α.¹⁵⁵³

Είναι αλήθεια ότι ποικίλες αιτήσεις της ελληνικής ομογένειας από διάφορες άλλες χώρες για οργάνωση της νεολαίας διατυπώνονται το 1939: τον Ιανουάριο από την ομογένεια της Ιταλίας,¹⁵⁵⁴ τον Απρίλιο από της Γερμανίας,¹⁵⁵⁵ τον Ιούλιο από της Πορτογαλίας,¹⁵⁵⁶ τον Αύγουστο από της Γιουγκοσλαβίας¹⁵⁵⁷ και της Κωνσταντινούπολης στην Τουρκία,¹⁵⁵⁸ το Σεπτέμβριο από του Γιοχάνεσμπουργκ στη Ν. Αφρική.¹⁵⁵⁹

Σε καμιά από τις αιτήσεις της ομογένειας δε γίνεται λόγος για επιθυμία πολιτικής διαφώτισης και, πολύ περισσότερο, συμμόρφωσης με

¹⁵⁵³ Αλ. Κιτρούφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 361 – 390.

¹⁵⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 219: Επιστολή Ελλήνων διαβιούντων στην Τεργέστη προς τον Πρόεδρο της Ορθόδοξης Κοινότητας Τεργέστης με αίτημα την οργάνωση Λέσχης για τους Ελληνόπαιδες της Τεργέστης (18/1/1939)· αρ. εγγρ. 220: Ανυπόγραφη και αχρονολόγητη επιστολή προς τον Πρόεδρο της Ορθόδοξης Κοινότητας Τεργέστης με αίτημα την οργάνωση Λέσχης για τους Ελληνόπαιδες της Τεργέστης.

¹⁵⁵⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 214: «Σχέδιον Εγγράφου» του Κ.Ε.Ν. που διαβιβάζει αίτημα του πρωθυερέα της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Λειψίας για πληροφορίες σχετικές με τη συγκρότηση τμημάτων Ε.Ο.Ν. στην εκεί ελληνική παροικία (19/8/1939)· αρ. εγγρ. 215: Επιστολή του πρωθυερέα της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Λειψίας «Προς την Διεύθυνσιν της Ε.Ο.Ν.» με την οποία ζητεί πληροφορίες για την οργάνωση τμημάτων Ε.Ο.Ν. στις ελληνικές παροικίες της Γερμανίας (3/4/1939).

¹⁵⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 221: Σχέδιο εγγράφου του Κ.Ε.Ν. προς το Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Λισσαβόνα (24/8/1939)· αρ. εγγρ. 222 – 227: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. προς το Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Λισσαβόνα με οδηγίες για την οργάνωση Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. (24/8/1939)· αρ. εγγρ. 229: Έγγραφο του Έλληνα Γενικού Προξένου στη Λισσαβόνα προς τον Κ.Ε.Ν. με την οποία ζητούνται πληροφορίες για τη δυνατότητα οργάνωσης Νεολαίας στην Πορτογαλία (20/7/1939).

¹⁵⁵⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 216: «Σχέδιον Εγγράφου Εμπιστευτικόν προς την Περιφερειακήν Διοίκησιν Κοζάνης IV Γραφ.» από τον Κ.Ε.Ν. (18/8/1939)· αρ. εγγρ. 217: Υποβολή αναφοράς της XXIII Περι. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Ν. Κοζάνης προς τη Γεν. Γραμματεία (Γ' Γραφείο) Ε.Ο.Ν. στην Αθήνα (25/1/1939)· αρ. εγγρ. 218: Έγγραφο του Διευθυντή Γ' Γραφείου προς την XXIII Περιφ. Διοίκηση Ν. Κοζάνης, με την οποία ζητούνται πληροφορίες και βοήθεια για την οργάνωση τμήματος Ε.Ο.Ν. στη Γιουγκοσλαβία (25/1/1939).

¹⁵⁵⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 230: Επιστολή “Ελληνικής Ενώσεως” προς τον Κ.Ε.Ν., με την οποία ζητείται βοήθεια για την οργάνωση Νεολαίας στην Κωνσταντινούπολη (25/10/1939)· αρ. εγγρ. 231: Αχρονολόγητη απαντητική επιστολή του Κ.Ε.Ν. προς την “Ελληνικήν Ένωσιν”· αρ. εγγρ. 232: Επιστολή της “Ελληνικής Ενώσεως” προς την Κεντρική Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. με την οποία ζητούνται πληροφορίες και βοήθεια για την οργάνωση Νεολαίας στην Κωνσταντινούπολη (23/8/1939).

¹⁵⁵⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 238: Επιστολή με άγνωστο αποστολέα και παραλήπτη με πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση Νεολαίας στη Ν. Αφρική (26/9/1939)· αρ. εγγρ. 239: Επιστολή από το Βασ. Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στο Γιοχάνεσμπουργκ Ν. Αφρικής προς την Κεντρική Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. με την οποία διατυπώνεται η εκτίμηση της αναγκαιότητας οργάνωσης Σχηματισμών Ε.Ο.Ν. στη Ν. Αφρική (26/9/1939)· αρ. εγγρ. 241: Επιστολή από τον Ελληνο-Νοτιοαφρικανικό Φιλεκαπαιδευτικό Σύνδεσμο προς τον Κ.Ε.Ν., με την οποία ζητούνται οδηγίες και βοήθεια προς ευόδοση του εθνικού έργου του Συνδέσμου (28/12/1939).

τις ιδεολογικές αρχές του Νέου Κράτους. Αντιθέτως σε όλες εκφράζεται ο φόβος αφομοίωσης του ελληνικού στοιχείου από την ξένη κουλτούρα· η δε αντίσταση στην αφομοίωση προσδοκάται ότι θα επιτευχθεί με την οργάνωση της νεολαίας της ομογένειας και τη δι' αυτής διατήρηση της γλώσσας και των παραδόσεων. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η ελληνική ομογένεια αγνοεί ή αδιαφορεί για την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου· εκείνο που την απασχολεί είναι η επιβίωσή της ως διακριτής πολιτιστικής και γλωσσικής κοινότητας στην ξενιτειά.

Τα περισσότερα αιτήματα δε βρίσκουν ανταπόκριση από ελληνικής πλευράς. Ο λόγος είναι σαφής μόνο στην περίπτωση της Τουρκίας· ο ίδιος ο Κ.Ε.Ν. απαντά: «Παρακαλώ όμως επί του παρόντος ίνα μη επέλθουν, τυχόν εξ αυτού ενοχλήσεις, εις τας μεταξύ των δύο κρατών φιλικάς σχέσεις, όπως ανασταλή πάσα σχετική ενέργεια υμών εν αναμονή ημετέρων οδηγιών». Εκτός από το φόβο της διατάραξης των εύθραυστων σχέσεων, πράγμα που θα ίσχυε όσον αφορά επίσης στη Γερμανία και την Ιταλία, υπάρχει και το ενδεχόμενο της αδυναμίας ελέγχου της θυγατρικής νεανικής οργάνωσης εξαιτίας μεγάλης γεωγραφικής απόστασης, όπως στην περίπτωση του Γιοχάνεσμπουργκ.

Μόνο δύο από τις αιτήσεις βρίσκουν κάποια ανταπόκριση από την ελληνική πλευρά, αυτή της Γιουγκοσλαβίας και αυτή της Πορτογαλίας. Στη Γιουγκοσλαβία ο βασιλιάς Αλέξανδρος έχει επιβάλει από το 1929 δικτατορία χωρίς σαφές ιδεολογικό υπόβαθρο. Κινήσεις για οργάνωση τμήματος Ε.Ο.Ν. στη χώρα αυτή γίνονται από τον Ιανουάριο ως τον Αύγουστο του 1939. Οι κινήσεις, πάντως, για οργάνωση της νεολαίας της εκεί ελληνικής παροικίας δε φαίνεται να έχουν συνέχεια μετά τη δολοφονία, τον Οκτώβριο του 1939, του Γιουγκοσλάβου βασιλιά Αλέξανδρου και την επάνοδο της χώρας σε ένα είδος κοινοβουλευτικού πλουραλισμού.¹⁵⁶⁰

¹⁵⁶⁰ Στ. Πέν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 212-213.

Όσον αφορά στην περίπτωση της Πορτογαλίας, είναι γνωστή η συμπάθεια του Μεταξά προς το Σαλαζάρ, ο οποίος είχε επιτύχει από το 1932, οπότε έγινε πρωθυπουργός, την επιβολή στη χώρα ενός αυταρχικού κορπορατιστικού συστήματος και τη δημιουργία του Estado Novo, και ο οποίος, παρά τον αυταρχισμό του, στάθηκε εχθρικός στη γνήσια φασιστική κουλτούρα και στις πρακτικές της.¹⁵⁶¹ Αν και από ελληνικής πλευράς είχε ληφθεί η απόφαση να ενθαρρυνθεί κάθε πρωτοβουλία για οργάνωση της νεολαίας της εκεί ελληνικής παροικίας, ίσως η δράση των ήδη υπάρχουσών νεανικών οργανώσεων του πορτογαλικού καθεστώτος, καθώς και η εσωστρέφειά του τελικά να λειτούργησαν αρνητικά.

3. Ιδεολογικές αρχές της Ε.Ο.Ν.

3. 1. Ιδεολογική διαφώτιση/προπαγάνδα

Οι επικεφαλής του καθεστώτος αντιλαμβάνονται ότι η προπαγάνδα των ιδεών της 4^{ης} Αυγούστου στο λαό είναι απαραίτητη προκειμένου να καμφθούν τυχόν αντιρρήσεις και να εξασφαλισθεί η λαϊκή συναίνεση. Η διοργάνωση επιτυχούς προπαγάνδας αποτελεί αντικείμενο μεγάλου ενδιαφέροντος, όπως αποδεικνύει η σχετική Εισηγητική Έκθεση του καθηγητή Παντελή Παπανικολάου που είναι αχρονολόγητη, αλλά τοποθετείται μετά την ανάληψη, από το Μεταξά, του Υπουργείου Παιδείας,¹⁵⁶² το Νοέμβριο του 1938, καθώς και άλλη Εισηγητική Έκθεση του ίδιου που φαίνεται ότι εκφωνήθηκε στο Α' Συνέδριο της Νεολαίας τον Ιανουάριο του 1939.¹⁵⁶³

¹⁵⁶¹ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 438-444.

¹⁵⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφώτισεως Περιφερ. αρρ. Πρωτεύουσας) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφώτισεως».

¹⁵⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 019: Αχρονολόγητη «Εισηγητική Έκθεσις του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. Διαφώτισεως Περιφερ. Αρρ. Πρωτεύουσας) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής Διαφώτισεως».

Αξιζει να σχολιαστεί αρχικά η χειρόγραφη σημείωση στο περιθώριο της πρώτης σελίδας της δεύτερης έκθεσης, στην οποία οι όροι «προπαγάνδα» και «ιδεολογική διαφώτιση» ταυτίζονται. Με τη σημείωση αυτή επισημαίνεται ότι ο όρος «προπαγάνδα» πρέπει να αντικατασταθεί με τον όρο «ιδεολογική διαφώτιση». Φαίνεται, λοιπόν, ότι ήδη από τότε η προπαγάνδα ήταν φορτισμένη αρνητικά. Επειδή, όμως, το καθεστώς δεν επιθυμούσε την απροσημάτιστη άσκηση ψυχολογικής βίας, αλλά, αντιθέτως, επιδίωκε τον ήπιο προσηλυτισμό, έτεινε να υιοθετήσει ηπιότερη ορολογία.¹⁵⁶⁴

Στην πρώτη έκθεση ως προπαγάνδα ή ιδεολογική διαφώτιση ορίζεται η συστηματική και επίμονη προσπάθεια προς διάδοση και επικράτηση ορισμένων πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών ή άλλων αρχών που εξυπηρετούν τους σκοπούς μιας πολιτείας, ενός καθεστώτος ή μιας φατρίας. Η προπαγάνδα αναγνωρίζεται ως όπλο ισχυρότατο, διότι στα χέρια επιτήδειων χειριστών μπορεί να μεταβάλει το φρόνημα και το χαρακτήρα των ανθρώπων. Γι' αυτό και ο Παπανικολάου εισηγείται την άσκηση προπαγάνδας από την 4^η Αυγούστου προκειμένου αυτή να επιτύχει τους σκοπούς της.¹⁵⁶⁵

Για να ασκείται επιτυχώς η ιδεολογική διαφώτιση, απαιτείται πολυμάθεια, πείρα της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ικανότητα δεινού χειρισμού της πέννας και του λόγου, κυρίως, όμως, γνώση της ανθρώπινης ψυχολογίας.¹⁵⁶⁶ Εφόσον η προπαγάνδα απευθύνεται στη μάζα, ο προπαγανδιστής πρέπει να έχει την ικανότητα να δημιουργεί μαζική ψυχολογία, και χρησιμοποιώντας τη να στρέφει την κοινή γνώμη

¹⁵⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 019: Αχρονολόγητη «Εισηγητική Έκθεση του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. Διαφωτίσεως Περιφερ. Αρρ. Πρωτευούσης) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής Διαφωτίσεως».

¹⁵⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

¹⁵⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

προς την επιθυμητή κατεύθυνση εργαζόμενος με σύστημα και υπομονή. Ο ικανός προπαγανδιστής, επιπλέον, οφείλει να κατέχει την κοσμοθεωρία του καθεστώτος, να έχει την ικανότητα να τη μεταδίδει στους άλλους· να κατέχει, όμως, και τη θεωρία των ιδεολογικών του αντιπάλων και να είναι σε θέση να τους αντιμετωπίσει.¹⁵⁶⁷ Για να επιτύχει, έχει ανάγκη στρατηγικής και τακτικής, όπως ο στρατός.

Η στρατηγική έγκειται στην επίμονη προσηλώση στη βασική κατεύθυνση της Οργάνωσης, δηλαδή στην ιδεολογική κατάκτηση της νέας γενιάς και στην ιδεολογική εξουθένωση των αντιπάλων. Έτσι θα επιτευχθεί ο βασικός στόχος του καθεστώτος, η αναγέννηση της ελληνικής πατρίδας, εφόσον «η 4^η Αυγούστου είναι επανάσταση και η Ε.Ο.Ν. αποτελεί την κυρίαν επαναστατική της δύναμιν».

Η τακτική ως μέσο της στρατηγικής έγκειται στη χρησιμοποίηση όλων των μορφών προπαγάνδας με σκοπό την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος που θα άγει στην τελική νίκη. Κι ενώ η στρατηγική δεν πρέπει ποτέ να παρεκκλίνει από τον τελικό σκοπό, η τακτική οφείλει να προσαρμόζεται διαρκώς στις ειδικές συνθήκες και να μην είναι αλύγιστη.¹⁵⁶⁸

Απαραίτητη προς διεξαγωγή αποτελεσματικής ιδεολογικής διαφώτισης κρίνεται η ύπαρξη συγκεκριμένου προπαγανδιστικού υλικού. Τέτοιο υλικό μπορούν να αποτελέσουν:

1. όλοι οι λόγοι του Αρχηγού από την 4^η Αυγούστου 1936, τους οποίους ο συνειδητός βαθμοφόρος οφείλει να συγκεντρώνει και να κατέχει πλήρως
2. ολόκληρη η σειρά του περιοδικού *Η Νεολαία*
3. άλλα περιοδικά, π.χ. *Το Νέον Κράτος*

¹⁵⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 019: Αχρονολόγητη «Εισηγητική Έκθεση του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. Διαφωτίσεως Περιφερ. Αρρ. Πρωτευούσης) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής Διαφωτίσεως».

¹⁵⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 019: Αχρονολόγητη «Εισηγητική Έκθεση του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. Διαφωτίσεως Περιφερ. Αρρ. Πρωτευούσης) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής Διαφωτίσεως».

4. άρθρα από τις ημερήσιες εφημερίδες

Από το προπαγανδιστικό υλικό οι Περιφερειακές Διοικήσεις της Οργάνωσης μπορούν να αντλούν στοιχεία προκειμένου να διαμορφώσουν το πρόγραμμα στρατηγικής και τακτικής που αρμόζει σε κάθε περιοχή, αφού λάβουν υπόψη και τα ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά της, π.χ. τα υπάρχοντα κοινωνικά στρώματα, τα ειδικά προβλήματα κάθε κλάδου, την κατάσταση πριν και μετά την 4^η Αυγούστου, τους τυχόν κομμουνιστικούς θύλακες κ.λπ.¹⁵⁶⁹

Αλλά εκτός των καταρτισμένων διαφωτιστών, προτείνεται η χρήση και άλλων μέσων φρονηματισμού. Τέτοια είναι:

1. Το θέατρο και ο κινηματογράφος, εφόσον προβάλλουν έργα παιδαγωγικού περιεχομένου. Η δύναμη της κινηματογραφικής, κυρίως, εικόνας εκτιμάται ότι, επιπλέον, θα καλλιεργήσει καλαισθητικά την ψυχή των νέων και ιδίως θα τους εμπνεύσει βαθύτατη αγάπη για την ελληνική πατρίδα με την παρουσίαση εικόνων από την ελληνική φύση, ιστορικών θέσεων και αρχαιολογικών χώρων.¹⁵⁷⁰

Το καθεστώς έχει αντιληφθεί τη δύναμη της κινηματογραφικής εικόνας. Για το λόγο αυτό, λαμβανομένης, πιθανόν, υπόψη και της σχετικής εισήγησης του Παπανικολάου, μερικές Περιφερειακές Διοικήσεις αποκτούν ιδιόκτητο κινηματογραφικό μηχάνημα και προβαίνουν σε προβολές στη «Στέγη του Φαλαγγίτου» και στο «Σπίτι του Στρατιώτου».¹⁵⁷¹

Στο μεταξύ σε διάφορες κινηματογραφικές αίθουσες, ιδίως των Αθηνών, προβάλλονται κινηματογραφικές ταινίες - δημιουργήματα της ειδικής κινηματογραφικής Υπηρεσίας της Κεντρικής Διοικήσεως της

¹⁵⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 019: Αχρονολόγητη «Εισηγητική Έκθεση του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. Διαφωτίσεως Περιφερ. Αρρ. Πρωτευούσης) περί των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής Διαφωτίσεως».

¹⁵⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

¹⁵⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 121: Ανυπόγραφο κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Κινηματογραφικά ταινία εις τα “Σπίτια του Στρατιώτου”» (24/6/1940).

Οργάνωσης, με στιγμιότυπα από τη δράση της Νεολαίας. Για παράδειγμα, στον Τύπο του Μαΐου του 1940 διοχετεύεται η είδηση ότι στους κινηματογράφους «Ρεξ» και «Αττικόν» προβάλλεται η ταινία με τη δαφνοδρομία της Ε.Ο.Ν. από την Αγία Λαύρα ως τον Άγνωστο Στρατιώτη, καθώς και ότι ο κινηματογράφος «Ορφέας» προβάλλει την ταινία των εγκαινίων του Υποτομέα Αιγάλεω.¹⁵⁷²

2. Ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος, το βιβλίο και γενικά κάθε έντυπο, εφόσον περιέχουν μορφωτική και ηθοπλαστική ύλη. Για να ανατραπεί πλήρως η κομμουνιστική δράση που ασκούνταν κυρίως διά του έντυπου λόγου, απαιτείται όχι μόνο κατάσχεση όλων των προπαγανδιστικών της εντύπων (κίνηση στην οποία έχει ήδη προβεί το Υφυπουργείο Ασφαλείας), αλλά και ταχεία αντέκδοση ισάριθμων πατριωτικών και φρονηματιστικών έργων, καθώς και η υποστήριξη των ήδη υπαρχόντων από το κράτος. Επίσης η παραχώρηση από τις εφημερίδες καθημερινά στηλών για τη φιλοξενία προπαγανδιστικών άρθρων και η δημιουργία ειδικής στήλης στο περιοδικό *Η Νεολαία* προς ιδεολογική διαφώτιση κυρίως των επαρχιών.
3. Το ραδιόφωνο, εφόσον μεταδίδει στο πανελλήνιο διαφωτιστικού περιεχομένου θέματα φρονηματίζοντας μικρούς και μεγάλους.

Τα ζητήματα που πρέπει επιπλέον να ληφθούν σοβαρά υπόψη προκειμένου η άσκηση της προπαγάνδας να φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφορούν στο είδος και στο ποιόν των θεμάτων της ιδεολογικής διαφώτισης, καθώς και στον τρόπο συντάξεως των θεμάτων και των προγραμμάτων διδασκαλίας.

Ως προς το είδος, τα θέματα πρέπει να επιλέγονται από το βίο και τις πράξεις μεγάλων ανδρών, από την ελληνική οικογενειακή ζωή, από την ελληνική θρησκευτική ζωή και από την ηρωική δράση του ελληνικού στρατού σε πρόσφατους και παλαιότερους πολέμους. Αναπτυσσόμενα δε να εξαίρουν την ευεργετική μεταβολή της 4^{ης} Αυγούστου, την προσωπικότητα

¹⁵⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 284: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η μεγάλη επιτυχία των ταινιών της Ε.Ο.Ν.» (8/5/1940).

των πρωτεργατών της Μεταβολής και την αξία των θεσμών της Βασιλείας, της Θρησκείας, της Πατρίδας, της Οικογένειας. Ως προς το ποιόν επιβάλλεται να έχουν ηθοπλαστική και φρονηματιστική αξία.

Όσον αφορά στον τρόπο σύνταξης, προτείνεται ή να αναπτύσσονται πλήρως τα θέματα από το αρμόδιο ΙΙΙ Γραφείο της Κεντρικής Διοικήσεως της Οργάνωσης και στη συνέχεια να διοχετεύονται ιεραρχικά στους υποτομείς, ή να δίδεται από το ΙΙΙ Γραφείο μόνο το προς ανάπτυξη θέμα και η σύνταξη να ανατίθεται στις κατά τόπους Περιφερειακές Διοικήσεις. Σε κάθε περίπτωση η άσκηση ελέγχου είναι απαραίτητη.¹⁵⁷³

Ο ίδιος ο Μεταξάς έχοντας γνώση της ψυχολογίας του παιδιού και του νέου σπάνια για την εποχή του, σε διαταγή του προς τους βαθμοφόρους της Οργάνωσης εφιστά την προσοχή η πολιτική διαφώτιση των μελών να μη γίνεται με μακρούς και ανιαρούς λόγους, αλλά υπό τη μορφή σύντομης συζητήσεως και σε μικρά οργανικά τμήματα, προκειμένου να φέρει το ποθητό αποτέλεσμα.¹⁵⁷⁴ Αλλά και ο Κ.Ε.Ν. σε συστάσεις του προς τις Περιφερειακές Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν. από τον Οκτώβριο του 1938 είναι σαφής: «Είναι αξίωμα, το οποίο δεν δύναται να παραβλεφθή, ότι το παιδί θα διδαχθή παίζον και οι νέοι και αι νέαι, έχοντες αντικείμενα κινούντα το συνεχές των ενδιαφέρον». ¹⁵⁷⁵

Η μελέτη του διαθέσιμου αρχειακού υλικού αποδεικνύει ότι η Ε.Ο.Ν. τον Ιούνιο του 1939 έχει ιδρύσει Σχολή Πολιτικής Διαπαιδαγωγήσεως. Με τη Σχολή αυτή θεμελιώνεται ένα πολύμορφο σύστημα διεισδυτικής διαφώτισεως που απευθύνεται σε συνειδήσεις - υποτίθεται - σκοτεινές και αγνοούσες, «διά τας οποίας η Αλήθεια είναι κάτι το απρόσιτον, εάν δεν

¹⁵⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφώτισεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφώτισεως».

¹⁵⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Μεταξά.

¹⁵⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 360: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών Υποδιοικήσεις “Συστάσεις περί εφαρμογής της Ε.Π. 171 και Ε.Π. 103 Δ/ γής”» του Κ.Ε.Ν. (10/10/1938).

τους χορηγηθή με τον αρμόζοντα τρόπον και διά των αρμοζόντων μέσων». Οι αρμόδιοι, μάλιστα, καυχώνται ότι το σύστημα λειτουργεί με διακριτικότητα και κανονικότητα, χωρίς να αφήνει να διαφαινεται ο επιδιωκόμενος σκοπός της πολιτικής διαφώτισης.

Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της Σχολής συγκροτείται πλάνο εργασίας. Πιο συγκεκριμένα δημιουργούνται τρία τμήματα: το πρώτο τμήμα για τους φοιτώντες στις Ανώτατες Σχολές, το δεύτερο τμήμα για τους μαθητές και το τρίτο τμήμα για τους εργαζομένους. Επίσης υπάρχει η μέριμνα για πλαισίωση με στελέχη, καταβάλλεται προσπάθεια για γενική συνειδητοποίηση εντός και εκτός Οργανώσεως και, τέλος, καθιερώνονται δελτία πολιτικής αντιλήψεως.¹⁵⁷⁶

Η χρησιμότητα αυτών των τελευταίων είναι μεγάλη, διότι ενημερώνουν τους αξιωματούχους της Οργάνωσης για επικρατούσες αντιλήψεις και ρεύματα. Ωστόσο η αποτελεσματικότητά τους εκτιμάται ότι θα είναι μεγαλύτερη, όταν ξεπεραστούν προβλήματα τεχνικής και ψυχολογικής φύσεως. Η παραδοχή της ύπαρξης προβλημάτων ψυχολογικής φύσεως και η επίσημη ομολογία ότι «το πνεύμα το διέπον την υπηρεσιάν των δελτίων ... δεν είναι πνεύμα “χαφιεδισμού” κ.λπ., αλλ’ έντιμος σφυγμομέτρησης των φρονουμένων υπό του κοινού διά την συστηματικήν παρακολούθησιν διαδόσεων, προπαγανδών, ρευμάτων, αντιλήψεων κ.λπ.»¹⁵⁷⁷ επιτρέπει τη βάσιμη εικασία ότι τουλάχιστον η χρήση των δελτίων πολιτικής αντιλήψεως συνάντησε την αντίδραση του κόσμου.

Ωστόσο το καθεστώς αποστέλλει συνεργάτες της Πολιτικής Διαφώτισεως οι οποίοι διενεργούν προπαγάνδα με όλο και μεγαλύτερη ένταση χρησιμοποιώντας, εκτός των παραπάνω, και μελέτες, ομιλίες, προκηρύξεις, συνθήματα.¹⁵⁷⁸ Στο στατιστικό πίνακα που συντάσσει η Οργάνωση το Νοέμβριο του 1939 επ’ ευκαιρία της συμπλήρωσης διετίας

¹⁵⁷⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφώτισεως Κ.Δ.» (15/6/1939).

¹⁵⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφώτισεως Κ.Δ.» (15/6/1939).

¹⁵⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 068: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. περί σαφέστερου καθορισμού του έργου της Εθνικής Διαφώτισεως και του τρόπου της διεξαγωγής του έργου αυτού (11/11/1940).

από την επίσημη ίδρυσή της αναφέρεται ότι μόνο κατά την περίοδο Νοεμβρίου 1938 – Νοεμβρίου 1939 έγιναν 16.752 μαθήματα Εθνικής και Ηθικής Αγωγής και 14.000 ομιλίες γενικότερου εγκυκλοπαιδικού και παιδαγωγικού περιεχομένου.¹⁵⁷⁹

Ιδεολογική διαφώτιση διενεργείται σε ποικίλα ακροατήρια: συντεταγμένους Σχηματισμούς της Νεολαίας (που καλούνται να διανοηθούν για την 4^η Αυγούστου ως ημέρα αναστάσεως του Ελληνισμού), αλλά και αυτοκινητιστές (που καλούνται να πληροφορηθούν για τη θέση των αυτοκινητιστών στην Ε.Ο.Ν.), εργάτες και εργάτριες εργοστασίων (που ενημερώνονται για τα μέτρα που λαμβάνει το καθεστώς υπέρ του εργατικού κόσμου), ακόμα και απλούς χωρικούς. Οι χώροι που χρησιμοποιούνται για τις συγκεντρώσεις και διακοσμούνται ανάλογα είναι λέσχες της Ε.Ο.Ν.,¹⁵⁸⁰ σχολικές αίθουσες, γήπεδα, χώροι εργοστασίων, η αίθουσα διαλέξεων του «Παρνασσού».¹⁵⁸¹

Η Οργάνωση καυχάται ότι η μεγάλη επιτυχία των ομιλιών και η αθρόα συρροή του κόσμου καθιστούν αναγκαίο οι συγκεντρώσεις να γίνονται συχνά στο ύπαιθρο. Διαπιστώνει δε με αυταρέσκεια ότι «εκ των κόλπων της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας ανακλύπει βαθμηδόν μία ζωηροτάτη πνευματική Εθνική κίνησις ευρίσκουσα απήχησιν εις ολόκληρον την Ελλάδα».¹⁵⁸²

Αν και το καθεστώς εκτιμά ότι η λειτουργία της Σχολής Πολιτικής Διαπαιδαγωγήσεως συμβάλλει ικανοποιητικά στη συνειδητοποίηση των μελών, δηλαδή στην ποιοτική τους αναβάθμιση, ωστόσο αυτή η ποιοτική

¹⁵⁷⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 468: «Εξαιρετικώς Επείγουσα» διαταγή «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. (7/11/1939).

¹⁵⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Μεταξά.

¹⁵⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 884: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοικήσις Σερρών...»: αρ. εγγρ. 912: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοικήσις Ηλείας...»: αρ. εγγρ. 1044: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Το έργο της εθνικής διαφώτισεως επεξετάθη υπό της Ε.Ο.Ν. ανά την Ελλάδα».

¹⁵⁸² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1044: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Το έργο της εθνικής διαφώτισεως επεξετάθη υπό της Ε.Ο.Ν. ανά την Ελλάδα».

αναβάθμιση φαίνεται ότι δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού τονίζεται ότι «ο αγών μας ... δεν κατόρθωσε ... ακόμη να αποτελέσει την “κοινή συνείδηση” του ποσοτικού μας όγκου» (κόκκινη υπογράμμιση στο πρωτότυπο).¹⁵⁸³ Η μαρτυρία αυτή συμφωνεί με την πληροφορία ότι η Ε.Ο.Ν. προσπαθεί μεν να κατευθύνει τα μέλη της στις αρχές του Νέου Κράτους μέσω σχολών Πολιτικής Διαφώτισεως, αλλά η λειτουργία των σχολών αυτών φαίνεται ότι δεν υπήρξε απρόσκοπτη.¹⁵⁸⁴

Στην επίσημη διαδικασία πολιτικής διαφώτισης που διενεργείται από το καθεστώς, κατά καιρούς συμμετέχουν και διάφοροι άλλοι αξιωματούχοι της Ε.Ο.Ν., λογοτέχνες και λόγιοι, διάφοροι επαγγελματίες (γιατροί, γεωπόνοι) που αναπτύσσουν θέματα της ειδικότητάς τους, καθώς και εκπαιδευτικοί (κυρίως καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης και του Πανεπιστημίου).¹⁵⁸⁵ Οι εκπαιδευτικοί θεωρείται ότι συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά του αποτελεσματικότερου φύσει και θέσει προπαγανδιστή, επειδή λόγω του κύρους και της αυθεντίας τους μπορούν να πείσουν μικρούς και μεγάλους. Αυτό εξάλλου αποδεικνύει και η ιστορία με το Σωκράτη και τους σοφιστές, με τον Κοραή, το Ρήγα κ.ά.

Επομένως η ευόδωση των προσπαθειών του καθεστώτος για δημιουργική ανάπλαση της ελληνικής κοινωνίας και κυρίως της νεολαίας εξαρτάται από το δάσκαλο που καλείται, για το λόγο αυτό, να δράσει ως εθνικός προπαγανδιστής. Αλλά, για να λειτουργήσει έτσι ο εκπαιδευτικός κλάδος, πρέπει να εκκαθαριστεί από όσους αντιδρούν ακόμα στο καθεστώς, από τα φαύλα και ανίκανα στοιχεία που εισήγαγε στην εκπαίδευση ο παλαιοκομματισμός. Η εκκαθάριση των κορυφαίων αντιρρησιών θα

¹⁵⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφώτισεως Κ.Δ.» (15/6/1939).

¹⁵⁸⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1001: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Εναρξίς μαθημάτων Πολιτικής Διαφώτισεως».

¹⁵⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 863: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοίκησις Θηλέων Πρωτευούσης...» αρ. εγγρ. 873: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοίκησις Θηλέων Κεφαλληνίας...» αρ. εγγρ. 893: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Ραδιοφωνικά Ομιλία» αρ. εγγρ. 1044: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Το έργον της Εθνικής Διαφώτισεως επεξετάθη υπό της Ε.Ο.Ν. ανά την Ελλάδα» αρ. εγγρ. 1065: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Επιθεωρήσεις».

στερήσει τους απλούς δασκάλους της βάσης της εκπαιδευτικής πυραμίδας από τους προστάτες τους και θα τους υποχρεώσει να συμμορφωθούν.

Από την άλλη πρέπει να τιμηθούν για την πατριωτική τους στάση οι εθνικόφρονες δάσκαλοι, οι οποίοι κατά το πρόσφατο παρελθόν αντέδρασαν στην εισαγωγή του «μαλλιαροκομμουνισμού» στην εκπαίδευση. Πρέπει ακόμη να ενισχυθούν και στο έργο τους, αφού ενίσχυση του δασκάλου σημαίνει ενίσχυση του Σχολείου και κατ' επέκταση ενίσχυση της Ε.Ο.Ν., η οποία έχει αποδειχθεί ότι δεν μπορεί να προοδεύσει χωρίς τη σύμπραξη του δασκάλου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μέτρα που προτείνονται προς ανακούφιση του δασκάλου και προς ενίσχυση του έργου του αφορούν το χαρακτηριζόμενο από το καθεστώς ως εθνικόφρονα δάσκαλο.¹⁵⁸⁶ Η εθνικοφροσύνη εμφανίζεται στο Μεσοπόλεμο για να δηλώσει την αστική συνείδηση, τη συντηρητικότητα και την αντικομμουνιστική διάθεση, χαρακτηριστικά που υπερβαίνουν τη διαίρεση των πολιτών σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς.¹⁵⁸⁷ Ο αστικός κόσμος παρουσιάζεται συμφιλωμένος κάτω από την υπέρτερη ιδέα της εθνικής ενότητας την οποία καλείται να προασπίσει, το δε μεταξικό καθεστώς υιοθετώντας τις ίδιες ιδεολογικές αρχές εμφανίζεται ως ο μοναδικός πρόμαχος του αστικού κόσμου τον οποίο το ίδιο κατόρθωσε να ενώσει.

Τα μέτρα υπέρ του εθνικόφρονος δασκάλου συνοψίζονται στα εξής:

- α. Αύξηση του γλίσχρου μισθού του· η υλική αυτή στήριξη θα ενισχύσει και ηθικά τον κλάδο, θα εξυψώσει το φρόνημά του, θα τον αναβαθμίσει κοινωνικά και θα προσελκύσει στο επάγγελμα τους ικανότερους νέους.
- β. Κατάργηση των διατάξεων που του απαγορεύουν την εξωσχολική εργασία, οι οποίες είναι παράλογες, αφού ο μισθός που του παρέχει το κράτος, είναι ανεπαρκής.

¹⁵⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

¹⁵⁸⁷ Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 177.

- γ. Μείωση των ωρών εργασίας του
- δ. Μείωση των ετών προαγωγής του
- ε. Απόδοση τιμητικών διακρίσεων και δυνατότητα για εκπτώσεις σε ταξίδια και δημόσια θεάματα
- στ. Μείωση των συντάξιμων ετών
- ζ. Πλήρης απαλλαγή των τέκνων από τα δημόσια τέλη στα σχολεία Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως, αν η βαθμολογία τους είναι 14 και άνω.

Αφού, λοιπόν, οι εκπαιδευτικοί έχουν τόσο μεγάλο κύρος στην ελληνική κοινωνία και ιδίως στη νεότητα, από αυτούς κυρίως πρέπει να επιλέγονται με μεγάλη προσοχή και έπειτα από ενδελεχή έλεγχο οι διαφωτιστές της Οργάνωσης. Αυτοί όχι μόνο θα συγκεντρώνουν τα απαραίτητα γραμματικά, ηθικά και ρητορικά προσόντα, αλλά θα είναι και αποδεδειγμένοι εθνικιστές και θιασώτες των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου, πράγμα που θα αποδεικνύει τόσο η παρούσα όσο και η προαγουσιανή δράση τους. Τα άτομα αμφίβολης ιδεολογίας και οι μετανοούντες ετεροϊδεάτες αποκλείονται κατηγορηματικά.

Οι διαφωτιστές εκπαιδευτικοί προτείνεται να αποσπώνται εξ ολοκλήρου από το σχολείο τους και να αποτελούν ιδιαίτερο σώμα υπό τη διεύθυνση των Περιφερειακών Διοικήσεων της Ε.Ο.Ν. να απολαμβάνουν δε και ιδιαίτερων προνομίων. Με την προπαγάνδα που θα ασκούν, θα στοχεύουν στο να καταστήσουν το ελληνόπουλο «Εθνικόν κεφάλαιον, ηθικόν και υλικόν, φανατικόν εις την προσήλωσιν προς τα εθνικά κοινωνικά και θρησκευτικά ιδεώδη του Έθνους, και έτοιμον διά την στρατιωτικήν υπηρεσίαν της Πατρίδος».¹⁵⁸⁸

Εξάλλου κατά τον ίδιο το Μεταξά, η πολιτική διαφώτιση ειδικά των νέων αποβλέπει να καταστήσει τα μέλη της Οργανώσεως υπερήφανα, ζωηρά, μαχητικά, με θέληση ακατάβλητη, συνειδητά πειθαρχημένα και «προ παντός πιστά, πιστώτατα». Ο δικτάτορας κρίνει ότι μόνο αποκτώντας

¹⁵⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ιδία εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως», σ. 24.

αυτά τα ψυχικά χαρακτηριστικά, τα ελληνόπουλα θα μπορέσουν να δημιουργήσουν τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό που αυτός οραματίστηκε.¹⁵⁸⁹

Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τα μέσα του 1939 ομολογείται αρμοδίως ότι «το σύστημα της διά καθηγητών διαφώτισεως εις τους Υποτομείς αποδεδειγμένως πλέον εχρεοκόπησεν. Φρονούμεν συνεπώς, ότι δέον όπως αντικατασταθή δι' άλλου πλέον πρακτικού και ευδοκίμου, το οποίον η υπηρεσία μας μελετά».¹⁵⁹⁰ Φαίνεται, συνεπώς, ότι το μεταξικό καθεστώς, λόγω της ολιγόχρονης διάρκειάς του και της επιθυμίας του να μη γίνει απεχθές στο λαό, δεν εξάντλησε την αυστηρότητά του με ευρείες εκκαθαρίσεις του εκπαιδευτικού κλάδου· από την άλλη εικάζεται ότι ο εκπαιδευτικός κλάδος, παρά τις περισσότερο ή λιγότερο κεκαλυμμένες απειλές του καθεστώτος, αρνήθηκε γενικά να γίνει ιδεολογικό φερέφωνο της 4^{ης} Αυγούστου.

Η σύγκριση του τρόπου με τον οποίο μεθοδεύεται η προπαγάνδα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου με τον τρόπο με τον οποίο μεθοδεύεται η προπαγάνδα στη φασιστική Ιταλία και στη ναζιστική Γερμανία αποκαλύπτει ομοιότητες και διαφορές. Κατ' αρχάς όλα αυτά τα καθεστώτα (όπως και το κομμουνιστικό της Ε.Σ.Σ.Δ.) θεωρούν την προπαγάνδα απαραίτητη για την ιδεολογική κατάκτηση του λαού τον οποίο αντιμετωπίζουν σαν μάζα. Ειδικά ο Μουσολίνι επηρεάζεται από τις θεωρίες του Gustave Le Bon για την ψυχολογία του όχλου.¹⁵⁹¹ Τα καθεστώτα ρυθμίζουν την προπαγανδιστική τους δράση ανάλογα με τα ιδιαίτερα μορφωτικά, κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά του κοινού στο οποίο απευθύνονται.

Η ιδεολογική κατάκτηση του λαού βαθμιαία παύει να επιχειρείται ασυντόνιστα και σπασμωδικά και γίνεται αντικείμενο κρατικής μέριμνας. Η

¹⁵⁸⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Μεταξά.

¹⁵⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφώτισεως Κ.Δ.» (15/6/1939).

¹⁵⁹¹ R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999, σ. 30.

μέριμνα αυτή εκδηλώνεται πιο έντονα στη Γερμανία με την ίδρυση του Υπουργείου για τη Λαϊκή Πληροφόρηση και Προπαγάνδα στις 13 Μαρτίου 1933 με Υπουργό τον Γκαίμπελς,¹⁵⁹² αλλά και στην Ιταλία με την ίδρυση του Υπουργείου Προπαγάνδας το 1935 και του Υπουργείου Λαϊκής Κουλτούρας δύο χρόνια αργότερα.¹⁵⁹³ Αντίστοιχο στο κράτος της 4^{ης} Αυγούστου είναι το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού με επικεφαλής το Θ. Νικολούδη.

Στην υπηρεσία της προπαγάνδας στη ναζιστική Γερμανία και στη φασιστική Ιταλία τίθενται η λογοτεχνία, το θέατρο, η μουσική, ο Τύπος και οι Καλές Τέχνες· επίσης η τεχνολογία της εποχής με την κινούμενη κινηματογραφική εικόνα, την άρτι εμφανισθείσα ραδιοφωνία και τα οπτικά τεχνάσματα που επιστρατεύονται στις δημόσιες τελετές τις οποίες συστηματικά οργανώνουν τα καθεστώτα.¹⁵⁹⁴ Ο ασφυκτικός έλεγχος που ασκείται σε κάθε καλλιτεχνική και πνευματική δραστηριότητα, ιδίως στη Γερμανία, περιλαμβάνει δημόσιο και τελετουργικό κάψιμο «απαγορευμένων βιβλίων» και διώξη των συγγραφέων που αρνούνται να συνεργαστούν με το καθεστώς· καθορισμό του περιεχομένου και της μορφής των κύριων άρθρων των εφημερίδων· εξοστρακισμό όλων των μορφών τέχνης που θεωρείται ότι δεν εναρμονίζονται με την εθνική παράδοση και τη φυλετική ανωτερότητα· έλεγχο ακόμα και της παιδικής λογοτεχνίας· έκδοση εντύπων κατάλληλων για τη νέα γενιά· σύνταξη καταλόγων με βιβλία που το καθεστώς απαγορεύει ή που επιτρέπει.¹⁵⁹⁵

Ακόμα και η ψυχαγωγία του γερμανικού λαού περνάει στην αρμοδιότητα του κράτους που ασκεί πολιτιστική προπαγάνδα μέσω ομαδικών επισκέψεων σε μουσεία και σε περιοδεύουσες εκθέσεις ζωγραφικής και γλυπτικής, καθώς και μέσω παρακολούθησης διαλέξεων και άλλων μεθόδων. Αρμόδια για την ιδεολογική χειραγώγηση μέσω της

¹⁵⁹² Λιονέλ Ρισάρ, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, Αστάρτη, Αθήνα 1999, σσ. 87, 115.

¹⁵⁹³ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 315.

¹⁵⁹⁴ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 282–284, 315–316· Λιονέλ Ρισάρ, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, Αστάρτη, Αθήνα 1999, σ. 103· R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999, σ. 30.

¹⁵⁹⁵ Λιονέλ Ρισάρ, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, Αστάρτη, Αθήνα 1999, σσ. 94–99, 106–110, 113.

ψυχαγωγίας είναι η «Δύναμη διά της Χαράς», οργάνωση που ιδρύεται στις 17 Νοεμβρίου 1933 με σκοπό - υποτίθεται - να κάνει προσιτή σε όλους τους εργαζομένους την καλλιτεχνική και πολιτιστική κληρονομιά του γερμανικού έθνους, όπως την εννοούν οι ναζί.

Η «Δύναμη διά της Χαράς» αποτελεί πιστό αντίγραφο της αντίστοιχης ιταλικής φασιστικής οργάνωσης *Dopolavoro*. Άρα και στην Ιταλία επιχειρείται ανάλογη πλήση εγκεφάλου μέσω της άσκησης πολιτιστικής προπαγάνδας, αλλά στη Γερμανία η δράση αυτή είναι πολύ πιο συστηματική και αποτελεσματική.¹⁵⁹⁶ Από την άλλη στη μεταξική Ελλάδα ούτε τέτοια οργάνωση δραστηριοποιείται ούτε μαρτυρείται τέτοια πρόθεση του καθεστώτος.

Γενικά η χρήση των προπαγανδιστικών αυτών μέσων είναι πολύ πιο φτωχή, πιθανότατα λόγω αντικειμενικών δυσκολιών, όπως, για παράδειγμα, περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες και πενιχρές τεχνικές γνώσεις, αλλά και λόγω του μη ολοκληρωτικού χαρακτήρα του μεταξικού κράτους που επιτρέπει σχετική πολυφωνία, τουλάχιστον στις Τέχνες.

Τα θέματα της προπαγάνδας και στις τρεις περιπτώσεις σχετίζονται με το ένδοξο παρελθόν της πατρίδας και την ελπίδα για αναγέννηση, τις μάχες, τα ηρωικά κατορθώματα και τη λατρεία των πεσόντων, με τον εθνικισμό και τον αντικομμουνισμό, με το χαρισματικό ηγέτη η υπερεκμετάλλευση του οποίου συχνά φθάνει στη γελοιότητα, με τα τεχνολογικά επιτεύγματα, με τη νεότητα και το δυναμισμό,¹⁵⁹⁷ με την εργασία ως αγώνα και ευχαρίστηση, με τα τεχνολογικά επιτεύγματα και την οικονομική ανάκαμψη, με την πειθαρχία, την καθαριότητα, τον αθλητισμό και τη σωματική ευρωστία, την οικογενειακή ακεραιότητα, καθώς και με τον απλό λαό, ιδίως τους αγρότες. Ειδικά στη ναζιστική προπαγάνδα δίνεται έμφαση στο γυμνό, επειδή θεωρείται ότι πιστοποιεί τη γνησιότητα και την ανωτερότητα της Αρίας φυλής.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁹⁶ Λιονέλ Ρισάρ, *Ναζισμός και Κουλτούρα*, Αστάρτη, Αθήνα 1999, σσ. 114 – 115.

¹⁵⁹⁷ R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999, σσ. 30, 54 - 55.

¹⁵⁹⁸ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 – 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 244, 283 – 286, 308, 315 - 316· R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999, σσ. 30, 54 - 55.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αντισημιτισμός ως μοτίβο προπαγάνδας συναντάται ελάχιστα στη Γερμανία, και μάλιστα στην πιο μετριοπαθή εκδοχή του, καθώς οι ναζί αποφεύγουν να τρομάζουν τους απλούς ανθρώπους διακηρύσσοντας φρικιαστικές προθέσεις ή τακτικές κατά των Εβραίων. Στη φασιστική Ιταλία η αντισημιτική πολιτική κάνει την εμφάνισή της πολύ καθυστερημένα, μόλις το 1938, μέσω νόμων του Υπουργείου Λαϊκής Κουλτούρας και πρακτικών του Μεγάλου Φασιστικού Συμβουλίου. Αλλά η ξαφνική προπαγανδιστική εκστρατεία εναντίον των Εβραίων δεν τυγχάνει καλής υποδοχής ούτε από τους Ιταλούς πολίτες ούτε και από το Φασιστικό Κόμμα, καθώς θεωρείται δουλική αντιγραφή των ναζιστικών πρακτικών.¹⁵⁹⁹ Αντισημιτική προπαγάνδα πάντως δε διενεργείται από το μεταξικό καθεστώς.

Τέλος, ενώ η 4^η Αυγούστου θεωρεί τον κληρικό ως σημαντικό δυνάμει προπαγανδιστή,¹⁶⁰⁰ απόδειξη των σταθερά καλών σχέσεων που καλλιεργεί με την Εκκλησία, η κατάσταση στη φασιστική Ιταλία δεν εξελίσσεται απρόσκοπτα. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 παρατηρείται διάθεση του καθεστώτος να ενσωματώσει τον καθολικισμό στο φασιστικό κράτος αξιολογώντας τον ως ρωμαϊκό δημιούργημα που διαμορφώθηκε μέσα από την ιστορία και την κουλτούρα του ιταλικού λαού, και όχι ως θείο θεσμοθέτημα. Από τα μέσα του 1931 οι σχέσεις φασιστικής πολιτείας και Καθολικής Εκκλησίας διαταράσσονται σοβαρά, καθώς το καθεστώς λαμβάνει μέτρα εναντίον της. Οι τεταμένες σχέσεις εξομαλύνονται μερικά χρόνια αργότερα με αμοιβαίο συμβιβασμό και τελικά με την ιεραρχία της Καθολικής Εκκλησίας να παρέχει στο καθεστώς την πλήρη υποστήριξή της.¹⁶⁰¹

Από την άλλη, ο σεβασμός της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας προς το χριστιανισμό και την Εκκλησία αποδεικνύεται καιροσκοπικός. Σύντομα

¹⁵⁹⁹ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 244, 342–344.

¹⁶⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 018: Αχρονολόγητη «ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογ. διαφωτίσεως Περιφερ. αρρ. Πρωτευούσης) ΠΕΡΙ των ληπτέων γενικωτέρων μέτρων προς προαγωγήν του έργου της Ε.Ο.Ν. και ίδια εις το Κεφάλαιον της Ιδεολογικής διαφωτίσεως».

¹⁶⁰¹ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 308–310.

αρχίζουν οι διώσεις των αντιφρονούντων ιερέων, με αποτέλεσμα την κατατρομοκράτηση του χριστιανικού πληθυσμού και τη δυσχέρεια της άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων. Υπάρχουν, μάλιστα, ενδείξεις ότι ο Χίτλερ σκόπευε να εξαλείψει το χριστιανισμό από την Κεντρική Ευρώπη στο πλαίσιο του σχεδίου του για παγίωση της φυλετικής του επανάστασης.¹⁶⁰²

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, παρά τα κοινά στοιχεία, το μεταξικό καθεστώς διαφέρει από τα δυο άλλα, διότι η προπαγάνδα στην οποία επιδίδεται είναι ηπιότερη και στηρίζεται κυρίως στην πειθώ, και πολύ λιγότερο στο φόβο. Κι αυτό λόγω ηπιότερης ιδεολογίας και έλλειψης ιμπεριαλιστικών στόχων της 4^{ης} Αυγούστου.

3. 2. Η 4^η Αυγούστου ως ιδεολογικός εμπυχωτής της νεολαίας

Η σύγκριση που κάνουν ο Μεταξάς και επιφανή στελέχη του καθεστώτος του μεταξύ της προαγουσιανής και της μεταγουσιανής νεολαίας είναι αδυσώπητη. Η εικόνα που, σύμφωνα με το καθεστώς, εμφανίζει η ελληνική νεολαία κατά το Μεσοπόλεμο, περιγράφεται από τον ίδιο το Μεταξά αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας του. Πρόκειται για μια νεολαία χωρίς ιδανικά, χωρίς όνειρα, χωρίς ελπίδα, με ηγέτες απογοητευμένους που γέμισαν και τη δική της ψυχή με απελπισία και φόβο για τη ζωή και τις δυσκολίες της· μια νεολαία ακαθοδήγητη και εγκαταλελειμμένη στην τύχη της και, επομένως, εύκολη λεία των κομμουνιστών που χαρακτηρίζονται αγύρτες και λαοπλάνοι.¹⁶⁰³

Αλλά και σε σχετική μελέτη της Διευθύνσεως Ψυχαγωγίας της Γενικής Γραμματείας της Ε.Ο.Ν. προς τον Κ.Ε.Ν., που χρονολογείται το Σεπτέμβριο του 1938, λίγο μετά την έναρξη του σχολικού έτους, περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα ο ηθικός εκτροχιασμός της νεολαίας πριν από την 4^η Αυγούστου. Η εκτροπή της ελληνικής

¹⁶⁰² Στ. Πέν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914–1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 286 - 288.

¹⁶⁰³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 17.

οικογένειας από τις παραδόσεις της και η απουσία κάθε ηθικοπλαστικής προσπάθειας κατά τη σχολική περίοδο θεωρούνται αιτίες του εκτροχιασμού. Οι συνθήκες αυτές άφησαν τη μαθητιώσα και, ακόμα περισσότερο, την εργαζόμενη νεολαία έρμαιο στην κομμουνιστική προπαγάνδα, που είχε θεριέψει εξαιτίας της εγκληματικής αμέλειας του κοινοβουλευτικού κράτους, στο πλαίσιο του οποίου όλοι οι παραδοσιακοί συνεκτικοί ηθικοί θεσμοί είχαν παραλύσει. Έτσι

*αι μόναι απολαύσεις της ελληνικής νεολαίας κατά τα τελευταία έτη...
ήσαν οι χοροί, τα καμπαρέ, τα βέρνες, αι άσεμνοι επιθεωρήσεις και ένας
άκρατος αισθησιασμός που συνέτριβεν την ψυχήν της. Ήτο η εποχή
καθ' ην εμεσουράνει η ύλη επί του πνεύματος.¹⁶⁰⁴*

Και κατά τον Κ. Μανιαδάκη, η προαυγουστιανή νεολαία ήταν εγκαταλελειμμένη, χωρίς ιδανικά, έρμαιο του μαρξισμού, του διεθνισμού, του κοσμοπολιτισμού, του φιλειρηνισμού ή και εγωιστικών αναγκών, με αποτέλεσμα την πλήρη αταξία και τη σύγχυση. Συνεχείς οι μαθητικές και οι φοιτητικές διαδηλώσεις και οι συγκρούσεις με την αστυνομία. Στη χλεύη οι δάσκαλοι οι εμποτισμένοι με την εθνική παράδοση. Οι κομμουνιστές κυκλοφορούσαν εφημερίδες και περιοδικά και εξέδιδαν βιβλία σε εξευτελιστικές τιμές, για να διαφθείρουν ψυχικά τους νέους και κυρίως τα κορίτσια, «να τους πνίξουν το γλυκύτερον ιδανικόν της Ελληνίδος, το οικογενειακόν αίσθημα».¹⁶⁰⁵

Ο σημαντικότερος κίνδυνος που απειλεί, συνεπώς, τη νεολαία, σύμφωνα με το καθεστώς, είναι ο κομμουνισμός. Πολλούς χαρακτηρισμούς, όλους απαξιωτικούς, χρησιμοποιεί ο Μεταξάς για τους κομμουνιστές: «αγύρται με τους παράφρονες ρωμαντισμούς των»,¹⁶⁰⁶ «μόλυσμα»,¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 006: «ΜΕΛΕΤΗ Επί του προγράμματος Γενικής Ψυχαγωγίας εν τη Εθνική Οργανώσει της Νεολαίας» (28/9/1938). Αλλά και σε απόσπασμα από τον ημερήσιο Τύπο της εποχής εγκωμιάζεται ο Μεταξάς ακριβώς επειδή σήκωσε τη νεολαία από τα καφενεία, από τη λάσπη, από τη δυστυχία και από την απογοήτευση και της ενέπνευσε υψηλά ιδανικά: βλ. σχετικά Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 844: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Μόνον έτσι».

¹⁶⁰⁵ Κ. Μανιαδάκης, «Ένας αποκαλυπτικός λόγος. - Νεολαία της χθες και Νεολαία της σήμερα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σσ. 1508-1512 (το παράθεμα στη σ. 1511).

¹⁶⁰⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 18.

«ανατροπείς», «απατεώνες με τα γλυκά λόγια, με τας ωραιάς φράσεις και με τον αδειανόν βερμπαλισμόν των»,¹⁶⁰⁸ κ.λπ.

Τα κομμουνιστικά διδάγματα αποτελούν για το δικτάτορα ξένα κατασκευάσματα,¹⁶⁰⁹ αταίριαστα στην ελληνική ψυχοσύνθεση και νοοτροπία, που διαβρώνουν τις εθνικές αξίες και τα χρηστά ήθη. Πιο συγκεκριμένα υποσκάπτουν την πατρίδα ως κατασκεύασμα του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος, τη θρησκεία ως δημιουργό προλήψεων και την οικογένεια ως τροχοπέδη στην ελεύθερη και αβίαστη ανάπτυξη του παιδιού. Δηλαδή υπονομεύουν το τρίπτυχο των κυριότερων αξιών του καθεστώτος (Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια). Κι αυτό από φθόνο, επειδή οι ίδιοι δεν απέκτησαν ποτέ δεσμούς με πατρίδα και οικογένεια, αλλά και από ιδιοτέλεια, επειδή η ανατρεπτική τους θεωρία μπορεί να ευδοκιμήσει μόνο μέσα στο ηθικό χάος που επιδιώκουν. Στη θέση των πατροπαράδοτων ελληνικών αξιών αυτοί προβάλλουν το ιδανικό του στομαχιού, τις κατώτερες επιθυμίες και ορέξεις. Επιπλέον καλλιεργούν το κατεξοχήν μειονέκτημα των νέων, τον εγωισμό.¹⁶¹⁰

Τα κομμουνιστικά διδάγματα όχι μόνο δεν ανταποκρίνονται στην ελληνική πραγματικότητα, αλλά δε βρίσκονται σε αρμονία ούτε με τις διαυγείς γραμμές του ελληνικού τοπίου που καταυγάζονται από φως· προέρχονται από ανθρώπους που κατοικούν σε χώρους σκοτεινούς, άγριους και ομιχλώδεις.¹⁶¹¹ Ο μεταξικός λόγος αποδίδει δυνάμεις ηθικοπλαστικές στο τοπίο, δηλαδή σε παράγοντα έξω από τον άνθρωπο, τον οποίο αυτός δεν μπορεί να επηρεάσει αποφασιστικά. Επομένως το τοπίο αποκτά διάσταση μεταφυσική, η δε υιοθέτηση των κομμουνιστικών διδαγμάτων

¹⁶⁰⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους μαθητάς της Θεσσαλονίκης» (25 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 76.

¹⁶⁰⁸ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 67 – 68, 73.

¹⁶⁰⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 18.

¹⁶¹⁰ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 67 - 69· Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 016: Αχρονολόγητη ομιλία αγνώστου προς τους Φαλαγγίτες σχετικά με τους σκοπούς και τα ιδανικά της Ε.Ο.Ν.

¹⁶¹¹ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 68.

σημαίνει ταυτόχρονα και προδοσία του εθνικού χώρου ως ανεξάρτητης οντότητας.

Εκτός από τον κομμουνισμό, για την ηθική έκπτωση της νέας γενιάς ένοχος είναι, κατά το καθεστώς, και ο ανεξέλεγκτος Τύπος του αμαρτωλού κομματικού κράτους, αφού οι εφημερίδες ερεθίζουν την παιδική φαντασία με άσεμνες εικόνες και πληροφορίες.¹⁶¹² Άλλη απειλή για τα ήθη της νεολαίας αποτελούν, κατά το δικτάτορα, «τα ελεεινά αναγνώσματα» που διδάσκουν την ανηθικότητα και την ανανδρία, και τα «δήθεν φιλολογικά έργα» που καλλιεργούν το φόβο για τους αγώνες της ζωής, τον ατομισμό και τη ροπή προς την υλική απόλαυση.¹⁶¹³

Γι' αυτό ένα από τα πρώτα μέτρα που παίρνει ο Μεταξάς για την εξυγίανση της «άρρωστης» νεολαίας είναι η απαγόρευση της έκδοσης των κομμουνιστικών εντύπων και των αστυνομικών μυθιστορημάτων τύπου «Η Μαύρη Συμμορία», «Το Μαύρο Χέρι», «Η Μαύρη Μάσκα» που διαβρώνουν τα ήθη και την ηθική της νεολαίας και την ωθούν σε βίαιες και ανατρεπτικές πράξεις.¹⁶¹⁴

Ωστόσο τη νεολαία αυτή που παραπαίει και παρασύρεται ο Μεταξάς δεν τη θεωρεί υπεύθυνη· υπεύθυνους για την κατάσταση της θεωρεί τους ηγέτες της: «Αφού εκείνοι οι οποίοι ήσαν εντεταλμένοι να σε οδηγούν σου έσπειραν την απογοήτευσιν και τον φόβον του αγώνος της ζωής, τι να κάμης και συ, ελληνική νεολαία; ... ακολούθησες τους αγύρτας και τους λαοπλάνους...».¹⁶¹⁵ Λίγο αργότερα, το 1938, γίνεται πιο συγκεκριμένος όσον αφορά στους υπεύθυνους της διολίσθησης της νεολαίας στην άβυσσο. Είναι οι κοινοβουλευτικοί άνδρες: «... όσες φορές παρεστράτησεν η νεότης, συνέβη αυτό διότι είχαν κοιμηθή οι φύλακες του Έθνους και είχαν

¹⁶¹² Π. Δ. Ηλιάδης, «Η παιδική εγληματικότητα και αι προσπάθειαι του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 29, Αθήναι Ιανουάριος 1940, σ. 307.

¹⁶¹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 18.

¹⁶¹⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 111 - 112.

¹⁶¹⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 17.

σιωπήσει εκείνοι που όφειλαν να της εμπνεύσουν την πίστιν, τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξίαν».¹⁶¹⁶

Ο δικτάτορας δράττεται της ευκαιρίας, για να προβάλλει από τη μια το κενό της αστικής πολιτικής ηγεσίας και τη σήψη της αστικής κοινωνίας και από την άλλη το συνακόλουθο κίνδυνο που απειλεί τη νεολαία, τον κομμουνισμό. Παρουσιάζοντας, επιπλέον, μια νεολαία ανεύθυνη καταδεικνύει την αναγκαιότητα της επιβολής της 4^{ης} Αυγούστου και επιφυλάσσει στον εαυτό του το ρόλο του σωτήρα, χωρίς, βέβαια, να ξεχνά και τη βασιλική συμβολή: «Όταν, υπό την αιγίδα του Βασιλέως μας, ενός αληθινού Βασιλιά, έκαμα την 4^η Αυγούστου, είχα προπαντός υπ' όψει μου εσένα Ελληνική Νεολαία. Είδα την άβυσσον εις την οποίαν κατακυλούσες, είδα την ανάγκην να σωθής και είχα την πίστιν ότι θα σωθής».¹⁶¹⁷ Η κατάντια της ελληνικής νεολαίας, επομένως, έδωσε στο δικτάτορα το έναυσμα να κινηθεί λυτρωτικά. Αλλά και ένας ακόμη λόγος: ο φόβος ότι παραστρατώντας η νεολαία θα γίνει επικίνδυνη για το κοινωνικό σύνολο.¹⁶¹⁸

Ο Μεταξάς, λοιπόν, αντιλαμβάνεται την ανάγκη των νέων για ιδανικά και αρχίζει ήδη να τους τα ενσταλάζει με σκοπό τη δημιουργία μιας Ελλάδας καινούριας - «Εμπρός για μια Ελλάδα νέα» -. Κορυφαίο ιδανικό για την Ε.Ο.Ν. είναι η ελληνική πατρίδα. Το μήνυμά του στις 10 Αυγούστου 1936, ελάχιστες μέρες μετά την επιβολή της δικτατορίας του, είναι ενδεικτικό:

Σήκω επάνω, ελληνική νεολαία. Δεν υπάρχει διά σε άλλη πραγματικότητα παρά η Ελληνική Πατρίς. Μόνον εκεί θα επανέρης τον εαυτόν σου. Μόνον μέσα εις τας εθνικάς παραδόσεις θα επανέρης τον προορισμόν σου. Μόνον μέσα εις τον ελληνικόν πολιτισμόν θα επανέρης τα ιδανικά σου και τα όνειρά σου. Χωρίς αυτά δεν ημπορείς να ζήσης, ελληνική νεολαία.

¹⁶¹⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 419 – 420 (όπου και το παράθεμα).

¹⁶¹⁷ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 65.

¹⁶¹⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 419.

*Μόνον εκείνα τα οποία σου εδημιούργησεν η ελληνική ιστορία αποτελούν το σώμα σου και την ψυχήν σου. Τα ξένα κατασκευάσματα ... αποτελούν δηλητήριο. Διότι, εννόησέ το, δεν μπορείς να ζήσης αλλέως παρά ελληνικά μέσα εις την φυλήν σου και μόνον εκεί μέσα θα έρρης τον λόγον και τον προορισμόν της υπάρξεώς σου.*¹⁶¹⁹

Οι ΕΟΝίτες χαρακτηρίζονται ως αγωνιστές της νέας ελληνικής εξορμήσεως. Υπό την αιγίδα του βασιλιά και την αρχηγία του Μεταξά διεξάγουν το μεγάλο αγώνα ο οποίος αποτελεί την ιστορική συνέχεια όλων των προγενεστέρων, «διά την Ελλάδα και την υπεροχήν της».¹⁶²⁰ Το αόριστο ιδανικό της πατρίδας αποσαφηνίζεται και παίρνει τη μορφή της επιστροφής στο ελληνικό παρελθόν, όταν σε άλλη ευκαιρία ο δικτάτορας επαναλαμβάνει απευθυνόμενος σε νέους και μεγαλύτερους: «Πρέπει να γυρίσουμε πίσω εις τας πηγάς εκείνας από τας οποίας έρρευσε το νερό του Ελληνικού Πολιτισμού καθαρό και αγνό, και να αναβαπτισθούμε εκεί μέσα και να ξαναγίνουμε Έλληνες, και τότε να ορμήσουμε εις ένα νέον μέλλον και όχι εις το μέλλον του αφανισμού».¹⁶²¹ Η μη επιστροφή στο παρελθόν σημαίνει για τους Έλληνες, και ιδίως για τους νέους, θάνατο.

Η σημαντικότερη διάσταση που έχει στη μεταξική ιδεολογία η επιστροφή στο παρελθόν είναι η αρχαιοελληνική σε συνδυασμό με την (επαν)υιοθέτηση, από την ελληνική κοινωνία και τη νεολαία ιδιαίτερα, μιας σειράς παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών αξιών που έτειναν να αμφισβητώνται ή και να εγκαταλείπονται ως το 1936, μέσα στο στρόβιλο των νέων, ελληνικών και διεθνών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων.

Πιο συγκεκριμένα από τους νέους το καθεστώς απαιτεί πίστη στο Θεό, πίστη στο βασιλιά και στην πατρίδα, προσήλωση στην οικογένεια, απόλυτη αφοσίωση στις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου, αγώνα ανιδιοτελή χωρίς

¹⁶¹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς από ραδιοφώνου την 10 Αυγούστου 1936», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 17 - 18.

¹⁶²⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 012: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου 9^{ης} Οκτωβρίου 1938».

¹⁶²¹ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 73.

την προσδοκία της προσωπικής απολαβής και πρόθυμη θυσία και της ζωής τους ακόμα.¹⁶²² Υποχρέωσή τους η εντιμότητα και η τήρηση του καθήκοντος, ώστε να κατακτήσουν την κοινωνική αποδοχή και αγάπη.¹⁶²³

Για να ενθαρρυνθεί η αφοσίωση της νέας γενιάς στο βασιλικό θεσμό, η Οργάνωση εκδίδει ειδικό προπαγανδιστικό φυλλάδιο με τίτλο «Ο Βασιλεύς» και ύφος προσαρμοσμένο στις διαφορετικές διανοητικές δυνατότητες των νεαρών Φαλαγγιτών και των μικρών Σκαπανέων. Στο φυλλάδιο αυτό επιχειρείται δικαίωση του βασιλικού θεσμού γενικά με αναδρομή στους θρύλους και στα παραμύθια, όπου ο βασιλιάς ταυτίζεται με τη σοφία, τη δύναμη, τη δικαιοσύνη και την καλοσύνη. Στην ελληνική περίπτωση ο βασιλιάς συμβολίζει την ενότητα του εθνικού παρελθόντος, του εθνικού παρόντος και του εθνικού μέλλοντος, εξασφαλίζει τη συνέχεια και τη διάρκεια του έθνους και ενσαρκώνει το εθνικό ιδεώδες που είναι η υλική και ηθική προκοπή των Ελλήνων ως συνόλου.

Καμιά αναφορά στην ξενική καταγωγή και στην έξωθεν επιβολή της ελληνικής βασιλικής δυναστείας δε γίνεται. Αντιθέτως «ο Βασιλεύς είναι ο πρώτος Έλλην. Η Βασιλική οικογένεια είναι ιεραρχικώς η πρώτη Ελληνική οικογένεια της χθες. Της σήμερα. Της αύριον. ... Ο Βασιλεύς είναι σαρξ εκ της σαρκός μας». Παρατηρείται, λοιπόν, η καταρχήν καταξίωση του βασιλικού θεσμού γενικά.

Όχι μονάχα της εθνικής συνέχειας είναι εγγύηση ο βασιλικός θεσμός, αλλά και της κρατικής υπόστασης του ελληνισμού. Το καθεστώς, προκειμένου να ισχυροποιήσει τους ισχυρισμούς του για το σωτηριώδη ρόλο του βασιλικού θεσμού γενικά και σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, καταφεύγει σε εξόφθαλμες ιστορικές ανακρίβειες. Έτσι η μυθική βασίλοπούλα Ιφιγένεια, ο Αθηναίος Κόδρος, ο Μέγας Αλέξανδρος, οι αυτοκράτορες της πολυφυλετικής βυζαντινής αυτοκρατορίας και η ξενική δυναστεία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ τίθενται σε γραμμική σειρά, στην

¹⁶²² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την Εθνικήν Νεολαίαν Πατρών» (7 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 276· «Λόγος κατά τας εξετάσεις των σχολών αναλαβήτων» (12 Ιουνίου 1940)», *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 315.

¹⁶²³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους Φαλαγγίτας Πατρών» (13 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 391.

οποία συγχέεται σκόπιμα ο μύθος με την ιστορία, και τους αποδίδεται κάθε είδους επίτευγμα: η σωτηρία και η νίκη των ελληνικών στρατευμάτων, η πολιτική ενότητα του ελληνισμού, ο εξελληνισμός της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, η απελευθέρωση αλύτρωτων εδαφών και ελληνικών πληθυσμών. Η θετική συμβολή άλλων παραγόντων και προσωπικοτήτων αποσιωπάται συστηματικά. Αντιθέτως η διακοπή της βασιλικής εξουσίας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και του Μεσοπολέμου προβάλλεται ως αιτία της εθνικής κατάπτωσης και κρίσης, στην οποία, βέβαια, ο βασιλικός θεσμός δεν είχε καμιά ευθύνη και ανάμιξη.

Συντριπτική είναι η σύγκριση της βασιλείας με την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία ενδιαφέρεται περισσότερο για τις διαδικασίες που ορίζει το Σύνταγμα και λιγότερο για την ουσιαστική διακυβέρνηση της χώρας. Η πρακτική αυτή έχει ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση στο κυβερνητικό έργο ή και την πλήρη αδράνεια. Αντιθέτως η συνέχεια και η ενότητα που εξασφαλίζει η βασιλική δυναστεία ως ιστορική και πολιτική συνείδηση του έθνους καθιστούν ευκολότερο και αποτελεσματικότερο το έργο του Κυβερνήτη. Η ψυχρή και απρόσωπη δημοκρατία με τους αφηρημένους θεσμούς, που στηρίζεται στην ποσότητα, αντιδιαστέλλεται προς τον απτό και προσιτό Βασιλιά που ξέρει να εκτιμά και να τιμά την ποιότητα.

Απόδειξη της σωτηριώδους εμπλοκής της βασιλικής δυναστείας στα ελληνικά πράγματα αποτελεί ειδικά ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ ο οποίος, για να τονιστεί η ιστορική συνέχεια, δεν παρουσιάζεται ως προσωπικότητα ανεξάρτητη, αλλά ως εγγονός του Γεωργίου Α΄ που διηύθυνε την εθνική προσπάθεια της λύτρωσης των αλύτρωτων αδελφών και που χάθηκε «προώρως υπογράψας με το αίμα του την απελευθέρωσι της όμορφης νύμφης του Θερμαϊκού». Προβάλλεται ακόμη ως «ο γυιος του λατρεμένου μας αητού», του χιλιοτραγουδημένου, του ελευθερωτή της Μακεδονίας και της Ηπείρου βασιλιά Κωνσταντίνου.

Στο πλαίσιο της διαχρονικής σχέσης ευθύνης του βασιλιά με το λαό, ο Γεώργιος Β΄ διακρίνει στο πρόσωπο του Μεταξά το σωτήρα της Ελλάδας και του εμπιστεύεται τη σωτηρία και την αναγέννησή της. Επομένως ο Γεώργιος Β΄ χρίζεται «βασιλικός προφήτης». Το γεγονός αυτό, που προβάλλεται ως απόδειξη της συνέχειας και του ρόλου του βασιλικού θεσμού και χρησιμοποιείται προκειμένου να νομιμοποιήσει τη μεταξική δικτατορία στη συνείδηση της κοινής γνώμης, πιστοποιεί και τη στενή σχέση του μεταξικού καθεστώτος και του βασιλικού θεσμού. Τελικά «η Βασιλεία είναι ό,τι προσαρμόζεται εις την Εθνικήν μας ιδιοσυγκρασίαν, ό,τι ανταποκρίνεται εις την Εθνικήν πραγματικότητα. Είναι το πολίτευμα, που μας χρειάζεται».¹⁶²⁴

Εκτός από τη βασιλεία, ως αξία προβάλλεται στους νεαρούς ΕΟΝίτες και η προσήλωση στην πατρίδα είτε ως εδαφική πραγματικότητα είτε ως ευρύτερη εθνική οντότητα. Η έννοια του έθνους αναπτύσσεται στο ομώνυμο προπαγανδιστικό φυλλάδιο που εκδίδει η Οργάνωση.¹⁶²⁵ Το πόσο σημαντική θεωρείται η ιδεολογική εγχάραξη η σχετική με την έννοια του έθνους, όπως τη συλλαμβάνει η 4^η Αυγούστου, αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το ύφος του φυλλαδίου ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία των μελών της Οργάνωσης προς τα οποία απευθύνεται.

Το περιεχόμενο του φυλλαδίου αναπαράγει την αντίληψη περί έθνους, όπως διαμορφώνεται από την 4^η Αυγούστου της οποίας αποτελεί ουσιώδες ιδεολογικό συστατικό. Τονίζεται η κοινότητα των χαρακτηριστικών που δημιουργούν μια εθνική κοινωνία: καταγωγή, φυλετική ομοιογένεια, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμός, νοοτροπία, ήθη και έθιμα, παραδόσεις, ιστορία, εθνική υπερηφάνεια. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην εθνική ομοιογένεια του ελληνικού κράτους, που αξιολογείται θετικά,

¹⁶²⁴ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφак. 6.3. Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά 1935 – 1947: *Ο Βασιλεύς*, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (Τεύχος Δ, 2), αριθ. 40, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939/Δ' (τα παραθέματα στις σσ. 3, 7, 7, 7, 6 αντίστοιχα).

¹⁶²⁵ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφак. 6.3. Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά 1935 – 1947: *Έθνος*, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (Τεύχος Δ, 1), αριθ. 39, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939.

ενώ η επίτευξή της προβάλλεται ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων και ηρωικών αγώνων, καθώς «δί' ημάς δε τους Έλληνας και διά την Ελλάδα, άλλου είδους κοινωνική μορφή, πλην της Εθνικής, ..., δεν είναι νοητή».

Στο πλαίσιο της προπαγάνδας οι νεαροί ΕΟΝίτες πληροφορούνται ακόμη για τη διαχρονικότητα και την αθανασία του ελληνικού έθνους, το οποίο, επιπλέον, «είναι το ευγενέστερο, το ηρωικότερο όλων των Εθνών». Μέλη του ελληνικού έθνους αποτελούν όχι μονάχα οι ζώντες, αλλά και οι νεκροί, - μάλιστα περισσότερο οι νεκροί -, όχι μονάχα οι εντός Ελλάδας, αλλά και οι εκτός Ελλάδας ευρισκόμενοι και δραστηριοποιούμενοι Έλληνες: αντιθέτως στην εθνική ομάδα δε συμπεριλαμβάνονται οι εθνικές μειονότητες και άτομα που «δεν εμφορούνται από πατριωτικήν συνείδησιν».

Τα παραπάνω αποτελούν αποδείξεις του εθνικιστικού χαρακτήρα του μεταξικού καθεστώτος, τουλάχιστον στο επίπεδο του λόγου. Η κοινότητα των βιολογικών και φυλετικών χαρακτηριστικών των ατόμων θεωρείται ως προϋπόθεση του ανήκειν στο έθνος. Δε γίνεται καμιά αναφορά στη δυνατότητα ομαλής αφομοίωσης και σταδιακής ένταξης στο ελληνικό έθνος των ανηκόντων σε ξένες εθνικές μειονότητες. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο εθνικιστικός λόγος του καθεστώτος δεν εκτρέπεται σε κήρυγμα ξενηλασίας ή, πολύ περισσότερο, σε κήρυγμα πογκρόμ κατά των ξένων, στοιχείο που αποδεικνύει τον ήπιο χαρακτήρα του.

Εκείνο που, κυρίως, πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η 4^η Αυγούστου επιφυλάσσει στον εαυτό της την αποκλειστικότητα του καθορισμού των κριτηρίων βάσει των οποίων γίνεται η ένταξη στο ελληνικό έθνος, αφού ακόμα και η ελληνική καταγωγή δεν αποτελεί εγγύηση για την αυτόματη ένταξη. Αληθινά μέλη του έθνους τελικά, σύμφωνα με το καθεστώς, είναι όσοι μπορούν να αρθούν πάνω από τον ατομικισμό τους και να εμφορηθούν από πίστη και αγάπη για την πατρίδα, η οποία τους επιβάλλει και το καθήκον να ζήσουν και, εν ανάγκη, να πεθάνουν γι' αυτή και για τις μελλούμενες γενιές. Συνεπώς, πραγματικά μέλη δεν μπορούν να είναι όσοι δεν εμφορούνται από εθνικό φρόνημα, εθνική

συνείδηση με το περιεχόμενο που της δίνει το καθεστώς: πρόταξη της εθνικής ζωής έναντι της ατομικής, πίστη στην αξία του έθνους, στην αναγκαιότητα ύπαρξής του και στην κοινή εθνική αποστολή της οποίας εμπνευστής και ερμηνευτής είναι ο Μεταξάς.

Η αίσθηση του ανήκειν στο ελληνικό έθνος βαραίνει τα νεαρά μέλη της Οργάνωσης με ένα μεγάλο καθήκον. Όχι αυτό της κριτικής θεώρησης και της ανανέωσης των επιτευγμάτων των προγόνων μέσα στο καινούριο πλαίσιο που διαμορφώνουν οι ανάγκες της νέας εποχής, αλλά της ευλαβικής θέασης και μουσειακής διατήρησής τους. Η εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού απαιτεί όχι τολμηρούς δημιουργικούς νόες και ρηξικέλευθες πρακτικές, αλλά περιστολή της διάθεσης για νεωτερισμούς και εμμονή στα παραδεδομένα και γνωστά σχήματα.¹⁶²⁶

Η συντηρητικότητα του καθεστώτος κάνει και εδώ την εμφάνισή της, εφόσον αντιμετωπίζει την εθνική κοινότητα όχι ως ζωντανή και δυναμική πραγματικότητα, αλλά ως ιερή και απαραβίαστη οντότητα. Τα δε νεότερα μέλη του έθνους προετοιμάζονται ιδεολογικά όχι για δημιουργία καινούριων, αλλά για συντήρηση των παραδοσιακών αξιών. Εκείνο, όμως, που κάνει το καθήκον της συντήρησης των εθνικών αξιών ακόμα καταθλιπτικότερο για τη νέα γενιά είναι το ότι το καθεστώς δεν αφήνει κανένα περιθώριο προσωπικής διαφοροποίησης όσον αφορά στη σύλληψη και στην πραγμάτωση του εθνικού οράματος, καθότι ο Αρχηγός προέβλεψε και γι' αυτό.

Συνεπώς και σεις έχετε χρέος όχι μόνον να φανήτε αντάξιοι εκείνων, αλλ' επειδή έχετε την ευτοχίαν να μη παλαίετε διά την δημιουργίαν Έθνους, διά την ελευθερίαν, διότι ο μέγας Κυβερνήτης, ο πατέρας μας ο στοργικός, σας έχει εξασφαλίσει την ύπαρξιν και την ελευθερίαν του Έθνους μας, δική σας φροντίδα μοναδική είναι να διατηρήσητε ό,τι ευρήκατε και με την έντονη εργατικότητά σας να δημιουργήσητε και το ιδικόν σας μέλλον λαμπρότερον και ευτυχέστερον και των διαδόχων

¹⁶²⁶ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφак. 6.3. Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά 1935 – 1947: Έθνος, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαίδευσως (Τεύχος Δ, 1), αριθ. 39, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939 (τα παραθέματα στις σσ. 3-4, 13, 9 αντίστοιχα).

*σας. Ο χλιοτιμημένος Κυβερνήτης μας, σας εχάραξε το δρόμο της Εθνικής τιμής [...]. Εργασθήτε με όλη τη δύναμη της Εθνικής συνειδήσεώς σας, δημιουργήσατε μίαν Ελλάδα Νέα, ..., όπως την εφαντάσθηκε ο μεγάλος νους και την θέλει η απέραντη αγάπη του Μεγάλου μας Κυβερνήτου Ι. Μεταξά!*¹⁶²⁷

Με τα λόγια αυτά προσκαλεί τους μικρούς Σκαπανείς η Οργάνωση, καθότι ο Μεταξάς αποτελεί εμπνευσμένο ανακαινιστή και γι' αυτό η σκέψη του και η επιθυμία του πρέπει να είναι για τα μέλη διαταγή θεία, νόμος ιερός και απαραβάτος. Η Οργάνωση, φυσικά, δε χάνει την ευκαιρία να προβάλει τη χαρισματικότητα του Μεταξά ως σωτήρα και οραματιστή ηγέτη.

Αλλά και η προσήλωση στον οικογενειακό θεσμό ως καθήκον των ΕΟΝιτών προβάλλεται με έμφαση από την 4^η Αυγούστου. Η έμφαση αυτή δε δίνεται τυχαία. Όπως φαίνεται στο προπαγανδιστικό φυλλάδιο που εκδίδεται το 1940 από την Ε.Ο.Ν. με τίτλο «Οικογένεια», η Οικογένεια αντιμετωπίζεται σαν το πρώτο εθνικό κύτταρο. Σε αυτή πραγματώνονται εν σπέρματι όλες οι κοινωνικές εκδηλώσεις του ατόμου που συνεχίζονται και τελειοποιούνται αργότερα μέσω του σχολικού μηχανισμού και της ένταξης στην κοινωνία ως ενεργού μέλους. Η σχέση μεταξύ των μελών της οικογένειας δεν είναι μόνο βιολογική, αλλά και συναισθηματική, πνευματική, κοινωνική, νομική και ηθική.

Το καθεστώς, καθ' ομολογία του, μεριμνά ιδιαίτερα για τη στήριξη και την ανύψωση της ελληνικής οικογένειας, επειδή τη θεωρεί ως την πρώτη φυσική μικρο-κοινωνία όπου δυνάμει μπορούν να καλλιεργηθούν οι ιδεολογικές του αρχές στα νεαρά μέλη: «Την πίστιν προς τον Θεόν, τον σεβασμόν προς τον άνθρωπον και τας ανθρωπίνους αξίας, την αγάπην

¹⁶²⁷ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφак. 6.3. Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά 1935 – 1947: *Έθνος*, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδευσεως (Τεύχος Δ, 1), αριθ. 39, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939 (το παράθεμα στις σσ. 13 – 14).

προς την πατρίδα διδάσκει πρώτη η μητέρα και πραγματοποιεί εν τω συνόλω της πρώτη η οικογένεια».

Προκειμένου δε να τονίσει τη σπουδαιότητα και για να εξασφαλίσει την εγκυρότητα του διαπαιδαγωγητικού έργου ειδικά της ελληνικής οικογένειας, το καθεστώς επιχειρεί να τη συνδέσει με το ένδοξο ελληνικό παρελθόν. Η αρχαία μυθολογία, το δράμα, η ποίηση, το δημοτικό τραγούδι και τα ηρωικά κατορθώματα της αρχαίας και της νεότερης ιστορίας χρησιμοποιούνται, για να τονιστεί η απόλυτη και διαχρονική αξία του οικογενειακού θεσμού στην ελληνική φυλή.

Το καθεστώς, για τον ίδιο λόγο, επιχειρεί την ιεροποίηση του ελληνικού οικογενειακού θεσμού συνδέοντάς τον με δυο εκκλησιαστικά μυστήρια, το γάμο των γονέων και τη βάπτισή των τέκνων. Ο γάμος ως θεσμός έχει και κοινωνικές προεκτάσεις, αφού οι απόγονοι εκκλησιαστικά αναγνωρισμένης γαμικής σχέσης έχουν κοινωνικά δικαιώματα, για παράδειγμα φέρουν το επίθετο του πατέρα και κληρονομούν τα αγαθά του.¹⁶²⁸

Παρατηρείται ότι το καθεστώς επιστρατεύοντας επιχειρήματα από τη θρησκεία, τα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα και την ιστορία με την ευρεία έννοια του όρου επιδιώκει την ιδεολογική τόνωση της σημασίας της οικογένειας, εφόσον αυτή εκτιμάται ότι αποτελεί το πλαίσιο της πρώτης επαφής του νέου μέλους με το Νέο Κράτος. Ωστόσο η πρακτική που τελικά επιλέγει το καθεστώς αμβλύνει την ισχύ των διακηρύξεών του. Η πραγματικότητα αποδεικνύει ότι η 4^η Αυγούστου δε θεωρεί την οικογένεια, παρά τον εξ ορισμού συντηρητικό χαρακτήρα της, ασφαλές πλαίσιο μύησης των νεαρών μελών στις αρχές του Νέου Κράτους. Το κενό επιδιώκει να καλύψει με την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. και με την υποχρεωτική σταδιακή ένταξη σ' αυτή όλων των παιδιών και των εφήβων. Με την επιλογή αυτή το καθεστώς αναιρεί το ρόλο που το ίδιο αποδίδει στον οικογενειακό

¹⁶²⁸ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφάκ. 6.3., Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά (1935 – 1947): *Οικογένεια*, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδευσεως (Τεύχος Δ, 4), έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1940/Ε', αριθ. 56 (το παράθεμα στη σ. 10).

μηχανισμό και αποδεικνύει ότι, απευθυνόμενο προς τα μέλη του, αρθρώνει έναν καθαρά συμβατικό προπαγανδιστικό λόγο.

Τέλος, η 4^η Αυγούστου απαιτεί από τους νέους ακέραια, τυφλή, ολοκληρωτική, ακλόνητη και άκαμπτη πίστη κατά το πρότυπο του Αρχηγού.¹⁶²⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι λόγος για πίστη και αυτοθυσία γίνεται και σε μια αχρονολόγητη ομιλία της μεταξικής περιόδου, στην οποία η Ε.Ο.Ν. χαρακτηρίζεται ως οργάνωση καθαρά εθνική και οι σκοποί της - οι οποίοι, ωστόσο, δεν κατονομάζονται - ως μεγάλοι και ιεροί· η δε πραγματοποίησή τους απαιτεί χαλύβδινη πίστη.

Όποιος δεν αποδέχεται τυφλά τους σκοπούς της οργανώσεως είναι επίσης αιρετικός ... θέλομεν πιστούς οι οποίοι να είναι πρόθυμοι αυζητητεί να προσφέρουν κάθε θυσίαν η οποία θα τους ζητηθή εάν ποτέ ο σκοπός επιβάλει την θυσίαν αυτήν.¹⁶³⁰

Με άλλα λόγια το καθεστώς επιδιώκει να διευρύνει την πίστη στο γνωστό τρίπτυχο «Πατρίδα - Θρησκεία - Οικογένεια», πράγμα που θα καταστεί εφικτό υπό τη σκέπη της 4^{ης} Αυγούστου και με τυφλή υποταγή στις αρχές της. Σημαντική θεωρεί και την εντιμότητα του καθενός, όχι όμως ως προσωπικό ηθικό χαρακτηριστικό, αλλά ως στοιχείο που εξυπηρετεί το καθεστώς, γιατί, καθώς εξακτινώνεται στο περιβάλλον, εξασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση.

Ο ρόλος του Νέου Κράτους απέναντι στη νεολαία, σύμφωνα με το δικτάτορα, είναι καθοδηγητικός και βοηθητικός. Προκειμένου να μην κινδυνεύσουν οι νέοι, αγωνιζόμενοι μεμονωμένα στο στίβο της ζωής, το κράτος τους οργανώνει σε σύνολο που τους εξασφαλίζει συντροφικότητα και αλληλεγγύη σε πλαίσια ιεραρχικά.¹⁶³¹

¹⁶²⁹ Β. Π. Παπαδάκης, «Πλεονεκτήματα και υποχρεώσεις της Νεολαίας της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 19, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 37.

¹⁶³⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 016: Αχρονολόγητη ομιλία αγνώστου προς τους Φαλαγγίτες σχετικά με το σκοπό και τα ιδανικά της Ε.Ο.Ν.

¹⁶³¹ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 71 - 74.

Εκτός από την αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας, άλλο επιδιωκόμενο χαρακτηριστικό είναι ο εθισμός στην πειθαρχία. Ο ίδιος ο Μεταξάς σε λόγο του το 1939 καλεί την Ε.Ο.Ν. να καταστήσει την πειθαρχία σύμβολο, να πειθαρχεί σε κείνους που την οδηγούν και να αποφεύγει οποιαδήποτε αντίδραση, διότι η πειθαρχία είναι απαραίτητη «για να πάη εμπρός η κοινωνία».¹⁶³² Αυστηρή πειθαρχία και τάξη πρέπει να τηρείται ακόμα και κατά τη διάρκεια των εκδρομών, διότι θεωρείται ενδεικτική «της κατανόησής υπό των μαθητών της σοβαράς αποστολής των».¹⁶³³ Αλλά και η εξάσκηση στην παρέλαση κρίνεται μέθοδος αποτελεσματική προς καλλιέργεια της πειθαρχίας και της αλληλεγγύης, διότι με την παρέλαση τα παιδιά αποκτούν επίγνωση του συνόλου στο οποίο ανήκουν και της αλληλεγγύης που οφείλουν το ένα στο άλλο.¹⁶³⁴

Το καθεστώς επαίρεται ότι μέσα στην Οργάνωση επικρατεί αξιοκρατία και επομένως κανένας δεν μπορεί να επικαλεστεί αριστοκρατικές περγαμινές ή να διεκδικήσει ευνοϊκή μεταχείριση λόγω καταγωγής ή πλούτου. «Και το παιδί του μεγαλύτερου πλουσίου και το εργαζόμενο παιδί, φορεί την ίδια στολή και είναι μαζί πλάι - πλάι και αξίζουν το ίδιο κι όποιος από τους δύο είναι ο ικανότερος αυτός θα πάει μπροστά».¹⁶³⁵ Παράλληλα με την αξιοκρατία, με την ένταξη στη Νεολαία πραγματοποιείται αυτόματα, κατά το δικτάτορα, η ισότητα, το όνειρο τόσων προγενέστερων κοινωνιών, γιατί μέσα στην Οργάνωση συνυπάρχουν αρμονικά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, πλούσια και φτωχά, εργαζόμενα και μαθητές.¹⁶³⁶

Στην ισότητα και στην αξιοκρατία επανέρχεται επίμονα ο Μεταξάς σε διαταγή του το 1940. Τονίζει ότι κάθε διάκριση μεταξύ των μελών της

¹⁶³² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 65 – 66 (το παράθεμα στη σ. 66).

¹⁶³³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 949: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Εκδρομή της Σχολής Πολιτικής Διαπαιδαγωγήσεως».

¹⁶³⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 97.

¹⁶³⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους εκδραμόντας εις Μαλακάσαν νέους της Ε.Ο.Ν.» (2 Ιουνίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 313.

¹⁶³⁶ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα επί τη συμπληρώσει διετίας της Ε.Ο.Ν.» (7 Νοεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 182· «Λόγος προς τους εκδραμόντας εις Μαλακάσαν νέους της Ε.Ο.Ν.» (2 Ιουνίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 313.

Ε.Ο.Ν. πρέπει να λείπει και όλοι ανεξαιρέτως, αγρότες και αγρότισσες, εργάτες και εργάτριες, υπάλληλοι και επιστήμονες, μαθητές και βιοτέχνες, να ενταχθούν στην Οργάνωση με μόνα κριτήρια το φύλο και την ηλικία. Μάλιστα η εφαρμογή διακρίσεων ιδιαίτερα στην απονομή βαθμών μπορεί να διαταράξει σοβαρά την ψυχική ενότητα των μελών της Νεολαίας.¹⁶³⁷ Η επίμονη αναφορά στην ισότητα και στην αξιοκρατία, ωστόσο, καταδεικνύει ότι αυτή δεν είχε εμποδωθεί ακόμα από τα μέλη της Οργάνωσης.

Άλλη βασική αρχή την οποία καλούνται να ενστερνιστούν τα μέλη είναι η συνειδητοποίηση και η εκτέλεση του καθήκοντος και όχι η διεκδίκηση και η ικανοποίηση των δικαιωμάτων. Γι' αυτό ο Κ.Ε.Ν. σε ημερήσια διαταγή του το Σεπτέμβριο του 1938 καλεί τα μέλη της Οργάνωσης να εντείνουν την αυτοθυσία, την εργατικότητα, την αγωνιστική διάθεση και την αυτοπειθαρχία τους.¹⁶³⁸

Η φράση «δουλειά, δουλειά και δουλειά» αποτελεί σύνθημα των ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών σύμφωνα με τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν., διότι με την ακατάπαυστη εργασία υπό τις οδηγίες, πάντα, του εμπνευσμένου Αρχηγού θα καταστεί δυνατή η πολιτιστική προαγωγή και η δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού που αυτός συνέλαβε.¹⁶³⁹ Στην εργατικότητα και στη φιλοπονία ως χαρακτηριστικά επιδιωκόμενα από τους ΕΟΝίτες δίνει έμφαση ο Κ.Ε.Ν. και σε ομιλία του προς τα στελέχη της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. τον Ιανουάριο του 1941, υπό τις αυξημένες ανάγκες του πολέμου: «όχι η υπηρεσιακή φιλοπονία, η στενή, αλλά η φιλοπονία αυτή την οποίαν ξέρετε, η φιλοπονία των δυσκόλων καιρών...».¹⁶⁴⁰

Η ένταξη στην Οργάνωση αποτελεί ακόμη και γύμνασμα προκειμένου να αφομοιώσουν οι νέοι την ιδέα του πρωτείου του συνόλου

¹⁶³⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Μεταξά.

¹⁶³⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 032: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου - 14 / Σεπτεμβρίου (sic) 1938 Προς Απαντας τους σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁶³⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 734, «Τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν. προς τον κ. Πρωθυπουργόν» επ' ευκαιρία της δεύτερης επετείου της Ε.Ο.Ν., που δημοσιεύθηκε στον Τύπο (8/11/1939).

¹⁶⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 125: «Ομιλία Κυβερνητικού Επιτρόπου προς τα στελέχη της Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. – Αθήναι – Ιανουάριος 1941/ΣΤ'».

έναντι του ατόμου. Η ατομικότητα αίρεται και το άτομο καταξιώνεται μόνο ως μέλος συνόλου: «Διότι δεν είναι ο καθένας σας χωριστός από τους άλλους, ούτε η κάθε μία σας χωριστή από την άλλη. Είστε όλοι σας ένα σύνολο και θα εργασθήτε διά το σύνολο και να γνωρίζετε ότι την ευτυχίαν σας δεν θα την εύρετε παρά μόνον στην ευτυχία του συνόλου».¹⁶⁴¹

Η προσφορά στο κοινωνικό σύνολο και γενικά ο αγώνας της ζωής στη μεταξική ιδεολογία είναι συνυφασμένα με τον πόνο τον οποίο καλείται ο νέος να μετουσιώσει σε ευτυχία. «Νομίζει κανείς από σας ότι προορισμός του βίου είναι η απόλαυσις; Πρέπει να εννοήσητε ότι η μεγαλύτερα ευτυχία την οποίαν έδωκεν ο Θεός εις τον άνθρωπον είναι να παλαίη και να υποφέρη εις την ζωήν του. Ο άνθρωπος ο οποίος δεν εννοεί ότι αυτή είναι η ευτυχία δεν έχει εννοήσει την αξίαν της ζωής».¹⁶⁴²

Για το καθεστώς η εργασία υπέρ του συνόλου ουσιαστικά απαιτεί εκχώρησι όλων των προσωπικών δυνάμεων και του χρόνου υπέρ του συνόλου με ταυτόχρονη απάρνηση των προσωπικών φιλοδοξιών, οι οποίες, εξάλλου, δαιμονοποιούνται ταυτιζόμενες με τον εγωισμό.¹⁶⁴³ Η θυσία αυτή αφορά κυρίως τους νέους επιστήμονες· ο νέος επιστήμονας δεν πρέπει να θεωρήσει το πανεπιστημιακό του πτυχίο ως εφόδιο στη βιοπάλη, αλλά ως αφετηρία, για να αφοσιωθεί στην καθαρή επιστήμη θυσιάζοντας «τα πάντα, την ευημερίαν του, την ευτυχίαν του, εν ανάγκη και αυτήν την ζωήν του».¹⁶⁴⁴ Εξάλλου το καθεστώς βλέπει τους επιστήμονες όχι ως επαγγελματίες, αλλά ως πνευματική ηγεσία της χώρας, από την οποία θα προκόψουν εν καιρώ οι θεωρητικοί της 4^{ης} Αυγούστου. Άρα είναι

¹⁶⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 76.

¹⁶⁴² Ι. Μεταξάς, «Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών» (20 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 286.

¹⁶⁴³ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 69 - 71.

¹⁶⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους καθηγητάς του Πανεπιστημίου Αθηνών» (22 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 146.

απαραίτητη η βαθιά επίγνωση, από μέρους τους, του ρόλου και των αυξημένων ευθυνών τους έναντι του συνόλου.¹⁶⁴⁵

Μιλώντας σε νέους φοιτητές ο Μεταξάς διαφοροποιεί το ποιόν του λόγου του αντλώντας συγκεκριμένα παραδείγματα από το ηρωικό ελληνικό παρελθόν: αν και είναι γενικά παραδεκτό ότι η επιστήμη δεν έχει πατρίδα, ωστόσο δημιουργός του σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού και της επιστήμης είναι η Ελλάδα. Το γεγονός αυτό από τη μια καθιστά τους νέους Έλληνες υπερήφανους και από την άλλη τους επιφορτίζει με ένα ακόμα καθήκον, να υπηρετήσουν την επιστήμη με την ίδια αφοσίωση, με την ίδια θέρμη, με την ίδια αυτοθυσία όπως οι προπάτορές τους.¹⁶⁴⁶

Ο Ηρακλής, επίσης, ως ευεργέτης της κοινωνίας με τους άθλους του, επιστρατεύεται για να χρησιμεύσει στους νέους ως παράδειγμα δράσης και κοινωνικής προσφοράς. Ο Οδυσσέας από την άλλη αποτελεί παράδειγμα αφοσίωσης στην πατρίδα και οι ναύτες του που βούλωσαν τα αυτιά τους με κεριά, για να μην υποκύψουν στο μελωδικό, αλλά καταστροφικό τραγούδι των Σειρήνων, παράδειγμα αντίστασης στα κηρύγματα «των μεγάλων ουτοπιών».

Ο δικτάτορας επικαλείται ως παράδειγμα και την προσωπική του περίπτωση, όταν υποστηρίζει ότι το νεαρό της ηλικίας δεν πρέπει να θεωρείται εμπόδιο στην παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο· ο ίδιος ισχυρίζεται ότι τη μεγαλύτερη υπηρεσία στην πατρίδα του την παρέσχε, όταν ήταν μόλις ανθυπολοχαγός.¹⁶⁴⁷

Η νεολαία, πεπεισμένη για την αγαθή πρόθεση του καθεστώτος, όχι μόνο το περιβάλλει με την εμπιστοσύνη της, αλλά αποτελεί και την πρωτοπορία που οδηγεί το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας στο δρόμο της

¹⁶⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτευούσης και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτευούσης και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

¹⁶⁴⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά τα εγκαίνια του “Οίκου Φοιτητού”» (21 Δεκεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 145.

¹⁶⁴⁷ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 70 – 73 (το παράθεμα στη σ. 73).

εθνικής αναγέννησης την οποία χαράσσει η 4^η Αυγούστου.¹⁶⁴⁸ «Οι νέοι ... συντάσσονται εις την πατρικήν και Εθνικήν επιταγήν και ακολουθούν τον δρόμον, τον οποίον τους εχάραξεν ο μέγας Πατέρας και ιστορικός πατριώτης Ιωάννης Μεταξάς... Η Ελληνική Νεολαία αποτελεί τον βασικώτερον παράγοντα της προόδου και του πολιτισμού εις όλην την χώραν...» διοχετεύεται στον ελεγχόμενο Τύπο το Νοέμβριο του 1939 επ' ευκαιρία του απολογισμού των δυο πρώτων χρόνων της Ε.Ο.Ν.¹⁶⁴⁹

Στο πλαίσιο της εθνικής αναγεννητικής προσπάθειας οι νέοι καλούνται να συνεχίσουν το δρόμο που είχαν χαράξει στο παρελθόν οι πρόγονοι και ακολουθεί τώρα ως αποκλειστικός εντολοδόχος τους η 4^η Αυγούστου. Η στάση αυτή θα δικαιώσει τους νέους απέναντι σε αυτούς που τώρα τους οδηγούν, δηλαδή στην 4^η Αυγούστου: «Τη φωτιά που σας ανάψαμε εμείς με τη λαμπάδα του παρελθόντος να την φουντώσετε ακόμη πάρα πάνω και να την παραδώσετε μεγαλύτερη και φωτεινότερη εις εκείνους που θα έλθουν ύστερα από σας».¹⁶⁵⁰

Θα τους δικαιώσει και απέναντι στους απογόνους τους, τους οποίους οι τωρινοί οφείλουν να αναθρέψουν καλύτερα απ' ό,τι ανατράφηκαν οι ίδιοι «για την αιώνια δόξα της αθάνατης ελληνικής φυλής, και κυρίως τη λατρεία προς το ελληνικό χώμα».¹⁶⁵¹ Και τότε θα μπορούν να πουν στα παιδιά τους: «ημείς εβαστάσαμε τίμια την λαμπάδα του Έθνους. Σας την δίνουμε στα χέρια σας».¹⁶⁵² Εύλογα, επομένως, ως πατρίδα ορίζεται η κοινότητα γλώσσας, θρησκείας, καταγωγής, προγόνων, παραδόσεων, ακόμα και το έδαφος και οι κλιματολογικές συνθήκες.¹⁶⁵³

¹⁶⁴⁸ Ι. Μεταξάς, «Διάγγελμα επί τη πρώτη επετείω της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου» (4 Αυγούστου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 220.

¹⁶⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 740: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Δύο έτη».

¹⁶⁵⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την Εθνικήν Οργάνωσιν Νεολαίας» (24 Μαρτίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 346.

¹⁶⁵¹ Β. Π. Παπαδάκης, «Πλεονεκτήματα και υποχρεώσεις της Νεολαίας της 4^{ης} Αυγούστου», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 19, Αθήναι Μάρτιος 1939, σ. 37.

¹⁶⁵² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την Εθνικήν Νεολαίαν Πατρών» (7 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 277.

¹⁶⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 016: Ομιλία αγνώστου προς τους Φαλαγγίτες σχετικά με τους σκοπούς και τα ιδανικά της Ε.Ο.Ν.

Στις παραπάνω αναφορές για τα ιδανικά της νεολαίας η φιλοπατρία νοείται σε συνάρτηση αποκλειστικά με την καθιερωμένη θρησκεία, την παραδοσιακή ηθική, τις εθνικές παραδόσεις και τον ελληνικό πολιτισμό. Στην έννοια της πατρίδας περιλαμβάνονται οι πρόγονοι, οι απόγονοι και φυσικά οι τωρινοί, οι οποίοι έχουν αυξημένες υποχρεώσεις τόσο απέναντι στους προγόνους που τους παρέδωσαν τέτοια πατρίδα, όσο και απέναντι στους απογόνους, από τη διαπαιδαγώγηση των οποίων εξαρτάται η επιβίωση και το μεγαλείο της πατρίδας αυτής.

Στην παραπάνω σημασιολόγηση της έννοιας της πατρίδας ανιχνεύεται η προσπάθεια να δημιουργηθεί η εντύπωση μιας φυλετικής και πολιτιστικής κοινότητας τόσο αρραγούς και αυτάρκους που τα ξένα στοιχεία είναι εξοβελιστέα ως επιβλαβή ή περιττά στην καλύτερη περίπτωση· μιας κοινότητας που τη μοναδικότητά της ορίζει ακόμα και το έδαφος και το κλίμα.

Συνάγεται ακόμη ότι η 4^η Αυγούστου ως ιδεολογία και πολιτική πραγματικότητα επιφυλάσσει στον εαυτό της την αποκλειστικότητα της ερμηνείας, της περιφρούρησης και της διαιώνισης των ιδανικών που σχετίζονται με την πατρίδα. Στην πρώτη ημερήσια διαταγή της Οργάνωσης που εκδίδεται από τον Κ.Ε.Ν. στις 31 Δεκεμβρίου 1937, διατρανώνεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι «η 4^η Αυγούστου είναι η ίδια η Ελλάς» που εμπνευσμένη και καθοδηγούμενη από τον Αρχηγό βαδίζει ενωμένη, ελεύθερη και ισχυρή προς την πραγμάτωση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, ενώ η Νεολαία της αποτελεί την εθνική πρωτοπορία.¹⁶⁵⁴ Είναι εμφανής εδώ η ιδιαίτερη σχέση που επιδιώκει να καλλιεργήσει το καθεστώς με τη νέα γενιά: χρησιμοποιώντας ως πρωτοπορία τη νεολαία, γίνεται ο αποκλειστικός διαμεσολαβητής ανάμεσα στο ηρωικό παρελθόν και στο ελπιδοφόρο μέλλον.

Τις απόψεις του καθεστώτος για τον εθνικό και κοινωνικό προορισμό της νέας γενιάς οι νέοι οφείλουν να τις ασπαστούν και τα

¹⁶⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 016: «Ένα ιστορικό έγγραφο: Η πρώτη Ημερησία Διαταγή της Οργανώσεως. Ημερησία Διαταγή Γενικού Κυβερνητικού Επιτρόπου Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας Ελλάδος 31 – 12 – 1937».

σχέδιά του να τα υλοποιήσουν. Το κράτος, προειδοποιεί ο δικτάτορας, παρακολουθεί άγρυπνα την ανάπτυξη του χαρακτήρα και τη διαμόρφωση των φρονημάτων καθενός, ιδίως δε αυτών που πρόκειται να σταδιοδρομήσουν σε κοινωνικά ιδρύματα και σε κρατικές υπηρεσίες, και θα είναι αδιάστακτο σε περίπτωση που προκύψει ανάγκη κολασμού. Οι νέοι, εξάλλου, είναι χρεώστες απέναντι στο κράτος, διότι αυτό αποτελεί την οργανωμένη βούληση του λαού - έχει, επομένως, δύναμη -, και διότι αυτό εξασφαλίζει τη γαλήνη και την ευημερία του τόπου, έστω και αίροντας μερικώς την προσωπική ελευθερία καθενός. Οι ιδιότητες αυτές του κράτους το καθιστούν υπέρτερο από τα μεμονωμένα άτομα, τα οποία είναι υποχρεωμένα να προσαρμόζονται στις επιταγές του.¹⁶⁵⁵

Στο πλαίσιο της άσκησης του καθήκοντος των ελληνοπαίδων απέναντι στο κράτος και στην πατρίδα ο Κ.Ε.Ν. σε ημερήσια διαταγή του το Σεπτέμβριο του 1938 καλεί τα μέλη της Οργάνωσης να εντείνουν την προσπάθεια. Η προσπάθεια αυτή πρέπει να είναι αδιάλειπτη, διότι και ο αγώνας είναι αδιάλειπτος στοχεύοντας στην κατάκτηση ολοένα και υψηλότερων στόχων. Η ικανοποίηση κάθε καινούριου στόχου δεν αποτελεί ευκαιρία για ανάπαυλα, αλλά συνεπάγεται ακόμα σκληρότερες θυσίες, ακόμα μεγαλύτερο μόχθο, ακόμα πιο αταλάντευτη πίστη.¹⁶⁵⁶

Θα έλεγε κανείς ότι η θητεία των ελληνοπαίδων στην Ε.Ο.Ν. αποτελούσε απαιτητική μαθητεία στην ύψιστη αρετή, η εσωτερικήευση της οποίας θα σήμαινε την αναγέννηση του ατόμου σε έναν κόσμο πολιτιστικά αναγεννημένο και επίσης εξαγνισμένο από την πνευματική άσκηση. Το περιεχόμενο της αρετής αυτής συνίσταται στη συνειδητή εγκόλπωση των αρχών της 4ης Αυγούστου τόσο από την παρούσα όσο κι από τις μελλοντικές γενιές, ώστε να δημιουργηθούν Έλληνες ικανοί να συνεχίσουν το δρόμο που χάραξε ο Αρχηγός.

¹⁶⁵⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους νέους σπουδαστές της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής» (27 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 288-291.

¹⁶⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 032: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου - 14 / Σεπτεμβρίου (sic) 1938 Προς Άπαντας τους σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

Ωστόσο ο δρόμος αυτός δεν έχει τέλος, καθώς η πορεία του ταυτίζεται με την αέναη εθνική πορεία. Ο Μεταξάς σε λόγο του προς τους Φαλαγγίτες αναφέρει χαρακτηριστικά:

*Ο δρόμος μας δεν τελειώνει, όπως δεν τελειώνει ποτέ η Ελλάς. Αλλά εις κάθε βήμα του δρόμου αυτού πρέπει να έχητε μπροστά εις τα μάτια σας την δόξαν και το μεγαλείον της Πατρίδος και την επιβολήν και την κυριαρχίαν εις το εσωτερικόν υπέρ των ιδεών της Πατρίδος, τας οποίας εξεδήλωσεν η 4^η Αυγούστου.*¹⁶⁵⁷

Στο βάθος αυτής της χωρίς ορατό τέλος πορείας προβάλλεται ως μέγας σκοπός ο Γ΄ Ελληνικός Πολιτισμός, που θα έλθει να ολοκληρώσει τον Α΄ Ελληνικό Πολιτισμό, τον αρχαίο, και το Β΄ Ελληνικό Πολιτισμό, το βυζαντινό. Οι νέοι καλούνται από το Μεταξά να ανανεώσουν τους δυο προηγούμενους πολιτισμούς και πιο συγκεκριμένα να ατενίσουν τα έργα των μεγάλων προγόνων τους μέσα από το πρίσμα της χριστιανικής τους πίστης δημιουργώντας τον Γ΄ Ελληνικό Πολιτισμό. Ωστόσο η δημιουργία του Γ΄ Ελληνικού Πολιτισμού τοποθετείται όχι στο εγγύς, αλλά σε ένα αόριστο απώτερο μέλλον· τα δε χαρακτηριστικά του παραμένουν ασαφή. Ο Μεταξάς ομιλώντας σε Σχηματισμό της Νεολαίας το 1937 λέει: «Εσείς αποτελείτε το σύνολον, το οποίον θα είναι μίαν ημέραν το μέλλον του Έθνους. Σεις θα έλθετε εις την θέσιν την ιδική μας. Από τώρα πρέπει να είσθε ετοιμασμένοι δι' αυτό που θα κάμετε. Τότε, σεις, θα ιδήτε τον τρίτον πολιτισμόν, τον ελληνικόν».¹⁶⁵⁸

Εκείνο που κατ' αρχάς παρατηρείται από τα παραπάνω είναι η πρόταξη ενός σύνθετου υψηλού στόχου, αυτού της δημιουργίας του Γ΄ Ελληνικού Πολιτισμού μέσω της εφαρμογής των ιδεολογικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου. Ο στόχος από τη μια αναβαθμίζεται συνεχώς, από την άλλη, όμως, απλώς ανακυκλώνεται ως προς το περιεχόμενό του και τελικά παραμένει ασαφής και ρευστός. Κι αυτό διότι η υλοποίηση του στόχου

¹⁶⁵⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους Φαλαγγίτας της Εθνικής Νεολαίας» (31 Δεκεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 312-313.

¹⁶⁵⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (13 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 197 (όπου και το παράθεμα): «Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών» (20 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 285 – 286.

αυτού (η εγκόλπωση των ιδεολογικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου, ώστε να επιτευχθεί ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός) θέτει ως προαπαιτούμενο τον ίδιο το στόχο εν μέρει (την εγκόλπωση των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου). Η αδυναμία του παραπάνω συλλογισμού μειώνει την πειστικότητά του και, επιπλέον, καταδεικνύει το αδιαμόρφωτο ιδεολογικό πλαίσιο του καθεστώτος, το οποίο αντανακλά μοιραία στη στοχοθεσία και στις μεθόδους δράσης της Νεολαίας του.

Αρωγούς στην προσπάθεια για αναγέννηση της νεολαίας ο Μεταξάς θέλει τους εκπαιδευτικούς. Από αυτούς ζητεί να ανυψώσουν το εθνικό φρόνημα και να τονώσουν το θρησκευτικό συναίσθημα των παιδιών, και να τους καλλιεργήσουν την πεποίθηση ότι ζωή σημαίνει αγώνας, δράση και δημιουργία. Επίσης να τα ασκήσουν στην τάξη, στην πειθαρχία και στην αλληλεγγύη. Κυρίως, όμως, απαιτεί από τους εκπαιδευτικούς ιδεολογική συμπόρευση με το καθεστώς, ώστε αυτοί να εργάζονται με πίστη και ενθουσιασμό. Οι ανυπάκουοι απειλούνται με σκληρές ποινές.¹⁶⁵⁹ Επομένως, στην πραγματικότητα ο Μεταξάς δεν επιτρέπει τη διαφωνία, αλλά εκβιάζει τη συναίνεση.

Συμμάχους στη σωτηρία και στην αναμόρφωση της νεολαίας ο Μεταξάς θέλει και τους γονείς οι οποίοι καλούνται πρώτα - πρώτα να αποβάλουν τις παραδοσιακές αντιλήψεις και τον εγωισμό τους και να αντιληφθούν ότι σκοπός της απόκτησης παιδιών δεν είναι η ευτυχία των γεννητόρων, αλλά η ευτυχία των ίδιων των παιδιών· ακόμα να παραχωρήσουν ένα μεγάλο μέρος της ανατροφής των παιδιών στο κράτος, ως οργανωμένη βούληση του έθνους, αφού στο έθνος χρεωστούν την ύπαρξή τους και οι ίδιοι οι γονείς.¹⁶⁶⁰

Τη σχέση αποκλειστικότητας με τα παιδιά τους που ζητεί από τους γονείς να εκχωρήσουν, προσπαθεί να την οικοδομήσει ο ίδιος με τη Νεολαία. Η σχέση του Μεταξά με την Ε.Ο.Ν. είναι πολύ προσωπική. Το

¹⁶⁵⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 96 – 99.

¹⁶⁶⁰ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 154.

Νοέμβριο του 1937 ανακηρύσσεται Πρώτος Φαλαγγίτης.¹⁶⁶¹ Παρακολουθεί από κοντά τις δραστηριότητες της Νεολαίας και επιθεωρεί τα στρατόπεδα της, όπου εκπαιδεύονται παραθερίζοντας μέλη και βαθμοφόροι. Το *Ημερολόγιο* βρίθει από εγγραφές που φανερώνουν την ιδιαίτερη αγάπη και τις μεγάλες προσδοκίες που τρέφει γι' αυτή.¹⁶⁶² Στον ελεγχόμενο Τύπο της εποχής διοχετεύονται ειδήσεις για τις εκδηλώσεις λατρείας προς το πρόσωπό του. Η Ε.Ο.Ν. χαρακτηρίζεται «σαρξ εκ της σαρκός του Αρχηγού».¹⁶⁶³ Συχνά τα παιδιά των προσφώνουν «Πατέρα»,¹⁶⁶⁴ συμμετέχουν στον εορτασμό της ονομαστικής του εορτής,¹⁶⁶⁵ τον χαρακτηρίζουν «Αρχηγό - Λυτρωτή»,¹⁶⁶⁶ «Σωτήρα της μητέρας Ελλάδος, Δημιουργό, ενσάρκωτή και εμπυχωτή του Νέου Ελληνικού Πολιτισμού»,¹⁶⁶⁷ μετά δε από το θάνατό του θα τον αποθεώσουν χαρακτηρίζοντάς τον «νέο Μεσσία της φυλής» και «Αθάνατο».¹⁶⁶⁸

Ο δικτάτορας παραδέχεται δημοσίως το 1940 ότι θεωρεί την Οργάνωση ως το σημαντικότερο πολιτικό του επίτευγμα, η επιτυχία του οποίου θα είναι καθοριστική τόσο για την πολιτική του ζωή όσο και για

¹⁶⁶¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς την Εθνικήν Νεολαίαν Πατρών» (7 Νοεμβρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 276.

¹⁶⁶² Βλ. ενδεικτικά *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 25 Μαρτίου 1938, Παρασκευή, τ. 4, σ. 299· 3 Ιουνίου 1938, Παρασκευή, τ. 4, σ. 303· 23 Μαΐου 1940, Πέμπτη, τ. 4, σ. 470· 31 Μαΐου 1940, Παρασκευή, τ. 4, σ. 471.

¹⁶⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 918: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939 σχετικά με τις ετοιμασίες της Ε.Ο.Ν. για τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

¹⁶⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 286: Κείμενο για τον Τύπο (16/7/1940) σχετικά με την επιθεώρηση του στρατοπέδου «Ιωάννης Μεταξάς» στο Ζούμπερι από τον Ι. Μεταξά· αρ. εγγρ. 345: Ποίημα από τα παιδιά της Ε.Ο.Ν. με τίτλο «Στον Αρχηγό» για τον Τύπο (14/9/1940). Τα παιδιά αφιερώνουν στο Μεταξά το ποίημα αυτό, στο οποίο τον προσφωνούν «Λατρευτό Πατέρα» και «Οδηγητή Πατέρα»· αρ. εγγρ. 906: «Τηλεγράφημα Φαλαγγιτών προς τον Αρχηγόν» τοποθετούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939.

¹⁶⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 670: Κείμενο για τον Τύπο τοποθετούμενο το 1939 - 1940 με τίτλο «Αντί δώρου εις τον εορτάσαντα Αρχηγόν»· αρ. εγγρ. 671: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η συμμετοχή της Ε.Ο.Ν. εις τον εορτασμόν της ονομαστικής εορτής του Αρχηγού της Κυβερνήσεως» (9/1/1940).

¹⁶⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 004: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου 4^{ης} Αυγούστου 1940 / Ε' Προς Απαντας τους Σχηματισμούς».

¹⁶⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 675: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 - 1940 με τίτλο «Εις τον Οίκον Φοιτητού».

¹⁶⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 54β, αρ. εγγρ. 043: «Στον Αθάνατο Αρχηγό μας», δακτυλογραφημένο κείμενο του Μάνου Παυλίδη (ΙΙΙ Γραφείο Ε.Ο.Ν.) με την ευκαιρία των 40 ημερών από το θάνατο του Μεταξά.

το μέλλον του Έθνους.¹⁶⁶⁹ Ο ρόλος που υιοθετεί έναντι της Νεολαίας είναι ανάλογος με το ρόλο που υιοθετεί το Νέο Κράτος απέναντι σε όλο το λαό: αυστηρός και κηδεμονευτικός, στην πραγματικότητα διαιώνίζει το μοντέλο του πατέρα της ελληνικής μεσοπολεμικής πατριαρχικής οικογένειας. Ο πατερναλισμός του διακρίνεται έντονα στην πρόσκληση που απευθύνει στους νέους: «Ελάτε μαζί εκεί που θα σας υπάγω εγώ. Ακολουθήστε τον δρόμον που σας δείχνω και να είσθε βέβαιοι ότι δεν θα μετανοήσετε ποτέ».¹⁶⁷⁰

3. 3. Ρόλοι των δυο φύλων

Η αντίληψη που έχει το καθεστώς για το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία αποτελεί αντανάκλαση της αντίληψης του Μεταξά για το ρόλο του ίδιου και της γυναίκας του. Σε επιστολή του, χρονολογούμενη τη 12^η Σεπτεμβρίου 1914, προς τη Λέλα γράφει: «Το έργον μας, το κοινόν μας έργον, είναι διπλούν. Εξωτερικόν: να οδηγήσωμεν την Ελλάδα εμπρός, εις δύναμιν και μεγαλείον· και εις αυτό ηγούμαι εγώ και βοηθείς συ. Εσωτερικόν: να δημιουργήσωμεν οίκον ελληνικόν, πρότυπον οίκου ελληνικού, και εις αυτό ηγείσαι συ και βοηθώ εγώ».¹⁶⁷¹ Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η αναγκαιότητα του καταμερισμού καθηκόντων του ζεύγους ως εξής: ο άνδρας προορίζεται για το δημόσιο βίο ή τουλάχιστον για την εκτός σπιτιού δράση, η δε γυναίκα επωμίζεται όλα τα οικιακά καθήκοντα και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών.

Οι απόψεις, εξάλλου, του Μεταξά για την ισοτιμία των δυο φύλων ανιχνεύονται σε λόγο του προς τους αξιωματούχους της Ε.Ο.Ν. τον Ιανουάριο του 1939 όπου αναφέρεται «στα εργαζόμενα παιδιά και στα

¹⁶⁶⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το γεύμα των Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών της Ε.Ο.Ν.» (26 Μαΐου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 305 - 306.

¹⁶⁷⁰ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους σπουδαστάς του Πολυτεχνείου» (25 Οκτωβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 422.

¹⁶⁷¹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: Αθήναι, 12 Σεπτεμβρίου 1914, 3 μ.μ., τ. 2, σσ. 371 - 372.

εργαζόμενα κορίτσια» της Οργανώσεως,¹⁶⁷² ενώ λίγες μέρες αργότερα απευθύνεται στα παιδιά και στα κορίτσια της Νέας Ιωνίας.¹⁶⁷³ Την ίδια προσφώνηση προς «παιδιά και κορίτσια» επαναλαμβάνει στο λόγο του στην Καλαμάτα τον Απρίλιο του ίδιου έτους.¹⁶⁷⁴

Βέβαια σε διαταγή του το 1940 τονίζει ότι τόσο οι Σχηματισμοί των αρρένων όσο και οι Σχηματισμοί των θηλέων είναι εξίσου σημαντικοί και απαραίτητοι για το έργο της Οργάνωσης, γι' αυτό καμιά προτίμηση δε νοείται μεταξύ τους.¹⁶⁷⁵ Ωστόσο φαίνεται ότι ο ίδιος παραμένει δέσμιος των παραδοσιακών συντηρητικών αντιλήψεων και αναπαράγει την τρέχουσα πρακτική τουλάχιστον όσον αφορά στο ρόλο των δύο φύλων. Η αντίληψη αυτή, όμως, δεν αποτελεί εφεύρημα του Μεταξά ούτε του καθεστώτος του, αλλά απηχεί τις συντηρητικές αντιλήψεις της εποχής του Μεσοπολέμου για το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας, καθώς και για τις μεταξύ τους σχέσεις, αντιλήψεις που επιβιώνουν ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα.

Γυναικεία μισθωτή εργασία καταγράφεται επίσημα στην Ελλάδα από το 1861 και διερνύεται σημαντικά ως τα μέσα του 20ού αιώνα, κάτω από την πίεση των νέων κοινωνικών αναγκών που διαμορφώνονται από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι γυναίκες αρχικά εργάζονται κυρίως ως εργάτριες, υπηρέτριες, μαίες και δασκάλες, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα εισέρχονται και στην κατώτερη δημόσια και ιδιωτική υπαλληλία.¹⁶⁷⁶

Είναι δε εντυπωσιακά τα κοινά χαρακτηριστικά που ανιχνεύει η Έφη Αβδελά διαχρονικά και ως τα μέσα του 20ού αιώνα σε όλους τους

¹⁶⁷² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους αξιωματούχους της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (10 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 18.

¹⁶⁷³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους μαθητάς της Νέας Ιωνίας» (14 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 19.

¹⁶⁷⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 65.

¹⁶⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 021: Κοινοποίηση από τον Κ.Ε.Ν. (25/7/1940) «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων και Διοικήσιν Ταγμάτων Εργασίας» διαταγής του Μεταξά.

¹⁶⁷⁶ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 18, 27, 37.

τομείς της γυναικείας μισθωτής εργασίας: χαμηλοί μισθοί, κατώτερες θέσεις, εργασία ανειδίκευτη ή υπερεξειδικευμένη, περιορισμοί στην εξέλιξη, απαγόρευση εισόδου σε διάφορους κλάδους, προσωρινότητα, σαφής διαχωρισμός στην εργασιακή διαδικασία από τους άνδρες συναδέλφους, δυοπιστία και διστακτικότητα για συνδικαλιστική οργάνωση.¹⁶⁷⁷

Η είσοδος των γυναικών στην εκτός σπιτιού μισθωτή εργασία γίνεται αφορμή να αποκαλυφθούν οι αρνητικές αντιλήψεις που τη συνοδεύουν. Σύμφωνα με την αστική αντίληψη, η έξοδος της γυναίκας από το προστατευμένο οικογενειακό περιβάλλον και η μισθωτή εργασία της υπονομεύουν την υγεία και την αναπαραγωγική της ικανότητα. Επίσης θέτουν σε κίνδυνο την ηθική της ακεραιότητα, διότι την καθιστούν σεξουαλικό πειρασμό για τους άνδρες. Όλα τα παραπάνω τελικά υποβαθμίζουν το βασικό προορισμό της γυναίκας, αυτόν της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, και υποσκάπτουν το θεσμό της οικογένειας. Αλλά και οι εργατικές οργανώσεις στρέφονται εναντίον της γυναικείας μισθωτής εργασίας, διότι θεωρούν ότι όντας φθηνότερη λειτουργεί ανταγωνιστικά προς την ανδρική εργασία, περιορίζει την ενασχόληση της γυναίκας με τα οικιακά της καθήκοντα και λειτουργεί διαβρωτικά για τη συνοχή της εργατικής οικογένειας.¹⁶⁷⁸

Η κυρίαρχη αντίληψη περί της έμφυτης αδυναμίας και, συνεπώς, της κατωτερότητας της γυναίκας και το ότι ο κύριος λόγος που ωθεί τη γυναίκα στη μισθωτή εργασία είναι η οικονομική δυσπραγία,¹⁶⁷⁹ καθορίζει από την αρχή το χαρακτήρα της εργασίας αυτής. Οι γυναίκες εκτελούν εργασίες ήδη υποβαθμισμένες· οι εργασίες θεωρούνται κατώτερες μόνο και μόνο επειδή τις ασκούν γυναίκες οι οποίες, αναπόφευκτα, μεταφέρουν στον

¹⁶⁷⁷ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 49.

¹⁶⁷⁸ Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)» σε *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA*, τ. 6, τεύχ. 11, Αθήνα Δεκέμβριος 1989, σσ. 342-343, 347-348· Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 49-51.

¹⁶⁷⁹ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 23, 37, 45.

εργασιακό τους χώρο την «κατώτερη» κοινωνική τους θέση· η γυναικεία μισθωτή εργασία αμειβεται λιγότερο από την ανδρική, διότι θεωρείται απλώς συμπλήρωμα του οικογενειακού εισοδήματος. Ο επικουρικός χαρακτήρας της γυναικείας αμοιβής επαληθεύεται από το γεγονός ότι η εργαζόμενη εκτός σπιτιού γυναίκα δεν απαλλάσσεται από τις οικιακές εργασίες ούτε από τη φροντίδα των μελών της οικογένειας.¹⁶⁸⁰

Την ανισότητα των έμφυλων κοινωνικών σχέσεων που καθορίζει και την εργασιακή ανισότητα υιοθετεί το επίσημο κράτος. Με σειρά νομοθετημάτων ήδη από το 1908 περιορίζει την είσοδο των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες, θέτει όρια στην υπηρεσιακή τους εξέλιξη και θεσπίζει την κατά προτεραιότητα απόλυσή τους.¹⁶⁸¹ Συνεπώς, κάτω από τις συνθήκες που διαμορφώνονται «η εργασία δεν αποτελεί γι' αυτές δικαίωμα, αλλά δυνατότητα που τους προσφέρεται υπό επίβλεψη» σύμφωνα με την Αβδελά.¹⁶⁸²

Η πεποίθηση για την ανάγκη επιστροφής των γυναικών στα του οίκου τους που αρθρώνεται με όλο και μεγαλύτερη έμφαση κατά το τέλος του Μεσοπολέμου δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία. Την ίδια εποχή στη Γερμανία το πεδίο δράσης των γυναικών ορίζεται επιγραμματικά ως *Kinder, Küche, Kirche* (παιδιά, κουζίνα, εκκλησία), ενώ χώρες, όπως η Γαλλία, η Βρετανία, η Ολλανδία, το Βέλγιο, με νομοθετικές ρυθμίσεις αναγκάζουν τις παντρεμένες γυναίκες να αποχωρήσουν από την αγορά εργασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ανεργία.¹⁶⁸³

¹⁶⁸⁰ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 23, 48, 58· Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία: Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870 -1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 260 -261, 283

¹⁶⁸¹ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 130.

¹⁶⁸² Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 127.

¹⁶⁸³ Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος} -20^{ός} αιώνας)» σε *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA*, τ. 6, τεύχ. 11, Αθήνα Δεκέμβριος 1989, σ. 354· Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 55.

Τελικά η εισοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία, αντί να αμβλύνει την έμφυλη ανισότητα, χρησιμεύει για να τη διαιωνίσει, να τη νομιμοποιήσει και για να αναπαράγει την ιεραρχία της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας.¹⁶⁸⁴ Επομένως η γυναίκα, - και ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο -, δεν αντιλαμβάνεται τη μισθωτή εργασία ως προϋπόθεση για την κοινωνική της προαγωγή, ενώ, αντιθέτως, η μητρότητα προβάλλεται ως η υπέρτατη προσφορά της στην οικογένεια και στην κοινωνία, προσφορά, επιπλέον, αρμόζουσα στην ιδιαίτερη - υποτίθεται - φύση της.¹⁶⁸⁵

Συνεπώς η 4^η Αυγούστου απλώς προάγει την παγιωμένη από αιώνες και νομιμοποιημένη ήδη από την πολιτεία έμφυλη κοινωνική και πολιτική ανισότητα σε συστατικό της ιδεολογίας της. Για τον προορισμό της νέας κοπέλας και της ώριμης γυναίκας κατ' επέκταση, ο δικτάτορας δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης: είναι η μητρότητα. Η μητέρα εξυψώνεται ως ο στύλος του σπιτιού· απ' αυτήν εξαρτάται η υγεία και η τύχη του παιδιού και κατ' επέκταση το μέλλον της πατρίδας. Εξάλλου, όπως υπερθεματίζει ο Μανιαδάκης, έμπιστος του Μεταξά, σε άρθρο του για *Το Νέον Κράτος* τον Ιανουάριο του 1939, από τους Φαλαγγίτες θα προκύψει ο αυριανός εθνικός στρατός, ενώ από τις Φαλαγγίτισσες θα προέλθουν οι αυριανές μητέρες του έθνους.¹⁶⁸⁶

Τη μητρότητα ως τον υπέροχο προορισμό για τον οποίο προετοιμάζεται το άνθος της ελληνικής νεότητας τονίζει και η μεγάλη ηθοποιός Μαρίκα Κοτοπούλη με την ευκαιρία της παράστασης της «Πενθεσίλειας» στο θέατρο του Λυκαβηττού από νεαρές ΕΟΝίτισσες:

¹⁶⁸⁴ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 58 -59.

¹⁶⁸⁵ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 202.

¹⁶⁸⁶ Κ. Μανιαδάκης, «Ένας αποκαλυπτικός λόγος. - Νεολαία της χθες και Νεολαία της σήμερα», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 17, Αθήναι Ιανουάριος 1939, σ. 1512.

«Σήμερα ... πρόκειται να γίνουν μητέρες που θα δώσουν πνοή και σάρκα στους αυριανούς Έλληνες...».¹⁶⁸⁷

Αλλά και όσες γυναίκες δε γίνουν μητέρες ή χάσουν τα παιδιά τους, καλούνται από το δικτάτορα να αγαπήσουν σαν μητέρες. Η μητρική τους αγάπη θα θερμαίνει τους γονείς τους, τα αδέρφια τους, τον άνδρα τους, ακόμα και κάθε κοινωνική τους δραστηριότητα. «Αυτή είναι η καταδίκη της γυναίκας, αλλά και το αιώνιον μεγαλείον της».¹⁶⁸⁸

Εκτός από αποκλειστικά υπεύθυνη για τη δημιουργία και την εδραίωση ζεστής οικογενειακής εστίας, η κοπέλα επιπλέον αποτελεί το στολίδι του πατρικού της σπιτιού, καθώς και του σπιτιού που θα φτιάξει αργότερα. Στην ομιλία που εκφωνεί στην Καλαμάτα τον Απρίλιο του 1939 ο Μεταξάς είναι σαφής:

*Αποτεινόμενος σε σας τώρα, κορίτσια, έχω να σας πω να ξέρετε ότι η γυναίκα είναι το στολίδι της ζωής του ανθρώπου και να γνωρίζετε πολύ καλά ότι είσθε τα στολίδια των σπιτιών σας των τωρινών και εκείνων που θα δημιουργήσετε αργότερα. Η γυναίκα είναι ο στόχος γύρω από τον οποίον στρέφεται όλη η ζωή της οικογένειας και αν η γυναίκα δεν είναι εις την θέσιν της, αν η γυναίκα παραστρατήση, η οικογένεια πέφτει και διαλύεται».*¹⁶⁸⁹

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το καθεστώς κατ' αρχάς ευθυγραμμίζεται πλήρως με τον αρχέγονο φόβο της πατριαρχικής κοινωνίας ότι η οικογένεια καταστρέφεται, αν η γυναίκα «παραστρατήσει», καθώς και με την αντίληψη της εποχής του όσον αφορά στην οικογενειακή τιμή.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την 4^η Αυγούστου που εκφράζει την τρέχουσα ηθική της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, η Ελληνίδα μπορεί να δραστηριοποιηθεί μόνο μέσα στο σπίτι ως κόσμημα του σπιτιού και καλή σύζυγος, μητέρα και οικοδέσποινα. «Δι' ημάς η Ελληνίς είναι η μητέρα και

¹⁶⁸⁷ Μ. Κοτοπούλη, «Η Πενθεσίλεια στο θέατρο του Λυκαβηττού», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 24, Αθήνα Αύγουστος 1939, σ. 565.

¹⁶⁸⁸ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 72.

¹⁶⁸⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 66.

η αδελφή, η συμπαροσάτις και η συναγωνίστρια, το θεμέλιον και η ωμορφιά (sic) του Ελληνικού σπιτιού» αναφέρεται σε διαταγή του Κ.Ε.Ν. το Σεπτέμβριο του 1938. Καλούνται δε οι άρρενες να περιβάλλουν με στοργή και να προστατεύουν τις Φαλαγγίτισσες και τις Σκαπάνισσες,¹⁶⁹⁰ «απονέμοντες εις αυτάς την θέσιν και την τιμήν εις την οποίαν εξύψωσε την Ελληνίδα μητέρα και αδελφήν το Νέον Κράτος».¹⁶⁹¹

Στο πλαίσιο της προσπάθειας να διαφυλαχθεί η γυναικεία «αρετή», το καθεστώς καταργεί τη συμφοίτηση αρρένων και θηλέων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση,¹⁶⁹² θεωρώντας, όπως καυχάται ο Άρ. Καμπάνης, κριτικός της λογοτεχνίας και διευθυντής του καθεστωτικού περιοδικού *Το Νέον Κράτος*,¹⁶⁹³ ότι με τον τρόπο αυτό προστατεύει τη μαθήτρια και αυριανή μητέρα.¹⁶⁹⁴

Το πρόγραμμα της εκπαίδευσης των μαθητριών εξυπηρετεί ακριβώς αυτή την ιδεολογία. Η διδασκαλία του μαθήματος της οικιακής οικονομίας αρχίζει από το Δημοτικό και το καθεστώς επιπλέον μεριμνά για την οικοκυρική εκπαίδευση των κοριτσιών και των γυναικών που έχουν τελειώσει τις σπουδές τους ιδρύοντας και ειδικά περιφερόμενα σχολεία. Η μόνιμη, απευθυνόμενη ειδικά στα κορίτσια, στήλη του περιοδικού *Η Νεολαία*, επίσημου έντυπου οργάνου της Ε.Ο.Ν., είναι γεμάτη συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής, συμβουλές για ραπτική και πλεκτική, για το σπίτι και τη διακόσμησή του, για τα παιδιά και την οικογένεια. Ο ιδιαίτερος καλλωπισμός και η υιοθέτηση νέων αισθητικών τεχνικών (π.χ. βαφή μαλλιών) που προβάλλουν τη θηλυκότητα, αποθαρρύνονται

¹⁶⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Εγκύκλιος του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με εσωτερικά θέματα και νέους στόχους της Οργάνωσης (13/9/1938).

¹⁶⁹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ του Κ.Ε.Ν. «Προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτευούσης και Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτευούσης και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» (14/9/1938).

¹⁶⁹² Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως»: Φ.Ε.Κ. 300, 25 Ιουλίου 1939, Α.Ν. 1849/1939 «Περί των σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως».

¹⁶⁹³ Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937–1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ.: σ. 32· ΠΑΠΥΡΟΣ, ΛΑΡΟΥΣ, ΜΠΙΡΤΑΝΝΙΚΑ, τ. 31, σ. 311, λήμμα Καμπάνης, Άριστος.

¹⁶⁹⁴ Άρ. Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήνα Απρίλιος 1938, σ. 381.

χαρακτηριζόμενα ως «μασκαρέματα». Η «μασκαρεμένη» γυναίκα θεωρείται «ασταθής», «επιπόλαιη», «ανόητη», με χαρακτήρα που δεν αρμόζει σε Ελληνίδα, ο προορισμός της οποίας είναι η νοικοκυροσύνη και η μητρότητα.¹⁶⁹⁵

Επιπλέον οι ΕΟΝίτισσες καλούνται να παρακολουθήσουν διαλέξεις, συνήθως εκφωνούμενες από γυναίκες, με θέματα όπως τα παρακάτω: «Περί οικογενείας», «Η θέσις της γυναικός εις την Κοινωνίαν», «Περί καθήκοντος»,¹⁶⁹⁶ «Η Ελληνίς ως πραγματική μητέρα και σύζυγος»,¹⁶⁹⁷ «Η Ελληνίς ως μητέρα».¹⁶⁹⁸ Μερικές φορές η θεωρητική περί οικιακών - οικογενειακών θεμάτων ενημέρωση ακολουθείται και από πρακτική επίδειξη, π.χ. μαθήματα οικοκυρικής μετά από τη διάλεξη στις Φαλαγγίτισσες του Αιγίου με θέμα «Η συμβολή της γυναικός εις την ευτυχίαν του ανδρός», που κάνει η καθηγήτρια του Γυμνασίου Θηλέων Αιγίου δνίς Βέρα Τσακιργιάννη.¹⁶⁹⁹

Το καθεστώς ενδιαφέρεται, επίσης, και για την τόνωση του εθνικού φρονήματος των Φαλαγγιτισσών, αν κρίνουμε από διάφορες διαλέξεις και ομιλίες που αυτές καλούνται να παρακολουθήσουν, στις οποίες η αναδρομή στο ηρωικό παρελθόν είναι απαραίτητη, π.χ. «Το πράσινον και η Αρχαία Ελληνίς», «Η μορφή του Πρωτομάρτυρος Παύλου Μελά».¹⁷⁰⁰ Σκοπός της Ε.Ο.Ν. και του καθεστώτος κατ' επέκταση είναι η Ελληνίδα Φαλαγγίτισσα να αποκτήσει επίγνωση του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα, αλλά και γερό σώμα και ψυχή ατρόμητη, ώστε να μπορέσει να

¹⁶⁹⁵ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 73 - 75.

¹⁶⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 996: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Υποδιοικήσις Καστοριάς ...».

¹⁶⁹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1070: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Διαλέξεις».

¹⁶⁹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1090: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Αι Επιθεωρήσεις του Γενικού Επόπτου της Ε.Ο.Ν. Νομάρχου Τρικκάλων».

¹⁶⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 981: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοικήσις Αχαΐας ...».

¹⁷⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1088: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Ομιλίες και Διαλέξεις».

την υπερασπιστεί, όταν υπάρξει ανάγκη, όπως διατρανώνει η αξιωματούχος της Ε.Ο.Ν. Όλγα Κοκκινάκη σε ομιλία της στην Κρήτη.¹⁷⁰¹

Ωστόσο, πεδίο δράσης της γυναίκας παραμένει το σπίτι και η οικογένεια και, όταν αυτή δραστηριοποιείται εκτός οικίας, βρίσκεται πάντα στη σκιά του άνδρα και λειτουργεί όχι ως δυναμική και ανεξάρτητη πρωταγωνίστρια, αλλά ως βοηθός και συμπαραστάτης του. Η σχετική παρότρυνση του Μεταξά είναι εύγλωττη. Σε ομιλία του στην Καλαμάτα τον Απρίλιο του 1939, απευθυνόμενος στα μέλη της Ε.Ο.Ν., λέει: «Μίαν ημέραν εσείς τα αγόρια θα μπείτε εις τον στρατόν και σεις τα κορίτσια σε μια στιγμή θα έλθετε και σεις να προσφέρετε τας υπηρεσίας σας εις τον στρατόν ως νοσοκόμοι και εις άλλας υπηρεσίας που αρμόζουν εις τας γυναίκας».¹⁷⁰²

Πιστή στις ιδεολογικές υποθήκες του ιδρυτή της η Ε.Ο.Ν. ωθεί τα μεν αρσενικά μέλη της «εις ηρωικάς πράξεις», τα δε θηλυκά σε δράση «μεστή παραδειγμάτων κοινωνικής ωφελιμότητας», όπως να διασκεδάζουν με τραγούδια τα άρρωστα παιδάκια, να προσφέρουν ενδύματα στα άπορα¹⁷⁰³ και αντικείμενα χειροτεχνίας στα νήπια.¹⁷⁰⁴ Διακηρύσσεται δε με υπερηφάνεια ότι «παντού της Ελλάδος σήμερον η Ελληνοπούλα της Ε.Ο.Ν. διδάσκεται να είναι παρήγορος άγγελος κάθε δυστυχίας και παραστάτης κάθε ανάγκης».¹⁷⁰⁵

Στις πρακτικές αυτές της 4^{ης} Αυγούστου ανιχνεύεται η κυρίαρχη κατά το Μεσοπόλεμο κοινωνική ιδεολογία σχετικά με την υποτιθέμενη ιδιαίτερη φύση της γυναίκας. Η διοχέτευση των γυναικών σε εργασίες και καθήκοντα που - υποτίθεται ότι - προσιδιάζουν στην ευαίσθητη και δοτική φύση τους, εντείνει τον καταμερισμό εργασίας με κριτήριο το φύλο,

¹⁷⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1097: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1938 με τίτλο «Ομιλίες και Διαλέξεις».

¹⁷⁰² Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Καλάμας προς την Ε.Ο.Ν.» (24 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 65.

¹⁷⁰³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 989: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Και η άλλη πλευρά».

¹⁷⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 988: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Άγγελος παρηγορίας».

¹⁷⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 988: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Άγγελος παρηγορίας».

υποβαθμίζει τη γυναικεία επιδεξιότητα ή επαγγελματική εξειδίκευση, διότι τη συνδέει με τη «γυναικεία φύση», ερμηνεύει την απαγόρευση της πρόσβασης των γυναικών σε ορισμένα επαγγέλματα, καλλιεργεί την προτίμησή τους σε εργασίες κοινωνικά και οικονομικά υποβαθμισμένες, δικαιολογεί την κατώτερη αμοιβή τους και, τελικά, νομιμοποιεί τις έμφυλες σχέσεις κοινωνικής εξουσίας και τις διαιώνίζει στον εργασιακό χώρο.¹⁷⁰⁶

Η παρουσία των κοριτσιών στις καθημερινές δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν., στις εκδηλώσεις και στις κατασκηνώσεις, βέβαια, δείχνει ότι το καθεστώς κάθε άλλο παρά αποθαρρύνει την παρουσία και τη δράση της γυναίκας εκτός σπιτιού. Ο ίδιος ο Μεταξάς ενθαρρύνει τις εργάτριες και τις αγρότισσες να διεκδικούν τη θέση που δικαιωματικά τους ανήκει.¹⁷⁰⁷ Το ότι, όμως, οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας που καθιερώνει το καθεστώς, προβλέπουν διαφορετικό κατώτατο όριο αμοιβής εργατών και υπαλλήλων με κριτήριο το φύλο μαρτυρεί την κυρίαρχη κοινωνική ιδεολογία περί φυσικής γυναικείας κατωτερότητας και ανδρικής υπεροχής, την οποία διερμηνεύει και η 4^η Αυγούστου.¹⁷⁰⁸

Επίσης το καθεστώς, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν αποκλείει τη γυναίκα από τις ανώτερες σπουδές. Όλες, όμως, οι δραστηριότητες της γυναίκας τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό βίο πρέπει να εναρμονίζονται με τη θεωρούμενη ως γυναικεία φύση και να εξυπηρετούν τις βλέψεις του καθεστώτος για δημιουργία ρωμαλέας νέας γενιάς που θα εξασφαλίσει την επιβίωση και το μεγαλείο του έθνους.

¹⁷⁰⁶ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σσ. 48, 54, 58 -59.

¹⁷⁰⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 169 - 174. «Δηλώσεις επί της υπογραφείσης συλλογικής συμβάσεως εργασίας των εργατών κλωστοϋφαντουργίας» (21 Φεβρουαρίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 263 - 264.

¹⁷⁰⁸ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 57.

Το Νέο Κράτος διά στόματος Άρ. Καμπάνη διακηρύττει ότι χρειάζονται μητέρες, αδελφές και σύζυγοι, ενώ ένα μέρος των «“διανοουμένων” κυριών» δεν είναι τίποτε από όλα αυτά. Οι γυναίκες διανοούμενες χαρακτηρίζονται ως «εχθραί του Νέου Κράτους» και αντιμετωπίζονται σαν κοινωνικά απόβλητα, αφού γι' αυτές η μητρότητα, και άρα η επιβίωση και η διαιώνιση του έθνους, δεν αποτελεί πρώτη προτεραιότητα.¹⁷⁰⁹

Οι ιδεολογικές απόψεις και πρακτικές που υιοθετεί η 4^η Αυγούστου όσον αφορά στη γυναίκα εκ πρώτης όψεως θυμίζουν ανάλογη στάση του φασισμού και του ναζισμού. Ο ιταλικός φασισμός βλέπει τη γυναίκα ως παράγοντα που συντελεί αποφασιστικά στην εθνική αναδημιουργία μέσω της δημογραφικής αύξησης. Η νέα δραστηριοποιείται εκτός σπιτιού και συμμετέχει στις οργανώσεις του φασιστικού καθεστώτος, αλλά σε ρόλους προπαγάνδας, πρόνοιας και αθλητισμού. Η φασιστική εκπαίδευση την οποία υφίσταται σκοπό έχει να την προσανατολίσει στη θεωρούμενη ως βασική της αποστολή: να γίνει καλή Ιταλίδα οικοδέσποινα και μητέρα, πάντα υποταγμένη στον άνδρα.¹⁷¹⁰

Ανάλογες είναι οι αντιλήψεις και οι πρακτικές που εφαρμόζει ο γερμανικός ναζισμός. Η νεαρή Γερμανίδα δραστηριοποιείται, επίσης, εκτός σπιτιού, σε αθλητικές συναντήσεις, σε ταξίδια και σε κατασκηνώσεις στο πλαίσιο της ναζιστικής Νεολαίας. Εκπαιδεύεται στη ναζιστική ιδεολογία, αποκτά θεωρητικές γνώσεις ανώτερες από του άνδρα και επιπλέον εκπαιδεύεται στις ίδιες, σχεδόν, πολεμικές δεξιότητες με αυτόν.

Αντί, όμως, τα αυξημένα προσόντα της να την καταστήσουν άξια σεβασμού και θαυμασμού, η γυναίκα αντιμετωπίζεται σαν σεξουαλικός κίνδυνος που ελλοχεύει για να αποσπάσει τον άνδρα από την ηρωική του αποστολή. Γι' αυτό η συμπεριφορά της ελέγχεται αυστηρότατα και ο

¹⁷⁰⁹ Άρ. Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 8, Αθήναι Απρίλιος 1938, σ. 379.

¹⁷¹⁰ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 151· Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 – 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 268, 315.

καλλωπισμός της απαγορεύεται. Τα σκούρα μαντήλια, τα πιασμένα μαλλιά, οι άσπρες μπλουζές, οι μακριές ως τον αστράγαλο φούστες και τα άκομψα παπούτσια μειώνουν το σεξουαλικό κίνδυνο, χωρίς, ωστόσο, να αποσοβήσουν τα κρούσματα ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης που σημειώθηκαν σε χώρους συνύπαρξης των δύο φύλων.

Η σεξουαλικότητα είναι ανεκτή μονάχα όταν αποσκοπεί στην παιδοποιία. Αντιμετωπίζοντας τη γυναίκα αποκλειστικά ως μητέρα της Αρίας φυλής το καθεστώς ενθαρρύνει την τεκνοποιία με σειρά οικονομικών κινήτρων. Μάλιστα κατά τη διάρκεια του πολέμου τα κορίτσια πείθονται να προσφερθούν, ώστε να γεννήσουν τα παιδιά του Φύρερ. Η αποφασιστικός ρόλος της γυναίκας στην επιβίωση και στη διαίωση της φυλής δικαιολογεί την υποτιθέμενη προστασία την οποία της παρέχει το καθεστώς. Η προστασία, όμως, αυτή αφορά τη γυναίκα αποκλειστικά ως σημερινή ή μέλλουσα μητέρα της φυλής, δηλαδή την υποβιβάζει, στην πραγματικότητα, σε παιδοποιητική μηχανή. Γι' αυτό η κοινωνική της θέση, ακόμα και όταν είναι μητέρα, εξακολουθεί να είναι υποβαθμισμένη. Εξάλλου, κατά το Χίτλερ, η γυναίκα είναι ένας μικρός χώρος που παρέχεται, ώστε ο άνδρας να είναι ελεύθερος να υπερασπιστεί έναν άλλο κόσμο μεγαλύτερων διαστάσεων.¹⁷¹¹

Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, μια σημαντική διαφορά μεταξύ του μεταξικού και του ναζιστικού καθεστώτος όσον αφορά στην εμφάνιση της γυναίκας στις προπαγανδιστικές κινηματογραφικές ταινίες των επικαίρων: σε αντίθεση με τα ναζιστικά επίκαιρα, όπου οι γυναίκες δεν εμφανίζονται σχεδόν καθόλου, η εκπροσώπηση των γυναικών στα επίκαιρα της 4^{ης} Αυγούστου ως δραστηριοποιούμενων στην ύπαιθρο, στα εργοστάσια και στην Ε.Ο.Ν. είναι εντυπωσιακή.¹⁷¹² Η σημασία της δημόσιας γυναικείας παρουσίας για το καθεστώς δε μειώνεται, ακόμα και αν υποτεθεί ότι οι

¹⁷¹¹ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 157 - 158· Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 268, 280.

¹⁷¹² Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 189 - 190.

προπαγανδιστικές αυτές κινηματογραφικές ταινίες έχουν υποστεί επεξεργασία. Αντιθέτως, ακόμα και τότε διαγράφεται η πρόθεση του καθεστώτος να επιτρέψει τη δημόσια γυναικεία δραστηριότητα, οριοθετώντας την, όμως, προσεκτικά. Με την επιλογή του αυτή το καθεστώς προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στις αυστηρές αντιλήψεις της εποχής για το γυναικείο προορισμό και στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που απαιτούν την έξοδο της γυναίκας στην παραγωγική δραστηριότητα.¹⁷¹³

4. Τρόποι ιδεολογικής εγχάραξης

Μέσω της Ε.Ο.Ν. ο ελεύθερος χρόνος των παιδιών και των νέων γίνεται αντικείμενο διαχείρισης με τέτοιους τρόπους, ώστε να επιτευχθεί η εγχάραξη της επιθυμητής ιδεολογίας της 4ης Αυγούστου. Οι κυριότεροι τρόποι που ακολουθούνται σχετίζονται

- με την εκπαίδευση (δυνατότητα ολοκλήρωσης εγκύκλιας μόρφωσης - παροχή γενικών, ειδικών και τεχνικών γνώσεων απαραίτητων για τη λειτουργία της Οργάνωσης - στρατιωτική προπαίδευση)
- με τη διαμονή σε κατασκηνώσεις ή στρατόπεδα της Οργάνωσης
- με τη συμμετοχή σε καλλιτεχνικούς αγώνες και άλλους ποικίλους διαγωνισμούς
- με τη συμμετοχή σε ποικίλες δραστηριότητες κυρίως κοινωφελούς χαρακτήρα.
- με την ενθάρρυνση του μαζικού νεανικού αθλητισμού

4. 1. Εκπαίδευση

¹⁷¹³ Για περισσότερα σχετικά με τη γυναικεία εργασία βλ. Κ. Φουντανόπουλος «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» (και ιδίως την ενότητα «Η απασχόληση των γυναικών») σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 295 – 334.

Από πολύ νωρίς η Ε.Ο.Ν. αντιμετωπίζει το πρόβλημα της εκπαίδευσης τόσο με τη μορφή της παροχής εγκύκλιας μόρφωσης σε όσους για διάφορους λόγους δεν την είχαν συμπληρώσει στο σχολείο, όσο και με τη μορφή της παροχής γενικών και ειδικών γνώσεων, απαραίτητων για την αποτελεσματική λειτουργία της Οργάνωσης. Με τις πρωτοβουλίες αυτές η Ε.Ο.Ν. εξυπηρετεί διττό στόχο: από τη μια υποκαθιστά το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα στις περιπτώσεις που αυτό δυσλειτουργεί καταδεικνύοντας ταυτόχρονα τη δική της επάρκεια και από την άλλη αυτονομείται από το υφιστάμενο σύστημα δημιουργώντας μέλη και στελέχη εμφορούμενα από τις δικές της ιδεολογικές αρχές.

Σε έγγραφο του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου προς τους βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν., χρονολογούμενο τον Οκτώβριο του 1939, όπου γίνεται απόπειρα καθορισμού των σκοπών και των μεθόδων της εκπαίδευσης της παρεχόμενης από την Οργάνωση, και γενικά ρύθμισης ποικίλων σχετικών θεμάτων, η εκπαίδευση θεωρείται μεν ως το θεμέλιο της Οργανώσεως, αλλά όχι ως σκοπός αυτή καθαυτή. Αντιθέτως αντιμετωπίζεται ως το μέσο, που θα καταστήσει τα μέλη της Οργάνωσης ικανά να εκπληρώσουν το καθήκον τους προς την πατρίδα, το οποίο υπηρετεί η Ε.Ο.Ν.

Συνεπώς, σκοπός της εκπαίδευσης που παρέχεται από την Ε.Ο.Ν. δεν είναι μόνο η μετάδοση των αναγκαίων γνώσεων στα μέλη, αλλά και η παράλληλη απόκτηση πνευματικών, ψυχικών και σωματικών ικανοτήτων, η διαμόρφωση των χαρακτήρων τους, η καλλιέργεια των ηθικών τους δυνάμεων και, κυρίως, η εμφύσηση πίστης ακλόνητης που είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση της αποστολής της Ε.Ο.Ν. Δηλαδή σκοπός είναι η γενικότερη καλλιέργεια και εξύψωση του πνευματικού και βιοτικού επιπέδου των μελών (αισθητική, υγιεινή, μουσική, κοινωνική και λοιπή μόρφωση) και επιπλέον η ανακάλυψη, προώθηση και προαγωγή των ιδιοφυϊών που μένουν ανεκμετάλλευτες στη φυλή.¹⁷¹⁴

¹⁷¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/10/1939).

Στον αχρονολόγητο Γενικό Κανονισμό Εκπαιδεύσεως και Απασχολήσεως της Ε.Ο.Ν., που σχετίζεται με το προηγούμενο έγγραφο του Κ.Ε.Ν., αναφέρεται ως επιδίωξη της παρεχόμενης από την Οργάνωση εκπαίδευσης «η δημιουργία ανδρών και γυναικών που να είναι πραγματικοί Έλληνες, πάνοπλοι διά τον αγώνα της ζωής και τον πάσης μορφής αναλόγως των εθνικών αναγκών αγώνα της Ελλάδος, όπως τον συνέλαβεν η επανάσταση της 4^{ης} Αυγούστου και τον εννόησεν ο Ελληνικός Φαλαγγιτισμός».¹⁷¹⁵

Σε άλλο αχρονολόγητο σχετικό έγγραφο ως κύριος σκοπός της εκπαίδευσης που παρέχει η Νεολαία τίθεται η καλλιέργεια της θέλησης για νίκη και η διδασκαλία των τρόπων προς επίτευξή της, που συνίστανται στην προαγωγή της εθνικής και ηθικής αγωγής εντός των αρχών του Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου, στην ανάπτυξη των πνευματικών και σωματικών ικανοτήτων, στην ιδεολογική διαφώτιση, στην πολιτική διαπαιδαγώγηση και στη στρατιωτική προπαρασκευή των μελών της Οργάνωσης.¹⁷¹⁶

Ζητούμενο, ωστόσο, σύμφωνα με το έγγραφο του Κ.Ε.Ν. του Οκτωβρίου του 1939, δεν είναι απλώς η εκπαίδευση, αλλά η ενιαία εκπαίδευση, που θεωρείται ότι θα προαγάγει και το ενιαίο πνεύμα της Οργάνωσης με αποτέλεσμα τη σύσφιξη των ψυχικών δεσμών μεταξύ των μελών και την καλλιέργεια της αλληλεγγύης και της συναδελφικότητας.

Η ομοιομορφία στην εκπαίδευση εξασφαλίζεται: με την ενότητα του σκοπού που αυτή καλείται να εξυπηρετήσει, δηλαδή του σκοπού της Ε.Ο.Ν.: με την ενότητα του περιεχομένου, δηλαδή την ομοιομορφία των προγραμμάτων εκπαίδευσης και την ενιαία, κατά κατηγορίες μελών, διδακτέα ύλη· με την ενότητα της μεθόδου, δηλαδή τον ομοιόμορφο τρόπο εκπαίδευσης ομοιογενών Σχηματισμών· με την ενότητα της ενέργειας, δηλαδή με την, κατά το δυνατό, ταυτόχρονη εξέλιξη της εκπαιδευτικής

¹⁷¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 072: Αχρονολόγητος «Γενικός Κανονισμός Εκπαιδεύσεως και Απασχολήσεως εν τη Ε.Ο.Ν.».

¹⁷¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 041: Αχρονολόγητος «ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ».

διαδικασίας και την ομοιόμορφη ενάσκηση της διοικήσεως σε ό,τι αφορά στην παρακολούθηση και στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Η εκπαίδευση διακρίνεται

A) κατά περιεχόμενο σε τρεις βασικές κατηγορίες:

1. Ηθική και Εθνική αγωγή με ύλη που συντελεί κυρίως στην ψυχική και πνευματική διάπλαση των μελών
2. Σωματική αγωγή και Τεχνική Εκπαίδευση που αποσκοπεί κυρίως στη σωματική διάπλαση των μελών και τη μετάδοση σε αυτά γενικής φύσεως τεχνικών γνώσεων
3. Εκπαίδευση σε ειδικότητες που στοχεύει στη μετάδοση ειδικών θεωρητικών και τεχνικών γνώσεων στα μέλη.

Η εκπαίδευση των δυο πρώτων κατηγοριών είναι γενική και υποχρεωτική για όλα τα μέλη, ενώ η εκπαίδευση της τρίτης κατηγορίας είναι προαιρετική. Σε αυτή, μάλιστα, μπορούν να περιληφθούν και μαθήματα ενδιαφέροντα από επαγγελματικής απόψεως.¹⁷¹⁷

B) κατά κατηγορίες εκπαιδευομένων σε:

- Εκπαίδευση αρρένων και θηλέων
- Εκπαίδευση βαθμοφόρων (ανώτερων και κατώτερων στελεχών)

και μη βαθμοφόρων (Σκαπανέων, -ισσών Β' και Α' κατηγορίας 8 - 11 και 11 - 13 ετών αντίστοιχα, Φαλαγγιτών, -ισσών Β' και Α' κατηγορίας 14 - 17 και 18 - 25 ετών αντίστοιχα, Εφεδρικών Σχηματισμών 26 - 35 ετών, Σχηματισμών Ειδικής Αποστολής).¹⁷¹⁸ Βασική μονάδα οργάνωσης και διεύθυνσεως της εκπαίδευσως είναι ο λόχος.¹⁷¹⁹

Όσον αφορά στους εκπαιδευτές, σύμφωνα με το έγγραφο του Κ.Ε.Ν. (Οκτώβριος 1939), οι φυσικοί εκπαιδευτές των μελών είναι τα στελέχη της Οργάνωσης, εκτός αν πρόκειται για ειδική εκπαίδευση. Γι' αυτό εκτιμάται ότι είναι αναγκαίο η Νεολαία συν τω χρόνω να γίνει αυτάρκης σε στελέχη

¹⁷¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/10/1939).

¹⁷¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 011: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

¹⁷¹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 011: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

που, εκτός από τα διοικητικά, θα ασκούν ταυτόχρονα και εκπαιδευτικά καθήκοντα. Σε τούτο, άλλωστε, αποβλέπει η εκπαίδευση των στελεχών από ειδικούς εκπαιδευτές.¹⁷²⁰

Από τα στελέχη απαιτείται να λειτουργούν πρωτίστως ως παραδείγματα προς μίμηση για τα απλά μέλη και να προκρίνουν εκπαιδευτική μέθοδο που να ταιριάζει στην ψυχοσύνθεση των εκπαιδευομένων. Ως μέθοδος εκπαίδευσης προκρίνεται κυρίως η ψυχαγωγία και η πρόκληση του ενδιαφέροντος των μελών. Πιο συγκεκριμένα, αποτελεσματικότερη μέθοδος για τους μικρούς Σκαπανείς θεωρείται το παιγνίδι, ενώ για τους νεαρούς Φαλαγγίτες η ελκυστική απασχόληση. Επ' ουδενί λόγω δεν πρέπει να καταφεύγει ο εκπαιδευτής στον εκφοβισμό και στον εξαναγκασμό. Στο πλαίσιο της προσπάθειας για πρόσληψη των αναγκαίων γνώσεων με τρόπο ευχάριστο δίνονται οδηγίες, ώστε η εκπαίδευση να επικεντρώνεται στην εφαρμογή και στην πράξη, η δε θεωρία να είναι ελάχιστη και εύληπτη.

Επειδή, όμως, το θεωρητικό μάθημα είναι αναπόφευκτο, η Οργάνωση ζητεί, σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, από το Υπουργείο Παιδείας την παραχώρηση ενός εξαώρου το μήνα, ώστε τουλάχιστον οι μαθητές - μέλη να διδάσκονται την ύλη αυτή που, σημειωτέον, καθορίζεται από την Κεντρική Διοίκηση της Οργάνωσης, μέσα στο σχολείο και όχι στο πλαίσιο των εξωσχολικών δραστηριοτήτων της Νεολαίας. Με τον τρόπο αυτό η τελευταία κάνει χρήση των μεγάλων χώρων που τα σχολεία διαθέτουν και ταυτόχρονα επιτυγχάνει να μη γίνονται ανιαρές οι ώρες απασχόλησης των παιδιών στην ίδια την Οργάνωση μετά το πέρας των σχολικών μαθημάτων. Γίνονται δε ενέργειες, ώστε το μέτρο αυτό να εφαρμοσθεί και για τους νέους εργαζόμενους στα εργοστάσια.

Επιπλέον η Οργάνωση σε συνεννόηση με το Υπουργείο εξασφαλίζει την παραχώρηση ελεύθερου απογεύματος κοινού για όλο το μαθητικό πληθυσμό (αρρένων και θηλέων, Φαλαγγιτών και Σκαπανέων), γεγονός που

¹⁷²⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/10/1939).

προωθεί τη δυνατότητα μεγάλων συγκεντρώσεων των μελών και δραστηριοποίησής τους στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν.¹⁷²¹

Ο αχρονολόγητος Γενικός Κανονισμός Εκπαιδύσεως και Απασχολήσεως Ε.Ο.Ν. καθορίζει ως εκπαιδευτική περίοδο ολόκληρο το ημερολογιακό έτος από 1^{ης} Οκτωβρίου έως 30^{ης} Σεπτεμβρίου.¹⁷²² η εκπαιδευτική ύλη προβλέπεται να καθορίζεται με διαταγές της Διοίκησης που κοινοποιούνται εγκαίρως.

Προς συμπλήρωση του εγγράφου του Κ.Ε.Ν. (Οκτώβριος 1939) κοινοποιείται η ύλη διαφόρων θεμάτων εκπαιδύσεως και απασχολήσεως των μελών που περιλαμβάνουν αγωγή του πολίτου (εθνική αγωγή, ηθική αγωγή, ιδεολογική και πολιτική διαφώτιση), ανάπτυξη ζητημάτων που αφορούν στη διοίκηση της Νεολαίας, στρατιωτική προπαίδευση για τα αγόρια και τεχνική προπαίδευση για τα κορίτσια, στοιχεία ιστορίας, γεωγραφίας και οικονομίας της Ελλάδας, στοιχεία υγιεινής και πρώτων βοηθειών, αεράμυνα¹⁷²³ και ανεμοπορία, αθλητικές δραστηριότητες, παιχνίδια, τραγούδια, εθνικούς χορούς και ομαδική απαγγελία, καθώς και γενικές πρακτικές γνώσεις. Τέλος, ειδικά για τα κορίτσια, και οικιακή οικονομία.¹⁷²⁴

Η διαφοροποίηση της ύλης κατά προγράμματα είναι ανάλογη με τις κατηγορίες των μελών: Σκαπανεύς Β' (8 - 11 ετών), Σκαπάνισσα Β' (της ίδιας ηλικίας), Σκαπανεύς Α' (11 - 14 ετών), Σκαπάνισσα Α' (της ίδιας

¹⁷²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/101939). Βλ. και Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΙΙ Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Κατά το Β' Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε'». Στην Εισηγήση αυτή αναφέρεται ότι τελευταία διά νόμου παραχωρήθηκε στην Οργάνωση ολόκληρη η μέρα της Τετάρτης. Βλ. σχετικά και το «Καθορισμός της Τετάρτης ως ημέρας της Ε.Ο.Ν. εις τα σχολεία» σε *Περί της ύλης Εκπαιδύσεως - Απασχολήσεως*, Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (Τεύχος Γ'), αριθ. 27, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939Δ', σ. 52.

¹⁷²² Βλ. όμως και Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 011: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ». Στο αχρονολόγητο αυτό έγγραφο ο χρόνος εκπαίδευσης καθορίζεται από 10 Αυγούστου κάθε έτους έως 9 Αυγούστου του επόμενου έτους.

¹⁷²³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 697: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 - 1940 με τίτλο «Η κίνησις των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. Πρωτευούσης». Στο πλαίσιο της αεράμυνας διδάσκεται γενικά η αυτοπροστασία, π.χ. ανίχνευση και απολύμανση των πολεμικών αερίων με ειδικές συσκευές εφευρέσεως Ε.Ο.Ν., χρήση αντιασφυξιογόνων προσωπίδων κ.λπ.

¹⁷²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 014: Αχρονολόγητο «ΜΕΡΟΣ Γ', ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α', ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΥΛΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ - ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΕΩΣ».

ηλικίας), Φαλαγγίτης Β' (15 - 17/18 ετών), Φαλαγγίτισσα Β' (της ίδιας ηλικίας), Φαλαγγίτης Α' (18 - 21 και ενδεχομένως έως 25 ετών), Φαλαγγίτισσα Α' (της ίδιας ηλικίας), Φαλαγγίτης Ε' (εφεδρικά μέλη άνω των 25 ετών), Φαλαγγίτισσα Ε' (της ίδιας ηλικίας)· κατώτερα στελέχη, ανώτερα στελέχη, ανώτατα στελέχη, Σχηματισμοί εθνικής αποστολής. Εκτός των παραπάνω διακρίσεων που έχουν κριτήρια το φύλο, την ηλικία και το βαθμό στην Οργάνωση, καμιά άλλη διάκριση μεταξύ των μελών δεν αναγνωρίζεται. Για παράδειγμα, απαγορεύονται απολύτως εκπαιδευτικά προγράμματα ανάλογα με την επαγγελματική απασχόληση των μελών. Οι διαφοροποιήσεις στην ευφυΐα, στην επαγγελματική απασχόληση, στην πνευματική ανάπτυξη αξιοποιούνται όχι στη γενική εκπαίδευση, αλλά στην παροχή ειδικοτήτων.¹⁷²⁵

Την ίδια εποχή η Μέση Εκπαίδευση, μετά τις μεταρρυθμίσεις του μεταξικού καθεστώτος, στοχεύει στην παροχή γενικής μόρφωσης, θεωρητικής και πρακτικής, μέσω της διδασκαλίας διαφόρων μαθημάτων· επιδιώκει την αρμονική ανάπτυξη των ψυχικών, πνευματικών και σωματικών δυνάμεων των μαθητών και την εθνική, θρησκευτική και ηθική τους διαπαιδαγώγηση. Στοχεύει, ακόμη, στην προπαρασκευή όσων πρόκειται να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές. Η κρατική εκπαίδευση επεμβαίνει στον επαγγελματικό προσανατολισμό των μαθητών ρυθμίζοντας την είσοδο των νέων στη βιοπάλη ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας. Έμφαση δίνεται στον πρακτικό βίο, καθώς το καθεστώς θεωρεί ότι η μονομερής κατεύθυνση προς την κλασική εκπαίδευση στο παρελθόν εξέθρεψε στρατιά άνεργων και θεσιθηρών διανοουμένων και απέβη επικίνδυνη για την κοινωνική ισορροπία και ευταξία. Τέλος, μέσω του ηθικού φρονηματισμού που ασκείται με την κρατική εκπαίδευση,

¹⁷²⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 072: Αχρονολόγητος «Γενικός Κανονισμός Εκπαιδύσεως και Απασχολήσεως εν τη Ε.Ο.Ν.».

αναμένεται η ανάσχεση της επίδρασης των κομμουνιστικών ιδεών και τάσεων.¹⁷²⁶

Η σύγκριση της εκπαίδευσης της παρεχόμενης από το κράτος με αυτή που παρέχεται από την Οργάνωση αποκαλύπτει ότι βασικός στόχος της κρατικής εκπαίδευσης είναι η εξασφάλιση της γενικής μόρφωσης της απαραίτητης για τον κοινωνικό βίο. Η κρατική εκπαίδευση επιδιώκει να προσανατολίζει τους τροφίμους στις ανώτερες σπουδές, αλλά κυρίως στον επαγγελματικό βίο, πράγμα που γίνεται φανερό και από την ύπαρξη ποικιλίας σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως (αστικών σχολείων, Προτύπου Διδασκαλείου, Ιερατικών Σχολών, Διδασκαλείου Νηπιαγωγών, Χαροκοπείου Οικοκυρικής Σχολής). Η αντικομμουνιστική αιχμή είναι φανερή, αλλά το είδος των διδασκόμενων μαθημάτων (θρησκευτικά, μουσική, χειροτεχνία, γυμναστική, υγιεινή) δείχνει ότι, τουλάχιστον στο επίπεδο των προθέσεων, η κρατική εκπαίδευση στοχεύει στην ηθική και στη σύμμετρη ψυχοπνευματική ανάπτυξη των παιδιών.

Οι στόχοι της εκπαίδευσης της παρεχόμενης από την Ε.Ο.Ν. διαφέρουν ελαφρά. Και εδώ διδάσκονται παρόμοια αντικείμενα, για παράδειγμα ιστορία, γεωγραφία, οικιακή οικονομία. Δε γίνεται, όμως, καμιά διάκριση με κριτήριο τα επαγγελματικά ενδιαφέροντα και την πνευματική ανάπτυξη. Δεν ενδιαφέρει ο επαγγελματικός προσανατολισμός των μελών ούτε η κοινωνική τους τάξη. Έμφαση δίνεται, κυρίως, στις πρακτικές γνώσεις και σε δεξιότητες άμεσα εκμεταλλεύσιμες στην καθημερινή ζωή. Η προσοχή εστιάζεται όχι στην παροχή εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, αλλά στην καλλιέργεια των ιδιοτήτων που θα καταστήσουν τα νεαρά μέλη αξιόπιστη προφυλακή του καθεστώτος και εγγύηση της διαιώνισής του. Το ρωμαλέο σώμα και το υψηλό εθνικό φρόνημα επιδιώκονται άμεσα και με διάφορους τρόπους· ανταποκρίνονται, άλλωστε, στην ιδεολογία του καθεστώτος. Το ενδεχόμενο ενός πολέμου επηρεάζει,

¹⁷²⁶ Φ.Ε.Κ. 263, 13 Ιουλίου 1937, Α.Ν. 770/1937, «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως», άρθρον 1· Φ.Ε.Κ. 300, 25 Ιουλίου 1939, Α.Ν. 1849/1939 «Περί των σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως», άρθρον 1· *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέαι κατευθύνσεις*, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 6, 1937.

επίσης, το περιεχόμενο της εκπαίδευσης της παρεχόμενης από την Οργάνωση: ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη στρατιωτικοποίηση των μελών.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η Ε.Ο.Ν. καλύπτει το κενό που αφήνει στην κρατική εκπαίδευση η ανεπαρκής παροχή πρακτικών δεξιοτήτων αναγκαίων τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και σε περίπτωση πολέμου. Επιπλέον ο συγχρωτισμός πολλών ατόμων ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση για μεγάλο χρονικό διάστημα και η παροχή κοινής εκπαίδευσης εξυπηρετούν την επιδίωξη του καθεστώτος για άρση των κοινωνικών αντιθέσεων, για εγχάραξη της επιθυμητής ιδεολογίας και, τελικά, για χειραγώγηση της νεολαίας.

Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ότι οι ίδιοι οι επικεφαλής της Οργάνωσης είχαν αντιληφθεί τα προβλήματα που θα ανέκυπταν αν στη γενική εκπαίδευση των μελών δε λαμβάνονταν υπόψη κριτήρια όπως της μόρφωσης και του επαγγέλματος. Εντούτοις συνειδητά επιλέγουν το γενικό ενιαίο πρόγραμμα εκπαίδευσης, διότι το αντίθετο θεωρούν ότι θα λειτουργούσε διασπαστικά για τη συνοχή και την αξιολογική ιεραρχία της Οργάνωσης και γενικά για το πνεύμα της συνολικής εθνικής ενότητας.¹⁷²⁷

Στη σχετική μελέτη του αρμόδιου Τμήματος Μελετών του III Γραφείου της Κεντρικής Διοικήσεως της Οργανώσεως διακηρύσσεται σαφώς ότι «δεν είναι δυνατόν να γείνη (sic) διάκρισις χρόνου εκπαιδεύσεως των μαθητών και των εργαζομένων νέων, αλλά τουναντίον, ... , επιβάλλεται η κοινή τούτων εκπαίδευσις»,¹⁷²⁸ διότι τα εκπαιδευτικά προγράμματα πρέπει να αποσκοπούν στην ενιαία από κάθε πλευρά ηθική, ψυχική και πολιτική διάπλαση των μελών, ενώ η εφαρμογή διακρίσεων στην εκπαιδευτική

¹⁷²⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/10/1939).

¹⁷²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 007: «Προς τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. Μελέτη του Τμηματάρχου του Η' Τμήματος III Γραφείου κ. Ε. Σταμάτη "Περί γενικών ζητημάτων αφορώντων την Οργάνωσιν"» (20/9/1939).

διαδικασία θα αναπαρήγαγε τις κοινωνικές διακρίσεις, κάτι που αντίκειται στις ιδέες του Αρχηγού και στους σκοπούς της Ε.Ο.Ν.¹⁷²⁹

Η επιλογή των αξιωματούχων του καθεστώτος να χρησιμοποιήσουν ως κριτήρια στην παροχή εκπαίδευσης μόνο το φύλο, την ηλικία και το αξίωμα μέσα στην Οργάνωση παραβλέποντας ατομικές διαφοροποιήσεις στην πνευματική ανάπτυξη και στην επαγγελματική ενασχόληση, εναρμονίζεται με την πρόθεση του καθεστώτος να ομογενοποιήσει κοινωνικά το λαό απαλείφοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις και προτάσσοντας την εθνική ταυτότητα ως κοινό και πρωτεύον χαρακτηριστικό.

Ωστόσο τα μεγαλεπήβολα εκπαιδευτικά σχέδια για αποτελεσματικότερη λειτουργία της Οργάνωσης μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου έχουν να αντιμετωπίσουν τεράστιες πρακτικές δυσκολίες, όπως διαπιστώνεται στην ίδια μελέτη του αρμόδιου Τμήματος Μελετών του ΙΙΙ Γραφείου της Κεντρικής Διοικήσεως της Οργανώσεως.

Οι δυσκολίες αυτές σχετίζονται με το διαθέσιμο ελεύθερο χρόνο των μελών που δε συμπίπτει, καθώς οι καθημερινές τους απασχολήσεις ποικίλλουν (μαθητές, εργαζόμενοι σε καταστήματα, απασχολούμενοι σε γεωργικές, κτηνοτροφικές και ποιμενικές εργασίες, εργαζόμενοι σε συγκοινωνιακά και μεταφορικά μέσα, ελεύθεροι επαγγελματίες) και συχνά επηρεάζονται και από την παράλληλη φοίτηση πολλών σε νυχτερινές σχολές.

Η εξασφάλιση ελεύθερου χρόνου τεσσάρων ωρών εβδομαδιαία στους εργαζόμενους σε υπηρεσίες και κυρίως σε καταστήματα νέους μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων προς εκπαίδευση και απασχόλησή τους στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. εκτιμάται ότι θα προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των εργοδοτών,

¹⁷²⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 007: «Προς τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. Μελέτη του Τμηματάρχου του Η' Τμήματος ΙΙΙ Γραφείου κ. Ε. Σταμάτη "Περί γενικών ζητημάτων αφορώντων την Οργάνωσιν"» (20/9/1939).

γεγονός που δεν επιθυμεί το καθεστώς. Προτείνεται, λοιπόν, η εξασφάλιση διά νομοθετικών ρυθμίσεων του μισού μόνο απαιτούμενου χρόνου.

Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα, εκτιμά η ίδια μελέτη, όταν πρόκειται για τους νέους που εργάζονται σε γεωργικές, κτηνοτροφικές και ποιμενικές εργασίες, για τους οποίους ο διαθέσιμος ελεύθερος χρόνος ποικίλλει όχι μονάχα κατά εβδομάδα, αλλά και κατά εποχή έτους· γι' αυτό επιφορτίζονται οι οικείοι Γενικοί Επόπτες της Οργάνωσης να εξακριβώσουν το χρόνο που, κατά τόπους και κατά εποχές, είναι δυνατό να διαθέσουν οι νέοι.¹⁷³⁰

Επιπλέον, επειδή οι περισσότεροι εκπαιδευόμενοι δεν παρακολουθούν συστηματικά, αλλά διαρκώς εναλλάσσονται, η διαδικασία παροχής γνώσεων απαραίτητων για την καλή λειτουργία της Οργάνωσης δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο. Το γεγονός αυτό εντοπίζεται και αποδίδεται, σε έγγραφο του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου προς τους βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν., χρονολογούμενο τον Οκτώβριο του 1939, στην εφαρμοζόμενη εκπαιδευτική μέθοδο που, όντας αφυχολόγητη, έχει καταστήσει την εκπαιδευτική διαδικασία ανιαρή αγγαρεία· αποδίδεται ακόμη στην κακή οργάνωση και στον πλημμελή έλεγχο της εκπαίδευσης, καθώς και στην πρόχειρη, σπασμωδική και αποσπασματική εφαρμογή της.¹⁷³¹

Η υπερπήδηση των παραπάνω δυσκολιών φαίνεται τόσο δύσκολη και χρονοβόρος που φαντάζει ουτοπικός ο στόχος που θέτει η ίδια μελέτη: να ενταχθούν προοδευτικά στην Οργάνωση τουλάχιστον 2.212.110 νέοι και νέες, σε σύνολο 8.193.323 Ελλήνων κατοίκων, ώστε η Νεολαία να μπορέσει να εκπληρώσει την αποστολή της ικανοποιώντας και τις προσδοκίες της πατρίδας.¹⁷³²

¹⁷³⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 007: «Προς τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. Μελέτη του Τμηματάρχου του Η' Τμήματος ΙΙΙ Γραφείου κ. Ε. Σταμάτη "Περί γενικών ζητημάτων αφορώντων την Οργάνωσιν"» (20/9/1939).

¹⁷³¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 001: «Προς Άπαντας τους Βαθμοφόρους Απάντων των Σχηματισμών Αρρένων και Θηλέων Ε.Ο.Ν. μέσω Περιφερειακών Διοικήσεων» (6/10/1939).

¹⁷³² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 007: «Προς τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. Μελέτη του Τμηματάρχου του Η' Τμήματος ΙΙΙ Γραφείου κ. Ε. Σταμάτη "Περί γενικών ζητημάτων αφορώντων την Οργάνωσιν"» (20/9/1939).

Κάθε Περιφερειακή Διοίκηση καλείται να οργανώσει και σχολές ειδικοτήτων, π.χ. σχολές τηλεγραφητών, ασυρματιστών, σχεδιαστών, νοσοκόμων, καλλιτεχνών κ.λπ. Οι σχολές αυτές έχουν σκοπό να παρέχουν ειδική μόρφωση και τεχνικές γνώσεις στα απλά μέλη ή και στους βαθμοφόρους της Οργάνωσης· να εκπαιδεύουν σε κάποια ειδικότητα όσα μέλη το επιθυμούν, ώστε αυτά να δρουν ως επωφελείς κοινωνικοί παράγοντες· τέλος, να ανιχνεύουν και να προωθούν τις ιδιοφυΐες κατά κλάδο. Λειτουργούν προς εξυπηρέτηση των γενικών επιδιώξεων της Οργάνωσης και δεν έχουν σκοπό να υποκαταστήσουν τις αντίστοιχες ήδη λειτουργούσες κρατικές και ιδιωτικές τεχνικές σχολές, οι οποίες παρέχουν μόρφωση προς εξάσκηση επαγγέλματος.¹⁷³³

Αλλά και οι σχολές ειδικοτήτων δε λειτουργούν απρόσκοπτα. Τα προβλήματα εντοπίζονται στην έλλειψη των αναγκαίων μέσων και του κατάλληλου προσωπικού. Στο σημείο αυτό η ανεπαρκής κατάρτιση των βαθμοφόρων της Οργάνωσης ως εκπαιδευτών είναι εμφανέστατη και γι' αυτό αναμένεται ενίσχυση από καθηγητές τεχνικών μαθημάτων μετά από συνεννόηση με το Υπουργείο Παιδείας.¹⁷³⁴

Από το φιλόδοξο Πρόγραμμα Εκπαιδύσεως και Απασχολήσεως της Ε.Ο.Ν., ανεξάρτητα από το βαθμό που αυτό υλοποιήθηκε, διαγιγνώσκεται η πρόθεση της Οργάνωσης να απορροφήσει σταδιακά όλους τους ελληνόπαιδες και να μονοπωλήσει όχι μόνο την αρμοδιότητα, αλλά και την αυθεντία της άσκησης σωματικής, πνευματικής, ψυχικής και ηθικής αγωγής, παραγκωνίζοντας το σχολείο και την οικογένεια, τους κυριότερους μέχρι τότε φορείς άσκησης αγωγής.

Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς της είναι δύσκολο να αξιολογηθεί με ασφάλεια λόγω της μικρής διάρκειας του καθεστώτος. Φαίνεται, όμως, ότι η προσπάθεια δεν απέδωσε, διότι το καθεστώς μέσω της Ε.Ο.Ν. επιχείρησε άμεσες επεμβάσεις και ριζικές αλλαγές χωρίς να έχει

¹⁷³³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 24: Αχρονολόγητη «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ – ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ, ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ».

¹⁷³⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 021: Αχρονολόγητο «Μέρος ΣΤ', Κεφάλαιον Α', Γενικά Οδηγία, Ιον Μονάδες Εκπαιδύσεως».

εξασφαλίσει από πριν την υλικοτεχνική υποδομή, το καταρτισμένο εκπαιδευτικό και διοικητικό προσωπικό και συγκεκριμένο πρόγραμμα εκπαίδευσης και απασχόλησης των μελών και των βαθμοφόρων της Νεολαίας. Εξάλλου η προσπάθεια ήταν φυσικό να ανασταλεί με την είσοδο της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Αξιζει να σταθούμε ιδιαίτερα στη στρατιωτική προπαίδευση που παρέχεται στα μέλη συνήθως από κατώτερους αξιωματικούς «οι οποίοι αυθορμητώς τίθενται εις την διάθεσιν της Οργανώσεως».¹⁷³⁵ Τονίζεται, βέβαια, ότι ακόμα και η προπαίδευση αυτή δεν πρέπει να παρέχεται με τη μορφή της αυστηρής στρατιωτικής εκπαίδευσης, αλλά με τη μορφή της απασχολήσεως των μελών υπό τύπον ψυχαγωγίας, ώστε να κερδηθεί το ενδιαφέρον τους και η επιθυμία τους να μάθουν. Επομένως θεωρούνται περισσότερο απαραίτητες οι γνώσεις παιδαγωγικής και ψυχολογίας από μέρους των εκπαιδευτών, παρά οι ειδικές στρατιωτικές γνώσεις.¹⁷³⁶

Παρ' όλα αυτά η στρατιωτική προπαίδευση αξιολογείται ως πολύ σημαντική από την Οργάνωση. Σε μελέτη του Τμήματος Μελετών του III Γραφείου της Κεντρικής Διοικήσεως της Οργανώσεως αναγνωρίζεται ως απαραίτητη η ανάλογη εκπαίδευση, αφού η διάρθρωση των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. έχει ως πρότυπο τη στρατιωτική διάρθρωση και τους οργανισμούς των στρατιωτικών μονάδων¹⁷³⁷ και αφού ένας από τους σκοπούς της είναι η στρατιωτική προετοιμασία των ελληνοπαιδών, ώστε, με την κατάταξή τους στο στρατό και την επιτυχή ολοκλήρωση της

¹⁷³⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 658: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως ωμίλησε προς τους αξιωματικούς εκπαιδευτάς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁷³⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ II Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Κατά το Β΄ Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε΄»: Φ. 27, αρ. εγγρ. 074: Αχρονολόγητες «Γενικά Στρατιωτικά Γνώσεις».

¹⁷³⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 007: «Προς τον Κυβερνητικόν Επίτροπον της Ε.Ο.Ν. Μελέτη του Τμηματάρχου του Η΄ Τμήματος III Γραφείου κ. Ε. Σταμάτη “Περί γενικών ζητημάτων αφορώντων την Οργάνωσιν”» (20/9/1939): Φ. 12, αρ. εγγρ. 909: Κείμενο για τον Τύπο με τις εντυπώσεις από την εκδρομή στο Στρατόπεδο «ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ» της Ε.Ο.Ν. στο Ζούμπερι (18/7/1939). Στο κείμενο αυτό ο Αξιωματικός Εκπαιδευτής κάνει λόγο για αυστηρά στρατιωτικό ρυθμό ζωής στο στρατόπεδο. Η χρήση στρατιωτικής ορολογίας προκειμένου να κατονομαστούν τα διάφορα καθήκοντα, π.χ. σαλπικτής, φρουρά, σκοποί, περίπολοι, ενισχύει την εντύπωση αυτή.

εκπαίδευσής τους, να μπορούν να υπηρετούν αποτελεσματικά την πατρίδα.¹⁷³⁸ Συνεπώς η παροχή στρατιωτικής προπαιδεύσεως, καθώς και το περιεχόμενό της δεν είναι τυχαία. Εξυπηρετούν το στόχο της Οργάνωσης για στρατιωτικοποίηση των μελών της, συνδέονται, όμως, και με τις ανάγκες της εποχής και τα προμηνύματα του πολέμου.

Σκοπός της στρατιωτικής προπαιδεύσεως είναι η παροχή στοιχειωδών γνώσεων οι οποίες αφορούν στα διάφορα μέσα συνδέσμου και διαβιβάσεων (τηλέφωνο, ασύρματος κ.ά) που χρησιμοποιεί το στράτευμα, στην ονοματολογία του εδάφους και τον προσανατολισμό, στις τεχνικές ιδιότητες των όπλων και των μηχανημάτων του στρατεύματος, στην ιππασία, την οδήγηση τρικύκλων και αυτοκινήτων, το χημικό πόλεμο (παθητική αεράμυνα, αυτοπροστασία) κ.ά.¹⁷³⁹ Όλες οι παρεχόμενες γνώσεις και ο τρόπος διδασκαλίας αποβλέπουν στο να ισχυροποιήσουν τα σώματα, τις ψυχές και τους χαρακτήρες, να καλλιεργήσουν αντοχή, ανωτερότητα, ψυχραιμία και αυτοπειθαρχία, υπακοή και τυφλή εκτέλεση των διαταγών του αρχηγού, καθώς και πειθαρχημένη ομαδική εμφάνιση και δράση.¹⁷⁴⁰

Οι τρόποι που προκρίνονται ειδικά όσον αφορά στη μετάδοση στρατιωτικών γνώσεων στα μέλη είναι: ατομικές και ομαδικές ασκήσεις και παρελάσεις, εκδρομές, πορείες και ημερήσιες κατασκηνώσεις, διαμονή σε στρατόπεδα και καταυλισμούς, καθώς και η κατά το δυνατόν εξοικείωση με τις διάφορες στρατιωτικές ειδικότητες, καθότι αναγνωρίζεται ότι είναι πρακτικά αδύνατη η συστηματική εκπαίδευση όλων των μελών σε αυτές.¹⁷⁴¹

Η σπουδαιότητα της στρατιωτικής προπαιδεύσεως είναι μεγάλη σε καιρούς ειρήνης, διότι η παρουσία μιας πειθαρχημένης και γυμνασμένης νεολαίας εξυψώνει το πατριωτικό συναίσθημα και εμπνέει εμπιστοσύνη στη

¹⁷³⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΙΙ Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Κατά το Β' Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε'»· Φ. 27, αρ. εγγρ. 074: Αχρονολόγητες «Γενικά Στρατιωτικά Γνώσεις».

¹⁷³⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΙΙ Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Κατά το Β' Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε'».

¹⁷⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 074: Αχρονολόγητες «Γενικά Στρατιωτικά Γνώσεις».

¹⁷⁴¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 001: «ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΙΙ Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Κατά το Β' Συνέδριον των Περιφερειακών Διοικητών της Ε.Ο.Ν. 1940/Ε'».

νέα γενιά. Είναι, όμως, ακόμα μεγαλύτερη σε καιρούς πολέμου, διότι τότε αυτή η νέα γενιά καλείται να υπερασπίσει την τιμή και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.¹⁷⁴²

Όσον αφορά στην παροχή εγκύκλιας μόρφωσης σε όσους δεν την είχαν, για διάφορους λόγους, συμπληρώσει, η μελέτη των αρχειακών πηγών αποκαλύπτει μέριμνα του καθεστώτος για την επίλυση του προβλήματος του αναλφαβητισμού κυρίως το έτος 1940. Κι αυτό ίσως επειδή μέχρι τότε το καθεστώς ήταν απασχολημένο αφ' ενός να εδραιωθεί στην εξουσία και αφ' ετέρου να θέσει υπό απόλυτο έλεγχο το σχολικό μηχανισμό και το μαθητικό / σπουδαστικό πληθυσμό μέσω της Ε.Ο.Ν. Η δυνατότητα που προσφέρει, στη συνέχεια, στους (ημι)αναλφάβητους για παροχή ή συμπλήρωση των εγκύκλιων σπουδών έρχεται να ολοκληρώσει την επιδίωξη του να θέσει υπό έλεγχο και την εργαζόμενη νεολαία, στην οποία η πρόσβαση είναι πιο δύσκολη, επειδή βρίσκεται εκτός σχολικού δικτύου.

Απόδειξη ότι με τον τρόπο αυτό το καθεστώς επιδιώκει να διεισδύσει ιδεολογικά στους εργαζόμενους νέους είναι το ότι πολλές από τις σχολές λειτουργούν σε χώρους της Ε.Ο.Ν. («Στέγη Φαλαγγίτου / Φαλαγγιτίωσης»). Απευθύνονται δε τόσο σε Φαλαγγίτες όσο και σε μη μέλη - ακόμα - της Οργάνωσης. Μάλιστα σε μια, τουλάχιστον, περίπτωση ανακοινώνεται ρητά ότι η Ε.Ο.Ν. έχει αναλάβει την πολιτική διαπαιδαγώγηση και την ψυχαγωγία των φοιτώντων.¹⁷⁴³ Η τακτική αυτή της Ε.Ο.Ν. εικάζεται βάσιμα ότι αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση στη λειτουργία των σχολών.

Στο πλαίσιο της καταπολέμησης του αναλφαβητισμού, λοιπόν, διάφοροι τοπικοί Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. με τη συνεργασία του Υπουργείου Παιδείας αποφασίζουν την ίδρυση και λειτουργία νυχτερινών γυμνασίων και δημοτικών σχολείων, όπου θα μπορούν να φοιτούν δωρεάν

¹⁷⁴² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 074: Αχρονολόγητες «Γενικά Στρατιωτικά Γνώσεις».

¹⁷⁴³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 329: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο (18/9/1940).

οι άποροι και εργαζόμενοι Φαλαγγίτες που είτε είναι τελείως αναλφάβητοι είτε έχουν διακόψει τη φοίτηση στο δημοτικό.¹⁷⁴⁴

Επίσης η Ε.Ο.Ν. το ίδιο έτος, 1940, ανακοινώνει τη λειτουργία νυχτερινών σχολών α) ξένων γλωσσών (γαλλικής, αγγλικής, γερμανικής, ιταλικής) τριετούς φοίτησης, β) εμπορικών μονοετούς ή διετούς φοίτησης, γ) στενογραφίας δωδεκάμηνης φοίτησης, δ) δακτυλογραφίας με διάρκεια φοίτησης ανάλογη με την πρόοδο των διδασκομένων.¹⁷⁴⁵

Από τη δυνατότητα της μόρφωσης δεν εξαιρούνται οι (ημι)αναλφάβητες γυναίκες. Αντιθέτως ανακοινώνεται η ίδρυση σχολείων αναλφαβήτων ειδικά για τις εντελώς αγράμματες εργάτριες, υπηρέτριες κ.λπ., και επιμορφωτικών σχολών για όσες έχουν διακόψει τη φοίτηση στο δημοτικό.¹⁷⁴⁶ Νέες γυναίκες φιλοδοξεί να προσελκύσει η αναδιοργανωμένη από την Ε.Ο.Ν. Τεχνική και Οικοκυρική Σχολή Νικαίας¹⁷⁴⁷ και η Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή Ενώσεως Ελληνίδων με τμήματα φορεμάτων, ασπρορούχων, κεντημάτων, πιλοποιίας, τεχνητών ανθέων, μαγειρικής.¹⁷⁴⁸ Ακόμα προσφέρονται μαθήματα νοσηλευτικής σε εθελόντριες νοσοκόμες με τη χορήγηση, μάλιστα, του σχετικού πτυχίου κατόπιν εξετάσεων,¹⁷⁴⁹ καθώς και μαθήματα πλεκτικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, μουσικής και υγιεινής.¹⁷⁵⁰

¹⁷⁴⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 110: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η μόρφωσις των απόρων νέων της Θεσσαλονίκης» (27/6/1940)· αρ. εγγρ. 282: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Νυκτεριναί Σχολαί της Ε.Ο.Ν. δι' αναλφαβήτους» (24/7/1940)· αρ. εγγρ. 331: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την ίδρυση σχολείων για αναλφαβήτους και νυκτερινών σχολών (18/9/1940).

¹⁷⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 331: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την ίδρυση σχολείων για αναλφαβήτους και νυκτερινών σχολών (18/9/1940).

¹⁷⁴⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 293: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την έναρξη των εγγραφών στις Σχολές αναλφαβήτων γυναικών (29/9 και 30/9/1940)· αρ. εγγρ. 309: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τις εγγραφές στα σχολεία αναλφαβήτων (22/9/1940)· αρ. εγγρ. 323: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη λειτουργία Σχολής αναλφαβήτων γυναικών και Επιμορφωτικής Σχολής (29/9/1940)· αρ. εγγρ. 362: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την ίδρυση Σχολείου Αναλφαβήτων (11/9/1940).

¹⁷⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 308: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη λειτουργία της Τεχνικής και Οικοκυρικής Σχολής Νικαίας (23/9 και 24/9/1940).

¹⁷⁴⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 329: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη λειτουργία της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής της Ενώσεως Ελληνίδων (18/9/1940).

¹⁷⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 312: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Εθελονταί Νοσοκόμοι» (22/9/1940)· αρ. εγγρ. 703: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Ειδικαί Σχολαί διά τα μέλη της Ε.Ο.Ν.».

¹⁷⁵⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 703: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Ειδικαί Σχολαί διά τα μέλη της Ε.Ο.Ν.».

Αξιζει να επισημανθει εδω οτι οι δυνατοτητες που προσφερει το καθεσως στις γυναικες για μορφωση η επιμορφωση ενισχουν τον παραδοσιακο ρολο της γυναικας στις πατριαρχικες κοινωνιες ως υπευθυνης για την ευρυθμη λειτουργια και την καλαισθησια του οικου και γενικα ως βοηθου του αντρα και οχι ως ανεξαρτητης προσωπικτητας. Απο την πλευρα αυτη η γυναικεια εκπαιδευση συμβαδιζει με τις γενικότερες αντιληψεις της εποχης και λειτουργει ως παράγοντας περισσότερο συντήρησης παρά προόδου.

Ωστόσο μέσω της Οργάνωσης παρέχεται για πρώτη φορά αποδεκτό πλαίσιο δραστηριοποίησης των κοριτσιών και των γυναικών εκτός σπιτιού, έστω και σε δραστηριότητες που δε διαφέρουν πολύ από τον παραδοσιακό τους ρόλο. Επιπλέον τα ειδικά μαθήματα που παρέχει η Ε.Ο.Ν. δίνουν τη δυνατότητα στα θήλεα μέλη να αναπτύξουν έμφυτες κλίσεις και να εκφράσουν προσωπικές προτιμήσεις κερδίζοντας με τον τρόπο αυτό την καταξίωση και στο δημόσιο βίο. Ως πρωτεύων ρόλος τους εξακολουθεί να προβάλλεται η μητρότητα, ωστόσο το καθεσως διευρύνει τα ασφυκτικά όρια αναθέτοντας στις γυναικες ρόλους που θεωρείται ότι ταιριάζουν στη φύση τους.¹⁷⁵¹

Η μέριμνα κάθε πολιτείας για μορφωση των αναλφαβήτων είναι καταρχήν επαινετή. Το μεταξικό καθεσως, όμως, καθώς συνδυάζει την παροχή εγκύκλιας μόρφωσης με ιδεολογική διαφώτιση, αποσκοπεί στην εγχάραξη των ιδεολογικών αρχών της 4ης Αυγούστου και, κατά συνέπεια, στην εξασφάλιση της μακροβιότητάς του. Από τη μελέτη του υπάρχοντος αρχειακού υλικού δεν προκύπτει, ωστόσο, συστηματική συνέχιση αυτής της προσπάθειας, πράγμα που αιτιολογείται καθώς, με την είσοδο της χώρας στον πόλεμο, μοιραία οι προτεραιότητες άλλαξαν.

4. 2. Διαμονή σε κατασκηνώσεις της Οργάνωσης

¹⁷⁵¹ Πρβλ. και Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, σσ. 235 – 236.

Ένας από τους χώρους όπου ασκείται στα μέλη και στους βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν. η επιθυμητή ιδεολογική προπαγάνδα είναι το στρατόπεδο ή κατασκήνωση. Σύμφωνα με έγγραφο της ίδιας της Οργάνωσης, με τον όρο αυτό εννοείται η από κοινού ζωή μέσα στη φύση ενός οργανωμένου τμήματος που χρησιμοποιεί μόνιμες ή πρόχειρες εγκαταστάσεις και καθοδηγείται από ένα διοικητή ο οποίος εποπτεύει και διευθύνει την εφαρμογή ενός ενιαίου προγράμματος αγωγής.¹⁷⁵² Η εναλλακτική χρησιμοποίηση των όρων «στρατόπεδο» και «κατασκήνωση» δείχνει το μεικτό χαρακτήρα και το διττό σκοπό της συμβίωσης των μελών: εγκόλπωση στρατιωτικών αξιών με τρόπο διασκεδαστικό και παιγνιώδη.

Για την υλικοτεχνική υποδομή των στρατοπέδων μια ιδέα παίρνουμε από την περιγραφή του στρατοπέδου της Καλλιράχης Θάσου, ενός από τα καλύτερα και πληρέστερα στρατόπεδα της Ε.Ο.Ν., όπως διοχετεύεται στον Τύπο της εποχής. Το στρατόπεδο περιλαμβάνει μόνιμες εγκαταστάσεις εστιατορίων, ντους, διοικητηρίου, μαγειρείων, γυμναστηρίου, αίθουσα διασκεδάσεων και αίθουσα θεάτρου. Οι κατασκηνωτές κοιμούνται σε ευρύχωρους θαλάμους.¹⁷⁵³

Τους θαλάμους του στρατοπέδου κοσμούν εικόνες του Βασιλέως, του Διαδόχου και του Κυβερνήτη, ο όρκος του Φαλαγγίτη, η προσευχή του Φαλαγγίτη· επίσης πίνακες με τα ονόματα της ανωτέρας ιεραρχίας της Ε.Ο.Ν., τα καθήκοντα των θαλαμοφυλάκων, την κατάσταση του υλικού και της υπηρεσίας των θαλάμων, διάφορα ρητά και υποθήκες και, τέλος, σχεδιάγραμμα στρατωνισμού των Φαλαγγιτών.¹⁷⁵⁴

Η διαβίωση στο στρατόπεδο γενικά σκοπό έχει να αναπτύξει και να ενδυναμώσει τις ατομικές και κοινωνικές αρετές των μελών και να σφυρηλατήσει το χαρακτήρα τους, προετοιμάζοντας από τους μεν

¹⁷⁵² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 052: Αχρονολόγητο και άτιτλο έγγραφο σχετικά με τη μεγιστοποίηση των οφελών από την κατασκήνωση.

¹⁷⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 306: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη λειτουργία του στρατοπέδου της Ε.Ο.Ν. στην Καλλιράχη Θάσου (26/9/1940).

¹⁷⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 050: «ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΕΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩ, ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΟΝ, 1939».

Φαλαγγίτες τους καλούς πολίτες και στρατιώτες, από τις δε Φαλαγγίτισσες τις μέλλουσες Ελληνίδες μητέρες.¹⁷⁵⁵

Σε ειδήσεις που διοχετεύονται στον ελεγχόμενο Τύπο της εποχής ο σκοπός αυτός διατυπώνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια: είναι η καλλιέργεια της αγάπης για τη φύση και τη φυσική ζωή, η άντληση χαράς από την εργασία, η άσκηση στην αυτοεξυπηρέτηση και στη λήψη πρωτοβουλιών, καθώς και η συνέχιση της μορφωτικής, εθνικής και ηθικής δράσης της Νεολαίας, ώστε να καλλιεργηθεί το πατριωτικό και εθνικό συναίσθημα. Υπενθυμίζεται, μάλιστα, ότι τα στρατόπεδα της Νεολαίας αποβλέπουν στη συνέχιση της αγωγή που δινόταν στα Γυμναστήρια της αρχαίας Ελλάδας.¹⁷⁵⁶

Η συνέχιση αυτή εξυπηρετείται και μέσα από το «καθαρά Ελληνικό» μέρος του καθημερινού προγράμματος το οποίο περιλαμβάνει δημοτικά τραγούδια για την πατρίδα, την τιμή και την πίστη (κυρίως κλέφτικα), ελληνικούς χορούς και διηγήσεις επεισοδίων της ελληνικής ιστορίας. Έτσι εξασφαλίζεται από τη μια η διαιώνιση της ελληνικής δημοτικής παράδοσης και από την άλλη η σύνδεση με την αρχαία Σπάρτη της οποίας οι ΕΟΝίτες προβάλλονται ως κληρονόμοι. Αλλά και η τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος επιδιώκεται με την επεξεργασία θεμάτων από το Ευαγγέλιο ή την Παλαιά Διαθήκη.¹⁷⁵⁷

Στις κατασκηνώσεις της Νεολαίας προωθούνται μαθητές, σπουδαστές και νεαροί εργαζόμενοι και των δύο φύλων· φυσικά υπάρχει αυστηρή διάκριση στη διαμονή με κριτήριο το φύλο και την ηλικία. Οι κατασκηνωτές λαμβάνουν εκπαίδευση «καθ' όλα Ελληνοπρεπή». Οι δραστηριότητες διαρκούν από τις 6.30 το πρωί μέχρι τις 21.30 το βράδυ με μικρές διαφοροποιήσεις. Το πρόγραμμα διαμορφώνεται ως εξής: εγερτήριο, προετοιμασία, ρόφημα, προσκλητήριο, σωματική αγωγή, αθλητισμός -

¹⁷⁵⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 052: Αχρονολόγητο και άτιτλο έγγραφο σχετικά με τη μεγιστοποίηση των οφελών από την κατασκήνωση.

¹⁷⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 037: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αι θερινά κατασκηνώσεις της Εθνικής Νεολαίας» (29/5/1940).

¹⁷⁵⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 064: Αχρονολόγητο κείμενο με τίτλο «7) Γύρω από τη φωτιά» σχετικά με τις ψυχαγωγικές βραδινές συγκεντρώσεις των κατασκηνωτών της Ε.Ο.Ν. γύρω από τη φωτιά.

αθλοπαιδιές, στρατιωτική προπαίδευση,¹⁷⁵⁸ στρατιωτικές ειδικότητες, υγιεινή, προετοιμασία για λουτρό, θαλασσόλουτρο, ηλιοθεραπεία, συσσίτιο, ανάπαυση υποχρεωτική στους θαλάμους, ιδεολογική διαφώτιση, κανονισμός εσωτερικής υπηρεσίας, ανάπαυση, συσσίτιο, ψυχαγωγία, προσκλητήριο στους θαλάμους, σιωπητήριο. Κάθε Τετάρτη και Σάββατο απόγευμα ατομική καθαριότητα και έξοδος. Την Κυριακή το πρόγραμμα περιλαμβάνει εγερτήριο κατά μία ώρα αργότερα, εκκλησιασμό και προσκλητήριο κατά μισή ώρα αργότερα.

Ανάλογες πληροφορίες για τη φαλαγγιτική ζωή στο στρατόπεδο δίνει και το περιοδικό *Η Νεολαία* με επιπλέον λεπτομέρειες που αφορούν κυρίως έπαρση σημαίας και Ύμνο της Νεολαίας το πρωί, καθώς και προσευχή το βράδυ.¹⁷⁵⁹ Στα στρατόπεδα θηλέων δίνεται μεγάλη έμφαση στην καθαριότητα και στη νοικοκυροσύνη· γενικά τα κορίτσια έχουν «και τις ασχολίες που έχει μια καλή οικοκυροπούλα στο σπίτι της. Την καθαριότητα των σκηνών των, αντί της καθαριότητος του σπιτιού των, την υπηρεσίαν στο μαγειρείο,..., το στόλισμα του μικρού εικονοστασίου στη μέση του στρατοπέδου, το άναμμα του καντηλιού του κ.λπ.»¹⁷⁶⁰

Η μελέτη του καθημερινού προγράμματος το οποίο ακολουθούνταν στα στρατόπεδα της Νεολαίας αποκαλύπτει την τάση για διαιώνιση του παραδοσιακού ρόλου των δύο φύλων, αφού τα μεν αγόρια προορίζονται για πολίτες και στρατιώτες, τα δε κορίτσια για νοικοκυρές και μητέρες. Παρ' όλα αυτά μέσω των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. και ιδίως μέσω των

¹⁷⁵⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 306: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη λειτουργία του στρατοπέδου της Ε.Ο.Ν. στην Καλλιράχη Θάσου (26/9/1940). Εδώ πληροφορούμαστε ότι κάθε Σάββατο βράδυ τα μέλη ασκούσαν στη νυχτερινή πορεία και σε ασκήσεις προσανατολισμού μέσα στη νύχτα.

¹⁷⁵⁹ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου - Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 123.

¹⁷⁶⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 313: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το Σεπτέμβριο του 1940 σχετικά με τη διαβίωση στο στρατόπεδο Φαλαγγιτιστών δοκιμών βαθμοφόρων της Περιφερειακής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Θηλέων Αττικοβοιωτίας στο Πόρτο Ράφτη. Είναι χαρακτηριστικό το περιεχόμενο της καθημερινής προσευχής των κατασκηνωτριών πριν από το φαγητό: «Κύριε και Δημιουργέ του Παντός. Σὺ ὅστις εὐλόγησες τοὺς πέντε ἄρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἐχορτάσθησαν πεντακισχίλιοι ἄνδρες. Σὺ ὅστις εὐλόγησες τὸν οἶνον ἐν τῷ ἐν Κανά γάμῳ. Σὺ ὅστις εὐλόγησες τοὺς δύο ἰχθείς καὶ ἐχορτάσθησαν πάντες. Εὐλόγησον καὶ τὴν Τράπεζαν ταύτην καὶ τὸ Στρατόπεδον τῆς Π.Δ.Θ.Α. τὸν Ἀρχηγόν μας τὸν Γενικὸν Επόπτην, τὴν Διοικήτριάν μας καὶ πάντα τὰ μέλη τῆς Ε.Ο.Ν.»

στρατοπέδων θηλέων παρέχεται για πρώτη φορά στα κορίτσια και στις νέες γυναίκες αποδεκτό πλαίσιο διαβίωσης και δραστηριοποίησης εκτός σπιτιού.

Είναι φανερή η αυστηρότητα και η έμφαση στην υπακοή, που αποτελεί, άλλωστε, και το θεμέλιο της στρατιωτικοποίησης την οποία επιδιώκει το καθεστώς αναφορικά με τη Νεολαία. Ας επισημανθεί, επίσης, και η διάθεση χρόνου για στρατιωτική προπαίδευση, ιδεολογική διαφώτιση και γενικά καλλιέργεια των ιδεολογικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου: θρησκευτική πίστη, βασιλοφροσύνη, εθνικισμός και επλεκτική προβολή του ένδοξου εθνικού παρελθόντος ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την εξασφάλιση ανάλογου εθνικού μέλλοντος, λατρεία του Αρχηγού, καταξίωση του ατόμου μέσω προσφοράς στο σύνολο, έμφαση στην ανάληψη και διεκπεραίωση καθηκόντων, στην πειθαρχία, στην ομαδικότητα και στην ιεραρχία, επιστροφή στην αγνή ζωή της φύσης μακριά από τη διεφθαρμένη πόλη.

Πρέπει, όμως, να επισημανθεί ότι το πνεύμα της πειθαρχίας και η μύηση σε συγκεκριμένες ιδεολογικές αρχές δε διέπει μόνο τις κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν., αλλά χαρακτηρίζει γενικά κάθε προσπάθεια οργανωμένης ομαδικής διαβίωσης συμπεριλαμβανομένων του προσκοπισμού και των χριστιανικών μαθητικών ομάδων μέχρι σήμερα ακόμη. Υπό το φως αυτής της επισημάνσης είναι φανερό ότι η μεταξική Νεολαία δεν επιδιώκει να δημιουργήσει πολεμοχαρείς στρατιώτες ασκώντας βία στα μέλη της κατά το μουσολινικό ή το χιτλερικό πρότυπο.¹⁷⁶¹ Αντιθέτως η εγχάραξη της επιθυμητής ιδεολογίας γίνεται με μεθόδους ήπιες και μέσα ευχάριστα και διασκεδαστικά για τους κατασκηνωτές, κυρίως παιχνίδια, τραγούδια, αθλοπαιδιές και εκδρομές.¹⁷⁶²

¹⁷⁶¹ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 129, 150 – 153, 155 – 160. Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 278 - 279. Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και *νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 228 - 230. Lord Russel of Liverpool, *Η μάστιγα του Ναζισμού: Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ 1939 – 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2007, σσ. 43 – 45.

¹⁷⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 191: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Στρατόπεδα και κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν.» (6/7/1940). αρ. εγγρ. 313: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το Σεπτέμβριο του 1940 σχετικά με τη διαβίωση στο στρατόπεδο

Οι σχετικές οδηγίες του Μεταξά προς τους βαθμοφόρους της Οργάνωσης είναι ρητές. Έχοντας ο δικτάτορας αντίληψη της ψυχολογίας του παιδιού και του εφήβου σπάνια για την εποχή του, προτρέπει τους αξιωματούχους της Νεολαίας να χρησιμοποιούν κυρίως το παιχνίδι για να προσεγγίσουν αποτελεσματικά τα νεαρά μέλη, «διότι το παιχνίδι είναι το μέσον της αναπτύξεως του παιδιού».¹⁷⁶³ Κατά το Μεταξά, το παιχνίδι δελεάζει το παιδί να έρθει στην Οργάνωση με ευχαρίστηση· μέσω του παιχνιδιού αυτό ασκείται, αποκτά τις επιδιωκόμενες δεξιότητες και ενστερνίζεται την επιθυμητή ιδεολογία. Μάλιστα σε οδηγίες προς τους βαθμοφόρους σχετικά με την ψυχαγωγία των μελών περιγράφονται λεπτομερώς πολλά παιχνίδια και παρέχονται τρόποι διοργάνωσης υπαίθριων συναυλιών με πρόχειρα μέσα (φουσαρμόνικες, ξυλόφωνα, φλογέρες, πίφερα, πίπιζες, ακόμα και τενεκέδες).¹⁷⁶⁴

Εκτός από το παιχνίδι και το τραγούδι, επιστρατεύονται και άλλοι τρόποι ιδεολογικού επηρεασμού. Σημαντικότερος είναι οι κινηματογραφικές προβολές. Το καθεστώς αντιλαμβάνεται τις τεράστιες δυνατότητες που παρέχει η κινούμενη εικόνα και χρησιμοποιεί τον κινηματογράφο ως μέσο «εποπτικής διδασκαλίας, φρονηματισμού, ψυχαγωγίας και εν γένει εκλαϊκεύσεως ωφελίμων γνώσεων». Γι' αυτό εισάγει κινηματογραφικές μηχανές όχι μονάχα στις κατασκηνώσεις της Νεολαίας, αλλά και στα σχολεία του κράτους προς προβολή «ηθικοπλαστικών κωμωδιών» και ταινιών με περιεχόμενο τις ποικίλες δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν.¹⁷⁶⁵

4. 3. Συμμετοχή σε ποικίλους διαγωνισμούς και κοινωφελείς δραστηριότητες

Φαλαγγιτιστών δοκίμων βαθμοφόρων της Περιφερειακής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Θηλέων Αττικοβοιωτίας στο Πόρτο Ράφτη.

¹⁷⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 061: Αχρονολόγητη «Ε' ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ» με οδηγίες στους βαθμοφόρους για την οργάνωση ψυχαγωγικών εκδηλώσεων στις κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν.

¹⁷⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 064: Αχρονολόγητο κείμενο με τίτλο «7) Γύρω από τη φωτιά» σχετικά με τις ψυχαγωγικές βραδινές συγκεντρώσεις των κατασκηνωτών της Ε.Ο.Ν. γύρω από τη φωτιά.

¹⁷⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 061: Αχρονολόγητη «Ε' ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ» με οδηγίες στους βαθμοφόρους για την οργάνωση ψυχαγωγικών εκδηλώσεων στις κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν.

Επειδή το σχολείο απασχολεί τους μαθητές περιορισμένο χρόνο, το καθεστώς μονοπωλώντας, μέσω της Ε.Ο.Ν., τον ελεύθερο χρόνο του μαθητικού και του σπουδαστικού πληθυσμού επιδιώκει να εξασφαλίσει τον έλεγχο και την ιδεολογική χειραγώγηση της νέας γενιάς και εκτός σχολείου, ακόμα και κατά τις καλοκαιρινές διακοπές. Τα μέλη της Νεολαίας δε δραστηριοποιούνται μόνο λίγες εβδομάδες το χρόνο στο πλαίσιο της κατασκήνωσης, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του έτους είτε στο πλαίσιο των υπάρχοντων Σχηματισμών στους οποίους είναι εντεταγμένα είτε ως άτομα, γαλουχημένα, όμως, πάντα με τις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου.

Πιο συγκεκριμένα τα μέλη συχνά καλούνται να λάβουν μέρος σε διάφορους διαγωνισμούς που προκηρύσσει η Οργάνωση (οι προκηρύξεις συνήθως δημοσιεύονται στον Τύπο) με θέματα που αποσκοπούν στην εμπέδωση των ιδεολογικών αρχών της 4^{ης} Αυγούστου και στην εξυπηρέτηση των στόχων της. Ενδεικτικά αναφέρονται: ποιητικός διαγωνισμός με θέμα τα ιδεώδη της ελληνικότητας· μουσικός διαγωνισμός εμβατηρίου ικανού να ενθουσιάζει και να εμπνέει τα πλήθη και ιδίως τη νεολαία· δραματικός διαγωνισμός με θέμα την 4^η Αυγούστου, τα ιδεώδη του ελληνικού έθνους, τα αγαθά από την ενότητα του ελληνικού λαού, την ιστορική παράδοση, τους νέους δρόμους που ανοίγονται για την ελληνική νεολαία.¹⁷⁶⁶ διαγωνισμός διάλεξης με ενδεικτικά θέματα το αιώνιο της ελληνικής φυλής, το βασιλικό θεσμό στην Ελλάδα, την προαγουστιανή και τη μεταγουστιανή Ελλάδα, την προσωπικότητα του Αρχηγού, την Ελληνίδα ανά τους αιώνες, τη γυναίκα ως ιέρεια της οικογένειας κ.ά.¹⁷⁶⁷ διαγωνισμός συγγραφής διηγήματος επ' ευκαιρία των εορτών των Χριστουγέννων και του Νέου Έτους.¹⁷⁶⁸ διαγωνισμός καλλιτεχνικών

¹⁷⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 025: «Προκήρυξις Διαγωνισμού» (6/2/1939).

¹⁷⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 785: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ο Διαγωνισμός Θηλέων Ανωτάτων Σχολών» (25/8/1939).

¹⁷⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 652: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το τρίτο δεκαήμερο Ιανουαρίου 1940 με τίτλο «Η κίνησης της Περιφερειακής Διοικήσεως Θηλέων Πρωτευούσης».

φωτογραφιών με θέματα ελληνικές τοποθεσίες, αρχαιολογικούς χώρους, μέρη όπου διαδραματίστηκαν σπουδαία γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης και σκηνές από τη δράση της Νεολαίας.¹⁷⁶⁹

Ακόμα και στις καλοκαιρινές διακοπές οι μαθητές και οι σπουδαστές δεν απαλλάσσονται από τη συμμετοχή σε διαγωνισμούς. Τα καλοκαίρια του 1939 και του 1940 προκηρύσσονται διαγωνισμοί διάλεξης, πραγματείας και τραγουδιού με θέματα σχετικά με τις εθνικές αξίες, την κοινωνική συνεργασία και τον αντικομμουνισμό, την οικογένεια και τη θρησκεία, τα πολιτικά διδάγματα του Θουκυδίδη, των τραγικών και του Αριστοφάνη, τη ζωή του στρατοπέδου της Ε.Ο.Ν., τη ζωή στη φύση κ.ά. Ο Σολωμός ως υμνητής του '21, ο Καποδίστριας ως Κυβερνήτης του ελεύθερου ελληνικού κράτους, ο Δ. Υψηλάντης ως άνθρωπος του καθήκοντος, ο απόστολος Παύλος ως ιδρυτής του ευρωπαϊκού χριστιανισμού, ο Μ. Αλέξανδρος, αλλά και ο Κοραΐς, ο Παπαρρηγόπουλος και άλλοι αποτελούν επίσης θέματα αυτών των διαγωνισμών.¹⁷⁷⁰

Από το 1940 αρχίζουν να διοργανώνονται και Καλλιτεχνικοί Αγώνες απαγγελίας, χορού και τραγουδιού (εαρινοί το Μάιο και φθινοπωρινοί το Νοέμβριο)¹⁷⁷¹ και, όπως βεβαιώνεται, «πρόκειται περί εορτής πρωτοτύπου, διά της οποίας σημειούται η αρχή της προσπάθειας της Ε.Ο.Ν. διά την αναβίωσιν της ωραίας συνηθείας των αρχαίων, της τελέσεως καλλιτεχνικών και πνευματικών αγώνων».¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 277: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Φωτογραφικός Διαγωνισμός» (8/7/1940).

¹⁷⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 094: Κείμενο για τον Τύπο (30/6/1940 και 1/7/1940) σχετικά με τα προς πραγμάτευση θέματα που όρισε για τις καλοκαιρινές διακοπές η Υποδιοίκηση Πανεπιστημίου Αθηνών της Ε.Ο.Ν.: αρ. εγγρ. 283: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Διαγωνισμός Τραγουδιών» (10/7/1940): αρ. εγγρ. 846: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ο διαγωνισμός της Διοικήσεως Ανωτάτων Σχολών» (7/8/1939).

¹⁷⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 033: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Καλλιτεχνικοί Αγώνες» (5/4/1940).

¹⁷⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 069: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Οι καλλιτεχνικοί αγώνες της Ε.Ο.Ν.» (21/5/1940). Ωστόσο, όπως αρμοδίως ομολογείται, οι προσφερόμενες από την Ε.Ο.Ν. δραστηριότητες (τραγούδι, χορός, απαγγελία, θεατρικές παραστάσεις κ.λπ.) καταλήγουν να εξυπηρετούν την επίδειξη και δε στοχεύουν σε γνήσια καλλιτεχνική απόλαυση· βλ. σχετικά Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 021: σπάραγμα από αχρονολόγητο έγγραφο σχετικό με τις πνευματικές δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν.

Το Νοέμβριο του 1939, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης δύο ετών από την επίσημη ίδρυση της Οργάνωσης, το Γραφείο Τύπου της Ε.Ο.Ν. καταρτίζει στατιστικό πίνακα με εντυπωσιακά στοιχεία από όλους τους τομείς της δράσης της: εκπαίδευση σε στρατόπεδα ή κατασκηνώσεις, αθλητικές συναντήσεις και επιδόσεις, κοινωφελή έργα (αναδασώσεις, αποξηράνσεις ελών, αποστραγγιστικά έργα, διανοίξεις ζωνών ασφαλείας δενδροφυτεμένων περιοχών προς αντιμετώπιση πυρκαγιών και πλημμυρών), μαθήματα εθνικής και ηθικής αγωγής και ομιλίες γενικότερου εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου, παροχή ειδικών γνώσεων που αφορούν στη γεωργία, την οικοκυρική, τη μαγειρική, τη χειροτεχνία, τη βρεφοκομική και τη μουσική, μορφωτικές επισκέψεις σε ιδρύματα και εργοστάσια, οργάνωση βιβλιοθηκών για τα μέλη, καθώς και λειτουργία νυκτερινών μορφωτικών σχολών, ίδρυση και λειτουργία του Ραδιοφωνικού Σταθμού της Νεολαίας, κινηματογραφικές προβολές, εκδοτική κίνηση, κυκλοφορία του περιοδικού *Η Νεολαία*, συγκρότηση χορωδιών, φιλαρμονικών και ορχηστρών, συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις, εκδρομές, μέριμνα για τη νοσηλεία ασθενών και για την εξεύρεση εργασίας άνεργων μελών, εκπαίδευση στην παροχή πρώτων βοηθειών και στην παθητική αεράμυνα, πράξεις αυτοθυσίας κ.λπ.¹⁷⁷³

Στον Τύπο της εποχής, κυρίως από το 1939 και εξής, οπότε και το καθεστώς έχει παγιωθεί και η Ε.Ο.Ν. έχει διογκωθεί αριθμητικά, διοχετεύονται συστηματικά πληροφορίες για τη δράση Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. σχετικά με: τη συμμετοχή σε άσκηση κατάσβεσης πυρκαγιάς και διάσωσης που διενεργήθηκε από την αστυνομία και την Πυροσβεστική¹⁷⁷⁴ τη συμμετοχή στην Έκθεση της Θεσσαλονίκης (1940)¹⁷⁷⁵ την έκθεση έργων

¹⁷⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 468: Στατιστικός Πίνακας με στοιχεία από τη στιγμή της επίσημης ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. μέχρι το Σεπτέμβριο του 1939.

¹⁷⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1039: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με την περιγραφή συμμετοχής της Ε.Ο.Ν. σε άσκηση αντιμετώπισης εναέριας επίθεσης στην Αθήνα και τον Πειραιά.

¹⁷⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 316: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με το προετοιμαζόμενο περίπτερο της Ε.Ο.Ν. στην Έκθεση Θεσ/νίκης (20/9/1940).

χειροτεχνίας και βιοτεχνίας εμπνευσμένων από τη λαϊκή τέχνη.¹⁷⁷⁶ τη συλλογή γραμματοσήμων που - σημειωτέον - σκοπό έχει την ανάπτυξη του πνεύματος της νοικοκυροσύνης, την πειθάρχηση στην εκτέλεση μιας αποστολής, την πάταξη της αναβλητικότητας και της αταξίας και την εμπέδωση του αισθήματος του καθήκοντος.¹⁷⁷⁷ τη συλλογή των παλαιών σχολικών βιβλίων από τα εύπορα και τη διάθεσή τους στα πτωχά μέλη της Οργάνωσης.¹⁷⁷⁸ ακόμα και τη διενέργεια εράνου υπέρ των σεισμοπλήκτων της Τουρκίας μετά από έκκληση του Μεταξά, πράγμα που πιστοποιεί, άλλωστε, και την υπακοή στο πρόσωπο του Αρχηγού.¹⁷⁷⁹ Επίσης τα μέλη της Νεολαίας ιδίως των αγροτικών περιοχών, σε εφαρμογή του γενικότερου αγροτικού προγράμματος της κυβέρνησης, ενισχύονται στην ενασχόληση με τη σπηροτροφία, την κονικλοτροφία, την κτηνοτροφία και τη δημιουργία μικρών λαχανοκήπων και ανθοκηπών.¹⁷⁸⁰

Οι Σχηματισμοί των θηλέων επιδεικνύουν, επίσης, ιδιαίτερη δραστηριότητα που θεωρείται ότι αρμόζει στο γυναικείο φύλο, π.χ. συλλογή και διάθεση παλαιών ελληνικών και ξένων περιοδικών και βιβλίων σε ασθενείς και κυρίως σε άρρωστα παιδάκια των νοσοκομείων,¹⁷⁸¹ γυμναστικές επιδείξεις και έκθεση με έργα χειροτεχνίας, κεντήματα, ασπρόρουχα, φορέματα,¹⁷⁸² συγκρότηση χορωδιών¹⁷⁸³ και παρελάσεις,¹⁷⁸⁴ μουσικές εκτελέσεις, απαγγελίες, ομιλίες, τραγούδια, μουσικές κωμωδίες που

¹⁷⁷⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 049: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Τα Εγκαίνια της Εκθέσεως Λαϊκής Τέχνης της Εθνικής Νεολαίας» (26/5/1940).

¹⁷⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 211: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Βράβευσις συλλογών γραμματοσήμων» (21/7/1940).

¹⁷⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 314: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Βιβλία διά τους απόρους» (21/9/1940)· αρ. εγγρ. 322: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την πρωτοβουλία της Ε.Ο.Ν. να συλλεγούν τα παλιά σχολικά βιβλία προς μόρφωση των άπορων μελών της Οργάνωσης (29/9/1940).

¹⁷⁷⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 657: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Οι Σκαπανείς διά τους Σεισμοπλήκτους της Τουρκίας».

¹⁷⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 095: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ “Περί απασχολήσεως των μελών εις έργα γεωργικής φύσεως”» (4/3/1939).

¹⁷⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1051: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφερειακή Διοίκησις Θηλέων Ηλείας ...».

¹⁷⁸² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 215: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η προχθεσινή εορτή εις Στέγην Φαλαγγιτίσεως» (20/7/1940).

¹⁷⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 291: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Χορωδία Φαλαγγιτισσών» (30/9/1940).

¹⁷⁸⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 305: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την παρέλαση μουσικών Φαλαγγιτισσών (25/9/1940).

μεταδίδονται από το Ραδιοφωνικό Σταθμό της Νεολαίας κατά την «Ώραν της Φαλαγγίτισης»,¹⁷⁸⁵ εκπαίδευση στην ποδηλασία, ώστε να είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως σύνδεσμοι της Ε.Ο.Ν. σε παρελάσεις, συγκεντρώσεις και γιορτές.¹⁷⁸⁶ ακόμα και η συλλογή χαμομηλιού από Φαλαγγίτισσες και Σκαπάνισσες θεωρείται αξιοδημοσίευτη είδηση.¹⁷⁸⁷

Κατά τις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο, τον Οκτώβριο του 1940, οι δραστηριότητες της Νεολαίας εμφανίζονται σαφώς επηρεασμένες από την επερχόμενη σύρραξη: σύνταξη δελτίων τροφίμων στα αστυνομικά τμήματα για τους κατοίκους της Περιφέρειας Αθηνών,¹⁷⁸⁸ διανομή δελτίων άρτου και τροφίμων,¹⁷⁸⁹ οργάνωση μαθημάτων παθητικής αεράμυνας.¹⁷⁹⁰ Όταν τίθεται σε εφαρμογή από το Υπουργείο Οικονομικών το μέτρο περισυλλογής κάθε είδους χάρτινων απορριμμάτων, προκειμένου να εξασφαλισθεί επάρκεια ξυλόπαστας και επομένως οικονομία στην εξαγωγή συναλλάγματος και επάρκεια στο χαρτί κατώτερης ποιότητας, το έργο ανατίθεται επίσης στη Νεολαία.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 200: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την εκδήλωση της Περιφ. Διοικήσεως Θηλέων Πρωτεύουσας (4/7/1940): αρ. εγγρ. 201: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η σημερινή εορτή εις το Θέατρον Κοτοπούλη» (5/7/1940).

¹⁷⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 338: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την εκγύμναση Φαλαγγιτισσών στην ποδηλασία (17/9/1940).

¹⁷⁸⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 250: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Συλλογή χαμομηλιού» (30/7/1940).

¹⁷⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 097: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη σύνταξη δελτίων τροφίμων από συνεργεία της Ε.Ο.Ν. για τους κατοίκους της Περιφέρειας Αθηνών στο πλαίσιο εθελοντικής εργασίας μελών της Ε.Ο.Ν. στις θερινές διακοπές (30/6/1940). Σχολιάζεται, μάλιστα, η εγκατάλειψη του μαθητικού εθίμου του σπασίματος των καλαμαριών με τη λήξη των σχολικών διαγωνισμών και επαινείται η επιμέλεια και η αποδοτικότητα των ΕΟΝιτών και ΕΟΝιτισσών στη λεπτή και δύσκολη καλοκαιρινή τους ενασχόληση.

¹⁷⁸⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 324: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο όπου εκφράζεται η ευαρέσκεια της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. σε Φαλαγγίτισσες για την εθελοντική τους εργασία (19/9/1940).

¹⁷⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 295: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη διδασκαλία μαθημάτων παθητικής αεράμυνας (30/9/1940): αρ. εγγρ. 376: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την οργάνωση μαθημάτων παθητικής αεράμυνας από την Ε.Ο.Ν. (8/9/1940).

¹⁷⁹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 017: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την περισυλλογή άχρηστου χάρτου από την Ε.Ο.Ν. (Μάρτιος 1940): αρ. εγγρ. 299: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τα έσοδα της Ε.Ο.Ν. από τη συλλογή και πώληση άχρηστου χάρτου (28/9/1940): αρ. εγγρ. 302: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη συλλογή άχρηστου χάρτου από την Ε.Ο.Ν. (27/9/1940): αρ. εγγρ. 333: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την περισυλλογή άχρηστου χάρτου από την Ε.Ο.Ν. με την έγκριση του Ι. Μεταξά της περισυλλογής αντικειμένων από την Ε.Ο.Ν. (17/9/1940): αρ. εγγρ. 1190: Ειδησάριο άγνωστης εφημερίδας χρονολογούμενο στις 9 ή 10/6/1940 με τίτλο «Η περισυλλογή των απορριμμάτων αχρήστου χάρτου». Η Νεολαία συλλέγει και πουλά στις βιομηχανίες το άχρηστο χαρτί. Διαθέτει δε τα

Το μέτρο της συλλογής άχρηστου χαρτιού λαμβάνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα, όταν εγκρίνεται από τον ίδιο το Μεταξά. Επεκτείνεται δε σε έρανο γραμματοσήμων προς εμπορία, σε περισυλλογή σωληναρίων οδοντόπαστας, μπριγιαντίνης, φαρμακευτικών συσκευών κατασκευασμένων από κασσίτερο και μόλυβδο προς εμπορία, στη συλλογή ξυριστικών λεπίδων και γενικά μεταλλικών αντικειμένων, ακόμα και στη συλλογή χαμομηλιού τον Ιούλιο του 1940. Σκοπός της δράσης αυτής είναι η εξασφάλιση πρώτων υλών στις αντίστοιχες βιομηχανίες και η ενίσχυση της εθνικής οικονομίας, η ανάπτυξη πνεύματος οικονομίας και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της Οργάνωσης και η εξασφάλιση επιπλέον οικονομικών πόρων για τη Νεολαία.¹⁷⁹²

Στο μεταξύ την ίδια περίοδο πληθαίνουν, ίσως όχι τυχαία, οι δημοσιεύσεις στον Τύπο της εποχής καθημερινών περιστατικών στα οποία μέλη της Ε.Ο.Ν. επιδεικνύουν ιδιαίτερο ήθος, ηρωισμό και αυτοθυσία, π.χ. Φαλαγγίτες ή και μικροί Σκαπανείς σώζουν συνανθρώπους τους από πνιγμό ή από πυρκαγιά ή βρίσκουν και παραδίδουν στις αρχές χρηματικά ποσά ή γίνονται αιμοδότες.¹⁷⁹³ Η κοινωφελής αυτή δράση τους χαρακτηρίζεται αυθόρμητη και εθελοντική και προκαλεί το θαυμασμό του κοινωνικού συνόλου και την ενίσχυση της εμπιστοσύνης και της εκτίμησής

έσοδα από τις πωλήσεις στις δικές της δραστηριότητες (νυχτερινές σχολές αναλαβητών, νυχτερινά γυμνάσια, Στέγες Φαλαγγίτη και Φαλαγγίτισσας, θερινά στρατόπεδα).

¹⁷⁹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 202: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο με την έγκριση από τον Ι. Μεταξά συλλογής διαφόρων άχρηστων αντικειμένων από την Ε.Ο.Ν. προς εκμετάλλευση (4/7/1940): αρ. εγγρ. 406: Κείμενο – έκκληση της Ε.Ο.Ν. προς τους Αθηναίους προοριζόμενο για τον Τύπο (31/8/1940, 1/9/1940, 2/9/1940) για ενίσχυση της προσπάθειας συλλογής άχρηστων υλικών και για τα απορρέοντα οφέλη.

¹⁷⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 134: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ηρωϊκή Αυταπάρνησις μέλους της Ε.Ο.Ν.» (20/6/1940): αρ. εγγρ. 166: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αυτοθυσία Λοχίτου» (9/6/1940): αρ. εγγρ. 227: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αυτοθυσία Σκαπανέως» (17/7/1940): αρ. εγγρ. 238: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αυτοθυσία Φαλαγγιτών» (11/7/1940): αρ. εγγρ. 245: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την ανεύρεση και παράδοση πορτοφολιού από Φαλαγγίτη (31/7/1940): αρ. εγγρ. 252: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με επιθεώρηση στρατοπέδων και κατασκηνώσεων της Ε.Ο.Ν., των Σωμάτων Ασφαλείας, της Αστυνομίας Πόλεων και της Βασιλικής Χωροφυλακής από τον Ι. Μεταξά (30/7/1940): αρ. εγγρ. 349: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την κατάσβεση φωτιάς από Φαλαγγίτες (12/9/1940): αρ. εγγρ. 386: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την ανεύρεση και παράδοση πορτοφολιού από μέλη της Ε.Ο.Ν. (5/9/1940): αρ. εγγρ. 638: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ευγενείς πράξεις Φαλαγγιτών» (23/2/1940): αρ. εγγρ. 665: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο πιθανόν στις 2/1/1940 με τίτλο «Αυτοθυσία Φαλαγγίτη»: αρ. εγγρ. 669: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αυτοθυσΐαι Φαλαγγιτών» (10/1/1940): αρ. εγγρ. 775: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αυτοθυσΐαι Φαλαγγιτών» (7/10/1939).

του προς τη Νεολαία, σύμφωνα πάντοτε με τα κείμενα που διοχετεύονται προς δημοσίευση στις εφημερίδες· τα δε χωριά εκτιμάται ότι στο πρόσωπο των ΕΟΝιτών αποκτούν επιτέλους τους οδηγητές τους στη νέα εποχή και τους φυσικούς υπερασπιστές τους από την καταστροφική μανία των φυσικών στοιχείων.¹⁷⁹⁴

Το ανώτερο ήθος και το ηρωικό φρόνημα των νέων αποδίδεται φυσικά στην παιδαγωγική δύναμη της Οργάνωσης και στον ενστερνισμό των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου, αφού στους κόλπους της οι ελληνόπαιδες καλλιεργούνται ηθικά και διαπαιδαγωγούνται σύμφωνα με τις παραδόσεις του έθνους και τα ιδανικά της φυλής.¹⁷⁹⁵ Η σύγκριση με την προαγουσιανή κατάσταση είναι αναπόφευκτη: «... τα μέχρι πρότινος θεωρούμενα αλητόπαιδα διότι το εγγύς παρελθόν τους είχαν ενσταλάξει τα φθοροποιά μύσματα (sic) της αθεΐας και του Κομμουνισμού, υπό την υγείαν (sic) του Εθνικού μας Κυβερνήτου, υμών και των εκασταχού Διοικητών των, μετεβλήθησαν εις Σκαπανείς πάσης ευγενούς πράξεως επιτελούντες θαύματα αλτρούϊσμού διά της σιδηράς των πειθαρχίας και επιβάλλοντα (sic) τοις πάσιν την αμέριστον αγάπην και θαυμασμόν».¹⁷⁹⁶

Στον επερχόμενο, για την Ελλάδα, πόλεμο πρέπει να ανιχνευθεί και η αιτία των επίμονων οδηγιών του Μεταξά για επίτευξη αυτάρκειας στα είδη διατροφής και ιδίως στα αγροτικά προϊόντα. Σε εγκύκλιό του το Σεπτέμβριο του 1939 διακηρύττει ότι η καλλιέργεια της γης είναι εθνικό καθήκον τόσο σημαντικό όσο και το καθήκον του στρατεύεσθαι, ζητεί δε όλη η Ελλάδα «να μεταβληθή εις ένα αγροτικόν στρατόπεδον του οποίου ούτε μία γωνία δεν πρέπει να μείνη ακαλλιέργητος». Καλεί, τέλος, τα μέλη της Ε.Ο.Ν. να γίνουν οι ενθουσιώδεις σταυροφόροι αυτής της εθνικής

¹⁷⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 940: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939 σχετικά με πράξεις αυτοθυσίας Φαλαγγιτών.

¹⁷⁹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 735: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η πανσπουδαστική συγκέντρωσις επί τη επετείω της Ε.Ο.Ν.» (8/11/1939).

¹⁷⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1000: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939 με τίτλο «Πυρκαϊά εις το δάσος Βελανόρροια Λαυρίου – Η αυτοθυσία των Φαλαγγιτών».

προσπάθειας.¹⁷⁹⁷ Την πρόσκληση αυτή ειδικά προς τα μέλη της Νεολαίας, και μάλιστα προς τα αγροτόπαιδα, θα την επαναλάβει με την ίδια έμφαση και σε άλλο (αχρονολόγητο) έγγραφο: «Ζητώ να ριχθίτε... στη δουλειά... Η κάθε σπιθαμή Ελληνικής γης πρέπει να δώσει γρήγορα κάτι. Μια πατάτα έστω, μια οκά δημητριακών καρπών, ένα κιλό σταριού».¹⁷⁹⁸

Η Ε.Ο.Ν. δεν είναι δυνατό να μην ανταποκριθεί και σε αυτή τη διαταγή. Διοργανώνει, λοιπόν, διαλέξεις με γεωργικά θέματα για τους στρατιώτες στα «Σπίτια του Στρατιώτου»,¹⁷⁹⁹ ενώ καλλιεργεί στις Κυκλάδες σιτάρι και κριθάρι.¹⁸⁰⁰ Η προσπάθεια εντατικής καλλιέργειας της γης στόχευε και στο αγαπήσουν τα ελληνόπουλα την πατρώα γη και φαίνεται ότι έλαβε έκταση, καθώς τέθηκαν στη διάθεση της Νεολαίας ειδικοί γεωπόνοι, ποσότητες σπόρων και φυτών, σπαρτικές μηχανές,¹⁸⁰¹ εμβολιαστήρια και εργαλεία κεντρισμού.¹⁸⁰²

Στο πλαίσιο της καλλιέργειας της αγάπης για τη φυσική ζωή η Ε.Ο.Ν. δραστηριοποιείται επανειλημμένως και σε έργα αναδάσωσης ανταποκρινόμενη σε σχετική εγκύκλιο του Κ.Ε.Ν. του Οκτωβρίου του 1939 με την οποία αυτός ζητεί εθελοντική προσωπική εργασία από τα μέλη της Νεολαίας «καθότι δεν είναι δυνατόν να διατεθούν προς τον σκοπόν τούτον χρήματα εκ του Προϋπολογισμού, όπως άλλοτε».¹⁸⁰³

¹⁷⁹⁷ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος προς όλας τας αρχάς» (9 Σεπτεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 138 – 139 (το παράθεμα στη σ. 139).

¹⁷⁹⁸ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος προς άπαντα τα μέλη της Ε.Ο.Ν.» (10 Σεπτεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 140.

Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 058: Αχρονολόγητη ομιλία του Ι. Μεταξά «Προς άπαντα τα μέλη της Ε.Ο.Ν.».

¹⁷⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 228: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Εις το Σπίτι του Στρατιώτου» (27/7/1940): αρ. εγγρ. 330: Ατίτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με διαλέξεις επί γεωργικών θεμάτων οργανωμένες από την Ε.Ο.Ν. (18/9/1940).

¹⁸⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 699: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η συνέχισις της καλλιέργειας υπό της Ε.Ο.Ν.» χρονολογούμενο το 1939 - 1940.

¹⁸⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 090: Διαταγή του Ι. Μεταξά προς το Υπουργείο Γεωργίας σχετικά με την καθοδήγηση των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. από γεωπόνους και με τη διάθεση σπόρων και φυτών προς εντατικοποίηση της καλλιέργειας (18/10/1939): αρ. εγγρ. 092: Διαταγή του Ι. Μεταξά προς την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος για καθοδήγηση των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. από γεωπόνους και για διάθεση σπόρων, φυτών και σπαρτικών μηχανών προς υποδειγματική καλλιέργεια (23/10/1939).

¹⁸⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 321: Κείμενο για τον Τύπο (20/9/1940) που αναδημοσιεύει ευχαριστήρια επιστολή του Ι. Μεταξά προς την Ελληνική Βιομηχανία Χάλυβος.

¹⁸⁰³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 753: Κείμενο – έκκληση του Κ.Ε.Ν. προς τα μέλη της Ε.Ο.Ν. για αναδάσωση το οποίο διοχετεύεται στον Τύπο (28/10/1939). Ο Κ.Ε.Ν. ζητεί, ωστόσο, και να ενημερωθεί για τις σχετικές ενέργειες των κατά τόπους Περιφερειακών

Ωστόσο ακόμα και οι αναδασωτικές προσπάθειες προσφέρονται για ιδεολογική και γενικά πολιτική εκμετάλλευση, αφού γίνονται υπό τους ήχους του Ύμνου της Νεολαίας παρουσία των τοπικών αρχών, ακόμα και του βασιλιά και του Μεταξά, ενώ ο ελεγχόμενος Τύπος δημοσιεύοντας τις σχετικές ειδήσεις εμφανίζει για άλλη μια φορά την Οργάνωση ως πρωτοπόρο.¹⁸⁰⁴

Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, στις 28 Οκτωβρίου 1940, τα μέλη της Ε.Ο.Ν., όπως βεβαιώνει η εφημερίδα *Εξόρμησις* (2/4/1941), καλύπτουν εθελοντικά και δωρεάν τα κενά των επιστρατευμένων δημοσίων υπαλλήλων, ενώ στην εφημερίδα *Κοινωνία* της ίδιας ημέρας δημοσιεύεται η παρηγορητική επίσκεψη Φαλαγγιτών σε τραυματίες των νοσοκομείων, καθώς και η πώληση Πολεμικών Λαχείων.¹⁸⁰⁵ Μάλιστα ο Διευθυντής του Αγγλικού Γενικού Νοσοκομείου αισθάνεται την ανάγκη να ευχαριστήσει δημοσίως την Οργάνωση για τα χριστουγεννιάτικα δώρα της.¹⁸⁰⁶ Επίσης κατά τη διάρκεια του πολέμου η Ε.Ο.Ν. οργανώνει την Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου (Κ.Υ.Α.Μ.) και μέσω των κατά τόπους παραρτημάτων της μεριμνά για την παροχή φροντίδας και ψυχαγωγίας στους τραυματίες από τη στιγμή που αυτοί εξέρχονται από τα νοσοκομεία μέχρι τη στιγμή που πηγαίνουν σπίτια τους για να αποθεραπευθούν. Οι φροντίδες αυτές παρέχονται δαπάναις του Υπουργείου Προνοίας στα κατά

Διοικήσεων της Οργάνωσης, πράγμα που έμμεσα αναιρεί τον εθελοντικό χαρακτήρα της δραστηριοποίησης των μελών.

¹⁸⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 696: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η συμβολή της Ε.Ο.Ν. εις την αναδάσωση»: αρ. εγγρ. 705: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η κίνησης της Ε.Ο.Ν. Αττικοβιοωτίας»: αρ. εγγρ. 711: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η συμβολή της Ε.Ο.Ν. εις την αναδάσωση της χώρας»: αρ. εγγρ. 725: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η Ε.Ο.Ν. διά την αναδάσωση της χώρας». Ας σημειωθεί ακόμη ότι, εκτός από την αναδάσωση, η Ε.Ο.Ν. δραστηριοποιείται και στον καθαρισμό των πεύκων από τις κάμπιες στον Αρδηττό, στο Λυκαβηττό, στο άλσος του Προφήτη Ηλιού, στον πευκόνα του Βασιλικού Περιπτέρου, στην Αγία Βαρβάρα κ.α., όπως διοχετεύεται στις εφημερίδες της εποχής, (βλ. σχετικά Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 403: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Το Δάσος και η Ε.Ο.Ν.» (2/9/1940): αρ. εγγρ. 642: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η συμμετοχή της Ε.Ο.Ν. εις την καταπολέμησης της κάμπης»).

¹⁸⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1131: Άρθρο από την εφημερίδα *Εξόρμησις* (Τετάρτη 2/4/1941) με τίτλο «Αι εθελοντικάι υπηρεσίαι των μελών της Ε.Ο.Ν.» και άρθρο από την εφημερίδα *Κοινωνία* (Τετάρτη 2/4/1941) με τίτλο «Η δράσις της Ε.Ο.Ν.».

¹⁸⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1163: Άρθρο από την εφημερίδα *Εξόρμησις* (Πέμπτη 20/3/1941) με τίτλο «Ευχαριστίαι των Βρετανών προς την Ε.Ο.Ν.».

τόπους «Σπίτια του Τραυματίου» που λειτουργούν με τη φροντίδα της Νεολαίας, όπως πληροφορεί ο ημερήσιος Τύπος της εποχής.¹⁸⁰⁷

4. 4. Αθλητισμός

Ο αθλητισμός με τη μορφή των sports κάνει την εμφάνισή του στην Ευρώπη κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα όχι ως συνέχεια του αθλητισμού της αρχαιότητας, αλλά ως φαινόμενο νεωτερικό, απότοκο της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης που επιβάλλουν νέες αντιλήψεις για τον ελεύθερο χρόνο, την κοινωνική επαφή και την ψυχαγωγία. Ειδικά στην Ελλάδα η διεξαγωγή των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων (1896) λειτουργεί πολύ ενθαρρυντικά για την εξοικείωση της ελληνικής κοινωνίας με το αθλητικό θέαμα και για την ανάπτυξη διεθνούς αθλητικού κώδικα που καταγράφει την επιδίωξη της νίκης, την εξειδίκευση των αθλητών και την αντίστοιχη προπόνηση, καθώς και την επίδοσή τους.¹⁸⁰⁸

Η 4^η Αυγούστου ευθυγραμμίζεται με τις νέες αντιλήψεις περί αθλητισμού. Οι ιθύνοντες αναγνωρίζουν ότι κατά τα τελευταία χρόνια τα κράτη επιδεικνύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη φυσική αγωγή των νέων, η οποία σηματοδοτεί μια νέα εποχή. Με αφορμή δε τη σωματική άθληση αντιδιαστέλλουν τη νέα αυτή εποχή, που χαρακτηρίζεται από τον αγώνα, την κίνηση και την ταχύτητα, προς το παρελθόν του ρομαντικού και ασθενικού διανοούμενου νέου που επιδιδόταν σε στίχους και απαγγελία.¹⁸⁰⁹

Ακολουθώντας πλέον το πνεύμα της νέας εποχής η γυμναστική έχει αναβαθμιστεί σε πρωτεύον μάθημα στα σχολεία του κράτους.¹⁸¹⁰ Το Σχολείο φροντίζει για τη φυσική αγωγή της σχολικής νεολαίας, αλλά η 4^η Αυγούστου δεν αρκείται σε αυτό. Στα σχέδια του Υπουργείου

¹⁸⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1131: Άρθρο από την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* (Τετάρτη 2/4/1941) με τίτλο «Το Σπίτι του Τραυματίου».

¹⁸⁰⁸ Χρ. Κουλούρη, «Αθλητισμός και σπορ» σε *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χρ., τ. Α2, σσ. 401-406.

¹⁸⁰⁹ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνική νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 129.

¹⁸¹⁰ Φ.Ε.Κ. 460, 17 Οκτωβρίου 1936, Α.Ν. 247/1936 «Περί καταργήσεως και μετατροπής σχολείου τινων (sic) Μέσης Εκπαιδεύσεως κ.λπ.».

Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας είναι και η εξασφάλιση της φυσικής αγωγής της εξωσχολικής νεολαίας. Γυμναστήρια κατασκευάζονται, χρηματικές επιδοτήσεις δίνονται και η νεολαία οργανώνεται.¹⁸¹¹

Τακτικά οργανώνονται αθλητικές συναντήσεις για τα μέλη της Ε.Ο.Ν. Στα στρατόπεδα εκπαίδευσης της Οργάνωσης οι νέοι και οι νέες καλούνται να ασχοληθούν με διάφορα αθλήματα. Τα δημοφιλέστερα είναι ο στίβος, το ποδόσφαιρο, η σκοποβολή, η ποδηλασία, η κολύμβηση, η ανεμοπορία και διάφορες αθλοπαιδιές. Η προηγούμενη ιατρική εξέταση των αθλουμένων είναι απαραίτητη, προβλέπονται δε διαφορετικές ώρες προπόνησης, ώστε να μη συναντώνται τα αγόρια και τα κορίτσια.¹⁸¹²

Όσον αφορά στο χαρακτήρα των αθλητικών αναμετρήσεων, ο Μεταξάς είναι σαφής. Σε λόγο του προς τους αθλητές της χώρας τον Ιούνιο του 1938 τονίζει ότι σκοπός του αθλούμενου δεν πρέπει να είναι η επιδίωξη διεθνών ρεκόρ και παγκόσμιων νικών, αλλά η δημιουργία ελληνικής νεότητας στηριγμένης σε υγιή σώματα και γενναίες ψυχές.¹⁸¹³

Η ηγεσία της Νεολαίας, εξάλλου, παραδέχεται ότι η Ε.Ο.Ν. δεν είναι αθλητικό σωματείο και ως εκ τούτου σκοπό της δεν έχει τον πρωταθλητισμό.¹⁸¹⁴ «Δεν είναι το κύριον έργον μας ο αθλητισμός (ενν. ο πρωταθλητισμός). Το κύριον έργον μας είναι - πρέπει να είναι - η φυσική αγωγή της νεολαίας μας», διακηρύττεται από τις στήλες *Του Νέου Κράτους*.¹⁸¹⁵ Ο αθλητισμός με την έννοια της υψηλής επίδοσης και του ρεκόρ αντιδιαστέλλεται προς τη φυσική αγωγή, δηλαδή την ήπια ενασχόληση με τη γυμναστική, που επιτυγχάνεται με τις εκδρομές και τα παιχνίδια.

¹⁸¹¹ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικήν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 132 – 133.

¹⁸¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 033: Εγκύκλιος του Κ.Ε.Ν. «Προς απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων και Διοικήσιν Ανωτάτων Σχολών» με το γενικό πρόγραμμα αθλήσεως των μελών της Ε.Ο.Ν. (8/12/1938).

¹⁸¹³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους αθλητάς της Ελλάδος» (5 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 388.

¹⁸¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 034: «Εγκύκλιος Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.» από τον Κ.Ε.Ν. σχετικά με τη σχέση της Ε.Ο.Ν. με τα επίσημα αθλητικά σωματεία (24/1/1939).

¹⁸¹⁵ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικήν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 131 – 132 (το παράθεμα στη σ. 132).

Άρα ο ομολογημένος σκοπός της ενθάρρυνσης της μαζικής ενασχόλησης των νέων με τον αθλητισμό δεν είναι η κατάκτηση της νίκης με κάθε τρόπο· είναι η καλλιέργεια του ευ αγωνίζεσθαι, ο σεβασμός στους άρχοντες και στους οργανωτές των αγώνων, η άσκηση στην τάξη και στην πειθαρχία και η ευπρεπής εμφάνιση και συμπεριφορά των αθλητών και των συνοδών τόσο εντός όσο και εκτός αγωνιστικού χώρου, σύμφωνα με επιφανή αξιωματούχο της Οργάνωσης.¹⁸¹⁶ Η ήπια ενασχόληση με τον αθλητισμό προσδοκάται ότι θα δημιουργήσει σώματα αρμονικά και σκληραγωγημένα, ψυχές με υψηλό φρόνημα και κατ' επέκταση ανθρώπους με ευγένεια, αξιοπρέπεια, ανδρισμό, χρήσιμους στον εαυτό τους και στους άλλους.¹⁸¹⁷

Διά των αθλητικών αγώνων η Ε.Ο.Ν. δεν αποκλείει την καλλιέργεια της επιθυμίας για επικράτηση, αλλά κυρίως επιδιώκει να καλλιεργήσει την ευγενή άμιλλα, η οποία σφυρηλατεί ήθος, χαρακτήρα και συνείδηση αρετής.¹⁸¹⁸ Ο ίδιος ο Μεταξάς σε τηλεγράφημά του επί τη ευκαιρία της οργάνωσης των Β' Αθλητικών Διαγωνισμών από τη Νεολαία το Σεπτέμβριο του 1940 συνοψίζει επιγραμματικά ότι ο αθλητής της Ε.Ο.Ν. δε στοχεύει στην επίτευξη μεγάλης επίδοσης, αλλά στην καλλιέργεια φιλάθλου πνεύματος και μαχητικότητας.¹⁸¹⁹ Επιπλέον ο δικτάτορας θεωρεί ότι ο μαζικός αθλητισμός αποτελεί το ασφαλέστερο μέσο αναζωογόνησης του κουρασμένου αίματος, υπηρετώντας το ρόλο που παλιότερα διεκπεραιώναν με αιματηρό τρόπο οι βαρβαρικές επιδρομές.¹⁸²⁰

¹⁸¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 053: Έγγραφο του Σοφ. Παπανικολάου αντί του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» σχετικά με τους σκοπούς των αθλητικών διαγωνισμών της Ε.Ο.Ν. και τα καθήκοντα των κριτών και των αρχηγών των αθλητικών ομάδων (16/9/1939).

¹⁸¹⁷ Κλ. Παλαιολόγους, «Ελληνική νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σ. 132.

¹⁸¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 073: Έγγραφο του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Γεωργίου Θεοχαρόπουλου «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και την Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» σχετικά με την αντιμετώπιση αταξιών κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων από τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. (23/12/1939).

¹⁸¹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 334: Ατιτλο άρθρο για τον Τύπο (17/9/1940) σχετικά με τους Β' Αθλητικούς Διαγωνισμούς της Ε.Ο.Ν.

¹⁸²⁰ Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 87.

Η επίτευξη σωματικής ευρωστίας και η καλλιέργεια ποιοτικών ψυχικών χαρακτηριστικών μέσω της σωματικής αγωγής εκτιμάται ότι θα συμβάλει μεσοπρόθεσμα στην οικοδόμηση ελληνοπρεπούς χαρακτήρα,¹⁸²¹ όπως αυτός γίνεται κατανοητός από τον κλειστό ελληνοκεντρισμό του καθεστώτος. Το καθεστώς και κατ' επέκταση η Ε.Ο.Ν. δεν αντιμετωπίζουν τον αθλητισμό ως ευκαιρία για την κατάρριψη ατομικών ρεκόρ, γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του ανταγωνισμού μεταξύ των αθλουμένων και την προβολή του πρωταθλητή ως προσώπου με εξαιρετικές ικανότητες, διότι αυτό δε συμβαδίζει με την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου περί του πρωτείου του συνόλου έναντι του ατόμου.

Το καθεστώς, συνεπώς, με την προβολή της υπερατομικότητας και της διαταξικότητας του αθλητισμού, επιδιώκει να εντάξει το άτομο στην ομάδα και να προβάλλει την ομάδα, και μάλιστα την οργανωμένη αθλητική Νεολαία, ως τη μόνη δυνατή πραγματικότητα για το νέο. Η παραπάνω εκτίμηση, εξάλλου, επιβεβαιώνεται και από ομιλία του Κ.Ε.Ν. στο πλαίσιο των Β' Πανελληνίων Αγώνων της Ε.Ο.Ν.: «Κανείς και καμιά από σας δεν αγωνίζεσθε για τον εαυτό σας. Όλοι και όλες αγωνίζεσθε για την Τιμή της Ε.Ο.Ν. και την Χαρά του Αγώνος».¹⁸²² Είναι εντυπωσιακό ότι στους ίδιους Β' Πανελληνίους Αγώνες της Ε.Ο.Ν. ανακοινώνεται ότι τα βαρύτιμα έπαθλα δε θα απονεμηθούν στους ίδιους τους νικητές, αλλά στην Περιφερειακή Διοίκηση την οποία ο καθένας αντιπροσωπεύει.¹⁸²³

Η ενασχόληση με τον αθλητισμό και η συμμετοχή στις αθλητικές συναντήσεις με τα προνόμια που αυτές συνεπάγονται για τους αθλούμενους και γενικά για τους εμπλεκόμενους χρησιμοποιούνται ως δέλεαρ από το καθεστώς προκειμένου αυτό να επιτύχει την αφομοίωση του ατόμου από την ομάδα. Η 4^η Αυγούστου στον τομέα αυτό δεν προκρίνει βίαιες μεθόδους και επομένως διαφέρει, όσον αφορά στην τακτική, από τη

¹⁸²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 046: Αχρονολόγητο «Η Σωματική Αγωγή ως μέσον μορφώσεως των μελών της Ε.Ο.Ν.».

¹⁸²² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 198: Άτιτλο και αχρονολόγητο κείμενο για τον Τύπο με περιγραφή των Β' Πανελληνίων Αθλητικών Αγώνων της Ε.Ο.Ν. που διεξήχθησαν από 29 Απριλίου έως 5 Μαΐου 1940.

¹⁸²³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 023: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο (25/4/1940) σχετικά με τους Β' Πανελληνίους Αθλητικούς Αγώνες της Ε.Ο.Ν.

φασιστική Ιταλία και τη ναζιστική Γερμανία που υποβάλλουν τις νεολαίες τους σε εξαντλητική στρατιωτική εκπαίδευση, ώστε να καθυποτάξουν το άτομο στο σύνολο και να δημιουργήσουν μια ανίκητη πολεμική μηχανή.¹⁸²⁴

Ένας άλλος στόχος που εξυπηρετεί ο μαζικός αθλητισμός τον οποίο ενθαρρύνει η 4^η Αυγούστου είναι να αγαπήσει η νεολαία την κίνηση, τον καθαρό αέρα, το φως και τη φυσική ζωή.¹⁸²⁵ Η επαφή των νέων με τη φύση στοχεύει στην απομάκρυνσή τους από το περιβάλλον των πόλεων που γενικά από τα αυταρχικά καθεστώτα θεωρείται σκοτεινό και διεφθαρμένο, και στη βιωματική τους σύνδεση με την ύπαιθρο που είναι συνυφασμένη με την αθωότητα και την υγεία.

Ταυτόχρονα συνδεόμενοι με την ύπαιθρο (κάτι που επιδιώκεται, βέβαια, και με άλλους τρόπους, π.χ. με εκδρομές και κατασκηνώσεις) οι νέοι διδάσκονται να εκτιμούν την αγροτική ζωή και τον αγροτικό κόσμο που περιβάλλεται με ιδιαίτερη εκτίμηση από το μεταξικό καθεστώς. Ο αγροτικός κόσμος αποτελεί (μαζί με τον εργατικό) το στύλο στον οποίο στηρίζεται ένα υγιές αστικό οικοδόμημα¹⁸²⁶ και ταυτόχρονα την εγγύηση αυτάρκειας απαραίτητης για την επιβίωση ολόκληρου του ελληνικού λαού.¹⁸²⁷ Φυσικά με τον τρόπο αυτό εγχαράσσονται στις νεανικές ψυχές και οι παραδοσιακές αξίες της πατριαρχικής οικογενειακής δομής - κοινού τόπου στον αγροτικό κόσμο - και της σταθερότητας, οι οποίες εξασφαλίζουν διάρκεια και αποδοχή στο καθεστώς.

Με τον αθλητισμό επιπλέον οι νέοι καλούνται να αγαπήσουν το ελληνικό τοπίο. Βαθμιαία η γνωριμία με την εθνική γη και η αφοσίωση σε

¹⁸²⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 149 – 153· Lord Russel of Liverpool, *Η μάστιγα του Ναζισμού: Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ 1939 – 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2007, σσ. 44 – 45.

¹⁸²⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 073: Έγγραφο του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Γεωργίου Θεοχαρόπουλου «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και την Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» σχετικά με την αντιμετώπιση αταξιών κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων από τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. (23/12/1939).

¹⁸²⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις Πύλον» (26 Απριλίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 70.

¹⁸²⁷ Ι. Μεταξάς, «Εγκύκλιος προς όλας τας αρχάς» (9 Σεπτεμβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 138 – 139.

αυτή ως γη - μητέρα του έθνους συμβάλλει στη σφυρηλάτηση ισχυρής εθνικής ταυτότητας, «εφόσον η βασική ταυτοτική αναφορά των μελών του έθνους που το καθιστά πολιτική φαντασιακή κοινότητα είναι η επικράτεια».¹⁸²⁸ Έτσι, συν τω χρόνω τείνει να αναπτυχθεί ένας ιδιότυπος εθνικισμός, που έγκειται στην αναγνώριση και στη φετιχιστική λατρεία της εθνικής γης ως γης - μητέρας του έθνους, καθώς και στην προσήλωση στους ήρωες προγόνους.¹⁸²⁹

Το εθνικό έδαφος εμπυχώνεται και μαρτυρεί για τους Έλληνες που δόξασαν την πατρίδα δοξαζόμενοι και οι ίδιοι, γι' αυτούς που έχυσαν το αίμα τους για χάρη της, αλλά και για τους κομματικούς διχασμούς και τους εμφύλιους σπαραγμούς του παρελθόντος, από τους οποίους έσωσε τη χώρα ο μεγάλος Κυβερνήτης Ιωάννης Μεταξάς. Ο Μεταξάς, γι' αυτό, προβάλλεται ως ο σωτήρας της Φυλής.¹⁸³⁰

Οι νέοι καλούνται, ακόμα, να αντιληφθούν την αποφασιστική συμβολή της εδαφικής ιδιοτυπίας και των ιδιαίτερων κλιματολογικών συνθηκών στη δημιουργία του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Με τη γνώση της γεωγραφίας και της τοπογραφίας αιτιολογείται το ιστορικό γεγονός και επιπλέον ερμηνεύεται και επιβεβαιώνεται η ελληνική πολιτιστική ανωτερότητα.¹⁸³¹

Λαμβανομένων, λοιπόν, υπόψη των παραπάνω δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση πως η 4^η Αυγούστου με τον αθλητισμό στοχεύει και στη σύνδεση της νεολαίας και κατ' επέκταση του καθεστώτος με την αρχαία Ελλάδα. Σε αχρονολόγητο έγγραφο με οδηγίες για την άσκηση στον ήλιο και την ηλιοθεραπεία, παρουσιάζονται ως παράδειγμα προς μίμηση οι αρχαίοι Έλληνες «που είχαν τα ωραιότερα σώματα που είδε ο

¹⁸²⁸ Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σσ. 138 - 139.

¹⁸²⁹ Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σσ. 238 - 239.

¹⁸³⁰ Ηλ. Κριμπάς, «Καθήκοντα και ιδανικά της Νεολαίας», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 28, Αθήνα Δεκέμβριος 1939, σ. 234.

¹⁸³¹ Χρ. Κουλούρη, «Το έθνος και ο χώρος: Όψεις του ελληνικού εθνικισμού στη διδασκαλία της γεωγραφίας», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (αφιέρωμα στον εθνικισμό), 10/11/1993, σσ. 64 - 65.

πολιτισμένος κόσμος, και τούτο γιατί ολόγυμνοι εγύμναζαν το σώμα τους στον ήλιο». Καλούνται δε τα παιδιά να οικοδομήσουν «σώμα σαν το αρχαίο ελληνικό και όχι κιτρινιάρικο».¹⁸³²

Αξιζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Μεταξάς ήδη από τον Οκτώβριο του 1936, πολύ πριν από την επίσημη εμφάνιση της Νεολαίας, θεωρεί ως έναν από τους σκοπούς της Οργάνωσης τη διάπλαση ρωμαλέων σωμάτων τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, διότι το καχεκτικό και αρρωστημένο σώμα λειτουργεί επιβαρυντικά στη δημιουργία οικογένειας, ενώ αντιθέτως η συνόπαρξη δυνατού σώματος και μεγάλου πνεύματος αποτελούσε αρχαιοελληνικό ιδεώδες.¹⁸³³ Στο ιδεώδες αυτό επιδιώκει να μυήσει τα μέλη της Ε.Ο.Ν. ο Κ.Ε.Ν. που, σε εγκύκλιό του το 1938, τα καλεί να γυμνάζονται σε «γενικόν πρόγραμμα αθλήσεως», που ο ίδιος κοινοποιεί στις Περιφερειακές Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων και στη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών, ώστε να «αποκτήσουν σώματα αντάξια Ελληνοπαιδών».¹⁸³⁴

Η νεολαία με τα αρμονικά και ρωμαλέα σώματα δεν ανταποκρίνεται μονάχα στο ιδανικό της δύναμης και στην αισθητική του καθεστώτος, αλλά τίθεται στην υπηρεσία της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου και με άλλον τρόπο. Τα γυμνασμένα και υγιή σώματα αποτελούν τη βάση δυνατών ψυχών. Η ρώμη και η ευψυχία των πολιτών που συνεπάγονται πειθαρχία και ιεραρχία, ανάληψη καθηκόντων, υπεράσπιση της πατρίδας και του έθνους, πρόταξη του κοινού συμφέροντος έναντι του ατομικού, αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις, για να υλοποιηθεί το ύψιστο ιδανικό της 4^{ης} Αυγούστου, ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός. Την αθλούμενη νεολαία που εργάζεται με σεμνότητα και επιμονή, συνδέει με τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό

¹⁸³² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 069: Αχρονολόγητο «6) Ο ΗΛΙΟΣ» με οδηγίες προς τους κατασκηνωτές της Ε.Ο.Ν. για τα οφέλη και την προστασία από τον ήλιο.

¹⁸³³ Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 72 - 73.

¹⁸³⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 033: Εγκύκλιος του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας Τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων και Διοικήσιν Ανωτάτων Σχολών» με το γενικό πρόγραμμα άθλησης για τα μέλη της Ε.Ο.Ν. (8/12/1938).

και ο Μεταξάς σε χαιρετιστήριο τηλεγράφημά του επί τη ευκαιρία αθλητικών ημερίδων της Ε.Ο.Ν. τον Ιούλιο του 1940.¹⁸³⁵

Η επίκληση της ελληνικής αρχαιότητας είναι σταθερά παρούσα. Όπως τονίζεται σε αχρονολόγητο έγγραφο που αναφέρεται στο σκοπό της σωματικής αγωγής και εκθειάζει τις θετικές της επιπτώσεις στον ανθρώπινο οργανισμό, οι Έλληνες πρόγονοι πέτυχαν το αρχαίο θαύμα, διότι θεωρούσαν την ψυχή και το σώμα ως αδιαίρετη μονάδα, γι' αυτό και στην αγωγή τους έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο η σωματική άσκηση. Η δε επιδιώξή τους ήταν να γίνουν καλοί πολίτες, να υπηρετήσουν την πατρίδα και να πεθάνουν αγωνιζόμενοι για το σύνολο. Αντίστοιχες πρέπει να είναι οι επιδιώξεις και των σύγχρονων Ελλήνων όπως εκφράζονται από την 4^η Αυγούστου.¹⁸³⁶

Σε λόγο του προς τους Έλληνες αθλητές τον Ιούνιο του 1938 ο Μεταξάς διακηρύττει ότι ο αθλητισμός της ελληνικής αρχαιότητας στόχευε να προετοιμάσει όλους τους πολίτες «προς την υπηρεσίαν των σκοπών των πολιτειών και των ιδανικών της εποχής εκείνης». Αντίστοιχος ο σκοπός του νέου ελληνικού αθλητισμού.¹⁸³⁷ Οι σύγχρονοι αθλούμενοι νέοι και νέες καλούνται «να γίνουν όλοι αθληταί με σώματα άλκιμα και με ψυχές γερές και να εμποτισθούν με τα ιδανικά εκείνα, τα οποία εκπροσωπεί το εθνικόν Κράτος».¹⁸³⁸

Παρατηρείται, συνεπώς, εσκεμμένος παραλληλισμός της λαμπρής ελληνικής αρχαιότητας και του σήμερα που σύντομα κι αυτό θα λαμπρυνθεί ακριβώς λόγω της παρουσίας του κοινού με την αρχαιότητα χαρακτηριστικού, του αθλητισμού που εξυπηρετεί τους σκοπούς και τα ιδανικά του οργανωμένου κράτους. Με τον τρόπο αυτό το καθεστώς όχι

¹⁸³⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 243: Ατίτλο κείμενο για τον Τύπο (8/7/1940 και 9/7/1940) σχετικά με την επιτυχή διεξαγωγή των αγώνων των Αθλητικών Ημερίδων της Ε.Ο.Ν.

¹⁸³⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 046: Αχρονολόγητο «Η Σωματική Αγωγή ως μέσον μορφώσεως των μελών της Ε.Ο.Ν.».

¹⁸³⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους αθλητάς της Ελλάδος» (5 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 387 – 388.

¹⁸³⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους αθλητάς της Ελλάδος» (5 Ιουνίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 388.

απλώς νομιμοποιείται, αλλά και προβάλλεται ως μοναδικός γνήσιος κληρονόμος και θεματοφύλακας του αρχαίου ελληνικού πνεύματος.

Διαπιστώνεται, επιπλέον, μια ιδιότυπη αντίληψη του καθεστώτος περί του πρωτείου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής φυλής, των οποίων η επιβίωση και η αναγέννηση εξαρτάται από τη σύγχρονη ελληνική νεολαία. Αφού το καθεστώς θεωρεί τη νεολαία της εποχής ως εγγύηση για τη διαίωνιση της ελληνικής φυλής, με τον αθλητισμό προσπαθεί να διαπλάσει τη νεολαία έτσι ώστε αυτή να πληροί τις προϋποθέσεις της σωματικής αλκής και της πειθαρχίας. Τα γερά σώματα που συνυπάρχουν με τα δυνατά μυαλά και τη γενναία ψυχή αποτελούν προϋποθέσεις απαραίτητες για την επιτυχή αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής, είτε εθνικών είτε ατομικών, διακηρύττει ο Μεταξάς σε νεαρά μέλη της Ε.Ο.Ν. κατά τις παραμονές του πολέμου.¹⁸³⁹

Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, που την ίδια περίοδο σε μελέτη προς τον Πρόεδρο της Επιτροπής Συντονισμού (πιθανότατα των Ολυμπιακών Αγώνων) βεβαιώνεται ότι η ενασχόληση με τον αθλητισμό και μάλιστα με το ποδόσφαιρο συντελεί στη δημιουργία σωμάτων υγιών, γεγονός που επαληθεύεται και από τους αξιόμαχους στρατούς των κατ' εξοχήν ποδοσφαιρικών κρατών, των Η.Π.Α., της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Ουγγαρίας κ.λπ.¹⁸⁴⁰

Πάντως η ενθάρρυνση της ενασχόλησης με τον αθλητισμό δεν αφορά μονάχα τους άμεσα εμπλεκόμενους σε αυτόν, αλλά και τους φιλάθλους. Η αιτία που προβάλλεται και μάλιστα σε επίσημη μελέτη, ειδικά για το άθλημα του ποδοσφαίρου, το οποίο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελεί το αγαπητότερο άθλημα στα εργατικά στρώματα της Ευρώπης καλλιεργούμενο, μάλιστα, από πολλά εργατικά αθλητικά σωματεία, και από το 1922 είναι και στην Ελλάδα το δημοφιλέστερο λαϊκό άθλημα και

¹⁸³⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους εκδραμόντας εις Μαλακάσσαν νέους της Ε.Ο.Ν.» (2 Ιουνίου 1940), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 313.

¹⁸⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 64α, αρ. εγγρ. 002: Μελέτη του Ν. Μπαλατζή – Μαυροκορδάτου προς την Επιτροπή Συντονισμού σχετικά με το ποδόσφαιρο (κοινωφελή αγαθά, δυσάρεστες συνέπειες, προτεινόμενα μέτρα) (12/6/1940).

θέαμα,¹⁸⁴¹ είναι αφοπλιστική: τόσο οι παίζοντες όσο και οι οπαδοί, ακριβώς επειδή κατά τις μη εργάσιμες ημέρες και ώρες ασχολούνται αποκλειστικά με το ποδόσφαιρο, δεν αποκτούν έξεις, όπως της πολιτολογίας και των ταξικών συζητήσεων, που παρεμποδίζουν την ομαλή εξέλιξη του έθνους.

Η δε ενασχόληση με το άθλημα αυτό γίνεται με τόση αφοσίωση, «ώστε να σχηματίζεται εις αυτούς η πεποίθησις ότι πρόκειται πράγματι περί ιδεολογίας διά την εξυπηρέτησιν της οποίας απαιτείται ευσυνείδητος και ανιδιοτελής άμιλλα μεταξύ των ασχολουμένων με αυτήν». Στον ενστερνισμό αυτής της «ιδεολογίας» ο συντάκτης του υπομνήματος αποδίδει «την χαρακτηριστικήν αλλά και φυσιολογικήν αδιαφορίαν όλου του ποδοσφαιρικού και εν γένει αθλητικού κόσμου της Ελλάδος με τας πολιτικές κοινοβουλευτικές μεταβολάς, κατά την προτετραγουσιανήν περίοδον», αδιαφορία, φυσικά, λίαν επιθυμητή και συμφέρουσα στο καθεστώς.¹⁸⁴²

Ας σημειωθεί και άλλη μια διάσταση που αφορά ειδικά στο ποδόσφαιρο στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο: το άθλημα αυτό δε δίνει μονάχα τη δυνατότητα μαζικής άθλησης για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά παρέχει και ευκαιρίες για ψυχαγωγία, κοινωνικοποίηση, άσκηση πολιτικής από τους κομμουνιστές και οργάνωση της κοινωνικότητας των εργατικών, κυρίως, στρωμάτων μέσω της οργάνωσης αθλητικών σωματείων (π.χ. *Ολυμπιακός* στον Πειραιά), χορών, εκδρομών και γιορτών για τους φιλάθλους.¹⁸⁴³ Αυτός ο χαρακτήρας του λαϊκού αθλητισμού σε συνδυασμό με την αδιαφορία που επιδεικνύει για την επίτευξη υψηλών επιδόσεων και την κατάρριψη ρεκόρ δεν αφήνει

¹⁸⁴¹ Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 615-616.

¹⁸⁴² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 64α, αρ. εγγρ. 002: Μελέτη του Ν. Μπαλατζή – Μανροκορδάτου προς την Επιτροπή Συντονισμού σχετικά με το ποδόσφαιρο (κοινωφελή αγαθά, δυσάρεστες συνέπειες, προτεινόμενα μέτρα) (12/6/1940).

¹⁸⁴³ Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία: Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σσ. 73-74.

αδιάφορη την 4^η Αυγούστου που τον οικειοποιείται, προκειμένου να ενσωματώσει τα εργατικά στρώματα, ώστε να τα ελέγξει ιδεολογικά.

Αφού, λοιπόν, η μεταξική δικτατορία επενδύει τον αθλητισμό με τέτοιες προσδοκίες, είτε ομολογημένες είτε ανομολόγητες είτε συνειδητές είτε ασυνείδητες, είναι φυσικά να λαμβάνει μέτρα για την αναβάθμισή του. Ο δικτάτορας τον Ιανουάριο του 1939 διαβεβαιώνει τους εκπροσώπους του αθλητισμού για το μεγάλο ενδιαφέρον του κράτους για τον αθλητισμό και τους υπόσχεται ελευθερία να εργαστούν, αλλά και την εξασφάλιση θεσμικού πλαισίου προς συντονισμό των αθλητικών προσπαθειών.¹⁸⁴⁴

Η ίδια η Ε.Ο.Ν. προτείνει την ίδρυση Επιτροπής Συντονισμού Εθνικού Αθλητισμού με έδρα την Αθήνα και σκοπό το συντονισμό των εθνικών αθλητικών προσπαθειών και την επίλυση των μεγάλων χρόνιων προβλημάτων του αθλητισμού.¹⁸⁴⁵ Με τον Α.Ν. 2057/1939 καταργείται η υπάρχουσα Γυμναστική Ακαδημία και ιδρύεται η Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής.¹⁸⁴⁶ Ο επισυναπτόμενος χαρακτηρισμός «Εθνικός» όσον αφορά στην Ακαδημία Σωματικής Αγωγής και στην Επιτροπή Συντονισμού είναι ενδεικτικός της ιδεολογίας του καθεστώτος: πρόταξη του συμφέροντος του έθνους έναντι της διάκρισης του ατόμου και της προσωπικής ικανοποίησης.

Με την ίδρυση της Ακαδημίας το καθεστώς επιδιώκει την παροχή αγωγής στρατιωτικού χαρακτήρα τόσο στους φοιτώντες γυμναστές όσο και στους μαθητές τους οποίους οι γυμναστές θα διδάξουν αργότερα. Πιο συγκεκριμένα ο ιδρυτικός νόμος της Ακαδημίας προβλέπει τη μετεκπαίδευση σε ιδιαίτερα τμήματα όχι μονάχα εν ενεργεία γυμναστών, αλλά και αξιωματικών Στρατού, Ναυτικού και Αεροπορίας. Τη θέση του Διευθυντή και του Υποδιευθυντή του ιδρύματος μπορούν να καταλάβουν

¹⁸⁴⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους εκπροσώπους του αθλητισμού» (28 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 21.

¹⁸⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 075: Αχρονολόγητη «Πρότασις Ε.Ο.Ν. “Περί ιδρύσεως Επιτροπής Συντονισμού Εθνικού Αθλητισμού” με έδραν τας Αθήνας».

¹⁸⁴⁶ Φ.Ε.Κ. 469, 4 Νοεμβρίου 1939, Α.Ν. 2057/1939 «Περί ιδρύσεως Εθνικής Ακαδημίας Σωματικής Αγωγής».

εν ενεργεία ή εν αποστρατεία ανώτεροι αξιωματικοί. Σε αξιωματικούς ανατίθεται και η διδασκαλία του μαθήματος της στρατιωτικής προπαιδευσεως και η εξάσκηση στη σκοποβολή.

Εκτός από τη στρατιωτικοποίηση, το καθεστώς επιδιώκει και την ιδεολογική χειραγώγηση τόσο των φοιτώντων γυμναστών όσο και των μετέπειτα μαθητών τους. Ένα από τα διδασκόμενα μαθήματα της Ακαδημίας είναι η «Οργάνωσις και Διοίκησις της Ε.Ο.Ν.»· στελέχη της Οργάνωσης μετεκπαιδεύονται στην Ακαδημία, οι δε γυμναστές χρησιμοποιούνται τόσο στα σχολεία όσο και στους Σχηματισμούς της Νεολαίας. Ο χαρακτηρισμός, συνεπώς, της Ακαδημίας ως ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος στοχεύει να υπογραμμίσει τον ιδιαίτερο ρόλο με τον οποίο την επιφορτίζει το καθεστώς, καθώς και τη σημασία του έργου που αναμένεται ότι θα προσφέρει.¹⁸⁴⁷

Η Ε.Ο.Ν. Αθηνών ιδρύει και το «Σπίτι του Αθλητού», εντευκτήριο για τα μέλη της που ανήκουν σε αθλητικές ομάδες της Οργάνωσης, ενώ στους άλλους ΕΟΝίτες η είσοδος επιτρέπεται συγκεκριμένες μέρες και ώρες. Ελεύθερα μπορούν να προσέρχονται οι αθλητές των αθλητικών συλλόγων.¹⁸⁴⁸

Το καθεστώς μεριμνά για την προαγωγή του αθλητισμού και στους επαρχιακούς Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. Τον Ιούλιο του 1939 γνωστοποιείται από τον Κ.Ε.Ν. ότι γυμναστές της Οργάνωσης θα περιοδεύσουν σε όλες τις Περιφερειακές Διοικήσεις διαθέτοντας από 10 ημέρες σε καθεμιά με διττό καθήκον. Αφ' ενός μεν να διδάξουν την τεχνική όλων των αθλημάτων στους Φαλαγγίτες και τις Φαλαγγίτισσες, αφ' ετέρου δε να κατατοπίσουν κατάλληλα τους επικεφαλής της σωματικής αγωγής κάθε περιφέρειας, ώστε αυτοί να μπορέσουν να συνεχίσουν το έργο των γυμναστών μετά την αναχώρηση των τελευταίων.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁷ Για περισσότερα βλ. Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, σσ. 208 – 215.

¹⁸⁴⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 031: Αχρονολόγητο «Σπίτι του Αθλητού».

¹⁸⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 085: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» σχετικά με την περιοδεία Γυμναστών της Οργάνωσης στις Περιφερειακές Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν. (11/7/1939).

Τον ίδιο μήνα ο Κ.Ε.Ν. γνωστοποιεί στη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών και στις Περιφερειακές Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων την προκήρυξη διαγωνισμού από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας για την πρόσληψη 20 γυμναστών και γυμναστριών που προορίζονται για τις επαρχίες.¹⁸⁵⁰ Φυσικά η υποβολή πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων από τους ενδιαφερομένους είναι απαραίτητη.¹⁸⁵¹ Πάντως το γεγονός ότι πρώτα γίνεται η ανακοίνωση της περιοδείας των γυμναστών και μετά η προκήρυξη του διαγωνισμού για την πρόσληψή τους επιτρέπει την εικασία πως η συνολική προσπάθεια δεν μπόρεσε να αποφύγει την προχειρότητα, τη σπασμωδικότητα και την κακή οργάνωση, χαρακτηριστικά που δε θα βοήθησαν, βέβαια, στην ευόδωσή της.

Εν πάση περιπτώσει δίνονται κίνητρα για τη συμμετοχή των μαθητών σε αθλητικές συναντήσεις: η Ε.Ο.Ν. προτείνει οι δεκαπέντε καλύτεροι αθλητές των πρώτων Αγώνων της να πάνε το καλοκαίρι στην Ιταλία ή στη Γερμανία, για να λάβουν μέρος σε αθλητικές αναμετρήσεις με τους πρωταθλητές της φασιστικής ή της ναζιστικής νεολαίας.¹⁸⁵² (Η πρόταση αυτή, ωστόσο, είναι αμφίβολο αν είχε συνέχεια). Το ίδιο το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, κατά διαταγή του Μεταξά ως αρμόδιου Υπουργού, ζητεί κατάσταση μαθητών και γυμναστών που λαμβάνουν μέρος στους Πανελλήνιους Αθλητικούς Αγώνες της Ε.Ο.Ν., ώστε να μην προσμετρηθούν οι απουσίες που κάνουν κατά το διάστημα αυτό στα σχολεία τους.¹⁸⁵³

Η Ε.Ο.Ν. ενθαρρύνει όσους Φαλαγγίτες σημειώνουν εξαιρετική επίδοση σε κάποια αθλήματα να εγγράφονται σε αθλητικά σωματεία, όπου

¹⁸⁵⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 082: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» σχετικά με διαγωνισμό του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας για την πρόσληψη γυμναστών (29/7/1939).

¹⁸⁵¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 109: Ανυπόγραφο κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Νέοι γυμνασταί εις την Νεολαίαν» (27/6/1940).

¹⁸⁵² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 031: Αχρονολόγητο «Σπίτι του Αθλητού».

¹⁸⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 044: Διαταγή του Ι. Μεταξά (6/5/1939) σχετικά με απουσίες μαθητών – αθλητών της Ε.Ο.Ν. που συμμετέχουν στους Α' Πανελλήνιους Αγώνες της Ε.Ο.Ν.: Φ. 16, αρ. εγγρ. 349: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (19/5/1939) «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς και Νομάρχας ως Γενικούς Επόπτας Ε.Ο.Ν.» με την οποία διαβιβάζεται έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας.

θα τους δίνονται τα μέσα να εξελιχθούν, «η δε Ε.Ο.Ν. θα είναι υπερήφανος να βλέπει τους Φαλαγγίτας της Αθλητάς να δρέπουν δάφνας νίκης».¹⁸⁵⁴ Η Ε.Ο.Ν., λοιπόν, χωρίς να είναι η ίδια αθλητικό σωματείο, φιλοδοξεί να αποτελεί την πηγή η οποία θα τροφοδοτεί τα αθλητικά σωματεία με το κατάλληλο έμπυχο δυναμικό.¹⁸⁵⁵

Ωστόσο, παρά αυτή τη διακηρυγμένη της φιλοδοξία, οι σχέσεις της Ε.Ο.Ν. με τα αθλητικά σωματεία στην πράξη είναι μάλλον αντιφατικές και ανταγωνιστικές. Πιο συγκεκριμένα η Ε.Ο.Ν. καταστρώνει μεθόδους προκειμένου να εμποδίσει τη συμμετοχή των μελών της, που δεν προϋπήρξαν μέλη αθλητικών σωματείων, «προς μίαν οιανδήποτε αθλητικήν οργάνωσιν, πανελληνίου ή εθνικού χαρακτήρος».¹⁸⁵⁶ Επιπλέον απαγορεύει αυστηρά τη διεξαγωγή αγώνων μεταξύ Σχηματισμών της και αθλητικών σωματείων, καθώς και τη συμμετοχή αθλητών μη μελών της στους αγώνες που διοργανώνει η ίδια, ενώ από την άλλη επιτρέπει τη συμμετοχή στους αγώνες της αθλητών της που ταυτόχρονα αποτελούν μέλη και αθλητικών σωματείων.¹⁸⁵⁷ Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η Οργάνωση επιδιώκει να λαμπρύνει τις δικές της αθλητικές συναντήσεις εκ του ασφαλούς, αποφεύγοντας, δηλαδή, την αθλητική άμιλλα που αναπτύσσεται κατά την αναμέτρηση αθλητών από διαφορετικούς αθλητικούς ομίλους, επί ζημία τελικά των Φαλαγγιτών αθλητών της.

Στα μέσα του 1939 το μεταξικό καθεστώς καταργεί τα ανεξάρτητα αθλητικά σωματεία.¹⁸⁵⁸ Η κατάργηση των σωματείων και η μαζική εγγραφή των ελληνοπαίδων στην Ε.Ο.Ν. η οποία την εποχή αυτή γιγαντώνεται, δείχνει την επιδίωξη του καθεστώτος να αποσπάσει τη νεολαία από

¹⁸⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 034: «Εγκύκλιος» του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.» (24/1/1939).

¹⁸⁵⁵ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικήν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 2, Αθήναι Οκτώβριος 1937, σσ. 131 – 133· Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους εκπαιδευτικούς του αθλητισμού» (28 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 21.

¹⁸⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 031: Αχρονολόγητο «Σπίτι του Αθλητού».

¹⁸⁵⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 034: «Εγκύκλιος» του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.» (24/1/1939).

¹⁸⁵⁸ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1798/1939 «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας».

δύσκολα ελεγχόμενες από το καθεστώς ομάδες και να την υπαγάγει σε οργάνωση απόλυτα χειραγωγούμενη.¹⁸⁵⁹

Πάντως, παρ' όλα τα μέτρα που ελήφθησαν προκειμένου να ενθαρρυνθεί η μαζική ενασχόληση της νεολαίας με τον αθλητισμό και παρά τις θριαμβολογίες ότι διά της Ε.Ο.Ν. «ένα πλούσιον φυτώριον ... προσφέρεται εις τον κλασσικόν ίδια αθλητισμόν»,¹⁸⁶⁰ στην πράξη τα προβλήματα που προκύπτουν είναι πολλά, πράγμα καθόλου παράδοξο για μια χώρα που δεν έχει ούτε παράδοση στο μαζικό αθλητισμό ούτε τις υποδομές για την υποστήριξή του.

Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι ούτε οι επικεφαλής των συμμετεχουσών στους αθλητικούς αγώνες Περιφερειακών Διοικήσεων της Οργάνωσης δεν έχουν προσδώσει στη δραστηριότητα αυτή την πρέπουσα σημασία. Γι' αυτό, παρατηρούνται αλλαγές των αθλητών από τις Διοικήσεις την τελευταία στιγμή λίγο πριν από την έναρξη των αθλητικών αναμετρήσεων, σημειώνεται παρουσία αθλητών χωρίς αυτοί να έχουν περάσει πρώτα από ιατρικές εξετάσεις, παρέχονται ελλιπή στοιχεία συμμετοχής, η απουσία αθλητικής περιβολής είναι συνήθης, ενώ η άγνοια ή η απειθαρχία στους κανονισμούς δεν είναι σπάνια, με αποτέλεσμα κακές επιδόσεις ή και επεισόδια, ιδιαίτερα στις αθλοπαιδιές. Εξάλλου συχνά οι συνοδοί υπερτερούν αριθμητικά έναντι των αθλητών, που είναι ελάχιστοι ή και ανύπαρκτοι.¹⁸⁶¹

Οι συνοδοί συνηθίζουν να παρατείνουν τη διαμονή τους στην πόλη διεξαγωγής των αγώνων, και ιδίως στην Αθήνα, πέραν του διαστήματος που αυτοί διαρκούν με έξοδα της Κεντρικής Διοικήσεως. Η τακτική αυτή προκαλεί την οργισμένη προειδοποίηση της τελευταίας ότι η αίτηση για

¹⁸⁵⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου ήδη από το 1932 είχε συνειδητά αποδυναμώσει τα ανεξάρτητα αθλητικά σωματεία ως οργανισμούς μη ελεγχόμενους από το κράτος. Για περισσότερα βλ. Ευ. Καλεράντε, *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 – 1940*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, σσ. 216 – 218.

¹⁸⁶⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1101: Άτιτλο και αχρονολόγητο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την πανελλήνια αθλητική εξόρμηση της Ε.Ο.Ν. το Μάιο του 1939.

¹⁸⁶¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 081: «Κριτική διά τους αγώνες Μαΐου» του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.» (29/7/1939).

οικονομική ενίσχυση όχι απλώς θα απορρίπτεται, αλλά και θα χαρακτηρίζεται ως πειθαρχικό παράπτωμα που θα βαρύνει και τον αιτούντα και την Περιφερειακή Διοίκηση που αυτός αντιπροσωπεύει.¹⁸⁶²

Η ασυνέπεια των αρχηγών των ομάδων δημιουργεί επιπλέον προβλήματα. Πολλοί από αυτούς, μάλιστα, ούτε καν παρίστανται στους αγωνιστικούς χώρους με αποτέλεσμα την άσκοπη περιφορά των αθλητών στις κερκίδες και τον ανεπιθύμητο συναγελασμό αθλητών και αθλητριών. Γενικά οι περισσότεροι εμπλεκόμενοι επιδεικνύουν μεγάλη απειθαρχία που αγγίζει τα όρια της αυθάδειας, γεγονός που επισύρει τις αυστηρές επιπλήξεις του Κ.Ε.Ν.¹⁸⁶³

Η ηγεσία της Ε.Ο.Ν. επανέρχεται με νέες επιπλήξεις και συστάσεις προς τους οργανωτές, τους κριτές και τους επικεφαλής των ομάδων, στην προσπάθειά της να διασφαλίσει την καλή διεξαγωγή και το κύρος των αθλητικών αναμετρήσεων,¹⁸⁶⁴ όχι με μεγάλη επιτυχία όμως, όπως αποδεικνύουν τα άτοπα που συνεχίζουν να συμβαίνουν σε αθλητικές συναντήσεις.¹⁸⁶⁵ Απόρροια, ίσως, των κινήσεων εντυπωσιασμού και της έλλειψης μακροχρόνιου και ρεαλιστικού σχεδιασμού είναι και το θανατηφόρο ατύχημα της Φαλαγγίτισσας ανεμοπόρου Νίκης Περακάκη το 1940.¹⁸⁶⁶

5. Μέσα ιδεολογικής εγχάραξης

¹⁸⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 041: Διαταγή του Ι. Μουδρέα αντί του Κ.Ε.Ν. (24/4/1939) «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» σχετικά με τη συμμετοχή στους Πανελλήνιους Αθλητικούς Αγώνες της Ε.Ο.Ν.

¹⁸⁶³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 081: «Κριτική διά τους αγώνες Μαΐου» του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.» (29/7/1939).

¹⁸⁶⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 053: Έγγραφο του Σοφ. Παπανικολάου αντί του Κ.Ε.Ν. «Προς Τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» σχετικά με τους σκοπούς των αθλητικών διαγωνισμών της Ε.Ο.Ν. και τα καθήκοντα των κριτών και των αρχηγών των αθλητικών ομάδων (16/9/1939).

¹⁸⁶⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 073: Έγγραφο του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Γεωργίου Θεοχαρόπουλου «Προς την Διοίκησην Ανωτάτων Σχολών, τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και την Διοίκησην Ταγμάτων Εργασίας» σχετικά με την αντιμετώπιση αταξιών κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων από τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. (23/12/1939).

¹⁸⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 254: Τηλεγράφημα της Αερολέσχης Θεσσαλονίκης προς την Κεντρική Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. που διοχετεύεται στον Τύπο (28/7/1940) με τίτλο «Η Αερολέσχη Θεσσαλονίκης διά τον θάνατον της Νίκης Περακάκη».

5. 1. Ο εορτασμός της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου

Το καθεστώς αναγορεύει την 4^η Αυγούστου, ημερομηνία επιβολής της μεταξικής δικτατορίας, σε ετήσια εθνική εορτή με ιδιαίτερη σημασία, αφού «από της 4^{ης} Αυγούστου του 1936 και ύστερα όλες οι γιορτές του τόπου αυτού έχασαν την τυπικότητα που είχαν προηγουμένως και έγιναν ουσιαστικές, βαθιές (sic) και πηγαίες».¹⁸⁶⁷ Με άλλα λόγια, η 4^η Αυγούστου διευρύνει και ανανεώνει το περιεχόμενο όλων των άλλων γιορτών του τόπου, καθώς όλες καταυγάζονται από το φως της.

Η ιδιαίτερη λαμπρότητα της 4^{ης} Αυγούστου οφείλεται στην άμεση σύνδεσή της με το Μεταξά, ο οποίος προβάλλεται όχι μονάχα ως Αρχηγός αναμφισβήτητα και καθολικά αναγνωρισμένος, αλλά και ως Σωτήρας και Λυτρωτής του Γένους,¹⁸⁶⁸ στο πλαίσιο της χαρισματικής εξουσιαστικής του σχέσης με το λαό, την οποία καλλιεργεί έντεχνα και συστηματικά το καθεστώς.

Εξαιτίας της μεσσιανικής έλευσης και του εθνοσωτήριου έργου του Μεταξά, η 4^η Αυγούστου χαρακτηρίζεται ηθικό και ιστορικό γεγονός σημασίας ανάλογης με αυτό της Επανάστασης του 1821. Ίσως να χαρακτηριζόταν και σημαντικότερο ακόμη, αν αυτό δεν αποτελούσε ύβρη, διότι με την Επανάσταση του '21 το έθνος ελευθερώθηκε μεν από τον ξένο ζυγό, αλλά συγκροτήθηκε σε τυχαία και ατελή μορφή πολιτείας που δεν είχε καμιά σχέση με τις πραγματικές του ανάγκες· αντιθέτως με την 4^η Αυγούστου το έθνος ελευθερώθηκε από την τυραννία του κοινοβουλευτισμού, που το οδηγούσε στον αφανισμό, και συγκροτήθηκε σε πολιτεία απόλυτα προσαρμοσμένη στις τωρινές του ανάγκες και

¹⁸⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 006: Ομιλία αγνώστου προς τα μέλη της Ε.Ο.Ν. χρονολογούμενη τον Αύγουστο του 1940 σχετικά με το νόημα του εορτασμού της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

¹⁸⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 006: Ομιλία αγνώστου προς τα μέλη της Ε.Ο.Ν. χρονολογούμενη τον Αύγουστο του 1940 σχετικά με το νόημα του εορτασμού της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

διαρκώς εξελισσόμενη έτσι, ώστε να καλύπτει κάθε μελλοντική του εκδήλωση.¹⁸⁶⁹

Επιπλέον, επειδή ο Μεταξάς υπήρξε ο Αρχηγός σε αυτήν την προσπάθεια και ο Σωτήρας από την καταστροφή, στο πρόσωπό του βρίσκει την έκφρασή του το εθνικό μεγαλείο, τον αυθεντικό της φορέα η ενιαία εθνική βούληση, την αισθητοποίησή τους τα εθνικά ιδανικά, το διαμεσολαβητή της η εθνική ιδεολογία, αφού «έχει κλεισμένη μέσα στην ψυχή του την Ελλάδα. Ολόκληρη την Ελλάδα. Την παρελθούσα, την παρούσαν και την μέλλουσαν...».¹⁸⁷⁰ Με άλλα λόγια ο Μεταξάς αποτελεί όχι απλώς το νοητό σύμβολο, αλλά την ορατή ενσάρκωση του ελληνικού έθνους όχι ως ιστορικού φαινομένου, αλλά ως άχρονης μεταφυσικής οντότητας.

Εκτός από την ευκαιρία για αποθέωση του Μεταξά, ο εορτασμός της 4^{ης} Αυγούστου δίνει στο καθεστώς τη δυνατότητα να απευθυνθεί άλλη μια φορά στην οργανωμένη Νεολαία, την οποία θεωρεί αγαπημένο τέκνο του Μεταξά, άξιο παραστάτη του έργου του και ενθουσιώδη συνεχιστή του. Με τη δικαιολογία ότι η νέα γενιά απολαμβάνει περισσότερο από τους άλλους Έλληνες τις εφευρεσίες του Νέου Κράτους¹⁸⁷¹ και με την πρόσκληση σε μαζικούς, ενθουσιώδεις και θεαματικούς εορτασμούς, το καθεστώς επιδιώκει να δημιουργήσει στα παιδιά και στους νέους θετικά βιώματα· επίσης να κολακεύσει την παιδική περιέργεια και τη νεανική ματαιοδοξία και να καταστήσει τη νέα γενιά συνεργάτιδα και συνεργό του εγχαράσσοντάς της την επιθυμητή ιδεολογία, η οποία στηρίζεται σε δύο βασικές αρχές: στο πολιτιστικό πρωτείο του έθνους ως δημιουργού του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, και στο ηθικο-πολιτικό πρωτείο του Μεταξά ως αναδημιουργού της Ελλάδας.

¹⁸⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 024: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Ε.Ο.Ν. 4^{ης} Αυγούστου 1938//Έτος Γ' Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.»

¹⁸⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 024: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Ε.Ο.Ν. 4^{ης} Αυγούστου 1938//Έτος Γ' Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.»

¹⁸⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 220: Κείμενο για τον Τύπο - Πρόσκληση στα ελληνόπουλα για πανηγυρικό εορτασμό της 4^{ης} Αυγούστου 1940 (19/7/1940).

Για να οργανωθεί εορτασμός λαμπρότητας ανάλογης με τη σημασία της 4^{ης} Αυγούστου, οι προετοιμασίες αρχίζουν πολλές εβδομάδες πιο πριν με την αμέριστη συμπαράσταση του κράτους και την Ε.Ο.Ν. να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Το Υπουργείο Εργασίας αποστέλλει εγκύκλιο στις Νομαρχίες, με την οποία χαρακτηρίζει ως δικαιολογημένες τις απουσίες των Φαλαγγιτών που θα έρθουν στην Αθήνα για τον εορτασμό της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁸⁷² Επίσης, για να εξασφαλίζεται η μαζική προσέλευση, μεσούντος του θέρους και σε περίοδο αιχμής των γεωργικών εργασιών, η Ε.Ο.Ν. διαθέτει ποσά για την κάλυψη των συσσιτίων των Φαλαγγιτών, όπως μαρτυρείται από την έκδοση σχετικής επιταγής της Εθνικής Τράπεζας,¹⁸⁷³ και προκαταβάλλει το αντίτιμο σιτηρεσίου σε κάθε προσερχόμενο στον εορτασμό ΕΟΝίτη.¹⁸⁷⁴ Ωστόσο, ο πολύς χρόνος που διατίθεται για την προετοιμασία της γιορτής, εγκυμονεί τον κίνδυνο για αποψίλωση της αγροτικής υπαίθρου από εργατικά χέρια και, στην πράξη, δηλώνει τη σύγκρουση της ιδεολογίας του καθεστώτος με την εφαρμογή της.

Ο εορτασμός περιλαμβάνει συγκεντρώσεις, παραστάσεις, διαλέξεις, παρελάσεις, επιδείξεις και μικρές γιορτές στους κατά τόπους υποτομείς σε όλη την επικράτεια, καθώς και στις κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν. Μάλιστα, τουλάχιστον κατά τον εορτασμό του 1940, τα μέλη της Ε.Ο.Ν. Περιφέρειας Αθηνών καλούνται να συγκροτηθούν σε μεγαλειώδη παράταξη από την Κοκκινιά ως την Κηφισιά, όπου βρίσκεται η κατοικία του Μεταξά, και να επιθεωρηθούν από τον ίδιο τον Αρχηγό, ενώ ταυτόχρονα θα τον αποθεώνουν εκπροσωπώντας όλα τα μέλη της Οργάνωσης ανερχόμενα τότε σε 1.200.000. Ο κατευθυνόμενος Τύπος της εποχής προκαταλαμβάνει για τόσο ενθουσιώδεις εκδηλώσεις από μικρούς

¹⁸⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 435: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. «Προς τον Νομάρχη» (28/7/1938).

¹⁸⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 49, αρ. εγγρ. 004: Απόδειξη δωρεάς 500.000 δραχμών στην Ε.Ο.Ν. για συσσίτιο των συγκεντρωθέντων για τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου Φαλαγγιτών (6/8/1938).

¹⁸⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 442: Αχρονολόγητο τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν. προς το «Νομάρχη και Περιφερειακόν Διοικητήν Ε.Ο.Ν.».

και μεγάλους κατά τη διάρκεια της επιθεώρησης, ώστε να θεωρείται εκ των προτέρων βέβαιη η καθυστερημένη λήξη του προγράμματος.¹⁸⁷⁵

Αξιζει να σχολιασθεί το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται στα κείμενα της εποχής, για να περιγραφούν τα σχετικά με την 4^η Αυγούστου και το Μεταξά. Η 4^η Αυγούστου χαρακτηρίζεται ως «άγια μέρα», ενώ στα στήθη των νέων φουντώνει «η φλόγα του ενθουσιασμού και της πίστεως για το λαμπρό μέλλον της Ελληνικής μας Φυλής».¹⁸⁷⁶ Η Νεολαία καλείται να εκδηλώσει «την λατρείαν ... προς τον Αρχηγόν»,¹⁸⁷⁷ «να κλίνη ευλαβώς το γόνυ, αποτίουσα φόρον ευγνωμοσύνης εις τον αναδημιουργόν της Ελλάδος»¹⁸⁷⁸ ο οποίος «εκλήθη από την Μοίραν» για να σώσει τη χώρα.¹⁸⁷⁹ Το θεατρικό έργο του Δ. Μπόγρη που προετοιμάζεται στο πλαίσιο των εορτασμών της 4^{ης} Αυγούστου 1940 ονομάζεται «Ιερή Φλόγα» και αποτελείται από διάφορες σκηνές εμπνευσμένες από «την μακραίωνα ιστορίαν της Ελλάδος» και συνδεδεμένες με τη φωνή ενός αφηγητή που «αντιπροσωπεύει την φωνήν της ιστορίας». Η δράση του δε εκτυλίσσεται «γύρω από ένα βωμόν που συμβολίζει την Ελλάδα».¹⁸⁸⁰

Η επιλογή του συγκεκριμένου λεξιλογίου επιτρέπει τη βάσιμη εικασία ότι πρόθεση του καθεστώτος είναι η οικοδόμηση και η εγχάραξη μιας ιδεολογίας της οποίας οι συστατικές έννοιες (Αρχηγός - Σωτήρας, πατρίδα, αιώνιο, ακατάλυτο και ανώτερο των άλλων έθνος κ.λπ.), αν και εθνικού περιεχομένου, δηλαδή καρπός ορισμένων ιστορικών συγκυριών, περιβάλλονται από μεταφυσική αίγλη που απαιτεί και δικαιώνει αφοσίωση στα όρια της θρησκευτικής λατρείας και που εξασφαλίζει τη

¹⁸⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 253: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο με θέμα τις εορταστικές εκδηλώσεις της Ε.Ο.Ν. επ' ευκαιρία της 4^{ης} Αυγούστου (30/7/1940).

¹⁸⁷⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 904: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο τον Αύγουστο του 1939 σχετικά με τις προετοιμασίες της Ε.Ο.Ν. για τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

¹⁸⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 220: Κείμενο για τον Τύπο - Πρόσκληση στα ελληνόπουλα για πανηγυρικό εορτασμό της 4^{ης} Αυγούστου 1940 (19/7/1940).

¹⁸⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 951: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο τον Ιούλιο του 1940 σχετικά με τις προετοιμασίες της Ε.Ο.Ν. για τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

¹⁸⁷⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 024: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Ε.Ο.Ν. 4^{ης} Αυγούστου 1938/Ετος Γ' Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁸⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 255: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τις προετοιμασίες της Ε.Ο.Ν. για τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου (28/7 και 29/7/1940).

διαιώνιση του καθεστώτος ως μοναδικού θεματοφύλακα αυτών των εθνικών - θρησκευτικών αξιών. Και φυσικά, ποιος θα τολμούσε να αμφισβητήσει την ιερότητά τους;

5. 2. Ο εορτασμός της επετείου της ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν.

Και η επέτειος της ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν. δίνει στο καθεστώς την ευκαιρία για οργάνωση μαζικών εορταστικών εκδηλώσεων, η προετοιμασία των οποίων διαρκεί πολλές εβδομάδες. Στις εορταστικές εκδηλώσεις περιλαμβάνονται μεταξύ των άλλων: πανηγυρική δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό Αθηνών παρουσία του Μεταξά, απόδοση τιμών στους προσερχόμενους επισήμους από παραταγμένα τμήματα της Ε.Ο.Ν., επιθεώρησή τους από το Μεταξά, παρέλαση τμημάτων της Ε.Ο.Ν.,¹⁸⁸¹ συγκεντρώσεις, ραδιοφωνικές και άλλες ομιλίες¹⁸⁸² και κινηματογραφικές προβολές ταινιών με θέματα από τη ζωή και τις δραστηριότητες των ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών.¹⁸⁸³

Η ίδρυση της Ε.Ο.Ν. προβάλλεται ως η εκπλήρωση του ιδιαίτερου πόθου της ελληνικής νεολαίας να αποτελέσει πρωτοπόρο στην προσπάθεια για εθνική ανάπτυξη και ουσιώδη συντελεστή στην εθνική αναγέννηση. Σημαντικό ρόλο στη μορφοποίηση και εκπλήρωση του αρχικά διάχυτου και αδιαμόρφωτου πόθου διαδραματίζει ο Μεταξάς, ο οποίος συσπείρωσε,

¹⁸⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 730: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ο χθεσινός εορτασμός της επετείου της Ε.Ο.Ν.» (13/11/1940). Αξίζει να σημειωθεί ότι στον εορτασμό της τρίτης επετείου δεν παρέστησαν τελικά ο Διάδοχος Παύλος ως Γενικός Αρχηγός της Ε.Ο.Ν. και η πριγκίπισσα Φρειδερίκη ως επίτιμη Γενική Διοικήτρια των Σχηματισμών θηλέων της Ε.Ο.Ν., αν και η παρουσία τους είχε προαναγγελθεί (βλ. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 732: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το Νοέμβριο του 1940 με τίτλο «Το πρόγραμμα εορτασμού επί τη επετείο της Ε.Ο.Ν.»). Οι συμβολικές αυτές απουσίες που δεν αιτιολογήθηκαν και δε σχολιάστηκαν επιτρέπουν να εικάσουμε τη συνέχιση της υπόγειας αντιπαλότητας μεταξύ του Μεταξά και του ζεύγους των Διαδόχων παρά τη μέχρι τότε επικράτηση του πρώτου με τη διάλυση του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων και του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών.

¹⁸⁸² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 048: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. για τον εορτασμό της επετείου ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν. «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» (24/10/1939).

¹⁸⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 732: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το Νοέμβριο του 1940 με τίτλο «Το πρόγραμμα εορτασμού επί τη επετείο της Ε.Ο.Ν.»

ανύψωσε, οργάνωσε και κατευθύνει τη νέα γενιά.¹⁸⁸⁴ Επομένως, αφού η σχέση Μεταξά και Ε.Ο.Ν. είναι σχέση στενότερη και αποκλειστική, ο εορτασμός της επετείου ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. προσφέρει τη δυνατότητα στα μέλη της να διαβεβαιώσουν τον Αρχηγό ότι έχουν επίγνωση των υποχρεώσεων που «εθελουσίως όλοι και όλαι» ανέλαβαν απέναντί του· ακόμη να ανανεώσουν τον όρκο τους προς αυτόν προσωπικά για απόλυτη πίστη, αφοσίωση, ευγνωμοσύνη και λατρεία προς το πρόσωπό του, όπως αναγράφεται στο σχετικό τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου προς το Μεταξά.¹⁸⁸⁵

Η μαζική συμμετοχή των ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών στον εορτασμό της επετείου ιδρύσεως της Οργάνωσης αποτελεί δικαίωση της ιδρύσεώς της, αφού, κατά το καθεστώς, η Νεολαία είναι ο στυλοβάτης της 4^{ης} Αυγούστου και η εγγύηση της συνέχισης της εθνοσωτήριας αποστολής της. Καθώς το έργο που θεμελίωσε ο Μεταξάς θεωρείται ως η αναγκαία προϋπόθεση για την αναγέννηση της Ελλάδας, και καθώς η Ελλάδα είναι αιώνια, το έργο της 4^{ης} Αυγούστου «είναι έργο αιωνιότητας» και η Ε.Ο.Ν. αγκαλιάζει όχι μόνο την παρούσα γενιά, αλλά μεταφυσικά «ολόκληρον την ανά τους αιώνας Ελληνικήν νεότητα».¹⁸⁸⁶

Επιπλέον, η ενθουσιώδης μαζική συμμετοχή των μελών στις εορταστικές εκδηλώσεις για την επέτειο της ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν. αποτελεί και ευκαιρία επίδειξης της αριθμητικής διόγκωσης, της δύναμης και της δράσης της Νεολαίας. Με τον τρόπο αυτό προσδοκάται η κατάπιση της συνεχιζόμενης υπόκωφης αντίδρασης κατά του καθεστώτος,¹⁸⁸⁷ η οποία, εξαγριωμένη - υποτίθεται - από τη ραγδαία ανάπτυξη της Ε.Ο.Ν., αλλά μην τολμώντας να αναμετρηθεί φανερά με την ορμή των νέων,

¹⁸⁸⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 745: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η επέτειος της Ε.Ο.Ν.» (4/11/1939).

¹⁸⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 734: «Τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν. προς τον κ. Πρωθυπουργόν» επ' ευκαιρία της δεύτερης επετείου της Ε.Ο.Ν. που δημοσιεύθηκε στον Τύπο (8/11/1939).

¹⁸⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 746: Κείμενο για τον Τύπο επ' ευκαιρία της τρίτης επετείου της Ε.Ο.Ν. με τίτλο «Έργον αιωνιότητας» (4/11/1940).

¹⁸⁸⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 738: «Ημερησία Διαταγή επί τη επέτειω της ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν.» του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Επιτελάρχη Γ. Θεοχαρόπουλου που δημοσιεύθηκε στον Τύπο (7/11/1939).

μετέρχεται διάφορα ύπουλα και συκοφαντικά μέσα προκειμένου να τους εξουθενώσει ηθικά: ψεύδη¹⁸⁸⁸ και ανώνυμα λιβελογραφήματα εναντίον μελών της Ε.Ο.Ν. και των οικογενειών τους, με τα οποία γίνονται διάφορες δήθεν αποκαλύψεις για το ηθικό ποιόν των μελών και εκβιάζεται η παραίτησή τους από την Οργάνωση.¹⁸⁸⁹

Το καθεστώς κατατάσσει στους αντιδρώντες και μια αόριστη «τάξιν διανοουμένων» οι οποίοι επιμένουν να παραμένουν έξω από τη διαδικασία της εθνικής αναδημιουργίας που συντελείται στους κόλπους του Νέου Κράτους. Στους ανθρώπους αυτούς γνωστοποιείται το μάταιο της αντίδρασης, η οποία μόνο τους ίδιους θα βλάψει θέτοντάς τους εκτός κοινωνικής δράσης.¹⁸⁹⁰ Ελπίζεται, όμως, ότι η αρχική δυσπιστία που γεννήθηκε σε κάποιους «στείρους εγκεφαλικούς τύπους» σχετικά με την επιτυχία της Οργάνωσης και του εν γένει έργου της 4^{ης} Αυγούστου θα μετατραπεί σε εμπιστοσύνη και αισιοδοξία.¹⁸⁹¹ ότι οι δύσπιστοι «αναμφιβόλως θα παρασυρθούν έστω και αργά» από το παράδειγμα της Νεολαίας, «διότι το φως της αρχής του Νέου Κράτους είναι τοσούτον εκτυφλωτικόν ώστε και τα ερεβώδη σκότη να διαλύη».¹⁸⁹² Ειδικά προς τους αντιδρώντες διανοούμενους εκπέμπεται πρόσκληση να πυκνώσουν τις τάξεις της Ε.Ο.Ν. και να συμβάλουν στην πανεθνική αναγεννητική προσπάθεια.¹⁸⁹³

Το καθεστώς αντιλαμβάνεται τον εορτασμό της επετείου ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν. ως μεγάλη ευκαιρία για ιδεολογικό επηρεασμό τόσο των μελών όσο και του απλού λαού. Απόδειξη γι' αυτό παρέχει και σχετική διαταγή του Κ.Ε.Ν. προς τις Διοικήσεις των Ανωτάτων Σχολών και τις Περιφερειακές Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων, με την οποία εντέλλεται

¹⁸⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 976: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Υποδιοικήσεις Αταλάντης».

¹⁸⁸⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 047: «Εγκύκλιος προς άπαντας τους Διευθυντάς Επιτελικών Γραφείων και Υπηρεσιών Γενικής Γραμματείας, τους Διοικητάς Περιφερειακών Διοικήσεων και μέσω αυτών τους Διοικητάς Υποδιοικήσεων» του Κ.Ε.Ν. (28/8/1938).

¹⁸⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1084: Αχρονολόγητη «Ομιλία από ραδιοφώνου».

¹⁸⁹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 735: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η πανσπουδαστική συγκέντρωσις επί τη επετεώ της Ε.Ο.Ν.» (8/11/1939).

¹⁸⁹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 976: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Υποδιοικήσεις Αταλάντης».

¹⁸⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1084: Αχρονολόγητη «Ομιλία από ραδιοφώνου».

την υποβολή, μετά το πέρας του εορτασμού, εκθέσεως «περί των επιτευχθεισών ζυμώσεων» στη Διεύθυνση Πολιτικής Διαφώτισεως της Κεντρικής Διοικήσεως.¹⁸⁹⁴

5. 3. Ο εορτασμός της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου

Η ανακήρυξη μερικών ημερομηνιών ως εθνικών επετείων και ο ετήσιος μαζικός εορτασμός τους προσφέρει σε κάθε οργανωμένο εθνικό κράτος την ευκαιρία να συσπειρώνει τους πολίτες του γύρω από το ίδιο ιδανικό. Η τακτική αναβίωση του ιδανικού αυτού αμβλύνει τις μεταξύ τους ταξικές και κοινωνικές διαφορές και ανανεώνει την πίστη τους στο έθνος, στο οποίο αποδίδεται περιεχόμενο υπερ - ιστορικό και συχνά μεταφυσικό. Τις ίδιες προσδοκίες από τον ετήσιο εορτασμό της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου τρέφει και το μεταξικό καθεστώς.

Ο εορτασμός της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου περιλαμβάνει μεγάλες παρελάσεις σε όλη την επικράτεια. Ενδεικτική της μεγάλης σημασίας που δίνει το καθεστώς στην επιτυχή διεξαγωγή των παρελάσεων, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, είναι η σχετική διαταγή του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου χρονολογούμενη το 1939, προς τις Περιφερειακές Διευθύνσεις αρρένων και θηλέων της Ε.Ο.Ν. να διαθέσουν για καλύτερη προετοιμασία, εκτός της Κυριακής, και την Πέμπτη, καθώς και η ανάλογη διαταγή του Υπουργείου Παιδείας, με την οποία διακόπτονται τα μαθήματα των σχολείων κάθε Πέμπτη από την αρχή του Μάρτη ως την 25^η.¹⁸⁹⁵

Ωστόσο, η έντονη προσπάθεια των στελεχών του καθεστώτος για εντυπωσιακή παρέλαση των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. δε φέρνει πάντα τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αν κρίνουμε από έγγραφο του Κ.Ε.Ν. (ίδιου

¹⁸⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 048: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. σχετικά με τον εορτασμό της επετείου ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν. «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» (24/10/1939).

¹⁸⁹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 008: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς την Περιφερειακή Διοίκησιν Αρρένων και Θηλέων Πρωτευούσης» σχετικά με την προετοιμασία του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου (7/3/1939).

έτους - 1939 - με τις παραπάνω διαταγές), όπου αυτός κάνει παρατηρήσεις για σωρεία λαθών κατά την προετοιμασία, προτείνει λύσεις και καθιστά υπεύθυνους για κάθε παράβαση τους επικεφαλής των Σχηματισμών.¹⁸⁹⁶ Από την απειθαρχη συμπεριφορά των συμμετεχόντων στην προετοιμασία της παρέλασης ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών, η οποία προκάλεσε και την επέμβαση του Κ.Ε.Ν., εκφράζονται βάσιμες υποψίες για το εξουθενωτικό πρόγραμμα και για την αποτυχία των υπευθύνων να πείσουν τα μέλη της Νεολαίας για την αναγκαιότητά του. Ωστόσο τα κορυφαία στελέχη του καθεστώτος είναι τόσο άκαμπτα όσον αφορά στην επιτυχή διεξαγωγή της παρέλασης, που δεν την ακύρωσαν ούτε στην περίπτωση των δυσμενέστατων καιρικών συνθηκών του Μαρτίου του 1939, οι οποίες προκάλεσαν προβλήματα υγείας σε πολλούς νεαρούς συμμετέχοντες και, κατά συνέπεια, αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνία.¹⁸⁹⁷

Ο εορτασμός της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου περιλαμβάνει ακόμα διαλέξεις με επίκαιρο θέμα, καθώς και λαμπαδηδρομία και στέψη των ανδριάντων των ηρώων του 1821, αλλά και του βασιλέα Κωνσταντίνου, που αναφέρεται με εύγλωττη μονολεκτικότητα ως «Στρατηλάτης».¹⁸⁹⁸ Επιπλέον περιλαμβάνει δαφνοδρομία: μέλη της Ε.Ο.Ν. μεταφέρουν δάφνη από την Αγία Λαύρα στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, στην Αθήνα, ως φόρο τιμής στους ήρωες του '21.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 410: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. «Προς Άπαντας τους επί κεφαλής Τμημάτων των μελλόντων να συμμετάσχωσι εις την Παρέλασιν της 25^{ης} Μαρτίου» (23/3/1939).

¹⁸⁹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 041: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. προς τους Διευθυντές Γραφείων Κεντρικής Διοικήσεως και τους Διοικητές Δ.Α.Σ., Περιφερειακής Διοικήσεως Θηλέων Πρωτευούσης και Περιφερειακής Διοικήσεως Αρρένων Πρωτευούσης με θέμα «Ανάπτυξις εις τους βαθμοφόρους από Διοικητού μέχρι Τετράρχου συμπεριλαμβανομένου» (27/3/1939).

¹⁸⁹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 411: «Σχέδιον Εγγράφου» του Επόπτου Εκπαιδευσεως λοχαγού πεζικού Λάζ. Θεοτικού «Διαταγή Προς τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων Πρωτευούσης και Δ.Α.Σ.» (όπου και ο χαρακτηρισμός) (17/3/1939): Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αναστασίου Θεοδοσόπουλου, Φ. 1: Διαταγή του Διευθυντή Γεν. Επιθεωρήσεως Ε.Ο.Ν. για στέψη των ανδριάντων των ηρώων του '21 και του Βασιλέως Κωνσταντίνου στο πλαίσιο του εορτασμού της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου (19/3/1940).

¹⁸⁹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 008: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Δαφνοδρόμια της Ε.Ο.Ν. θα φέρουν εις τον Άγνωστο Στρατιώτην δάφνην από την Αγίαν Λαύραν - Φόρος τιμής εις τους ήρωας του 1821» (15/3/1940): αρ. εγγρ. 010: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη σχεδιαζόμενη δαφνοδρομία από την Αγία Λαύρα στον Άγνωστο Στρατιώτη (17/3/1940).

Αυτός ο τόσο θαυματικός και μαζικός τρόπος εορτασμού της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου, ο γεμάτος συμβολισμούς, προσφέρει στο καθεστώς την ευκαιρία να παρουσιάσει την 4^η Αυγούστου ως συνέχιση και δικαίωση της Επανάστασης του 1821 και ως μοναδικό ιστορικό της κληρονόμο, τους δε πρωτεργάτες της 4^{ης} Αυγούστου ως άξιους συνεχιστές του έργου των ηρώων του 1821.¹⁹⁰⁰ Αν η Ελληνική Επανάσταση στόχευε στην εδαφική αποκατάσταση του έθνους μέσω της συγκρότησης ανεξάρτητου κράτους, η 4^η Αυγούστου στοχεύει στην πολιτιστική του ανύψωση μέσω της δημιουργίας του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.¹⁹⁰¹

Τα γεγονότα μεταξύ του 1821 και του 1936 χαρακτηρίζονται γενικόλογα ως αμαρτίες και σφάλματα, για τα οποία ο λαός υπέφερε χωρίς να φέρει ευθύνη, μέχρις ότου να εμφανισθεί σαν Μεσσίας ο Ιωάννης Μεταξάς, ο μοναδικός καθοδηγητής και αναμφισβήτητος ηγέτης. Με τον Ιωάννη Μεταξά και την 4^η Αυγούστου το έθνος όχι μονάχα προάγεται υλικά, αλλά και μεγαλώνεται ηθικά αναβαπτιζόμενο στα ιδανικά του 1821. «Η υπηρεσία στην Ελλάδα, η υπηρεσία και η πραγμάτωση των Ιδανικών μας. Με λαμπρότητα ασύγκριτη συμβολίζει τις έννοιες αυτές η 25^η Μαρτίου και με πληρότητα απόλυτη τα περιέχει η 4^η Αυγούστου».¹⁹⁰²

Τα χαρακτηριστικά των πρωτεργατών του 1821 που προβάλλονται με ιδιαίτερη έμφαση είναι η ομόνοια και η εθνική ενότητα. Η ενότητα του έθνους ενέπνευσε τότε τη θέληση για αγώνα και έφερε την τελική νίκη.¹⁹⁰³ Η 4^η Αυγούστου και προσωπικά ο Μεταξάς αποκαθιστούν την ενότητα αυτή καταργώντας τον κομματισμό και την κοινωνική διαίρεση,

¹⁹⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 005: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η Εθνική Νεολαία εώρτασεν εις όλην την Ελλάδα την εθνικήν επέτειον. Ο λόγος του κ. Κανελλοπούλου» (27/3/1940).

¹⁹⁰¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 009: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 25^{ης} Μαρτίου 1939 – έτος Δ', Προς άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁹⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 009: «Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 25^{ης} Μαρτίου 1939 – έτος Δ', Προς άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁹⁰³ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφάκ. 6.3., Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά (1935 – 1947), «Λόγος 24ης Μαρτίου» από Γραφείο ΙΙΙ, Δ/ση Πολιτικής Διαφώτισεως και Διαπαιδαγωγίσεως, χρονολογούμενος πιθανότατα το 1940.

που είχαν ακυρώσει την ελευθερία την οποία είχαν κατακτήσει οι ήρωες του 1821.¹⁹⁰⁴

Γι' αυτό, κατά την 4^η Αυγούστου, το 1936 αποτελεί σταθμό στην ιστορία του έθνους τόσο σημαντικό όσο και το 1821, αφού, στο πλαίσιο πάντα του ίδιου αγώνα, ο οποίος αποτελεί τον ιστορικό προορισμό και το μεγαλείο της Φυλής, και οι δυο προσπάθειες στοχεύουν στην περιφρούρηση των ελληνικών αξιών από τις επιθέσεις των βαρβάρων, που χρονολογούνται ήδη από τον Τρωικό Πόλεμο. Αυτόν τον ηρωικό αγώνα διεξάγουν τώρα, ως γνήσιοι εντολοδόχοι των ηρώων του '21 και θεματοφύλακες της κληρονομιάς τους, ο Βασιλιάς και ο Μεταξάς.¹⁹⁰⁵

Για την πραγματική σημασία της Επανάστασης του 1821 σε συσχετισμό με την εθνική επανάσταση της 4^{ης} Αυγούστου πρέπει απαραίτητως να διαφωτιστεί ο λαός και η νεολαία, γιατί μόνο έτσι θα αναπτυχθεί υγιής πατριωτισμός, αίσθημα εθνικής αλληλεγγύης και εθνικός εγωισμός, δηλαδή πεποίθηση στα έμφυτα εθνικά προτερήματα τα οποία εξασφαλίζουν στο ελληνικό έθνος το πρωτείο μεταξύ των άλλων εθνών, όπως αποδεικνύει η ιστορία, με την προϋπόθεση της ψυχικής ενότητας και της εθνικής πειθαρχίας.¹⁹⁰⁶

Η 4^η Αυγούστου προβαίνει στον παραλληλισμό αυτό προκειμένου να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η εθνική ταυτότητα είναι όχι απλώς η κυρίαρχη, αλλά η μοναδική ταυτότητα που επιτρέπεται να εσωτερικεύουν οι Έλληνες· οι κοινωνικοί αγώνες είναι κατακριτέοι ως καταστάσεις που διασπούν την εθνική ενότητα· άξιο της ελευθερίας είναι μόνο το ενωμένο και ομοιογενές έθνος· όποτε το έθνος ομοιογενεί, θαυματουργεί, όπως συνέβη το 1821 και το 1936. Άλλες, επίσης σημαντικές και ένδοξες εθνικές

¹⁹⁰⁴ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, Φ. 6, Υποφάκ. 6.3., Προπαγανδιστικά – Εκπαιδευτικά (1935 – 1947): «Λόγος 25ης Μαρτίου 1940» από Γραφείο ΙΙΙ, Δ/ση Πολιτικής Διαφώτισεως και Διαπαιδαγωγήσεως· «Λόγος 20ής Μαρτίου 1940» από Γραφείο ΙΙΙ, Δ/ση Πολιτικής Διαφώτισεως και Διαπαιδαγωγήσεως.

¹⁹⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 009: «Ημερησία Διαταγή του Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας 25^{ης} Μαρτίου 1939 – έτος Δ', Προς άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν.».

¹⁹⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 073: Αχρονολόγητη διαταγή του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου «Προς άπασας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.».

προσπάθειες, για παράδειγμα οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, αποσιωπώνται συστηματικά.

Το καθεστώς χρησιμοποιεί την 25^η Μαρτίου, για να χτυπήσει και τον κοινοβουλευτισμό που για την 4^η Αυγούστου έχει αποκλειστικά το χαρακτήρα των κομματικών ερίδων οι οποίες αποσυνθέτουν το έθνος. Τα πολιτικά κόμματα αδυνατούν να εκφράσουν με αυθεντικότητα την εθνική θέληση. Μόνο στο πλαίσιο της χαρισματικής εξουσιαστικής σχέσης του Μεταξά με το λαό αποκαθίσταται η εθνική συνείδηση και ο λαός ανακτά την αυτοπεποίθησή του και την πίστη του στην ιδέα του ελληνισμού. Συνεπώς ο λαμπρός εορτασμός της εθνικής επετείου υπηρετεί τον εθνικισμό, τον αντικοινοβουλευτισμό και τη χαρισματική ηγεσία ως συνιστώσες της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, τις οποίες θέτει ως απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.

Αλλά και έναν ακόμα σκοπό έχει ο πανηγυρικός και μαζικός εορτασμός της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου: να εμπνεύσει τόσο ενθουσιασμό στα μέλη της Ε.Ο.Ν., ώστε, με τη διάχυση του ενθουσιασμού αυτού στο λαό, να καταπνίγει η αντίδραση που εξακολουθεί να υποβόσκει κατά του καθεστώτος. Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής και επί ευκαιρία του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου πολλαπλασιάζονται οι διαλέξεις, οι προκηρύξεις, τα συνθήματα και γενικά εντείνεται η προπαγάνδα μέσω κατάλληλων κινηματογραφικών προβολών, εκφώνησης πανηγυρικών λόγων, της κυκλοφορίας της πανηγυρικής έκδοσης του περιοδικού της Ε.Ο.Ν. κ.λπ. Ο καταγιγισμός των προπαγανδιστικών μηνυμάτων ελπίζεται ότι θα παρασύρει τους αμφιρρέποντες, ακόμα και τους αντιδρώντες.¹⁹⁰⁷

Τέλος, ο πανηγυρικός εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου με την ενεργό συμμετοχή της Οργάνωσης αποσκοπεί να δικαιώσει και την ύπαρξη και τη δράση της ίδιας της Ε.Ο.Ν. καταδεικνύοντας στο λαό ότι μπορεί να βασίζεται, πλην των Ενόπλων Δυνάμεων, και στη Νεολαία, η οποία

¹⁹⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 073: Αχρονολόγητη διαταγή του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου «Προς πάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων, Θηλέων και Δ.Α.Σ.».

αποτελεί τη δυναμικότερη έκφραση της θέλησης και της αλκής του έθνους, όχι μονάχα εντός, αλλά και εκτός συνόρων, καθώς και την ελπίδα για εκπλήρωση των ιστορικών πεπρωμένων της φυλής.¹⁹⁰⁸

Το έθνος, δηλαδή, δεν περιλαμβάνει μόνο τους έχοντες ελληνική εθνική συνείδηση και διαβιούντες στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, αλλά υπερβαίνει τα στενά και εν πολλοίς τεχνητά κρατικά όρια και διαχέεται στην οικουμένη. Οι Έλληνες της Διασποράς με πρωτοπόρους τους νέους, κατά την 4^η Αυγούστου, παραμένουν σταθερά προσανατολισμένοι στη μητέρα - πατρίδα, αισθάνονται ότι τους αφορούν οι εξελίξεις στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, αναγνωρίζουν την αναγεννητική πνοή που εμφυσά η 4^η Αυγούστου και αποτελούν τους διαπρύσιους κήρυκες του μεγαλείου του ελληνικού έθνους στο εξωτερικό. Η αντίληψη του καθεστώτος για την ανάγκη της διατήρησης και της ενίσχυσης του ελληνισμού του εξωτερικού προς όφελος του έθνους γενικά, καθώς και η πεποίθηση για την εκλεκτή ιστορική του μοίρα διαγράφονται εδώ με ενάργεια.

¹⁹⁰⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 005: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η Εθνική Νεολαία εώρτασεν εις όλην την Ελλάδα την εθνικήν επέτειον. Ο λόγος του κ. Κανελλοπούλου» (27/3/1940).

5. 4. Ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς

Η Πρωτομαγιά, με ρίζες στα αιματηρά γεγονότα του Σικάγου κατά τη διάρκεια εργατικών κινητοποιήσεων στις Η.Π.Α. το Μάιο του 1886, αποτελούσε ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ευκαιρία για επίδειξη της δύναμης της εργατικής τάξης διεθνώς. Τα γεγονότα του Σικάγου είχαν δώσει από το 1890 την αφορμή στους Ευρωπαίους ηγέτες των εργατικών κινημάτων και των σοσιαλιστικών κομμάτων για ετήσια διεθνή προβολή των εργατικών διεκδικήσεων.¹⁹⁰⁹ Στην Ελλάδα η Πρωτομαγιά ως εξαιρεσιμη εορτή θεσμοθετείται το 1957, όμως ήδη από το Μεσοπόλεμο αποτελεί ευκαιρία προβολής των εργατικών αιτημάτων και συνοδεύεται συχνά από αιματηρά γεγονότα.¹⁹¹⁰

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, αντί να απαγορεύσει ρητά τη διατύπωση εργατικών αιτημάτων, επιδιώκει να αλλοιώσει τον παραδοσιακό χαρακτήρα των διεκδικήσεων επιβάλλοντας και προβάλλοντας μια διαφορετική εικόνα της εργασιακής πραγματικότητας στην Ελλάδα, τόσο ειδυλλιακή, ώστε να καθίσταται περιττή η προβολή τους.

Είναι γεγονός ότι κατά τον εορτασμό της πρώτης Πρωτομαγιάς μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, αυτής του 1937, οι εκδηλώσεις, οι οποίες κινηματογραφούνται με σκοπό να προβληθούν στις αίθουσες ως προπαγανδιστικό φιλμ, είναι περιορισμένες. Η επιλογή αυτή του καθεστώτος πιθανόν οφείλεται στο ότι οι μνήμες των αιματηρών επεισοδίων της Πρωτομαγιάς του 1936 είναι ακόμα νωπές και άρα

¹⁹⁰⁹ Δημ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, Καρανάσης, Αθήνα 1976, σσ. 37 - 38· Δημ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-1927: Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια/Ιστορική μνήμη, χ.τ., Σεπτέμβριος 1985, σσ. 41 -42· Δημ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1927-1931: Από την καταφρόνια μια καινούρια αυγή*, Κομμούνια/Ιστορική μνήμη 5, χ.τ. Δεκέμβριος 1987, σσ. 23 -24, 69, 154 -155, 196· ΠΑΠΥΡΟΣ – ΛΑΡΟΥΣ – ΜΠΡΙΤΑΝΙΚΑ, τ. 51, σ. 94, λήμμα *Πρωτομαγιά*.

¹⁹¹⁰ ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, τ. Κ', σ. 834, λήμμα *Πρωτομαγιά*: Η Πρωτομαγιά του 1924 επί κυβερνήσεως Αλ. Παπαναστασίου συνοδεύτηκε από αιματηρά γεγονότα· συγκεκριμένα ένας εργάτης φονεύθηκε από το στρατό ο οποίος έβαλλε κατά εργατών στο κέντρο της πρωτεύουσας.

υπαρκτός ο φόβος για καινούρια επεισόδια που θα πυροδοτούνταν ενδεχομένως από θορυβώδεις καθεστωτικές εκδηλώσεις.

Ενώ ο Μεταξάς δεν παρευρίσκεται στον εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1937, αποτελεί το βασικό ομιλητή της ανοιχτής εκδήλωσης που οργανώνεται στην πλατεία Δημαρχείου του Πειραιά, πόλης κατεξοχήν εργατικής, στο πλαίσιο του εορτασμού του επόμενου έτους 1938. Για άλλη μια φορά ο κινηματογράφος θα χρησιμοποιηθεί ως μέσο προπαγάνδας: οι εορταστικές εκδηλώσεις κινηματογραφούνται και το υλικό προβάλλεται όχι μονάχα στην πρωτεύουσα και στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε μεγάλα επαρχιακά κέντρα. Στις μικρές πόλεις και στα χωριά, όπου δεν υπάρχουν κινηματογραφικές αίθουσες, η προβολή γίνεται από περιοδεύον εξουσιοδοτημένο κινηματογραφικό συνεργείο του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Η πρακτική αυτή επαναλαμβάνεται και στα επόμενα χρόνια 1939 και 1940.

Στο κινηματογραφικό υλικό που σώζεται, κάνουν εντύπωση η ομοιομορφία των στολών όχι μονάχα των ΕΟΝιτών, αλλά και των εργαζομένων (σιδηροδρομικών, ταχυδρομικών, εργατών διαφόρων εργοστασίων κ.λπ.), η απόλυτη τάξη με την οποία αυτοί συντάσσονται και παρελαύνουν, καθώς και η πληθώρα των συμβόλων του καθεστώτος (πλακάτ με συνθήματα υμνητικά για το καθεστώς και για το Μεταξά ειδικά, σημαίες, ιδιαίτερος χαιρετισμός).¹⁹¹¹

Κατ' αρχάς ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς παρέχει την ευκαιρία στο καθεστώς να κάνει αναδρομή στο άμεσο παρελθόν στηλιτεύοντας τις μέχρι το 1936 ολέθριες πρακτικές των κομμουνιστών οι οποίοι είχαν μεταβάλει τη μέρα αυτή σε μέρα τρόμου και αίματος διχάζοντας το λαό. Ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς παρέχει ακόμα στην 4^η Αυγούστου την ευκαιρία της προπαγανδιστικής προβολής της κυβερνητικής εργατικής πολιτικής. Η οριστική αποκατάσταση της εργασιακής ηρεμίας αποδίδεται στο Βασιλέα και στο Μεταξά. Το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου πέτυχε αυτό

¹⁹¹¹ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού: Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895 -1940)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σσ. 380 -386.

που - υποτίθεται ότι - επεδίωκαν οι κομμουνιστές: την εξασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία καλλιεργεί την ψυχική ενότητα του λαού και, κατά συνέπεια, την εθνική ενότητα, η οποία αποτελεί και την τελική επιδίωξη.

Στο πλαίσιο της παγίωσης της εργασιακής ειρήνης δε δίνεται σημασία στα διαφορετικά και συχνά συγκρουόμενα εργασιακά συμφέροντα και στις συνακόλουθες ταξικές διαφορές. Ο ελληνικός λαός αντιμετωπίζεται ως ομοιογενές σύνολο που εργάζεται και μοχθεί για το καλό της πατρίδας. Επ' ευκαιρία της Πρωτομαγιάς αποδίδεται συνολικός σεβασμός στο μόχθο του ελληνικού λαού και τιμή στον ιδρώτα του ο οποίος αξιολογείται τόσο υψηλά όσο και το αίμα που χύνεται στους εθνικούς αγώνες, «διότι το αίμα του Ελληνικού Λαού ανέστησε ελευθέραν την Ελλάδα και ο ιδρώς του ποτίζει το δένδρον του μεγαλείου της».¹⁹¹²

Επιπλέον ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς αποτελεί για το καθεστώς άλλη μια ευκαιρία να απευθυνθεί στη νεολαία, αφ' ενός για να την κολακεύσει αναγορεύοντάς την σε μελλοντική ελπίδα της Ελλάδας, και αφ' ετέρου για να την προτρέψει να δίνει το αίμα ή τον ιδρώτα της στο έθνος κάθε φορά που η πατρίδα θα το ζητεί, καλλιεργώντας της έτσι το ηρωικό ιδεώδες και το ιδανικό της υποταγής στο κοινό συμφέρον.

Τέλος, η αποψίλωση της Πρωτομαγιάς από τις παραδοσιακές εργατικές κινητοποιήσεις επιτρέπει να αναδειχθεί εκ νέου ο αρχικός χαρακτήρας της ως εορτής της ελληνικής ανοίξεως. Η τήρηση των εθίμων της ημέρας αυτής παρέχει τη δυνατότητα στην 4^η Αυγούστου να συνδέσει το παρόν με το παρελθόν μέσω της ταύτισης της Πρωτομαγιάς με την αρχαία εορτή των Ανθεστηρίων, και να τεκμηριώσει, έτσι, τον ελληνικό χαρακτήρα του καθεστώτος.¹⁹¹³ Όμως η ομοιομορφία, η αφύσικη τάξη και η πληθώρα των καθεστωτικών συμβόλων που παρατηρείται στο προπαγανδιστικό κινηματογραφικό υλικό ακυρώνουν στην πράξη την

¹⁹¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 5, αρ. εγγρ. 018: «Προς άπαντας τους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν. Ημερησία Διαταγή Κυβερνητικού Επιτρόπου 1^{ης} Μαΐου 1938/Γ'».

¹⁹¹³ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 143.

πρόθεση της 4^{ης} Αυγούστου να πείσει για τις επιτυχείς πολιτικές επιλογές της.

5. 5. Λοιπές εορτές

Οι εορτές και οι τελετές στις οποίες μπορούν να λαμβάνουν μέρος τμήματα της Νεολαίας καθορίζονται με εντολή του ίδιου του Μεταξά τον Ιούλιο του 1938. Αυτές είναι: εθνικές και βασιλικές εορτές, γενικότερου ενδιαφέροντος τοπικές εορτές (π.χ. του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη), τελετές σε αποκαλυπτήρια μνημείων και σε πολεμικές επετείους, τελετές που αφορούν ειδικά την Ε.Ο.Ν., η λαϊκή εθνική εορτή της 4^{ης} Αυγούστου και οι επίσημα καθορισμένες θρησκευτικές εορτές.

Είναι, όμως, εντυπωσιακός ο λόγος που υπαγόρευσε την παραπάνω διαταγή του δικτάτορα: παρατηρήθηκε ότι η Νεολαία εμφανιζόταν σε άσχετες με τον προορισμό της περιστάσεις, γεγονός που από τη μια ελάττωνε τις ώρες που έπρεπε να διατίθενται στις συγκεντρώσεις των μελών και από την άλλη «η συχνή και άνευ λόγου εμφάνισης της εις τοιούτου είδους ανεπισημους εορτάς θίγει την σοβαρότητα ην δέον να έχη εν τη εμφανίσει της η Οργάνωσις».¹⁹¹⁴

Αλλά οι περιορισμοί αυτοί δεν κρατούν πολύ. Με νέα διαταγή του λίγους μήνες μετά, τον Οκτώβριο του 1938, ο Μεταξάς επιτρέπει τη συμμετοχή μονάδων της Ε.Ο.Ν. και σε τοπικές γιορτές και τελετές μερικότερου ενδιαφέροντος, διότι κρίνει σημαντικό να εμφανίζονται συχνά τα τμήματα της Ε.Ο.Ν. δημόσια σε παρελάσεις: υπενθυμίζει, ωστόσο, ότι οι συχνές δημόσιες εμφανίσεις τους δε θα πρέπει να αποβαίνουν εις βάρος του χρόνου που διατίθεται προς εκπαίδευση και εθνική αγωγή.¹⁹¹⁵ Διατυπώνεται, μάλιστα, η αντίληψη ότι η παρουσία της Οργάνωσης ακόμα και στις απλούστερες τοπικές εκδηλώσεις αναβαθμίζει

¹⁹¹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 116: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχας ως Γενικούς Επόπτας της Ε.Ο.Ν.» (27/6/1938).

¹⁹¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 098: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχας ως Γενικούς Επόπτας της Ε.Ο.Ν.» (29/10/1938).

τον εορτασμό, διότι τον προάγει σε μεγαλειώδη συγκέντρωση του λαού ο οποίος διατρανώνει την προσήλωσή του στις προοδευτικές αρχές της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁹¹⁶

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της εκστρατείας για εντατική καλλιέργεια της γης διάφοροι Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. αναλαμβάνουν την καλλιέργεια γεωργικών εκτάσεων και οργανώνουν πανηγυρικές εκδηλώσεις πρωτόγνωρες για την Ελλάδα. Τέτοιες είναι, όπως διοχετεύεται στον ελεγχόμενο Τύπο της εποχής, οι εορτές θερισμού που οργανώνονται στην Επανωμή Θεσσαλονίκης το 1939, καθώς και στο Βόλο και στο Μαρκόπουλο Αττικής το 1940.¹⁹¹⁷ Ανάλογες είναι οι εορτές αλωνίσματος που οργανώνονται το ίδιο έτος στο Βροντάδο Χίου.¹⁹¹⁸

Στις εκδηλώσεις αυτές παρίστανται επίσημοι, λαμβάνουν μέρος οι τοπικοί Σχηματισμοί, τα σχολεία και διάφορα σωματεία και παρακολουθεί πλήθος κόσμου. Το πρόγραμμα των γιορτών είναι εντυπωσιακό. Ενδεικτικά αναφέρονται: παρέλαση με μουσική από ντόπια όργανα με την επίδειξη νέων γεωργικών εργαλείων, αγιασμός, έπαρση σημαίας, ομιλίες επισήμων, έκθεση ποικιλιών σίτου, αναπαράσταση των προόδων που σημείωσε η γεωργία επί μεταξικού καθεστώτος. Μετά την αναπαράσταση νέοι και νέες με τοπικές ενδυμασίες και ψάλλοντας ντόπια τραγούδια με τη συνοδεία τοπικών μουσικών οργάνων «θα ορμήσουν εις τους αγρούς, τους οποίους θα θερίσουν, κατά τα παλαιά ήθη και έθιμα». Στη συνέχεια οι καλύτεροι θεριστές θα βραβευθούν και η εκδήλωση θα λήξει με την εκτέλεση «ρυθμικών γεωργικών ασκήσεων» από Σκαπανείς και Σκαπάνισσες και με λεμβοδρομία 2.000 μέτρων.¹⁹¹⁹

Αλλά και σε εορτές με την ευκαιρία ιστορικών γεγονότων τοπικής εμβέλειας λαμβάνουν μέρος οι Σχηματισμοί της Οργάνωσης, όπως, για

¹⁹¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 966: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοίκησης Ρεθύμνης ...».

¹⁹¹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1040: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αι εορταί θερισμού εις την Επανωμήν Θεσσαλονίκης» (22/6/1939)· αρ. εγγρ. 152: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Εορτή Θερισμού» (15/6/1940).

¹⁹¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1186: Απόκομμα από άγνωστη εφημερίδα με άρθρο τιτλοφορούμενο «Εορτή Αλωνίσματος» (12/7/1940).

¹⁹¹⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1040: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Αι εορταί θερισμού εις την Επανωμήν Θεσσαλονίκης» (22/6/1939).

παράδειγμα, στις εορτές απελευθέρωσης της Λέσβου το 1939. Στην περίπτωση αυτή, όπως είναι αναμενόμενο, δίδεται η ευκαιρία της αναφοράς στο ηρωικό ελληνικό παρελθόν, αφού προηγουμένως έγιναν σκυταλοδρομίες των ντόπιων Φαλαγγιτών που έφεραν και κατέθεσαν στο μνημείο των πεσόντων ηρώων κλάδους δάφνης, ενώ το βράδυ έλαβε χώρα και λαμπαδηφορία του Στρατού και των μελών της Νεολαίας.¹⁹²⁰

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται η αμηχανία του ίδιου του καθεστώτος να ρυθμίσει με συνέπεια τις δημόσιες εμφανίσεις της Ε.Ο.Ν., ώστε να είναι φανερή η παρουσία της χωρίς, όμως, να εκτρέπεται στην υπερβολή και να προκαλεί τη θυμηδία του κόσμου. Αντιθέτως, από τις δημόσιες εμφανίσεις της Οργάνωσης παρατηρείται η τάση της για επίδειξη και εντυπωσιασμό, καθώς και η ροπή της στη στείρα και ενίοτε γελοία αναπαραγωγή παλαιών πρακτικών και εθίμων στο όνομα της διατήρησης της λαϊκής παράδοσης και του σεβασμού της ελληνικής ιστορίας.

Με τις επιλογές αυτές η Οργάνωση και κατ' επέκταση το καθεστώς δείχνουν αδυναμία να ανασηματοδοτήσουν τις παραδοσιακές αξίες και πολύ περισσότερο να αρθρώσουν πρωτότυπο ιδεολογικό λόγο. Η αδυναμία αυτή αιτιολογεί την εμμονή τους στο παρελθόν, από τη φωτογραφική αναπαράσταση του οποίου προσπαθούν να αντλήσουν κύρος και να νομιμοποιηθούν στη συνείδηση του κοινού. Η απουσία πρωτότυπου ιδεολογικού λόγου γίνεται απόπειρα να καλυφθεί με την οικοδόμηση εντυπωσιακής εικόνας. Επιπλέον η προπαγάνδα για την ευεργετική δράση της 4^{ης} Αυγούστου είναι πάντα παρούσα.

Συμπερασματικά και όσον αφορά σε όλες τις εορταστικές εκδηλώσεις του μεταξικού καθεστώτος, πρέπει να σημειωθεί ότι οι σχετικές τελετουργίες δεν υπήρξαν δική του επίνευση. Αντιθέτως η 4^η Αυγούστου

¹⁹²⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 731: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Η συμμετοχή της Ε.Ο.Ν. εις τας εορτάς της Λέσβου».

κληρονόμησε από το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς ένα εξελιγμένο τελετουργικό λατρείας της πατρίδας, το οποίο χρησιμοποιεί ως αφετηρία για την οργάνωση των εορταστικών της εκδηλώσεων. Βέβαια πρώτη η 4^η Αυγούστου στην Ελλάδα επενδύει τόσο χρήμα, χρόνο και ενέργεια στις εορτές αυτές, και τις μεταβάλλει τελικά σε μαζικές πολιτικές τελετουργίες, ακριβώς διότι έχει αυξημένες προσδοκίες ιδεολογικού επηρεασμού των μαζών.

Κέντρο των εορτών της 4^{ης} Αυγούστου είναι πάντα η ιδέα της πατρίδας. Στις τελετουργίες της μεταξικής περιόδου, όμως, η πατρίδα ταυτίζεται λιγότερο με τη θυσία (πράγμα που συνέβαινε κατά κόρον στο βενιζελικό κοινοβουλευτικό παρελθόν το επηρεασμένο από αντίστοιχες γαλλικές πρακτικές) και περισσότερο με τη χώρα τη δεμένη με την ιστορία της και προορισμένη να ξαναζήσει στο μέλλον μεγαλειώδεις στιγμές ανάλογες του παρελθόντος.

Απόδειξη της παραπάνω εκτίμησης προσφέρουν οι δυο δημοφιλέστερες σκηνοθετικές επιλογές του καθεστώτος, η σκυταλοδρομία και η λαμπαδηδρομία. Αυτές συμβολίζουν την άρρηκτη διαδοχή των γενεών και ταυτόχρονα την εθνική συνέχεια η οποία εκφράζεται με την παραλαβή και την παράδοση της σκυτάλης ή της λαμπάδας· συμβολίζουν, ακόμη, την αφοσίωση του ατόμου στο υπέρτατο ιδανικό της πατρίδας χάρη του οποίου το άτομο υποτάσσεται στο σύνολο. Ο πέλεκυς και ο ιδιαίτερος χαιρετισμός της Νεολαίας επιδιώκουν να αισθητοποιήσουν τη σύνδεση του ελληνικού λαού με τους ένδοξους προγόνους του και να συνδέσουν ιδεολογικά τη συγχρονία με την εθνική διαχρονία, γεγονός που θα έχει, σύμφωνα με την 4^η Αυγούστου, ως αποτέλεσμα την περιπόθητη εθνική αναγέννηση.

Οι τελετές, κυρίως της Ε.Ο.Ν., συχνά έχουν αφετηρία ή τέρμα σε ένα από τα μνημεία των πεσόντων. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, διεθνές σύμβολο της αιώνιας ψυχής κάθε έθνους, αποτελεί σημείο αναφοράς για πολλές εκδηλώσεις της Νεολαίας του καθεστώτος, καθώς

συμπυκνώνει και συμβολίζει τη συλλογική μνήμη του πόνου και της δοκιμασίας των προγόνων.¹⁹²¹ Η ιεροποίηση του προγονικού πάθους αγιοποιεί αυτόματα ολόκληρο το έθνος καθιστώντας το έθνος ηρώων και μαρτύρων και αντιδιαστέλλοντάς το προς τα «άλλα» έθνη.

Ωστόσο, αυτές καθεαυτές οι τελετές δε λαμβάνουν χώρα στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και δεν είναι στατικές. Αντιθέτως με τις παρελάσεις, τις λαμπαδηδρομίες και τις σκοταλοδρομίες διαχέονται μέσα στο δημόσιο χώρο. Μάλιστα επικεντρώνονται στα σημεία που σηματοδοτούν την έλευση της καινούριας εποχής την οποία ευαγγελίζεται η 4^η Αυγούστου, όπως στα στάδια, στα γήπεδα, στις λεωφόρους, στις πλατείες, στα σχολεία, δηλαδή εκεί όπου πλάθεται η νέα φέρελπις γενιά η οποία πρωταγωνιστεί, άλλωστε, στις εκδηλώσεις.

Συνεπώς, οι τελετουργίες της 4^{ης} Αυγούστου είναι πλούσιες σε στοιχεία μοντερνισμού, πράγμα που δικαιολογείται, αφού το ίδιο το καθεστώς επιδιώκει την υπέρβαση του αμαρτωλού παρελθόντος. Επίσης, ενώ οι μέχρι τότε τελετές στηρίζονταν στη μνήμη, οι μεταξικές τελετουργίες αφορμώνται από την ελπίδα της Μεταβολής.¹⁹²²

Ωστόσο, οι πολιτικές τελετουργίες της 4^η Αυγούστου, παρά τη μαζικότητα της συμμετοχής και τις θεαματικές εκδηλώσεις τους και παρά την ένταξη σε αυτές σύγχρονων τεχνολογικών μέσων (ραδιοφώνου και κινηματογράφου), δεν μπορούν να συγκριθούν με ανάλογους εορτασμούς της φασιστικής Ιταλίας και, ακόμα περισσότερο, της ναζιστικής Γερμανίας. Οι προπαγανδιστικές δημόσιες εκδηλώσεις του φασιστικού και του ναζιστικού καθεστώτος είναι τέτοιας μαζικότητας, καλλιτεχνικής αρτιότητας και αποτελεσματικότητας, ώστε υποστηρίζεται ότι το

¹⁹²¹ Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σσ. 149 – 150.

¹⁹²² Γ. Μαργαρίτης, «Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο – Τα σύμβολα της πατρίδας» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Χ. Φλάισερ (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 123 – 126.

προπαγανδιστικό τους μήνυμα αποτελεί το ίδιο ιδεολογία ελλείπει άλλης.¹⁹²³

Το φασιστικό και το ναζιστικό καθεστώς διαθέτουν τους μηχανισμούς κινητοποίησης πολύ μεγαλύτερων μαζών και την υλικοτεχνική υποδομή να διοργανώνουν τελετουργικά πολύ πιο εντυπωσιακά και κατ' επέκταση πιο αποτελεσματικά στον ιδεολογικό επηρεασμό, χρησιμοποιώντας όλες τις τότε τεχνολογικές κατακτήσεις και τα διαθέσιμα τεχνικά μέσα (π.χ. δυνατούς φωτισμούς, ακτίνες λέιζερ, γιγαντοαφίσες κ.λπ.). Επίσης διαθέτουν και την οικονομική δυνατότητα να επαναλαμβάνουν τακτικά τέτοιους εορτασμούς, για το στήσιμο των οποίων επιστρατεύονται, ως υπεύθυνοι, ειδικοί της προπαγάνδας, ενώ οι ηγέτες Μουσολίνι και Χίτλερ διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στη σκηνοθεσία του «έργου» που έχει τους ίδιους ως εφιαλτικούς ήρωες.¹⁹²⁴

Συγκρινόμενοι με τους παραπάνω, οι εορτασμοί του μεταξικού καθεστώτος με τις δοξολογίες στη Μητρόπολη, τους δημοτικούς χορούς, τις γυμναστικές επιδείξεις, τις ομιλίες και τις διαλέξεις, τις θεατρικές παραστάσεις, τις παρελάσεις, τις λαμπαδηδρομίες και τις δαφνοδρομίες, φαίνονται κοινότοποι, αφελείς και γραφικοί. Το σχετικό σχόλιο του Waterlow, χρονολογούμενο το Δεκέμβριο του 1938, απηχεί ακριβώς αυτή την αίσθηση:

Η Ε.Ο.Ν., με τους «φαλαγγίτες» της, τα γυμνάσια και τις παρελάσεις, τις στολές της, τις σημαίες και τις μπάντες, δεν έχει σημειώσει επιτυχία, παρά τις προσπάθειες να διαφημιστεί και να δυναμώσει η επιρροή της. Οι εκκλήσεις στο συναίσθημα ήταν άσχημα σταθμισμένες, οι ομιλίες και οι παρελάσεις είχαν σχεδιασθεί

¹⁹²³ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 84 – 85.

¹⁹²⁴ Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 143, 283 – 285, 307, 318, 624· R. Thurlow, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999, σ. 30· Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 131-132· Θ. Λίποβατς, Πρόλογος στο Θ. Διαμαντόπουλος, *Παλιοί και νέοι φασισμοί*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σσ. 20 – 21· Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 152· Γ. Παπαθεοδώρου, «Η ζωή της Λένη Ρίφενσταλ και η Ελλάδα», *Τότε*, Μηνιαία Ιστορική Επιθεώρηση, τεύχ. 41, Νοέμβριος 2007, σσ. 5 – 18.

*χωρίς φαντασία, και οι μαθητές και οι φοιτητές έτειναν να την θεωρούν άχρηστο και δυσάρεστο μπελά. Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς τίποτε λιγότερο ταιριαστό με το ελληνικό πνεύμα.*¹⁹²⁵

Είναι αλήθεια αναμφισβήτητη ότι το μεταξικό καθεστώς, ακόμα και αν υποθεθεί ότι προσπαθεί να αντιγράψει ξένα πρότυπα, αδυνατεί αντικειμενικά να οργανώσει τόσο άρτιους τεχνολογικά και επικοινωνιακά εορτασμούς, όσο οι φασιστικοί και οι ναζιστικοί. Η 4^η Αυγούστου, ωστόσο, παρά τις προσδοκίες της για ιδεολογικό επηρεασμό του λαού μέσω των μαζικών εορτασμών, αντιμετωπίζει τους εορτασμούς αυτούς περισσότερο σαν μια ευκαιρία για συμμετοχή σε πανηγύρι κάτω από το πατρικό βλέμμα ενός σοφού και καλοκάγαθου, παρά την αυστηρότητά του, Αρχηγού, παρά σαν μια ευκαιρία για αποθέωση του καθεστώτος και έμπνευση δέους για τον Αρχηγό αυτό. Αυτή η τακτική του καθεστώτος φωτίζει και το χαρακτήρα του: πρόκειται για καθεστώς αυστηρά προσωποπαγές που προωθεί τη χαρισματική ηγεσία και χαρακτηρίζεται από έντονο πατερναλισμό: ο ηγέτης του έχει τη μορφή πατέρα και όχι τη μορφή ανίκητου και βίαιου στρατηγού. Σκοπός δεν είναι η καλλιέργεια ακραίας και επιθετικής εθνικιστικής ιδεολογίας, αλλά η συσπείρωση του λαού κάτω από τα παραδοσιακά ιδεώδη της Πατρίδας, της Θρησκείας, της Οικογένειας, της Βασιλείας τα οποία το καθεστώς προσπαθεί να ανασηματοδοτήσει.

5. 6. Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός της Ε.Ο.Ν.

Ένα από τα πρώτα ζητήματα που αντιμετωπίζει το καθεστώς είναι τα μέσα που θα χρησιμοποιήσει, για να διοχετεύσει τον ιδεολογικό του λόγο στον ευαίσθητο χώρο των νέων. Ένα μέσο που επιστρατεύει η 4^η Αυγούστου είναι ειδικές ραδιοφωνικές εκπομπές.

Αξιζει να σημειωθεί ότι την εποχή αυτή, εκτός από το ιδιωτικό «Ράδιο - Τσιγγιρίδη» στη Θεσσαλονίκη, ραδιοφωνικοί σταθμοί δεν

¹⁹²⁵ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 89 – 90.

υπάρχουν. Η χώρα δε διαθέτει κρατική ραδιοφωνία. Ο κρατικός Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών εκπέμπει για πρώτη φορά το Μάιο του 1938. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι ιθύνοντες του μεταξικού καθεστώτος έχουν από νωρίς αντιληφθεί τις δυνατότητες για διείσδυση και ιδεολογικό επηρεασμό των μαζών που παρέχει το νέο μέσο επικοινωνίας. Γι' αυτό ενεργούν, ώστε να πολλαπλασιαστούν οι ραδιοφωνικές συσκευές τόσο στην επικράτεια γενικά όσο και στους κατά τόπους Σχηματισμούς της Οργάνωσης ειδικότερα.¹⁹²⁶

Αρχικά ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών είναι αυτός που φιλοξενεί ειδήσεις για τις δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν. και ιδιαίτερες εκπομπές. Ωστόσο η γιγάντωση της Οργάνωσης και ο πολλαπλασιασμός των αρμοδιοτήτων και των δραστηριοτήτων της καθιστούν αναγκαία τη δημιουργία ενός αυτοτελούς δικού της ραδιοφωνικού σταθμού με δικό της πομπό.

Ο πρώτος πομπός της Ε.Ο.Ν. είναι δωρεά ενός μέλους της Οργάνωσης. Πρόκειται για έναν μικρό πομπό βραχέων κυμάτων που επιτρέπει τη μετάδοση κάθε απόγευμα μουσικής, προπαγανδιστικών ομιλιών και ειδήσεων από τη ζωή και τις δραστηριότητες της Οργάνωσης. Διάφορες αντιξοότητες, όμως, κάνουν σύντομα προβληματική τη λειτουργία του. Η κατάσταση αυτή καθιστά επιτακτικότερη την απόκτηση άλλου πομπού και την οργάνωση αυτοτελούς ραδιοφωνικού σταθμού.¹⁹²⁷

Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός της Ε.Ο.Ν. εγκαθίσταται αρχικά στα Γραφεία της Κεντρικής Διοικήσεως της Οργάνωσης¹⁹²⁸ και αρχίζει να λειτουργεί από τις 10 Ιουνίου 1939 εκπέμποντας κάθε μέρα από τις 7 έως τις 9 μ.μ. από τα βραχέα κύματα στους 8.500 χιλιοκύκλους ή 35 μέτρα. Το πρόγραμμά του περιλαμβάνει κυρίως μουσική, διαλέξεις και

¹⁹²⁶ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 57 – 58, 101 – 104.

¹⁹²⁷ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 310.

¹⁹²⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1075: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Ο Ραδιοφωνικός σταθμός της Ε.Ο.Ν.».

ειδήσεις.¹⁹²⁹ Η λειτουργία αυτοτελούς Ραδιοφωνικού Σταθμού της Ε.Ο.Ν. θεωρείται τόσο σημαντική από το καθεστώς, ώστε δίδεται η εντολή να δημοσιευθεί η είδηση στον ημερήσιο Τύπο.

Σύντομα, και συγκεκριμένα το Νοέμβριο του ίδιου έτους, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός της Ε.Ο.Ν. μεταστεγάζεται. Τα επίσημα εγκαίνιά του γίνονται με μεγάλη λαμπρότητα στις 5 Νοεμβρίου 1939, ημερομηνία που ίσως να προκρίνεται, για να συμπέσει με τον εορτασμό της δεύτερης επετείου ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. δυο μέρες αργότερα.¹⁹³⁰

Στις νέες εγκαταστάσεις ο Σταθμός συνεχίζει να εκπέμπει σε μήκος, τώρα, κύματος 37 ή 8.100 χιλιοκύκλων. Οι ώρες εκπομπών αυξάνονται, αφού πλέον αυτός λειτουργεί από 5.30 έως 8.30 μ.μ. κάθε μέρα και από 10 π.μ. έως 1 μ.μ. τις Κυριακές και τις λοιπές αργίες.¹⁹³¹ Το πρόγραμμά του δημοσιεύεται καθημερινά στις εφημερίδες και περιλαμβάνει ομιλίες, ειδήσεις και τραγούδια, μέσω των οποίων επιχειρείται ο ιδεολογικός επηρεασμός της νεολαίας.¹⁹³² Οι αλλαγές στο χώρο λειτουργίας και στις ώρες εκπομπών του Σταθμού καταδεικνύουν τις αυξημένες δραστηριότητες της Οργάνωσης, οι οποίες πρέπει να γνωστοποιούνται σε ολόένα και αυξανόμενο αριθμό μελών.

Ραδιοφωνική ομιλία του Υπουργού Οικονομικών της 22^{ας} Νοεμβρίου 1939 πληροφορεί για την τεράστια εμβέλεια του Σταθμού, ο οποίος στέλνει τη φωνή της ελληνικής νεολαίας «στα πέρατα της Γης, εκεί που παλεύουν τον μεγάλο αγώνα οι ξηνητευμένοι μας, εκεί που μοχθούν οι ναυτικοί μας στις (sic) απέραντες μακρινές (sic) θάλασσες». Το κατόρθωμα αυτό καθίσταται ακόμα πιο σημαντικό, αν ληφθεί υπόψη - σύμφωνα πάντα με τον Υπουργό Οικονομικών - ότι στο Σταθμό διατέθηκε το πολύ χαμηλό ποσό των 15.000 δραχμών και ότι, για να στηθεί αυτός,

¹⁹²⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1066: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Ο Ραδιοφωνικός σταθμός της Ε.Ο.Ν.».

¹⁹³⁰ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 312.

¹⁹³¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 741: Αχρονολόγητο κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Ραδιοφωνικός Σταθμός Ε.Ο.Ν. Ελλάδος».

¹⁹³² Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρείται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 103.

εργάσθηκαν όχι ειδικοί, αλλά αυτοδίδακτα «εργατόπαιδα της σκληρής βιοπάλης που δεν πέρασαν από επαγγελματικές σχολές». ¹⁹³³ Χωρίς να είναι δυνατόν να ελεγχθεί η ακρίβεια των παραπάνω στοιχείων, γεγονός είναι ότι ο Σταθμός της Ε.Ο.Ν. εκπέμπει στα βραχέα κύματα, τα οποία παρέχουν τη δυνατότητα εκτεταμένης εκπομπής παγκόσμιας λήψης, ενώ ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών απλώς στα μεσαία...¹⁹³⁴

Προκειμένου, μάλιστα, να ικανοποιηθούν οι αυξημένες προσδοκίες του καθεστώτος, δημιουργούνται διάφορα τμήματα τα οποία επανδρώνονται με πλήθος υπαλλήλων, ώστε ο Σταθμός να λειτουργεί αποτελεσματικότερα: Διαφωτίσεων και Διαλέξεων αρμόδιο για την προετοιμασία και μετάδοση προπαγανδιστικών ομιλιών· Συνεννοήσεων αρμόδιο για τη μετάδοση ειδήσεων και ανακοινώσεων· Μουσικής αρμόδιο για την επιλογή της κατάλληλης μουσικής, την οργάνωση μουσικών διαλέξεων και την αγορά δίσκων· Τεχνικό τμήμα αρμόδιο για την τεχνική υποστήριξη του Σταθμού· τέλος, τμήμα Δραματολογίου αρμόδιο για την εκπαίδευση και διαφώτιση νεαρών μελών, ώστε να γίνουν επαρκείς ραδιοφωνικοί εκφωνητές ή παρουσιαστές. ¹⁹³⁵

Η ειδική εκπαίδευση των μελλοντικών ραδιοφωνικών ομιλητών δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, αφού αυτοί θα επιτελούν ταυτόχρονα και προπαγανδιστικό έργο. Η λειτουργία του προπαγανδιστικού λόγου είναι ήδη γνωστή. Επειδή τούτος απευθύνεται λιγότερο στη λογική και περισσότερο στο συναίσθημα, ο ραδιοφωνικός ομιλητής και ταυτόχρονα προπαγανδιστής των νέων ιδεών πρέπει να έχει μεγάλη ικανότητα ψυχολογικής παρατήρησης, αντίληψη των ψυχικών και πνευματικών

¹⁹³³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 721: Αχρονολόγητο κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η ραδιοφωνική ομιλία του Υπουργού των Οικονομικών από τον Σταθμόν της Ε.Ο.Ν.».

¹⁹³⁴ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολογιστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 103.

¹⁹³⁵ Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 314 – 315.

ιδιοτήτων του κοινού, καθώς και γνώση των ενδεικνυόμενων προς χρήση κάθε φορά μέσων.¹⁹³⁶

Από την 1^η Σεπτεμβρίου 1940 καθιερώνεται ως σήμα του Ραδιοφωνικού Σταθμού της Ε.Ο.Ν. το σάλπισμα της πρώτης στροφής του Ύμνου της Νεολαίας και εν συνεχεία της πρώτης στροφής του Ύμνου της 4^{ης} Αυγούστου. Η σύνθεση του ραδιοφωνικού σήματος της Ε.Ο.Ν. (διαδοχική ανάκρουση των πρώτων στροφών των δύο ύμνων) επαληθεύει και συμβολικά με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο κάτι που είναι ήδη γνωστό, την ασφυκτική κηδεμονία που ασκεί το καθεστώς στην Οργάνωση.

5. 7. Περιοδικά της Ε.Ο.Ν. (*Η Νεολαία, Φαλαγγτική Επιθεώρησης*) και λοιπή εκδοτική δραστηριότητα

Ένα μέσο που επιστρατεύει η 4^η Αυγούστου, προκειμένου να διοχετεύει τα μηνύματά της στο λαό και ιδίως στη νεολαία είναι ο έντυπος λόγος. Η χρήση του έντυπου λόγου αποτελεί αποτελεσματικό τρόπο ιδεολογικής διείσδυσης στη νεολαία. Για να επιτύχει τον ιδεολογικό επηρεασμό αυτής της ευαίσθητης πληθυσμιακής ομάδας διά του έντυπου λόγου, το καθεστώς προσπαθεί κατ' αρχάς να θέσει υπό έλεγχο τις νεανικές εκδοτικές δραστηριότητες. Η προσπάθεια αρχίζει να ευδοκίμει από το 1938, από τη χρονική, δηλαδή, στιγμή που η δικτατορία ισχυροποιείται εξουδετερώνοντας την αντίδραση των αντιπάλων και των επικριτών της. Αυτή η εκτίμηση εξάγεται από το ότι οι εκδοτικές δραστηριότητες που προέρχονται από νέους ή που απευθύνονται σε νέους συνεχίζονται ως το 1937, αλλά αρχίζουν, στη συνέχεια, να σημειώνουν προοδευτική κάμψη που γίνεται εμφανέστατη το 1940.¹⁹³⁷

¹⁹³⁶ Δ. Καρανόπουλος, «Κράτος και Ραδιόφωνο», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 6, Αθήνα Φεβρουάριος 1938, σ. 189.

¹⁹³⁷ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 19-20.

Το κλίμα που επιβάλλει η δικτατορία δεν αφήνει ανεπιηρέαστες και τις νεανικές λογοτεχνικές αναζητήσεις, αφού κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος παρατηρείται συρρίκνωση των σχετικών νεανικών περιοδικών σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο. Επιπλέον, ελάχιστα είναι τα μαθητικά έντυπα που εκδίδονται κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, σε σχέση με τα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Η ανάσχεση αυτής της μαθητικής δραστηριότητας οφείλεται στον ασφυκτικό έλεγχο που ασκεί η δικτατορία, ο οποίος, όπως είναι φυσικό, αποθαρρύνει τον αυθόρμητο προβληματισμό των μαθητών.¹⁹³⁸

Το καθεστώς δεν αρκείται να θέσει υπό αυστηρό έλεγχο τις μαθητικές και νεανικές εκδοτικές δραστηριότητες και τις λογοτεχνικές αναζητήσεις. Όταν κρίνεται ότι η Ε.Ο.Ν. έχει αναπτυχθεί αρκετά, ώστε δική της ιδιαίτερη φωνή να θεωρείται απαραίτητη, προωθείται η έκδοση εντύπου που να αποτελεί το επίσημο όργανο της Νεολαίας. Πρόκειται για την εβδομαδιαία εφημερίδα *Η Νεολαία* που στον υπότιτλό της αυτοχαρακτηρίζεται ως «Επίσημον Όργανον της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας της Ελλάδος».¹⁹³⁹

Η Νεολαία κυκλοφορεί από τις 14 Ιανουαρίου 1938 ως τις 27 Μαΐου 1938 μια φορά την εβδομάδα, κάθε Παρασκευή. Αριστερά του τίτλου της και σε κάθε φύλλο φέρει το επίσημο σήμα της Οργάνωσης, το διπλό πέλεκυ. Ως εκδότης της φέρεται συνολικά η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας. Διευθυντής συντάξεως των πέντε πρώτων φύλλων είναι ο Δ. Καλλονάς, ενώ, όσον αφορά στα επόμενα, τη σχετική ευθύνη φέρει Επιτροπή.

¹⁹³⁸ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 40, 44.

¹⁹³⁹ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 143 - 147. Το κενό μέχρι την έκδοση ιδιαίτερου εντύπου της Ε.Ο.Ν. καλύπτεται από το περιοδικό *Εθνική Νεολαία*, επίσημο όργανο της Εθνικής Νεολαίας Ελλάδος, η οποία ανήκει στη φιλοφασιστική οργάνωση του Μεσοπολέμου «Εθνική Ένωση Ελλάς», πιο γνωστή ως Ε.Ε.Ε. Η *Εθνική Νεολαία* κυκλοφορεί αδιάκοπα από τις αρχές Φεβρουαρίου του 1934 έως τα τέλη του 1937· βλ. Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 22 – 23.

Οι στόχοι της εφημερίδας αναφέρονται αναλυτικά στο ανυπόγραφο σημείωμα με τίτλο «Μεταξύ μας» που δημοσιεύεται στο πρώτο φύλλο της. Σύμφωνα με αυτό, το έντυπο στοχεύει πρωτίστως στο να διαβιβάζει σε όλα τα μέλη της Ε.Ο.Ν. σε όλη τη χώρα τις σκέψεις, τις αποφάσεις, τις οδηγίες και τις συμβουλές του Αρχηγού (ιδίως, μάλιστα, αυτές που αφορούν τη νέα γενιά), τις οποίες παροτρύνει να τηρούν. Άλλος στόχος της εφημερίδας είναι να διαβιβάζει στους νέους τις οδηγίες του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου. Τέλος η εφημερίδα φιλοδοξεί να αποτελέσει ευχάριστο ανάγνωσμα για όλα τα μέλη της οικογένειας, καθώς και για τους μαθητές και φοιτητές και των δύο φύλων, αφού δεσμεύεται ότι η ύλη της θα είναι όχι μονάχα διδακτική και εγκυκλοπαιδική, αλλά και πρωτότυπη και ευχάριστη.

Πάντως σε κάθε φύλλο της, εκτός από τα λογοτεχνικά κείμενα, τα ιστορικά άρθρα, τις αθλητικές ειδήσεις, τις δραστηριότητες των επαρχιακών τμημάτων της Οργάνωσης και τις συνταγές μαγειρικής (το καθεστώς δε χάνει ποτέ την ευκαιρία να προπαγανδίζει τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας), περισσεύουν τα άρθρα και τα σχόλια τα υμνητικά για το καθεστώς και για την Ε.Ο.Ν.

Αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος αριθμός των ΕΟΝιτών το 1938, εικάζεται με αρκετή ασφάλεια ότι η κυκλοφορία της εφημερίδας θα πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη και να κάλυπτε ολόκληρη την επικράτεια. Ωστόσο, για λόγους άγνωστους η εφημερίδα διακόπτει την κυκλοφορία της το Μάιο του 1938, ενώ έχει κυκλοφορήσει μόνο 20 φύλλα. Η διακοπή, κρινόμενη εκ των υστέρων, ίσως να οφείλεται σε μειωμένη ουσιαστική απήχηση της εφημερίδας στη νέα γενιά, παρά τη μεγάλη της κυκλοφορία, γεγονός που φαίνεται να προβληματίζει τους ιθύνοντες της Ε.Ο.Ν.

Διάδοχος της εφημερίδας αυτής είναι το περιοδικό *Η Νεολαία*. Σχετική διαταγή του Κ.Ε.Ν. την 6η Οκτωβρίου 1938 ανακοινώνει ότι «... την 15^{ην} Οκτωβρίου κυκλοφορεί τελείως ανακαινισθέν το Περιοδικόν της

Οργανώσεως “Η Νεολαία”». ¹⁹⁴⁰ Σε εμφανή θέση αναγράφεται η ένδειξη «Περίοδος Β΄», τονίζεται, δηλαδή, με έμφαση ότι το περιοδικό αποτελεί συνέχεια της ομώνυμης εφημερίδας. Άλλωστε και στη διαταγή του Κ.Ε.Ν. γίνεται λόγος για ανακαίνιση του ήδη υπάρχοντος εντύπου και όχι για κυκλοφορία νέου, ίσως για να αποδοθεί η νέα εκδοτική προσπάθεια απλώς σε διάθεση ανανέωσης του ήδη υπάρχοντος εντύπου και να διασκεδαστεί έτσι η εντύπωση της προηγούμενης εκδοτικής αποτυχίας. Την εκτίμηση αυτή ενισχύει και το προγραμματικό άρθρο το οποίο δημοσιεύεται στο οπισθόφυλλο του πρώτου τεύχους του περιοδικού (15 Οκτωβρίου 1938): «Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ, προς εκπλήρωσιν των σκοπών της πνευματικής, θρησκευτικής, ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως των ΝΕΩΝ του τόπου μας, απεφάσισε προς τοις άλλοις και την ανακαίνισιν της εκδόσεως του περιοδικού» (τα κεφαλαία στο πρωτότυπο). ¹⁹⁴¹

Το περιοδικό είναι επίσης εβδομαδιαίο. Στα τεύχη 1 - 42 φιλόδοξα αυτοχαρακτηρίζεται ως «Επίσημον Όργανον Πνευματικής, Θρησκευτικής, Ηθικής, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας της Ελλάδος», στα τεύχη 43 - 122 ως «Εβδομαδιαία Επίσημος Έκδοσις Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» και στα τεύχη 123 - 133 ως «Εβδομαδιαία Έκδοσις. Όργανον Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας». Η Διεύθυνση - Σύνταξη ανατίθεται σε συλλογικό όργανο, στη Διεύθυνση Τύπου της Γενικής Γραμματείας της ΕΟ.Ν., όπως πληροφορεί η προμετωπίδα. ¹⁹⁴² Σε σχετική διαταγή του Κ.Ε.Ν. αναφέρονται, χωρίς όμως, να κατονομάζονται, ο διευθυντής και το επιτελείο του που

¹⁹⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 011: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις μέσω αυτών Περιφερειακάς Υποδιοικήσεις και απάσας τας υπ’ αυτάς Μονάδας ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1938).

¹⁹⁴¹ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 - 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σ. 27.

¹⁹⁴² Αθ. Μπάλτα, «Το περιοδικό της ΕΟΝ Η ΝΕΟΛΑΙΑ: Σκοποί και απήχηση» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β’, σσ. 631 - 639.

καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες για την ευόδωση του εκδοτικού εγχειρήματος.¹⁹⁴³

Για τους στόχους του περιοδικού γίνεται έμμεσα λόγος στην ίδια διαταγή του Κανελλόπουλου· αυτοί συνοψίζονται στη διάδοση των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁹⁴⁴ Αλλά οι στόχοι αναφέρονται και ξεκάθαρα σε άρθρο του πρώτου τεύχους του με τίτλο «Προς τους νέους και τας νέας», και συνίστανται στο να καταστεί αυτό «ο μοναδικός και αχώριστος σύντροφος και οδηγός κάθε ΝΕΟΥ και ΝΕΑΣ του τόπου μας» (τα κεφαλαία στο πρωτότυπο) και έτσι να ασκήσει πνευματική, θρησκευτική, ηθική, κοινωνική και πολιτική αγωγή στους ελληνοπαίδες.¹⁹⁴⁵ Επίσης, σε διαταγή του Κ.Ε.Ν. της 11ης Φεβρουαρίου 1939, μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι το περιοδικό διερμηνεύει τις αρχές και τις κατευθύνσεις της Οργάνωσης, προάγει τη δημιουργία ομαδικού πνεύματος και λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος των μελών.¹⁹⁴⁶ Σε άλλη διαταγή του το χαρακτηρίζει όχι μονάχα δελτίο κινήσεως της Ε.Ο.Ν., αλλά και όργανο ιδεών και μάχης.¹⁹⁴⁷

Παρατηρείται, συνεπώς, ότι, με όργανο το περιοδικό, η Οργάνωση επιφυλάσσει στον εαυτό της την αποκλειστική αρμοδιότητα της άσκησης αγωγής στο πλαίσιο, πάντα, των ιδεολογικών αρχών του Νέου Κράτους· μιας αγωγής, όμως, τόσο πολυποικίλης (πνευματικής, θρησκευτικής, ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής), ώστε εξ αρχής να τίθεται εν αμφιβόλω η επιτυχία του όλου εγχειρήματος.

¹⁹⁴³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 011: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις μέσω αυτών Περιφερειακάς Υποδιοικήσεις και απάσας τας υπ' αυτές Μονάδας ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1938).

¹⁹⁴⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 011 «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις μέσω αυτών Περιφερειακάς Υποδιοικήσεις και απάσας τας υπ' αυτές Μονάδας ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1938).

¹⁹⁴⁵ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σ. 168.

¹⁹⁴⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 071: «Διαταγή Γενικής λήψεως Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (11/2/1939).

¹⁹⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 364: Έγγραφο του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας Τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών τας Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν.» σχετικά με εσωτερικά θέματα και νέους στόχους της Οργάνωσης (13/9/1938).

Εκείνο που εντυπωσιάζει είναι η εκπεφρασμένη φιλοδοξία των ιθύνοντων του περιοδικού να περιλάβει αυτό στο αναγνωστικό του κοινό όχι μονάχα τους νέους που κατοικούν εντός των ελληνικών συνόρων, αλλά και όσους ελληνόπαιδες εγκαταβιούν στο εξωτερικό: «...το περιοδικόν “Η ΝΕΟΛΑΙΑ” παρουσιάζεται διά του παρόντος πρώτου τεύχους με ΝΕΑΝ ΕΜΦΑΝΙΣΙΝ εις ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ και ΝΕΑΣ της ΕΛΛΑΔΟΣ του Εσωτερικού και του Εξωτερικού...» (τα κεφαλαία στο πρωτότυπο).¹⁹⁴⁸

Η φιλοδοξία των υπευθύνων της Νεολαίας είναι ομόλογη προς την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου περί έθνους και εθνικών πλοκάμων. Σύμφωνα με αυτή, εφόσον στο ελληνικό έθνος συμπεριλαμβάνονται και Έλληνες μόνιμα διαβιούντες στο εξωτερικό και δεδομένου ότι ο ελληνισμός δεν μπορεί να περιορισθεί μέσα στα στενά όρια ενός κρατικού μορφώματος, το καθεστώς έχει καθήκον να διατηρήσει και να ενισχύσει τους αποδήμους τονώνοντας την εθνική τους συνείδηση και καθιστώντας τους υπερήφανους για τη χώρα καταγωγής τους. Επιπλέον, όμως, επιδιώκει και τον ιδεολογικό επηρεασμό των αποδήμων, και μάλιστα της νέας γενιάς, μέσω του έντυπου λόγου, ώστε να αποκτήσει συμμάχους και υπερασπιστές και στο εξωτερικό.

Οι ιθύνοντες του περιοδικού προσπαθούν να υλοποιήσουν τις δεσμεύσεις του προγραμματικού άρθρου με δημοσιεύσεις άρθρων πολιτικού περιεχομένου με έντονη την αντικομμουνιστική και την αντικοινοβουλευτική προπαγάνδα, γεωργικού και κτηνοτροφικού περιεχομένου, πρακτικών γνώσεων για την καθημερινή ζωή, πρακτικών ιατρικών συμβουλών, μορφωτικών θεμάτων, ποικίλων λογοτεχνικών κειμένων με έντονο πατριωτικό περιεχόμενο τα οποία διαιωνίζουν τα εθνικά στερεότυπα του «καλού» Έλληνα που μάχεται με ηρωισμό εναντίον του «κακού» εχθρού· επίσης με τη δημοσίευση πνευματικών ασκήσεων και χιουμοριστικών ευρημάτων, καθώς και διδακτικών

¹⁹⁴⁸ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσιγκάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 168 – 170 (όπου και το παράθεμα).

παραμυθιών για τους μικρούς Σκαπανείς. Δε λείπουν οι αναλύσεις της κυριακάτικης ευαγγελικής περικοπής, ενώ περισσεύουν οι πληροφορίες και το φωτογραφικό υλικό το σχετικό με τη δράση των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. στην πρωτεύουσα και στην επαρχία.¹⁹⁴⁹

Στα κορίτσια – μέλη της Οργάνωσης απευθύνεται ιδιαίτερη ενότητα του περιοδικού με τον τίτλο «Σελίδες των κοριτσιών μας». Ο τίτλος αυτός αντικατέστησε τον προηγούμενο, περισσότερο ενδεικτικό των ιδεολογικών αρχών του καθεστώτος, τίτλο «Το βασίλειο του σπιτιού: Νοικοκυριό, Μητρότης, Οικιακή Οικονομία». Σκοπός του περιοδικού είναι να κατευθύνει τα κορίτσια αποκλειστικά στις οικιακές ασχολίες και στην οικογένεια, και να τους εμφυσησει ως κύριο ιδανικό το γάμο και την απόκτηση και ανατροφή παιδιών γερών, ώστε να υπερασπιστούν στο μέλλον την πατρίδα.¹⁹⁵⁰

Το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο κοσμούν φωτογραφίες από τη ζωή στην Οργάνωση ή φωτογραφία του ίδιου του Μεταξά, σπανίως άλλων θεμάτων.¹⁹⁵¹ Η παρουσία ακόμα και των μελών της βασιλικής οικογένειας είναι πενιχρή, γεγονός που αποδεικνύει το πρωτείο του δικτάτορα και την απόλυτη εξάρτηση της Νεολαίας από αυτόν.

Γενικά και με λίγες μόνο εξαιρέσεις η ποιότητα του περιοδικού δεν κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα ούτε όσον αφορά στα κείμενα ούτε όσον αφορά στις φωτογραφίες. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα επιλογής του καθεστώτος, εφόσον το συγκεκριμένο περιοδικό απευθύνεται σε νεαρό, ετερόκλητο (Σκαπανείς και Φαλαγγίτες, αγόρια και κορίτσια, εγκαταβιούντες στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό) και συχνά

¹⁹⁴⁹ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσιγκάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 170 – 171. Αθ. Μπάλτα, «Το περιοδικό της ΕΟΝ *Η ΝΕΟΛΑΙΑ*: Σκοποί και απήχηση» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1- 5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 633 - 635.

¹⁹⁵⁰ Αθ. Μπάλτα, «Το περιοδικό της ΕΟΝ *Η ΝΕΟΛΑΙΑ*: Σκοποί και απήχηση» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1- 5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σ. 635.

¹⁹⁵¹ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσιγκάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σ. 171.

απαιδευτο κοινό (μαθητές, σπουδαστές, αλλά και παιδιά της βιοπάλης).¹⁹⁵² Ωστόσο ας υπενθυμιστεί ότι ο έντονα προπαγανδιστικός του στόχος στέκεται a priori εμπόδιο στην ποιοτική πνευματική παραγωγή.

Όσον αφορά στην κυκλοφορία του περιοδικού, οι ιθύνοντες θεωρούν το μέγεθός της ως απόδειξη της ευρωστίας του καθεστώτος και της πολιτικής συνειδητοποίησης των μελών της Οργάνωσης, «διότι», σύμφωνα με τον Κ.Ε.Ν., «θα αποτελεί γεγονός απογοητευτικών η περιορισμένη κυκλοφορία οργάνου Οργανώσεως 300.000 μελών, γεγονός επιτρέπον εις πάντας τον ισχυρισμόν, ότι τα μέλη μας δεν έχουν συνείδησιν ουδέ των στοιχειωδεστέρων υποχρεώσεων των έναντι της Ε.Ο.Ν.». Στην ίδια διαταγή του Κανελλόπουλου τονίζεται με έμφαση «η σημασία, ην ενέχει διά την διάδοσιν των Αρχών μας η, όσο το δυνατόν, ευρύτερα κυκλοφορία του Περιοδικού».¹⁹⁵³

Η κυκλοφορία του περιοδικού ανέρχεται σε 40.000 - 50.000 αντίτυπα το 1939 και προγραμματίζονται 100.000 - 120.000 αντίτυπα το 1940, αριθμοί που είναι ανάλογοι με τη γιγάντωση της Οργάνωσης.¹⁹⁵⁴ Γενικά το περιοδικό θριαμβολογεί για το αυξημένο tirage του.¹⁹⁵⁵

Ωστόσο αξίζει να περιγραφεί ο τρόπος με τον οποίο επιχειρείται η διάδοση του περιοδικού στο νεανικό πληθυσμό. Προς επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής κυκλοφορίας ο Κανελλόπουλος διατάζει τις Περιφερειακές Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις της Ε.Ο.Ν. να προπαγανδίζουν εντατικά το περιοδικό εντός και εκτός της Οργάνωσης, ούτως ώστε να καταστεί σαφές ότι αποτελεί «υποχρέωσιν (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο) των μελών η παρ' εκάστου εξ αυτών, αγορά του

¹⁹⁵² Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 108.

¹⁹⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 011: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις μέσω αυτών Περιφερειακάς Υποδιοικήσεις και απάσας τας υπ' αυτάς Μονάδας ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1938).

¹⁹⁵⁴ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 - 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σ. 167.

¹⁹⁵⁵ Αθ. Μπάλτα, «Το περιοδικό της ΕΟΝ Η ΝΕΟΛΑΙΑ: Σκοποί και απήχηση» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 635 - 636.

Περιοδικού...», καθώς και η αθρόα εγγραφή συνδρομητών, «ήτις διά τους βαθμοφόρους δεν αποκλείεται να καταστεί βραδύτερον και υποχρεωτική».¹⁹⁵⁶

Το περιοδικό τιμάται 4 δραχμές ανά φύλλο και στους μαθητές προσφέρονται συνδρομές. Επειδή, όμως, το καθεστώς επιθυμεί διακαώς την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απορρόφηση του περιοδικού από το μαθητικό πληθυσμό τόσο για λόγους προπαγανδιστικούς όσο και για λόγους ισχύος, ορίζεται μεταξύ των διδασκόντων κάθε σχολικής μονάδας ένας υπεύθυνος ο οποίος υποχρεούται να παραλαμβάνει από το Πρακτορείο αριθμό φύλλων του περιοδικού ανάλογο με το μαθητικό πληθυσμό του σχολείου και είναι υπόλογος έναντι του Πρακτορείου και των εκπαιδευτικών αρχών για την τακτοποίηση των οικονομικών εκκρεμοτήτων. Η πίεση που ασκείται στον υπεύθυνο εκπαιδευτικό για διάθεση του περιοδικού μετακυλιεται τελικά στο μαθητικό πληθυσμό, δεδομένου ότι τα επιστρεφόμενα τεύχη ορίζεται πως δε θα πρέπει να είναι περισσότερα του 10 ή 15% των παραληφθέντων.¹⁹⁵⁷

Το καθεστώς φροντίζει ώστε το περιοδικό να μην περιορίζεται στο μαθητικό και στο φοιτητικό πληθυσμό. Ο ίδιος ο Μεταξάς τη 15^η Οκτωβρίου 1938, πρώτη μέρα της (επανα)κυκλοφορίας του εντόπου, δίνει εντολή στους Υπουργούς, Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες του κράτους να φροντίσουν, μεταξύ των άλλων, για τη διάθεση του περιοδικού όχι μονάχα στα σχολεία και στις ειδικές σχολές διά των Διευθυντών τους, αλλά και στα εργοστάσια διά του υπεύθυνου προσωπικού, στις Κοινότητες, στις σχολικές εφορίες, στα ταμεία σχολικών επιτροπών και γενικά στα Πρόσωπα Ιδιωτικού και Δημοσίου Δικαίου, στις εργατικές ενώσεις και στους οργανισμούς που σχετίζονται με τη νεολαία. Επίσης διατάζει να καταβληθεί κάθε προσπάθεια για την όσο το δυνατόν

¹⁹⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 011: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις μέσω αυτών Περιφερειακάς Υποδιοικήσεις και απάσας τας υπ' αυτάς Μονάδας ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1938).

¹⁹⁵⁷ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρείται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 105 – 106.

μεγαλύτερη διάδοση του εντύπου, αφού, όπως διατείνεται, αυτό υπερέχει έναντι όλων των άλλων νεανικών εντύπων όσον αφορά στην εμφάνιση και στο περιεχόμενο.¹⁹⁵⁸

Ωστόσο, παρά τις άνωθεν εντολές, το περιοδικό από την αρχή αντιμετωπίζει προβλήματα με την αποπληρωμή των συνδρομών του και με τη διάθεση των αντιτύπων του, όπως μαρτυρούν σχετικά αρχειακά ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα, μόλις το Νοέμβριο του 1938 η αδιαφορία των Δήμων και των Κοινοτήτων να αποπληρώσουν τις καθυστερούμενες συνδρομές του έτους Οκτωβρίου 1937 - Οκτωβρίου 1938 αναγκάζει τον ίδιο το Μεταξά να επέμβει με αυστηρή διαταγή του προς τους προϊσταμένους τους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες του κράτους, με την οποία, επιπλέον, εντέλλεται να ανανεώσουν οι Δήμοι και οι Κοινότητες την εγγραφή τους για το έτος Οκτωβρίου 1938 - Οκτωβρίου 1939 και να καταβάλουν εγκαίρως τις σχετικές συνδρομές.¹⁹⁵⁹

Ο Κ.Ε.Ν. επεμβαίνει λίγους μήνες αργότερα, στις 11 Φεβρουαρίου 1939, με διαταγή προς όλες τις Περιφερειακές Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν., απειλώντας με αυστηρές κυρώσεις, και μάλιστα με αναφορά στον ίδιο το Μεταξά ως Γενικό Επιθεωρητή της Ε.Ο.Ν., τους βαθμοφόρους που συνεχίζουν να αδιαφορούν για τη διάδοση του περιοδικού στα μέλη της Οργάνωσης.¹⁹⁶⁰

Παρ' όλα αυτά η κατάσταση δε βελτιώνεται. Η σχετική αναφορά προς το Σταύρο Κανονίδη, Διευθυντή του περιοδικού, που υποβάλλεται από έμπιστό του μετά από περιοδεία σε μεγάλο μέρος της Δυτ. Ελλάδας κατά τα μέσα του 1939, είναι αποκαλυπτική:

*Γενικώς εις όλα τα μέρη οπόθεν διήλθον η κατάστασις του
Περιοδικού δεν είναι καθόλου καλή!... Δεν έχει γίνει η προπαγάνδα*

¹⁹⁵⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 028: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς τους κ.κ. Υπουργούς, Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες του Κράτους» σχετικά με την προώθηση του περιοδικού *Η Νεολαία* (15/10/1938).

¹⁹⁵⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 012: «Διαταγή Προς Τους κ.κ. Γεν. Διοικητές και Νομάρχες του Κράτους» σχετικά με την προώθηση του περιοδικού *Η Νεολαία* (7/11/1938).

¹⁹⁶⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 071: «Διαταγή Γενικής λήψεως Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (11/2/1939).

που πρέπει διά την ανάπτυξιν της κυκλοφορίας και η δικαιολογία είναι η οικονομική δυσπραγία. Είναι όμως εκτός πάσης αμφιβολίας ότι ο νέος προτιμά της “ΝΕΟΛΑΙΑΣ” τα περιοδικά των ερωτικών αναγνωσμάτων και διηγημάτων, πράγμα που οι κ.κ. καθηγηταί δεν κατόρθωσαν να κατανοήσουν επαρκώς. Και το χειρότερον: Προκειμένου περί “Εβδομάδος”, “Μπουκέτου”, “Θεατού” κ.λ.π. οικονομική δυσπραγία δεν υφίσταται.¹⁹⁶¹

Η κατάσταση αυτή αναγκάζει το δικτάτορα, ως Υπουργό Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, να επανέλθει με διαταγή του προς τους Επιθεωρητές και Διευθυντές των σχολείων Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως του κράτους, με την οποία, αφού σχολιάζει αρνητικά την αδιαφορία για τη διάδοση του περιοδικού στο μαθητικό πληθυσμό, τους επιφορτίζει να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα (ομιλίες, παροτρύνσεις, ανάπτυξη σε εκθέσεις θεμάτων αντλημένων από το περιοδικό), ώστε να καταστεί *Η Νεολαία* το κυριότερο εξωσχολικό ανάγνωσμα των μαθητών· επίσης να λειτουργήσει «ως συνεπικούρος και βοηθός του έργου του διδασκάλου, και ως κήρυξ των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου»,¹⁹⁶² - σαφής απόδειξη της διαπλοκής της Οργάνωσης με την εκπαίδευση και της κηδεμονίας της από το καθεστώς.

Συνεπώς, αν και τοπώνονταν χιλιάδες αντίτυπα του περιοδικού δεδομένης της αριθμητικής γιγάντωσης της Νεολαίας, τα ανώτερα στελέχη αμελούσαν να διαθέσουν στα μέλη τα αντίτυπα αυτά και να ενθαρρύνουν τη μελέτη τους. Οι νέοι εκτός σχολείου, αγρότες και εργαζόμενοι, ακόμα και φοιτητές, επεδείκνυαν μεγαλύτερη αδιαφορία απ’ ό,τι οι μικροί μαθητές, διότι η Οργάνωση ήταν δυσκολότερο να τους ελέγξει. Όσο για τη διείσδυση του περιοδικού στο μαθητικό πληθυσμό, εκτιμάται επίσης ότι ήταν μικρή. Οι αιτίες εντοπίζονται στην τάση του παιδιού και του εφήβου να αντιδρά σε ό,τι του επιβάλλεται αυταρχικά,

¹⁹⁶¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 027: Επιστολή «Προς τον κ. Σταύρον Κανονίδη, Διευθυντήν Περιοδικού “ΝΕΟΛΑΙΑ”» (20/6/1939).

¹⁹⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 173: «Περί του Περιοδικού “Η Νεολαία”. Προς τους κ.κ. Γεν. Επιθεωρητάς, Επιθεωρητάς και Διευθυντάς των σχολείων Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, Εμπορικών, Οικοκυρικών κ.λπ. Σχολείων του Κράτους» διαταγή του Ι. Μεταξά (11/2/1939).

και στη χονδροειδή προπαγάνδα που καθιστούσε το περιοδικό απώθητικό, κυρίως στα μάτια των μεγαλύτερων παιδιών. Υπάρχουν, μάλιστα, πληροφορίες για ολόκληρα δέματα τευχών που έμεναν αδιάθετα στις σχολικές αποθήκες.¹⁹⁶³

Δε λείπουν, βέβαια, και μαρτυρίες που, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστο, καταδεικνύουν το αντίθετο, δηλαδή μεταστροφή της ελληνικής νεολαίας προς τα ιδεώδη του μεταξικού καθεστώτος και προσανατολισμό της σε αξίες, όπως η αιώνια Πατρίδα, η Θρησκεία, ο Βασιλιάς, ο χαρισματικός Αρχηγός, η 4^η Αυγούστου. Μια ματιά στο «Βήμα των Νέων», μόνιμη σελίδα του περιοδικού *Η Νεολαία*, συνηγορεί σε αυτό:¹⁹⁶⁴

- *Ελληνική πανένδοξη σημαία! Μας θυμίζεις την αρχαία Ελλάδα ... Έχεις το χρώμα της αγνότητας της ελληνικής φυλής και των ιδανικών της ... Ο Σταυρός σου ρίχνει χρυσές ανταύγειες, ο χριστιανισμός αρμονικά ενωμένος με τον ελληνισμό, ο Γολγοθάς με τον Παρθενώνα.*
- *Ας ενθυμούμεθα πάντα ότι ανήκομεν εις φυλήν ένδοξον, της οποίας εκληρονομήσαμεν το μεγαλείο και το λαμπρόν παρελθόν. Έχομεν λοιπόν καθήκον να διαιωνήσωμεν (sic) την δόξαν της.*
- *... Μαζί σου ο Γιος του θρόλου Βασιληά. Η Ειρήνη μας και τ' άστρο η Φρειδερίκη σου ανάβουν τα καντήλια τα παλιά (sic) στην άγια των προγόνων σου διαθήκη...*
- *ΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ την λαμπρήν αυτήν ημέρα πρόβαλες γλυκέ Πατέρα στην πιο κρίσιμη στιγμή, που κυλιώταν (sic) μεσ' το βούρκο η γενναία μας Μητέρα ντροπαλή και ταπεινή...*
- *... Το δένδρο της Ελλάδος μας που τότε τρώγε το κόμμα ο Μεταξάς το έσωσε, δεν έπεσε στο χώμα, ζωή καινούργια*

¹⁹⁶³ Αθ. Μπάλτα, «Το περιοδικό της ΕΟΝ *Η ΝΕΟΛΑΙΑ*: Σκοποί και απήχηση» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 637 - 638.

¹⁹⁶⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 197 - 201.

τούδωσε και από δω και μπρος, για όλους μάς τους Έλληνες
ας είναι οδηγός της 4^{ης} Αυγούστου το φως.

Ωστόσο το ύφος και ο λόγος τών, ούτως ή άλλως αμφίβολης λογοτεχνικής αξίας, νεανικών αυτών κειμένων δεν πείθουν για συνειδητή υιοθέτηση των ιδεών του Νέου Κράτους. Αντιθέτως απηχούν την ξύλινη πολιτική γλώσσα και μαρτυρούν τον κραυγαλέο προπαγανδιστικό λόγο του καθεστώτος.

Το 1940 αρχίζει να κυκλοφορεί και το περιοδικό *Φαλαγγιτική Επιθεώρησης* που φέρει τον υπότιτλο «Επίσημον Όργανον Αγωγής των Στελεχών της Ε.Ο.Ν.» και εκδίδεται από την Κεντρική Διοίκηση της Οργάνωσης κάθε τρίμηνο, από τον Απρίλιο έως και το Δεκέμβριο του 1940.¹⁹⁶⁵ Προπαγανδίζεται, μάλιστα, από το καθεστώς για την εκλεκτή και πολύ ενδιαφέρουσα ύλη του.¹⁹⁶⁶ Το περιεχόμενό του περιλαμβάνει κυρίως θεωρητικά άρθρα για την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου με στόχο την ιδεολογική διαφώτιση των στελεχών. Μεταξύ των αρθρογράφων του περιοδικού είναι ο Κ.Ε.Ν. Κανελόπουλλος και ο ίδιος ο Μεταξάς,¹⁹⁶⁷ ένδειξη της μεγάλης σημασίας που δίνει το καθεστώς στην εκδοτική αυτή προσπάθεια.

Το ότι αποφασίζεται μια νέα και απαιτητική εκδοτική προσπάθεια και μάλιστα στις παραμονές του πολέμου αποτελεί απόδειξη της ιδεολογικής ένδειας των βαθμοφόρων και των απεγνωσμένων προσπαθειών της 4^{ης} Αυγούστου να τους καταρτίσει. Η δημιουργία, επομένως, καταρτισμένων και ειδικευμένων στελεχών για τη Νεολαία αποτελεί τον πρώτιστο στόχο της προσπάθειας του περιοδικού αυτού.

¹⁹⁶⁵ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 220 – 224.

¹⁹⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 303: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Φαλαγγιτική Επιθεώρησης» (25/9/1940).

¹⁹⁶⁷ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 220 - 224.

Αυτή η προσπάθεια δεν είναι η πρώτη. Έχει προηγηθεί έκδοση, από τη Διεύθυνση της Πολιτικής Διαφωτίσεως, του έργου του Κ. Μ. Καραμάνου με τίτλο «Τι θα κάνουμε», «προκειμένου [το έργο αυτό] ν' αποτελέση την βάση της πολιτικοθεωρητικής εκπαιδεύσεως των βαθμοφόρων της Οργανώσεως».¹⁹⁶⁸

Η Ε.Ο.Ν. επιδίδεται και σε άλλες εκδοτικές δραστηριότητες, η κυριότερη από τις οποίες αφορά στην έκδοση, από το 1939 ως την κατάρρευση του καθεστώτος, το 1941, 86 συνολικά ολιγοσέλιδων φυλλαδίων που διανέμονται στα μέλη της Ε.Ο.Ν., ιδίως στους βαθμοφόρους και στα σχολεία.¹⁹⁶⁹

Οι εκδοτικές αυτές δραστηριότητες διεκπεραιώνονται από το Εθνικό Τυπογραφείο και το Τυπογραφείο της Βασιλικής Χωροφυλακής. Όμως στην Έκθεση Πεπραγμένων του αρμόδιου Γραφείου της Ε.Ο.Ν. (Ιούλιος του 1939) αναφέρεται καθυστέρηση στη διεκπεραίωση και γίνεται εισήγηση για ίδρυση και παράλληλη λειτουργία ανεξάρτητου μικρού τυπογραφείου της Ε.Ο.Ν. Διαπιστώνεται, επίσης, και αμέλεια πολλών Περιφερειακών Διοικήσεων να διαθέτουν έγκαιρα τα εκδοθέντα έργα και να παρακολουθούν και να ελέγχουν τη μελέτη τους από τα μέλη της Οργάνωσης, ζήτημα που κρίνεται ότι χρήζει περαιτέρω παρακολούθησης και ελέγχου.¹⁹⁷⁰

Το Φεβρουάριο του 1940, πάντως, γνωστοποιείται ότι η Οργάνωση «εν τη προσπάθειά της όπως κατευθύνη επί το αρτιότερον και πολυμερέστερον την μόρφωσιν των μελών της»¹⁹⁷¹ έχει εκδώσει:

¹⁹⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 830: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Εκδόσεις της Πολιτικής Διαφωτίσεως Ε.Ο.Ν.».

¹⁹⁶⁹ Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 110 – 111.

¹⁹⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 071: «“Έκθεσις Πεπραγμένων” Προς τον Κύριον Κυβερνητικόν Επίτροπον Ε.Ο.Ν.» από το Δ' Τμήμα του ΙΙΙ Γραφείου (28/7/1939).

¹⁹⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 674: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Αι εκδόσεις της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας». Πρόκειται για 86 φυλλάδια που η θεματική τους παρατίθεται αναλυτικότερα στο Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικης προπαγάνδας στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 100 – 115.

Α. βιβλία εθνικού και ηθικού περιεχομένου (ιστορικές υποθήκες του Αρχηγού προς τη νεότητα, «Το Εθνικόν Κράτος ως πολιτικόν και οικονομικόν σύστημα» του Θ. Νικολούδη, «Κοινοβουλευτισμός και κομματισμός» του δημοσιογράφου Ι. Μάλλωση, «Περί της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής της Κυβερνήσεως της 4^{ης} Αυγούστου» του άλλοτε Υπουργού Οικονομικών Γ. Κοφινά, «Προς τους συναγωνιστάς», «Η Εθνική Κυριαρχία», «Κατευθύνσεις της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου, «Το Ηρωικό πνεύμα στη δημοτική ποίηση» του ποιητή Σ. Σκίπη, καθώς και διάφορους λόγους και ομιλίες επιφανών αξιωματούχων του καθεστώτος με ανάλογο περιεχόμενο),

Β. το έντυπο υλικό (και συγκεκριμένα τις ενότητες «Θρησκεία», «Έθνος», «Βασιλεύς») που αποστέλλεται στα σχολεία για τη διδασκαλία του νεοεισαχθέντος μαθήματος της εθνικής και ηθικής αγωγής,

Γ. βιβλία εκπαιδευτικά: αυτά αφορούν στη στρατιωτική προπαίδευση, την υγιεινή, καθώς και γεωργικές και οικοκυρικές δραστηριότητες,

Δ. «Το βιβλίον των παιγνίων» με 400 παιγνίδια για μικρές και μεγάλες ομάδες,

Ε. διάφορους κανονισμούς της Οργάνωσης,

ΣΤ. τα Πρακτικά της Πρώτης Διάσκεψης των Περιφερειακών Διοικήτων.

Γνωστοποιείται ακόμη ότι επίκειται έκδοση ποιητικής ανθολογίας της Νεολαίας, συλλογής τραγουδιών, βιογραφιών εθνικών ηρώων, καθώς και βιβλίων σχετικών με την πατρίδα και την οικογένεια.

Η εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο και η επιστράτευση παρέχει στην Ε.Ο.Ν. άλλο ένα (εκτός του σχολείου) πεδίο δράσης και δυνατότητας μαζικού επηρεασμού: το στρατό. Ταυτόχρονα, όμως, εισάγει και νέες αναγκαιότητες, αυτές της ομοψυχίας και της εθνικής συσπείρωσης κατά του εισβολέα. Για να επικοινωνεί με τους στρατευμένους, η Οργάνωση αρχίζει την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Εξόρμησις*, που κυκλοφορεί 23 φύλλα από τις 14 Νοεμβρίου 1940 έως τις 17 Απριλίου 1941. Με δεδομένη τη δυσκολία της πρόσβασης των στρατιωτών στον

Τύπο, η *Εξόρμησις* λαμβάνει χαρακτήρα λαϊκού εντύπου, αφού κυκλοφορεί μαζικά, διανέμεται δωρεάν στο μέτωπο της Αλβανίας και απευθύνεται όχι μόνο στους ΕΟΝίτες, αλλά σε όλους τους στρατευμένους.¹⁹⁷²

Από τη μελέτη των εντύπων που είτε εκδόθηκαν είτε προγραμματιζόταν να εκδοθούν, συνάγεται η σαφής πρόθεση του καθεστώτος να ποδηγετεί ιδεολογικά, μέσω της Οργάνωσης, τη νεότητα εγχαράσσοντάς της την ιδεολογία ενός Νέου Κράτους απαλλαγμένου από το δημοκρατικό μίσημα υπό τη σκέπη και την καθοδήγηση του σοφού Αρχηγού, γεγονός που εγγυάται πρόοδο και ευτυχία· μιας αναγεννημένης νεολαίας που προσανατολίζεται σε ένα ηρωικό πρότυπο το οποίο, όμως, περισσότερο την κατευθύνει στο παρελθόν, παρά αποτελεί πηγή έμπνευσης για το μέλλον· μιας νέας γενιάς, τέλος, που γαλουχείται με τις αξίες της πατρίδας, της θρησκείας, της οικογένειας, του έθνους και της βασιλείας, έννοιες, δηλαδή, που δύσκολα αμφισβητούνται, και συνηθέστερα γίνονται αξιωματικά αποδεκτές.

Ωστόσο, αν εξαιρεθούν *Η Νεολαία*, η *Φαλαγγιτική Επιθεώρησις* και οι εκπαιδευτικές εκδόσεις, την ευθύνη των οποίων φέρουν ανώτατοι αξιωματούχοι, οι κατά τόπους Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. έχουν να επιδείξουν πενιχρότατη μόνο νεανική εκδοτική δραστηριότητα, όπως έχει αποδείξει σχετική έρευνα.¹⁹⁷³ Μάλιστα, τα ελάχιστα σχετικά έντυπα που εκδίδονται χαρακτηρίζονται για το βραχύ του βίου τους και, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, από κραυγαλέο προπαγανδιστικό λόγο.

Διάφοροι λόγοι ευθύνονται για την εκδοτική αυτή δυστοκία: η αποθάρρυνση εκ μέρους της Κεντρικής Διοίκησης της Ε.Ο.Ν. για εκδοτικά πονήματα τα οποία δύσκολα θα μπορούσε να ελέγξει· η απροθυμία των

¹⁹⁷² Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 30, 225.

¹⁹⁷³ Αγγ. Πανοπούλου, Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 – 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992, σσ. 27 - 29.

κατά τόπους Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. να αναλάβουν επιπλέον ευθύνες πέρα από τη διακίνηση του επίσημου εντύπου της Οργάνωσης· το περιεχόμενο του εγχειρήματος, αφού το περιεχόμενο του εντύπου θα έπρεπε να εξαντληθεί σε λιβανωτούς για το καθεστώς.

5. 8. Παρουσία της Ε.Ο.Ν. στον Τύπο

Ο Μεταξάς έχει πλήρη επίγνωση της εξουσίας που ασκεί ο Τύπος, και του μεγάλου αντίκτυπου των δημοσιευμάτων στην κοινή γνώμη. Γι' αυτό, ταυτόχρονα με την επιβολή της δικτατορίας, όχι μονάχα επιβάλλει λογοκρισία, αλλά επιχειρεί να την αιτιολογήσει και στους ίδιους τους δημοσιογράφους. Κατά το δικτάτορα, ο Τύπος χρησιμοποιεί την τεράστια δύναμή του που επιδρά αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, όχι με γνώμονα την αλήθεια, αλλά με κριτήριο τη βούληση του ιδιοκτήτη ή διευθυντή κάθε εφημερίδας. Αυτή η ηθική διάβρωση του Τύπου αποδίδεται στη σοβαρή διεθνή κρίση λόγω των ρευστών κοινωνικών συνθηκών και της μεταβολής των πολιτευμάτων. Την κύρια, όμως, ευθύνη φέρουν οι ίδιες οι εφημερίδες που πλειοδοτούν σε ανευθυνότητα, καθώς, ανταγωνιζόμενες η μία την άλλη στην προσέλκυση του αναγνωστικού κοινού, δε διστάζουν να προβούν στη δημοσίευση συκοφαντιών.¹⁹⁷⁴

Ο Μεταξάς εκμεταλλεύεται την ηθική διαφθορά μερίδας του Τύπου, για να απαξιώσει τον κοινοβουλευτισμό που την επέτρεψε: ο Τύπος κατά την περίοδο του κοινοβουλευτισμού, αντί να ασχολείται, όπως έχει καθήκον, με την τόνωση του εθνικού φρονήματος και με την καλλιέργεια της εθνικής πίστεως και, γενικά, να προτάσσει το εθνικό συμφέρον, με τη δικαιολογία της εκπροσώπησης διαφόρων άλλων συμφερόντων είχε μετατραπεί σε επιχείρηση εμποροβιομηχανική στελεχωμένη από αμαθείς

¹⁹⁷⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών αθηναϊκών εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 38 - 40· «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα των δημοσιογράφων Θεσσαλονίκης» (25 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 83 - 84.

και οχλαγωγούς δημοσιογράφους που κολάκευαν τα χυδαία ένστικτα του πλήθους και ενέτειναν τα πολιτικά πάθη με όπλα την κακοπιστία, την προχειρολογία, την αγραμματοσύνη, τον αυτοσχεδιασμό και με αποτέλεσμα τη στρέβλωση ακόμα και της αυταπόδεικτης αλήθειας. Με την πρακτική αυτή ο Τύπος καταρράκωνε αξίες και νόθευε τα κριτήρια της κοινής γνώμης. Γι' αυτό η ελευθεροτυπία στην Ελλάδα ευθαρσώς χαρακτηρίζεται από την 4^η Αυγούστου ως «δίοδος ανοικτή εις πάσης φύσεως εντοπωσιακάς ψευδολογίας».

Επειδή, όμως, το Νέο Κράτος θέτει υπεράνω όλων το εθνικό συμφέρον στο πλαίσιο της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, δεν είναι δυνατόν να αδιαφορήσει για μια κατάσταση που την κρίνει επιβλαβή για τα εθνικά συμφέροντα. Έτσι λαμβάνει μέτρα, ώστε να απαλλάξει τον Τύπο από το φατριασμό και να τον θέσει στην υπηρεσία δύο υψηλών σκοπών: της εξυπηρέτησης του κράτους από τη μια και της πραγματικής εξύψωσης της κοινής γνώμης και της δημιουργίας εθνικής συνείδησης από την άλλη.¹⁹⁷⁵

Το καθεστώς, συνεπώς, θέτει όρους και ασκεί έλεγχο στη λειτουργία του Τύπου, αλλά προβαίνει και στη λήψη ευεργετικών, καθ' ομολογίαν του, μέτρων για τη βελτίωση της άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος με έκδοση Αναγκαστικών Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων· για παράδειγμα, καθιερώνει την Κυριακή αργία, βελτιώνει τους μισθούς των εργαζομένων στον Τύπο, κατοχυρώνει το δημοσιογραφικό επάγγελμα, μεριμνά για επιπλέον ασφάλιση των δημοσιογράφων.¹⁹⁷⁶

Με την επιβολή μέτρων, τη θέση όρων, την άσκηση ελέγχου και με τη συνειδητοποίηση και την ιδεολογική ταύτιση με τις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου, το κράτος περιστέλλει μεν την εξουσία του Τύπου, αλλά

¹⁹⁷⁵ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 165· Π. Δ. Ηλιάδης, «Ο Τύπος», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 26, Αθήναι Οκτώβριος 1939, σσ. 84 – 88 (το παράθεμα στη σ. 86).

¹⁹⁷⁶ *Τέσσαρα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σσ. 166 - 168.

ταυτόχρονα τον μετατρέπει σε συνεργάτη και συνétaιρό του. Οι δημοσιογράφοι, αρνούμενοι το κακό παλαιοκομματικό τους παρελθόν, σύμφωνα με το καθεστώς, βρίσκουν την πραγματική τους αποστολή στα όρια που θέτει το κράτος της 4^{ης} Αυγούστου.¹⁹⁷⁷

Οι εφημερίδες δε στρατεύονται πια σε διαφορετικά κόμματα, δεν προάγουν εσωτερικά διχαστικά μέτωπα κι έτσι όχι μονάχα δεν παρεμποδίζουν την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του κράτους, αλλά αφήνουν την κυβέρνηση να λειτουργήσει απερίσπαστη.¹⁹⁷⁸ Κοινό χαρακτηριστικό όλων των εφημερίδων είναι πλέον «η τελεία επαφή προς το Κράτος και η εξυπηρέτησις των σκοπών του Κράτους και της κοινωνίας υπό την κατεύθυνσιν του Κράτους».¹⁹⁷⁹ Έτσι το καθεστώς απογυμνώνει τον Τύπο από την κύρια αποστολή του που είναι η έκφραση πολιτικού λόγου και η άσκηση πολιτικού ελέγχου. Με τον τρόπο αυτό ο Τύπος μετατρέπεται σε ιδεολογικό φερέφωνο της 4^{ης} Αυγούστου.

Αφού το μεταξικό καθεστώς θέτει υπό ασφυκτικό έλεγχο τον Τύπο, είναι αναμενόμενο να τον χρησιμοποιήσει, όπως άλλωστε ο ίδιος ο δικτάτορας το διακήρυξε, ως όργανο για την εξυπηρέτηση των δικών του σκοπών, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση κατέχει η προβολή της Νεολαίας του. Εκτός, λοιπόν, από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών και το δικό της Ραδιοφωνικό Σταθμό, η Ε.Ο.Ν. έχει στη διάθεσή της και τον ελεγχόμενο και κατευθυνόμενο Τύπο, για να γνωστοποιεί στο κοινό τις δραστηριότητές της.

Στις εφημερίδες της εποχής αποστέλλονται συχνά προς δημοσίευση δελτία τύπου που συντάσσονται από τις Περιφερειακές Διοικήσεις της Ε.Ο.Ν. Τα δελτία αυτά αφορούν, σύμφωνα με στοιχεία της ίδιας της Οργάνωσης, στα στρατόπεδα και στην εκπαίδευση των ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών, στις καλές πράξεις των μελών, διάφορες δωρεές, εορταστικές

¹⁹⁷⁷ *Τέσσερα Χρόνια Διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, τ. Δ', σ. 166.

¹⁹⁷⁸ Αρ. Καμπάνης, «Η Τετραετία», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 32 - 33, Αθήναι Απρίλιος - Μάιος 1940, σ. 500.

¹⁹⁷⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα της Ενώσεως Συντακτών αθηναϊκών εφημερίδων» (13 Σεπτεμβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 42· «Λόγος εκφωνηθείς εις γεύμα των δημοσιογράφων Θεσσαλονίκης» (25 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 83 - 88.

εκδηλώσεις και αθλητικά γεγονότα, περιουλλογές διαφόρων υλικών, σχολές και Στέγες της Οργάνωσης, στο Στρατό και στον Κυβερνητικό Επίτροπο Νεολαίας.¹⁹⁸⁰

Η θεματική των δελτίων τύπου και ο καταϊγιστικός ρυθμός με τον οποίο αυτά αποστέλλονται αποδεικνύουν ότι σκοπός τους είναι καθαρά η προπαγάνδα των αρχών και των δραστηριοτήτων της Οργάνωσης, εφόσον διά της δημοσιεύσεως στον Τύπο η Ε.Ο.Ν. έρχεται σε επαφή όχι μονάχα με τα μέλη της, ακόμα και τα πιο απομακρυσμένα, αλλά και με το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων.

Γι' αυτό, ακόμα και όταν το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού θεωρεί ότι δεν είναι δημοσιεύσιμο καθετί σχετικό με τη Νεολαία, ο Μεταξάς εντέλλεται «τα δημοσιεύματα της Ε.Ο.Ν. ... να καταχωρούνται αμέσως και εις περιόπτους θέσεις».¹⁹⁸¹ Έτσι, ακόμα και η περιουλλογή χάρτου από τα μέλη της Νεολαίας δίδεται εντολή όχι απλώς να αναφερθεί, αλλά και να σχολιαστεί σε σημειώματα των πρωινών και των απογευματινών εφημερίδων.¹⁹⁸² Ο Τύπος, επίσης, καλείται να προβάλλει την επιτυχία της Ε.Ο.Ν. σε οτιδήποτε αυτή καταπιάνεται, ακόμα και την ιδιαίτερη συμβολή της «άνευ ουδεμιάς έξωθι βοήθειας» στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου 1940.¹⁹⁸³

Τα δημοσιεύματα για την Οργάνωση σε εφημερίδες και περιοδικά (και σε βιβλία) υπόκεινται σε αυστηρή λογοκρισία από το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού κατά προσωπική εντολή του Μεταξά. Όσα, μάλιστα, δεν προωθούνται από την ίδια τη Νεολαία προς δημοσίευση, αλλά από άλλους φορείς, μετά τη λογοκρισία από το Υφυπουργείο επιστρέφονται στην Οργάνωση για νέο έλεγχο και έγκριση.¹⁹⁸⁴

¹⁹⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 289: Κείμενο με στατιστικά δημοσιευμάτων και τίτλο «Κίνησις Γραφείου Τύπου Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν.» (1-31/9/1940).

¹⁹⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 004: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς το Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού» (8/5/1939).

¹⁹⁸² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 018: «Παράκλησις» για σχολιασμό είδησης από τον Τύπο (30/3/1940).

¹⁹⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 006: Υπόδειξη «Διά την Λογοκρισίαν» (26/3/1940).

¹⁹⁸⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 003: Διαταγή του Ι. Μεταξά «Προς το Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού» (14/7/1939).

Η χρονοβόρα και ελεγκτική διαδικασία της λογοκρισίας από τη μια και η περίοπτη θέση που επιφυλάσσεται από τον Τύπο σε κάθε ειδησάριο που αφορά τη Νεολαία από την άλλη είναι ενδεικτικές της ανασφάλειας του δικτάτορα προσωπικά όσον αφορά στην εικόνα που θα σχημάτιζε το κοινό για την Οργάνωση, την οποία θεωρεί προσωπικό του δημιούργημα, καθώς και της σφοδρής επιθυμίας του αυτή να γίνει ευρέως αποδεκτή και αγαπητή.

6. Σχέση της Ε.Ο.Ν. με τους παραδοσιακούς φορείς εξουσίας και αγωγής

6. 1. Ε.Ο.Ν. και γονείς

Το καθεστώς γνωρίζει καλά ότι για την ευόδωση των προσπαθειών του προς αναμόρφωση της νέας γενιάς η συγκατάθεση των γονέων είναι απαραίτητη. Οι γονείς, ωστόσο, δε βλέπουν με καλό μάτι την επιδίωξη του καθεστώτος να τους υποκαταστήσει στα γονεϊκά τους καθήκοντα και να τους στερήσει κι από τα αντίστοιχα δικαιώματα επί των παιδιών τους.

Ο λόγος που εκφωνεί ο Μεταξάς στο πρώτο συνέδριο της Ε.Ο.Ν. το Γενάρη του 1939, διασώζει τον απόηχο των αντιδράσεων αυτών. Οι γονείς δεν αντιδρούσαν επί κομματικού κράτους, τότε που τα παιδιά τους κινδύνευαν να πέσουν στην ηθική διαφθορά και να υποκύψουν στην προπαγάνδα του κομμουνισμού. Αντιδρούν, όμως, τώρα που τα παιδιά τους παραλαμβάνει η Ε.Ο.Ν. με τη ζωοποιό της δύναμη! Η παράξενη αυτή συμπεριφορά αποδίδεται από το Μεταξά στο ότι ειδικά οι Έλληνες γονείς από τη μια θεοποιούν τα παιδιά τους και αδυνατούν να τους επιβληθούν και από την άλλη θεωρούν πως τα παιδιά τους είναι κτήματά τους και πως δεν πρέπει να χρησιμεύσουν σε κανέναν άλλον εκτός από αυτούς τους ίδιους: αν δε κάποιος, όπως τώρα η Νεολαία, θελήσει να τους τα πάρει, ώστε αυτά να χρησιμεύσουν και σε κάποιο άλλο ανώτερο

σκοπό, στην υπηρεσία της Πατρίδας, αυτό το θεωρούν καταστροφή για την οικογένεια. Αυτή τη νοοτροπία των γονέων την εκμεταλλεύτηκαν ορισμένοι που ή δεν είχαν δικά τους παιδιά ή είχαν παιδιά διεφθαρμένα, με συνέπεια η διείσδυση της Οργάνωσης να συναντήσει την αντίδραση των γονέων.

Ακόμα εντονότερη, αναγνωρίζει ο Μεταξάς στον ίδιο λόγο του, υπήρξε η αντίδραση των γονέων που είχαν κόρες. Η αντίδραση αυτή χαρακτηρίζεται από το δικτάτορα «αριστοκρατική» και προέρχεται από το φόβο ότι τα παιδιά τους θα διαφθαρούν από το συγχρωτισμό τους με τα εργαζόμενα παιδιά των εργατικών τάξεων.¹⁹⁸⁵ Είναι δε λογικό να εκφράζεται κυρίως από τους κοινωνικά ανώτερους αστούς γονείς και είναι επίμονη, αφού καινούρια σχετική αναφορά γίνεται από το δικτάτορα σε ομιλία του προς τους γονείς και τους δασκάλους και μετά από πολλούς μήνες, τον Οκτώβριο του 1939.¹⁹⁸⁶

Την αντίδραση των γονέων, να λείπουν τα παιδιά τους και ιδίως τα κορίτσια από το σπίτι τόσες πολλές ώρες στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Ε.Ο.Ν. σχολιάζει ο Μεταξάς και από τις στήλες του περιοδικού *Η Νεολαία* (τεύχ. 59, Αθήνα 1939, σ. 226)· προσπαθεί δε να τους πείσει για την ανεπάρκεια τόσο των ιδίων όσο και του Σχολείου να διαπαιδαγωγήσουν το παιδί όπως πρέπει, και για την υψηλή αποστολή της Οργάνωσης. Στο ίδιο δημοσίευμα ο δικτάτορας σχολιάζει και πάλι με δυσαρέσκεια ότι η επιφυλακτικότητα αυτή συναντάται κυρίως στα μέσα και ανώτερα αστικά στρώματα σε αντίθεση με τον αγροτικό και τον εργατικό κόσμο, καθώς και με τους μικροαστούς.¹⁹⁸⁷

Ο Μεταξάς, βέβαια, αναφέρει και άλλη αιτία για την αντίδραση των γονέων: τα παιδιά εντασσόμενα στην Ε.Ο.Ν. θα διαφοροποιηθούν από τους γονείς τους ως προς τη νοοτροπία, ως προς τα πολιτικά

¹⁹⁸⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 12 – 15 (ο χαρακτηρισμός στη σ. 13).

¹⁹⁸⁶ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 169 - 170.

¹⁹⁸⁷ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 106 – 107.

φρονήματα, αν αυτά των γονιών τους είναι αντικαθεστωτικά, και ως προς τα παραδοσιακά κοινωνικά ήθη και θα αποκτήσουν ενοχλητική αυτεξουσιότητα και ανεξαρτησία.¹⁹⁸⁸

Πολύ εύγλωπτος όσον αφορά στις αιτίες των αντιδράσεων των γονέων, αλλά και διορατικός όσον αφορά στις ενδεχόμενες συνέπειές τους είναι ο Βρετανός πρεσβευτής, στην Αθήνα, Waterlow. Σε αναφορά του το Δεκέμβριο του 1938 σχετικά με την προσπάθεια του καθεστώτος να υπαγάγει όλο το μαθητικό πληθυσμό στην Οργάνωση, εκτιμά ότι η 4η Αυγούστου με την πρακτική της αυτή στην ουσία επιτίθεται στον οικογενειακό θεσμό, θεσμό πολύ ιερό στην Ελλάδα. Έτσι, αντί να μετασηματίσει την αρνητική βάση της δικτατορίας μακροπρόθεσμα σε θετική μέσω της Ε.Ο.Ν., ο πρεσβευτής υποστηρίζει ότι η δράση μέσω της Νεολαίας ενδέχεται να πυροδοτήσει δυνάμεις που μπορεί, ξεφεύγοντας από τον έλεγχο, να καταστρέψουν όχι μονάχα το καθεστώς, αλλά και τη δυναστεία.¹⁹⁸⁹

Στο πλαίσιο της προσπάθειας κατευνασμού των αντιδράσεων των γονέων πρέπει να ενταχθεί σχετική εκτίμηση που διατυπώνεται σε χρονολόγητη Έκθεση της Υποδιοίκησης Θηλέων Αθηνών. Σύμφωνα με την Έκθεση αυτή, κρίνεται σκόπιμη η λειτουργία γραφείου επικοινωνίας της Οργάνωσης με τους γονείς, καθώς και ο εφοδιασμός των Φαλαγγιτισσών με δελτία παρουσιάσεως, ώστε οι γονείς να μπορούν να ενημερώνονται για τις ώρες τις οποίες τα κορίτσια τους απασχολούνται στην Οργάνωση. Επίσης για τις μελλοντικές εγγραφές κρίνεται απαραίτητη η προηγούμενη συναίνεση των γονέων.¹⁹⁹⁰

Γενικά ο Μεταξάς θεωρεί ότι αυτές οι αντιρρήσεις μπορούν να καμφθούν, αν οι γονείς πεισθούν με υπομονή και λεπτότητα για το ανυπόστατο των φόβων τους. Για να διασκεδάσει τις ανησυχίες τους, τους

¹⁹⁸⁸ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 170 – 173.

¹⁹⁸⁹ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 94 – 95.

¹⁹⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 042: Χρονολόγητη «Έκθεσις Υποδιοικήσεως Θηλέων Αθηνών».

παραχωρεί το δικαίωμα - υποτίθεται - έκφρασης γνώμης μέσω τοπικών «Συλλόγων Γονέων» των οποίων την ίδρυση ενθαρρύνει.

Ο σκοπός της ίδρυσης των «Συλλόγων Γονέων» παρατίθεται από τον ίδιο το δικτάτορα σε λόγο του προς τους γονείς και τους δασκάλους: «... το ενδιαφέρον το οποίον έχω διά τον σύλλογον των γονέων, τον θεωρώ ως ένα μοχλόν, ο οποίος με καλόν χειρισμόν δύναται να προσφέρη μεγάλας υπηρεσίας εις τον τόπον μας και ιδίως εις την διάπλασιν της νέας γενεάς».¹⁹⁹¹

Οι γονείς, λοιπόν, καλούνται να υποδεικνύουν, συγκροτούμενοι σε τοπικούς «Συλλόγους Γονέων», στην Οργάνωση τρόπους και συμπεριφορές που θεωρούν ωφέλιμες. Δηλαδή να διαφωτίζουν τους εκπαιδευτικούς, την Ε.Ο.Ν., και προσωπικά τον ίδιο το δικτάτορα σχετικά με τα προβλήματα στην ανατροφή των παιδιών, «διότι έχομεν ανάγκην να γνωρίζωμεν από τους γονείς ποία ελαττώματα βλέπουν εις την ανατροφήν των παιδιών και πώς βλέπουν αυτοί ότι μπορούν να διορθωθούν». Ο δικτάτορας θέλει να του υποδεικνύουν οι γονείς «ελαττώματα εις την ανατροφήν των παιδιών είτε εις το σχολείον, είτε εις την Νεολαίαν, είτε οπουδήποτε αλλού τα βλέπουν».¹⁹⁹²

Η πρόσκληση στους γονείς να εγγράψουν τα παιδιά τους στη Νεολαία απευθύνεται όλο και πιο επιτακτικά από το 1939. Ο Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων της Γ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αθηνών Ι. Καλλιγιάς αναφέρει χαρακτηριστικά σε εγκύκλιό του επί τη ευκαιρία της λήξης του σχολικού έτους 1938 - 1939: «Λοιπόν Γονείς, όσοι εξ αμελείας δεν έχετε παραδώσει τα παιδιά σας εις την Ε.Ο.Ν. σπεύσατε να πράξητε τούτο, διότι χάρις εις τα μέτρα της Εθνικής Κυβερνήσεως το παιδί εσώθη

¹⁹⁹¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 164.

¹⁹⁹² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 161, 175.

πνευματικώς, σωματικώς, ηθικώς και εθνικώς διά της διοργανώσεως των Σχολείων και διά της συστάσεως της Ε.Ο.Ν.».¹⁹⁹³

Το καθεστώς κολακεύει τους γονείς ότι τα παιδιά τους αποτελούν τους φορείς του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Ταυτόχρονα προσπαθεί να τους πείσει για τα οφέλη που θα αποκομίσουν αυτά από την ένταξή τους στην ΕΟ.Ν. Γι' αυτό βεβαιώνει τους γονείς για τη στοργή με την οποία περιβάλλει τη νέα γενιά το Νέο Κράτος, σε αντίθεση πάντα με το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς, καθώς και για τις παραδοσιακές αξίες που τους καλλιεργεί: αγάπη στο Θεό, στην Ελλάδα και στην Οικογένεια, σεβασμό προς τους μεγαλύτερους, αλληλεγγύη μεταξύ τους.¹⁹⁹⁴

Ο παραλληλισμός του Αρχηγού με πατέρα και της Ελλάδας με ελληνικό σπίτι επιδιώκει, επίσης, να λειτουργήσει ενισχυτικά στην προπαγάνδα του καθεστώτος για τη σωτηρία της νέας γενιάς από την 4^η Αυγούστου: «όπως ο Αρχηγός στηρίζει όλες τις ελπίδες του Εθνικού του Οίκου εις την Ελληνικήν Νεολαίαν έτσι και ο κάθε πατέρας αισθάνεται κρυφή χαρά και υπερηφάνεια για το Φαλαγγίτη γιο του, τον στολοβάτη του Οίκου του, όταν βλέπει (sic) να κινείται πειθαρχικός και γεμάτος ζωή μακριά από την απογοήτευση και το καφενείο».¹⁹⁹⁵

Η προπαγάνδα του καθεστώτος καρποφορεί όσον αφορά σε μερικούς, τουλάχιστον, γονείς. Αυτό εικάζεται από ένα τηλεγράφημα που αποστέλλεται τον Οκτώβριο του 1939 από τρεις γονείς στην Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτευούσης, στο οποίο, με αφορμή την επιστροφή των Φαλαγγιτιστών θυγατέρων τους από το στρατόπεδο «Ιωάννης Μεταξάς», εκφράζουν τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη τους για το ενδιαφέρον που επιδεικνύει το καθεστώς για τη νέα γενιά. Επίσης επιστολή γονέως με

¹⁹⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 888: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939 με την εγκύκλιο του Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων της Γ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αθηνών Ι. Καλλιγιά προς τους δασκάλους και μέσω αυτών προς τους γονείς των μαθητών.

¹⁹⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 933: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τη δράση και την προσφορά της Ε.Ο.Ν. στη νέα γενιά (20/7/1939).

¹⁹⁹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 917: Ατιτλο κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλος Αυγούστου 1939 σχετικά με τον εορτασμό της επετείου της 4^{ης} Αυγούστου.

ανάλογο περιεχόμενο αποστέλλεται στην Περιφερειακή Διοικήτρια Θηλέων Πρωτεύουσας με ανάλογο περιεχόμενο.¹⁹⁹⁶

Αλλά και «Σύλλογος Γονέων» δημιουργείται, τουλάχιστον στην Αθήνα, ο οποίος δραστηριοποιείται με ομιλίες για τα ιδανικά της Ε.Ο.Ν. σε γονείς και σε μέλη της Ε.Ο.Ν. Ο Σύλλογος αυτός το Σεπτέμβριο του 1939 με επιστολή του Προεδρείου του προς τον ίδιο το Μεταξά δεσμεύεται ότι θα συνεχίσει τη διαφωτιστική του δράση και κατά τη νέα (προφανώς σχολική) περίοδο και ότι θα επιδιώξει την ίδρυση και νέων «Συλλόγων Γονέων».¹⁹⁹⁷ Η ίδρυση και η δράση του Συλλόγου αυτού είναι ενδεικτικές του τρόπου και του σκοπού με τους οποίους σκοπεύει η 4^η Αυγούστου να χρησιμοποιήσει τους «Συλλόγους Γονέων»: όχι ως ισοτίμους εταίρους στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, αλλά ως ανεπιφύλακτους επικροτητές των καθεστωτικών επιλογών και πρακτικών.

6. 2. Ε.Ο.Ν. και Σχολείο

Το Σχολείο γενικά θεωρείται ως ο θεσμός που επιτρέπει στο εκάστοτε πολιτικοκοινωνικό καθεστώς να εγχαράξει την επιθυμητή ιδεολογία στη νέα γενιά εκμεταλλεζόμενο το νεαρό της ηλικίας της και την αυθεντία του δασκάλου.¹⁹⁹⁸ Γι' αυτό και καταβάλλεται κάθε προσπάθεια η φοίτηση, στις κατώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες τουλάχιστον, να είναι υποχρεωτική και το περιεχόμενο των διδασκόμενων μαθημάτων να ελέγχεται.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτό επιδεικνύει η 4^η Αυγούστου. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης επιστρατεύονται, για να προσδώσουν κύρος στην αντίληψη του Νέου Κράτους ότι η αγωγή του πολίτη είναι αποκλειστικά υπόθεση της πολιτείας, ώστε να εξασφαλιστεί με τον τρόπο

¹⁹⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 762: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939 – 1940 με τίτλο «Οι γονείς των Φαλαγγιτιστών ευγνωμονούν την Οργάνωσιν Νεολαίας».

¹⁹⁹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 057: «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων – Θηλέων» έγγραφο του Κ.Ε.Ν. (19/9/1939), με το οποίο κοινοποιείται επιστολή του «Συλλόγου Γονέων» απευθυνόμενη στον Ι. Μεταξά.

¹⁹⁹⁸ ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 4, σσ. 775 κ.ε., λήμμα Σκοπός της αγωγής· τ. 5, σ. 207, λήμμα Σχολείον και κοινωνία· τ. 5, σ. 209, λήμμα Σχολείον και σχολική αγωγή.

αυτό η αφοσίωση και η υποταγή των ατόμων στο κράτος. Και επειδή, σύμφωνα με το καθεστώς, ο σκοπός του κράτους είναι ένας, - η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων -, κοινή για όλη τη νέα γενιά πρέπει να είναι και η παιδεία, ώστε μέσω αυτής να διαμορφωθούν πολίτες με επίγνωση των καθηκόντων τους απέναντι στην πολιτεία.¹⁹⁹⁹

Με την έναρξη του σχολικού έτους 1938 - 1939 το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας εκδίδει την υπ' αριθ. 92606/137 της 15ης Οκτωβρίου 1938 εγκύκλιο προς τους Επιθεωρητές Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, δημόσιας και ιδιωτικής, αρρένων και θηλέων, με την οποία τους διατάσσει να μεριμνήσουν ώστε από το νέο σχολικό έτος όλοι οι μαθητές να αποτελέσουν συντεταγμένα τμήματα της Ε.Ο.Ν. πλαισιωμένα από τους κατάλληλους βαθμοφόρους. Με το κυβερνητικό αυτό μέτρο εκτιμάται ότι «η μαθητιώσα νεολαία θα υποστή την επίδραση των κατευθύνσεων του Νέου Κράτους».²⁰⁰⁰

Ο Βρετανός πρεσβευτής Waterlow σε αναφορά του κατά τα τέλη του 1938 δίνει και άλλη διάσταση στο εγχείρημα:

Η απόπειρα που γίνεται τώρα να επιβληθεί το κίνημα Νεολαίας σε όλο τον σχολικό πληθυσμό είναι ουσιαστικά μια απόπειρα να υποκατασταθεί, σαν θεμέλιο της δικτατορίας, η αρνητική βάση πάνω στην οποία στηριζόταν ως τώρα το καθεστώς, από μία θετική βάση. Θετική βάση θ' αποτελούσε η μεταμορφωμένη ψυχή της νεολαίας, με τις μεγαλύτερες γενεές στο περιθώριο.²⁰⁰¹

Την ίδια περίοδο ο τότε Υπουργός Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλος τονίζει με εγκύκλιό του ότι «οι σκοποί της Ε.Ο.Ν. ταυτίζονται μετά των του Σχολείου»,²⁰⁰² αλλά ότι επιδιώκονται με τη χρησιμοποίηση μόνο του ελεύθερου από σχολικά μαθήματα χρόνου των μαθητών.

¹⁹⁹⁹ Ηλ. Γ. Κυριακόπουλος, «Η πολιτική φιλοσοφία του Εθνικού Κράτους», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 22, Αθήναι Ιούνιος 1939, σσ. 353 - 354.

²⁰⁰⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 361: «ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ - ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς τους κ.κ. Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (7/11/1938).

²⁰⁰¹ Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 94.

²⁰⁰² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 100: «Περίληψις περί παροχής πάσης ευκολίας διά την απρόσκοπτον λειτουργίαν των τμημάτων της Ε.Ο.Ν.» από εγκύκλιο του Υπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλου (15/10/1938).

Σε διεξοδική ομιλία του προς τους γονείς και τους δασκάλους τον Οκτώβριο του 1939 ο Μεταξάς συγκρίνει το Σχολείο και την Ε.Ο.Ν. και τονίζει τις μεταξύ τους διαφορές. Κατά το δικτάτορα η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο είναι υποχρεωτική, ενώ η κατάταξη στην Ε.Ο.Ν. εθελοντική. Το σχολείο δίνει έμφαση κυρίως στο πνεύμα, στη διάνοια και δευτερευόντως στο χαρακτήρα του παιδιού, ενώ η Ε.Ο.Ν. καλλιεργεί το παιδί συναισθηματικά και του αναπτύσσει ιδιότητες όπως το θάρρος και η αποφασιστικότητα. Επίσης του εγχαράσσει την κρατική ιδεολογία και του ανυψώνει το εθνικό φρόνημα. Η Ε.Ο.Ν. «κυρίως δεν διδάσκει την αρετήν, αλλά ασκεί την αρετήν»,²⁰⁰³ δηλαδή ασκεί αγωγή όχι μέσω του νουθεσιακού λόγου, όπως κάνει το σχολείο, αλλά μέσω του παραδειγματισμού, που φέρει διαρκέστερα αποτελέσματα.

Στο σχολείο το παιδί διοικείται από δασκάλους, ενώ στην Ε.Ο.Ν. από άλλα παιδιά, τους συντρόφους του, που με κριτήρια αξιοκρατικά διορίζει η Διοίκηση. Στο σχολείο, αν και προσέρχονται παιδιά απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις, η κοινωνική διαφοροποίηση διατηρείται, ενώ στην Ε.Ο.Ν. τα προερχόμενα από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις μέλη εξισώνονται. Και τέλος, η επίδραση του σχολείου διαρκεί όσο διαρκεί και η διδακτική ώρα ή η φοίτηση σε αυτό, ενώ η παρατεταμένη και ομαδική παραμονή των παιδιών στην Ε.Ο.Ν. τα προφυλάσσει και τους εξασφαλίζει την ορθή διαπαιδαγώγηση που συχνά αδυνατεί να προσφέρει το σχολείο ή και η οικογένεια ακόμη: «η οικογένεια κάμνει ανθρώπους, το σχολείον κάμνει ανθρώπους πνευματικούς, μορφωμένους πνευματικώς. Η Ε.Ο.Ν. κάμνει ανθρώπους αγωνιστικούς προορισμένους διά τον αγώνα, διά παντός είδους αγώνα».²⁰⁰⁴

Ο Μεταξάς εκ πρώτης όψεως επιδιώκει να καταδείξει το συμπληρωματικό απλώς χαρακτήρα της Ε.Ο.Ν. έναντι του Σχολείου. Το μεν σχολείο εξακολουθεί να προσφέρει τα μέσα για τη γνωστική και τη

²⁰⁰³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 166.

²⁰⁰⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (25 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 168 - 169.

γενικότερη πνευματική καλλιέργεια των παιδιών· η δε Ε.Ο.Ν. καλείται να λειτουργήσει ως χώρος συναισθηματικής υποστήριξης και κοινωνικοποίησής τους. Στην πραγματικότητα, βέβαια, το σχολείο δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων υπό τη διδασκαλική αυθεντία, όπως υπονοεί ο δικτάτορας. Στο σχολικό χώρο επιδιώκεται η γενικότερη καλλιέργεια της προσωπικότητας του παιδιού. Επομένως, η διακριτότητα των ρόλων του Σχολείου και της Ε.Ο.Ν. είναι, στην πραγματικότητα, πλαστή. Μόνον, όμως, οι διακριτοί ρόλοι δικαιολογούν την ανάγκη της ίδρυσης και της δραστηριοποίησης της Οργάνωσης.

Συν τω χρόνω και με την υποστήριξη του καθεστώτος η Οργάνωση επιδιώκεται να λάβει προεξάρχοντα ρόλο έναντι του Σχολείου και να το υποσκελίσει. Η κατάδειξη του σχολείου ως ανεπαρκούς φορέα αγωγής πολλαπλασιάζει τις ευθύνες της Ε.Ο.Ν. και, επομένως, αυξάνει την επιρροή της. Η Ε.Ο.Ν. καλείται πλέον να λειτουργήσει όχι απλώς συμπληρωματικά, αλλά διορθωτικά όσον αφορά σε ορισμένες πρακτικές του Σχολείου, να διδάξει αξιοκρατία, να καλλιεργήσει την αγωνιστικότητα και την αγάπη στην πατρίδα και να προωθήσει την κοινωνική συνοχή.

Για να εκπληρώσει η Οργάνωση τους στόχους της, ο Κ.Ε.Ν. με την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1938 - 1939 διατάσσει την άμεση έναρξη συστηματικής διαφώτισεως των μαθητών με την τοποθέτηση ενός υπευθύνου κατά σχολείο και ενός υπευθύνου κατά σχολική τάξη. Όσον αφορά δε στην απορρόφηση όλου του μαθητικού πληθυσμού και στην ιδεολογική του διαφώτιση, ο Κ.Ε.Ν. τονίζει ότι πρέπει να ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για τους Σκαπανείς (κάτι το οποίο, ωστόσο, δε διαπιστώνεται) και επιπλέον «δέον να δοθεί εις τα μέλη να εννοήσουν, ότι αποτελεί υποχρέωσιν των η παρ' εκάστου εγγραφή εις την Οργάνωσιν τουλάχιστον δύο νέων μελών».²⁰⁰⁵

Το 1939, ενώ ήδη έχει αναλάβει το Υπουργείο Παιδείας ο ίδιος ο Μεταξάς, ο Υφυπουργός Σπέντζας με εγκύκλιό του απευθύνεται στους

²⁰⁰⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 046: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις και μέσω αυτών Υποδιοικήσεις “Συστάσεις περί εφαρμογής της Ε.Π. 171 και Ε.Π. 103 Δ/γής”» του Κ.Ε.Ν. (10/10/1938).

εκπαιδευτικούς, τους οποίους καλεί να θεωρήσουν το έργο της Νεολαίας και δική τους υπόθεση, και να αρθούν στο ύψος της ιστορικής αποστολής τους, η οποία έγκειται όχι μόνο στην πνευματική, αλλά και στην εθνική και την ηθική μόρφωση των μαθητών, πάντα στο πλαίσιο των αρχών του Νέου Κράτους. Κι αυτό, διότι, καθώς «τα Σχολεία του Κράτους καθίστανται πλέον φυτώρια και κυψέλαι των μελών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας», το καθεστώς θεωρεί απαραίτητη τη σύμπραξη των εκπαιδευτικών, ώστε να υπηρετηθεί το ανώτερο μορφωτικό ιδεώδες που - υποτίθεται ότι - απαιτεί τη συνεργασία Σχολείου και Ε.Ο.Ν. Μάλιστα, ο Υφυπουργός μετακυλίζει στους Επιθεωρητές την ευθύνη της ολόψυχης συμμετοχής των εκπαιδευτικών στο έργο της Νεολαίας, υποχρεώνοντάς τους στην έκδοση σχετικών διαταγών και οδηγιών, καθώς και σε ενεργό συμμετοχή και προσωπική παρουσία στις δραστηριότητες της Οργάνωσης.²⁰⁰⁶

Το ίδιο έτος, λίγο αργότερα, με νέα εγκύκλιο του Υφυπουργού Σπέντζα εισάγεται στο πρόγραμμα διδασκαλίας όλων των σχολείων του κράτους, δημόσιων και ιδιωτικών, το μάθημα της εθνικής και ηθικής αγωγής το οποίο προβλέπεται να διδάσκεται μία ώρα κάθε εβδομάδα βάσει γραπτών οδηγιών όχι του Υπουργείου Παιδείας, αλλά της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν. Οι διδάσκοντες, μάλιστα, το μάθημα αυτό ορίζονται με κοινή απόφαση του Διευθυντή της κάθε σχολικής μονάδας και του οικείου Περιφερειακού Διοικητή της Ε.Ο.Ν.²⁰⁰⁷

Όσον αφορά στο περιεχόμενο του μαθήματος, για μεν τα κατώτερα στελέχη προορίζονται ενότητες με απλούστερο νόημα, όπως «Η ψυχική ανάστασις του Ελληνισμού από της 4^{ης} Αυγούστου. Η εθνική ενότης», «Η συμβολή της Νεολαίας εις την εδραίωσιν των αρχών της 4^{ης} Αυγούστου», «Διατί κατετάγημεν εις την Ε.Ο.Ν. Ο ρόλος και τα καθήκοντα κάθε

²⁰⁰⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 174: «Περίληψις “Περί ενεργού συμβολής των εκπαιδευτικών εις το έργον της Εθνικής Οργαν. Νεολαίας”» (9/10/1939).

²⁰⁰⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939).

Φαλαγγίτου ιδιαιτέρως του βαθμοφόρου», «Οι μεγάλοι πρόγονοί μας. Σύντομοι και διδακτικά σκιαγραφία μεγάλων ανδρών και ηρώων του αρχαίου και νέου Ελληνισμού», «Ανάπτυξις του αισθήματος της πειθαρχίας και του καθήκοντος», «Ο κομμουνισμός, καταστροφέας της κοινωνίας και των ανθρωπίνων ιδεωδών. Διατί ο κομμουνισμός είναι αντίθετος προς την ανθρωπίνην φύσιν».

Για τα ανώτερα στελέχη οι διδακτέες ενότητες είναι πιο σύνθετες: «Καθεστωτική Πολιτειολογία: απλοποιημένα βασικά στοιχεία του σημερινού Εθνικού Πολιτεύματος», «Περί Ελληνικής Πατρίδος: Διατί πρέπει να είμεθα υπερήφανοι διότι ανήκομεν εις την Ελληνικήν φυλήν», «Αγωγή Έλληνοσ Πολίτου: Οικογένεια, Θρησκεία, Περί Εθνικού Ύμνου, Εθνικών Συμβόλων και Εθνικών Εορτών», «Καθήκοντα βαθμοφόρων και η Τέχνη του Διοικείν», «Η Βασιλεία ως Εθνική ιδέα του Ελληνισμού», «Πολιτικοί και ηθικοί σκοποί της Οργανώσεως», «Μαθήματα αντικομμουνιστικής τακτικής» κ.ά.²⁰⁰⁸

Οι τίτλοι των ενοτήτων του μαθήματος της εθνικής αγωγής είναι αποκαλυπτικοί του περιεχομένου του και, συνεπώς, της ιδεολογίας που το καθεστώς επιδιώκει να εγχαράξει: 4^η Αυγούστου ως σώτεια και αναμορφώτρια της Ελλάδας· Νεολαία ως συντεταγμένη δύναμη και προφυλακή του καθεστώτος· πειθαρχία και ανάληψη καθηκόντων και πρωτοβουλιών προς όφελος του κοινού συμφέροντος· αιώνιο και διαχρονικό ελληνικό έθνος· ένδοξοι πρόγονοι· Θρησκεία· πατριαρχική οικογένεια· βασιλοφροσύνη.

Για να περιβληθεί δε το μάθημα με κύρος ανάλογο των άλλων μαθημάτων, αποφασίζεται να διεξάγεται και να βαθμολογείται όπως και τα υπόλοιπα μαθήματα του σχολείου. Επιπλέον, στη Χαροκόπειο Οικοκυρική Σχολή, στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες και στην Ακαδημία Σωματικής Αγωγής, εκτός του παραπάνω μαθήματος, εισάγεται επιπλέον η

²⁰⁰⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 14, αρ. εγγρ. 001: «Προς Απάσας τας Περιφερειακάσ Διοικήσεις Εγκύκλιος "Περί Εκπαιδευτικού Προγράμματος Ουλαμών και Κέντρων Εκπαιδεύσεως"» του Κ.Ε.Ν. (11/10/1938).

διδασκαλία ειδικών μαθημάτων που θα προπαρασκευάζουν στελέχη της Ε.Ο.Ν. - απόδειξη ότι η Οργάνωση πάσχει από αξιολογα στελέχη-.

Η προσπάθεια διείσδυσης της Ε.Ο.Ν. στο Σχολείο - στην πραγματικότητα η προσπάθεια άλωσης του σχολικού μηχανισμού - γίνεται προφανέστερη στη συνέχεια της ίδιας εγκυκλίου. Οι ώρες μαθημάτων κάθε Τετάρτης κατανέμονται στις άλλες εργάσιμες μέρες της εβδομάδας, οι δε μαθητές και οι μαθήτριες, απαλλαγμένοι από κάθε σχολική δραστηριότητα, τη μέρα αυτή απασχολούνται αποκλειστικά στους Σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν., ενώ για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιούνται και τα μέχρι τότε ελεύθερα απογεύματα, της Πέμπτης για τα σχολεία της Μέσης Εκπαιδεύσεως και του Σαββάτου για τα σχολεία της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως. Επιπλέον, και κατά τις Κυριακές οι μαθητές και οι μαθήτριες τίθενται στην αποκλειστική διάθεση της Ε.Ο.Ν.

Ειδική μέριμνα λαμβάνεται ώστε να μην εξαιρεθεί από τις δραστηριότητες αυτές της Ε.Ο.Ν. ούτε ο μαθητικός πληθυσμός των σχολείων που, λόγω κτηριακού προβλήματος, λειτουργούν εναλλάξ πρωί - απόγευμα, ενώ ο περιορισμός των ωρών διδασκαλίας των άλλων μαθημάτων, των οριζόμενων από το αναλυτικό πρόγραμμα, δεν αποκλείεται.

Η ίδια εγκύκλιος, για να εξασφαλίσει την παρουσία των μαθητών στις δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν. κάθε Τετάρτη και για να εμποδίσει το σκασιαρχείο που θα δυσφημούσε την Οργάνωση στην κοινή γνώμη, καθιστά υπεύθυνους τους Διευθυντές των σχολείων. Αυτοί πρέπει να τηρούν ειδικό κατάλογο με τα στοιχεία των μαθητών και των μαθητριών των εγγεγραμμένων στην Ε.Ο.Ν., τον οποίο να ενημερώνουν για κάθε αλλαγή. Αλλά οφείλουν να τηρούν κατάλογο και των μαθητών και μαθητριών των μη εγγεγραμμένων στην Ε.Ο.Ν. που τις Τετάρτες θα προσέρχονται στο σχολείο τους και θα απασχολούνται από τους εκπαιδευτικούς. Ωστόσο η απασχόληση αυτή δεν πρέπει να συνίσταται σε διδασκαλία μαθήματος του σχολικού προγράμματος, ώστε οι μη

εγγεγραμμένοι στην Ε.Ο.Ν. να μην επωφελούνται έναντι των άλλων, ούτε οι εγγεγραμμένοι να ζημιώνονται.

Οι Διευθυντές επιφορτίζονται από το καθεστώς και με άλλο ένα καθήκον: οφείλουν είτε αυτοπροσώπως είτε μέσω του διδακτικού προσωπικού να εξακριβώσουν τους λόγους για τους οποίους κάποιοι μαθητές δεν έχουν εγγραφεί ακόμα στην Ε.Ο.Ν., και να υποβάλουν επίσημο ενημερωτικό υπηρεσιακό σημείωμα στους οικείους υποτομείς ή στους προϊσταμένους των μονάδων της Ε.Ο.Ν. της συγκεκριμένης Περιφέρειας. Επίσης οι Διευθυντές να ενημερώνουν και τους προϊσταμένους τους Επιθεωρητές, αν το κρίνουν σκόπιμο.

Αλλά και οι Επιθεωρητές οφείλουν να γνωρίζουν όχι μόνο τους εγγεγραμμένους στην Ε.Ο.Ν. της Περιφέρειάς τους μαθητές, αλλά και ποιοι από αυτούς δείχνουν προθυμία στις δραστηριότητες της Οργάνωσης. Να υποβάλλουν δε δύο φορές το χρόνο συγκεντρωτικό πίνακα με έκθεση σχετική και με τη συμβολή των εκπαιδευτικών λειτουργιών και με τα αποτελέσματα της διδασκαλίας των ειδικών μαθημάτων.²⁰⁰⁹

Καθήκον των Επιθεωρητών είναι, επιπλέον, να ερευνούν αυτοπροσώπως στα σχολεία αν καταγράφονται οι απουσίες όσων μαθητών - μελών της Οργάνωσης δεν προσέρχονται τις Τετάρτες για διαφώτιση. Ο δικτάτορας, μάλιστα, απειλεί με βαριές κυρώσεις, ακόμη και με εκτοπισμό, τους Επιθεωρητές και τους Διευθυντές που θα αποδειχθεί ότι δε διεκπεραιώνουν με συνέπεια τα καθήκοντά τους αυτά.²⁰¹⁰

Η Ε.Ο.Ν. επεμβαίνει και στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, αναλαμβάνοντας τον εκκλησιασμό τους την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα, ενώ τις άλλες εβδομάδες αυτός θα διεξάγεται μέσω του σχολείου, κατά προτίμηση κάθε Σάββατο πρωί.²⁰¹¹

²⁰⁰⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939).

²⁰¹⁰ Οι σχετικές πηγές παρατίθενται στο Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988, σσ. 165- 167.

²⁰¹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939).

Από την ένταξη στην Οργάνωση δεν εξαιρείται ούτε η σπουδάζουσα νεολαία. Ο δικτάτορας απαιτεί από τους σπουδαστές ενθουσιασμό, φανατισμό και πάθος συνειδητό και πειθαρχημένο με σκοπό την αναγέννηση της Ελλάδας. Είναι φανερό ότι, ενώ αναγνωρίζει τη σημασία τόσο της εργαζόμενης όσο και της σπουδάζουσας νεολαίας, στέκεται με ιδιαίτερη επιμονή στην τελευταία, διότι θεωρεί ότι από αυτή θα αναδυθεί στο μέλλον η ηγετική τάξη και η πνευματική ηγεσία του έθνους.²⁰¹²

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που οι πρώτες επίσημες προσπάθειες του καθεστώτος για οργάνωση των νέων ξεκινούν από τις Ανώτατες Σχολές, πράγμα που αποδεικνύει τον ιδιαίτερο ρόλο τον οποίο καλείται να διαδραματίσει η σπουδάζουσα νεολαία. Οι σπουδάζοντες νέοι και νέες καλούνται να ενταχθούν σε ανεξάρτητη διοίκηση, τη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών (Δ.Α.Σ.), που αποτελεί τον πρώτο Σχηματισμό της Ε.Ο.Ν. και έχει έδρα την Αθήνα.²⁰¹³ Εξάλλου η μη εγγραφή του φοιτητή στην Οργάνωση συνεπάγεται την απώλεια του δικαιώματος σίτησης στην Εστία, τουλάχιστον όσον αφορά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.²⁰¹⁴

Όμως, παρά τις διακηρύξεις και τις πιέσεις των στελεχών του καθεστώτος, η διείσδυση της Ε.Ο.Ν. τόσο στο μαθητικό και σπουδαστικό πληθυσμό όσο και στους διδάσκοντες συναντά δυσκολίες, κυρίως στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης και στις Ανώτατες Σχολές. Ειδικά, μάλιστα, όσον αφορά στις Ανώτατες Σχολές, συχνά η Αστυνομία στέλνει αξιωματικούς στα αμφιθέατρα προκειμένου να παρακολουθήσουν τόσο τη

²⁰¹² Ι. Μεταξάς, «Ομιλία προς τους φοιτητές του Πανεπιστημίου» (10 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 66· «Λόγος προς την Εθνικήν Οργάνωσιν Νεολαίας» (29 Δεκεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σσ. 436 – 437.

²⁰¹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 362: «ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς την Δ.Α.Σ., Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων Πρωτευούσης και Περιφ. Διοίκησιν Θηλέων Πρωτευούσης και μέσω αυτών προς τας Υποδιοικήσεις» του Κ.Ε.Ν. (14/9/1938).

²⁰¹⁴ Επώνυμη προφορική μαρτυρία που παρατίθεται στο Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 83.

διδασκόμενη από τους καθηγητές ύλη όσο και τη στάση και τη συμπεριφορά των φοιτητών.

Ακόμα και η εγγραφή των φοιτητών στη Νεολαία δεν αποτελεί εμπόδιο για την εκδήλωση των αποδοκίμασιών τους κατά του καθηγητή και του μαθήματος. Αυτό, τουλάχιστο, συνάγεται από την αναφορά του αρχιφύλακα Κ. 56 Γεωργίου Παπαγιάννη προς τη Διοίκησή του μετά την παρακολούθηση, στην Ανωτάτη Εμπορική Σχολή, πανεπιστημιακής παράδοσης με το ενδεικτικό θέμα «Ο Βασιλεύς και ο Λαός». Ο αρχιφύλακας σημειώνει τις διακοπές, τις αποδοκίμασιες, τις φωνασίες και τα ποδοκροτήματα του φοιτητικού ακροατηρίου εις βάρος του διδάσκοντος, ο οποίος ανέπτυξε τα σχετικά άρθρα του ισχύοντος Συντάγματος του 1911 χωρίς σχόλια κατά του θεσμού της βασιλείας και χωρίς πολιτικολογίες· τις αποδίδει, όμως, όχι σε αντεθνικά φρονήματα των φοιτητών, οι οποίοι, άλλωστε, αποτελούσαν μέλη της Ε.Ο.Ν., αλλά στην ανωριμότητα της ηλικίας τους.²⁰¹⁵

Ανάλογου περιεχομένου ως προς τη συμπεριφορά των φοιτητών είναι και η αναφορά του αστυφύλακα Κ. 226 (5269) Κωνσταντίνου Στεργιόπουλου μετά από παρακολούθηση στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Σπουδών μαθήματος Συνταγματικού Δικαίου με θέμα «Περί παραιτήσεως του Βασιλέως και περί διαδοχής τούτου». Ο αστυφύλακας αποδίδει την απαράδεκτη συμπεριφορά του νεαρού ακροατηρίου όχι στην αντιπάθειά του για το διδασκόμενο μάθημα, αλλά στην παιδαγωγική και ακαδημαϊκή ανεπάρκεια του διδάσκοντος.²⁰¹⁶

Η παρουσία αξιωματικών των Σωμάτων Ασφαλείας στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα θέτει σε κίνδυνο κάθε έννοια φυσικής και πνευματικής ελευθερίας και αναστέλλει κάθε πνευματική πρόοδο. Ο ασφυκτικός έλεγχος επηρεάζει τους διδάσκοντες, αφού τους μεταβάλλει σε

²⁰¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 33, αρ. εγγρ. 007: Αναφορά του Αρχιφύλακα Γ. Παπαγιάννη προς τη Διοίκησή του σχετικά με αποδοκίμασιες φοιτητών κατά τη διάρκεια μαθήματος Συνταγματικού Δικαίου (20/2/1938).

²⁰¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 33, αρ. εγγρ. 007: Αναφορά του Αρχιφύλακα Κων. Στεργιόπουλου προς τη Διοίκησή του σχετικά με αποδοκίμασιες φοιτητών κατά τη διάρκεια μαθήματος Συνταγματικού Δικαίου (27/2/1938).

απλούς μετακενωτές γνώσεων εμποδίζοντάς τους να διατυπώσουν προσωπική θέση. Επηρεάζει, όμως, και τους σπουδαστές που χρησιμοποιούν τους διδάσκοντες, για να εκφράσουν φωνασκώντας τη διαφωνία τους προς το καθεστώς.

Ας σημειωθεί, πάντως, η αμηχανία των επιτηρούντων αστυνομικών να αποδώσουν ευθύνες: προτιμούν να επικαλεστούν την ανωριμότητα της νεανικής ηλικίας ή την ακαδημαϊκή ανεπάρκεια του διδάσκοντος, παρά να αναφερθούν στην ανεπιτυχή πολιτική διαφώτιση που ασκεί η Οργάνωση στο φοιτητικό πληθυσμό. Δεν πρέπει να αποκλείεται και απροθυμία εκ μέρους τους να εμπλέξουν νεαρά παιδιά με την Ασφάλεια και να τα στιγματίσουν πολιτικά.

Πάντως ο Μεταξάς στο λόγο του στο πρώτο Συνέδριο της Νεολαίας το Γενάρη του 1939 αιτιολογεί διαφορετικά την αντίδραση της πανεπιστημιακής κοινότητας στην Ε.Ο.Ν.: η αντίδραση στη Νεολαία πηγάζει από την υπερφροσύνη, δηλαδή την αλαζονεία της πανεπιστημιακής νεότητας, που θεωρεί ότι κανείς δεν επιτρέπεται να διευθύνει τους αυριανούς πνευματικούς ηγέτες του έθνους, καθώς και από το δισταγμό των διδασκόντων.²⁰¹⁷

Το ότι και ο εκπαιδευτικός κόσμος γενικά αντιδρά στην άλωση του σχολικού δικτύου από την κρατικοδίαιτη Ε.Ο.Ν. συμπεραίνεται από τον ίδιο λόγο του Μεταξά. Ο δισταγμός του εκπαιδευτικού κόσμου οφείλεται, κατά το Μεταξά πάντα, στη δυσοπιστία που έτρεφε στην αρχή το Υπουργείο Παιδείας για την Ε.Ο.Ν. (σαφής αιχμή για την επιφυλακτική στάση του πρώην Υπουργού Παιδείας Γεωργακόπουλου, τον οποίο ο δικτάτορας απέλυσε και τον αντικατέστησε ο ίδιος το Νοέμβριο του 1938)²⁰¹⁸ και στο φόβο των δασκάλων ότι θα χάσουν τον έλεγχο της διαπαιδαγώγησης των μαθητών οι οποίοι θα επαναστατήσουν κατά των διδασκόντων και κατά των γονέων.

²⁰¹⁷ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 11 - 12.

²⁰¹⁸ Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 312.

Ο ίδιος ο δικτάτορας ομολογεί, ωστόσο, ότι συν τω χρόνω και ιδίως από τη στιγμή που ανέλαβε ο ίδιος το Υπουργείο Παιδείας, οι αντιρρήσεις όχι μόνο κατευνάζονται, αλλά αντικαθίστανται από κατανόηση και προθυμία.²⁰¹⁹ Ας σημειωθεί, όμως, ότι έχει προηγηθεί απειλητική προειδοποίησή του άμα τη αναλήψει από τον ίδιο του Υπουργείου Παιδείας το Νοέμβριο του 1938:

Οφείλετε να γνωρίζετε ότι η Εθνική Οργάνωσις της Νεολαίας είναι θεσμός κρατικός, έργο μου, επί του οποίου στηρίζω τας μεγίστας ελπίδας. Προσεπαθήσαμεν τελευταίως να τον προσαρμόσωμεν και με το σχολείον ούτως ώστε να αλληλοσυμπληρούνται. Επί του ζητήματος αυτού, Κύριοι, είμαι αποφασισμένος, εάν παρουσιασθή οιαδήποτε αντίδρασις, να την θραύσω κατά τρόπον αμείλικτον.²⁰²⁰

Η απειλή αυτή του δικτάτορα εμποδίζει τη φανερή εκδήλωση της αντίδρασης του εκπαιδευτικού κλάδου, ωστόσο η κεκαλυμμένη αντίδραση πλειστών εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων σχολιάζεται επανειλημμένως από τον Κ.Ε.Ν. σε απόρρητη αναφορά του στο Μεταξά μετά την επιστροφή του από περιοδεία στην επικράτεια στα μέσα του 1938.²⁰²¹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το καθεστώς ουσιαστικά προσπάθησε να αλώσει προοδευτικά το σχολικό μηχανισμό, αφού προηγουμένως επενέβη στην οικογένεια. Δημιουργώντας την Ε.Ο.Ν. κατ' αρχάς, έδειξε ότι δε θεωρούσε τους γονείς αρμόδιους ή επαρκείς να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους. Η εγκύκλιος που απευθύνει ο Ι. Καλλιγιάς, Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων της Γ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αθηνών, με την ευκαιρία της λήξης του σχολικού έτους 1938 - 1939, είναι εύγλωττη:

Το Σχολικόν έτος 1938/39 έληξεν, τα παιδιά εγκαταλείπουν επί τρεις περίπου μήνας το Σχολείον και παραδίδονται εξ ολοκλήρου εις

²⁰¹⁹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 11 - 12.

²⁰²⁰ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 426.

²⁰²¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 028: Απόρρητη «Αναφορά επί περιοδειών Κυβερνητικού Επιτρόπου προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γεν. Επιθεωρητήν» (2/6/1938).

τους γονείς των... Φαντασθείτε ποία είναι η ευθύνη των γονέων κατά τους θερινούς μήνες και ποίον κόπον έχουν να δοκιμάσουν αναλαμβάνοντας το έργο και του διδασκάλου και του γονέως... Επειδή όμως πολλοί γονείς δεν δύνανται να εκτελέσουν το καθήκον αυτό... πρέπει να εξερευνηθή τρόπος, δι' ου να εξασφαλισθή η καθοδήγησις του παιδιού κατά τους θερινούς μήνας. Ο καλύτερος λοιπόν τρόπος αυτός εξηυρέθη υπό του Εθνικού Κυβερνήτου ου μόνον διά το θέρος αλλά και διά πάσαν άλλην εποχήν. Η Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας... εξασφαλίζει εις το παιδί το εν ζην και ανακουφίζει απολύτως τον γονέα από εν καθήκον το οποίον ήτο δύσκολον να εκτελέση.²⁰²²

Η διεύθυνση της Οργάνωσης στο σχολικό μηχανισμό αλλοίωσε τη σχολική ζωή και διατάραξε την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων. Αν και θεωρητικά η Ε.Ο.Ν. λειτουργούσε ως συνεχιστής της επίδρασης του Σχολείου στο εξωσχολικό περιβάλλον, καθώς και οι δυο φορείς - υποτίθεται ότι - εξυπηρετούσαν κοινούς σκοπούς, στην πράξη βαθμιαία άλωσε το σχολείο, αφού το τελευταίο τέθηκε υπό την απόλυτη εξουσία της.

Η Οργάνωση έκανε το εκπαιδευτικό προσωπικό όλων των βαθμίδων και των βαθμών συνυπεύθυνο για την τροφοδοσία της με νέα μέλη και για τη στελέχωσή της με βαθμοφόρους, αφού κατέστησε, στην πραγματικότητα, τους εκπαιδευτικούς πράκτορες της νοθεύοντας τον πνευματικό και παιδαγωγικό τους ρόλο και δηλητηριάζοντας τη σχέση τους με τους μαθητές τους. Ο δάσκαλος παύει πια να αποτελεί παιδαγωγική αυθεντία, διότι παιδαγωγός γίνεται η Οργάνωση η απόλυτα ελεγχόμενη από το καθεστώς. Είναι χαρακτηριστική η εγκύκλιος του Δ. Μάγου, Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων της Θεσπρωτίας, προς τους δασκάλους, με την οποία θεωρεί το περιοδικό της Ε.Ο.Ν. Η Νεολαία ως

²⁰²² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 888: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 που περιέχει την εγκύκλιο του Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων της Γ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Αθηνών Ι. Καλλιγά προς τους δασκάλους και μέσω αυτών προς τους γονείς των μαθητών.

εργαλείο κατάλληλο για την ανάπτυξη του θρησκευτικού, πατριωτικού και καλαισθητικού συναισθήματος των μαθητών.²⁰²³

Επομένως ο δάσκαλος καθίσταται όργανο της Οργάνωσης: από τη μια η Ε.Ο.Ν. έχει λόγο στο περιεχόμενο της διδακτικής πράξης: από την άλλη οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί χρησιμοποιούνται, για να ασκήσουν εκφοβιστική πίεση στους μη εγγεγραμμένους μαθητές να εγγραφούν στην Ε.Ο.Ν., «δεδομένου ότι υποχρέωσις των εκπαιδευτικών υπηρεσιών είναι να μεριμνούν διά την ηθικήν και την εθνικήν διαπαιδαγώγησιν και των πλέον κακοβούλων και δυσηνίων μαθητών».²⁰²⁴

Ο τρόπος με τον οποίο ο μαθητικός πληθυσμός συρρέει στην Οργάνωση δεν ξεφεύγει από την προσοχή του Βρετανού πρεσβευτή Waterlow. Σε αναφορά του το Δεκέμβριο του 1938 πληροφορεί ότι «δόθηκαν προφορικώς οδηγίες σε όλο το διδακτικό προσωπικό να ανακοινώσει στους μαθητές ότι θα αποβληθούν από τα σχολεία αν δεν ζητήσουν “αυθόρμητα” να έχουν την τιμή να γραφτούν στην οργάνωση νεολαίας». Η αποβολή από το σχολείο, σύμφωνα με την ίδια αναφορά, ισοδυναμεί με παράδοση του πατέρα στα χέρια της αστυνομίας. Επιπλέον οι διδάσκοντες περιέρχονται στη δυσάρεστη θέση, προκειμένου να εξασφαλίσουν την εύνοια των δικτατορικών αρχών, να περιγελούν μπροστά στους συμμαθητές τους όσα παιδιά επιζητούν τη συγκατάθεση των γονιών τους, για να εγγραφούν στην Οργάνωση. «Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ο μαθητικός πληθυσμός υποβάλλεται σε μια μορφή λεπτού πνευματικού βασανισμού κατά μίμηση του γερμανικού προτύπου. Ο αριθμός αυτών που υποφέρουν ... είναι τόσο μεγάλος, ώστε μπορεί να λεχθεί ότι δεν μπορείς να βρεις εύκολα σπίτι στο οποίο να μη χύνονται δάκρυα».²⁰²⁵

²⁰²³ Η πηγή παρατίθεται στο Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 93.

²⁰²⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939), σ. 5.

²⁰²⁵ Η πηγή παρατίθεται στο Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σσ. 89 - 90.

Δεν έλειψαν, βέβαια, και οι προστριβές μεταξύ εκπαιδευτικών λειτουργών και βαθμοφόρων της Ε.Ο.Ν., οι οποίες πρέπει να ήταν τόσο έντονες, ώστε να αναγκάσουν τον Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλο να υπενθυμίσει στους τελευταίους να φέρονται με σεβασμό, γιατί για την ευόδωση του έργου της Ε.Ο.Ν. είναι απαραίτητη η συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων.²⁰²⁶

Η μαζική συμμετοχή του μαθητικού πληθυσμού στην παντοδύναμη Οργάνωση ενίσχυσε τους μαθητές στο σκασιαρχείο και στην παραμέληση των σχολικών υποχρεώσεων, όπως φαίνεται από σχετικές μαρτυρίες: «Η Ε.Ο.Ν. ήταν για μένα η αφορμή να μη διαβάζω στο γυμνάσιο. Έλεγα ότι ήμουν στην Ε.Ο.Ν. και πού να πει ο δάσκαλος κουβέντα... Κάναμε ασκήσεις κάθε Τετάρτη απόγευμα και Κυριακή, γινόντουσαν ωραίες εκδρομές...».²⁰²⁷

Δε σημαίνει, ωστόσο, ότι τα παιδιά ήταν συνεπή στις συναντήσεις της Τετάρτης. Αντιθέτως οι αδικαιολόγητες απουσίες ήταν τόσες πολλές, ώστε ο δικτάτορας στην ομιλία του στη Β' Διάσκεψη της Ε.Ο.Ν. εκφράζει μεγάλη δυσαρέσκεια και ανησυχία. Απειλεί, μάλιστα: «...αν πρόκειται να μη χρησιμεύσει η Τετάρτη εις την Ε.Ο.Ν. και να συντελέσει εις διάλυσιν του σχολείου, τότε θα την καταργήσω...».²⁰²⁸

Επιπλέον, οι ώρες διδασκαλίας των μαθημάτων του αναλυτικού προγράμματος συμπίεστηκαν, για να εξοικονομηθεί χρόνος για τα ειδικά μαθήματα της πολιτικής διαφώτισης.²⁰²⁹ Τέλος, καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ώστε η Ε.Ο.Ν. να παρουσιάζεται ως η μόνη αποδεκτή πραγματικότητα για τους νέους και να ταυτίζεται με το έθνος: ο χαιρετισμός του Φαλαγγίτη απονέμεται από τους μαθητές, είτε αυτοί είναι μέλη της Ε.Ο.Ν. είτε δεν είναι, όχι μονάχα κατά την ανάκρουση των

²⁰²⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 109: «Προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις» διαταγή του Κ.Ε.Ν. (14/7/1939).

²⁰²⁷ Η μαρτυρία παρατίθεται στο Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 109.

²⁰²⁸ Η πηγή παρατίθεται στο Σπ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988, σσ. 170 – 171.

²⁰²⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939).

ύμνων της 4ης Αυγούστου και της Νεολαίας, αλλά και του ίδιου του εθνικού ύμνου.²⁰³⁰

6. 3. Ε.Ο.Ν. και κοινό

Η Οργάνωση ενδιαφέρεται για το καλό της πρόσωπο και γι' αυτό φροντίζει να διατηρεί αγαθές σχέσεις με το κοινό γνωρίζοντας ότι περισσότερο η λαϊκή αποδοχή και λιγότερο η κρατική πίεση θα της εξασφαλίσει συνειδητοποιημένα μέλη.

Για το λόγο αυτό γνωστοποιείται ότι ο Κ.Ε.Ν. δέχεται το κοινό κάθε Τετάρτη 12.00 - 13.00, ενώ η είσοδος στα Γραφεία της Κεντρικής Διοικήσεως «διά ζητήματα αρμοδιότητος της Γενικής Διευθύνσεως Οικονομικών Υπηρεσιών» επιτρέπεται στο κοινό κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή 12.00 - 13.00.²⁰³¹

Από τη μελέτη του αρχειακού υλικού, ωστόσο, δεν εξάγεται αν οι ώρες που διατέθηκαν για επαφή με το κοινό, αποτελούσαν ανταπόκριση σε επιθυμία, έστω και διάχυτη, του κόσμου, ή ήταν μια απόπειρα της Οργάνωσης να επιδείξει φιλικό πρόσωπο, ώστε να κάμψει τυχόν αντιρρήσεις που οι γονείς, κυρίως, θα διατύπωναν για την είσοδο των παιδιών τους σ' αυτή. Επίσης δεν υπάρχουν μαρτυρίες αν το κοινό ανταποκρίθηκε σε αυτή την κίνηση της Οργάνωσης, ούτε για τα θέματα που αποτελούσαν συνήθως αντικείμενο αυτής της επαφής. Τέλος, δε βρέθηκε, εκτός της Διεύθυνσης των Οικονομικών Υπηρεσιών, άλλη Διεύθυνση της Ε.Ο.Ν. να έχει ορίσει συγκεκριμένες ώρες εισόδου για κοινό. Άγνωστο αν αυτό πρέπει να ερμηνευθεί ως αδιαφορία, ως ολιγωρία, ως έλλειψη συντονισμού των υπηρεσιών της Οργάνωσης ή ως πρόθεση που δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί.

²⁰³⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 27, αρ. εγγρ. 012: Εγκύκλιος του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα με τίτλο «Η υπό των σχολείων υποβοήθησις του έργου της Ε.Ο.Ν. και αι υποχρεώσεις των μαθητών προς αυτήν» (20/11/1939).

²⁰³¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 053: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. (6/10/1939).

6. 4. Ε.Ο.Ν. και Εκκλησία

Το καθεστώς ευθύς εξαρχής προστρέχει στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία και επιδιώκει από τη μια τη συνδρομή της και από την άλλη τρόπο να την ελέγχει, ευελπιστώντας ότι έτσι θα μπορέσει αφ' ενός μεν να νομιμοποιήσει την εξουσία του στις μάζες, αφ' ετέρου δε να διευρύνει την κοινωνική του βάση.

Ο Μεταξάς δεν περιορίζεται σε νομοθετικά μέτρα προς αναδιοργάνωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων κατά το δοκούν. Αντιθέτως, φαίνεται ότι θεωρεί τη νομοθετική δραστηριότητα ως προοίμιο ουσιαστικότερης σύνδεσης με την Εκκλησία όχι απλώς ως διοικητικό μηχανισμό, αλλά ως βιωματική πραγματικότητα με σκοπό τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς. Εξάλλου αυτό το διακηρύττει σαφώς: «Το Κράτος ... , ασχέτως με την επίδρασιν του επί της Εκκλησίας, έχει εις τα χέρια του δύο τεραστίους οργανισμούς διά των οποίων επιδρά επί της ανατροφής των παιδιών»²⁰³² (δηλαδή το ίδιο το Κράτος και την Εκκλησία).

Για το λόγο αυτό δίνει μεγάλη σημασία στην καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος της νεολαίας, την ευθύνη για την οποία αναθέτει στους εκπαιδευτικούς. Για το Μεταξά, θρησκευτικό συναίσθημα δε σημαίνει γνώση των λεπτομερειών της εκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά πίστη και υποταγή στο Θεό ως ανώτερη δύναμη. Αρνείται, μάλιστα, στους εκπαιδευτικούς την ευχέρεια να αφήσουν στο παιδί, όταν αυτό μεγαλώσει, τη δυνατότητα να διαμορφώσει το ίδιο τα θρησκευτικά του πιστεύω. Η αδιαφορία για τη θρησκεία είναι, για το δικτάτορα, γύμνασμα στην αθεΐα.

Τουναντίον η θρησκευούσα νεολαία αποτελεί εγγύηση για την ιστορική συνέχεια του έθνους. Ο Μεταξάς επικαλείται ακόμα και την παγκόσμια ιστορική εμπειρία (χωρίς, όμως, να αναφέρει

²⁰³² Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 156.

συγκεκριμένο παράδειγμα), για να αποδείξει ότι «τα έθνη δεν ημπορούν να αναπτύξουν μεγάλο μορφωτικό πολιτισμό, χωρίς να προηγηθεί βαθύ θρησκευτικό αίσθημα».²⁰³³ Επιπλέον ο δικτάτορας διακηρύττει ότι «η Εθνική Οργάνωση της Νεολαίας είναι Οργάνωση Χριστιανική, γιατί αυτή είναι η Θρησκεία με την οποία το Έθνος μας είναι από αιώνων στενότερα συνυφασμένο. Αυτό δεν συζητείται».²⁰³⁴

Δηλαδή, προοδευτικά η θρησκεία μέσω της Ε.Ο.Ν. δε συνδέεται απλώς με το κράτος, αλλά με το έθνος, οντότητα υπερχρονική και μεταφυσική, η θεραπεία της οποίας αποτελεί το λόγο ύπαρξης της πατρίδας, της οικογένειας, της βασιλείας και της ίδιας της θρησκείας. Εξάλλου η Θρησκεία αποτελεί έναν από τους σκοπούς της ίδιας της Ε.Ο.Ν., όπως διατυπώθηκαν από το Μεταξά, μαζί με το Βασιλέα, την Πατρίδα, την Οικογένεια και την Αναγέννηση της Ελλάδας. Μια από τις λειτουργίες της Οργάνωσης είναι να στέκεται αρωγός στις προσπάθειες της Εκκλησίας, καθώς και του Σχολείου, της Οικογένειας και όλων των οργανισμών που υπηρετούν εθνικούς σκοπούς και ιδεώδη.²⁰³⁵

Τη στενή σχέση καθεστώτος και Εκκλησίας και το ρόλο που διαδραματίζει η Ε.Ο.Ν. σε αυτή καταδεικνύει η ιδιαίτερη επιμέλεια με την οποία ρυθμίζονται τα σχετικά με τον εκκλησιασμό των ΕΟΝιτών και ΕΟΝιτισσών. Σε διαταγή του προς τις Διοικήσεις των Ανωτάτων Σχολών και προς όλες τις Περιφερειακές Διοικήσεις αρρένων και θηλέων ο Γ. Θεοχαρόπουλος, αναπληρωτής Κ.Ε.Ν., δίδει λεπτομερείς οδηγίες όσον αφορά στη μετάβαση των Φαλαγγιτών στο ναό, την είσοδο και την έξοδο από την εκκλησία, τη στάση τους κατά την ανάγνωση του Ευαγγελίου, τον ψαλμό του Πολυχρονίου

²⁰³³ Ι. Μεταξάς, «Λογος εκφωνηθείς εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς» (28 Οκτωβρίου 1936), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 98.

²⁰³⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 10.

²⁰³⁵ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 10.

και τη Μεγάλη Είσοδο, καθώς και τη διάρκεια του εκκλησιασμού. Τα μέλη καλούνται όχι μονάχα να παρουσιάζονται τυπικά στο ναό, αλλά «να πιστεύουν και να αγαπήσουν την Θρησκείαν και την Εκκλησίαν, η οποία είναι αρρήκτως συνδεδεμένη με την ζωήν και την υπόστασιν του Έθνους».²⁰³⁶

Τον εναγκαλισμό καθεστώτος και Εκκλησίας επιβεβαιώνει και η σταθερή παρουσία ή και συμμετοχή αξιωματούχων της Εκκλησίας σε εκδηλώσεις της Νεολαίας. Οι σχετικές ειδήσεις διοχετεύονται στον Τύπο της εποχής. Έτσι το κοινό πληροφορείται ότι επί τη ευκαιρία των εγκαινίων του 2^{ου} Υποτομέα της Υποδιοίκησης Ε.Ο.Ν. Πειραιά «ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Βρεσθένης ωμίλησεν προς τα μέλη του Σχηματισμού με θέμα “Ποία η αποστολή των Φαλαγγιτών εντός του Ελληνικού Κοινωνικού Κράτους”»²⁰³⁷ ή ότι σε σειρά διαλέξεων που οργάνωσε η Ε.Ο.Ν. Καβάλας «την έναρξιν των διαλέξεων έκαμε ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καβάλας, Νέστου και Νεαπόλεως με θέμα “Η θρησκευούσα Νεολαία”».²⁰³⁸

Ιδιαίτερη αίγλη, όπως είναι αναμενόμενο, προσδίδει η παρουσία και συμμετοχή αξιωματούχων της Εκκλησίας σε τελετές της Νεολαίας, επί τη ευκαιρία των οποίων το καθεστώς επιδιώκει τη συμπλοκή του θρησκευτικού και του εθνικού στοιχείου, προκειμένου η 4^η Αυγούστου να νομιμοποιηθεί στη συνείδηση του λαού. Έτσι στο πλαίσιο της τελετής παραδόσεως του λαβάρου στο Τμήμα Θηλέων Ε.Ο.Ν. Τρικκάλων και της τελετής της ορκωμοσίας της τοπικής Νεολαίας «ο αιδεσιμότατος μέγας Οικονόμος Α. Μπούρας ανελθών επί ειδικώς στηθείσης εξέδρας απήγγειλε τον όρκον, τον οποίον οι Φαλαγγίται και Φαλαγγίτισσαι έχουσαι υψωμένη την δεξιάν χείραν

²⁰³⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 339: «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» διαταγή του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. (10/11/1939).

²⁰³⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 937: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Υποδιοικήσις Πειραιώς».

²⁰³⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1032: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοικήσις Καβάλλας (sic)».

(sic) επανελάμβανον λέξιν προς λέξιν». ²⁰³⁹ Μετά δε το τέλος της λαμπαδηδρομίας για τη μεταφορά της φλόγας από τον Άγνωστο Στρατιώτη στο Ηρώο Πεσόντων Πειραιωτών «επηκολούθησε η τελετή της μεταδόσεως της ασβέστου φλόγος, και ακολούθως χοροστατούντος του Σεβασμιωτάτου Επισκόπου Βρεσθένης κ. Γερμανού εψάλη Τρισάγιον». ²⁰⁴⁰

Ο Μεταξάς έχει επίγνωση του νέου ρόλου τον οποίο καλεί τη θρησκεία να διαδραματίσει στο πλαίσιο του Νέου Κράτους:

...Κράτος και Θρησκεία ... πηγαίνουν χέρι με χέρι και εργάζονται μετά του αυτού ζήλου, μετά της αυτής προθυμίας, προς τους αυτούς σκοπούς, οι οποίοι είναι εθνικοί σκοποί, διότι η Εκκλησία μας προς τους αυτούς σκοπούς απέβλεψε πάντοτε όπως και το Κράτος το Ελληνικόν, με την διαφοράν ότι βαδίζουν διά της οικείας των οδού, η οποία είναι ίδια εις την Εκκλησίαν, ίδια εις το Κράτος. ... Η Εκκλησία έχει δικαίωμα να ενδιαφερθή και να επιδράση επί της αγωγής των παιδιών. Έχει το δικαίωμα και είναι τούτο αναμφισβήτητο. ²⁰⁴¹

6. 5. Ε.Ο.Ν. και Στρατός

Διάφορα εξωτερικά χαρακτηριστικά της, όπως η ομοιόμορφη στολή των μελών της, οι βαθμοί, οι σημαίες και τα συνθήματα, ο ιδιαίτερος χαιρετισμός, οι παρελάσεις, οι στρατιωτικές ασκήσεις, η αυστηρή ιεραρχία με την οποία είναι οργανωμένη, αλλά και η διαμονή και η εκπαίδευση των μελών σε στρατόπεδα, η αταλάντευτη πίστη στις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου που απαιτείται από αυτά, καθώς και η απόλυτη πειθαρχία στους ανωτέρους τους καταδεικνύουν ότι η στρατιωτικοποίηση της

²⁰³⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 968: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 με τίτλο «Περιφ. Διοίκησης Τρικκάλων (sic)».

²⁰⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1024: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο μέχρι τέλους Αυγούστου 1939 σχετικά με την τελετή μεταδόσεως της φλόγας.

²⁰⁴¹ Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 156.

ελληνικής νεολαίας αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους ίδρυσης της Ε.Ο.Ν.

Η επιδίωξη της στρατιωτικοποίησης της Νεολαίας και η εγκόλπωση των στρατιωτικών ιδεωδών πρέπει να συσχετιστούν με τη διαρκή και δυναμική παρουσία του Στρατού και των παραστρατιωτικών ομάδων στην πολιτική ζωή της χώρας από το 1909, καθώς και με τη στρατιωτική ιδιότητα του ίδιου του Μεταξά.²⁰⁴²

Από το Στρατό η Οργάνωση αντλεί συχνά στελέχη για την καλύτερη εκπαίδευση των μελών της. Σε ομιλία του στο Α' Συνέδριο της Ε.Ο.Ν. το 1939 ο Μεταξάς εκφράζει τις ευχαριστίες του στο Στρατό Ήερās που παραχώρησε στην Οργάνωση τους αξιωματικούς του, καθώς και στο Στόλο και στην Αεροπορία που της παραχώρησαν διάφορα μέσα εκπαιδευσεως· τονίζει δε ότι ο μεγαλύτερος τίτλος τιμής για την Ε.Ο.Ν. είναι η εμπιστοσύνη με την οποία την περιέβαλαν εξ αρχής οι Ένοπλες Δυνάμεις οι υπεθύνες για την ίδια την ύπαρξη του έθνους.²⁰⁴³ Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται η αντίληψη ότι με τη σύνδεσή της με τις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας η Ε.Ο.Ν. αναβαθμίζεται σε σημαντικό αρωγό τους στη διαφύλαξη της ασφάλειας του έθνους, καθώς αποτελεί το φυτώριο των αυριανών υπερασπιστών, είτε στρατιωτών είτε συνειδητοποιημένων πολιτών του.

Όμως ποτέ η Οργάνωση δε μετατράπηκε σε στυγνό στρατοκρατορικό σύστημα ανάλογο με αυτό της φασιστικής και πολύ περισσότερο της ναζιστικής νεολαίας.²⁰⁴⁴ Επιπλέον, τίποτε δεν αποδεικνύει ότι η Ε.Ο.Ν. προορίζεται να έρθει κάποτε σε σύγκρουση με το Στρατό, ο

²⁰⁴² Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 223 – 224.

²⁰⁴³ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά το Α' Συνέδριον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (5 Ιανουαρίου 1939), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 17.

²⁰⁴⁴ Ελ. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 129, 150 – 153, 155 – 160· Στ. Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914 - 1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σσ. 278 - 279· Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σσ. 228 - 230· Lord Russell of Liverpool, *Η μάστιγα του Ναζισμού: Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ 1939 – 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2007, σσ. 43 – 45.

οποιός, κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, αποκεκαθαρμένος από τα βενιζελικά του στελέχη, είναι απόλυτα αφοσιωμένος στο βασιλιά. Αντιθέτως, το μικρό διάστημα που διήρκεσε η μεταξική δικτατορία δεν επιτρέπει να διαφανεί τυχόν πρόθεση του δικτάτορα να χρησιμοποιήσει μελλοντικά τη Νεολαία σαν παραστρατιωτικό μηχανισμό, για να εξασφαλίσει τη δική του παραμονή στην εξουσία· ούτε από τη μελέτη του αρχειακού υλικού προκύπτει κάτι τέτοιο. Οι σχέσεις Νεολαίας και Στρατού, λοιπόν, καθ' όλη τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας παραμένουν συμπληρωματικές και όχι ανταγωνιστικές.

Εξάλλου, το καθεστώς ελπίζει ότι, συν τω χρόνω, όλοι οι στρατιώτες θα έχουν θητεύσει κατά τα εφηβικά τους χρόνια στην Ε.Ο.Ν. και άρα θα έχουν υποστεί τη σχετική πολιτική διαφώτιση. Άλλωστε, ήδη έχουν αρχίσει να υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία νεαροί ΕΟΝίτες.²⁰⁴⁵ Στους στρατευμένους ΕΟΝίτες, μάλιστα, δίνεται διαταγή να τονώνουν ηθικά τους μεγαλύτερους συναδέλφους τους που δεν έχουν θητεύσει στην Ε.Ο.Ν., χωρίς, όμως, να εκδηλώνονται υπέρ ή εναντίον κάποιου από τα κράτη που έχουν ήδη εμπλακεί στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁰⁴⁶ Η παραπάνω διαταγή του Κ.Ε.Ν. είναι ομολογη με την απεγνωσμένη προσπάθεια του καθεστώτος να αποφύγει την πολεμική εμπλοκή της χώρας διατηρώντας την ουδετερότητα. Επίσης, ειδικό μαθηματικό φροντιστήριο λειτουργεί δωρεάν στο κτήριο της Βαρβακείου Προτύπου Σχολής με σκοπό την προετοιμασία άπορων Φαλαγγιτών για τις ανώτερες στρατιωτικές σχολές.²⁰⁴⁷

Επειδή, λοιπόν, φαίνεται ότι η 4η Αυγούστου θεωρεί θέμα χρόνου να μετατραπεί και ο Στρατός, εκτός από τη νεολαία, σε ιδεολογικό

²⁰⁴⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 288: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Οι ακρίται ενθουσιασμένοι με τα δώρα των Φαλαγγιτών» (8/5/1940)· Φ. 13, αρ. εγγρ. 060: «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών Αρρένων, Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» σχετικά με την κλήση στο στράτευμα εφεδρικών κλάσεων προς εκπαίδευση και σχετικά με τις υποχρεώσεις των καλουμένων (24/6/1940).

²⁰⁴⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 060: «Προς την Διοίκησιν Ανωτάτων Σχολών Αρρένων, Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Διοίκησιν Ταγμάτων Εργασίας» σχετικά με την κλήση στο στράτευμα εφεδρικών κλάσεων προς εκπαίδευση και σχετικά με τις υποχρεώσεις των καλουμένων (24/6/1940).

²⁰⁴⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 230: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Φροντιστήριο δι' υποψηφίους Στρατιωτικών Σχολών» (17/7/1940).

προπόργιό της, περιποιεί στο στράτευμα εξαιρετικές τιμές. Οι σχέσεις Στρατού και καθεστώτος γίνονται θερμότερες όσο μεγαλώνει ο φόβος ότι τελικά η χώρα δε θα αποφύγει την εμπλοκή στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το Σεπτέμβριο του 1940 η Ε.Ο.Ν. καθιερώνει την πρώτη Κυριακή του Οκτωβρίου κάθε χρόνου ως «Ημέρα των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων» και αυτή της η πρωτοβουλία δημοσιεύεται στον Τύπο. Κατά την ημέρα αυτή θα τιμώνται οι Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας με συγκεντρώσεις, ομιλίες, επισκέψεις σε διάφορες στρατιωτικές εγκαταστάσεις και κατάθεση στεφάνων στα μνημεία των πεσόντων υπέρ πατρίδας.²⁰⁴⁸ Μάλιστα στις ετοιμασίες για το λαμπρό εορτασμό της Ημέρας των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων που γίνονται το Σεπτέμβριο του 1940, συμμετέχουν και Σχηματισμοί θηλέων.²⁰⁴⁹

Οι στρατιώτες, και ιδίως ο φρουροί των συνόρων ως οι πρόμαχοι του έθνους, περιβάλλονται από το καθεστώς με ιδιαίτερη αίγλη. Οι Σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. οργανώνουν συχνά αποστολές με δώρα για τους ακρίτες φρουρούς, τα οποία προμηθεύουν οργανισμοί ή μεμονωμένα άτομα. Τα δώρα αυτά μεταφέρονται στα σύνορα και διανέμονται από αντιπροσωπίες της Ε.Ο.Ν., γεγονός που επιτρέπει την άμεση επαφή και εξοικείωση των νεαρών ΕΟΝιτών με την πραγματική στρατιωτική ζωή, καθώς και την κατάκτηση της συμπάθειας των νεαρών στρατευμένων με πιθανό επακόλουθο τον ιδεολογικό επηρεασμό των τελευταίων.²⁰⁵⁰

Και τα γυναικεία μέλη της Οργάνωσης, στο πλαίσιο, πάντα, του παραδοσιακού ρόλου της γυναίκας, συμμετέχουν στις τιμές που περιποιούνται στο στράτευμα. Πιο συγκεκριμένα, όπως διοχετεύεται στον

²⁰⁴⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 297: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τον εορτασμό της «Ημέρας των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων» από την Περιφερειακή Διοίκηση Αρρένων Πρωτευούσης (29/9/1940): αρ. εγγρ. 301: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τις προετοιμασίες των Σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. για τον εορτασμό της «Ημέρας των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων» (27/9/1940): αρ. εγγρ. 325: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την καθιέρωση της «Ημέρας των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων» από την Ε.Ο.Ν. και τους σχετικούς εορτασμούς (19/9/1940).

²⁰⁴⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 294: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με τον εορτασμό της «Ημέρας των Εθνικών Ενόπλων Δυνάμεων» από την Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτευούσης (29/9/1940).

²⁰⁵⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 288: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Οι ακρίται ενθουσιασμένοι με τα δώρα των Φαλαγγιτών» (8/5/1940): αρ. εγγρ. 661: Κείμενο για τον Τύπο χρονολογούμενο το 1939-1940 με τίτλο «Δωρεαί προς την Ε.Ο.Ν. διά τους Ακρίτας».

ελεγχόμενο Τύπο της εποχής, οι Φαλαγγίτισσες διαφόρων υποτομέων της πρωτεύουσας θέτουν ως πρώτη τους προτεραιότητα το πλέξιμο μάλλινων ρούχων για τους φρουρούς των συνόρων που, ήδη από το Σεπτέμβριο του 1940, αντιμετωπίζουν δριμύ ψύχος.²⁰⁵¹

Στον Τύπο την ίδια εποχή διοχετεύεται η είδηση για την «αυθόρμητον προσφοράν των εργαζομένων Φαλαγγιτισσών» να εργασθούν τα ρεπό τους, ώστε να αντικαταστήσουν το στρατιωτικό ιματισμό που καταστράφηκε από πυρκαγιά στη Γενική Αποθήκη Υλικού Στρατού Πειραιώς. Η προσφορά τους αποσπά τα συγχαρητήρια του Υπουργείου Στρατιωτικών, το οποίο, ωστόσο, την αρνείται με το αιτιολογικό ότι η Υπηρεσία διαθέτει επαρκές προσωπικό και εργοστάσια για την αντικατάσταση του υλικού.²⁰⁵² Ο τορπιλισμός της «Ελλης», ως προσβολή στο θρησκευτικό συναίσθημα του λαού και στην υπερηφάνεια των Ενόπλων Δυνάμεων, προκαλεί τέτοια συγκίνηση στα μέλη της Ε.Ο.Ν., ώστε αυτά με εράνους και άλλες προσφορές ζητούν να συμμετάσχουν στην αντικατάσταση του πλοίου.²⁰⁵³

Οι σχέσεις Στρατού και Ε.Ο.Ν. γίνονται ακόμα στενότερες με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο τον Οκτώβριο του 1940. Οι ΕΟΝίτες αποστέλλουν δώρα στους μαχόμενους, συμπαρίστανται στους βομβαρδισμένους αμάχους, πωλούν Πολεμικά Λαχεία, επισκέπτονται τραυματίες στα νοσοκομεία και δίνουν καλλιτεχνικές παραστάσεις προς αναψυχή τους. Δραστηριοποιούνται και στο πλαίσιο των Σπιτιών του Τραυματία και του Στρατιώτη, τα οποία λειτουργούν δαπάνη του Υπουργείου Προνοίας. Στα Σπίτια μέλη της Νεολαίας μεριμνούν για τη στέγαση, την περιποίηση και την ψυχαγωγία των τραυματιών από τη

²⁰⁵¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 292: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την προσφορά μάλλινου ρουχισμού στους στρατιώτες φρουρούς των συνόρων από ΕΟΝίτισσες (29/9/1940).

²⁰⁵² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 296: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με την προσφορά της Περιφ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Θηλέων Πρωτεύουσας για αντικατάσταση κατεστραμμένου στρατιωτικού ιματισμού (30/9/1940).

²⁰⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 318: Κείμενο για τον Τύπο σχετικά με έρανο της Ε.Ο.Ν. προς αντικατάσταση της τορπιλισμένης «Ελλης» (20/9/1940)· αρ. εγγρ. 332: Άτιτλο κείμενο για τον Τύπο σχετικά με αίτημα μελών της Ε.Ο.Ν. για διενέργεια εράνου προς αντικατάσταση της τορπιλισμένης «Ελλης» (18/9/1940).

στιγμή της εξόδου τους από το νοσοκομείο μέχρι τη στιγμή που αναχωρούν για τα σπίτια τους προς πλήρη ανάρρωση. Οι ευχαριστήριες επιστολές που δημοσιεύονται στον Τύπο για τα δώρα ΕΟΝιτών προς στρατιώτες μαχόμενους στο μέτωπο και για τη συμπαράσταση ΕΟΝιτών στους βομβαρδισμένους αμάχους του Πειραιά είναι ενδεικτικές της δράσης της Οργάνωσης.²⁰⁵⁴

Συμπερασματικά, από το σωζόμενο αρχειακό υλικό διαφαίνεται ένας ακόμα ρόλος που επιφυλάσσει το καθεστώς στην Ε.Ο.Ν.: η Νεολαία είναι ο τοποτηρητής και ο ιδεολογικός εκφραστής της 4^{ης} Αυγούστου σε χώρους όπου αυτή δεν έχει, ακόμα, σταθερή παρουσία, όπως ο Στρατός. Η εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προσφέρει ένα ακόμα πεδίο, όπου η Οργάνωση μπορεί να δραστηριοποιηθεί. Η Ε.Ο.Ν. κατά τη διάρκεια του πολέμου αναλαμβάνει ρόλο βοηθητικό της στρατιωτικής επιμελητείας και των υπηρεσιών του κράτους.

Δυστυχώς η μελέτη του αρχειακού υλικού δεν αποκαλύπτει με ασφάλεια κατά πόσο η δράση και οι ποικίλες, και συχνά συγκινητικές, προσφορές των ΕΟΝιτών / ΕΟΝιτισσών την εποχή αυτή είναι πράγματι αυθόρμητες και όχι εκβιασμένες από το καθεστώς στο πλαίσιο της προσπάθειας του τελευταίου να ομογενοποιήσει ταξικά τη νεολαία της χώρας και να πείσει για τη συμπόρευσή της όχι μονάχα στην ιδεολογία, αλλά και στις πρακτικές του.

²⁰⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 1127: Ειδησάριο της εφημερίδας *Βραδινή* με τίτλο «Η κίνησης της Δ.Α.Σ. Αρρένων» (3/4/1941)· αρ. εγγρ. 1131: Ειδησάριο της εφημερίδας *Κοινωνία* με τίτλο «Η δράσις της Ε.Ο.Ν.» (2/4/1941)· ειδησάριο της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* με τίτλο «Το σπίτι του Τραυματίου» (2/4/1941)· αρ. εγγρ. 1147: Ειδησάριο της εφημερίδας *Κοινωνία* με τίτλο «Ευχαριστήρια Τραυματιών» (30/3/1941)· αρ. εγγρ. 1164: Ειδησάριο της εφημερίδας *Εστία* με ευχαριστήρια στρατιωτικού του μετώπου προς την Ε.Ο.Ν. για τη συμβολή της στον αγώνα (19/3/1941)· αρ. εγγρ. 1168: Ειδησάριο της εφημερίδας *Εξόρμησις* με τίτλο «Αι ευχαριστίαι του Στρατού προς την Ε.Ο.Ν. διά το έργον της» (20/3/1941).

7. Σχέση της Ε.Ο.Ν. με άλλες νεανικές οργανώσεις της εποχής

7. 1. Η Ε.Ο.Ν. και άλλες ελληνικές νεανικές οργανώσεις

Ήδη ο ιδρυτικός της Ε.Ο.Ν. Α.Ν. 334/1936 με το άρθρο 12 α) επιτρέπει τη συγχώνευση στην Ε.Ο.Ν. οργανώσεων που ήδη λειτουργούσαν στο κράτος και επεδίωκαν συναφείς σκοπούς β) προβλέπει την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος που θα καθορίζει την τύχη της περιουσίας της συγχωνευόμενης οργάνωσης, καθώς και κάθε λεπτομέρεια που αφορά στη διοίκηση και στη διαχείρισή της.²⁰⁵⁵ Μάλιστα νέος Α.Ν. του 1940 «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως της περί τελών χαρτοσήμου νομοθεσίας» καθορίζει την απαλλαγή από κάθε φόρο της μεταβίβασης στην Ε.Ο.Ν. των περιουσιακών στοιχείων των συγχωνευθέντων σωματείων.²⁰⁵⁶ Οι νομοθετικές αυτές προβλέψεις δείχνουν την καταρχήν βούληση του Μεταξά να δημιουργήσει ένα μοναδικό, ενιαίο και ισχυρό θεσμικό όργανο για τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας υπό τον απόλυτο και αποκλειστικό έλεγχό του, έστω κι αν το 1936 οι συνθήκες είναι ακόμα ανώριμες για την απορρόφηση των συναφών νεανικών οργανώσεων.

Ουσιαστικά μόλις στα τέλη του 1938 ο δικτάτορας αισθάνεται ότι ελέγχει πλήρως την κατάσταση έχοντας συντρίψει τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας.²⁰⁵⁷ Από τη στιγμή αυτή αρχίζει να μεθοδεύει την απορρόφηση των άλλων νεανικών οργανώσεων από την Ε.Ο.Ν. Μάλιστα, σε εμπιστευτική απόρρητη εγκύκλιο του Κ.Ε.Ν. προς τους Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν. που χρονολογείται το Νοέμβριο του 1938, (πάντα

²⁰⁵⁵ Φ.Ε.Κ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936, Α.Ν. 334/1936 «Περί συστάσεως της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας».

²⁰⁵⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 251: Ατίτλο κείμενο για τον Τύπο (30/7/1940) σχετικά με τον Α.Ν. του 1940 «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως της περί τελών χαρτοσήμου νομοθεσίας».

²⁰⁵⁷ *Ημερολόγιο*, τ. 4, σ. 311 κ.ε. Από τη διεξοδική εγγραφή της 21^{ης} Οκτωβρίου - 11^{ης} Δεκεμβρίου 1938 συνάγεται ότι, με αφορμή την περιπετειώδη εκλογή του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, στην οποία ο Γεωργακόπουλος, μέχρι τότε Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, είχε παίξει ρόλο σημαντικό, ο Μεταξάς έκανε ευρύτατη εκκαθάριση των συνεργατών του και τους αντικατέστησε με «νέους Υπουργούς, όλους Μεταξικούς».

κατ' εντολή του ίδιου του Μεταξά) περιγράφεται η μέθοδος της διείσδυσης στα άλλα νεανικά σωματεία, αθλητικά, κληρονομικά, εκδρομικά, μορφωτικά, καλλιτεχνικά, φιλανθρωπικά κ.λπ.

Συγκεκριμένα, η Ε.Ο.Ν. πρέπει να ασχοληθεί με όλα τα θέματα τα οποία αποτελούσαν αντικείμενο ενδιαφέροντος των άλλων νεανικών οργανώσεων, να μελετήσει τις νεανικές ανάγκες που καλύπτουν αυτές και, τέλος, μέσω των ΕΟΝιτών που αποτελούν ταυτόχρονα και μέλη άλλων οργανώσεων, να προσπαθήσει να κατευθύνει τη δράση τους ή και να τις διαλύσει, αν αντιστρατεύονται τους σκοπούς του Νέου Κράτους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους ΕΟΝίτες που θα αναλάβουν αυτή την πολύ εμπιστευτική αποστολή, της διάβρωσης των άλλων νεανικών οργανώσεων εκ των έσω: πρέπει να περάσουν από κατάλληλη εκπαίδευση, ώστε η προσπάθεια προσηλυτισμού των μελών των άλλων σωματείων να στεφθεί από επιτυχία.²⁰⁵⁸ Ο δικτάτορας, συνεπώς, επιθυμεί να προλειάνει κάπως το έδαφος, πριν καταφύγει σε δραστικότερες μεθόδους.

Το σχετικό απόσπασμα του *Ημερολογίου* είναι εύγλωττο, καθώς καταγράφει από τη μια την ουσιαστική απαρχή της μεταξικής δικτατορίας το 1938 με την άλωση του κρατικού μηχανισμού και από την άλλη την κάμψη της αντίστασης του Διαδόχου, μέχρι τότε Γενικού Αρχηγού των Προσκόπων, την επιθυμία του να επανέλθει στη Νεολαία και τη διάθεση του Μεταξά να επαναφέρει αυτόν θριαμβευτικά ως Γενικό Αρχηγό, καθώς και τις πριγκίπισσες Φρειδερίκη και Ειρήνη με επίτιμους βαθμούς.²⁰⁵⁹

Από τα πιο πάνω συνάγεται ότι τουλάχιστον σε αυτή τη φάση της αναμέτρησης του Μεταξά με τα Ανάκτορα όσον αφορά στη Νεολαία, ο δικτάτορας είναι ο νικητής. Την εκτίμηση αυτή διατυπώνει και ο Βρετανός πρεσβευτής Waterlow σε εμπιστευτική αναφορά προς την κυβέρνησή του, το Δεκέμβριο του 1938. Υποστηρίζει, επιπλέον, ότι η επικράτηση του Μεταξά έχει ως αποτέλεσμα την πτώση της δημοτικότητας της βασιλικής δυναστείας, η οποία, ωστόσο, τον ανέχεται προς

²⁰⁵⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 361: «Εμπιστευτική – Απόρρητος ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ Προς τους κ.κ. Γεν. Επόπτες της Ε.Ο.Ν.» του Κ.Ε.Ν. (7/11/1938).

²⁰⁵⁹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 21 Οκτωβρίου - 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σσ. 314-315.

εξυπηρέτηση των οικονομικών της συμφερόντων και προς εξασφάλιση άνετης διαβίωσης στο εξωτερικό, όπου θα καταφύγει κατά την εξορία της την οποία, κατά το Βρετανό πρέσβη, καθιστά πλέον αναπόφευκτη η ταύτισή της με το δικτάτορα.²⁰⁶⁰

Και στις 11 Δεκεμβρίου 1938 κατά το Μεταξά «έγινε το θαύμα»:²⁰⁶¹ σε μεγαλειώδη παράταξη στο Πεδίο του Άρεως, ο Διάδοχος και η Φρειδερίκη δίνουν στις φάλαγγες της Ε.Ο.Ν. τις σημαίες, παρουσία του Τοποτηρητή του Αρχιεπισκοπικού Θρόνου που τις ευλόγησε.²⁰⁶² Με τον τρόπο αυτό επέρχεται πλήρης ταύτιση του δικτατορικού καθεστώτος με το Παλάτι.

Η νέα κατάσταση ανοίγει το δρόμο για την αφομοίωση από την Ε.Ο.Ν. όλων των άλλων νεανικών οργανώσεων. Τον Ιούνιο του 1939 με το νόμο 1798 με την κάλυψη του κράτους και του Υπουργείου Παιδείας περιέρχεται στην Ε.Ο.Ν. οποιαδήποτε αρμοδιότητα αφορά στην εθνική και ηθική αγωγή της νεολαίας, χωρίς να είναι δυνατό στο εξής σε άλλο οργανισμό να ασχολείται με τα θέματα αυτά.²⁰⁶³

Η πολυπληθέστερη νεανική οργάνωση που δραστηριοποιείται στην Ελλάδα την εποχή αυτή είναι το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων (Σ.Ε.Π.), παρακλάδι του διεθνούς προσκοπισμού. Το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, αν και διαταξική οργάνωση, αποτελεί από τη στιγμή της ίδρυσής του φιλελεύθερη αστική απάντηση στη Σοσιαλιστική Νεολαία του Σ.Ε.Κ.Ε. Στην εντυπωσιακή του εξάπλωση συμβάλλουν οι χορηγίες επιφανών

²⁰⁶⁰ Γ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935 – 1941: Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1985, σ. 129· Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένους, Αθήνα 1977, σσ. 91-92.

²⁰⁶¹ *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 21 Οκτωβρίου - 11 Δεκεμβρίου 1938, τ. 4, σ. 315.

²⁰⁶² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 418: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς Άπαντας τους Σχηματισμούς Περιφερειακών Διοικήσεων Αρρένων και Θηλέων Πρωτεύουσας» (7/12/1938). Επρόκειτο για τις φάλαγγες αρρένων 20, 29 και 32 Αθηνών και θηλέων 4 Αθηνών, 23 Νότου και 27 Βορρά.

²⁰⁶³ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1798/1939 «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας».

αστικών οικογενειών και η φροντίδα του ίδιου του Βενιζέλου. Ο δε προσκοπισμός προβάλλεται ως το καινούριο ιδανικό της νεολαίας.²⁰⁶⁴

Επίτιμος Αρχηγός του Σώματος είναι ο Διάδοχος Παύλος. Οι Πρόσκοποι με τη δράση τους έχουν κατακτήσει την αποδοχή και την αγάπη της κοινωνίας. Το γεγονός αυτό τους τροφοδοτεί διαρκώς με νέα μέλη και τους καθιστά τους μεγαλύτερους αντιπάλους της κρατικοδίαιτης Νεολαίας. Δεν είναι, συνεπώς, τυχαία η ειδική αναφορά στη συγχώνευση του Σ.Ε.Π. με την Ε.Ο.Ν. που γίνεται στο άρθρο 4 του νόμου 1798. Το άρθρο αυτό προβλέπει η συγχώνευση να γίνεται βαθμιαία κατά περιφέρειες ή νομούς σύμφωνα με τις σχετικές αποφάσεις του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας· η δε περιουσία του Σ.Ε.Π. περιέρχεται στην Ε.Ο.Ν.²⁰⁶⁵

Είναι φανερό ότι η διάλυση του Σ.Ε.Π., της σημαντικότερης νεανικής οργάνωσης πριν από την Ε.Ο.Ν., σημαίνει περίτρανη νίκη του δικτάτορα επί των αντιπάλων του, ακόμα και του ίδιου του Διαδόχου. Γι' αυτό η προσχώρηση των τοπικών Εφορειών του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων στην Ε.Ο.Ν. γίνεται στο πλαίσιο μεγάλης τελετής, της οποίας οι λεπτομέρειες καθορίζονται με διαταγή του Αναπληρωτή Κ.Ε.Ν. Σοφ. Παπανικολάου προς τις Περιφερειακές Διοικήσεις αρρένων των διαφόρων νομών.²⁰⁶⁶

Η απορρόφηση των Προσκόπων από την Ε.Ο.Ν. σημαίνει επίσης και την πρόθεση του καθεστώτος να δηλώσει τη διαταξικότητα του χαρακτήρα της Νεολαίας του, αλλά και να εντάξει στους κόλπους του άτομα εξοικειωμένα ήδη με συστήματα ιεραρχίας και πειθαρχίας. Το ότι το εντασσόμενο στην Ε.Ο.Ν. Σώμα Ελλήνων Προσκόπων στελεχώνεται

²⁰⁶⁴ Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 595, 604.

²⁰⁶⁵ Φ.Ε.Κ. 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1798/1939 «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας».

²⁰⁶⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 163: «ΔΙΑΤΑΓΗ Προς την Περιφ. Διοίκησιν Αρρένων» του αναπληρούντα τον Κ.Ε.Ν. Σοφ. Παπανικολάου (24/10/1939).

κυρίως από νεαρούς γόνους αστικών οικογενειών δικαιώνει, επιπλέον, το χαρακτήρα της 4^{ης} Αυγούστου ως φύλακα του αστικού καθεστώτος.

Η τυπική απορρόφηση, όμως, δε σημαίνει ούτε την εύκολη επικράτηση της Ε.Ο.Ν. ούτε και την ουσιαστική ιδεολογική αφομοίωση των Προσκόπων. Στο Δελτίο Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφωτίσεως Κεντρικής Διοικήσεως, τον Ιούνιο του 1939, αναγνωρίζεται ότι η πλειοψηφία των Προσκόπων θεωρεί ως πράξη βίας και εξαναγκασμού την προσχώρηση στην Ε.Ο.Ν. Επιπλέον απαριθμούνται και οι δυσμενείς για τη Νεολαία συνέπειες: εισαγωγή στους κόλπους της ενός στοιχείου όχι μόνο ξένου προς τις αντιλήψεις της, αλλά και με δική του ισχυρή οντότητα και πνεύμα, και επιπλέον δυσαρεστημένου και άρα επιρρεπούς στην αντίδραση.

Η αντίδραση αυτή λαμβάνει ποικίλες μορφές, π.χ. πολλαπλασιασμός σημάτων της διαλυμένης οργάνωσης, διατύπωση ελπίδων για μελλοντική της ανάσταση. Τρέφεται δε με το «αίσθημα επικρατήσεως» με το οποίο αντιμετωπίζουν οι ΕΟΝίτες τους διαλυθέντες.²⁰⁶⁷ Η υπεροπτική αυτή διάθεση είναι εμφανής σε ομιλία του Κ.Ε.Ν., στην οποία αυτός χαρακτηρίζει την Ε.Ο.Ν. κράτος και κατεξοχήν έργο του Μεταξά, ιδιότητες που αποκλείουν οποιαδήποτε συνεργασία με άλλες νεανικές οργανώσεις και επιτρέπουν μόνο τη συγχώνευση²⁰⁶⁸ Επίσης ο αντιδρών προσκοπισμός χαρακτηρίζεται από το καθεστώς ως αντιδραστική ή ειδικότερα ως δημοκρατική, δηλαδή αντιβασιλική, οργάνωση²⁰⁶⁹. Με άλλα λόγια, η ιδιότυπη συμπίεση Στέμματος και Μεταξά προς εξυπηρέτηση αμοιβαίων συμφερόντων έχει αντίκτυπο στο εσωτερικό της Ε.Ο.Ν. με τη δημιουργία εστίας αντιβασιλικών.

²⁰⁶⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «ΔΕΛΤΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ» από το Διευθυντή Πολιτικής Διαφωτίσεως Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Κυρ. Καραμάνο (15/6/1939).

²⁰⁶⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 042: Αχρονολόγητη ομιλία του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου προς τη Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών και την Υποδιοίκηση Θηλέων Ανωτάτων Σχολών.

²⁰⁶⁹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 18, αρ. εγγρ. 028: Απόρρητη «ΑΝΑΦΟΡΑ επί περιοδειών Κυβερνητικού Επιτρόπου Προς τον Εθνικόν Κυβερνήτην και Γεν. Επιθεωρητήν» (2/6/1938), σ. 7.

Η συγχώνευση των Προσκόπων πυροδοτεί και τερατώδεις διαδόσεις για τις συνθήκες υπό τις οποίες έγινε, που αφορούν στη διαφωνία του Διαδόχου - τέως Αρχηγού των Προσκόπων, στην ανάμιξη της αγγλικής πρεσβείας, ακόμα και σε φυλακίσεις και εκτοπισμούς από το καθεστώς.²⁰⁷⁰

Μάλιστα σχετικά με το Διάδοχο, φαίνεται ότι οι φήμες έχουν υπόσταση. Ο Κυρ. Καραμάνος, Διευθυντής της Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν., καταρχάς διατυπώνει τη διάχυτη στην Οργάνωση εντύπωση ότι γενικά το Στέμμα δεν επιδοκιμάζει την ίδρυση της Οργάνωσης, διότι αυτή φέρει τη σφραγίδα αποκλειστικά της προσωπικότητας του Μεταξά. Ειδικά ο Διάδοχος, αν και χρισμένος από το Μεταξά ως Γενικός Αρχηγός της Νεολαίας, για πολύ καιρό απείχε από κάθε δραστηριότητά της. Η έξοδός του από τη σκιά δεν ερμηνεύεται ως συγκατάβαση, αλλά ως προσπάθεια να δημιουργήσει αντίρροπη προς το Μεταξά επιρροή μέσα στη Νεολαία συσπειρώνοντας γύρω του τους αντικαθεστωτικούς, που εκμεταλλεύονται αυτή την κατάσταση, για να παραπλανήσουν σχετικά με τις αληθινές προθέσεις τους.²⁰⁷¹

Οι αντιδράσεις των Προσκόπων τουλάχιστον σε μια περίπτωση χρησιμοποιήθηκαν ως πρόσχημα για την απομάκρυνση αντικαθεστωτικών. Αφορμή έδωσαν εκτεταμένα επεισόδια μεταξύ Προσκόπων και ΕΟΝιτών που έγιναν στη Σύρο την άνοιξη του 1939 και μεθοδεύτηκαν από τον εκεί Περιφερειακό Διοικητή της Ε.Ο.Ν., όπως η ίδια η Έκθεση του αρμόδιου Αρχηγού της Χωροφυλακής αναφέρει.

Με αφορμή τα επεισόδια αυτά προτείνεται η απομάκρυνση του Υπομοίραρχου για κεκαλυμμένα αντιβασιλικά φρονήματα και του Εφόρου Προσκόπων που κατηγορείται ότι συσπείρωσε γύρω του όσους δεν πρόσκεινται στο μεταξικό καθεστώς, αλλά επιμένουν να διατηρούν τις παλιές τους κομματικές πεποιθήσεις· ακόμη ο Έφορος είναι συμπαθής

²⁰⁷⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «ΔΕΛΤΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ» από το Διευθυντή Πολιτικής Διαφωτίσεως Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Κυρ. Καραμάνο (15/6/1939).

²⁰⁷¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 059: Αχρονολόγητο απόσπασμα (λείπει η πρώτη σελίδα) εγγράφου του Κυρ. Καραμάνου, Διευθυντή Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν., σχετικά με ποικίλα εσωτερικά προβλήματα της Οργάνωσης.

στους καθολικούς, - άρα επικίνδυνος ως ιταλόφιλος -, διαζευγμένος και επιπλέον «φημολογείται με μεγάλη πιθανότητα ότι είναι παιδεραστής». Αντιθέτως, ο Περιφερειακός Διοικητής της Ε.Ο.Ν., μεταμεληθείς αριστερός, «κρίνεται... λίαν κατάλληλος διά την θέσιν ταύτην».²⁰⁷²

Τη συγχώνευση δεν αποφεύγει ούτε το Σώμα Ελληνίδων Οδηγών (Σ.Ε.Ο.) του οποίου επίτιμη Πρόεδρος και Γενική Αρχηγός είναι η πριγκίπισσα Ειρήνη. Η πυκνή αλληλογραφία μεταξύ του Προεδρείου του Σ.Ε.Ο., του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου και του Μεταξά, το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1939, με θέμα την προσχώρηση του Σώματος στην Ε.Ο.Ν., καταδεικνύει τη φοβερή πίεση που ασκούν ο Μεταξάς και ο Κανελλόπουλος και τη μεγάλη απροθυμία του Προεδρείου του Σώματος να συμμορφωθεί.²⁰⁷³

Σε επιστολή πολύ φθαρμένη (μάλλον της πριγκίπισσας Ειρήνης) προς την Πρόεδρο του Σώματος που χρονολογείται την 26^η Απριλίου 1939, καταφαίνεται η πριγκιπική δυσαρέσκεια για την προσπάθεια απορρόφησης του Σώματος από την Ε.Ο.Ν. και ανακοινώνεται και η πριγκιπική παραίτηση από την επίτιμη προεδρία του Σώματος, αφού το Διοικητικό Συμβούλιο του Σώματος τελικά κατά πλειοψηφία συμφώνησε

²⁰⁷² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 319: «ΕΚΘΕΣΙΣ ΕΞΑΓΟΜΕΝΟΥ» του Αρχηγού της Χωροφυλακής Δρ. Δροσόπουλου (8/5/1939).

²⁰⁷³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 166: Επιστολή της Λένας Ζαρίφη, Προέδρου του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, «Προς τον Κύριον Κυβερνητικών Επίτροπον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας» (4/4/1939)· αρ. εγγρ. 167: Επιστολή της Λένας Ζαρίφη, Προέδρου του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, «Προς τον Κύριον Κυβερνητικών Επίτροπον της Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας» (23/3/1939)· αρ. εγγρ. 168: Επιστολή υπογεγραμμένη από την Ε. Α. Μπενάκη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, και από την Α. Ν. Κουρμούλη, Γενική Γραμματέα, «Προς την Εθνικήν Οργάνωσιν Νεολαίας (Τμήμα Νεανίδων)» (21/10/1938)· αρ. εγγρ. 169: Επιστολή υπογεγραμμένη από τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, και από τη Ν. Κωνσταντοπούλου, Γραμματέα, «Προς την Α. Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως» (21/3/1939)· αρ. εγγρ. 170: Επιστολή υπογεγραμμένη από τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, και από τη Ν. Κωνσταντοπούλου, Γραμματέα, «Προς την Α. Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως» (21/3/1939)· αρ. εγγρ. 171: Επιστολή του Κ.Ε.Ν. προς τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (22/3/1939)· αρ. εγγρ. 172: Επιστολή του Κ.Ε.Ν. προς τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (22/3/1939)· αρ. εγγρ. 173: «Εκτακτος Γενική Συνέλευσις» του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (2/4/1939)· αρ. εγγρ. 174: Επιστολή υπογεγραμμένη από τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών, και από τη Ν. Κωνσταντοπούλου, Γενική Γραμματέα, προς τον Κ.Ε.Ν. (24/3/1939)· αρ. εγγρ. 175: Επιστολή του Κ.Ε.Ν. προς τη Λένα Ζαρίφη, Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (22/3/1939)· αρ. εγγρ. 176: Επιστολή Προέδρου και Γεν. Γραμματέως του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών «Προς την Α. Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως» (21/3/1939).

για τη συγχώνευση.²⁰⁷⁴ Η επιστολή αυτή κοινοποιείται από την ίδια την Ειρήνη και στο Μεταξά μετά από δική του απαίτηση. Αλλά ούτε η επίγνωση της πριγκίπισσας ότι για το περιεχόμενο της επιστολής θα ενημερωθεί ο δικτάτορας κάνει λιγότερο εμφανή τη δυσαρέσκεία της.²⁰⁷⁵ Τελικά το Σ.Ε.Ο. διαλύεται με την υπ' αριθ. 73434 υπουργική απόφαση η οποία δημοσιεύεται στις 8 Νοεμβρίου 1939 στο Φ.Ε.Κ. 283· η δε περιουσία του περιέρχεται στην Ε.Ο.Ν.²⁰⁷⁶

Τη συγχώνευση με την Ε.Ο.Ν. δεν αποφεύγουν, επίσης, η Χριστιανική Αδελφότης Νέων (Χ.Α.Ν.) και η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (Χ.Ε.Ν.). Φαίνεται ότι στην αρχή ο Μεταξάς είχε αποδεχτεί, έστω υπό όρους, την παράλληλη δράση της Χ.Α.Ν. και της Ε.Ο.Ν., όπως καταδεικνύει η περίληψη της συνομιλίας του δικτάτορα με τον Lansdale, Διευθυντή της Χ.Α.Ν., το Δεκέμβριο του 1938²⁰⁷⁷ και επισφραγίζει το πρακτικό που υπογράφηκε μεταξύ του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου και κορυφαίων αντιπροσώπων της Χ.Α.Ν. το Μάρτιο του 1939.²⁰⁷⁸

Ωστόσο οι περαιτέρω εξελίξεις αποδεικνύουν ότι η μερική υποχώρηση του Μεταξά όσον αφορά στη Χ.Α.Ν. δεν είναι, στην πραγματικότητα, παρά τακτικός ελιγμός, πιθανόν για να προλειάνει το έδαφος και να μην έρθει σε ευθεία σύγκρουση με τη διεθνή (αμερικανική) οργάνωση με την οποία η Χ.Α.Ν. και η Χ.Ε.Ν. συνδέονταν.²⁰⁷⁹ Στο Δελτίο

²⁰⁷⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 031: Σπάραγμα από επιστολή (μάλλον της πριγκίπισσας Ειρήνης) προς την Πρόεδρο του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (26/4/1939).

²⁰⁷⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 44, αρ. εγγρ. 030: Σπάραγμα από επιστολή (μάλλον της πριγκίπισσας Ειρήνης) προς τον Ι. Μεταξά (26/4/1939). Ας σημειωθεί ότι ο Βρετανός πρέσβυς σε αναφορά του προς την κυβέρνησή του μαρτυρεί ότι η συγχώνευση του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών «προκάλεσε στην πριγκίπισσα Ειρήνη, όπως είπε [η ίδια η πριγκίπισσα] στη λαίδη Waterlow, τόσες νύχτες δακρύων»: βλ. σχετικά Γ. Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 91.

²⁰⁷⁶ Φ.Ε.Κ. 283, 8 Νοεμβρίου 1939, Υπουργικά Αποφάσεις και Εγκρίσεις «Περί διαλύσεως του Σωματείου υπό τον τίτλον "Σώμα Ελληνίδων Οδηγών"».

²⁰⁷⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 161: «Περίληψις της μεταξύ της Α. Ε. του κ. Ι. Μεταξά και του κ. Χ. Π. Λανδέηλ συνομιλίας, εις το Πολιτικόν Γραφείον την Τρίτην 13 Δεκεμβρίου 1938, 5 - 6.30 μ.μ.».

²⁰⁷⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 151: «Εξ αντιγραφής εκ του πρωτοτύπου ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ» που ρυθμίζει τις σχέσεις της Χ.Α.Ν. με την Ε.Ο.Ν. (7/3/1939).

²⁰⁷⁹ Πρόκειται για την αγγλική οργάνωση Young Men's Christian Association (ελληνικά: Χριστιανική Αδελφότης Νέων, Χ.Α.Ν.) που ιδρύεται το 1844 και σύντομα γνωρίζει τεράστια εξάπλωση στις χριστιανικές χώρες. Ο βορειοαμερικανικός κλάδος της Αδελφότητας

Πολιτικής Αντιλήψεως της Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφωτίσεως της Κεντρικής Διοικήσεως της Ε.Ο.Ν., χρονολογούμενο τον Ιούνιο του 1939, οι οργανώσεις του εσωτερικού που σχετίζονται με νέους χαρακτηρίζονται ως φωλιές αντίδρασης· το μεταξικό καθεστώς, επιπλέον, ενοχλείται και από την ξενική τους καταγωγή: «Οι ποικιλώνυμοι “όμιλοι” και “σύνδεσμοι” αντιδρούν (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο) συστηματικώς και προκλητικώς, εν πολλοίς ενθαρρυνόμενοι και εφοδιαζόμενοι από τας οικείας Πρεσβείας. Αι ξενόγλωσσοι εκείνοι παρδαλωταί εστία οφείλουν να εκλείψουν».²⁰⁸⁰

Με το πρόσχημα, λοιπόν, ότι η μερική εξαίρεση της Χ.Α.Ν. θα δημιουργήσει προηγούμενο και για άλλα σωματεία που δραστηριοποιούνται στη χώρα, τον Ιούνιο του 1939 με το νόμο 1798 διαλύονται όχι μονάχα το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων και το Σώμα Ελληνίδων Οδηγών, αλλά και η Χ.Α.Ν., η Ποντιακή Νεολαία, η Φιλική Εταιρεία Νέων, η Οργάνωση Ελπιδοφόρων και άλλες.²⁰⁸¹ Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο 1798, η περιουσία των διαλυόμενων οργανώσεων, εφόσον δεν υπάρχει άλλη πρόβλεψη από τις διατάξεις του καταστατικού τους, διατίθεται υπέρ της Ε.Ο.Ν.²⁰⁸²

Ποικίλη η επιχειρηματολογία που επιστρατεύει ο Μεταξάς για τη διάλυση των άλλων νεανικών οργανώσεων: το ελληνικό κράτος έχει το δικαίωμα να διαπαιδαγωγεί τη νεολαία της χώρας σύμφωνα με τις δικές

δραστηριοποιείται κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στα ξένα και στο ελληνικό στράτευμα. Από το 1922 η ελληνική Χ.Α.Ν. υπό αμερικανική εποπτεία και χρηματοδότηση δραστηριοποιείται και στη μη στρατευμένη ελληνική νεολαία εισάγοντας τους θεσμούς των κατασκηνώσεων και των αθλητικών συναντήσεων. Ως το 1936 αποτελεί τη δεύτερη, μετά τους Προσκόπους, πολυπληθέστερη νεανική οργάνωση· βλ. σχετικά Αντ. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» σε *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 606-607· ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, τ. 24, σ. 713, λήμμα *Χριστιανική Αδελφότης Νέων*.

²⁰⁸⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «ΔΕΛΤΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ» από το Διευθυντή Πολιτικής Διαφωτίσεως Κεντρικής Διοικήσεως Κυρ. Καραμάνο (15/6/1939).

²⁰⁸¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 48, αρ. εγγρ. 001: Άτιτλο, αχρονολόγητο και ανυπόγραφο κείμενο στη γαλλική.

²⁰⁸² ΦΕΚ 244, 17 Ιουνίου 1939, Α.Ν. 1798/1939 «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας».

του πεπειθήσει· το κράτος μέσω της Ε.Ο.Ν. διασφαλίζει την απόλυτη και αποκλειστική πίστη στα δόγματα της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και περιφρουρεί τη θρησκευτική συνείδηση των νέων· όλες οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα υπόκεινται στην ελληνική νομοθεσία, άρα μπορούν να διαλυθούν σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους· η ανάληψη από το κράτος της ευθύνης για τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας δεν αποτελεί αντιγραφή ξένων πρακτικών, αλλά είναι σύμφωνη με τις ελληνικές παραδόσεις και με τα διδάγματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.²⁰⁸³

Ο ίδιος ο Μεταξάς αντλεί από τα διδάγματα των δύο μεγάλων φιλοσόφων Πλάτωνα και Αριστοτέλη τα βασικά του επιχειρήματα για την οργάνωση της αγωγής της νεολαίας από το κράτος, αρνούμενος ταυτόχρονα ότι το καθεστώς του μιμείται στον τομέα αυτόν ξένα πρότυπα. «Αυτό (σημ. η αγωγή της νεολαίας από το κράτος διαμέσου της Ε.Ο.Ν.) είναι σύμφωνο με τας εθνικάς μας παραδόσεις και πρέπει να πω ότι δεν έχουμε μιμηθή στην περίπτωσι αυτή εκείνο που συμβαίνει σε άλλες χώρες, αλλά ότι βασισθήκαμε σ' αυτό που μας διδάσκουν σχετικώς οι δυο πιο μεγάλοι φιλόσοφοι της ανθρωπότητας, ο Πλάτων και Αριστοτέλης» υποστηρίζει στις 7 Δεκεμβρίου 1939.²⁰⁸⁴

Επίσης, όσον αφορά ειδικά στις Χ.Α.Ν., ο δικτάτορας υποστηρίζει ότι οι επαφές με νεολαίες του εξωτερικού, και μάλιστα χωρών εχθρικών, απαμβλύνουν τη διάθεση αντίστασης, όταν η πατρίδα αντιμετωπίσει κίνδυνο· μέλη ιδιωτικών οργανώσεων δε δικαιούνται να αντιπροσωπεύουν

²⁰⁸³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 48, αρ. εγγρ. 001: Άτιτλο, αχρονολόγητο και ανυπόγραφο κείμενο στη γαλλική.

²⁰⁸⁴ Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σ. 70. Αλλά και ο Αμβρόσιος Τζίφος, Υπουργός της κυβερνήσεως του Μεταξά, στο ανέκδοτο *Ημερολόγιό του* τονίζει ότι «εν πρώτοις ο Μεταξάς ήτο Πλατωνιστής με όλη την σημασίαν της λέξεως. Ο θαυμασμός του διά τον Πλάτωνα και κατά δεύτερον λόγον διά τον Αριστοτέλην δεν είχε όρια». Μεταξύ άλλων ο Μεταξάς έχει υιοθετήσει τις βασικές ιδέες του Πλάτωνα ότι η διακυβέρνηση δεν είναι έργο του καθενός, αλλά μόνο του επαίοντος· ότι ο πολιτικός πρέπει να βαδίζει με σταθερότητα στο στόχο του και όχι να είναι έρμαιο των πολιτικών συγκυριών· ότι τα συμφέροντα της πολιτείας προηγούνται έναντι των συμφερόντων του ατόμου και το εμπόδιο στο γενικό καλό πρέπει να παραμερίζεται έστω και διά της βίας· βλ. σχετικά Λ. Μεταξά, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εις το προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977, σ. 426· Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 358.

την Ελλάδα σε διεθνή συνέδρια που εξετάζουν την παιδική και τη νεανική εργασία, διότι αυτό είναι αρμοδιότητα της Ε.Ο.Ν.: σκοπός του κράτους είναι όχι μόνο η ανθρωπιστική, αλλά και η πολιτική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, καθήκον που βρίσκεται έξω από τα όρια αρμοδιότητας των Χ.Α.Ν.²⁰⁸⁵

Από την προσεκτικότερη μελέτη της παραπάνω επιχειρηματολογίας συνάγεται ότι ο Μεταξάς επικαλείται την ισχύ των νόμων του ελληνικού κράτους, όταν αναφέρεται σε συνδεδεμένες με τις Η.Π.Α. οργανώσεις, γιατί, πιθανόν, γνωρίζει πόσο σεβαστή είναι από τις Η.Π.Α. την εποχή αυτή η αρχή της εθνικής κυριαρχίας, της αυτοδιάθεσης και της μη ανάμειξης στα εσωτερικά άλλων κρατών.

Επίσης, η επίκληση στο δικαίωμα του κράτους να διαπαιδαγωγεί σύμφωνα με τις δικές του ιδεολογικές αρχές τη νεολαία του δεν ήταν δυνατό να βρει σοβαρές αντιρρήσεις ούτε στην Ευρώπη όπου το δικαίωμα αυτό είχε θεσμοθετηθεί από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Η αναφορά στους κορυφαίους και δικαιωμένους στην Ευρώπη Έλληνες φιλοσόφους Πλάτωνα και Αριστοτέλη ισχυροποιεί περισσότερο το κρατικό δικαίωμα· φυσικά η αναφορά αυτή σχετίζεται και με την προσφιλή τακτική του καθεστώτος να επικαλείται επιλεκτικά την αρχαία ελληνική διανόηση, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις πρακτικές του.

Στο πλαίσιο της ίδιας τακτικής εντάσσεται και η διαβεβαίωση ότι η οργάνωση κρατικής νεολαίας είναι σύμφωνη με την ελληνική παράδοση και δεν αποτελεί μίμηση ξενικών προτύπων. Η ανάγκη για τη διαβεβαίωση αυτή αποκαλύπτει την έγνοια του καθεστώτος να μην υπάρξει σύγχυση μεταξύ των στόχων και των πρακτικών της ελληνικής νεολαίας και των φασιστικών-ναζιστικών νεολαιών της Ιταλίας και της Γερμανίας, οι επαφές με τις οποίες, όπως, άλλωστε, θα υποστηριχθεί πιο κάτω, είναι πολύ φτωχές.

²⁰⁸⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 161: «Περίληψις της μεταξύ της Α. Ε. του κ. Ι. Μεταξά και του κ. Χ. Π. Λανδέηλ συνομιλίας, εις το Πολιτικόν Γραφείον την Τρίτην 13 Δεκεμβρίου 1938, 5 – 6.30 μ.μ.».

Περισσότερο δείγμα της ανασφάλειας και του συγκεντρωτισμού του καθεστώτος είναι η αφαίρεση από τις άλλες νεανικές οργανώσεις του δικαιώματος να συμμετέχουν σε διεθνή συνέδρια με θέματα διεθνούς ενδιαφέροντος - άρα και ελληνικού - και η ανάθεση της αρμοδιότητας αυτής στην πλήρως ελεγχόμενη Ε.Ο.Ν. Επίσης απόδειξη της διάθεσης του καθεστώτος να ελέγχει τις διακινούμενες ιδέες μέσω του περιορισμού της μετακίνησης των πολιτών, ώστε να αποφεύγει τις αμφισβητήσεις, αποτελεί και η απαγόρευση της μετάβασης στο εξωτερικό των Ελλήνων, και μάλιστα των νέων, και της συμμετοχής τους σε διεθνείς συναντήσεις. Είναι αλήθεια ότι η διεθνής σκηνή ήταν ήδη αρκετά σκοτεινή, αλλά το επιχείρημα «εάν οι νέοι μεταβαίνουν εις το εξωτερικόν και συναντούν πολίτας άλλων εθνών τα οποία είναι εχθροί μας, θα γίνουν μαλακοί και δεν θα είναι καλοί πολεμισταί διά να πολεμήσουν υπέρ της πατρίδος των»²⁰⁸⁶ κρίνεται πολύ αφελές, για να είναι ειλικρινές, ειδικά για έναν άνθρωπο της ευφυΐας του Μεταξά. Περισσότερο θυμίζει ανάλογη απαγόρευση της αρχαίας Σπάρτης, προς την οποία άλλωστε το καθεστώς διακηρύττει τη συγγενεία του.²⁰⁸⁷

Τέλος, το επιχείρημα της διασφάλισης της αφοσίωσης στα δόγματα της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσω της Ε.Ο.Ν. απεικονίζει τη στενή σχέση του καθεστώτος με την Εκκλησία, έναν από τους συντηρητικότερους, αλλά και ευρύτατα αποδεκτούς από το λαό θεσμούς.

7. 2. Σχέσεις της Ε.Ο.Ν. με νεολαίες του εξωτερικού

Όσον αφορά στις νεολαίες άλλων κρατών, λίγες σχέσεις της Ε.Ο.Ν. μαρτυρούνται. Τίποτα δε μαρτυρεί για επαφές της Ε.Ο.Ν. με τη φασιστική Νεολαία και ελάχιστα είναι τα τεκμήρια για επαφές με τη ναζιστική Νεολαία. Πιο συγκεκριμένα, το Μάιο του 1939 ο Γερμανός

²⁰⁸⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 17, αρ. εγγρ. 161: «Περίληψις της μεταξύ της Α. Ε. του κ. Ι. Μεταξά και του κ. Χ. Π. Λανδέηλ συνομιλίας, εις το Πολιτικόν Γραφείον την Τρίτην 13 Δεκεμβρίου 1938, 5 – 6.30 μ.μ.».

²⁰⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά: Ι. Μεταξάς, «Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης» (20 Μαΐου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 382.

εκπρόσωπος της REICHSSSTUDENTENFÜHRUNG (= ηγεσίας των φοιτητών του Ράιχ) απευθύνει στον Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλο πρόσκληση για φιλοξενία 20 Ελλήνων φοιτητών στη Γερμανία επί ένα μήνα. Μάλιστα στο πλαίσιο της φιλοξενίας αυτής οι Έλληνες θα συμμετάσχουν στους φοιτητικούς αγώνες της Βιέννης, σε κατασκήνωση και στο Κρατικό Συνέδριο του Κόμματος της Νυρεμβέργης. Η ρύθμιση των λεπτομερειών της πρόσκλησης αυτής, καθώς και το ζήτημα της συμμετοχής φοιτητριών παραπέμπονται σε νέες διαπραγματεύσεις.

Επ' ευκαιρία της γερμανικής πρόσκλησης εκδηλώνεται η επιθυμία εκ μέρους της REICHSSSTUDENTENFÜHRUNG και των φοιτητών της Ε.Ο.Ν. να συνάψουν σύμβαση για μια Γερμανο - Ελληνική φοιτητική επικοινωνία με σκοπό περαιτέρω συνεργασία. Η επικοινωνία αυτή θα περιλαμβάνει ανταλλαγή απόψεων για τον ολοκληρωτισμό και τον κοινοβουλευτισμό, για την αρχηγία των νέων και για ποικίλα φοιτητικά ζητήματα.

Για τη σύσφιξη των σχέσεων των δυο Νεολαιών προβλέπονται κοινές κατασκηνώσεις, ανταλλαγή εμπειριών, ανταλλαγή ρητόρων, έκδοση κοινού περιοδικού και μεταφρασμένων έργων σχετικών με τον ολοκληρωτισμό και τον κοινοβουλευτισμό (προφανώς καταδικαστικών του κοινοβουλευτισμού) και, τέλος, διεξαγωγή κοινού φοιτητικού επιστημονικού διαγωνισμού, του οποίου τις λεπτομέρειες (συμμετέχοντες, θέματα, κριτική επιτροπή, βράβευση, ανταλλαγές διακριθεισών ομάδων, ώστε οι βραβευθέντες να γνωρίσουν τους συναδέλφους τους της άλλης χώρας κ.λπ.) ρυθμίζει ιδιαίτερη σύμβαση.²⁰⁸⁸

Ας σημειωθεί ότι οι συνεννοήσεις μεταξύ των δυο Νεολαιών γίνονται μέσω των επίσημων διορισμένων αντιπροσώπων τους και όχι μέσω πολυάριθμων φοιτητικών αντιπροσωπειών, όπου θα διατυπώνονταν, πιθανόν, παρά την κρατική κηδεμονία, κάποιες ενστάσεις. Τελικά τίποτα δε μαρτυρεί ότι αυτά τα μεγαλεπήβολα σχέδια είχαν οποιαδήποτε

²⁰⁸⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 074: Πρόσκληση της γερμανικής REICHSSSTUDENTENFÜHRUNG προς τον Κ.Ε.Ν. (17/5/1939).

συνέχεια. Είναι αλήθεια ότι ποτέ στην Ελλάδα δεν υπήρξε ισχυρό φιλογερμανικό ρεύμα. Επίσης η θυελλώδης πορεία του Χίτλερ στην Ευρώπη και η σχέση του με τη, σταθερά εχθρική προς την Ελλάδα, Ιταλία του Μουσολίνι είναι λογικό να κάνουν τους Έλληνες φοιτητές (και όχι μόνο) ιδιαίτερα επιφυλακτικούς.²⁰⁸⁹ Εξάγεται, λοιπόν, με αρκετή ασφάλεια το συμπέρασμα ότι οι επαφές μεταξύ γερμανικής Νεολαίας και Ε.Ο.Ν. παρέμειναν στο επίπεδο των ευσεβών πόθων των αντιπροσώπων τους. Ίσως, μάλιστα, να τις υπαγόρευσαν, τουλάχιστον από ελληνικής πλευράς, λόγοι διπλωματικοί και όχι πραγματική επιθυμία για σύσφιξη σχέσεων.

8. Η Ε.Ο.Ν. μετά το θάνατο του Μεταξά

Ο λαός θρηνεί ελικρινά το θάνατο του Μεταξά και τον βιώνει σαν απορφανισμό, καθώς από το τέλος του 1940 η Ελλάδα έχει εμπλακεί σε μια πολεμική περιπέτεια αιματηρή χωρίς ορατό τέλος, η οποία, εκτός των άλλων, στις αρχές του 1941 βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή. Η αίσθηση του απορφανισμού είναι φυσικό να πλήξει περισσότερο τα παιδιά και τους νέους της Ε.Ο.Ν. που ένιωσαν ότι έχασαν τον Πατέρα τους. Οι στίχοι και οι σκέψεις που ενέπνευσε ο Μεταξάς πεθαίνοντας επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές.²⁰⁹⁰ Προς τιμήν του και στο πλαίσιο μιας προσπάθειας

²⁰⁸⁹ *Ημερολόγιο*, βλ. τις γεμάτες αγωνία εγγραφές από το Μάρτιο του 1939 κ.ε., τ. 4, σσ. 357 κ.ε.

²⁰⁹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ι. Μεταξά, Φ. 54β, αρ. εγγρ. 007: «Μεταξάς», ποίημα του Ηρακλή Θ. Μάλλωση (31/1/1941)· αρ. εγγρ. 008: πένθιμοι στίχοι για το θάνατο του Μεταξά της Κατίνας Καματερού ή Μακρή (10/2/1941)· αρ. εγγρ. 009: «Στίχοι πένθιμοι διά τον θάνατον του Μεγάλου μας Κυβερνήτου και αλησιμονήτου Ιωάννου Μεταξά» της Μαρίας Καλλιγιάννη, καθώς και συλλυπητήριο σημείωμά της προς τη χήρα Μεταξά (2/2/1941)· αρ. εγγρ. 010: «Ο Θάνατος του Μεταξά», ποίημα αχρονολόγητο του Μιχαήλ Γερμανάκη· αρ. εγγρ. 011: «Προς τον εκλιπόντα μας Αρχηγόν Ιωάννην Μεταξάν», ποίημα αχρονολόγητο του Γ. Α. Δασκαλάκι· αρ. εγγρ. 012: «Τραγωδία του εκλιπόντος Έλληνος Πρωθυπουργού» του μικρού Σκαπανέα Στυλιανού Εμμ. Φραγκούλη (1/2/1941)· αρ. εγγρ. 013: «Προς τον μέγalon νεκρόν», ποίημα αχρονολόγητο του Αθ. Καλμπίνη, αόμματου· αρ. εγγρ. 014: «Στον Μεγάλο μας Νεκρό», ποίημα του Ευάγγελου Ξενακέλη (31/1/1941)· αρ. εγγρ. 015: «Στο Μεγάλο νεκρό», ποίημα του δασκάλου Χριστού Σανίδα (Φεβρουάριος 1941)· αρ. εγγρ. 016: «Στον θάνατον του Ιωάννου Μεταξά», ποίημα του δικηγόρου Γιώργου Καραπάνου (29/1/1940, εκ παραδρομής αντί 1941), καθώς και συλλυπητήρια επιστολή του στη χήρα Μεταξά (30/1/1941)· αρ. εγγρ. 017: «Στον εκλιπόντα Μεγάlon Νεκρόν

ηρωοποίησής του, με διαταγή του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου στις 30 Ιανουαρίου 1941 καταργείται ο τίτλος του Αρχηγού αφιερούμενος στη μνήμη του και τροποποιείται αναλόγως το τετράστιχο του Ύμνου της Ε.Ο.Ν.²⁰⁹¹

Ακόμα και ο καινούριος πρωθυπουργός, ο Αλέξανδρος Κοριζής, νέος Γενικός Επιθεωρητής της Ε.Ο.Ν. στη θέση του εκλιπόντος, διερμηνεύει το αίσθημα του απορφανισμού στην πρώτη του ημερήσια διαταγή προς τη Νεολαία στις 12 Φεβρουαρίου 1941: «Μετά την απώλειαν του Ιωάννου Μεταξά, του Δημιουργού σου, είναι δύσκολον να πεισθούν αι φάλαγγές σου ότι δεν έμειναν ορφαναί».²⁰⁹²

Ωστόσο ούτε ο ίδιος ο Κοριζής ούτε και οι άλλοι στενοί συνεργάτες του Μεταξά μπόρεσαν να αποδεχτούν την Ε.Ο.Ν. ως θεσμό προορισμένο να διατηρηθεί και μετά το θάνατο του ιδρυτή της, πιθανόν επειδή όχι μόνο θεωρούσαν ότι αποτελούσε αποκλειστικά δικό του δημιούργημα,

Ιωάννην Μεταξάν», ποίημα αχρονολόγητο της Αικ. χήρας Μαρίνου Μαραγκού· αρ. εγγρ. 019: «Στο θάνατο του Μεγάλου μας Αρχηγού», ποίημα του εμπόρου Π. Δ. Βακαλόπουλου (5/2/1941)· αρ. εγγρ. 020: «Για τον Τάφο – Ύμνος προς τον Πατέρα όλου του Κράτους», ποίημα της μαθήτριας Όλγας Φλαουντέρς (31/1/1941)· αρ. εγγρ. 021: «Ελεγείο», ποίημα Πέτρου Δουζίνα (30/1/1941)· αρ. εγγρ. 026: ποίημα άτιτλο, ανώνυμο και αχρονολόγητο για το θάνατο του Ι. Μεταξά· αρ. εγγρ. 027: «Ένας ποτέ δεν πέθανε και ν' αρφανεύουν τόσο», ποίημα της Δήμητρας Βαλλίδου (8/2/1941)· αρ. εγγρ. 028: αχρονολόγητοι και ανώνυμοι στίχοι «Στο θάνατο του Κυβερνήτη»· αρ. εγγρ. 029: συλλυπητήριο σημείωμα προς τη χήρα Μεταξά και πένθιμοι στίχοι του πολύτεκνου κτηματία Ιωάννη με δυσανάγνωστο επώνυμο, ίσως Γαβριλάκη (29/1/1941)· αρ. εγγρ. 032: «Ο διαβάτης εις τον ποιητήν», πένθιμοι στίχοι για το θάνατο του Ι. Μεταξά του Σωτ. Κιουτσούκου που αυτοχαρακτηρίζεται «τελειώς άπορος ογδοηκοντούτης γέρων ποιητής» (14/2/1941)· αρ. εγγρ. 031: «Επί τω απροσδοκήτω θανάτω του μεγάλου αρχηγού και πατέρα της Φυλής Ιωάννου Μεταξά» του φαρμακοποιού Ξηρομερίτη (30/1/1941). Ακόμα περισσότερο αξιοσημείωτες είναι οι μαρτυρίες των νεαρών τότε κομμουνιστών Μίκη Θεοδωράκη και Γρηγόρη Φαράκου οι οποίοι όχι μονάχα περιγράφουν το σχεδόν πάνδημο πένθος που προκάλεσε ο θάνατος του Μεταξά, αλλά παραδέχονται ότι συμμετείχαν και οι ίδιοι σ' αυτό· βλ. σχετικά «Ο ρόλος του Μεταξά στον πόλεμο του '40» (επιμ. Γ. Π. Μαλούχος), εφημ. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* (28/10/2006). Για την αμηχανία που προκαλεί ο θάνατος του Μεταξά στους επιστρατευμένους του '40 βλ. ενδεικτικά: Δημ. Σωτ. Λουκάτος, *Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940 – 41*, Ποταμός, Αθήνα 2001, σσ. 56 – 57.

²⁰⁹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 060: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. «Προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων ...» (29/1/1941). Το τετράστιχο τροποποιείται ως εξής: «Την ολόθερμη ψυχή σου / εθνική φωτίζει αγωγή / Κι' η πνοή του δημιουργού σου / Πάντα μπρος θα σ' οδηγή». Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ίδιος ο Μεταξάς είχε προνοήσει για την ηρωοποίησή του, αφού η διαταγή του Κ.Ε.Ν. βασιζόταν σε ειδική εξουσιοδότηση του δικτάτορα χρονολογούμενη στις 29-10-1940, επαύριον του ΟΧΙ.

²⁰⁹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 010: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. Σπ. Ρούβαλη (12/2/1941) με την οποία κοινοποιείται «Ημερησία Διαταγή της Α. Ε. του Προέδρου της Κυβερνήσεως και Γεν. Επιθεωρητού της Ε.Ο.Ν.» Αλ. Γ. Κοριζή προς την Ε.Ο.Ν.

αλλά και επειδή θεωρούσαν προκλητική την ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία την περιέβαλε ο δικτάτορας ενόσω ζούσε.

Ο νέος πρωθυπουργός στην πρώτη ημερήσια διαταγή του προς την Ε.Ο.Ν. διαβεβαιώνει τη Νεολαία ότι αυτή δεν προορίζεται να έχει βίο περιορισμένο, αλλά μακράϊονο, και ότι σκοπός της παραμένει να διαπαιδαγωγεί τους νέους με οδηγό τα διδάγματα του ιδρυτή της. Ωστόσο, «τα θαυμαστά έργα που κατέλιπεν ο Μέγας και Σοφός Κυβερνήτης», όπως αναγράφεται στο πρόχειρο σχέδιο της ημερησίας διαταγής, έχουν ήδη γίνει απλώς «τα θαυμαστά έργα της 4^{ης} Αυγούστου».²⁰⁹³ Φαίνεται, λοιπόν, ότι έχει αρχίσει κιόλας η αποκαθήλωση.

Ήδη από τις 6 Φεβρουαρίου 1941 ο μέχρι τότε Κυβερνητικός Επίτροπος της Ε.Ο.Ν. Αλ. Κανελλόπουλος έχει απαλλαγεί από τα καθήκοντά του με διαταγή του Κοριζή και έχει αντικατασταθεί από τον μέχρι τότε Αναπληρωτή του Σπ. Ρούβαλη.²⁰⁹⁴ Δυο μόλις μέρες μετά, στις 8 Φεβρουαρίου 1941, διατάζεται η αντικατάσταση της κόρης του Μεταξά, Λουκίας Ματζούφα, στα καθήκοντα της Περιφερειακής Διοικήτριας Θηλέων Πρωτεύουσας της Ε.Ο.Ν. με τη δικαιολογία ότι η ίδια έχει υποβάλει παραίτηση, κάτι το οποίο αυτή αρνείται σε έγγραφό της προς τον καινούριο Γενικό Επιθεωρητή της Ε.Ο.Ν. Κοριζή διά του νέου Κ.Ε.Ν. Σπ. Ρούβαλη.²⁰⁹⁵

Την εχθρότητα της διάδοχης του Μεταξά κατάστασης αντιλαμβάνονται αμέσως μετά το θάνατο του δικτάτορα οι επιτελείς της Ε.Ο.Ν., απ' ό,τι συνάγεται από Σημείωμά τους προς το Μανιαδάκη, Υφυπουργό Δημοσίας Ασφαλείας του καθεστώτος και στενό συνεργάτη του Μεταξά. Στο Σημείωμα αυτό, που χρονολογείται αόριστα το

²⁰⁹³ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 009: Αχρονολόγητο Σχέδιο Ημερησίας Διαταγής του Αλ. Κοριζή προς την Ε.Ο.Ν.: αρ. εγγρ. 010: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Κ.Ε.Ν. Σπ. Ρούβαλη (12/2/1941) με την οποία κοινοποιείται «Ημερησία Διαταγή της Α. Ε. του Προέδρου της Κυβερνήσεως και Γεν. Επιθεωρητού της Ε.Ο.Ν.» Αλ. Κοριζή προς την Ε.Ο.Ν.

²⁰⁹⁴ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 003: «ΔΙΑΤΑΓΗ» του Αλ. Κοριζή (19/2/1941).

²⁰⁹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 090: Έγγραφο της Λουκίας Ματζούφα «Προς τον Κυβερνητικών Επίτροπον Νεολαίας Διά τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Γενικών Επιθεωρητήν Ε.Ο.Ν.» (10/2/1941). Στο έγγραφο αυτό η Ματζούφα γνωστοποιεί ότι δεν παραιτείται από τα καθήκοντα της Διευθύντριας του ΥΙ Επιτελικού Γραφείου Κεντρικής Διοικήσεως ούτε από το βαθμό της και από την ιδιότητα του μέλους της Ε.Ο.Ν.

Φεβρουάριο του 1941, οι επιτελείς εκτιμούν ότι την Οργάνωση επιβουλεύονται εξωτερικοί παράγοντες (που δεν κατονομάζουν) και γι' αυτό επιφυλάσσονται του δικαιώματος να ζητήσουν προστασία από το Μανιαδάκη που έχει την ιδιότητα του πιστού και παλιού φίλου του εκλιπόντος.

Στο ίδιο Σημείωμα οι επιτελείς αναγνωρίζουν ως Αρχηγό το πνεύμα του Μεταξά, ιδεολογία την 4^η Αυγούστου και καθήκον τους να υπακούν σε κάθε Κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου (η έμφαση δική μου). Όσον αφορά δε στη διευθέτηση των εσωτερικών ζητημάτων, η Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. θεωρεί εν ισχύι τις σχετικές διαταγές του εκλιπόντος και γνωστοποιεί ότι, κάνοντας χρήση της δικής του προηγούμενης εξουσιοδοτήσεως, επιφυλάσσει στον εαυτό της το αποκλειστικό δικαίωμα να τα ρυθμίζει.²⁰⁹⁶

Το παραπάνω αρκετά υπαινικτικό Σημείωμα φωτίζεται από άλλο εκτενές σημείωμα στο οποίο καταγράφονται οι αντιλήψεις και οι αποφάσεις κορυφαίων βαθμοφόρων της Οργάνωσης που συναντήθηκαν στις 4 Φεβρουαρίου 1941. Οι συμμετέχοντες στη συνάντηση αυτή φθάνουν να αμφισβητήσουν ακόμα και του βασιλιά τις διαθέσεις, αφού διακηρύττουν ότι η προσωπικότητα του βασιλιά συνεπάγεται μεν αφοσίωση σ' αυτόν, όχι όμως διοίκηση και κατεύθυνση της Ε.Ο.Ν. εκ μέρους του. Διαπιστώνουν δε ότι η νέα κυβέρνηση και ο νέος Πρόεδρος δεν ανταποκρίνονται στο πνεύμα του εκλιπόντος· ωστόσο τους αποδέχονται υπό τον όρο να αφεθεί η Ε.Ο.Ν. ελεύθερη, τουλάχιστον ως το τέλος του πολέμου, να συνεχίσει το έργο της. Εκφράζουν την αγωνία μήπως με το θάνατο του υψηλού προστάτη της χάσει η Οργάνωση την αυτοτέλεια και την ανεξαρτησία της, καθώς οι συνομιλίες με το Διάδοχο, τον Υπουργό Ασφαλείας και άλλους αποκάλυψαν επιφανειακή, μόνο, συναίνεση. Γι' αυτό, είναι έτοιμοι ακόμα και για εγκατάλειψη της Ε.Ο.Ν., αν τα συμφωνημένα δεν τηρηθούν, «δεδομένου ότι θα ήτο βασικών

²⁰⁹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 001: «Σημείωμα προς χρήση του κ. Υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας» από τον Κ.Ε.Ν. Σπ. Ρούβαλη, Συνταγματάρχη Πεζικού (Φεβρουάριος 1941). Η αραίωση στο πρωτότυπο.

σφάλμα το να αφίσωμε (sic) να παρασυρθή εις την φθοράν και ανυποληψίαν την οποίαν συνεπάγεται η μη πλήροσις (sic) των ανωτέρω προϋποθέσεων...». ²⁰⁹⁷

Η είδηση για αμφισβήτηση της Ε.Ο.Ν. από τις ίδιες τις κρατικές αρχές μετά το θάνατο του Μεταξά γρήγορα περνά ως φήμη στα κατώτερα μέλη της. Το ενημερωτικό Δελτίο υπ' αριθ. 116 (24 Μαρτίου 1941) της Ε.Ο.Ν. προσπαθεί ακριβώς να διασκεδάσει τις ανησυχίες που εκτιμάται ότι θα έχουν τα μέλη της. Κατ' αρχάς διαψεύδει την πληροφορία ότι η Ε.Ο.Ν. δεν έχει πια καμιά ισχύ, και βεβαιώνει για το αδιάλειπτο ενδιαφέρον του Βασιλέα, του Διαδόχου και της Κυβερνήσεως. Κατά δεύτερον υποστηρίζει με έμφαση ότι η Ε.Ο.Ν. αντλεί τη δύναμή της από τη σεμνότητα, την αξιοσύνη, τη χρησιμότητα και την ηθική ακεραιότητα των μελών της, που έχουν εκτιμήσει οι ιθύνοντες, ο Στρατός και ο λαός.

«Η Ε.Ο.Ν. είναι η συνισταμένη του εθνικού μέλλοντος, και ως τοιαύτη πρέπει να είναι αγνή, άσπιλος και αμόλυντος. Τοιαύτην την ηθέλησεν ο αείμνηστος ιδρυτής της, τοιαύτην την θέλει το έθνος», καταλήγει το Δελτίο ²⁰⁹⁸ (η υπογράμμιση και η αραίωση στο πρωτότυπο). Η εκ των υστέρων γνώση των εξελίξεων κάνει τις παραπάνω διαβεβαιώσεις να ακούγονται αφελείς ή να εκτιμώνται και ως εσκεμμένα παραπλανητικές.

Είναι φανερό, συνεπώς, ότι μόνο η αδιάλειπτη μέριμνα του Μεταξά εξασφάλιζε τη διατήρηση και τη δράση της Ε.Ο.Ν. Η ίδια η Ε.Ο.Ν. δεν μπόρεσε ή δε θέλησε ποτέ να διαφοροποιηθεί από τον ιδρυτή της και από το καθεστώς του, να απογαλακτισθεί ιδεολογικά και να ενηλικιωθεί. Έμεινε πάντα προσωποπαγής, γι' αυτό ο θάνατος του Μεταξά σήμανε και τη σταδιακή της αποδόμηση βοηθούντος, βέβαια, του πολέμου και της Κατοχής.

²⁰⁹⁷ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 15, αρ. εγγρ. 069: Σημείωμα που συντάχθηκε μετά τη συνάντηση κορυφαίων βαθμοφόρων της Ε.Ο.Ν. στις 4 Φεβρουαρίου 1941 και περιέλαβε τις διαπιστώσεις και τις αποφάσεις τους για την πορεία της Οργάνωσης μετά το θάνατο του Ι. Μεταξά.

²⁰⁹⁸ Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αν. Θεοδοσόπουλου, Φ. 2 (Δελτίον Διευθύνσεως Διαφωτίσεως, Μάρτιος – Απρίλιος 1941): «ΔΕΛΤΙΟΝ υπ' αριθ. 116 24^{ης} Μαρτίου 1941/ΣΤ'».

Η στενή σχέση αλληλεξάρτησης Ε.Ο.Ν. και μεταξικής 4^{ης} Αυγούστου δεν καθόρισε μονάχα τη δράση, αλλά και τη διάλυση της Οργάνωσης. Η τυπική διάλυση της Ε.Ο.Ν. έλαβε χώρα τον Ιούνιο του 1941, χωρίς να γίνει καμιά προσπάθεια από τις κατοχικές αρχές και την κυβέρνηση των κουϊσλινγκς να μετεξελιχθεί σε φασιστική νεολαία.²⁰⁹⁹ Πιθανόν το προηγούμενο ΟΧΙ του Μεταξά να έπαιξε καταλυτικό ρόλο σ' αυτό, όπως και το γεγονός ότι η Οργάνωση ποτέ δεν υιοθέτησε φασιστική ιδεολογία και πρακτική, παρά μόνο μερικά εξωτερικά φασιστοειδή γνωρίσματα.

²⁰⁹⁹ Οντέτ Βαρών – Βασάρ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 – 1946: Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις» σε *Η Ελλάδα '36 – '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Χ. Φλάισερ (επιμ.), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 159-160.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το δικτατορικό καθεστώς που επέβαλε ο Ιωάννης Μεταξάς στις 4 Αυγούστου 1936 δεν αποτέλεσε τομή, αλλά συνέχεια της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης και της διάθεσης για αυταρχικότερη εκτελεστική εξουσία που είχε διαμορφωθεί σταδιακά στην Ελλάδα και στην Ευρώπη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η ψύχραιμη αποτίμηση της προσωπικότητας του Μεταξά και της 4^{ης} Αυγούστου παραμένει αίτημα εβδομήντα χρόνια μετά το θάνατό του.

Βαθύτατος ήταν ο πολιτικός και κοινωνικός μετασχηματισμός που είχε επιφέρει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τόσο στις νικήτριες όσο και στις ηττημένες χώρες. Λίγα χρόνια μετά, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 ενέτεινε το χάος που είχε προκύψει από την αμφισβήτηση του θεσμού της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας. Οι πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά εξουθενωμένοι λαοί είναι ευεξήγητο ότι στράφηκαν προς ανακούφιση σε περισσότερο δυναμικούς και παρεμβατικούς κρατικούς μηχανισμούς. Κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30 δικτατορικά καθεστώτα επιβλήθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με κυριότερες την Ιταλία και τη Γερμανία, όπου οι ιδεολογίες του φασισμού και του ναζισμού εδραιώθηκαν και ριζοσπαστικοποιήθηκαν.

Το ίδιο το ελληνικό πολιτικό σύστημα από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 20ού αιώνα μόνο τυπικά λειτουργούσε με όρους δημοκρατικούς. Στην πραγματικότητα η πολιτική εξουσία ασκούνταν αυταρχικά και με όρους πελατειακούς: η εκλογική νοθεία, η διαφθορά και οι κάθετες και οριζόντιες πελατειακές σχέσεις ήταν συχνά φαινόμενα. Η κυριαρχική παρουσία της Μεγάλης Ιδέας από τη μια διαιώνιζε το σύστημα διαπλοκής, διότι οι διαχειριστές της, με ελάχιστες εξαιρέσεις, απέφευγαν κάθε προσπάθεια ουσιαστικού εκσυγχρονισμού της χώρας με πρόσχημα την επικείμενη εθνική ολοκλήρωση, και από την άλλη εμπόδιζε την εκδήλωση κοινωνικών αγώνων που θα είχαν ως απότοκο νέες ιδεολογικές ζυμώσεις.

Ανατροπή του σκηνικού επέφερε η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922, που συνοδεύτηκε

από την οριστική διακοπή της αδιάλειπτης παρουσίας του ελληνισμού στη Μικρά Ασία, την καταφυγή στην Ελλάδα χιλιάδων εξαθλιωμένων προσφύγων και τον οδυνηρό ακρωτηριασμό της ανατολικής διάστασης του έθνους. Λειτούργησε δε διαλυτικά τόσο για τον Αντιβενιζελισμό όσο και για το Βενιζελισμό. Και οι δυο αυτές αστικές παρατάξεις δοκιμάστηκαν, διότι η πολιτική, στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κυρίως ιδεολογική χρεοκοπία του 1922 συγκλόνισε εκ θεμελίων το έθνος και ματαίωσε την παραδοσιακή αλυτρωτική αποστολή του ελλαδικού κράτους, αφού αυτό όχι μονάχα δεν πέτυχε την ποθούμενη εθνική ολοκλήρωση, αλλά απέτυχε και να υπερασπιστεί αποτελεσματικά σημαντικό μέρος της εθνικής κοινότητας. Ο νέος ρόλος που έπρεπε να υιοθετήσει το κράτος, προκειμένου να ανασυγκροτήσει το έθνος, αποτέλεσε διακύβευμα για την ελληνική πνευματική ελίτ του Μεσοπολέμου, ενώ ζητούμενο ήταν και η ανασηματοδότηση της ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού.

Η ιδεολογική κρίση που ταλάνιζε την αστική τάξη αισθητοποιήθηκε στα αποτυχημένα βενιζελικά πραξικοπήματα του 1933 και του 1935 και κυρίως στην εκλογική ισοδυναμία της Βενιζελικής και της Αντιβενιζελικής παράταξης που προέκυψε από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936. Η ιδεολογική ερημία, η αδυναμία των αστικών παρατάξεων, Βενιζελισμού και Αντιβενιζελισμού, να ερμηνεύσουν τη λαϊκή ετυμηγορία και να μεταφράσουν σε σύμπραξη την εκλογική τους ισοδυναμία, η αμηχανία όσον αφορά στη διαχείριση της τύχης του έθνους και το γεγονός ότι το Κ.Κ.Ε. με τις 15 έδρες του έγινε ο ρυθμιστής της πολιτικής κατάστασης διαμόρφωσαν συνθήκες ευνοϊκές για την αναρρίχηση, στην εξουσία, του Μεταξά που αυτοπροβλήθηκε ως η εναλλακτική λύση της αστικής τάξης.

Ο Μεταξάς πρωθυπουργοποιήθηκε από το βασιλιά Γεώργιο Β΄ στις 16 Απριλίου 1936, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του μέχρι τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Στις 25 Απριλίου ανέγνωσε τις

προγραμματικές του δηλώσεις και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης ή ανοχής από το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου. Διαφοροποιήθηκαν μόνο οι Παπαναστασίου, Μυλωνάς, Παπανδρέου και οι κομμουνιστές βουλευτές.

Η επιλογή σύσσωμου σχεδόν του αστικού πολιτικού κόσμου να παραδώσει την εξουσία στο Μεταξά, πολιτικό που ποτέ δεν είχε κρύψει τα αντικοινοβουλευτικά του φρονήματα, καθώς και η αποδοχή της Βουλής να αυτοδιαλυθεί, μετά από υπερψήφιση σχετικής πρότασης του Μεταξά, ως το τέλος Σεπτεμβρίου 1936 αποδεικνύουν ότι η ελληνική Βουλή θεωρούσε εαυτήν ανίκανη να βρει λύση στο πολιτικό αδιέξοδο. Ειδικά οι αστικές πολιτικές δυνάμεις προσδοκούσαν η μεταξική δικτατορία να αναδιαρθρώσει την αστική τάξη, να την επανενώσει και να διαιωνίσει τον ηγεμονικό της ρόλο προβάλλοντας ένα νέο μεγάλο ιδανικό με διαταξική εμβέλεια στη θέση της χρεοκοπημένης Μεγάλης Ιδέας.

Ωστόσο, ακόμα και δύο χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου η ιδεολογία, βάσει της οποίας το καθεστώς διατεινόταν ότι ασκούσε την εξουσία, παρέμενε νεφελώδης και διαμορφώθηκε σταδιακά. Σύμφωνα με τον κύριο παραγωγό της, τον ίδιο το δικτάτορα, το «Νέον Κράτος», το καινούριο κρατικό μόρφωμα που εγκαθιδρύθηκε από τις 4 Αυγούστου 1936, ήταν

... κράτος αντικομμουνιστικό, κράτος αντικοινοβουλευτικό, κράτος ολοκληρωτικό, κράτος με βάση αγροτική και εργατική και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό. Δεν έχει βέβαια κόμμα ιδιαίτερο να κυβερνά. Αλλά κόμμα είναι όλος ο λαός, εκτός από τους αδιόρθωτους κομμουνιστές και τους αντιδραστικούς παλαιοκομματικούς.²¹⁰⁰

Από τα παραπάνω εξάγονται τα βασικά συστατικά της μεταξικής ιδεολογίας: αντικοινοβουλευτισμός, αντικομμουνισμός, ολοκληρωτισμός,

²¹⁰⁰ Ι. Μεταξάς, Κηφισιά, 2 Ιανουαρίου 1941, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σσ. 443 – 444.

αγροτική και εργατική οικονομική βάση, αντικαπιταλισμός, που εν πολλοίς αποτελούν εκφράσεις του αντιφιλελευθερισμού. Συνεπώς η 4^η Αυγούστου θεμελιώθηκε ιδεολογικά πάνω σε μία καταρχήν άρνηση. Κι αυτό επειδή, εκμεταλλευόμενη το ιδεολογικό κενό της κατάρρευσης της Μεγάλης Ιδέας, δε χρειάστηκε να πείσει το λαό μέσω της άρθρωσης νέου ιδεολογικού λόγου.

Αυτό όμως δε σημαίνει ότι αρκούσαν στην κατάληψη της εξουσίας και αποποιούνταν της φιλοδοξίας να παραγάγει εν καιρώ νέα ιδεολογία. Ο καινούριος ιδεολογικός λόγος, προβαλλόμενος ως εναλλακτικός του παραδοσιακού αστικού λόγου, βενιζελικού και αντιβενιζελικού, αναμενόταν να λειτουργήσει διττά: αφ' ενός θα νομιμοποιούσε, έστω και εκ των υστέρων, την επιβολή της δικτατορίας και αφ' ετέρου θα συνέβαλλε στην εδραίωση και στη διαιώνισή της.

Η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου έθεσε σε καταρχήν αμφισβήτηση τον ιδεολογικό πυρήνα του φιλελευθερισμού, την ελευθερία του ατόμου. Η απόρριψη της ελευθερίας κατέστησε αυτονόητη και την απόρριψη του συστήματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς και της αρχής της πολιτικής ισότητας.

Στην κοινοβουλευτική αρχή της πολιτικής ισότητας ο Μεταξάς αντιπρόταξε την αρχή της ιεραρχίας, στηρίζοντας την πρωταρχικότητά της στα ισχύοντα στη φύση και στην κοινωνική ζωή. Στη θέση της απρόσωπης και ανεξέλεγκτης ηθικά πλειοψηφίας αντιπαρέβαλλε την αρχή της προσωπικότητας. Η εφαρμογή ποιοτικών κριτηρίων, αντί για ποσοτικά, εισάγει στη διακυβέρνηση εκ πρώτης όψεως χαρακτήρα αριστοκρατικό, όχι με τη διάσταση του πλούτου ή της καταγωγής, αλλά με τη διάσταση του ήθους και της πολιτικής ικανότητας. Η υποκειμενικότητα, όμως, στην αξιολόγηση του ήθους και της πολιτικής ικανότητας εισάγει το στοιχείο του ανορθολογισμού που αντιστρατεύεται τον ορθολογισμό της αρχής της πλειοψηφίας και υπονομεύει τον αριστοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος.

Αν ο αντικοινοβουλευτισμός προβλήθηκε ως το ιδεολογικό υπόβαθρο, ο φόβος για επανάληψη, στην Ελλάδα, των γεγονότων της Ισπανίας και ο αντικομμουνισμός λειτούργησαν ως νομιμοποιητική βάση για την επιβολή του καθεστώτος και ενίσχυσαν τον υποτιθέμενο σωτηριολογικό χαρακτήρα της 4^{ης} Αυγούστου. Ο κοινοβουλευτισμός, εφαρμοζόμενος από τις αστικές παρατάξεις του Μεσοπολέμου, Βενιζελισμό και Αντιβενιζελισμό, κατηγορήθηκε ως υπεύθυνος για την εισχώρηση του κομμουνισμού σε κάθε πτυχή της ζωής της ελληνικής κοινωνίας και για την αναγωγή του σε ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων. Συνεπώς, οι κυρίαρχες αστικές παρατάξεις ενοχοποιήθηκαν ως ανεπαρκείς και επικίνδυνες, εφόσον έθεσαν σε κίνδυνο την ύπαρξη του ίδιου του αστικού πολιτικο - κοινωνικού συστήματος.

Ωστόσο, ο αντικοινοβουλευτισμός και ο αντικομμουνισμός του καθεστώτος δεν εξελίσσονται σε ολοκληρωτισμό. Αν και ο σχετικός χαρακτηρισμός το Νέου Κράτους ως «ολοκληρωτικού»²¹⁰¹ από τον ίδιο το δικτάτορα περισσότερο συσκοτίζει παρά δια φωτίζει σχετικά με το χαρακτήρα του καθεστώτος, αυτός πρέπει να θεωρηθεί καταχρηστικός.

Κι αυτό διότι, στην ιδεολογική σκιαγράφηση του Νέου Κράτους από τον ίδιο τον εμπνευστή του δεν παρατηρείται η ταύτιση κόμματος και κυβέρνησης, δηλαδή δεν υπήρχε ένα λαϊκό κόμμα με ευρύτατη λαϊκή βάση, από το οποίο θα εκπορευόταν η κρατική εξουσία. Αντίθετα με ό,τι ίσχυε στα ολοκληρωτικά κράτη, όπου το κράτος αποτελούσε αφ' εαυτού σκοπό, στην εξυπηρέτηση του οποίου απέβλεπε το έθνος, στο πλαίσιο της μεταξικής ιδεολογίας χρονικά και αξιολογικά προηγούνταν το έθνος. Το κράτος ακολουθούσε και αποτελούσε όργανο προς επίτευξη της εθνικής ευημερίας και ευδαιμονίας.

Επιπλέον, δεδομένου ότι κατά το Μεσοπόλεμο ο ολοκληρωτισμός παρέπεμπε κυρίως στο φασισμό,²¹⁰² ο καταχρηστικός, και όχι

²¹⁰¹ Ι. Μεταξάς, Κηφισιά, 2 Ιανουαρίου 1941, Σκέψεις 1917 – 1941, *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 2, σ. 444.

²¹⁰² Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 185.

κυριολεκτικός, χαρακτηρισμός του Νέου Κράτους ως «ολοκληρωτικού» ενισχύεται από τη ρητή απόρριψη της ιδεολογίας και της πολιτικής πρακτικής του Μουσολίνι και του Χίτλερ από τον ίδιο το Μεταξά. Επίσης, από τη διαπίστωση ότι η οικοδόμηση ενός ολοκληρωτικού κράτους ούτε εντοπίζεται στις μελλοντικές επιδιώξεις του δικτάτορα ούτε συνάδει με τις πολιτικές αντιλήψεις του Μεταξά τις εκφρασμένες σε ανύποπτο χρόνο. Ο δικτάτορας επέκρινε την οικοδόμηση ολοκληρωτικού κράτους, επειδή θεωρούσε ότι αυτό προϋπέθετε άμετρη βία, και προέκρινε τη λελογισμένη κρατική δύναμη, διότι πίστευε ότι αυτή μπορούσε να έχει ηθικό έρεισμα.

Επομένως ο χαρακτηρισμός του Νέου Κράτους ως ολοκληρωτικού από τον ίδιο τον εμπνευστή του πρέπει να θεωρηθεί ότι υπαγορεύεται από την ανάγκη να αντιδιασταλεί έντονα το ισχυρό και παρεμβατικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου προς το προηγούμενο αποδυναμωμένο και πολυδιασπασμένο κοινοβουλευτικό καθεστώς και τελικά να ενισχυθεί ο χαρακτήρας του ως «αντικοινοβουλευτικού».

Στην αντιφιλελεύθερη ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου εντάσσεται και ο αντικαπιταλισμός, ο οποίος νοηματοδοτείται διττά: ρυθμιστική επέμβαση του κράτους με σκοπό την αποτροπή του γιγαντισμού του ιδιωτικού κεφαλαίου (τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής ρητορείας), αλλά σεβασμός του κράτους στην ατομική ιδιοκτησία. Η προσπάθεια σύνθεσης των παραπάνω αντινομιών είναι ενδεικτική της διαφοροποίησης της 4^{ης} Αυγούστου τόσο από τις φιλελεύθερες δημοκρατίες όσο και από τα σοσιαλιστικά καθεστώτα της εποχής, αλλά και από τις οικονομικές επιλογές προηγούμενων ελληνικών κυβερνήσεων. Ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία για την 4^η Αυγούστου δε σημαίνει την ακύρωση της ατομικής πρωτοβουλίας, αλλά την ένταξή της στην ευρύτερη επιδίωξη της εθνικής ευημερίας.

Αν και πρόθεση της 4^{ης} Αυγούστου ήταν να προβληθεί ως τρίτη εναλλακτική λύση πέρα από το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό,

αλλά και τα σοσιαλιστικά καθεστώτα της εποχής, στον τομέα της οικονομικής πολιτικής δεν πρόβαλε τις οικονομικές της επιλογές ως εφαρμογή καινούριας οικονομικής αντίληψης. Το αντίθετο: τόνιζε ότι επρόκειτο για συνέχεια από παλιά εφαρμοζόμενης οικονομικής τακτικής, που επιπλέον είχε επιβληθεί από τις σύγχρονες συγκυρίες. Η επιλογή της μετριοπαθούς αυτής τακτικής οφείλεται, προφανώς, στην επιθυμία του καθεστώτος αφενός να μη φοβίσει την αστική τάξη προσβάλλοντας τα συμφέροντά της και αφετέρου να εξασφαλίσει την υποστήριξή της. Η 4^η Αυγούστου, δηλαδή, επεδίωκε να διαφυλάξει τον αστικό χαρακτήρα του καθεστώτος.

Ο διακηρυγμένος αντικαπιταλιστικός λόγος του καθεστώτος δεν έθιξε, στην πράξη, το ιδιωτικό κεφάλαιο, δε στράφηκε εναντίον της αστικής τάξης, αλλοίωσε, όμως, τη φυσιογνωμία της. Στο πλαίσιο της πολιτικής ρητορείας του καθεστώτος η αστική τάξη προήχθη στην κατεξοχήν εθνική τάξη της χώρας, αφού θεωρούνταν ότι ήταν αυτή που ενσάρκωνε και υπηρετούσε το εθνικό όραμα. Το όραμα, όμως, αυτό δεν το συνέλαβαν οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης, αλλά το διαμόρφωσε η 4^η Αυγούστου. Αφορούσε δε στις αξίες της Πατρίδας, της Θρησκείας, της Οικογένειας και της Βασιλείας, αξίες που, στο πλαίσιο της εσωστρεφούς ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, στερούνταν δυναμικής.

Η μερική, τουλάχιστον, απεμπόληση του ταξικού της χαρακτήρα, δηλαδή της επιδίωξης του κεφαλαίου, και η υιοθέτηση ανεκτικής στάσης ή και θετικής διάθεσης όσον αφορά στη φιλολαϊκή ρητορεία ή και πρακτική του καθεστώτος ήταν το τίμημα που εκλήθη να καταβάλει η αστική τάξη, προκειμένου να αποφύγει το ενδεχόμενο της ανεξέλεγκτης κοινωνικοοικονομικής εξέγερσης. Η παραίτηση των πλούσιων αστών από μέρος των κερδών τους προς όφελος των κατώτερων στρωμάτων, για να αποφευχθούν οι κοινωνικές εντάσεις, ερμηνεύεται ως εφαρμογή αυτής της ιδεολογικής ζύμωσης, που ενισχύθηκε, βέβαια, και από την ανυπαρξία προνοιακών δομών στο ελληνικό κράτος.

Η πρόσκληση, εκ μέρους του καθεστώτος, της αστικής τάξης σε νέο εθνικό ρόλο απέβλεπε στην ιδεολογική σύνδεσή της με τις λαϊκές τάξεις, την εργατική και την αγροτική, στο πλαίσιο της διαταξικής ώσμωσης της 4^{ης} Αυγούστου: η σταθερή και υγιής εργατική και αγροτική τάξη αποτελούσαν προϋποθέσεις για τη διατήρηση ακμαίας αστικής τάξης.

Ο προσανατολισμός της 4^{ης} Αυγούστου στα πενέστερα κοινωνικά στρώματα ήταν καταρχήν ειλικρινής, γεγονός που δεν αποκλείει, βέβαια, την προσπάθεια απόκομισης πολιτικών οφελών. Το καθεστώς δεν είχε πρόθεση να προχωρήσει σε ευθεία σύγκρουση ούτε με τους αγρότες ούτε - πολύ περισσότερο - με τους εργάτες. Τουναντίον, ανασηματοδότησε τα κοινώς παραδεκτά χαρακτηριστικά κάθε τάξης (παραγωγικότητα, αυθεντικότητα, ηθική και αγνότητα των αγροτών· εργατικότητα, επιθυμία για κοινωνική ανέλιξη, ριζοσπαστικότητα των εργατών) και τα κατέστησε στοιχεία της ιδεολογίας του. Αποτέλεσμα, όμως, αυτής της πολιτικής τακτικής ήταν η γνησιότητα του φιλαγροτικού προσανατολισμού και της φιλεργατικής πολιτικής της 4^{ης} Αυγούστου να νοθευτούν από λαϊκιστικές πρακτικές και απροσχημάτιστη ιδεολογική χειραγώγηση που άσκησε το καθεστώς.

Ανεξάρτητα από την αποτελεσματικότητα ή μη, καθώς και τη διάρκεια των αποτελεσμάτων της κοινωνικής πολιτικής της 4^{ης} Αυγούστου, πρέπει να επισημανθεί ότι τα μέτρα ανακούφισης των πενέστερων τάξεων που έλαβε δεν αποτελούσαν υλοποίηση κανενός επίσημα διατυπωμένου οικονομικού δόγματος του καθεστώτος. Στην πραγματικότητα εντάσσονταν στην παράδοση του κρατικού παρεμβατισμού ο οποίος εντάθηκε κατά τη δεκαετία του '30 λόγω των διεθνών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών. Άρα και πάλι το καθεστώς, εμμένοντας στην παράδοση, κατάργησε, στην πράξη, την προβολή του ως τρίτης λύσης που υπερέβαινε το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό.

Ωστόσο η κοινωνική πολιτική του καθεστώτος ευθυγραμμιζόταν με την αντιφιλελεύθερη ιδεολογία του. Σκοπός η απορρόφηση του ατόμου από το σύνολο και, προοδευτικά, η ομογενοποίηση στο πλαίσιο του συνόλου του οποίου τα μέλη θα αυτοπροσδιορίζονταν με μια μόνο ταυτότητα, την εθνική. Η αποσιώπηση και, σταδιακά, η ενοχοποίηση της ύπαρξης άλλων κοινωνικών ταυτοτήτων, σχετικών με το φύλο, το επάγγελμα, την οικονομική κατάσταση αποσκοπούσε στο να προκαλέσει την παραίτηση των ενδιαφερόμενων κοινωνικών υποσυνόλων από κάθε διεκδίκηση, ακόμα και από τη συνειδητοποίηση της ύπαρξης εργασιακών και κοινωνικών προβλημάτων, την επίλυση των οποίων επεφύλασσε το Νέον Κράτος αποκλειστικά για τον εαυτό του.

Μέσω τέτοιων ιδεολογικών διεργασιών και πολιτικών πρακτικών ο αντιφιλελευθερισμός της 4^{ης} Αυγούστου εξελίχθηκε σε εθνικισμό²¹⁰³, ιδεολογικός πυρήνας του οποίου ήταν η πρωταρχικότητα του έθνους και, συνεπώς, η πρόταξη των ομαδικών συμφερόντων έναντι των ατομικών· το κράτος αποτελούσε συντεταγμένη δύναμη στην υπηρεσία του έθνους με το οποίο είχε τη σχέση μέσου προς σκοπό. Το καθεστώς προσδοκούσε ότι η εθνικιστική του ιδεολογία θα λειτουργούσε τόσο διεισδυτικά όσο και διαταξικά, ώστε να αποτρέψει την ανάπτυξη άλλων ιδεολογιών με ταξικό, ιδίως, περιεχόμενο, γεγονός που, ενδεχομένως, θα επιδρούσε αρνητικά στην πολιτική του επιβίωση.

Ο εθνικισμός του καθεστώτος, όμως, δε στηριζόταν στον κοινοβουλευτικό ορθολογισμό. Το έθνος δεν εκλαμβάνόταν ως κατηγορία πολιτική, αλλά πολιτιστική. Εκλαμβάνόταν, δηλαδή, ως συλλογικότητα με κοινότητα καταγωγής και πολιτιστικών αξιών (γλώσσας, παράδοσης, θρησκείας) που δημιουργούσαν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό· επομένως,

²¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά την «εθνικιστικήν οικονομίαν» για την οποία κάνει λόγο ο Ι. Μεταξάς στο: «Λόγος κατά την έναρξιν των εργασιών του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου» (22 Φεβρουαρίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 164. Επίσης, την αναφώνηση του Μαντζούφα «Είμεθα εθνικισταί» στο: Γ. Α. Μαντζούφας «Έθνος, Κράτος Δίκαιον», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 21, Αθήναι Μάιος 1939, σ. 238, καθώς και την αναφορά στον «αγιά και υπερήφανον εθνικισμόν» στο: Αχ. Α. Κύρου: «Φίλοι και Εχθροί της Ειρήνης», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 16, Αθήναι Δεκέμβριος 1938, σ. 1356.

ως οντότητα συμπαγής, αρραγής, ομοιόμορφη, άχρονη, υπερχρονική, διαχρονική. Πολιτική υπόσταση, δηλαδή πολιτική βούληση και πολιτική εξουσία, η οποία, ωστόσο, εκφραζόταν με άμεσες και δημόσιες λαϊκές εκδηλώσεις και όχι με εκλογές, αποδόθηκε - σε επίπεδο πολιτικής ρητορείας - στο έθνος αργότερα, προκειμένου να νομιμοποιηθούν, έστω και εκ των υστέρων η επιβολή και οι πολιτικές επιλογές του καθεστώτος και να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητά του, καθότι αυτό στερούνταν λαϊκού ερείσματος και κομματικής εκπροσώπησης.

Η κατ' όνομα, όμως, πολιτική υπόσταση στέρησε από το έθνος την πολιτική του διάσταση. Ο αποκλεισμός της εθνικής κοινότητας από την πολιτική δράση και τις πολιτικές εξελίξεις στέρησε από το έθνος τη βίωση του ιστορικού χρόνου και το εισήγαγε σε χρονικό και ιδεολογικό κενό. Η παρεμπόδιση της βίωσης του ιστορικού χρόνου ως πλαισίου δράσης και εξελίξεων, λειτουργούσε, ωστόσο, ανακουφιστικά για τα μέλη της εθνικής κοινότητας, διότι τους παρείχε την αίσθηση του ανήκειν σε διαχρονική συλλογικότητα και δημιουργούσε στην εθνική κοινότητα την ψευδαίσθηση ότι ήταν διαμορφωτές των εξελίξεων.

Το έθνος, ευρισκόμενο στο επίκεντρο της εθνικιστικής ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου, είχε απεκδυθεί πια την ιστορικότητα και το ρεαλισμό· συνομιλούσε με το φανταστικό εξιδανικευμένο είδωλό του και, συνεπώς, αποκτούσε στρεβλή εικόνα για τον εθνικό εαυτό. Η έλλειψη αυτογνωσίας είχε ως αποτέλεσμα τα μέλη της εθνικής κοινότητας να στερούνται την ευκαιρία να προβαίνουν σε στοχευμένη δράση και άρα να επηρεάζουν τις εξελίξεις στο παρόν και στο μέλλον.

Για να πείσει το λαό για την αυθεντικότητα της ιδεολογίας της, η 4^η Αυγούστου χρησιμοποίησε τον ίδιο το λαό: προέβη σε συστηματική προβολή της ελληνικής αρχαιότητας και, κυρίως, των λαϊκών εκδηλώσεων και των παραδοσιακών προϊόντων του λαϊκού πολιτισμού. Ο λαός - δημιουργός αναβαθμίστηκε στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά η αναβάθμιση αυτή αποσκοπούσε στο να τον πείσει όχι για το καινούριο που εκόμιζε η ιδεολογία της, αλλά για το ότι ο εθνικός -

πολιτιστικός εθνικισμός της δεν αποτελούσε παρά την ιδεολογική συστηματοποίηση των ήδη διάχυτων αντιλήψεων και των πολιτιστικών επιτευγμάτων του λαού. Γι' αυτό και οι επανειλημμένες πατερναλιστικού και λαϊκιστικού ύφους αποστροφές του Μεταξά στις λαϊκές τάξεις, αγρότες, εργάτες, μικροαστούς, δεν ήταν τυχαίες.

Επειδή στην ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου το έθνος αποτελούσε κατηγορία εξω-λογική, γι' αυτό και ο τρόπος διακυβέρνησης που θεωρούνταν ότι του άρμοζε ήταν και αυτός εξω-λογικός, η βασιλεία. Τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής ρητορείας η βασιλεία προβαλλόταν ως θεσμός διαχρονικός, ευεργετικός για το λαό, συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Στο πρόσωπο του εκάστοτε βασιλέα συναιρούσαν αυτομάτως οι εθνικοί πόθοι και συνέκλιναν οι εθνικές επιδιώξεις, διότι αυτός, αιρόμενος πάνω από την προσωρινότητα και τη ρευστότητα των κομματικών διενέξεων και των τυχόν κοινοβουλευτικών επιλογών, αναβαθμιζόταν σε σταθερό και υπερχρονικό σημείο εθνικής αναφοράς.

Η βασιλοφροσύνη ως συστατικό της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου αποτελούσε προέκταση της βασιλοφροσύνης ως συστατικού της πολιτικής ιδεολογίας του ίδιου του Μεταξά. Αποκάλυπτε, βεβαίως, τις αντιβενιζελικές καταβολές του καθεστώτος και του ιδρυτή του, αποκάλυπτε, όμως, αντίφαση όσον αφορά στην ιδεολογική αποτίμηση της βασιλείας: θεσμός υπερχρονικός και ιδανικός διερμηνευτής των εθνικών πόθων, αλλά, παραδόξως, όχι ισχυρός και αυτόνομος. Η υποστήριξη του Μεταξά κρινόταν απαραίτητη για τη στήριξη και την κατίσχυσή του. Η αντίφαση αυτή αντικατοπτρίζει την αμηχανία της 4^{ης} Αυγούστου και του ίδιου του Μεταξά: ο δικτάτορας είχε επίγνωση ότι ο ίδιος, ως αρχηγός της 4^{ης} Αυγούστου, ήταν το σκεύος εκλογής ενός βασιλιά, του Γεωργίου Β΄· ενέγραφε, όμως, στο ενεργητικό του το ότι δική του ήταν η επίνευση της Παλινόρθωσης του 1935, τη δε 4^η Αυγούστου την επέβαλε, για να στηρίξει το βασιλιά Γεώργιο Β΄ που

αδυνατούσε, αποκαθιστάμενος στο θρόνο, να επιτύχει την κατασίγαση των κομματικών παθών και την εξυγίανση της πολιτικής ζωής. Γι' αυτό, ο Μεταξάς επεδίωκε την ηθική νομιμοποίηση και την πολιτική στήριξη που μπορούσε να του παρέχει η βασιλεία, αφού ο ίδιος δεν είχε πελατειακό δίκτυο ή λαϊκό έρεισμα. Προτιμούσε, ωστόσο, να ασκεί μονοπωλιακά ο ίδιος την ουσιαστική εξουσία.

Αν η ανορθολογική βασιλεία παρείχε τον κατάλληλο τρόπο διακυβέρνησης του πολιτιστικού έθνους της 4^{ης} Αυγούστου, μήτρα του έθνους αυτού αποτελούσε η Οικογένεια, θεσμός εξίσου ανορθολογικός με την έννοια ότι οι μεταξύ των μελών - ανιόντων και κατιόντων - σχέσεις δεν ήταν τοπικά θεσμισμένες, αλλά ρυθμιζόνταν από το άγραφο εθιμικό δίκαιο και τις παραδόσεις. Η ανορθολογικότητα και η εσωστρέφεια, που χαρακτήριζαν την οικογένεια, αποτελούσαν και τις αιτίες της αντιφατικής πρόσληψής της από το καθεστώς.

Οι ιδιότητες αυτές, χαρακτηριστικές ενός κατεξοχόν συντηρητικού θεσμού, λειτουργούσαν ανασχετικά στις τυχόν επιδιώξεις του καθεστώτος να επέμβει διαμορφωτικά στον πυρήνα του. Γι' αυτό η 4η Αυγούστου επιδίωξε την υποβάθμιση του παιδαγωγικού ρόλου της οικογένειας. Αν και θεωρούσε την οικογένεια σημαντικό συστατικό της ιδεολογίας της και την τιμούσε ως κιβωτό της παράδοσης και σωτήρα του έθνους σε περιόδους θεσμικής ανυπαρξίας του κράτους, πρόβαλλε ταυτόχρονα την ανεπάρκειά της στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς.

Η 4^η Αυγούστου έδινε στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς το αυστηρό περιεχόμενο της εθνικής αγωγής, όπως η ίδια τη νοσηματοδοτούσε. Με τη δημιουργία και την εξάπλωση της Ε.Ο.Ν. η οποία σήμανε τη διάχυση του δημόσιου λόγου και των πρακτικών στην ιδιωτική σφαίρα του οικογενειακού βίου και στην ημι-δημόσια του σχολείου, το καθεστώς επιδίωκε να διαμορφώσει ιδεολογικά τη νέα γενιά, έτσι ώστε να εξασφαλίσει τη δική του πολιτική νομιμοποίηση και επιβίωση.

Αν η Οικογένεια αποτελούσε τη βιολογική προϋπόθεση του έθνους, η Θρησκεία - και συγκεκριμένα η Ορθοδοξία - παρείχε στο έθνος μεταφυσική κατοχύρωση, εξασφάλιζε την αναγωγή του σε περιούσιο λαό και, κατ' επέκταση, εγγυώνταν το φιλελληνισμό της θεότητας. Στο πλαίσιο της προσπάθειας για ιδεολογική χρήση της θρησκείας από το καθεστώς, τονιζόταν ιδιαίτερος η συμπόρευση Εκκλησίας και ελληνικού έθνους ήδη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, καθώς και η πνευματική ώσμωση Χριστιανισμού και Ελληνισμού.

Η αμοιβαιότητα, όμως, αυτή δε σήμαινε τη συμπόρευση δύο ισοδύναμων εταίρων. Αντιθέτως η Εκκλησία διοικητικά και ιδεολογικά υπέστη τις επεμβάσεις του καθεστώτος, γεγονός, όμως, που δε παρατηρείται για πρώτη φορά επί 4^{ης} Αυγούστου, αλλά εντάσσεται στο πολιτειακό πνεύμα που διέπει διαχρονικά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας.

Η επεμβατική πρακτική της 4^{ης} Αυγούστου με την ανοχή της Εκκλησίας συρρίκνωσε την Εκκλησία σε εθνικό θεσμό και τη μετέλλαξε σε φρουρό των παραδοσιακών αξιών και της τρέχουσας ηθικής, ρόλο που η ίδια η Εκκλησία αποδέχθηκε. Τελικά η Εκκλησία απεμπόλησε τη μεταφυσική της διάσταση και την οικουμενικότητά της. Επειδή αυτοπροσδιοριζόταν ως Εκκλησία του ελληνικού έθνους, επιφορτίστηκε με έργο, το περιεχόμενο του οποίου απέκλινε από τη δική της πνευματική αποστολή και καθοριζόταν από κοσμικούς και ιστορικούς παράγοντες. Συνεπώς, η Εκκλησία υποβαθμίστηκε σε ένα μόνο από τα πολλά συνεκτικά στοιχεία της εθνικής κοινότητας και κατέστη ιδεολογικό όργανο του καθεστώτος, το οποίο επιδίωκε να αντλήσει, από αυτή, νομιμοποίηση.

Η 4^η Αυγούστου επιδίωκε να εφαρμόσει την ιδιότυπη εθνικιστική ιδεολογία της στο πλαίσιο ενός ανακαινισμένου κράτους, του Νέου εθνικού Κράτους. Λόγω του καινοφανούς χαρακτήρα του, για την 4^η Αυγούστου το Νέο εθνικό Κράτος λειτουργούσε ταυτόχρονα ως άρνηση

και ως θέση: επιχειρούσε την ανατροπή από χρόνια παγιωμένων θεσμών και αποτελούσε νέο κρατικό μόρφωμα - απάντηση τόσο στις εκφυλισμένες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες όσο και στα σοσιαλιστικά καθεστώτα σοβιετικού τύπου που είχαν αποτύχει.

Η υπερπροβολή του Νέου εθνικού Κράτους της 4^{ης} Αυγούστου ως του φορέα που κατ' αποκλειστικότητα διερμήνευε και υπηρετούσε το εθνικό συμφέρον λειτουργούσε εκφοβιστικά για τον πολίτη, τον παγίδευε συναισθηματικά, τον αποθάρρυνε από την κριτική αποτίμηση των πολιτικών επιλογών και προοδευτικά τον καθιστούσε πρόθυμο να εκχωρήσει στο κράτος τα απαραίτητα δικαιώματα ζωής και αυτοδιάθεσης. Τελικά, από ενεργό πολίτη τον μετέτρεπε σε πειθήνιο υπήκοο μιας αόριστης και απρόσιτης εθνικής ιδέας.

Η διαδικασία της αφαίρεσης, από τον πολίτη, του δικαιώματος της προσωπικής πολιτικής έκφρασης και της μετατροπής του σε πειθήνιο υπήκοο διασαφηνίζει το αληθινό περιεχόμενο της «λαοκρατίας», δηλαδή της εκπόρευσης της πολιτικής εξουσίας από το λαό, που ταυτιζόταν με το έθνος. Η 4^η Αυγούστου αντιμετώπιζε το έθνος όχι ως άθροισμα πολιτικών όντων με διακριτές ατομικότητες, ο συνδυασμός των οποίων δημιουργούσε κοινό όραμα για το μέλλον, αλλά ως ομοιογενή και αδιάρρηκτη πολιτιστική συλλογικότητα.

Το δικαίωμα πολιτικής έκφρασης διατηρούσε μονοπωλιακά το Νέο εθνικό Κράτος, πράγμα που αποδεικνύει ότι η - υποτιθέμενη - πηγή εξουσίας, ο λαός - έθνος, διαφοροποιούνταν, στην πραγματικότητα, από το φορέα παραγωγής ιδεολογίας και άσκησης εξουσίας, το Νέον Κράτος. Το καθεστώς επικαλούνταν το λαό - έθνος, προκειμένου να νομιμοποιήσει ηθικά και πολιτικά την εξουσία του, ενώ το Νέο εθνικό Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου μετασχηματίστηκε σε διαχρονική οντότητα που λειτουργούσε ερήμην των υπηκόων του.

Στο πλαίσιο της 4^{ης} Αυγούστου, το κράτος έχασε τον ορθολογικό και χρηστικό του χαρακτήρα και μετατράπηκε και το ίδιο σε αυταξία με χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά με τα οποία προίκιζε το έθνος:

διαχρονικότητα, δύναμη, πρόταξη του εθνικού συμφέροντος έναντι του ατομικού. Η διαδικασία αυτή αναβάθμισε το νέο κρατικό μόρφωμα: με πρόσχημα την προαγωγή του εθνικού συμφέροντος, από μέσο προήχθη σε σκοπό και μάλιστα σε αυτοσκοπό, στην εξυπηρέτηση του οποίου υποτάσσονταν οι ανάγκες των πολιτών, ενώ η προσωπική τους ελευθερία υφίστατο πλέον ως κοινωνική λειτουργία προς όφελος του απρόσωπου συνόλου. Συνεπώς, στην πραγματικότητα ο πολίτης αποπροσωποποιήθηκε και κατ' επέκταση απο-πολιτικοποιήθηκε, κατάσταση που προήγε την πολιτική ανοχή, ακόμα και την απάθεια, και, συνεπώς, συντελούσε στη μακροήμερευση του καθεστώτος.

Η αποπολιτικοποίηση των πολιτών, την οποία αποπειράθηκε το Νέον Κράτος, απέβλεπε στο να προλειάνει το έδαφος για την επίτευξη της συντεχνιακής διακυβέρνησης: υπό την εποπτεία του Νέου Κράτους θα αίρονταν τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων οι οποίες, συμφιλιωμένες, θα συνεργάζονταν με το κράτος και θα αναδεικνύονταν αρωγοί του προς εκπλήρωση της υψηλής - υποτίθεται - εθνικής του αποστολής. Συνεπώς, η ίδια η ύπαρξη του Νέου εθνικού Κράτους απέκλειε την παράλληλη λειτουργία πολιτικών κομμάτων ή άλλων διεκδικητικών μηχανισμών μη ελεγχόμενων από το ίδιο το κράτος. Επομένως, προϋπέθετε τη διάλυση των πολιτικών κομμάτων, άρα την απεμπόληση, εκ μέρους των πολιτών, ως οπαδών κομμάτων και ως μελών κοινωνικών τάξεων, των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων.

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η οργάνωση της Ε.Ο.Ν. και οι προετοιμασίες για την εμπλοκή της χώρας στον επερχόμενο πόλεμο ανέστειλαν τις διαδικασίες της συντεχνιακής αντιπροσώπευσης του λαού, η οποία, ούτως ή άλλως, είχε θεωρηθεί από τον ίδιο το δικτάτορα πρόωρη για την ανέτοιμη, ακόμα, ελληνική κοινωνία. Το κενό που άφησε η αποθάρρυνση της προσπάθειας για ικανοποίηση ατομικών επιδιώξεων, η 4^η Αυγούστου επιχείρησε να το πληρώσει με την προβολή ενός νέου ιδανικού: ως ιδεολογία και ως πολιτικό μόρφωμα η 4^η

Αυγούστου κήρυξε πανεθνική συστράτευση για την υλοποίηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.

Η πρώτη εκτενής αναφορά στον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό οφείλεται στον ίδιο το Μεταξά κατά την ομιλία του στα Γιάννενα τον Ιούνιο του 1937.²¹⁰⁴ Ο Μεταξάς όρισε τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό ως προϊόν συγκερασμού και δημιουργικής ανανέωσης των δυο προηγούμενων, του αρχαίου ελληνικού με χαρακτηριστικά τη μεγάλη πνευματική και επιστημονική ανάπτυξη και τα καλλιτεχνικά αριστουργήματα, και του βυζαντινού με χαρακτηριστικά τα υψηλά θρησκευτικά ιδεώδη και την πολιτική εξέλιξη που είχε ως αποτέλεσμα την ισχυρή κεντρική εξουσία.

Ο στραμμένος στο παρελθόν Γ' Ελληνικός Πολιτισμός απέκτησε διάσταση παρόντος μόλις τον Ιούνιο του 1939, όταν ο Στίλπων Κυριακίδης, καθηγητής Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τόλμησε να εμπλουτίσει το περιεχόμενό του με τις σύγχρονες λαϊκές πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αλλά αυτή η παροντική διάσταση υποτάχθηκε στην αντίληψη περί διαχρονικού χαρακτήρα του έθνους. Οι λαϊκές εκδηλώσεις, απόσταγμα μακραίωνης εθνικής ζωής, ερμηνεύθηκαν ως απόδειξη της ιδιομορφίας του λαού - δημιουργού έναντι των άλλων, ως πιστοποίηση της συγχρονικής και διαχρονικής ομοιότητας των μελών του εθνικού συνόλου και ως εγγύηση της βιολογικής και πολιτιστικής επιβιώσής του στο μέλλον.

Επιπλέον, το καθεστώς έδινε στον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό διάσταση παγκοσμιότητας, δηλαδή τον πρόβαλλε ως διάυλο μέσω του οποίου ο ελληνισμός θα επέβαλλε στους άλλους λαούς απόλυτη πολιτιστική κυριαρχία. Όμως, ο δυναμικός, σε επίπεδο πολιτικής ρητορείας, χαρακτήρας του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού βρισκόταν σε αντίφαση με τον εσωστρεφή και αμυντικό εθνικισμό του καθεστώτος: πώς ήταν δυνατόν η τραυματισμένη πολιτικά, η απαξιωμένη

²¹⁰⁴ Ι. Μεταξάς, «Λόγος κατά την συγκέντρωσιν της Νεολαίας εις Ιωάννινα» (17 Ιουνίου 1937), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 197.

στρατιωτικά και αποδυναμωμένη οικονομικά Ελλάδα που ο πληθυσμός της αντιμετώπιζε σοβαρά βιοτικά και κοινωνικά προβλήματα να παράξει ένα πολιτιστικό προϊόν μοναδικής ποιότητας και παγκόσμιας εμβέλειας;

Ωστόσο, το σχηματικό περιεχόμενο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού και η ασαφής σχέση των δυνάμει παραγωγών του πολιτιστικού προϊόντος με το ίδιο το προϊόν από τη μια επέτρεπαν φαντασιώσεις παγκόσμιας πολιτιστικής κυριαρχίας και από την άλλη δεν απαιτούσαν την κατάστροφη συγκεκριμένων σχεδίων δράσης. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το ανώτατο πολιτιστικό ιδανικό, ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός, ήταν τέκνο του εσωστρεφούς εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου και περισσότερο συνελήφθη για να λειτουργήσει ως ιδεολογικός πυρήνας του καθεστώτος και να χρησιμεύσει ως θεωρητικό υποκατάστατο της χρεοκοπημένης Μεγάλης Ιδέας, παρά αποτελούσε ρεαλιστική επιδίωξη.

Ουσιαστικά ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός ως θεωρητική σύλληψη στέγαζε αντιλήψεις που απέρρεαν από συλλογικούς φόβους ή που αποτελούσαν κοινό τόπο για την αστική διανόηση της εποχής: φόβος για τον επελαύνοντα τεχνολογικό πολιτισμό της Δύσης που έθετε σε κίνδυνο τον ελληνικό, απειλούσε με άμβλυση το εθνικό συναίσθημα και άνοιγε το δρόμο στον κομμουνισμό· επισύναψη κατηγοριών στη Δύση για άμβλυση των ηθών· πρωτείο του αρχαίου ελληνικού πνευματικού πολιτισμού· παγκόσμια εκπολιτιστική αποστολή του νέου ελληνισμού· μοναδικότητα, αιωνιότητα και αναλλοίωτη ουσία του ελληνικού έθνους· τριμερής αντίληψη της ελληνικής ιστορίας (αρχαιότητα, Βυζάντιο, σύγχρονη εποχή).

Ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός αντικατόπτριζε, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, την ιδιότυπη και αντιφατική σχέση του ελληνισμού με την Ευρώπη, σχέση που ταλαντευόταν ανάμεσα στο αίσθημα πνευματικής ανωτερότητας και στο σύμπλεγμα μειονεξίας. Η σύγχυση του ελληνισμού όσον αφορά στην πρόσληψη της Ευρώπης αποτελούσε προέκταση της αμηχανίας του όσον αφορά στη δική του ταυτότητα. Ο

Γ' Ελληνικός Πολιτισμός δεν ήταν παρά η απόπειρα του καθεστώτος να άρει αυτή την αμηχανία και να παράσχει στους Νεοέλληνες τα συστατικά μιας νέας ταυτότητας.

Στην Ελλάδα της δεκαετίας του '30, χώρα ιδεολογικά χρεοκοπημένη, στρατιωτικά ηττημένη, οικονομικά πολύ επιβαρυνμένη, με σοβαρά κοινωνικά προβλήματα και με το πολιτικό της σύστημα σε αμηχανία να διαχειριστεί την κρίση, ενώ στη διεθνή σκηνή αμφισβητούνταν τα μέχρι τότε ισχύοντα κοινωνικο - πολιτικά καθεστώτα και ένας νέος πόλεμος προετοιμαζόταν, δεν ήταν παράδοξο που τα συστατικά της νέας ελληνικής ταυτότητας αναζητούνταν στο ένδοξο παρελθόν και στις εκφράσεις του παρόντος που αποτελούσαν παρελθοντικές επιβιώσεις. Η διαδικασία της αναζήτησης αυτής, βέβαια, προσφέρεται για την ιχνηλάτηση της ιδιότυπης σχέσης του Νέου Ελληνισμού με το χρόνο.

Στο διαρκώς μεταβαλλόμενο και επικίνδυνα απρόβλεπτο κόσμο η αναφορά στις σταθερές και αναλλοίωτες αξίες του πλούσιου παρελθόντος λειτουργούσε παρηγορητικά, σταθεροποιητικά και συνεκτικά για την εθνική κοινότητα, της έδινε δε την ψευδαίσθηση της ασφάλειας. Η πρόσκληση του καθεστώτος για στροφή στο εσωτερικό και στο παρελθόν δεν αντικατόπτριζε μονάχα το φόβο του μήπως κατηγορηθεί για αντιγραφή ξένων πολιτιστικών προτύπων, αλλά κυρίως τη συνειδητή ή ασυνειδητή επιδίωξή του να κρατήσει τον ελληνισμό μακριά από πολιτικές, κοινωνικές και κάθε είδους ιδεολογικές και πολιτιστικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του '30. Για τους ίδιους λόγους η 4^η Αυγούστου επινόησε και προέβαλε το Νέο εθνικό Κράτος ως το μοναδικό κρατικό μόρφωμα, που μπορούσε να πραγματώσει τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό.

Στις έντονες ιδεολογικές διεργασίες της Ευρώπης μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και στην ιδεολογική καταρράκωση της Ελλάδας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η 4^η Αυγούστου αντιπρότεινε τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό ως μια νέα Μεγάλη Ιδέα με χαρακτηριστικά

αντίθετα από της προηγούμενης: όχι πολιτική και πολιτιστική συνομιλία του ελληνισμού με τη Δύση, αλλά επικέντρωση στα ίδια/δικά και δημιουργία ενός νέου «ελληνικού» πνευματικού πολιτισμού ο οποίος δε θα εξέφραζε τη φιλέρευνη, εξωστρεφή και δημιουργική διάθεση του ελληνικού πνεύματος, αλλά θα έδινε έμφαση στην ιδιαιτερότητα και στη διάρκεια - όχι όμως στη δυναμικότητα - των εκδηλώσεών του στο χρόνο, ώστε να αποκαταστήσει την εθνική συνέχεια που είχε διασαλευτεί από το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς.

Η διατύπωση πρωτότυπης, όπως ισχυριζόταν το καθεστώς, ιδεολογίας και η εφαρμογή της στο πλαίσιο ενός καινούριου κρατικού μορφώματος, αυτού του Νέου Κράτους, με απώτερο σκοπό την υλοποίηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού προϋπέθεταν μια εξαιρετική προσωπικότητα. Ως χαρισματικό ηγέτη πρόβαλλαν σταθερά οι διανοούμενοι του καθεστώτος το Μεταξά, μολονότι, σύμφωνα με τον Weber, είναι αμφίβολο αν, στην περίπτωση του Μεταξά, συνυπήρχαν οι παράγοντες οι απαραίτητοι για την εμφάνιση χαρισματικής ηγεσίας.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής, η ιδεολογική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση που ταλάνιζε την Ελλάδα από τη δεκαετία του '20, ενισχυμένη από την αντίστοιχη διεθνή κρίση, δεν εξετράπη σε διάλυση του πολιτικού συστήματος, έστω και αν οι θεσμοί του ετέθησαν υπό αμφισβήτηση, αλλά σε στροφή προς τα μέσα. Η ενδοστρέφεια και η υιοθέτηση συντηρητικότερων πολιτικών πρακτικών ήταν τρόποι που χρησιμοποίησε η ελληνική κοινωνία προκειμένου να επουλώσει τα τραύματα και να αφομοιώσει τις εμπειρίες του Μεσοπολέμου.

Η ίδια η 4^η Αυγούστου, που ως ιδεολογία και ως πολιτική πρακτική κατέτεινε στην υλοποίηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, δεν αποτελούσε παρά απάντηση της ευρισκόμενης σε κρίση - όχι όμως και σε διάλυση - ελληνικής κοινωνίας και οργανωμένης πολιτείας. Η 4^η Αυγούστου δεν επινόησε καινούριους πολιτικούς θεσμούς, δεν επιδόθηκε

σε καινούριες μεθόδους πολιτικής δράσης ούτε προέτρεψε σε σύλληψη καινούριων ιδανικών. Αντιθέτως προέτρεψε σε επιστροφή στα πολιτιστικά επιτεύγματα του ένδοξου ελληνικού παρελθόντος τα οποία προβάλλονταν ως δείγματα ανυπέρβλητης αρετής και μπορούσαν να αποτελέσουν κατ' αποκλειστικότητα τα θεμέλια του φωτεινού μέλλοντος το οποίο ευαγγελιζόταν το καθεστώς. Άρα, η ίδια η ιδεολογική και πολιτική φυσιογνωμία του καθεστώτος απέκλειε την ανάδειξη χαρισματικής πολιτικής ηγεσίας.

Επιπλέον, παρά τη διαρκή προσπάθεια του καθεστώτος να πείσει για τη χαρισματική ηγεσία του Μεταξά, ο ίδιος ο Μεταξάς ως προσωπικότητα είναι αμφίβολο αν συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά που θα τον καθιστούσαν πραγματικά χαρισματικό. Αν και με τον πατερναλισμό και την αυταρχικότητά του θα μπορούσε να εμπνεύσει, ενδεχομένως, ασφάλεια στον ταλανιζόμενο ελληνικό λαό, εν τούτοις ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε από τους συγχρόνους του ως μορφή ηρωική, παρά την πολύχρονη στρατιωτική και πολιτική του δράση - με εξαίρεση την περίοδο από την ιταλική εισβολή (Οκτώβριος 1940) ως το θάνατό του (Ιανουάριος 1941).

Ωστόσο η - υποτιθέμενη - χαρισματική ηγεσία του Μεταξά προβαλλόταν με έμφαση από το καθεστώς, επειδή, όχι μονάχα δικαιολογούσε ηθικά, αλλά και νομιμοποιούσε πολιτικά - έστω και εκ των υστέρων - τη δυναμική κατάληψη της εξουσίας διακρίνοντας, έτσι, το Μεταξά από τη χορεία των άλλων δικτατόρων του Μεσοπολέμου. Ο χαρακτηρισμός «συντηρητικός επαναστάτης»²¹⁰⁵ που επινοήθηκε, φιλοδοξούσε να δείξει την «εξελικτική, όχι ανατρεπτική»²¹⁰⁶ επαναστατικότητα του. Συνεπώς, να αποδείξει τη σωφροσύνη του, τη γνώση του για την ψυχολογία του λαού και, τελικά, την πολιτική του μεγαλοφυΐα.

²¹⁰⁵ Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 75.

²¹⁰⁶ Θ. Νικολούδης, «Ιωάννης Μεταξάς», *Το Νέον Κράτος*, τεύχ. 42, Αθήναι Φεβρουάριος 1941, σ. 75.

Η συστηματική εμφάνιση του Μεταξά ως χαρισματικού ηγέτη με απλούς ανθρώπους στόχευε ακόμη στο να πείσει για την ψυχολογική αστάθεια και την πολιτική ανωριμότητα του λαού, ιδιότητες που τον καθιστούσαν ανίκανο ή και επικίνδυνο να εκφράζεται πολιτικά διά των εκλογών και να προωθεί τα εθνικά συμφέροντα. Ο ανώριμος λαός, συνεπώς, εκχωρούσε την άσκηση της πολιτικής εξουσίας στο χαρισματικό ηγέτη. Με τον τρόπο αυτό δεν παραιτούνταν μονάχα από την άσκηση της εξουσίας, αλλά και από τις ευθύνες που αυτή συνεπάγεται. Επομένως, με τη χαρισματική ηγεσία, όπως δομήθηκε από την 4^η Αυγούστου, ο λαός, στην πραγματικότητα, αποκλειόταν από την πολιτική σκέψη και δράση και καταδικαζόταν σε διαρκή ανωριμότητα.

Η ανωριμότητα του λαού αναιρούσε, στην πράξη, την αρχή της γνήσιας «λαοκρατίας», που ευαγγελιζόταν το καθεστώς, με την έννοια της άσκησης όλων των εξουσιών από το λαό, που ταυτιζόταν με το έθνος. Τον καθήλωνε στο επίπεδο του πολιτιστικού έθνους και λειτουργούσε ανασχετικά στην προαγωγή του σε πολιτικό έθνος. Τελικά τον ενέπλεκε σε φαύλο κύκλο, αφού η πολιτική ανωριμότητα του λαού δικαιολογούσε και διαιώνιζε την πατερναλιστική πολιτική του καθεστώτος.

Το ότι δεν έγινε καμιά προσπάθεια να «νομιμοποιηθεί» δημοκρατικά, έστω και των υστέρων, η - υποτιθέμενη - χαρισματική ηγεσία του Μεταξά και αυτός να μετατραπεί σε χαρισματικό «δημοψηφισματικό» ηγέτη μέσω της διεξαγωγής λαϊκού δημοψηφίσματος δείχνει ότι το καθεστώς δεν αναγνώριζε καθόλου στο λαό την ιδιότητα του πολιτικού σώματος, άρα ούτε και την αρμοδιότητα της πολιτικής έκφρασης. Τη λαϊκή έκφραση είχε αντικαταστήσει η θεϊκή πρωτοβουλία. Ο Θεός ήταν αυτός που, όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου, ανέθεσε στο Μεταξά την αποστολή της σωτηρίας του ταλανιζόμενου έθνους. Περιβεβλημένος με μεσσιανική αιγλή ο Μεταξάς παρουσιαζόταν ως Αρχηγός, ως ο ένας, μόνιμος και στιβαρός Κυβερνήτης. Άρα νομιμοποιητική βάση της χαρισματικής μεταξικής εξουσίας δεν

αποτελούσε η, έστω και εκ των υστέρων, λαϊκή αναγνώρισή της, αλλά η εξουχής αποδοχή της από το λαό ως θεόσταλτης.

Γι' αυτό ο Μεταξάς ως χαρισματικός ηγέτης δε χρειαζόταν διαμεσολαβητές. Έγινε ο ίδιος διαμεσολαβητής μεταξύ λαού και Θεού. Με τον τρόπο αυτό η πολιτική σχέση ηγέτη και λαού μετατράπηκε σε ανορθολογική, μυστικιστική σχέση, γεγονός που τοποθετεί την - υποτιθέμενη - χαρισματική μεταξική ηγεσία στη χορεία των αυταρχικών χαρισματικών ηγεσιών οι οποίες προσιδιάζουν σε προ - ορθολογικές κοινωνίες. Επιπλέον, η ορθολογική πολιτική διαμεσολάβηση, χαρακτηριστικό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, απαξιώθηκε και δαιμονοποιήθηκε.

Ας σημειωθεί ότι η απαξίωση των θεσμών και, κυρίως, η καλλιέργεια ανορθολογικής χαρισματικής ηγεσίας από την 4^η Αυγούστου εξυπηρετούσαν και άλλη λειτουργία: την αναβάθμιση του Μεταξά ενώπιον του βασιλιά, δεδομένων από τη μια του ανύπαρκτου λαϊκού ερείσματος του δικτάτορα και από την άλλη της πολιτικής εξάρτησής του από το μονάρχη. Η βασιλεία ως συνταγματικά κατοχυρωμένος θεσμός, παρά την κατά καιρούς αντιδημοτικότητα της, διατηρούσε τους οπαδούς της και είχε μεγαλύτερο κύρος από την προεδρία της εκάστοτε κυβέρνησης.

Εν κατακλείδι, η μεταξική ηγεσία αποτελεί παράδειγμα παραδοσιακής ηγεσίας, διότι συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά της μετεξελιγμένης παραδοσιακής κυριαρχίας: απόλυτη υπακοή στον Κυβερνήτη· κατάργηση θεσμικών οργάνων ή λειτουργία τους υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του καθεστώτος· συγκέντρωση της πολιτικής ισχύος σε ένα πρόσωπο και, τελικά, προσωποποίησή της· κυρίαρχο πολιτικό μήνυμα άκρως συντηρητικό. Η απειλή άσκησης βίας εναντίον όσων διαφωνούσαν με την κρατική ιδεολογία και πρακτική είναι ένα ακόμα στοιχείο που τοποθετεί το μήνυμα του Μεταξά στη χορεία των μηνυμάτων των παραδοσιακών ηγετών.

.....

Η ιδιότυπη εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου συγκεκριμενοποιείται στην εκπαίδευση, πιθανόν επειδή οι αποδέκτες ήταν παιδιά, των οποίων η απουσία αφαιρετικής σκέψης και η αδυναμία νοητικών αλμάτων ακύρωναν κάθε απόπειρα ιδεολογικής διερεύνησης και αμφισβήτησης.

Στον εκπαιδευτικό εθνικισμό της 4^{ης} Αυγούστου ανιχνεύονται με μεγαλύτερη ή μικρότερη σαφήνεια τα σημαντικά συστατικά στοιχεία της ιδεολογίας με την οποία το Νέο Κράτος επιδίωκε να διαμορφώσει τη νέα γενιά: αντικομμουνισμός· πατριδολατρία· κοινωνικός, ηθικός και εθνικός χαρακτήρας της εργασίας και στροφή στον πρακτικό βίο· πρόταξη του συμφέροντος του συνόλου έναντι του συμφέροντος του ατόμου και αλτρουισμός· προβολή του εθνικού συνόλου ως πληθυσμού ταξικά αδιαφοροποίητου· κοινωνική στατικότητα και υποταγή· πειθαρχία, πατερναλισμός, πολιτικός πειθαναγκασμός· λατρεία του ηγέτη Μεταξά· βασιλοφροσύνη· αναγεννητική δύναμη της νεολαίας· Θρησκεία και Οικογένεια όχι ως αυταξίες αλλά ως δευτερεύοντα ιδανικά στην υπηρεσία του ύψιστου ιδανικού του έθνους.

Το καθεστώς είχε αντιληφθεί εξαρχής τον κομβικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι εκπαιδευτικοί λόγω του πνευματικού τους κύρους που πήγαζε από τη μόρφωση, και του υπηρεσιακού τους κύρους που προερχόταν από την ιδιότητά τους ως κρατικών υπαλλήλων. Ενέμενε, συνεπώς, στην ιδεολογική τους ευθυγράμμιση, διότι θεωρούσε ότι μπορούσαν να επηρεάσουν ιδεολογικά και τη μαθητιώσα νεολαία και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Τρόπος επίτευξης της ιδεολογικής ευθυγράμμισης ήταν η άσκηση εξουχιστικού ιδεολογικού ελέγχου που εναρμονιζόταν με το σφοδρό αντικομμουνισμό του καθεστώτος. ο έλεγχος ασκούσαν τόσο στους εκπαιδευτικούς όσο και στους μαθητές -ιδίως αυτούς των μεγαλύτερων τάξεων του Γυμνασίου - και δεν περιοριζόταν σε εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα δημόσια. Επεκτεινόταν και στην ιδιωτική σφαίρα,

γεγονός που πιστοποιεί τη διάχυση, στον ιδιωτικό βίο, των πρακτικών του δημόσιου βίου, συγκεκριμένα την επέκταση της επέμβασης των κρατικών κατασταλτικών μηχανισμών στον ιδιωτικό βίο, με τελικό σκοπό την άλωση και του ιδιωτικού βίου από το ανασφαλές καθεστώς.

Αν ο κομμουνισμός αντιμετωπιζόταν ως στοιχείο διαλυτικό της κοινωνίας και του κράτους, που γι' αυτό έπρεπε να παταχθεί αμείλικτα, ο αντικομμουνισμός ως ιδεολογική επιλογή, από την άλλη, ήταν συνδεδεμένος με την αγάπη προς την πατρίδα. Κατά συνέπεια, η εκκαθάριση της εκπαίδευσης από τους φορείς ύποπτων ιδεολογικών φρονημάτων αποτελούσε προϋπόθεση για την εγχάραξη της πατριδολατρίας στη νέα γενιά. Ως όχημα χρησίμευε η δημοτική γλώσσα, η οποία, κατ' επέκταση, προβιβάστηκε σε στοιχείο αποδεικτικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Διαμεσολαβητής ήταν ο δάσκαλος και εργαλεία τα, ελεγχόμενα από το καθεστώς, σχολικά εγχειρίδια. Η προσεκτική επιλογή και ο έλεγχος, εκ μέρους της 4^{ης} Αυγούστου, του έμπυχου υλικού, του πνευματικού μέσου και του υλικού εργαλείου αποτελούν αποδείξεις ότι η πατριδολατρία ταυτιζόταν με τον ιδιότυπο εθνικισμό του καθεστώτος.

Είναι αλήθεια ότι στη συνείδηση τόσο των εκπαιδευτικών λειτουργών όσο και του ευρύτερου εθνικού συνόλου είχε γίνει αποδεκτός, ακόμα και αναγκαίος ο κρατικός παρεμβατισμός με στόχο τη μεταλαμπάδευση στη νέα γενιά της ιδέας του έθνους. Επομένως η παρεμβατική τακτική της 4^{ης} Αυγούστου στην εκπαίδευση δεν αποτελούσε πρωτοτυπία, αλλά συνέχεια και διεύρυνση πεποιθήσεων και πρακτικών ήδη παγιωμένων. Όμως η υιοθέτηση του εθνικού ιδανικού από τον εκπαιδευτικό κλάδο δε σήμαινε απαραίτητως ότι αυτός ενστερνιζόταν το συνολικό ιδεολογικό σύστημα του καθεστώτος και ότι συμφωνούσε με πρακτικές που άνοιγαν το δρόμο στην ιδεολογική χειραγώγηση του σχολείου, ακόμα και στην κρατική αυθαιρεσία.

Ο εκπαιδευτικός εθνικισμός προωθούνταν συστηματικά στη μαθητιώσα νεολαία από τα θεσμικά εκπαιδευτικά όργανα (Υπουργό Παιδείας, κατά τόπους Επιθεωρητές), από τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων που διενεργούσαν ποικίλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες (διδασκαλία, εορτές, εκδρομές) επιβλεπόμενες με επιμέλεια.

Στο πλαίσιο της συνολικής εκπαιδευτικής διαδικασίας το ελληνικό έθνος παρουσιαζόταν ως συλλογικότητα αιώνια και αρραγής, που δρούσε στο πλαίσιο ενός ενοποιημένου χρόνου χωρίς σαφή όρια παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, μύθου και πραγματικότητας, και που κοσμεύεται σταθερά και αποκλειστικά από χαρακτηριστικά, όπως η αγάπη και η ανιδιοτελής προσφορά κάθε είδους υπηρεσίας στην πατρίδα, ο έρωτας της ελευθερίας και ο πόθος της δόξας, καθώς και από αρετές, όπως το αίσθημα τιμής, η αλληλεγγύη, ο ηρωισμός, η πρόταξη του εθνικού συμφέροντος έναντι του ατομικού.

Η σταθερότητα και η διάρκεια της παρουσίας τους έκαναν τις αρετές αυτές να χάνουν την ιδιαιτερότητα και τη σπανιότητά τους. τελικά προάγονταν σε μαζικά και στερεότυπα - αλλά όχι πειστικά - χαρακτηριστικά ενός ολόκληρου λαού με πορεία αδιατάρακτη από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή.

Ο εκπαιδευτικός εθνικισμός της 4^{ης} Αυγούστου δε σκόπευε να ενθαρρύνει το παιδί και τον έφηβο στην αμφισβήτηση και στην αναδιατύπωση των παραδεδομένων αξιών. Αντιθέτως, αποσκοπούσε στην παγίωση των αξιών αυτών σε στερεότυπα με τόσο μεγάλο ηθικό κύρος, ώστε τυχόν αμφισβήτησή τους να λειτουργεί εκφοβιστικά. Στην επιλογή αυτή του καθεστώτος εντασσόταν η υπερπροβολή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού που προβαλλόταν ως εγγύηση της εξαιρετικής μοίρας του ελληνικού έθνους στο παρόν και στο μέλλον, καθώς και των αρχαίων προγόνων που προβάλλονταν ως ανυπέρβλητα πρότυπα αρετής.

Η κολακευτική για την εθνική κοινότητα κατασκευή ή ανακατασκευή του παρελθόντος της δεν περιλάμβανε μονάχα ομογενοποίηση και άμβλυση των αντιθέσεων, αλλά και αποσιώπηση

των μειονεκτημάτων και των διαφορών μεταξύ διαφόρων υποσυνόλων του εθνικού συνόλου. Κατά συνέπεια, ο εκπαιδευτικός εθνικισμός του καθεστώτος λειτουργούσε ανασχετικά σε κάθε απόπειρα εθνικής αυτογνωσίας. Τουναντίον, διατηρούσε και ενέτεινε τον παραμορφωτικό τρόπο με τον οποίο ο Νέος Ελληνισμός προσλάμβανε διαχρονικά τον εαυτό του και τους «Άλλους».

Οι νεαροί μαθητές διδάσκονταν για την ξεχωριστή μοίρα με την οποία ήταν μυστηριακά προικισμένο το ελληνικό έθνος, και για την πολιτιστική και ηθική του ανωτερότητα. Διδάσκονταν να βλέπουν τον εθνικό εαυτό μέσα από το κάτοπτρο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού που, ακόμα και όταν δεν κατονομαζόταν, ήταν ευδιάκριτος μέσα στον εκπαιδευτικό εθνικισμό του καθεστώτος. Η πραγμάτωσή του, όμως, τοποθετούνταν στο αόριστο μέλλον, θα επιτυγχανόταν δε με τη διατήρηση και τη μίμηση των παραδοσιακών προτύπων. Άρα η διαιώνιση του έθνους δεν προϋπέθετε την εξέλιξη μέσα στο χρόνο - άλλωστε ο ενοποιημένος εθνικός χρόνος απέκλειε την εξέλιξη -. Η διαιώνιση του έθνους προβαλλόταν ως προϊόν επαναλήψεως.

Ο ενοποιημένος εθνικός χρόνος συμπληρωνόταν με το σταθερό εθνικό χώρο, το διαχρονικό πλαίσιο τοπικό πλαίσιο δράσης της εθνικής κοινότητας που πιστοποιούσε την αδιάλειπτη ελληνική παρουσία και δραστηριότητα μέσα στο χρόνο. Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φυσικού τοπίου (θάλασσα, ήλιος, ανέφελος ουρανός, ψηλά βουνά) αναγόταν, με τρόπο μεταφυσικό και μυστικιστικό, η αγάπη του Έλληνα για την ελευθερία. Έτσι, η ελληνική φύση αναγόταν σε ουσιώδες χαρακτηριστικό της εξαιρετικής εθνικής φυσιογνωμίας. Το φυσικό κάλλος της πατρίδας συμπλήρωνε το κλέος των προγόνων στη διαδικασία οικοδόμησης αισθήματος εθνικής υπερηφάνειας.

Το προβαλλόμενο ως αναλλοίωτο στο χρόνο φυσικό τοπίο χρησιμεύει ως αιτιολογία και ταυτόχρονα ως εγγύηση για τη συνέχιση, στο μέλλον, των ηρωικών εθνικών αγώνων. Η σχέση της αγωνιζόμενης ή ειρηνικά διαβιούσας εθνικής κοινότητας με το φυσικό τοπίο τελικά

μετασχηματίζεται σε σχέση βιωματική, η οποία ζωοποιεί την ίδια τη φύση και αποτελεί το αίτιο της ύπαρξής της και τη δικαίωσή της. Επομένως, η προσπάθεια θεμελίωσης αιτιώδους σχέσης μεταξύ περιβάλλοντος και ανθρώπινης δραστηριότητας παραμένει σε προ-λογικό στάδιο και δεν ολοκληρώνεται.

Προέκταση της πατριδολατρίας ήταν η συναισθηματική σύνδεση της μαθητώσας νεολαίας με την υλική πραγματικότητα της πατρικής γης, η καλλιέργεια γεωργικής συνείδησης και η αναβάθμιση της καλλιεργήσιμης γης ως πλουτοπαραγωγικής πηγής του έθνους. Ας σημειωθεί ότι, ενώ στα σχολικά Αναγνωστικά του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα παρατηρείται πληθώρα κειμένων αγροτικής θεματολογίας, η 4^η Αυγούστου διαφοροποιείται ως προς το ότι ενέταξε την οικονομική και κοινωνική προαγωγή της αγροτικής τάξης στο αξιακό της σύστημα. Μέσω της εκπαίδευσης το καθεστώς πρόβαλλε τους αγρότες όχι απλώς ως θεμέλιο του οικονομικού οικοδομήματος της χώρας, αλλά και ως θεματοφύλακες των εθνικών παραδόσεων αντλώντας από αυτούς ηθικό κύρος και νομιμότητα.

Η εμμονή στην καλλιέργεια της, έστω και φτωχής, πατρώας γης χρησιμοποιήθηκε για αναπλαισίωση της χρεωκοπημένης, με το επεκτατικό περιεχόμενο, Μεγάλης Ιδέας και για κριτική του Βενιζελισμού: το όραμα της εδαφικής επέκτασης στη Μικρά Ασία και η προσδοκία καινούριων οικονομικών αγαθών διαψεύσθηκαν οικτρά· αντιθέτως, τα ειρηνικά γεωργικά έργα, παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες, που θα επέφεραν πλούτο και θα συνέβαλαν στην εσωτερική ανάπτυξη της Ελλάδας των Βαλκανικών Πολέμων, τονίστηκαν εμφαντικά.

Έτσι, η Μεγάλη Ιδέα με το επεκτατικό περιεχόμενο που δημιούργησε τη Μεγάλη - πλην εύθραυστη - Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, επίτευγμα του Βενιζέλου και αποτέλεσμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της α΄ φάσης της Μικρασιατικής

Εκστρατείας, για την οποία τόσες επιφυλάξεις είχε διατυπώσει ο Μεταξάς, μετασχηματίστηκε θεαματικά.

Καινούρια Μεγάλη Ιδέα έπρεπε να αποτελεί στο εξής η συγκέντρωση των Ελλήνων στην παραδοσιακή κοιτίδα του έθνους και η στροφή τους στην καλλιέργεια της γης που θα τους εξασφάλιζε την εθνική επιβίωση και αναγέννηση. Ο εντυπωσιακός αυτός μετασχηματισμός αντικατόπτριζε τις τεράστιες αλλαγές που είχε επιφέρει στην κρατική ιδεολογία και στην κοινωνία η δόμηση και η αποδόμηση της Μεγάλης Ιδέας με επεκτατικό περιεχόμενο. Συμβάδιζε δε με τον εξορθολογισμό όσον αφορά στους τρόπους της εθνικής ολοκλήρωσης: όχι πια ανώτερη μόρφωση, αλλά εφαρμοσμένη γνώση και κυρίως γεωργική ενασχόληση.

Η προσκόλληση της νεολαίας στη γη και η αγροτική επαγγελματική αποκατάσταση προβλήθηκαν από το καθεστώς ως απάντηση στην - υποτίθεται - γεμάτη ματαιοδοξία ή και ανηθικότητα ζωή στην πόλη. Ωστόσο, η απαξίωση της πόλης και η εμμονή στη διατήρηση συναισθηματικής, ηθικής, ακόμα και υλικής σχέσης με την ύπαιθρο εγκλώβιζαν το νέο στη συντηρητική νοοτροπία του χωριού και του αγροτικού πληθυσμού. Τον καθιστούσαν μέτοικο της πόλης και όχι συνειδητοποιημένο αστό και του στερούσαν τη δυνατότητα συμμετοχής στις ποικίλες πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις που δυνάμει εγκυμονούνται στα αστικά κέντρα. Τελικά, λειτουργούσαν αποθαρρυντικά στην οικοδόμηση κοινωνικής συνείδησης σχετικής με τη ζωή και τη δράση στην πόλη. Το άτομο εγκλωβιζόταν στη γεωργική συνείδηση, χωρίς να μετέχει οργανικά στις δραστηριότητες της υπαίθρου, εγκλωβιζόταν, δηλαδή, σε μια ψευδο-συνείδηση που το ακινητοποιούσε.

Σε αντίφαση με την ιδεολογική επιλογή του εκπαιδευτικού εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου περί προσκόλλησης στην πατρώα γη έρχεται η προβολή της τεχνολογίας, στοιχείου νεωτερικού. Ωστόσο, η

αντίφαση αυτή είναι φαινομενική, διότι γινόταν παραδοσιακή και επιλεκτική χρήση του νεωτερικού στοιχείου της τεχνολογίας: το καθεστώς δρᾶντων της ευκαιρίας να πείσει τους μικρούς μαθητές για το πρωτείο του ελληνισμού όχι μονάχα στην εκτέλεση, αλλά και στη σύλληψη και στο σχεδιασμό των τεχνικών έργων.

Η τεχνολογία εκλαμβάνονταν ως ευκαιρία για επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της Ελλάδας με την τεχνολογικά προηγμένη Δυτική Ευρώπη και για απομυθοποίηση της Ευρώπης που υποκλινόταν πια μπροστά στο ελληνικό δαιμόνιο. Η Ελλάδα, δηλαδή, γινόταν αποδεκτή ως ισότιμη από τους Ευρωπαίους, όταν υιοθετούσε χαρακτηριστικά του δικού τους τεχνολογικού πολιτισμού.

Καθρεπτιζόμενος στους «Άλλους» ο εθνικός εαυτός συμπλήρωνε το στερεότυπο του πνευματικού πρωτείου του έθνους, όπως αυτό είχε αναδιατυπωθεί από τον Γ' Ελληνικό Πολιτισμό, με την τεχνολογική πρωτοπορία. Επειδή, επιπλέον, η τεχνολογική πρωτοπορία προβαλλόταν ως εθνική κατάκτηση και όχι ως επεισόδιο στοιχείο, μπορούσε να γίνει αποδεκτή ως η αφετηρία για την έξοδο της χώρας από τη χρόνια υπανάπτυξη και ως προϋπόθεση βελτίωσης του βιοτικού της επιπέδου.

Αν η συστηματική και με γνώση ενασχόληση με τη γεωργία προβαλλόταν ως η, από κάθε άποψη, προτιμότερη επαγγελματική επιλογή της νέας γενιάς, ο πρακτικός βίος στην πόλη αξιολογούνταν από τον εκπαιδευτικό εθνικισμό του καθεστώτος ως η δεύτερη καλύτερη. Το αντιθετικό δίπολο που προβαλλόταν ήταν «ανώτατη μόρφωση – πρακτικός βίος». Το καθεστώς δεν περιοριζόταν στον εκπαιδευτικό καταναγκασμό με λήψη μέτρων προς έλεγχο της εισροής φοιτητών στην Ανώτατη Εκπαίδευση, πράγμα που, άλλωστε, συμβάδιζε με τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας και συνέχιζε ανάλογη επιλογή και πρακτική της βενιζελικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929. Προχώρησε στην ιδεολογικοποίηση αυτής της εκπαιδευτικής

πολιτικής καταξιώνοντας τον πρακτικό βίο ως παράγοντα υλικής ευημερίας, κοινωνικής προσφοράς και, συνεπώς, προσωπικής ευτυχίας.

Με την τακτική αυτή καταξιώνε τα μικροαστικά στρώματα, γόνοι των οποίων απορροφώνταν στα πρακτικά επαγγέλματα είτε από επιλογή είτε από οικονομική αδυναμία συνέχισης ανώτατων σπουδών. Καταξιώνε, δηλαδή, τα πιο συντηρητικά στοιχεία των πόλεων, τα οποία, άλλωστε, αποτελούσαν το κοινωνικό έρεισμα της 4^{ης} Αυγούστου. Με την κοινωνική καταξίωση που τους πρόσφερε ο δικτάτορας, αποσκοπούσε στη διατήρηση της σχέσης αυτής στο μέλλον και στη μακροήμερευση του καθεστώτος.

Ταυτόχρονα, όμως, ο περιορισμός των Ανώτατων Σπουδών για λίγες εκλεκτές διάνοιες συμφωνούσε με την ιδεολογική αρχή του καθεστώτος περί αξίας της προσωπικότητας. Συμφωνούσε, δηλαδή, με την αριστοκρατική αρχή που έχει ποιοτικό κριτήριο και διέπει τα γνήσια αριστοκρατικά πολιτεύματα. Ερχόταν δε σε αντίθεση με την αρχή της ισότητας που έχει ποσοτικό κριτήριο και χαρακτηρίζει την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Τα άλλα αντιθετικά δίπολα που πρόβαλλε ο εκπαιδευτικός εθνικισμός του καθεστώτος, «εργασία - αεργία» και «εργασία - πλούτος», ενίσχυσαν την προαγωγή της εργασίας σε στοιχείο της φυσικής τάξης του κόσμου. Οι κοινωνικές, ηθικές και εθνικές διαστάσεις της μεταφράζονταν σε αντίστοιχα καθήκοντα με τα οποία επιφορτιζόταν ο εργαζόμενος απέναντι στην εθνική του ομάδα.

Ο χωρισμός σε πλούσιους και φτωχούς προβαλλόταν ως φυσικός, συνεπώς ως φυσικές παρουσιάζονταν και οι κοινωνικές ανισότητες. Ο πλούτος, όμως, δεν καταξιώνόταν ως προσωπικό επίτευγμα ή ως αυταξία. Αποκτούσε αξία από τη στιγμή που προσφερόταν προς θεραπεία των αναγκών του εθνικού συνόλου. Κατά συνέπεια, αυτό που εξαρχής καταξιώνόταν είναι η σκληρή προσωπική εργασία που, παράγοντας πλούτο, συνέβαλλε στην εθνική ευημερία. Η

πρωταρχικότητα του συνόλου έναντι του ατόμου και, τελικά, η φιλολαϊκή ιδεολογία του καθεστώτος ανιχνεύονται στον εκπαιδευτικό εθνικισμό της 4^{ης} Αυγούστου, τουλάχιστον στο επίπεδο των προθέσεων.

Η 4^η Αυγούστου μη αγνοώντας τις υποβόσκουσες λαϊκές διεκδικήσεις, τις απότοκες της ανεργίας και της φτώχειας, χρησιμοποίησε το εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να περιγράψει το νέο ρόλο, τον οποίο κάλεσε την αστική τάξη να υιοθετήσει. Πιο συγκεκριμένα, υπέδειξε στους γόνους των αστικών οικογενειών τις προϋποθέσεις διατήρησης της ηγεμονικής κοινωνικο-οικονομικής θέσης τους, στα δε παιδιά των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων το είδος και το εύρος των προσδοκιών που δικαιούνταν να έχουν. Ο νέος ρόλος συμφιλίωνε την αστική τάξη με τα κατώτερα στρώματα, εξασφάλιζε και τη δική της επιβίωση και, τελικά, δικαίωνε τον εθνικό της χαρακτήρα. Ως απώτερος σκοπός του καθεστώτος διαγράφεται η άμβλυση των ταξικών αντιθέσεων, η εγκατάλειψη άλλων ταυτοτήτων πλην της εθνικής, και, τελικά, η εθνική ομογενοποίηση του πληθυσμού.

Στο πλαίσιο της ομογενοποιημένης εθνικής κοινωνίας την οποία οραματιζόταν το καθεστώς, σε κάθε κοινωνική ομάδα αποδιδόταν συγκεκριμένος ρόλος, η εκτέλεση του οποίου - υποτίθεται ότι - εξασφάλιζε την οικονομική της πρόοδο και την κοινωνική της καταξίωση. Η επίτευξη οικονομικής προόδου και κοινωνικής καταξίωσης θα αποθάρρυνε, κατά την 4^η Αυγούστου, τις αντιπαραθέσεις και θα ενθάρρυνε την ανάπτυξη της συνεργασίας και της αμοιβαίας εκτίμησης.

Με τις παραπάνω πρακτικές η επίσημη πολιτεία απέσειε κάθε ευθύνη για την κακή οικονομική κατάσταση ορισμένων πολιτών και, επιπλέον, κάθε ευθύνη να οργανώσει αξιόπιστο δίκτυο μέριμνας για τους αναξιοπαθούντες. την ευθύνη αυτή μετακύλιε στον πολίτη ως ηθικό και κοινωνικό καθήκον προσφοράς στο συνάνθρωπο, και εθνικό καθήκον συνδρομής στο συμπατριώτη.

Συνεπώς το καθεστώς αντιμετώπιζε την κοινωνική κινητικότητα και την κοινωνική δυσαρέσκεια με διάθεση ανάσχεσης: καλλιεργούσε, μέσω του εκπαιδευτικού εθνικισμού, την κοινωνική στατικότητα και υποταγή, την τυφλή πειθαρχία και τον πολιτικό πειθαναγκασμό, που εκτιμούσε ότι θα συνέβαλλαν στην πολιτική του μακροημέρευση.

Η καλλιέργεια των αντιλήψεων αυτών δικαιολογούσε εκ των υστέρων στη νέα γενιά την απαγόρευση της δράσης των κομμάτων από το καθεστώς και την κατάργηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Απαξίωνε δε τα κόμματα όχι μόνο πολιτικά, αλλά και ηθικά, αφού τα εμφάνιζε ως αποκυήματα νοσηρής δραστηριότητας διαταραγμένων νόων.

Οι μικροί μαθητές διδάσκονταν να επιδιώκουν όχι τις ιδεολογικές ζυμώσεις που προκαλούν αμφισβητήσεις και ανατροπές, αλλά μια αυταρχικού τύπου πατερναλιστική εξουσία, στο πλαίσιο της οποίας ο ηγέτης Μεταξάς ήταν ο μοναδικός και αδιαμφισβήτητος φορέας της πολιτικής γνώσης και πράξης. Η αποθέωση του δικτάτορα και η αποσιώπηση ή η παραχάραξη του κοινοβουλευτικού παρελθόντος αποθάρρυναν τη νέα γενιά από τον πολιτικό προβληματισμό.

Το καθεστώς υπονοούσε ότι οι εκλογικές αποτυχίες του Μεταξά στο παρελθόν οφείλονταν στην αδυναμία του συστημικά προβληματικού και διεφθαρμένου πολιτεύματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας να διακρίνει τη χαρισματική του φύση και να τον αξιοποιήσει προς όφελος του εθνικού συνόλου. Από την άλλη πλευρά, η εξ απαλών ονύχων έκθεση της τρυφερής παιδικής και της ενθουσιώδους εφηβικής ηλικίας σε πατερναλιστικά πρότυπα αναμενόταν ότι θα καταλήξει στην επιθυμητή ιδεολογική χειραγωγή ακριβώς λόγω του συναισθηματικού τους περιβλήματος.

Κατά συνέπεια, η σχολική ζωή δεν προσέφερε ευκαιρίες για ασκήσεις δημοκρατίας, αλλά προετοίμαζε πειθήνιους υπηκόους της 4^{ης} Αυγούστου. Στη συνείδηση της νέας γενιάς η 4^η Αυγούστου παρουσιαζόταν ως η ρήξη με το προηγούμενο διεφθαρμένο κοινοβουλευτικό παρελθόν και ως αφετηρία μιας νέας ελπιδοφόρας

εποχής. Επιδιωκόταν η ταύτισή της με την πατρίδα ως βίωμα και ως κρατικό θεσμό. Τελικά η 4^η Αυγούστου απορρόφησε το έθνος και το κράτος και μεταλλάχθηκε στο Νέο εθνικό Κράτος.

Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού εθνικισμού του καθεστώτος, η χαρισματικότητα του Μεταξά δεν ερχόταν σε αντίφαση με την επιδιωκόμενη καλλιέργεια, στη νέα γενιά, αισθημάτων αφοσίωσης στο βασιλιά. Αν ο Μεταξάς περιβαλλόταν με την αίγλη του έξωθεν ερχόμενου, χαρισματικού ηγέτη, που η δράση του αποτελούσε πολιτική τομή, η βασιλεία δικαιωνόταν ακριβώς λόγω της αντοχής της στο χώρο και στο χρόνο. Η αναφορά σε παραδείγματα από το αρχαίο ελληνικό παρελθόν και τη βυζαντινή εποχή, καθώς και η αποσιώπηση των τεράστιων κοινωνικο - πολιτικών αλλαγών που συνέβησαν από τότε υπηρετούσαν τη διαχρονικότητα, τη σπουδαιότητα και τη συνέχεια του σύγχρονου βασιλικού θεσμού. Ο ενοποιημένος εθνικός χρόνος αποτελούσε το όχημα για την αδιατάρακτη διαιώνιση της βασιλείας.

Παρατηρείται, ωστόσο, ότι, στο σύνολο της σχολικής ζωής γενικά, δεν τονιζόταν ο ενεργός πολιτικός ρόλος της βασιλείας, αλλά η «φυσικότητα» του βασιλικού θεσμού, η αγαθοποιός δύναμη και η κοινωνική χρησιμότητά του. Η παρουσία του ήταν περισσότερο συμβολική παρά δυναμική, ήταν επικουρική της δράσης του καθεστώτος και όχι πρωταγωνιστική των μεγάλων αλλαγών που - υποτίθεται ότι - συντελούνταν στη χώρα. Φαίνεται ότι ο Μεταξάς είχε επίγνωση του ρόλου του βασιλιά Γεωργίου Β' στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος του, δεν ήταν, όμως, διατεθειμένος να κάνει το μονάρχη κοινωνό της εξουσίας του. Περιοριζόταν να επικαλείται το βασιλέα ως εθνικό σύμβολο και να αντλεί νομιμότητα από το βασιλικό θεσμό που, παρά τις κατά καιρούς αντιδράσεις, διατηρούσε τους οπαδούς του.

Από την άλλη πλευρά, η βασιλεία ούτε διεκδικούσε σημαντικότερη θέση στο ιδεολογικό σύστημα και στην εκπαιδευτική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου ούτε επεδίωκε τη δυναμική εγχάραξη της

βασιλοφροσύνης στη νέα γενιά. Αυτό είτε επειδή φοβόταν ότι ο στενότερος εναγκαλισμός με το καθεστώς θα την απονομιμοποιούσε στην κοινή γνώμη είτε επειδή είχε επίγνωση ότι η ίδια αποτελούσε ήδη συνταγματικά κατοχυρωμένο θεσμό, σεβαστό ακόμα και στους πολιτικούς της αντιπάλους, επομένως δεν είχε ανάγκη περαιτέρω νομιμοποίησης. Συνεπώς, ακόμα και στη σχολική ζωή διαγράφεται με ενάργεια η ιδιότυπη σχέση μεταξύ 4^{ης} Αυγούστου και βασιλείας. Η καθεμιά διατηρούσε την αυτοτέλεια και το πεδίο δράσης της, ενώ η μεταξύ τους σχέση ήταν ωφελιμιστική.

Εκτελεστικό βραχίονα της 4^{ης} Αυγούστου στο χώρο της μαθητιώσας νεολαίας αποτελούσε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, η Ε.Ο.Ν. Το εκπαιδευτικό σύστημα προσέφερε το πλαίσιο για γνωριμία των παιδιών με την Ε.Ο.Ν., καθώς και το μηχανισμό για την εγγραφή τους στην Οργάνωση. Οι γεμάτες ενεργητικότητα, χαρά και συντροφικότητα δραστηριότητες των ΕΟΝιτών που περιγράφονταν στα σχολικά κείμενα λειτουργούσαν δελεαστικά για τα παιδιά και τους νέους σε μια εποχή που οι δυνατότητες για εκδήλωση της νεανικής κοινωνικότητας και για ικανοποίηση της ανάγκης για ψυχαγωγία ήταν ελάχιστες, εκμηδενίστηκαν δε με τη διάλυση, από το καθεστώς, των άλλων νεανικών οργανώσεων.

Ωστόσο η παρουσία, στα σχολικά Αναγνωστικά, κειμένων σχετικών με τη Νεολαία, και μάλιστα με έμφαση από το 1939, οπότε η Νεολαία είχε τεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του δικτάτορα, δεν είχε αποδέκτες μόνο τους μαθητές. Στόχευε να γνωστοποιήσει και στους γονείς τη δράση της και να τους πείσει όχι για τα καινοφανή ιδανικά της, αλλά, αντιθέτως, για την εμμονή της στις παραδοσιακές αξίες της Πατρίδας, της Θρησκείας και της Οικογένειας. Στόχευε, τελικά, να κάμψει τις αντιρρήσεις τους και να εξασφαλίσει τη συναίνεσή τους, ιδίως όταν επρόκειτο για αστούς ή για γονείς κοριτσιών.

Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού εθνικισμού που προέκρινε η 4^η Αυγούστου, ιδανικά, όπως η φιλοπατρία, η ελευθερία, το κοινωνικό καθήκον, ιδανικά ήδη εδραιωμένα στη συνείδηση της κοινής γνώμης, προβάλλονταν με ιδιαίτερη έμφαση· δεν παρατηρείται, όμως, καμιά απόπειρα για ανανέωση του τρόπου πραγμάτωσης των ιδανικών αυτών. Το καθεστώς είναι εμφανές ότι δεν επιθυμούσε να εκμεταλλευθεί τη δημιουργικότητα και τη ζωτικότητα της νέας γενιάς προς σχεδιασμό ενός μέλλοντος ελπιδοφόρου, αλλά να την αγκιστρώσει στο ένδοξο και ανυπέρβλητο παρελθόν. Η πρακτική αυτή του καθεστώτος να καταξιώνει τη στατικότητα και την αδράνεια δείχνει την πρόθεσή του να ελέγχει τους νέους, η οποία πήγαζε από την ανασφάλειά του.

Ενδεικτική, επίσης, της πρόθεσής του αυτής ήταν η έντεχνη ώθηση της μαθητιώσας νεολαίας σε μαζικές καθεστωτικές εκδηλώσεις που χαρακτηρίζονταν από διερεθισμό του συναισθήματος. Τα σχολικά κείμενα περιέγραφαν μεγαλειώδεις τέτοιες σκηνές και καλλιεργούσαν τεχνιέντως την επιθυμία των μικρών για συμμετοχή. Τα παιδιά διδάσκονταν ότι ήταν επιθυμητή η εξαφάνιση του προσώπου μέσα στη μάζα. Η μαζοποίηση προήγαγε την από - προσωποποίηση, άρα ενοχοποιούσε τον προβληματισμό και την έλλογη δράση του ατόμου ως μονάδας. Από την άλλη, ο έντεχνος συναισθηματικός χειρισμός της μάζας, και μάλιστα της νεανικής μάζας, παρείχε την ψευδαισθηση της νομιμότητας. Η 4^η Αυγούστου επενέδυε στη Νεολαία της ως ιδεολογικό έρεισμα που θα της εξασφάλιζε μακροβιότητα.

Επιπλέον, μέσω των σχολικών κειμένων και των σχολικών εκδηλώσεων εισάγονταν στο νεανικό λεξιλόγιο όροι που, ενώ έμοιαζαν πολιτικοί, στην πραγματικότητα ήταν ιδεολογικοί (4^η Αυγούστου, Νεολαία, Αρχηγός, φαλαγγίτες και σκαπανείς, χαιρετισμός, στολή, ύμνος). Δεν αποσκοπούσαν να μυήσουν τα παιδιά σε δημοκρατικές πολιτικές διαδικασίες, αλλά να τους προβάλουν μία και μοναδική ιδεολογία και πολιτική πρακτική, αυτή της 4^{ης} Αυγούστου, την οποία ταύτιζαν με το έθνος και με κράτος. Έτσι η εκπαίδευση γινόταν πάλι το

εργαλείο για την ιδεολογική κηδεμονία των μαθητών με απώτερο σκοπό τη χειραγώγηση των αυριανών πολιτών από το καθεστώς.

Πάντως είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ασφάλεια κατά πόσο η συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε καθεστωτικές δραστηριότητες, μεταξύ αυτών και στην Ε.Ο.Ν., είναι αποτέλεσμα εκούσιας ιδεολογικής ευθυγράμμισης ή απόρροια πίεσης της κεντρικής εξουσίας, καθώς και σε ποιο βαθμό οι ίδιοι έχουν ενστερνιστεί την ιδεολογία του καθεστώτος και με ποιον τρόπο τη διαμεσολαβούν στους μαθητές τους και στην τοπική κοινωνία.

Περιεχόμενο του εκπαιδευτικού εθνικισμού του καθεστώτος δεν ήταν μονάχα ο εθνικός φρονηματισμός, αλλά και η ηθικοθρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, όμως, δεν εστιαζόταν στην οικοδόμηση ουσιαστικής αγαπητικής σχέσης με το θείο. Αντιθέτως η 4^η Αυγούστου αντιμετώπιζε τη Θρησκεία, και συγκεκριμένα την Ορθοδοξία, ως θεσμό ηθοποιητικό και εκπολιτιστικό, καθώς και ως στοιχείο συνεκτικό της εθνικής κοινότητας.

Η προσέγγιση αυτή αιτιολογεί και την επιμελή καλλιέργεια της πεποίθησης, στη συνείδηση των παιδιών και των εφήβων, της αγαστής συνεργασίας Εκκλησίας και Έθνους. Αιτιολογεί, ακόμη, τη διαίωνιση της ιδιότυπης πελατειακής σχέσης ανθρώπου - θεότητας που σχετίζεται με το δεισιδαιμονικό και ιδιοτελή τρόπο προσέγγισης του θείου από τον άνθρωπο, χαρακτηριστικό του παραδοσιακού ανθρώπου. Αιτιολογεί, τέλος, την απογύμνωση της Ορθοδοξίας από το σωτηριολογικό της περιεχόμενο και τη συρρίκνωσή της σε απλό συστατικό της εθνικιστικής ιδεολογίας του καθεστώτος. Έτσι ο Χριστιανισμός και ο Ελληνισμός αλληλοσυμπληρώνονταν και προβάλλονταν ως συστατικά του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, στο συνδυασμό των οποίων αυτός όφειλε την υποτιθέμενη ανωτερότητά του ως ελληνοχριστιανικός πολιτισμός έναντι του Α' (Αρχαίου) και του Β' (Βυζαντινού) Ελληνικού Πολιτισμού.

Η επικουρία στην εθνικοθρησκευτική αποστολή του σχολείου είχε ανατεθεί από το καθεστώς, τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής ρητορείας, στην Οικογένεια, παραδοσιακό θεματοφύλακα των εθνικών και των θρησκευτικών αξιών. Η ιδανική οικογένεια, όπως προβαλλόταν στα Αναγνωστικά της εποχής, διαιώνιζε το παραδοσιακό μοντέλο της πατριαρχικής οικογένειας. Ο οικογενειακός θεσμός παρουσιαζόταν ως «φυσικός» και όχι ως αποτέλεσμα εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Η «φυσικότητα» του θεσμού και ο αποκλεισμός της ιστορικότητας, δηλαδή της εξέλιξης στον ιστορικό χρόνο, εξυπηρετούσε στην προβολή των οικογενειακών σχέσεων και αξιών ως φυσικών και, επομένως, αναλλοίωτων.

Ο εκπαιδευτικός θεσμός, συνεπώς, ερχόταν να νομιμοποιήσει τον ήδη υπάρχοντα και κοινωνικά αποδεκτό οικογενειακό θεσμό και όχι να προβάλει εναλλακτικά οικογενειακά μοντέλα. Η αυθεντία του σχολικού βιβλίου είχε ως αποτέλεσμα η νέα γενιά μεσοπρόθεσμα να διατηρεί τις αντιστάσεις και να απορρίπτει ως ανήθικη ή αφύσικη κάθε κοινωνική εξέλιξη του οικογενειακού θεσμού, την οικονομική και κοινωνική χειραφέτηση της γυναίκας και το συναισθηματισμό του παιδιού.

Η επιμονή του καθεστώτος να αγνοεί την κοινωνική πραγματικότητα που είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σχετιζόταν με την παράλληλη καταξίωση της πατριαρχικής οικογένειας ως χαρακτηριστικού κυρίως των αγροτικών πληθυσμών που διαβιούσαν και δραστηριοποιούνταν στην ύπαιθρο. Προκειμένου να καταξιώσει κοινωνικά τους πληθυσμούς αυτούς, που αποτελούσαν, μαζί με τους μικροαστούς, ένα από τα κοινωνικά της ερείσματα, και να ενθαρρύνει την παραμονή τους στην ύπαιθρο, μακριά από τα αστικά κέντρα, η 4^η Αυγούστου προέβαλλε τα πιο συντηρητικά ιδεολογικά τους χαρακτηριστικά που βρίσκονταν, εξάλλου, σε ανταπόκριση με τη δική της αυταρχική και πατερναλιστική ιδεολογία: αποδοχή της κοινωνικής στατικότητας και των κοινωνικών και οικογενειακών ανισοτήτων ως φυσικών, αποθάρρυνση της αμφισβήτησης και της κριτικής προσώπων

και θεσμών, συμμόρφωση προς τα κοινωνικά αναγνωρισμένα πρότυπα συμπεριφοράς.

Συνεπώς, η παραδοσιακή πατριαρχική οικογένεια δεν αποτελούσε απλώς το θεματοφύλακα των εθνικών και θρησκευτικών αξιών. Το καθεστώς αποπειράθηκε να την καταστήσει κότταρο του Νέου εθνικού Κράτους, στο πλαίσιο του οποίου νοηματοδοτούνταν η Πατρίδα και η Θρησκεία. Κι αυτό, διότι το Νέο Κράτος μπορούσε να αποδεχτεί την Οικογένεια ως θεσμό συμπληρωματικό και όχι ανταγωνιστικό, μόνο αν την καθιστούσε δικό του συστατικό στοιχείο, ενοφθαλμίζοντας δικά του ιδεολογικά χαρακτηριστικά και αφομοιώνοντάς την.

Καθρέπιζε δε σε αυτή τον εαυτό του σε μικρογραφία: η πατρίδα, αφομοιωμένη κι αυτή ως βίωμα και θεσμός από το Νέο Κράτος, αποτελούσε μια μεγάλη οικογένεια. Οι δε οικογένειες, ισχυρές, διότι εμφορούνταν από την ιδεολογία του Νέου Κράτους, δημιουργούσαν, στον ενοποιημένο εθνικό χρόνο και στο δεδομένο εθνικό χώρο, έθνος που ήταν ισχυρό, επειδή αποτελούσε σταθερό αντικείμενο υπεράσπισης και μέριμνας του Νέου Κράτους.

Η Οικογένεια ελεγχόμενη ιδεολογικά, τουλάχιστον σε επίπεδο προθέσεων, από το Νέο Κράτος μέσω του εκπαιδευτικού εθνικισμού, εγκλώβιζε τη νέα γενιά, αφού οι αυριανοί πολίτες διδάσκονταν να μη διαφοροποιούνται ως προσωπικότητες και, συνεπώς, να μην αμφισβητούν την κρατική αυθεντία που διαδεχόταν την οικογενειακή. Οι σχέσεις στο εσωτερικό της Οικογένειας ως προεικάσματος του Νέου Κράτους δε χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία προσφορά αγάπης και αποδοχής με σκοπό την ωρίμανση των νέων μελών και τη συμμετοχή τους στις κοινωνικές εξελίξεις. Χαρακτηρίζονταν πρωτίστως από απαίτηση σεβασμού και υπακοής των κατώτερων στα ιεραρχικά ανώτερα μέλη, από αναγνώριση και αδιαπραγμάτευτη υποταγή στο φορέα εξουσίας, από υπερτονισμό του ηθικοθρησκευτικού και πατριωτικού καθήκοντος.

Το παιδί που ανατρεφόταν σε μια τέτοια οικογένεια προβαλλόταν ως ο κληρονόμος του ένδοξου ελληνικού παρελθόντος και των εθνικών αρετών. Στερεοτυπικά προβαλλόταν και ως φορέας των εθνικών ελπίδων για το μέλλον. Αλλά δεν προετοιμαζόταν για συν-δημιουργός αυτού του μέλλοντος, αφού η φαντασία και η πρωτοτυπία της σκέψης του είχαν ακρωτηριαστεί. Το καθήκον του, όπως διαγραφόταν σαφώς μέσα στα σχολικά εγχειρίδια και στις ποικίλες σχολικές δραστηριότητες, ήταν να χρησιμεύσει σαν φύλακας των απολιθωμένων αξιών του παρελθόντος, τις οποίες όφειλε να θαυμάζει παθητικά, αλλά όχι να ζωοποιεί δημιουργικά. Με άλλα λόγια εκπαιδεύονταν από πολύ νωρίς να γίνει πειθήνιος υπήκοος ενός αυταρχικού κράτους.

.....

Ο τομέας στον οποίο αναδεικνύεται εναργέστερα η ιδιότυπη εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου και οι προθέσεις του καθεστώτος είναι η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, η Ε.Ο.Ν. Η ίδρυση της Ε.Ο.Ν. υπήρξε φαινόμενο καινοφανές για την Ελλάδα, διότι και η έμπνευση και η ιδεολογική προετοιμασία και οι διαδικασίες θέσμισής της βρέθηκαν εξ αρχής στο επίκεντρο της προσοχής και της μέριμνας του επίσημου κράτους. Η ίδρυση και λειτουργία της Ε.Ο.Ν. υπό κρατική αιγίδα φωτίζει και τις συνθήκες που από τη μια επέτρεψαν και από την άλλη επέβαλαν τη δραστηριοποίηση του καθεστώτος προς αυτή την κατεύθυνση.

Η αστικοποίηση, ο βαθμιαίος μετασχηματισμός της παραδοσιακής οικογένειας σε πυρηνική, η σταδιακή χειραφέτηση της γυναίκας και η αμειβόμενη απασχόληση παιδιών και εφήβων σε ξένο εργασιακό περιβάλλον, μακριά από την οικογενειακή επίβλεψη και συχνά εκτός σχολικού δικτύου, συρρίκνωσαν ποιοτικά και ποσοτικά τον παιδαγωγικό ρόλο της οικογένειας και ιδίως της μητέρας, καθώς και του σχολείου. Επιπλέον, συνέβαλαν στη χαλάρωση των παραδοσιακών δεσμών, στην έκθεση σε ανατρεπτικές κοινωνικές ιδεολογίες και στην απελευθέρωση

χρόνου και νεανικού δυναμικού το οποίο εν μέρει μόνο απορροφώνταν από την εκπαίδευση και το επάγγελμα.

Η Ε.Ο.Ν. ιδρύθηκε, επομένως, για να λειτουργήσει ως πεδίο ελέγχου και ιδεολογικής χειραγώγησης των παιδιών και κυρίως των εφήβων και των νέων εντός και εκτός σχολικού δικτύου. Κι αυτό διότι η νέα γενιά αποτελούσε δυναμικά αναδυόμενη και δυνάμει ανεξέλεγκτη κοινωνική δύναμη, της οποίας ο ιδεολογικός προσεταιρισμός θεωρούνταν απαραίτητος για τη διαιώνιση της καθεστηκυίας τάξης.

Αξιζει να επισημανθεί ότι ο δικτάτορας προχώρησε στη θέσμιση και στην οργάνωση αυτού του εντελώς νέου οργανισμού υπό κρατική αιγίδα και δε χρησιμοποίησε τον ήδη υπάρχοντα εκπαιδευτικό μηχανισμό. Το εκπαιδευτικό προσωπικό ελεγχόταν δύσκολα, γι' αυτό η Ε.Ο.Ν. προοριζόταν να χρησιμεύσει σαν αιχμή του δόρατος για την ιδεολογική «διαφώτιση» της νεολαίας χωρίς τη διαμεσολάβησή του.

Η Ε.Ο.Ν. αποτελούσε, συνάμα, τη νέα δομή που αφ' ενός υποκαθιστούσε την κλονισμένη παραδοσιακή οικογένεια και συμπλήρωνε την Εκκλησία και αφ' ετέρου διεύρυνε το ρόλο τους από φορέων, κυρίως, κοινωνικής και θρησκευτικής αγωγής σε φορείς εθνικής και πολιτικής αγωγής. Επιπλέον, η Ε.Ο.Ν. ως προσωπικό δημιούργημα²¹⁰⁷ του Μεταξά ικανοποιούσε τη βαθιά ψυχολογική ανάγκη του δικτάτορα για αποδοχή και αγάπη, ανάγκη που εκφραζόταν με την πατερναλιστική στάση του ιδίως απέναντι στη νέα γενιά και στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα.²¹⁰⁸

Τέλος, με δεδομένες τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη βίωση, από τη νέα γενιά, του ιδεολογικού αδιεξόδου και της έλλειψης προοπτικής, η Ε.Ο.Ν. ιδρύθηκε, για να στεγάσει τις νεανικές ανησυχίες

²¹⁰⁷ Ι. Μεταξάς, «Δηλώσεις επί τη αναλήψει του Υπουργείου Παιδείας» (29 Νοεμβρίου 1938), *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, σ. 425· *Ημερολόγιο*, εγγραφή: 3 Αυγούστου 1939, Πέμπτη, τ. 4, σ. 381.

²¹⁰⁸ *Ημερολόγιο*, εγγραφές: 21 Οκτωβρίου – 11 Δεκεμβρίου 1938, Κηφισιά, τ. 4, σ. 315· 9 Αυγούστου 1939, Τετάρτη, τ. 4, σ. 382.

και να μορφοποιήσει τις άμορφες, ακόμα, νεανικές επιθυμίες, ώστε να επιτύχει τη βαθιά αναμόρφωση της εύπλαστης νέας γενιάς, να την καταστήσει αποτελεσματικό διαμεσολαβητή της ιδεολογίας του καθεστώτος στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και, τελικά, να νομιμοποιήσει και να διαιωνίσει το καθεστώς.

Το πόσο η Ε.Ο.Ν. αποτελούσε την ιδεολογική προμετωπίδα του καθεστώτος γινόταν σαφές ήδη από το περιεχόμενο του ιδρυτικού της νόμου, σύμφωνα με τον οποίο σκοπός της ίδρυσής της ήταν η εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου των νέων με σκοπό τη σωματική ευρωστία, την πνευματική καλλιέργεια, τον επαγγελματικό προσανατολισμό, την κοινωνική αλληλεγγύη, καθώς και την ανάπτυξη του εθνικού συναισθήματος και της θρησκευτικής πίστης.²¹⁰⁹

Η παραπάνω περιγραφόμενη αποστολή της Οργάνωσης εμπλουτίστηκε, στη συνέχεια, και με άλλα στοιχεία, όπως: πολιτική αγωγή με έμφαση στον αντικομμουνισμό, στον αντιφιλελευθερισμό και στη βασιλοφροσύνη, άρση των κοινωνικών διαφορών, πίστη στην υπερχρονικότητα και στη διαχρονικότητα του έθνους και στα θαυμαστά πεπρωμένα της φυλής, στρατιωτικοποίηση, τάξη, πειθαρχία και αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας, στήριξη της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας, λατρεία του δικτάτορα. Τελικός στόχος της Ε.Ο.Ν. ήταν η ψυχική, πνευματική και σωματική προετοιμασία των μελών της, ώστε αυτά να γίνουν οι πρωτοπόροι του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού που οραματιζόταν η 4^η Αυγούστου.

Η εξέλιξη της ιδεολογίας και της δράσης της Νεολαίας ήταν παράλληλη με την εξέλιξη στην ιδεολογία και στις πρακτικές της 4^{ης} Αυγούστου. Η ιδιότυπη εσωστρεφής εθνικιστική ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου ήταν παρούσα και στη Νεολαία που, όχι τυχαία, ονομάστηκε «Εθνική» και καυχόνταν για τον καθαρά ελληνοπρεπή χαρακτήρα της. Η πεποίθηση στην ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, από τον

²¹⁰⁹ Φ.Ε.Κ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936, Α.Ν. 334, «Περί συστάσεως εθνικής οργάνωσης της Νεολαίας».

οποίο αρυόταν η Ε.Ο.Ν., της εξασφάλιζε και την ανωτερότητα σε σύγκριση με άλλες νεολαίες της εποχής (π.χ. Σώμα Ελλήνων Προσκόπων - Σ.Ε.Π., Σώμα Ελληνίδων Οδηγών - Σ.Ε.Ο., Χριστιανική Αδελφότης Νέων - Χ.Α.Ν., Χριστιανική Ένωσις Νεανίδων - Χ.Ε.Ν.). Το γεγονός αυτό δικαιολογεί το γιατί από τη μια το ενδεχόμενο μίμησης ξένων προτύπων αποκλειόταν με βδελυγμία, ενώ, από την άλλη τονιζόταν η δυνατότητα της Οργάνωσης να καταστεί η ίδια υπόδειγμα οργανωμένης νεολαίας.

Η Ε.Ο.Ν. προοριζόταν να αποτελέσει το μέσο για εγχάραξη του ιδιαίτερου εθνικισμού του καθεστώτος στη νέα γενιά. Η ίδρυσή της εξυπηρετούσε την επιδίωξη του καθεστώτος να σημάνει σε επίπεδο κυριολεκτικό και συμβολικό το τέλος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ως εποχής πολιτικών και ταξικών συγκρούσεων και την ανατολή μιας νέας εποχής αρραγούς εθνικής ενότητας με πρωτοπόρο τη νέα γενιά, της οποίας την αναγεννητική δύναμη πρόσβευε. Η τελετουργία ένταξης στην Ε.Ο.Ν., μια καινούρια συλλογικότητα διαφορετική από την Οικογένεια και το Σχολείο, καθώς και το σύνολο των ιδιαίτερων στοιχείων στα οποία κατέφευγε η Νεολαία, προκειμένου να διακρίνει τιμητικά τα μέλη της από τα μη μέλη, διευκόλυναν τη φαντασιακή σύλληψη του εθνικού συνόλου από τη νέα γενιά, και, τελικά, την ταύτιση του έθνους με το Νέον Κράτος και με το Μεταξά που το οραματίστηκε.

Προσέλκυση νέων μελών επιδιωκόταν μέσω της επιστράτευσης ενός ευρέος φάσματος προνομίων και απολαβών. Η υιοθέτηση αυτής της πρακτικής αποδεικνύει ότι και η Ε.Ο.Ν., παρά τα όσα διατείνονταν οι ιθύνοντες και ο ιδρυτής της, κατέφευγε σε ταπεινούς δελεασμούς, όπως η ελεύθερη είσοδος των μελών της στον κινηματογράφο (μεγάλο προνόμιο για την εποχή εκείνη), η θεσμοθετημένη προτίμηση των μελών της, όταν επρόκειτο για προσλήψεις στο Δημόσιο, προαγωγές και μετεκπαιδεύσεις, η δωρεάν σιδηροδρομική μετακίνηση των ΕΟΝιτών που ταξίδευαν για υπηρεσιακούς λόγους, και η σιδηροδρομική μετακίνηση με μειωμένο εισιτήριο των ΕΟΝιτών που ταξίδευαν για ψυχαγωγία. Δηλαδή, η Νεολαία διαιώνιζε τις πελατειακές σχέσεις, για τις οποίες εγκάλουσε το

προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Πάντως, αξίζει να επισημανθεί ότι η πρακτική των πελατειακών σχέσεων συνδέεται και με το ανώριμο σώμα των πολιτών που, τουλάχιστο την εποχή αυτή, δεν είχαν συνηθίσει να σκέπτονται και να δρουν με όρους ιδεολογικούς, αλλά με κριτήριο τις υποσχέσεις της πολιτικής πατρωνίας.

Ωστόσο, παρά το ότι ο Μεταξάς προνόησε, ώστε η Ε.Ο.Ν. να περιβληθεί με κύρος και αίγλη και να συνδεθεί με πληθώρα δελεαστικών προνομίων από τη στιγμή της ίδρυσής της, η ίδια η Οργάνωση αντιμετώπιζε ποικίλα προβλήματα, ιδεολογικά, οργανωτικά και υποδομής, ο συνδυασμός των οποίων συνήθως δημιουργούσε εκρηκτικό μείγμα παρέχονταν, ταυτόχρονα, αποδείξεις της ιδεολογικής ένδειας του καθεστώτος και της έλλειψης δημοφιλίας του.

Πιο συγκεκριμένα, αν και η Νεολαία αποτελούσε καινούριο θεσμό και οργάνωση, ο ιδρυτής της προέβλεψε την υποστήριξή της από ήδη υπάρχουσες κρατικές δομές και θεσμούς. Έτσι, κρατικοί φορείς και μηχανισμοί τέθηκαν στην υπηρεσία της Ε.Ο.Ν., προκειμένου αυτή να αποκτήσει υπόσταση. Ωστόσο, παρά την κοινωνική της δραστηριότητα, η Ε.Ο.Ν. δεν κατόρθωσε να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού λόγω του ότι διάφοροι κρατικοί φορείς - με πρώτο το Υπουργείο Παιδείας - λεηλατούνταν συστηματικά με σκοπό την οικονομική και οργανωτική της ενίσχυση. Η λαϊκή αντιπάθεια έγινε μεγαλύτερη, όταν άρχισε να πλανάται η εντύπωση για ανορθολογική διάθεση κονδυλίων και για τεράστια διασπάθιση χρήματος που λάμβανε χώρα στους κόλπους της Νεολαίας.

Η Ε.Ο.Ν. απέτυχε να εγκαταστήσει σταθερή ιδεολογική σχέση με τη νεολαία και το λαό και λόγω του χαρακτήρα εγγραφής των μελών της: η αρχικά προαιρετική εγγραφή μετατράπηκε, στην πράξη, σε υποχρεωτική και μαζική εγγραφή παιδιών και νέων και σε παραγκωνισμό όσων αρνούσανταν εγγραφή, με την αιτιολογία ότι αρνούσανταν να υπηρετήσουν το έθνος. Ωστόσο, αν και στις παραμονές

της εμπλοκής της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ε.Ο.Ν. αριθμούσε περισσότερα από 1.000.000 μέλη,²¹¹⁰ οι ιθύνοντες ομολογούσαν ότι η αριθμητική της διόγκωση δε συμβάδιζε με αντίστοιχη ιδεολογική αφομοίωση των μελών. «Ο αγών μας ... δεν κατώρθωσε ... ακόμη να αποτελέσει την “κοινήν συνείδησιν” του ποσοτικού μας όγκου» αναφέρθηκε με διάθεση αυτοκριτικής σε επίσημο έγγραφο της Κεντρικής Διοίκησης της Ε.Ο.Ν. τον Ιούνιο του 1939.²¹¹¹

Η χαμηλή ιδεολογική διείσδυση της 4ης Αυγούστου στη νέα γενιά αποδίδεται και στο γεγονός ότι εφαρμοζόταν ένα πολύ αδρό και ανεπεξέργαστο μοντέλο προπαγάνδας. Αυτό διότι η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου παρέμενε νεφελώδης και άρχισε να γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας μόλις τον Ιούνιο του 1939, με την ίδρυση της Σχολής Πολιτικής Διαφώτισης που αποστολή είχε την εκπαίδευση των στελεχών της Νεολαίας.

Για το έργο της ιδεολογικής «διαφώτισης» προτιμούνταν εθνικόφρονες εκπαιδευτικοί, αλλά και άλλες ειδικότητες δεν αποκλείονταν. Όμως, οι πενιχρές οικονομικές δυνατότητες, οι ελλείψεις στον υλικοτεχνικό τομέα και η περιορισμένη τεχνογνωσία λειτουργούσαν ανασχετικά στον πραγματικό ιδεολογικό επηρεασμό του πληθυσμού. Για το χαμηλό βαθμό ιδεολογικού επηρεασμού της νέας γενιάς ενοχοποιείται, επιπλέον, η κακή οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης και πολλών Περιφερειακών Σχηματισμών της Νεολαίας που είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη συντονισμού, την υπολειτουργία πολλών υπηρεσιών και την έκδοση ανεφάρμοστων διαταγών.

Τέλος, ευθύνες αποδίδονταν και στην ανικανότητα ή την αδιαφορία των βαθμοφόρων να διαθέσουν χρόνο και ενέργεια. Οι βαθμοφόροι ενδιαφέρονταν περισσότερο να γίνουν αρεστοί στους προϊσταμένους τους και, κατ' επέκταση, στον ίδιο το Μεταξά. Γι' αυτό

²¹¹⁰ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 056: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η δύναμις της Εθνικής Νεολαίας: 1.000.607 μέλη» (24/5/1940).

²¹¹¹ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 029: «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Πολιτικής Διαφώτισεως Κ.Δ.» (15/6/1939).

ενέγραφαν μαζικά τους μαθητές, αλλά δεν επενέδυσαν καθόλου στο δυσκολότερο και περισσότερο χρονοβόρο ιδεολογικό επηρεασμό των εργατοπαίδων. Καρπός αυτής της ολιγορίας ήταν μια Νεολαία με εντυπωσιακούς, για το πλήθος, Σχηματισμούς, αλλά de facto ανίκανη να εκπληρώσει τους προγραμματικούς της στόχους και, συνεπώς, θνησιγενής.

Όσον αφορά στη στελέχωση των Σχηματισμών που και αυτή ήταν προβληματική, τα μεν κατώτερα στελέχη της η Ε.Ο.Ν. τα αντλούσε από τα μέλη της, για τα δε ανώτερα στρεφόταν στο Στρατό, το Ναυτικό, την Αεροπορία, τους έφεδρους και απόστρατους αξιωματικούς και ιδίως τον εκπαιδευτικό κλάδο. Τα στελέχη, ανώτερα και κατώτερα, ήταν εμπειρικά. Μόλις τον Οκτώβριο του 1939 εκπονήθηκε νομοθετικό πλαίσιο που προέβλεπε την ίδρυση Σχολής Εκπαιδευτών υπό την άμεση εποπτεία του Κυβερνήτη για την αρτιότερη εκπαίδευση των στελεχών της Ε.Ο.Ν. Οι εκπαιδευτές προέρχονταν από φορείς εκτός Ε.Ο.Ν., από το Δημόσιο, τις Ένοπλες Δυνάμεις, τη Χωροφυλακή και την Αστυνομία Πόλεων. Η Οργάνωση προσέτρεχε ακόμα και σε ιδιώτες. Αλλά και οι εκπαιδευόμενοι αντλούνταν από τους ίδιους χώρους και ιδίως από τον εκπαιδευτικό κλάδο με ιδιαίτερη προτίμηση στους γυμναστές.

Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι δεν έγινε ποτέ καμιά συστηματική προσπάθεια προς ικανοποιητική εκπαίδευση των στελεχών. Οι αιτίες ανιχνεύονται στον αρχικά πρόχειρο ορισμό ως βαθμοφόρων απόμων ανεπαρκών και διοικητικά ακατάρτιστων, ιδίως όσον αφορά σε βαθμοφόρους εφηβικής ή πρώτης νεανικής ηλικίας· στην καθυστερημένη θέσπιση νομοθετικού πλαισίου που θα εξασφάλιζε στη Νεολαία ικανούς βαθμοφόρους· στο πολύ αδρομερές περιεχόμενο του ίδιου του νόμου· στην ανυπαρξία ποιοτικού εκπαιδευτικού υλικού· στις διαρκείς τροποποιήσεις της διδακτέας ύλης και, κυρίως, στην απροθυμία των ίδιων των εμπειρικών βαθμοφόρων να εκπαιδευτούν και να προαχθούν από δόκιμοι σε μόνιμους. Η αιτία της δυσθυμίας τους αποδίδεται στο ότι η ενασχόληση με την Ε.Ο.Ν. απαιτούσε πολλές ώρες εργασίας και

ακατάστατο ωράριο χωρίς οικονομικό όφελος. Επειδή το ιδεολογικό κίνητρο δεν αρκούσε για να τους εμπυχώσει και να τους εμπνεύσει, οι βαθμοφόροι μετατρέπονταν σταδιακά σε άμισθους και συχνά δυσαρεστημένους κρατικούς υπαλλήλους.

Η απόσπαση, στην Ε.Ο.Ν., ανδρών των Ενόπλων Δυνάμεων και δημοσίων υπαλλήλων, που διογκωνόταν, αντί να περιορίζεται με το πέρασμα του χρόνου, αποδείκνυε τη σκανδαλώδη εύνοια της 4^{ης} Αυγούστου προς τη Νεολαία που πραγματοποιούνταν με ωμή επέμβαση του καθεστώτος στον κρατικό μηχανισμό και στις Ένοπλες Δυνάμεις. Με την επέμβαση αυτή σημειωνόταν, μοιραία, διασάλευση της υπαλληλικής ή της στρατιωτικής ιεραρχίας, κλονισμός της κοινωνικής συνοχής, ιδίως στο περιβάλλον των μικρών επαρχιακών πόλεων, οικονομική επιβάρυνση των φορέων με μισθούς υπαλλήλων που ήταν αποσπασμένοι εκτός υπηρεσίας, και, τελικά, αποψίλωσή τους από ικανά στελέχη τα οποία, αποσπώμενα στη Νεολαία, γίνονταν και επίσημα διαμεσολαβητές της κρατικής ιδεολογίας.

Τελικά, η συνεχιζόμενη δυστοκία της Οργάνωσης να εξασφαλίζει βαθμοφόρους από τα σπλάχνα της αποτελούσε ομολογία αποτυχίας του καθεστώτος και ειδικά της Νεολαίας του και έδειχνε έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού. Η προχειρότητα και η αποσπασματικότητα με την οποία λειτουργούσε το καθεστώς οφειλόταν στην αγωνία του να προάγει την ιδεολογική χειραγώγηση με κάθε τρόπο, έστω και επί θυσία της ποιότητας, αλλά, όπως ήταν αναμενόμενο, με πενιχρά αποτελέσματα. Έτσι η ίδια η Οργάνωση με τις επιλογές και τις πρακτικές της τορπίλιζε το σκοπό για τον οποίο ιδρύθηκε: την καλλιέργεια της κοινωνικής αλληλεγγύης και την κατίσχυση της εθνικής ταυτότητας με παράλληλη άμβλυνση των άλλων κοινωνικών ταυτοτήτων. Τελικά, ματαίωνε στην πράξη τις προσδοκίες του καθεστώτος όσον αφορά στη Νεολαία του.

Η προβληματική λειτουργία της εγχώριας Ε.Ο.Ν. δεν εμπόδιζε το καθεστώς να ενθαρρύνει την οργάνωση θυγατρικών Νεολαίων στις

ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, ακόμα μια απόδειξη της εσφαλμένης αντίληψης που είχαν οι ιθύνοντες για την πραγματική κατάσταση της Νεολαίας. Η επιδίωξη αυτή, ωστόσο, συμβάδιζε με τον εσωστρεφή εθνικισμό που αποτελεί συστατικό της ιδεολογίας του καθεστώτος, καθώς και με την αντίληψη περί πολιτιστικού πρωτείου του ελληνισμού και παγκόσμιας εκπολιτιστικής αποστολής του. Εντασσόταν, δηλαδή, στη Μεγάλη Ιδέα, όπως αυτή μετασχηματίστηκε από το Μεταξά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι θυγατρικές Νεολαίες αποδείκνυαν τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος του ελληνικού κράτους από τον αλτρώπο στον παροικιακό ελληνισμό, και, συνεπώς, τον εξορθολογισμό της επίσημης κρατικής πολιτικής.

Όμως, το ότι οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού προσέτρεχαν για βοήθεια στην κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου, προκειμένου να οργανώσουν παροικιακές Νεολαίες, δε συνεπαγόταν και υιοθέτηση της ιδεολογίας της. Αυτό που αποτελούσε κινητήριο δύναμη για τις πρωτοβουλίες τους ήταν ο φόβος των παλαιότερων μεταναστευτικών γενεών μήπως οι νεότεροι αφομοιωθούν πολιτιστικά και γλωσσικά από την κυρίαρχη εθνότητα του κράτους υποδοχής και, τελικά, απολέσουν την ελληνική εθνική συνείδηση.

Για τους Έλληνες της διασποράς, τους απορροφημένους από τις καθημερινές βιοτικές μέριμνες και με δυσκολία επικοινωνίας με το εθνικό κέντρο, η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου παρέμενε νεφελώδης. Απ' όλη την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου απήχηση είχε μόνο η αγάπη στην πατρίδα που αποτελούσε ήδη αξία παγιωμένη και αίτημα επιτακτικό και διαρκές. Η κατάσταση αυτή αποτελεί απόδειξη της μικρής διείσδυσης της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου και στον ελληνισμό της διασποράς, αλλά και αίτιο για το οποίο καμιά προσπάθεια οργάνωσης θυγατρικής Νεολαίας δεν επέφερε μόνιμο αποτέλεσμα.

Στο πλαίσιο της ιδεολογικής «διαφώτισης» που ασκούσε η Νεολαία, τα παιδιά και οι έφηβοι διδάσκονταν ότι η ίδρυση της Ε.Ο.Ν.

ήταν ιστορικά επιβεβλημένη, διότι η Οργάνωση αποτελούσε το μόνο τρόπο για την αναγέννηση της ελληνικής νεολαίας και, δι' αυτής, της ελληνικής πατρίδας. Η Νεολαία προσέφερε στους νέους ιδεολογικά ερείσματα που εδράζονταν στο παρελθόν, άμεσο και απώτερο, και στο παρόν, επιλεκτικά διαμορφωμένα, βέβαια, από την 4^η Αυγούστου: ηρωικά κατορθώματα και πολιτιστικά επιτεύγματα των ένδοξων προγόνων· απαξίωση του ξένου· υιοθέτηση παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών αξιών, όπως πίστη στο Θεό, στο Βασιλιά, στην Πατρίδα, στην εξαγνισμένη πατριαρχική Οικογένεια· απόλυτη αφοσίωση στις αρχές της 4^{ης} Αυγούστου.

Το παράλυτο κοινοβουλευτικό κράτος θεωρούνταν υπαίτιο του πολιτικού αποπροσανατολισμού της νεολαίας και της ροπής της στις ανατρεπτικές ενέργειες. Ο κοινοβουλευτισμός ταυτιζόταν με τις κομματικές έριδες και θεωρούνταν υπεύθυνος για τη διακύβευση του έθνους και τη διάλυση του κράτους μέσω της διείσδυσης της κομμουνιστικής προπαγάνδας. Η νέα γενιά εκπαιδευόταν να πιστεύει ότι έπεσε στα δίχτυα του διεφθαρμένου κοινοβουλευτικού καθεστώτος και ότι υπέφερε χωρίς να φταίει.

Συνεπώς, η Ε.Ο.Ν. παρείχε το πλαίσιο, μέσα στο οποίο η νέα γενιά διδασκόταν να περιφρονεί τον ορθολογικό κοινοβουλευτισμό και να καταξιώνει την ανορθολογική κληρονομική βασιλεία, άρα να αποκλείει εξορθολογισμένους δημοκρατικούς θεσμούς που βασιζόνταν σε εκλογικές διαδικασίες με αντικειμενικά ποσοτικά κριτήρια, και να στρέφεται σε ανεξέλεγκτες εξωγενείς δυνάμεις που βασιζόνταν σε ασαφή υποκειμενικά κριτήρια. Οι εξόφθαλμες ιστορικές ανακρίβειες και η γραμμική σύλληψη του ιστορικού χρόνου αποτελούσαν επιλογές του καθεστώτος προκειμένου να εδραιωθεί η νομιμότητα και χρησιμότητα της βασιλείας και δι' αυτής να επιτευχθεί η πολιτική νομιμοποίηση της 4^{ης} Αυγούστου.

Το ίδιο ανορθολογική προβαλλόταν στη Νεολαία και η κατηγορία του έθνους με κυρίαρχα χαρακτηριστικά τη διαχρονικότητα, την

αιωνιότητα, την ομοιογένεια, την ενότητα, το αρραγές, τη μοναδικότητα, τον ανυπέρβλητο ηρωισμό. Το καθεστώς, διά της Ε.Ο.Ν., επέτασσε στους νέους να γίνουν αντάξιοι των προγόνων και τους επιφόρτιζε με το καθήκον όχι της ανανέωσης και της ανασηματοδότησης, αλλά της μουσειακής συντήρησης των παραδοσιακών εθνικών χαρακτηριστικών. Τη συμπαγή και ομογενοποιημένη εθνική κατασκευή ενίσχυε η κολακεία και ο λαϊκισμός που ασκούσαν στη νέα γενιά και στο λαό με διάμεσο την Ε.Ο.Ν.

Από την ιεροποίηση του έθνους η 4^η Αυγούστου προχώρησε στην ιεροποίηση της Οικογένειας ως μήτρας της νεολαίας, μέσω της σύνδεσής της με το ελληνικό παρελθόν και τη χριστιανική θρησκεία. Το καθεστώς και ο ίδιος ο Μεταξάς επεδίωκαν να αναβαθμίσουν τις οικογενειακές αξίες σε ιδεολογικές αρχές της Νεολαίας και της 4^{ης} Αυγούστου.

Συνεπώς, η αφοσίωση του νέου μέλους στην πατρική του οικογένεια επιδιωκόταν να αντικατασταθεί από την απορρόφησή του στην Ε.Ο.Ν., τη μεγάλη εθνική οικογένεια· η πειθαρχία στον πατέρα να αντικατασταθεί από την τυφλή υπακοή στον Πατέρα - Μεταξά· ο σεβασμός στους μεγαλύτερους να αντικατασταθεί από την αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας στους κόλπους της Ε.Ο.Ν· η φυσική επαγγελματική διαδοχή στην οικογενειακή επιχείρηση ή αγρό να αντικατασταθεί από τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την κατάρτιση με κριτήριο τις - διαγνωσμένες από το καθεστώς - φυσικές κλίσεις του ατόμου και τις ανάγκες του συνόλου· η πατριδολατρία να γίνει εσωστρεφής εθνικισμός και η παραδοσιακή θρησκευτική ευλάβεια να μετατραπεί σε δομικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας.

Άλλο ένα στοιχείο που καθιστούσε την Ε.Ο.Ν. ακόμα περισσότερο απείκασμα της παραδοσιακής οικογένειας του Μεσοπολέμου είναι το ότι η Νεολαία απαιτούσε παραγκωνισμό των ατομικών αναγκών και απεμπόληση των ατομικών δικαιωμάτων προς όφελος του συνόλου. Ο μόχθος που καταβαλλόταν προς όφελος του συνόλου, μεταβαλλόταν σε

νόημα ζωής, το οποίο καλούνταν ο νέος να μετουσιώσει σε ευτυχία. Άρα η ευτυχία κατακτώνταν όχι μέσα από την αυτοπραγμάτωση, αλλά μέσα από την εγκατάλειψη των ατομικών διεκδικήσεων, την προσφορά στο σύνολο και την υποταγή στο εθνικό συμφέρον με το περιεχόμενο που του έδινε το Νέον Κράτος ως οργανωμένη δύναμη του έθνους.

Τέλος, όπως το τέκνο ενσαρκώνει τις ελπίδες των γεννητόρων του για το μέλλον, έτσι και η Ε.Ο.Ν. επιτελούσε ρόλο διαμεσολαβητικό μεταξύ του ένδοξου παρελθόντος και του ελπιδοφόρου μέλλοντος το οποίο είχε τη μορφή του θαυμαστού Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Όμως, η επίτευξη του στόχου της Ε.Ο.Ν., δηλαδή η επίτευξη του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, τοποθετούνταν στο αόριστο μέλλον. Το περιεχόμενο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού παρέμενε ανεπεξέργαστο, ένδειξη του ρευστού ιδεολογικού πλαισίου του καθεστώτος. Γι' αυτό τη θέση του στόχου καταλάμβαναν τα μέσα (πειθαρχία, μόχθος, θυσίες) που με τον τρόπο αυτό ιδεολογικοποιήθηκαν. Ο στόχος φαίνεται ότι χρησίμευε απλώς ως πρόσχημα για τον παραγκωνισμό του «εγώ» προς όφελος του ομογενοποιημένου και αρραγούς «εμείς».

Η Ε.Ο.Ν. χρησίμευε, επίσης, ως πλαίσιο αν όχι για την ιδεολογικοποίηση, τουλάχιστο για τη διαιώνιση των έμφυλων ανισοτήτων και των παραδοσιακών ρόλων των δυο φύλων. Χαρακτηριστικό είναι ότι από τα 1.000.000, περίπου, μέλη που η Νεολαία αριθμούσε στις παραμονές της εισόδου της χώρας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα περισσότερα (672.515) ήταν άρρενες.²¹¹² Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της θέσης και του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας όπως αυτός υπηρετούνταν κατά το Μεσοπόλεμο στην πατριαρχική οικογένεια, στην εργασία εντός και εκτός οικογενειακού πλαισίου, καθώς και στην εκπαίδευση. Ο ρόλος αυτός ήταν αποτέλεσμα παγιωμένων κοινωνικών αντιλήψεων που το καθεστώς, εξάλλου, παρά την εγγραφή θηλέων στην Ε.Ο.Ν., δεν επεδίωξε να εξαλείψει.

²¹¹² Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 056: Κείμενο για τον Τύπο με τίτλο «Η δύναμις της Εθνικής Νεολαίας: 1.000.607 μέλη» (24/5/1940).

Απόδειξη της προσπάθειας του καθεστώτος να κρατήσει την ισορροπία ανάμεσα στις παραδοσιακές αξίες και στις νέες ιδέες ήταν οι διαφορές που παρατηρούνταν ανάμεσα στην πολιτική ρητορεία και στην πολιτική πράξη όσον αφορά στα δύο φύλα. Αν και στο επίπεδο της επίσημης πολιτικής ρητορείας του καθεστώτος υποστηριζόταν η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, στην πράξη το έργο των Σχηματισμών Θηλέων χρησιμοποιούνταν, για να επαληθευτεί η - υποτιθέμενη - φυσική αδυναμία της γυναίκας και, συνεπώς, για να νομιμοποιηθεί και να αναπαραχθεί η κατώτερη κοινωνική και πολιτική της θέση και η παραδοσιακή ιεραρχία. Με τον τρόπο αυτό η - υποτιθέμενη - φυσική ανισότητα των δύο φύλων δικαιολογούσε την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ανισότητα μεταξύ τους. Η αντίληψη περί φυσικής έμφυλης ανισότητας, εξάλλου, βρισκόταν σε συμφωνία και με τη γενικότερη αντίληψη περί φυσικής ανισότητας των ανθρώπων που αποτελούσε συστατικό στοιχείο της προσωπικής ιδεολογίας του Μεταξά.

Διατηρώντας τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί του ρόλου της γυναίκας, το καθεστώς δίδασκε στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. τις νέες κοπέλες ότι η καταξίωση επέρχεται μόνο μέσα από τη μητρότητα. Μόνο που η μητρότητα δεν αποτελούσε ελεύθερη και συνειδητή επιλογή, αλλά διατεταγμένη υπηρεσία. Διευρύνοντας το συμβατικό περιεχόμενο της μητρότητας το καθεστώς τη συνέδεε με τον πόνο, το μόχθο, την ξεκούραση και την ανακούφιση του άνδρα, την ασφάλεια και την ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, τελικά με την εκπλήρωση καθήκοντος προς την κοινωνία και το έθνος.

Πάντως η 4^η Αυγούστου είναι το καθεστώς που, ως έκφραση της επίσημης Πολιτείας και χωρίς να απεμπολεί τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί γυναικείου ρόλου, τόλμησε να διεκδικεί δημόσιο χώρο και χρόνο για τα κορίτσια και τις γυναίκες. Η 4^η Αυγούστου άφηγε περιθώρια στη νέα γυναίκα για δημόσια δράση παρέχοντάς της το αρχικό πλαίσιο, την Ε.Ο.Ν., η οποία χρησίμευε στον έλεγχο και στην οριοθέτηση αυτής της δράσης.

Η επεξεργασία του άλλου δομικού (μετά τη Βασιλεία, την Πατρίδα και την Οικογένεια) ιδεολογικού συστατικού του καθεστώτος, της Θρησκείας, εντασσόταν, επίσης, στις επιδιώξεις της Νεολαίας. Η Ε.Ο.Ν. ήρθε για να ελέγξει και να συμπληρώσει τη θρησκευτική αγωγή της νέας γενιάς, με την οποία μέχρι τότε ήταν επιφορτισμένοι η Οικογένεια, το Σχολείο και η ίδια η Εκκλησία, άλλος ένας υπαινιγμός για την ανεπάρκεια και την αναποτελεσματικότητα των μέχρι τότε υπεύθυνων φορέων θρησκευτικής αγωγής.

Ωστόσο, η Νεολαία, ως εκτελεστικός βραχίονας της 4^{ης} Αυγούστου, δεν περιοριζόταν να μοιραστεί το ρόλο του παρόχου θρησκευτικής αγωγής με την Εκκλησία, αλλά ενοφθάλμιζε στο εκκλησιαστικό μήνυμα την εθνικιστική ιδεολογία. Μετέτρεπε, με τον τρόπο αυτό, την Εκκλησία σε εθνικό θεσμό περιορίζοντάς την στον τόπο και στο χρόνο και αλλοιώνοντας την πνευματική της αποστολή. Η Εκκλησία ως εθνικός θεσμός είχε καθήκον να λειτουργεί ως συνεκτικό ιδεολογικό στοιχείο και να συμβάλλει στη διασφάλιση της ενότητας του έθνους.

Επιπλέον, ο όρος «Εκκλησία» στην πολιτική ρητορεία του καθεστώτος εναλλασσόταν με τον όρο «Θρησκεία». Η εναλλαγή αυτή που μαρτυρεί τη θεολογικά λανθασμένη ταύτιση των δυο όρων, μαρτυρεί, ταυτόχρονα, και τη θρησκευτικοποίηση της Εκκλησίας, καθώς και πλήρη άγνοια για το περιεχόμενο και την αποστολή της. Το καθεστώς κατασκεύασε μια Εκκλησία χωρίς Χριστό και αναστάσιμο μήνυμα εστιάζοντας σε στενά ηθικά προτάγματα. Η εκτροπή του εκκλησιαστικού μηνύματος σε ηθικολογία αποδεικνύει ότι για την 4^η Αυγούστου δεν είχε σημασία το εκκλησιαστικό βίωμα. Σημασία είχε μια οποιαδήποτε θρησκευτική εκδοχή που θα μπορούσε να προωθήσει μια «κοινωνική ηθική», δηλαδή σύστημα βελτίωσης της ατομικής συμπεριφοράς, ώστε να επιτευχθεί κοινωνική και πολιτική αποτελεσματικότητα.²¹¹³ Υπό αυτή την

²¹¹³ Χρ. Γιανναράς, *Η ελευθερία του ήθους*, Γρηγόρης, Αθήνα 1979, σσ. 253 – 265 (ο όρος στη σ. 256).

άποψη η θρησκευοποιημένη Εκκλησία μπορούσε να λειτουργήσει ως συνεκτικό στοιχείο προς όφελος του έθνους.

Άρα η 4^η Αυγούστου ανέλαβε βαρύ ρόλο: την κάθαρση της Πατρίδας, της Οικογένειας και της Θρησκείας από το κομμουνιστικό «μιάσμα» και την ανασηματοδότησή τους προς όφελος του έθνους και, κυρίως, της νέας γενιάς. Οργανωμένη δύναμη του αιώνιου έθνους αποτελούσε το Νέον Κράτος με απώτερο στόχο την υλοποίηση του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Η αμφισβήτηση του εθνικού οράματος, το οποίο είχε φροντίσει ο Εθνικός Κυβερνήτης²¹¹⁴ να διατυπώσει, ήταν ανεπίτρεπτη.

Η νοητική αυτή κατασκευή καθιστούσε τη νέα γενιά θύμα, αλλά και ανεύθυνη, άρα ανώριμη να κάνει επιλογές, να παίρνει αποφάσεις και να αναλαμβάνει το κόστος τους. Έτσι εδραιωνόταν η σχέση κηδεμονίας ανάμεσα στη νεολαία και στο καθεστώς, καθώς και η υποταγή της στα πατερναλιστικά προτάγματα. Οι νέοι καθηλώνονταν στην επιθυμητή, για το καθεστώς, πολιτική στασιμότητα και ανωριμότητα και εκπαιδεύονταν σε μεσσιανικές αντιλήψεις και ηγετολατρία στο πλαίσιο της Ε.Ο.Ν. Άρα εκπαιδεύονταν να αντιμετωπίζουν την πολιτική εξουσία και την άσκηση της ως μη ορθολογική κατάσταση, αλλά ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της θεϊκής θέλησης και του προσωπικού «χαρίσματος».

Με τις επιλογές αυτές η 4^η Αυγούστου εγκλώβιζε τους νέους στην πλήρως ελεγχόμενη Οργάνωσή της και αρνούσαν επιδεικτικά την ορμή και τη δημιουργικότητα της νεότητας. Συνεπώς αυτο-ακρωτηριαζόταν από τη δυνατότητα της ανανέωσης που θα μπορούσε να εξασφαλίσει μια νεολαία ακηδεμόνευτη. Από την άλλη, η κηδεμονευτική στάση του καθεστώτος έναντι της Ε.Ο.Ν. ήταν ενδεικτική και του φόβου του για την άμορφη και γι' αυτό ανοιχτή σε οποιαδήποτε επιρροή νεότητα, και

²¹¹⁴ Επονομασία του Μεταξά που αναφέρεται στον Όρκο του Φαλαγγίτη στο: Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 26, αρ. εγγρ. 050: «ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΕΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΩ, Εκδόσεις Ε.Ο.Ν., 1939. Πρόκειται για κανονισμό κυρωμένο από τον ίδιο τον Ι. Μεταξά προτάσει του Κ.Ε.Ν.

της πρόθεσής του να την ελέγξει καταδικάζοντάς την, στην πραγματικότητα, σε διανοητική νάρκη.

Προκειμένου να επιτύχει την εγχάραξη της ιδεολογίας του καθεστώτος, η Ε.Ο.Ν. επιστράτευε ποικίλους τρόπους: εκπαίδευση· διαμονή των μελών σε στρατόπεδα και κατασκηνώσεις· συμμετοχή τους σε καλλιτεχνικούς αγώνες και άλλους διαγωνισμούς και δραστηριότητες κυρίως κοινωφελούς χαρακτήρα· ενθάρρυνση του μαζικού νεανικού αθλητισμού.

Στο πλαίσιο των παραπάνω δραστηριοτήτων η Ε.Ο.Ν. αναπαρήγε πολλά παραδοσιακά στοιχεία (Πατρίδα, Θρησκεία, πατριαρχική Οικογένεια, εργασία, καθήκον, ελληνικό μεγαλείο) συνδυασμένα με τα ιδεολογικά συστατικά της 4^{ης} Αυγούστου: ιεραρχία, αντικομμουνισμός, άμβλυνση ταξικών αντιθέσεων, κοινωνική αλληλεγγύη και ομαδικότητα, στροφή στο παρελθόν και στους αρχαίους προγόνους ως αξιόπεραστα πρότυπα αρετής, γη ως κοιτίδα, τροφός και πολιτιστική βάση του αιώνιου έθνους το οποίο, βέβαια, προϋποθέτει υγιή και ρωμαλέα νέα γενιά, εγγυήτρια ενός ένδοξου εθνικού μέλλοντος.

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι όχι μόνο τα παραδοσιακά ιδεολογικά στοιχεία, αλλά και οι περισσότερες πρακτικές ιδεολογικού επηρεασμού που εφαρμόζε η Ε.Ο.Ν. στις κατασκηνώσεις της (παιγνίδια, τραγούδια, αθλοπαιδιές, εκδρομές) την τοποθετούν στην παράδοση των νεολαιών των μέχρι τότε δραστηριοποιούμενων στον ελλαδικό χώρο (π.χ. Προσκόπων, χριστιανικών νεολαιών). Δηλαδή οι επιλογές της Ε.Ο.Ν. περισσότερο ενίσχυαν την ισχύουσα παραδοσιακή νοοτροπία παρά αποτελούσαν τομή στα θέματα που αφορούσαν στη νεολαία.

Η εγχάραξη, όμως, αυτών των ιδεολογικών αρχών υπονομεύθηκε από τις επιλογές της ίδιας της Νεολαίας: στις νεανικές δραστηριότητες σπανίως αξιοποιούνταν ποιοτικές ατομικές διαφορές (ευφυΐα, μόρφωση, επαγγελματική δεξιότητα). Κριτήρια, αντιθέτως, ήταν μόνο το φύλο, η ηλικία και ο βαθμός του μέλους στους κόλπους της Οργάνωσης. Έτσι, η

Νεολαία παραβίαζε η ίδια μια θεμελιώδη αρχή της, αυτή της αξιοκρατίας, και υπονόμει, τελικά, τον επιδιωκόμενο στόχο της ομογενοποίησης. Το ότι δε λαμβάνονταν υπόψη οι προσωπικές ποιοτικές διαφοροποιήσεις του επαγγέλματος, της ευφυΐας και της πνευματικής καλλιέργειας ενθάρρυνε τον εξισωτικό λαϊκισμό, προκαλούσε πλήξη στους ήδη καταρτισμένους και τους αφαιρούσε κάθε κίνητρο να προσπαθήσουν. Τελικά υπονόμει κάθε πρόοδο στους κόλπους της Ε.Ο.Ν.

Εκτός από την καταρχήν λανθασμένη αυτή επιλογή, η Νεολαία είχε να αντιμετωπίσει και πρακτικά προβλήματα όσον αφορά στην παροχή της εκπαίδευσης: ανεπαρκής υλικοτεχνική υποδομή· ακατάρτιστα διοικητικά, εκπαιδευτικά και ιδεολογικά στελέχη που, πολλές φορές, μάλιστα εκμεταλλεύονταν προκλητικά τα προνόμια που τους εξασφάλιζε η Οργάνωση· συνεχής εναλλαγή των εκπαιδευομένων. Το τελευταίο οφειλόταν στην αδυναμία διαχείρισης, από την πλευρά των ιθυνόντων της Οργάνωσης, του χρόνου των εκπαιδευομένων.

Ο διαθέσιμος ελεύθερος χρόνος των προς εκπαίδευση μελών διαφοροποιούνταν δραματικά, διότι άλλα μέλη ήταν φοιτητές ή σπουδαστές νυχτερινών σχολών, άλλα ήταν αγρότες, άλλα κτηνοτρόφοι, άλλα υπάλληλοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες. Έτσι, οι Γενικοί Επόπτες της Νεολαίας που επιφορτίζονταν να εξακριβώνουν τον κατά τόπους και εποχές διαθέσιμο ελεύθερο χρόνο των νέων ήταν αδύνατο να καταλήξουν σε ασφαλή συμπεράσματα. Τελικά, η διαφοροποίηση του διαθέσιμου χρόνου όχι μονάχα κατά εβδομάδα, αλλά και κατά εποχή του έτους ακύρωνε, στην πράξη, την επιδίωξη της Οργάνωσης για συγχρωτισμό των εφήβων και των νέων με απώτερο στόχο την άρση των ταξικών φραγμών.

Εξάλλου, οι περισσότεροι από τους εκπαιδευομένους δεν παρακολουθούσαν συστηματικά τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Οργάνωσης, ακόμα και όταν αντικειμενικά μπορούσαν, γεγονός, βέβαια, για το οποίο ενοχοποιούνταν η ανιαρή εκπαιδευτική διαδικασία που

βασιζόταν στις διαλέξεις, η κακή οργάνωση, ο πλημμελής έλεγχος της εκπαίδευσης και η αποσπασματική εφαρμογή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Ειδικά όσον αφορά στον αθλητισμό, το καθεστώς εκτιμούσε ότι οι ασχολούμενοι με τον αθλητισμό, είτε ως αθλητές είτε ως φίλαθλοι, δεν είχαν χρόνο να εκτραπούν στην πολιτικολογία και στις ταξικές ανησυχίες και, επομένως, να λειτουργήσουν ανασχετικά στη μεγαλειώδη εθνική προσπάθεια, της οποίας ηγούνταν η 4^η Αυγούστου. Κι αυτό επιτυγχανόταν ακριβώς, επειδή την πολιτική ιδεολογία την είχε αντικαταστήσει η αθλητική «ιδεολογία». Με τον τρόπο αυτό εμποδιζόταν η διείσδυση ανατρεπτικών κοινωνικών θεωριών και η πολιτική οργάνωση ιδίως των κατώτερων στρωμάτων, στα οποία, έτσι, αποκτούσε ιδεολογική πρόσβαση και δυνατότητα ελέγχου η 4^η Αυγούστου. Τελικά, η μαζικοποίηση, η μονοπώλησή του από την Οργάνωση και η ένταξή του στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του καθεστώτος έγινε αιτία να χάσει αυτός τον ανεξάρτητο χαρακτήρα του.

Επειδή, στην Ε.Ο.Ν. αντικατοπτριζόταν η ανασφάλεια του καθεστώτος, η Νεολαία δεν αρκούσαν στη μερική ιδεολογική κηδεμονία των παιδιών και των νέων, αλλά απαιτούσε το σύνολο, σχεδόν, του ελεύθερου χρόνου τους πειθαναγκάζοντάς τα να λαμβάνουν μέρος σε ποικίλες δραστηριότητες, ακόμα και κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών τους. Κι ενώ θεωρητικά τους προσέφερε ευκαιρίες προσωπικής έκφρασης, στην πραγματικότητα εμπόδιζε την ελεύθερη έκφραση των νέων και τους αποχόμωνα πνευματικά, αφού τα θέματα που τους δίνονταν προς επεξεργασία ήταν εξόφθαλμα ευθυγραμμισμένα με την ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου, γεγονός που απέκλειε την ευκαιρία της γνήσιας καλλιτεχνικής παραγωγής και απόλαυσης.

Τα πολλαπλά προβλήματα κατά τη διαδικασία της ιδεολογικής εγχάραξης δείχνουν ότι η Οργάνωση, παρά την πρόθεσή της να αποτελέσει την αυθεντία στην άσκηση σωματικής, πνευματικής και ηθικής αγωγής στους ελληνόπαιδες, προέβαινε απλώς σε σπασμωδικές

κινήσεις εντυπωσιασμού και όχι σε σχεδιασμό ρεαλιστικό και μακροπρόθεσμο. Στην πραγματικότητα δεν επιτύχανε ούτε να εμπνεύσει ούτε να κινητοποιήσει τις νεανικές μάζες και να καταστήσει παράδοση στη χώρα την ομαδική - σωματική, πνευματική, κοινωνική - δραστηριότητα. Αυτή την αποτυχία ενίσχυε και το γεγονός ότι σε μια χώρα αγροτική με χαμηλή αστικοποίηση και με υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού, όπως η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, δύσκολα θα μπορούσε να πεισθεί η πλειονότητα των εφήβων και των νέων να δραστηριοποιηθεί σε οργανωμένο κρατικό πλαίσιο.

Αν οι ποικίλες δραστηριοποιήσεις αποτελούσαν τους τρόπους επηρεασμού της νέας γενιάς, η συμμετοχή της Ε.Ο.Ν. σε διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις και η παρουσία της στο Ραδιόφωνο, στον Κινηματογράφο και στον Τύπο της παρείχαν τα μέσα προς επίτευξη του επηρεασμού αυτού, διότι της εξασφάλιζαν άμεση και διαρκή, κατά το δυνατόν, επαφή με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Κατ' αρχάς η ίδια η επέτειος της 4^{ης} Αυγούστου αναβαθμίστηκε σε εθνική επέτειο, εφόσον το Νέον εθνικό Κράτος παρουσιαζόταν ως η οργανωμένη δύναμη του έθνους. Η ανασηματοδότηση της ημέρας της κατάλυσης του κοινοβουλευτισμού και της επιβολής της δικτατορίας σε ημέρα θριαμβευτικού εορτασμού αποτελούσε χαρακτηριστική τακτική του καθεστώτος που, ελλείψει λαϊκού ερείσματος, επιδίωκε να πείσει με την επιλεκτική ανακατασκευή ακόμα και του άμεσου παρελθόντος. Η ανασηματοδότηση γινόταν προκλητικότερη, διότι το καθεστώς τόλμησε να συγκρίνει την 4^η Αυγούστου 1936 με τη μοναδική, τότε, εθνική επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου 1821, την καταξιωμένη στην εθνική μνήμη και συνείδηση. Ο Αγώνας, λοιπόν, αντιμετωπιζόταν ως προνομιακό θέμα για την παραγωγή εθνικιστικού λόγου.

Με κριτήριο την προσφορά στο έθνος, το καθεστώς έφθασε μέχρι το σημείο να αμφισβητήσει το ηθικό και ιστορικό πρωτείο του 1821, με το επιχείρημα ότι ο ελεύθερος ελληνισμός που είχε προέλθει από το 1821

συγκροτήθηκε σε κρατική μορφή αναντίστοιχη με τις πραγματικές του ανάγκες, ενώ, αντιθέτως, το Νέον Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου ήταν απελευθερωμένο από την κοινοβουλευτική τυραννία και πλήρως εναρμονισμένο με τις πραγματικές ανάγκες του έθνους. Επομένως, αν το 1821 ελευθέρωσε το έθνος από το φανερό εξωτερικό εχθρό, η 4^η Αυγούστου το έσωσε από τον ύπουλο εσωτερικό εχθρό· αν το 1821 υποσχέθηκε ένα ελπιδοφόρο εθνικό μέλλον, η 4^η Αυγούστου, αναμορφώνοντας το έθνος, κατέστησε το μέλλον αυτό υλοποιήσιμο μέσω της σύλληψης και της πραγματοποίησης του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού.

Υπό το πρίσμα του εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου η νέα γενιά διδασκόταν να προσλαμβάνει τα γεγονότα του Αγώνα επιλεκτικά και με διάθεση άμβλυνσης ή και απόκρυψης των διαφορών και των σκοτεινών πλευρών. Σταθερός σκοπός ήταν να επιβεβαιώνεται στη συνείδηση των παιδιών και των νέων a priori η εθνική κατασκευή, να εδραιώνεται η εθνική ταυτότητα ως μοναδική ταυτότητα, να θεωρούνται τα ιστορικά γεγονότα γραμμικά και μονοσήμαντα και να μην ελέγχονται οι πολύπλοκες αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ τους.

Εκτός από την επέτειο της 4^{ης} Αυγούστου, ως εθνική εορτή έγινε προσπάθεια από το καθεστώς να επιβληθεί και η 7^η Νοεμβρίου, επέτειος της ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. (7 Νοεμβρίου 1937). Οι μαζικές εκδηλώσεις που οργανώνονταν κυρίως από την Ε.Ο.Ν., για την προετοιμασία των οποίων - ως σημειωθεί - διετίθετο πολύς χρόνος, χρησίμευαν ως αφορμή για επαναβεβαίωση της αφοσίωσης της Νεολαίας στον Αρχηγό - Δημιουργό της και της αποδοχής των υποχρεώσεων που «εθελουσίως όλοι και όλοι»²¹¹⁵ ανέλαβαν απέναντί του. Στο πλαίσιο της αντίληψης της 4^{ης} Αυγούστου περί αρραγούς και αιώνιου έθνους και περί σωτηριώδους αναμορφωτικής αποστολής του Μεταξά, η Ε.Ο.Ν. ως ιδεολογικό προπύργιο υψωνόταν σε μεταφυσικές σφαίρες, ώστε να

²¹¹⁵ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 734: «Τηλεγράφημα του Κ.Ε.Ν. προς τον κ. Πρωθυπουργόν» επ' ευκαιρία της δεύτερης επετείου της Ε.Ο.Ν. που δημοσιεύθηκε στον Τύπο (8/11/1939).

δικαιώσει την πανεθνική και διαχρονική της αποστολή: μεταφυσικά αγκάλιαζε ολόκληρη την ελληνική νεότητα, παρελθούσα, παροντική και μέλλουσα.

Αν το καθεστώς επιχείρησε να διευρύνει το νόημα των προηγούμενων επετείων (25^{ης} Μαρτίου, 4^{ης} Αυγούστου, 7^{ης} Νοεμβρίου), το νόημα της Πρωτομαγιάς το αφομοίωσε, το αλλοίωσε πλήρως και το μετέλλαξε σε ωμή καθεστωτική προπαγάνδα. Ακόμα και ο εορτασμός της εργατικής Πρωτομαγιάς εκλαμβάνονταν από το καθεστώς ως ευκαιρία για στηλίτευση του κομμουνισμού και για αποθέωση της εργατικής πολιτικής της 4^{ης} Αυγούστου.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις ενοχοποιούνταν και απαξιώνονταν και ο ελληνικός λαός προβαλλόταν ως αρραγές και ομοιογενές σύνολο με μοναδική ταυτότητα την εθνική. Στο κενωμένο ιδεολογικά πλαίσιο της Πρωτομαγιάς συνωστίζονταν ιδεολογικά στοιχεία, όπως: υψηλή κοινωνική σημασία της εργασίας και ηρωοποίηση του εργαζόμενου λαού - το καθεστώς χρειαζόταν τους δικούς του λαϊκούς ήρωες -, υποταγή του ατόμου στο σύνολο, αδιατάρακτη πορεία της εθνικής ομάδας που ζει και δρα στη διάσταση του χώρου, παραμένοντας αναλλοίωτη από τη διάσταση του χρόνου.

Ωστόσο, το αποτέλεσμα της οργάνωσης αυτών των μαζικών επετειακών εορτασμών αποδείχθηκε κατώτερο της πρόθεσης των ιδυνόντων της 4^{ης} Αυγούστου και ιδίως αυτών της Νεολαίας. Η ασφυκτική κηδεμονία που ασκούσε το καθεστώς στην Ε.Ο.Ν., ο καταναγκασμός των μελών σε συμμετοχή στους εορτασμούς και η ανεπάρκεια των ιδυνόντων της Οργάνωσης ενοχοποιούνταν για τη μονοτονία, την έλλειψη έμπνευσης και πρωτοτυπίας στις εορταστικές εκδηλώσεις, τις εξουθενωτικές πρόβες, τη συρρίκνωση του σχολικού χρόνου και, τελικά, για τη, συχνά, απείθαρχη συμπεριφορά των εορταστών.

Η εντυπωσιακή δημόσια εικόνα της Νεολαίας ήταν φαινομενική και οικοδομούνταν επιμελώς προκειμένου να διασκεδαστεί η απουσία

πειστικού ιδεολογικού λόγου από την πλευρά του καθεστώτος. Η ροπή της Νεολαίας στην επίδειξη και στη στείρα, ακόμα και γελοία, αναπαραγωγή παραδοσιακών στοιχείων μαρτυρούσε την αδυναμία του καθεστώτος να ανασηματοδοτήσει πειστικά τις παραδοσιακές αξίες και, άρα, την περιορισμένη δυνατότητα ιδεολογικής του διείσδυσης.

Ενδεικτική της ανησυχίας και της αδημονίας των ιθυνόντων, αλλά και της παντελούς άγνοιας, εκ μέρους τους, του χρόνου και της μεθόδου που απαιτούνταν προκειμένου να λειτουργήσουν με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα οι μηχανισμοί ιδεολογικού επηρεασμού ήταν η διαταγή του Κ.Ε.Ν. Κανελλόπουλου προς τις Διοικήσεις των Ανωτάτων Σχολών και τις Περιφερειακές Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων, με την οποία ζητούσε από τον Οκτώβριο του 1939 να υποβληθεί έκθεση για τις ιδεολογικές ζυμώσεις που θα επιτυγχάνονταν μετά το πέρας του εορτασμού της επετείου της ίδρυσης της Νεολαίας που θα γινόταν το Νοέμβριο του 1939.²¹¹⁶

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι η 4^η Αυγούστου δεν επινόησε, αλλά κληρονόμησε τελετουργίες προς τιμή της πατρίδας από το προηγούμενο κοινοβουλευτικό καθεστώς, αν και, βεβαίως, ήταν αυτή που τις ανασηματοδότησε διαθέτοντας χρόνο, χρήμα και ενέργεια. Η ανανέωση των μαζικών εορτασμών έγκειται στην επιλογή νέων χώρων ως χώρων εορτασμού και, συνεπώς, στη μερική μεταβολή του συμβολισμού.

Πιο συγκεκριμένα, αν και κοινό θέμα των εθνικών εορτασμών παρέμενε η πατρίδα, οι εορταστικές εκδηλώσεις δεν επικεντρώνονταν στην ανάγκη της θυσίας του πολίτη προς υπεράσπιση της πατρίδας που κινδύνευε (όπως συνέβαινε κατά το πρόσφατο κοινοβουλευτικό παρελθόν), αλλά στη σύνδεση της πατρίδας με το ένδοξο παρελθόν της και στην αναβίωση του μεγαλείου αυτού στο μέλλον. Δεν τονιζόταν η επιλογή του συνειδητοποιημένου πολίτη που βιώνει τα αγαθά της

²¹¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 13, αρ. εγγρ. 048: Διαταγή του Κ.Ε.Ν. σχετικά με τον εορτασμό της επετείου ίδρύσεως της Ε.Ο.Ν. «Προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών και Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων και Θηλέων» (24/10/1939).

δημοκρατίας και γι' αυτό είναι διατεθειμένος να τα υπερασπιστεί, αλλά τα ιστορικά δικαιώματα του έθνους και η συνέχεια της εθνικής ομάδας στο χώρο και στο χρόνο, έξω και πέρα από ιστορικούς νόμους. Αυτή η αντίληψη, που διέπνεε τις εορταστικές εκδηλώσεις, ευθυγραμμίζονταν και με το είδος του εθνικισμού του καθεστώτος: εθνικισμός όχι πολιτικός, προσανατολισμένος στο μέλλον, αλλά πολιτιστικός, προσανατολισμένος στον εθνικό μύθο του παρελθόντος.

Κατά συνέπεια η Ε.Ο.Ν. ως οργανωμένη έκφραση της νέας γενιάς ήταν εγκλωβισμένη στη φανταστική κατασκευή της μοναδικότητας και της πρωταρχικότητας του ελληνικού έθνους που διαρκώς την έστρεφε στο παρελθόν. Το γεγονός αυτό ακύρωνε στην πράξη τον, καταρχήν, μοντέρνο χαρακτήρα της επιλογής των ιθυνόντων της Νεολαίας οι εορτασμοί να λαμβάνουν χώρα κυρίως στα μέρη όπου δρούσε η νέα γενιά (σχολεία, γήπεδα, στάδια, δρόμους, πλατείες). Επιπλέον, οι εορτασμοί αυτοί εστίαζαν στη σύνδεση της πατρίδας γης με τα ηρωικά γεγονότα που συνέβησαν σε αυτή. Με τη σύνδεση τούτη τέμνονταν ο τοπικός και ο χρονικός άξονας στο «εδώ» και στο «τώρα» της Ελλάδας της 4^{ης} Αυγούστου και γινόταν εναργές το καθήκον της νέας γενιάς απέναντι στο έθνος: ευλαβική συντήρηση των παραδοσιακών αξιών του παρελθόντος και διαιώνισή τους στο μέλλον. Γι' αυτό και η συμμετοχή της Νεολαίας στους εορτασμούς ήταν σημαντική τόσο σε συμβολικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

Επειδή το καθεστώς γνώριζε την εμβέλεια του ραδιοφωνικού και του κινηματογραφικού μηνύματος, καθώς και την επιρροή που μπορούσε να ασκήσει ο έντυπος λόγος, προικοδότησε την Ε.Ο.Ν. με αυτόνομο Ραδιοφωνικό Σταθμό, περιοδεύουσες κινηματογραφικές εγκαταστάσεις και με την έκδοση προπαγανδιστικών εντύπων, σημαντικότερο από τα οποία ήταν το μηνιαίο περιοδικό με τον εύγλωττο τίτλο *Η Νεολαία*.

Όμως ο προπαγανδιστικός λόγος - κραυγαλέος ούτως ή άλλως - ποτέ δεν μπόρεσε να ελκύσει το νεανικό κοινό στο οποίο απευθυνόταν.

Η μειωμένη απήχηση της ραδιοφωνικής, κινηματογραφικής και έντοπης προπαγάνδας της Ε.Ο.Ν. αποδείκνυε ότι για τον ιδεολογικό επηρεασμό δεν αρκούν οι άνωθεν εντολές, η έκδοση των οποίων μαρτυρούσε κραυγαλέα άγνοια της παιδικής και κυρίως της νεανικής ψυχολογίας: ο νέος a priori αντιδρά σε ό,τι έξωθεν επιβαλλόμενο και ιδίως στο προπαγανδιστικό μήνυμα.

Αλλά και οι ίδιοι οι κρατικοί λειτουργοί και ιδίως οι εκπαιδευτικοί που επιστρατεύονταν για τη διάδοσή του σε κάθε χώρο που σχετιζόταν με τη νεολαία, εντός και εκτός σχολικού δικτύου, αδιαφορούσαν. Το εντυπωσιακό ήταν ότι και οι βαθμοφόροι της Οργάνωσης δεν αποδέχονταν αυτό το οχληρό καθήκον, αν και απειλούνταν με σκληρές κυρώσεις. Το γεγονός αυτό αποτελεί απόδειξη της μειωμένης ικανότητας της Νεολαίας να επιτύχει μόνιμο ιδεολογικό επηρεασμό ακόμα και των υψηλόβαθμων στελεχών της και να τους πείσει για τη σημασία και την αναγκαιότητα της τήρησης των καθηκόντων τους.

Το γεγονός ότι στην Ε.Ο.Ν. εκχωρήθηκε η αρμοδιότητα της διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς καθόριζε και τη σχέση που διαμόρφωσε η Οργάνωση με τους μέχρι τότε παραδοσιακούς φορείς αγωγής, την Οικογένεια και το Σχολείο. Η Οικογένεια και το Σχολείο, μέχρι τότε αδιαμφισβήτητοι συνεκτικοί θεσμοί, θεωρούνταν υπαίτιοι του ηθικού εκτροχιασμού της νεολαίας.

Γι' αυτό, στην πραγματικότητα, η συμπερίληψη της Οικογένειας στο αξιακό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου ήταν προσχηματική. Το καθεστώς δεν εμπιστευόταν την παραδοσιακή πατριαρχική οικογένεια. Δεν τη θεωρούσε μηχανισμό κατάλληλο να πειθαρχήσει το παιδί και να το καταστήσει ωφέλιμο για το σύνολο, αλλά μηχανισμό που απέβλεπε στην απορρόφηση και τον εγκλωβισμό του παιδιού στο κλειστό πατριαρχικό οικογενειακό σύστημα και, τελικά, στη διαιώνιση του συστήματος αυτού. Το καθεστώς θεωρούσε ότι οι γονείς, πρώτοι φορείς

αγωγής του παιδιού, είχαν αποτύχει στο ρόλο τους. Η άρθρωση αυτής της κατηγορίας εις βάρος των γονέων επιτρέπει τη βάσιμη εικασία ότι η μαζική εγγραφή των παιδιών που μεθοδεύτηκε μέσω του σχολικού μηχανισμού, δεν έγινε χωρίς αντίδραση των γονέων και ιδίως των αστών γονέων θυγατέρων.

Με τη μαζική εγγραφή των παιδιών στη Νεολαία, η 4^η Αυγούστου φαινομενικά απέρριπτε ως επικίνδυνες για τις βλέψεις της τις προσδοκίες και τις αξίες που χαρακτήριζαν την παραδοσιακή μεσοπολεμική οικογένεια ως φορέα αγωγής της νέας γενιάς. Στην πραγματικότητα, όμως, το καθεστώς και ο ίδιος ο Μεταξάς ήθελαν να υποκαταστήσουν την ελληνική οικογένεια με την καθεστωτική Οργάνωση, να αντικαταστήσουν την αυταρχική οικογενειακή αγωγή με την αυταρχική πολιτική αγωγή. Η διαφοροποίηση, συνεπώς, μεταξύ της ελληνικής παραδοσιακής οικογένειας και της Ε.Ο.Ν. ως φορέων αγωγής της νέας γενιάς ήταν λιγότερο ποιοτική και περισσότερο ποσοτική.

Εκείνο το χαρακτηριστικό στο οποίο φαίνεται ότι διαφοροποιούνταν η παραδοσιακή μεσοπολεμική οικογένεια από την Ε.Ο.Ν. ήταν η άρση των ταξικών αντιθέσεων, κυρίως μεταξύ των αστών και των εργατών και αγροτών, που επιχειρούνταν στους κόλπους της τελευταίας, πάντα σε συνάρτηση με την επαγγελία κοινωνικής αλληλεγγύης και ομογενοποίησης της 4^{ης} Αυγούστου. Κι αυτή, όμως, η διαφοροποίηση ήταν ήσσονος σημασίας, αν ληφθεί υπόψη η κοινωνική κινητικότητα, η ρευστή ταξική διαστρωμάτωση και η ελλιπής ταξική συνειδητοποίηση στη μεσοπολεμική Ελλάδα.

Απόδειξη της ιδεολογικής συγγένειας του καθεστώτος με την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια του Μεσοπολέμου ήταν το ότι το καθεστώς απέφευγε την οριστική ρήξη με την οικογένεια. Αν και σε επίπεδο πολιτικής ρητορείας ο δικτάτορας κατηγορούσε τους γονείς για απροθυμία να εμπιστευθούν τα παιδιά τους στην Ε.Ο.Ν., στην πράξη λαμβάνονταν μέτρα κατευνασμού των γονεϊκών αντιρρήσεων και διασκέδασης των γονεϊκών ανησυχιών. Η 4^η Αυγούστου δεν ήθελε τους

γονείς αντιπάλους, αλλά συνεργούς στο αναμορφωτικό της νέας γενιάς έργο ή, τουλάχιστον, όχι εχθρικούς. Προσδοκούσε δε τη διείσδυση της ιδεολογίας της και στην οικογένεια μέσω των ΕΟΝιτών που θα επηρέαζαν ιδεολογικά τους γονείς τους.

Σχέση συναρμοδιότητας ήταν η σχέση που επιχείρησε να οικοδομήσει αρχικά η 4^η Αυγούστου μεταξύ Ε.Ο.Ν. και Σχολείου, εφόσον θεωρούσε ότι το Σχολείο, παραδοσιακός φορέας αγωγής των παιδιών μετά την Οικογένεια, αδυνατούσε, πλέον, να καλύψει τις ποικίλες απαιτήσεις της νέας γενιάς. Η πραγματοποίηση του στόχου αυτού φαινόταν, αρχικά τουλάχιστον, περισσότερο εφικτή, διότι ο σχολικός θεσμός, αντίθετα προς τον οικογενειακό, δεν ήταν κτητικός προς το παιδί και τον έφηβο, άραγε ευκολότερα θα μπορούσε να εκχωρήσει μέρος της άσκησης αγωγής σε άλλον φορέα.

Εξάλλου αρχικός σκοπός της Οργάνωσης δεν ήταν να παράσχει στη νέα γενιά δεξιότητες και μόρφωση αντίθετη από τη σχολική, αλλά συμπληρωματική της. Άρα, το καθεστώς δε στόχευε στην ανατροπή των παραδοσιακών παιδευτικών αξιών που παρέχονταν από το δάσκαλο, αλλά στη διεύρυνσή τους και στην ένταξή τους στο ιδεολογικό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου μέσω του μηχανισμού της Ε.Ο.Ν. Άλλωστε στην Ελλάδα είναι διαχρονικός ο κρατικός έλεγχος στο περιεχόμενο της παρεχόμενης, στη νέα γενιά, εκπαίδευσης και στην άσκηση της παιδευτικής πράξης. Με την αντίληψη αυτή ευθυγραμμίζονταν η 4^η Αυγούστου.

Το καθεστώς, βέβαια, αναβάθμισε τον κρατικό έλεγχο επί της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε κρατικό μονοπώλιο κάθε είδους αγωγής ακολουθώντας την ιδεολογική του αρχή ότι η εκπαίδευση του μελλοντικού πολίτη ήταν υπόθεση της οργανωμένης Πολιτείας· το δε Νέον εθνικό Κράτος ήταν ο μοναδικός διερμηνευτής και υπερασπιστής των εθνικών συμφερόντων, άρα και ο μόνος αρμόδιος φορέας για την

παροχή, στη νέα γενιά, παιδείας που να αποβλέπει στην προαγωγή των εθνικών συμφερόντων, δηλαδή παιδείας εθνικής.

Η απορρόφηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους της νέας γενιάς από την Ε.Ο.Ν. μέσω της υποχρεωτικής εγγραφής, στην Οργάνωση, των μαθητών από τον Οκτώβριο του 1938, η κατάργηση άλλων μη ελεγχόμενων από το καθεστώς νεανικών οργανώσεων και η προοδευτική υποβάθμιση του Σχολείου (λόγω της άλωσης του σχολικού μηχανισμού, της παραχώρησης του σχολικού εξοπλισμού και της υλικοτεχνικής υποδομής στην Ε.Ο.Ν., της συρρίκνωσης του ωρολογίου προγράμματος, της επέμβασης στο Σχολικό Πρόγραμμα Σπουδών, της χρησιμοποίησης των εκπαιδευτικών ως ιδεολογικών φερέφωνων του καθεστώτος και της άσκησης ανερυθρίαστης προπαγάνδας στο πλαίσιο της σχολικής ζωής) ήταν ενδείξεις της ανασφάλειας του καθεστώτος λόγω της επίγνωσης του σχεδόν ανύπαρκτου ιδεολογικού του ερείσματος στην ελληνική κοινωνία, και όχι αποδείξεις ότι ήθελε να ανταγωνιστεί ιδεολογικά το Σχολείο.

Όμως, αν η μεθοδευμένη υποβάθμιση του Σχολείου χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να δικαιολογήσει την -υποτιθέμενη- συμπληρωματική δράση της Ε.Ο.Ν., στην πραγματικότητα αποσκοπούσε στην προοδευτική αναβάθμισή της. Η Ε.Ο.Ν. άρχισε να δρα ανταγωνιστικά προς το Σχολείο από τη στιγμή που το καθεστώς αντελήφθη ότι αδυνατούσε να ελέγξει την ίδια την παιδευτική διαδικασία που λάμβανε χώρα στις σχολικές αίθουσες, με άλλα λόγια ότι αδυνατούσε να ελέγξει επαρκώς τον ασκούντα τη σχολική αγωγή, τον εκπαιδευτικό.

Ο εκπαιδευτικός είχε αρκετή ευχέρεια κατά τη διάρκεια της σχολικής πράξης να διαφεύγει τον κρατικό έλεγχο και να μην εγχαράσσει την επίσημη κρατική ιδεολογία στους μαθητές. Η γυναίκα εκπαιδευτικός, επιπλέον, δραστηριοποιούνταν ακόμα πιο απρόθυμα στην ιδεολογική «διαφώτιση» των μαθητών λόγω των περιορισμών που επέβαλλε το φύλο της στη ζωή και στη δράση της στις μικρές

επαρχιακές κοινωνίες όπου, συνήθως, υπηρετούσε. Γι' αυτό, από τα τέλη του 1938 και τις αρχές του 1939 ο εκπαιδευτικός κλάδος μπήκε στο στόχαστρο του καθεστώτος, αρχής γενομένης από την ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας από τον ίδιο το δικτάτορα, το Νοέμβριο του 1938.

Οι εκπαιδευτικοί, από την ανώτερη ως την κατώτερη βαθμίδα, επιφορτίστηκαν με αυξημένα και οχληρά καθήκοντα που αφορούσαν όχι μόνο σε ιδεολογική συστράτευση, αλλά και σε ενεργό συμμετοχή, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το ανώτατο - υποτίθεται - μορφωτικό ιδεώδες που αποτελούσε καρπό της συμπόρευσης Ε.Ο.Ν. και Σχολείου. Εξόφθαλμη απόδειξη της επιδίωξης του καθεστώτος να μεταβάλει τους εκπαιδευτικούς από κρατικούς υπαλλήλους σε ιδεολογικά του φερέφωνα αποτελούσε η εισαγωγή, το Νοέμβριο του 1939, στα σχολεία και η διδασκαλία από τους εκπαιδευτικούς ενός καινούριου μαθήματος, της «Εθνικής και Ηθικής Αγωγής». Η διδακτέα ύλη καθοριζόταν από την Ε.Ο.Ν. η οποία απέστειλε στα σχολεία και το σχετικό εκπαιδευτικό υλικό που η ίδια - και όχι το Υπουργείο Παιδείας - παρήγε.

Ωστόσο, ο εκπαιδευτικός κλάδος αποκάλυπτα ή, συνηθέστερα, κεκαλυμμένα εκδήλωνε τη δυσφορία ή την αντίθεσή του στους σκοπούς και τις πρακτικές της Ε.Ο.Ν. Επιπλέον, η ιεραρχία στις σχολικές μονάδες και στο κοινωνικό σύνολο διαταρασσόταν εξαιτίας του ιδιόμορφου συστήματος απονομής βαθμών στα ανώτερα στελέχη της Ε.Ο.Ν., εκπαιδευτικούς και μη. Οι εκπαιδευτικοί συχνά έρχονταν σε προστριβές με τους επηρμένους νεαρούς βαθμοφόρους της Νεολαίας μέσα στο σχολείο, γεγονός που ακύρωνε την αναγκαία παιδαγωγική απόσταση μεταξύ δασκάλου και μαθητή.

Επιπλέον, παρά τις έντονες προσπάθειες, η ιδεολογική διείσδυση της Ε.Ο.Ν. στις Ανώτερες και στις Ανώτατες Σχολές, καθώς και στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ήταν μικρή. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής του μαθητικού και σπουδαστικού πληθυσμού στη Νεολαία δεν προήγε την ιδεολογική «διαφώτιση» της νέας γενιάς διά της Ε.Ο.Ν., όπως, προφανώς, προσδοκούσε το καθεστώς.

Αντιθέτως, η εγγραφή μετατράπηκε σε τοπική διαδικασία που δεν αρκούσε, για να εμποδίσει τις αποδοκιμασίες των σπουδαστών και να αναστρέψει την αδιαφορία του μαθητικού πληθυσμού ούτε να αποτρέψει το σκασιαρχείο από τις εκδηλώσεις της Οργάνωσης κατά τη διάρκεια του σχολικού ωραρίου. Το σκασιαρχείο σε συνδυασμό με τη συμπίεση του ωφέλιμου διδακτικού χρόνου είχε ως αποτέλεσμα την παραμέληση των σχολικών υποχρεώσεων. Ο παραγκωνισμός των σχολικών καθηκόντων εξετράπη σε γενική απορρύθμιση της σχολικής ζωής.

Αν στην περίπτωση του Σχολείου, η Ε.Ο.Ν. χρησιμοποιήθηκε από την 4^η Αυγούστου σαν αιχμή του δόρατος προκειμένου άμεσα να επιτύχει την άλωσή του, στην περίπτωση του Στρατού η Ε.Ο.Ν. χρησίμευσε σαν Δούρειος Ίππος για την προοδευτική ιδεολογική του αφομοίωση. Η 4^η Αυγούστου έβλεπε στο Στρατό το φυτώριο των μελλοντικών υπερασπιστών του έθνους και του καθεστώτος, είτε στρατιωτικών είτε πολιτών, αφού όλοι αυτοί θα είχαν θητεύσει στην Ε.Ο.Ν. και, επομένως, θα είχαν γαλουχηθεί με τις αξίες της 4^{ης} Αυγούστου.

Οι αιτίες της διαφοροποίησης της τακτικής που ακολούθησε η δικτατορία όσον αφορά στη σχέση της Ε.Ο.Ν. με το Σχολείο και το Στρατό είναι εμφανείς. Η 4^η Αυγούστου δεν επιθυμούσε να έρθει σε σύγκρουση με το βασιλιά, στον οποίον ο στρατός, αποκεκαθαρμένος από τα βενιζελικά του στελέχη, ήταν αφοσιωμένος. Επίσης δεν επιθυμούσε να προκαλέσει την μήνιν του βασιλιά υφαρπάζοντας την αποκλειστική του εξουσία στο στράτευμα, διότι είχε επίγνωση της εξάρτησής της από το μονάρχη, ο οποίος, σημειωτέον, διατηρούσε στενές επαφές με τη Βρετανία, με την οποία το καθεστώς, επίσης, δεν επιθυμούσε να έρθει σε ρήξη, εν όψει της εμπλοκής της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Για τους λόγους αυτούς η 4^η Αυγούστου δεν επιφύλαξε στη Νεολαία της ρόλο επεμβατικό και διορθωτικό - και πολύ περισσότερο ανταγωνιστικό - αλλά συμπληρωματικό. Προκειμένου να καταστεί σαφές

ότι ο ρόλος της Ε.Ο.Ν. στο Στρατό ήταν ρόλος αυστηρά συμπληρωματικός, το καθεστώς τόνιζε τις ομοιότητες του στρατεύματος με τη Νεολαία και όχι τις ανεπάρκειές του (όπως έκανε στην περίπτωση του σχολείου): στολή, σημαίες, ιδιαίτερος χαιρετισμός, παρελάσεις, εκπαίδευση σε στρατόπεδα, στρατιωτικές ασκήσεις, αυστηρή ιεραρχία, έμφαση στο καθήκον.

Ωστόσο, οι ιδιαίτερες τιμές που περιποιούσε η 4^η Αυγούστου στο στρατεύμα διά της Ε.Ο.Ν. δεν αποσκοπούσαν στο να υποβαθμίσουν τη Νεολαία σε παραστρατιωτικό σύστημα ούτε - πολύ περισσότερο - στο να αντικαταστήσει η Ε.Ο.Ν. το στρατό μετασηματιζόμενη σε στρατοκρατορική νεολαία, ανάλογη με τη χιτλερική. Σκοπός ήταν να γίνει η Ε.Ο.Ν. τοποτηρητής της 4^{ης} Αυγούστου σ' ένα χώρο όπου αυτή δεν είχε, ακόμα, σταθερή παρουσία, και προοδευτικά να αναβαθμιστεί σε αρωγό του Στρατού - ρόλο που η Νεολαία αναδέχθηκε πολύ εύκολα μετά την εμπλοκή της χώρας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι προσδοκούσε βαθμιαία να τον επηρεάσει ιδεολογικά εμπλουτίζοντας τη βασιλοφροσύνη με τις υπόλοιπες αρχές της 4^{ης} Αυγούστου και, τελικά, να καταστήσει το Στρατό ιδεολογικό της προπύργιο και μάχιμο υπερασπιστή της.

Η προβολή της Ε.Ο.Ν. ως προσωπικού δημιουργήματος του Μεταξά και η απροσημάτιστη επίδειξη κρατικής εόνιας προς όφελός της δεν καθιστούσαν τη Νεολαία συμπαθή ούτε στο λαό ούτε και σε αυτούς, ακόμη, τους αξιωματούχους του καθεστώτος. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκαν το θάνατο του Πατέρα - Μεταξά τα επιφανέστερα στελέχη της απέκλειε την αποδοχή, από αυτά, άλλου Αρχηγού.

Πιο συγκεκριμένα, η προσωπολατρία η καλλιεργούμενη από την 4^η Αυγούστου, από τη Νεολαία και από τον ίδιο το Μεταξά, και διαιωιζόμενη και μετά το θάνατο του Αρχηγού, εγκλώβισε την Οργάνωση στην αδράνεια και στη στασιμότητα. Οι επικεφαλής της

αρνούνταν να επαναπροσδιορίσουν τις ιδεολογικές αρχές τους και να επανακαθορίσουν την αποστολή τους μετά το θάνατο του Μεταξά, με άλλα λόγια αδυνατούσαν να αποδεχτούν το ανέκκλητο.

Η άρνηση της Ε.Ο.Ν. να απογαλακτισθεί ιδεολογικά και συναισθηματικά από τον ιδρυτή της προδιέγραψε το τέλος της και αυτό με τη σειρά του επαναβεβαίωσε τη μοιραία σχέση της με το δικτάτορα. Η μεταξική Νεολαία διαλύθηκε αθόρυβα τον Ιούνιο του 1941, αφού, στο μεταξύ, η εμπλοκή της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οι ραγδαίες πολεμικές εξελίξεις είχαν μεταθέσει στις καλένδες την αντιμετώπιση των ιδεολογικών της αδυναμιών και των οργανωτικών της προβλημάτων και τελικά τη ματαίωσαν.

Ωστόσο, η Ε.Ο.Ν. αποτελεί την ορατή απόδειξη της συνειδητοποίησης, εκ μέρους της επίσημης Πολιτείας, της δυναμικής της νέας γενιάς. Για πρώτη φορά το οργανωμένο κράτος ανασύρει τη νεολαία από το περιθώριο των κοινωνικών δρώμενων και την καθιστά κέντρο της μέριμνάς του παρέχοντάς της χώρο, χρόνο και πλαίσιο δράσης. Από την άποψη αυτή η Ε.Ο.Ν. λειτούργησε ως προσπάθεια εξισορρόπησης των παραδοσιακών αξιών (π.χ. Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια) με τις σύγχρονες αντιλήψεις και πρακτικές (π.χ. κοινωνική και οικονομική αναβάθμιση της γυναίκας, κοινωνική αναβάθμιση της νεολαίας).

Όσον αφορά στην ιδεολογική επίδραση που άσκησε η Οργάνωση στα μέλη της και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, αυτή είναι δύσκολο να αποτιμηθεί λόγω της μικρής χρονικής διάρκειας της 4ης Αυγούστου, της οικονομικής και τεχνολογικής υπανάπτυξης της μεσοπολεμικής Ελλάδας, των οργανωτικών προβλημάτων της Νεολαίας και των μηχανισμών ιδεολογικής εγχάραξης που αποδείχτηκαν ανεπαρκείς. Πάντως, μερικά από τα ιδεολογικά στοιχεία, των οποίων η Ε.Ο.Ν. υπήρξε φορέας και διερμηνευτής, εμφανίζονται με ιδιαίτερη ένταση στην Κατοχή, στον Εμφύλιο και μετέπειτα: αγάπη στην πατρίδα, έμφαση στο

καθήκον της υπεράσπισης της, πεποίθηση στην αναζωογονητική δύναμη της νέας γενιάς και νομιμοποίηση της κοινωνικής της δράσης.

Η επιλεκτική επιβίωση ιδεολογικών στοιχείων (όπως σωματική αρμονία, πνευματική καλλιέργεια, επαγγελματική κατάρτιση, ομαδικότητα, κοινωνική αλληλεγγύη, αναγεννητική δύναμη της νέας γενιάς, εθνική ταυτότητα) μέχρι σήμερα δεν αποτελεί απόδειξη της συνεχιζόμενης ιδεολογικής επίδρασης της 4^{ης} Αυγούστου - άλλωστε η ηγετολατρία και η βασιλοφροσύνη, βασικές συνιστώσες της μεταξικής ιδεολογίας, έχουν πια εκφυλιστεί. Αποτελεί, πιθανότατα, απόδειξη μιας ισχυρής εθνικής ιδεολογίας, της οποίας οι παραδοσιακές αξίες (Πατρίδα, Θρησκεία, Οικογένεια) διατηρούν, ακόμα και σήμερα, βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία, έστω και αν το περιεχόμενό τους και η βίωσή τους από τα μέλη της εθνικής κοινότητας έχουν, μερικώς, μεταβληθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι) Πρωτογενείς πηγές

1. Δημοσιεύτο αρχειακό υλικό

Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Αθήνα

Αρχείο Ε.Ο.Ν., Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Αθήνα

Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών, Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Αθήνα

Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, 1937, Αταξινόμητα, Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Αθήνα

Πρακτικά Εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως (Ε.Σ.Σ.Ε.) Αιτωλοακαρνανίας, Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι

Αρχείο 1^{ου} Λυκείου Μεσολογγίου (Παλαμαϊκής Σχολής) 1930 - 1940, Γυμνάσιον εν Μεσολογγίω, Βιβλίον Πρακτικών, 1933 - 1940, Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι

Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου (Παπαστράτειο), Βιβλίο Πράξεων, 1934 - 1938, Αγρίνιο

Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου (Παπαστράτειο), Βιβλίο Πράξεων, 1938 - 1945, Αγρίνιο

Αρχείο 1^{ου} Γενικού Λυκείου Αγρινίου, Γυμνάσιον Αγρινίου (Παπαστράτειο), Βιβλίο Παιδαγωγικών Πράξεων, 1917 - 1937, Αγρίνιο

Αρχείο Αναστασίου Θεοδοσόπουλου, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα

Αρχείο Χριστίνας Τζάθα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα

Αρχείο Νικολάου Αποστολόπουλου, Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), Αθήνα

2. Δημοσιευμένα έγγραφα

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (Φ.Ε.Κ.), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1936 - 1941

Μεταξάς, Ιωάννης, *Προσωπικό Ημερολόγιο*, τ. Α', Β', Γ', Δ', Γκοβόστης, Αθήναι χ.χρ.

Μεταξάς, Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις 1936 -1941*, τ. Α', Β', Γκοβόστης, Αθήναι χ.χρ.

Σιφναίος, Κωνστ., *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων (εκδιδόμενοι κατά 15θήμερον) Μετά των Αιτιολογικών Εκθέσεων των νόμων, εγκυκλίων, υπουργικών αποφάσεων*, τόμ. ΙΔ' - Έτος 1939, Τύποις Διον. Πετσάλη, Αθήναι 1939

Κ.Κ.Ε., *Επίσημα Κείμενα 1929 - 1933*, τ. Γ', Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1968

3. Αναγνωστικά

Το νέο μου βιβλίο. Αναγνωστικόν Γ' δημοτικού, Επ. Παπαμιχαήλ, Δ. Βουτυράς, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937

Νάρκισσοι. Αναγνωστικόν Δ' τάξεως, Δημ. Ανδρεάδης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937

Ποικίλη Στοά. Αναγνωστικόν Ε' τάξεως, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης, εκδ. οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1937

Ελληνόπουλα. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού, Π. Νιρβάνας, Δ. Γ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939

Αναγνωστικό ΣΤ' δημοτικού, Δημ. Κοντογιάννης, Ν. Κοντόπουλος, Π. Νιρβάνας, Δ. Ζήσης κ.ά., Ο.Ε.Σ.Β., εν Αθήναις 1939

4. Περιοδικά και Εφημερίδες

Αλιβιζάτος, Αμίλκας Σ., «Εκκλησία, Πολιτεία και Έθνος εξ επόψεως ορθοδόξου», *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, εξεδόθη εν Ελλάδι Τύποις «Φοίνικος», Αθήναι 1936 - 1937, σσ. 68 - 97

Κοκκινόπουλος, Ευτύχιος, *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τ. Α', τεύχ. α', Εκδόσεις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήναι 1935

Εκκλησία, τ. 14, έτος ΙΔ', αριθ. 49 - 50, Σάββατον 12.12.1936, σσ. 385 - 415

Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου. Αι νέαι κατευθύνσεις, αριθ. 6, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, χ.τ. 1937

Περί της ύλης της Εκπαιδύσεως - Απασχολήσεως. Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (τεύχ. Γ'), αριθ. 27, έκδ. Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939Δ'

Υγιεινή. Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (τεύχ. Ε', 1 -3), αριθ. 31, έκδ. Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939Δ'

Θρησκεία. Σειρά εκδόσεων περί Εκπαιδύσεως (τεύχ. Δ, 3), αριθ. 50, έκδ. Ε.Ο.Ν., Αθήναι 1939Δ'

Εκπαιδευτικά Χρονικά. Μηνιαίον Παιδαγωγικόν Περιοδικόν, τεύχη 37 - 81, Σεπτ. 1936 - Δεκ. 1940

Τέσσαρα Χρόνια Διακοβερνήσεως Ι. Μεταξά, τ. Α', Β', Γ', Δ', αριθ. 35, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διεύθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, χ.τ.χρ.

Το Νέον Κράτος. Μηνιαία Επιθεώρησις: Πολιτική - Κοινωνική Φιλοσοφία - Ιστορία - Τέχνη, Αθήναι Σεπτέμβριος 1937 - Μάρτιος 1941

Νέα Εστία. Τεύχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, φίλο και προστάτη των Γραμμάτων και των Τεχνών, τ. 29, τεύχ. 340, έτος ΙΕ', 1941, Αθήναι 15 Φεβρουαρίου 1941

Πρωινός Τύπος (10.6.1941, 26.7.1941)

Ελευθερία (5.8.1945, 9.12.1945)

II) Δευτερογενείς πηγές

1. Βιβλία

Beaton, Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μτφρ. Μαριάννα Σπανάκη, Ευαγγελία Ζουργού, Νεφέλη, Αθήνα 1996

de Amicis, Edmondo, *Καρδιά*, μτφρ. Μιχ. Β. Πιονιστής, εκδ. οίκος Μαργαρίτας Βασιλείου, Αθήναι Μάρτιος 1953

Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory: A conceptual approach*, Oxford University Press, 1996

Garner, Roberta, *Contemporary movements and ideologies*, McGraw - Hill, New York c1996

Geertz, Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. - επιστ. θεώρηση Θεόδωρος Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα Μάιος 2003

Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Α', Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2008

Kofas, Jon V., *Authoritarianism in Greece: The Metaxas regime*, East European Monographs, boulder distributed by Columbia University Press, New York 1983

Lord Russel of Liverpool, *Η μάστιγα του Ναζισμού: Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ 1939 - 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2007

Mavrogordatos, George Th., *Stillborn Republic: Social coalitions and Party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkley - Los Angeles - London 1983

Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994

Paterson, Hogan, *Explaining the History of American Foreign Relations*, Cambridge University Press, 1991, reprinted 1992, 1993, 1994, 1996

Paxton, Robert O., *Η ανατομία του φασισμού*, μτφρ. Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, χ.τ. 2006

Richter, Heinz, *1936 - 1946: Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, μτφρ. Ειρήνη Μιχαλοπούλου - Τζένη Μαστοράκη, τ. Α', Β', Εξάντας, Αθήνα 1975

Thurlow, Richard, *Fascism*, Cambridge University Press, 1999

Vitti, Mario, *Η Γενιά του Τριάντα*, Ερμής, Αθήνα 1987

Weber, Max, *Οι τύποι της εξουσίας*, Μετάφραση - Σχόλια - Επίμετρο Θανάσης Γκιούρας, Κένταυρος, Αθήνα 2001

Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908 -1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990

Αγγελής, Βαγγέλης, «*Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...*». «*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής*» και ναιολαιστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983

Ανδρικόπουλος, Γιάννης, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου, 1922 - 1936*, Φυτράκης / Ο Τύπος Α.Ε., Σύγχρονη Ιστορία, χ.τ. 1987

Ανδρικόπουλος, Γιάννης, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική)*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα 1977

Ανθογαλίδου, Θεοπούλα, *Κοινωνική κριτική και ιδεολογία στην εκπαίδευση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1998

Αντωνίου, Δαβίδ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833 - 1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 17, τ. Α', Β', Γ', Αθήνα 1989

Αντωνόπουλος, Αναστάσιος, *Ο Σχολικός Κήπος (Παιδαγωγική, Διδακτική, Εθνική και πλουτοπαραγωγική αυτού σημασία)*, Βιβλιοπωλείον ΑΧΑΙΟΣ Αγγ. Κουλουμπή, Πάτρα 1949

Βαλάση, Ζωή (απόδοση), *Ο τζιτζικας και ο μύρμηγκας*, 2^η έκδ., Ελληνικά Γράμματα, χ.τ. 2001

Βατικιώτης, Παναγιώτης Γ. (P. J. Vatikiotis), *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα 1936 -1941*, μτφρ. - επιμέλεια Δήμητρα Αμαραντίδου, Ευρασία, Αθήνα 2005

Βελλιάνης, Αννίβας, *Μεταξάς - Χίτλερ: Ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936 - 1941*, Ενάλιος, Αθήνα 2003

Βεντήρης, Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910 - 1920*, τ. Α', Β', Ίκαρος, Αθήνα Δεκέμβριος 1970

Βλάχος, Γεώργιος Α., *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919 - 1951)*, επιλογή - επιμέλεια Μιχαήλ Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990

Βολτής, Τάσος Δ., *Αναγνωστικά δύο αιώνων στο δημοτικό σχολείο: 150 χρόνια παιδευτικής πορείας*, Σμυρνιωτάκης, χ.τ.χρ.

Βερέμης, Θάνος, Κολλιόπουλος, Γιάννης, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006

Γαζή, Έφη, *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος (1880 - 1930)*, Πόλις, Αθήνα 2011

Γεωργίου - Νίλσεν, Μυρτώ, *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, Κέδρος, χ.τ. 1980

Γιανναράς, Χρήστος, *Η ελευθερία του ήθους*, Γρηγόρης, Αθήνα 1979

-----, *Ενάντια στη θρησκεία*, Ίκαρος, Αθήνα 2006

Γούδας, Αναστάσιος Ν., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών, Πολιτικοί Άνδρες*, τ. Ζ', εκ του τυπογραφείου Νικήτα Γ. Πάσσαρη, εν Αθήναις 1875, (φωτογραφική ανατύπωση 1971, Βασ. Ν. Γρηγοριάδης Αθήναι)

Γρηγοριάδης, Φοίβος Ν., *4^η Αυγούστου - Αλβανία 1935 - 1941*, τ. Δ', Κεδρηνός, Αθήνα 1972

Δαφνής, Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 -1940*, τ. Α', Β', Κάκτος, Αθήνα 1997

Δεμερτζής, Νίκος, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1996

Δερβίσης, Στέργιος Ν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα*, εκτύπωση - βιβλιοδεσία Βιβλιοδετική Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1985

Δερτυλής, Γεώργιος Β., *Αεί παίδες απαίδευτοι; Είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996

Δημαράς, Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, τ. Α', Β', Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2003

Δημαράς, Αλέξης (εποпт.), Αθανασιάδης, Χάρης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831 -1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Παλιοί και νέοι φασισμοί*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995

Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830 - 1947): Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000

Δραγούμης, Ίων (Ίδας), *Ηρώων και Μαρτύρων Αίμα*, Δωδώνη, Αθήνα 1973

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης, *Η Δόξα και ο Διχασμός*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Αθήνα 1992

Ζαβιτσάνος, Ευάγγελος Κ., *Οι δυο μεγάλοι Κεφαλλήνες γεννηθέντες εν Ιθάκη Οδυσσεύς και Ιωάννης Μεταξάς*, Πάπυρος, Αθήναι 1939

Ζιάκας, Θεόδωρος Ι., *Έθνος και Παράδοση, «Αιγαίον» και Εναλλακτικές Εκδόσεις*, Λευκωσία 1993

Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003

Θεοτοκάς, Γιώργος (Ορέστης Διγενής), *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988

Θωμόπουλος, Θεόδωρος, *Το Αγρίνιο απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Τύποις Θεοχ. Στασινάκη, Αθήνα 1954

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήναι 1975

Ιωακείμ, Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς: Η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση (1871 - 1922)*, Παπαδήμας, Αθήνα 2005

Καγκαλίδου, Ζαφειρούλα Ι., *Εκπαίδευση και Πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1999

Καλλονάς, Δ., *Ιωάννης Μεταξάς, μαθητής, στρατιώτης, πολιτικός, αγωνιστής, κυβερνήτης, χ.έ.*, Αθήνα 1938

Κανέττι, Ελίας, *Μάζα και εξουσία*, μτφρ. Αγγελική Βερυκοκάκη - Αρτέμη, 1971 by Claassen Verlag, Hamburg, για την ελληνική γλώσσα Αλέκος Παπακώστας, Ηριδανός, Αθήνα χ.χρ.

Καπογιαννόπουλος, Ανδρέας, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Περιοδικός Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1988

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης, *Εισαγωγή στην επιστήμη της Ιστορίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998

Κεφαλληναίου, Ευγενία, *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771 - 1981*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1995

Καυταντζόγλου, Ιωάννα, *Πολιτικός λόγος και ιδεολογία: Οι εκλογές της Μεταπολίτευσης*, Εξάντας, χ.τ. 1979

Κιτοίκης, Δημήτρης, *Η Ελλάδα της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις (Τα αρχεία του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών 1936 - 1941)*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα Σεπτέμβριος 1990

-----, *Η Τρίτη Ιδεολογία και η Ορθοδοξία*, Εστία 1998

Κόκκινος, Γιώργος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937 - 1941)*, Παπαζήσης, χ.τ.χρ.

Κολιόπουλος, Γιάννης, *Παλινόρθωση - Δικτατορία - Πόλεμος 1935 - 1941: Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1985

-----, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, 2η έκδ. επηξημένη και βελτιωμένη, τ. Β', εν Αθήναις 1970

Κοντογιώργης, Γεώργιος, Δ., *Το αυταρχικό φαινόμενο: «4^η Αυγούστου» - «21 Απριλίου»*. Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις, Παπαζήσης, Αθήνα 2003

Κουλούρη, Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834 - 1914): Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, Αθήνα 1988

Κουντουράς, Μίλτος, *Κλείστε τα σχολειά (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, τ. Α', επιμέλεια - σχόλια: Αλέξης Δημαράς, Γνώση, χ.τ. 1985

Κουτσούκης, Κλεομένης Σ., *Πολιτική Ηγεσία - Ηγέτες: Ταυτότητα - Προσωπικότητα - Συμπεριφορά. Εισαγωγή στη θεωρία, τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις και την εμπειρική έρευνα*, αναθεωρημένη 2η έκδοση, Ε.Α. Αναστασίου, Αθήνα 2001

Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Η Μεγάλη Ιδέα: Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Τυπωθήτω, χ.τ. 2010

Κριάρης, Αριστ. Ι., *Ο Σχολικός Κήπος. Ο Κοινοτικός και ο Δημοτικός Κήπος*, Σπόρος Σπόρου, Αθήναι 1954

Κυπριανός, Παντελής, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα Μάιος 2004

Λαμπρινός, Φώτος, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού: Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895 -1940)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004

Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918 -1923*, Καρανάσης, Αθήνα 1976

-----, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1923 -1927: Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια /Ιστορική μνήμη 3, χ.τ. Σεπτέμβριος 1985

-----, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1927-1931: Από την καταφρόνια μια καινούρια αυγή*, Κομμούνια /Ιστορική μνήμη 5, χ.τ. Δεκέμβριος 1987

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988

-----, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988

Λουκάτος, Δημήτριος Σωτ., *Ημερολογιακές Σημειώσεις 1940 - 41*, Ποταμός, Αθήνα 2001

Μαϊστρου, Ελένη, Μαυροκορδάτου, Δήμητρα, Μαχαίρας, Γιώργος, Μπελαβίλας, Νίκος, Παπαστεφανάκη, Λήδα, Πολύζος, Γιάννης, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909 -1993): Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα Νοέμβριος 1996

-----, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909 - 1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή χ.χρ.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα (Τσάμηδες, Εβραίοι)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005

Μαχαίρα, Ελένη, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 13, Αθήνα 1987

Μεταξά, Λουκία Ι., *Το Πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά (Εκ του προσωπικού του αρχείου)*, χ.ε., Αθήναι 1945

-----, *Ιωάννου Π. Μεταξά, Εισ το προσωπικό του Ημερολόγιο Α' Επίμετρο, Σχόλια, Ντοκουμέντα, Β' Αμβροσίου Τζίφου, Από το ανέκδοτο Ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, χ.τ. 1977

Μεταξάς, Επαμεινώνδας Δ., *Ιστορία της Οικογενείας Μεταξά από του 1081 μέχρι του 1864 έτους*, εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, εν Αθήναις 1893

Μπαρχαμπάς, Αριστείδης, *Το Αγρίνιο κάποτε*, Ergo, Αθήνα 2003

Μπουζάκης, Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 - 1985): Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 1987

Μποχώτης, Αθανάσιος, *Η ριζοσπαστική Δεξιά: Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864 - 1911* (Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Νούτσος, Χαράλαμπος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931 - 1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Παλαιολόγος, Γεώργιος Ν., *Γενική Παιδαγωγική*, Τυπογραφείον Μ. Δ. Μυρτιδης, εν Αθήναις 1955

Πανοπούλου, Αγγελική, Τσικνάκης Κώστας, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 - 1941): Καταγραφή*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περ. *Μνήμων*, αρ. 8, Αθήνα 1992

Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 - 1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006

Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην ελληνική βιομηχανία: Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870 -1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009

Πέιν, Στάνλεϊ, *Η Ιστορία του Φασισμού 1914-1945*, μτφρ. Κώστας Γεώργιας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000

Πετράκη, Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006

Πετρίδης, Παύλος (εισαγ. - επιμ.), *Ε.Ο.Ν.: Η φασιστική νεολαία του Μεταξά*, Ιστορικό - Πολιτικά Ντοκουμέντα, τ. Δ', University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000

Πλάτων, *Πολιτεία*, εισ. σημείωμα, μτφρ, ερμ. σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2002

-----, *Σοφιστής*, εισαγωγή, μτφρ., σχόλια Δημήτρης Γληνός, «Δαίδαλος» - Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Αθήνα χ.χρ.

Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989

Πουλατζάς, Νίκος (επιμ.), *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα χ.χρ.

Ρήγος, Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 - 1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, χ.τ. 1988

-----, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922 - 1941*, τ. Α', Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995

Ρισάρ, Λιονέλ, *Ναζισμός και κουλτούρα*, μτφρ. Λοΰσκα Αβαγιανού, Ασάρτη, Αθήνα 1999

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η γένεση του Νέου Ελληνισμού*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006

Σκοπετέα, Έλλη, *«Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 -1880)*, Πολύτοπο, Αθήνα 1988

Σταυριδη - Πατρικίου, Ρένα, *Εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999

Σφήκας, Θανάσης Δ., *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, Στάχυ, Αθήνα 2000

Ταρσούλη, Γεωργία (διασκευή), *Ο τζιτζικας και το μυρμήγκι*, Ατλαντίς, χ.τ.χρ.

Τάτσης, Νικόλαος Χ. (επιμ.), *Max Weber: Ερμηνευτικά κείμενα*, Οδυσσέας, Αθήνα Μάιος 1998

Τζιόβας, Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας ΕΠΕ, Αθήνα Νοέμβριος 1989

Τζωρτζάτος, Βαρνάβας Δ., Μητροπολίτης Κίτρους, *Η Καταστατική Νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου*, εν Αθήναις 1967

-----, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος μετά ιστορικής ανασκοπήσεως*, εν Αθήναις 1977

Τρήρης, Λεωνίδας, *Μεταξάς, ο νέος Λυκούργος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., Εργοστάσιον Γραφικών Τεχνών, Αθήναι 1940

Τρωιάνος, Σπύρος Ν., Πουλής, Γεώργιος Α., *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 2003

Τσαούσης, Δ. Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1983

Τοβετάν, Τόντοροφ, *Απέναντι στο ακραίο*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος 2002

Τσίρος, Νικόλαος Δ., *Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber: Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 2001

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, Κ. Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα χ.χρ.

(π.) Φάρος, Φιλόθεος, *Ο μύθος της ψυχικής υγείας*, Αρμός, Αθήνα 2001

Φεσσόπουλος, Γ. Θ., *Η Ελλάς κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, τυπογραφικά και βιβλιοδετικά καταστήματα Νικολάου Π. Τιλπέρογλου, Αθήναι 1939

Φραγκουδάκη, Άννα, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978

-----, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830 - 1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989

Ψυρούκης, Νίκος, *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1974

2. Εγκυκλοπαίδειες - Λεξικά - Λευκώματα

Who 's Who in Europe, Aux editions de Feniks, Bruxelles χ.χρ.

Εβδομήντα Χρόνια Ελληνική Ραδιοφωνία, copyright Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση Ανώνυμος Εταιρεία (Ε.Ρ.Τ. Α.Ε.), χ.τ. 2008

Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας Γ. Μπαμπινιώτη, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998

Λεξικό για το Σχολείο και το Γραφείο Γ. Μπαμπινιώτη, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004

Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας ΠΡΩΪΑΣ, τ. Β', 3^η έκδ. επισημημένη, Σταμ. Π. Δημητράκος, Αθήναι χ.χρ.

Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βαβολίνη, τ. 1, 2, Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», Αθήναι χ.χρ.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Κ', ΚΔ', «Ο ΦΟΙΝΙΞ» Ε.Π.Ε., Αθήναι χ.χρ.

Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Δ' -Ε', Ελληνικά Γράμματα - Herder, Αθήναι 1968

Νέο Ελληνικό Λεξικό Εμμ. Κριαρά, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1995

Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ. Β', Ε', Ζ', Εκδοτική Αθηνών, χ.τ. 1990, 1991, 1991 αντίστοιχα

Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό, τ. Α', Δ', Ζ', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1989, 1990, 1991 αντίστοιχα

Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, τ. 31, 35, 36, 40, 48, 51, Πάπυρος, Αμαρούσιον Αττικής 1996

Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάννικα, τ. 57, Πάπυρος, Αμαρούσιον Αττικής 1993

Φιλοσοφικό και Κοινωνιολογικό Λεξικό, τ. Ε', Καπόπουλος, Αθήνα 1995

3. Ανέκδοτες διδακτορικές διατριβές -διπλωματικές εργασίες

Ελευθεράκης, Θεόδωρος, Ταξικό ή υπερταξικό σχολείο: Ιδεολογικές συγκρούσεις στο χώρο της Εκπαίδευσης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, διδακτορική διατριβή, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, επιβλέπουσα αν. καθηγήτρια Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, Αθήνα - Ρέθυμνο 2003

Καλεράντε, Ευαγγελία, Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936 - 1940, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2005

Λουκάς, Ιωάννης, Εθνικοσοσιαλισμός και Ελληνισμός: Η φαντασίωση του ελληνικού στην εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, εισηγητής καθηγητής Θάνος Λίποβατς, Αθήνα 1990

Παπαθανασίου, Χρήστος, Τα αναγνωστικά βιβλία της 4^{ης} Αυγούστου, 1939 - 1941, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο πλαίσιο του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής», κατεύθυνση: Ιστορία και Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Ιωάννινα 2011

Ράπτης, Παναγιώτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, 1917 - 1940*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1997

Σουρουλής, Χρήστος, *Ο εθνικός λόγος της 4ης Αυγούστου 1936*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Ρέθυμνο 2001 (διπλωματική εργασία με επιτροπή παρακολούθησης τους: Πετμεζά Σωκράτη, Χατζηιωσήφ Χρήστο, Γράβαρη Διονύση)

4. Άρθρα

Της Συντάξεως, «Αι δηλώσεις μετανοίας εκδηλώσεις βαθείας ηθικής, εθνικής και πολιτικής κρίσεως. Δύο επίσημα εμπιστευτικά έγγραφα», *Ιστορική Επιθεώρησης*, τεύχ. 3 (1964), σσ. 49 - 63

Αβδελά, Έφη, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων*, τ. 11 (1987), σσ. 234 - 246

-----, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 193 -204

-----, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος -20ος αιώνας)», *Τα Ιστορικά Historica*, τ. 6, τεύχ. 11, Αθήνα (Δεκ. 1989), σσ. 339 -360

-----, «Μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Τα Ιστορικά*, τ. 9, τεύχ. 16, Αθήνα (Ιούνιος 1992), σσ. 121 -134

-----, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι"», σε: Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 27 -45

-----, «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο», σε: Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 49 -71

Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία: Μια αποτυχημένη συνάντηση», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 269 - 293

Αθανασάκης, Μανόλης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 158 -187

Αλιβιζάτος, Νίκος, «Ο Ελ. Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 33 - 43

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία, 1930 - 1950», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 410 - 420

Αποστολίδου, Βενετία, «Ο Θεοτοκός και η λογοτεχνική παράδοση», *Νέα Εστία*, τ. 158, τεύχ. 1784, έτος 79 (Δεκ. 2005), σσ. 986 - 994

Αυλάμη, Χρυσάνθη, «Η χρήση της Ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ίστωρ*, τεύχ. 2 (1990), σσ. 121 - 149

Βαρών - Βασάρ, Οντέτ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 - 1946 - Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 150 - 165

Βεντούρα, Λίνα, «Η νομοθεσία περί σχολικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 - 1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα (1992), σσ. 92 - 114

Betti, Carmen, «Η ένταξη των παιδιών και της νεολαίας κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 621 -629

Βλασσοπούλου, Μαρία, Ριζάκη, Ειρήνη, «Η "Αρχειακή Συλλογή Ιωάννη Μεταξά" στη Βιβλιοθήκη της Βουλής», *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα (Μάιος 2006), τεύχ. 8, σσ. 225 - 230

Γιαννόπουλος, Γιάννης, «Μια συνολική πρόταση για τη σχολική ιστορία», *Τα Ιστορικά*, τ. 9, τεύχ. 16 (Ιούνιος 1992), σσ. 190 - 203

Γουργουρή, Στ., «Η κατάχρηση της ετερότητας», *Διαβάζω*, τεύχ. 418 (Μάιος 2001), σσ. 112 - 115

Δάγκας, Αλέξανδρος, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 155 -201

Δελβερούδη, Ελίζα - Άννα, «Θέατρο», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 379 -399

Δεμαθιάς, Ζαχαρίας, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935 - 1939», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 145 - 159

Δεμερτζής, Νίκος, «Εννέα θέσεις για τον εθνικισμό», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (10.11.1993), σσ. 51 - 53

Δερτιλής, Γεώργιος Β., «Ιστορικές περιοδολογήσεις», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 439 -445

Δημαράς, Αλέξης, «Ιστοριογραφία της Εκπαίδευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 35 -37 (Δεκέμβριος 1988), σσ. 191 -197

-----, «Μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστοριογραφία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 17 - 24

Δραγώνα, Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: Ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», σε: Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 72 -105

Δρίτσα, Μαργαρίτα, «Πίστη και βιομηχανία στο Μεσοπόλεμο», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός*

και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 183 - 192

Δρούλια Λουκία, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τ. 12, τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σσ. 335 - 350

Ζιώγου -Καραγεωργίου, Σιδηρούλα, «"Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας"»: Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1 -5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 479 -496

Θαλάσσης, Γιώργος, «Το Σώμα και το Έθνος», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (10.11.1993), σσ. 73 - 76

Καμένκα, Ευγένιος, «Πολιτικός Εθνικισμός: Η εξέλιξη μιας ιδέας», *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός. Πατριωτισμός, Διεθνισμός και εθνικό Ζήτημα*, επιμ. Λουκάς Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα 1998, σσ. 13 -31

Καραδήμου - Γερόλυμπου, Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 59 - 105

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Το Πρόγραμμα Σπουδών του Φιλολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών 1837 -1911», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 513 - 522

Καρανικόλας, Γιώργος Δ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για τον Γεώργιο Β' και τον Μεταξά», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, έτος Η', τ. 95 (Μάιος 1976), σσ. 12 - 15

Καρπόζηλου, Μάρθα, Ματθαίου, Άννα, Καρυάτογλου Λευτέρης, Τοικνάκης, Κώστας, Πανοπούλου, Αγγελική, Βαρών, Οντέτ, «Νεανικός τύπος 1830 -1944», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1 -5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 545 -573

Kenna, Margaret E., «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση - Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 308 - 320

Κιτρορέφ, Αλέξανδρος, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 361 - 391

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 13, (Δεκέμβριος 1981), σσ. 61 - 70

Κουκουλές, Γιώργος Φ., «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη - Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 - 1948», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 235 - 290

Κουλούρη, Χριστίνα, «Σχολικά εγχειρίδια και ιστορική έρευνα: Η ευρωπαϊκή εμπειρία», *Μνήμων*, τ. 11, Αθήνα (1987), σσ. 219 - 224

-----, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τ. 18, Αθήνα (1996), σσ. 143 - 156

-----, «Αθλητισμός και οπιορ», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι Απαρχές 1900 - 1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χρ., τ. Α2, σσ. 401 -419

Κοπριανός, Παντελής, «Αντιλήψεις για το ρόλο του Κράτους στην εκπαίδευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα, 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 105 - 119

Κωστής, Κώστας, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917 -1940», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 150 -157

Λέκκας, Παντελής, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τεύχ. 11 (Δεκ. 1989), σσ. 313 - 337

-----, «Εθνικιστική ιδεολογία και παράδοση», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (10.11.1993), σσ. 46 - 50

-----, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, τ. 16 (1994), σσ. 95 - 106

Λιάκος, Αντώνης, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 593 - 619

-----, «Προσεγγίσεις: Γνωστική ή δεοντολογική Ιστοριογραφία;», *Τα Ιστορικά*, τ. 20, τεύχ. 38 (Ιούνιος 2003), σσ. 209 - 224

Λιναρδάτος, Σπύρος, «Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 92 - 97

Λίποβατς, Θάνος, «Τα διαφορούμενα του Εθνικισμού», *Διαβάζω*, τεύχ. 322 (10.11.1993), σσ. 54 - 58

Λούλος, Κωνσταντίνος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των "εκκαθαρίσεων", 1936 - 1946», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 291 - 307

Μακρής, Κωνσταντίνος, «Η συγκρότηση του έθνους - κράτους στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα», *Διαβάζω*, τεύχ. 418 (Μάιος 2001), σσ. 100 - 103

Mazower, Mark, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932 -1936», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 171 - 181

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912 - 1920», *Μνήμων*, τ. 12, Αθήνα (1989), σσ. 89 - 116

-----, «Η 4^η Αυγούστου», σε: Γιώργος Μαργαρίτης (εποπ.), *Ιστορία των Ελλήνων: Νεώτερος Ελληνισμός 1910 -1940*, τ. ΙΕ', κεφ. 13, Δομή, Αθήνα χ.χρ., σσ. 708 - 743

-----, «Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο - Τα σύμβολα της πατρίδας», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 122 - 129

Μαρκέτος, Σπ., «Η ελληνική Αριστερά», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 125 -153

Ματθαίου, Σοφία, «Κατεύθυνση στη διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 6 (Δεκ. 1986), σσ. 421 - 428

Ματθιόπουλος, Ευγένιος, «Εικαστικές Τέχνες», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 401 -459

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 9 -19

Μπάλτα, Αθανασία, «Το περιοδικό της ΕΟΝ "Η Νεολαία": Σκοποί και απήχηση», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1 -5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 631 -639

-----, «Η Ε.Ο.Ν.: Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 70 - 76

-----, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και του αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936 - 1949 - Η έννοια της εθνικής ενότητας», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 130 - 137

Μπουζάκης, Σήφης, «Όψεις της Ιστοριογραφίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 71 - 81

Μπουρνάζος, Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα. Οι Απαρχές 1900 - 1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χρ., τ. Α2, σσ. 189 - 281.

Μπρέγιαννη, Αικατερίνη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: Κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 16, τεύχ. 30 (Ιούνιος 1999), σσ. 171 - 198

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936 - 1951 - Συνέχειες και ασυνέχειες», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 223 - 234

Νούτσος, Παναγιώτης, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τ. 3, τεύχ. 5 (Ιούνιος 1986), σσ. 139 - 150

-----, «Συνιστώσες της ιδεολογίας του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 59 - 69

Παπαδάκης, Νίκος Ε., «Χαρισματική ιδεολογία και διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: Η περίπτωση της Μεταρρύθμισης του '29» σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.) *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 591 - 637

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936 - 1949: Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 138 - 149

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Αντικαθεστωτικές κινήσεις στη μεταξική δικτατορία: Η περίπτωση της "Φιλικής Εταιρείας"», *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα (Μάιος 2001), τεύχ. 3, σσ. 17 -36

-----, «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής -Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936 -1949», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 199 -222

Παπαθεοδώρου, Γιάννης, «Η ζωή της Λένι Ρίφενσταλ και η Ελλάδα», *Τότε. Μηνιαία Ιστορική Επιθεώρηση*, τεύχ. 41 (Νοέμβρ. 2007), σσ. 5 - 18

Πετμεζάς, Σωκράτης, «Αγροτική οικονομία», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 189 - 249

Ρεπούση, Μαρία, «Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου} - αρχές 20^{ου}) και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.)», σε: Π.Ε.Φ., *Σεμινάριο 17: Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Γρηγόρης, Αθήνα 1994, σσ. 82 - 99

-----, «Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα 1880 - 1980: Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη», *Τα Ιστορικά*, τ. 17, τεύχ. 33 (Δεκ. 2000), σσ. 319 - 378

Santoni Rugiu, Antonio, «Κινήματα της νεολαίας στην προφασιστική και μεταφασιστική Ευρώπη», σε: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σσ. 583-592

Φακιολάς, Ροσέτος, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 - 1940», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 160 - 184

-----, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 321 - 350

Φλάισερ, Χάγκεν, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930 - 1960», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 87 - 120

Φουντανόπουλος, Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 295 - 335

Φραγκουδάκη, Άννα, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίασης του ελληνικού έθνους», σε: Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 143-198

Φρέρης, Γιώργος, «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία, 1936 - 1949», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 400 - 410

Χαιρετάκης, Μανώλης, «Το λαϊκό ραδιόφωνο στην Ελλάδα της 4^{ης} Αυγούστου», *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα (Μάιος 2007), τεύχ. 9, σσ. 118 - 133

Χαρίτος, Χαράλαμπος Γ., «Η ζωή σ' ένα Διδασκαλείο του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση της Λαμίας», σε: Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης: Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα 28 - 30 Σεπτεμβρίου 2000, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 233 - 244

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 439 - 458

-----, «Εισαγωγή», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900 - 1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χρ., τ. Α1, σσ. 9 -39

-----, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, τ. Β1, σσ. 9 - 57

-----, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σε: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, τ. Β2, σσ. 37 -123

Ψαλλίδας, Γρηγόρης, «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής από τους Έλληνες σοσιαλιστές στις δεκαετίες του '30 και του '40», σε: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 166 - 198

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», σε: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 329 -334

-----, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936 - 1940, σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 98 - 144

Borejsza, Jerzy W., «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936 - 1940», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 16 - 32

Cliadakis, Harry, «The Political and Diplomatic Background to the Metaxas Dictatorship, 1935 - 1936», *Journal of Contemporary History*, vol. 14, number 1 (January 1979), pages 117 - 138

Close, David H., «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού*

Συνεδρίου. *Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 77 - 91

-----, «Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915 - 45», σε: Martin Blinkhorn (επιμ.), *Fascists and Conservatives*, Unwin Hyman, London 1990, σσ. 200 - 217

-----, «The power - base of the Metaxas dictatorship», σε: Robin Higham and Thanos Veremis (edit.), *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 15 -39

Higham, Robin, «The Metaxas years in perspective», σε: Robin Higham and Thanos Veremis (edit.), *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 227 - 240

Mazomer, Robin, and Veremis, Thanos, «The greek economy 1922 - 1941», σε: Robin Higham and Thanos Veremis (edit), *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, ELIAMEP - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 111 - 130

Meissner, Renate, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 50 - 58

Rainero, Romain H., «Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχηση στη φασιστική Ιταλία», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 33 - 49

Sarandis, Constantine, «The ideology and character of the Metaxas regime», σε: Robin Higham και Thanos Veremis (edit.), *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, Eliamep - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 147 - 177

Small, Melvin, «Public Opinion», σε: M. Hogan and Th. Paterson (edit.), *Explaining the History of American Foreign Relations*, Cambridge University Press, 1991 print, 1992, 1993, 1994 reptint, σσ. 165 - 176

Smith, Anthony D., «Εθνικισμός και Διεθνείς συγκρούσεις», *Ιστορ*, τεύχ. 6 (1993), σσ. 5 - 17

Turczynski, Emanuel, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη ΝΑ Ευρώπη», σε: Χ. Φλάισερ και Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 44:*

Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 1-15

Vlavianos, Haris, «The Metaxas dictatorship; The Greek Communist Party under siege», σε: Robin Higham και Thanos Veremis (edit.), *Aspects of Greece 1936 - 40: The Metaxas dictatorship*, Eliamep - Vryonis Center, Αθήνα 1993, σσ. 193 - 225

4. Διαδικτυακός τόπος

www.kathimerini.gr, Μαλούχος, Γιώργος Π. (επιμ.), «Ο ρόλος του Μεταξά στον πόλεμο του '40», 28.10.2006